

वैष्णवानां शुद्धैकादशीपटः ।

शुद्धाऽधिका न्यूनद्वाद- शिका ।	दशमी घ० प०	एकाद- घ० प०	द्वादशी घ० प०	इयमेकादशीमात्राधिक्यवती शुद्धा । अत्र स्मर्तृगृह- स्थानां पूर्वैकादश्यां, यतीनां वैष्णवानां चोर्वैरित्का- दश्यामेवापवास इति माधवगतः कामाद्या अकामाद्या वैष्णवो ह्यनुपवसेदिति हेमाद्रिमतम् ।
धर्माब्धिस्थमुदाहरणम् ।	५५ ०	६० १	५८ ०	इदमुदाहरणं विचारायम् ।
शुद्धाऽधिका समद्वादशिका ।	५५ ५९	६० ०	५९ ५९	इयमप्येकादशीमात्राधिक्यवती शुद्धा । अत्रापि स्मा- र्तगृहस्थानां पूर्वैकादश्यां, यतीनां वैष्णवानां चाव- शिष्टैकादश्यामेवापवास इति माधवमतं, कामाद्या अकामाद्या वैष्णवो ह्यनुपवसेदिति हेमाद्रिमतम् मे० ८ ।
धर्माब्धिस्थमुदाहरणम् ।	५५ ०	६० १	५८ ०	इदमुदाहरणं विचारायम् ।
शुद्धाऽधिकाऽधिकद्वाद- शिका ।	५५ ५९	६० १	५९ ५९	इयमभ्याधिक्यवती शुद्धा । अत्र स्मर्तवैष्णवैश्च परै- वैकादश्यापेक्ष्यनुभयमतम् ।
धर्माब्धिस्थमुदाहरणम् ।	५५ ०	६० १	५९ ५९	इदमुदाहरणं विचारायम् ।

इति वैष्णवानां शुद्धैकादशीभेदाः ।

THE
CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES.

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

No. 265, 266, 273, 274, 287, 304, 305, 307, 311.

320, 325, 327, 331, 334, 360, 364, 368, 369,

370, 381, 395, 401.

Date Ent

22 MAY

N BVCL 26285
294.5926 B4691N-S

KAMALAKARA BHATTA

With a Commentary by Kṛṣṇam Bhaṭṭa.

Edited with Notes by

Pandit Gopāl S'āstrī Nene, Professor,
Govt. Sanskrit College, Benares.

FASCICULUS I to XXII. १ से २२

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES OFFICE,
Vidya Vilas Press, North of Gopal Mandir, Benares.

1930

स्मार्तानां शुद्धैकादशीपटः ।

शुक्लसमाऽधिकद्वादशिका ।	दशमी घ० : प० :	एकाद- घ० : प० :	द्वादशी घ० : प० :	इयं द्वादशीमात्राऽऽधिक्यवती शुद्धा । अत्र शुक्लत्वात्स्मार्तानामेकादश्यामेवोपवासो न द्वादश्यामिति माधवमतम् । हेमाद्रिमते तु सर्वे परा द्वादश्येवोपोष्या । केचित्तु मुमुक्षुभिः स्मार्तैः परोपोष्यत्याहुः । मे० ६।
धर्माब्धिस्थमुदाहरणम्	घ० : प० : ५९ : ५९ : ५८ : ० :	घ० : प० : ६० : ० : ५९ : ० :	घ० : प० : ६० : ० : ६० : १ :	मे० ६।
शुद्धाऽधिका न्यूनद्वादशिका ।	५९ : ५९ : ५८ : ० :	६० : ० : १ : ० : ६० : १ :	५८ : ५९ : क्ष : ० : क्ष : ५८ :	इयमेकादशीमात्राऽऽधिक्यवती शुद्धा । अत्र स्मार्तैर्गृहिभिः पूर्वैकादश्युपोष्या, यतिभिर्निष्कामगृहिभिर्वनस्थैर्विधवाभिर्धैर्णवैश्च परैवोपोष्या । विष्णुप्रीतिकामैरुपवासद्वयं कार्यमिति केचित् । मे० ७।
धर्माब्धिस्थमुदाहरणम्	५९ : ५९ : ५८ : ६० :	६० : ० : १ : ० : ६० : १ :	५९ : ५९ : क्ष : ० : क्ष : ५८ :	मे० ७।
शुद्धाऽधिका समद्वादशिका ।	५९ : ५९ : ५८ : ६० :	६० : ० : १ : ० : ६० : १ :	५९ : ५९ : क्ष : ० : क्ष : ५८ :	इयमप्येकादशीमात्राऽऽधिक्यवती शुद्धा । अत्र स्मार्तैर्गृहिभिः पूर्वैकादश्युपोष्या, यतिभिर्निष्कामगृहिभिर्वनस्थैर्विधवाभिर्धैर्णवैश्च परैवोपोष्या । विष्णुप्रीतिकामैरुपवासद्वयं कार्यमिति केचित् । मे० ८।
धर्माब्धिस्थमुदाहरणम्	५९ : ५९ : ५८ : ६० :	६० : ० : १ : ० : ६० : १ :	५९ : ५९ : क्ष : ० : क्ष : ५८ :	मे० ८।
शुद्धाधिकाऽधिकद्वादशिका ।	५९ : ५९ : ५८ : ६० :	६० : ० : १ : ० : ६० : १ :	५९ : ५९ : क्ष : ० : क्ष : ५८ :	इयमुपस्याधिक्यवती शुद्धा । अत्र सर्वे स्मार्तैर्वैष्णवैश्चावशिष्टा परैवैकादश्युपोष्या । मे० ९।
धर्माब्धिस्थमुदाहरणम्	५९ : ५९ : ५८ : ६० :	६० : ० : १ : ० : ६० : १ :	५९ : ५९ : क्ष : ० : क्ष : ५८ :	मे० ९।

इति स्मार्तानां शुद्धैकादशीभेदाः ।

Printed-Published & sold by
JAI KRISHNADAS-HARIDAS GUPTA,
The Chowkhamba Sanskrit Series Office,
VIDYA VILAS PRESS,
North of Gopal Mandir,
BENARES CITY.

*Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press. Benares,*

चौखम्बा-संस्कृत-ग्रन्थमाला

ग्रन्थ-संख्या ५२

नं० २६५, २६६, २७३, २७४, २८७, ३०४, ३०५, ३०७, ३११, ३२०, ३२५,
३२७, ३३१, ३३४, ३६०, ३६४, ३६८, ३६९, ३७०, ३८१, ३९५, ४०१.

कमलाकरभट्टविरचितो

निर्णयसिन्धुः

कृष्णभट्टकृतव्याख्यासहितः ।

काशीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालायां व्याकरणधर्मशास्त्राध्या-
पकेन नेने-इत्युपाख्येन पं० गोपालशास्त्रिणा
संशोधितप्रिप्पण्या परिष्कृतश्च ।

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास-हरिदासगुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस,

विद्याविलास प्रेस, गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक,

बनारस सिटी ।

१९८७

इस कार्यालय द्वारा “चौखम्बासंस्कृतसीरिज” के अलावा और भी ३ सीरिज यथा “काशीसंस्कृतसीरिज” “बनारससंस्कृतसीरिज” “हरिदाससंस्कृतसीरिज” ग्रन्थ-मालायें निकलती हैं तथा इन ४ सीरिजों के पश्चात् और भी विविध शाख की पुस्तकें प्रकाशित की गई हैं तथा अन्य सब स्थानों के छपे हुए संस्कृत तथा भाषा-भाष्य के ग्रन्थ विक्रयार्थ प्रस्तुत रहते हैं, सूचीपत्र पृथक् मंगवाकर देखें, इसके अलावा हमारे यहां सर्व प्रकार की संस्कृत, हिन्दी, अङ्ग्रेजी की सुन्दर छपाई होती है, परिक्षा प्रार्थनीय है ।

पत्रादि प्रेषणास्थानम्—

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः—

“चौखम्बा संस्कृतसीरिज” आफिस, विद्याविलास प्रेस,
गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक, बनारस सिटी ।

श्रीगुरुः शरणम् ।

प्रास्ताविकम् ।

उपक्रमः—

विदितमेवेदं सर्वेषां जनानां यच्चतुर्विधपुरुषार्थेषु धर्मरूपः प्रथमः पुरुषार्थः, संप्राप्ते च धर्मे पुरुषार्थे नातिदुर्लभा इतरे काम-अर्थ-मोक्षाः पुरुषार्था इति । स च धर्मः कथं प्राप्तव्य इत्यत्र शब्द एव प्रमाणम् । प्रत्यक्षादीनामलौकिकेऽनवतारात् धर्मस्य चालौकिकत्वात् । तदाह मीमांसासूत्रकारस्तत्र भवान् भगवान् जैमिनिः—“चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः” १-१-२ इति । विधिवाक्यैकगम्य इष्टार्थसाधको धर्म इति तदर्थः । विधयश्च श्रौताः स्मार्ताः पौराणाश्च । तत्र श्रौता विधयो ‘दर्शपूर्ण-मासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत’ ‘यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति’ इत्यादयः । स्मार्तास्तावत्—

पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् । . .

पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥

इत्यादयः । पौराणाश्च—

प्राप्ते हरिदिने सम्यग्विधाय नियमं निशि ।

दशम्यामुपवासस्य, प्रकुर्याद्वैष्णवव्रतम् ॥

इत्यादयः । ते च धर्माः केन कदा कस्मै कुत्रानुष्ठेया इति निर्णयस्य श्रुतिस्मृतिपुराणेषु एकत्रानुपलब्धेरस्मादृशां मन्दधीनां कृतेऽस्य हेमाद्रिमाधवादिमतमीमांसापूर्वकं सकलसंशयोच्छेदकस्य निबन्धस्यान्वर्थनामधेयस्य निर्णयसिन्धोः कियानुपयोग इति धार्मिकाणां न तिरश्चीनम् ।

ग्रन्थावश्यकता ।

हेमाद्रिमाधवादिकृतेष्वन्येषु सत्स्वपि ग्रन्थेषु यथाऽनेन निबन्धेन विषयसंशयजनकतदप्रामाण्यसन्देहानां विचारविधया निवृत्त्या निर्णयो, तथा

न तैर्जायते इत्यनन्यथासिद्धोऽयं निबन्ध इति । ग्रन्थकृताऽपि प्रतिज्ञातम्—

सन्ति यद्यपि विद्वांसस्तन्निबन्धाश्च कोटिशः ।

तथाप्यमुष्य वैदर्भी केचिद्विज्ञातुमीशते ॥ इति !

विषयाः ।

अयं निबन्धः खलु परिच्छेदत्रये विभक्तः । तत्र प्रथमे परिच्छेदेऽब्दायनर्तुमाससंक्रान्तीनां सामान्यतो विशेषतश्च लक्षणनिरूपणमुखेन तत्र कर्तव्याकर्तव्यनिरूपणं, ततस्तिथितद्वेषतत्कर्तव्याकर्तव्यनिरूपण-मुखेन भक्तैकभक्तायाचितोपवासादिब्रतानां लक्षण-तदधिकारि-तदारम्भ-काल-तन्नियम-तदुद्यापननिरूपणं तद्भङ्गे प्रायश्चित्तनिरूपणं च, तत आशौ-चादिप्रतिबन्धेऽनेकब्रतानां युगपत्सन्निपाते वा ब्रतानुष्ठानविधिनिरूपणं ततः प्रतिपदादिषोडशतिथिविशेषतत्कृत्यनिरूपणमिष्टिदर्शपिण्डपितृयज्ञ-कालनिरूपणमुखेन दर्शे वार्षिकादिप्राप्तौ तदनुष्ठाननिरूपणं ततो ग्रह-णतत्कालतत्कर्तव्याकर्तव्यनिरूपणमन्ते समुद्रस्नाननिरूपणमिति सामा-न्यतः कालनिर्णयः ।

द्वितीये चैत्रादिफाल्गुनान्तद्वादशमासेषु यस्मिन् पक्षे यस्यां तिथौ यत्कर्तव्यमकर्तव्यं वा तस्य सर्वस्यापि निरूपणं तिथिद्वये तद्ग्राह्या-ग्राह्यनिरूपणं चेति विशेषतः कालनिर्णयः ।

प्रकीर्णनिरूपकश्च तृतीयः परिच्छेदः । स च द्वेषा विभक्तः पूर्वार्धे उत्तरार्धे इति । तत्र पूर्वार्धे प्रथमं गर्भाधानादिविवाहान्ताः संस्काराः सवि-शेषं निरूपिताः । तेषामेव प्रसङ्गतो गर्भिणीतत्पतिधर्माः, अशुभकालजनन-शान्तयस्तत्फलानि च जन्मदापूजनादौ सूतकाभावः, दत्तकपुत्रपरिग्रहः, यमलविषये ज्येष्ठकनिष्ठभावोऽनुपनीतकामचारादिः, संस्कारलोपे प्रायश्चित्तं, ब्रह्मचारिधर्माः, द्विजानां नैमित्तिकः पुनः संस्कारः, अनध्यायाः, महाना-मन्यादिब्रतं, स्नातकब्रतं, छुरिकाबन्धः, सापिण्ड्यं, गोत्राणि, प्रवराश्च, सगोत्रादिविवाहे प्रायश्चित्तं, विवाहे गुर्वर्कबलं, बृहस्पतिशान्तिः, कुम्भ-विवाहो, विवाहे प्रतिकूलानि, मातृ रजोदोषे विवाहादिकर्तव्याकर्तव्यता,

युगपदनेकेषां समानसंस्कारः, कन्याया रजोदोषे वृषलीत्वादि, तत्र प्रायश्चित्तं, विवाहादौ सद्यः शौचं, पुंसः पुनर्विवाहो युगपद्द्वयपाणिग्रहणेऽग्निद्वयसंसर्गः, आधानमग्निहोत्रं परिवेदनादि प्रासङ्गिकं कर्मजातं निरूपितम् । ततश्च जलाशयोत्सर्गः, प्रतिष्ठा, देवताप्रतिमा तत्पूजनं, पार्थिवपूजा, पञ्चायतनसन्निवेशः, केशवादिचतुर्विंशतिमूर्तिलक्षणानि, पुनःप्रतिष्ठा जीर्णोद्धारः, तुलसीग्रहणं, पुष्पादेः पर्युषितत्वं, शिवानिर्माणं तद्ग्राह्याग्राह्यते, कृच्छ्रादित्रयानि कृष्यादि च यथाविधि निरूपितमन्ते च कलिवर्ज्यानि सप्रमाणं निरूपितानि । उत्तरार्धे च प्रकरणद्वयं निरूपितम् । तत्राद्यं श्राद्धप्रकरणम् । तत्रैव प्रसङ्गतो द्रव्यशुद्धिः, द्वादशविधाः पुत्राः, श्राद्धे वर्ज्यानि, श्राद्धकर्तृभोक्तृनियमाः, श्राद्धे विप्रवमने प्रायश्चित्तम्, अशक्तादेः श्राद्धानुकरः, श्राद्धभोजने प्रायश्चित्तं, श्राद्धविघ्ने निर्णयश्च, श्राद्धाङ्गं तर्पणं, जीवात्पितृकस्याधिकारः, विभक्ताविभक्तत्वादीनि निरूपितानि । द्वितीयं त्वाशौचप्रकरणम् । अस्मिन् हि सर्वविधमाशौचं सापवादं निरूप्य दुर्मरणादिप्रायश्चित्तं दशदानानि च प्रदर्शयन्त्येष्टिसंस्कारानिरूपणपूर्वकं भेद-आधिकार-पद्धति-यतिधर्मसहितः संन्यासः, आतुरसंन्यासो यतिसंस्कारश्च निरूपितः । एवं परिच्छेदत्रयात्मकोऽयं निबन्धः प्रायः सकलस्मार्तपौराणधर्मविषये श्रौतधर्मविषये च याथातथ्येन साकर्येण च निर्णायक इति ।

टीका ।

अस्योपरि अद्य यावदेकैव टीका रत्नमालाभिधा आर्द्धोपाह्वकृष्णभट्टविरचिता समुपलब्धाऽस्माभिरस्मिन् संस्करणे निवेशिता ग्रन्थरहस्यजिज्ञासूनां ज्ञानसौलभ्याय । महतीयं टीका ग्रन्थस्य सर्वतोभावेन व्याख्यानरूपा ग्रन्थकाठिन्यहारिणी वर्तते । अस्यामपि ग्रन्थव्याख्यानप्रसङ्गेन प्रासङ्गिकाः पदार्था निरूपिता वर्तन्ते । यथा नवरात्रे घटस्थापनविधिप्रसङ्गे सर्वतोभद्रमण्डलं, पूजनप्रसङ्गे स्नानपुण्ड्रमस्मधारणविधिः, आचमनविधिः, पूजनेऽपराधास्तत्प्रायश्चित्तं कलिधर्माश्चेत्यादयः ।

(ग्रन्थटीकाकर्त्रोः परिचयः)

अस्य महानिवन्धस्य रचयिता तत्र भवाननेकग्रन्थनिर्माता सु-
गृहीतनामधेयो विश्वामित्रसगोत्रो भट्टकमलाकराख्यः प्रसिद्ध एव ।
न खल्वेतदन्ववायोऽविदितस्तत्र लोकेऽल्पसंस्कृतज्ञानामपि, यतो भा-
रतवर्षे चतसृष्वपि दिक्षु नैतादृशी विद्वत्परम्परा संजाता कस्मिंश्चिद-
प्येकस्मिन्नेव कुलेऽविच्छेदेन, यादृश्यनवच्छिन्नविद्वत्परम्परा पुत्रपौत्रा-
दिक्रमेणैतस्मिन् भट्टकुले दृश्यते । अनेन कमलाकरभट्टेन धर्मशास्त्रे-
ऽन्येऽपि आचारदीपः आह्निकप्रयोगो गयाकृत्यं दानकमलाकरः गो-
त्रप्रवरदर्पणं पुरतकमलाकरः व्रतकमलाकरः शान्तिकमलाकरः समयकम-
लाकरः संस्कारकमलाकरः मन्त्रकमलाकरः नीतिकमलाकरः प्रायश्चि-
त्तरत्नं शूद्रधर्मतत्त्वं कर्मविपाकरत्नं विवादताण्डवश्चेत्यादयो ग्रन्था आ-
रचिताः ; पूर्वमीमांसायां मीमांसासूत्राणां व्याख्यानं धर्मतत्त्वं शास्त्रमाला
वा, तन्त्रवार्तिकटीका, शास्त्रदीपिकाटीका शास्त्रदीपिकालोकश्च ;
काव्यसाहित्ये काव्यप्रकाशव्याख्या, गीतगोविन्दभाष्यं रत्नमालाभिधं,
रामकौतुकमहाकाव्यं चेत्यादयो बहवः प्रसिद्धा ग्रन्था रचिता वर्तन्ते ।

अनेन ग्रन्थकृताऽयं ग्रन्थः १६६८ तमे वैक्रमे रौद्रे सम्बत्सरे
माघमासे कृष्णपक्षे शिवरात्र्यां चतुर्दशीतिथौ पूर्णतां गमित इति तद-
न्तश्लोकेन निश्चीयते । यथा—

वसुक्रतुक्रतुभूमिते गतेव्दे

नरपतिविक्रमतोऽथ याति रौद्रे ।

तपसि शिवतिथौ समापितोऽयं

रघुपतिपादसरोरुहेऽर्पितश्च ॥ इति ।

अस्य खलु माता उमा, पिता भट्टश्रीरामकृष्णः, ज्येष्ठो भ्राता च
दिवाकरभट्ट आसन् । रामकृष्णभट्टस्य पिता नारायणभट्टः तत्पिता
रामेश्वरभट्टः तत्पिता गोविन्दभट्टः तत्पिता अङ्गदेवभट्टः तत्पिता च
श्रीनागनाथभट्ट इति पितृपरम्परा तत्तद्ग्रन्थस्थश्लोकतो निर्णिता । तथा-

हि, प्रकृतग्रन्थमङ्गलाचरणे—

“वेदार्थधर्मरक्षायै मायामानुषरूपिणम् ।

पितामहं हरिं वन्दे भट्टनारायणाव्हयम् ॥

यत्पादसंस्मृतिः सर्वमङ्गलप्रतिभूर्मता ।

तान् भट्टरामकृष्णाख्यान् श्रीतातचरणान्नुमः ॥

सर्वकल्याणसंदोहानिदानं यत्पदद्वयम् ।

द्युनदीसोदरीमम्बामुमाख्यां नौमि सादरम् ॥

विन्दुमाधवपादाब्जरोलम्बीकृतविग्रहम् ।

ज्यायांसं भ्रातरं भट्टदिवाकरमुपास्महे ॥

श्रीमन्नारायणभट्टकृतवृत्तरत्नाकरटीकायां —

भट्टश्रीनागनाथात्समजनि विबुधश्चाङ्गदेवाख्यभट्टः

प्रासेष्टासौ तनूजं रघुपतिनिरतं भट्टगोविन्दसञ्ज्ञम् ॥

विश्वामित्रान्ववायाम्बुधिविधुराधिकं वर्धते तत्तनूजो

विद्याब्धौ लब्धपारः प्रथितपृथुयशा भट्टरामेश्वराख्यः ॥

नारायणेन सुधिया काश्यां निवसता सता ।

वृत्तरत्नाकरे टीका तद्भुवा रचिताऽश्विता ॥ इति ।

टीकानिर्माता च आर्ह इत्युपनामा कृष्णशर्मा वर्तते इत्यवोचम् ।

अनेनापि बहवः प्रसिद्धा महान्तो ग्रन्था न्यायशास्त्रे रचिता वर्तन्ते ।

केवलमयमेवैको ग्रन्थो धर्मशास्त्रे एतत्कृत उपलभ्यते । न्यायशास्त्रे च

षाष्टिः सप्ततिर्वा ग्रन्था उपलभ्यन्ते प्रकृतग्रन्थकर्तृरचिताः । अस्य माता

कमला, पिता रङ्गनाथो, ज्येष्ठो भ्राता नारायणः गुरुश्च हरिरासीत्

इति तदीयमङ्गलाचरणेन ज्ञायते । अयं खलु प्रथमपरिच्छेदान्तिमश्लो-

केन एकोनविंशतिशतकस्य तृतीये भागे संजात इति ज्ञायते । यथा—

गुणरसेभमनाथभिताब्दकाधिकनभस्य सितेऽष्टमिकातिथौ ।

सुरगुरावलखिल्लघुमूलजित् प्रथमनिर्णयसिन्धुजटिप्पणम् ॥

तदेवं बहुशः संस्क्रियमाणस्यापि निर्णयसिन्धोः सटीकस्य कु-

त्राप्यसंस्कृततया ऋते टीकां च संशयसिन्धूयमानतया मन्दर्षाजिनानां दुर्ज्ञेयतादुःखमनुमिन्वाद्भिरस्माकं पूज्यपादैर्गुरुवर्यैः महामहोपाध्याय- विरुदावलीविराजितैः श्री १०^५ माङ्गिः पर्वतीयनित्यानन्दपन्तमहोदयैः प्रथममेव मुद्रापणकार्ये प्रवर्तयद्भिस्तच्छिरूपमुपदेष्टुमेवैतत्संस्करणभारवा- हनायादिश्यमानस्तत्प्रदर्शितरीतिमनुसृत्य तदुपदिष्टविशेषार्थास्तत्र तत्र टिप्पण्यां निवेशयन् प्रायशो मीमांसाधिकरणानि संशयपूर्वपक्षासिद्धान्त- प्रदर्शनेन च विवृण्वन्नद्य तत्कृपयैवैतत्कार्यं समापयन् क्षिप्तशिरोभारः श्रीमद्गुरुचरणेष्वेव समर्पये संस्करणमिदम् ।

दशादर्शपुस्तकान्यालम्ब्यैतत्संस्करणं सम्पादितम् । तत्र सप्त पुस्तकानि टीकायाश्चत्वारि मूलमात्रस्यासन् । तत्राप्येकं सटीकम् । तच्च 'ख' संज्ञकमस्मत्सुहृद्भैः कच्छभुजराजधानीराजप्रतिष्ठापितसंस्कृत- विद्यालये व्याकरणादिशास्त्राध्यापनमनुतिष्ठद्भिः श्रीदुर्गाप्रसादभट्टमहो- दयैः समर्पितम् । 'क' संज्ञकं मूलमात्रमस्मद्गुरुवन्धुभिः काशिकराजकीय- प्रधानसंस्कृतपाठशालायां भूतपूर्वव्याकरणधर्मशास्त्राध्यापकानां गुरुवराणां धर्माधिकारिनागेश्वरपन्तमहोदयानां पुस्तकसंग्रहात्तदीयसुपुत्रैः श्रीलक्ष्मी- धरपन्तैः प्रत्यर्पितमतीव शुद्धम् । प्रथमपरिच्छेदमात्रस्यैकमपरं च द्वितीयप- रिच्छेदस्य टीकामात्रं पुस्तकद्वयमलमोडाऽऽङ्गलपाठशालाध्यापकैर्वाराण- स्यभिजनैः पर्वतीय श्रीकृष्णानन्दशर्मभिः समर्प्य महत्साहाय्यमाचारितम् । काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालायां भूतपूर्वव्याकरणसांख्यशास्त्र- प्रधानाध्यापकानां महामहोपाध्यायतात्याशास्त्रपरनामधेयश्रीरामकृष्ण- शास्त्रिणामेकं सम्पूर्णं नातिशुद्धं टीकायाः पुस्तकमुपलब्धम् । अस्यैव पुस्तकस्याधारेण टीकासंस्करणं सम्पन्नमिति । इमानि त्रीणि खसंज्ञकं चेति चत्वारि पुस्तकानि टीकासंस्करणस्याधारभूतानि वर्तन्ते । घसंज्ञ- कमन्ते खण्डितं टीकामात्रमशुद्धप्रायं शतिलाघटस्थ जडेहत्युपनामकबाबु- दीक्षितानां पुस्तकसंग्रहात्तेषामेव कृपयोपलब्धम् । 'ङ' संज्ञकं च श्रौत- विद्याधुरंधरयाज्ञिकप्रवरश्रीवामनाचार्याणां पुस्तकालयात्तदीयसत्पुत्राणां

रमानाथआचार्याणां कृपालेशेन तृतीयपरिच्छेदैकभागमात्रमुपलब्धम् । एकं च टीकायाः पुस्तकमशुद्धप्रायं खण्डितं च सम्पादनसमाप्तिसमयेऽस्मत्सुहृद्वरैः काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालायां साहित्यशास्त्राध्यापकैः भारद्वाज-श्रीगङ्गाधरशास्त्रिभिः समर्पितम् । निर्णयसागरयन्त्रालयमुद्रितं मूलमात्रं संस्करणाधारभूतं च गसंज्ञकम् । छसंज्ञकं च मदीयं संपूर्णं मूलमात्रमिति ।

अन्ते च उक्तमहोदयेभ्यः पुस्तकप्रदानेनापूर्वसाहाय्यमाचरद्भ्यो बहुशो धन्यवादान् कृतज्ञतया वितीर्य प्रूफसंशोधनादिसाहाय्यमाचरद्भ्यां चास्मत्प्रियशिष्याभ्यां वेहेरे-चिन्तामणिशास्त्रि केलकर-दामोदरशास्त्रि-भ्यामाशिषं प्रदाय हंसक्षीरन्यायेन दोषदृष्टीरपहाय गुणैकपक्षपातिनो भवतश्चैतत्पुस्तकसंग्रहकरणेन श्रेष्ठिवर-श्रीजयकृष्णदासगुप्तमहोदया-नामेतत्पुस्तकमुद्रापणव्ययभारमुद्धृतामल्पशः साहाय्यदानाय सम्प्रार्थ्य भवानीविश्वनाथयोः साष्टाङ्गं प्रणम्य च विरमामि इति । शुभम् ।

गवन्मेन्ट संस्कृत कालिज

बनारस ।

गुरुपौर्णिमा सम्वत् १९८७

}

निवेदकः—

गोपाल शास्त्री नेने

વંશવૃક્ષ:

મહુ શ્રીનાગનાથ

|

અન્નદેવ મહુ

|

મહુ ગોવિન્દ

|

દિવાકર મહુ રામેશ્વર મહુ

|

અનન્ત મહુ મહુ નારાયણ (૧૬૦૨ વૈ૦)

|

મહુ રામકૃષ્ણ (ધર્મપત્ની ડમા)

|

મહુ કમલાકર (૧૬૧૬) દિવાકર:જ્યેષ્ઠ:

सटीकनिर्णयसिन्धुविषयसूची ।

— ०१० —

विषयाः	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः		विषयाः	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः	
मङ्गलाचरणम्	१	१	संक्रान्तौ आहम्	१६	६
ग्रन्थकर्तृपरिचयः	२	३	एकादशीव्रतविषये विशेषः	१७	१३
संचेपतः कालनिर्णयः	४	२	सूर्यसंक्रान्तिस्नानस्य नित्यत्वम्	१७	१९
अब्दः पञ्चधा माधवमते	४	४	विष्णुपदादिस्वरूपम्	१८	१२
अब्दस्त्रिधा हेमाद्रिमते	५	२	अत्र च पिण्डराहितं आहम्	१८	१७
तत्र चान्द्रसम्बत्सरनिर्णयः	५	५	कुत्रचित् संक्रान्तिषु रात्रौ स्नानम्	२०	३
सौरसम्बत्सरनिर्णयः	५	८	रात्रौ आह्निषेधः	२०	२४
सावनसम्बत्सरनिर्णयः	५	१४	जन्मर्क्षे संक्रान्तौ विशेषः	२३	९
अब्दानां षष्टिभेदाः	६	५	जन्मर्क्षे संक्रान्तौ स्नाने विशेषः	२३	११
तन्नामानि	६	६	कुत्रचित्सायसन्ध्यानिषेधः	२३	१७
सम्बत्सरारम्भानिर्णयः	७	११	अयनविषयविषयकानध्याये विशेषः	२३	२४
नर्मदेोत्तरे चार्हस्पत्यसम्बत्सरः	८	५	चात्रादिमासकथनम्	२५	१
सर्वकर्मसु चान्द्रः सम्बत्सरो ग्राह्यः	८	७	आदित्यस्य नक्षत्रसंक्रमे इतरग्र-		
अयननिर्णयः	८	९	हाणां राशिनक्षत्रयोः संक्रमे च		
अयनयोर्विनियोगः	८	१३	पुण्यकालनिर्णयः	२५	८
तत्र गृहप्रवेशदेवताप्रतिष्ठादि उच्च-			तत्र स्नानादिविधानम्	२५	१५
रायणे	८	१४	मासारम्भानिर्णयः	२५	१
दक्षिणायने ऽप्रदेवताप्रतिष्ठा	९	३	चैत्रशुक्लप्रतिपदि वत्सरारम्भकालः	२६	५
उत्तरायणे शुभं कर्म कार्यम्	९	९	शुक्लादिर्मासो मुख्यः, कृष्णादिर्गौणः	२६	४
गर्हितं दक्षिणायने	९	११	सावनादिमासानिर्णयः	२६	१०
अत्र काम्यां विशेषः	९	१२	सङ्कल्पे मासाद्यनुल्लेखे फलराहित्यम्	२४	१९
ऋतुनिर्णयः	९	१६	सङ्कल्पे विन्ध्यदक्षिणे शुक्लादिः,		
ऋतुभेदाः	९	१८	विन्ध्योत्तरे कृष्णादिर्मासो ग्राह्यः	३६	५
ऋतुनामानि	१०	५	प्रातःस्नाने सङ्कल्पे तिथ्यादिग्र-		
मासानिर्णयः	१०	७	हणनिर्णयः	३६	७
चैत्रादिमासलक्षणम्	११	४	कर्मभेदेन मासभेदाः	४०	४
संक्रान्तिनिर्णयः	११	१२	मन्त्रदीक्षायां चैत्रादिमासफलम्	४३	५
तत्र सामान्यतः षोडश घटिकाः			मलमासस्य मासत्वनिर्णयः	४८	१६
पुण्यकालः	१२	३	मलमासानिर्णयः	४८	८
मेपादिसंक्रान्तिषु पुण्यकालः	१२	४	मलमासे अधिमासानिर्णयः	५१	५
संक्रान्तिषु दानविशेषाः	१३	१४	अधिकमासागमनकालनियमः	५२	४
संक्रान्ताशुपवासानिर्णयः	१४	४	मलमासे क्षयमासानिर्णयः	५३	४
पुष्यिणी गृहिणाशुपवासानिषेधः	१६	२	क्षयमासागमनकालनियमः	५८	१

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
मलमासे कार्याकार्यनिर्णयः	५८	१५
क्षयमासे वर्ज्यावर्ज्याविचारौ	७०	५
षोडशमहादानानि मुख्यानि	७४	४
मलमासे वर्ज्यानि	७५	१
शुक्रयुर्वस्तादिविचारः	७८	२
गुरुशुक्रास्तादौ वर्ज्यानि	७९	७
दीक्षा चात्र यागदीक्षा नत्वागमदीक्षा	८०	४
सिंहस्थे कन्यागते वा गुरौ गोदा-		
वरीकृष्णास्नानम्	८०	१६
गुरुशुक्रयोर्बालवृद्धत्वविचारः	८०	१९
गुर्वादीनां बाल्यादिलक्षणम्	८०	२६
बाल्यादेर्देशपरत्वेन व्यवस्था	८१	१२
अस्तादेरपवादः	८२	२
मलमासे व्रतविशेषः	८२	१४
पक्षनिर्णयः	८३	१७
तिथिनिर्णयः	८३	२०
तिथेर्वैधादिनिर्णयः	८४	२
शुक्लकृष्णपक्षनिर्णयः	८४	६
पञ्चदशतिथ्यात्मकः पक्षः	८४	९
रात्रौ स्नानादिनिषेधः	८४	२२
कुत्रचिक्तात्कालिकी तिथिर्ग्राह्या	८४	२६
सायम्प्रातर्वेधलक्षणम्	८८	१
तिथिविशेषे वेधविशेषः	८९	२
कर्मकालव्यापिनी तिथिः	८९	६
सामान्यतो दशमी	९२	३
त्रयोदशी	९३	१
प्रतिपद्	९३	३
खर्वदर्पादिलक्षणम्	९४	६
पित्रर्थे अपराह्णिकी ग्राह्या	९४	११
दानाध्ययनादिषूदयव्यापिनी ग्राह्या	९७	१
अभ्यङ्गादिषु तत्कालव्यापिनी तिथिः	९८	५
एकमक्षकालानिर्णयः	९९	१
नैत्यके भोजने यासाः	१००	१६
प्रदोषविचारः	१०३	५
प्रदोषे निषिद्धानि	१०४	३
सन्ध्यालक्षणम्	१०४	१०
यतिनक्तं विधवानक्ष	१०७	८
सौरनक्षत्रम्	१०७	१४
हरिनक्षत्रम्	१०८	१

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
नक्ते धर्माचरणम्	१११	१
अयाचितनिर्णयः	११२	३
नक्षत्रव्रतकालनिर्णयः	११२	५
व्रतपरिभाषा	११४	३
उपवासाधिकारनिर्णयः	११४	७
शूद्रवैश्यवर्णधर्माः	११६	३
स्त्रीणां पत्युनुर्यैव व्रतायाधिकारः	११८	१
स्त्रीणां स्नाने विशेषः	११९	२
व्रतसङ्कल्पः	१२०	२
व्रतारम्भकालः	१२०	६
भद्रानिर्णयः	१२१	८
भद्रापुच्छनिर्णयः	१२२	७
द्रुमा सर्पिणी वृश्चिकी च	१२२	१०
दिनभद्रा रात्रिभद्रा	१२२	१६
व्रतारम्भे विशेषः	१२३	६
खण्डतिथिलक्षणम्	१२३	८
नक्षत्रगणनया स्त्रीपुरुषयोः कर-		
ग्रहे विचारः	१२३	१२
व्रतारम्भे धर्माः	१२४	१
व्रतस्थधर्माः	१२५	३
स्नानात्पूर्वं केषाञ्चित्पदार्थानां भ-		
क्षणम्	१२५	७
व्रते ब्राह्मणभोजनम्	१२८	३
सहस्रभोजने विशेषः	१२८	९
द्वित्रियजमानकर्तृके	१२८	११
व्रते निषिद्धत्यागः	१२८	१४
पतितादिदर्शने सूर्यावलोकनं क-		
तैव्यम्	१२८	१७
पतितादिस्पर्शे सम्भाषणे च विशेषः	१२८	१९
शूद्रस्य विप्रद्वारा व्याहृतिहोमः	१३०	२
प्रतिमास्वरूपनिर्णयः	१३०	५
द्रव्याऽऽनादेशे आज्यद्रव्यम्	१३१	३
मन्त्रानुक्तौ समस्तव्याहृत्यात्मको		
मन्त्रः	१३१	५
देवताऽऽनादेशे देवता प्रजापतिः	१३१	५
ग्रहादिपूजायां होमसंख्या	१३१	७
अनुक्तसंख्यायां निर्णयः	१३१	१०
उपवासास्वरूपानिरूपणम्	१३१	१२
व्रतोपापनाशुक्तौ गोसुवर्णदानम्	१३१	१४

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
व्रतोष्पापनाशकौ विप्रवाक्यस्मरणम्	१३२	४	सर्ववर्णानां धर्मकृत्येषु पुरोधः प्र-		
वृथाविप्रचनग्रहणे नरकप्राप्तिः	१३२	६	तिनिधिः व्रताविषये प्रतिनिधीनां		
देवकार्ये रजतं निषिद्धम्	१३२	१२	दाक्षिणार्थं शुश्रूषा विहिता	१४३	१५
परान्नभोजननिषेधः	१३२	१५	पुरोधसे हिरण्यं दाक्षिणा देया	१४३	२०
स्नानपदार्थनिषेधः	१३३	३	स्त्रीणां शुश्रूषार्थं प्राजापत्यं पञ्चग-		
चारस्वरूपनिर्णयः	१३३	५	व्यं चरेत्	१४५	५
गोधूमप्रतिप्रसवः	१३३	९	शूद्रस्य पञ्चगव्यपाननिषेधः	१४५	८
केषाञ्चिन्मतेन परान्नापवादाः	१३३	११	पञ्चगव्यपदार्थाः	१४५	११
व्रते ग्राह्यधान्यानि	१३४	१	स्त्रीशूद्रपतनानि षट्	१४५	१५
कूष्माण्डादिनिषेधः	१३४	३	ब्राह्मणो हीनवर्णकर्मकुर्वन्नधः पतति	१४६	१
प्रतिपदादिषु हविष्यपदार्थाः	१३४	४	जन्मप्रभृति कृतपापं पुष्करे विनश्यति	१४६	५
गृहीतव्रतव्यागे दोषः प्रायश्चित्तं च	१३५	३	सधवास्त्रीणां पृथग्यज्ञो नास्ति	१४६	१०
उपवासप्रत्याम्नायाः	१३५	८	विधवायाः स्वातन्त्र्येण कर्मनिषेधः	१४६	१६
प्रायश्चित्ताङ्गं मुंडनं रात्रावपि	१३५	१०	अवस्थामेदेन स्त्रिया रक्षकमे-		
व्रते नियमाः	१३७	५	दनिरूपणम्	१४६	१९
स्त्रीव्रते विशेषनिर्णयः	१३७	११	वेदभ्रंशणकीर्तनात् शूद्रस्य नरकप्रातः	१४६	२२
गोब्राह्मणार्थेऽनृतं न जुगुप्सितम्	१३७	२१	शूद्रस्य विप्रसेवाविरोधेन यात्रादौ		
व्रते रक्तवस्त्रधारणम्	१३८	५	नाधिकारः	१४६	२५
विधवाया विशेषः	१३८	७	कुत्रचित्प्रातिनिधिनिषेधः	१४७	४
एकादश्यां ताम्बूलनिषेधः	१३९	१	व्रतादिसन्निपाते निर्णयः	१४८	३
अशुष्पातादिनिषेधः	१३९	१३	शिवरात्रौ प्रातः पारणम्	१५०	३
सूतकादौ व्रतनिर्णयः	१३९	१८	भूतादम्यादौ दिवाभोजननिषेधः	१५०	५
चतुर्थाशीचे निर्णयः	१३९	२१	संक्रान्त्यादौ रात्रिभोजननिषेधः	१५०	९
जाताशीचे निर्णयः	१३९	२१	चान्द्रायणे एकादश्यां भोजनं ग्रा-		
मृताशीचे निर्णयः	१४०	१	सनियमेन कार्यम्	१५०	१५
गर्मिण्यादीनां व्रतं प्रति निषेधः	१४०	८	प्रतिपार्श्विण्यः	१५१	६
सूतके मृतके च पूर्वसङ्कल्पितं व्र-			धारणपारणव्रतान्यसर्वेषूपवासेषु		
तं दानार्चनविवाजितं कार्यम्	१४०	१५	दिवा पारणम्	१५३	२६
सूतकानन्तरं दानार्चनादिकं कार्यम्	१४१	२१	सर्वतिथिषु वर्ज्यानि	१५४	१
स्त्रीणां रजोदर्शने प्रारब्धव्रतस्या-			द्वितीयानिर्णयः	१५४	११
नुपरोधः	१४२	१	तृतीयानिर्णयः	१५६	१
पूर्वसङ्कल्पितव्रते रजस्वलासु प्राति-			चतुर्थानिर्णयः	१५७	२
निधयः	१४२	३	सङ्कष्टानिर्णयः	१५८	४
पितृमात्रायार्थे व्रते शतगुणं पुण्यम्	१४२	१३	पञ्चमीनिर्णयः	१६१	३
मातामहायार्थं कृते व्रते समप्रफल-			षष्ठीनिर्णयः	१६३	१
प्राप्तिः	१४२	१५	सप्तम्यष्टमीनिर्णयः	१६४	१
भर्तृपुत्रादयः यात्रायां धर्मकार्येषु			बुधाष्टमीनिर्णयः	१६७	१
प्रातिनिधयः	१४३	३	नवमीनिर्णयः	१६७	६

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
दशमीनिर्णयः	१६०	९
एकादशीनिर्णयः	१६८	४
शङ्केन जलपाननिषेधः	१६८	६
(१) कूर्मसू (२) करनामककन्द- भक्षणनिषेधः	१६८	६
एकादश्यां भोजननिषेधः	१६८	७
गृहस्थब्रह्मचार्याहिताग्नीनामेका- दश्यां भोजननिषेधः	१६९	१
एकादशीव्रतस्वरूपनिर्णयः	१६९	४
एकादशीव्रतं शिवभक्तादिभिरपि कार्यम्	१६९	७
एकादशीव्रतस्य नित्यत्वम्	१७०	२
एकादशीव्रतस्य काम्यत्वम्	१७०	६
गृहस्थस्य शुक्लैकादशीव्रतविधानम्	१७१	१
एकादशीव्रताकरणे दोषः	१७१	१०
संक्रान्त्यादिपूषवासनिषेधः	१७२	५
शयनविधीनामध्ये कृष्णैकादशी गृहस्थेनोपोष्या	१७२	९
भोगसन्तानवर्धिनी शुक्लैकादशी गृहस्थैः कर्तव्या	१७३	८
वैष्णवैरुभयैकादशीव्रतं कार्यम्	१७४	१
वैष्णवगृहस्थपरत्वेन कृष्णैकाद- शीव्रतस्यापि नित्यत्वम्	१७४	८
उपवासनिषेधे फलाहाराभ्युत्था	१७६	१
दशमीविधौ द्वेधा	१७६	८
दशमीनियमः	१७७	१
अरुणोदयस्वरूपनिरूपणम्	१७७	३
गृहस्थस्यैकादशीविषये घटिका- निर्णयः	१७७	६
हेमाद्रिमते अरुणोदयनिरूपणम्	१७९	५
वैष्णवैकादशीव्रतलक्षणम्	१८०	१२
व्रतघ्नानि	१८०	१६
तत्र प्रायश्चित्तम्	१८२	४
गुह्यादिपरिमाणनिरूपणम्	१८३	१३
उदयोपरि दशम्या विद्वैकादशी दा- नवार्थं प्रदत्ता	१८४	६
जम्भासुराय दत्तैकादशीस्वरूपम्	१८४	९

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
वैष्णवानां न कुत्राप्यैकादशीव्रतत्यागः	१८४	१३
वैष्णवपरिष्कारः	१८४	१६
वैष्णवस्मार्तभेदेन दशमीविधानि- रूपणम्	१८५	८
केषाञ्चिदधरात्रे दशम्यां वेधः	१८५	११
एकादशीविषये वैष्णवमतनिरूपणम्	१८७	८
एकादशीविषये स्मार्तमतनिरूपणम्	१८९	७
गृहस्थयतिपरत्वेनैकादशीविनिर्णयः	१९०	६
तिथित्रयैकादशीव्रते क्रतुशतं पुण्यम्	१९१	१९
निष्कामसकामपरत्वेनैकादशीविशेषः	१९४	१३
वैष्णवमते विशेषः	१९६	६
मोक्षकाङ्क्षिणां मते एकादशीनिर्णयः	१९९	६
ऋष्यशृङ्गमते एकादशीनिर्णयः	२००	१
विद्धायां पयोदधिफलानां सकृद्व्रक्षणम्	२००	६
गृहस्थेन एकादशीं रात्रिशेषे त्रयोदशीं चैत्रं कार्या	२०१	३
दिनस्यै सत्युपवासनिषेधः	२०१	५
दशमीविद्धा एकादशीं द्वादशद्वा- दशीफलं हन्ति	२०१	११
त्रयोदश्यां पारणं धर्मापत्यधना- युषि हन्ति	२०१	१२
बहुवाक्यविरोधेन सन्देहे त्रयोद- श्यां पारणम्	२०१	१७
सन्दिग्धेषु वाक्येषु द्वादश्यां समु- पोषणम्	२०१	२०
वेधसन्देहे परा कार्येति वैष्णवसिद्धान्तः	२०२	२
दशम्यामेकादशीयोगे दशमीमध्य- एव मुञ्जीत	२०२	४
अधिकारिनिरूपणम्	२०२	११
ब्रह्मचारी नारी च गृही च शुक्ला- मेव कुर्यात्	२०३	४
पत्यौ जीवाति भर्तृननुज्ञया स्त्रीणां व्रतनिषेधः	२०३	६
उपवासाशकोवकभक्तादिनिर्देशः	२०३	९
रण्डा यतिश्चैकादशीव्रतं विना स- न्धतामिस्त्रे पच्यते	२०३	२३
बालवृद्धादुरः एकभक्तादिना सिपेतं	२०४	१०
व्रताकरणे प्रायश्चित्तम्	२०५	२
काम्यव्रतविधिः	२०५	५

(१) 'कणगे' (२) 'कोद' इति महाराष्ट्रे प्राप्तम्

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
तत्र दशम्यां विधिः	२०५	८	एकादशीव्रतसङ्कल्पादिनिर्देशः	२१३	४
व्रतघ्नानि	२०६	७	स च सन्ध्योत्तरः कार्यः	२१३	१७
पात्रं भूमावनाधाय जलपानम्	२०६	१७	एकादशीव्रते रात्रौ जागरणं कार्यम्	२१५	६
ब्राह्मणः पीतोच्छिष्टपानीयं पीत्वा			एकादश्यां पञ्चावृत्तेन विष्णोः		
विरात्रं व्रते चरेत्	२०६	२०	स्नापनम्	२१५	२७
मैथुनस्याष्टाङ्गानि	२०६	२५	एकादश्यां विशेषपूजाप्रकारः	२१६	२
अशक्तावम्बुपानेन नोपवासनाशः	२०७	१	मोक्षैकादशीविधिः	२१६	१०
व्रतघ्नकृत्यप्रायश्चित्तम्	२०७	७	विमलैकादशीविधिः	२१६	१६
अष्टाक्षरमन्त्रनिरूपणम्	२०८	३	नन्दैकादशीविधिः	२१६	२२
उपवासे श्राद्धे च काष्ठेन दन्तधा-			कल्याण्यैकादशीविधिः	२१७	२
वननिषेधः	२०८	१४	कामप्रदैकादशीविधिः	२१७	८
उपवासे विधिः	२०८	२५	जयैकादशीविधिः	२१७	१६
प्रतिषिद्धदिवसे दन्तानां काष्ठसंयो-			धात्र्यैकादशीविधिः	२१७	२१
गे प्रायश्चित्तम्	२०९	४	सौम्यैकादशीविधिः	२१७	२५
पारणदिनेऽपि मासौषधं वर्ज्यम्	२०९	७	दमनैकादशीविधिः	२१८	३
काष्ठानामलाम्बे निषेधे च पर्णादि-			बहुलैकादशीविधिः	२१८	८
ना जिह्वेलेखः कर्तव्यः	२०९	१५	मोहिन्यैकादशीविधिः	२१८	१७
निषिद्धायां तिथौ अपां द्वादशग-			सिद्धैकादशीविधिः	२१८	१९
ण्ड्वैर्दन्तधावनं विदध्यात्	२०९	१८	त्रिविक्रमैकादशीविधिः	२१८	२३
प्रदेशेऽपि दन्तधावननिषेधः	२०९	२१	योगिन्यैकादशीविधिः	२१९	६
एकादश्यां श्राद्धप्राप्तौ तर्जिण्यः	२१०	१	पञ्चैकादशीविधिः	२१९	१२
उपवासदिने पितृसेवितमसेवमान-			कामिकैकादशीविधिः	२१९	१७
स्य देवाः पितरश्च हव्यकव्ये न			पुत्रदा-एकादशीविधिः	२१९	२६
गृह्णन्ति	२१०	९	अजा-एकादशीविधिः	२२०	१
मुख्योपवासदिने पितृमातृश्राद्धपा-			कामिका-एकादशीविधिः	२२०	६
तौ श्राद्धशेषात्रावघ्राणेन पितृतृ-			हन्दिरा-एकादशीविधिः	२२०	१२
तिर्वताभङ्गश्च	२१०	१८	पापाङ्कुशा-एकादशीविधिः	२२०	१९
कन्दमूलान्यनुकल्पे तु देवपितृपा-			रमा-एकादशीविधिः	२२०	२५
त्रपरिवेषणशेषभक्षणं कार्यम्	२१०	२५	द्वादश्यां व्रतनिषेदनमन्त्रः	२२१	१
एकादश्यामन्नदातुर्भोक्तुर्वा पितृ-			प्रबोधिनी-एकादशीविधिः	२२१	६
णां नरके पातः	२११	१०	उत्पत्तिका-एकादशीविधिः	२२१	१२
एकादश्यां पितृमातृश्राद्धभिन्न-			द्वादशवर्षाणि व्रतं कार्यम्	२२१	१३
श्राद्धादिनिषेधः	२११	१५	उद्यापनमासयोर्विचारः	२२१	१४
सूतकादौ प्राप्ते सूतकान्ते श्राद्ध-			एकादशीव्रतोद्यापनाकरणे दोषः	२२१	१८
विधानम्	२११	२०	व्रतमङ्गं प्रायश्चित्ताद्यनन्तरमुद्याप-		
एकादशीश्राद्धं द्वादश्यां कार्यम्	२११	२१	नं कार्यम्	२२१	२४
अव्रतघ्नानि	२१२	२	द्वादश्यां शक्त्या ब्राह्मणभोजनम्	२२२	३
शयनीबोधिनीपार्श्वपरिवर्तिनीधूप-			द्वादश्यां तुलसीमिश्रनैवेद्यो हत्या-		
वास एव कार्यः	२१२	१३	कोटिवेनाशकः	२२२	५

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
द्वादश्या वज्र्यपदार्थाः	२२२	७	स्मार्तानां शुद्धैकादशीपट्टः	२३०	१
श्वशुरायत्रं परात्रं नहि	२२२	२५	स्मार्तानां विद्धैकादशीपट्टः	२३९	१
उपवासफलप्रणाशकाः	२२३	३	द्वादशीनिर्णयः	२४१	१
असम्भाष्यान् सम्भाष्य प्रायश्चित्तम्	२२३	८	त्रयोदशीनिर्णयः	२४१	४
असम्भाष्यपरिगणनम्	२२३	१०	एकादशी षष्ठी अमावास्या चतु-		
कतिपयस्थले नानृतं जुगुप्सितम्	२२३	१५	र्थी च पूर्वविद्धोपोष्या	२४१	७
असम्भाष्यान् सम्भाष्यान्यदेव प्रा-			द्वितीया पञ्चमी दशमी त्रयोदशी		
यश्चित्तम्	२२३	२०	चतुर्दशी परयुता निविद्धा	२४१	१०
चाण्डालादिदर्शने सूर्यावलोक-			शुक्लत्रयोदशी अपराहिण्की प्राज्ञा	२४१	२२
नं कार्यम्	२२४	१३	प्रदोषव्रतम् (टिप्पण्याम्)	२४२	७
सूर्येऽस्तमिते चाण्डालादीनां स्पर्शो			प्रदोषव्रते पूजाविधिः	२४२	१३
अग्निसमीपे दिवाहृतजलैः स्ना-			तच मन्दवारे कृष्णपक्षेऽतिप्रशस्तम्	२४२	२३
नादि कार्यम्	२२४	१७	आरम्भश्च शनिप्रदोषे कार्यः	२४२	२५
साक्षात्स्पर्शो यत्प्रोक्तं तद्व्या-			चतुर्दशीनिर्णयः	२४३	१
न्तरितेऽपि प्रायश्चित्तं कार्यम्	२२४	२६	पूर्णिमाऽमावास्यानिर्णयः	२४४	१
दिवा चाण्डालादीनां स्पर्शो स्ना-			अमाया भौमवारे जाह्नवांस्नानमा-		
नादि प्रायश्चित्तम्	२२४	२७	त्रेण सहस्रगोदानफलम्	२४४	६
रजस्वलादीनां ध्वनिश्रवणे व्रत-			सोमवत्यमावास्याफलम्	२४४	८
स्थेन प्रायश्चित्तं कार्यम्	२२५	५	भानुसप्तमीफलम्	२४४	८
आशौचे द्वादशीव्रतम्	२२५	८	भौमचतुर्थीफलम्	२४४	९
मौनलोपे प्रायश्चित्तम्	२२५	१४	अमामा सोमवारादियोगे संयोग-		
मानसे नियमे लुते प्रायश्चित्तम्	२२५	१८	लक्षणो व्यतीपातः	२४४	१४
रजस्वलाया एकादशी	२२६	१	द्वाष्टिकालनिर्णयः	२४५	१
अष्टौ महाद्वादश्यः	२२६	१२	पौर्णमास्या विशेषः	२५०	३
अष्टमहाद्वादशीनां फलानि	२२६	२३	अमाया विशेषः	२५०	६
अष्टमहाद्वादशीनां काम्यत्वम्	२२७	१६	शेषपर्वणीष्टौ विशेषः	२५३	१
पारणदिनेऽस्वायां द्वादश्यामुषः-			व्यचित्प्रतिपत्तुर्थीशेषे यागः	२५४	२
काले प्रातर्माध्याह्निकं द्वयं कार्यम्	२२९	६	चतुर्थीशे यागनिषेधप्रातिपादनम्	२५४	२०
प्रदोषादिसङ्कटे निर्णयः	२२९	११	मलमासादौ प्रथमारम्भानिर्णयः	२५५	७
पारणे मरणे तात्कालिकी तिथिर्प्राज्ञा	२२९	१७	विकृतीष्टिः	२५७	१
द्वादशीलङ्घने दोषविशेषः	२२९	२१	पशुसोमयागकालः	२५९	६
शुद्धायां त्रयोदश्यां पारणं पृथि-			पशौ तु विशेषमाह	२५९	११
र्वोदानफलकम्	२३०	७	सोमे त्वाहाऽपस्तम्बः	२६०	५
हरिषासरलक्षणम्	२३१	१	आधानकालः	२६१	२
सर्वेषामुपवासानां प्रातः पारणम्	२३१	६	आधाननक्षत्राणि	२६१	६
पराह्णे पारणं गुरूणां मतम्	२३१	८	अमावास्यायां श्राद्धनिर्णयः	२६३	१२
उपवासातिक्रमे द्वादशी उपोष्या	२३१	१४	प्रातिसम्बत्सरं सोम-पशु-प्रत्यय-		
वैष्णवानां शुद्धैकादशीपट्टः	२३३	१	न-आग्रयणेष्टिचातुर्मास्यानि क-		
वैष्णवानां विद्धैकादशीपट्टः	२३५	१	र्तव्यानि	२६३	१६

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
पशामभावे वैश्वानरीं कुर्यात्	२६३	१८
पक्षान्त-वैश्वदेवं-पिण्डयज्ञादि ए-		
कदिने एव कुर्यात्	२६३	२३
पिण्डपितृयज्ञनिर्णयः	२६४	१
तर्पणाख्यं पितृयज्ञं निर्वर्त्य पि-		
ण्डान्वाहार्यकं कार्यम्	२६४	६
अपराह्णे पार्वणं कार्यम्	२६५	३
सायाह्ने आर्द्धं न कार्यम्	२६५	९
भूतविद्यायाममावास्यायां आर्द्धकर्तृ-		
णामायुः क्षीयते	२६६	२
पितृयज्ञकालनिर्णयः	२६८	१
बह्वृचैः खर्वा कार्या	२६८	५
अध्वर्युभिः कुहूः कार्या	२६८	६
अपराह्णव्यापिनी आर्द्धे पितृणां		
ग्राह्या	२६९	१३
साग्निकस्य सिनीवालीष्टा	२६९	२४
निरग्निकस्य कुहूर्मता	२६९	२४
क्षीभिः शूद्रैश्च कुहूः कार्या	२६९	२७
सिनीवालीकुहूलक्षणं	२७०	१०
कुतुपं प्रथमे भागे कार्यम्	२७१	४
रौहिण्योल्लङ्घननिषेधः	२७१	८
कुतुपकाललक्षणम्	२७१	१०
मुहूर्तपञ्चकलक्षणम्	२७१	१५
अन्वष्टकाकालनिर्णयः	२७५	३
पक्षान्त-वैश्वदेवपिण्डयज्ञक्रमानिर्णयः	२७७	५
पिण्डपितृयज्ञाकरणे प्रायश्चित्तम्	२७७	१०
वैश्वदेवाकरणे प्रायश्चित्तम्	२७७	१०
पतितान्नभोजने प्रायश्चित्तम्	२७७	१०
दर्शश्राद्धेऽन्यश्राद्धसंपाते निर्णयः	२८१	१
अनुपनीतोऽपि दर्शश्राद्धाधिकारी	२८१	११
सर्वावस्थायां सर्वेऽधिकारिणः	२८१	१४
अमाश्राद्धाकरणे प्रायश्चित्तम्	२८१	१५
अथ ग्रहणनिर्णयः	२८२	३
तत्र चन्द्रग्रहणे पूर्वकाले भोजन-		
निर्णयः	२८२	३
सूर्यग्रहणे पूर्वकाले भोजननिर्णयः	२८२	४
चन्द्रग्रहणे ग्रस्तोदये विशेषः	२८२	१५
ग्रस्तास्ते द्वयोरापि ग्रहणे शुद्धवि-		
म्बदर्शनपर्यन्तं भोजननिषेधः	२८२	१७

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
ग्रहणे पश्चात् परात्रनिषेधः	२८३	८
मुक्तौ महानिशातः प्रागेव भोज-		
नविधिः	२८३	९
प्रसङ्गात् महानिशानिर्णयः	२८३	१०
अशक्तौ भोजनव्यवस्थाः	२८३	१४
ग्रहणकाले शयननिषेधः	२८३	१६
तत्काले जपादिविधानम्	२८३	१७
निद्रया रोगो जायते	२८३	२०
मृत्रोत्सर्गे दारिद्र्यम्	२८३	२०
पुरीषोत्सर्गे कृमिस्त्वम्	२८३	२१
मैथुनेन ग्रामसूकरो जायते	२८३	२१
अभ्यङ्गे कुष्ठौ	२८३	२२
भोजने अधोगतिः	२८३	२२
वचने सर्पः	२८३	२३
वधे नरकं व्रजेत्	२८३	२३
चन्द्रग्रस्तास्ते स्नानहोमादौ न दोषः	२८४	४
बालवृद्धातुराणां ग्रहणयामात्पूर्व-		
मेकयामो भोजने निषिद्धः	२८४	१२
सर्ववर्णानां राहुदर्शने सूतकम्	२८५	३
तत्र आरनालक्षीरादौ गृहीते न दोषः	२८५	१०
गाङ्गेतरजलग्रहणे दोषः	२८५	१५
टीकायां विशेषः	२८५	१८
वेधकाले ग्रहणे च भोजने प्राय-		
श्चित्तम्	२८६	१
ग्रहणे विरात्रमेकरात्रं वोपवास-		
विधानम्	२८६	५
ग्रहणे पुत्रिणां पारणोपवासनिषेधः	२८६	१२
रविवासरे पुत्रिणां पारणोपवासनिषेधः	२८६	१२
सप्तान्तौ पुत्रिणां पारणोपवास-		
निषेधः	२८६	१२
रवर्ग्रस्तास्ते पुत्रिणः प्रहरद्वयं हि-		
त्वा भोजनविधानम्	२८६	१४
आरनालादीनां व्याख्यानम्	२८६	१६
सूर्यग्रहणकालानुसारेण पुत्रिणां		
भोजनकालभेदः	२८७	३
प्रसङ्गात् शारदकालार्थः	२८७	५
माधवयमेतौ ग्रहणे पुत्रिणामप्युपवासः	२८७	५
रविवारे रविग्रहणे तथा सोमवारे		
चन्द्रग्रहणे चूडामणियोगः	२८७	१६

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
चूडामणियोगे अन्यग्रहणापेक्षया		
कोटिगुणं फलाधिक्यम्	२८०	१८
ग्रहणे स्पर्शमोक्षयोः स्नानद्वयवि-		
धानम्	२८८	२
ग्रहणे सचैलस्नानविधानम्	२८८	९
रात्रावपि स्नानादीनां कर्तव्यता	२८८	१०
ग्रहणे स्नानदानतपश्चाद्धादीनां विधिः	२८८	१४
रात्रावप्येतत्करणे दोषाभावः	२८८	१५
दानस्य ग्रहणे अत्यावश्यकत्वम्	२८८	१६
ग्रहणे अपात्रायापि दानविधानम्	२८८	२०
प्रसङ्गात् भोजियाश्राद्धियपात्रविष-		
स्रवाणामर्थः	२८८	२३
मुक्तौ स्नानकरणे तदपरग्रहण-		
पर्यन्तं सूतकित्वम्	२८९	३
ग्रहणे स्नानममन्त्रकं कार्यम्	२८९	५
ग्रहणे गङ्गादिमहानदीषु स्नान-		
विधानम्	२८९	७
महानदीष्वपि मासविशेषे काश्चि-		
च्छेष्टाः	२८९	९
टीकायां विशेषः	२९०	१६
ग्रहणे गङ्गायां स्नाने पुण्याधिक्यम्	२९०	२
असम्भवे वाप्यादावपि स्नानं कार्यम्	२९०	६
शीतोष्णोदकादिभेदेन तत्तत्फल-		
धिक्यम्	२९०	११
ग्रहणे सर्वदानानां भूमिदानसमत्वम्	२९०	२५
ग्रहणे सर्वे द्विजाः ब्रह्मसमाः	२९०	२५
ग्रहणे सर्वेषां जलानां गङ्गाजल-		
समत्वम्	२९०	२६
आतुरस्य उष्णोदकस्नानविधानम्	२९१	१
ग्रहणे समुद्रस्नाने गोदानभूदाना-		
दियावदानजं पुण्यं प्राप्नोति	२९१	६
तत्तत्तीर्थस्नानासम्भवे तत्तत्तीर्थ-		
स्मरणं दर्शनं स्पर्शो वा कार्यः	२९१	१५
ग्रहणे उष्णोदकस्नाननिषेधः	२९१	१९
प्रसङ्गात् मरण-जन्म-संक्रान्ति-		
अस्पृश्यस्पर्शनिमित्ते उष्णोद-		
कस्नाननिषेधः	२९१	१९
ग्रहणे आद्धविधानम्	२९२	३
ग्रहणे तर्पणविधानम्	२९२	१४

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
ग्रहणे आद्धाकरणे प्रत्यवायः	२९२	८
इदं च आमात्रेण हेम्ना वा का-		
र्यम्, न त्वत्वेन	२९२	११
अपरार्कमते पाकाभावे एतच्छू-		
द्धम् कार्यम्	२९३	३
सूर्यग्रहणे गजच्छायायोगः	२९३	७
तत्र आद्धे घृतेन विप्रभोजनम्	२९३	९
ग्रहणे आद्धे भोक्तृदोषो दातुस्त्व-		
भ्युदयः	२९३	११
ग्रहणे आद्धे भोजननिषेधः	२९३	१३
ग्रहणे आशौचमध्येऽपि स्नान-		
आद्धादीनां विधानम्	२९४	३
ग्रहणे रजस्वला पात्रान्तरिततो-		
येन स्नानं कुर्यात्	२९५	२
ग्रहणे रात्रावपि आद्धादि कार्यम्	२९५	१०
यदा दिने चन्द्रग्रहणं रात्रौ वा		
सूर्यग्रहणं तदा स्नानदानादि न		
कार्यम्	२९५	१५
ग्रहणे वार्षिकआद्धप्राप्तौ अत्रेना-		
सम्भवे हेम्ना आम्रेण वा कार्यम्	२९६	१
ग्रहणआद्धे भोजनमकृत्वा कार्यम्	२९६	२३
तर्पणं तु भुक्त्वाऽपि कार्यम्	२९६	२५
ग्रहणादिसप्तदिनपर्यन्तं मन्त्रदीक्षा-		
पुरश्चर्यादिविधानम्	२९७	१
ग्रहणे, सत्तीर्थे, पवित्रारोपण-दम-		
नारोपणकालघोष मन्त्रदीक्षादौ		
मासर्क्षादीन् शोधयेत्	२९७	६
गुर्वलाभे मन्त्रग्रहणप्रकारः	२९७	१९
चन्द्रग्रहणे दीक्षादानं निषिद्धम्	२९८	६
ग्रहणं जन्मराश्यादौ निषिद्धम्	२९८	९
दाक्षीदौ सूर्यग्रहणं प्रशस्तम्	२९८	२४
सूर्यसंक्रमोऽपि जन्मराश्यादौ निषिद्धः	२९९	२
तस्य शान्तिः	२९९	४
शक्तस्य शान्तिविशेषः	२९९	१५
शान्तौ सुवर्णनिर्मितनागदानविधानम्	२९९	१५
तस्य मन्त्रः	३००	९
अत्र शान्तिरप्युक्ता हेमाद्रौ मात्स्ये	३००	१३
ग्रहणं प्रत्यक्षं न पश्येत्, किन्तु		
पटस्थितं, तैलाम्बुदर्पणैर्वा पश्येत्	३०२	१८

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
खस्मासग्रहणे त्रयोदशीतश्चतु- र्थीपर्यन्तं मङ्गलकृत्यं निषिद्धम्	३०२	२१
पूर्णग्रासे चन्द्रग्रहणे द्वादशीत- स्तृतीयापर्यन्तम् , तथा सूर्यग्र- हणे एकादशीतश्चतुर्थीपर्यन्तं मङ्गलकृत्यं निषिद्धमिति प्रका- रान्तरम्	३०२	२४
खण्डग्रहणे पूर्वोत्तरदिक्सौ ग्रहण- दिवसश्च माङ्गल्ये निषिद्धः	३०२	२६
ग्रहणे पुरश्चरणप्रकारः	३०३	८
केषांचिन्मते ग्रस्तोदये उत्तरत्रिदिनं निषिद्धम्	३०३	१०
राजभिः अथर्ववेदोक्ताः शान्तयः कारणीयाः	३०३	१२
नाडीदोषवारणाय राजभिस्तदित- रैश्च ग्रहणे स्नानादि कार्यम्	३०३	१५
ग्रस्तोदये ग्रस्तास्ते च पुरश्चरण- निषेधः	३०३	२६
पुरश्चरणप्रकारोक्तहोमाभावे तच्च- तुर्गुणं जपं कुर्यात्	३०४	११
ग्रहणप्रसङ्गात्कुरुक्षेत्रे प्रतिग्रहे प्रा- गश्विचविधानम्	३०५	२
प्रतिगृहीतधनं वापीकूपावर्थं विसृजेत्	३०५	५
पूर्वसङ्कल्पितद्रव्यस्य ग्रहणान्तरि- तत्वे तद्द्विगुणं दातव्यम्	३०५	७
प्रागश्विचं च प्रतिगृहीतधनोत्स- र्गानन्तरं कर्तव्यम्	३०५	९
क्षत्रियवैश्ययोर्होमाभावे षड्गुण- मष्टगुणं क्रमेण जपविधानम्	३०५	१३
तेषां स्त्रीणां तेषामेव समो जपः	३०५	१४
शूद्रस्य स्वामिवर्णानुसारेण जपः	३०५	१५

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
केषांचिन्मतेन अहोरात्रातिक्रमे पूर्वसङ्कल्पितद्विगुणं दातव्यम्	३०६	१
पर्वतिक्रमे दशगुणं दातव्यम्	३०६	३
चन्द्रग्रहणातिक्रमे शतगुणं देयम्	३०६	३
सूर्यग्रहणातिक्रमे सहस्रगुणं देयम्	३०६	४
मरणे अनन्तं देयम्	३०६	४
स्नानदानादौ ग्रहणदर्शनस्यैव निमित्तत्वं नतु शास्त्रीयज्ञानस्ये- ति मतान्तरम्	३०६	५
तत्रैव मते मेघाच्छादने न स्नानादि	३०६	१२
अन्धादीनां निषिद्धदर्शनानां च न स्नानादि	३०६	१३
तत्रैव मते योग्यतानिर्वचनम्	३०६	१७
तत्खण्डनपुरःसरं शास्त्रीयज्ञानस्यै- व निमित्ततास्थापनम्	३०६	२०
योग्यतानिर्वचनम्	३१०	६
अन्धादीनां निषिद्धदर्शनानां च स्नानाद्यधिकारः	३१६	९
मेघाच्छादने च सर्वेषां स्नानाद्यधि- कारः	३१६	९
अथ समुद्रस्नानविधिः	३१६	१२
पर्वसु अमायां विशेषतः स्नातव्यम्	३१६	१३
भौमभृगुवारयोः समुद्रस्नाननिषेधः	३१६	१४
प्रसङ्गात् अश्वत्थस्पर्शनिषेधः	३१७	१
विधेरन्यत्र सागरस्पर्शनिषेधः	३१७	१
मन्दवारे अश्वत्थस्पर्शविधानम्	३१७	२
कुशाग्रेणापि सागरस्पर्शनिषेधः	३१७	११
सागरस्नानविधिः	३१८	४
सागरस्नानमन्त्राः	३१८	७
सामरेऽर्घ्यदानमन्त्रः	३१८	२०
विष्णुलाद-रामादीनां तर्पणविधिः	३१८	२३

इति प्रथमः पारिच्छेदः ।

श्रीः ।

द्वितीयपरिच्छेदः ।

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
(अथ चैत्रमासः)			तेषु श्राद्धकरणे पितृवृत्तेरक्षय्यत्वम्	३३४	१५
तत्रादौ तिथिकृत्ये विवाहादौ च			चैत्रशुक्लपञ्चम्यां तृदशीपूजनम्	३३६	३
शुक्लकृष्णमासादिनिर्णयः	३२१	४	चैत्रशुक्लष्टम्यां भवाम्यां उत्पत्तिः		
मीनसंक्रान्तिनिर्णयः	३२१	७	अष्टम्यां निर्णयश्च	३३६	६
चैत्रशुक्लप्रतिपदिनिर्णयः	३२१	११	अत्र भवानीयात्रोक्ता	३३६	९
तत्र शक्रादिभ्रवणे कार्यम्	३२२	५	अत्राशोककलिकाप्राशनम्	३३६	१३
ताद्वे निम्बपत्राणि प्राश्य शृणुयत्	३२२	७	तस्य मन्त्रः	३३६	१६
तत्र ध्वजारोपणं कर्तव्यम्	३२२	९	अत्र लौहित्यतोये स्नानं कर्तव्यम्	३३७	४
वर्षेऽनिर्णयः	३२३	२	तस्य मन्त्रः	३३७	९
अधिकश्चैत्रश्चेत्तदा वत्सरास्मान्निर्णयः	३२३	१२	चैत्रशुक्लनवमी (रामनवमी)		
अत्र तैलाभ्यङ्गे नित्यः	३२४	६	निर्णयः	३३७	११
अथ नवरात्रारम्भः	३२४	१०	अत्र पितृनुद्दिश्य तर्पणमपि कार्यम्	३४०	३
अमाशुक्तायां प्रतिपदि दुर्गापूजनं			श्रीरामपूजाविधिः	३४२	७
न कर्तव्यम्	३२५	१	रामस्य प्रियकरं ज्ञानमुद्बालक्षणम्	३४२	१९
प्रपादानम्	३२५	८	श्रीरामस्य स्नानमन्त्रः	३४४	११
धर्मकुम्भदानं प्रत्यहं कार्यम्	३२५	१७	श्रीरामार्चनस्य विशदप्रयोगः	३४४	१४
तस्य मन्त्रः	३२५	२१	कौशल्यापूजनमन्त्रः	३४४	१
चैत्रशुक्लतृतीयायां सशिवा गौरी			दशरथस्य पूजने मन्त्रः	३४४	४
सम्पूज्य दोलोत्सवः कार्यः	३२६	१	दुर्दशाग्रस्तानां दशादित्यव्रतनि-		
चैत्रशुक्लतृतीयानिर्णयः	३२६	७	र्णयः तत्प्रयोगश्च	३४७	१९
अत्र सौभाग्यशयनव्रतम्	३२६	९	रामनवमी मलमासे न कार्यी	३४७	९
तृतीयेयं मन्वादिः, प्रसङ्गात् सर्व-			चैत्रशुक्लैकादश्यां दोलोत्सवः	३४८	१०
मन्वादिनिर्णयः	३२६	१३	चैत्रशुक्लद्वादश्यां दमनोत्सवः	३४८	१३
अत्र श्राद्धमुक्तं मात्स्ये	३२७	१२	तिथिविशेषे दमनारोपणम्	३४९	९
मलमासेऽपि मन्वादिश्राद्धमुक्तम्	३२७	१५	आगमोक्तदोषावतो दमनारोपण		
ताद्वे पिण्डरहितं कार्यम्	३२७	१७	विधिः	३५०	५
मन्वादिश्राद्धकरणे प्रायश्चित्तम्	३२८	१	चैत्रशुक्लत्रयोदश्यामनङ्गव्रतम्	३५३	१४
वृणवतिश्राद्धानि	३२८	५	चैत्रशुक्लत्रयोदशीनिर्णयः	३५३	१९
चैत्रशुक्लतृतीया मत्स्यजयन्ती	३२८	१०	चैत्रशुक्लचतुर्दशीनिर्णयः	३५४	२
प्रसङ्गाद्दशावतारजयन्त्यः	३२८	१०	चैत्रशुक्लपूर्णिमानिर्णयः	३५५	२
दशावतारजयन्तीनां विशेषनिर्णयः	३२९	५	अत्र चित्रवल्लदानस्नानावदान-		
चैत्रशुक्लपञ्चमी कल्पादिः, प्रस-			श्राद्धायुक्तम्	३५५	३
ङ्गादन्यसप्तकल्पादयः	३३४	१	अत्रैव सर्वदेवानां दमनपूजनमुक्तम्	३५५	७
त्रिंशत्कल्पादयस्तेषां निर्णयाश्च	३३४	१३	चैत्रकृष्णत्रयोदश्यां महावारुणीयोगः	३५६	५

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अत्र महामहाधारणीयोगः	३५६	७
अत्र वारुणीयोगः	३५६	१८
चैत्रकृष्णचतुर्दश्यां शिषसन्निधौ स्नानम्	३५७	२
चैत्रकृष्णचतुर्दशीनिर्णयः	३५७	५
(अथ वैशाखमासः)		
मेघसंक्रान्तिः	३५७	९
अत्र धर्मघटादिदानम्	३५७	१०
अथ वैशाखस्नानविधिः	३५७	१५
तत्र स्नानमन्त्रः	३५८	५
तत्र स्नाने तीर्थविशेषनामानि	३५८	१२
संक्षेपे तत्तत्तीर्थनाम ब्राह्मम्	३५८	१७
तीर्थनामाज्ञाने विष्णुतीर्थेति	३५८	१७
वैशाखे तुलस्यादिपुष्पैर्विष्णुपूजनम्	३५९	२
वैशाखेऽश्वत्थमूलसेचनादि	३५९	७
अत्र प्रपागलान्तिकयोरुपानच्छत्र- सूक्ष्मवासः सक्त्वादीनां च दानम्	३६०	४
अत्र सर्वस्नानाशक्तौ त्रिदिने स्ना- नं कार्यम्	३६०	१४
वैशाखे मलमासे सति निर्णयः	३६०	१९
अत्र दानाविशेषः	३६१	१
वैशाखव्रतोपापनं कार्यम्	३६१	४
तस्य विधिः	३६१	५
उपापनाशक्तौ कृसरेण दशब्राह्म- णभोजनम्	३६२	८
वैशाखशुक्लेऽष्टम्यवृत्तीयानिर्णयः	३६२	११
इयं युगादिः	३६३	९
अत्र आद्धानिर्णयः	३६४	८
अत्र गङ्गायां स्नानमाहात्म्यम्	३६६	१९
अत्र यैवेहोमः विष्णुपूजनादिकञ्च कार्यम्	३६६	२१
अत्र धर्मघटादिदानम्	३६७	१
तस्य मन्त्रः	३६७	७
अत्र पिण्डवर्जितं आद्धं कार्यम्	३६७	१२
अत्र रात्रिभोजने प्रायश्चित्तम्	३६७	१५
वैशाखे मलमासे सति तत्रैव युगादिः	३६८	४
महालयशब्दस्य मघात्रयोदशी- परत्वं	३६८	११
तत्खण्डनम्	३६९	४
अत्र आद्धाकरणे प्रायश्चित्तम्	३७०	८

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अत्र समुद्रस्नानं प्रशस्तम्	३७०	११
वैशाखशुक्लतृतीया परशुरामजयन्ती	३७१	६
तन्निर्णयः	३७१	१३
वैशाखशुक्लसप्तम्यां गङ्गोत्पात्ति- स्तन्निर्णयश्च	३७१	१७
वैशाखशुक्लद्वादश्यां योगविशेषः	३७१	२४
वैशाखशुक्लचतुर्दश्यां नृसिंहजय- न्ती तन्निर्णयश्च	३७२	११
नृसिंहजयन्तीर्यं योगविशेषेणाति- प्रशस्ता	३७४	५
संक्षेपतो लक्ष्म्या सह नृसिंहपू- जनविधिः	३७५	१
विशेषतस्तत्पूजनविधिः	३७६	१४
वैशाखपूर्णिमायामुदकम्भादिदानम्	३७८	२
अत्र कृष्णाजिनदानम्	३७८	११
(अथ ज्येष्ठमासः)		
वृषसंक्रान्तिनिर्णयः	३७९	१
ज्येष्ठशुक्लप्रतिपदि दशाश्वमेध- स्नानम्	३७९	११
ज्येष्ठशुक्लतृतीयायां रम्भाव्रतं त- न्निर्णयश्च	३७९	३
ज्येष्ठशुक्लदशमी (दशहरा) निर्णयः	३७९	१०
प्रसङ्गात् दशपापनिर्वचनम्	३७९	१९
ज्येष्ठे मलमासे सति दशहारानिर्णयः	३८०	१३
प्रतिपदमारभ्य आशुक्लदशमि दशाश्वमेधे स्नानम्	३८१	५
दशहराव्रतम् (गङ्गापूजनम्)	३८१	१४
गङ्गास्तोत्रपाठः	३८२	२३
प्रतिपदादि दशमीपर्यन्तं दिनवृ- द्धिसंख्यया स्तोत्रं पठनीयम्	३८४	१
एवंकुर्वतः फलम्	३८४	४
अस्यां सेतुबन्धरामेश्वरस्य पूजनम्	३८४	८
ज्येष्ठशुक्लकादशीनिर्णयः	३८४	१५
ज्येष्ठशुक्लपूर्णिमायां सावित्रीव्रत- निर्णयः	३८५	११
अत्र स्त्रीव्रते विशेषविधयः	३८८	२
अत्र टीकायां विशेषः	३८८	२५
सावित्रीदाने मन्त्रः	३८८	१४
ज्येष्ठपूर्णिमायां तिलादिदानम्	३८८	१९

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
इयं मन्वादिरेपि	३८९	६	व्रतविधिः	४०८	८
(अथाषाढमासः)			तार्क्षिण्यः	४०८	१५
मिथुनसंक्रान्तिनिर्णयः	३८९	११	अत्र शिवशयनोत्सवस्तर्क्षिण्यश्च	४०८	१६
आषाढशुक्लद्वितीयायां रथोत्सवः	३८९	१२	अथैव व्यासपूजा तर्क्षिण्यश्च	४०९	२
आषाढशुक्लदशमी	३९०	१	(अथ श्रावणमासः)		
आषाढशुक्लद्वादश्यामनुराधायो-			कर्कसंक्रान्तिनिर्णयः	४०९	८
गराहितायां पारणम्	३९०	२	कर्क केशनिवृत्तनं वर्ज्यम्	४१०	२३
आषाढशुक्लद्वादश्यां विष्णुशय-			नदीनां रजोदोषः	४११	३
नोत्सवः	३९१	१४	सिंहाके क्षुद्रनदीषु स्नानादि-		
आषाढशुक्लैकादशी	३९१	९	निषेधः	४११	४
भाद्रशुक्लैकादश्यां विष्णोः परिव-			गर्तलक्षणम्	४११	१६
र्तनमुक्तम्	३९१	१५	महानदीपरिगणनम्	४१२	३
अथैकादशीद्वादशयोर्देशभेदेन			सतनदनानि	४१३	३
व्यवस्था	३९४	६	तीरवासिनां रजोदोषो नास्ति	४१३	११
इदं मज्जमासे न कार्यम्	३९५	१	रजोदुष्टमपि जलं गङ्गाजलयोगे		
अत्र चातुर्मास्यव्रतारम्भ-	३९६	१	पावनम्	४१३	१२
स चाषाढशुक्लैकादश्यां द्वादश्यां			क्वचित् रजोदोषाभावः	४१३	१८
पौर्णमास्यां वा	३९६	८	श्रावणशुक्लतृतीया (मधुलवा)		
अथ समाप्तिस्तु कार्तिकशुक्ल-			निर्णयः	४१४	६
द्वादश्यामेव	३९६	९	श्रावणशुक्लचतुर्थी पूर्वयुता	४१४	७
अस्यारम्भः शुक्लास्तादावपि कार्यः	३९६	१३	श्रावणशुक्लपञ्चमी (नागपञ्चमी)		
आशौचमध्येऽपि द्वितीयायारम्भः	३९६	१७	निर्णयः	४१४	८
व्रतमिदं शिवभक्तादिभिरपि कार्यम्	३९८	३	तस्या विधिः	४१४	१५
व्रतग्रहणप्रकारः	३९८	६	श्रावणशुक्लद्वादश्यां दधिघृतम्	४१५	१
चातुर्मास्ये भक्ष्याभक्ष्यनिर्णयः	३९८	२३	अत्र विष्णोः पवित्रारोपणम्	४१५	४
तत्र दश शाकाः	४००	५	शिवस्य पवित्रारोपणम्	४१५	९
तत्राष्टधा आमिषाणि	४०१	११	अन्यदेवानां पवित्रारोपणम्	४१५	१२
अन्यान्यप्यामिषाणि	४०१	१७	पवित्रारोपणे गौणकालः	४१५	१४
तत्र हाविष्याणां परिगणनम्	४०२	९	पवित्रनिर्माणप्रकारः	४१५	१७
अन्यान्यपि व्रतानि	४०३	१२	शिवस्य पवित्रनिर्माणे विशेषः	४१६	१६
तेषां व्रतानां फलानि	४०३	१५	पवित्रारोपणेऽधिकारिणः	४१७	६
व्रतविशेषेण दानानि	४०४	१५	तत्र मन्त्रकथनम्	४१७	१०
शयनीवोधिभ्योर्मध्ये शम्भ्यादिभिर्दे-			देवाविशेषेण पूजने तिथयः	४१७	१७
वानान्नाचनम्	४०५	८	पवित्रारोपणविधिः	४१७	२५
चातुर्मास्ये अभ्यङ्गादीनि वर्जनी-			प्रसङ्गात् वनमालाया लक्षणम्	४१८	२०
यानि	४०५	११	वनमालाया लक्षणान्तरम्	४१८	२४
चातुर्मास्ये भारताध्ययनम्	४०५	२४	पवित्रारोपणाकरणे प्रायश्चित्तम्	४२०	२
तत्प्रमुद्राधारणनिर्णयः	४०५	२०	श्रावणशुक्लचतुर्दशी पूर्वयुता ग्राह्या	४२०	७
आषाढशुक्लपौर्णमास्यां कोकिला-			अथोपाकर्मनिर्णयः	४२०	८

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
तत्र बहुवृत्तानां निर्णयः	४२०	८
श्रवणयुतदिने संक्रान्त्यादौ उपा- कर्माकरणम्	४२४	१
ग्रहणसूतकादावपि न कार्यम्	४२४	१५
एतच्छुक्रास्तादावपि कार्यम्	४२८	१२
गुरुभार्यवयोरस्ते प्रथमारम्भो न कार्यः	४२८	१९
अत्र प्रथमारम्भे वृद्धिश्चाद्धं कुर्यात्	४२९	३
वृद्धिश्चाद्धं टीकायां विशेषः	४२९	२५
एतदधिमासे न कार्यम्	४२९	४
याजुषाः पर्वणि कुर्युः	४३१	६
एतच्चापस्तम्बैरौदयिकं ग्राह्यम्	४३१	७
दोषसंयुक्ते पर्वणि उपाकर्मनिषेधः	४३१	१५
कर्मकालकथनम्	४३२	८
उपाकरणशब्दव्याख्या	४३९	९
उत्सर्जनशब्दव्याख्या	४३९	१४
वनस्थादिभिरपि-उपाकर्मोत्सर्जने कार्यं	४४०	४
पौषमासे उत्सर्जनं कार्यम्	४४१	४
वैधायनतैत्तिरीयादीनामुत्सर्जने स- मयनिर्देशः	४४२	४
ऋक्शाखीयानां परशाखया उपा- कर्मोत्सर्जनकरणे निषेधः	४४३	२१
उपाकर्मोत्सर्जनयोर्त्वाषिपूजनम्	४४३	११
उपाकर्मण्युत्सर्गे चानध्यायः	४४४	२
अत्र नदीनां रजोदोषो नास्ति	४४४	३
श्रावणपौर्णमास्यां रक्षाबन्धन- निर्णयः	४४४	७
रक्षाबन्धनं भद्रायात्र कार्यम्	४४४	१८
रक्षाबन्धनं प्रतिपद्युतायां पौर्णमा- स्यां न कार्यम्	४४५	३
रक्षाबन्धनं भद्रावर्ज्यग्रहणदिनेऽपि कार्यम्	४४५	१०
रक्षाबन्धने मन्त्रः	४४५	१८
अत्र हयग्रीवोत्पत्तिः	४४६	३
अत्र श्रवणाकर्म	४४६	७
श्रवणाकर्मसर्वव्योहरकरणे प्रायाश्चि- त्तम्	४४६	२३
श्रावणकृष्णाद्वितीयायामशून्यश-		

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
यनव्रतम्	४४७	१
(अथ भाद्रमासः)		
सिंहसंक्रान्तिनिर्णयः	४४७	५
अत्र गोः प्रसवे श्रान्तिः	४४७	६
पौषादिमासे महिष्यादीनां प्रसवे श्रान्तिः	४४८	४
अर्धरात्रे निशीथे वा सदा गवां क्रन्द- ने पूर्ववच्छ्रान्तिः	४४८	१०
भाद्रकृष्णतृतीया (कज्जली) निर्णयः	४४८	१७
भाद्रकृष्णचतुर्थी (बहुला) निर्णयः	४४८	१९
अत्र गोपूजा यवात्राशनं च	४४९	८
भाद्रकृष्णपञ्चमी हलषष्ठी निर्णयः	४४९	९
भाद्रकृष्णसप्तम्यां शीतलाव्रतनिर्णयः	४४९	१०
अथ जन्माष्टमी निर्णयः	४४९	१२
अत्राष्टम्याः द्विःप्रकारत्वम्	४५०	५
तत्र केवलष्टमी	४५०	५
जयन्त्याख्याष्टमी	४५०	१६
अष्टम्यां गृध्रमांसादि भक्षणे पापम्	४५३	७
कृष्णाष्टमीव्रताऽकरणे प्रायाश्चित्तम्	४५३	२२
व्रतकरणेऽशक्तिश्चेत्प्रतिनिधिः कार्यः	४५३	२६
जयन्त्याः नित्यत्वं काम्यत्वञ्च	४५४	५
अष्टम्यां रोहिणीयोगस्य भावत्वे- नाऽभावत्वेन कर्तव्यनिर्णयः	४५९	१
अष्टमीजयन्त्योर्भेदकथनम्	४६२	२
रोहिणीराहिताया अष्टम्या चतु- र्धात्वम्	४६७	१०
तासु कर्तव्यनिर्णयः	४६८	१
रोहिणीसहिताया अष्टम्या अपि चतुर्धात्वम्	४६८	१२
अत्रापि कर्तव्यनिर्णयः	४६८	१२
पारणानिर्णयः	४७४	४
पारणासमयः	४७४	१२
अष्टम्यां देवकीकृष्णादिप्रतिमा- स्थापनम्	४७९	७
अष्टविधाः प्रतिमाः	४८०	२
प्रतिमास्थापनात्पूर्वदिने नियमाः	४८०	३
प्रतिमास्थापनस्य विशेषविधिः	४८०	५
मूलमन्त्रलक्षणम्	४८१	२१

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अथ प्रतिमास्थापनविधिः	४८१	३	अत्र प्रार्थनामन्त्रः	५१०	५
भाद्रामाया कुशग्रहणम्	४८९	७	वागनावतारनिमित्तोपवासः	५१०	९
रात्रौ सन्ध्योश्च कुशग्रहणविधिः	४८९	२६	अयमुपवास एकादश्यां कर्तव्यः	५११	४
शुद्धस्य दर्भानुद्धरणम्	४९०	१३	भागवते तु द्वादश्यां वागनोत्पत्तिः	५११	४
भाद्रशुक्लप्रतिपदि रुद्रवतानिर्णयः	४९०	२०	तत्र पूजाविधिः	५११	११
भाद्रशुक्लतृतीयायां हरितालिकावत- निर्णयः	४९०	८	पूजा मन्त्राद्वे कार्या	५१२	२१
द्वितीयायुक्तायामस्यां व्रतकरणे प्र- त्यवायः	४९१	५	अत्र दुग्धव्रतविधिः	५१२	२४
भाद्रशुक्ल(गणेश)चतुर्थीनिर्णयः	४९१	१३	दुग्धव्रते पायसादि वर्ज्यं भवेति		
अत्र चन्द्रदर्शनं निषिद्धम्	४९२	१४	विचारः	५१३	१
दर्शने सति तद्दोषशान्तये मन्त्रः	४९३	९	भाद्रशुक्लचतुर्दश्यामनन्तव्रतनिर्णयः	५१४	५
अत्र टीकायां विशेषः	४९३	२१	अगस्त्यार्घ्यः	५१५	७
भाद्रशुक्लपञ्चमी (कृषिपञ्चमी) निर्णयः	४९३	११	अत्र पूजाविधिः	५१५	१९
भाद्रशुक्लषष्ठीनिर्णयः	४९५	४	अर्घ्यमन्त्रेण पूजा कार्या	५१५	२४
भाद्रशुक्लसप्तम्यां युक्ताभरणव- ्रतनिर्णयः	४९६	४	"अगस्त्यः खनमानः" इत्यादि		
भाद्रशुक्लष्टमी (दूर्वाष्टमी) निर्णयः	४९६	६	ऋग्वेदीयमन्त्रकथनम्	५१६	२६
इदमगस्त्योदये कम्पाडकै च न कार्यम्	४९७	४	अर्घ्यदानमन्त्रः	५१७	८
इदं व्रतं स्त्रीणां निष्यम्	४९८	६	प्रतिग्रहमन्त्रः	५१७	११
व्रतस्यास्य पूजाविधिः	४९८	१४	भाद्रपौर्णमास्यां श्राद्धम्	५१८	४
दूर्वायाः प्रार्थनामन्त्रः	४९९	४	नान्दीमुखश्राद्धम्	५१८	८
अन्नानग्निपक्वान्नादेर्भक्षणम्	४९९	९	नान्दीमुखेभ्यः प्रदाक्षेणकुशासनम्	५१८	२३
भाद्रे अत्रिमासे सति अगस्त्योदया- दर्वाक् दूर्वाव्रतं कार्यम्	४९९	१२	भागवतलक्षणम्	५२०	२५
ज्येष्ठाव्रतविधिः	४९९	१६	भागवतस्य दानविधिस्तत्फलञ्च	५२०	२५
तत्रिर्णयः	४९९	१९	(अथाश्विनमासः)		
भाद्रशुक्लद्वादश्यां भ्रवणायोगराहिता- यां पारणम्	५०१	१३	कन्यासंक्रान्तिनिर्णयः	५२१	१
अत्र विष्णुपारिवर्तनोत्सवः	५०२	१४	अथ महालयः	५२१	२
विष्णोः प्रार्थनामन्त्रः	५०२	१५	षोडशमहालयनिर्णयः	५२२	४
अत्र शक्रचञ्जोत्थापनम्	५०२	१८	अत्र हेमाद्रिः षोडशत्वं त्रेधा		
श्रवणद्वादशीनिर्णयः	५०३	१	व्याचख्यौ	५२२	१३
अगृहीतक.दशवित्तश्चेकादश्यां मुक्त्वा द्वादश्यामुपवासः	५०३	९	महालये विधवायाः पार्वणचतुष्टयम्	५२५	२१
अस्य पारणानिर्णयः	५०८	१	विधवाया दर्शश्राद्धे पुत्राभावे		
अत्र पूजाविधिः	५०९	२	तद्देवाधिकारः	५२६	१४
			अशक्तौ सत्यां विधवा स्वयं संकल्प्य		
			कृत्वाऽन्यत्राक्षणाद्वारा कारयेत्	५२६	६
			महालये वर्ज्येतिथिनक्षत्रादि	५२७	१
			अस्यापवादः	५२८	१४
			पितृमृताहे निषिद्धदिनेऽपि सकृ-		
			न्महालयः कार्यः	५२९	४
			पक्षश्राद्धकरणेऽपि नन्दादिषु न		
			पिण्डनिषेधः	५२९	१७

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
विवाहवतचूडासु पिण्डदानादिनिषेधः	५३४	९	टमीपर्यन्तं महालक्ष्मीयांत्रा	५५१	२०
तस्यात्रापवादः	५३४	११	इयं चन्द्रोदयव्यापिनी	५५२	१४
संन्यासिनां महालयः द्वादश्याम्	५३५	११	अत्राष्टम्याः श्राद्धं मघाश्राद्धसमफलं		
अत्र श्राद्धाकरणे गौणकालः	५३५	१५	कम्	५५३	१८
कालातिक्रमे वृश्चिकपर्यन्तं गौ-			नवम्यामन्वष्टकाश्राद्धम्	५५३	७
णकालः	५३६	५	इदं जीवत्पितृकेणापि कार्यम्	५५४	५
इदञ्च श्राद्धमन्त्रेनैव कार्यम्	५३७	१२	अत्र भर्तृमरणोत्तरं पूर्वमृतमातृश्राद्धं		
अथात्र देवताः	५३७	१६	न कार्यम्	५५५	६
अत्र विशेषः	५३९	९	अन्वष्टकाश्राद्धमनुपनीतेनापि		
जीवन्मातृकः सापत्नमातुरकोदितं			कार्यम्	५५६	१
कुर्यात्	५३९	६	टीकायां विशेषः	५५६	२२
संन्यस्तपितृकादौ विशेषः	५३९	१२	अन्वष्टकाश्राद्धे सुवासिनीभोजनम्	५६०	८
महालये पितृपारिग्रहनिर्णयः	५४०	९	अत्राशकावनुकल्पः	५६०	१६
अत्र पार्वणैकोद्दिष्टयोर्व्यवस्था	५४१	२	अकरणे प्रायश्चित्तम्	५६१	२
अशक्तौ सत्यां विशेषः	५४१	४	प्रायश्चित्तपारिहारमन्त्रकथनम्	५६१	२०
एकोद्दिष्टस्वरूपम्	५४२	८	द्वादश्यां संन्यासिनः श्राद्धम्	५६१	६
अत्र पाणिहोमः	५४३	२	मघानयोदशी	५६२	१
अत्र धूरिलोचनौ विश्वेदेवौ	५४३	७	अकुर्वतां दोषश्रवणादस्य नित्यत्वम्	५६२	११
पार्वणैकोद्दिष्टयोः क्रमः	५४३	८	एतच्छ्राद्धमविभक्तैरपि पृथक्कार्यम्	५६३	४
महालयः संन्यस्तपितृकादिना			इयं गजच्छाया	५६३	९
जीवत्पितृकेणापि कार्यः	५४४	४	श्राद्धमिदं पिण्डरहितं कार्यम्	५६६	४
दर्शश्राद्धादि जीवत्पितृकेण पि-			इदं मलमासेऽपि कार्यम्	५६६	८
ण्डरहितं कार्यम्	५४५	८	मघानयोदशीमहालययुगादिशा-		
महालये तर्पणनिर्णयः	५४६	७	ङ्गानां तन्त्रेण प्रयोगः	५७०	१
निषिद्धदिनेऽपि तर्पणम्	५४६	१८	शस्त्रविषाद्यपघातविषयानां चर्तुद-		
एतच्छ्राद्धं मलमासे न कार्यम्	५४६	२४	श्यां श्राद्धम्	५७०	४
इदं नित्यकाम्याभ्यां द्विविधम्	५४७	६	अत्र विशेषः	५७०	९
महालयाकरणे दोषः	५४७	१०	शस्त्रहतस्यैव चर्तुर्दश्यामिति नि-		
महालयाकरणे प्रायश्चित्तम्	५४७	१२	यमः न तु चर्तुर्दश्यामेव शस्त्रहतस्य ५७३		३
“दुरो अश्वस्य” मन्त्रकथनम्	५४७	२१	चर्तुर्दश्यामेव शस्त्रादिना हते सति		
भरणीश्राद्धम्	५४८	३	तस्य वार्षिकमेव पार्वणमेकोद्दिष्टं		
कपिलाषष्ठीविधिः	५४८	१०	वा कार्यम्	५७५	४
तस्या निर्णयः	५४८	१७	अभायां गजच्छायानिर्णयः	५७९	५
कपिलाषष्ठ्याः पूजनविधिः	५४९	४	आश्विनशुक्रप्रातिपदि दौहित्रेण		
इयं चन्द्रषष्ठी तर्जिण्यश्च	५५०	९	मातामहस्य श्राद्धं कार्यम्	५८०	८
अष्टम्यां माघ्यावर्षे श्राद्धम्	५५०	१६	टीकायां विशेषः	५८०	२२
आश्विनकृष्णाष्टम्यां महालक्ष्मी-			इयं संगव्यापिनी ग्राह्या	५८१	१
व्रतम्	५५१	६	श्राद्धमिदं मलमासे न कार्यम्	५८१	६
भाद्रशुक्लाष्टमीमारुभ्याश्विनकृष्णा-			मातामहश्राद्धं जीवत्पितृकेनैव कार्यम्	५८१	८

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
श्राद्धमिदं सःपिण्डकं कार्यमिति केचित् ८२	२		अस्याः प्रणाममन्त्रः	६०३	११
जीवस्मृत्युकेण पिण्डरहितमेव कार्यम् ५८२	२		द्वादशभुजाचण्डनायिकायाः ध्यानम् ६०३	१३	
अथाविबनशुरूप्रतिपदि नवरात्रा- रम्भनिर्णयः ५८२	८		अस्याः प्रणाममन्त्रः	६०३	१८
तत्र पूजने अमायुक्ता प्रतिपात्रे- पिद्धा ८८३	९		दशभुजाचण्डायाः ध्यानम् ६०३	२१	
दुर्गायाः पूजनसमयनिर्णयः ५८५	१		अस्याः नमनमन्त्रः	६०४	१
सम्यक्त्वोदितार्चनकरणाशक्तौ ५८७	१९		अस्याः प्रणाममन्त्रः	६०४	८
अष्टम्यामर्धरात्रे पूजनफलम् ५८८	१६		षड्भुजाचण्डरूपायाः ध्यानम् ६०४	११	
प्रतिपद्युपवासादिरात्रिपूजाविचारः ५९०	१		प्रणाममन्त्रः	६०४	१४
किरातानां विना मन्त्रैर्तामसो पूजा ५९०	११		चतुर्भुजाऽतिचण्डायाः ध्यानम् ६०४	१७	
पूजायांस्त्रिविध्यम् ५९०	२१		अस्याः प्रणाममन्त्रः	६०४	२०
दुर्गाचर्चनं रात्रौ कार्यम् ५९१	५		येषां कुले कुम्भस्थापनादि नास्ति तैर्न कार्यम् ६०४	२३	
वैधृत्यादिदुष्टयोगयुता प्रतिपन्न ग्राह्या ५९२	७		कुमारिपूजनविधिः ६०५	१	
यदा तु वैधृत्यादिपरिहारेण प्रति- पन्न लभ्यते तदा कर्तव्यनिर्णयः ५९६	९		तत्र टीकायां वर्णक्रमेण कुमारि- कादिसंज्ञाकथनम् ६०५	१९	
कलशस्थापनं रात्रौ न कार्यम् ५९६	२२		कुमारिकादीनां क्रमेण पूजामन्त्राः ६०६	१	
कलशस्थापनविधिः ५९७	६		कुमारिकादीनां क्रमेण पूजाफलानि ६०७	१	
पूजाविधिः ५९७	११		एतासामलाभे विशेषः ६०७	१९	
विशिष्टपूजाविधिः ५९८	५		एतासां कुमारिकादीनां पूजानकारः ६०७	२१	
कुम्भस्थप्रतिमायां पूजा कार्या ५९८	५		आवाहनानां सर्वासां सामान्यत एक एव मन्त्रः ६०८	१	
आचाराचत्वारः कलशाः स्थाप्याः ५९८	८		वर्जनीया बालिकाः ६०८	८	
सर्वताम्रनिर्माणप्रकारः ५९८	११		पूजायां ब्राह्मणादेः कन्यानां ग्रह- ण फलानि ६०९	४	
तत्र देवतास्थापनक्रमः ५९८	२१		नवरात्रे वेदपारायणचण्डीपाठा- दिविधिः ६०९	७	
वैदिको नाममन्त्रो वा पू- जाहोममन्त्रः ५९९	१५		जयेति संज्ञाकथनम् ६०९	१८	
अत्र कषयः ५९९	१८		पाठको ब्राह्मण एव कार्यः ६०९	२५	
सर्वोपेक्ष्यः ६००	१९		चण्डीपाठे अध्यायान्त एव विरमेत् ६१०	९	
पञ्च पल्लवाः ६००	२०		चण्ड्याः कामपाठफलम् ६१०	११	
सप्तमृदः ६००	२३		नवमीपर्यन्तं प्रत्यहं वृद्धा पाठः कर्तव्यः ६११	६	
पञ्चरत्नानि ६००	२६		स्वस्याशक्तावन्त्येन पूजादि कारणीयम् ६१२	६	
आवाहनमन्त्राः ६०१	४		वचनाभावान्मलमासे न भवति ६१२	१३	
जपहोमादिमन्त्रः ६०२	६		प्रतिपत्तौ नवमीपर्यन्तं सादवस्या- श्वपूजनम् ६१२	१४	
अष्टशक्तयः ६०२	११		प्रतिपदादौ देव्यै केशसंस्कारद्रव्या- वर्षणम् ६१३	१३	
अष्टादशभुजोभचण्डाया ध्यानम् ६०२	१२				
उग्रचण्डायाः प्रणाममन्त्रः ६०२	२१				
षोडशभुजाप्रचण्डायाः ध्यानम् ६०२	२२				
प्रचण्डायाः प्रणाममन्त्रः ६०२	४				
चतुदशभुजाचण्डीप्रायाः ध्यानम् ६०३	७				

विषयाः	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः
नवम्यां बोधनमन्त्रः	६१४ २०	तत्र प्रार्थनामन्त्राः	६२८ ११
स्त्रीकर्तृकत्रते विशेषः	६१५ १	दुर्गायाः बलिदानमन्त्रौ	६२९ १२
आशौचे संपाते पूजादौ कर्च-		विकिरलक्षणम्	६२९ २५
व्यनिर्णयः	६१५ २	देव्या आवाहनमन्त्राः	६३० ६
समर्तृकस्त्रीणां नवरत्ने ताम्बूला-		बिल्वपत्रसमर्पणमन्त्रः	६३१ ३
दिचर्षणम्	६१६ १	प्रार्थनामन्त्राः	६३१ ९
आश्विनशुक्लपञ्चम्यामुपाङ्गलालि-		कदल्यादिपत्रेषु ब्रह्मण्यायावाहनम्	६३२ १
ताव्रतम्	६१६ ७	नवपत्रिकाविशिष्टपूजाविधिः	६३२ ७
उपाङ्गललितायाः पूजाविधिः	६१८ २	अथ शस्त्रादिपूजा	६३४ १
आश्विनशुक्ले मूलनक्षत्रे पुस्तकेषु		दुर्गास्तुतिमन्त्राः	६३४ ३
सरस्वतीस्थापनपूजनादि	६१६ २१	महाष्टमीव्रतनिर्णयः	६३५ ७
ज्येष्ठानक्षत्रयुतायां षष्ठ्यां बिल्वा-		इयं मूलयुक्ता चेन्महानवमी, त-	
भिर्मन्त्रणम्	६१७ १४	निर्णयश्च	६३६ १३
तत्र बिल्वाभिर्मन्त्रणे विधिः	६१९ २	अष्टम्युपवासश्च पुत्रवता न कार्यः	६४० १
पत्रिकायाः पूजाविधिः	६२१ ४	लौहाभिसारिककर्मविधानम्	६४२ ७
तत्र प्रार्थनामन्त्राः	६२१ ५	तत्र षोडशहस्तामितमण्डपकरणम्	६४२ ८
नवमीबोधनपक्षे विशेषमन्त्रः	६२१ २१	कुण्डनिर्माणम्	६४२ ११
मूलनक्षत्राभावे केवलसप्तम्यां		छत्रस्य मन्त्रः	६४३ १०
प्रवेशनम्	६२२ ३	चामरस्य मन्त्रः	६४३ १३
सप्तम्यामुपवासपूजादौ दायिकी		रेवन्तपूजनमन्त्रः	६४४ १
ग्राह्या	६२२ ६	अश्वस्य मन्त्राः	६४४ ३
पत्रिकापूजा पूर्वाण्ड एव कार्या	६२३ २	ध्वजस्य मन्त्राः	६४४ १६
पूर्वाण्डपूजायाः फलमुक्तम्	६२३ २०	पताकाया मन्त्राः	६४४ २३
नव पत्रिकाः	६२३ ४	गजस्य मन्त्राः	६४५ १२
अस्यामेव सप्तम्यां विरात्रम्	६२३ ८	खड्गस्य मन्त्राः	६४६ १
प्रतिपदादिनवमीपर्यन्तमुपवासश्च-		छुरिकाया मन्त्राः	६४६ १२
कौ सप्तम्यादिदिनत्रये वा कार्यम्	६२३ ८	कट्टारकपूजा	६४६ १९
देवीगृहप्रतिमादिकरणविधिः	६२५ १	धनुःपूजा	६४६ २३
देव्याः प्रतिमालक्षणम्	६२५ ८	कुन्तपूजा	६४७ २
दुर्गायाः लक्षणन्तर्निर्माणप्रकारश्च	६२५ १५	चर्मपूजा	६४७ ५
ध्यानमन्त्राः	६२६ १९	कनकदण्डमन्त्रः	६४७ ८
हेमाद्रौ प्रतिमाकरणम्	६२७ ५	दुन्दुभिमन्त्राः	६४७ १३
मृन्मयीं प्रतिमां कृत्वा बिल्वे पूजनम्	६२७ २४	शंखमन्त्रः	६४७ २०
दक्षिणादिदिवक्रमेण दुर्गायाः स्था-		सिंहासनमन्त्रः	६४७ २३
पने फलमुक्तम्	६२७ १०	शिबिकामन्त्रः	६४८ १२
प्रतिमाऽभावे विशेषः	६२७ १२	सर्वगन्धलक्षणम्	६४८ २५
चित्रमृन्मय्यादौ स्नानायसम्भवे ख-		बलिदानमन्त्राः	६५० ५
ङ्गादौ स्नापनम्	६२८ ५	महानवमीनिर्णयः	६५० १५
सप्तम्यां पत्रिकादेवीपूजनादिविधिः	६२८ ७	होमबल्यादिनिर्णयः	६५२ ४

विषयाः	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः
होमे विशेषः	६९९ ४
अथ बलिदानप्रकारः	६९७ ८
होमद्रव्यप्रमाणम्	६९७ २०
होमे तिष्ठो मुद्राः	६९८ २६
अशक्तौ, ब्राह्मणेन च कूष्माण्डा- दिभिर्वलिदानम्	६९८ ११
प्रसङ्गाच्छतचण्डीविधानम्	६९३ ५
कुण्डमण्डपयोरवश्यकत्वम्	६९४ १४
अष्टादशमुजालक्षणम्	६९४ २२
अष्टमुजालक्षणम्	६९५ १७
सहस्रचण्डीविधानम्	६९६ २
नवरात्रपारणानिर्णयः	६९७ ११
अष्टरात्रादिपञ्चाः	६९७ ११
सप्तरात्रपक्षः	६९७ २१
पञ्चरात्रपक्षः	६९७ २५
स्त्रीणां रजोदर्शने पारणानिर्णयः	६९१ १०
दशम्यां देवीविसर्जनविधिः	६९२ २२
तत्र देव्या उत्थापनमन्त्राः	६९३ ८
जले प्रवाहकरणमन्त्राः	६९३ १३
इयं विजयादशमी तन्निर्णयश्च	६९४ २
अत्र शमीवृक्षार्चनम्	६९६ १
तत्र मन्त्रः	६९६ ४
पेशान्यां स्थितशमीवृक्षार्चनम्	६९६ २४
शमीरहितदेशेऽत्रमन्तकार्चनम्	६९७ १
तत्प्रार्थनामन्त्रः	६९७ ३
रात्रापरराजितार्चनं कार्यन्तद्विधिश्च	६९७ ४
तत्रापरराजिताप्रार्थना	६९८ १९
अपरराजिताधारणम्, तद्विधिश्च	६९८ २६
तत्र बलयाभिमन्त्रणमन्त्रौ	६९९ ७
दक्षिणबाहौ धारणमन्त्रौ	६९९ १२
विसर्जनमन्त्रः	६९९ १७
दशम्यां बलिनीराजनम्	६९९ १
नीराजनं कृत्वा खञ्जरीटदर्शनम्	६९९ ५
खञ्जरीटनमस्कारमन्त्रः	६९९ २२
अस्य दर्शनफलानि	६८० ९
आश्विनपूर्णिमानिर्णयः	६८० २
रात्रौ लक्ष्मीपूजनादिविधिः	६८० ५
नारिकेलोदकं पीत्वास्त्रीडनम्	६८१ ८
हारीतस्मृतौ तदुदकपाननिर्णयत्वम्	६८१ ११

विषयाः	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः
अत्रैवावयवयुजीकर्मविधिः	६८१ ४
अत्रैव दीपदानारम्भः	६८१ २२
आश्रयणनिर्णयः	६८२ ७
आश्रयणदिने षड्वैषत्यं प्राप्तं कार्यम्	६८५ २०
अस्याकरणे प्रायश्चित्तम्	६८६ १
'समिन्द्र राया समिषा' इति मन्त्र- पाठो वा	६८६ १८
(अथ कार्तिकमासः)	
तुलासंक्रान्तिनिर्णयः	६८७ २
कार्तिकस्नानविधिः	६८७ ३
स्नाने देशविशेषेण फलानि	६८८ २
स्नानमिदं काशीस्थपंचनदेशति- प्रशस्तम्	६८८ ८
स्नानमन्त्रः	६८८ १७
अर्घ्यमन्त्रः	६८९ २
सम्पूर्णस्नानाशक्तौ ज्येष्ठं स्नानं कार्यम्	६८९ १०
कार्तिके तुलस्यादिमालाधारणम्	६८९ १४
तुलसीदलक्षणे हरेरर्चनम्	६९१ ८
धात्रीच्छायायां पिण्डदानं तत्फला-	
हारादिकञ्च कर्त्तव्यम्	६९१ ११
कार्तिके दिदलादिवर्जनम्	६९२ ३
उत्पत्तिप्रमये यस्य दलद्वयं भवति तस्य वर्जनं कार्यम्	६९२ १२
विष्णुमूर्त्त्यग्रे दीपदानम्	६९३ १
कार्तिके कृच्छ्रप्राजापत्यादिकं कार्यम्	६९३ ५
मासोपवासव्रतस्य फलं तस्य वि-	
शिष्टविधिशोक्तः	६९३ २४
कार्तिके व्रीह्यादिकं ग्राह्यम्	६९५ २
कार्तिके मध्वादित्याग्रे घृतादिकं दद्यात्	७०० ५
कार्तिके आकाशदीपदानं तद्विधिश्च	७०१ ८
तत्र मन्त्रः	७०१ २०
अपराह्णे अन्यो मन्त्रः	७०१ २२
कार्तिककृष्णचतुर्थी (करकाख्या)	७०१ २२
कार्तिककृष्णद्वादशी (गोपत्सा- ख्या) निर्णयः	७०२ २
अत्र गोप्रदानादिविधिः	७०२ ५
प्रार्थनामन्त्राः	७०२ २
प्रार्थनामन्त्रस्य व्यवस्था	७०३ २२

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
द्वादश्यादिषु पंचदिनेषु नीराज-		
नविधिः	७०२	१६
कार्तिककृष्णत्रयोदश्या यमदीप-		
दानम्	७०३	१८
तत्र मन्त्रः	७०४	१
कार्तिककृष्णचतुर्दश्यामभ्यङ्गस्नान-		
नविधिः	७०४	४
अपामार्गादिकं स्नानमध्ये भ्राम-		
णीयम्	७०९	११
तत्र मन्त्रः	७०९	१३
अस्यामेव प्रदोषे दीपोत्सवः	७०९	१६
अत्र नरकोद्देशेन चतुर्वर्त्तिभुक्तं		
दीपदानं कार्यम्	७१०	८
तत्र मन्त्रः	७१०	९
अस्या माघपत्रशाकभोजनम्	७१०	१६
अत्र यमतर्पण कार्यम्	७१०	१५
तत्र तर्पणप्रकारः	७११	८
चतुर्दश्या तपोधनेभ्यः भोजनं दा-		
तव्यम्	७११	१७
तर्पणमिदं जीवत्यितृकेणाऽपि कार्यम्	७१२	१
अत्र भीष्मतर्पणमपि कार्यम्	७१२	३
चतुर्दश्या चित्रानक्षत्रभौमवारयोगो-		
ऽतिप्रशस्तः	७१२	१७
कार्तिकामाषास्यायो प्रानरभ्यङ्गः	७१२	५
अत्र लक्ष्मीपूजनादिविधिस्तर्जिर्णयश्च	७१३	१९
लक्ष्मीपूजनानन्तरं प्रार्थना कार्या	७१४	६
अत्र कुबेरपूजाऽपि कार्या	७१४	९
तत्र मन्त्रः	७१४	११
दीपदानमन्त्रः	७१४	२५
अत्र राजकृत्यम्	७१५	२६
अलक्ष्मीनिस्तारणं कर्तव्यम्	७१६	१२
प्रदोषे उल्कादानमपि कार्यम्	७१७	२०
तदग्रहणे मन्त्रः	७१७	२३
तदानमन्त्रः	७१८	६
तद्विस्मर्जनमन्त्रः	७१८	९
कार्तिकशुक्लप्रतिपदि गोक्राडनम्	७१८	१
अस्यामेव राशौ बलेः पूजा कार्या	७१८	२
बन्धुरेशेन दापादिदानमपि कार्यम्	७१९	२२
बलिनमस्कारमन्त्रः	७२०	२

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
गोकुलक्रीडाया द्वितीयानिवेधः	७२०	१६
अत्रैव द्यूतं कर्तव्यम्	७२३	१
द्यूते आख्यानम्	७२३	१३
अत्र गोवर्धनपूजोत्सवः	७२३	५
तत्र मन्त्रः	७२३	१०
गोमन्त्रः	७२४	१
अन्यो गोमन्त्रः	७२४	१०
मार्गपालीबन्धनम्	७२४	५
यमद्वितीया	७२५	१३
यमपूजनं यमुनास्नानं च कार्यम्	७२५	१६
अस्या भगिनीहस्ताद् भोजनम्	७२६	८
यमस्यार्घ्यमन्त्रः	७२७	१०
प्रणाममन्त्रौ	७२७	२१
कार्तिकशुक्लनवमी युगादिः	७२८	५
अत्र पिण्डराहितं श्राद्धं कार्यम्	७२८	६
अत्र विष्णुत्रिरात्रव्रतम्	७२८	७
कार्तिकशुक्लद्वादश्या भीष्मपञ्चक-		
व्रतम्	७२८	१३
कार्तिकशुक्लचतुर्थ्या नागव्रतम्	७२९	७
कार्तिके कृष्णान्डदानं कार्यम्	७२९	९
तदानमन्त्रः	७२९	१३
स्त्रिया कृष्णान्डो न ह्येषः	७२९	१७
भीष्मपंचकव्रते सर्वेषामधिकारः	७२९	२२
विष्णोः प्रथमदिनादारभ्य द्व्यष्टवि-		
शेषैः पादादिस्थानेष्वर्चनद्वार्यम्	७३१	१५
भीष्मायार्घ्यदानमन्त्रः	७३१	१
भीष्माय जलदानमन्त्राः	७३१	२०
कार्तिकशुक्लद्वादश्या पारणम्	७३३	५
अस्यामेव राशौ देवोत्थापनम्	७३४	८
बोधननकारः	७३४	१३
द्वादश्या प्रबोधे रवत्यन्तपादो घ्राद्यः	७३४	२३
उत्थापनमन्त्राः	७३६	३
अस्यां चातुर्मास्यव्रतसमाप्तिः	७३६	१३
तत्र मन्त्रः	७३६	१९
अत्र वाराहोक्तो बोधिनीविधिः	७३७	२
कार्तिकशुक्लद्वादशी पौर्णमासी च		
मन्वादिस्तर्जिर्णयश्च	७१८	३
कार्तिकशुक्लचतुर्दशी (वैकृष्णव-		
र्तुर्दशी)	७३८	५

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अस्यामेव विश्वेश्वरयात्रा	७३८	१०
अत्र कार्तिकव्रतोद्यापनप्रकारः	७३९	८
तुलसीविवाहविधिः	७४१	१४
कार्तिकीपौर्णमासीनिर्णयः	७४३	१
अत्र योगविशेषः	७४३	२
अस्यां पञ्चकयोगः	७४३	१२
अस्यामेव मत्स्यावतारः	७४३	१९
अत्र त्रिपुरोत्सवः	७४४	१
अत्र वृषाःसर्गोत्तिपशस्तः	७४४	८
अत्र कार्तिकेयदर्शनम्	७४४	११
(अथ मार्गशीर्षमासः)		
वृश्चिकसंक्रान्तिनिर्णयः	७४४	१६
कालभैरवाष्टमी तत्रोपवासादिविधिः	७४४	१९
मार्गशीर्षशुक्लपञ्चम्यां नागपूजा- निर्णयः	७४६	१०
मार्गशीर्षशुक्लपष्ठी (चम्पापष्ठी) निर्णयः	७४७	४
इयमेव स्कन्दपष्ठी	७४७	१६
मार्गशीर्षशुक्लचतुर्दश्यां पिशाच- मोचनीश्राद्धविधिः	७४८	६
मार्गशीर्षपौर्णमास्यां दत्तात्रेयोत्पत्तिः	७४८	१२
मार्गशीर्षपौर्णिमानन्तराष्टमी अष्टका अष्टकानिर्णयः	७४९	१
अष्टकापक्षे द्रव्यविधिः	७५०	२४
अत्र कामकालौ देवौ	७५१	७
इष्टिप्राप्ते क्रतुदक्षौ देवौ	७५१	८
अत्र श्राद्धाकरणे प्रायश्चित्तम्	७५१	९
मलमासे सति निर्णयः	७५२	५
मार्गादिषु रविदारव्रतविधिः	७५२	९
(अथ पौषमासः)		
धनुःसंक्रान्तिनिर्णयः	७५३	९
पौषशुक्लाष्टम्यां योगविशेषेण जप- होमादिविधिः	७५३	१२
अत्रैव रोहिण्यार्द्रायामे विशेषः	७५३	१५
पौषशुक्लैकादशी मन्त्रादिः	७५३	१६
पौषपौर्णमासी	७५३	१७
अर्षोदयनिर्णयः	७५३	१९
अत्र दानादिविशेष उक्तः	७५५	८
तत्र विधिः	७५६	३
तत्र मन्त्रः	७५६	१०

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
(अथ माघमासः)		
माघस्नानविधिः	७५६	१७
अत्र प्रातःस्नानस्यैव कर्तव्यता	७५६	१८
अत्र हविष्यग्रहचर्यपालने महाफलम्	७५६	१९
स्नानारम्भसमाप्तिकालनिर्णयः	७५६	२२
अत्राधिकारी	७५७	१२
अशक्तौ उष्णोदकस्नानम्	७५७	१८
शक्तौ तत्रियेधः	७५७	१९
अत्र विष्णुपूजाविधिः	७५७	२१
मूलकभक्षणदाननिषेधः	७५७	२३
तद्गृहणे चान्द्रायणव्रतमाचरेत्	७५७	२४
अस्मिन्मलमासे स्नानादिनिर्णयः	७५८	२
मासोपवासचान्द्रायणादीनां मलमा- से एव समापनम्	७५८	४
माघस्नाने मन्त्रः	७५८	१०
प्रत्यहं मन्त्रः	७५८	१३
सूर्यार्घ्याणां प्रत्यहं दातव्यता	७५८	१८
तस्य मन्त्रः	७५८	१९
स्नानकालः सूर्योदयः	७५८	२१
अरुणोदयस्यापि स्नानकालत्वम्	७५९	९
तत्र उत्तममध्यमादिभेदाः	७५९	१५
तीर्थविशेषेण स्नानमाहात्म्यम्	७५९	१७
यत्र कुलाऽपि प्रयागस्मरणेन स्ना- ने गङ्गास्नानफलम्	७६०	५
माघस्नानं काम्यं नित्यकाम्यं वा	७६०	११
सम्पूर्णमाघस्नानाशक्तौ दिनत्रयमेक- दिने वा स्नायात्	७६०	१२
तत्रापि प्रयोगे महाफलम्	७६०	१६
दिनत्रयानिर्णयः	७६०	१९
तीर्थाभावे तडागादौ स्नानम्	७६१	१८
स्नानानन्तरं अर्घ्यादिदानादि वाह्निसेवननिषेधः	७६१	२४
स्नानानन्तरं तिलदानादि	७६१	७
अशक्तस्य ब्रह्मचर्यादौ स्वेच्छा	७६२	१
स्नानादौ तिलमाहात्म्यम्	७६२	७३
प्रयागासम्भवे काश्यां दशाश्वमेधो- त्तरस्थप्रयागतीर्थे स्नानम्	७६२	६
स्नानोत्तरकृत्यम्	७६२	११
अत्र भोज्यकम्बलादिदानम्	७६२	१४

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अत्र व्रतोयापनम्	७६३	११
अथ मकरसंक्रान्तौ पुण्यकालः	७६३	१८
प्रसङ्गात् सर्वसंक्रान्तिपुण्यकालः	७६४	२०
मकरे दानविशेषः	७६६	१५
अत्र रात्रावपि आद्रमुक्तम्	७६७	३
माघामायाम् अर्धोदयः	७६७	४
माघकृष्णचतुर्दश्यां यमतर्पणविधिः	७६७	५
माघशुक्लचतुर्थी तिलचतुर्थी	७६७	८
तस्यां दुष्टिपूजनादि	७६७	९
तिलप्राशनदिविशेषः	७६८	१६
इयमेव कुन्दचतुर्थी	७६७	१४
तस्याः कालनिर्णयः	७६८	१
टीकायां विशेषः	७६८	२१
माघशुक्लपञ्चमी श्रीपञ्चमी	७६८	५
तत्र श्रीपूजा कार्या कृष्णपूजा च	७६८	२४
चैत्रशुक्लीयेयमिति मतान्तरम्	७६८	८
माघशुक्लसप्तमी रथसप्तमी	७६८	१०
अस्याः कालः	७६८	१०
अस्याः प्रयागे माहात्म्यविशेषः	७६८	१५
अत्र विधिर्भविष्ये	७७०	६
अस्या चन्दनलिखितपञ्चपूजा	७७०	१९
अस्यां स्नानमन्त्रः	७७१	३
अर्घ्यमन्त्रः	७७१	१५
अर्घ्यस्य अष्टाङ्गविधित्वम्	७७१	२०
अर्घ्यदानप्रारम्भः	७७२	२४
अर्घ्यदानमन्त्रनिर्देशः	७७२	२६
अर्घ्यदानप्रकारः	७७३	१७
अर्घ्य--अर्घ्य्यादिभेदाः	७७३	२६
साष्टाङ्गनमस्कारविधानम्	७७५	१४
तेषां लक्षणम्	७७५	१५
अत्र तिलपिष्टादिदानविधिः	७७२	८
दानमन्त्रः	७७२	१३
अस्या मन्वादित्वमपि	७७३	२
तत्र कालनिर्णयः	७७३	२
माघे मलमासे मासद्वयेऽपि मन्वा-		
दिनिमित्तं भाद्रं कुर्यात्	७७३	३
माघशुक्लाष्टमी भीष्माष्टमी	७७३	७
तस्या भीष्मतर्पणश्राद्धयोः कर्तव्यता	७७३	८
तर्पणमन्त्रः	७७४	४

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
जीवपितृकस्याप्येतत्तर्पणविधानम्	७७४	१०
एतदपसव्येन कार्यम्	७७५	३
अत्र आर्द्रं काम्यम्, तर्पणं नित्यम्	७७५	४
तर्पणं ब्राह्मणेः सव्येन, इतरैर-		
पसव्येन	७७६	२०
माघशुक्लादशी भीष्मादशी	७७६	१
माघशुक्लैकादशी भीष्मैकादशी	७७६	२२
इयं पूर्वयुता	७७६	४
परविद्धेयं ग्राह्या	७७६	२६
माघीपूर्णिमायाः कालनिर्णयः	७७६	५
अस्या एव महामाघीत्वम्	७७६	६
इयं प्रयागेऽतिप्रशस्ता	७७७	१५
अस्या तिलप्रादादिदानविधिः	७७७	७
तत्तद्दानमन्त्राः	७७७	१८
माघ्यष्टकार्णिर्णयः	७७७	८
(अथ फाल्गुनमासः)		
कुम्भसंक्रान्तिः	७७८	४
सीताष्टमी	७७८	६
महाशिवरात्रिव्रतनिर्णयः	७७८	११
रविभौमसोमवारयुतञ्चाति-		
प्रशस्तम्	७८३	३
अत्र कृत्तिवासेश्वरपूजनम्	७८३	५
शिवरात्रिपराणानिर्णयः	७८३	८
इदं व्रतं नित्यं काम्यं चेत्युक्तम्	७८५	१०
व्रतलक्षणम्	७८६	१९
तद्धि चतुर्दशानन्दं कर्तव्यम्	७८८	९
अस्या व्रतारम्भो हेमाद्रौ	७८८	१३
उद्यापनविधिः	७८८	१७
अथ वर्षशिवरात्रिव्रतप्रयोगः	७८८	२०
माघामावास्या युगादिः	७९१	१
अत्र विशेषयोगे आर्द्धेन पितृणां		
तृप्तेरानन्त्यम्	७९१	४
गोविन्दद्वादशीनिर्णयः	७९१	१९
होलिकानिर्णयः	७९२	१
भद्रानिर्णयः	७९३	११
अत्र चन्द्रग्रहणे निर्णयः	७९६	३
होलिकापुजामन्त्रः	७९६	१५
मंगमासे सति निर्णयः	७९७	३
इयं मन्वादि	७९७	४

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अत्र गोविन्दोक्तोत्सवः	७२७	७	अत्र विशेषः	७२८	७
होलिकार्थं काष्ठस्तेयं कर्तव्यम्	७२७	११	होलिकाविभूतिवन्दनम्	७२८	१५
चाण्डालसूतिकाग्रेच्छाशुहारित-			तत्र मन्त्रः	७२८	१७
वह्निना होलिकादीपनम्	७२७	१४	आमकुसुमप्राशनविधिः	७२८	१९
अत्र लिङ्गभगाङ्कितशब्दकथनं			तत्र मन्त्रः	७२९	३
कर्तव्यम्	७२७	२२	चैत्रामावास्या मन्वादिः	७२९	६
वसन्तोत्सवनिर्णयः	७२८	१	ग्रन्थकर्तुर्भ्यर्थना	७२९	८

इति द्वितीपरिच्छेदानुक्रमणिका ।

सटीकानिर्णयसिन्धुतृतीयपरिच्छेदः

अथ गर्भाधानम्	८०१	७	प्रथमरजोदर्शने भुवनेश्वरीशा-		
तत्र प्रथमरजोदर्शने तिथिनक्षत्रा-			न्तिविधानम्	८०४	८
दिकफलम्	८०१	११	प्रथमरजोदर्शने गोदानविधानम्	८०६	२३
इहस्ते समार्ज्यादिदधाना प्रथम-			प्रथमरजोदर्शने अनडुद्दानविधानम्	८०६	२४
तृमतीचेत् कुलटा भवति	८०१	१६	प्रथमरजोदर्शने ब्राह्मणभोजनवि-		
तत्त्वोपभोगे भाग्यवती	८०१	१८	धानम्	८०६	२५
पूर्वाण्हादिकालफलम्	८०१	२१	प्रथमतो स्मृतिचन्द्रिकायां कृत्य-		
ग्रहणे प्रथमरजोदर्शनमशुभम्	८०१	२३	विशेषः	८०८	२
विष्ट्यां प्रथमरजोदर्शनमशुभम्	८०१	२३	यदि प्रथमरजोदर्शने दुष्टमासा-		
प्रथमरजोदर्शने रव्यादिवारफलम्	८०२	१	दौ, तदा अयमाचारो द्वितीयर-		
प्रथमरजोदर्शने दत्तर्क्षादिकफलम्	८०२	७	जोदर्शने इति केचित्	८०८	२६
प्रथमरजोदर्शने शुभराशयः	८०२	१६	द्वितीयामृतपु रजस्वलाया अञ्ज-		
श्वेतादिवस्त्रधृतायां प्रथमरजोद-			नाभ्यङ्गादिनिषेधः	८०८	८
र्शने शुभाशुभफलम्	८०२	१९	प्रथमरजोदर्शने द्विषाघशुभसंनि-		
प्रथमरजोदर्शने समविषमरक्त-			पाते आहुतिसंख्याद्वैगुण्यादि-		
विन्दुफलम्	८०२	२३	बोध्यम्	८०८	२४
दुष्टरजोदर्शने शुद्धरजोदर्शनं या-			प्रथमतोः पूर्वं स्त्रीगमननिषेधः	८०९	३
वत् स्त्रीसंसर्गो वज्र्यः	८०३	२	आकुलस्य पुरुषस्य गौर्यवस्थायाः		
दुष्टरजोदर्शने शान्तिविधानम्	८०३	३	पत्न्या गमनविधानम्	८०९	८
प्रथमरजोदर्शने मासादिकफलम्	८०३	७	अन्यथा वीर्यपाते दोषः	८०९	९
प्रथमरजोदर्शने तत्त्वदेशफलम्	८०३	१८	ऋतुमत्याः त्रिरात्रपर्यन्तं स्वमुखं-		
प्रथमरजोदर्शने लग्नफलम्	८०३	२४	प्रदर्शनस्ववाक्यभाषणनिषेधः	८०९	१८
प्रथमरजोदर्शने विष्कम्भादियोग-			रजस्वलास्नानविधानम्	८०९	२०
फलम्	८०४	१	ऋतौ गमनविधानम्	८०९	११

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अनृतावपि गमनम्	८१०	२
दिवागमननिषेधः	८१०	४
दिवागमने प्रायश्चित्तविधानम्	८१०	६
खरोष्ट्र्याने प्रायश्चित्तविधानम्	८१०	६
नग्नस्नाने प्रायश्चित्तविधानम्	८१०	७
नग्नेन भुक्ते प्रायश्चित्तविधानम्	८१०	७
दिवाभ्युत्थने अन्यत् प्रायश्चित्तम्	८१०	९
नग्नपरस्त्रीदर्शने प्रायश्चित्तविधानम्	८१०	१०
ऋतावगमने पापमाह	८१०	१८
सकामा भार्यामनृतावप्युपेयात्	८१०	२३
क्रतौ रात्रिसंख्या	८११	१
तत्र निध्या रात्रयः	८११	२
तत्र तिथ्यादीनाह	८११	७
रजस्वलायास्त्रिरात्रं चाण्डाल्यादिभेदाः	८११	२४
रजस्वलायाश्चतुर्थदिनकृत्यम्	८१२	१४
समविषमरात्रिफलम्	८१२	४
टीकायां विशेषः	८१२	२४
चतुर्थ्यादिरात्रिफलानि	८१२	५
रजस्वलायाश्चतुर्थदिने स्नानेन गर्भाधानयोग्यता	८१३	२०
चतुर्थदिवसे गमनविकल्पः	८१४	२
भौतिकर्मण्यपि रजस्वलायाश्चतुर्थेऽङ्गि अधिकारः	८१४	१५
रजसि निवृत्ते एव रजस्वलायाश्चतुर्थेऽङ्गि स्नानम्, न तु रजसि अनिवृत्ते	८१४	४
टीकायां विशेषः	८१४	२३
सर्वासु युग्मासु गमनमावश्यकम्	८१४	७
एकस्यां रात्रौ सकृदेव गमनं कार्यम्	८१४	८
श्राद्धदौ ऋगमने निर्णयः	८१४	११
अनेकभार्यस्यतुल्यौगपये गमननिर्णयः	८१६	३
गमनार्पूर्वं योनिं स्पृष्ट्वा 'विष्णु-योनिं' इति सूक्तजपविधानम्	८१६	६
क्रतावगमने दोषः	८१६	९
ऋणामप्यृतावगमने दोषः	८१६	१९
ऋतावगमने प्रायश्चित्तविधानम्	८१६	२३
भर्तुर्वमाने स्त्रियाः प्रायश्चित्तविशेषः	८१७	१३

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
गमनावधिः	८१७	१५
परमावधिः	८१७	२३
व्याधितादेः पत्युः ऋतावगमने-		
ऽपि दोषाभावः	८१७	१२
गर्भाधानाङ्गहोमाकरणे प्रायश्चित्तम्	८१७	३
अत्र मलमासशुक्रास्तादिनिर्णयः	८१७	७
ऋगमने शुद्धिमाह	८१७	११
टीकायां विशेषः	८१८	६
गर्भाधानादीनां होमो गृह्याग्नौ कार्यः	८१८	१७
गृह्याग्निनाशे व्यवस्था	८१८	२१
प्रमादादिनाऽग्निविच्छेदे प्रायश्चित्तविधानम्, द्रव्यदानविधानं च	८१८	२२
अर्धाधानिनो द्रव्यदाननिषेधः	८१९	१०
सर्वाधानिनः प्रायश्चित्तस्यापि निषेधः	८१९	११
द्विभार्यव्यवस्था	८१९	१४
रत्यनन्तरं स्त्रीणां स्नानानावश्यकता	८१९	२
रात्रौ रजसि जननादौ च पूर्वोक्त-रदिननिर्णयः	८१९	१
रजस्वलायाश्चतुर्थदिनस्नानानन्तरं अपूर्णकाले पुनरजोदर्शने अशुचित्वनिर्णयः	८१९	५
कालज-द्रव्यजादिरजोभेदाः	८२०	१६
रोगजरजोदर्शने आशौचनिर्णयः	८२०	१०
रजस्वलाया रजस्वलान्तरस्पर्शे प्रायश्चित्तम्	८२१	९
तत्रासवर्णानां स्पर्शे विशेषः	८२१	१
सवर्णसपत्नीविषये स्नानमात्रम्	८२२	७
अकामतःस्पर्शे व्यवस्था	८२३	२
टीकायां विशेषः	८२३	११
रजस्वलायाश्चण्डालस्पर्शे व्यवस्था	८२४	१७
प्रसङ्गात् अन्यजपपरिगणनम्	८२५	१४
रजस्वलायाः शुनःस्पर्शे व्यवस्था	८२६	१
टीकायां विशेषः	८२६	८
मुञ्जानाया रजस्वलायाश्चण्डालादिस्पर्शे विशेषः	८२६	२
रजस्वलाया उच्छिष्टस्पर्शे व्यवस्था	८२७	१
टीकायां विशेषः	८२७	४
रजस्वलायाश्चण्डालेन सह एक-वृक्षारोहणे प्रायश्चित्तम्	८२७	१८

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
भोजनकाले अन्या रजस्वला द-		
द्वारा रजस्वलाया भोजने व्यवस्था	८२७	२१
भोजनकाले चण्डालदर्शने विशेषः	८२७	२४
रजस्वलाश्वादिदर्शने व्यवस्था	८२८	२
रजस्वलाया आशौचिस्पर्श	८२८	६
रजस्वलाया आशौचिं स्पृष्ट्वा		
भोजने विशेषः	८२८	९
आशौचिं स्पृष्ट्वा स्नानात्प्राक्		
जोदर्शने	८२८	११
रजस्वलायाः शावाशौचप्रसक्तौ		
व्यवस्था	८२८	१४
सूतिकां स्पृष्ट्वा स्नानात्प्राक्		
दर्शने स्नानविधिः	८२९	१
रजस्वलास्नानविधानम्	८२९	६
ज्वरवत्या रजस्वलायाः स्नाने		
व्यवस्था	८२९	१२
रजसोऽज्ञाने सति विचारः	८३०	३
गर्भाधानहोमादीनि सर्वकर्माणि		
विष्णोरप्येत	८३०	१९
उच्छिद्यया द्विजाते रजोदर्शने		
व्यवस्था	८३१	२
अथ पुंसवनम्	८३१	४
तत्र पुंसवनकालानिर्णयः	८३१	५
टीकायां विशेषः	८३१	९
पुंसवनकर्तृनिर्णयः	८३२	६
पुंसवन्नाणि	८३३	६
पुंसवने तिथ्यादिनिर्णयः	८३३	१३
टीकायां विशेषः	८३३	२१
अनवलोभनकालनिर्णयः	८३३	१९
अथ सीमन्तोन्नयनविधिः	८३४	१
तत्र सीमन्तोन्नयनकालनिर्णयः	८३४	१
विष्णुबलिकालनिर्णयः	८३४	१२
सीमन्ते वारादिनिर्णयः	८३५	१
अमावास्यायां पितृमरणतियौ च		
सीमन्तोन्नयननिषेधः	८३५	५
सकृदेव सीमन्तोन्नयनं कार्यम्	८३५	११
प्रतिगर्भं वा सीमन्तोन्नयनं कार्यम्	८३६	३
सीमन्तोन्नयनाभावे व्यवस्था	८३६	१०
सीमन्तोन्नयने भोजने प्रायश्चित्त-		
विधानम्	८३६	१२

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अथ गर्भिणीतत्पतिनियमः	८३८	१२
तत्रादौ गर्भिण्याः सामिषभोज-		
ननिषेधः	८३८	३
गर्भिण्याः अङ्गारमस्मास्त्यक्त्वा-		
लघुल्लीशूर्पादिकेपूववेशननिषेधः	८३८	५
गर्भिण्या जलेऽवगाहननिषेधः	८३८	१०
गर्भिणी भूमि अङ्गारभूत्या नखै-		
र्न लिखेत्	८३८	११
गर्भिण्या वपुर्भङ्गनिषेधः	८३८	१२
गर्भिणी सुक्तकेशां विवशा वा		
न भवेत्	८३९	१
गर्भिण्याः संध्याकाले भोजनश-		
यननिषेधः	८३९	२
गर्भिण्याः अमङ्गलवाक्योच्चारण-		
निषेधः	८३९	३
गर्भिण्याः शून्यगृहे वृक्षतले च		
वासनिषेधः	८३९	४
गर्भिण्याः कट्वादिभक्षणनिषेधः	८३९	६
गर्भिण्या अत्युष्णभोजननिषेधः	८३९	६
गर्भिण्या आयासव्यवायनिषेधः	८३९	७
गर्भिण्याः सर्वदा शयालुत्वनिषेधः	८४०	२०
गर्भिण्याः खट्वालायाभ्रयणनिषेधः	८४०	२०
गर्भिणी उत्तरशिरा अधःशिरा वा		
न शयीत	८४०	२१
गर्भिणी वस्त्रहीना उद्विग्ना वा		
न शयीत	८४०	२२
गर्भिणी आर्द्रावरणा न शयीत	८४०	२२
गर्भिणीपत्युः मुण्डन-पिण्डदानादि-		
निषेधः	८३९	९
गर्भिणीपत्युः समुद्रजले स्नाननिषेधः	८४०	३
गर्भिणीपत्युः नखकेशादिकर्तननिषेधः	८४०	३
गर्भिण्याः कुञ्जराश्वादिप्वारोहण-		
निषेधः	८४०	१५
गर्भिण्याः व्यायाम-शीघ्रगमन-		
शकटारोहणनिषेधः	८४०	१६
गर्भिण्या शोकादिकरणनिषेधः	८४१	१
गर्भिण्या व्यवसाय-दिवानिद्रानिषेधः	८४१	२
गर्भिण्याः हरिद्राकुङ्कुमादि-माङ्गल्या-		
भरण-केशसंस्कारादिवर्जननिषेधः	८४१	३

विषयः	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः
गर्भिण्याश्चतुर्थषष्ठाष्टममासेषु	
यात्रानिवेधः	८४१ ९
गर्भिण्या आषाढे विशेषतो यात्रानिवेधः	८४१ १०
गर्भिण्याः मियमवश्यं कर्तव्यम्	८४१ १२
गर्भिणीपत्युः वपन-मैथुन-तीर्थगमन-निषेधः	८४१ १५
गर्भिणीपत्युः सप्तममासादूर्ध्वं आद्य-भोजननिषेधः	८४१ १६
गर्भिणीपत्युः शवानुगमन-नखकू-तननिषेधः	८४१ १९
गर्भिणीपत्युर्युद्धादि-वास्तुकरण-अ-तिदूरगमननिषेधः	८४१ २०
गर्भिणीपत्युरुद्वाह-औपनयन-समुद्वा-वगाहननिषेधः	८४१ २१
तत्करणे आयुःक्षयो भवति	८४२ १
गर्भिणीपत्युः दहन-गिरि-नावा-रोहणनिषेधः	८४२ ३
गर्भिणीपत्युः समुद्रयान-भूतवाहन-गयादितीर्थकरण-यागादि-निषेधः	८४२ ६
गर्भिणीपत्युः क्षुरकर्मनिषेधः	८४२ ३, ७
अथ रोहिण्यादिशुभयोगे स्तुति-कागृहप्रवेशविधानम्	८४२ १२
शुभयोगासम्भवे प्रसूतिकाले सद्य एव प्रवेशविधानम्	८४२ १७
स्तुतिकागृहं नैर्ऋत्या दिशि कार्यम्	८४२ १८
स्तुतिकागृहप्रवेशे प्रागादिद्वार-विचारः	८४२ २३
स्तुतिकागृहप्रवेशकाले गोत्रा-क्षणादिपुजाविधिः	८४२ २४
परण्डमूलचूर्णानुलेपनविधिः	८४२ २५
प्रसूतिगृहे आवश्यकः पदार्थाः	८४२ २१
प्रसूतिकाले 'प्रमन्दिने' इति मन्त्र-जपविधिः	८४३ ७
प्रसूतिकाले नारी मनसा इन्द्रं ध्यायेत्	८४३ ८
प्रसूतिकाले नार्याः 'विजिहीव्यं वनस्पते' इति मन्त्रोदकपानवि-धानम्	८४३ ९

विषयः	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः
महिषादिदुष्प्रभेभिरण्डतैलपान-	
विधिः	८४३ १०
पानमन्त्रः	८४३ ११
स्तनानोत्पत्त्यनन्तरं पितुः स्नानविधिः	८४३ ४
इदञ्च स्नानं शीताद्भिः कार्यम्	८४३ २३
इदं स्नानं रात्रावपि कार्यम्	८४३ २५
स्तुतिकायाः दशाहेन तत्पत्युः स्नानमात्रेण स्पृश्यता	८४४ ५
जातकर्मविधिस्तत्कालश्च	८४४ २
नाडीच्छेदानन्तरं आशौचम्	८४४ ६
नाडीच्छेदात् प्रागेव दानप्रतिग्रहौ कार्यौ	८४४ ८
प्रतिग्रहे कृतान्नभक्षणनिषेधः	८४४ १२
भक्षणे प्रायश्चित्तविधिः	८४४ १३
दानं रात्रावपि कार्यम्	८४४ १५
तत्र सुवर्णादिदानविधिः	८४५ १८
नाडीच्छेदात्प्राक् जातकर्मभावे स्तुतकानन्तरं तत्कार्यम्	८४५ ३
अत्र वृद्धिश्चादं नाभिच्छेदात्प्रा-कार्यम्	८४५ ५
वृद्धिश्चादं रात्रावपि कार्यम्	८४५ ९
नपुंसकस्य जातकर्मनिषेधः	८४६ १६
अत्र आद्यमात्रेण हेम्ना वा का-र्यम्, न तु पक्षाग्नेन	८४५ १६
हेमाद्रिमते आमनापि आद्यनिषेधः	८४६ ४
टीकायामामश्राद्धस्यैव कर्तव्यता	८४६ १८
एतच्च आद्यं जननाशौचे मरणा-शौचे च कार्यम्	८४६ ६
अत्रामश्राद्धं नैमित्तिकम्, हेम-श्राद्धं तु काम्यमित्येके	८४६ २०
अन्येषां मते हेमश्राद्धमेव नैमि-त्तिकं, तदसंभवे आमश्राद्धम्	८४६ २१
नैमित्तिकक्रममाह	८४६ २२
केषांचिन्मते आशौचानन्तरं जा-तकर्म कार्यम्	८४६ ११
स्मृत्यर्थसारे विकल्प उक्तः	८४६ १३
मृदादिनक्षत्रेष्वेव जातकर्मवि-धानम्	८४७ १
मृदादीनां लक्षणम्	८४७ ३

विषयाः	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः
पितरि ग्रामान्तरगते संन्यस्तादौ	
वा पितृव्यादिर्गोत्रजो ज्येष्ठक-	
मेण जातकर्म कुर्यात्	८४७ ८
दोक्षितस्य दीक्षाकाले जातकर्म-	
व्यवस्था	८४७ १७
कर्तुरस्वास्थ्यादिना अतिक्रान्ते	
कर्मणि व्यवस्था	८४७ २०
महारोगार्तस्य जातकर्मकरणनिषेधः	८४७ २३
तत्र व्यवस्था	८४७ २५
मुख्यकालातिक्रमे नक्षत्रादिकं	
ज्ञेयम्	८४८ ४
जातकर्मनन्तरं कर्तव्यमाह	८४८ १९
अथ जन्मनि दुष्टकालाः	८४८ १२
पित्रायरिष्टसूचककाले जन्मनि	
गोमुखप्रसवाख्यशान्तिविधानम्	८५० १२
तिथिगण्डादिभेदेन अनडुहादिदा-	
नविधानम्	८५० ११
उत्तरादिनक्षत्रभेदेन तिलपात्रा-	
दिदानविधानम्	८५१ २
उत्तरादौ नक्षत्रे शान्तिविधानम्	८५१ ४
जन्मनि आश्लेषानक्षत्रफलम्	८५१ ६
जन्मनि ज्येष्ठाफलम्	८५२ ३
जन्मनि मूलफलम्	८५२ ९
जन्मनि अभुक्तमूलफलम्	८५२ १५
कश्यपसंहितायां त्वन्यथोक्तम्	८५२ १९
अथ मूलवृद्धः	८५२ २३
अन्यत्र त्वन्यथोक्तम्	८५३ ७
दुष्टनक्षत्राणां कियत्कालपर्यन्तं दो-	
ष इत्यस्य निर्णयः	८५४ २१
जन्मनि व्यतीपातादिदुष्टयोगफलम्	८५५ ३
दुष्टयोगे जन्मनि शान्तिविधानम्	८५५ १४
प्रसङ्गात् सिनीवालयादिनिर्णयः	८५५ १९
कृष्णचतुर्दश्यां जन्मनि तत्तत्का-	
लफलम्	८५५ १३
अथ पित्रोर्नक्षत्रे जन्मदोषः	८५६ ५
ग्रहणकाले प्रसूतौ दोषः	८५६ १२
तत्र शान्तिः	८५७ १५
अकालप्रसूतौ व्यवस्था	८५७ ८
कालातीतप्रजाम् व्यवस्था	८५७ ८

विषयाः	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः
विकृतप्रसूतौ व्यवस्था	८५७ ९
युग्मप्रसूतौ व्यवस्था	८५७ ९
अमानुष-अमुण्डोत्पत्तौ व्यवस्था	८५७ १०
हीनाङ्ग-अधिकाङ्गोत्पत्तौ व्यवस्था	८५७ ११
पशुपक्षिसरीसृपोत्पत्तौ व्यवस्था	८५७ १२
पतेषु देशनिष्कासनविधानम्, शा-	
न्तिविधानं च	८५७ १४
प्रथमादिपञ्चममासपर्यन्तं द-	
न्तोत्पत्तौ प्रथममुपरिदन्तोत्पत्तौ	
दन्तेन सह जन्मनि वा पितृमा-	
तृनाशो धननाशः स्वनाशश्च भवति	८५७ १६
विषनाडीषु जन्मनि पितृमातृ-	
धनस्वनाशो भवति	८५७ २४
प्रसङ्गात् विषघटीनिरूपणम्	८५७ २६
दोषवारणार्थं कर्तव्यं कर्म	८५८ ३
पूर्वमुपरि दन्तोत्पत्तौ दोषनिरूपणम्	८५८ १६
तद्दोषवारणार्थं शान्तिविधानम्	८५८ १८
तत्र मन्त्रः	८५९ ३
जन्मकाले गण्डान्तनामनिर्देशाः	८६० १२
तत्र प्रसूतौ महादोषो भवति	८६० १८
अथ यमघण्टकः	८६० २२
अथ त्रिकप्रसवशान्तिः	८६० १
बालकजन्मदिनतः षष्ठ्या रात्रौ	
जागरणविधिः	८६१ १६
बालकजन्मदिनतः षष्ठे अष्टमे	
तथा प्रथमे दिने दाने आशौचं	
न भवति	८६१ २१
वैश्यव्रात्यद्विजातीनां खड्गे राका-	
दिचतसृकन्यानां पूजाविधानम्	८६२ ३
अथ दत्तपुत्रपरिग्रहविधिः	८६२ ७
अपुत्रस्य मृतपुत्रस्य च दत्तपुत्रप-	
रिग्रहाविधानम्	८६२ ८
बन्ध्याया दत्तपुत्रपरिग्रहाधिकारः	८६२ १२
दत्तपुत्रपरिग्रहे दातृप्रातिग्रहीत्रो-	
रुल्लेखः	८६२ १४
छामुष्यायणे उल्लेखविशेषः	८६२ १९
तत्र उभयोरपि गणेशार्चननान्दी-	
श्राद्धान्तिं कर्तव्यम्	८६३ ७

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
दत्तपुत्रपरिग्रहे आचार्यय वासो-		
द्वयकुण्डलोष्णीषाङ्गुलीयकदान-		
विधानम्	८६३	१
दत्तपुत्रपरिग्रहे सवन्धुब्राह्मणभोज-		
नविधिः	८६३	२
दत्तपुत्रपरिग्रहे अन्वाधानादि का-		
र्यम्	८६३	३
दत्तपुत्रपरिग्रहे दातुः समक्षं गत्वा		
पुत्रयाचनाविधिः	८६३	४
तत्र दातुर्दानविधिः	८६३	५
ब्राह्मण्ययागे दातुः 'न मम' इत्ये-		
तत्कथननिषेधः	८६४	१०
सजातीयपुत्रस्यैव परिग्रहाविधिः	८६५	१५
पुत्रदाने मातृपित्रोरेवाधिकारः	८६५	२१
आपद्येव पुत्रो दातव्यः	८६६	६
अनेकपुत्रसत्त्वेऽपि ज्येष्ठो न देयः	८६७	१९
उभयोर्जीविनोः पत्युरपि पत्यन्तुम-		
त्यैव दातृत्वं ग्रहीतृत्वं च	८६८	५
अत्यन्तापि पत्युः स्वातन्त्र्यमपि	८६८	६
पत्यास्तु पत्यन्तुमत्यैव दातृत्वम्,		
पत्यौ स्ते तु स्वातन्त्र्यम्	८६८	१, ७
दत्तप्रतिग्रहे सवर्णासवर्णादिविचारः	८७३	६
स्त्रीशूद्रयोर्दत्तकविचारः	८७०	२
स्त्रीशूद्रकर्तृकहोमे विशेषः	८७०	२
एकभ्रातुः पुत्रसत्त्वे द्वितीयभ्रातुः		
पुत्रप्रतिग्रहे नाधिकारः,		
भातृपुत्रेणैव तस्य पु-		
त्रित्वात् इति कोचित्	८७९	६
औरस इव दत्तकोऽपि पित्राद्या-		
ज्ञापालनमित्रादिश्राद्धादि कुर्वति	८८४	४
दत्तप्रतिग्रहानन्तरम् औरसोत्प-		
त्तौ चतुर्थ्यां दत्तको गृह्णीयात्	८८४	८
जातकर्मादिसंस्कृतस्तु समांशं गृ-		
ह्णीयात्	८८४	२२
प्रतिगृहीतस्य दत्तविधानादिसं-		
स्काराभावे विवाहमात्रलाभः, न		
तु अन्यधनलाभः	८८४	२३
यदि प्रतिगृहीतस्य दत्तविधानं न		
कृते, किन्तु जातकर्माद्युपनय-		
नान्तसंस्कारः कृतः, तदा और-		

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
सस्यैव सर्वधनलाभः	८८४	२५
ब्राह्मणादिवर्णानां दत्तकप्रतिग्रहे		
सपिण्डसमोत्रादिनिर्णयः	८८५	७
सपिण्डेष्वपि भ्रातृपुत्रादौ क्रमेण सु-		
ख्यत्वम्	८८५	१९
एकगोत्रासपिण्डाभ्यां प्रतिगृही-		
तयोः असपिण्डामित्रमित्रमोत्र-		
जयोः कन्यापुत्रयोः परस्परं वि-		
वाहनिर्णयः	८८६	८
दत्तक(पुत्र)मरणे आशौचनिर्णयः	८८७	१
पालकमरणे दत्तकस्य आशौचनिर्णयः	८८७	२
जनकमरणे दत्तकस्य आशौचनिर्णयः	८८७	३
ब्राह्मणादिवर्णत्रये दौहित्रभागिने-		
ययोः दत्तकप्रतिग्रहनिषेधः	८८७	७
शूद्रेण दौहित्रो भागिनेय एव वा		
प्रतिग्राह्यः	८८७	२३
ब्राह्मणादिवर्णत्रये मातृवृत्तसुतप्र-		
तिग्रहनिषेधः	८८८	११
दौहित्रभागिनेययोः शूद्राणां पत्यु-		
रेवाधिकार इत्यन्ये	८८८	१२
दौहित्रभागिनेयाभावे अन्योऽपि		
शूद्रेण प्रतिग्राह्य इति भट्टाः	८८८	२५
ब्राह्मणादिभिरपि दौहित्रभागिनेयौ		
ग्राह्यौ, वाधकाभावात् इति		
च भट्टाः	८८९	९
दत्ताद्यादीनां पुत्रत्वविचारः	८८९	२
दत्तकादिकर्तृकश्राद्धादौ पित्रादि-		
निर्णयः	८९३	२४
मसङ्गात् ब्राह्मण्ययागलक्षणम्	८९६	२०
दत्तकविवाहे सपिण्डादिविचारः	८९५	९
क्रीतकन्यानिर्णयः	८९८	१६
कृत्रिमकन्यानिर्णयः	८९६	२३
अपाविद्धकन्यानिर्णयः	८९६	२६
अथ पुत्रादिदानविचारः	८९९	१
अथ यमलसंस्कारे ज्येष्ठकनिष्ठ-		
विचारः	९०३	२
अथ स्रुतिकास्नानम्	९०३	२१
अथ नामकर्मकालाः	९०४	१

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
नामकर्मणि ब्राह्मणादिवर्णभेदात्		
कालभेदः	९०४	१२
नामकर्मणि दुष्टकालाः	९०४	११
ब्राह्मणस्य शर्मान्तं नाम कार्यम्	९०५	७
क्षत्रियस्य वर्मान्तं कार्यम्	९०५	७
वैश्यस्य धनसंयुतं कार्यम्	९०५	८
शूद्रस्य प्रेण्यसंयुतं कार्यम्	९०५	८
मासनाम गुरुनाम च दद्यात्	९०५	१३
मासभेदात् कृष्णादिनामकरणं कुर्यात्	९०५	११
कालातिक्रमे व्यवस्था	९०५	१८
नामकर्मणि पूर्वाण्मध्यान्हौ क्रमेण उत्तममध्यमौ	९०५	२५
अपराण्ठं रात्रिं च नामकर्मणि वर्जयेत्	९०५	२६
मासनामकरणानन्तरं नाक्षत्रं नाम कृत्वा व्यावहारिकं नाम कार्यम्	९०६	१२
नामकर्मणि संकल्पाविचारः	९०६	१३
कर्तुः पित्रोर्नामकरणं प्रशस्तम्	९०६	२३
नामकरणे नाम्नोऽक्षराविचारः	९०७	३
तत्र द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा घोषव- दायन्तरन्तस्थं दीर्घाभिनिष्ठानं कृ- दन्तं कुर्यात्	९०७	३
तद्धितम् अयुग्माक्षरम् ईकारा- न्तं च न कुर्यात्	९०७	४
तद्धितादित्रयं स्त्रियै प्रशस्तम्	९०७	४
घोषवतां परिगणनम्	९०७	५
अन्तस्थानां परिगणनम्	९०७	६
दीर्घाभिनिष्ठानार्थः	९०७	७
विसर्गान्तं नामापि प्रशस्तम्	९०७	११
नृपादिनामकरणनिषेधः	९०७	२०
दान्तं स्त्रीणां प्रशस्तम्	९०७	२२
देवालयदिनां नाम कार्यम्	९०७	१
लकारान्त्यरेफान्त्यनामकरणनिषेधः	९०८	११
नक्षत्रनामकरणप्रकारः	९०८	६
नक्षत्रेषु प्रशस्तनक्षत्राणि	९०९	८
अथ दोलरोहणकालः	९०९	१२
दोलरोहे प्रशस्तनक्षत्राणि	९१०	२
अथ दुग्धपानकालः	९१०	८

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
कर्णवेधकालः	९१०	११
कर्णवेधे द्वितीयादिवर्षेषु जन्ममा- सौ वर्ज्यः	९१०	१४
कर्णवेधे शुभमासाः	९११	२
कर्णवेधे शुभा नक्षत्रादयः	९११	४
राजपुत्रस्य कर्णवेधे सौवर्णी सू- ची कार्या	९११	१२
विप्रवैश्ययोः कर्णवेधे रजतस्य सूची कार्या	९११	१२
शूद्रस्य अयोनिर्मिता सूची कार्या	९११	१२
सूच्याः परिमाणम्	९११	१२
विप्रस्य कर्णवेधेऽङ्गुष्ठाधिक- च्छिद्रनिषेधः	९११	१५
शिशोः प्रथमतःमूलदानकालः	९११	२०
शिशोः प्रथमतःमूलभक्षणं शु- भनक्षत्रादयः	९१२	१
अथ निष्क्रमणकालः	९१२	५
छन्दोगानां निष्क्रमणे वृद्धिभाजं नास्ति	९१२	१२
निष्क्रमणकाले विष्णुगगनपूजा- विधानम्	९१२	२३
शिशोर्लिखणदर्शनाविधानम्	९१३	४
अथोपवेशनकालः	९१३	८
उपवेशनकाले वाराहपृथ्वीपूजा- विधानम्	९१३	१३
अथान्नप्राशनकालः	९१३	२२
स्त्रीणामन्नप्राशने पञ्चमसप्तम- मासौ शुभौ	९१४	२
अन्नप्राशने तिथ्यादिविचारः	९१४	४
व्रतवन्धे, राज्याभिषेके जन्मधि- ष्ण्यमशुभम्	९१४	१३
विवाहे सीमन्तयात्रादिमङ्गलेषु जन्मधिष्ण्यमशुभम्	९१४	१५
अन्नप्राशने पूर्वं ब्रह्मादिदेवतापू- जनादिविधानम्	९१४	१८
अन्नप्राशने देयमशुम्	९१४	२१
अथान्दपूतौ मार्कण्डेयादिपूजा- विधानम्	९१४	२४

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अब्दपूर्तौ मार्कण्डेयप्रसादपयः-		
पानविधानम्	९१५	२५
अब्दपूर्तौ नखकेशखण्डननिषेधः	९१५	२६
अब्दपूर्तौ मैथुननिषेधः	९१५	२६
अब्दपूर्तौ मार्गधर्मणनिषेधः	९१५	२६
अब्दपूर्तौ आमिषकलहहिसानिषेधः	९१६	१
अब्दपूर्तौ दुष्टयोगाः	९१६	३
तत्र सर्वौषधिस्तानविधानम्	९१६	६
सर्वौषधिपरिगणनम्	९१६	१७
जन्मदिने उष्णोदकस्नाननिषेधः	९१६	८
प्रसङ्गात् मृते, जन्मनि, संक्रान्तौ, आद्धे, अस्पृश्यस्पर्शे च उष्णोद- कस्नाननिषेधः	९१६	८
अत्र जन्मतिथिरौदयिकी ग्राह्या	९१६	१०
युगादयोऽपि उदयेन ग्राह्याः	९१६	१०
टीकायां विशेषः	९१६	२६
अथ कटिसूत्रबन्धनम्	९१६	१२
कटिसूत्रबन्धने गोदानादिविधानम्	९१६	१४
कटिसूत्रबन्धने होमविधानम्	९१७	२
अथ चौलकालनिर्णयः	९१७	४
तत्रादौ मासादिनिर्णयः	९१७	५
चौलकाले तिथिनिर्णयः	९१७	२०
चौलकाले वारनिर्णयः	९१७	६
चौलकाले नक्षत्रनिर्णयः	९१७	११
मातरि गर्भिण्यां चौलं न कार्यम्	९१९	४
पञ्चवर्षातिक्रमे मातरि गर्भिण्यामपि चौलविधानम्	९१९	१०
गर्भिण्यामपि पञ्चममासपर्यन्तं न दोषः	९१९	१६
ज्वराधिष्ठिते मङ्गलकार्यनिषेधः	९२०	७
मातरि रजस्वलायां विवाहादिमङ्ग- लनिषेधः	९२०	१०
पत्न्या रजस्वलायां श्राद्धनिषेधः	९२०	१५
सङ्कटे व्यवस्था	९२०	१७
मण्डनोत्तरं चौलनिषेधः	९२०	२१
अब्देभेदे न दोषः	९२०	२७
सोदरयोः समानक्रियानिषेधः	९२१	५
आशौचादौ प्राप्ते निर्णयः	९२१	७
षष्ठाब्दादौ मुण्डननिषेधः	९२१	१२
शिखाधारणविचारः	९२१	१८

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
उपनयने मध्यशिखावर्जं वपनं		
कार्यम्	९२१	२२
सत्रे तु सशिखं वपनं कार्यम्	९२२	२
शूद्रस्य शिखाविचारः	९२२	१३
स्त्रीशूद्रयोः शिखाछेदे प्रायश्चित्तवि- धानम्	९२२	१८
सामगानां सशिखमुण्डनविधानम्	९२३	१४
सिंहस्थे सुरौ नर्मदोत्तरभागे		
शुभकर्मनिषेधः	९२२	२२
दाक्षिणे देशे निषेधो नास्ति	९२२	२३
जातकर्मणि, नामकरणे, चूडाकर्मणि च भोजने सान्त्वनं प्रायश्चित्तम्	९२३	१
अन्यसंस्कारे भोजने उपवासः प्राय- श्चित्तम्	९२३	४
एते संस्काराः स्त्रीणाममन्त्रकाः कार्याः	९२३	५
होमस्तु स्त्रीणामपि समन्त्रकः	९२३	५
होमोऽप्यमन्त्रक इत्येके	९२३	१०
अथ पञ्चमेऽब्दे विद्यारम्भः	९२४	२
तत्रादौ शुभकालविचारः	९२४	३
विद्यारम्भे नक्षत्रादिविचारः	९२४	८
विद्यारम्भे पूर्वं गुरुगणेशादिपूजा- विधानम्	९२४	२२
विद्यारम्भे पूर्वं विष्ण्वादिपूजाविधानम्	९२४	१३
विष्ण्वादिहोमविधानम्	९२४	१५
अनध्यायेषु पठननिषेधः	९२५	१७
अथ धनुर्विद्यारम्भकालनिर्णयः	९२४	१७
अनुपनीतस्य अभक्ष्यभक्षणं दोषाभावः	९२५	१
अनुपनीतस्य रजस्वलादिसंस्पर्शो शिशु-बाल-कुमार-इति भेदेन अभ्युक्षणादिविधानम्	९२५	४
शिववादिलक्षणम्	९२५	६
पञ्चवर्षानन्तरं बालस्यापि स्नान- विधानम्	९२५	११
कामचारादिकेऽप्येवम्	९२६	१
इदं च महापापातिरिक्तविषयम्, महापापन्तु पञ्चवर्षात्प्रागपि वर्ज्यम्	९२६	९
लज्जनादिभक्षणमपि षष्ठवर्षात्प्रागेव कार्यम्	९२६	१८

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
पञ्चवर्षानन्तरं लशुनादिभक्षणं			मतोपन्यासपूर्वकं तत्त्वण्डनम्	९३७	२
महापापे वा पित्रादिभिः प्राय-			ग्रहणे दशाहानि अनध्यायः	९३८	१२
श्चित् कार्यम्	९२६	१९	केतुग्रमे दशाहानि अनध्यायः	९३८	१२
आचार्यस्य विशेषः	९२६	२२	भूकम्पे दशाहानि अनध्यायः	९३८	१३
अथोपनयनकालनिर्णयः	९२६	६	उल्कापाते दशाहानि अनध्यायः	९३८	१३
धनादिकामनायां कालनिर्णयः	९२७	२	व्रते दशाहानि अनध्यायः	९३८	१४
उपनयने गौणकालनिर्णयः	९२७	१२	केचित्त्रयांशदशाहानि अनध्यायः		
उपनयनकालादूर्ध्वमनुपनीतानां			वदन्ति	९३८	१५
ब्रह्मक्षत्रियविशां पातित्यम्	९२८	२	सर्वप्रासार्द्धप्रासादिभेदेन ग्रहणे		
पातित्ये प्रायश्चित्तासमर्थस्य निर्णयः	९२८	२१	अनध्यायादिनसंख्यानिर्णयः	९३८	१३
शक्तस्य सामग्रीवैकल्येन पञ्च-			संकटे अनध्यायानिर्णयः	९३८	१६
दशादिवर्षातिक्रमे प्रायश्चित्तम्	९२८	२४	उपनयने नक्षत्रादिनिर्णयः	९३९	३
सामग्रीसत्त्वेऽपि कामतो गौण-			ऋग्यजुःसामाथर्वभेदेन कालभेदाः	९३९	२२
कालातिक्रमे प्रायश्चित्तम्	९२९	२२	ऋगादिभेदेन निषिद्धवाराः	९४१	२
उपनयनकालातिक्रमे व्रात्यस्तोम-			पूर्वसंध्यायां मेघगर्जने उपनयन-		
स्य अवश्यं कर्तव्यता	९३०	१३	निषेधः	९४१	६
बुद्ध्या मुख्यकालत्यागे प्रायश्चित्तम्	९३०	२२	नान्दीश्राद्धानन्तरं गर्जने बह्वृचाति-		
उपनयने ऋतु-मासादिनिर्णयः	९२९	२	रिक्तानामुपनयनविधानम् वेदा-		
उपनयनादिमङ्गले जन्माधिष्य-ज-			रम्भनिषेधश्च	९४१	९
न्ममास-जन्मादिनानि वज्यानि	९३१	२०	सायंकाले मेघगर्जने संध्योत्तरं हो-		
जन्ममासत्यागासामर्थ्ये निर्णयः	९३१	७	मविधानम्	९४१	१५
उपनयने मीनार्कयुक्तश्चैत्रः			सायंकाले मेघगर्जने ओदनपाचन-		
प्रशस्ततमः	९३२	१७	निषेधः	९४२	२
उपनयने तिथ्यादिविचारः	९३२	८	अत्र पक्ते दोषाभावः	९४२	३
गलग्रहे उपनयननिषेधः	९३४	२	अत्र शान्तिरप्युक्ता	९४२	५
अपराण्डलक्षणम्	९३४	४	शान्तिप्रयोगः	९४२	१८
गलग्रहलक्षणम्	{ ९३४ { ६		उपनयने कर्तृनिरूपणम्	९४३	१
	{ ९३६ { २		क्षत्रियादेः पुरोहित एव कर्ता	९४३	६
अनध्यायतत्पूर्वपरसमावर्तन-विद्या-			ज्येष्ठभ्रात्रभावे पितृव्यस्यकर्तृत्वम्	९४३	८
रम्भ-दिनत्रये उपनयननिषेधः	९३५	४	(टीकायां) पितृव्याभावे एव ज्ये-		
अटकासु, युगादिमन्वादिषु, सोप-			ष्ठभ्रातुराधिकारः	९४३	१४
पदासु च अनध्यायः कर्तव्यः	९३५	४	उपनयने षण्ढमूकादीनां विशेषः	९४४	३
युगादि-मन्वादिनिरूपणम्	९३५	१६	मत्तोन्मत्तयोरुपनयननिषेधः केषां		
सोपपदापरिगणनम्	९३५	६	चिन्मते	९४४	९
प्रदोषेऽपि अनध्यायः	९३५	१०	मत्तोन्मत्तयोः संस्काराभावेऽध्यपा-		
प्रदोषलक्षणम्	९३५	१०	तित्यम्	९४४	१०
अनध्यायेष्वपि चैत्रवैशाखशुक्लतृती-			भूकवधिरादीनां सावित्री स्पृष्ट्वा ज-		
या, माघशुक्लसप्तमी, फाल्गुनकृ-			पविधानम्	९४४	२२
ष्णद्वितीया चोपनयने प्रशस्तेति-					

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
मत्तोन्मत्तयोः अपत्यादेः संस्कार-		
रार्हत्वम्	९४४	११
मत्तोन्मत्तपुत्रसंस्कारे आचार्य		
एवाधिकारी	९४४	१२
षण्डोदर्विवाहाभावे तदनुजस्य न		
परिवेदनदोषः	९४४	२६
कुण्डगोलकयोः संस्कारनिर्णयः	९४५	१
कुण्डगोलकयोः श्राद्धे अनधिका-		
रित्वम्	९४५	२
विज्ञानेश्वरमते कुण्डगोलककानीना-		
दीनामसवर्णत्वमेव	९४५	१९
उपनयने पूर्व कुमारस्य भोजन-		
विधानम्	९४५	६
गायत्र्युपदेशे स्थानानिर्णयः	९४५	७
भिक्षायां मातृभिक्षायाः प्राथम्यम्	९४७	१
भावभावे प्रथमभिक्षादनुनिर्णयः	९४७	३
भिक्षायाचनमन्त्रे भवच्छब्दप्रयोग-		
निर्णयः	९४७	१३
संस्कारलोपे प्रायश्चित्तनिर्णयः	९४७	५
ज्येष्ठसंस्कारेऽजिते कनिष्ठसंस्कार-		
निषेधः	९४८	२४
गायत्र्युपदेशानन्तरमेव सन्ध्या कार्या	९४९	९
उपनयनाभिधारणे दिननिर्णयः	९४९	१५
वेदानारम्भे ब्रह्मयज्ञे वेदस्थाने गा-		
यत्रीप्रहणविधानम्	९५०	३
ब्रह्मचारिणा वज्र्याः पदाधाः क-		
र्माणि च	९५०	७
ब्रह्मचारिणा मेखलादिधारणविधानम्	९५१	१६
ब्रह्मचर्ये मेखलानिर्णयः	९५२	३
ब्रह्मचर्ये दण्डनिर्णयः	९५४	१
ब्रह्मचर्येऽजिननिर्णयः	९५४	५
ब्रह्मचर्ये वस्त्रनिर्णयः	९५४	१२
यज्ञोपवीतनिर्णयः	९५५	२
आश्रमभेदेन यज्ञोपवीतसंख्या-		
निर्णयः	९५७	३
उपवीतिप्राचीनीवीतिनिर्णयः	९५७	१३
उत्तरीयनिर्णयः	९५७	१५
जीवात्पितृकस्य उत्तरीयादिधारण-		
निषेधः	९५७	१७

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
सर्वदा बद्धशिखेन उपवीतिना च		
भाव्यम्	९५७	२३
उपवीतनाशे निर्णयः	९५८	६
यज्ञोपवीतधारणानन्तरमाचमन-		
निर्णयः	९५८	८
ब्रह्मचर्ये अग्निकार्यनिर्णयः	९५८	१४
समिदाहरणनिर्णयः	९५८	२२
नष्टानां मेखलादीनां जलप्रवाह-		
विधानम्	९५९	२
ब्रह्मचर्यकर्मलोपे प्रायश्चित्तम्	९५९	४
आपदि लोपे व्यवस्था	९५९	७
सकृदलोपे जपादिविधानम्	९५९	११
ब्रह्मचारिणां मधुमासभक्षणे प्राय-		
श्चित्तम्	९६०	१३
भोजनोत्तरमनाचान्तोत्थाने प्राय-		
श्चित्तम्	९६१	५
संध्याकालातिक्रमे प्रायश्चित्तम्	९६१	८
भोजनसमये वार्तालोपे तदन्तर्यागः	९६१	१६
यज्ञोपवीतेन विना भक्षणे प्राय-		
श्चित्तम्	९६१	१९
अनुपवीतिन उच्छिष्टे ऊर्ध्वाधरा-		
दिभेदेन प्रायश्चित्तभेदः	९६१	२१
ब्रह्मचारिणः स्त्रीसङ्गे प्रायश्चित्तम्	९६२	२
जलेन विना मूत्रपुरीषोत्सर्गे प्रा-		
यश्चित्तम्	९६२	६
आपदि विनाजलं मूत्रपुरीषोत्सर्गे		
प्रायश्चित्तम्	९६२	१०
जले मूत्राद्युत्सर्गे प्रायश्चित्तम्	९६२	१३
धृतोपवीतस्य मलमूत्रोत्सर्गे तदुपवी-		
तत्यागः, अन्योपवीतधारणं च	९६२	१९
यज्ञोपवीताभावे व्यवस्था	९६२	२२
यज्ञोपवीतनाशे प्रायश्चित्तम्	९६२	४
नटोपवीतस्य भक्षणे विण्मूत्रोत्सर्गे		
च प्रायश्चित्तम्	९६३	३
उपनयनानन्तरमनुभवचनीयपर्यन्तं		
ब्रह्मचारी तिष्ठेत्	९६३	११
अतिष्ठतो दोषानिरूपणम्	९६३	१३
ब्रह्मचर्यापालने प्रायश्चित्तम्	९६३	१६
अभिवादनप्रकारानिरूपणम्	९६३	६
यत्नादीनामभिवादननिषेधः	९६४	२४

विषयाः	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः
तत्करणे प्रत्यवायः	९६९ ७
देवताप्रतिमादिदर्शने अभिवादाना- रणे प्रायश्चित्तम्	९६९ ८
सभादिषु ब्राह्मणान् नमस्कुर्वीत न तु अभिवादयेत्	९६९ १३
उदक्यादीनामाभिवादाने प्रायश्चित्तम्	९६९ १६
प्रत्यभिवादनज्ञानिनमेवाभिवादयेत्	९६९ १९
संध्यायाम् ज्येष्ठोऽपि कनिष्ठमभि- वादयेत्	९६९ १
कनिष्ठेषु शिष्यपुत्रदौहित्रदुहितृप- तिषु अभिवादननिषेधः	९६९ २
लशुनादिभक्षणे पुनरुपनयनविधानम्	९६९ ३
श्वोद्गादीनां चीरपाने पुनःसंस्कार- विधानम्	९६६ १
प्रेतशय्याप्रतिग्रहे पुनःसंस्कार- विधानम्	९६६ ८
तीर्थयात्रां विना सिन्धुसौवीरादिदे- शगमने पुनःसंस्कारविधानम्	९६६ १०
खरोद्गायारोहणे प्रायश्चित्त- विधानम्	९६६ १३
अज्ञानात् सुरासंसृष्टविषमूत्रप्राशने पुनःसंस्कारः	९६७ ६
ब्रह्मचारिणो मांसादिभक्षणे पुनः- संस्कारः	९६७ २३
द्विजस्य चण्डालाजभक्षणे प्राय- श्चित्तम्	९६८ १५
ब्रह्मचारिणः पित्राद्यतिरिक्तशव- वाहने प्रायश्चित्तम्	९६८ १८
संन्यासे गृहीत्वा पुनर्गृहस्थाश्रम- धारणे प्रायश्चित्तम्	९६८ २४
मृतवार्तां श्रुत्वा कृतौर्ध्वदोहिकस्य पुनरागमने प्रायश्चित्तम्	९६७ ९
संन्यस्य गार्हस्थ्यधर्मचिकीर्षायाम् प्रायश्चित्तम्	९६७ ९
कर्मनाशाजलस्पर्शे, करतोयाविल- हने, बाहुभ्यां गण्डकांतरणे च पुनःसंस्कारार्हता	९६९ १६
पुनःसंस्कारे कर्तव्यविशेषः	९६८ ११

विषयाः	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः
पुनःसंस्कारे अजिनमेखलादण्डभै- र्यचर्यावितानां निवृत्तिः	९६९ २५
एकवेदाध्ययनानन्तरमन्यवेदाध्य- यनेच्छायां पुनःसंस्कारविधानम्	९७० १
वेदेतराध्ययनेच्छया पुनः संस्कारे कर्तव्याकर्तव्यनिर्णयः	९७० १७
शाखारण्डनिरूपणम्	९७१ १०
शाखारण्डस्य पुनरुपनयनम्	९७१ १३
पुनरुपनयनप्रयोगानिरूपणम्	९७१ १४
पुनरुपनयने आश्वलायनानां विशेषः	९७१ १८
कलौ स्त्रीणामुपनयननिषेधः	९७३ १
अथ प्रतिपदादितिथिषु अनध्यायाः	९७३ ८
विष्णोः शयनबोधनतिथयोरनध्यायः	९७३ १२
युगादिमन्वादिष्वनध्यायः	९७३ १३
चातुर्मास्यद्वितीयास्वनध्यायाः	९७३ १५
चातुर्मास्यद्वितीयानिरूपणम्	९७३ १८
उपाकर्मोत्सर्गयोरनध्यायनिर्णयः	९७४ ३
अष्टकासु ऋत्वन्तासु चानध्या- यनिर्णयः	९७४ ४
गुरुशिष्यादीनां मरणे अनध्याय- निर्णयः	९७५ २
मेघगर्जने उत्कापाते भूकम्पे चानध्यायः	९७५ ४
वेदाध्ययनसमाप्तौ अनध्यायः	९७५ ५
ग्रहणे ऋतुसन्धिषु भ्रातृकप्रतिग्र- हे भुक्त्वा चानध्यायः	९७५ ७
मण्डूकमार्जारादिभिरन्तरेऽहोरा- त्रमनध्यायः	९७५ ८
शक्रध्वजपातोच्छ्राययोरनध्यायः	९७५ ९
शक्रध्वजपातकालनिरूपणम्	९७५ २२
शक्रध्वजोच्छ्रायकालनिरूपणम्	९७५ २५
अस्तास्तादिभेदेन ग्रहणे अनध्या- यनिर्णयः	९७६ १
एकोद्दिष्टश्राद्धप्रतिग्रहे ग्रहमनध्यायः	९७६ ४
प्रथमाध्ययने पशुमण्डूकाद्यन्तरा- ये ग्रहमनध्यायः	९७६ ६
श्वक्रोद्दृग्दिमादीनां शब्देऽनध्यायः	९७७ २
अमेध्यादीनां समीपे अशुचिदेशे चानध्यायनिर्णयः	९७७ २
सामवेदपठनकाले वेदान्तरानध्यायः	९७७ २

विषयाः	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः
भुक्त्वाऽऽर्द्धप्राणिनीधीयति :	९७० ५
जलमध्येऽधरात्रिऽतिवायौ धूलिव-	
र्षणे दिग्दोहे सन्ध्यायां चानध्यायः	९७० ६
सन्ध्याकालनिर्णयः	९७० २३
पूतिगन्धेऽनध्यायनिर्णयः	९७० २६
धावतः, शिष्टे गृहागते, खरायारोह-	
णे चानध्यायनिर्णयः	९७८ १
शिष्टागमने तदनुज्ञायां नानध्यायः	९७८ ८
नृत्यगीतादिशब्देषु अनध्यायः	९७८ १४
तत्तत्काले गर्जने अनध्यायनिर्णयः	९७८ ५
प्रसङ्गात् अपञ्चनिरूपणम्	९७९ १३
विवादादौ अनध्यायः	९८० २
वमनसूतकरुधिरस्त्रावादाव-	
नध्यायः	९८० ३
इलेऽमातकादीनां छायासु अनध्यायः	९८० ६
शयनादौ अनध्यायनिर्णयः	९८१ २
भ्रवणश्चादद्यादौ अनध्यायनिर्णयः	९८१ ६
असपिण्डगुर्वादिमरणेऽनध्या-	
यनिर्णयः	९८१ ७
अन्युत्पातेन गोविप्रमरणे अनध्या-	
यनिर्णयः	९८१ ९
गजादीनामवेक्षणेऽनध्यायः	९८१ २४
आरण्यमार्जारादीनामन्तरागमने-	
ऽनध्यायनिर्णयः	९८२ १
चतुष्पथादावनध्यायः	९८२ ८
काकादीनामन्तरागमनेऽनध्या-	
यनिर्णयः	९८२ १२
विवाहाद्युत्सवेऽनध्यायनिर्णयः	९८३ १
प्रदोषेऽनध्यायनिर्णयः	९८३ ८
प्रदोषकालनिरूपणम्	९८३ ११
अङ्गुलिहासादीनां नानध्यायः	९८४ ४
चतुर्दश्यादिदिनेषु अङ्गुलीनाम-	
ध्यायः	९८४ १६
यज्ञपारायणादौ नानध्यायः	९८४ ७
हुर्मधसां विस्मृतिशीलानां, बहुवे-	
दपाठिनां चानध्यायनिर्णयः	९८५ ६
ब्राह्मणस्य निष्कारणं वेदपठनवि-	
धानम्	९८५ १२
स्वशाखा त्यक्त्वा परशाखापठन-	
निषेधः	९८५ १४

विषयाः	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः
अनध्याये, शूद्रसमीपे, अर्थनिमि-	
चञ्चाधीनं नरकाय भवति	९८५ २०
विद्याप्रतिबन्धकनिरूपणम्	९८६ ५
अथ महानामन्यादिवर्तननिरूपणम्	९८५ १
महानामन्यादिलोपे निर्णयः	९८६ १
महानामन्यादीनां कालातिक्रमे निर्णयः	९८६ २२
अथ समावर्तनकालनिर्णयः	९८७ ५
समावर्तने वृद्धिभादे च स्वयमेव	
कुर्यात्	९८७ २१
समावर्तने च ब्रह्मचारिव्रतलोपप्राय-	
श्चित्तं कृत्वा कार्यम्	९८८ ७
समावर्तनोत्तरं विराजं पूर्वमृतानाम्	
आशौचं कार्यम्	९८८ १२
जननाशौचे निर्णयः	९८९ ५
स्नातकव्रतानां निरूपणम्	९८९ ११
उपाकर्मनन्तरमेव विवाहः कार्यः	९८९ २३
अथ छुरिकाबन्धननिर्णयः	९८९ १९
अथ विवाहे कन्यापरीक्षणम्	९९० ६
मातृसापिण्डकन्याया विवाहनिषेधः	९९१ ५
पितृसगोत्रकन्या विवाहे निषिद्धा	९९१ ५
कुलपरीक्षणोत्तरं कन्यापरीक्षणं	
कार्यम्	९९२ १०
विवाहे सापिण्ड्यनिर्णयः	९९२ १
सापिण्ड्यनिर्वचनम्	९९२ १
पित्रादिप्रायणापिण्डभागित्वम्	९९३ ७
चतुर्थादीनां जेपभागित्वम्	९९३ ७
पितृव्यतत्पत्न्यादीनां सापिण्ड्यसङ्कतिः	९९३ ९
गुरुशिष्यनृपतीनां न सापिण्ड्यम्	९९३ १७
पितृसापिण्ड्यं सासपौरुषम्	९९४ १
मातृसापिण्ड्यं पाश्र्वपौरुषम्	९९४ १
वरस्य वधूसापिण्ड्यानिवृत्तौ, वध्वाश्च	
वरसापिण्ड्यानिवृत्तावेवोद्वाहः	९९५ ४
कोचक्षु सापिण्ड्यस्यैकतो निवृत्तौ	
विवाहमाहुः	९९५ ५
आशौचेऽपि इदमेव सापिण्ड्यम्	९९५ १५
पञ्चमसप्तमपुरुषपरिगणना मूलपु-	
रुषतः कार्या	९९८ १
मूलपुरुषलक्षणम्	९९९ १

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
गौडमते पितृव्यसंपुत्रतः सातर्षा-		
रूपं, मातृव्यसंपुत्रतश्च पाञ्चर्षा-		
रूपं सापिण्डमपि विवाहे वध्यम्	१०००	१
पितृव्यन्धुमातृव्यन्धुनिरूपणम्	१०००	१९
पञ्चमात्मनमाचार्यगपि द्विगोत्रा-		
न्तरिता विवादा	१००१	६
सपिण्डतानिरूपणम्	१००२	११
गोत्रलक्षणम्	१००२	१६
समानोदकधर्मतालक्षणम्	१००६	६
सोदकलक्षणम्	१००६	६
गोत्रजलक्षणम्	१००६	६
सपिण्डलक्षणम्	१००६	७
कन्यापरिमहविचारः	१००४	१
पञ्चमसप्तमकन्योद्वाहे दोषः	१००५	२
मातृव्यसूकन्या केचिदुद्वाहति	१००७	२
पितृव्यसूकन्योद्वाहे दोषः	१००७	६
मातृलकन्योद्वाहे निन्दामाह	१०१२	८
मातृतः पञ्च पितृतः सप्त त्यक्त्वा		
कन्यामुद्वाहत्	१०१२	१०
देवायतुष्टिं श्रुतिस्मृतिविरुद्धं		
नातुष्टयम्	१०१२	२०
तदुक्तं धर्ममाचरेत्	१०१२	२१
मातृसपिण्डा पितृसगोत्रा कन्या		
विवाहे प्रशस्ता	१०१७	१५
मातृव्यसुः सापनपुत्रकन्याप्य-		
विवादा	१०१९	१२
केयाचित्मते ज्येष्ठभ्रातृपत्नीभागे-		
नी न विवादा	१०२०	२
उत्पादकप्रसदात्रोः पित्रोः		
व्रजदः श्रेष्ठः	१०२०	५
शुरुणा त्रिपुरुषं सापिण्डम्	१०२०	६
सज्जापि निर्वाप्यः	१०२०	६
एतेषां कन्या नोद्वादा	१०२०	७
वाक्सम्बन्धकृतानां स्नेहसम्बन्ध-		
भागिनां विवाहो न कर्तव्यः	१०२१	१
दत्तकविषये विशेषः	१०२१	४
अपुत्रेण परचेत्रे नियोगेनोत्पादितः		
सुतः उभयस्त्रिणीं पिण्ड-		
दाता च	१०२१	१७

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
मातापितृद्वारकसापिण्डवतीनां क-		
न्यानां संख्या	१०२५	२
मातृतः पञ्चमाद्य पितृतः सप्तमाद्य-		
र्षं सपिण्डतानिगृहिः	१०२७	२
सहोक्तो गोत्रप्रवरनिर्णयः	१०२८	६
सगोत्राय कन्या न प्रयच्छेत्	१०२८	४
असमानमर्षविवाहः	१०२९	१
गोत्रलक्षणम्	१०२९	२
अत्र विशेषः	१०३१	१
प्रवरनिर्णयः	१०३१	२
अत्र विशेषः	१०३२	१
गोत्राणां प्रवराणाञ्च प्रवचनम्	१०३५	३
गोत्रसंख्यानिरूपणम्	१०३५	४
प्रवरसंख्यानिरूपणम्	१०३६	१
अत्र बोधायनकारिका	१०३६	१०
अयाश्रिरसगोत्रनिरूपणम्	१०३९	१
अथ भरद्वाजगोत्रनिरूपणम्	१०४१	१५
केवलाश्रिरसगोत्रनिरूपणम्	१०४२	१
विश्वामित्रगोत्रनिरूपणम्	१०४५	१
कश्यपगोत्रनिरूपणम्	१०४६	६
वाशिष्ठगोत्रनिरूपणम्	१०४७	४
अगस्त्यगोत्रनिरूपणम्	१०४८	२
अथ द्विगोत्रप्रवरनिर्णयः	१०४८	१३
अगस्तिसाम्भवाहादीनां गोत्रैक्या-		
त्वरस्वरं नोद्वाहः	१०४८	१६
द्विगोत्रभेदाः	१०४८	१७
संकृतीनां वसिष्ठैरविवाहः	१०५०	१६
वशिष्ठानां सत्तुर्विधत्वम्	१०५०	१६
क्षत्रियवैश्ययोस्तु पुरोहितगोत्र		
प्रवराणि	१०५४	१
गोत्राज्ञाने पुरोहितादिगोत्रप्रवरो		
भवति	१०५५	७
मातृगोत्रवर्जननिर्णयः	१०५६	३
स्वगोत्राज्ञाने काश्यपं गोत्रम्	१०५६	१३
सगोत्रसापिण्डादिविवाहे प्रायश्चित्तम्	१०५७	११
कन्याविवाहकालः	१०५९	४
समानप्रवरा मातृसगोत्रा मातृना-		
मिकां पारिणीय प्रायश्चित्तम्	१०६१	१५
युगधर्मव्यवस्थया प्रायश्चित्तम्	१०६१	१७

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
मोहोद्वाहे प्रायश्चित्तम्	१०६१	१८
ज्ञानतः परिणयने प्रायश्चित्तम्	१०६१	१९
कन्यादातुः प्रायश्चित्तम्	१०६१	२०
ज्ञानतः सगोत्रकन्योद्वाहे कन्यादा- तुः प्रायश्चित्तम्	१०६१	२०
व्रताकरणे प्रत्याम्नायं समाचरेत्	१०६१	२१
सगोत्रविवाहे जाते पुनः अन्य- गोत्रेण सह विवाहस्तद्विधिश्च	१०६१	२२
मातृनाम्नीविवाहे विशेषः	१०६२	२३
कृच्छ्रे गामेकिका दद्यात्	१०६२	३
चान्द्रायणे तिष्ठो दद्यात्	१०६२	३
भिन्नगोत्रत्वाद्विजशरीरत्वाच्च		
वशिष्ठवाशिष्ठगणयोर्विवाहः	१०६२	१९
द्वौ वाशिष्ठौ	१०६२	१५
ब्रह्मात्मजाच्छक्तिपराशरन्यासशु- कादयः	१०६२	१७
द्वितीयात्कुण्डिनादयः	१०६२	१८
पुनरुद्वाहे नोत्तरायणादिकालनियमः	१०६२	१२
षड्बन्धमध्ये कन्या नोद्वाह्या	१०६४	१
अग्न्यग्ने वर्षे दुर्भगा भवति	१०६४	४
शुग्मे विधवा भवति	१०६४	४
गर्भान्विते शुग्मे विवाहे पतिव्रता	१०६२	५
द्वादशवर्षाणि कन्याऽप्रदत्ता गृहे		
स्थिता तदा पितुः प्रायश्चित्तम्	१०६४	१२
विवाहसमयः	१०६४	६
त्रिंशद्वर्षो ब्रह्मवर्षो वा षोडशशब्दा- मष्टवर्षो भार्या क्रमेण विन्देत	१०६५	१
सप्तसंवत्सरादूर्ध्वं सार्ववर्णिको विवाहः	१०६४	५
स्त्रीणां वैवाहिको विधिरौपनाय- निकः	१०६५	१४
अष्टवर्षायाः कन्यायाः विवाहः		
प्रशस्तः	१०६६	५
ऋतुमती त्रीणि वर्षाणि पितृशासनं		
काङ्क्षेत	१०६६	९
स्त्रीसम्बन्धे दशकुलानि वर्जयेत्	१०६६	११
वर्णवश्यग्रहभैरवादिविचारो ज्यो- तिर्विद्वद्यो ज्ञेयः	१०६६	१८
गुर्वेकैवलम्	१०६६	२१
स्त्रीणां गुरुबलं श्रेष्ठम्	१०६६	२२

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
पुरुषाणां रवेर्वलं श्रेष्ठम्	१०६६	२२
चन्द्रबलमुभयोः श्रेष्ठम्	१०६६	२३
निषिद्धगुरोः पूजया प्राप्नोत्वम्	१०६६	२४
स्त्रीणां गुरुबलश्रेष्ठत्वादवश्यं विवा- हे तजिरीक्षणम्	१०६७	७
रजस्वाकन्याया गुरुशुद्धिं न चिन्तयेत्	१०६७	१७
वृहस्पतिशान्तिः	१०६८	१
सिंहस्थे निर्णयः	१०७२	१
गुर्वादित्यादिषु विवाहादिनिषेधः	१०७१	२
सिंहस्थगुरोरपवादः	१०७२	५
शुक्रास्तादिनिमित्ते	१०७१	९
रविशान्तिः	१०७०	२१
कन्यादाने पित्रायधिकारिणः	१०७२	१
भ्रातृणां संस्कृतानामधिकारः	१०७३	६
स्वयंवरे नान्दीश्राद्धम्	१०७४	१
संस्कृतभ्राज्याभावे स्वयमेव वरः		
नान्दीश्राद्धं कुर्यात्	१०७४	४
मातृदातृत्वे नान्दीश्राद्धम्	१०७४	१
परकीयकन्यादाने	१०७५	९
अनाथकन्यादाने द्विगुणं फलम्	१०७५	२०
गौर्यादिदानफलम्	१०७६	२
विवाहे माघादिमासानां प्राशस्त्यम्	१०७६	६
विवाहे चैत्रपौषमासानिषेधः	१०७७	८
मकरस्थेऽर्के पौषेऽपि विवाहः कार्यः	१०७७	२
मेषस्थेऽर्के चैत्रेऽपि कार्यः	१०७७	३
ज्येष्ठमासनिर्णयः	१०७८	१२
जन्मनक्षत्रादिषु शुभकार्यनिषेधः	१०७८	१७
विज्येष्ठे शुभकार्याभावः	१०७८	२०
द्वौ ज्येष्ठौ मध्यमौ	१०७८	२५
एकं ज्येष्ठं शुभाषट्कम्	१०७८	२५
ज्येष्ठत्रयं न कुर्वीत	१०७९	१
धर्म्येषु विवाहेषु कालपरीक्षणम्	१०७९	३
अधर्म्येषु कालपरीक्षणं न कर्त- व्यम्	१०७९	४
वेधादिदशदोषाः	१०७९	१०
गुरोरतिचारे	१०७९	१४
घातचन्द्रविचारः	१०७९	१८

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
यात्रादिषु घातचन्द्रत्यागः	१०७९	२३	ग्रहस्थापनप्रकारः	१०८९	११
विवाहादिषु घातचन्द्रो नैव चिन्त्यः	१०७९	२४	सूर्यादिग्रहाणां पीठस्य वृत्तायाका-		
अकालवृष्ट्यादौ विचारः	१०८०	५	रनिरूपणम्	१०९१	२
अकालवृष्टिलक्षणम्	१०८०	८	श्रीकामादेस्तु अयुतादिहोमा ग्र-		
भूकम्पादौ विचारः	१०८०	११	हमखाः	१०९७	६
संक्रान्तेः प्राक् षोडशघट्यः पु-			तत्र कुण्डभेदाः	१०९७	७
ण्यकालः तत्र उपनयनव्रतादयो			तत्र विप्रसंख्या	१०९७	१२
वर्ज्याः	१०८०	१८	तत्र मण्डपाविचारः	१०९७	२४
दिग्दाहे एकं दिनं त्याज्यम्	१०८०	२१	होमभेदेन कुण्डभेदाः	१०९८	९
गृहे दग्धे सप्तदिनानि	१०८०	२१	नवग्रहदानानि	११००	२३
भूकम्पे समुत्पन्ने ग्रहम्	१०८०	२२	तत्र सूर्यदानम्	११००	२४
उल्कापाते त्रिदिनम्	१०८०	२३	चन्द्रदानम्	११०१	१
धूमे पञ्चदिनानि	१०८०	२३	भौमस्य दानम्	११०१	६
वज्रपाते दिनमेकम्	१०८०	२४	बुधस्य दानम्	११०१	९
दर्शनादर्शनाद्वाहुकेत्वोः सप्तदिना-			शुक्रोर्दानम्	११०१	१२
नित्यजेत्	१०८०	२५	भृगोर्दानम्	११०१	१५
अस्यापवादः	१०८१	२	शनेर्दानम्	११०१	२०
नान्दीश्राद्धे भूकम्पदेरपवादः	१०८१	६	राहोर्दानम्	११०१	२५
कन्याया वैधव्ययोगः	१०८१	७	केतोर्दानम्	११०२	४
अपरिहाये दुष्टयोगे कुम्भविवाहः	१०८१	९	संहिताप्रदीपे सूर्यादीनां दानम्	११०२	९
दुष्टयोगपरिहारार्थं विष्णुप्रतिमा-			नवरत्नमुद्रिकाघट्टनम्	११०२	१४
दानम्	१०८३	१	मातृ रजोदोषे निर्णयः	११०३	९
अत्र पुनर्भूदोषाभावः	१०८१	११	नान्दीश्राद्धोच्चरं मातृ रजाति निर्णयः	११०४	१३
कुम्भविवाहप्रयोगः	१०८१	१५	एकमातृजकन्यापुत्रयोरैकत्र विवा-		
कुम्भप्रार्थनामन्त्रः	१०८२	५	हादिनिर्णयः	११०५	६
प्रतिकूलादि	१०८४	६	पुत्रीद्वाहात्परमातृवयमध्ये पुत्री-		
विवाहनिश्चये वधूवरगृहे कस्याचि			विवाहनिषेधः	११०६	३
न्मृतौ निर्णयः	१०८४	१०	मण्डनमुण्डनविचारः	११०६	११
संकटे समुत्पन्ने निर्णयः	१०८६	२	एतदपवादस्तत्रैव	११०७	३
पितुरव्दमाशौचम्	१०८६	६	सङ्कटे विशेषः	११०८	९
तदर्धं मातुराशौचम्	१०८६	६	विवाहमध्ये श्राद्धपाते निर्णयः	११०९	२
तदर्धं भार्याया आशौचम्	१०८६	७	मासिकश्राद्धापकर्षः	११०९	१२
तदर्धं भ्रातृपुत्रयोरशौचम्	१०८६	७	वृद्धिं विनापकर्षे दोषः, यमलयोः		
अन्येषां सपिण्डानां मासमेकमा-			सहोदरयोश्च विशेषः	११११	४
शौचम्	१०८७	१	भिन्नमातृजयोर्विवाहः	११११	१३
तदन्ते शान्तिं विधाय लग्नविधानम्	१०८७	२	प्रत्युद्वाहनिषेधः	१११२	६
विनायकशान्तिः	१०८७	६	विवाहात्प्राक् कन्यारजोदर्शने दोषः	१११३	१
प्रतिकूलापवादः	१०८८	१	कन्यारजोदोषनिवृत्तये प्रायाश्चित्तम्	१११६	१
ग्रहशान्तिः कार्यं	१०८९	१४	रजोदर्शने कन्याया वृषलीत्वम्	१११३	५

विषयः	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः
तस्याः पितुः भ्रूणहत्या	१११३ ८
तस्याः पत्युः अपाङ्ग्यादिमृत्त्वम्	१११३ ९
पितृमातृदत्तं कन्याधनं गृह्णन्	
स्तेयी भवति	१११५ ४
ऋतुमती कन्यामाददानस्तत्पित्रे न	
किञ्चिद्दद्यात्	१११५ ७
तां ऋतुमतीमाददानः कूष्माण्डहो-	
मं कुर्यात्	१११६ १२
विवाहकाले ऋतुमतीज्ञाने प्राय-	
श्चित्तम्	१११६ १४
अग्नेदिधिषूपरिणयने प्रायश्चित्तम्	१११७ १०
गान्धर्वाद्यष्टौ विवाहाः	१११८ ७
तेषां नामानि	१११८ १७
तेषां लक्षणानि	१११८ १९
पाणिग्रहणसंस्कारात्सप्तमे पदे प-	
तित्वम्	११२१ ५
कन्यायाः बलादपहरणे	११२१ १५
विवाहादावाशौचप्राप्तौ निर्णयः	११२२ ९
नान्दीशुक्लदिनावधिश्च	११२३ ७
सूतके प्राप्ते प्रायश्चित्तम्	११२३ ११
अत्रादौ विशेषः	११२४ १
धर्मार्थं विवाहे महापुण्यम्	११२४ ११
प्रजोत्पत्तिपर्यन्तं कन्यागृहे न	
शुञ्जीत	११२४ २०
भोजनकाले नूतनवस्त्रधारणे दो-	
षाभावः	११२५ २
विवाहे स्त्रिया सह भोजनम्	११२५ ५
अश्नतीं शुक्तीं जृम्भमाणां स्त्रि-	
यं नेक्षेत	११२५ २५
विवाहादन्यत्र स्त्रिया सह भोज-	
ने दोषः	११२५ ११
विवाहे नक्षत्राणि	११२६ २
वर्ज्यवाराः	११२६ ३
अनिष्टनक्षत्रादौ दानमुक्तम्	११२६ ४
विवाहे मण्डपादिप्रमाणम्	११२६ ११
तैलहरिद्रालापनादि	११२६ १८
विवाहवेदिका	११२७ ८
मृदाहरणम्	११२७ १९
अङ्कुरार्पणविधिः	११२८ ७

विषयः	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः
कन्यावर्योर्वरणं वाग्दानञ्च	११२८ १०
वाग्दानोत्तरं वरमरणे अन्यो विवाहः	११२८ १६
विवाहिताया अपि अविद्युद्योनि-	
निर्णयः	११३० २
वरस्यान्यजातीयत्वादोषसत्त्वे	११३० ५
कलौ पुनरुद्वाहनादिनिषेधः	११३० ९
वरस्य देशान्तरगमने निर्णयः	११३० १५
शुल्कदाने विशेषः	११३१ ४
अनेकेभ्योऽपि दत्तायाम्	११३१ १०
विवाहे नान्दीश्राद्धे विशेषः	११३३ २
लग्नघटीस्थापनविधिः	११३४ ११
मधुपर्कविधिः	११३४ १५
अन्यशास्त्रीयमधुपर्कनिर्णयः	११३५ ४
विष्टरलक्षणम्	११३५ ११
कन्यादानविधिः	११३५ १४
गृहप्रवेशनीयहोमे विशेषः	११३६ १६
लाजाहोमप्रकारः	११३९ २६
देवकोत्थापनम्	११४३ ३
विवाहोपनयनयोः स्वस्तिवाच-	
नपीठम्	११४५ ११
विवाहोत्तरं निषेधादि	११४६ १
मङ्गले स्पृष्टास्पृष्टदोषाभावः	११४६ ६
मङ्गलोत्तरं स्नाननिषेधः	११४६ ९
मङ्गलानन्तरं वर्षपर्यन्तं निविद्ध-	
कर्माणि	११४६ १२
विवाहोपनयनोर्ध्वं मुग्धननिषेधः	११४६ १७
गोपीचन्दनधारणनिषेधः	११४६ १८
विवाहात्प्रथमे वर्षे कन्यानिवास-	
विचारः	११४६ २१
विवाहव्रतोर्ध्वं पिण्डदानादिनिषेधः	११४७ ८
अथ वधूपवेशः	११४७ १४
तत्र मासादिनिर्णयः	११४७ १५
विवाहाच्छादिदिवसे वधूपवेशः	११४७ २८
प्रतिशुक्लविचारः	११४८ १४
गुरुशुक्रास्तादिनिर्णयः	११४९ २
शस्तानि नक्षत्राणि	११४९ १२
माङ्गलिके प्राप्तश्राद्धान्यपि न	
कार्याणि	११५० ५
द्विरागमननिर्णयः	११५० ७

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
तत्र मासपञ्चादिविचारः	११५०	१०
भार्यायामपञ्चादिदोषयुक्तायां पु-		
नर्विवाहः	११५०	१५
तत्र कारणनिर्णयः	११५१	४
बहुभार्यत्वे ज्येष्ठया धर्माधिकारः	११५२	२
द्वितीयविवाहहोमशनिमाह	११५२	७
अग्निद्वयसंसर्गविधिः	११५२	१६
द्वितीयविवाहकालः	११५४	९
तृतीयविवाहनिषेधादकविवाहः	११५४	१२
तस्य विधिः	११५५	१
अग्न्याधानकालः	११५६	७
तत्र नक्षत्राणि	११५६	८
अग्निहोत्रकालः	११५७	११
आवसथ्याधानम्	११६०	१
पितृपुत्रपरस्तेऽवश्यमग्निग्रहणम्	११६०	५
अगृहीताग्नेरजनिषेधः	११६०	६
ज्येष्ठे भ्रातरि पितरि च सत्यपि	११६०	८
गृहस्थस्य व्यध्ययनमाह	११६०	१२
गृहस्थाध्ययनविधिस्तथा ज्येष्ठे		
भ्रातरि कृताधाने कनिष्ठस्यान-		
धिकारः	११६०	१३
परिवेत्वादिनिर्णयः	११६१	१
ज्येष्ठे सोदरे सति निषेधः	११६१	४
तदाज्ञया दोषाभाव उक्तः	११६२	१
देशान्तरे विशेषः	११६३	३
ह्नीवादावप्यदोषः	११६३	६
क्वचित्वाज्ञा विनाऽप्यदोषः	११६८	९
स्वशास्त्रां परित्यज्य परशास्त्राऽनु-		
वर्तने दोषः	११७१	१४
शूद्राणां तु मन्त्ररहिताः संस्काराः	११७३	२
षोडशसंस्काराः	११७३	५
द्विजानां षोडशसंस्काराः	११७४	१
शूद्राणां द्वादशसंस्काराः	११७४	१
मिश्रजातीनां पञ्चसंस्काराः	११७४	२
इति संस्कारप्रकरणम्		
अथ शुद्धकालाः	११७४	२५
वापीकूपपादिनिर्माणकालः	११७४	२६
कूपदेशास्तत्फलञ्च	११७५	१५
वापीकूपानुसर्गविधिः	११७६	६

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
कूपादेस्तर्गाकरणे दोषः	११७६	२३
वृक्षरोपणम्	११७७	६
मूर्तिप्रतिष्ठाकालनिर्णयः	११७७	११
प्रतिष्ठानक्षत्राणि	११७७	१२
मासनिर्णयः	११७७	१७
प्रतिष्ठातिथयस्तत्फलानि च	११७७	२५
वारफलानि	११७९	२
अयनर्तुफलानि	११७९	४
लिङ्गे विशेषः	११७९	७
विष्णुमूर्तिविषये विशेषः	११८०	६
देवीस्थापने विशेषः	११८०	२४
प्रतिष्ठाधिकारिनिर्णयः	११८१	४
शूद्रार्चितलिङ्गादौ निर्णयः	११८२	३
शूद्रसंस्पृष्टलिङ्गदौ नमननिषेधः	११८२	५
पाण्ड्यादिपूजितलिङ्गादौ नम-		
ननिषेधः	११८२	७
स्त्रीपूजितलिङ्गादौ नमननिषेधः	११८३	३
मन्त्रविद्धिः प्रतिष्ठितलिङ्गादिस्-		
त्रीं स्त्रीशूद्राणां नाधिकारः	११८२	१२
स्त्रीशूद्रादीनां लिङ्गादिस्थापने		
नाधिकारः	११८२	१६
स्त्रीशूद्रादीनां लिङ्गादिस्पर्शननिषेधः	११८२	२०
प्रतिमादिपूजने दिङ्मनियमः	११८३	२
प्रतिमानिर्णयः	११८३	६
गृहे प्रतिमामानम्	११८३	११
प्राणप्रतिष्ठादिविधिः	११८४	१०
प्रतिमापट्टयन्त्राणां पर्वदिवसे		
स्नानं कारयेत्	११८४	१३
मृदादिद्रव्यभेदेन लिङ्गे फलविशेषः	११८५	२
चरलिङ्गस्य नवविधत्वम्	११८५	१२
पञ्चसूत्रीनिर्णयः	११८५	१६
गृहे शङ्खशालग्रामादिपूजननिर्णयः	११८६	१५
सुवर्णसहितशालग्रामशिलादाने		
पृथिवीदानफलम्	११८७	१२
शतसंख्याकशालग्रामशिलापूजने		
फलानन्त्यम्	११८७	१५
दानमन्त्रः	११८७	२५
विष्णुपूजाया नित्यत्वम्	११८८	५
अथवा हरपूजा कार्या	११८८	११

विषयः	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः
पञ्चायतनपूजा कार्या	११८८ १७
श्रीतोदकेन नंदादौ स्नानं मुख्यम्	११८८ १८
तदभावे सशिरस्कं उष्णोदकेन स्नानम्	११८८ १८
अशक्तस्य कण्ठस्नानम्	११८८ १९
मन्त्रस्नानम्	११८८ २१
भस्मस्नानम्	११८८ २३
वारुणस्नानलक्षणम्	११८८ २५
मानसस्नानलक्षणम्	११८८ २६
मानसस्नानस्य श्रेष्ठत्वम्	११८९ १
तल्लक्षणम्	११८९ २
कापिलस्नानलक्षणम्	११८९ ५
सारस्वतस्नानम्	११८९ ७
गायत्रस्नानम्	११८९ ८
गुरुपादोदकादिस्नानानि	११८९ १२
गौणस्नानैर्जपादि कार्यम्	११८९ १५
देवतार्चादि न कार्यम्	११८९ १५
मृदा ऊर्ध्वपुण्ड्रं कुर्यात्	११८९ २५
भस्मना त्रिपुण्ड्रकम्	११८९ २६
चन्द्रेनोभयं कुर्यात्	११८९ २६
जलमध्ये जलेन पुण्ड्रं कुर्यात्	११८९ २३
स्नात्वा मृदा पुण्ड्रं कुर्यात्	११८९ २३
हुत्वा भस्मना पुण्ड्रं कुर्यात्	११८९ २३
देवानभ्यर्च्य गन्धेन पुण्ड्रं कुर्यात्	११८९ २३
अग्निहोत्रादिर्जं भस्म ब्राह्मणा- दिना धार्यम्	११९० ११
समिदग्निस्तुत्यज्ञं ब्रह्मचारिणा धार्यम्	११९० १३
ओत्रियागारपचनाग्निस्तुत्यज्ञं शूद्रे- ण धार्यम्	११९० १४
दावानलोत्पन्नं भस्मान्येन धार्यम्	११९० १५
शिवमन्त्रेण त्रिपुण्ड्रं कुर्यात्	११९० १६
अष्टाक्षरमन्त्रेण त्रिपुण्ड्रं कुर्यात्	११९० १८
श्रौतभस्मनो मुख्यत्वम्	११९० २०
स्मार्तस्य गौणत्वम्	११९० २०
औपासनस्तुत्यज्ञं भस्म गृहस्थेन धार्यम्	११९० २१
अग्निरित्यादिभिरभिमानितं भस्म	
शिवमन्त्रादिना धार्यम्	११९० २२

विषयः	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः
भस्मधारणविधिः	११९० २५
प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा देवता- पूजनं कुर्यात्	११९१ १०
शिवाचने उदङ्मुखत्वम्	११९१ ११
अर्घदानादौ द्विराचमनं कार्यम्	११९१ १२
पौराणाचमनप्रकारः	११९१ १६
स्मार्ताचमनप्रकारः	११९२ २१
श्रौताचमनप्रकारः	११९३ २
देवार्चादिषु प्राणायामाख्यः	११९३ १२
अष्टाक्षरमन्त्रस्य ऋषिदेवताक- थनम्	११९३ १६
पञ्चाक्षरमन्त्रेण पूजनमाह्वयः	११९३ २२
पूजने पूजनसामग्र्यासादनम्	११९४ ४
षट्सु स्थानेषु देवतापूजनम्	११९४ ९
स्थानभेदेन पूजने आधिकारिनिरू- पणम्	११९४ ११
विष्णुपूजनविधिः	११९४ २७
नत्र अङ्गन्यासप्रकारः	११९६ १७
पञ्चाष्टबोडपद्माभिस्तपूजनोपचाराः	११९७ ३
तेषां निरूपणम्	११९७ ४
स्नाने वस्त्रे नैवेद्ये चाचमनं दद्यात्	११९९ २१
शालग्रामशिलायां आवाहनविस्- र्जने न भवतः	११९९ २६
शिवस्यार्घ्यदाने पदार्थाः	१२०० ९
विष्णोर्ऋष्यपदार्थाः	१२०० १२
गन्धाः	१२०० १६
शक्तिगन्धाटकम्	१२०१ ११
शैवगन्धाटकम्	१२०१ १५
वैष्णवगन्धाटकम्	१२०१ २०
ज्ञानभवगन्धाटकम्	१२०१ २२
अथ पुष्पाणि	१२०२ ८
अथ धूपः	१२०२ २२
दशाङ्गधूपः	१२०२ २३
धूपदीपदानसमये विष्णोर्नाम कीर्तयेत्	१२०४ २
विश्वेदेवार्थं पृथक्पाकः	१२०४ ८
दरिद्रः स्वभोज्यं हरये निवेदेयत्	१२०४ ९
अनिवेद्य भोजने दोषः	१२०४ १०

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
नैवेद्यनिवेदनप्रकारः	१२०४	१७
तुलसीं प्रक्षिप्य वामाङ्गुष्ठेन भो-		
जनस्पर्शः	१२०४	२४
ताम्बूलम्	१२०५	९
एकपूगादि	१२०५	२५
देवदक्षिणे भागे नमस्कारः कार्यः	१२०६	१०
देवस्याग्रे पृष्ठे वामभागे समीपे		
गर्भमन्दिरे च जपो न कार्यः	१२०६	११
होमश्च न कार्यः	१२०६	१२
नमस्कारोऽपि न कार्यः	१२०६	१२
शिवस्य पुरतो नमस्कारः कार्य एव	१२०६	१४
वक्ष्यप्रावृत्तदेहेन नमस्कारे दोषः	१२०६	१७
सूर्याभिवन्दनमुत्थायोत्थाय द-		
ण्डवत् कर्तव्यम्	१२०६	२१
सूर्यप्रदक्षिणं न कुर्यात्	१२०६	२२
अष्टाङ्गप्रणामलक्षणम्	१२०६	२५
पञ्चाङ्गप्रणामलक्षणम्	१२०७	४
असम्भवे कराभ्यां नमस्कारः	१२०७	११
एकहस्तेन नमस्कारनिषेधः	१२०७	१२
एका प्रदक्षिणा न कार्या	१२०७	१३
अकालदर्शनं न कुर्यात्	१२०७	१३
प्रणामप्रकारः	१२०७	१५
चतुरङ्गप्रणामलक्षणम्	१२०७	१८
सर्वदा अष्टोत्तरशतं प्रदक्षिणाः		
कार्याः	१२०७	२१
सर्वेषु देवेषु तिस्रः प्रदक्षिणाः		
कर्तव्याः	१२०७	२२
सूर्ये सप्त द्वे वा प्रदक्षिणे कार्ये	१२०७	२२
विष्णौ चत्वारि त्रीणि वा कुर्यात्	१२०७	२३
दुर्गायां एकमिव कुर्यात्	१२०७	२३
शिवस्य प्रदक्षिणात्रयम्	१२०७	२४
विनायके तिस्रः एका वा प्रदक्षिणा	१२०८	२
अश्वत्थे सप्त प्रदक्षिणाः	१२०८	३
प्रार्थनाप्रकारः	१२०८	५
तत्र मन्त्रः	१२०८	७
संकल्पारामकस्वार्थपार्षणम्	१२०८	१२
तत्र मन्त्रः	१२०८	१६
सजलशङ्केन नीराजनम्	१२०८	१७

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
मस्तकायङ्गमोक्षणमपि हस्तेन		
कार्यम्	१२०८	२०
शङ्खास्थितजलेन हरेश्चिन्म भ्राम-		
यित्वा गृहमोक्षणम्	१२०८	२२
नवभिस्तथैविवरणम्	१२०९	२
तीर्थग्रहणे फलविशेषः	१२०९	४
तीर्थविन्दुनिपातने दोषः	१२०९	५
तत्र पवित्रैव कार्यम्	१२०९	६
कोणे ग्रहणे दोषः	१२०९	७
तीर्थग्रहणे मन्त्रः	१२०९	१५
वैदिकमन्त्रः	१२०९	२२
पौराणो मन्त्रः	१२०९	२४
तीर्थग्रहणान्ते अशुचिशङ्कया		
आचमने दोषः	१२१०	६
विष्णुपादोदकात्पूर्वं विप्रपादोद-		
कपानम्	१२१०	८
अज्ञानाद्विज्ञाच्चरणे दोषः	१२१०	९
तत्र मन्त्राः	१२१०	११
शङ्खादिपूजनम्	१२१०	२६
धूपार्त्तिकार्चनं कार्यम्	१२१०	२८
पूजनप्रकारः	१२११	२
शालग्रामादौ प्राणप्रतिष्ठा न कार्या	१२११	१३
देवलकलक्षणम्	१२११	१८
अथ द्वाविंशत्पूजापराधाः	१२११	२०
एषु प्रत्येकं प्रायश्चित्तम्	१२१२	२१
प्रकारान्तरेण द्वाविंशत्पूजापराधाः	१२१४	३
अथापराधशतं गारुडे	१२१५	२०
अपराधप्रायश्चित्तानि	१२१५	२६
अविभक्तानां पृथग्देवपूजा	१२२५	१
स्त्रीशूद्राणां केशवशिवस्पर्शनिषेधः	१२२५	५
शालग्रामाशिलाया मूल्यकरण-		
निषेधः	१२२५	२६
ब्राह्मणादिभिः कतिसंख्याः प्र-		
तिमाः पूज्याः	१२२६	११
नवधा द्रव्यस्य प्रतिप्रसवः	१२२६	१५
गृहे चतुरङ्गुलतोऽधिकोदमज-		
मूर्तिपूजानिषेधः	१२२७	४
वित्तस्यधिकधातुसम्भवमूर्ति-		
पूजानिषेधः	१२२७	१५

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
शालग्रामशिवनामिपरीक्षा	१२२०	१२	शालग्रामशिलासङ्गात् शिवनि-		
शालग्रामशिलापरिमाणकथनम्	१२२०	९	माल्यम्	१२५८	८
शालग्रामशिलासमीपमरणे मो-			प्राजापत्यलक्षणम्	१२५८	१८
क्षावातिः	१२२८	४	पादकृच्छ्रलक्षणम्	१२५९	५
अथ पार्थिवपूजा	१२२८	१०	पादोनकृच्छ्रलक्षणम्	१२५९	१२
षडक्षरमन्त्रेण पूजनम्	१२२९	१	कृच्छ्रद्विलक्षणम्	१२५९	१५
मृदाहरणसङ्घटनादौ हरादिनाम्नां			पराकलक्षणम्	१२६०	३
प्रयोगः	१२२९	९	शिशुकृच्छ्रलक्षणम्	१२६०	४
देवताविशेषवाद्यविशेषनिषेधः	१२३०	७	श्रद्धाय जपहोमराहितं प्रायश्चित्तं		
श्रीवृक्षपवादिना पूजने महत्फलम्	१२३०	२	प्रदातव्यम्	१२६०	९
अशक्त्यमस्तकं शिवं कुर्वीत	१२३१	२	अशक्तौ एकां धेनुं दद्यात्	१२६०	१२
महेश्वरमपूजयित्वा न भुञ्जीत	१२३१	५	तदभावे निष्कं दद्यात्	१२६०	१३
विना भस्मत्रिपुण्ड्रेण विना रुद्रा-			तदभावे मूल्यनिर्णयः	१२६०	१४
क्षमालया च पूजनं निष्फलम्	१२३१	८	अथवा ब्राह्मणभोजनं कार्यम्	१२६०	१९
रुद्राक्षधारणे एकवक्त्रादिभेदेन			ब्राह्मणसंख्यानिर्णयः	१२६०	२१
फलविशेषः	१२३१	११	अतिकृच्छ्रलक्षणम्	१२६१	१२
रुद्राक्षामिमन्त्रणम्	१२३३	२	अशक्तौ धेनुत्रयं दद्यात्	१२६१	१५
रुद्राक्षमालाधारणम्	१२३३	८	प्राजापत्ये गामेकां दद्यात्	१२६१	२४
तत्र संख्याभेदेन फलविशेषः	१२३३	१२	अतिकृच्छ्रे गोद्वयं दद्यात्	१२६१	२४
रुद्राक्षधारणे नीलकण्ठत्वम्	१२३३	१९	कृच्छ्रातिकृच्छ्रलक्षणम्	१२६२	२
शिवमहास्नानं पञ्चामृतस्य	१२३३	२४	तप्तकृच्छ्रलक्षणम्	१२६२	२१
विष्णवदौ महास्नानं पञ्चामृतस्य	१२३४	६	सान्तपनलक्षणम्	१२६३	१५
विष्वक्सेनादीनां नैवेद्याविभागः	१२३४	१३	ब्रह्मकूर्चलक्षणम्	१२६३	१८
पञ्चायतनस्थापनप्रकारः	१२३५	२	पञ्चगव्यपदार्थाः	१२६३	१९
केशवादिमूर्तिलक्षणम्	१२३६	३	पञ्चगव्यनिर्माणमन्त्राः	१२६३	२१
देवप्रतिष्ठाप्रयोगः	१२३८	१	पञ्चगव्येन होमः	१२६३	२५
लिङ्गप्रतिष्ठा	१२३९	५	प्रणवेन पञ्चगव्यप्राशनम्	१२६४	३
ब्रह्मादिमण्डलदेवताः	१२४१	२६	यतिसान्तपनलक्षणम्	१२६४	१२
प्राणप्रतिष्ठा	१२४५	९	महासान्तपनलक्षणम्	१२६४	१६
पुनःप्रतिष्ठा	१२४९	१६	अशक्तौ धेनुदानम्	१२६५	७
जीर्णोद्धारः	१२५१	१५	पराकलक्षणम्	१२६५	१३
मूर्तिभासादभेदेन	१२५१	१५	अशक्तौ कृच्छ्रत्रयम्	१२६५	१५
तुलसीग्रहणम्	१२५३	२१	यावकव्रतलक्षणम्	१२६५	१६
तुलसीच्छेदेन दोषः	१२५४	२	गोमूत्रयावकलक्षणम्	१२६५	२२
तुलसीग्रहणे मन्त्रः	१२५४	१५	अशक्तौ पञ्चधेनवः	१२६५	२४
पुष्पादीनां पर्युषितत्वविचारः	१२५४	१९	चान्द्रायणव्रतविधिः	१२६६	८
शिवनिर्माल्याविचारः	१२५६	१	अशक्तौ अष्टौ गावो देयाः	१२६७	५
निर्माल्यग्रहणे प्रायश्चित्तम्	१२५७	२	प्राजापत्ये एका गौर्देया	१२६७	९
वाणलिङ्गलक्षणम्	१२५७	१९	कृषिकर्मनिर्णयः	१२६९	१२

विषयाः	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः
तत्र नक्षत्रादिविचारः	१२६९ १०	अत्रापवादः	१२७० ९
धान्यागारे मन्त्रं लिखित्वा		ज्वरादौ फलं परिहारश्च	१२७० ११
स्थापयेत्	१२६९ २४	भेषजग्रहणम्	१२७८ १०
बुधशनिवासरे धनधात्यव्ययो		आरोग्यस्नानम्	१२७८ २२
न कार्यः	१२७० १	दन्तधावनम्	१२७९ ६
वस्त्रपरिधाननिर्णयः	१२७० २	अन्तर्मे अशक्तौ वा द्वादशगण्डू-	
तत्र नक्षत्रादिविचारः	१२७० ४	पैर्दन्तविशोधनं कार्यम्	१२७९ २४
अलङ्करणवलयदिधारणनिर्णयः	१२७० १४	आमलकस्नानम्	१२८० २
सूचीकर्मविचारः	१२७१ ४	तैलस्नाननिषेधः	१२८० १०
शय्यानिर्माणविचारः	१२७१ ७	अस्यापवादः	१२८१ १६
शस्त्रधारणविचारः	१२७१ १२	मङ्गलेत्यदोषः	१२८१ २१
स्वामिसेवा	१२७१ १७	गृहारम्भमुहूर्तः	१२८२ ४
गजाववदोलोरोहणम्	१२७१ २३	गृहप्रवेशः	१२८५ १४
नृत्यारम्भः	१२७२ १	कालिबज्यानि	१२८७ १०
राजदर्शनम्	१२७२ ६	समुद्रयानकर्तृणां व्यवहारप्रतिषेधः	१२८७ २६
क्रयविक्रयनिर्णयः	१२७२ ९	असवर्णास्तु कन्यास्तु द्विजानां	
वस्त्रक्रयणे विचारः	१२७२ १४	उपपत्तिस्त्वनिषेधः	१२८७ १९
सेतुबन्धनम्	१२७२ १७	देवरास्तुतोत्पत्तिनिषेधः	१२८८ १
पशूनां क्रयादिनिर्णयः	१२७२ २०	मधुपर्के पशुवधनिषेधः	१२८८ १
गजदन्तच्छेदः	१२७३ ३	श्राद्धे मांसदाननिषेधः	१२८८ २
धननिक्षेपः	१२७३ ६	वानप्रस्थाश्रमनिषेधः	१२८८ २
ऋणमोक्षः	१२७३ ११	दत्ताक्षताकन्यायाः पुनर्दाननिषेधः	१२८८ ४
राजमुद्रानिर्माणम्	१२७३ १६	दीर्घकालपर्यन्तं ब्रह्मचर्यनिषेधः	१२८८ ४
नौकानिर्माणम्	१२७३ १९	नरमेधाश्वमेधयागनिषेधः	१२८८ ४
भोगनिर्णयः	१२७३ २४	ब्रह्मचर्यकालप्रमाणम्	१२८८ २३
इमशुकर्मनिर्णयः	१२७४ १	महाप्रस्थाननिषेधः	१२८९ १
क्षौरे निषिद्धदिनानि	१२७४ ११	गोमेधनिषेधः	१२८९ १
षष्ठ्यादितिथिषु तैलादयो वज्याः	१२७४ १४	गुरुपुत्रेषु गुरुवदाचरणम्	१२८९ ४
देवकार्यादिषु क्षौरकर्मनिषेधः	१२७४ १७	महाप्रस्थानलक्षणम्	१२८९ १५
राजकार्यकर्तृणां क्षौरे न काल-		कमण्डलुधारणनिषेधः	१२८९ २४
विशोधनविचारः	१२७४ २०	ऊढायाः पुनरुद्वाहनिषेधः	१२९० २
क्षौरं दिङ्मनियमः	१२७५ ६	सगोत्रसपिण्डकन्याविवाहनिषेधः	१२९० ७
यतीनां क्षौरे विशेषः	१२७५ १३	कलौ मातुलकन्याविवाहनिन्दा	१२९१ २
काष्ठसङ्ग्रहः	१२७५ १६	मयनिषेधः	१२९० ८
नवान्नमुहूर्तः	१२७६ ३	सुरापाननिषेधः	१२९१ ९
नवभोजनपात्रमुहूर्तः	१२७६ ६	दशविधमयाजि	१२९१ १३
नवपर्णफलादिभक्षणमुहूर्तः	१२७६ ९	विधवाया देवरेण नियोगनिषेधः	१२९२ २
होमे आहुतिनिर्णयः	१२७६ १४	आततायिद्विजानां धर्मयुद्धेन हिं-	
शान्तिनिर्णयः	१२७७ ३	सननिषेधः	१२९४ २

विषयाः	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः
आततायिषधिविचारः	१२९४ १०	बलात्कारादिदुष्टक्रीपरिग्रह-	
सौत्रामण्यां सुराग्रहणनिषेधः	१२९५ ४	निषेधः	१३०० २
कामकृते महापापादौ मरणान्तं		यतीनां सर्ववर्षेषु भिक्षाचर्यानिषेधः	१३०० ३
प्रायश्चित्तम्	१२९५ ७	नवोदके दशाहनिषेधः	१३०० ४
अग्निहोत्रवद्व्याश्र लेहनिषेधः	१२९५ ५	गुरुचोदितदक्षिणानिषेधः	१३०० ४
लीढापरिग्रहनिषेधः	१२९५ ६	ब्राह्मणादिषु शूद्रस्य पचनादि-	
वृत्तस्वाध्यायसापेक्ष्याघसङ्कोच-		निषेधः	१३०० ५
नादिनिषेधः	१२९५ ६	भृशश्रमपतननिषेधः	१३०० ६
सत्रदीक्षानिषेधः	१२९५ २	गोतृतिथिष्ठे पयसि आचमनक्रि-	
संसर्गिणस्तु प्रायश्चित्तम्	१२९७ २	यानिषेधः	१३०० ७
प्रथमापेक्षया द्वितीयादिप्राय-		पितापुत्रविरोधे साक्षिदण्डकल्प-	
श्चित्ते द्विगुणादिकं प्रायश्चित्तम्	१२९८ ८	ननिषेधः	१३०० ८
चतुर्थे निष्कृतिर्नास्ति	१२९८ ९	यतेः सायंगृहत्वप्रतिषेधः	१३०० ९
वरातिथिपितृभ्यः पशूपाकरण-		कृतपापप्रायश्चित्तविमर्शः	१३०१ १
क्रियानिषेधः	१२९८ १	कलौ पञ्चनिषेधाः	१३११ २
दत्तैरस्त्रैस्तरेषां पुत्रत्वेन परिग्रह-		यावद्वर्णविभागस्तावत्सन्ध्यास-	
निषेधः	१२९८ २	मग्निहोत्रं च कुर्यात्	१३१२ २
सप्तर्ष्याङ्गनासंसर्गनिषेधः	१२९८ ३	समयशकुनप्रभ्रामुद्रिकादयः कलौ	
अयोनीं संग्रहे वृत्ते गुरुक्रियं परि-		कलदा न भविष्यन्ति	१३१२ १५
त्यागो निषिद्धः	१२९८ ४	संक्षेपतः कलिधर्माः	१३१२ १९
परोद्देशात्मसंन्यागनिषेधः	१२९८ ५	कलौ विश्वेश्वरादीनामाराधनम्	१३१३ ५
कथितवर्जननिषेधः	१२९८ ५	कलौ विष्णोराराधनम्	१३१३ ८
प्रतिमाभ्यर्चने सधर्मकसंकल्प-		कलौ काशीवासेन कृतार्थता	१३१३ १६
निषेधः	१२९८ ६	कलौ गीतादिसप्तकस्य सौलभ्यम्	१३१३ १८
अस्थिसंचयनादूर्ध्वमङ्गस्पर्शनिषेधः	१२९९ १	कलौ केवलं गङ्गाय	१३१३ २३
विप्राणां शामित्रनिषेधः	१२९९ २	कलौ दानमेव फलदम्	१३१३ २६
सोमविक्रयनिषेधः	१२९९ २	कलौ हरिकीर्तने महान् गुणः	१३१४ २
षड्मक्तानशने हीनकर्मणोऽत्रा-		कलौ हरिकीर्तनमाहमा	१३१४ ८
हरणनिषेधः	१२९९ ३	श्रीकृष्णक्रियायोगनिन्दनेन नरकः	१३१४ २४
शूद्रेषु दासादिभोज्यान्नतानिषेधः	१२९९ ५	नमो नारायणायेतिकीर्तनेन कलि-	
गुरुदारेषु शिष्यस्य गुरुवद्वृत्ति-		बाधानिवृत्तिः	१३१४ २७
शीलतानिषेधः	१२९९ ७	प्रह्लादकृतहरिस्तोत्रम्	१३१५ २
द्विजान्न्याणामापद्वृत्तिनिषेधः	१२९९ ८	षडक्षरमन्त्रजनपेन शुद्धिः	१३१५ १९
अश्वस्तनिकतानिषेधः	१२९९ ८	शिवशङ्करादिनामोच्चारणेन कलि-	
प्रजारणिपरिग्रहनिषेधः	१२९९ ९	बाधानिवृत्तिः	१३१५ २२
अश्वस्तनिकनिरूपणम्	१२९९ २३	कलौ शङ्करकीर्तनादभीष्टासिद्धिः	१३१५ २५
दूरतस्तीर्थयात्रानिषेधः	१२९९ ६	शिवभक्तस्य जनार्दनक्षेपेन	
ब्राह्मणानां प्रवासनिषेधः	१३०० १	नरकावाप्तिः	१३१६ १
मुखाग्निधमनक्रियानिषेधः	१३०० १		

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
कलौ न्यायार्जितधनदानेनाभीष्ट-			कलौ गङ्गा-महिमा	१३१६	२१
सिद्धिः	१३१६	५	कलौ गङ्गासमे तीर्थं नास्ति	१३१७	१६
काशीसमाश्रयणे महत्फलम्	१३१६	९	कलौ केशवात्परो देवो नास्ति	१३१७	१६
कलौ गङ्गैव मुक्तिदा	१३१६	१६	कलौ ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति	१३१७	१७

श्राद्धप्रकरणम् ।

कलौ गङ्गाकीर्तनादिना मुक्तिः	१३१७	२०	शूद्रसंस्पृष्टमग्नौ प्रक्षिप्य प्र-		
श्राद्धनिर्णयप्रतिज्ञा	१३१९	१	क्षाल्य गृह्णीयात्	१३३२	७
श्राद्धस्वरूपनिरूपणम्	१३१९	३	काश्यपात्रे गण्डूषादिकृते व-		
नित्यश्राद्धे पिण्डनिषेधः	१३२०	८	ष्मासाच्छुद्धिः	१३३२	१०
शूद्रश्राद्धादौ भोजननिषेधः	१३२१	६	लोहानां दहननादिना शुद्धिः	१३३२	१६
यजुर्वेदिनां पिण्डदानं प्रधानम्	१३२२	६	काष्ठानां तक्षणादिना शुद्धिः	१३३२	१८
बह्वृचानां द्विजार्चनं प्रधानम्	१३२२	६	सामान्यशुद्धिविधायकं वचनम्	१३३३	१
सामवेदिनामुभयमभिमतम्	१३२२	७	संहतपात्रे तु विशेषः	१३३३	१७
श्राद्धप्रशंसा	१३२३	७	मृदाण्डशुद्धिर्न केनापि प्रकारेण	१३३३	१३
पितरः श्राद्धमकर्तुं रक्तं पिबन्ति	१३२३	९	धान्यादेश्याण्डलादिस्पर्शे प्र-		
श्राद्धभेदाः	१३२३	११	क्षालनेन शुद्धिः	१३३३	१७
श्राद्धलक्षणम्	१३२३	१७	मृदाण्डस्य चाण्डालादिस्पर्शे		
श्राद्धस्य त्रैविध्यम्	१३२३	२३	त्याग एव	१३३३	१८
तेषां लक्षणानि	१३२४	१	बहूनां संहतानां राशीकृतानां		
पार्षणादिश्राद्धनिरूपणम्	१३२५	१	मध्ये चाण्डालादिभिः स्पृष्टा-		
सर्वप्रायश्चित्ताविधानम्	१३२७	८	ना प्रक्षालनम्, अस्पृष्टानां तु		
श्राद्धदेशाः	१३२८	१	प्रोक्ष्य विधेयम्	१३३३	२०
स्वगृहे श्राद्धकरणे तीर्थापेक्षया अष्ट			यत्र स्पृष्टानां बहुत्वमस्पृष्टा-		
गुणितं फलम्	१३२८	८	नामल्पत्वं तत्र निर्णयः	१३३४	४
सपिण्डीकरणात्पूर्वमेकोद्विष्टं			स्पृष्टानां समवे प्रोक्षणम्	१३३४	७
कर्तव्यम्	१३२८	११	अल्पधान्ये विशेषः	१३३४	११
सप्तधा भूशुद्धिः	१३२९	६	बहुधान्ये काश्यपमतम्	१३३४	१४
अमेध्यादिभूमिनिरूपणम्	१३२९	१५	गृहदाहे समुत्पन्ने दग्धे च पशु-		
शुद्धिविभागकथनम्	१३२९	२१	मातुषे धातुपात्रस्थधान्यादि-		
गयाश्राद्धम्	१३३०	८	त्यागः कार्यः	१३३४	२३
द्रव्यशुद्धिप्रतिपादनम्	१३३०	१५	मृन्मयेनाववद्धानामधोभुवि च		
सौवर्णादिपात्रशुद्धिप्रकारनि-			तिष्ठतां यवमाषतिलादीनां		
रूपणम्	१३३	११	माह्यत्वम्	१३३४	२५
ग्रहचित्रियविशां सकृत्सम्भा-					
लनाच्छुद्धिः	१३३२	६			

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
यत्र गृहदाहे न प्राणिवधः तत्र-		
स्थव्रव्याणां ग्राह्यत्वम्	१३३५	१
अपुसीसकतामाणां शुद्धिप्रकारः	१३३५	५
कांस्यस्य भस्मना शुद्धिः	१३३५	१८
ताम्रस्याम्लेन शुद्धिः	१३३५	१८
देशकालाद्यपेक्षया शौचं विधेयम्	१३३६	३
सौवर्णराजतादिसर्वेषाममध्ये-		
पहतानां शुद्धिप्रकारकथनम्	१३३६	५
अमेध्या मला द्वादश	१३३६	८
पुरुषेण नाभेरूर्ध्वं कराति-		
रिक्तानामन्यामेध्यस्पर्शे		
स्नानं कर्तव्यम्	१३३६	२१
सूतिकाच्छिष्टादिभाण्डानाम-		
ग्निप्रक्षेपादिना शुद्धिः	१३३७	६
आविककौशेयकुतपानां शुद्धि-		
प्रकारः	१३३७	२३
अल्पोपघाते देवलवचनम्	१३३८	५
येननिर्मुक्तवृत्तनवाससां प्रोक्षणा-		
च्छुद्धिः	१३३८	२०
अच्छिष्टस्नेहलिसमृन्मयस्य पुनः-		
पाकेन शुद्धिः	१३३८	२४
शयनासनगतानां वस्त्राणां तु		
संहतवच्छुद्धिः	१३३९	१
वरित्रचर्मचामरवत्कलानां		
चैलवच्छुद्धिः	१३३९	८
पक्षिजन्धादिविषये विशेषः	१३३९	१०
देवयानाविवाहयज्ञादिषु काका-		
दिसंस्पृष्टावस्य न त्यागः	१३३९	१९
प्रकृतेषु अवश्यंभाविपर्वोत्स-		
वेषु विशेषः	१३३९	२२
अल्पान्ने तु जमदाग्निवचनम्	१३४०	३
द्रवाणां पदार्थानामुत्पवनम्	१३४०	१६
घृतादीनां शूद्रपात्रात्यात्रान्तरितेन		
शुद्धिः	१३४०	२०
मृत्पर्णतृणकाष्ठानां सोमसूर्याशु-		
मारुतैः शुद्धिः	१३४१	८
श्वकाकादिसंस्पर्शादिमुर्लक्ष्मीश्च		
नश्यति	१३४१	१५
अग्निवायुदधिघृतादीनां मेध्यत्वम्	१३४१	२१

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
चाण्डालादिभिन्नाः छाया मेध्या	१३४१	२३
रासभादिभिन्ना रेणवो मेध्याः	१३४१	२५
मेध्यानि	१३४२	३
मार्जारः कर्मकालादन्यत्र शुचिः	१३४२	७
ज्ञाताज्ञातभुक्तशुद्ध्यर्थं कृच्छ्रं संव-		
त्सरमध्ये प्रायश्चित्तम्	१३४२	१४
कारुहस्तपण्यभैक्षयोषिन्मुखानां		
शुचित्वम्	१३४२	१७
कारुहस्तादीनां शुचित्वविभागः	१३४३	२
मुखजविन्दूनां शुचित्वम्	१३४३	१३
ताम्बूलचर्वणान्तेआचमननिषेधः	१३४३	२३
दन्तसंलग्नस्य नोच्छिष्टत्वम्	१३४३	२६
आत्मशय्याऽऽसनादीनां शुचित्वम्	१३४४	२
शयनस्तुभोजनशीवनादीनामन्ते		
आचामेत्	१३४४	१३
गयाशिरःप्रमाणम्	१३४५	४
गङ्गादितीर्थे पितृणां श्राद्धमक्षय-		
फलकम्	१३४५	९
श्राद्धे पृथिव्याः पञ्चगव्यादिना		
शुचित्वम्	१३४५	१३
वराहकृतश्राद्धम्	१३४५	१९
धर्मारण्यधर्मपृष्ठादिस्थले श्राद्ध-		
प्रशंसा	१३४६	१
गयाशीर्षे शमीपत्रप्रमाणेन पिण्ड-		
दाने सप्तगोत्रैकोत्तरशतकुलाना-		
मुद्गरणम्	१३४६	४
सप्तगोत्राणि	१३४६	६
एकोत्तरशतं कुलम्	१३४६	८
शालग्रामसमीपे श्राद्धस्य फला-		
धिक्यम्	१३४६	१४
चक्राङ्कस्य सान्निध्ये स्नानादीना-		
मक्षय्यफलता	१३४७	१
निषिद्धदेशाः	१३४७	३
परकीयगृहे श्राद्धे कृते गृहस्वामिनः		
फलभागिनः	१३४७	१९
कीकटदेशप्रमाणम्	१३४७	२०
कीकटेषु गया पुण्या	१३४७	२२
परगृहे श्राद्धं निषिद्धम्	१३४८	१
ब्राह्मणस्य शूद्रश्राद्धनिषेधः	१३४८	१८

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अस्वामिकदेशाः	१३४९	७
नैकवाससा आर्द्धं कार्यम्	१३४९	१५
पारिभाषिकमप्येकवासो वर्ज्यम्	१३४९	२१
म्लेच्छदेशलक्षणम्	१३४९	२५
म्लेच्छदेशे रात्रौ संध्यायां आर्द्धं न कार्यम्	१३५०	२
आर्द्धकालाः	१३५०	४
नवान्नआर्द्धम्	१३५०	७
नवान्नआर्द्धे विशेषः	१३५०	१३
शङ्खपद्मादियोगाः	१३५१	७
अमावास्यादीनां आर्द्धकालत्वम्	१३५१	१७
प्रतिकृष्णपक्षआर्द्धम्	१३५२	१
सर्वकृष्णपक्षाशक्तौ	१३५६	२
व्यतीपाते आर्द्धम्	१३५६	९
यदा भोत्रियोऽभ्येति तदा आर्द्धं कार्यम्	१३५७	७
वद्वाहपुत्रजननादौ जीवतपितृके-		
णापि आर्द्धं कार्यम्	१३५८	३
तिथिविशेषे आर्द्धम्	१३५८	६
अमावास्यादिषु आर्द्धाकरणे		
नरकप्राप्तिः	१३५९	१
नचत्रआर्द्धम्	१३५९	११
योगआर्द्धम्	१३५९	२१
दुःस्वप्नदर्शनादौ आर्द्धं कार्यम्	१३६०	५
आर्द्धकरणे अधिकारिनिरूपणम्	१३६०	७
द्वादशपुत्रभेदाः	१३६०	१४
औरसपुत्रनिरूपणम्	१३६१	१
तेषां द्वादशपुत्राणां लक्षणानि	१३६१	१३
पुत्रपौत्रप्रपौत्रैः स्वर्गादिप्राप्तिः	१३६५	६
पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यः आर्द्धा-		
धिकारी	१३६७	७
अनुपनीतस्य पुत्रोऽधिकारी	१३६८	२
अनुपनीतो वेदोच्चारं न कारयेत्	१३६९	५
द्वादशविधपुत्राभावे पत्न्यादयः रि-		
क्थभागिनः	१३७१	१३
अविभक्ते संसृष्टे वा तादृशे मृते		
भ्रातृवै रक्थभाक्	१३७१	२०
भार्यापिण्डं पतिर्देयात् :	१३७३	३

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
सर्वेषामभावे द्राक्षणाः रक्थ-		
भागिनः	१३७३	१३
द्राक्षणार्थस्य द्राक्षणोऽधिकारी	१३७३	१६
राज्ञा द्राक्षणद्रव्यं न ग्राह्यम्	१३७३	१९
द्राक्षणेतरद्रव्यं राज्ञा ग्राह्यम्	१३७३	२२
अपुत्रस्य क्रियादि	१३७४	१
पुत्राभावे कन्या, तदभावे सपत्नी-		
पुत्रश्चाधिकारी	१३७७	९
कन्यया पुत्रवत् मातापित्रोरको-		
द्विष्टं कार्यम्	१३७९	३
मातापित्रोरुपाध्यायार्चयोरौ-		
र्ध्वदोहिकं आर्द्धं कृत्वा व्रतस्थो न		
व्रतात् भ्रज्यते	१३७९	६
अपुत्रपौत्रसन्ताने दौहित्रा रक्थ-		
भागिनः	१३७९	२१
पुत्राभावे पत्नी पत्न्यभावे सहोदरः		
आर्द्धेपत्न्यादीनां पूर्वपूर्वाभावे		
उत्तरोत्तरोऽधिकारी	१३८१	६
एकजातानामेकः पुत्रवाञ्छेत्सर्वे		
पुत्रिणः	१३८१	१०
आर्द्धाधिकारिणः	१३८२	६
भगिनीतत्सुतयोर्निर्णयः	१३८२	११
सर्वाभावेऽवनीपतिः आर्द्धाधिकारी	१३८६	११
द्राक्षणस्यान्यक्रियानिवेधः	१३८७	६
अधिकारविशेषेण क्रियाव्यव-		
स्थोक्ता	१३९०	१
धनहारकः प्रेतकार्याण्यकृत्वा प्रा-		
यश्चित् चरेत्	१३९२	३
पुत्रस्य माता पिता ज्येष्ठभ्राता च		
आर्द्धं न कुर्यात्	१३९२	११
गयायां कनिष्ठभ्रातुः पुत्रस्य च		
आर्द्धं कार्यम्	१३९२	१७
अन्याभावे पित्रादिनापि कार्यम्	१३९२	१८
ब्रह्मचारिणां तु विशेषः	१३९२	२१
ब्रह्मचारिणः सूतके न कर्मत्यागः	१३९३	६
ब्रह्मचारिणः पतितैरुदकं न कार्यम्	१३९३	११
अभेस्कृतानां भूमौ पिण्डं देयम्	१३९३	२०
संस्कृतानां कुशेषु पिण्डं देयम्	१३९३	२०
अविभक्तधनानां विशेषः	१३९४	२

विषयः	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्यङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्यङ्कः
विभक्तधनानां च विशेषः	१३९४	९	पङ्क्तिपावननिरूपणम्	१४१३	८
दत्तक्रीतकृत्रिमपुत्राणां श्राद्धादि	१३९५	८	यतीनामनादरे दोषः	१४१७	२
जारजानां विषये विशेषः	१४००	१	यतीनां श्राद्धभोजने फलाधिक्यम्	१४१७	५
धर्मार्थं श्राद्धकरणे फलम्	१४००	६	समस्तप्राप्ततिथिष्विचिकित्सानिवेधः	१४१७	११
धर्मार्थं गयायां श्राद्धकरणे फलम्	१४००	९	आतिथ्यरहिते श्राद्धे काकयो-		
अत्र स्त्रीशूद्राणां श्राद्धं मन्त्रवर्ज्यं			निप्रातिः	१४१७	१७
तूर्णी भवति	१४०१	७	पङ्क्तिपावनपावनाः	१४१८	३
पौराणस्तु शूद्रैः पठनीयः	१४०२	६	योगिनोऽतिक्रमो नास्ति	१४१८	१९
वृषलसन्निधौ पुराणपाठनिवेधः	१४०२	१०	श्राद्धे ब्राह्मणाः	१४१८	६
शूद्रस्य ब्राह्मणद्वारा पुराणश्रवणे-			श्राद्धेऽरिमित्रो वर्ज्यौ	१४१९	५
ऽधिकारः	१४०२	१२	पितृपुत्रौ भ्रातरौ च वर्ज्यौ	१४१९	८
शूद्रस्य पुराणाध्ययननिवेधः	१४०२	१३	मध्यमा विप्राः	१४१९	११
ब्राह्मणं पुरस्कृत्यैव शूद्रं पुराणं			अत्र ग्रन्थकर्तुः श्लोकः	१४२०	७
भावयेत्	१४०३	१३	ब्राह्मणातिक्रमे दोषः	१४२०	१५
शूद्रस्य सदाऽऽमश्राद्धमेव	१४०४	१०	गुण्यतिक्रमे दशपणा दण्डः	१४२१	५
शूद्राणां गोत्राभावे काश्यपगोत्रम्	१४०५	१५	ऋत्विगलक्षणम्	१४२१	११
शूद्रस्य गृहपाकेन पिण्डनिवेधः	१४०५	२०	श्राद्धे अवश्यं भोजनीयानिरूपणम्	१४२१	१७
भारते यवनादीनां श्राद्धादि-			विप्रस्यापि दोषः	१४२२	३
करणेऽधिकारः सजाती-			श्राद्धे वर्ज्या विप्राः	१४२३	४
यभोजनपरः	१४०६	१०	तत्र काण्डपृष्ठविप्रलक्षणम्	१४२८	१
राजकार्यनियुक्तादीनां श्राद्धनिर्णयः	१४०६	८	देवलकर्वाधुषिकादीनां लक्षणम्	१४३०	१९
श्राद्धे पितरः	१४०७	१४	वृषलीपतिलक्षणम्	१४३१	१७
पितॄणां जन्मान्तरेऽपि श्राद्धदत्तार्जं			जारवपपतिदिधिषूमाहिषकादीनां		
तत्तद्वक्ष्यरूपेण उपतिष्ठेत्	१४०७	१९	लक्षणम्	१४३१	२३
वसुलुद्रादित्यानां स्वरूपम्	१४०८	७	दैवे पित्र्ये च वर्ज्या विप्राः	१४३२	१३
ब्राह्मणादिधर्माणां पितरः	१४०८	१८	अपाङ्क्त्या ब्राह्मणाः	१४३४	१
केवलपितृपार्षणनिवेधोऽत्रापवादश्च	१४०९	५	भिशंकुवर्चरादिविप्रा वर्ज्याः	१४३५	३
दर्शादौ सपत्नीकानां निर्णयः	१४०९	१३	काणकुब्जादयो वर्ज्याः	१४३५	१०
विश्वेदेवनिर्णयः	१४१०	४	द्विर्नग्नादयो वर्ज्याः	१४३५	१९
पुत्रे अजते मृते वा ऋतुकालात्			द्विर्नग्नलक्षणम्	१४३५	२१
षष्ठे दाने दम्पती आभ्युदयिकं			द्विर्नग्नलक्षणं टीकायाम्	१४३६	१७
वृद्धिश्राद्धं कुर्याताम्	१४११	१९	अविद्धकर्णादयो वर्ज्याः	१४३६	२
इष्टिश्राद्धे ऋतुदत्तौ	१४१२	५	लम्बकर्णलक्षणम्	१४३६	८
नान्दीश्राद्धे सत्यवस्	१४१२	६	षण्डः सप्तविधः	१४३६	१३
नैमित्तिकश्राद्धादौ कामकालौ	१४१२	७	पराशरमाधवीये चतुर्दशविधः षण्डः	१४३६	१६
काम्यश्राद्धे धूरिलोचनौ	१४१२	८	तेषां नामानि	१४३७	२६
पार्षणश्राद्धे पुरूरवाक्ष्वौ	१४१२	९	प्रतिमाविक्रयकर्तुः पातित्यम्	१४३७	११
श्राद्धं त्रिविधम्	१४१२	११	मातुलकन्यापरिणेत्रादयो वर्ज्याः	१४३८	२
श्राद्धे उत्तमा विप्राः	१४१३	१			

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
तत्समुद्राङ्कितविप्रनिषेधः	१४३८	७
शङ्खचक्रादिधारणनिषेधः	१४३८	१२
शूद्राणां तत्समुद्राविषयः	१४३८	२१
ब्राह्मणेन तत्समुद्राधारणे प्रायश्चित्तं कार्यम्	१४३९	४
कुठिकाणादेरपवादः	१४४०	४
गयास्थविप्रप्राशस्त्यम्	१४४१	४
तीर्थेषु ब्राह्मणविचारः	१४४१	१५
दैवे विद्महे च कर्मणि ब्राह्मणविचारः	१४४१	२०
गायत्रेमात्रसरोऽपि सुयन्त्रितो विप्रः श्रेष्ठः	१४४१	२३
अयन्त्रितश्चतुर्वेदी विप्रो न श्रेष्ठः	१४४१	२४
आद्धे विप्रनिमन्त्रणम्	१४४२	३
ब्राह्मणादीनां निमन्त्रणप्रकारः	१४४२	८
सर्वेर्नैव विप्रा निमन्त्र्याः	१४४३	२
निमन्त्रणे शूद्रनिषेधः	१४४३	७
राजकार्यनियुक्तो बन्धनिग्रहण-		
र्त्ता विप्रेण आद्धं कार्येत्	१४४३	४
आद्धे ब्राह्मणसंख्या	१४४३	१४
अशक्तौ एकविप्रभोजने निर्णयः	१४४५	९
वैश्वदेवे विशेषः	१४४६	४
विप्राभावेऽग्नौ जले वा दद्यात्	१४४७	१२
एकविप्रे साध्विर्विशेषः	१४४८	३
सर्वथा विप्रालाभे चट्प्राद्धम्	१४४८	६
तत्र दक्षिणादाने विचारः	१४४८	९
दर्भवटौ दर्भग्रहणे विशेषः	१४४८	१७
मातृप्राद्धे विप्रालाभे सुवासिन्यः	१४४८	१९
लिङ्गशालग्रामसन्निधौ आद्धं कार्यम्	१४४८	२५
आद्धकर्तृभोक्तृनियमाः	१४५०	२
निमन्त्रितब्राह्मणातिक्रमे	१४५०	४
प्रमादाच्यामे निर्णयः	१४५०	८
प्रमादाभावे निर्णयः	१४५१	१
शूद्रात्रभोजननिषेधः	१४५१	१५
गृहागतं शूद्रान्नं सम्प्रोक्ष्य ब्राह्मणम्	१४५१	२१
ब्राह्मणेन गृहीतामन्त्रणत्यागे	१४५२	२
अपचस्यान्नं मुक्त्वा चान्द्रायणं कर्तव्यम्	१४५२	११
अपचलक्षणम्	१४५२	१४
आमन्त्रिते चिरकारिणो वि-		
प्रस्य दोषः	१४५३	१

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
निमन्त्रितब्राह्मणकर्तृकमार्गगमन-		
हिंसनमारोदहनकलहकरणादि-		
पु जातेषु आद्धकर्तृपितृणां पो-		
सुभोजनरुधिराशनस्वेदभोजनः		
मलभोजनादि	१४५३	६
आद्धकर्तृभोक्तृषु स्त्रीगमना-		
दिनिषेधः	१४५३	१५
मृष्टान्नदक्षिणादिलोभेनातिक्रमे		
चान्द्रायणं प्रायश्चित्तम्	१४५३	१८
निर्धनस्य लोभादिनाऽतिक्रमे		
दोषाभावः	१४५३	१९
आद्धभोक्तृकर्तृभिः पुनर्भोजना-		
दयो वज्र्याः	१४५४	११
आद्धभोजने प्रायश्चित्तम्	१४५४	२४
अमाया निषेधाः	१४५५	२
आद्धभोजने होमादिनिषेधः	१४५५	८
कर्तृभोक्तृदन्तधावननिर्णयः	१४५५	१४
आद्धकर्त्ता सतकं वज्र्यम्	१४५५	१७
आद्धदिने दन्तधावने प्रायश्चित्तम्	१४५५	२०
आद्धभोक्तृ त्वटकं वज्र्यम्	१४५६	१
वनस्पतिगते सोमे वृषभशहना-		
दिनिषेधः	१४५६	४
वनस्पतिगतस्वरूपम्	१४५६	११
आद्धे चौरविचारः	१४५६	१५
अशक्तौ पुत्रादिप्रतिनिधयः	१४५६	२१
आद्धे यजमानपत्नीनियमाः	१४५७	५
पिण्डदानात्प्राक् गृहे भोजननिषेधः	१४५७	९
गन्धादिधारणनिषेधः	१४५७	१०
आद्धपदार्थाः	१४५७	१२
दर्भग्रहणम्	१४५७	१६
दर्भकुशयोर्भेदः	१४५७	२४
पवित्रलक्षणम्	१४५८	२
पवित्रे दर्भसंख्या	१४५८	५
पवित्राभावे	१४५८	१४
दर्भग्रहणे मन्त्रः	१४५९	३
दर्भग्रहणे विधिः	१४५९	९
दशदर्भाः	१४५९	१२
काशादौ विशेषः	१४६०	१
निषिद्धदर्भाः	१४६०	९
सुवर्णपवित्रम्	१४६१	७

विषयः	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः
आद्ये हविर्निर्णयः	१४६१ ९
शाकादिवस्तूनि	१४६२ १३
आद्ये मांसमधुग्रहणम्	१४६८ १०
आद्ये दत्तस्य मांसस्याभक्षणे दोषः	१४६९ १०
आद्ये मांसमधुनोः प्राशस्त्यकथनम्	१४६९ १३
मधुक्षीरघृताभावे क्रमेण गुडदधि-	
‘घृतवती’जपादयः	१४६९ २२
कलौ मांसनिषेधः	१४७० ९
अत्र देशाचाराद् व्यवस्थोक्ता	१४७३ २
क्षीरादौ विशेषमाह	१४७५ १
स्नेहाक्तं पर्युषितमन्नं भोज्यम्	१४७७ ५
कालशाकादिग्रहणम्	१४७७ १०
आद्ये वर्ज्यवस्तूनि	१४७८ ९
क्षारलवणभक्षणे प्रायश्चित्तम्	१४७९ १६
आद्ये तुलसीभक्षणनिषेधः	१४७९ ४
आद्ये तुलस्यापितृपूजने फला-	
धिक्यम्	१४७९ २२
आद्ये पिण्डालकादिदानेऽधः पातः	१४८० ३
विडालोच्छिष्टं आद्ये वर्ज्यम्	१४८० ८
आद्ये कूष्माण्डमहिषीक्षीरादिनिषेधः	१४८० ९
आद्ये तिलमुद्रमाषभिन्नकृष्णधा-	
न्यादीनि त्याज्यानि	१४८१ १९
आद्ये मसूरशणनिष्पादादयो	
वर्ज्याः	१४८२ २
मारिषादीनामसुराश्रित्यम्	१४८५ १०
घृन्ताक्तं श्वेतं त्याज्यम्	१४८६ १०
आद्ये तु कृष्णवैतादिसर्वं त्याज्यम्	१४८७ १
कास्यताम्रादिपात्रे नारिकेलोदकम-	
धुघृतादिस्थापिते तेषां मयतु-	
त्यत्वम्	१४८८ १०
क्षीरे लवणम् उच्छिष्टे घृतं रजकतीर्थे	
स्नानं तापे गर्व्यं सुरातुल्यम्	१४८८ ७
आद्ये जलनिर्णयः	१४९० १
कुतपा अटविधा उक्ताः	१४९१ ११
दोहित्रलक्षणम्	१४९२ ३
आद्ये सप्त पवित्राणि	१४९२ ९
तिलनिर्णयः	१४९२ १४
आद्ये वर्ज्यानि	१४९२ १९
आद्यदिनकृत्यम्	१४९३ २०

विषयः	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः
आद्यदिने कस्त्रिकादिदाननिषेधः	१४९३ २२
पिण्डदानात्प्राक्कस्त्रिन्न देयम्	१४९४ २
आद्यस्थले तिलान् विकीर्य अजा-	
नां वन्धनम्	१४९४ ५
आद्यकर्ता स्वयं स्नानपूर्वकं पाका-	
रम्भं कुर्यात्	१४९४ ७
अशक्तौ पत्न्या तदभावे बान्धवैः	
पाकः कार्यः	१४९४ १०
आद्ये पाकाधिकारिणः	१४९४ १४
आद्यपाके वर्ज्यस्त्रियः	१४९४ २०
सुस्नाता गृहिणी पाकं कृत्वा	
स्नानमाचरेत्	१४९४ १७
आद्ये पाकमाण्डानि	१४९५ २
आद्ये त्याज्यमाण्डानि	१४९५ ९
महानसे नियुक्तानां कार्यदर्श-	
ननिषेधः	१४९५ १८
आद्ये ताम्रमाण्डे पाकस्य प्रा-	
शस्त्यम्	१४९५ २१
तैजसाभावे पिठरमृण्मयपात्रे पाकः	१४९५ २३
पाकाग्निनिर्णयः	१४९६ ७
आद्ये पिण्डात्प्राक्कृत्यनिर्णयः	१४९८ ४
आद्यधुग्ब्राह्मणेभ्यः तैलमुद्रतेना-	
दिकं देयम्	१५०० २
आद्यकर्तुः शुक्लवस्त्रादिधारणम्	१५०० १९
आद्यकर्तुः ताम्बूलादयो वर्ज्याः	१५०१ २
वस्त्रविषये विशेषमाह	१५०१ ४
कर्ता ऊर्ध्वपुण्ड्रं कुर्यात्	१५०१ १०
ऊर्ध्वपुण्ड्रं विना यज्ञादेर्नैव फल्यम्	१५०१ १४
अन्येषां मते आद्यकाले ऊर्ध्वपु-	
ण्डादयो वर्ज्याः	१५०१ १९
वामहस्ते दर्भधारणनिषेधः	१५०२ १
गृहे रङ्गावलीनिषेधः	१५०२ १
पुण्ड्रनिर्णयः	१५०२ ४
अत्राचाराद् व्यवस्था	१५०२ १३
दर्भहस्तस्य तिलककरणनिषेधः	१५०२ २३
आद्यारम्भकालः	१५०३ १
कुतपकालनिर्णयः	१५०३ १०
आद्यपरिभाषा	१५०४ १
तत्र जातुपातनम्	१५०४ २

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
आद्धे दर्शनियमाः	१५०४	५	पावार्थमण्डलविचारः	१५२७	८
गोत्रनामोच्चारणनिर्णयः	१५०४	८	तत्र गोमयेनोपलेपे विचारः	१५२७	२४
गोत्रनामोच्चारणक्रमः	१५०५	९	तत्र गोमयग्रहणे विचारः	१५२८	११
गोत्रविषये सकारसहितोच्चारणं			आसने द्विजानुपवेदय पादप्रक्षालनं		
कर्तव्यम्	१५०५	१२	कार्यम्	१५२८	७
नामोच्चारणे विभक्तिविचारः	१५०५	२१	पादाविधिः	१५२८	१४
गोत्रस्यापरिज्ञाने निर्णयः	१५०६	१०	तत्र मन्त्रः	१५२८	१८
नामोच्चारणे विशेषः	१५०६	१३	कुशप्रस्थिहस्तेन पावं न देयम्	१५२८	२०
पित्रादिनामाज्ञाने पृथिवीपदादयो			भार्यात्त्वावित्तवारिणा पादप्रक्षालनं		
वाच्याः	१५०६	१८	कार्यम्	१५२८	२२
स्त्रीणां नामोच्चारे विशेषः	१५०७	१	आद्धे वामभागस्थया स्त्रिया पाद-		
संकल्पादौ विभक्तिविचारः	१५०७	६	प्रक्षालनार्थं जलं न देयम्	१५२८	२४
तत्र मातुर्विशेषः	१५०८	३	पित्रादिकर्मसु अधः पादप्रक्षालन-		
अथ शास्त्राभेदाद् व्यवस्था	१५०७	१४	निषेधः	१५२९	३
सव्यापसव्यव्यवस्था	१५०९	७	द्विराचमनम्	१५२९	८
वैश्वदेवार्थं पाकनिर्णयः	१५१०	४	पादप्रक्षालनपादोदकैराचमननिषेधः	१५२९	११
सर्वं दक्षिणतोऽपसव्येनाहर्तव्यम्	१५१०	८	ब्राह्मणोपवेशनविधिः	१५२९	१४
वैष्णवमन्त्रादिकं जप्त्वा आद्धा-			सर्वेषु धर्मकार्येषु पत्नी दक्षिणभा-		
रम्भः कार्यः	१५१०	१८	गस्थ्या	१५२९	१८
वैश्वदेवार्थं सव्येन कार्यम्	१५११	४	उपविष्टेषु प्राप्तमतिथिमपि भोजयेत्	१५३०	१०
परिवेषणक्रमः	१५१२	११	यस्यातिथिर्नाश्रिति न तच्छूद्रम्	१५३०	१३
अपसव्येन परिवेषणनिषेधः	१५१२	१५	विप्रनियमाः	१५३०	१४
आद्धपूर्वदिने ब्राह्मणनिमन्त्रणक-			तत्रासनानि	१५३०	१७
र्तव्यता	१५१३	२०	नीधीवग्धः	१५३१	१९
दक्षिणामुखेन आद्धं कार्यम्	१५१५	२१	तिलान् विकिरेत्	१५३२	९
पादप्रक्षालनं विनाऽऽचमने			उपवेशनोत्तरं विप्रधर्माः	१५३२	१३
कृतेऽप्यशुचित्वम्	१५१६	८	ताद्विष्णोरिति मन्त्रेणाश्रोदिमोक्षणम्	१५३३	१
अनुप्रनीतर्काशूदादेः सव्यापसव्य-			आद्धभूमौ गयादीनां ध्यानम्	१५३३	४
निर्णयः	१५१७	१	देवताभ्य इति मन्त्रजपः	१५३३	६
सूक्तस्तोत्रजपादौ सव्यापसव्यम्	१५१८	२	प्रोक्षणे मन्त्रविशेषाः	१५३३	१३
आचमनविचारः	१५१९	८	देवार्चनम्	१५३३	१५
विप्रविसर्जनात्प्राक् दानादिनिषेधः	१५२०	५	विष्टरार्थं देवपितृविषये यवातिलस-		
आद्धे नैवेद्यनिर्णयः	१५२०	९	हितदर्भदानम्	१५३३	२३
देवायर्चाक्रमः	१५२०	२४	विष्टरग्रहणे मन्त्रपाठः	१५३४	३
आद्धे दर्भत्यागविचारः	१५२१	२	अर्घ्यपात्रनिर्णयः	१५३५	४
आद्धे मन्त्रादौ उहः	१५२१	७	विप्रैकत्वाद्वित्वादौ अर्घ्यपात्रनिर्णयः	१५३५	१३
सङ्कल्पात् पूर्व प्रायश्चित्तादिकर्तव्यता	१५२६	४	अर्घ्यं वर्ज्यपात्राणि	१५३६	८
सङ्कल्पाविचारः	१५२६	७	पात्रप्रमाणम्	१५३६	११
निमन्त्रणप्रकारः	१५२६	१२	पवित्रच्छेदनमन्त्रः	१५३७	२

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
पात्रे तूष्णीं पावित्रस्थापनम्	१५३७	६
पात्रे जलप्रक्षेपमन्त्रः	१५३७	९
यवप्रक्षेपमन्त्रः	१५३७	१४
तूष्णीं पुष्पचन्दनप्रक्षेपः	१५३७	११
विश्वेषोः देवानामावाहनविधिः मन्त्रश्च	१५३८	१
एतेषामुत्पत्तेः नाम्नश्चाज्ञानेऽन्यो मन्त्रः	१५३८	१०
पित्र्ये मूर्धादिपादान्तं पूजनम्	१५३८	१७
दैविके पादप्रभृतिमूर्धान्तं पूजनम्	१५३८	२०
अर्घ्यपात्रासादनादिविधिः	१५३९	५
अर्घ्यदानम्	१५३९	८
प्रतिविषं याद्व्येत्यस्यावृत्तिः	१५३९	१९
गन्धपुष्पाद्यर्चनम्	१५४०	२
तत्र गन्धाः	१५४०	५
पवित्ररहितेन हस्तेन गन्धद्वारेति गन्धदानम्	१५४०	८
आसनादिदाने प्रतिवचनम्	१५४०	१०
विषाणामूर्ध्वपुण्ड्रादिकरणे विचारः	१५४१	३
आद्धे घृतिकादिनिषेधः	१५४१	१८
सपवित्रकरणे द्विजसमालम्भननिषेधः	१५४१	२१
आद्धे योग्यपुष्पाणि	१५४२	३
यवदूर्वाङ्कुराणि पितृपूजनम्	१५४२	१०
आद्धे वर्ज्यपुष्पाणि	१५४२	१८
तुलस्याः पितृणां तत्पदप्राप्तिः	१५४३	२
जातीकुसुमाबल्वपत्रादिना पितृपूजननिषेधः	१५४३	६
कुन्दादिभिः देवताविशेषस्य पूजननिषेधः	१५४३	१६
अगस्त्यादीनां पितृवल्लभत्वम्	१५४३	१९
केचित् पिण्डेऽपि तुलसीं प्राक्षिपन्ति	१५४४	४
अथ धूपः	१५४४	८
अथ दीपः	१५४५	१
वर्ज्यदीपः	१५४५	३
अथ वस्त्रम्	१५४५	४
यज्ञोपवीतदानम्	१५४५	८
आद्धे देयवस्तुनिर्णयः	१५४५	११
कञ्चुकादि देयम्	१५४५	१८

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
स्त्रीणां श्राद्धे सिन्दूरादि देयम्	१५४६	२
कृष्णावर्णादिनिषेधः	१५४६	५
यज्ञोपवीतदानावश्यकता	१५४६	९
कमण्डल्यादिपात्रदानम्	१५४६	१३
उपानच्छत्रादिदानम्	१५४७	२
अलङ्कारादिदानम्	१५४७	१०
आदर्शव्यजनादिदानम्	१५४७	१६
स्वर्णादिभोजनपात्रदानम्	१५४७	२५
आद्धे बन्दीकृतमोचने फलम्	१५४८	३
देवाज्ञया पित्रर्चा	१५४८	९
पित्रर्चायां विशेषः	१५४८	११
तत्रार्घ्यकल्पना	१५४८	१४
पात्रलक्षणम्	१५४९	७
एकब्राह्मणपक्षे अर्घ्यपात्रासादने निर्णयः	१५४९	११
पित्रादीनामावाहनप्रकारः	१५५०	१४
अर्घ्यानुमन्त्रणादिविशेषः	१५५१	१५
अर्घ्यनिवेदनादि	१५५३	९
अर्घ्ये सव्यापसव्यम्	१५५३	१
संस्तवशेषविचारः	१५५३	१४
पितृपात्रस्थापननिर्णयः	१५५४	६
गन्धपुष्पादिदानम्	१५५५	१४
मण्डलानि कर्तव्यानि	१५५६	६
तत्र ब्राह्मणादिभेदेन व्यवस्था	१५५६	९
मण्डलाभावे राक्षसास्तदन्तरसम-पहरन्ति	१५५६	१५
आद्धे भोजनपात्राणि	१५५६	१९
आयसपिचलपात्रनिषेधः	१५५७	१
कांस्यादिभोजनपात्रमानम्	१५५७	५
आद्धे कांस्यपात्रनिषेधः	१५५७	९
आद्धे पालाशादिपात्राणि	१५५७	१२
अभावे कदल्यादीनि ग्राह्याणि	१५५७	१४
आद्धे कदलीपात्रनिषेधः	१५५७	१६
भस्ममर्यादाकरणे दोषः	१५५८	२३
अग्नौकरणनिर्णयः	१५५८	६
पाणिहोमनिर्णयः	१५५०	२
बहवृचातिरिक्तानग्निके निर्णयः	१५५०	१३
तार्थश्राद्धे पाणिहोमनिर्णयः	१५५०	१६
अग्निकस्य पाणिहोमनिर्णयः	१५५१	३

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
विधुरस्य पाणिहोमनिर्णयः	१५०१	९	संकल्पादिकर्मक्रमः	१५८४	२१
देवविप्रानेकत्वे पाणिहोमनिर्णयः	१५०१	१०	संकल्पिताग्नेन पितृवृत्तिः	१५८५	११
मृतभार्यस्य पाणिहोमनिर्णयः	१५०२	१	आह्वीयात्रस्य भूमावेव प्रदानम्	१५८५	१४
सभार्यस्य नष्टाग्नेनिर्णयः	१५०२	४	आपोशनानन्तरं गायत्रीमधुवाता-		
अनुपनीतब्रह्मचर्यादेः	१५०२	१	दिमन्त्रजपः	१५८५	१९
दैवे पित्र्ये च होमे सव्यापस-			यथासुखं जुषध्यामिति भोजनवेला-		
व्यानिर्णयः	१५०३	१	यां वाच्यम्	१५८६	९
सामेर्विदेशादौ पाणिहोमः	१५०४	१	असंकल्पिताग्रभोजने निषेधः	१५८६	१०
अनग्निदूरभार्ययोः पाणिहोमः	१५०४	५	उभाभ्यां हस्ताभ्यां पितृपात्रेभ्यः		
पाणिहोमविधिः	१५०४	१४	परिवेषणम्	१५८६	१७
तत्र वर्ज्यकर्माणि	१५०५	३	आपोशने विशेषः	१५८७	१
पाणिहोमे प्रवृत्तादि	१५०५	७	पुनरापूर्वापोशननिषेधः	१५८७	५
पाणिहुताग्नस्य विनियोगः	१५०६	१	चित्राहुतिनिषेधः	१५८७	७
हुतशेषं पितृपात्रेषु देयम्	१५०७	९	पायसाज्यादिना चित्राहुतिनिषेधः	१५८७	१०
आपस्तम्बानामग्नौ करणम्	१५०८	६	भोजने लवणादि न पृच्छेत्	१५८७	१३
छन्दोगादीनां पाणिहोमः	१५०८	१३	ऐन्द्रपौरुषस्कादिमन्त्रान् ब्राह्मणा-		
परिवेषणम्	१५८१	६	ञ्छ्वावयेत्	१५८७	१८
तच्चोपवीत्यैव देवपूर्वम्	१५८१	६	सर्वाभावे गायत्रीजपः	१५८८	३
स्वयं भार्यया वा परिवेषणं			वीणादीनां वादनम्	१५८८	५
कार्यम्	१५८१	१६	आह्वानगुणकीर्तननिषेधः	१५८८	९
अपवित्रेणैकहस्तेन परिवेषणं न			प्रौढपादादिना भोजननिषेधः	१५८९	१
कार्यम्	१५८१	१८	अपेक्षितायाचने दोषः	१५८९	१०
आयसादिपात्रेण परिवेषणे दोषः	१५८१	१९	भोजनकाले विप्रनियमाः	१५८९	१५
परिवेषणे पवित्रपात्राणि	१५८२	६	प्रौढपदलक्षणम्	१५८९	१९
द्वार्या घृतादि देयम्	१५८२	९	एकपङ्क्तौ परस्परस्पर्शे प्राय-		
पङ्क्त्यां विषमदाने दोषः	१५८२	१२	श्चित्तम्	१५९०	३
भोज्यपात्रे तिलनिषेधः	१५८२	१४	निःशेषेण भोजननिषेधः	१५९०	६
हस्तदत्तस्नेहलवणादिभोजने			अश्रुपातादि वर्ज्यम्	१५९०	९
दोषः	१५८२	१७	अभिभवणीयमन्त्राः	१५९०	१२
घृतपात्रे विशेषः	१५८३	१	विप्राणां गुदस्तावे प्रायश्चित्तम्	१५९१	५
लवणव्यञ्जनादिकं हस्तदत्तं			विप्रवमने प्रायश्चित्तम्	१५९१	९
नाशनीयात्	१५८३	६	आह्वविघ्ने प्रायश्चितादि	१५९२	४
अपक्वं तैलपक्वं च हस्तदत्तं			आह्वविघ्ने पुनः आह्वम्	१५९२	१०
ग्राह्यम्	१५८३	७	पिण्डदानोत्तरं घान्तौ	१५९२	१४
पात्रालम्भननिर्णयः	१५८३	८	पिण्डदानात्प्राग्वान्तौ	१५९३	१
अह्मुष्टनिवेशने विशेषः	१५८३	१८	आह्वपङ्क्तौ भुञ्जानस्य वमने प्रा-		
आह्वपोक्षिताकरणे दोषः	१५८३	२४	याश्चित्तम्	१५९३	३
आह्वे अश्रुपातजल्पहसनादिनिषेधः	१५८३	२७	एकविप्रभोजने छर्दिते प्रायश्चित्तम्	१५९३	६
अन्नदानविधिः	१५८४	४	दर्शदौ वमने आमआह्वम्	१५९४	४

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
आद्धावधने पुनरावृत्तिनिर्णयः	१५९४	८
सपिण्डीकरणात्प्राक्प्रेषाद्वा		
पिण्डप्रधानत्वम्	१५९५	५
वृद्धिप्राप्ते विकल्पः	१५९५	१२
संकल्पसंज्ञके भुक्तिक्रियायाः प्रा-		
धान्यम्	१५९६	२
वटाकादिपत्रेषु भोजने प्राय-		
श्चित्तम्	१५९६	११
वामहस्तविभुक्ते प्रायश्चित्तम्	१५९६	१५
भोजने कृते रिकपात्रकरणे दोषः	१५९६	२२
पिबतो मुखनिःसृततोयपतने दोषः	१५९६	२५
दुग्धपानानन्तरं तक्तपाननिषेधः	१५९७	२
भोजने भोक्तृनियमाः	१५९७	५
वृत्तिप्रवृत्तादि	१५९८	७
आद्धाविशेषे प्रवृत्तिभेदः	१५९८	१२
विकिरदानम्	१५९८	१६
तत्र मन्त्रः	१५९९	१०
आचमनदाननिर्णयः	१६००	६
हस्तप्रक्षालननिर्णयः	१६०१	७
गण्डूषप्रकारः	१६०१	२१
गण्डूषादिकरणे कांस्यपात्रे वर्ज्यम्	१६०२	२
पिण्डदाननिर्णयः	१६०२	५
दन्तलग्नानि निर्हृत्य आचमनं कार्यम्	१६०२	८
शास्त्राभेदेन व्यवस्था	१६०३	२
पिण्डदानं कुत्र कर्तव्यम्	१६०३	८
पिण्डदाने कुशादयः	१६०४	४
स्त्र्येन कुशैर्वा उल्लेखनम्	१६०५	६
बहुवृत्तानां करणैव उल्लेखनम्	१६०५	७
लेखाकरणे मन्त्रः	१६०५	१४
अष्टाङ्गपिण्डः	१६०६	४
पिण्डादौ माषनिषेधः	१६०६	९
पिण्डार्थमन्नग्रहणाविचारः	१६०६	१५
पिण्डप्रमाणम्	१६०७	१०
विकिरप्रमाणम्	१६०७	१५
तत्रैकोदशप्राप्ते पिण्डप्रमाणम्	१६०८	२
प्रत्यब्दे तीर्थे दर्शे च पिण्डप्रमाणम्	१६०८	३
महालये गयायां च पिण्डप्रमाणम्	१६०८	५
प्रेतपिण्डप्रमाणम्	१६०८	९
पत्न्या पिण्डाः करणीयाः	१६०८	११

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
महालयादौ पिण्डशब्दप्रयोगः		
कर्तृ कर्तव्यः	१६०८	११
पित्रादिनामाज्ञाने पिण्डदाने ऊहः	१६०९	६
मन्त्रोच्चारणे प्राणनिरोधः	१६०९	१०
पित्रादिपिण्डेभ्यः पश्चिमे मात्रादि-		
पिण्डाः देयाः	१६०९	१३
अन्वष्टकादौ श्रीणां पृथक् आद्धम्	१६११	६
दर्भमूले हस्तलेपादिनिर्णयः	१६११	१०
तत्र मन्त्रः	१६११	१२
काचिदर्भमूले हस्तलेपनिषेधः	१६१२	२
पिण्डेषु पितृतीर्थतः पानीयं निषिञ्चेत्	१६१३	५
पिण्डेषु अर्घ्यजनं देयम्	१६१३	७
नीवीविसर्जनम्	१६१३	११
अञ्जनाभ्यञ्जने	१६१३	१२
वासोदानादि	१६१३	१३
अञ्जनाभ्यञ्जनलक्षणे	१६१३	२०
पिण्डपूजनम्	१६१४	२
पिण्डानां सर्वाङ्गनैवेद्यं देयम्	१६१४	७
अत्र सव्यापसव्ययोर्विकल्पः	१६१४	९
पिण्डावप्राणम्	१६१४	१०
पिण्डोपस्थानम्	१६१४	११
आचान्तेषु उदकादिदानम्	१६१४	१२
द्विजेभ्य आशीर्ग्रहणम्	१६१४	१७
स्वस्तिवाचनात्प्राक् पात्रचालनं		
कर्तव्यम्	१६१५	१
पात्रचालनं केन कार्यम्	१६१५	६
स्वस्तिवाचनम्	१६१५	९
अक्षय्योदकदानम्	१६१५	११
दक्षिणादानम्	१६१५	१४
देवेभ्यो हिरण्यम्	१६१५	१५
पितृभ्यो रजतम्	१६१५	१५
दक्षिण्या सफलत्वम्	१६१५	१७
पितृद्वेशेन दक्षिणादाने अपसव्यम्	१६१५	१९
विप्रद्वेशेन सव्यम्	१६१५	१९
स्वधावाचनम्	१६१६	४
दक्षिणादाने क्रममाह	१६१६	१०
दक्षिणा विषयाऽपि देया	१६१६	१२
एकपङ्क्त्युपविष्टानां भक्ष्यभोज्या		
दिकं सर्वं देयम्	१६१६	१४

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
ऊर्जवहन्तीमिति धारा दयात्	१६१७	३
पिण्डप्रवाहणम्	१६१७	६
विप्रविसर्जनम्	१६१७	१०
विप्रप्रार्थना	१६१७	१७
भोजनान्ते ब्राह्मणानां त्रिःपद-		
क्षिणम्	१६१८	४
प्रदाक्षिणायां कनिष्ठाः प्रथमा ज्येष्ठा-		
इचरमाः	१६१८	६
ब्राह्मणाभ्यां स्वस्मिन्नल्पत्वसूच-		
कवचनानि	१६१८	८
विसर्जनान्ते सीमान्तगमनम्	१६१८	१३
पिण्डप्रतिपत्तिः	१६१८	१४
मध्यमपिण्डप्राशननिर्णयः	१६१८	२१
तत्र पिण्डग्रहणे मन्त्रः	१६१८	२१
पिण्डप्राशने मन्त्रः	१६१८	२२
तीर्थश्राद्धे तीर्थ एव पिण्डप्रक्षेपः	१६१९	११
गवादिभ्यः पिण्डाः देयाः	१६१९	१३
पत्न्यां रोगादियुक्तायां भक्षणे निर्णयः	१६१९	१५
इवशृगालखैरैः पिण्डे स्पृष्टे		
कर्तुरायुष्यनाशः	१६२०	२
पिण्डोपघातप्रायाश्चित्तम्	१६२०	५
पिण्डे काकपृष्ठे न दोषः	१६२०	७
पुनः पिण्डदाननिर्णयः	१६२०	१०
पिण्डदाने निषिद्धकालः	१६२१	१
विवाहादौ कृते पिण्डनिषेधे मास-		
संख्या	१६२२	२
कृतोद्वाहेनापि पित्रोः पिण्डदानं		
कार्यम्	१६२२	१०
व्याहारे विशेषः	१६२२	१
पुत्रेऽनुभिर्नन्दादितिथ्यादौ		
पिण्डाः वर्ज्याः	१६२३	५
उच्छिष्टोद्वासननिर्णयः	१६२३	१०
श्राद्धोच्छिष्टं शूद्रादिभ्यो न देयम्	१६२३	१९
द्विजोच्छिष्टं भूमौ निखानयेत्	१६२४	४
श्राद्धदिने वैश्वदेवनिर्णयः	१६२४	५
पित्रर्थपाकेन वैश्वदेवश्राद्धनिषेधः	१६२५	२१
वलिलक्षणम्	१६२६	११
पिण्डनिर्वण्णात्पूर्वं शूद्राप्रिशिशुदेवयति-		
ब्रह्मचारिभ्यः पितृर्थपाको न देयः	१६२६	२१

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
नित्यश्राद्धम्	१६२८	११
एतादृवाऽसम्भवे राज्ञावपि कार्यम्	१६३०	१३
तच्च वैष्णवाभिन्नपरम्	१६३०	१०
नित्यश्राद्धे पात्राभावे	१६३१	३
नित्यश्राद्धस्य प्रसङ्गासिद्धिः	१६३१	५
घृते सति घृतरहितानेन ब्राह्मण-		
भोजने दोषः	१६३१	१६
श्राद्धे एकादश्यादौ भोजननिर्णयः	१६३२	१२
श्राद्धे कृते दिवसैर्भोक्तव्यम्	१६३३	४
तद्दिने परपाकसवननिषेधः	१६३३	५
श्राद्धशेषभोजनस्य क्वचित्त्रिषेधः	१६३३	६
श्राद्धावशिष्टभोजने निषेधः	१६३४	२
अस्यापवादः	१६३४	५
श्राद्धकर्त्ता ताम्बुलादि वर्ज्यम्	१६३४	११
श्राद्धदिने गृहे शूद्रं न भोजयेत्	१६३४	१४
श्राद्धान्ते बन्दीमागधसूतादिभ्योऽपि		
विभज्य देयम्	१६३४	२२
श्राद्धानुकल्पाः	१६३५	१२
तत्र विमलाम्बे दर्भवटुः	१६३५	५
आमश्राद्धम्	१६३६	५
श्राद्धाकरणे दोषः	१६३६	११
आमश्राद्धं कुत्र कार्यम्	१६३७	१
स्त्रीशूद्रइवपचानामामश्राद्धम्	१६३८	२
शूद्रस्य श्राद्धे पक्कनिषेधः	१६३८	८
मृताहादौ आमश्राद्धं न कार्यम्	१६४१	६
आमं कियत्परिमितं देयम्	१६४१	९
आमश्राद्धविधिः	१६४१	११
आमश्राद्धे पिण्डदाननिर्णयः	१६४२	१७
आमात्रेण पिण्डं दत्त्वा पाकेन विप्र-		
भोजननिषेधः	१६४२	१४
पक्केन पिण्डं दत्त्वा ब्राह्मणाय आ-		
मात्रदाने दोषः	१६४३	१
अत्र देशाचाराद् व्यवस्था	१६४३	३
आमश्राद्धे ऊहविचारः	१६४३	४
आमश्राद्धे वर्ज्यकर्माणि	१६४४	४
शूद्रस्य आमश्राद्धविधिः	१६४५	१९
आमश्राद्धदेः कालः	१६४६	१
रात्रौ श्राद्धनिषेधः	१६४६	१०
श्राद्धे सन्ध्यालक्षणम्	१६४६	११

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
रात्रौ स्नानदानादिनिषेधः	१६४८	११
तीर्थे न समयपेक्षा	१६४९	२०
अनैमित्तिकसर्वभ्राद्धे प्रातःकाल- स्य निषेधः	१६५१	१४
हिरण्यभ्राद्धम्	१६५२	६
हेमभ्राद्धे पिण्डदानपदार्थाः	१६५४	८
पुत्रजन्मनि हेमैव भ्राद्धम्	१६५४	५
पिण्डदाने विकल्पः	१६५५	३
हेमभ्राद्धं शूद्रेः कथं कार्यम्	१६५४	१०
हेमभ्राद्धे वर्ज्यकर्माणि	१६५५	४
हेमभ्राद्धे मन्त्रोहः कालश्च पूर्ववत्	१६५५	७
आर्द्धीयस्य हेमर्दिलब्धस्य विनि- योगः	१६५५	१०
आमादौ शूद्राङ्गधे निर्णयः	१६५५	१५
शूद्राभ्राताभ्रादेर्ग्राह्याग्राह्यनिर्णयः	१६५६	२
साङ्कल्पिकभ्राद्धम्	१६५६	१२
साकल्पिकभ्राद्धे वर्ज्यकर्माणि	१६५७	२
विकिरे विकल्पः	१६५८	५
मघादिभ्राद्धेषु साकल्पविधिरेव	१६५८	९
विवाहादूर्ध्वं सपिण्डानां पिण्ड- निषेधः	१६५८	१२
अस्यापवादः पूर्वमुक्तः	१६५९	१
अनग्निकादीनां साकल्पिकविधिः	१६५९	३
भ्राद्धस्यन्ताशक्तौ अनुकल्पाः	१६५९	५
भ्राद्धभोजने प्रायश्चित्तम्	१६६१	१४
संस्कारेषु भोजने प्रायश्चित्तानि	१६६२	१
नवभ्राद्धैकादशाहादौ भोजने प्रा- यश्चित्तम्	१६६२	३
आमहेमसंकल्पभ्राद्धेषु भोजने प्रायश्चित्तम्	१६६४	२
यस्यादीनां भ्राद्धभोजने निषेधः	१६६४	३
स्त्रियादिभेदेन नवभ्राद्धे प्राय- श्चित्तम्	१६६४	५
अपाङ्क्तयात्रमुद्दिश्य एकादशे- ऽहनि भ्राद्धार्जं भुक्त्वा प्रायश्चित्तम्	१६६४	२५
दर्शदौ भोजने प्रायश्चित्तम्	१६६५	१
क्षयाहभ्राद्धम्	१६६६	१
तत्स्वरूपम्	१६६६	२
मृततिथिनिर्णयः	१६६६	५

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अत्र चान्द्रमानं ज्ञेयम्	१६६६	६
मलमासमृते सौरं मानम्	१६६८	१
प्रतिसावत्सरिकं केषां कार्यम्	१६६९	२
सर्वभ्राद्धेषु सावत्सरं श्रेष्ठम्	१६७०	१
सावत्सरिकाकरणे दोषः	१६७०	३
तत्र पार्वणैकोद्दिष्टयोर्विचारः	१६७०	६
अत्र देशाचारवैश्वधर्मव्यवस्था	१६७२	९
सन्ध्यासिनां भ्राद्धनिर्णयः	१६७३	१०
सङ्ग्राममृतानां भ्राद्धनिर्णयः	१६७३	१७
ज्येष्ठभ्रातुः कनिष्ठेन कर्तव्यम्	१६७३	२२
कनिष्ठस्य च ज्येष्ठेनैकोद्दिष्टं कार्यम्	१६७३	२२
सपिण्डीकरणदूर्ध्वं मातापित्रोः पा- र्वणम्	१६७४	१०
पितृव्यभ्रातृविमातृणामैकोद्दिष्टम्	१६७४	११
अपुत्रपितृव्यभ्राद्धनिर्णयः	१६७४	१३
पत्न्याः कर्तृत्वे भ्राद्धनिर्णयः	१६७५	५
अपुत्रमृतानां किं कार्यम्	१६७६	४
एकोद्दिष्टं केषां कार्यं तन्निर्णयः	१६७६	१२
क्षयाहद्वये निर्णयः	१६७८	१०
रौहिणलङ्घननिषेधः	१६७९	३
रौहिणलक्षणम्	१६७९	४
तत्रैकोद्दिष्टे तिथिनिर्णयः	१६८०	२
पार्वणभ्राद्धे तिथिनिर्णयः	१६८०	३
प्रत्याब्दिकभ्राद्धे तिथिनिर्णयः	१६८२	५
दिवा विघ्ने रात्रावपि भ्राद्धम्	१६८४	५
भ्राद्धं विना मृताहातिक्रमे दोषः	१६८४	६
ग्रहणदिने भ्राद्धप्राप्तौ निर्णयः	१६८४	११
मलमासे प्रत्याब्दिकनिर्णयः	१६८५	१
दर्शौ वार्षिकं चैकानिर्णयः	१६८५	१४
एवं मासिकादिभ्राद्धमपि	१६८६	७
मृताहो वृषोत्सर्ग उक्तः	१६८६	९
शुद्धभ्राद्धनिर्णयः	१६८६	१४
वर्षत्रयपर्यन्तं भ्राद्धभोजने निषेधः	१६८६	१५
प्रथमवर्षमध्ये अस्थिमज्जाभोजनम्	१६८७	३
द्वितीयवर्षमध्ये मांसभोजनम्	१६८७	३
तृतीयवर्षमध्ये रुधिरभोजनम्	१६८७	४
क्षयाहाज्ञाने निर्णयः	१६८७	१६
भ्राद्धविघ्ने निर्णयः	१६९०	१
तत्र निमित्ततविप्रस्यार्थौ चे प्राप्ते निर्णयः	१६९०	३

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
श्राद्धकर्तुराशौचे प्राप्ते निर्णयः	१६९०	६
श्राद्धारम्भनिर्णयः	१६९०	९
दातुर्गृहे मरणादौ निर्णयः	१६९०	२०
विषेषु भुञ्जानेषु सूतके प्राप्ते निर्णयः	१६९१	१०
दातुर्भोक्तुश्चाशौचे प्राप्ते निर्णयः	१६९१	१५
तत्र भोक्तुरेव प्रायश्चित्तम्	१६९१	१५
अशौचमध्ये श्राद्धं प्राप्तं चेत्		
तन्निर्णयः	१६९२	१७
दर्शादिनित्यकर्मलोपे उपवासप्रा-		
यश्चित्तम्	१६९३	११
सूतकादिविधनं चेच्छ्राद्धं कदा		
कर्तव्यम्	१६९३	१६
भार्यारजोदर्शने निर्णयः	१६९५	६
तत्र दर्शश्राद्धनिर्णयः	१६९६	१२
महालययुगादिश्राद्धनिर्णयः	१६९६	१३
आन्दिक्श्राद्धनिर्णयः	१६९६	१४
रजस्वलायां भार्यायां क्षयाहपरि-		
त्यागनिषेधः	१६९७	५
अनुव्रत्य भार्यारजोदर्शने निर्णयः	१६९८	५
गर्भिणीसूतकादीनां निर्णयः	१६९८	२१
केवाञ्छिन्यते रजोदर्शने सप्ताहा-		
च्छुद्धिः	१६९८	१९
तद्रजोनिवृत्तिपरम्	१६९८	२०
अनुपनीतादेः श्राद्धाधिकारः	१७०८	१३
अन्वारोहणे निर्णयः	१७०१	१५
एककाले मृतानां निर्णयः	१७०२	५
पत्या सह स्त्रीमरणे निर्णयः	१७०७	३
भर्तुराशौचमध्येऽन्यदिने स्त्रीमरणे		
निर्णयः	१७०८	४
भर्त्राशौचोत्तरमन्वारोहणे निर्णयः	१७०८	१४
देशान्तरमृतान्वारोहणे निर्णयः	१७०८	२२
भर्त्राशौचमध्ये पृथक् चित्ते वा		
निर्णयः	१७०९	९
भर्त्राशौचोत्तरं मृतौ तु निर्णयः	१७०९	१३
युद्धव्रतस्य सद्यः शौचे त्वन्वारोह-		
णे निर्णयः	१७०९	१५
अन्यसपिण्डाशौचमध्ये विदेशान्त		
रमृतान्वारोहणे निर्णयः	१७०९	१७

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अन्यकाले अन्यतिथावन्वारोहणे		
निर्णयः	१७०९	२३
सहगमनश्राद्धे पाकनिर्णयः	१७०९	२२
अथ श्राद्धे सुवासिनीमोजनम्	१७१०	१३
श्राद्धसम्पत्ते निर्णयः	१७१०	१४
तत्र पित्रोर्मृतान्तिथ्येकत्वे निर्णयः	१७१०	१४
पार्ष्णेकोदितयोः संपाते निर्णयः	१७११	७
एककाले मृतानां श्राद्धनिर्णयः	१७११	११
एकस्मिन् दिने ऽनेकश्राद्धप्राप्तौ		
कर्तुर्निर्णयः	१७११	१३
युगपन्मरणे निर्णयः	१७११	१६
नित्यनैमित्तिकदर्शादिप्राप्तौ निर्णयः	१७१२	२०
अस्य देवताभेदादपवादः	१७१३	६
श्राद्धाङ्गतर्पणम्	१७१४	६
परेद्युस्तर्पणेऽकृते दोषः	१७१५	३
तिलतर्पणे निषिद्धकालः	१७१६	१४
श्राद्धदिने नित्यतर्पणे तिलनिर्णयः	१७१७	६
प्रत्यन्दे श्राद्धे परेद्युस्तर्पणमुक्तम्	१७१६	४
महालये परेद्युस्तर्पणम्	१७१६	१०
आन्वष्टक्ये सद्यस्तर्पणम्	१७१८	१३
तीर्थेश्राद्धे दर्शवत्	१७१८	१४
माघ्यायान्वष्टकादावन्ते तर्पणम्	१७१८	१४
अनेकश्राद्धसम्पत्ते तर्पणनिर्णयः	१७१८	१५
श्राद्धाङ्गतर्पणविधिः	१७१८	१९
पितृणां वस्त्रादिरूपता	१७१९	४
तर्पणेऽञ्जलिसंख्या	१७२०	३
मातामहीनामञ्जलित्रयमेकाञ्जलि-		
र्वेति विकल्पः	१७२०	१७
प्राजापत्येन तीर्थेन मनुष्यतर्पणम्	१७२१	१०
देवादीनां देवादित्तीर्थेन तर्पणम्	१७२१	८
देवादित्तीर्थानां निरूपणम्	१७२१	१२
उपवीतिना देवानां तर्पणम्	१७२१	१५
निवीतिना मनुष्यादीनां तर्पणम्	१७२१	१५
भूतले सत्र्यं जान्वाच्य अपसव्येन		
पितृतर्पणम्	१७२१	१७
मन्वादौ तर्पणनिर्णयः	१७२३	२
तिलतर्पणनिषेधः	१७२३	१०
अत्रापवादः	१७२४	११
तिलाभावे तर्पणे सुवर्णादि	१७२५	६

विषयः	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः
वृद्धिआद्धनिर्णयः	१७२५ ९	रक्तमालानिषेधः	१७४८ १३
वृद्धिआद्धनिमित्तानि	१७२५ १०	वृद्धौ कुशस्थाने दूराः	१७४८ १९
वृषोत्सर्गादौ वृद्धिआद्धं वर्ज्यम्	१७२५ १	वृद्धिआद्धे विप्रसंख्या	१७४९ २
वृद्धिआद्धकालमाह	१७२५ १८	अत्र विप्रालम्बे स्त्रियो भोज्याः	१७४९ ५
अत्र आद्धत्रयम्	१७२५ १५	अर्घ्यदाने प्रातिदिनं मन्त्रावृत्तिः	१७५० ११
अशक्तौ वृद्धशतातातपः	१७२५ २१	विप्रसन्निधौ मधुवातेति जपः	१७५० १५
अत्राप्यशक्तौ	१७३० ३	सम्पन्नमिति पृच्छेत्	१७५१ २
अत्र गृह्यपरिशिष्टाद् व्यवस्था	१७३० ९	अन्यत्रोदकदानम्	१७५१ ४
प्रातःशब्दलक्षणम्	१७३० १२	शकुनिमूकस्वास्तिस्नानादिषाठः	१७५१ ७
मातृआद्धनिरूपणम्	१७३० १६	शाल्यन्नदधिमधुवदराणि दद्यात्	१७५१ १०
मातृणां प्रथमपूजनम्	१७३० २०	भावकूलेषु कुशेषु देवतीर्थेन पि-	
केषां नान्दीमुखत्वम्	१७३० २६	ण्डा देयाः	१७५२ ६
मातामहाना सपत्नीकत्वम्	१७३१ १३	पात्रस्याधोमुखस्थापननिषेधः	१७५२ ७
इदं वृद्धिआद्धं नवदैवत्यं कार्यम्	१७३१ १२	नान्दीआद्धे पिण्डदानमन्त्रः	१७५२ ८
वैव्रदेविके नान्दीमुखे सत्यवस्तु		वृद्धिआद्धे पिण्डान्नौकरणे निर्णयः	१७५२ १४
सङ्कल्पौ	१७३१ १७	अत्र सङ्कल्पे विशेषः	१७५२ १८
अर्घ्यदानप्रकारः	१७३२ २२	वृद्धिआद्धप्रयोगक्रमः	१७५२ २३
पितृपितामहप्रपितामहानामश्रुमुख-		वृद्धिआद्धे वैव्रदेवानिर्णयः	१७५४ ५
त्वम्	१७३२ २४	अत्र आद्धाद्गतर्पणं वर्ज्यम्	१७५५ ८
तेभ्यः पूर्वेषां नान्दीमुखत्वम्	१७३३ १	जीवात्पितृकआद्धम्	१७५५ ११
नान्दीमुखआद्धकालः	१७३३ ९	जीवन्मातामहकआद्धम्	१७५६ २३
मातृपूजापूर्वकारणं दोषः	१७३३ २०	पतितसम्यस्तपितृकादिआद्धम्	१७५७ १५
कुशे घृतेन वसोधीरापूजनम्	१७३४ ३	संन्यासिनामेकादशोऽङ्गि पार्वणम्	१७५८ ८
आयुष्यमन्त्रजपः	१७३४ ५	त्रिदण्डग्रहणात्पेतवविनाशः	१७५८ १०
स्वगृहोक्ताधिकारास्तुक्त्येनैव कर्त-		प्रासाङ्गिक्यां गयाप्राप्तौ निर्णयः	१७५९ १०
व्यम्	१७३४ १८	अथ पितामहे जीवति सति नि-	
स्वकर्मत्यागेऽन्यकर्मकरणे दोषः	१७३४ २२	र्णयः	१७६२ १
मातृणां निरूपणम्	१७३६ ६	त्रिषु जीवन्सु निर्णयः	१७६५ ४
कुत्र आद्धे कार्यं क्व च नेति	१७३८ ५	देशाचाराद्यवस्था	१७६५ ८
जातआद्धे पक्वाननिषेधः	१७३९ १३	जीवात्पित्राऽन्वष्टकादौ आद्धं न	
अत्राधिकारिणः	१७४१ १	कार्यम्	१७६५ १२
जातकर्मादौ वृद्धिआद्धनिर्णयः	१७४१ २	विभक्ताविभक्तनिर्णयः	१७६५ १८
साग्निकस्य जीवात्पितुरधिकारः	१७४१ ४	अविभक्तानां वैव्रदेवानिर्णयः	१७६७ १४
समावर्तनादौ वृद्धिआद्धनिर्णयः	१७४२ ८	विभक्ताविभक्तानां ब्रह्मयज्ञादिनि-	
प्रथमविवाह वृद्धिआद्धनिर्णयः	१७४४ ३	र्णयः	१७६८ १०
पितुरभावे वृद्धिआद्धाधिकारिक्रमः	१७४५ १	विभक्तेऽपि षोडशआद्धपृथक्क-	
जीवात्पितृकस्य विशेषः	१७४६ २	रणनिषेधः	१७६९ २
कर्माङ्गवृद्धिआद्धयोर्निर्णयः	१७४७ १०	विभक्ते सपिण्डीकरणादूर्ध्वं सर्वे-	
नान्दीआद्धे कर्तव्यम्	१७४८ ११	ऽधिकारिणः	१७६९ ५

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
महाप्रयोदशीभाद्रं त्वविभक्ता-		
नामपि पृथक्कार्यम्	१०६९	१०
देवपुजायां विकल्पः	१०६८	११
दर्शग्रहणादिभाद्रादौ निर्णयः	१०६८	११
अविभक्तानां युगपत्तीर्थप्राप्तौ निर्णयः	१०६८	१२
गयाभाद्रपदेवमेव	१०६८	१३
गयाश्राद्धेन परमगतिप्राप्तिः	१०६८	१५
काम्यदानादि अनुमत्या	१०६८	१८
विभक्तैः पृथक् सावसरिकं कार्यम्	१०६८	२१
विभक्तानां पित्रोर्वर्षपर्यन्तं भाद्रा-		
दिक्रियानिर्णयः	१०६८	२३
तीर्थश्राद्धनिर्णयः	१०७०	६
तत्र यात्रायां सप्तर्षिकेनैव गन्तव्यम्	१०७०	८
प्रायाश्चेत्तार्थयात्रायां पत्निरहितो		
गच्छेत्	१०७०	१०
विधवायाः पुत्रायनुज्ञया कार्यम्	१०७१	२
सधवायाः पत्या सहैवेति	१०७१	३
पत्नीविरहितस्य गमने फलाभावः	१०७०	२१
षट् स्त्रीश्रद्धपतनानि भवन्ति	१०७०	२६
निरन्तरतीर्थयात्रया तेषां पापावह-		
त्वम्	१०७१	११
कुत्रापि न स्त्रीणां स्वातन्त्र्यम्	१०७१	१९
स्वातन्त्र्येण कार्यकरणे निषेधः	१०७१	१६
स्त्रीणां पृथग्यज्ञादिनिषेधः	१०७१	२२
प्रसङ्गातीर्थयात्रायां फलनिरूपणम्	१०७१	२७
तीर्थयात्राविधिः	१०७२	१
यात्राकाले वपनविचारः	१०७२	६
गमनादौ घृतश्राद्धनिर्णयः	१०७३	१३
तीर्थाप्रत्यागमने घृतश्राद्धम्	१०७४	२
श्राद्धोत्तरं गमनप्रकारः	१०७४	४
घृतस्य भोजनम्	१०७४	९
श्राद्धोत्तरं क्रोशगमननिषेधः	१०७४	१०
गयायां श्राद्धदिने एव प्रस्थानम्	१०७५	२
तीर्थान्तरे तु श्राद्धोत्तरदिने प्रस्थानम्	१०७५	३
तीर्थे द्विर्भोजनादिना फलाभावः	१०७६	२
तीर्थे गोयानेन गोवधः	१०७६	९
द्वययानादिना फलाभावः	१०७६	९

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
असमर्थेन यानेनापि कृते उक्त-		
फलप्राप्तिः	१०७६	१९
अन्यं प्रति यात्रां कारयित्वा फलम्	१०७५	४
यात्रामध्ये आशौचं रजसि वा प्राप्ते		
निर्णयः	१०७५	६
यात्रामध्ये तीर्थान्तरप्राप्तौ निर्णयः	१०७५	७
वाणिज्यायार्थं गते तीर्थप्राप्तौ		
निर्णयः	१०७५	८
मार्गान्तरे तीर्थप्राप्तौ निर्णयः	१०७५	११
अधिमासजन्मदिनगुरुशुक्रास्ता-		
दिसमयेऽपि गयाभाद्रं कर्तव्यम्	१०७७	८
यात्रायां द्विर्भोजने निर्णयः	१०७६	२
यानादिना यात्राकरणे निर्णयः	१०७६	४
मार्गान्तरे नदीप्राप्तौ निर्णयः	१०७७	२
आधिमासे जन्मर्क्षे गुरुशुक्रयोर-		
स्ते च तीर्थयात्रा न कार्या	१०७७	१२
यदि तीर्थयात्रायै चालितः परावर्त्त-		
ते तदा निर्णयः	१०७७	१४
यदा तीर्थं प्राप्तिं चालितः तीर्थम-		
प्राप्यैव मृतस्तदा निर्णयः	१०७७	१८
तीर्थप्राप्तौ लुण्ठनं कार्यम्	१०७८	५
यात्रायां कार्पाटिकवेषः कार्यः	१०७८	१०
प्रथमं तीर्थसमीपं गत्वा प्रणवेन		
तीर्थजलस्पर्शः	१०७८	१२
ततो मन्त्रेण तीर्थजलावगाहनम्	१०७८	१३
तीर्थप्रार्थनामन्त्राः	१०७९	२
तीर्थे उपवासमुण्डननिर्णयः	१०७९	७
अन्येऽपि तीर्थप्रार्थनामन्त्राः	१०७९	२४
कुरुक्षेत्रादिषु मुण्डनोपवासनिषेधः	१०८०	३
तीर्थे प्रार्थनामन्त्रानुच्चारणे फ-		
लहानिः	१०८०	७
दशमासोर्ध्वं पुनस्तीर्थप्राप्तौ निर्णयः	१०८१	२
तीर्थे निषिद्धदिनेऽपि क्षौरमाव-		
श्यकम्	१०८२	३
वपने दिङ्निर्णयः	१०८२	६
सधवानां प्रयागे वपननिर्णयः	१०८२	८
यतीनां तीर्थे वपननिर्णयः	१०८३	१
जीवत्पितृकस्य वपननिर्णयः	१०८३	४
प्रयागे प्रतियान्वं वपनं कार्यम्	१०८३	८

विषयः	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः
अन्यतीर्थे आययात्रायामेवेति	१०८३ ९	मलमासे तीर्थभ्राद्धादिनिर्णयः	१०८८ २
यतिशुद्धविधवानां सशिखं वपनम्	१०८३ १६	आकस्मिकतीर्थपातौ निर्णयः	१०८८ ७
परार्थयात्रायां फलम्	१०८४ १	तीर्थभ्राद्धे षड्यज्कर्माणि	१०८८ ११
जले प्रवाहाभिमुखः स्नानं कुर्यात्	१०८४ २५	तीर्थभ्राद्धं पक्वान्नादिना कार्यम्	१०८९ १७
स्थले आदित्याभिमुखः स्नानं		पिण्डद्रव्याणि	१०८९ १९
कुर्यात्	१०८४ २६	पिण्डानां तीर्थे प्रक्षेपः	१०८९ २२
प्रतिकृतिद्वारा तीर्थे स्नानफलम्	१०८५ २	सपुत्राविधवायां तीर्थविधिर्न कार्यः	१०८९ २५
तीर्थेऽपिलम्बेन भ्राद्धं तर्पणञ्च		अनुपनीतेनापि बालकेनैतत्कार्यम्	१०८९ २६
कार्यम्	१०८५ ६	तीर्थे ब्राह्मणपरीक्षाविषयः	१०९० २
तर्पणे मन्त्राः	१०८५ २०	पातित्यादिदोषयुक्तस्तु त्याज्य एव	१०९० ३
तीर्थविधौ कालनियमो नास्ति	१०८६ ७	तीर्थे इयेनगृधादिपक्षिणां प्रतिषेधो	
सङ्क्षिप्ततर्पणमन्त्राः	१०८६ १७	न कार्यः	१०९० ८
विधवयाऽपि तर्पणं कार्यम्	१०८६ २५	सम्यासिनां तीर्थविधिः	१०९१ १
अशौचेऽपि तीर्थपातौ निर्णयः	१०८७ ६	तीर्थे प्रातिमहनिर्णयः	१०९१ १२
सम्यासिना भ्राद्धतर्पणादि न			
कार्यम्	१०८७ १३		

इति आद्याविधिः ।

अथाशौचप्रकरणम् ।

प्रतिज्ञावचनम्	१०९३ १	सूतिकायाः संस्पर्शे स्नानम्	१०९७ १६
स्नावलक्षणम्	१०९३ ४	मैथुने पुंसोऽशौचम्	१०९७ १८
पातलक्षणम्	१०९३ ४	असपिण्डस्यापि शयनासनादिना	
प्रसूतिलक्षणम्	१०९३ ५	पूर्णाशौचम्	१०९८ ५
गर्भस्त्रावे मातुस्त्रिरात्रं सूतकम्	१०९३ १०	पितृवत्स्नापनमातुः प्राक्स्नानादस्पृ-	
गर्भस्त्रावे सपिण्डानां सूतकमात्रदः	१०९३ १०	श्यत्वम्	१०९८ ११
गर्भपाते मातुर्यथामास सूतकम्	१०९३ ११	सूतिकायाः कर्माधिकारनिर्णयः	१०९८ १७
सपिण्डानां तु दिनत्रयं सूतकम्	१०९३ ११	प्रथमषष्ठदशमदिनेषु जातकर्मा-	
गर्भस्त्रावे पुरुषस्य स्नानमात्रम्	१०९५ ३	धिकारः	१८०० ४
अजातदन्ते तनये तथा गर्भपाते		पुंजन्मनि दशाहः स्त्रीजन्मनि त्र्यहः	
सपिण्डानामेकरात्रमशौचम्	१०९५ ७	सूतकमिति मतान्तरम्	१८०० १०
सप्तममासादिजनने पूर्णाशौचम्	१०९६ १	मृताशौचम्	१८०२ ६
जाताशौचे विप्रादीनां दिनसंख्या	१०९६ ४	जातमृते मृतजाते वा निर्णयः	१८०२ ६
पुत्रे जाते मातापित्रोः स्नाननिर्णयः	१०९६ ७	नालच्छेदनात्प्राक् शिशुमरणे	
कन्योत्पत्तौ स्नाननिर्णयः	१०९६ ९	निर्णयः	१८०२ ९
सर्ववर्णानां सूतिकाशुद्धिनिर्णयः	१०९७ ५	नालच्छेदनोर्ध्वं दशाहमध्ये शिशु-	
असच्छूद्रायाः ऋषोदशेऽङ्गि शुद्धिः	१०९७ ९	मरणे निर्णयः	१८०२ १०
सूतके संसर्गनिर्णयः	१०९७ १५	नामकरणात्प्राक् शिशुमरणे निर्णयः	१८०३ ७

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
ब्राह्मणादीनां नामकरणकालाः	१८०३	१४	सपिण्डगोत्रजसकुल्यानां सूतकम्	१८२२	११
नामोत्तरं दन्तोत्पत्तेः प्राक् शिशु-			स्त्रीशूद्रयोर्विवाहोर्ध्वं जात्याशौचम्	१८२३	१
मरणे	१८०६	५	आशौचसङ्कोचे निर्णयः	१८२४	१४
दन्तजननात्प्राग् दाहस्य विकल्पः	१८०७	४	सर्ववर्णानां दशाहादेव शुद्धिः	१८२४	१९
दन्तोत्पत्त्यनन्तरं शिवर्षात्प्राह्मरणे	१८०७	११	चतुर्थसपिण्डादीनां शुद्धिकालः	१८२५	६
शिवर्षोर्ध्वं कृतचूडे मृते निर्णयः	१८०८	२	अस्थिसञ्चयनात्प्रागाशौचनिर्णयः	१८२६	२४
प्रथमवर्षादौ कृतचूडे मृते ग्रहः	१८०९	१०	विप्रस्य स्नानायकरणेन सर्वदा सू-		
शूद्राशिशुमरणे निर्णयः	१८१०	९	तकम्	१८२७	१
शिवर्षात्पूर्वं शूद्राशिशुमरणे निर्णयः	१८१०	१२	पूर्णाशौचे स्पर्शनिर्णयः	१८२८	७
शिवर्षोर्ध्वं शूद्राशिशौ मृते	१८१०	१३	वर्णसङ्करजानामाशौचनिर्णयः	१८२९	८
षड्वर्षानन्तरं शूद्राशिशुमरणे	१८१०	१४	मूर्धावसिक्तानामाशौचनिर्णयः	१८२९	८
अनूढभार्ये शूद्रे मृते	१८१०	१६	यस्य विप्रस्य ऋत्रविट्शूद्रजातीया		
षडब्दात्प्रागपि कृतोद्वाहे मासः	१८१०	१८	बान्धवाः तेषामाशौचे विप्र-		
कन्यामरणाशौचनिर्णयः	१८१०	२२	स्य दशाहाच्छुद्धिः	१८२९	१९
गर्भस्ये मृते निर्णयः	१८११	३	प्रतिलोमजानामाशौचनिर्णयः	१८३०	१
कन्यासु चौलात्प्राह्मृतौ स्नानम्	१८११	७	दत्तक्रातादि पुत्राणामाशौचनि-		
चौलोत्तरं वाग्दानात्पूर्वं मृतौ			र्णयः	१८३०	६
निर्णयः	१८१२	१	व्यभिचारिणीषु सपिण्डत्वादिनि-		
अविवाहितशूद्रस्याषोडशं त्रिरात्रं,			र्णयः	१८३०	६
ततः पूर्णम्	१८१३	१	अनौरसेषु पुत्रेषु	१८३०	९
पितृगृहेऽनूढकन्यारजस्वलामरणे	१८१३	११	पुनर्ध्रुषु स्त्रीषु	१८३०	१०
अनुपनीतमृतानां दाहादिनिर्णयः	१८१४	३	अन्याश्रितस्त्रीणामाशौचनिर्णयः	१८३२	१
ग्रहाशौचे पिण्डदानविधिः	१८१७	८	परपत्नीसुतानामाशौचनिर्णयः	१८३२	१
शिशुलक्षणम्	१८१७	१३	दत्तके मृते पूर्वापरपित्रोराशौच-		
बाललक्षणम्	१८१७	१३	निर्णयः	१८३२	४
कुमारलक्षणम्	१८१७	१४	दत्तकस्य पुत्रपौत्राणां जनने मरणे		
पौगण्डलक्षणम्	१८१७	१५	सपिण्डानामाशौचनिर्णयः	१८३३	८
एतेषां मृतानां क्रियाविधिः	१८१७	१७	पूर्वापरभर्त्रोहृत्पुत्रयोः पुत्रयोः	१८३४	१
स्त्रीणामुद्वाहात्प्राह्मृतानां पिण्ड-			उढकन्यायाः पितृगृहे प्रसवे मर-		
दाननिर्णयः	१८१९	१७	णे च	१८३४	६
जात्याशौचम्	१८२०	१४	मातापित्रोराशौचम्	१८३४	१०
तत्र विप्रादीनां दशाहादिनिर्णयः	१८२०	१६	भ्रातुराशौचनिर्णयः	१८३४	१५
पित्रादयो महागुरुवः	१८२१	१५	परस्परं भ्रातृभगिन्योराशौचम्	१८३४	१८
महागुरुलक्षणम्	१८२१	१९	भ्रातृभिरानामाशौचम्	१८३४	१९
स्त्रीणां पतिरेव गुरुः	१८२२	१	पतिगृहे प्रसवे निर्णयः	१८३५	३
अभ्यागतः सर्वेषां गुरुः	१८२२	३	कन्यामृतौ पित्रोराशौचनिर्णयः	१८३५	४
सपिण्डानां लक्षणम्	१८२२	७	अजातदन्तासु कन्यासु पित्रोरेक-		
समानोदकलक्षणम्	१८२२	८	रात्रमाशौचम्	१८३५	१०
सगोत्रलक्षणम्	१८२२	९	जातदन्तासु त्रिरात्रम्	१८३५	१०

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
ग्रामान्तरे कन्यामृतौ पित्रोः	१८३६	२
श्वश्रूयशुरयोर्मरणे निर्णयः	१८३६	५
भगिनीमरणे आशौचम्	१८३६	५
मातुलमातुलान्योर्मरणे आशौचम्	१८३६	५
पित्रोः स्वसरे मृतायामाशौच- निर्णयः	१८३६	६
सौदरमरणे आशौचम्	१८३६	८
पित्रोर्मरणे स्त्रीणामाशौचनिर्णयः	१८३६	१०
भ्रातृभगिन्योरन्योन्यगृहे मरणे आशौचनिर्णयः	१८३६	१४
पुत्र्याः पितृव्याशौचम्	१८३६	१८
मातामहादीनां मरणे निर्णयः	१८३७	३
स्वगृहे परमृतौ निर्णयः	१८३७	११
शिष्यसतीर्थव्रतचारिषु मृतेषु आशौचम्	१८३९	३
बन्धुत्रयमरणे आशौचनिर्णयः	१८३७	५
स्वल्पसम्बन्धयुक्ते मृते निर्णयः	१८३७	११
दोहिव्रतभगिनेययोराशौचम्	१८३७	१३
मातुलदौ सभिधाविदेशयोर्मृते	१८३८	२
श्रोत्रिये स्वगृहे मृते निर्णयः	१८३८	६
ऋत्विग्विवये निर्णयः	१८३८	९
बन्धुत्रयनिर्णयः	१८३९	७
पितृवृत्त्यादिकन्यानामाशौचनिर्णयः	१८३९	१०
जामातुमरणे निर्णयः	१८४०	८
शालकानां मरणे निर्णयः	१८४०	९
असपिण्डे स्ववेश्मनि मृते आशौच- निर्णयः	१८४०	११
ग्रामेश्वरे कुलपतौ श्रोत्रिये च मृ- ते निर्णयः	१८४०	२२
मित्रगुरुगृहङ्गनामातामह्यादिमृति- षु निर्णयः	१८४०	१४
शवदूषितगृहशुद्धिविधानम्	१८४२	११
ग्राममध्ये शवस्तित्ति चेदाशौच निर्णयः	१८४२	१७
शुनि द्विजमन्दिरे मृते निर्णयः	१८४२	१४
शूदे द्विजमन्दिरे मृते निर्णयः	१८४२	४
पतिते द्विजमन्दिरे मृते निर्णयः	१८४२	५
अन्यात्यन्ययोर्विप्रगृहमृतौ निर्णयः	१८४२	६

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
द्विजस्य मरणे निर्णयः	१८४२	९
गृहे पश्वदौ मृते निर्णयः	१८४२	१९
क्रियाकर्तुराशौचनिर्णयः	१८४३	१८
युद्धे मृतस्याशौचम्	१८४४	१०
युद्धे मृतस्य क्रियाविनिर्णयः	१८४५	१
शृङ्गिदंष्ट्रादिभिर्हतानामाशौचम्	१८४५	७
डिम्बाहवगोविप्रपालनादिषु मृता- नामाशौचनिर्णयः	१८४५	११
शस्त्रं विना पराङ्मुखहते आशौ- चम्	१८४५	१३
राज्ञा वध्ये हते निर्णयः	१८४५	१४
क्षतेन मृते निर्णयः	१८४५	१५
शस्त्राघाते व्यहोर्ध्वे मृते निर्णयः	१८४५	१७
शवस्य स्पर्शो-आशौचम्	१८४६	२
संसर्गाशौचे कर्मधिकारः	१८४७	२
निर्हरणायाशौचम्	१८४७	४
निर्हरणं विना तदन्नाशने आशौ- चम्	१८४७	५
निर्हरणं विना तद्गृहवासे आ- शौचम्	१८४७	५
तद्वानशने तद्गृहवासे चाशौ- चम्	१८४७	५
तद्गृहवासे तदन्नाभक्षणे च निर्णयः	१८४९	१
भृतिप्रहणेन निर्हारे दाहे च आ- शौचनिर्णयः	१८४९	२
विजातीयनिर्हारे निर्णयः	१८४९	६
अत्र भृतिप्रहणे द्विगुणमाशौ- चम्	१८४९	७
आपदि भूत्येन विजातीयनिर्हारे निर्णयः	१८४९	१२
सोदकनिर्हरणे निर्णयः	१८४९	१४
प्रेतालङ्करणे कृते निर्णयः	१८४९	१५
धर्मार्थमनायाहरणे क्रियाकरणे आशौचनिर्णयः	१८५०	२
असम्बन्धिद्विजान् वहित्वा दहित्वा च सद्यः शौचम्	१८५०	८
सम्बन्धे त्रिरात्रम्	१८५१	१
मृतं द्विजं शूद्रेण न हारयेत्	१८५१	५

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
शूद्रं द्विजेन न हारयेत्	१८५१	६
व्रत्यचारिणा शवदाहादिकृते प्रा-		
यश्चित्तम्	१८५१	७
आचार्यपित्रुपाध्यायानां निर्हरणे	१८५१	१०
सपिण्डानुगमने न दोषः	१८५१	११
असपिण्डानां निर्हरणे निर्णयः	१८५२	४
समोक्तद्वर्णानुगमने निर्णयः	१८५२	५
प्रेतानुगमने कृते पञ्चात्कर्तव्य-		
निर्णयः	१८५२	१२
हीनवर्णस्य दाहादिकरणे निर्णयः	१८५४	२
रोदने आशौचनिर्णयः	१८५५	४
तत्र समोक्तमवर्णयोराशौचनि-		
र्णयः	१८५५	४
हीनवर्णेषु	१८५५	५
विप्रस्य क्षत्रियवैश्यविषये	१८५५	६
क्षत्रियस्य वैश्येऽपि	१८५६	१
विप्रस्य शूद्रे आशौचनिर्णयः	१८५६	१
क्षत्रियवैश्ययोः शूद्रे आशौचनिर्णयः	१८५६	२
शूद्रस्य शूद्रे आशौचनिर्णयः	१८५६	३
सपिण्डानां रोदने निर्हरणे च नि-		
र्णयः	१८५६	९
मृतस्यानुगमनादिकं कृत्वा तद-		
होरात्रं दानादिकं वर्जयेत्	१८५६	११
आशौच्यन्मभक्षणे आशौचम्	१८५७	२
प्राक्षणादीनामज्ञानेन आशौचात्रम-		
क्षणे प्रायश्चित्तानि	१८५७	७
अभ्यासे द्विगुणं प्रायश्चित्तम्	१८५८	१
आपत्तावन्नभक्षणे प्रायश्चित्तम्	१८५८	२
मत्स्यापदि तु सवर्णाशौचे प्राय-		
श्चित्तम्	१८५८	३
क्षत्रियाशौचे निर्णयः	१८५८	४
वैश्याशौचे निर्णयः	१८५८	४
शूद्राशौचे निर्णयः	१८५८	५
क्षत्रवैश्ययोराशौचे निर्णयः	१८५८	५
शूद्रस्य उत्तमेषु निर्णयः	१८५८	६
मत्स्याभ्यापदि विप्रस्य वर्णेषु प्राय-		
श्चित्तानि	१८५९	१
अभ्यामे विप्रस्य वर्णेषु प्रायश्चि-		
त्तानि	१८५९	२

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
दासस्याशौचम्	१८५९	४
गर्भदासस्याशौचम्	१८५९	६
भक्तदासस्याशौचम्	१८५९	५
एवं दास्यादीनामपि	१८६०	४
दत्तदासादीनां स्वामिसपिण्डम-		
रणादौ निर्णयः	१८६०	११
दासान्तेवासिभृतकशिष्यानामे-		
कत्रवासिनां स्वामितुल्येन शौचे-		
न शुद्धिः	१८६१	३
पञ्चदश दासभेदाः	१८६१	६
दासत्वनिरूपणम्	१८६१	१७
अन्तेवासिलक्षणम्	१८६१	१५
आचार्यलक्षणम्	१८६२	१
अनुलोमदासानामाशौचम्	१८६२	३
प्रतिलोमदासानामाशौचम्	१८६२	४
दासलक्षणम्	१८६२	६
रात्रौ जनने मरणे वा निर्णयः	१८६२	८
आहिताग्नेर्दाहादिनिर्णयः	१८६३	३
अतिक्रान्ताशौचम्	१८६४	१२
तत्राशौचमध्ये जननादौ ज्ञाते		
शुद्धिः	१८६४	१२
दशदिनमध्ये श्रुतं चेदाशौचम्	१८६४	१४
देशान्तरे अतिक्रान्ताशौचे निर्णयः	१८६५	२
दशाहोर्ध्वं मासत्रयमध्ये श्रुतं चेदा-		
शौचम्	१८६५	८
षण्मासपर्यन्तं श्रुतं चेन्नर्णयः	१८६५	९
नवमासपर्यन्तं श्रुतं चेन्नर्णयः	१८६५	१०
तदूर्ध्वं श्रुतं चेन्नर्णयः	१८६५	१०
जननेऽतिक्रान्ताशौचनिर्णयः	१८६५	११
तत्र पितुराशौचम्	१८६६	२
अतिक्रान्ते आपदनापहृद्यवस्था	१८६७	२
देशान्तरे क्लीबादिमृतौ निर्णयः	१८६७	४
देशान्तरे भृग्वग्न्यादिमृतौ निर्णयः	१८६७	१६
देशान्तरे सगोत्रमृतौ निर्णयः	१८६७	२६
देशान्तरलक्षणम्	१८६८	४
देशान्तरे मातापित्रोर्मरणे निर्णयः	१८६९	५
स्त्रीपुंसयोः परस्परं मरणे	१८६९	६
सपत्नीषु परस्परं मरणे निर्णयः	१८६९	७
सम्बन्धरादूर्ध्वं बन्धुमृतिः श्रूयते		
चेत्	१८६९	९

विषयाः	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः
बन्धुलक्षणम्	१८६९ १२
संपत्तमातुराशौचम्	१८७० १
हीनवर्णसापत्नमातृषु मृतासु निर्णयः	१८७० ४
आशौचसम्पात्ते निर्णयः	१८७० २१
तत्र जनने जननाशौचनिर्णयः	१८७१ ८
शावे शावाशौचनिर्णयः	१८७१ ८
एकदिने समं न्यूनमधिकं वा प्राप्तं चेन्नर्णयः	१८७० १४
सूतके शावाशौचम्	१८७२ ३
शावे सूतकम्	१८७२ ८
मरणोत्पत्तियोगे मरणस्याधिक्यम्	१८७२ १५
स्वल्पाशौचे दीर्घाशौचम्	१८७३ ९
दीर्घाशौचे स्वल्पाशौचम्	१८७४ ९
सूतकाद्विगुणं शावाशौचम्	१८७२ १७
शावाद्विगुणमार्तवाशौचम्	१८७२ १७
आर्तवाद्विगुणा सूतिः	१८७२ १८
ततोऽपि शवदाहकाशौचम्	१८७२ १८
गुरुणा लघुशुद्धिः	१८७४ १
लघुना न गुरुशुद्धिः	१८७४ १
क्वचिदल्पकालेनापि दीर्घकाला-शौचनिवृत्तिः	१८७४ ९
दशमेऽहनि आशौचान्तरपाते निर्णयः	१८७७ १०
पित्राशौचे मात्राशौचम्	१८८४ १
मात्राशौचे पित्राशौचम्	१८८४ ३
एवं भर्तुरपि	१८८४ ८
अन्वारोहणे विशेषः	१८८५ ७
भर्तुराशौचोत्तरमन्वारोहणे निर्णयः	१८८६ १५
सहगमने निर्णयः	१८८६ १८
यदा आशौचे पुत्रजन्म, तदा निर्णयः	१८८७ १२
यदा पुत्रजननाशौचे मृतिस्तदा निर्णयः	१८८७ १५
अथाशौचापवादः पञ्चधा	१८८८ ७
तत्र कर्तुतः	१८८८ ८
यत्यादीनामाशौचाभावः	१८८८ ९
ब्रह्मचारिणा शववाहादिका क्रिया न कार्या	१८८९ ३

विषयाः	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः
व्रती आचार्यादीन् निर्हृत्य व्रतन	
न विद्युज्यते	१८८९ ६
ब्रह्मचारिणा पित्रोरन्यकर्म कार्यम्	१८८९ ९
एवं मातामहस्यापि दौहित्रः कुर्यात्	१८९० १
सन्ध्यादिकर्मलोपाभावः	१८९० १४
ब्रह्मचारिणो द्वितीयदिने विशुद्धिः	१८९१ १०
प्रथमदिने सन्ध्यादिलोपः	१८९१ १३
आशौचान्नभक्षणं तु प्रायश्चित्तमुप-	
नयनादिकञ्च कार्यम्	१८९१ ११
ब्रह्मचारिणोऽन्यकर्माकरणे आ-शौचाभावः	१८९२ २
समावर्तनोत्तरं ग्रहाशौचम्	१८९२ ४
दुर्भिक्षायापन्नतानामाशौचाभावः	१८९२ १३
स्वस्थकाले सूतकादिकं कथितम्	१८९३ ६
कर्मत आशौचम्	१८९३ १०
तत्र सवित्रत्यादीनामाशौचम्	१८९३ ११
कार्वादीनामाशौचाभावः	१८९४ १
राजादीनामाशौचाभावः	१८९४ २
सकल्पसरहस्यषडङ्गवेदाध्ययनादि-सम्पन्नस्य नाशौचम्	१८९४ २३
व्रतयज्ञविवाहादिषु आरम्भोत्तरं नाशौचम्	१८९५ ३
आशौचे आकास्मिकतीर्थप्राप्तौ निर्णयः	१८९५ ८
दीक्षावतां जपपुरश्चरणादिपूजानुष्ठा-नादावाशौचाभावः	१८९६ २
सूतकिनः पूजाधिकारः	१८९६ १३
भौतकर्मणि विशेषः	१८९६ ८
दीक्षितस्य अवभृथात्पूर्वमेवाशौ-चाभावः	१८९७ ८
श्रुत्वजिमाशौचाभावः	१८९९ १
तुलापुरुषदानादौ दोषाभावः	१८९९ ७
अत्रापवादान्तरम्	१८९९ ११
श्राद्धादौ विशेषः	१९०० ५
आग्निहोत्रायकरणे प्रायश्चित्तम्	१९०१ ४
स्मार्तान्निहोमादौ सूतकाभावः	१९०१ ११
आशौचे पञ्चमहायज्ञनिषेधः	१९०३ ४
सन्ध्यादीनामपवादः	१९०३ १०
सूतके सन्ध्याविधिः	१९०४ ५

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
ग्रहणे आशौचापवादः	१९०४	१३	वृषेण निहते	१९१९	३
भोजनकाले अशुचिर्भवति चेत्	१९०५	७	शय्यामृते	१९१९	४
कन्याविवाहादौ सूतकनिर्णयः	१९०५	५	शौ चहीने मृते	१९१९	६
द्रव्यतः शुद्धिनिर्णयः	१९०५	१३	संस्कारहीने मृते	१९१९	७
विवाहप्रारम्भात्पूर्वं कूर्माण्डहो-			अवशहते	१९१९	८
मादिकमावश्यकम्	१९०५	२०	शुना हते	१९१९	९
तत्र लवणादिद्रव्यविषये	१९०५	२५	सूकरेण हते	१९१९	१०
पण्यद्रव्येषु नाशौचम्	१९०६	१	कृमिभिर्मृते	१९१९	११
सत्रे आमात्रादौ दोषाभावः	१९०७	४	वृक्षहते निर्णयः	१९१९	१२
पक्वात्रादिभक्षणनिषेधः	१९०७	५	शृङ्गिणा हते निर्णयः	१९१९	१३
उभाभ्यामपरिज्ञाते सूतके निर्णयः	१९०८	२	शकटेन हते निर्णयः	१९१९	१४
विवाहोत्सवादियु सूतके निर्णयः	१९०८	४	मृगुपातमृते निर्णयः	१९१९	१५
एकेनापि परिज्ञाते सूतके निर्णयः	१९०८	३	अग्निना निहते निर्णयः	१९१९	१६
मुञ्जानेषु विप्रेषु सूतके निर्णयः	१९०८	६	दारुणा निहते निर्णयः	१९१९	१७
पुस्तकशुद्धिः	१९०९	४	शस्त्रेण निहते निर्णयः	१९१९	१८
मृतदोषतः शुद्धिनिर्णयः	१९०९	६	अश्मना निहते निर्णयः	१९१९	१९
तत्रात्मघाते	१९०९	७	वृषेण मृते निर्णयः	१९१९	२०
पतितानां मृतानां दाहादिनिर्णयः	१९०९	१०	उद्धन्धनेन मृते निर्णयः	१९१९	२१
शापादिमरणे निर्णयः	१९१०	२	जलेन मृते निर्णयः	१९२०	१
अभिचारहते	१९१०	३	विष्मूचिकामृते निर्णयः	१९२०	२
यस्य भार्या सुरापा तस्यार्धं श-			कण्ठात्रकवले मृते निर्णयः	१९२०	३
रीरं पतति	१९१०	२०	कासरोगेण मृते निर्णयः	१९२०	४
चाण्डालादिभ्यो मरणे निर्णयः	१९११	१	अतिसारमृते निर्णयः	१९२०	५
मयपयुरुतल्पगादिभिः सह स-			शाकिन्यादिग्रहैर्मृते निर्णयः	१९२०	६
म्बासेन तत्समत्वम्	१९११	१७	विद्युत्यातेन मृते निर्णयः	१९२०	७
पतितानामन्यकर्मकरणे प्राय-			अन्तरिक्षमृते निर्णयः	१९२०	८
श्चित्तम्	१९१२	१०	अस्पृश्यस्पर्शतो मृते निर्णयः	१९२०	९
आत्मत्यागिनां क्रियाकरणे प्रा-			पतिते मृते निर्णयः	१९२०	१०
यश्चित्तम्	१९१४	६	अपत्यरहिते मृते निर्णयः	१९२०	११
अज्ञानेन कृते निर्णयः	१९१४	८	वैधमरणे निर्णयः	१९२०	१३
तप्तकृच्छ्रविधिः	१९१५	८	भृग्वग्न्यनशानाम्बुभिः आत्मघाते		
आहिताग्नेर्विशेषः	१९१६	९	निर्णयः	१९२०	१४
प्रमादमरणे त्वाशौचनिर्णयः	१९१८	२	व्याधिरहितस्य आत्मतनुत्याग-		
सर्पहते मृते विशेषः	१९१८	१४	निषेधः	१९२१	१
दुर्मरणनिमित्तदानादि	१९१८	१८	क्षत्रियस्य संग्रामे मृते निर्णयः	१९२१	१०
तत्र व्याघ्रेण निहते निर्णयः	१९१८	२०	आत्मघातव्यवस्था	१९२२	५
सर्पदष्टे मृते निर्णयः	१९१८	२१	ब्राह्मणस्यात्मघातनिषेधः	१९२२	९
राक्षस निहते निर्णयः	१९१९	१	आत्मघातविधिः	१९२३	६
चौराण निहते	१९१९	२	पाराणस्यामात्मघातविधिस्तत्फलञ्च	१९२४	११

विषयः	पृष्ठाङ्काः पञ्चचङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः पञ्चचङ्काः
स्त्रिया अन्वारोहणे निर्णयः	१९२४ ६	अतीतसंस्कारे आशौचनिर्णयः	१९५० ६
तीर्थे मृते निर्णयः	१९२५ २	प्रेतसंस्कारकालः	१९५१ २
वाराणसीमृते निर्णयः	१९२५ ७	प्रत्यक्षशवसंस्कारे निर्णयः	१९५१ ३
कलौ स्त्रीणां सहगमनम्	१९२६ २	आशौचमध्ये शवसंस्कारे निर्णयः	१९५१ ४
प्रयागमृते निर्णयः	१९२६ ७	आशौचोत्तरं संस्कारे निर्णयः	१९५१ ५
प्रयागादौ मरणे दशाहाशौचम्	१९२८ १३	प्रेतकृत्ये उत्तरायणं श्रेष्ठम्	१९५१ ७
अनशनादिमृतानामाशौचम्	१९२८ १५	तत्र कृष्णपक्षः श्रेष्ठः	१९५१ ८
मरणान्तप्रायश्चित्ते निर्णयः	१९२९ १	तत्र वर्ज्यचन्द्राः	१९५१ १०
आत्महादीनां वत्सरान्ते		तत्र वर्ज्यनक्षत्राणि	१९५१ २०
और्ध्वदेहिकम्	१९२९ ५	जन्मनक्षत्रनिषेधः	१९५१ १६
म्लेच्छीकृतानामपि गयाश्राद्धम्	१९२९ ६	वर्ज्यतिथयः	१९५२ ६
आत्मघातादिप्रायश्चित्तम्	१९३१ ५	अस्तादिवर्ज्यम्	१९५२ ७
नारायणबलिः	१९३१ ७	अस्यापवादः	१९५२ ११
पतिते मृते	१९३१ १२	प्रेतस्य साक्षात्संस्कारे निर्णयः	१९५२ १२
नारायणबलिव्याख्या	१९३२ ८	अतीते अस्तादिवर्ज्यम्	१९५२ १७
पतितोदकविधिः	१९३५ ५	निषिद्धकाले दाहे दानादिकम्	१९५२ २०
नारायणबलिप्रयोगः	१९३७ ११	कृतौर्ध्वदेहिको जीवन्नागच्छति	
अत्र सर्पहते तु विशेषः	१९४० १	चेन्निर्णयः	१९५३ ७
उदकमृते विशेषः	१९४० ८	अमृतस्य दाहादौ स्त्रीसहगमने	
नारायणबलिकर्तुं आशौचम्	१९४१ ६	निर्णयः	१९५३ १९
अशक्तौ नारायणबलिप्रयोगे		सर्पसंस्कारे कृते आशौचनिर्णयः	१९५४ २
प्रकारान्तरम्	१९४१ २	सर्पसंस्कारविधिः	१९५४ ४
व्युच्छिन्नसन्ततिमृते विशेषः	१९४१ ११	नागबलिविधिः	१९५५ १५
अपुत्रस्य नारायणबलिः	१९४१ १५	जीवतोऽन्यकर्मशौचम्	१९५५ २३
विधानादाशौचाभावः	१९४१ १७	पतितस्य घटस्फोटविधिः	१९५६ १
ब्रह्मीभूतयतिसंस्कारनिर्णयः	१९४२ २	पतितसंग्रहविधिः	१९५७ ३
यतेनारायणबलिः	१९४३ २	पापस्य गृहं न कार्यम्	१९५७ ३
कृतजीवच्छाद्रे मृते निर्णयः	१९४४ १०	तत्पापं धर्मविद्भ्यो निवेदेयेत्	१९५७ ४
आहिताग्नौ प्रोषिते मृते निर्णयः	१९४५ ४	अकृतप्रायश्चित्तस्य पापिनो नरक-	
अस्थयायलाभे पालाशादिदाहविधिः	१९४५ १०	प्राप्तिः	१९५७ ७
पालाशादिस्थापनावधिः	१९४६ ६	कृतघटस्फोटस्य सङ्ग्रहविधिः	१९५७ ३
अङ्गेषु स्थापनार्धद्रव्याणि	१९४७ ९	पतितानां चरितव्रतानां परिग्रहः	१९५१ १२
इदं निरग्नेरपि	१९४८ ३	जीवच्छाद्रे कृते निर्णयः	१९५२ १५
प्रोषितस्य द्वादशाब्दातिक्रमे	१९४८ ४	अन्यकर्मसाधारणविधिः	१९५२ १८
देशान्तरमृतस्य दिनाज्ञाने संस्कार-		तत्राधिकारिणः प्रागुक्ताः	१९५२ १९
कालः	१९४८ २२	सर्वाभावे धर्मपुत्रः	१९५२ १९
आहिताग्न्यादीनामाशौचनिर्णयः	१९४९ २	योग्निदः स दशाहं कुर्यात्	१९५३ २
तत्र गृहीताशौचानां निर्णयः	१९४९ १३	आसन्नमरणे दानादिकं कार्यम्	१९५३ १५
अगृहीताशौचानां निर्णयः	१९४९ १२	तत्र मोक्षधेनुदानमन्त्रः	१९५३ १९

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
श्रृणधेनुदानमन्त्रः	१९६४	२	अथ प्रयोगः	१९७१	२
पापधेनुदानमन्त्रः	१९६४	५	अथ टीकास्थः प्रयोगः	१९७३	२३
मरणस्य पुण्यकालः	१९६४	८	विच्छिन्नप्रभैः ताप्रेः प्रेताधानम्	१९७४	५
वैतरणीधेनुद नम्	१९६४	१४	अभ्यरणीनां नाशे निर्णयः	१९७५	७
उत्क्रान्तिधेनुदानम्	१९६५	२	वृष्ट्यादिनाऽग्निनाशे निर्णयः	१९७५	११
दश दानानि	१९६५	३	पत्नीमरणेऽप्येवम्	१९७७	५
तिलपात्रदानम्	१९६५	८	प्रथमायां जीवन्त्यां द्वितीयायां		
मरणकाले पुण्यमन्त्रश्रवणम्	१९६५	१४	मृतायां दाहनिर्णयः	१९७७	८
अष्टौ दानानि	१९६५	१५	दम्पत्योर्मध्ये प्रथममृतस्य दा-		
कर्तुरधिकारार्थं प्रायश्चित्तम्	१९६६	१	हनिर्णयः	१९७७	१३
सुमूर्षोर्मधुपर्कदानम्	१९६६	३	पश्चात्तमृतस्य दाहनिर्णयः	१९७८	२
दुर्मरणे निर्णयः	१९६६	१३	साग्नेः पत्नीमृतौ पक्षद्वयम्	१९७८	९
शूद्रेण दग्धे प्रायश्चित्तम्	१९६६	१७	मृतायां भार्यायामुपाधिनापि अ-		
मधुरर्कदानमन्त्रः	१९६६	७	ग्निहोत्रादिकं कार्यम्	१९७९	५
अस्पृश्यस्पर्शे प्रायश्चित्तम्	१९६७	६	रामचन्द्रेणापि सौवर्णीं सीतां कृत्वा		
उर्ध्वोच्छिष्टे मृते प्रायश्चित्तम्	१९६७	५	यज्ञादिकं कृतम्	१९७९	११
खट्वायां मरणे प्रायश्चित्तम्	१९६७	६	अपत्नीकस्याधानम्	१९७९	१५
प्रेतधनहारिणोऽन्यकर्मकरणे प्रा-			विधुरस्य दाहाग्निनिर्णयः	१९८०	१७
यश्चित्तम्	१९६६	२३	विधवायां दाहाग्निनिर्णयः	१९८०	१७
श्वानक्रव्यादिसंस्पर्शे प्रायश्चित्तम्	१९६७	७	ब्रह्मचारिणो दाहे निर्णयः	१९८१	१
सत्तन्यजैः संस्पर्शे प्रायश्चित्तम्	१९६८	५	कपालजाग्निनक्षत्रम्	१९८१	७
रजकादयः सत्तान्यजाः	१९६९	२५	उत्तपनान्निनक्षत्रम्	१९८१	१०
अर्धदग्धे कुण्डे अन्यज्यादिभिः			दाहे शूद्रसंस्पृष्टाग्निनृणकाठादिनि-		
स्पृष्टे प्रायश्चित्तम्	१९६८	७	षेधः	१९८१	१३
घण्टालादिभिः स्पृष्टे प्रायश्चित्तम्	१९६९	२	ब्राह्मणादीनां शवनिर्हरणे दिह-		
रात्रौ प्रेतदाहे निर्णयः	१९६९	८	नियमः	१९८३	२
रात्रौ वपननिर्णयः	१९६९	१९	निर्हरणप्रकारः	१९८३	५
गङ्गादिसप्तसु स्थानेषु वपनं कार्यम्	१९७०	२	शवसंस्कारविधिः	१९८४	१
प्रेतस्य वपननिर्णयः	१९७०	७	आहिताग्नेः विदेशमृते दाह-		
आशौचान्ते पुनर्वपनम्	१९७०	९	निर्णयः	१९८५	५
रात्र्युषिते प्रेते प्रायश्चित्तम्	१९७०	१२	ऊनद्विवर्षस्य निखननम्	१९८४	२३
अन्तरिक्षमृते प्रायश्चित्तम्	१९७०	१४	प्रेतस्य स्नानवस्त्रालङ्करणम्	१९८५	९
क्रियाकर्तुः तद्दिने मुण्डनम्	१९७०	१९	शवस्य सुखादिसप्तसु छिद्रेषु हि-		
अन्येषां लघ्यायसां पुत्राणां दशाहे			रण्यशकलप्रक्षेपः	१९८६	१
मुण्डनम्	१९७०	२०	साम्प्रेदाहे पात्रन्यासादि	१९८६	१०
पर्युषितानिरूपणम्	१९७०	२५	दहनप्रकारः	१९८५	२५
पर्युषितस्य पञ्चगव्येन स्ना-			शवेऽग्निदानमन्त्रः	१९८७	४
पनम्	१९७१	८	हवनप्रयोगः	१९८७	१५
साग्नेर्मरणे विशेषः	१९७१	१	पवमाहिताग्नेः पात्रन्यासादिकम्	१९८८	३

विषयः	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः
सम्नेहज्ञानमुखत्वम्	१९८८ ८
निरग्नेरधोमुखस्थापनम्	१९८८ ९
स्त्री तूत्ताना दाद्या	१९८८ १२
उत्क्रान्तिकाले षट्पिण्डदानम्	१९८९ ७
अर्धे दग्धे आज्याहुतिर्देया	१९८९ १७
प्रेतस्य स्नानादिकं कार्यम्	१९९० ४
प्रेतस्य वपनम्	१९९० ९
नलदानुलेपनादि	१९९० ९
नग्नः प्रेतो न दग्धभ्यः	१९९० ११
सशेषः प्रेतो दाहः	१९९० १२
दाहकालेऽग्निनाशे निर्णयः	१९९० १४
पर्णशरदाहाग्निनाशे	१९९१ ४
पर्णशरदग्धे तद्देहलाभे निर्णयः	१९९१ ६
दम्पत्येरेकदाभृता	१९९१ ११
भृते भर्तारि दाहात्पाक् पत्नी भृता	
चेन्निर्णयः	१९९२ ६
पत्न्या प्रमीताया दाहात्पाक्पति-	
भृतभेन्निर्णयः	१९९२ ४
भर्तारि भृते भर्त्रा सह चित्तामा-	
रूढाया दाहादिनिर्णयः	१९९२ ८
अस्थिसंक्षयनपृथक्त्वे विकल्पः	१९९२ १०
सहगमने पाकनियमः	१९९२ १२
उदकदानविधिः	१९९२ १४
प्रेतस्य स्नाने विशेषः	१९९३ ६
उदकदानमन्त्रः	१९९३ २१
श्रावदाहप्रयुक्तस्नानान्ते पाषाणे	
जलाञ्जलिदानम्	१९९४ ४
प्रेतस्नाने विशेषः	१९९४ ९
अञ्जलिदाननिर्णयः	१९९५ १०
प्रेततर्पणप्रकारः	१९९६ १३
सपिण्डीकरणापूर्वं कुशानियमः	१९९६ १६
स्त्रीवादिभिर्नोदकं देयम्	१९९७ ९
आशौचे नियमाः	१९९८ ८
स्नानान्ते स्थित्वा सर्वैः इतिहा	
सादिकं वक्तव्यम्	१९९८ १२
प्रेतोद्देशेन रोदननिषेधः	१९९८ १९
प्रेतं दग्ध्वा गृहमागत्य निम्बदं-	
शानादि कार्यम्	१९९९ १

विषयः	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः
तद्दिने क्रीतलब्धमन्त्रादि भक्षण्य-	
यम्	१९९९ ५
उपवासशक्तौ अशननिर्णयः	२००० १०
अधःशय्यासनादिनियमाः	२००० १४
दशाहमध्ये ज्ञातिभोजनम्	२००१ १३
मरणाशौचे लवणादिभोजननिषेधः	२००२ २
उपवासनियमः	२००२ ४
प्रथमतोऽयसप्तमदशमदिनेषु ज्ञा-	
तिभिः सह भोजनम्	२००२ ६
आशौचे दिवा भोजनम्	२००२ ९
मृन्मयपर्णपुटकादिपात्रेषु भोजनम्	२००२ १२
आशौचमध्ये यत्नेन स्वगोवज्रान्	
भाजयेत्	२००२ १४
अन्त्यकर्मकालीनवस्त्रत्यागः कार्यः	२००२ १८
आशौचे दानप्रतिग्रहादि वर्ज्यम्	२००३ २
मृत्युस्थाने प्रत्यहं बलिर्देयः	२००३ ४
नग्नपच्छादनश्राद्धे वस्त्रादिदानानि	२००३ ८
रात्रौ तिलोदकपिण्डादि न कार्यम्	२००३ १०
प्रेतपिण्डनिर्णयः	२००३ १२
वर्णभेदेन पिण्डसंख्या	२००३ १३
सर्ववर्णप्रेतेभ्यः दशपिण्डा देयाः	२००३ १६
पिण्डस्याष्टाङ्गत्वम्	२००३ २२
विश्राभ्येषु दशमपिण्डोत्कर्षः कार्यः	२००४ २
सद्यःशौचे पिण्डदाननिर्णयः	२००४ ६
व्यहाशौचे पिण्डदाननिर्णयः	२००४ ८
उत्तरीयाशिलापात्रकर्तृद्रव्यविपर्यये	
निर्णयः	२००४ १३
क्रियाकर्तुर्नाशे निर्णयः	२००५ ५
भार्यायाः कर्तृत्वे रजोदर्शने नि-	
र्णयः	२००५ ९
आशौचमध्ये कर्तुरस्वास्थ्ये नि-	
र्णयः	२००५ ११
असंस्कृतानां पिण्डः कुत्र देयः	२००६ ८
फलमूलादिद्रव्यमिश्रितः पिण्डो देयः	२००७ ८
दर्भेषु तिलमिश्रः पिण्डो दक्षिण-	
तो देयः	२००७ ९
तूष्णीं प्रत्येकं पुण्यादिकं देयम्	२००७ १०
एकमेव पिण्डद्रव्यम्	२००७ १२
पिण्डान्नं लौकिकाग्नौ पचेत्	२००७ १५

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
प्रेतपिण्डार्थं प्रमृतिपण्डुलपाकः	२००८	२
तस्य त्रिः प्रक्षालनम्	२००८	२
पिण्डदानप्रकारः	२००८	४
प्रेतपिण्डं ग्रामाद्वहिर्दयात्	२००९	७
दाहकर्मैव दशाहं कुर्यात्	२०१०	१
येन केनापि दाहादिक्रिया आर-		
'न्धा चोन्नयः	२०११	५
पुत्रेण पुनःकरणे निषेधः	२०११	८
प्रेतपिण्डदाने पितृशब्दस्वभावात्		
ब्दादि नोच्चारणीयम्	२०११	१३
पिण्डं दत्त्वा दिनात्यये अर्धमायात्	२०११	१७
यत्र प्रथमपिण्डो दत्तस्तत्रैव द्विती-		
यादिपिण्डो देयः	२०११	२१
पिण्डैः शरीरावयवनिष्पत्तिः	२०१२	२
एकादशाहपर्यन्तं जलं दुग्धं च		
रात्रौ देयम्	२०१३	२
दशाहे तैलदीपः स्थाप्यः	२०१३	८
भोजनकाले भक्तमुष्टिदानम्	२०१३	१०
दशाहमध्ये दर्शनात् निर्णयः	२०१३	१५
मातृपित्रोस्तु विशेषः	२०१४	१
अत्र देशाचाराव्यवस्था	२०१४	१५
अस्थिसंचयः	२०१४	१७
तत्र कालनिर्णयः	२०१४	१८
संचयने श्राद्धत्रयम्	२०१६	८
सयःशौचे संचयनम्	२०१६	१३
व्यहःशौचे संचयनम्	२०१६	१४
संचयने इमंशानदेवताः	२०१६	१६
संचयनविधिः	२०१६	१७
प्रेतस्य प्रधानाङ्गास्थिमण्डणम्	२०१७	१४
तीर्थे अस्थिक्षेपविधिः	२०१८	८
अन्यकुलस्थस्यास्थिनयने दोषः	२०१८	१२
गङ्गातोयेऽस्थिक्षेपे ब्रह्मलोकावाप्तिः	२०१९	११
गुरुशुक्रास्तादिकाले गङ्गादितीर्थे		
अस्थिक्षेपनिषेधः	२०१९	१४
दशाहमध्ये न दोषः	२०२०	१
अस्थिक्षेपविधिः	२०२०	६
अस्थिक्षेपाङ्गहोमश्राद्धम्	२०२१	७
अस्थिक्षेपाङ्गहोमः	२०२२	४
अत्र दशदानम्	२०२२	८

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अस्थिनां शुद्धिकरणे पदार्थाः	२०२१	१०
संचयनोत्तरं श्राद्धम्	२०२३	११
अनुपनीतस्यास्थिसंचयनिर्णयः	२०२४	२
नवश्राद्धनिर्णयः	२०२४	४
अत्र शास्त्राभेदावस्था	२०२७	१
नवश्राद्धलक्षणम्	२०२६	१७
विप्रनिमन्त्रणमन्त्रः	२०२७	६
आवाहनमन्त्रः	२०२७	१०
नवश्राद्धकरणे दोषः	२०२७	४
प्रेतश्राद्धे अष्टादश पदार्थां वज्र्याः	२०२८	१०
नवश्राद्धे सर्वममन्त्रकम्	२०२९	४
एकोद्दिष्टे पात्रमुत्तानं स्थापयेत्	२०२९	६
पार्वणे न्युञ्जं स्थापयेत्	२०२९	७
प्रेतश्राद्धानि लौकिकाग्रां गृहे		
कार्याणि	२०२९	९
प्रेतश्राद्धं सति सम्भवेऽनेन कार्यम्	२०२९	११
नवश्राद्धशेषभोजने प्रायश्चित्तम्	२०२९	१२
नवश्राद्धे विघ्ने प्राप्ते निर्णयः	२०२९	१६
अन्वारोहणे विशेषः	२०३०	२
आशौचान्त्यदिनकृत्यम्	२०३०	५
दशमदिने वपननिर्णयः	२०३१	४
जननाशौचेऽपि मुण्डनम्	२०३१	१५
अत्र देशाचाराव्यवस्था	२०३१	१६
तच्च स्त्रियावर्जं वपनम्	२०३१	१७
गृहस्था विहारान्यत्र न वपेयुः	२०३१	१८
वपनकरणे दोषः	२०३२	२२
एकादशाहविचारः	२०३३	८
विप्रादीनामाशौचशुद्धिः	२०३३	९
आयश्राद्धभेदादशोऽङ्गि कार्यम्	२०३३	१६
प्रेताय पिण्डदानाकरणे नरकप्राप्तिः	२०३७	१
स्वगोत्राणां परगोत्राणामपि प्रेतानां		
पिण्डदानान्मुक्तिः	२०३७	१९
येषां षोडशश्राद्धाभावस्तेषां पि-		
शाचत्वम्	२०३८	२५
ब्रह्मालङ्कारशय्यादिकं सर्वं श्राद्ध-		
भोक्त्रे देयम्	२०३९	३
विप्राय स्नापनभ्यञ्जनं देयम्	२०४०	२३
विप्राय स्वागतक्रिया विधेया	२०४०	२५
उवादिदानम्	२०४०	२६

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
सर्वेषामानुरूप्येण दक्षिणा देया	२०४१	१५
अस्य विघ्ने गौणकालमाह	२०४२	१
आयमासिकायाब्दिकयोर्निर्णयः	२०४२	११
अत्र विशेषः	२०४४	७
तिलप्रक्षेपमन्त्रः	२०४५	९
विप्राभावे अग्नावेवैकोद्दिष्टम्	२०४५	१३
वृषोत्सर्गनिर्णयः	२०४५	२०
वृषोत्सर्गकरणे दोषः	२०४६	१
नीलवृषोत्सर्गफलम्	२०४६	१०
वृषोत्सर्गकालः	२०४६	१५
अयं गृहे न कार्यः	२०४६	१९
वर्षमध्ये वृद्धिश्राद्धनिषेधः	२०४६	२२
नीलवृषलक्षणम्	२०४७	१
चतस्रो वत्सिका द्वे वा देयाः	२०४७	६
वृषाभावे मृदादिना कार्यः	२०४७	८
तदभावे होमः कार्यः	२०४७	१०
वृषोत्सर्गविधिः	२०४७	११
नीलवृषलक्षणान्तरम्	२०४७	२२
उत्पृष्टवृषस्य धारणवाहनादिनिषेधः	२०४८	२
पनिपुत्रवत्याः वृषोत्सर्गो न कार्यः	२०४८	५
तत्स्थाने सवत्सा पयास्विनी देया	२०४८	६
आशौचान्तरेऽपि वृषोत्सर्गादिक-		
र्म कार्यमेव	२०४८	८
अत्र पददानम्	२०४८	१५
पददानवस्तुनि	२०४९	२
चतुर्दशोपदानानि	२०४९	१२
शय्यादानम्	२०४९	१९
शय्यादानसामग्री	२०५०	१
शय्यादानमन्त्रः	२०५०	१०
भूतकशय्यादाने	२०५०	१७
लालाटिकास्थिभोजनम्	२०५१	३
शय्यादानफलम्	२०५१	८
उदकुम्भदानम्	२०५१	१२
अन्नदानम्	२०५२	५
उदकुम्भाकरणे दोषः	२०५२	१८
उदकुम्भनिष्कृत्य दातव्यम्	२०५२	१७
प्रथमान्दे प्रत्यहं दीपो देयः	२०५५	२
मासिकश्राद्धानि	२०५५	६
तत्र प्रोक्षश्राद्धनिर्णयः	२०५५	८

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
ऊनमासिकनिर्णयः	२०५५	१३
त्रिपुष्करलक्षणम्	२०५७	८
प्रतिमासं श्राद्धकरणाशक्तौ निर्णयः	२०६१	३
एतेषां युगपत्करणे निर्णयः	२०६३	९
वृद्धिं विनापकर्षे पुनः करणम्	२०६४	१९
वृद्धिनिमित्तापकर्षे पुनः करणाभावः	२०६६	१६
सपिण्डनापकर्षे दोषः	२०६६	१४
अन्तरितनवश्राद्धमासिकयोरुत्तरण		
सहायुष्ठानम्	२०६८	२
सपिण्डीकरणम्	२०६८	६
तत्र साग्निकनिर्गमकयोर्निर्णयः	२०७०	३
सपिण्डीकरणकालः	२०७१	४
सपिण्डीकरणापकर्षनिर्णयः	२०७४	१
साग्निकनिर्गमकयोर्द्वादशेऽहनि		
सपिण्डनम्	२०७५	८
वृद्धिश्राद्धस्यावश्यकतानावश्यक-		
तानिर्णयः	२०७६	१
अन्तरितसपिण्डीकरणे नक्षत्रा-		
र्दावचारः	२०८०	१४
सपिण्डीकरणे अष्टौ कालाः	२०८१	२
सपिण्डीकरणे ज्येष्ठस्यैवाधिकारः	२०८६	६
मलमासेऽपि आब्दिकं कर्तव्यम्	२०८३	२३
पुत्रे सति नान्यः कुर्यात्सपिण्डनम्	२०८५	१
आहिताग्नेः कनिष्ठस्याप्यधिकारः	२०८७	३
एवं वृद्धावपि कार्यम्	२०८७	४
वृद्ध्यभावे वर्षान्ते सपिण्डीकरणम्	२०८८	६
ज्येष्ठे देशान्तरे सति निर्णयः	२०८९	२
महागुरौ प्रेतभूते वृद्धिकर्मनिषेधः	२०९०	४
वृद्धिं विना कनिष्ठेन कृते विदेश-		
स्थेन ज्येष्ठेन पुनः कार्यम्	२०९१	१
देशान्तरे पितरि मृते पुत्रैः किं		
कार्यम्?	२०९१	७
अत्र दत्तकस्य विशेषः प्रागुक्तः	२०९२	२
क्वाचित्कानिष्ठस्याधिकारो युक्तः	२०९२	३
पुनः सपिण्डीकरणे विशेषः	२०९२	१०
व्युत्क्रममृतौ सपिण्डीकरणनिर्णयः	२०९२	१४
पुत्रादेः सपिण्डनाधिकारः	२०९४	१३
स्त्रिणां सपिण्डीकरणनिर्णयः	२०९६	१३
संविभक्तधनेऽपि एकैवैव नव-		
श्राद्धादि कार्यम्	२०९२	२०

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अपुत्रायाः सपिण्डनम्	२०९७	१३	अपुत्रे व्युत्क्रममृते विधिः	२१०२	१
अन्वारोहणे भर्षेव सपिण्डयम्	२०९८	१	यतीनां सपिण्डनं नास्ति	२१०२	९
आसुरादिबिवाहितायाः सपिण्डी-			सपिण्डनविधिः	२१०२	१६
निर्णयः	२०९९	६	सपिण्डने कामकालौ देयौ	२१०३	९
सर्वत्र देशभेदाद्विकल्पः	२०९९	१४	आमात्रेण सपिण्डनं न कर्तव्यम्	२१०३	१६
कोकिलमतानुसारिणः	२१००	१	सपिण्डीकरणं पञ्चशतैरेव कर्तव्यम्	२१०३	१९
पत्न्युः सापिण्डयम्	२१००	१८	सपिण्डनानन्तरं पाथेयश्राद्धम्	२१०३	२२
अपुत्राणां सपिण्डनम्	२१००	२२	ततो वृद्धिश्राद्धं कार्यम्	२१०४	१
अपत्नीनां सपिण्डनम्	२१०१	४	पतन्मलमासेऽपि कर्तव्यम्	२१०४	२
ब्रह्मचारिणां सपिण्डनम्	२१०१	६			

इति सपिण्डीकरणम् ।

प्रथमाब्दकर्तव्यानि ।

प्रथमाब्दे निषिद्धानि	२१०४	७	तत्र पञ्चकमृते विधानम्	२११०	६
महागुरुनिपातने महातीर्थदि ग-			त्रिपादृशे मृतौ विशेषः	२१११	३
मनं न कर्तव्यम्	२१०४	१६	त्रिपुङ्करे मृतौ विशेषः	२१११	६
दैवविध्यकर्मणि अशुचित्वम्	२१०५	१०	तदाहे मन्त्रः	२१११	१०
महागुरुनिपातनेऽपि दाहयेकादश-			पञ्चकादिमृतेषु दाहविधिः	२११२	१
हान्तं कार्यम्	२१०६	१	मृतकान्ते शान्तिविधिः	२११२	१०
पत्न्यादौ अपवादः	२१०६	५	पञ्चरत्नानि	२११३	२
संघातमरणे निर्णयः	२१०६	७	प्रकारान्तरेण शान्तिविधिः	२११३	१०
पितरि मृते अन्यस्य श्राद्धं न कार्यम्	२१०६	१९	पञ्चकमृते शवमुखे पञ्चरत्नादिकं		
गुरुपाते वर्षमध्ये अन्यश्राद्धपरा-			देयम्	२११२	१७
ज्रादिकं वर्जयेत्	२१०६	२१	पञ्चरत्नाभावे कर्षार्धं स्वर्णं देयम्	२११३	४
महागुरुनिपाते सपिण्डनात्प्राक्			सुवर्णाभावे आज्यं देयम्	२११३	५
काम्यादिकं नाचरेत्	२१०७	७	त्रिपात्रक्षत्राणि	२११३	१८
पित्रादीनामाशौचनिर्णयः	२१०७	१४	मृतः इमशानाज्जीवन्पुनराग-		
तत्र पितरि मृते अब्दपर्यन्तमा-			च्छेचेत्	२११३	२१
शौचम्	२१०७	१४	तत्र शान्तिविधिः	२११४	३
मातुःषण्मासपर्यन्तमाशौचम्	२१०७	१४	ब्रह्मचारिमृतौ	२११४	८
भार्यायास्त्रिमासपर्यन्तमाशौचम्	२१०७	१५	तत्रावकीर्णदोषप्रायश्चित्तम्	२११४	१०
भ्रातृपुत्रयोः सार्धमासमाशौचम्	२१०७	१५	कुट्टिमृतौ प्रायश्चित्तम्	२११५	११
प्रथमेऽब्दे गयाश्राद्धादिनिर्णयः	२१०८	५	कुटिलक्षणानि	२११५	२०
अस्यापवादः	२१०९	१७	प्रायश्चित्तं विना कुट्टिदाहे प्राय-		
पतितस्य अन्दादूर्ध्वं गयायां श्राद्ध-			श्चित्तम्	२११६	७
विधिः	२११०	३	अन्यदीयकुट्टिनो मरणान्तमाशौचम्	२११६	९
विधानानि	२११०	६			

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अष्टौ महारोगाः	२११६	१३	आतुरसंन्यासविधिः	२१३०	३
रजस्वलाभरणे	२११६	१६	वर्णक्रमेणाश्रमा उक्ताः	२१३४	१
सूक्तिकामरणे	२११६	२१	संन्यासश्चतुर्धा	२१३६	१
गर्भिणीभरणे	२११८	१९	तत्र कुटीचकलक्षणम्	२१३६	४
अन्तरिक्षभरणे प्रायश्चित्तम्	२११७	८	बहुदकलक्षणम्	२१३६	७
अन्वारोहणे प्रयोगः	२१२०	५	हंसलक्षणम्	२१३६	८
तत्र हरिद्राकुङ्कुमाञ्जनयुतशूर्पवाय- नानि दद्यात्	२१२०	१५	परमहंसलक्षणम्	२१३७	२
तत्र मन्त्रः	२१२०	१७	त्रिदण्डिलक्षणम्	२१३७	१०
अग्निप्रार्थना	२१२१	६	वैराग्यं विना संन्यासे दोषः	२१३७	१७
आज्यहोमः	२१२१	९	यतेः पूज्यत्वम्	२१३८	५
विष्णुरूपिणेऽग्नये अर्घ्यदानम्	२१२१	२४	संन्यासविधिः	२१३८	८
सूर्यायार्घ्यदानम्	२१२१	११	तत्रादौ प्रायश्चित्तं कार्यम्	२१३८	१६
शूर्पदानमन्त्रः	२१२१	१४	अष्टौ आह्वानि	२१३८	१९
द्व्यङ्गुलपूजनम्	२१२२	४	तत्र प्रतिभाद्वं देवताक्रमः	२१३८	२१
पुनराग्निप्रार्थनामन्त्राः	२१२२	५	तद्विधिश्च	२१३८	२१
कातरायाः पुनरुत्थापनम्	२१२२	१४	देवौ दक्षकालौ सत्यवधौ वा	२१३९	९
सहगमनमहिमा	२१२२	१८	दण्डादिसामग्री	२१३९	११
पृथक्चित्तारोहणे निषेधः	२१२३	२	पुर्वेद्युर्नान्दीआह्वयः	२१३९	१४
स्त्रियादिस्त्रीणां पृथक्चित्तिः	२१२३	८	दण्डस्य प्रमाणं लक्षणञ्च	२१३९	१७
पत्न्यौ देशान्तरे मृते गमने विशेषः	२१२३	९	साग्नेर्निरग्नेश्च विधिः	२१३९	२३
अस्थिदाहे पर्णशरदाहे वा न पृथक्चित्तिदोषः	२१२४	१	संन्यासप्रहणक्रमः	२१४१	६
ग्रामान्तरस्थायाः सहगमननिर्णयः	२१२४	९	तत्राधिकारार्थं स्वयं नव आह्वानादी- नि कर्तव्यानि	२१४१	७
उदकयाया अन्वारोहणनिर्णयः	२१२४	१२	अनाश्रमी चेत्प्रायश्चित्तम्	२१४१	८
चित्तिभ्रष्टायाः प्रायश्चित्तम्	२१२४	१९	संन्यासप्रहणकालः	२१४१	९
गर्भिण्यादीनां सहगमने निषेधः	२१२५	८	संन्याससंकेतत्वादि	२१४१	११
अन्वारोहणे विशेषः	२१२५	३	होमे अग्निमिद्धिः	२१४१	१४
तिव्रतानामेवाधिकारो न दुर्वृत्ता- पनाम्	२१२६	८	तत्राहिताग्नेर्गार्हपत्ये	२१४१	१४
अन्वारोहणे रजस्वलायाः शुद्धि- विधिः	२१२७	३	विधुरोऽग्निहोत्री चेत्	२१४१	१५
अत्र आह्वानादौ निर्णयः पूर्वमुक्तः	२१२७	११	ब्रह्मचारी चेन्नौकिके	२१४१	१७
अग्निप्रवेशाशक्तौ निर्णयः	२१२७	१४	वपनपूर्वकं सावित्रीप्रवेशादिकर्म	२१४१	२१
विधवाधर्माः	२१२८	४	अत्र विरजाहोमः केचिन्मतं	२१४२	२०
विधवायास्तर्पणविधिः	२१२८	१२	ततोऽवशिष्टप्रयोगः	२१४३	१
आह्वानादौ विशेषः प्रायश्चित्तः	२१२८	२१	यतिधर्माः	२१४५	९
संन्यासनिर्णयः	२१२९	१	यतिभिस्त्र्यहोः	२१४६	१
अत्र विप्रस्यैवाधिकार उक्तः	२१३०	६	यतेर्भिस्त्र्यहोः	२१४६	७
अविरक्तस्य संन्यासनिषेधः	२१२९	२४	यतेर्भोजनविधिः	२१४६	१३
			यतिभिस्त्र्यहोने फलम्	२१४६	१७
			यतीनां ग्रामे एकवारं वासः	२१४६	२२

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
नगरे पञ्चरात्रं वासः	२१४६	२२	विरक्तस्यातुरस्य निर्णयः	२१५०	२१
वर्षासु चत्वारो मासा वासः	२१४६	२३	समाधिसंस्कारादि निर्णयः	२१५०	२४
यतीनां वासस्थानानि	२१४६	२४	आतुरसंन्यासानन्तरं जीवितश्रेष्ठनिर्णयः	२१५०	२५
यतीनां कर्तव्याणि षट् कर्माणि	२१४७	५	कुटीचकस्य दहनम्	२१५१	६
यतीनां पतनहेतूनि षट् कर्माणि	२१४७	७	बहूदकं पूरयेत्	२१५१	६
यतीनां बन्धककर्माणि षट्	२१४७	९	हंसस्य जले निक्षेपः	२१५१	७
यतीनामध्ययनादिनिषेधः	२१४७	१२	परमहंसं पूरयेत्	२१५१	७
यतिपात्राणि	२१४७	१३	पलाशमूले नदीतीरे वा पूरणम्	२१५१	८
यतीनां निषिद्धभिक्षा	२१४७	१५	शवस्य स्नानालंकरणादिपूजनम्	२१५१	९
यतीनां निषिद्धकर्माणि	२१४७	१८	यथास्थानं दण्डादिदानम्	२१५१	१४
यतिधर्माः	२१४७	२१	ततः प्रोक्षणम्	२१५१	१९
यतीनां पितृपुत्रादिमरणे स्नानमा- त्रम्	२१४७	२५	अवटे प्रोक्षणं प्रेतनिक्षेपश्च	२१५१	२२
यतिसंस्कारः	२१४८	१	खड्गेन मूर्धभेदनम्	२१५१	२४
आतुरसंन्यासः	२१४८	४	ततो लवणेन गर्तपूरणम्	२१५१	२५
आतुरसंन्यासप्रयोगः	२१४८	१२	कुटीचकस्य दहनविधिः	२१५२	१
संन्यासग्रहणे फलम्	२१४८	२३	अस्थनां तीर्थे प्रक्षेपः	२१५२	६
कृच्छ्रान्दीश्राद्धविरजाहोमाशक्तौ निर्णयः	२१४९	१३	अस्याशौचं नास्ति	२१५२	६
श्रौतातुरस्य विलम्बितस्य प्रयोगः	२१४९	९	एकादशेऽह्नि पार्वणम्	२१५२	९
आतुरसंन्यासविधिः	२१४९	२०	हंसपरमहंसानां न पार्वणम्	२१५२	१०
तत्र अप्सु होमः	२१५०	१	द्वादशेऽह्नि नारायणवालिः	२१५२	१५
आतुरसंन्यासिनि मृते निर्णयः	२१५०	१९	तद्विधिरन्यश्च विशेषः	२१५२	१६
			ग्रन्थकर्तुः श्लोकाः	२१५२	१७

इति श्रीसटीकनिर्णयसिन्धुविषयानुक्रमणिका समाप्ता ।

ॐ नमः सदुद्धराय माधवाय ।

सव्याख्ये निर्णयसिन्धौ

प्रथमः परिच्छेदः

मङ्गलाचरणम् ।

*कारुण्यैकनिकेतं रामं सीतालतायुक्तम् ॥

विश्वामित्रान्ववायव्रततिसमालम्ब्यशाखिनं वन्दे ॥ १ ॥

*लक्ष्मीसहायं कल्पद्रु*तलं रञ्जितगोकुलम् ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥

लक्ष्मीनारायणं नृत्वा पितरौ च गुरुनपि ॥

कृष्णशर्मा वितनुते सारार्थं सिन्धुदीपिकाम् ॥ १ ॥

कमलाभू राङ्गनाथिः कृष्णो नारायणानुजः ॥

अधिनिर्णयसिन्धवाह संशयध्वान्तनाशिनीम् ॥ २ ॥

विघ्नध्वंसार्थं कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै निवघ्नाति-कारुण्ये
ति । अन्ववायो वंशः । व्रततिर्लता, प्रतानत्वात् । उभयतोलता-
द्वययुक्तशाखिरूपकं चेदं समस्तदेशविवर्त्ति । यद्यप्यत्र सीताल-
तायुक्तो रामशाखी स्वकुललतासमालम्ब्य इति न लभ्यते इत्य-
भवन्मतयोगः, तथाऽपि नमस्कार्यताप्रयोजकरूपानन्तःपातिनस्ताहः
शसमालम्ब्यस्य वन्द्यतोपपादकतया ऽभिधानात्तद्विधेयतायामतात्प-
र्यान्न दोषः ॥ १ ॥

विघ्नबाहुल्यादिसम्भावनाया अवर्जनीयतया तद्विधूननाय
मङ्गलान्तरमाह-लक्ष्मीति । तलम्—स्वरूपम् । 'अथःस्वरूप-

वर्हापीडं घनश्यामं महः किञ्चिदुपास्महे ॥ २ ॥

*वेदार्थधर्मरक्षायै मायामानुषरूपिणम् ॥

पितामहं हरिं वन्दे भट्टनारायणाह्वयम् ॥ ३ ॥

यत्पादसंस्मृतिः सर्व*मङ्गलप्रतिभूर्मता ॥

तान् भट्टरामकृष्णारूपान् *श्रीतातचरणान्नुमः ॥ ४ ॥

सर्वकल्याणसन्दोहनिदानं यत्पदद्वयम् ॥

द्युनदीसोदरीमम्बासुमाख्यां नौमि सादरम् ॥ ५ ॥

योस्तलम्' इति कोशात् । कल्पद्रुत्वाभिधानं चाचिन्त्यमहिमव्यञ्जकम् । कल्पद्रुस्तलमधो यस्येति वा । मुक्तेरपि दातृत्वात् । रञ्जितगोकुलमिति सुगमम् । 'तलरञ्जितगोकुलम्' इति पाठे कल्पवृक्षै रञ्जितं गोकुलं येनेति । तत्र कल्पवृक्षा गोकुले वर्तन्ते । श्रीभगवानेव कल्पवृक्ष इति तु वस्तुगतिः । 'कल्पद्रुतरलं जितगोकुलम्' इति पाठे कल्पद्रुस्तरलो येनेति उक्तहेतोजितमायत्तं गोकुलं यस्येति बोध्यम् ।

स्वस्य धर्मज्ञत्वमवगमयितुं धार्मिकपरम्परितत्वमाह—वेदार्थेति । मायामानुषरूपिणं हरिमिति न्यूनाभेदरूपकम् ।

मङ्गलेति । यद्यपि नमस्क्रियाया एव मङ्गलत्वं न तु स्तुतेः, विघ्नध्वंसार्थविहितसुवर्णदानादिवत्, तथाऽपि तत्तुल्यत्वमक्षतमित्येवमर्थं प्रतिभूपदम् । पितृपादस्तुतिश्च तदन्तर्गतनतिरूपेति मङ्गलरूपत्वम् । सर्वोत्कृष्टवज्ञापको व्यापारः स्तुतिः, स्वोत्कर्षज्ञापकः स नतिरिति भेदः । श्रीतातेति । यद्यपि चरणशब्दस्य राजपुङ्गवादिशब्दवन्न पूर्वपदार्थगतश्रैष्ठ्यमर्थः ।

'स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुंगवर्षभकुञ्जराः ।

सिंहशालदूनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः ॥'

इत्यनुशासने तदनुक्तेः, साजात्यासम्भवात्, तथा समासानुशासनाच्च । नापि 'गुरुचरणा आहुः' इति वत्क्रियाकारकत्वारोपः । तद्वत् क्रियान्वयाभावात् । तथाऽपीह चरणः

बिन्दुमाधवपादाब्जरोलम्बीकृतविग्रहम् ॥

ज्यायांसं भ्रातरं भट्टादिवाकरमुपास्महे ॥ ६ ॥

*हेमाद्रिमाधवमते प्रविचार्य सम्य-

गालोच्य तत्त्वमथ *तीर्थकृतां परेषाम् ॥

श्रीरामकृष्णतनयः कमलाकराख्यः

काले* यथामति विनिर्णयमातनोति ॥ ७ ॥

सन्ति यद्यपि विद्वांसस्तन्निबन्धाश्च कोटिशः ॥

शाखाध्येता बोध्यः । अथैवं कर्मधारये तातवहुत्वलाभाद्विरुद्धमति-
कृत्वं दुर्वारम् । मैवम् । काव्यमीमांसामांसलमनसामेव तथा मतिः,
न तु वेदमीमांसामांसलमतीनाम् । तेषां पुनर्गौरवस्यैव चरणशब्दव्य-
वायेन लाभात् । यद्वा 'नागाद्याः' इत्याद्यपदेन 'पादपञ्चवन्द्राद्याः' इति
क्षीरस्वामिवचनात्पादचरणादिशब्दानामपि श्रेष्ठार्थकत्वम् । तदु-
त्कटताविशेषस्फोरकं च बहुवचनम् । केचित्तु चरणयोरेव तदा-
ख्यामारोप्य द्वित्रा इतिवद्वित्वैकत्वाविवक्षया बहुवचनम्, यत्पादेति
कर्मधारय इत्यप्याहुः । 'तं भट्टरामकृष्णाख्यं श्रीतातं सादरं
नुमः' इति तु रमणीयम् ।

उन्मत्तप्रलपितत्वशङ्कां निरस्यन्नेव प्राचीनग्रन्थैरन्यथासि-
द्धिशङ्कां परिहरति-हेमाद्रीति । तीर्थम्-शास्त्रम् । तथा च हे-
माद्यादिमतस्यैव प्रामादिकांशं परिहृत्योपादानान्नान्यथासिद्धिरिति
भावः । कालानङ्गीकर्तृसांख्यनिरासार्थं काले इति । वैपयिक
आचारः । ज्योतिःशास्त्रादौ स्वरूपतो निर्णीतस्यापि 'सायं जुहो-
ति' इतिवत् 'चतुर्थ्यां पूजयेद्देवम्' इत्यादिनाऽधिकरणसम्प्रीवशाल्लब्ध-
स्य विनायकपूजाद्यङ्गत्वस्य चतुर्थ्यां दिनद्वयसत्त्वे संशयः स्यादिति
तस्याः पूर्वत्वादिनाऽप्यङ्गत्वं निश्चीयत इत्यर्थः । तादृशनिश्चयश्च काचि-
देकतरकोटेः साधकस्य, कचित्तु बाधकस्योपन्यासेन । तच्च साधकं
बाधकं च द्विविधम्, न्यायवचनभेदादिति तत्सर्वं प्रदर्श्यते इति यावत् ।

तथाऽप्यमुष्य *वैदर्भी केचिद्विज्ञातुमीशते ॥ ८ ॥

तत्र *संक्षेपतः कालः षोढा-अब्दो, ऽयनम्, ऋतुः, मासः, पक्षो, दिवस इति ।

तत्राब्दो *माधवमते पञ्चधा*— सावनः, सौरः, चान्द्रो, नाक्षत्रो, बार्हस्पत्य इति । गुरोर्मध्यमराः

वैदर्भीमिति । निर्णयकमलाकरतया निर्णया उन्मज्जन्त्येव । विषयसंशयजनकतदप्रामाण्यसन्देहभञ्जकानि विशेषदर्शनानि तु संख्यावतामेव प्रतिभासन्ते इति व्यञ्जनाय । तत्र—न्यायवचनाभ्यां निश्चेतव्येऽङ्गत्वे । संक्षेपत इति । यद्यपि साक्षाद्वाप्येन विभागे सम्भवति परम्परासाधारण्येन सोऽमङ्गतः, कलाकाष्ठादिनाऽपि तत्प्राप्तेरिति प्रथमतो जन्यत्वानित्यत्वाभ्यामेव विभागो वाच्यः, तथाऽपि नित्यस्य तस्य कर्मानङ्गत्वात्त्यागः । कर्मादौ तत्स्मरणस्यैवाङ्गत्वात् स्मृतिद्वाराऽपि तस्याङ्गत्वे मानाभावात् ।

माधवमते इति । एवमादिप्राचीनग्रन्थतत्कर्तृनामलेखनं च प्रायशः स्वोत्प्रेक्षामूलकत्वशङ्कानिराकरणाय । स्वानभिमतं तु अरुचिं दर्शयामः । पञ्चधेति । तथा चोक्तं माधवेनैव—

‘सौरबृहस्पतिसावनशशधरनाक्षत्रिकाः क्रमेण स्युः । मतल(३६५)—पतला(३६१)—ऽतल(३६०)—वमल(३५४)—वरगाश्च—(३२४)वत्सराः पञ्च’इति । मतलपाऽवरगाः क्रमेण पञ्चषट्त्र्येकशून्यचतुर्द्वित्र्यर्थाः । अङ्कानां च वामतो गतिः । अत्रारुचिं दर्शयन्नेवाऽऽह—हेमाद्रिस्त्विति* । अत्र सावनादीनामनियमेन ग्रहणं तु न शङ्क्यम् । यतो यत्र तिथिविशेषरूपं स्पष्टं लिङ्गम्, यथा—

‘वसन्ते किंशुकाशोकशोभिते प्रतिपत्तिथिः ।

शुक्ला तस्यां प्रकुर्वीत स्नानं नियममास्थितः’ ॥

इत्यादौ शुरुप्रतिपत् । तत्र—

‘ललाटपट्टे तिलकं कुर्याच्चन्दनपङ्कजम् ।

शिभोगेन घार्हस्पत्यः । स च ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धः । *हेमाद्रिस्त्वन्त्ययोर्धर्म*शास्त्रेऽनुपयोगात्तिस्र एव

ततः प्रभृत्यनुदिनं तिलकालङ्कृतं मुखम् ॥

धार्यं संवत्सरं यावच्छशिनेव नभस्तलम् ।

इसादितिलकव्रतादौ । यथा वा 'शुक्लपक्षे चतुर्दश्याम्' इत्यादि 'नव वर्षाणि पञ्च च' इतिसंवत्सरावृत्तिसाध्येऽनन्तादिव्रते शुक्लचतुर्दश्यादि । तत्रोभयत्रापि चान्द्र एव संवत्सरः ।

यत्र वा मेषसंक्रमणे 'सोपवासो नरोत्तम' इत्यादौ संक्रमरूपं तत्र 'कृत्वा व्रतं वत्सरमेतदिष्टं म्लेच्छेषु तिर्यक्षु न चापि जन्म' इतिसंवत्सरसाध्ये सुजन्मावाप्तिव्रते, यत्र वा 'अयने विषुवे चैव त्रिरात्रोपोषितो नरः' इत्यादि अयनादिरूपं तत् तत्र 'एवं संवत्सरे पूर्णे कुर्यादुद्यापनक्रियाम्' इतितादृशधान्यदानादिव्रते, तत्र संवत्सरः सौर एव ।

यत्र तु "गोसत्रं वै संवत्सरो, य एवं विद्वांसः संवत्सरमुपयन्ति" इत्यादौ गवामयनस्य संवत्सरशब्देन व्यवहारात्संवत्सरकालस्य तदङ्गत्वप्रतीतौ अभिप्लवषडहचतुष्टयैकपृष्ठचषडहयोः सावनैकमाससाध्ययोः सांवत्सरिकीणां द्वादशावृत्तीनां चान्द्रसौराभ्यामनिर्वर्त्तनम्, तत्र पारिशेष्यात्सावन एवावदः । एवम्—

"ज्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितम् ।

त्र्यहं परं च नाश्नीयात्प्राजापत्यं चरन् द्विजः" ॥

इति द्वादशाहोरात्रसाध्यानां प्राजापत्यानां षष्ठ्युत्तरशतत्रयरूपं द्वादशाब्दं तस्य चान्द्रसौराभ्यामनुष्ठानासम्भवात्सावन एवावदः । एवं द्वादशाब्दादिस्थाने नवाब्दादावपि । यथा पराकादिमिश्रप्राजापत्यादौ पराकषडब्दे त्र्यब्दं प्राजापत्यं षडब्दं चेति, तत्र द्वादशाब्दानपेक्षायामपि सावन एव तत्रावदः । अत एव

विधा आह । तत्र वक्ष्यमाणैः *सावनादिद्वादशमासै-
स्तत्तद्वदम् । मलमासे तु सति षष्टिदिनात्मक एको
मास इति द्वादशमासत्वमविरुद्धम् । तथाच व्यासः—
'षष्ठ्या तु दिवसैर्मासः कथितो वादरायणैः' इति ॥

तत्र चान्द्रोऽब्दः षष्टिभेदः । तदाह गार्ग्यः—

'प्रभवो विभवः शुक्लः प्रमोदोऽथ प्रजापतिः ।

अङ्गिराः श्रीमुखो भावो युवा धाता तथैव च ॥

मर्तुकामस्यैव दक्षिणा मुख्या, नान्यस्येति मिद्धान्तः । तस्या
अब्दानङ्गत्वात् । एवं यत्र "सावनेनैव कर्तव्या शत्रूणां चाप्युपा-
सना" इतिसमयपालनादौ विशेषवचनम्, तत्रापि सावन एव ।

एवं च यत्र विशेषतो न लिङ्गादि तत्रेच्छया विक-
ल्पः । यथा 'एताः संहिता नानन्तेवासिने प्रब्रूयान्नासंवत्सर-
वासिने' इतिव्यतिरेकमुखेनाम्नातगुरुकुलवासादौ । *धर्मेति ।
अथ नाक्षत्रस्यायुर्दाये एवोपयोगाद् माऽस्तु धर्मशास्त्रे तत्प्र-
पञ्चः, 'गौतम्यां सिंहगे गुरौ' इत्यादौ अपेक्षणात्तु वार्हस्पत्यस्य
तं को वारयिता ? इति चेत् । तिलकव्रतादौ हि चान्द्रादेर्वत्सरत्व-
ज्ञानमपेक्षितम्, न तु कापि कर्मणि वार्हस्पत्यस्य तत् । 'सिंहगे
गुरौ' इत्येव श्रवणात् । यदपि—

"गुरोर्मध्यमसंक्रान्तिहीनो यश्चान्द्रवत्सरः ।

अधिसंवत्सरस्तस्मिन्कारयेन्न सवत्रयम् ॥

वर्जनीयाः प्रयत्नेन प्रतिष्ठाः सर्वनाकिनाम् ।

स्फुटसंक्रान्तिहीनश्चेत्केऽप्याहुरधिमासवत्" ॥

इत्युत्तरसौरं, तदपि वार्हस्पत्यस्य संवत्सरत्वाज्ञानेऽपि मध्यमगण-
नया गुरुसंक्रमशून्ये चान्द्राब्दे बृहस्पतिसत्त्वादिस्फुटगणनया तादृशे
तत्राधिमासवत् कामादि च न कार्यमित्यर्थकमिति न कश्चिद्विरोधः ।
*सावनादीति । तिथिवद्धद्वादशादिमासैरब्दमपि द्रष्टव्यम् ।

ईश्वरो बहुधान्यश्च प्रमाथी विक्रमो वृषः ।
 चित्रभानुः सुभानुश्च तारणः पार्थिवोऽव्ययः ॥
 सर्वाजित्सर्वधारी च विरोधी विकृतिः खरः ।
 नन्दनो विजयश्चैव जयो मन्मथदुर्मुखौ ॥
 हेमलम्बो विलम्बोऽथ विकारी शार्वरी प्लवः ।
 शुभकृच्छोभनः क्रोधी विश्वावसुपराभवौ ॥
 प्लवङ्गः कीलकः सौम्यः साधारण(१)विरोधकृत् ।
 परिधावी प्रमादी च आनन्दो राक्षसोऽनलः ॥
 पिङ्गलः कालयुक्तश्च सिद्धार्थी रौद्रदुर्मती ।
 दुन्दुभी रुधिराद्वारी रक्ताक्षी क्रोधनः क्षयः ॥ इति ।
 यद्यपि ज्यौतिषे गुरोर्मध्यमराशिभोगेन

दीनां 'माघादौ प्रवृत्तिरुक्ता, तथाऽपि प्रभवादीनां चान्द्रत्वमप्यस्ति । 'चान्द्राणां प्रभवादीनां पञ्चके पञ्च-
 अन्यथा "मृताहनि तु कर्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम्" इति वत्सरत्व-
 ज्ञानसापेक्षे आढिकादौ अनियमेन वत्सरापत्तेः । लिङ्गाभावेन
 चान्द्रसौरयोरसम्भवादन्यवत्सरकर्तव्यताकगोसत्राद्यन्यतया सा-
 वनस्य च नियमासम्भवात् । प्रभवादीनां चान्द्रत्वमप्रामा-
 णिकमित्याशङ्कते—*यद्यपीति । मध्यमगणना गुरोः शराः ५
 खमिति । प्रत्यहं पञ्चकला गुरोर्गतिरित्यर्थः । *भोगेनेति प्रभ-
 वान्वायि, न तु प्रवृत्तौ असम्भवात् । माघादौ प्रभवादीनामित्या-
 दिपदे विभवादेः फाल्गुनादिप्रवृत्तिसूचके ।

"तपसि खलु यदाऽसावुद्गमं याति मासि
 प्रथमलवगतः सन् वासवे वासवेज्यः ॥
 निखिलजनहितार्थं वर्षवृन्दे वरिष्ठः

(१) इदं लुप्तविभक्तिकम्, साधारणसहितो विरोधकृदिति
 उत्तरपदलोपी वा ।

के युगे' * इति माधवोक्तेः । तेन चान्द्रः प्रभ-
वादिश्चैत्रसिते प्रवर्तते । बार्हस्पत्यस्तु माघादौ ।
तयोर्विनियोगो ज्योतिर्निबन्धे ब्रह्मसिद्धान्ते-

‘व्यावहारिकसंज्ञोऽयं कालः स्मृत्यादिकर्मसु ।

योज्यः सर्वत्र तत्रापि जैवो वा नर्मदोत्तरे’ ॥

आर्ष्टिवेणः—

* ‘स्मरेत्सर्वत्र कर्मादौ चान्द्रं संवत्सरं सदा ।

नान्यं * यस्माद्वत्सरादौ प्रवृत्तिस्तस्य कीर्तिता’ ॥ इति ।

अयननिर्णयः । अयनं तु * सौरर्तुत्रयात्मकम् ।
‘सौरर्तुत्रितयं प्रदिष्टमयनम्’ इति दीपिकोक्तेः । तद्विवि-
धम्-दक्षिणमुत्तरं चेति । कर्कसंक्रान्तिर्दक्षिणायनम्,
मकरेऽन्त्यम् ।

अनयोर्विनियोगमाह मदनरत्ने सत्यव्रतः-

‘देवताऽऽराधवाप्यादिप्रतिष्ठादङ्मुखे रवौ ।

प्रभव इति स नाम्ना जायतेऽब्दस्तदानीम्” ॥

इत्युपक्रम्य

“इयं हि षष्टिः परिवत्सराणां बृहस्पतेर्मध्यमराशिभोगात् ।

उदाहृता पूर्वमुनिप्रवर्यैर्नियोजनीया गणना क्रमेण” ॥

इत्युपसंहारात् । * युग इति ।

संवत्सरस्तु प्रथमो द्वितीयः परिवत्सरः ।

इदा वत्सरस्तृतीयस्तु चतुर्थश्चानुवत्सरः ॥

इद्वत्सरः पञ्चमस्तु तत्सङ्घो युगसंज्ञकः” ॥ इत्युक्तेः ।

‘जैवो वा’ इति वाकारोऽस्वरससूचनाय । को व्यावहा-

रिकसंज्ञकः काल इत्यत आह- * स्मरेदिति । * यस्मादिति च

शुक्लादिमुख्य इत्येतदर्थम्, न तु कृष्णादेः कर्मानङ्गत्वार्थम् ।

अनेकवचनविरोधात् । * सौरेति मासातिदेशमाप्तवान्द्रः

दक्षिणाशामुखे कुर्वन्न तत्फलमवाप्नुयात् ॥

वैखानसः—

*‘मातृभैरववाराहनरसिंहात्रिविक्रमाः ॥

महिषासुरहन्त्यश्च स्थाप्या वै दक्षिणायने’ ॥

वैशब्दोऽप्यर्थे, न तु दक्षिणायन एवेति नियमः ।

पूर्ववचने दक्षिणायने निषिद्धाया देवप्रतिष्ठाया
देवविशेषे प्रतिप्रसवमात्रात् ।

रत्नमालायाम्—

*‘गृहप्रवेशत्रिदशप्रतिष्ठाविवाहचौलव्रतबन्धपूर्वम् ।

सौम्यायने कर्म शुभं विधेयं

यद्गर्हितं तत्खलु दक्षिणे च’ ॥ इति ।

अस्थापवादः काशीखण्डे—

*‘सदा कृतयुगं चास्तु सदा चास्तूत्तरायणम् ।

सदा महोदयश्चास्तु काश्यां निवसतां सताम्’* ॥

इत्ययनम् ॥

ऋतुनिर्णयः । ऋतुर्मासद्वयात्मा । मलमासे तु
मासद्वयात्मक एको मासः, तेन मासद्वयात्मकत्वमावि-
रुद्धम् । स द्वेधा चान्द्रः सौरश्च । ‘चैन्नारम्भो वस-
न्तादिश्चान्द्रः । मीनारम्भो, मेषारम्भो वा सौरः । *‘मी-

त्वादिव्युदासार्थम् । *मातृ इति उग्रकर्णोपलक्षणम् ।

“उग्रे कर्मणि सौम्ये च स्तोऽयने दक्षिणोत्तरे”.

इति माधवोक्तेः । तदेवाह—*गृहेति । *सदा कृतेत्या-
दि अपवादत्वाभ्युपगमवादः । अस्तित्वत्याशीर्लोठः कृतयुगादि-
कार्याप्रापकत्वात् । *सतामिति निगूढदुर्दृत्तानां भासमान-
साधुभावानां व्यावृत्तिः ।

*मीनेति । एतदनुसारेणोत्तरे ग्रीष्मादयो विकल्प्यन्ते ।

नमेषयोर्मेषवृषयोर्वा वसन्तः' इति द्यौधायनोक्तेः ।
अनयोर्विनियोगमाह त्रिकाण्डमण्डनः—

‘श्रौतस्मार्तक्रियाः सर्वाः कुर्याच्चान्द्रमसर्तुषु ।

*तदभावे तु सौरर्तुष्विति ज्योतिर्विदां मतम्' ॥

स द्विविधोऽपि षोढा । वसन्तो, ग्रीष्मो, वर्षाः,
शरद्, हेमन्तः, शिशिरः । इत्यृतुः ॥

मासनिर्णयः । मासश्चतुर्द्धा । सावनः, सौरः, चां-

तदभावे तु इति सौरर्तुगौणत्वार्थम् । एवं कृष्णादिमासानां गौण-
त्वात्तद्वदितमासद्वयात्मकर्तृनामपि गौणत्वं द्रष्टव्यम् । एवं च “वसन्ते
ब्राह्मणोऽग्निमादधीत” इत्यादौ नानैव वाक्यार्थः । अन्यथा मुख्यत्व-
गौणत्वविवेचनवैयर्थ्यात् । तत्र मुख्यवाक्यार्थे शुक्लादिचान्द्रमासद्वय-
घटितो मुख्य एव वसन्तः । कृष्णादिचान्द्रमासद्वयघटितस्य वसन्त-
पदार्थस्य गौणत्वात् । सौरमासद्वयघटितस्य तस्य गौणतरत्वात् ।
मुख्यासम्भवे गौणवाक्यार्थो ऽवलम्बनीयः ।

“प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते ।

न साम्परायिकं तस्य दुर्भतेर्विद्यते फलम्” ॥

इतिमनुवचनात् । एवं च ‘श्रौतस्मार्तक्रियाः’ इत्यत्र श्रौतपदं
सङ्गच्छते । “चान्द्रमासर्तुषु” इत्यत्र चान्द्रमुख्यगौणर्तुभ्यां गौ-
णमुख्यभावोऽपि विवक्षितः । अन्यथा सौरर्तुना गौणभावं-
प्रदर्शनासङ्गतेः । एवं शरदादिपदेऽपि । एवं च—

“मुख्यं श्राद्धं मासि मासि अपर्याप्तावृतुं प्रति” ।

“नवमिश्रं तु षडृतुम्” इत्यादौ ऋतुघटकत्वेन मुख्यचान्द्रमा-
सग्रहणे मृताहे श्राद्धं न स्यादिति मृतातिथेर्मृततिथिं याव-
च्चान्द्रो मासः, तद्युगमं च ऋतुरिति तत्र मासानां गौणत्वेन
ऋतुपदं गौणमेव । अस्तु वा तत्र ऋतुपदं मुख्यचान्द्रमासारब्धर्तु-
परतया मुख्यमेव । मृताहकर्तव्यत्वं च—

न्द्रो, नाक्षत्र इति । त्रिंशद्दिनः सावनः । अर्कसंक्रान्तेः सं-
क्रान्त्यवधिः सौरः ।

यद्यपि हेमाद्रिमाधवकालादर्शाद्यालोचनेन,
'मेषसंक्रान्त्यां सभाप्ताभावास्याकत्वं चैत्रत्वम्'
इति लक्षणाच्च मेषसंक्रान्तेश्चैत्रत्वं प्रतीयते; तथा-
पि मेषसंक्रमे दर्शद्वये सति वैशाखस्यैवाधिक्यात्त-
त्पूर्वभावित्वेन मीनस्यैव चैत्रत्वं युक्तम् । एवं मे-
षादयो वैशाखाद्याः । अतो मीनसंक्रान्तिमध्यस्थपौर्ण-
मासीकत्वम्, तादृशाद्यतिथिकत्वं वा चैत्रत्वमिति ल-
क्षणात् मीन एव सौरश्चैत्रः । एवं वैशाखादयोऽपि मे-
षाद्या ज्ञेयाः ॥

सौरमासप्रसङ्गात् *संक्रान्तिनिर्णय उच्यते । तत्र-

‘मृतेऽहनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम्’ ।

इतिवचनात् । तथा च मासि मासीसस्य प्रतिशुक्लादिमासं
संवत्सरं यावन्मृततिथौ श्राद्धं कार्यमित्यर्थः । ऋतुश्च तद्व्या-
त्मक इति ।

*संक्रान्तीति । मण्डलनेमिमध्यं केन्द्रः । तस्य पूर्वराशिसम्ब-
न्धत्यागेनोत्तरराशिप्रवेशः संक्रान्तिः । तत्कालश्चातिसूक्ष्म इति
तत्रैकस्यापि कर्त्तव्यस्याननुष्ठाने प्रसक्ते तद्योग्यतया तत्स-
न्निहितः पूर्वोत्तरः कालो ग्राह्यः । स च यावता का-
लेन केन्द्रपूर्वापरौ भागावुत्तरराशिचक्रं प्रविशतस्तावान् । स एव च
भोगः । भुज्येते पाल्येते विधिनिषेधावत्रेति व्युत्पत्तेः । स च सा-
मान्यतः पञ्चदशपञ्चदशनाडीरूपः ।

‘अतीतानागते भोगे नाड्यः पञ्चदश स्मृताः’ ।

इत्युक्तेः । एतेन-

‘संक्रान्तिसमयः सूक्ष्मो दुर्ज्ञेयः पिशितेक्षणैः ।

‘पूर्वतोऽपि परतोऽपि संक्रमात्

पुण्यकालघटिकास्तु षोडश’*—

इति सामान्यतः पुण्यकालः सर्वैरुक्तः । विशेषस्तू-
च्यते । अत्र मामकाः संग्रहश्लोकाः—

‘प्रागूर्ध्वा दश, पूर्वतः षडवनि, स्तब्धत्पराः, पूर्वत-
स्त्रिंशत्, षोडश पूर्वतो, ५थ परतः, पूर्वाः पराः स्युर्दश ।

पूर्वाः षोडश, चोत्तरा ऋतुभुवः, पश्चात् खवेदाः, पुनः
पूर्वाः षोडश, चोत्तराः पुनरथो पुण्यास्तु मेषा-

दितः’इति ॥

अस्यार्थः—मेषे प्रागूर्ध्वं च दश घटिकाः
पुण्यकालः । वृषे पूर्वाः षोडश । मिथुने पराः षो-
डश । कर्के पूर्वास्त्रिंशत् । सिंहे पूर्वाः षोडश ।
‘कन्यायां पराः षोडश । तुलायां प्रागूर्ध्वा दश । वृश्चि-
के पूर्वाः षोडश । धनुषि पराः षोडश । मकरे चत्वा-
रिंशत्पराः । इदं च हेमाद्रिमतेनोक्तम् । माघवमते त्वत्र
परा विंशतिः पुण्याः । कुम्भे पूर्वाः षोडश । मीने पराः
षोडशेति ।

‘याऽप्युत्तरा पुण्यतमा मयोक्ता

*सायं भवेत्सा यदि साऽपि पूर्वा ।

पूर्वा तु योक्ता यदि सा विभाते*

तद्योगादप्यधश्चोर्ध्वं त्रिंशन्नाड्यः पवित्रिताः’ ॥

इतिवचनस्य पूर्वं त्रिंशत् परं च त्रिंशदिति व्याख्यानमनादेयम् ।
पूर्वापरं मिलित्वा त्रिंशदित्यस्यैव युक्तत्वात् । यदि कदाचित्तात्का-
लिकरविमण्डलवशात् प्रवेश एकघट्याधिक्यमपेक्षते तदाभिप्रायेणा-
ह—*षोडशेति । *सायं—सूर्यास्तात् प्राक् । वक्ष्यति माघे ‘यदा तु
सूर्यास्तात्प्राक्’इति । *विभाते—उदयोत्तरम् । वक्ष्यति च श्रावणे

साऽप्युत्तरा रात्रिनिषेधतः स्यात् ॥

अर्वाङ् निशीथार्थादि संक्रमः स्यात्

पूर्वेऽह्नि पुण्यं परतः परेऽह्नि ।

आसन्नयामद्वयमेव पुण्यं

निशीथमध्ये तु दिनद्वयं स्यात् ॥

कर्के झषेऽप्येवमिति ह्युवाच

हेमाद्रिसूरिश्च तथाऽपरार्कः ।

झषः प्रदोषे यदि वाऽर्धरात्रे

परेऽह्नि पुण्यं त्वथ कर्कटश्चेत् ॥

प्रभातकाले यदि वा निशीथे

पूर्वेऽह्नि पुण्यं त्विति माधवार्थः' ॥

अत्र मूलवचनानि माधवापरार्कहेमाद्र्यादिषु

द्रष्टव्यानि ।

सर्वासु संक्रान्तिषु दानविशेषो हेमाद्रौ दानका-
ण्डे उक्तः ।

विश्वामित्रः—

‘मेषसंक्रमणे भानोर्मेषदानं महाफलम् ।

वृषसंक्रमणे दानं गवां प्रोक्तं तथैव च ॥

वस्त्रान्नपानदानानि मिथुने विहितानि तु ।

घृतधेनुप्रदानं च कर्कटेऽपि विशिष्यते ॥

ससुवर्णं छत्रदानं सिंहेऽपि विहितं सदा ।

कन्याप्रवेशे वस्त्राणां वेश्मनां दानमेव च ॥

तुलाप्रवेशे तिलानां(धान्यानां)गोरसानामपीष्टदम् ।

अन्नकीचलिते भानौ दीपदानं महाफलम् ॥

(अन्नकी वृश्चिकः) ।

धनुष्प्रवेशे वस्त्राणां यानानां च महाफलम् ।

झषप्रवेशो दारूणां दानमग्नेस्तथैव च ॥

कुम्भप्रवेशो दानं तु गवामम्बुनृणस्य च ।

मीनप्रवेशो स्थानानां मालानामपि चोत्तमम् ॥ इति ।

अत्रोपवासमाह हेमाद्रावापस्तम्बः—

‘सूर्योदयोत्तरं संक्रमेतु’ इति । मूलवचनानि—

‘मध्ये तु विषुवे पुण्यं प्राग्विष्णौ दक्षिणायने ।

षडशीतिमुखेऽतीते ह्यतीते चोत्तरायणे’ ॥

इत्यादीनि, ‘अहि संक्रमणे पुण्यम्’ इत्याद्यग्निप्राणि च । अत्रो-
भयतः प्रसक्तस्य षोडशत्वादेः—

‘वर्त्तमाने तुलामेवे नाड्यस्तृभयतो दश’ ।

इति विषुवयोरपवादः, विष्णुपदीषु पूर्वत एव, षडशीत्यास्येषु
परत एवेति च नियम इति केचित् ।

वस्तुतस्तु सर्वसंक्रान्तिषु भोगसाम्येन व्यवस्थायां माना-
भावाद्विशेषतो दशत्वादीनि पुण्यतमत्वार्थानि ।

‘या याः सन्निहिता नाड्यस्तास्ताः पुण्यतमाः स्मृताः’—

इत्युक्तेः । अत एव—

‘धनुर्मीनावतिक्रम्य कन्यां च मिथुनं तथा ।

पूर्वापरविभागेन रात्रौ संक्रमते रविः ॥

दिनान्ते पञ्च नाड्यस्तु तदा पुण्यतमाः स्मृताः ।

उदयेऽपि तथा पञ्च दैवे पित्र्ये च कर्मणि’ ॥

इतिस्कान्दे तमबुपात्तः । उभयत्वपूर्वत्वादीनि चोभयभो-
गिनीत्वपूर्वभोगिनीत्वादिव्यवहारार्थानि । एतेन—

‘पुण्यकालो विष्णुपद्याः प्राक् पश्चादपि षोडश’ ।

इति वचनादुभयतः षोडशत्वस्य विष्णुपद्यामुपसंहार इत्य-
पास्तम् । तत्र विष्णुपदीग्रहणस्योपलक्षणत्वात् । एवं च—

*‘अयने विषुवे चैव त्रिरात्रोपोषितो नरः ।

स्नात्वा यस्त्वरचयेद्भानुं सर्वकामफलं लभेत्’ ॥

अशक्तौ तु वृद्धवसिष्ठः—

‘अयने संक्रमे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

अहोरात्रोषितः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते’ ॥

अत्रोपवासः संक्रमदिने, दानादि तु पुण्यकालदिन
इत्याचार्यचूडामणिः । विधिलाघवात्पुण्यकालदिन एवो-
भयमिति वृद्धाः ।

‘षडशीत्यां व्यतीतायां षष्टिरुक्तास्तु नाडिकाः’ ।

इति कृत्स्नदिवसाभ्यनुज्ञानं प्रत्युक्तम् । षडशीत्या आरभ्य
चतसृणां प्रत्येकं पञ्चदशेत्यर्थात् ।

‘षडशीतिमुखेऽतीते नाड्यः पञ्चदश स्मृताः’ ।

इत्युक्तेः ।

*अयने इति । अत्रायनविषुवपदम्—

‘अयने कोटिपुण्यं च लक्षं विष्णुपदीफलम् ।

षडशीतिसहस्रं तु षडशीत्यां स्मृतं बुधैः’ ॥

शतमिन्दुक्षये दानमनन्तं तु दिनक्षये ।

विषुवे शतसाहस्रं व्यतीपाते त्वनन्तकम्’ ॥

इतिवृद्धवसिष्ठोक्ताद्यन्तोपग्रहमुखेन तदुक्तसर्वसंक्रान्तिपरम् ।

‘नित्यं द्वयोरयनयोर्नित्यं विषुवतोऽङ्गोः ।

चन्द्रार्कयोर्ग्रहणयोर्व्यतीपातेषु पर्वसु ॥

अहोरात्रोषितः स्नानं श्राद्धं दानं तथा जपम् ।

यः करोति प्रसन्नात्मा तस्य स्यादक्षयं च तत्’ ॥

इतिवत्प्राधान्याभिप्रायं वा । तेन सर्वसंक्रान्तिलाभान्नात्र त-
त्पदासङ्गतिः । एवं संक्रान्तिसामान्ये व्युपवासप्राप्तेस्तत्राशक्तस्या-
ग्निमैकोपवासोक्तेरपि । अहोरात्रोषित इतिप्रत्ययार्थो (भूतकालः)

इदं च पुत्रिगृहस्थातिरिक्ताविषयम् ।

*‘आदित्येऽहनि संक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

उपवासो न कर्तव्यः पुत्रिणा गृहिणा तथा’ ॥

इति जैमिनिवचनात् ।

अत्र श्राद्धमुक्तं हेमाद्रौ विष्णुधर्मे—

‘श्राद्धं *संक्रमणे भानोः प्रशस्तं पृथिवीपते’ ।

अपराकैऽपि विष्णुः—

न विवक्षितः ।

‘अमावास्या द्वादशी च संक्रान्तिश्च विशेषतः ।

एताः प्रशस्तास्तिथयो भानुवारस्तथैव च ॥

अत्र स्नानं जपो होमो देवतानां च पूजनम् ।

उपवासस्तथा दानमेकैकं पावनं स्मृतम्’ ॥

इति सांवर्तैकवाक्यत्वात् । चस्तुतस्तु त्रिरात्रोपोषित इति पूर्ववाक्ये प्रत्ययार्थो विवक्षितः । ‘अगृहिभिः पुत्रीतरैः सङ्क्रमे प्राच्यद्वा त्रितयेऽथवोपवसनं कार्यम्’ इति दीपिकायां ‘प्राचि’ इति विशेषणात् । तद्वदहोरात्रोपित इत्यत्रापि स विवक्षित एव । सांवर्तै तु संक्रान्त्यधिकरणकोपवासविध्यन्तरमिति ।

*आदित्ये इति ।

‘रविवारार्कसंक्रान्तावेकादश्यां सितेतरैः ।

पारणं चोपवासं च न कुर्यात्पुत्रवान्गृही’ ॥

इति पारणनिषेधात्तदङ्गिनः पूर्वस्य त्र्यहस्य एकाहस्य वा उपवासस्य निषेधोऽपि द्रष्टव्यः । इत्थमेव—

‘सप्तवारानुपोष्यैव सप्तधा संयतेन्द्रियः ।

सप्तजन्मकृतात्पापात्तत्क्षणादेव हीयते’ ॥

इति रविशन्युपवासयोः साक्षात्, पारणानिषेधमुखेन वा ‘आदि-
त्येऽहनि’ इति ‘रविवार’ इति च निषेधः । परं तु संक्रान्ताविसस्य

आदित्यसंक्रमश्चैव (१)विशेषेणायनद्वयम् ।

व्यतीपातो ऽथ जन्मर्क्षं चन्द्रसूर्यग्रहस्तथा ॥

(जन्मभमभ्युदयश्च) ।

एतांस्तु श्राद्धकालान्वै *काम्यानाह(२) प्रजापतिः ।
इति ।

द्वादशादिदिनैरर्वागधनांशप्रवृत्तावपि पुण्यं वक्तु-
मयनग्रहणम् । अन्यथा संक्रमेण सिद्धेरयनग्रहणं व्यर्थं
स्यादित्यपरार्कः ।

हेमाद्रावपि गालवः-

*अयनांशकतुल्येन कालेनैव स्फुटं भवेत् ।

तन्निमित्तकमर्थः, न तु तदधिकरणकेति । प्रयुक्तान्तरनिमित्त-
कोपवासपारणयोरावश्यकत्वात् । 'तत्प्रयुक्तोपवासस्य'इत्यादिन्या-
यसाम्यात् । एवं च-

भृगुभानुदिनोपेता सूर्यसंक्रान्तिसंयुता ।

एकादशी सदोषोष्या पुत्रपौत्रप्रवर्द्धिनी ॥

इति विष्णुधर्मादि संगच्छते । *संक्रमणे इति पुण्यका-
लीनत्वार्थम् । *विशेषेणेति मेषायनादौ श्राद्धसूचकम् ।
*नित्यानिति ।

रविसंक्रमणे प्राप्ते न स्नायाद्यस्तु मानवः ।

सप्तजन्मानि रोगी स्याद्वरिन्द्रश्चापि जायते ॥

इति स्नानवत् श्राद्धस्यापि नित्यत्वं नैमित्तिकत्वादित्यपि द्र-
ष्टव्यम् । सर्वसंक्रान्तावयनांशसत्त्वे किं मानमित्यत्राऽऽह-*

(१) यद्यपि लिखितपुस्तकेषु "विषुवं चायन" इति पाठस्तथाऽपि
टीकायां 'विशेषेण' इति प्रतीकसत्त्वादयमेव युक्तं इति ।

(२) अत्र 'नित्यानाह' इति पाठः साधुः । नैमित्तिकत्वेन तेषां
काम्यत्वाभावात् । टीकायां 'नित्यान्' इति प्रतीकाच्च ।

मृगकर्कादिगे सूर्ये याम्योदगयने सति ॥

तदा संक्रान्तिकाले स्युरुक्ता विष्णुपदादयः । इति ॥

अयनांशकच्युतिरूपे संक्रान्तिकालेऽपि विष्णुपदादयः प्रवर्तन्ते । तेन *तत्प्रयुक्तं पुण्यकालादि तत्रापि ज्ञेयमिति स एव व्याचख्यौ । तच्च मेघायनं वृषायनमित्यादि सर्वत्र ज्ञेयम् । माधवीयेऽपि जावालिः—

*संक्रान्तिषु यथा कालस्तदीयेऽप्ययने तथा ।

अयने विंशतिः पूर्वा मकरे विंशतिः पराः ॥ इति ।

मकरायने पूर्वा विंशतिघटिकाः पुण्याः । मकरसंक्रान्तौ तु पश्चाद्विंशतिः । अन्यत्रायने तत्संक्रान्तिवदित्यर्थः ।

विष्णुपदादिस्वरूपं च दीपिकायामुक्तम्—

हर्षङ्घ्रिर्वृषसिंहवृश्चिकघटेष्वर्कस्य यः संक्रमः,

कन्यामीनधनुर्नृयुक्षु षडशीत्यास्य, तुलामेघयोः ।

प्रोक्तं तद्विषुवं, ज्येष्ठेऽयनमुदक्, कर्काटके दाक्षिणम् । इति ।

हर्षङ्घ्रिः—विष्णुपदम् । नृयुक्—मिथुनम् । अत्र च

*पिण्डरहितं श्राद्धं कुर्यात् । तथा चापरार्कं मात्स्ये—

नांशेति । मकरादिगे सूर्ये सति यदुदगयनादि, तत्र सति योऽयनांशकालस्तत्तुल्यकालेनैव कुम्भादौ सिंहादौ चायनं पुण्यकालः स्फुटं भवेत् । तत्र यः संक्रमकालः, सोऽपि च पुण्यकाल इत्यर्थः ।

सर्वं विष्णुपदाद्युक्तं विद्यादिह यथाऽन्यथा ।

इतिप्रथमश्लोकोत्तरार्द्धपक्षे अयनांश एव विष्णुपदादि ।

अन्यथा—तत्र तदकरणे इत्यर्थः । *तत्प्रयुक्तम्—अयनांशप्रयुक्तम् ।

विष्णुपदाद्ययनांशे, पूर्वादिभोगिनीत्वं सापवादमाह—*संक्रान्ति-

ष्विति । *पिण्डरहितमिति तत्सहचरितधर्मोपलक्षणम् ।

‘पिण्डनिर्वापरहितम्’ ‘पिण्डो यत्र निवर्त्तते’ इत्याद्यग्रे सत्त्वात् ।

अथनद्धितये आद्धं विषुवद्धितये तथा ।

संक्रान्तिषु च सर्वासु पिण्डनिर्वपणादृते ॥ इति ।

आद्धशूलपाणिस्त्वस्य निर्मूलत्वात्, समूलत्वेऽपि—

ततः प्रभृति संक्रान्तावुपरागादिपर्वसु ।

त्रिपिण्डमाचरेच्छ्राद्धमेकोदिष्टं सृतेऽहनि ॥

इतिमात्स्योक्तेः(१) ग्रहणा*ग्रहणवद्विकल्प एवेत्याह ।

*नन्न । अह्य *पार्वणानुवादकत्वेन पिण्डाविधायकत्वा-

त् । पिण्डो-व्यक्तिः । *अन्यथैकपदे* पिण्डानुवादे त्रित्व

विधौ च वषट्कर्तुः प्रथमभक्षव*वैरूप्यापत्तेः । तथा चो-

भयसमूलत्वे पिण्डरहितं पार्वणं कर्तव्यमित्युभयव-

चनयोरर्थः । त्रिपिण्डशब्देनैकोदिष्टव्यावर्तनमात्रम् ।

मङ्गलकृत्येषु विशेषमाह ज्योतिर्निबन्धे नारदः-

त्याज्याः सूर्यस्य संक्रान्तेः पूर्वतः परतस्तथा ।

विवाहादिषु कार्येषु नाज्यः षोडश षोडश ॥ इति ।

एतत्पुण्यकालोपलक्षणम् ।

*ग्रहणेति । वैधीं प्राप्तिमनूयैकार्थस्य निषेधस्य पाक्षिकतन्निवृत्तौ

पर्यवसानात् । येषां मृताहन्येकोदिष्टसमाचारस्तेषामपि संक्रान्त्यादौ

त्रिपिण्डं-पार्वणं आद्धमित्येवार्थ इत्याशयेन दूषयति-*नन्नेति ।

*पार्वणानुवादकत्वेनेति अमावास्याविकृतित्वेन षड्दैवत्यत्वा-

र्थम् । बाधकपत्त्याह-*अन्यथेति । *एकपदे-एकप्रसरे पदे ।

*वैरूप्यम्-उद्देश्यत्वविधेयत्वरूपम् । “वषट्कर्तुः प्रथमभक्षः”

इत्यत्र भक्षणमुद्दिश्य प्राथम्यविधिर्न युक्तः । विधिप्रतीतेरुद्देश्यप्र-

तीतिपूर्वकत्वेनैकप्रसरताभङ्गापत्तेः । न चैव “लोहितोष्णीषा ऋत्वि-

(१) ज्योतिष्टोमसंस्थाभूते ऽतिरात्रे ‘अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति’
‘नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति’ इति विधिनिषेधाभ्यां षोडशिसंज्ञकपात्र-
ग्रहणविकल्पवदित्यर्थः ।

भानोः संक्रान्तिभोगश्च *कुलिकश्चार्द्धयामकः ।

इति ज्योतिःशास्त्रे वज्र्येषु परिगणनात् ।

अथनव्यतिरिक्तासु दशसु संक्रान्तिषु रात्रौ (१) स्नानश्राद्धादि न कार्यम् ।

अहि संक्रमणे कृत्स्नमहः पुण्यं प्रकीर्तितम् ।

रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिनार्धं स्नानदानयोः ॥

*अर्धरात्रादधस्तास्मिन्मध्याह्नस्योपरि क्रिया ।

ऊर्ध्वं संक्रमणे चोर्ध्वमुदयात्प्रहरद्वयम् ॥

पूर्णे चेदर्धरात्रे तु यदा संक्रमते रविः ।

प्राहुर्दिनद्वयं* पुण्यं सुक्त्वा मकरकर्कटौ ॥

इतिवृद्धवसिष्ठादिवचनैरहःपुण्यत्वोक्त्या,

जः प्रचरन्ति”इत्यत्रोष्णीपमुद्दिश्य लौहित्यविधिर्न स्यादिति वाच्यम् । तत्रोद्देश्यस्यान्यतः सिद्धत्वात् । इहतु भक्षणस्य पिण्डस्य च विधानादन्यतः सिद्धं पार्वणमनूयते इत्येव युक्तमित्यर्थः ।

*कुलिक इति ।

कुलिकः कालवेला च यमघण्टश्च कण्टकः ।

वाराद् द्विघ्ने क्रमान्मन्दे बुधे जीधे कुजे क्षणः ॥ इति ।

वाराद् द्विघ्ने क्रमान्मन्दे घट्यूनः कुलिको निशि । इति च ।

भौमभार्गवसूर्यज्ञसौरीन्द्राङ्गिरसक्रमात् ।

वातरेषु द्वितीयाद्या अर्द्धयामा बुधैः स्मृताः ॥

इति चार्द्धयामः । किं तद्दिनार्धमित्यत्राऽऽह *अर्धरात्रादिति । *दिनद्वयमिति अर्धावच्छिन्नं बोध्यम् । दिनार्धमित्युपक्रमात् ।

(१) मनुस्मृत्याह—“रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत राक्षसी कीर्तिना हि सा । सन्ध्ययोरुभयोश्चैव सूर्ये चैवाचिरोदिते” इति । (अ० ३५ ब्र० २७)

रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिवा कुर्यात्तु तत्क्रियाम् ।

पूर्वस्मात्परतो वाऽपि प्रत्यासन्नस्य तत्फलम् ॥

सम्पूर्णे अर्द्धरात्रे तु उदये ऽस्तमये ऽपि वा ।

मानार्द्धं भास्करे पुण्यमपूर्णे शर्वरीदले ॥

इति देवीपुराणाच्च ।

सम्पूर्णे अर्द्धरात्रे—रात्रेरष्टममुहूर्ते । उदये—प्रातःसन्ध्यायाम् । अस्त-
मये—सायंसन्ध्यायाम् । अपूर्णे शर्वरीदले—निशीथपूर्वोत्तरभागयोश्च
संक्रमे । भास्करे—भासं करोतीति व्युत्पत्त्या दिवसे यन्मानार्द्धं, त-
त्पुण्यमिति तदर्थः । ‘अर्द्धमन्तर्वेदि’ इतिन्यायेन कृत्स्नां रात्रिमनूय
दिनमानार्द्धत्वाविधेः ।

आदौ पुण्यं विजानीयाद्यद्यभिन्ना तिथिर्भवेत् ।

अर्द्धरात्रे व्यतीते तु विज्ञेयमपरेऽहनि ॥

इति देवीपुराणं च दिनद्वयपुण्यत्वे नैमित्तिकावृत्तिवारणा-
र्थम् । निशीथे संक्रमे तिथेः पूर्वदिनतिथ्यभेदे पूर्व दिनार्द्धं
पुण्यम्, परदिनतिथ्यभेदे च परदिनार्द्धमिति चाऽऽर्थिकम् ।
इत्थं च तत्र दिनद्वयतिथिसत्त्वे पूर्वभोगिनीषु पूर्वम्, उत्त-
रभोगिनीषूत्तरम्, उभयभोगिनीषु तु इच्छया विकल्प इति
मन्तव्यम् । “आहत्य पूर्वदिनतिथ्यभेदोक्त्या तद्विपरीतस्तत्तिथिभेद
एवाऽऽर्थिकः, न तूत्तरतिथ्यभेदस्तादृशः । येन निमित्तद्वयसन्निपा-
तेन व्यवस्थापेक्षायामुक्तव्यवस्था घटेत् । तथा चोत्तरभोगिन्यादा-
वपि पूर्वातिथ्यभेदे पूर्वमेव पुण्यम्” इति हेमाद्र्यादयः । व्यतीते
त्वित्यत्र द्वितीयपादानुषङ्गादर्द्धरात्रादूर्द्धं संक्रमे पूर्वतिथ्यभेदेऽपि
परेष्टुरेवेत्यर्थः । अर्द्धरात्रौ मध्यवर्त्तिदण्डद्वयम् । केचित्तु या
या इत्यनेन दश पूर्वा दशापराः’ इत्यादिविशेषशास्त्रप्रसिद्धसंख्या
नानूयते । सकलशिष्टाचारविरोधात् । किं तु सामान्यतः प्राप्त-
घटीषु तत्तत्संख्या । तदनुरोधेन च क्षण एवार्धरात्र इत्याहुः ।

इति वसिष्ठवचनाच्चार्या*द्रात्रौ स्नानादिनिषेध-
प्रतीतिः । यानि तु—

विवाहव्रतसंक्रान्तिप्राप्त्या*ऋतु(१)जन्मसु ।

तथोपरागपातादौ स्नाने दाने निशा शुभा ॥ इति-
राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु ।

स्नानदानादिकं कुर्युर्निशि काम्यव्रतेषु च ॥

इत्यादीनि विष्णुगोभिलादिवचनानि, *तानि म-
करकर्कसंक्रान्तिविषयाणि । 'मुक्त्वा मकरकर्कटौ'
इति तयोर्दिवानुष्ठानस्य पर्युदस्तत्वादिति हेमाद्रि-

*अर्थादिति । अहःसंक्रमे तत्पुण्यत्वसिद्धेरहरेवेतिनियमः।येषां
त्वेकान्वये इतरान्वयेन समुच्चयासम्भवादितरव्युदासे शब्दतात्पर्य-
कल्पनयैव नियमः—यथा 'याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्ब्राह्मणो धनमर्जयेत्'
इत्यादौ, अत्रार्जने उपायत्रयान्वये कृष्यादेर्नान्वयः—प्रकृते च संक्र-
मे पूर्वोत्तरभागत्वेन रात्रिभागस्यापि समुच्चित्यान्वयः सम्भवतीति न
नियम इति मतम्, तेषां मते परिसंख्यैव । एवं चैकतरभोगिनीनां
संधोपजातानामपि न पुण्यं, कैव कथा रात्रावुपजातानामिति
स्थिते तत्र कथन्तायां रात्रावित्याद्युक्तम् ।

*ऋत्वििति । 'ऋतौ तु गर्भशङ्कित्वात्'इत्यादि-ऋतुगमन-
निमित्तं स्नानं वक्ष्यति । *तानीति । मुक्त्वेषस्यार्द्धरात्रमा-
त्रनिर्णयशेषत्वं कृत्स्नरात्रिनिर्णयशेषत्वं वा उपेत्य कर्कमकरौ
विवाहेत्यादेर्निर्णयो वाच्यः । इत्थं च 'मिथुनात्कर्कसंक्रान्तिः'
'कामुकं तु परित्यज्य'इत्येवमादीनां रात्रिमपरिहृत्यार्थवत्त्वा-
य विकल्प उपेयते इति भावः । वक्ष्यमाणस्वरसादाह—

माधवादयः । *वस्तुतस्तु प्रागुक्तवचनेन तयोर्दि-
नद्वयपुण्यत्वादेरेव पर्युदासान्मकरकर्कटयोरपि *‘स्ना-
नं दानं परेऽहनि’ इत्यादिभिरहःपुण्यत्वोक्तेरहःपु-
ण्यत्वानुपपत्त्या कल्पपरात्रिनिषेधस्य च प्रत्यक्षरा-
त्रिविधिना बाधात्सर्वसंक्रान्तिषु रात्रावनुष्ठानविक-
ल्पः । स च देशाचाराद्व्यतिष्ठत इति युक्तः पन्थाः ।
अथनयोस्तु वक्तव्यो विशेषः श्रावणे माघे च व-
क्ष्यते । ज्योतिर्निबन्धे गर्गः—

यस्य जन्मर्क्षमासाद्य रविसंक्रमणं भवेत् ।

तन्मासाभ्यन्तरे तस्य वैरह्लेशधनक्षयाः ॥

तगरसरोरुहपत्रै रजनीसिद्धार्थलोभ्रसंयुक्तैः ।

स्नानं जन्मर्क्षगते रविसंक्रमणे नृणां शुभदम् ॥

हेमाद्रौ—

अहि चेद्रात्रियुगं स्याद्रात्रौ चेद्रासरद्वयम् ।

संक्रान्तिः पक्षिणी ज्ञेया *दानाध्ययनकर्मसु ॥

यत्तु गौडाः—

संक्रान्त्यां पक्षयोरन्ते द्वादश्यां श्राद्धवासरे ।

सायंसंध्यां न कुर्वीत कुर्वेच्च पितृहा भवेत् ॥

इति कर्मोपदेशिन्यां व्यासोक्तेः सायं पुण्यकाले

*वस्तुतस्तुत्विति । नन्वेतयोरर्थत एव रात्रिपुण्यत्वं स्यादत
आह—*स्नानमिति । तथा चान्यथापि कथंताशान्तेर्न रात्रिपुण्य-
त्वापत्तिरिति भावः । *दानं—वेदस्य । अध्ययनपदसन्निकर्षात् । अ-
ध्यापनमिति यावत् । एतच्चायनविषुवमात्रानध्यायविषयम् ।

निशाद्वयं दिवा, रात्रौ संक्रमे वासरद्वयम् ।

अनध्यायं प्रकुर्वीत अयने विषुवे तथा ॥

संध्यानिषेधमाहुस्तन्निर्मूलम् । अन्यच्च *बहु वक्तव्यं
विस्तरभीतेनोच्यते ॥ इति संक्रान्तिनिर्णयः ॥

इति नव्यधृतवचनात् । *बह्विति ।

सूर्ये घोरा, विधौ ध्वांक्षी, पापवारे महोदरी ।

बुधे मन्दाकिनी नाम, मन्दा सुरपुरोहिते ॥

मिश्रिता शुक्रवारे स्याद्, राक्षसी च शनैश्चरे ।

मन्दा ध्रुवेषु विज्ञेया, मृदौ मन्दाकिनी तथा ॥

क्षिप्ते ध्वांक्षीं विजानीयाद्, उग्रे घोरा प्रकीर्तिता ।

चरैर्महोदरी ज्ञेया, क्रूरैर्ऋक्षैस्तु राक्षसी ॥

मिश्रिता चैव विज्ञेया मिश्रैर्ऋक्षैस्तु संक्रमे ।

द्विचतुःपञ्चसप्ताष्टनवद्वादश तासु तु ॥

क्रमेण घटिका ह्येतास्तत्पुण्यं पारमार्थिकम् ।

पारमार्थिकं-सूक्ष्मतमे संक्रमकाले यत्पुण्यं धर्मानुष्ठानात् तदे
तासु तत्तद्वारे तत्तन्नक्षत्रे तत्तत्फलं पूर्णम् । वारक्षयोर्विपर्यासे व्या-
मिश्रमिति बोध्यम् ।

मन्दा विप्रजने शस्ता, मन्दाकिन्यस्तु राजनि ।

ध्वांक्षी वैश्येषु विज्ञेया, घोरा शूद्रे सुखप्रदा ॥

महोदरी तु चौरेषु, शौण्डिकेषु तु राक्षसी ।

चण्डालपुलकसानां च ये चान्ये क्रूरकर्मिणः ॥

सर्वेषां दारुणानां च मिश्रिता वृद्धिकारिणी ।

एवं—

पूर्वाह्नकाले नृपतीन्, द्विजेन्द्रान्मध्यन्दिने, चाथ विशोऽपराह्णे ।

शूद्रान् रवावस्तमिते, प्रदोषे पिशाचकान्, रात्रिचरान्निशीथे ॥

नटादिकांश्चापररात्रिकाले, प्रत्युपकाले पशुपालकौथ ।

संक्रान्तिरर्कस्य समस्तलिङ्गिव्रतं च सन्ध्यासमये निहन्ति ॥

इति बेलाफलम् । अत्र यस्य या शुभा संक्रान्तिः, तेन तस्यां

पञ्चयुगजश्चान्द्रो मासः । स द्वेधा* । शुक्लादिर-
मान्तः, कृष्णादिः पूर्णिमान्तश्चेति । तथा च त्रि-
काण्डमण्डनः—

चान्द्रोऽपि शुक्लपक्षादिः, कृष्णादिवेति च द्विधा ।
इत्युक्त्वा देशभेदेन तद्व्यवस्थाभाह—

परमोदयसाधनं महादानादि कार्यम् । यस्य याऽशुभा, तेन
तस्यामरिष्टहानिकरं तत्तच्छान्त्यादि । तदर्थ एव च षोडशघटि-
कादिः सामान्यकालः । आदित्यस्य नक्षत्रसंक्रमे, ग्रहान्तराणां
राशिनक्षत्रयोः संक्रमे च पुण्यकालं स्नानादि चाऽऽह जैमिनिः—

नक्षत्रराश्यो रविसंक्रमे स्युरर्वाक् परस्ताच्च रसेन्दुनाड्यः ।
पुण्यास्तथेन्दोस्त्रिधरापलैर्युगेकैव नाडी मुनिभिः शुभोक्ता ॥
नाड्यश्चतस्रः सपलाः कुजस्य, बुधस्य तिस्रो मनवः पलानि ।
सार्द्धाश्चतस्रः पलसप्तयुक्ता गुरोश्च, शुक्रं सपलाश्चतस्रः ॥
द्विनागनाड्यः पलसप्तयुक्ताः शनैश्चरस्याभिहिताः सुपुण्याः ।
आद्यन्तमध्ये जपहोमदानं कुर्वन्नवाप्नोति सुरेन्द्रधाम ॥

इति । अर्वाक् परस्तादिति सर्वत्र सम्बध्यते । रसेन्दुः—षोडश ।
त्रिधरा—त्रयोदश । सपलाः—एकपलाधिकाः । मनवः—चतुर्द-
श । नागाः—अष्ट, द्विगुणिताः षोडश । एषु संक्रमेषु दिवापदाभा-
वाद्वात्रौ जातेषु तत्रैव पुण्यम् ॥ इति संक्रमटिप्पणी ॥

*द्वेधेति । गवामयनविकृतौ उत्सर्गिणामयने ऽतिदेशतः प्रति-
मासं प्राप्तेषु त्रिंशदहःसु द्वितीयादिमासीयप्रथमाहस्यागे “अमा-
वास्यया मासान् सम्पाद्याहरुत्सृजन्ति, अमावास्यया हि मासान्
सम्पश्यन्ति” । “पौर्णमास्या मासान् सम्पाद्याहरुत्सृजन्ति, पौर्ण-
मास्या मासान् सम्पश्यन्ति” इति श्रुतेः । यस्तु यत्कि-
ञ्चित्त्रिंशत्तिथिसमुदायत्वेनानुगतधर्मेणाक्रान्तस्तिथिवद्भो यत्किञ्चि-
त्तिथिमारभ्य तत्तिथ्यवधिकश्चान्द्रः, स न विभक्तः । विशे-

कृष्णपक्षादिकं मासं नाङ्गीकुर्वन्ति के च न ।

येऽपीच्छन्ति न तेषामपीष्टो विन्ध्यस्य दक्षिणे ॥

इति । विन्ध्यस्य दक्षिणे कृष्णादिनिषेधादुत्तरतो*
द्वयोरभ्यनुज्ञा गम्यते । तत्रापि शुक्लादिमुख्यः, कृष्णा-
दिगौणः । *शास्त्रेषु चैत्रशुक्लप्रतिपद्येव चान्द्रसंवत्स-
रारम्भोक्तेः । तदुक्तं दीपिकायाम्-

‘चान्द्रोऽब्दो मधुशुक्लगप्रतिपदारम्भः’ इति । न
हि ये कृष्णादिं मन्यन्ते, तेषां वत्सरारम्भो भिद्यते ।
अतः शुक्लादिमुख्यः । कृष्णादिना मलमासासम्भवाच्च ।
चन्द्रस्य सर्वनक्षत्रभोगेन नाक्षत्रो मासः । सावनादी-
नां व्यवस्थोक्ता हेमाद्रौ ब्रह्मसिद्धान्ते ।

पवाचिनां चैत्रादिशब्दानां तत्राप्रयोगात् । न च तस्य सावन
एवान्तर्भावः । पट्टसवनस्नानविधिवशात्सवनशब्दो दिनस्य रात्रेश्च
तृतीयभागार्थक इति तदुभयसम्बन्ध्यहोरात्रद्वारकतत्सम्बन्धिनः
त्रिंशदहोरात्रसमुदायस्यैव सावनत्वात् ।

*उत्तरत इति । विन्ध्यस्येति शेषः । नर्मदोत्तरभागे
इत्यप्याहुः । ननु कर्मवर्णविशेषेषु अग्निमवचनसद्भावादस्य को
विषय इति चेत्सङ्कल्प एव । आचारात् । त्रिकाण्डमण्डनवचनस्याऽऽ-
चारमूलकत्वात् । एवं च मुख्यचान्द्रमासातिरिक्तगौणमासप्रयुक्त-
कर्मस्वपि सङ्कल्पे विन्ध्योत्तरे शुक्लाद्युल्लेखाचाराभावात् कृष्णादि-
रेवोल्लेख्यः । विन्ध्यदक्षिणे तु शुक्लादिः, न तु गौणमासः ।

यत्तु ‘द्वयोरभ्यनुज्ञा’ इत्युक्तं, तस्य तिथिकृत्ये चेति विषयः । *शा-
स्त्रेष्विवति । ‘चैत्रे मासि जगद्ब्रह्मा’ इत्यादिकल्पयुगादिप्रवृत्तेः शुक्लप्र-
तिपत्सूर्योदयकालीनत्वोक्तेरित्यर्थः । अथ कृष्णादिगौणत्वमयुक्तम् ।
संवत्सरमासयोरारम्भतिथिरैकैवेत्यनियमात्, वैशाखादौ गतत्वात् ।
न चैवं कृष्णादिना मलमासापत्तिः । तस्य शुक्लादित्वोपगमात् ।

अत एव माघस्नानादौ चातुर्मास्यादौ च कृष्णादेर्विनियोगः । अन्यथा गौणमुख्यन्यायेन तदसङ्गतेः । न चानुगमः । स्वीयपञ्चदशकलावृद्धिक्षयपरिच्छेदपर्याप्तिमत्त्वसम्बन्धेन चन्द्रवत्त्वं चान्द्रत्वं ह्यनुगतम् । एतच्च तिथिवद्धचान्द्रेऽपि । आदौ कासां चित्कलानां वृद्धिः, ततः पञ्चदशानां तासां क्षयः, ततः पुनस्तासां कासाश्चिद् वृद्धिः; आदौ वा कासां चित्तासां क्षयः, ततः पञ्चदशानां तासां वृद्धिः, ततः पुनः कासां चित्तासां क्षय इति पौर्वापर्यभेदेऽपि अन्यूनानधिकपञ्चदशकलावृद्ध्यादिसत्त्वात् । एकव्यादिकलावृद्ध्यादिमत्तिथिद्वयादिवारणाय स्वीयत्वं यावत्कलालाभार्थम् । तथा च स्मरणम्—

मस्यन्ते परिमीयन्ते स्वकलावृद्धिहानितः ।

मासा एते स्मृता मासास्त्रिंशत्तिथिसमन्विताः ॥ इति ।

तथा च तिथिवद्धचान्द्रापरिगणने न्यूनता; इति चेन्न । एतद्वि तिथिवद्धचान्द्रव्यावृत्तमेव स्वीकार्यम् । अन्यथा एते इति चैत्रादिविशेषवाचिसर्वनामदर्शनात्तस्य चैत्रत्वाद्यापत्तेः । एवं स्थिते 'अन्यायश्चानेकार्थत्वम्' इति न्यायेन शुक्लकृष्णाद्योरेकतरस्य गौणत्वे आवश्यकं कृष्णादेरेव तथात्वमुपेयते । स्वकलावृद्धिहानीत्यत्र वृद्धिहान्योः क्रमस्यापि विवक्षणात् ।

इन्द्राग्नी यत्र हूयेते मासादिः स प्रकीर्तितः ।

अग्नीषोमौ स्थितौ मध्ये समाप्तौ पितृसोपकौ ॥

इतिलघुहारीतेनाऽऽदिमध्यसमाप्त्युपादानात्तदुपलक्षितकालविशेषत्वरूपमाससामान्यलक्षणस्य दर्शान्तचान्द्र एव सत्त्वाच्च । उक्तसाधारणलक्षणं तु व्यर्थमेवेति न तिथिवद्धचान्द्रो गणितः । एवं चैत्रादयोऽपि दर्शान्तचान्द्रे एव मुख्याः । मुख्यमासलक्षणमभिधाय 'एते' इत्यभिधानात् । किञ्च इन्द्राग्नी यत्रेत्यादिशुक्लादिमाससामान्यलक्षणमभिधाय

चक्रवत् परिवर्त्तेत सूर्यः कालवशाद्यतः ।

अतः सांवत्सरं श्राद्धं कर्त्तव्यं मासचिह्नितम् ॥

मासचिह्नं तु कर्त्तव्यं पौषमाघाद्यमेव हि ।

यतस्तत्र विधानेन स मासः परिकीर्तितः ॥

इति लघुहारीतेन—सांवत्सरश्राद्धं पूर्वोक्तमासचिह्नितं कार्यं, यच्च मासचिह्नं तत्पौषमाघाद्यमित्युक्तेः दर्शान्तप्रकरणत्तादृशपौषादिलाभाच्च सौरयोस्तयोः पुण्यमघायोगासम्भवात् । अथैवमपि “तपस्तपस्यौ शैशिरावृतू” “मधुश्च माधवश्च वासान्तिकावृतू” “शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्मावृतू” अथैतदुदगयनं देवानां दिनम् । “नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतू” “इषश्चोर्जश्च शारदावृतू” “सहश्च सहस्यश्च हैमन्तिकावृतू” अथैतदक्षिणायनं देवानां रात्रिः” इति श्रुतावयनयोः सौरत्वात्तद्वटकक्रतुप्रविष्टा मासास्नपआदयोऽपि सौरा एव वाच्याः । ततश्च तत्पर्यायतया माघादीनामपि सौरत्वमुपेयम् । पर्यायत्वं च—

माघमासस्तपाः प्रोक्तः, तपस्यः फाल्गुनः स्मृतः ।

चैत्रो मासो मधुः प्रोक्तो, वैशाखो माधवो भवेत् ॥

ज्येष्ठमासस्तु शुक्रः स्याद्, आषाढः शुचिरुच्यते ।

नभो मासः श्रावणः स्यात्, नभस्यो भाद्र उच्यते ॥

इषश्चाश्वयुजो मासः, कार्तिकश्चोर्जसंज्ञकः ।

सहो मासो मार्गशिराः, सहस्यः पौषनामकः ॥

इति स्मरणाद्वगम्यते । तथा च श्रुतेर्वलीयस्त्वाच्चान्द्रस्यैव गौणत्वं स्यात्तमैवम् । सन्ति हि ‘या वैशाखस्यामावास्या रोहिण्या सम्पद्यते’ इत्यादीनि वचनानि, तत्र वैशाखो न सौरः । मेघस्थसूर्येऽमाया रोहिण्यृक्षीयवृषस्थचन्द्रवत्त्वासम्भवात् । तस्यां सूर्याचन्द्रमसोरेकराशिस्थत्वनियमात् । किं तु दर्शान्तचान्द्रः । तत्रामायां चन्द्रसूर्ययोरेकराशिस्थत्वसम्भवात् । उभयोः श्रौतत्वाविशेषेऽपि अनेकार्थत्वभयेनैकत्र गौणत्वे आवश्यकं अर्थवादगतेष्वेव तपआदिशब्देषु

तत्कल्प्यते, न विधिगतेषु वैशाखादिशब्देषु । “न विधौ परः शब्दार्थः” इति न्यायात् । एवं च चान्द्रसौरभिन्ने चैत्रादिशब्दानां प्रयोग एव नास्ति, चान्द्रसौरयोरपि अनेकार्थत्ववारणाय चान्द्रे एव मुख्यत्वमुपेयम् । “नक्षत्रेण युक्तः कालः” “साऽस्मिन् पौर्णमासीति” (१) संज्ञायाम् इति पाणिनिस्मरणात् । तेन हि तत्तच्चान्द्रमासतत्तत्पूर्णिमासु कादाचित्तकतत्तन्नक्षत्रयोगमभिप्रेत्यावयवार्थः प्रदर्श्यते । सौरिषु त्वाश्विनपौषमाघेषु कन्याधनुर्मकरेषु तस्यां कदाचिदपि नाश्विनीपुष्यमघायोगः । तथा सति चन्द्रस्य यथाक्रमं मेषकर्कसिंहस्थत्वेन सूर्यचन्द्रयोः पूर्णिमान्ते षडष्टकेनावस्थानापत्त्या “सूर्याचन्द्रमसोर्यः परो विप्रकर्षः सा पौर्णमासी” इति-अन्योन्यं राशिसप्तकेनावस्थानरूपपरविप्रकर्षकथनविरोधात् । ननु एवमपि चैत्र्यादिपूर्णिमायाश्चित्रादियोगाभावे कथं चैत्र्यादिशब्दार्थता, तद्धितार्थवाधात् । दृष्ट्व-“पौर्णमासीषु सर्वासु मासर्क्षसहितासु च । दत्तानामिह दानानां पुण्यं दशगुणं भवेत्” कार्त्तिक्यां तु यदा ऋक्षम्” इत्याद्याग्निमवचनैः पूर्णिमायां तत्तन्नक्षत्रविरहः । एवं च चैत्रादिशब्दानां योगासम्भवाद् रूढा एव स्वीकार्याः । रूढचैत्रादिमासयोगाश्च चैत्र्यादिशब्दाः ।

आषाढे कार्तिके वाऽपि मार्गवैशाखयोरपि ।

पौर्णमासीषु दातव्यं महादानं युधिष्ठिर ॥

इति भारतात् पौर्णमासीष्विव “प्रौष्ठपद्यष्टका भूयः” “क्षीराब्धौ शेषपर्यङ्के आषाढ्यां संविशेद्गरिः । निद्रां त्यजति कार्त्तिक्याम्” इत्यादौ पौर्णमासीभिन्नेऽपि प्रौष्ठपद्यादिशब्दप्रयोगः । तथा च प्रयोगाविशेषाच्चान्द्रेऽपि यौगिकत्वासम्भवात् रूढ्याश्रयणे चैत्र्यादिशब्दानां सौरचान्द्रयोर्मुख्यत्वं दुर्वारम् । सत्यम् । चैत्र्यादिशब्दा यौगिका एव पौषी रात्रिर्माघी रात्रिरिति वत्त-

नक्षत्रयुक्ततत्त्वशक्तिवचनाः । चैत्रादिशब्दास्तु चान्द्रे योगरूढाः ।
संज्ञायामिति पाणिन्युक्तेः । तत्र तेषु योगः चित्रास्वात्यादि-
द्यादिभयोगवचनतया ।

अन्त्योपान्त्यौ त्रिभौ ज्ञेयौ फाल्गुनश्च त्रिभो मतः ।

शेषा मासा द्विभा ज्ञेयाः कृत्तिकादिव्यवस्थया ॥

इति वचनात् । मासानां च पौर्णमासीद्वारकं द्विभत्वादि ।

द्वे द्वे चित्रादिताराणां परिपूर्णेन्दुमंगमे ।

शेषा मासा द्विभा ज्ञेयाः कृत्तिकादिव्यवस्थया ॥

इति संकर्षणकाण्डवचनात् । ततश्चैत्रादिशब्दो न चित्रामात्रा-
दियोगनिमित्तको, ऽपि तु चित्रास्वात्यन्यतरादियोगनिमित्तः । चै-
त्र्यादिप्रकृतिचित्रादिपदे च चित्रास्वात्यन्यतरत्वादिनाऽजहत्स्वार्थ-
लक्षणा, मनोतास्थानिपदे इव सोमसाहिताग्नेः । न च चित्राशब्दस्य
चित्रायां शक्तिः, स्वात्यां लक्षणेति वाच्यम् । युगपद्दृष्टिद्वयापत्तेः ।
दृश्यते चायःशूलिको दाण्डाजिनिक इत्यादौ प्रकृतेरपि सा-
हसदम्भयोर्लक्षणा । साहसिको दाम्भिक इत्येव प्रतीतेः । चैत्र्यादौ
हस्तादिपाते तूत्पातः । 'प्रकृतेरन्यत्वमुत्पातः' इति लक्षणात् । एवं
तिथिवद्धचान्द्रोऽपि सौरादितो मुख्य एव । चान्द्रत्वात् । दर्शान्त-
चान्द्रस्य सर्वतो मुख्यत्वेऽपि वार्षिकादावेतस्य विनियोगः परम्,
वचनात् । यथा गौणस्यापि कृष्णादेर्नियतः पाक्षिको वा वि-
नियोगः, सौरादेश्च गौणतरस्य वचनादेव । नन्वेवं मासचातु-
र्विध्यानुपपत्तिः । गौणमुख्ययोरसमत्वात् । न च त्रिंशद्गुणितदि-
नावच्छिन्नत्वमनुगतमासत्वंमिति वाच्यम् । नाक्षत्रमासे ऽव्याप्तेः ।

माने मासस्तु नाक्षत्रे सप्तविंशतिभिर्दिनैः ।

परिशेषेषु मानेषु मासस्त्रिंशदिनः स्मृतः ॥

इति विष्णुधर्मोक्तेः । न च तावद्दिनेष्वेव भागकल्पनया
त्रिंशत्त्वं वाच्यम् ।

चन्द्रार्कगत्या कालस्य परिच्छेदो यदा भवेत् ।

तदा तयोः प्रवक्ष्यामि गतिमाश्रित्य भार्गव ॥

भगणेन समग्रेण ज्ञेया द्वादशराशयः ।

त्रिंशंश्च तथा राशेर्भाग इत्यभिधीयते ॥

आदित्यसन्निकृष्टं तु भागद्वादशकं यदा ।

चन्द्रमाः स्यात्तदा राम तिथिरित्यभिधीयते ॥

इति तिथिं भागं च प्रदर्श्य—

तिथिनैकेन दिवसश्चान्द्रमाने प्रकीर्तितः ।

अहोरात्रेण चैकेन सावनो दिवसः स्मृतः ॥

आदित्यराशिभोगेन सौरो दिवस उच्यते ।

चन्द्रनक्षत्रयोगेन नाक्षत्रो दिवसः स्मृतः ॥

इतितत्तदिनप्रदर्शकविष्णुधर्मे नक्षत्रव्याप्त्यैव नाक्षत्रदिनप्रदर्श-
नात् । वस्तुतस्तु “इन्द्राग्नी यत्र हूयेते” इति वत्सङ्कोचकस्पष्टलिङ्गा-
भावेन मासशब्दमात्रश्रवणेन च चान्द्रगौणमुख्यसाधारण्येन तथा-
त्वमुपेत्याचान्द्रेषु मासेषु मासपदप्रयोगो भविष्यति, अनौरसेषु
पुत्रपदवत् । नाक्षत्रे तत्प्रयोगवीजं तु चन्द्रकर्तृकैकसमुदाय-
गोचरभोगावच्छेदकत्वेन चान्द्रवृत्तिधर्मेणैव । तथा च—

चन्द्रमाः पौर्णमास्यन्ते भास्करादतिरिच्यते ।

राशिषट्कं तदा राम मासार्द्धेन न संशयः ॥

भागद्वादशकं पूर्वं तिथ्यां तिथ्यां क्रमेण तु ।

चन्द्रमाः कृष्णपक्षान्ते सूर्येण सह युज्यते ॥

सन्निकर्षादथारभ्य सन्निकर्षमथापरम् ।

चन्द्रार्कयोर्वुधैर्मासश्चान्द्र इत्यभिधीयते ॥

सात्रवे तु तथा मासे त्रिंशत्सूर्योदयाः स्मृताः ।

सूर्योदयाः—सूर्योदयरूपपूर्वोत्तरावधिकाः सावनाः ॥

आदित्यराशिभोगेन सौरो मासः प्रकीर्तितः ।

*अमावास्यापरिच्छिन्नो मासः स्याद्वाह्यणस्य तु ।
संक्रान्तिपौर्णमासीभ्यां तथैव नृपवैश्ययोः ॥

सर्वर्क्षपरिवर्त्तैस्तु नाक्षत्रो मास उच्यते ॥

इति विष्णुधर्मवचनं तच्चातुर्विध्ये विरुध्यते इति चेत्,
किञ्चातः । पुत्रद्वादशत्वादिवत्संख्यानं भविष्यति । स्वरूपकथनं तु
तत्तत्कर्मसु तत्तद्वचनविहितानां तेषां स्वरूपजिज्ञासायामुपयुज्यते,
द्वादशपुत्रादिस्वरूपकथनवत् । एतेन स्वरूपकथनं मासपदस्य ना-
नार्थत्वद्योतनायेत्यपाकृतम् । उक्तरीत्यैवोपपत्तौ नानार्थत्वे माना-
भावादित्यलं पल्लवेन ।

*अमावास्येति । ननु मासशब्दस्य चैत्रादिशब्दस्य च शुक्लादिवैव
मुख्यत्वे “मासमग्निहोत्रं जुहोति” “मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत”
“मासं चातुर्मास्यैः” ।

“यथा कथञ्चित् पिण्डानां तिस्रोऽशीतीः समाहितः ।

मासेनाशनन् हविष्यस्य चन्द्रस्यैति सलोकताम्” ॥

“पयसा वापि मासेन” ।

“गोमूत्रयावकाहारो मासं मासार्द्धमेव च” ॥

इत्यादिषु प्रत्यक्षैः, शुभाशुभफलकथनोन्नेयैर्वा विधिनिषेधैः
मासविशेषाङ्गकेषु विवाहोपनयनदेवतडागादिप्रतिष्ठामन्त्रदीक्षादिषु,
विवाहाद्युत्तरपिण्डदानादिनिषेधेषु, संख्याविशेषावच्छिन्नमासापेक्षेषु
व्रतादिषु च, तादृशेषु गर्भाधानादिषु च साक्षान्मासानपेक्षेष्व-
पि षोडशदिनाद्यात्मकक्रत्वदिरूपस्वकालघटनार्थं मासविशेषापेक्षे-
षु च सर्वत्र गौणमुख्यन्यायाच्छुक्लादिचान्द्रस्यैव ग्रहणादव्यवस्था-
या अप्रसङ्गाद् “अमावास्या परिच्छिन्नो मासः” इति वचनं, “सौरा-
मासो विवाहादौ” इत्याद्यग्निवचनानि च न संगच्छेरन् । सौरादि-
व्यवस्थाविधेर्नियमविधितया सौरादेः पाक्षिकप्राप्त्यपेक्षणात् त-
स्याश्वासत्वात्, दर्शान्तचान्द्रव्यवस्थावचनं च न कार्यम् । तस्य

नित्यप्राप्तत्वादिति चेत् । न, यतो न्यायप्रवृत्तेः प्राक् सर्वमासानां प्राप्तिर्वाच्या । अन्यथा तस्यापि नियामकत्वं न स्यात् । तथा च तस्या अवश्यवाच्यत्वे तद्दशायां मन्थरान्न्यायात् प्राक् प्रवृत्तस्य शास्त्रस्यैव नियामकत्वमुपेयते ।

इत्थमेव (१) मुख्यद्रव्योपादानाशक्तिनिर्णये न्यायेन सुसदृश नियमात्प्रागेव प्रधानविधिवोधितप्रधानकर्तव्यताक्षेपात् सर्वद्रव्याणां पाक्षिकप्राप्तिसमये प्रवृत्तः पूतीकानां विधिर्नियमविधिरेवेत्युच्यते ।

एवम् “ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते” इत्यादिरूपस्थाने करणभूताया ऐन्द्र्या विधिस्तस्या नियमाय पाक्षिकप्राप्त्या वाच्यः । तत्र न्यायेन मुख्यसामर्थ्यवत्या आग्नेय्या एव कस्याश्चिन्नियमः स्यात्, समीपे स्थित्वाऽभिधानात्मकमुपस्थानं मन्त्रैककरणकमित्यव्यभिचारात् लिङ्गमात्रेणापि मन्त्रस्य विनियोगसम्भवात्, देहादिभिन्नात्मज्ञानस्येवं पारलौकिकफलककर्मानुष्ठाने । तथा च यावन्न्यायः मुख्यसामर्थ्यवर्ती कां चनाऽऽग्नेयीं नियन्तुमुपक्रमेत, तावच्छीघ्रप्रवृत्तेन प्रत्यक्षविधिनैवैन्द्री नियम्यते इति ।

एवमेव “तिलमाषैश्च सर्षपैः” इत्यादिषु मापनिषेधप्रवृत्तिपूर्वकालीनां निषेध्यप्रसक्तिरूपां पाक्षिकप्राप्तिमपेक्ष्यैव तन्नियमविधित्वमिति द्विकम् ।

एवं च ‘सौरौ मासौ विवाहादौ’ इत्यादेः—एतेषु कार्येष्वेते एव मासा ग्राह्या इत्यर्थे, शेषेषु मुख्यचांद्र एवेतिव्यवस्थार्थं दर्शान्तचान्द्रवचनान्यप्यावश्यकानि । अन्यथा

१ मुख्यस्य द्रव्यस्य सोमस्योपादाने ऽशक्तौ लाभाभावादिभिर्ग्रहणाशक्तौ निर्णये कस्य ग्रहणं कर्तव्यमिति सन्देहे तत्करणे प्राप्ते न्यायेनेत्यर्थः ।

यावद्व्यवस्थाप्यविषयानुपादानात्तदसङ्गतेः । दर्शान्तचान्द्रवचने केषां-
चित्कार्याणामुपादानं चोदाहरणमात्रम् । एवं कृष्णादिसौरादिमा-
सानां गौणत्वेऽपि मासशब्दवत्सु शास्त्रेषु, सङ्कल्पाद्युल्लेखे वा कचि-
त्तेषामपि ग्रहणं मासत्वाभिधानात् । 'नापुत्रस्य लोकोऽस्ति' 'पितुः
पुत्रेण कर्त्तव्या' इत्यादौ क्षेत्रजादीनामिव पुत्रत्वाभिधानादिति ।

अथ "कृष्णपक्षादिकं मासम्" इत्यादित्रिकाण्डमण्डनस्थदेश-
विशेषव्यवस्थावाक्यमाचारमूलकम् । इच्छन्ति इष्ट इत्युक्तेः । तच्च विं-
न्ध्यदक्षिणे न कृष्णादिः, विन्ध्यतदुत्तरयोश्च न शुक्लादिरित्यर्थकम् ।
कापि शिष्टाचारे तत्र शुक्लाद्युल्लेखादेरदर्शनात् । विन्ध्यदक्षिणतः
शुक्लादिरेवेष्टः, अन्यत्र कृष्णादिरेवेति चाऽऽर्थिक एवार्थः । एवं च
कर्मवर्णविशेषव्यवस्थावचनैर्विरोधे आचारस्य बाध्यत्वात्तद्वचन-
मयुद्धमेव; इति चेत्—न हि तद्वचनस्य कर्मादिव्यवस्थावच-
नैर्विरोधः । तथा हि—कर्मवर्णव्यवस्था ऽङ्गभूतमासविषया, न तु
विन्ध्यदक्षिणतः शुक्लादिरेव, ततोऽन्यत्र कृष्णादिरेवेति व्यवस्था-
ऽपि । तस्या अङ्गानङ्गसाधारणसङ्कल्पाद्युल्लेख्यलौकिकाधिकरणमात्र-
मासविषयत्वात् । कर्मसत्तावच्छेदकतया सूक्ष्मकालवन्मासादिस्थू-
लकालस्यापि अस्मिन् वर्षे ऽस्मिन् मासे कृतमिति प्रतीत्या तादृ-
शाधिकरणत्वात् । स्मर्यते च—

मासपक्षतिथीनां च निमित्तानां च सर्वशः ।

उल्लेखनमकुर्वाणो न तस्य फलभाग्भवेत् ॥—

इति सङ्कल्पादौ मासाद्युल्लेखः । निमित्तानामिति । देशक्षेत्रा-
दीनां नक्षत्रयोगकरणादीनां च । अत एव व्यतीपातादिकमनु-
ल्लिख्य स्नातस्य तदुल्लिख्य पुनः स्नानमिच्छन्ति ।

ननु मासादिविधिवोध्यो मासाद्युल्लेखो ऽङ्गभूतमा-
सादिविषय एवास्तु, तदुल्लेखविधेस्तदनुसन्धानार्थत्वात् ।
अङ्गभूतस्यैव चानुसन्धानं प्रयोगविधिरपेक्षते । तस्य मन-
सा सम्भवेऽपि विधिवशादेवोल्लेखेनैव कर्त्तव्यत्वम् । यद्य-

प्यहरहःस्नानादौ विध्यभावान्मासादेर्नाङ्गत्वं, तथापि यत्र यस्य मासादेरङ्गत्वं तत्रैव तस्योल्लेखविधिरस्तु । यद्यपि च निमित्तस्यानङ्गत्वाद् दृष्टानुसन्धानार्थं तदुल्लेखविधिर्न घटते, तथापि निमित्तत्वमनुष्ठानप्रयोजकं, तच्चाज्ञातस्य नोपपद्यत इत्यनङ्गस्यापि तस्यानुसन्धानं प्रयोगविधिरपेक्षत एवेति तदुल्लेखविधिरपि निष्प्रत्यूहः । तथा च सङ्कल्पवाक्यगतोल्लेखोऽङ्गभूतमासविषय इति कर्मवर्णव्यवस्थावाक्यविरोधो दुर्वारः; इति चेन्न । उल्लेखस्यादृष्टार्थत्वमेव । अनुसन्धानार्थत्वे च सर्वशब्देन च प्रतीयमानस्य सर्वेषां सर्वत्रोल्लेखस्य बाधापत्तेः ।

वस्तुतस्तु अवच्छेद्यकालस्याधिकरणत्वेन सर्वत्र प्राप्तत्वात् कालविधयः सर्वे तदवच्छेदककालोपाधिपराः । ते च कालोपाधयः कर्मप्रयोगाधिकरणकालपरिच्छेदमुखेन कर्मप्रयोगाङ्गाः । परिच्छेदश्चाऽऽद्ये कालविषयकर्तृव्यापारे ऽपेक्षितः । स च व्यापारः कर्मप्रयोगारम्भार्थं प्रति ईक्षा । प्रयोगारम्भश्च सङ्कल्प एव । तथा च प्रयोगाङ्गकालस्य सङ्कल्पे उल्लेखार्थं ततः पूर्वमनुसन्धानमपेक्षितम् । ततश्च पूर्वमनुसन्धानेनोल्लेखे जाते ततो जायमानमप्यनुसन्धानमग्रे ऽनुप्रयोगान्नोल्लेखप्रयोजनं भवितुमर्हति, यद्वशेन तस्याङ्गभूतमासविषयकत्वं, वचनसङ्कोचो वा स्यात् । एवं निमित्तस्य ज्ञातस्यानुष्ठानप्रयोजकत्वात्सङ्कल्पात्पूर्वमेव तदनुसन्धानमपेक्षितं, न तूल्लेखकृतेन तदनुसन्धानेन कश्चिदर्थः । तत् इत्थं सङ्कल्पादिगतो मासाद्युल्लेखो ऽङ्गानङ्गसाधारणमासविषयो ऽदृष्टार्थः ।

यथा चाहुः—‘असङ्कल्पितान्निषिद्धादिव तादृशाद्विहितादप्यदृष्टं जायते । आद्यं पापम्, उत्तरं पुण्यमित्यन्यदेतत् । मासाद्युल्लेखश्चाभ्युदयविशेषहेतुरित्यत्र व्यतिरेकप्रदर्शनार्थम् ‘उल्लेखनमकुर्वाण’ इत्यादि, न तु तस्य विहितस्य कर्मणः मासाद्यनुल्लेखे

फलं न जायते इति । तद्विषयं च देशव्यवस्थावचनं नाङ्गभू-
तमासविषयकर्मादिव्यवस्थावचनैर्वाधितुं शक्यम् । भिन्नवि-
षयत्वात् । एवं चाधानादौ वर्णविशेषव्यवस्थावचनेन दर्श-
न्तादेर्विवाहादौ कर्मविशेषव्यवस्थावचनेन सौरादेर्मासस्याङ्गत्वेऽपि
सङ्कल्पे विन्ध्यदक्षिणे शुक्लादेरेव, विन्ध्यतदुत्तरयोश्च कृष्णादेरे-
वाधिकरणत्वेनोल्लेखो वचननिवद्धाच्छिष्टाचारादिति—

अथोपःकालीनाहरहःस्नानादावौदयिकयास्तिथेरारस्य चामन्वे
सङ्कल्पे कस्योल्लेखः ? । अत्र केचित्—उदयस्य कर्मकाल-
त्वाभावेऽप्युपःकाले स्नानादिसङ्कल्पे औदयिकयोरेव तिथिवार-
योरुल्लेखः ।

सप्ताहं प्रातरस्नायी द्विजः शूद्रत्वमाप्नुयात् ।

इतिनिन्दास्मरणादाचाराच्च तत्रावश्यकसन्ध्यादिविधिना
स्नानलोपो मा प्रसाङ्गीदिति अल्पद्वादश्यां माध्याह्निकापकर्षवदुपसि
स्नानापकर्षोपगमात् साकल्यवचनज्ञापिताहार्यतिथ्युल्लेखवदुपःस्ना-
ने प्रातःस्नानत्वव्यवहारादुन्नीताहार्यप्रातस्त्वसत्त्वाच्चेत्याहुः ।

वस्तुतस्त्वहरहःस्नानादौ तिथिवारयोर्न विधिः । तिथिवा-
राङ्गकस्य च प्रतिपदादिभानुवारादिस्नानादेरुदयोत्तरमेवानुष्ठानं
हेमाद्यादिसम्मतम् । सप्ताहमिति वचनं गौणकालातिक्रमे दांपाधि-
क्यार्थं, न तु तिथ्यादेरङ्गत्वार्थम् । तथा च सङ्कल्पे ऽधिकरणतयोपो-
गततिथिवारयोरेवोल्लेखः । तथाविधस्नानजनितशुचित्वं तु वच-
नात्सकलकर्मोपयोगि । आचारस्तु स्मृतिविरोधाद्विगीत एवेति ।
मासपक्षेत्यादिवचनाबोधितत्वाच्च नोपस उल्लेखः ।

इदं तु बोध्यम् । नैत्यके स्नान-देवपूजादौ, नैमित्तिके ग्रहण-
संक्रान्ति-स्नानश्राद्धादौ, काम्ये च—सर्वत्र प्रधाने गौणकालकर्तव्ये-
ऽपि मुख्यचान्द्रवत्सरवत्, तादृश एव ऋतुः सङ्कल्पे उल्लेख्यः । स च
गौणवसन्तादिरूपो ग्रीष्मादिः । अङ्गे तत्र मुख्यस्य तस्यावाधादा-

*अत्र ब्राह्मणादीनां यत्र कर्मविशेषे वचनान्तरेण
*‘वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निनादधीत’ इत्यादिवत् मास उक्तः ।
तत्र दर्शान्तत्वमात्रं नियम्यते, न तु सर्वकर्मसु दर्शान्त
चाराच्च, प्रधानविधिस्थवसन्तादिपदवृत्तिसजातीयवृत्तिलभ्यार्थकत्वे
मानाभावाच्च । मासस्तु विन्ध्यदक्षिणे शुक्लादिः, विन्ध्यतदुत्तरयोः
कृष्णादिः प्रागुक्त एवेति ।

अथ ‘अमावास्यापरिलिप्त’ इत्यादिवर्णव्यवस्थावचनादे-
र्दर्शान्तमासविधायकत्वेन सर्वकर्मविषयता स्यात् न तु मासो-
पवद्धकर्मविषयतेत्यत आह *अत्रेति ।

वसन्ते इति । ब्राह्मणादीनामाधानोपनयनादेकालवस-
न्तादिप्रविष्टत्वेन मासे प्राप्ते विशेषमात्रं विधीयते, ब्राह्मणादेर्यो
मासः स दर्शान्त एवेति । अङ्गत्वेन मासविशेषविधाने मा-
सपदस्यापि, विधेयार्थकत्वेन गौरवादित्यर्थः । इदमुपलक्षणं,
विवाहादिषु विधिनिषेधमुखेन शुभाशुभफलसूचकतया, तदुत्तर-
पिण्डदानादिनिषेधविषयत्वेन च यज्ञेषु मासाग्निहोत्रादिषु सत्रा-
दिषु चाङ्गत्वेन, अहीनगर्भाधानादिषु चाङ्गभूताहोत्राव्यवहारार्थं
मासे प्राप्ते “सौरा मास” इत्यादिविशेषविधिः । यो विवाहा-
दिषु मास उपादेयः, स सौरादिरिति तदर्थः ।

ननु कर्मव्यवस्थावाक्ये मासस्योद्देश्यत्वे शुद्धतदुद्देशासम्भवात्
कर्मविशेषीयमासो वाच्यस्तदपेक्षया शुद्धं कर्मानूयैव मासविशेष-
विधिः । वर्णव्यवस्थावाक्ये च कर्मणीत्यध्याहारेण कर्तृषष्ठ्यङ्गी-
कारेण च ब्राह्मणकर्तृककर्मोद्देशेनैव दर्शान्तादिविधिः । उभयत्रापि
मासपदं विशेषाविनाभावादेव प्राप्तत्वादनुवाद एव । यद्वा षष्ठ्यन्तै-
कपदार्थब्राह्मणसम्बन्धाद्युद्देशेनैव दर्शान्तादिविधिः । किं तद्ब्राह्मण-
सम्बन्धीत्याकाङ्क्षायां च विधीयमानविशेषोपस्थापितस्य मासस्यैव
तत्त्वावगमात्तत्तद्वर्णविशिष्टमासोद्देशस्यार्थात्सिद्धेर्मासपदं नित्यानुवाद

एव; इति चेन्न । उक्तरीत्या मासपदस्योद्देशार्थकत्वसम्भवे अनर्थकानुवादत्वाङ्गीकारानौचित्यात् । वर्णव्यवस्थावचने श्रुतमाससम्बन्धजनितषष्ठीसम्भवे ऽश्रुतकर्मसम्बन्धार्थानषष्ठ्यङ्गीकारस्यायुक्ततया कर्मणीत्यध्याहारवैयर्थ्याच्च । ब्राह्मणकर्तृककर्ममात्रमुद्दिश्य दर्शान्तविधौ एतस्य कर्मव्यवस्थावाक्यस्य च वलावलासम्भवेन विवाहादौ तद्वचनप्राप्तेः सौरादिभिर्विकल्पापत्तेः ।

ननु कर्मवर्णव्यवस्थावचनेषु कर्मानूयैव मासविशेषविधिरस्तु, न तु तद्विशिष्टमासमनूय, इति चेन्न । यत्र मासमात्रस्य चैत्रादीनां वाऽङ्गतया ऽन्यथा वा कथञ्चित्प्राप्तिः, तत्रैव विधिर्निर्यायः । अपेक्षितव्यधित्वात् सामान्यप्राप्तिलाघवाच्च । यथा “पुरा वाचः प्रवदितोर्निर्वपेत्” इत्यादिनिर्वापाङ्गविशेषविधिरिव पौर्वाहिकप्रधानाङ्गनिर्वापे अङ्गानां प्रधानकालत्वेन तत्र प्रातःसामान्यस्य प्राप्तेः । अन्यथा माध्याह्निकप्रधानाङ्गनिर्वापे तदप्रवृत्तिदौर्लभ्यं स्यादिति । अत्र च कर्मविशेषेषु वर्णविशेषेषु च यथाप्राप्तमासानां गौणमुख्यानेकतद्विशेषोपप्लवो मा प्रसाङ्गीदिति कर्मविशेषव्यवस्थावचनं यथा तदनुवादेन तत्तन्मासनियामकं तत्तन्मासोपवद्धतत्तत्कर्मविशेषविषयमेव, न तु सर्वकर्मविषयम्; एवं वर्णविशेषव्यवस्थावचनमपि येष्वध्यानोपनयनादिषु ब्राह्मणादिपुरस्कारेण साक्षाद्, ऋत्वादिघटकतया वा मासोपदेशः तत्कर्मगतब्राह्मणादिसम्बन्धिमासोद्देशेन तत्तन्मासनियामकं तत्तत्कर्मविषयमेवेत्याभिप्रेत्य यत्र कर्मविशेषे इत्युक्तम् । तथा च भिन्नाविषयत्वेनाविरोधान्न विकल्प इति ।

नन्वेवमप्युपनयने समानविषयत्वाद्विरोधो दुर्वारः । तत्र हि वर्णव्यवस्थावाक्येन “वसन्ते ब्राह्मणमुपनयोत, शरदि वैश्यम्” इति ब्राह्मणस्य वसन्तोपदेशात्तद्वट्कौ चैत्रवैशाखौ दर्शान्तौ, वैश्यस्य च शरद्वट्कौ पूर्णिमान्तावाश्विनकार्तिकौ । कर्मव्यवस्थावाक्येन तु

एवेति । वृष्ट्याद्यर्थसौभरे (१) हीषादिनिधननियमत्राद्विधिलाघवात् ।

विवाहादावित्यादिपदार्थतया सौरौ । मैवम् “सौरौ मासौ विवाहादौ” इत्यस्योपनयनांशे वर्णव्यवस्थावचनसंवादेन क्षत्रियमात्रपरत्वात् । वस्तुतस्तु वर्णव्यवस्थावचनमेव तत्र कर्मव्यवस्थावचनाद्वलीयः । विशेषरूपत्वात् ।

अत्र कर्मव्यवस्थावचनं कर्मांशे विशेषरूपमपि वर्णांशे सामान्यरूपं, वर्णव्यवस्थावचनं तु वर्णांशे विशेषरूपमपि कर्मांशे सामान्यरूपमित्याशङ्क्य तत्परिहारार्थं दृष्टान्तमाह* हीषिति । “हीषिति वृष्टिकामाय निधनं कुर्यात्” इत्यादौ हीषादेर्वृष्टिकामतादर्थ्यसम्बन्धघटनाय सौभरमालोच्यम् । अन्यथा वृष्टिकामाय हीष्निधनविधाने निधनस्यापि विधेयत्वापत्त्या सर्वसामविषयकतापत्त्या च गौरवात् । एवमुद्देश्यस्य मासस्य षष्ठ्यर्थब्राह्मणादिसम्बन्धघटनार्थमुभयसम्बन्धविहितकर्मविशेष आलोच्यः । अन्यथा ब्राह्मणादेर्दर्शान्तादिमासविधाने मासस्यापि विधेयतापत्त्या सर्वकर्मविषयकतापत्त्या च गौरवात् ।

एवं च यथा सौभरमालोच्य हीषित्यादिना वृष्ट्यर्थसौभरसम्बन्धिनिधनमुद्दिश्य हीष्मात्रं विधीयते । एवमेव वर्णव्यवस्थावचनेन कर्मविशेषमालोच्य ब्राह्मणादेस्तत्तत्कर्मणि विहितं मासमुद्दिश्य दर्शान्तत्वादि विधीयते इति वाच्यम् । कर्मव्यवस्थावचने तु न वर्णविशेषालोचनमावश्यकम् । तदनालोचनेऽपि विवाहादौ कर्मणि यो मासः स सौरादिरिति समन्वयसम्भवात् । तथा च वर्ण-

(१) वृष्ट्याद्यर्थमित्यत्रादिशब्देन वृष्ट्यर्थमन्नाद्यर्थं स्वर्गार्थं च सौभरे सौभराख्यसाम्ना क्रियमागायां स्तुतौ हीषादि होष् उर्क् ऊ एषां निधननियमवत् निधनं साम्नोऽन्तिमभागरतस्य नियमो यथा वृष्ट्यर्थं हीष् निधनम्, अन्नाद्यर्थमूर्क स्वर्गार्थम् ऊ इति तद्विधिलाघवात् ।

त्रैवर्णिकानां सर्वकर्मसु मासविशेषविधेः साव-
नादीनां शूद्रानुलोमादिपरत्वापत्तेश्चेति गुरुचरणाः ।
ज्योतिर्गर्गः-

सौरो मासो विवाहादौ, यागादौ सावनः स्मृतः ।
आव्दिक्के पितृकार्ये च चान्द्रो मासः प्रशस्यते ॥

ऋष्यशृङ्गः-

व्यवस्थावचनेन वर्णांश इव कर्मांशेऽपि विशेषरूपतया स्वविषये
वर्णांशे सामान्यरूपस्य कर्मव्यवस्थावचनस्य बाधादुपनयनादौ
वर्णव्यवस्थैवाऽऽश्रयणीया । न च विवाहादावित्यादिपदेनोपन-
यनं ग्राह्यं श्रीकरेणोक्तमिति वाच्यम् । उपनयने सौरमासविधा-
यकानां मूर्द्धावसिक्तादिविषयकत्वस्य तेनोक्तत्वादित्याखण्डला-
र्थः । नन्वेतादृशायासमपेक्ष्य वर्णव्यवस्थावचनस्य कर्मव्यव-
स्थावचनेन बाधात्तद्विषयस्नानादिविषयत्वमस्तु इति चेत्तर्हि
कर्मव्यवस्थावचनस्य वर्णव्यवस्थावचनेन बाधात्तद्विषयमूर्द्धा-
वसिक्तादिविषयत्वं स्यादिति ।

वर्णव्यवस्थावचने कर्मविशेषानालोचने बाधकान्तरमाह*
त्रैवर्णिकानामिति । विवाहादाविति । ननु श्रीकरादिभि-
स्तावद्विवाहादावित्यादिपदेनोपनयन-चूडा-व्रत-नियम-प्रतिष्ठा-
गृहकरण-क्षौर-यात्रा-महापट्टी-महासप्तमी-विजयद्वादशी-दशह-
रा-युगाद्यादीनां ग्रह इत्यभिहितम् । तत्र मासान्तरस्य प्रापकाणां
का गतिः ? । तथा हि विवाहोपनयनादौ उदगयनविधिः सौरस्य,
शुक्लपक्षतिथिविधिस्तु चान्द्रस्य, तत्रैव “गर्भाष्टमे ऽष्टमे वाऽब्दे” तृतीये
वर्षे चौलं, गोदानं षोडशे वर्षे “अष्टवर्षा भवेद्भौरी” इत्यादौ गर्भग्रह-
णसम्बन्धिनमहोरात्रं तिथिं वाऽऽरभ्य वर्षमासादिगणनेन सावन-
स्य, तिथिवद्धचान्द्रस्य वा, तथा यज्ञेषु “या वैशाखस्यामावास्या
तस्यामादधीत” इति चान्द्रस्य, “विवाहव्रतयज्ञेषु सौरं मानम्” इति

सौरस्य च, पितृकृत्येषु “कन्यागते सवितरि” इति. “अनेन विधिना
श्राद्धं त्रिः पेत्रमिह निर्वपेत् । कन्याकुम्भदृषस्थेऽर्के” इति सौरस्य ।
एवमन्यत्राप्युक्तम् । एवं च कथं वर्णकर्मव्यवस्थावचनैर्व्यवस्थाप्यम् ? ।
सत्यम् । वर्णव्यवस्थावचनस्य वर्णकर्मोभयांशे विशेषरूपतयाऽति-
बलीयस्त्वात्तद्विषये आधानोपनयनादौ मासो ब्राह्मणादिभिर्दर्शान्ता-
दिरेवोपादेय इत्युक्तम् ।

ननु यज्ञादौ सावन इत्युक्तेराधाने सावनोऽस्तु । मैवम् ।
तस्य स्वतो यज्ञभिन्नत्वात् । सद्यो निरूप्याणि पवमानहवीं-
षीति यज्ञसंवलितत्वेऽपि न सः । वसन्तादृतुद्वारकस्य मासस-
म्बन्धस्य सत्त्वेऽपि साक्षात्तदसम्बन्धात् । ऋतूनां सौरचान्द्रान्यतर-
मात्रत्वेऽप्यसावनत्वात् ।

एवं च वर्णव्यवस्थावचनविषयभिन्नेषु तेषु तेषु कर्मव्यवस्था-
वचनविषयेषु सौरादिरिति स्थितम् । तत्रापि विवाहादाविति
विवाहपदं संस्कारत्वसाधर्म्याच्चौलोपनयनादिग्राहकम् । तत्र विशे-
षनामभिर्विहिता निषिद्धाश्च मासाः सौराः । ते च यथा तत्र वि-
वाहाधिकारे नारदः—

माघफाल्गुनवैशाखज्येष्ठमासाः शुभप्रदाः ।

मध्यमः कार्त्तिको मार्गशीर्षो वै निन्दिताः परे ॥

इत्यादि । तत्र च तिथिपक्षविशेषविधिः सम्भवत्येव । आका-
ङ्क्षावशात् । एवम्—

“एकोदरभ्रातृविवाहकृत्यात् स्वसुर्न पाणिग्रहणं विधेयम् ।

षण्मासमध्ये मुनयः समूचुः” ।

“एकमातृजयोरेकवत्सरे पुरुषस्त्रियोः ।

भ्रात्रोर्युगे, युगे स्वस्रो, भ्रातृस्वसृयुगे तथा ॥

विवाहो ऽब्ददलादूर्वाङ् नैकस्मिन् मण्डपे गृहे” ।

“कुले ऋतुत्रयादूर्वाङ्” ।

“विवाहश्चैकजातानां पण्मासाभ्यन्तरे यदि” ।

“विवाहव्रतचूडासु वर्षमर्द्धं तदर्द्धकम्” ।

इत्यादौ सौरा एव मासाः । तेषां विवाहाद्यनङ्गत्वे-
ऽपि विवाहादिसम्बन्धस्याविशिष्टतया विवाहाधिकरणमासस्य
सौरत्वेन तदवधिकानां तेषामपि तादृशानामेवोपस्थितेः । परं
तु यस्मिन्सौरे माघादौ यत्पक्षगतायां यस्यां तिथौ विवाहादि
जातं, तदवधिकाः सौरा एव फाल्गुनादयस्तत्पक्षगततत्तिथि-
पर्यन्ताः षडादयो मासा एषु बोध्याः । यज्ञेष्वितिपाठान्तरम् । चू-
डोपनयनाधिकारे वृद्धगार्ग्यः-

“माघादिपञ्चमासेषु मेखलाबन्धनं मतम् ।

चूडाकरणमप्यत्र”

इत्यादि । नारदः-

दृश्यमाने गुरौ, शुक्रे, शाखेशे चोत्तरायणे ।

शरद्रीष्मवसन्तेषु व्युत्क्रमात्तु द्विजन्मनाम् ॥

मुख्यं, साधारणं तेषां तपोमासादिपञ्चकम् ।

गर्गः-

ज्येष्ठे मासि विशेषेण सर्वज्येष्ठस्य चैव हि ।

उपनीतस्य पुत्रस्य जडत्वं मृत्युरेव वा ॥

व्यासः-“या चैत्रवैशाखसिता तृतीया” इत्यादि । व्रतानि निय-
माश्च संक्रान्त्यादिसामान्यविशेषप्रयुक्ता एव । विवाहव्रतयज्ञेष्विति
व्रतशब्देऽप्येते एव । मूर्तिप्रतिष्ठाधिकारे मात्स्ये-“चैत्रे वा फाल्गु-
ने वाऽपि” इत्यादि । जलाशयोत्सर्गाधिकारे भविष्ये-“तस्मिन् स-
लिलसम्पूर्णं कार्तिके च” इत्यादि । गृहारम्भाधिकारे-“वैशाखे फा-
ल्गुने पौषे” इत्यादि । क्षौराधिकारे-

न भाद्रमासे न च चैत्रमासे क्षौरं विवाहो न च कर्णवेधः ।

इत्यादि । यात्राधिकारे मनुः-

मार्गशीर्षे शुभे मासि यायाद्यात्रां महीपतिः ।

※विवाहव्रतयज्ञेषु सौरं मानं प्रशस्यते ।

फाल्गुनं वाऽथ चैत्रं वा मासं प्रति यथावलम् ॥
अन्येष्वपि च कालेषु यदा पश्येद् ध्रुवं जयम् ।
तदा यायाद्विगृह्यैव व्यसने चोत्थिते रिपोः ॥ इति ।

मन्त्रदीक्षाधिकारेऽगस्त्यसंहितायाम्—

मधुमासे भवेद् दुःखं, माधवे धनसञ्चयः ।

मरणं भवति ज्येष्ठे, आषाढे बन्धुनाशनम् ॥

समृद्धिः श्रावणे नूनं, भवेद्भद्रे धनक्षयः ।

प्रजानामाश्विने मासि सर्वतः शुभमेव हि ॥

ज्ञानं स्यात्कार्तिके मासि, मार्गशीर्षे भवत्यरिः ।

पौषे ज्ञानक्षयो, माघे भवेन्मेधाविवर्द्धनम् ।

फाल्गुनेऽपि च वृद्धिः स्यान्मलमासं विवर्जयेत् ॥ इति ।

महासप्तम्यादीनां योगानां तत्तद्राशिस्थसूर्यं पुरस्कृत्यैवा-
भिधानात्, महाषष्ठीदशहंरायुगादीनां च

दशहरासु नोत्कर्षश्चतुर्ष्वपि युगादिषु ।

उपाकर्ममहाषष्ठ्यर्होतदिष्टं वृषादितः ॥

इति तत्तन्मासेऽधिके सति तत्रैव कर्त्तव्यत्ववचनेन तदुत्प-
त्तिवाक्यगतज्येष्ठवैशाखादिशब्दानां सौरपरत्वावगमात्तत्तन्मासाः
सौरा एव ।

※विवाहव्रतयज्ञेष्विति । यज्ञो निरूढपशुबन्धादिः । तत्र “प-
शुःप्रत्ययनं तथा” इत्ययनघटकऋतुप्रविष्टमासः सौर एव । विवाहोत्स-
वयज्ञेष्विति पाठान्तरम् । एवम्—“उदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याह”
इत्यादिवचनादुत्सर्गतो दैवकर्मणि सौर एव मासः । एवमन्येऽपि
तत्तत्कर्मसु तत्तन्मासविशेषनामभिस्तत्ताद्विधयो बोध्याः । एतच्च
श्रीकराद्युक्तादिपदग्रहणम् । यज्ञादावित्यादिपदेन लौकिकानां शा-
स्त्रीयाणां च सावनं विना कर्त्तुमशक्यानामहोरात्रसाध्यानां ग्रहः ।

पार्वणे त्वष्टकाश्राद्धे चान्द्रमिष्टं तथाऽऽव्दिके* ॥

स्मृत्यन्तरे-

तत्र लौकिकानि भुतिवृद्धिग्रहणादीनि । मासिकी भुतिवृद्धिर्वा का-
यिका । कायनिर्वाहार्थं दिनविभागेन गृह्यमाणत्वात् । तदुक्तं-

कायाविरोधिनी शश्वत् पणपादादिकायिका । इति ।

कायनिर्वाहश्चाहोरात्रकृत्यं, न तु तिथिकृत्यम् । शास्त्री-
याणि च श्रीकरादिभिरुक्तानि । यथा दान-होम-गर्भाधान-सी-
मन्तोन्नयन-जातकर्म-ऋण-क्रयविक्रयव्यहारादीनि । तत्र होमो
मासाग्रहोत्रहोमादिः । दानमपि तादृशमेव किञ्चिद् ग्राह्यं,
व्याहादिसाध्यानि महादानव्याधिप्रतिमादानादीनि च, सद-
न्तजननादौ विहितानि सप्ताहव्राह्मणभोजनादीनि च । गर्भा-
धाने च रजोदर्शनदिवसात् षोडशदिवसात्मक ऋतुः सा-
वन एव । सावनस्य तत्प्रथमदिनस्य द्वेधा त्रेधा विभागा-
दिना व्यवस्थादर्शनात् । सीमन्तोन्नयनपरिगणनं तु अशुद्धमेव ।
योषिद्व्यवहारानुरोधेन तत्र तिथिवद्धचान्द्रस्यैवाश्रयणात् । जा-
तकर्म तु कालातिपन्नम् । अन्यथा तस्य निमित्तानन्तरकालत्वेना-
नियतकालत्वात्सावननियमविषयेषु गणनानुपपत्तेः । ऋणे तु सौ-
रेण विकल्पः । “ऋणादौ सौरसावनौ”इत्युक्तेः । क्रयविक्रयौ त्व-
होरात्रसाध्यौ । आदिपदाद्वादशाहादिसाध्यानि कृच्छ्रातिकृच्छ्रपरा-
कादीनि, “यथा कथञ्चित्पिण्डानां तिस्रोऽशीतीः समाहितः । मा
सेनाशनन्”इत्यादिविहितचान्द्रायणं च । “तिथिवृद्ध्या चरेत्पिण्डान्”
इत्याद्युक्तचान्द्रे तु शुक्लादिः, ऋणादिर्वा चान्द्र एव, न तु सा-
वनः । एवं दशाहाद्याशौचमासाशौचादीनि पञ्चाहिकचातुर्मास्या-
दीनि ऐकादशाहिकानि नामकरणैकोदिष्टानि । एकोदिष्टे सौर-
विधानं तु कन्यासंक्रान्त्यादिनिमित्तकतत्परम् ।

*आव्दिके इति । आव्दिकम्—अव्दसापेक्षम् । चौलो-

पनयनविवाहव्रतगोदानादौ गर्भधारणं जन्म वाऽऽरभ्य वर्ष-
गणनम् । यच्चैत्रादिमासगतयत्पक्षगतायां यत्तिथौ गर्भधार-
णं जन्म वा तां तिथिमारभ्य वैशाखादिमासगततत्पक्षग-
ततत्तिथिपर्यन्तैकव्यादिमासगणनया द्वादशमासात्मकमेकं वर्षम् ।
एवं द्वितीयादीत्येवं रूढम् । तत्र तिथिवद् एव चान्द्र उपयुज्यते ।
एवमनन्तादित्रतेषु, द्वादशाब्दादित्रयचर्यासु च । “ब्रह्महा द्वादशा-
ब्दानि” । “पिण्याकं वा कणान्वाऽपि भक्षयेन्निसमा निशि” इत्यादेः,
“गोमूत्रयावकाहारो मासाद्धेन विशुध्यति” इत्यादेश्च आवृत्तिं वि-
ना सिद्धेः । प्रायश्चित्तक्रिया तथा सावनेनैवेत्यादिकं तु आवृत्त्या
क्रियमाणप्राजापत्यादिपरमिति न तद्गोचरः । एवं वर्षवृद्धावपि
द्वितीयादिवर्षादिभूतायां द्वितीयादितन्मासतत्पक्षीयतत्तिथौ स एव,
सर्वैश्च जन्मादित्रसे स्नातैर्मङ्गलपाणिभिः ।

गुरुदेवाग्निविप्राश्च पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥

स्वनक्षत्रं च पितरौ तथा देवः प्रजापतिः ।

प्रतिसंवत्सरञ्चैवं कर्त्तव्यश्च महोत्सवः ॥

इति ब्राह्मे जन्मदिनोत्सवपर्यायतदभिधानात्, न तु सौरः ।
तदुपगमे कदाचित्तत्तिथेरप्राप्त्या तल्लोपप्रसङ्गेन प्रतिसंवत्स-
रिकत्वव्याघातापत्तेः । पुंसवनादिगर्भसंस्कारेषु निष्क्रमणान्प्र-
शनादिषु च यस्तृतीयादिमासः सोऽपि गर्भग्रहणजन्मति-
थिवद् चान्द्र एव । एवमुपनिषदादावुक्ताः प्रथममासमारभ्य
गर्भावस्थाः, दन्तजन्म सप्तमे मासीत्याद्याश्च, तत्र तिथिवद्-
चान्द्र एव । प्रतिमासमायग्रहणादवस्थितयोर्भूतिवृद्धयोरपि ष-
ष्ट्युत्तरशतत्रयतिथ्युत्तरं गृह्यमाणतया तथाविधवर्षघटका मासास्त
एव । पितृकार्ये चेति असम्भवाच्चान्द्राणामेव पैत्राणां सा-
वनप्रवेशः एकादशाहिकादीनां न त्वतथाभूतानां त्रैपक्षिकादी-
नामिति सूचनाय । ‘अनेन विधिना श्राद्धम्’ इति तु स्वाविषये
एतदपवादः । तत्प्रयोजनं च वर्षमध्ये तिसृष्वेवामावास्यासु श्रा-

द्धपक्षे सौरमासस्थानामेव तासां ग्रहणम् । कन्यादावधिमासयाते
तु तत्स्थानामेव, न तूत्कर्ष इति । कन्यागते सवितरीति च न
सौरमासविधायकं, किं तु तत्पाशस्त्यबोधकमिति तत् न सौ-
रनियामकम् । *व्रतेति । व्रतपदं च न हरिशयनाद्युत्सवपरम् ।
तस्य तिथिवद्धचान्द्रकर्तव्यत्वात् । एवं च 'तत्र —

मिथुनस्थे सहस्रांशौ स्थापयेन्मधुसूदनम् ।

तुलाराशिगते तत्र पुनरुत्थापयेत्तु तम् ॥

कर्किण्यर्के हरौ सुप्ते शक्रध्वजक्रियाऽऽश्विनौ ।

तुलायां बोधयेद्देवीं वृश्चिके तु जनार्दनम् ॥

इति वचनात्सौर एव मासो युक्तो, न तु चान्द्रः । हरि-
शयनप्रबोधयोश्चान्द्रमासकर्तव्यत्वे चातुर्मास्यव्रते सौरवाधापत्तेः,
तस्य हरिशयनोत्थानोपक्रमावसानत्वात्'इति प्रत्युक्तम् । शक्रध्वजो-
त्थापनादेश्चातुर्मास्यव्रतस्य च चान्द्रकर्तव्यत्वात् । नापि मासोपवा-
सादिपरं तत् । तस्याश्विनशुक्लैकादशीमारभ्य कार्तिकशुक्लैकादशी-
पर्यन्ततिथिवद्धचान्द्रकर्तव्यत्वात् । नापि मासिकपयोव्रतादिपरम् ।
तस्य तिथिवद्धचान्द्रकर्तव्यत्वात् । 'तिथिवृद्ध्या चरेत्पिण्डान्' इति
मुख्यचान्द्रं तु अमान्तेन पूर्णिमान्तेन वा मासेन कार्यम् । कार्ति-
कवैशाखस्नानादिनियमाश्च पौर्णमास्यन्त-तिथिवद्ध-चान्द्रान्यतरं,
सौरं वा मासमाश्रित्य कार्याः । सर्वत्र वचनसत्त्वात् । तथाहि-
आश्विनशुक्लैकादशीपौर्णमासीषु तदुपक्रमाभिधानात् ।

कार्तिकस्य तु यत्स्नानं माघे मासि विशेषतः ।

कृच्छ्रादिनियमानां च चान्द्रमानं प्रमाणकम् ॥

इति पितामहोक्तेश्च । 'तुलामकरमेपेषु' इति वचनात् । उपा-
कर्मणि सामगानां सौरः । 'उपाकर्ममहाषष्ठ्योः'इति वचनात् ।
अन्येषां चान्द्रः । 'श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा'इति तिथिकर्तव्यत्वात् ।
एवं च यत्र न विशेषतो वचनं, नियामकं वा; तत्र विकल्पः । 'ता
एताः संहिता नानन्तेवासिने प्रब्रूयान्नासंवत्सरवासिने' इतिवत् ।

*एकोद्दिष्टविवाहादौ ऋणादौ सौरसावनौ ।

ज्योतिर्गर्गः—

आयुर्दायविभागश्च प्रायाश्चित्ताक्रिया तथा ।

‘अपर्याप्तावृत्तुं प्रति’इत्यत्र तिथिवद्धचान्द्रमासद्वयात्मा गौण एव ऋ-
तुः । एवम्—

एकाहेन तु षण्मामा यदा स्युरपि वा त्रिभिः ।

न्यूनाः संवत्सरश्चैव, स्यातां षाण्मासिकेतरं ॥

इत्यत्रापि तिथिवद्धचान्द्र एव । यद्वा—

षाण्मासिकाब्दिके श्राद्धे स्यातां पूर्वस्युरेव ते ।

मामिकानि स्वकीये तु दिवसे द्वादशेऽपि वा ॥

इत्येतदेकवाक्यतया गौणचान्द्रः । मुख्यचान्द्रग्रहणे दर्शे त्रयो-
दश्यां वा ऊनषाण्मासिकद्वयापत्तेः । मासिकेषु तु मुख्यचान्द्रः ।

पितृकार्ये चेत्युक्तेः । मृताहर्कर्त्तव्यत्वस्य च

मृतेऽहनि कर्त्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम् ।

इति वचनसिद्धत्वात् । एवं च ‘मुख्यं श्राद्धं मासि मासि’
इत्यस्य वत्सरं यावत् प्रतिशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तं मासं मृतितिथौ
श्राद्धमित्यर्थः ।

यस्तु ‘प्रतिसंवत्सरं चैव’इत्यादौ ‘न्यूनाः संवत्सरश्चैव’इत्या-
दौ च संवत्सरः स मृतितिथिमारभ्य यावत्तादृशमृतितिथिं षष्ठ्य-
धिकत्रिशततिथिसमुदायरूपो गौण एवेति दिक् ।

अष्टकेति हेमन्तशिशिरमासां सौरत्वात्तद्व्युदासाय । अन्यथा
तदीयत्रिंशद्भागरूपाष्टमीत्वस्य कदाचित् नवम्यामपि सत्त्वेन तत्रा-
प्यष्टकाकरणापत्तेः ।

*एकोद्दिष्टेति । पार्वणस्थाने एकोद्दिष्टमनुष्ठातृणां
मलमासमृतविषयम् ।

सावनेनैव कर्तव्या शत्रूणां चाप्युपासना* ॥

विष्णुधर्मे-

“*नक्षत्रसत्राण्ययनानि चेन्दो-

र्मासेन कुर्याद्भगणात्मकेन” । इति ।

ब्राह्मे-

तिथिकृत्ये च कृष्णादिं, व्रते *शुक्लादिमेव च ।

विवाहादौ च सौरादिं मासं कृत्ये विनिर्दिशेत् ॥

अथ मलमासः । *तत्रैकमात्रसंक्रान्तिरहितः

एकोदिष्टं तु यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते ।

तत्कार्यं पूर्वकाले च कालाधिक्ये च धर्मतः ॥

इति गभस्तिवचनात् । *उपासना-समयप्रतीक्षा । सत्रेषु

“सत्राण्युपास्यान्यथ सावनेन” इति निर्द्धारितः सावनस्तदपवादमा-

ह-***नक्षत्रेति** । *व्रते इति । व्रतकाण्डोक्तेषु व्रतेषु प्रायः

शुक्लादेरेव ग्रह इत्यर्थः ।

॥ इति मासग्रन्थटिप्पणी ॥

अथ मलमासस्य कथं मासत्वम् ? । न च मीनस्थाद्यादित्या-
वच्छिन्नकालत्वं तत्, तच्च सौर एवेति स एव मुख्य-इति
वाच्यम् । तस्य चान्द्रत्ववाधापत्तेः । मैवम् । मीनस्थाद्यादित्यारब्ध-
शुक्लप्रतिपत्कत्वादिकं चैत्रादित्वम् ।

मीनादिस्थो रविर्येषामारम्भप्रथमक्षणे ॥

भवेत्, तेऽवदे चान्द्रमासाश्चैत्राद्या द्वादश स्मृताः ॥

इत्युक्तेः । एतच्च दर्शान्तचैत्रादावेव, न तु पूर्णिमान्ते । कृष्णप्र-
तिपत्क्षणस्य मीनस्थादित्यवच्चानियमात् । द्वादशेति च मलस्य शुद्ध
शेषत्वमालम्ब्य । *तत्रेति । मासेष्वित्यर्थः । मीनस्थाद्यादित्यारब्ध-
शुक्लप्रतिपत्कसंसक्रान्तात्रिंशत्तिथिकत्वं शुद्धत्वम् । तादृशासंसक्रान्तात्रिं-
शत्तिथिकत्वं च मलत्वम् । असंसक्रान्तत्वं चैकसंसक्रान्तिशून्यत्वमित्या-
शयेनाह-एकेति । न च यत्रामायां तुलासंसक्रान्तिः ततो मासमति-

क्रम्य प्रतिपदि वृश्चिकसंक्रान्तिः, ततो ऽव्यवहितामायां धनुःसंक्रान्तिः । तत्रासंक्रान्तः कार्तिकः, तुलास्थरव्यारब्धशुक्लप्रतिपत्कत्वात् । तदुत्तरक्षयमासो मार्गशीर्षः पौषात्पूर्वः, धनुस्थरव्यारब्धशुक्लप्रतिपत्को हि पौषः, तत्रा(१)व्याप्तिः । वृश्चिकस्थरव्यारब्धत्वाभावादिति वाच्यम् । तत्र वृश्चिकोपधानाभावेऽपि तत्स्वरूपयोग्यताघटितलक्षणसम्भवात् ।

यां तिथिं समनुप्राप्य तुलां गच्छति भास्करः ।

तथैव सर्वसंक्रान्तिर्यावन्मेषं न गच्छति ॥

इति वचनादसंक्रान्ताऽमैव स्वभावतो वृश्चिकसंक्रान्तिस्थानं, गतिमान्धात्तु तस्याः प्रतिपदि भवनम् ।

यदा वक्रातिचाराभ्यां सूर्यसंक्रमणं भवेत् ।

क्षत्रियाणामसृग्धारां तदा पिवति मेदिनी ॥

इत्युक्तेः । वक्रातिचाराविह शीघ्रमन्दगती ।

ननु यत्र दर्शे कन्यासंक्रान्तिः, ततो दर्शमतिक्रम्य प्रतिपदि तुलासंक्रान्त्या कन्यायामसंक्रान्तः । ततो वृश्चिकधनुषी शुक्लप्रतिपदोरेव । तदनन्तरदर्शे एव मकरसंक्रान्तिरिति धनुषि क्षयः । ततः कुम्भमीनौ दर्शयोरेव । ततो ऽनन्तरदर्शमतीत्य मेषसंक्रान्तिरिति मीने पुनरसंक्रान्तः । तत्र क्षयस्य वृश्चिकस्थरव्यारब्धत्वान्मार्गशीर्षित्वं स्यात् । न चेष्टापत्तिः । पौषमासविलोपापत्तेः । यतस्तदुत्तरो न पौषः, धनुस्थरव्यनारब्धत्वात् । न च धनुर्योग्यकालस्थरव्यारब्धत्वं तत्र पौषत्वमिति वाच्यम् । प्रतिपदस्तुलाकालत्वेन तस्या एव स्वाभाविकधनुःस्थानत्वादमायाश्चातथात्वात् । किं तु मकरस्थरव्युपक्रान्तत्वान्माघः । तदुत्तरश्च न माघः, मकरस्थरव्यनारब्धत्वात्, किन्तु फाल्गुनः । कुम्भस्थरव्युपक्रान्तत्वात् । तदुत्तरो न फाल्गुनः, कुम्भस्थरव्यनारब्धत्वात्,

(१) तत्र-मार्गशीर्षे इत्यर्थः ।

किन्तु चैत्रः । मीनस्थरव्युपक्रान्तत्वात् । प्रतिपज्जातमेपसंक्रान्ति-
स्तु द्वितीयश्चैत्रः, मीनस्थरविसत्त्वात् । तदुत्तरे तु वैशाखादय ए-
वेति । सत्यम् । मकरकुम्भमीनानां दर्शजातानामपि स्वाभावि-
कतदुत्तरप्रतिपत्स्थानत्वमेव । 'यां तिथिं समनुप्राप्य'इत्यु-
क्तेः । एवं च तत्र मकरादिसंक्रान्तिमदमाया धनुरादियो-
ग्यकालत्वादेव धनुरादिस्थरव्यारब्धत्वघटितं पौषत्वादिकं क्रमे-
णासंक्रान्तावधिकमासत्रयस्योपेयम् । धनुरादिस्वरूपयोग्यकालोत्त-
रस्वीयप्रथमक्षणत्वमारब्धत्वार्थ इति न तत्राव्याप्तिः ।

ननु तथापि यत्र दर्शे कन्यासंक्रान्तिः, ततो ऽसंक्रान्तः, ततः
प्रतिपदि तुलासंक्रान्तिः, तदनन्तरदर्श एव वृश्चिकसंक्रान्त्या का-
र्त्तिकक्षयः । ततो ऽमास्वेव मेषान्ताः संक्रान्तयः, ततो दर्शमतीत्य प्रति-
पदि वृषसंक्रान्त्या वैशाखोऽसंक्रान्तः । तत्र क्षयस्य कथं कार्त्तिकत्वम् ?
तुलापूर्वतनामायास्तुलायोग्यत्वासम्भवात् । 'यां तिथिं समनुप्रा-
प्य'इतिवचनविरोधात् । तेन हि तुलासंक्रान्तिमात्तिथिसजातीय-
तिथेरेव वृश्चिकादिमत्त्वं बोध्यते, न तु तुलाप्राक्तनामायास्तुला-
दियोग्यत्वम् । मैवम् । एकवर्षे जातयोर्द्वयोरसंक्रान्तयोरन्यतरस्य
त्रिंशन्मात्रतिथिकत्वात्प्राकृतत्वे वाच्ये-

एकस्मिन्नपि वर्षे चेद् द्वौ मासावधिमासकौ ।

पूर्वो मासः प्राकृतः स्यादुत्तरस्त्वधिमासकः ॥

इत्यादिवचनात् तुलापूर्वतनामावास्यायास्तुलायोग्यत्वमव-
सीयते । अन्यथा प्राकृतत्ववैयर्थ्यात् । एकशक्तिमत्त्वेन चामाप-
क्षत्योस्तद्योग्यता । ततश्च तदुत्तरस्य कार्त्तिकत्वम् । आश्विन-
स्य योग्यतया तुलासम्बन्धाच्छुद्धत्वं च । एवं च विद्यमानस्यै-
व कार्त्तिकादेः क्षयः नाममात्रतया । संकल्पे क्षयमासस्य तत्त-
न्मासत्वेनैवोल्लेख इति नवीनानुसारी पन्थाः ।

माघवानुसारिणस्तु मेषादिस्थरविसमाप्यत्वं तत्तन्मासत्वम् ।

“मेषादिस्थे सवितरि यो यो मासः प्रपूर्यते चान्द्रः ।

सितादिश्चान्द्रो मासो मलमासः। एकमात्रसंक्रान्तिराहित्यमसंक्रान्तत्वेन संक्रान्तिद्वयसत्त्वेन च भवतीति मलमासो द्वेधा । अधिमासः, क्षयमासश्चेति । तदुक्तं काठकगृह्ये—

*यस्मिन्मासे न संक्रान्तिः, संक्रान्तिद्वयमेव वा ।

मलमासः स विज्ञेयो मासः स्यात्तु त्रयोदशः* ॥ इति

चैत्राद्यः स ज्ञेयः पूर्तिद्वित्वे ऽधिमासोऽन्त्यः” ॥ इतिवचनात् । यत्र पूर्वोक्तरीत्या धनुषि क्षयः, तत्र धनुस्थरविमदन्त्यक्षणकामान्त्रिंशत्तिथिकत्वं मार्गशीर्षत्वं लुप्यते । क्षयसंज्ञाया लोपनिबन्धनत्वात् । किन्तु तत्र मकरस्थरविसमाप्यत्वं पौषत्वमेवेति संकल्पे पौष एवोल्लेख्य इति वदन्ति । तदसत् । प्रागुक्तकार्तिकक्षये कार्तिकत्वलोपस्य दुरुपपादत्वात्, वृश्चिकस्थरविसमाप्यत्वसत्त्वात् । अथ—तत्र तुलासंक्रान्तिकालसजातीयत्वयोग्यतया प्रतिपद एव वृश्चिकसंक्रान्तिकालत्वात् तत्पूर्वदर्शस्य तुलासम्बन्धयोग्यता वाच्या । तथा च तुलास्थरविसमाप्यत्वरूपाश्विनत्वसत्त्वात् कार्तिकत्वलोपः । सङ्कल्पे चाश्विन एवोल्लेख्य इति चेत्—तर्हि तदुत्तरस्य धनुस्थरविसमाप्यत्वरूपमार्गशीर्षत्वसम्भवात् क्षीणकार्तिकत्वविशिष्टमार्गशीर्षत्वानुपपत्तिरिति कृतमतिविस्तरेण ।

*यस्मिन्निति । न चात्र क्षयस्य तत्पूर्वभाविनश्च संसर्पस्यैकसंक्रान्तान्यत्वेऽपि अनधिककालत्वात्कथं मलत्वम् ? ।

मलं वदन्ति कालस्य मासं कालविदोऽधिकम् ।

इतिवचनादधिकस्यैव मलत्वात्; इतिवाच्यम् । तयोस्तादृशमलत्वाभावेऽपि

यस्मिन्मासे न संक्रान्तिः, संक्रान्तिद्वयमेव वा ।

संसर्पाहस्पती मासावधिमासश्च निन्दिताः ॥

इतिवर्ज्यत्वरूपमलत्वोक्तेः । *त्रयोदश इति । अधिक-

सत्यव्रतोऽपि-

राशिद्वयं यत्र मासे संक्रमेत दिवाकरः ।

नाधिमासो भवेदेव मलमासस्तु केवलः* ॥ इति ।

अधिकमासस्य कालनियममाह वसिष्ठः-

द्वात्रिंशद्भिर्गतैर्मासैर्दिनैः षोडशभिस्तथा ।

घटिकानां चतुष्केण पतत्यधिकमासकः ॥ इति ।

एतच्च *सावनादिमानेन संभवार्थं, न तु नियमार्थम् । *अन्यथा षोडशदिनाधिकद्वात्रिंशन्मासानन्तरं कृष्णपक्षनियमेन शुक्लादित्वभङ्गापत्तेः । *तेन न्यूनाधिककाले मलमासपातेऽपि न दोषः । अत एवोक्तं

मासो, न तु द्विसंक्रान्तः । तस्य तत्त्वासम्भवात् । *केवल इति चतुर्दशत्ववारणार्थम् । *सावनादीति । आदिना सौरग्रहः । तदुक्तं विष्णुधर्मे-

सौरेणाब्दस्तु मानेन यदा भवति भार्गव ।

सावने तु तदा माने दिनपट्कं पवर्द्धते ॥

जनरात्राश्च ते राम प्रोक्ताः संवत्सरेण षट् ।

सौरसंवत्सरस्यान्ते मानेन शशिजेन तु ॥

एकादशतिरिच्यन्ते दिनानि भृगुनन्दन ।

समाद्वये साष्टमासे तस्मान्मासोऽतिरिच्यते ॥ इति ।

अत्र चान्द्रसमाद्वयात्सौरसमाद्वयं द्वाविंशतिदिनैराधिकं, चान्द्रमासाष्टकाच्च सौरमासाष्टकं सार्द्धसप्तदिनैरिति मिलित्वा दिनार्द्धन्यूनो मासः स्यादिसाशङ्कायां दिनार्द्धपूरणाय दिनैः षोडशभिर्घटिकानां चतुष्केणेत्युक्तं, तच्च सावनमात्रान्वयीति सूचनाय सावनपदोपादानम् । चान्द्रमासं निरस्यति-*अन्य-

माधवीये-‘मासे त्रिंशत्तमे* भवेत्’ इति । क्षयस्यापि ज्योतिःशास्त्रे-

असंक्रान्तिमासोऽधिमासः *स्फुटं स्यात्
द्विसंक्रान्तिमासः क्षयाख्यः कदाचित् ।

थेति । नियमाङ्गीकारे बाधकमाह-‘तेनेति ॥ *त्रिंशत्तमे इति* । तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे—

दिवसस्य हरत्यर्कः षष्टिभागमृतौ ततः ।

करोत्येकमहश्छेदं तथैवैकं च चन्द्रमाः ॥

एवमर्द्धतृतीयानामब्दानामधिमासकम् ॥

ग्रीष्मे जनयतः पूर्वं पश्चाद्दान्ते तु पश्चिमम् ॥ इति ।

दिवसाहःशब्दौ चान्द्रतिथिपरौ । मलमासस्य चान्द्रत्वात्तत्रापेक्षणात् । सूर्येण चन्द्रेण च प्रतितिथि तिथिषष्टिभागस्य दण्डस्य च्छेदेनार्कषेणन ऋतौ मासद्वये प्रत्येकं ताभ्यामेकैकतिथ्याकर्षणात् तिथिद्वयलाभक्रमेणार्द्धतृतीये वर्षे त्रिंशत्तिथयो लभ्यन्ते । एवं पश्चाद्दमध्ये द्विः सम्भवेऽपि पूर्वो ग्रीष्मे एव वैशाखादिमासषट्के एव । “यां तिथिं समनुप्राप्य” इतिवचनात् । तुलादौ तिथेरवृद्ध्याऽसंक्रान्तपाताभावादिति । अयं च माधवेन शकवर्षाणामष्टपञ्चाशद्युतशतद्वयाधिके सहस्रे गते योऽनन्तरभावीश्वरसंवत्सरः, तत्र श्रावणमासोऽधिकः । ततः पूर्वं भावसंवत्सरे फाल्गुनोऽधिकः । तन्मध्यगौ युवधातृवत्सरावित्युदाहृतः । तत्रैव च तेनैव यथोक्तेश्वरसंवत्सरोत्तराचित्रभानुसंवत्सरे वैशाखोऽधिकः । तदुत्तरभाविनि तारणसंवत्सरे भाद्रोऽधिक इत्येकोत्तरत्रिंशत्तमत्वेन दुर्मुखसंवत्सरे श्रावणोऽधिकः । विकारिसंवत्सरे ज्येष्ठोऽधिक इति पञ्चत्रिंशत्तमत्वेन च न्यूनाधिकपात उदाहृतः । *स्फुटं-स्फुटमानेन । *कार्तिकादीति । यत्र कन्यायां संसर्पः, ततः क्रमेण तुलावृश्चिकसंक्रान्ती, ततो धनुषि क्षयः । तत्र संसर्पमाया एव तुलायोग्यस्थानेत्वा-

क्षयः *कार्तिकादित्रये, नान्यतः* स्यात्
तदा वर्षमध्ये ऽधिमासद्वयं च ॥

एकः क्षयात्पूर्वं, परतश्चैक इत्यधिमासद्वयं भ-
वतीत्यर्थः ।

अत्र विशेषमाह जाबालिः-

मासद्वयेऽब्दमध्ये तु संक्रान्तिर्न यदा भवेत् ।

*प्राकृतस्तत्र पूर्वः स्यादधि*मासस्तथोत्तरः ॥ इति ।

तसंसर्पपरयोः क्रमेण कार्तिकादिकृत्यं बोध्यम् । *नान्यतः-नै-
कतः । क्षयोभयपार्श्वयोरिति यावत् ।

*प्राकृत इति । प्रकृतिः स्वभावः त्रिंशद्दिनरूपस्तद्युक्तः,
अनधिकः, शुद्धः, कर्माहं इति यावत् । *अधिः-अधिको मासः ।

नन्वस्तु संसर्पोऽपि षष्टिदिनो मासः । एकराशिस्थरव्यारब्धत्वात्,
'षष्ठ्या तु दिवसैः' इति वचनाच्च । तत्र च पूर्वार्द्धस्य निन्द्यत्ववाधार्थं
प्राकृत इत्युक्तम् । ततश्चाश्विने संसर्पे द्वितीयाश्विनोत्तरमेव कार्तिको
मासः । तुलास्थरव्यारब्धत्वात् तत्र प्रथमाश्विने यथायथं शु-
क्लकृष्णपक्षकर्म कार्यमेव, प्रत्याब्दिकादि च । तस्य शुद्धत्वेन प्रथ-
मातिक्रमे कारणाभावात् । द्वितीयाश्विने च न पुनस्तत्करणम् ।
'सकृत्करणेन कृतः शास्त्रार्थः' इति न्यायादङ्गभूतकालानुरोधेन
प्रधानीभूतकर्मावृत्तेरयुक्तत्वात् । काम्यारम्भाश्च द्वितीयाश्विन एव ।
आद्यस्य तस्य "न कुर्याद्भानुलाङ्घिते" इत्यनेन निषेधात् । एवं दी-
पावल्यादिकमपि परत्रैव, न पूर्वत्र । आश्विनस्य कथमपि कार्त्ति-
कसम्बन्धाभावात् । एवं च संसर्पोऽपि उत्तरमाससंज्ञोऽस्त्विति चेन्न ।
पूर्वोक्तकार्तिकरूपक्षयाव्यवधानेन जातस्य संसर्पस्य षष्टिदिना-
त्मकत्वासम्भवात् । तस्य षष्टिदिनात्मकत्वोपगमे त्वेकमासत्वेन
क्षयस्य कार्तिकत्वानुपपत्तेः । द्वितीयाश्विनस्य क्षयत्वे च "क्षयः
कार्तिकादित्रये" इतिनियमभङ्गापत्तेः । अत्र त्रिंशत्तिथिक्रमसंच-

उत्तरे एव* कालाधिक्यं, न पूर्वस्मिन्नित्यर्थः ।

यकालापेक्षिकं पौर्वापर्यं विवक्षितम् ।

कार्तिकादिषु मासेषु यदि स्यातां मलिम्लुचौ ।

सर्वकर्महरः प्रोक्तः पूर्वस्तत्र मलिम्लुचः ॥

इतिज्योतिःपराशरानुरोधात् । यत्र क्षयमासोभयपार्श्वयोरा-
श्विनादिषट्के एवासंक्रान्तद्वयं तत्र पूर्वं ऽसंक्रान्तः त्रिंशत्तिथिक्रमस-
ञ्चयकालादुपरि चेज्जायते तदा षष्टिदिनात्मको ऽधिक एव । तादृ-
शकालात् प्राग् जनने तु स त्रिंशदिनात्मकः प्राकृत एव । एवमुत्त-
रोऽपि चेत्तादृशकालादूर्ध्वं पतेत्तदा ऽधिको, न तु ततः प्राक् पतने ।
तथा च पूर्वस्यैव प्राकृतत्वमुत्तरस्यैवाधिकत्वमिति न नियम
इति तदर्थः । यदा तु पूर्वं आश्विनादिषट्के उत्तरस्तु चैत्रा-
दिषट्के तदा तिथिक्रमसञ्चयकालादूर्ध्वं पतन्नपि पूर्वं नाधिकः ।

चैत्रादर्वाङ् नाधिमासः परतस्त्वधिको भवेत् ।

इत्यपवादात्; इति मतं निरार्कत्तुमाह- *उत्तर एवेति । पूर्वं
ऽसंक्रान्तः कार्तिकादित्रयान्यतमपातिनः क्षयात्पूर्वं एव । तेन
व्यवहितो ऽव्यवहितो वाऽऽश्विनादिषट्के नियमितो, न तु तद्व्यव-
धानेन चैत्रादिषट्के भवितुमर्हः । उत्तरोऽसंक्रान्तस्तु शीघ्रम-
न्दगतिभ्यां चैत्रात्पूर्वतनषट्के 'यां तिथिं समनुप्राप्य'इति, स्वा-
भाविकऋजुगत्या चैत्रादिषट्के वा भवतीति क्षयमास एव पू-
र्वत्वोत्तरत्वयोरवधित्वेन ग्राह्यः, उपस्थितत्वात् । न तु त्रिंशत्ति-
थिक्रमसंचयकालः । तस्याबुद्धिस्थित्वेन पराम्रण्डुमशक्यत्वात् । एवं
च यत्र त्रिंशत्तममासादुत्तरत्वेऽपि नाधिक्यं कल्पयितुमर्हं, त्रिं-
शत्तमात् प्राग्भवे तु तत्र त्रिंशत्तिथित्वं, प्राकृतत्ववेचनात् । प्रा-
कृतत्वोक्त्या च यथास्थिते वर्षे यस्मिंश्चिदिनात्मकः शुद्ध आयाति,
स एवायमिति बोध्यते इति भवति तस्य षष्टिदिनात्मकत्व-
बाधः । तथा च प्रोक्तकार्तिककृत्ये न कस्यापि विमतिरिति ।

यत्तु ब्रह्मसिद्धान्ते-

*चैत्रादर्वाङ् नाधिमासः, परतस्त्वधिको भवेत् ।

इति । तत्र चैत्रात्पूर्वमसंक्रान्तद्वये पूर्वो नाधिकः,*
किंतु *पर इत्यर्थः । यच्च ज्योतिःसिद्धान्ते-

*धटकन्यागते सूर्ये *वृश्चिके वाऽथ धन्विनि ।

मकरे वाऽथ कुम्भे वा नाधिमासो विधीयते ॥ इति ।

तिथिसञ्चयकालात्पूर्वापर्याभिप्रायेणेदमिति तु न सत् । चैत्रा-
त्पूर्वमसंक्रान्तद्वये पूर्वो नाधिक इत्यनेन विरोधात् । तेन चैत्रात्पूर्व-
स्य तिथिसञ्चयक्रमकालोत्तरस्याप्युत्तरचैत्रादिपट्कपातेऽनाधिकत्वा-
भिधानात् । *चैत्रादर्वाङ्गिति । मासस्यैवावधित्वे सर्वस्याप्युत्तर-
स्य तथात्वाच्चैत्रादर्वाङ् नाधिमास इत्यस्यासङ्गतिः । त्रिंशत्तिथिस-
ञ्चयक्रमकालस्यावधित्वे तु आश्विनादिपट्कपातिनोऽप्युत्तरासंक्रा-
न्तस्यैव नियतमाधिक्यम् । प्राथमिकासंक्रान्तस्यापि कदाचित् तथा-
त्वात् । चैत्रादिपट्कपातिनस्तु तस्य नियतं तदित्यर्थ इत्याभिमानः ।

*नाधिक इति कालतःपदगर्भम् । *पर इति । का-
लतोऽधिक इत्यनुवर्तते । अत्र यद्यपि ऋजुगत्या चैत्रात् परतो
मेषादिष्वेवाधिकमास इति क्षयरहितसाधिमासवर्षपरत्वं सम्भव-
ति । तदुक्तम्-

मध्ये विषुवतोर्भानुर्वर्द्धयेत्स्वान्यहानि तु ।

तैः सम्भूयाधिको मासः पतत्येष त्रयोदशः ॥ इति,

तथापि ब्रह्मसिद्धान्तः क्षयमासप्रकरणस्थ इति तथा नोक्तम् ।

*धटति । क्षयोत्तरस्याधिकत्वाद्विरोधः । *वृश्चिके चेति । अत्र
मीनमपि प्रवेश्य वृश्चिकादिपञ्चके इति(१) विवक्षितम् । यत्रामायां
कन्यासंक्रान्तिः, ततोऽमोत्तरप्रतिपदि तुलासंक्रान्तिः, तदनन्तर-
दर्शो एव वृश्चिकसंक्रान्तिः, ततोऽसंक्रान्तोत्तरप्रतिपदि धनुःप्रवे-

(१) तेन 'चैत्रादर्वाङ्ग' इत्यनेन न वैषम्यमिति बोध्यम् ।

तद् वृश्चिकादिचतुष्टये मलमासे - सति पूर्वं तुलाकन्या-
गते सूर्ये क्षयपूर्वभाव्यधिमासस्य कालाधिक्यमात्रनि-
षेधार्थं, न त्वधिकमासस्य ।

दशानां फाल्गुनादीनां प्रायो माघस्य च कञ्चित् ।

*नपुंसकत्वं भवतीत्येष शास्त्रविनिश्चयः ॥

इति हेमाद्रौ विष्णुधर्मविरोधात् । *मलमासेऽष्टका-
दिनिषेधानुपपत्तेश्च । *‘मकरे वाऽथ कुम्भे वा’ इति
*दृष्टान्तार्थम् । प्राप्त्यभावात् ।

शः, तदभिप्रायेण वृश्चिकपदम् । कन्याग्रहणं चाऽऽश्विनस्य
वैशाखादिषट्कपातित्वात्तत्र कालाधिक्यशङ्कावारणार्थम् । वस्तुतस्तु
क्षयस्य कार्तिकादित्रयनियततया तुलादित्रये क्षयमासे सति
कन्यादेर्न कालाधिक्यमित्यर्थः । तथैव मकरे चेत्यादिसंगतेः । *न-
पुंसकत्वम्—पुंसो मण्डलाधिष्ठातुः सूर्यस्याभावात् । तथा चोक्तम्—

अरुणः सूर्यो भानुस्तपनश्चन्द्रो रविर्गर्भस्तिश्च ।

अर्यमा हिरण्यरेता दिवाकरो मित्रविष्णू च ॥

एते द्वादश सूर्या माघाद्येषूदयन्ति मासेषु ।

निःसूर्योऽधिकमासो मलिम्लुचारुयस्ततः पापः ॥ इति ।

मासेषु द्वादशादित्यास्तपन्ते हि यथाक्रमम् ।

नपुंसकेऽधिके मासि मण्डलं तपते स्वेः ॥ इति च ।

न च चैत्रादिषट्क एव कालाधिक्यान्नपुंसकत्वं नान्यत्र, “म-
ध्ये विषुवतोः” इति वाक्यादिति वाच्यम् । आश्विनादित्रयस्य मा-
घफाल्गुनयोश्चासंक्रान्तत्वस्य क्षयमासनिवन्धनत्वात् । तुलादौ ना-
धिमास इत्यर्थं निरसितुमाह—*मलमासे इति । षष्टिदिनात्मक-
मासपूर्वभागे इत्यर्थः । हेमन्तादेर्मलतया “षष्ठ्या तु दिवसैः” इति
निषेधोपपत्तिरिति भावः । ननु क्षयस्य तुलादित्रयनैयत्यान्मकरे
इत्येव न युज्यते, कैव कथा कुम्भे इत्यस्येति । तथा च कथं वृश्चिका-
दिचतुष्टये मलमासे सतीत्युक्तमित्यत्राह—*मकरे इति । *दृष्टा-

क्षयस्याऽऽगमनकाल उक्तः सिद्धान्तशिरोमणौ-

गतोऽवध्यद्रिनन्दैर्मिते शाककाले

तिथीशैर्भविष्यत्यथाङ्गाक्षसूर्यैः ।

गजाग्रभिभूभिस्तथा प्रायशोऽयं

*कुवेदेन्दुवर्षैः कचिद् गोकुभिश्च ॥ इति ।

अवध्यः—चत्वारः, अद्रयः—सप्त, नन्दाः—नव,

एषां प्रातिलोम्येन पाते ९७४ । तैर्मिते वर्षे कश्चित् क्ष-

यमासः पूर्वं जात इत्यर्थः । तिथयः—पञ्चदश, ई-

शाः—एकादश, १११५। एवंमिते याते कश्चिद्भविष्यती-

त्यर्थः । अङ्ग ६, अक्ष ५, सूर्याः १२, एकत्र १२५६ ।

गजाः ८, अद्रयः ७, अग्रयः ३, भूः १, एकत्र १३७८ ।

कुः १, वेदाः ४, इन्दुः १, एकत्र १४१ । गावः ९, कुः

१, एकत्र १९ । एतैर्मिते वर्षे याते कश्चिद्भविष्य-

तीत्यर्थः ॥

अथ *मलमासे कार्याकार्यं निरूप्यते । तत्र जावालिः—

न्तार्थम्—व्यतिरेकदृष्टान्तार्थम् । वृश्चिकादिद्वये क्षयमासे सति यथा

मकरादेरधिकमासत्वं कालाधिक्यात्, तथा तुलादेर्नास्तीत्यर्थः ।

एवं च वृश्चिकादिचतुष्टये मलमासे सतीत्येव सम्यक् ।

*कुवेदेन्दुवर्षैरिति । अवध्यद्रिनन्देषु (९७४)कुवेदेन्दु-

(१४१)योजने तिथीशाः(१११५) । तत्र तद्योजने अङ्गाक्षसूर्याः

(१२५६) । तत्र गोकु(१२)न्यूनतद्(१२२)योजने (१३७८)

गजाग्रभिभूमयः । तथा च गोकुभिश्चेति पूर्वोक्ते क्षेपके तावन्न्यू-

नाधिकपातेऽपि सम्भवार्थम् । *मलमासे—

“अमावास्याद्वयं यत्र मासि मासि प्रवर्तते ।

उत्तरश्चोत्तमो ज्ञेयः पूर्वस्तत्र मलिम्लुचः” ॥

*नित्यनैमित्तिके कुर्याच्छ्राद्धं कुर्यान्मलिम्लुचे ।

तिथिनक्षत्रवारोक्तं, काम्यं नैव कदाचन ॥

अयं च काम्यनिषेध आरम्भसमाप्तिविषयः ।

*असूर्या नाम ये मासा न तेषु मम संमतः ।

व्रतानां चैव यज्ञानामारम्भश्च समापनम् ॥

इति तेनैवोक्तत्वात् । असूर्या अधिकमासा इत्य-

“त(१)मतिक्रम्य तु रविर्यदि गच्छेत्कथं च न ।

आद्यो मलिम्लुचो ज्ञेयो द्वितीयः प्राकृतः स्मृतः” ॥

इत्याद्युक्तेः ।

*नित्येति । मलमासे अनन्यगतीनि नित्यनैमित्तिकानि,
आवश्यकानि काम्यानि च आरम्भणीयानि । सावनमानसाध्यानि
तु प्रागारब्धानि तत्र समाप्यानि । तत्र तदितरेषामारम्भः, समा-
प्तिश्च न; किं त्वनुवृत्तिमात्रमित्याखण्डलार्थः ।

सिनीवालीमतिक्रम्य यदा संक्रमते रविः ।

रविणा लङ्घितो मासो ह्यनर्हः सर्वकर्मसु ॥

इत्यादिसामान्यतोनिषेधानां विशेषप्रतिप्रसवैर्वाधात्तदितरेका-
म्यादिपरत्वमेव ।

*असूर्या इति ।

प्रवृत्तं मलमासात्प्राक् काम्यं कर्मासमापितम् ।

आगते मलमासेऽपि तत्समाप्यमसंशयम् ॥

इति तु सावनमानप्रवृत्तकृच्छ्राहीनसत्रादिपरम् । एतेनैत-
त्समाप्त्यनुज्ञानात्तद्गर्जनवचनं मोहात्तत्र प्रक्रान्तकाम्यसमाप्तिपर-
मित्यपास्तम् । अनियतकालानां तत्रानुवृत्त्यैव प्रयोगप्राशुभावाभङ्गे
प्रतिप्रसवस्य तत्साधारण्यायोगात् । ननु कारीरीराक्षोघ्नाभिचार-
प्रत्यभिचाररोगग्रहदौःस्थ्यादिनिमित्तकस्य शान्त्यादेः काम्यत्वा-

र्थः । तत्र 'मण्डलं तपते रवेः' इति वचनात् । *कारी-
र्यादेः काम्यस्य त्वारम्भसमाप्ती भवत एवेत्यादि-
रन्यत्र विस्तरः । काठकगृह्येऽपि—

मले*ऽनन्यगतिं कुर्यान्नित्यां* नैमित्तिकीं क्रियाम् ।
इति ।

तानि नैमित्तिकानि दीपिकायामुक्तानि—

यन्नैमित्तिक*मग्निनष्ट्यनुगताग्न्याधानमर्चासु वा

न्मलमासे कथमनुष्ठानमत आह—*कारीर्यादेरिति । विलम्बा-
सहत्वादिति शेषः ।

नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा यथा ।

तथा तथैव कार्याणि न कालस्तु विधीयते ॥

इति दक्षोक्तेः ।

नेहेतात्र विशेषेज्यामन्यत्राऽऽवश्यकाद्विधेः ।

इति गृह्यपरिशिष्टाच्च ।

नित्यनैमित्तिकान्यपि विशिनष्टि—*मले इति । *अ-
नन्यगतिम्—यस्या मासान्तरे ऽनुष्ठाने कालातिक्रमनिमि-
त्तकप्रायश्चित्तपातो, विहितकालालाभेन लोपो वा, ताम् ।
*नित्यामिति ।

अवषट्कारहोमाश्च पर्व चाग्रयणं तथा ।

मलमासे तु कर्त्तव्यं काम्या इष्टीश्च वर्जयेत् ॥

इति तु दिङ्मात्रम् । अवषट्कारहोमाः—अग्निहोत्रौपासनहोम-
वैश्वदेवादयः । पर्व—दर्शपूर्णमासेष्टी, पार्वणस्थालीपाकश्च ।

*अग्नीति । अग्नेर्नष्टौ सत्यामनुगताग्न्याधानम् । तद्विलम्बे
प्रायश्चित्तापत्तेः ।

अग्न्याधेयं प्रतिष्ठां च यज्ञदानव्रतानि च ।

वेदव्रतवृषोत्सर्गचूडाकरणमेखलाः ॥

संस्कारादिविलोपने सति पुनः प्रोक्तं प्रतिष्ठादिकम् ।
इति । *गत्यन्तरयुतं तु सोमादि हेयमेव ।

*तत्र कर्तव्यान्युक्तानि कालादर्श-

*द्वादशाहसपिण्डान्तं कर्म, ग्रहणजन्मनोः ।

सीमन्ते पुंसवे श्राद्धं, द्वावेतौ, जातकर्म च ॥

रोगशान्तिरलभ्ये च योगे श्राद्धं व्रतानि च ।

प्रायश्चित्तं निमित्तस्य वशात्पूर्वं परत्र वा ॥

माङ्गल्यमभिषेकं च मलमासे विवर्जयेत् ।

इत्यत्र तु अग्न्याधेयप्रतिष्ठे नैमित्तिकातिरिक्तपरे । संस्कारा-
दिलोपः चण्डालादिस्पर्शप्रयुक्तः । *गत्यन्तरेति ।

सोमयागादिकर्माणि नित्यान्यपि मलम्लुचे ।

षष्ठीष्व्याग्रयणाधानचातुर्मास्यादिकान्यपि ॥

महालायाष्टकाश्राद्धोपाकर्माद्यपि कर्म यत् ।

स्पष्टमासविशेषाख्यात्रिहितं वर्जयेन्मले ॥

इति काठकगृह्यात् । अत्र गत्यन्तरयुक्तत्वं बीजं बोध्यम् । षष्ठी-
ष्टिः—काठकप्रसिद्धा पुत्रेष्टिः । पुष्टीष्टिरिति पाठे जातेष्टिः । शौच-
कालरूपाङ्गोपग्रहार्थं तस्या आशौचोत्तरत्वे मलोत्तरत्वस्यापि
न्याय्यत्वात् ।

इदानीं विशिष्य कार्याकार्यमाह—*तत्रेति । विशेषतः
अपञ्चनीये कार्याकार्यसमुदाये । *द्वादशाहेति ।

जातकर्मन्त्यकर्माणि नवश्राद्धं तथैव च ।

मघात्रयोदशीश्राद्धं श्राद्धान्यपि च षोडश ॥

चन्द्रसूर्यग्रहे स्नानश्राद्धदानजपादिकम् ।

कार्याणि मलमासेऽपि नित्यं नैमित्तिकं तथा ।

इति वचनात् । यत्तु—

*अब्दोदकुम्भमन्त्रादि महालययुगादिषु ।

श्राद्धं दर्शेऽप्यहरहःश्राद्ध*मूनादिमासिकम् ॥

मालिम्लुचान्यमासेषु मृतानां श्राद्धमाव्दिकम् ।

श्राद्धं तु पूर्वदृष्टेषु तीर्थेष्वेवं युगादिषु ॥

मन्वादिषु च यद्दानं दानं दैनन्दिनं च यत् ।

तिलगोभूहिरण्यानां *सन्ध्योपासनयोः क्रिया ॥

अधिमासे न कर्त्तव्यं श्राद्धगभ्युदयं तथा ।

तथैव काम्यं यत्कर्म वत्सरात्प्रथमाद् ऋते ॥

इति वचनं, तत्र श्राद्धं द्वादशाहसपिण्डनान्त-ग्रहणा-ऽलभ्य-
योग-गर्भसंस्काराऽऽभ्युदयिका-ऽधिकमासिक-प्रथमसांवत्सरि-
क-मलमासमृतसांवत्सरिकभिन्नं ग्राह्यम् । सपिण्डनान्तोपादानात्त-
दुत्तरं न कार्यमिति लभ्यते ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्किञ्चिच्छ्राद्धिकं भवेत् ।

इष्टं वाऽप्यथ वा पूर्त्तं तन्न कुर्यान्मलिम्लुचे ॥

इत्यादिवचनात् । ग्रहणजन्मनोः श्राद्धं तन्निमित्तकदानादे-
रुपलक्षणम् । वृद्धिश्राद्धस्य जातकर्मानङ्गत्वात् पृथगुक्तिः ।

*अब्देति ।

अब्दमम्बुघटं दद्यादन्नं चापि सुसञ्चितम् ।

संवत्सरे विवृद्धेऽपि प्रतिमासं च मासिकम् ॥

इति कौथुमिवचनात् त्रिंशत्सोदकुम्भान्नदानानि, अधि-
कमासिकं चेत्यर्थः । *ऊनादीति । अनन्यगतिकत्वात् ।

*सन्ध्योति ।

कुर्यात्प्रात्यहिकं कर्म प्रयत्नेन मलिम्लुचे ।

नैमित्तिकं च कुर्वीत सावकाशं न यद्भवेत् ॥

इति वचनात् । “कामं तु व्रीहियवतिलैः” इति चौपासनपरम् ।

नैमित्तिकं-विधिनिषेधातिक्रमनिमित्तककृच्छ्रचान्द्रायणादि, उप-

पर्वहोमश्चाग्रयणं* साग्नोरिष्टिश्च पर्वणि ।

नित्याग्निहोत्रहोमश्च देवताऽतिथिपूजनम् ॥

स्नानं च स्नानविधिनाऽप्यभक्ष्यापेयवर्जनम् ।

तर्पणं च निमित्तस्य नित्यत्वादुभयत्र च ॥ इति ।

*एतौ—पुंसवनसीमन्तौ । एतच्च गर्भाधानाद्यन्नप्रा-
शनान्तसंस्कारोपलक्षणम् । तदुक्तं दीपिकायाम्—

स्थितनिमित्तप्रयुक्तश्रौतस्मार्त्तप्रायश्चित्तम् । एवंजातीयकमन्यदपि ।

*आग्रयणम् । “पर्व चाग्रयणं तथा”इति विधिः पुराणान्नालाभे ।

तल्लाभे तु “षष्ठीष्याग्रयण”इति निषेधः । *एताविति ।

रोगे चालभ्ययोगे च सीमन्ते पुंसवेऽपि च ।

यद्दानादि समुद्दिष्टं पूर्वत्रापि न दुष्यति ॥

इति । अत्र सीमन्तपुंसवशब्दावुपलक्षणम् ।

गर्भे वार्द्धुषिके भृत्ये श्राद्धकर्मणि मासिके ।

सपिण्डीकरणे नित्ये नाधिमासं विवर्जयेत् ॥

इति यमोक्तेः । गर्भे—गर्भसंस्कारे ।

जातकर्म च पुंसूतिः सीमन्तोन्नयनं रतम् ।

मलिम्लुचेऽपि कर्त्तव्यं निमित्तं यदि जायते ॥

इत्युक्तेः । वस्तुतस्तु—

अधिमासे न कर्त्तव्यं श्राद्धमभ्युदयं तथा ।

इति वाक्ये आभ्युदयिकस्याङ्गत्वेन तन्निषेधात्तदङ्गकस्य चौला-
देरिव सीमन्तादेरपि निषेधे प्राप्ते यद् “वत्सरात्प्रथमादृते”इत्यभिधा-
नं, तत् प्रथमवर्षसम्बन्धित्वेन मासविशेषनियतानां गर्भजन्मसम्ब-
न्धिनामन्नप्राशनान्तानां प्रतिप्रसवार्थम् ।

नामान्नप्राशने चौलं विवाहं मौञ्जिवन्धनम् ।

निष्क्रमणं जातकर्म काम्यं वृषविसर्जनम् ॥

‘गर्भाधानमुखं च चौलाविधितः प्राग्जातयागं(१) विना
कृच्छ्रेष्वाग्रयणं *गजेन्द्रपुरतश्छाया मघानङ्गयोः ।

तीर्थेन्दुक्षययोश्च पित्र्यमधिके मास्येवमाद्याचरेत्’
इति । अलभ्ययोगे ऽर्धोदयपद्मकादौ* काम्यान्वयपि ब्र-
तादीनि कार्याणीत्यर्थः । पूर्वे परत्र-मले शुद्धे वेत्यर्थः ।

अस्तगे च गुरौ शुके बाले वृद्धे मलिम्लुचे ।

उद्यापनमुपारम्भं व्रतानां नैव कारयेत् ॥

इति तु अतिपन्नजातकर्मनामकर्मान्नप्राशननिष्क्रमणपरम् ।
“जातकर्म च पुंमृतिः”इत्यत्र चकारेण नामकर्मादिग्रहः । एतेषां
पुंसूत्यादेरिव मलमासादिव्यतिरेकेण विहितादिनलाभे तत्रैवेति
सूचनाय ‘निमित्तं यदि’इत्यादि । केचित्तु जातकर्मनामकर्मणोः प्रति-
पदोक्तप्रसववशात्तथात्वेऽपि निष्क्रमान्नप्राशनयोर्नातिपन्नाविषयत्व-
मिति नित्यानपेक्षमाहुः । जातकर्मादेः प्रतिप्रसवेनाऽऽभ्युदयि-
कस्यापि तदङ्गतयैव प्रतिप्रसवो बोध्यः । वार्द्धुषिके—तत्कृत्ये
वृद्धिग्रहणे । भृत्ये—तत्कृत्ये भृतिग्रहणे । मासिकम्—अमावास्या-
श्राद्धम् । नित्यम्—अहरहर्दानादि, सन्ध्योपासनादि चेति ।

*गजेन्द्रेति । इयं च—

परमान्नं च यो दद्यात् पितॄणां मधुना सह ।

छायायां तु गजेन्द्रस्य पूर्वस्यां दक्षिणामुखम् ॥

इति यौगिकी ग्राह्या । “यदेन्दुः”इति पारिभाषिक्या-
स्तस्या मलेऽसम्भवात् । अमावास्याप्रत्यासन्नायां कृष्णपक्ष-
त्रयोदश्यां मघायोगे रवेरवस्थानं चेत्तर्हि तत्सम्बन्धिशुक्लादिचान्द्रे
कन्यासंक्रान्तेरवश्यंभावेन तस्य मलत्वासम्भवात् । *पद्मकादा-
विति । आदिना कपिलाषष्ठ्यादिग्रहः । “महालयाष्टकाश्राद्ध”

(१) जातयागं-जातेष्टिमित्यर्थः ।

*महालयशब्देन मघात्रयोदशयुच्यते इति माधवः । दर्श-
श्राद्धं मलेऽपि कार्यम् । यत्तु—ऋष्यशृङ्गः

संवत्सरातिरेकेण मासो यः स्यान्मलिम्लुचः ।

तस्मिंस्त्रयोदशे श्राद्धं न कुर्यादिन्दुसंक्षये ॥

इति, तत् *काम्यदर्शश्राद्धविषयम् । 'काम्यं नैव क-
दाचन' इति वचनात् । दर्शं च काम्यं श्राद्धं 'कन्यां क-
न्यावेदिनश्च' इत्यादिना याज्ञवल्क्येनोक्तम् । नित्यं तु
मलेऽपि भवत्येव ।

दर्शोऽप्यहरहः श्राद्धं, दानं च प्रतिवासरम् ।

गोभूतिलहिरण्यानां मासेऽपि स्यान्मलिम्लुचे ॥

इति मात्स्योक्तेरिति हेमाद्र्यादयः । दिवोदासीयेऽपि—

इत्यादिपूर्वोक्तनिषेधादाह— *महालयेति ।

मघात्रयोदशीश्राद्धं प्रत्युपस्थितिहेतुकम् ।

अनन्यगतिकत्वेन कर्त्तव्यं स्यान्मलिम्लुचे ॥

इत्युक्तेः । अत्रेदमरुचिबीजम् । महालयशब्दस्य मघात्रयोदश्यां
लक्षणा व्यर्था ।

वृद्धिश्राद्धं तथा 'सोममग्न्याधेयं महालयम् ।

राजाभिषेकं काम्यं च न कुर्याद्भानुलङ्घिते ।

इतिभृगूक्तनिषेधस्य स्वकालातिपन्नमहालयविषयकत्वात् । य-
तः संसर्प आश्विनदिषट्के एवेति मतेऽतीतो, महालयस्तत्र-
प्राप्तोऽपि न कार्यः, किं तु तदुत्तरगौणतत्काल एवेति । यदि तु
भाद्रपदोऽपि संसर्प इति मतं, तदा प्रत्याब्दि कृादिवत्स्वकालप्राप्तो
महालयो भवत्येव । एवमेव "तथाऽधिमाससंसर्पमलमासादिषु द्विजे ।
प्रथमोपाकृतिर्न स्यात्" इतिसंसर्पपदोपादानसंगतिः । आश्विनस्यैव
संसर्पत्वे तत्रोपाकर्माप्राप्तेरेव निषेधानुपपत्तेरिति । *काम्येति ।
एतेनामावास्यामृतस्य मासिकं मासवृद्धौ न वर्द्धनीयमित्येवमर्थ-
मित्येपास्तम् । मासिकपदासत्त्वेन तथा व्याख्याने मानाभावात् ।

अनिन्दुरिन्दुपूर्णा च हरिवारो बुधाष्टमी ।

नाधिमासे परित्याज्याः सीमन्तान्नाशने शिशोः ॥

इति । अनिन्दुः—दर्शः ।

द्विविधमप्यमाश्राद्धं न कार्यमित्यपरार्कः ।

तत्र यद्विहितं कर्म उत्तरे मासे कारयेत् ।

इत्युक्तेः 'षष्ठ्या तु दिवसैर्मासः' इति शुद्धमा-
सकरणेऽपि शास्त्रार्थोपपत्तेर्दर्शश्राद्धं मले न कार्यमिति
प्राचीनगौडाः, शूलपाणिश्च । संवत्सरप्रदीपेऽपि—

एकराशिस्थिते सूर्ये यदा दर्शद्वयं भवेत् ।

दर्शश्राद्धं तदाऽऽदौ स्यात् *न परत्र मलिम्लुचे ॥

*अत्रापि *प्राग्वद्वयवस्था । यद्यपि कालादर्शं सर्वं*
वार्षिकं मासद्वये कार्यमित्युक्तं, *तथापि हेमाद्रिमा-
धवापरार्कादिमतात् प्रथमवार्षिकं मलमासे, द्वितीया-
द्याब्दिकं तु शुद्धमासे एव कार्यम् ।

असंक्रान्तेऽपि कर्तव्यमाब्दिकं प्रथमं* द्विजैः ।

तथैव मासिकं श्राद्धं सपिण्डीकरणं तथा ॥

इति हारीतोक्तेः ।

आब्दिकं प्रथमं यत्स्यात्तत्कुर्वीत मलिम्लुचे ।

*न परत्रेति ।

मेषादिस्थे सवितरि यो यो मासः प्रपूर्यते चान्द्रः ।

चैत्राद्यः स ज्ञेयः पूर्तिद्वित्वे ऽधिमासोऽन्त्यः ॥ ..

इति मेषाद्यधिकरणकदर्शान्तत्वरूपचैत्रादिलक्षणाभिप्रायकम् ।
अपरार्कादिमतं निरस्यति—*अत्रापीति । अपिना "तत्र यद्विहितम्"
इत्यस्य समुच्चयः । *प्राग्वत्—नित्यकाम्यभेदेन । तथा च मले निर्मू-
ल एव नित्यामावास्याश्राद्धनिषेध इति भावः । *सर्वमिति । उभय-
त्र चेति शेषात् । अभिमानं निराकरोति—*तथापीत्यादि । *प्रथ-
ममिति । अब्दादौ क्रियमाणमाब्दिकमिति समाख्यया तस्य द्विती-

(१) त्रयोदशे तु संप्राप्ते कुर्वीत पुनराब्धिकम् ॥

इति स्मृत्यन्तरोक्तेश्च । *पुनराब्धिकं *द्वितीयादिवार्षिकं त्रयोदशे मासेऽतीते चतुर्दशाद्यदिने कुर्यादित्यर्थः । यत्तु सत्यव्रतः—

वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।

मलमासे न तत्कार्यं व्याघ्रस्य वचनं यथा ॥

इति, तद् द्वितीयादिवार्षिकविषयम् ।

*आब्धिकं प्रथमं यत्स्यात्तत्कुर्वीत मलिम्लुचे ।

इति पूर्वोक्तवचनात् । तेन यत्र द्वादशं मासिकं शु-

याब्दिकत्वेऽपि महैकोद्दिष्टश्राद्धोत्तराब्दिकानां मध्ये प्राथम्यमभिप्रेत्य तस्य तत्त्वम् । मासादौ क्रियमाणं मासिकम् । तच्च मलमासमृतस्य एकादशेऽहनि मले, शुद्धे वा मासे । ‘आद्यमेकादशेऽहनि’ इत्यस्याऽऽदौ क्रियमाणमाद्यमित्यर्थात् । तेनैव ‘अधिके त्वधिकं भवेत्’ इतिवचनानुग्रहात् । ऊनमासिकोत्तरं शुद्धतन्मासीयमृततितथौ च, ‘तत्र यद्विहितं कर्म’ इत्यादिवचनात् । एवं क्रमेण मासिकद्वयं मिलितमाद्यमासिकं, तदुत्तरं द्वितीयमासिकादि । अधिकमग्रे वक्ष्यामः । सम्प्राप्ते इत्यस्य प्रारब्धे इत्यर्थमभिप्रेत्याऽऽह—*पुनरिति । *द्वितीयादिवार्षिकमिति ।

अधिमासे न कर्त्तव्यं श्राद्धं सांवत्सरादिकम् ।

इतिकौथुमिनिषेधश्च उक्तीत्या प्रथमाब्दिकविषयकत्वासम्भवाद् द्वितीयाब्दिकविषयक इति भावः ।

*आब्दिकमिति । आद्याब्दिकं द्वादशे मासे पूर्णे सति मलिम्लुचे त्रयोदशे एव कुर्वीतेति तदर्थः । “एतच्च शुद्धमासमृते । मलमासमृते तु सौरम् । अधिकमृतस्य” इत्यादिपाठान्तराभिप्रायं चोपरिष्ठाद्वक्ष्यामः ।

ज्जमासे भवति, तत्र त्रयोदशेऽधिके एवाऽऽद्याब्दिकं कार्यम् । यत्र त्वधिकमध्ये द्वादशं मासिकं, तत्र तस्य द्विरावृत्तिं कृत्वा चतुर्दशे शुद्धे एव प्रथमाब्दिकमिति निष्कर्षः । तेन द्वितीयादि शुद्धमासे एव । पृथ्वी-चन्द्रोदये दिवोदासीये मदनपारिजाते चैवम् ।

मलमासमृतानां तु यदा स एवाधिकः स्यात्तदा तत्रैव प्रतिसांवत्सरिकं कार्यम् । यथाऽऽह पैठीनसिः-

मलमासे मृतानां तु श्राद्धं यत्प्रतिवत्सरम् ।

मलमासेऽपि कर्तव्यं नान्येषां तु कथं चन ॥ इति ।

हेमाद्रौ व्यासोऽपि-

मलमासमृतानां तु सौरं मानं समाश्रयेत् ।

स एव दिवसस्तस्य श्राद्धपिण्डोदकादिषु(१) ॥

(१) “अत्राधिकमृतस्य न द्वितीयाद्यब्देऽपि सौरविधिः । द्वितीयादावन्याधिके वाऽपूर्वनियमविधिवैरूप्यात् । किन्तु प्रथमाब्दिकस्य मले नियमात् सत्यव्रतेन तद्विज्ञस्य सर्वस्याधिके निषेधे प्राप्ते प्रतिप्रसवमात्रं, लाघवात् । अतो न द्वितीयादौ सौरमासप्रसङ्गः । ‘चान्द्रमिष्टं तथाऽऽब्दिके’ ‘मासपक्षतिथिस्पृष्टे’ इत्यादिविरोधाच्च” इति क्वचित् पुस्तके ऽधिकः पाठः । ।

अस्यार्थः । वैशाखादावधिके मृतस्य यदा पुनः परिवर्तनक्रमेणाधिको वैशाखो भवेत् तदाऽऽब्दिकश्राद्धार्थं सौरं मानं समाश्रयेत् । मेषादिस्थे सवितरि अधिके एव तस्याब्दिकश्राद्धादि कुर्यात्, नतु वृषादिस्थे सवितरि शुद्धवैशाखादौ इति यावत् ।

वैशाखाद्यधिके मृतस्य (संवत्सरे पूर्णे) द्वितीयवर्षादौ, वैशाखाद्यधिकपाते तत्र च आब्दिकश्राद्धार्थं सौरं मानं समाश्रयेत् इत्यविशेषेण सौरविधिर्नास्ति । तथा सति द्वितीयवर्षादौ आब्दिकश्राद्धार्थं सौरमानस्य केनापि वचनेनाप्राप्तस्य विधानेऽपूर्वविधित्वम्, वैशाखाद्यधिकपाते तत्र आब्दिकश्राद्धार्थं सौरमानस्य “मलमासे मृतानां तु श्राद्धं यत्प्रतिवत्सरम् । मलमासेऽपि कर्तव्यम्” इति वचनेन मलमासे कर्तव्यताबोधनेन प्राप्तस्य “सौरं मानमेवाश्रयेत्” इत्येवं नियमेन ‘मलमासेऽपि’ इति अपिशब्दस्वारस्येन प्राप्तस्य शुद्धमासस्य निवृत्तिः ।

इति नियमविधित्वमिति वैरूप्यप्रसङ्गात् । किं तु “असङ्क्रान्तेऽपि कर्तव्यमाव्दिकं प्रथमं द्विजैः” इति हारीतेन “आव्दिकं प्रथमं यत्स्यात् तत्कुर्वीत मलिम्लुचे” इति स्मृत्यन्तरवचनेन च प्रथमाव्दिकस्य मले नियमनात् अधिकमृतस्यान्यत्र मृतस्य च द्वितीयादेर्वार्षिकस्य “वर्षेवर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृतेऽहनि । मलमासे न तत्कार्यम्” इति सत्यव्रतवचनेन अधिके निषेधे प्राप्ते वैशाखाद्यधिकमृतस्य वैशाखाद्यधिकृपाते तत्रैव वार्षिकश्राद्धं कार्यं “सौरमानाश्रयेणेति प्रतिप्रसवमात्रं क्रियते लाघवात् । अतः अधिकमृतस्य द्वितीयवर्षादौ क्रियमाणे प्रथमाव्दिकादौ सौरमासप्रसङ्गो न । “चान्द्रमिष्टं तथाऽऽव्दिके” “मासपक्षतिथिस्पृष्टे” इत्यादिवचनविरोधाच्च “सौरमानं समाश्रयेत्” इत्यनेन न अविशेषात् द्वितीयाद्यवदेऽपि प्रथमादि वार्षिकार्थं सौरमानविधिरिति ॥

केचित्तु—“मलमासमृतानां तु यदा स एवाधिक” इति उपक्रमग्रन्थार्थमनवगच्छन्तः “मलमासमृतानान्तु सौरं मानं समाश्रयेत्” इति वचनं “यदा स एवाधिकः स्यात्तावन्मात्रविषयम्” इति सांवत्सरिकश्राद्धप्रकरणोक्तं निर्णयसिन्धुग्रन्थं तत्रत्यकृष्णभट्टीयव्याख्याग्रन्थं चापर्यालोचयन्तः कृष्णादिमानमविविच्यैवाङ्गीकुर्वन्तः वैशाखाद्यधिककृष्णमृतस्य सांवत्सरिकश्राद्धं कृष्णादिमानेन वैशाखकृष्णादौ आचरन्ति । तदुपपृम्भकतया च मलमासमृतानामिति वचनमुपन्यस्यन्ति, अत्राधिकमृतस्येत्यादिप्रक्षिप्तपाठं च ।

ते तु अधिकमृतस्य अविशेषात् सौरमानाश्रयेण वैशाखाद्यधिकमृतस्य चैत्रशुक्ले प्रथमवार्षिकापत्यादिदूषणगणप्राप्तेन, पूर्वोक्तनिर्णयसिन्धुग्रन्थविरोधात्, तत्रत्यटीकाग्रन्थविरोधात्, अत्राधिकमृतस्येत्यादिग्रन्थेन तदर्थस्यास्पर्शनाच्च सर्वथोपेक्ष्याः । कृष्णादिमानाश्रयणं तु अधिकविषये न केनापि गौडेन दाक्षिणात्येन वा निबन्धारेणाश्रितम् । तस्य कृष्णादित्वासम्भवात् ।

अत एव वाचस्पतिमिश्रैः नरहरिमिश्रैश्च द्वैतनिर्णये वैशाखाद्यधिककृष्णमृतस्य शुक्लादिमानेन वैशाखकृष्णे सांवत्सरिकं प्रतिवर्षमनुष्ठेयम् उल्लेखश्च तस्य कृष्णादिमानेन ज्येष्ठत्वेऽपि वैशाखत्वेनैव कार्य इत्युक्तम् । श्राद्धप्रकरणीयकृष्णभट्टीयेऽप्येवम् ।

तुल्यन्यायात् वैशाखाद्यधिककृष्णजन्मनो जन्मतिथ्युत्सवश्च शुक्लादिमानेन वैशाखकृष्णे एव कार्यं इति चैत्राधिमासनिर्णये विनायकशास्त्रादयः । तस्मात् वैशाखाद्यधिककृष्णमृतस्य शुक्लादिमाने-

यत्तु वृद्धव्रसिष्ठः—

आर्द्धीयाहनि संप्राप्ते अधिमासो भवेद्यदि ।

मासद्वयेऽपि कुर्वीत आर्द्धमेवं न मुह्यति ॥

यच्च व्यासः—

*उत्तरे देवकार्याणि पितृकार्याणि चोभयोः ॥ इति,
तन्मासिकादिविषयम् ।

यौगादिकं मासिकं च आर्द्धं चापरपक्षिकम् ।

मन्वादिकं तैर्थिकं च कुर्यान्मासद्वयेऽपि च ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकोक्तेः । तैर्थिकं—*तैर्थिआर्द्धम् ।

*तच्च दैवात्तीर्थप्राप्तौ मासद्वयेऽपि कार्यमिति त्रिस्थली-
सेतौ भट्टाः ।

केचित्तु—

प्रतिमासं मृताहे च आर्द्धं यत्प्रतिवत्सरम् ।

मन्वादौ च युगादौ च तन्मासोरुभयोरपि ॥

इति मरीचिवचनात्,

वर्षे वर्षे तु यच्छार्द्धं मानापित्रोर्मृतेऽहनि ।

*उत्तरे इति ।

द्वौ मासावेकनामानावेकस्मिन् वत्सरे यदि ।

इति पूर्वार्द्धम् ।

*आपरपक्षिकं—कृष्णपक्षप्रयुक्तं, दर्शआर्द्धं, वा ।

*तीर्थिआर्द्धमिति । अपूर्वे एव गयादिरूपे तीर्थे । तत्प्रयुक्तस्य
स्नानआर्द्धपिण्डदानापूर्वदेवतादर्शनजपयात्रादेरुपलक्षणमिदम् ।

“पूर्वदृष्टेषु तीर्थेष्वेव” इति कालादर्शस्तु अपूर्वतीर्थमुद्दिश्य गमननिषेध-
पर इति व्यक्तमग्रे । *तच्चेति । निमित्तस्य नित्यत्वादिति भावः ।

न वैशाखकृष्णे सांवत्सारिकआर्द्धं प्रतिवर्षमनुष्ठेयत्वेन गौडदाक्षि-
णात्योभयनिबन्धकाराणां संमतम् । कृष्णादिमानमाश्रित्य तदनुष्ठा-
नं तु भ्रान्तिमूलकान्धपरम्पराप्राप्तमेवेति दिक् ॥

मासद्वयेऽपि तत्कुर्याद्व्याघ्रस्य वचनं यथा ॥

इति गालवोक्तेश्च प्रत्याब्दिकं मासद्वये कार्यमि-
त्याहुः । तत्तुच्छम् * । *“प्रतिमासं मृताहे क्रियमाणं
मासिकम्, प्रतिवत्सरं क्रियमाणं कल्पादिश्राद्धम्”
इति मरीचिवचसो मदनरत्नेन व्याख्यानात् । गालवी-
यस्य च मासद्वयात्मके क्षयमासे इति माधवेन* व्या-
ख्यानात् ।

यच्च कैश्चिदुक्तं प्रथमाब्दिकं मासद्वये कार्यम्—

*आब्दिकं प्रथमं यत्स्यात्तत्कुर्वीत मलिम्लुचे ।

त्रयोदशे च संप्राप्तं कुर्वीत पुनराब्दिकम् ॥

इति यमोक्तेरिति । तदपि चिन्त्यम्(१) । पुनराब्दिकं द्विती-

*तत्तुच्छमिति । प्रत्याब्दिकावृत्तौ मानाभावादिति हेतुरूढः ।

वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृते ऽहनि ।

मलमासे न तत्कार्यं व्याघ्रस्य वचनं यथा ॥

इति सत्पत्रतेन मलमासे द्वितीयाब्दिकादिनिषेधात्, प्रथ-
माब्दिकस्य च हारीतादिभिर्मलमास एव विधानादिति भावः ।
एवं सति उक्तवाक्यादेरावृत्तिविधायकत्वप्रसङ्गं वारयितुं प्रका-
रान्तरेण योजनामाह—*प्रतिमासमिति । कल्पादयश्चाग्रे । *मा-
धवेनेति । वस्तुतस्तु प्रथमाब्दिकं मलमासमृताब्दिकं च मलमा-
से एव, अन्यत्तु शुद्धमासे एवेति रीत्योभयत्राऽऽब्दिकं कार्यमिति
गालवार्थः । तेन स्वाभाविकगतिमाश्रित्य यत्संज्ञकः क्षयस्तन्मा-
सीयाब्दिकस्य तत्रैव सिद्धावपि न क्षतिः ।

*आब्दिकं—वार्षिकश्राद्धम् । रुढेर्योगापहारित्वात् ।

(१) एवं सति यत् केषां चित् शिष्टेऽस्मन्यानां वार्षिकश्राद्धस्य
मलमासेऽपि सङ्क्षेपेण स्वयमनुष्ठानम्, अज्ञानं प्रति तथोपदेशेन तथा
ऽऽचारप्रवर्तनं च, तदतिसाहसमिति कालतत्त्वविवेचने स्पष्टम् ।

यादिवार्षिकं त्रयोदशेऽतीते चतुर्दशे कुर्यात् । अन्यथा—

सांवत्सरं न वर्धेत* आद्धं तत्र मृतेऽहनि ।

इति पैठीनसिबिरोधः स्यादिति हेमाद्रौ पृथ्वी-
चन्द्रोदये च । एतेन 'न वर्धेत न च्छिन्यात्, शुद्धेऽपि
कुर्यादेव' इत्यनन्तभट्टव्याख्या मानाभावात्परास्ता । पूर्व-
व्याख्यायां तु हारीतीये प्रथमग्रहणमेव मानम् ।

यदपि निर्णयामृते *पूर्वोक्तकालादर्शवचनात् म-
लमासे आद्धादिनस्य बन्धयत्वानिरासार्थं पित्रुद्देशेन
*ब्राह्मणान् भोजयित्वा शुद्धमासे सपिण्डकं आ-
द्धं कुर्यात् ।

पिण्डवर्जमसंक्रान्ते संक्रान्तौ पिण्डसंयुतम् ।

प्रतिसंवत्सरं आद्धमेवं मासद्वयेऽपि च ॥

इति वृद्धपराशरोक्तेरिति । तदपि चिन्त्यम्* ।

*न वर्धेत—नातिवर्धेत । “असंक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमाब्दिकं
प्रथमम्” इतिहारीतवाक्ये वत्सरान्तरीयवार्षिकश्राद्धस्य शुद्ध-
भागमात्रकर्त्तव्यत्वे एवाऽऽब्दिकस्य प्रथमत्वविशेषणं युज्यते ।
न च 'असंक्रान्तेऽपि'इत्यपिना शुद्धभागसमुच्चयः सुवचः । तस्य शु-
द्धभागरूपस्वाभाविकस्थानिकत्वलाभद्वारा तत्र कर्त्तव्यतानिवर्त्त-
कत्वात् । यथा “अस्जोरोपधयो रमन्यतरस्याम्” इत्यत्र स्थानप-
ष्टीनिर्देशाद्रोपधयोर्निवृत्तिस्तद्वत् । एवं च मसंक्रान्तस्य प्रथमाब्दि-
कमसंक्रान्ते कार्यमित्यर्थ इति, द्विःकर्त्तव्यतायां न साधकमिति भावः ।

*पूर्वोक्तेति । निमित्तनित्यतानिवन्धनं द्विष्यकर्त्तव्यत्वं स्वा-
रसिकतदर्थः । यदाब्दिकं तन्मलिम्लुचे प्रथममाद्यं कुर्वीत ।
त्रयोदशे संप्राप्ते सम्पूर्णे ऽतीते सति पुनश्चतुर्दशे मासि पुनर्द्वितीयं कु-
र्वीतेति हारीतवाक्यार्थोऽङ्गीकार्य इत्यभिमानः । *ब्राह्मणानि-
ति । मलमासे श्राद्धनिषेधानां सपिण्डकश्राद्धपरत्वमित्याशयः ।

पूर्वोक्तवचनस्य क्षयपूर्वभाव्यधिकमासविषयत्वात् ।
तत्र हि मासद्वये श्राद्धमुक्तम् । तदाह सत्यतपाः—

एक एव यदा मासः संक्रान्तिद्वयसंयुतः ।

मासद्वयगतं श्राद्धं मलमासेऽपि शस्यते ॥ इति ।

मासद्वयगतं—पूर्वासंक्रान्तगतं, क्षयगतं च । मल-
मासे—क्षयमासे, अपिशब्दान् तत्पूर्वाधिमासे चेति
हेमाद्रिः । दीपिकाऽपि

*तत्प्राक्सङ्गयधिमासको यदि भवेत्तत्रत्यसांवत्सरं

तस्मिन् शुद्धतया क्षये च वचनात्कुर्याद्वयोः कोविदः ।

इति । *कालादर्शोऽप्येतद्विषय* एवेत्यलं बहुना ।

मलमासे वर्ज्यान्युक्तानि कालादर्शे—

अनित्यमनिमित्तं च *दानं च महदादिकम् ।

मलमासमृतानां मृतिमासे ऽधिके श्राद्धद्वये प्राप्ते “वर्षे वर्षे तु यच्छ्रा-
द्धम्” इति शातातपवाक्यं शुद्धपरिसंख्यार्थम् । तेन तत्र तस्य सपि-
ण्डकत्वमिति बोध्यम् ।

*चिन्त्यमिति । तद्दीजं च यदाब्दिकं तन्मले प्रथमं
कुर्वीतेति नार्थः । “संक्रान्तिद्वयसंयुतः” इत्यग्रे विशेषाभि-
धानविरोधात् । अन्यासंक्रान्तसाधारण्येन तत्रापि द्विःकर्तव्य-
तासिद्धेरिति । एवं च वृद्धपराशरवचनार्थमाह—*पूर्वोक्तेति ।

क्षयगतस्य संसर्पसामान्यकर्तव्यताभ्रमं निरस्यति—*तत्प्रा-
क्सङ्गीति । क्षयसमनन्तरपूर्वः संसर्प इत्यर्थः । “नास्तिवचनस्याति-
भारः” इति न्यायादिति भावः । एतावता नित्यनिमित्तकतया सर्वं
वार्षिकं मासद्वये कार्यमिति यथाश्रुतकालादर्शः—प्रथमाब्दिकं मलमासे,
द्वितीयाद्याब्दिकं शुद्धे इति योजितः । परं तु निमित्तस्य नित्यत्वादुभय-
त्रेत्यत्र न स्वरस इत्यत आह—*कालादर्शोऽपीति । *एताद्विषय
इति । क्षयमासे उभयत्रेत्यस्य स्वारस्यादिति भावः ।

*दानं चेति । काम्यत्वेन वर्ज्यत्वेऽपि—

न कुर्यान्मलमासे तु महादानव्रतानि च ।

इति पुनर्निषेधः प्रत्यवायाधिक्यार्थः । अन्ये तु—

तुला, हिरण्यगर्भश्च, ब्रह्माण्डं, कल्पपादपः ।

गोसहस्रं, हिरण्याश्वो, हिरण्याश्वरथो, धरा(१) ॥

हिरण्यकामधेनुश्च, हेमहस्तिरथस्तथा ।

पञ्चलाङ्गलकं(२), विश्वचक्रं(३), कल्पलता तथा ॥

सप्ताब्धी, रत्नधेनुश्च, महाकलश एव च ।

इति षोडशमहादानानि मुख्यानि । कुण्डमण्डपादीतिकर्त्तव्यताकलापनियमेन तत्र महादानत्वस्य मुख्यत्वात् तेषामेवायं

(१) धरा चात्र हैमी बोध्या ।

कारयेत् पृथिवीं हैमीं जम्बुद्वीपानुकारिणीम् ।

मर्यादापर्वतवर्ती मध्ये मेरुसमन्विताम् ॥

लोकपालाष्टकोपेतां नववर्षसमन्विताम् ।

नदीनदशतोपेतामन्ते सागरवेष्टिताम् ॥

इति हेमाद्रौ मात्स्योक्तेः ।

(२) पञ्चलाङ्गलकदानं च—

पुण्यां तिथिमथासाद्य युगादिग्रहणादिकाम् ।

भूमिदानं नरो दद्यात् पञ्चलाङ्गलकान्वितम् ॥

इत्यादिना हेमाद्रौ स्पष्टम् ।

(३) विश्वचक्रं च—

तपनीयस्य शुद्धस्य विषुवादिषु कारयेत् ।

ज्येष्ठं पलसहस्रेण, तदर्धेन तु मध्यमम् ॥

तस्यार्धेन कनिष्ठं स्याद्विश्वचक्रमुदाहृतम् ।

अन्यद्विशपलादूर्ध्वमशक्तोऽपि निवेदयेत् ॥

षोडशारं ततश्चक्रं भ्रमन्नेम्यष्टकावृतम् ।

नाभिमध्ये स्थितं विष्णुं योगारूढं चतुर्भुजम् ॥

शङ्खचक्रेऽस्य पार्श्वे तु देव्यष्टकसमावृतम् ।

इति । अरो—नाभ्यन्तोपक्रमान्तगामी शलाकाकृतिरवयवविशेषः ।

योगारूढं—हृद्देशावस्थापितहस्तद्वयमित्यादिना हेमाद्रौ मत्स्यपुराणे च स्पष्टम् ।

अग्न्याधानाध्वरापूर्वतीर्थयात्रा(१)ऽमरेक्षणम् ॥
 देवारामतडागादिप्रतिष्ठा *मौञ्जिवन्धनम् ।
 आश्रमस्वीकृतिः काम्यवृषोत्सर्गश्च निष्क्रमः ॥
 *राजाभिषेकः प्रथमश्चूडाकर्म व्रतानि च ।
 अन्नप्राशनमारम्भो गृहाणां च प्रवेशनम् ॥
 स्नानं विवाहो नामातिपन्नं देवमहोत्सवः ।

निषेधः, न तु

कनकाश्वतिला नागा दासीरथमहीगृहाः ।

कन्या च कपिला धेनुर्महादानानि वै दश ॥

इति कौर्मोक्तानाम् । तत्र कुण्डमण्डपाद्यसन्नेन महादानत्वस्य
 गौणत्वादित्याहुः, तन्न । “काम्यं नैव कदाच न” इत्यनेन विरोधात् ।

*मौञ्जीति । वटाश्वत्थादेरपि । *राजाभिषेक इति ।

वर्षवृद्ध्याभिषेकादि कर्त्तव्यमाधिके न तु ।

इति कौथुम्युक्तेरपि —

राज्ञो ऽभिषेकः प्रथमः शुद्धं कालं प्रतीक्षते ।

प्रत्याब्दिकस्य नित्यत्वात्कालमात्रेऽपि वा भवेत् ॥

इति वाक्येन व्यवस्थापनात् । यत्तु वर्षवृद्धिः—राजजन्मदिनो-
 त्सवः, अभिषेकसाहचर्यात् । तयोश्चाधिके निषेधः । अन्यवर्णजन्म-
 दिनोत्सवस्त्वधिके एव । यत्तु ‘उपाकर्म तथोत्सर्गः प्रसवाह’
 इति वचनं, तद् “दशहरासु नोत्कर्षः” इति वाक्ये उपाकर्मोत्सर्ज-
 नयोः सौरस्यैव नियमितत्वात्तत्सहचरिते प्रसवाहेऽपि सौरे ध्रु-

(१) अयं निषेधो गयातिरिक्ते तीर्थे ।

गयायां सर्वकाले च पिण्डं दद्याद्विचक्षणः ।

अधिमासे जन्मदिने अस्ते च गुरुशुक्रयोः ॥

न त्यक्तव्यं गयाश्राद्धं सिंहस्थे च बृहस्पतौ ।

इति वायुपुराणात् । अत्र श्राद्धस्य यात्रापूर्वकत्वाद्यात्रायामपि
 न निषेध इति पुरुषार्थचिन्तामणौ । दैवात्तत्तीर्थप्राप्तौ गयाश्राद्धं
 न त्यक्तव्यमित्यर्था मम भाति ।

व्रतारम्भसमाप्ती च कर्म *काम्ये च पाप्मनाम् ॥

प्रायश्चित्तं तु *सर्वस्य मलमासे विवर्जयेत् ।

उपाकर्मोत्सर्जनं च पवित्रदमनार्पणम् ॥

अवरोहश्च हैमन्तः सर्पाणां बलिरष्टकाः ।

ईशानस्य बलिर्विष्णोः शयनं परिवर्तनम् ॥

दुर्गेन्द्रस्थापनोत्थाने ध्वजोत्थानं च वज्रिणः ।

पूर्वत्र प्रतिषिद्धानि परत्रान्यच्च दैविकम् ॥ इति ।

अत्र मूलवचनानि हेमाद्रिमाधवादिभ्यो ज्ञेयानि ।

दिवोदासीयेऽपि-

यात्रोत्सवं च देवादिशपथं दिव्यमेव च ।

मलमासे न कुर्वीत व्यासस्य वचनं यथा ॥ इति ।

अयं निर्णयः क्षयमासेऽपि ज्ञेयः ।

*रविसंक्रमद्दिने यो वर्ज्यावर्ज्याविधिः स्मृतः ।

स एव तु द्विसंक्रान्ते मलमासेऽप्युदीरितः ॥

इति काठकगृह्योक्तेः । क्षयमासस्मृतानां प्रत्याब्दिके

विशेषो हेमाद्रौ-

वे यत्र सौरमासस्यैव वृद्धिवशांश्चिन्तिथित आधिक्यं, तत्रोपा-
कर्मादितिथिद्वेधेन परितिथिपरमिति, तदसत् । राजजन्मदिनोत्सव-
स्यातिरिक्तस्यासत्त्वेनैतादृशार्थस्याशुद्धत्वात् । राजतदितरकर्तृकत्व-
रूपविशेषस्य कविकल्पितत्वात् । “आरभ्य जन्मदिवसम्” इत्यादिनो-
क्तस्य जन्ममासस्य चान्द्रत्वात्तन्यासकर्तृव्यजन्मदिनोत्सवस्य वर्णा-
न्तरेणापि पूर्वकर्तृव्यताया असन्तायुक्तत्वाच्च ।

*काम्ये इति-द्विवचनातं पूर्वान्वयि । *सर्वस्य-पाप्मना-
मित्यन्वयः । आसन्नमृत्युकस्य तु मलमासेऽपि सर्वप्रायश्चित्तं भवत्येव
शुद्धमासासम्भवेन निषेद्धुमशक्यत्वात् ।

*रवीति । रविसंक्रमहीनत्वेन संसर्पाधिमासयोरनुगमः ।

तिथ्यर्थे प्रथमे पूर्वो द्वितीयेऽर्द्धे तथोत्तरः ।

मासाविति बुधैश्चिन्त्यौ क्षयमासस्य मध्यगौ ॥

यस्मिन्मासे न संक्रान्तिः संक्रान्तिद्वयमेव वा ।

संसर्पाहस्पती मासावधिमासश्च निन्दितौ ॥

इत्युक्तेः । तत्र क्षयसंसर्पयोर्निन्द्यत्वं विवाहयज्ञोत्सवमङ्गलेष्वेव ।

एकत्र वर्षे ऽधिकमासयुगं यत्कार्तिकादित्रितये क्षयाख्यः ।

तद्वर्जनीयं त्रितयं प्रयत्नाद् विवाहयज्ञोत्सवमङ्गलेषु ॥

इति वचनात् । तत्र मङ्गलम्—

चूडां मौञ्जीबन्धनं च अग्न्याधेयं महालयम् ।

राजाभिषेकं काम्यं च न कुर्याद्भानुलङ्घिते ॥

इति वचनोक्तं चूडादि । भानुलङ्घितः—संसर्पः ।

चूडां मौञ्जीबन्धनं च अग्न्याधेयं महालयम् ।

राजाभिषेकं काम्यं च मलमासे विवर्जयेत् ॥

इत्यधिकमासे पुनर्वचनात् मौञ्जीनिषेधो वैश्यपरः । संसर्पे दक्षि-

णायनान्तःपातेन विप्रक्षत्रयोस्तदप्रसक्तेः । महालयनिषेधश्च स्व-

कालातिपन्नतद्विषय इत्युक्तम् । एवं च

कार्तिकादिषु मासेषु यदि स्यातां मलिम्लुचौ ।

सर्वकर्महरः प्रोक्तः पूर्वस्तत्र मलिम्लुचः ॥

इति संसर्पस्य सर्वहरत्वं स्मृतिर्व्याख्याता । यानि मासविशे-

षसापेक्षाणि चौलोपनयनविवाहमन्त्रदीक्षादीनि, यानि च तन्निर-

पेक्षाणि ऋत्वयनमात्रापेक्षाणि संसर्पाहस्पत्यतिक्रमेण कृतान्यपि

स्वकालकृतान्येव, यानि चानावश्यकत्वाद् वत्सरान्तरीयतन्मासे सु-

कराणि व्रतविशेषतदुद्यापनादीनि तेषामधिमासे इव संसर्पे-

ऽप्यकर्तव्यत्वात्, तयोश्च न काम्यस्य प्रथमारम्भः । वत्सरान्तरे

सुकरत्वात् । अत एव मासविशेषसापेक्षाणां प्रत्याब्दिकादीनां शु-

द्धमासे सम्भवत्कर्तव्यताकतया ऽधिमासे ऽकरणेऽपि न संसर्पा-

हस्पत्योरकरणं तद्वद् भागद्वयाभावात् । एवं चाऽऽश्विनस्य संसर्पत्वे

*आब्दिकवद्धर्पणेऽपि ज्ञेयम् । यन्मलमासे वर्ज्यमुक्तं, तच्छुक्रगुर्वोरस्तादिष्वपि ज्ञेयम् । तदाह-बृहस्पतिः-
बाले वा यदि वा वृद्धे शुके वाऽस्तंगते गुरौ ।

तत्र कार्तिकस्नानं कार्तिकस्य क्षयत्वे तत्र चातुर्मास्यव्रतसमाप्तिः, पौषस्य क्षयत्वे तत्र माघस्नानं च न वारयितुं शक्यम् । संसर्पे च नाधिकमासिकम् । कालस्यानाधिकात् । तथा च क्षयसंसर्पाधिमासानां त्रयाणां समानविषयकनिषेधसिद्ध्यर्थं वर्ज्यावर्ज्यविधिरित्यस्य भानुलङ्घितसाधारणविधिनिषेधविषयकत्वमेवार्थ इति न कश्चिदोषः ।

*आब्दिकवदिति । तिथ्यर्द्धवृत्तेर्मार्गशीर्षादेः कदाचिद्वात्रिपाते ऽष्टकाश्राद्धादिलोपप्रसङ्गः । एवं तन्मासीयतिथिपूर्वार्द्धमृतस्य जनमासिकं तत्तिथिप्राकृतिथ्युत्तरार्द्धे प्राप्स्यति । द्वितीयमासिकं तु प्रागाद्यमासिकात्तत्तिथ्युत्तरार्द्धे एव प्राप्नुयात् । अकरणे तु स्वोत्तरस्य मलत्वात्तत्साहित्येन सप्तदशानामननुष्ठानापत्तिरित्यत आब्दिकवद्धर्पणयोरेवैतद्वचनं वाच्यम् । अन्यत्र तु-
एकस्मिन् मासि मासौ द्वौ यदि स्यातां तयोर्द्वयोः ।

ता एव पक्षौ ता एव तिथयस्त्रिंशदेव हि ॥

इति वाक्यात्सर्वतिथीनां मासद्वयात्मकत्वमिति मदनरत्नानुरोधिनः । संसर्पे उक्तरीत्या कालाधिकाभावान्नाष्टकादिलोपापत्तिः । तिथ्यर्द्धवाक्यं त्वेकमासलोपभ्रान्तस्य कस्य चिदाधुनिकस्यैव । परं तु क्षयमासजातवद्धर्पणे तन्मृतप्रत्याब्दिकादौ च यौक्तिकतया तदुपयुज्यते । यत्तु-गतवर्षीयमार्गशीर्षपौषोभयश्राद्धमेकस्मिन् क्षये कार्यमुक्तवचनादिति, तदशुद्धम् । क्षयोत्तरस्य पौषत्वोपपादनात्क्रमेणैव तद्वयौचित्यात् । यत्तु—

मासः संक्रान्तिहीनोऽधिक इति कथितः शीघ्रमन्दप्रचारैः

संसर्पोऽहस्पतिः स्यात्समविषमतया चालनं तत्क्षयस्य ।

पूर्वैश्चन्द्रार्कयोगैर्विरहविहितसंक्रान्तितश्चालनं स्या-

मलमास इवैतानि* वर्जयेद्देवदर्शनम् ॥ इति ।

अनादिदेवतां दृष्ट्वा शुचः स्युर्नष्टभार्गवे ।

मलमासेऽप्यनावृत्ततीर्थयात्रां विवर्जयेत् ॥

आवृत्ततीर्थे दोषाभावमात्रं, न तु फलमिति वा-
चस्पतिमिश्राः । तन्न । अस्ति बाधके फलहेतुत्वाक्ष-
तेः । लल्लोऽपि--

*नीचस्थे वक्रसंस्थेऽप्यतिचरणगते बालवृद्धास्तगे वा

द्वक्रस्यार्कस्य मासे यदि च न चलति वै मासयुग्मं विचिन्त्यम् ॥

इति वटेश्वरसिद्धान्ते मासयुग्मचिन्ताभिधानं, तत्त्वशुद्धमेवेति
निष्कर्षानुसारिणः । *एतानि—अन्याधेयादीनि ।

ननु सामान्यतः कथं देवदर्शननिषेधः ।

अनादिदेवतार्चासु कालदोषो न विद्यते ।

नित्यास्वभ्यासयोगेन तथैवैकादशीव्रते ॥

इति ज्योतिःपराशरविरोधादित्यत आह—*अनादीति । अत्र
निन्दोपेक्षितविधेराक्षेपमपेक्ष्य लाघवेन विवर्जयेदित्यनुत्यम् । एवं
च 'अरुणया एकहायन्या' इत्यादौ अरुणयेत्यस्य कारकपदत्वात्प्रथमं
क्रीणातिनाऽन्वयः, पश्चादेकहायन्याऽन्वय इतिवत् अनावृत्तामित्यस्य
द्वितीयान्तत्वात्तदन्वितस्य वर्जनेऽन्वयाद्देवतादर्शनेऽप्यनावृत्तत्वं
लभ्यते । यदि च दातृप्रदात्रादिपदवदनावृत्तपदस्य यौगिकत्वा-
त्प्रथमतो विशेष्यपदार्थान्वयात् पश्चाद्वर्जने ऽन्वयो वाच्यः । स च न
सम्भवति । तदन्वययोग्यदर्शनपदाभावादित्युच्यते; तदा अपिना
अनावृत्तदेवतादर्शनं समुचित्य निन्दोपपाद्या । अनावृत्तेति समस्त-
पाठेऽपि तत्समुच्चय इति न ज्योतिःपराशरविरोधः । *नष्टभार्गवे
इति । नष्टेति बालादेः, भार्गवे इति गुरोश्चोपलक्षणम् ।

सर्वेषामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते ।

सर्वेषां तद्भवेत् कार्यमेकरूपा हि ते स्मृताः ॥

इति न्यायात् । तदेतदाह—*नीचस्थे इति । नीचो-मकरः,

संन्यासो देवयात्राव्रतनियमविधिः कर्णवेधस्तु दीक्षा ।
मौञ्जीबन्धोऽङ्गनानां प्रतिघमनविधिर्वास्तुदेवप्रतिष्ठा
वर्ज्याः सद्भिः प्रयत्नात्रिदशपतिगुरौ सिंहराशिस्थिते च ॥
इति । दीक्षा-यागदीक्षा, *न त्वागमदीक्षा । तथा-

उद्यानचूडाव्रतबन्धदीक्षा-

विवाहयात्राश्च बधूप्रवेशम् ।

तडागकूपत्रिदशप्रतिष्ठा

बृहस्पतौ सिंहगते न कुर्यात् ॥

दिवोदासीये-

गुर्वादित्ये गुरौ सिंहे नष्टे शुक्रे मलिम्लुचे ।

गृहकर्म व्रतं यात्रां मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥

अस्यापवादस्तत्रैव ब्राह्मे-

मुण्डनं चोपवासश्च गौतम्यां सिंहगे गुरौ ।

कन्यागते तु कृष्णायां न तु तत्तीरवासिनाम् ॥

तथा-

आद्या सा गौतमी गङ्गा, द्वितीया जाह्नवी स्मृता ।

सर्वतीर्थफलं स्नानाद् गौतम्यां सिंहगे गुरौ ॥

संहिताप्रदीपे-

स्यात्सप्तरात्रं गुरुशुक्रयोश्च

बालत्वमहां दशकं च बाध्यम् ।

वृद्धौ सितेज्यावशुभौ शिशुत्वे

शस्तौ यतस्तावुपचीयमानौ ॥

वसिष्ठः-

अतिचारगते जीवे वर्जयेत्तदनन्तरम् ।

व्रतोद्वाहादिकार्येषु अष्टाविंशतिवासरान् ॥

बाल्यादिलक्षणमुक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते-

*न त्वागमदीक्षा । तस्याः श्रौतस्मार्त्तकर्मान्तःप्रवेशायोगात् । तत्र

रविणाऽऽसत्तिरन्येषां ग्रहाणामस्त उच्यते ।

ततोऽर्वाग्वार्धकं प्रोक्तमूर्ध्वं बाल्यं प्रकीर्तितम् ॥

इति ।

बाल्यादिपरिमाणं च वृत्तशते—

बालः शुक्रो दिवसदशकं, पञ्चकं चैव वृद्धः,

पश्चाद् अहां त्रितयमुदितः, पक्षमैन्द्र्यां क्रमेण ।

जीवो वृद्धः शिशुरपि तथा, पक्षमन्यैः शिशू तौ,

वृद्धौ प्रोक्तौ दिवसदशकं, चापरैः सप्तरात्रम् ॥

पश्चिमत उदये दशदिनानि बालः, अस्ते पश्चदि-
नानि वृद्धः, पूर्वतो दिनत्रयं बालः, पक्षं च वृद्धं इत्य-
र्थः । जीवो—गुरुः । अन्यत्र त्वन्यथोक्तम्—

प्राक्पश्चादुदितः शुक्रः पञ्चसप्तदिनं शिशुः ।

विपरीते तु वृद्धत्वं, तद्वदेव गुरोरपि ॥ इति ।

एषां च पक्षाणां व्यवस्थामाह मिहिरः—

बहवो दर्शिताः काला ये बाल्ये वार्धकेऽपि वा ।

ग्राह्यास्तत्राधिकाः, शेषा देशभेदादुतापदि ॥ इति ।

देशभेदश्च मदनरत्ने गार्ग्यः—

शुक्रो गुरुः प्राक्च पराक्च बालो

विन्ध्ये दशावन्तिषु सप्तरात्रम् ।

वज्रेषु हूणेषु च षट् च पञ्च

कालान्तरस्य वक्तव्यत्वात् । गुर्वादित्यादि विवाहे वक्ष्यामः ।
केचित्तु—

सिंहस्थौ गुरुशुक्रौ च सर्वारम्भेषु वर्जयेत् ।

इति पठन्ति ।

सिंहस्थेऽपि मघासंस्थं गुरुं यत्रेन वर्जयेत् ।

अन्यत्र सिंहभागे तु सिंहस्थोऽपि न दुष्यति ॥

इति केचित् ।

शेषे च देशे त्रिदिनं वदन्ति ॥ इति ।

अस्तादेरपवादः काशीखण्डे—

*न ग्रहास्तोदयकृतो दोषो विश्वेश्वरालये ।

त्रिस्थलीसेतौ वायवीये-

गोदावर्यां गयायां च श्रीशैले ग्रहणद्वये ।

सुरासुरगुरुणां च मौल्यदोषो न विद्यते ॥

ग्रहणद्वये—तन्निमित्तककुरुक्षेत्रयात्रा-दानादावित्य-
र्थः । तदाह त्रिस्थलीसेतौ लल्लः—

उपप्लवे शीतलभानुभान्वो-

रर्धोदये वै कपिलाख्यपष्टयाम् ।

(१)सुरासुरेज्यास्तमयेऽपि तीर्थं

यात्राविधिः संक्रमणे च शस्तः ॥

इत्यलं बहुना ।

मलमासे च व्रताविशेष उक्तो हेमाद्रौ पाद्मे—

अधिमासे तु संप्राप्ते गुडसर्पिर्युतानि च ।

त्रयस्त्रिंशदपूपानि दातव्यानि दिने दिने ॥

साज्यानि गुडमिश्राणि अधिमासे नृपोत्तम ।

अधिमासे तु संप्राप्ते (२)त्रयस्त्रिंशत्तु देवताः ॥

उद्दिश्यापूपदानेन पृथ्वीदानफलं लभेत् ।

त्रयस्त्रिंशदपूपान्नं कांस्यपात्रे निधाय च ॥

*न ग्रहेति । काशीस्तुतिरिति केचित् ॥ इति मलमा-
सटिप्पणी ॥

(१) न मूढदोषो न च रात्रिदोषो न चाधिमासे न मृतिर्न सूतिः ।
एवमुत्तरार्धं केचित् पठन्ति ।

(२) “अष्टौ षत्सु एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च
वषट्कारश्च” इति श्रुत्युक्तास्त्रयस्त्रिंशत् ।

सघृतं सहिरण्यं च ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।

विष्णुरूपी सहस्रांशुः सर्वपापप्रणाशनः ॥

अपूपान्नप्रदानेन मम पापं व्यपोहतु ।

नारायण जगद्बीज भास्करप्रतिरूपक ॥

व्रतेनानेन पुत्रांश्च संपदं चाभिवर्धय ।

यस्य हस्ते गदाचक्रे गुरुडो यस्य वाहनम् ॥

शङ्खः करतले यस्य स मे विष्णुः प्रसीदतु ।

कलाकाष्ठादिरूपेण निमेषघाटिकादिना ॥

यो वञ्चयति भूतानि, तस्मै कालात्मने नमः ।

कुरुक्षेत्रमयं देशः, कालः पर्व, द्विजो हरिः ॥

पृथ्वीसमामिदं दानं गृहाण पुरुषोत्तम ।

मलानां च विशुद्ध्यर्थं पापप्रशमनाय च ॥

पुत्रपौत्राभिवृद्ध्यर्थं तव दास्यामि भास्कर ।

मन्त्रेणानेन यो दद्यात् त्रयस्त्रिंशदपूपकान् ॥

प्राप्नोति विपुलां लक्ष्मीं पुत्रपौत्रादिसंपदः ॥ इति ।

इति निर्णयसिन्धौ मलमासनिर्णयः ॥

पक्षनिर्णयस्तु—

दैव मुख्यः शुक्लपक्षः, कृष्णः पित्र्ये विशिष्यते ।

इति माधवेनोक्तः ।

अथ तिथिनिर्णयः । तत्र *तिथिर्द्वेधा । शुद्धा वि-
*तिथिरिति ।

अमा षोडशभागेन देवि प्रोक्ता महाकला ।

संस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी ॥

अमादिपौर्णमास्यन्ता या एव शशिनः कलाः ।

तिथयस्ताः समाख्याताः षोडशैव वरानने ॥

इति प्रभासखण्डे । अमानाम्नी सर्वानुस्यूता नित्यकला । तदन्याः

प्रतिपदादयः पञ्चदशकलाः । तत्रैकैकस्याः कलायाः चन्द्रमण्डलस्य

द्वा च । *दिने तिथ्यन्तरसम्बन्धरहिता शुद्धा । तत्स-
हिता विद्धा ॥ तत्र शुद्धायामसन्देहा*दिद्धा निर्णीयते ।

सूर्यमण्डलेन सह परमसन्निकर्षानन्तरं विप्रकर्षः, परमविम-
कर्षानन्तरं सन्निकर्षो वा यावता कालेन भवति, तावान्समयो
लक्षणया शुक्लकृष्णपक्षयोः प्रतिपदादितिथिपदार्थः ।

तत्र पक्षावुभौ मासे शुक्लकृष्णौ सदैव हि ।

चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः, कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः ॥

पक्षत्याद्यास्तु तिथयः क्रमात्पञ्चदश स्मृताः ।

दर्शान्ताः कृष्णपक्षे ताः, पूर्णिमान्ताश्च शुक्ले ॥

इति षट्त्रिंशन्मतात् । *दिने—दिवसे, न त्वहोरात्रे ।

तेन यथा—

प्रतिपत्प्रभृतिः सर्वा उदयादोदयाद्रवेः ।

संपूर्णा इति विख्याता हरिवासरवर्जिता ॥

इत्युक्तसंपूर्णाया ग्रहः, तथा अहोरात्ररात्रिमात्रान्यतरसाध्या-
न्यकर्मसु उदयास्तमयव्यापिन्या अपि ।

अहःसु तिथयः पुण्याः कर्मानुष्ठानतो दिवा ।

नक्तादिव्रतयोगे तु रात्रियोगो विशिष्यते ॥

इति वाक्यात्—अहःसु यास्तिथयस्ताः पुण्याः । दिवैव
कर्मणामनुष्ठानमित्युत्सर्गात् । “पूर्वाह्नो वै देवानां, मध्यं दिनो
मनुष्याणाम्, अपराह्नः पितॄणाम्” इत्यहर्भागेष्वेव देवादिकर्मवि-
धानात् सूर्योदयं विना नैव स्नानादिकक्रम इति ।

स्नानं दानं जपः श्राद्धमनन्तं राहुदर्शने ।

आसुरी रात्रिरन्यत्र, तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

इति सामान्यतो रात्रिनिषेधाच्च ।

प्रातः संध्यां बुधः कृत्वा संकल्पं तत आचरेत् ।

इति सामान्यतो दिनारम्भे एव संकल्पविधानाच्च । *असं-
देहादिति । अयं भावः—विधिष्वनुष्ठीयमानस्य विधेयस्याभ्युद-

तत्र सामान्यतो वेधमाह माधवीये पैठीनसिः—

यहेतुत्वं प्रमेयं तिथिद्वैधे क ? , सकृत्करणेनैव शास्त्रार्थसिद्धेर्गुणानुरोधे-
न प्रधानावृत्तेरन्याय्यत्वादिति सन्देहः । न चैष पूर्णायां तिथौ ।
तस्या एकत्वादिति । निषेधेषु तु कालविशेषे कर्मकरणस्यानर्थहेतुत्वं
प्रमेयम् । यदा कदापि तत्काले कर्मकरणेऽनर्थप्रसङ्गानिपायेन
सर्वदैव तत्काले तद्वर्ज्यत्वाद्यावत्तिथिनिवृत्तिसिद्धेः । तदुक्तम्—

निमित्तं कालमादाय वृत्तिर्विधिनिषेधयोः ।

विधिः पूज्यतिथौ तत्र, निषेधः कालमात्रकः ॥

तिथीनां पूज्यता नाम कर्मानुष्ठानयोग्यता ।

निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा कालमात्रमपेक्षते ॥ इति ।

नन्वेवमपि विधौ कथं सन्देहः ? । कालस्य निमित्ततया प्रकृतानु-
पयोगात् । यदा कदाचित्तत्काले निमित्ते कर्मणोऽनुष्ठातुं शक्यत्वात् ।
सत्यम् । तस्याङ्गतया तत्प्रतीक्षया सन्देहः । तिथीनां विधिनिषेधा-
ङ्गत्वं च तत्र तत्र सप्तम्यैव । न च सा निमित्तसप्तमी । उपपदविभ-
क्तिः कारकविभक्तेर्वर्लीयस्त्वात् । “वसन्ते वसन्ते” इत्यादौ तु
प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकावृत्तिसिद्ध्यर्थं निमित्तसप्तमी । अन्यथा वसन्ता-
देः केवलाङ्गत्वे सकृदेव तत्कर्मकरणं स्यादिति वीप्सावैयर्थ्यात् । तत्र
च न केवलनिमित्तत्वम् । तस्मिन्काले निमित्ते विदिते कालाकाङ्क्षायां
विशेषासत्त्वादुपस्थितत्वाच्च तस्यैवाङ्गत्वस्यापि उपेयत्वात् । संक्रा-
न्त्यादिकालस्य तु केवलनिमित्तत्वम् । तस्य सूक्ष्मत्वाद् दीर्घकाल-
व्यापिश्राद्धादिकर्माङ्गत्वासम्भवेन तत्पूर्वोत्तरकालस्यैवाङ्गत्वात् । एवं
रविवारादिनिमित्तकस्नानादौ निमित्तभूतसूर्योदयपूर्वकालस्य, क-
रणनिमित्तोपवासप्रतिनिध्येकभक्ते निमित्तोत्तरकालस्य च वचना-
दङ्गत्वं बोध्यम् । नन्वेवं वचनान्यायतश्च सर्वानिषेधानां ता-
त्कालिकत्वे

अभ्यङ्गे चोदधिस्नाने दन्तधावनमैथुने ।

जाते च मरणे चैव तत्कालव्यापिनी तिथिः ॥

*पक्षद्वयेऽपि तिथयस्तिथिं पूर्वां तथोत्तराम् ।

त्रिभिर्मुहूर्तैर्विध्यन्ति सामान्योऽयं विधिः स्मृतः ॥

इति । हेमाद्रिमदनरत्नादौ तु द्विमुहूर्तोऽप्युक्तः—

*उदिते दैवतं भानौ पित्र्यं चास्तमिते रवौ ।

द्विमुहूर्तं त्रिरहश्च सा तिथिर्हव्यकव्ययोः ॥

मन्वादौ च युगादौ च ग्रहणे चन्द्रमूर्ययोः ।

व्यतीपाते वैधृतौ च तत्कालव्यापिनी क्रिया ॥

इत्यभ्यङ्गमैथुनदन्तधावननिषेधेषु तात्कालिकत्वं व्यर्थम् । न च साकल्यवचनात्तत्तिथिरुदयास्तमयवर्तिनीति तद्वर्तितत्तिथिस्पष्टेतरतिथावपि तत्तिथिनिषिद्धानां तेषामननुष्ठानं स्यादिति तथोक्तमिति वाच्यम् । यतस्तत्तत्कर्मकालभूताहर्भागविशेषे तत्तिथ्यभावेऽपि तत्तत्कर्मानुष्ठानार्थं साकल्यवचनम् । न च तस्य निषेधेषु प्रवृत्तिरिति । तादृशेतरतिथौ निषेधाप्रसक्तेः । सत्यम् । साकल्यवचने हि “स्नानदानजपादिषु” इति आदिशब्देन “दानाध्ययनकर्मसु” इति बहुवचनेन चानुष्ठेयानामेव कर्मणां ग्रहणम् । एवं च तदपवादे एतद्वचने अभ्यङ्गादित्रयस्योपादानं सकलनिषेध्यानामुपलक्षणम् । जननमरणयोस्तु तद् दृष्टान्तविधया । न ह्यननुष्ठेययोस्तयोः साकल्यवचनं प्रवर्तते । न च जननमरणाभ्यां तन्निमित्तकं कर्म गृह्यताम् । तथाविधे साकल्यस्येष्टत्वात् । जननादिग्रहणं च तत्तत्तिथिविशेषाधिकरणकोत्पादनादेरुपलक्षणम् । तन्निमित्तककर्मणः साकल्यस्येष्टत्वात् ।

*पक्षद्वयेऽपीति । अत्र पूर्वया तिथ्योदयादुत्तरम्, उत्तरया चोदयात्पूर्वं त्रिमुहूर्तर्या वेध इति नार्थः । वेधस्य दिनमात्रसाध्यत्वं भङ्गापत्तेः । तस्य तादृशसाध्यत्वे मानम्— “उदिते दैवतं भानौ” इत्येव ।

*उदिते इति । उदिते भानौ यद् द्विमुहूर्तं तदैवतं—देव-कर्मार्हम् । अस्तमिते—अस्तं गन्तुमारब्धे यदहस्त्रिमुहूर्तं तद् पित्र्यं—पितृकर्मार्हमित्यर्थः । अह इत्यन्वयादस्तमिते इति आदि-

इति त्रिषणुधर्मोक्तेः । *द्विमुहूर्तत्वं चानुकल्पः* ।

*द्विमुहूर्ताऽपि कर्तव्या या तिथिर्वृद्धिगामिनी ।

कर्मणि क्तः । “पक्षद्वयेऽपि” इति वेधिका त्रिमुहूर्तसंबन्धेन वेधोक्ते-
स्तस्यास्त्रिमुहूर्तसत्त्वं वाचनिकम् । वेध्यायास्तु तदार्थिकं न्याय-
साम्यादिति । द्विमुहूर्तसत्त्वस्य कथं निवेश इत्यत्राह—*द्वि-
मुहूर्तत्वं चेति । *अनुकल्पः—स्नानदानादिविषय इति
तदर्थः । न च वेध्यायास्त्रिमुहूर्तत्वस्यार्थिकत्वे मानाभावाद्
द्विमुहूर्तत्वं नानुकल्प इति वाच्यम् ।

पौर्वाहिकास्तु तिथयो दैवे कार्ये फलप्रदाः ।

इति वृद्धयाज्ञवल्क्येनाहः पञ्चभागेष्वात्रभागरूपपूर्वा-
हभवत्वोक्तेः । “प्रातः संकल्पयेद्विद्वान्” इति त्रिमुहूर्तात्मकोपक्रमका-
लावच्छिन्नायास्तिथेरेव “यो यस्य विहितः कालः” इत्यनेनाहत्वो-
क्तेश्च । माधवाचार्या अपि पञ्चधा विभागो बहुस्मृत्युक्तत्वात्सर्वत्र
ग्राह्य इति बहुसमयकर्तव्यव्रतदानादौ त्रिमुहूर्ता तदनुकल्पतया
पौर्वाहिकत्वमितरपक्षोपग्रहार्थमिति रीत्या त्रिमुहूर्तत्वं मुख्यं वदन्ति ।

वस्तुतस्तु पक्षद्वयेऽपीति यदि पूर्वा तिथिमुत्तरास्तिथय-
स्त्रिभिर्मुहूर्तैर्युक्ता एव सत्यः (१) स्पृष्टाश्चेद्विद्धा इति व्यवहा-
र्याः, तदोत्तरां तिथिं पूर्वा अपि मुहूर्तत्रयावच्छिन्ना एव स्पृष्ट्या
इत्यर्थः । तथा सत्येव युग्मखर्वसाकल्यादिशास्त्रप्रवृत्त्युपयोगितया
त्रिमुहूर्तत्वविशिष्टतिथिद्वयसम्बन्धस्य वेधत्वसिद्धेः त्रिमुहूर्तोन्वे-
धिकासम्बन्धस्य त्रिमुहूर्तोन्वेध्यासम्बन्धस्य च किञ्चिन्न्यूनतिथि-
द्वयसम्बन्धतया प्रकृतानुपयोगात् ।

*द्विमुहूर्ताऽपीति ।

(१) स्पृष्टा इत्यस्य विध्यन्ति इत्यनेनाऽन्वयः । स्पृष्टाः सत्यः
पूर्वा तिथिं विध्यन्ति चेद् विद्धाः । एवमुत्तरत्रापि मुहूर्तत्रयावच्छि-
न्ना एव स्पृष्ट्याः सत्य उत्तरां तिथिं विध्यन्ति चेद् विद्धा इति व्यव-
हार्या इत्यर्थः ।

इति दक्षेणापि *शब्दोक्तेः । अयं वेधः प्रातरेव । सा-
यं तु त्रिमुहूर्तो वेध एव

*यां तिथिं समनुप्राप्य यात्यस्तं पद्मिनीपतिः ।

सा तिथिस्तद्दिने प्रोक्ता त्रिमुहूर्तैव या भवेत् ॥

इति स्कान्दोक्तः । दीपिकापि—‘त्रिमुहूर्तगा तु सक-
ला सायम्’ इति । यानि तु—

व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैकापि या भवेत् ।

उदये सा तिथिर्ग्राह्या विपरीता तु पैतृके ॥

इत्यादीनि स्कान्दादिवचनानि *तानि वैश्वानराधि-

त्रिमुहूर्ता न कर्तव्या या तिथिः क्षयगामिनी ।

इति पूर्वार्थम् । *अपिशब्देति । तथा च पूर्वार्धेऽप्यपि-
शब्दान्वयान्न त्रिमुहूर्तत्यागे द्विमुहूर्तग्रहणे च तात्पर्यं, कि-
न्तु द्विमुहूर्तत्वस्यानुकल्पत्वे इति । अयं निषेधो न त्रिमुहूर्तव्या-
प्तिबाधनाय, किन्तु चतुर्थमुहूर्तस्पर्शित्वविधित्सयेति त्रिमुहूर्तव्या-
प्तेर्मुख्यत्वमित्यन्ये । क्षयिण्यां त्रिमुहूर्तग्राह्यतानिषेधस्तदन्यस्यां
तद्ग्राह्यतासाधकः, निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वादिति तस्यामुख्यत्व-
मितीतरे ।

ननूदितवाक्ये यथासंख्यानवयस्यानिर्वीजत्वात् सायमपि
द्विमुहूर्तत्वमनुकल्पोऽस्तु इत्यत्राह—*यामिति । त्रिमुहूर्तैवत्ये-
वकाराद्,

यां प्राप्यास्तमुदेत्यर्कः सा चेत् स्यात्त्रिमुहूर्तगा ।

धर्मकृत्येषु सर्वेषु सम्पूर्णां तां विदुर्वुधाः ॥

इति त्रिण्णुरहस्ये उद्देश्यविधेयभावेन त्रिमुहूर्तव्रतयैव पूर्ण-
त्वोक्तेर्द्विमुहूर्तत्वनिवेशासम्भवाच्च ।

*वैश्वानरेति । “वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे
जाते” इत्याम्नाय “यदष्टाकपालो भवति गायत्र्यैवैनं ब्रह्मवर्चसेन
पुनाति, यन्नवकपालो भवति त्रिवृतैकास्मिंस्तेजो दधाति” इत्यादिना

करणन्यायेनावयव*स्तुत्या त्रिमुहूर्तप्रशंसापराणि ।

तिथिविशेषे वेधविशेषः स्कान्दे—

नागो द्वादशनाडीभिर्दिक् पञ्चदशभिस्तथा ।

*भूतोऽष्टादशनाडीभिर्दूषयत्युत्तरां तिथिम् ॥ इति ।

अयं चो*पवासातिरिक्तविषय इति वक्ष्यते ॥ इति वेधः ॥

तत्र सर्वा तिथिर्यदहःकर्मकाल*व्यापिनी, सैव ग्राह्या ।

कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः ।

*तया कर्माणि कुर्वीत, हासवृद्धी न कारणम् ॥

फलवदष्टाकपालाद्युक्तम् । तत्रोत्पत्तिशिष्टद्वादशकपालावरुद्धे उत्पन्न-
शिष्टानामष्टाकपालादीनां निवेशे वाक्यभेदः स्यादतोऽवयवद्वारा-

ऽवयवविभूतद्वादशकपालस्तुतिराश्रीयते तद्वदित्यर्थः । *अवयवः-

एकघटिका । *नागः-पञ्चमी । *दिक्-दशमी । *भूतः-चतुर्दशी ।

*उपवासातिरिक्तेति । “सर्वपकारवेधोऽयम्” इति वाक्यात् ।

*कर्मकालेति । कर्म षड्विधम् । उपवास-एकभक्त-नक्त-अया-

चित-व्रत-दानभेदात् । अत्रोपवासे अहोरात्रस्तत्कालः । तस्याहो-

रात्राभोजनसङ्कल्परूपत्वात् । तदहोरात्रावच्छिन्नद्वितीयभोजना-

भावविशिष्टं मध्याह्नभोजनमेकभक्तम् । तादृशं प्रदोषभोजनं नक्तम् ।

अयाचितलब्धस्य तादृशं सकृद्भोजनमयाचितम् । तेष्वपि विशेष्यांशे

मध्याह्नादिः, विशेषणांशे चाहोरात्र एव कालः । एवं दानव्रतयो-

रपि प्रातरादिः । तत्तत्कर्मणि तत्तद्व्यापिनीत्यर्थः ।

*तया कर्माणीति । तत्र कालस्यानुपादेयत्वाद् यथा तत्त-

त्तिथिपरित्यागेन कर्म दुष्करं, तथा तत्तदहर्भागपरित्यागेना-

पि । अन्यथा “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति” इति यावज्जीवका-

लात् प्रातरादिभागं विहायापि अग्निहोत्रं हूयेतेति भावः । कर्मकाल-

व्याप्तिर्द्वेधा । साकल्येन एकदेशेन वा । सापि पुनर्द्वेधा । पूर्वद्युरेव,

परेद्युरेवेति । एषु पक्षेषु सैव ग्राह्या । दिनद्वये तद्व्याप्त्यादौ त्वाह-

इति विष्णुधर्मोक्तेः । *दिनद्वये तद्व्याप्तावव्याप्तावेक-
देशव्याप्तौ वा *युग्मवाक्यान्निर्णयः । *तस्य पूर्वाऽवाधे-
नोपपत्तेः । कर्मकालस्य प्रधानाङ्गत्वाच्च । युग्मवाक्यं तु
निगमः ।

*दिनद्वये इति । *युग्मवाक्यात्, खर्वादिकाक्यात्, शुक्लादि
वाक्याच्च । नन्वस्तु कर्मकालशास्त्राद् हासवृद्धिशास्त्रं (१) दुर्बलम् । एक-
दिन एव तत्सत्त्वेनासन्देहात्, 'हासवृद्धी न कारणम्' इत्युक्तेः । न तु
युग्मशास्त्रम् । तथा च तेन कर्मकालशास्त्रवाधो दुर्वार इत्यत्राह—
*तस्येति । अयं भावः—तत्तत्कर्मसु विहितायां तत्तत्तिथौ ख-
ण्डायां संदेहे सति निर्णयार्थं युग्मवाक्यादित्रयप्रवृत्तिः । तिथ्या-
दिविधिप्रवृत्तिसमकालमेव च प्रातरादिभागविधिप्रवृत्तिः । प्रयो-
गविधिना कालस्योपादेयत्वात् । एवं च तेषां प्रथमावगतत्वात्
तत्तत्कालीनातिथिलाभे तस्यां तत्तत्कर्मणि न संदेहः । एतदेव
कर्मकालशास्त्रेण वाचो भङ्ग्या बोध्यते । ततश्च कर्मकाल एव
प्रवर्तको, न तु हासवृद्ध्यादि । दानव्रतयोरपि "पौर्वाहिकास्तु
तिथयः" इति कालविशेषसत्त्वेन स एव कर्मकालः प्रवर्तकः ।
'हासवृद्धी न कारणम्' इत्यत्र हासवृद्धिपदस्य युग्माद्युपलक्षण-
तया युग्मादिशास्त्रं खर्वादिकाशास्त्रं च न कुत्रापि पुरस्तात्प्र-
वृत्तिप्रयोजकम् असंदेहादिति । यत्र कर्मकालानुरोधेन निर्णयो दु-
ष्करः दिनद्वये कर्मकालव्याप्तौ, साम्येनैकदेशव्याप्तौ च प्र-
वर्तितेऽपि कर्मकालशास्त्रे सन्देहानपायात्, दिनद्वये तद्व्याप्तौ
कर्मकालशास्त्रौदासीन्येन संदेहतादवस्थयात्; तत्रैव विषये इत-
रशास्त्राणि निर्णायकानीति युग्मशास्त्रादेरुपरिष्ठादेव प्रवृत्तिः ।
वैषम्येनैकदेशव्याप्तौ तु आधिक्यानुगृहीतकर्मकालशास्त्रादेव संश-
यनिरास इति । एवं च

(१) "खर्वो दर्पः" इति मूले वक्ष्यमाणं शास्त्रम् ।

युग्माग्रियुगभूतानां षण्मुन्योर्वसुरन्ध्रयोः ।

रुद्रेण द्वादशी युक्ता चतुर्दश्या च पूर्णिमा ॥

प्रतिपद्यप्यमावास्या तिथ्योर्युग्मं महाफलम्* ।

एतद्व्यस्तं* महादोषं, हन्ति पुण्यं पुरा कृतम् ॥ इति ।

अत्र रन्धान्ताः शब्दा द्वितीयादिनवम्यन्ततिथिवा-
चकाः । रुद्रः—एकादशी । द्वितीया तृतीयायुता, सा च
द्वितीयायुतेति *सप्तयुग्मानीत्यर्थः । इदं च शुक्लपक्षे
*अमाप्रतिपद्युग्मस्य पूर्णिमायाश्च तत्रैव सत्त्वादिति के-

दिवारात्रिव्रतं यच्च एकमेव तिथौ गतम् ।

तस्यामुभययोगिन्यामारभेत्तद् व्रतं व्रती ॥ इति ।

त्रिसन्ध्यव्यापिनी या स्यात्सैव पूज्या सदा तिथिः ।

इत्यादिकं कर्मकालशास्त्रसिद्धार्थमेव । यदा तिथिरेकत्र दिने
अहोरात्रयोगिनी, अन्यस्मिंश्चाहर्मात्रयोगिनी, रात्रिमात्रयोगिनी वा;
तदा ऽहोरात्रसाध्ये उपवासादौ अन्यतरमात्रयोगिनीं त्यक्त्वोभय-
योगिन्या एव(१)। न्यायतः कर्मकालशास्त्राच्च प्राप्तेः । *महाफलं-
तत्तत्तिथिकृततत्तत्कर्मफलदातृ । *व्यस्तम्—अन्यथा कृतम् । म-
हादोषम्—कर्मवैगुण्यकारि ।

*सप्तेति । युग्मगता पूर्वा तिथिरुत्तरविद्धा उदयव्या-
पिनी, उत्तरा च पूर्वविद्धा अस्तमयव्यापिनी ग्राह्येत्यत्र ता-
त्पर्यम् । *अमेति । द्वितीयादिकयुग्मस्य पक्षद्वयवर्तित्वात्
त्यागः । अत्र साहचर्यस्य नियामकत्वमयुक्तम् । तस्य स-
न्निद्धिरूपतया स्थानावान्तरभेदत्वान्मुख्यवृत्त्या पक्षद्वयवर्तित्ति-
थिवाचिद्वितीयादिपदश्रुत्या बाधात् । तदुक्तं—“श्रुतिलिङ्गवाक्य-
प्रकरणस्थानसमाख्यानां पारदौर्बल्यम्”इति । (अ० ३ पा० ३ सू. १५
जै०) अत एव ताण्डिशाखायां “ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत”इत्यने-

चित् । *नत्त्वं त्वमा*प्रतिपद्युग्मात् कृष्णपक्षलिङ्गात् पक्ष-
द्वयपरमिदं *तत्तद्विशेषवाक्यैः *कृष्णे तिथिविशेषेऽपो-
द्यते इति । दशमी तूक्ता पुराणसमुच्चये—

*संपूर्णे दशमी कार्या मिश्रिता, पूर्वयाऽथवा । इति ।

संपूर्णे-शुक्लपक्षे । त्रयोदशी तु सुमन्तुनोक्ता—

कतच्छाखोक्तगुणैरुद्गीथाख्यभवत्युपासनं, सन्निधिविशेषात्स्वशा-
खोद्गीथस्य वेति पूर्वपक्षो मुख्यवृत्त्या सामान्यवाचकोद्गीथपदश्रु-
त्या तत्सामान्योपस्थितेस्ताण्डिशार्दूलादिसर्वशाखोद्गीथोपासनमुपेत्य
निरस्तो ब्रह्ममीमांसायामित्यभिप्रायवानाह—*नत्त्वं त्विति ।
*अमेति । पूर्णिमामात्रं च शुक्लपक्षलिङ्गं द्रष्टव्यम् । *तत्तद्विशेषेति ।
“प्रतिपत्सद्वितीया स्यात्” इत्यादिभिरित्यर्थः । यदि च तेषामपि
सामान्यवाक्यत्वमुच्यते, तदा तत्तत्कर्मकालशास्त्रोत्तरप्रवृत्तिकेनैतद्वा-
क्येन संकष्टचतुर्थ्यादेर्द्दिनद्वयसत्त्वे प्राप्तं परविद्धत्वं “चतुर्थी गणनाथ-
स्य” इत्यादिनाऽपोद्यते इत्यर्थः । *कृष्णे इति शुक्लोपलक्षणम् ।

*संपूर्णे इति । अत्र हेमाद्रिः संपूर्णेति पाठः । संपूर्णे इति,
संपूर्णे शुक्लपक्षे इति च प्रमादात् । अन्यथा कृष्णपक्षे विशेषा-
लाभापत्तेः । न च शुक्लपक्षे इत्युक्तमप्यतन्त्रम् ।

युक्ता न दूषिता यस्मादिति सा सर्वतो मुखी ।

इतिवाक्यशेषात् । यतः सा सर्वतोमुखी अतोऽविशेषेण पूर्वा,
परा वेत्यर्थादिति वाच्यम् । “शूर्पेण जुहोति, तेन ह्यन्नं क्रियते”
इत्यत्र हेतुवाचिहिशब्दाद् यस्मादन्नसाधनमतः शूर्पेण होतव्यमिति
शूर्पत्वाद्यविवक्षया पिठरादेः प्राप्तमपि होमसाधनत्वमानुमानिकमिति
विभक्तिश्रुत्यवगतशूर्पसाधनत्वाद् दुर्बलत्वादुज्झितं, तद्वत् प्रकृते-
ऽपि सप्तमीविभक्तिश्रुत्या शुक्लपक्षावच्छिन्नदशम्या एव पूर्वापर-
विद्धात्वं स्यात् । तस्मात्संपूर्णेति पाठः । तत्र मूलाग्रयोरुभयोरपि
मुख्यत्वोक्तेरविशेषबोधनद्वारा त्रीहियववाद्विकल्प इति । वस्तुतस्तु

त्रयोदशी तु कर्तव्या द्वादशीसहिता मुने । इति ।

कृष्णपक्षे त्वापस्तम्बः—

*प्रतिपत्सद्वितीया स्यात्, द्वितीया प्रतिपद्युता ।

चतुर्थीसंयुता या च सा तृतीया फलप्रदा ॥

पञ्चमी च प्रकर्तव्या षष्ठ्या युक्ता तु नारद ।

कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ॥

शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः ।

कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविः ॥

इतिशुक्लकृष्णवाक्यमेव तत्र व्यवस्थापकं न तु तुल्यवद्विकल्पः ।

उदासीने तु शास्त्रार्थे पुरुषेच्छा नियामिका ।

इति पुमिच्छाश्रयणानौचित्यात् । एवं च संपूर्णे इति पाठोऽपि सुयोज्यः । शुक्लपक्षे दशमी परविद्धा, अथ वा-पक्षान्तरे कृष्णपक्षे सा पूर्वविद्धेत्यर्थात् इति ।

*प्रतिपदिनि । इदं च सामान्यवचनं तत्तद्विशेषैरपोद्यम् । एवं च यत्र परस्परविरुद्धं युग्मवाक्यद्वयं प्राप्नोति, यथा तृतीया-याम् । तत्र “रम्भाख्यां वर्ज्यित्वा तु” इत्यादिकं प्रबलं व्यवस्थापकम् । यत्र च तादृशं न व्यवस्थापकं किञ्चिदस्ति, तत्र पूर्वोक्तं शुक्लकृष्णवाक्यं व्यवस्थापकम् । विरुद्धयुग्मवाक्यद्वयाविषय इव तद्विषयेऽपि तस्य निष्प्रत्यूहं प्रवृत्तेः । न च शुक्लकृष्णवाक्यं युग्मवाक्यप्रवृत्तिसमये तत्तद्विशेषवाक्यप्रवृत्तिसमये वा कुतो न प्रवर्तते ? । (१) युग्माग्निपुगादौ पूर्वस्या उत्तरविद्धा-ग्राह्यत्वेन (२) परस्य, उत्तरस्याः पूर्वविद्धाग्राह्यत्वेन पूर्वस्य च विरोधात् । एवं “प्रतिपत्सद्वितीया” इत्येतत्प्रवृत्तिसमयेऽपि । अत एव

(१) ‘युग्माग्निपुगभूतानाम्’ इत्यत्रेत्यर्थः ।

(२) ‘कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या, इत्यस्येत्यर्थः । एवं पूर्वस्येत्यस्य ‘शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या’ इत्यस्येत्यर्थो बोध्यः ।

पूर्वविद्धा प्रकर्तव्या, परविद्धा न कुत्रचित् ।
 दशमी च प्रकर्तव्या सदुर्गा द्विजसत्तम ॥
 षष्ठ्यष्टमी अमावास्या कृष्णपक्षे त्रयोदशी ।
 एताः परयुताः पूज्याः, पराः पूर्वेण संयुताः ॥ इति ।

*यत्तु व्याघ्रः—

खर्वो दर्पस्तथा हिंसा त्रिविधं तिथिलक्षणम् ।
 खर्वदर्पो परौ पूज्यौ, हिंसा स्यात् पूर्वकालिकी ॥
 इति । खर्वः—साम्यं, दर्पो—वृद्धिः, तयोः परा ।
 हिंसा—क्षयस्तत्र पूर्वैत्यर्थः । एतच्छ्राद्धादि*विषयम् ।

दैवपित्र्यसाधारण्येन प्राप्तमौदयिकत्वं

दैवे कर्मणि संप्राप्ते यस्यामभ्युदितो रविः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया पित्रर्थे चापराह्निकी ॥

इतिपरिसंख्यातमिति कथं दैवेऽस्तमयतिथिग्रह इत्यपाकृतम् । उ-
 क्तरीत्या दैवेऽप्यस्तमयतिथिभ्रौव्ये शुक्लकृष्णसामान्येन पित्र्ये
 आपराह्निकत्वं तेन विधीयते, तत्स्तुत्यर्थं च दैवौदयिकत्वोक्तिरित्यु-
 पगमात् । त्रिदोषपरिसंख्याऽनुपगमात् । “उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यते”
 इत्यौत्तराह्निकस्य षोडशिग्रहस्य अङ्गिरसां द्विरात्रे “वैखानसं पूर्वेऽहन्
 साम भवति, षोडश्युत्तरे” इति परिसंख्यानान्न सर्वद्विरात्रे षोडशि-
 ग्रह इति प्राप्तस्य त्रैदोष्यादेव वैखानसस्य विध्यर्थवादत्वमुपेत्य
 निरासात् । न च ‘कृष्णपक्षे तु’ इत्यसङ्गतं युग्माग्निवाक्यवत् ‘प्रतिप-
 त्सद्वितीया’ इत्यादेरपि शुक्लकृष्णपक्षसाधारण्यादिति वाच्यम् । पा-
 रिशेष्यात्तस्य कृष्णपक्षविषयत्वात् । एतच्चाग्रे वक्ष्यते ।

*यत्त्विति । यदा युग्मवाक्यं प्रवर्तते, तदैवास्य प्रवृत्तेः
 सन्देहो दुर्वार इत्याशयः । *श्राद्धादीति । कर्म द्विविधं—दैवं,
 पित्र्यं च । तत्र खर्वादिवाक्यं पित्र्यविषयमित्यर्थः । एतेन

*द्वितीयादिकयुग्मानां पूज्यता *नियमादिषु ।

एकोद्दिष्टादिवृद्ध्यादौ हासवृद्ध्यादिचोदना ॥

इति व्यासोक्तेः । नियमादिषु—व्रतदानादिदैव*कर्मसु ।

*एकोद्दिष्टादितिथिवृद्ध्यादावित्यर्थः ।

युग्मादिवाक्यस्य दैवविषयकत्वं ध्वनितम् । तदाह—*द्वितीयादिकेति । नियमो—व्रतम् । आदिपदं सादृश्यात्सर्वदैवकर्मपरमिसाह—*दैवेति । हासवृद्ध्यादिचोदना—खर्वादिकावक्यम् । ननु वृद्ध्यादाविति वृद्धिपदमयुक्तं वृद्धिश्राद्धस्य तिथ्यप्रयुक्तत्वादत आह—*एकोद्दिष्टादीति । अथ हासवृद्धौ चन्द्रहासवृद्ध्युपलक्षितकृष्णशुक्लपक्षौ तच्चोदना—शुक्लकृष्णवाक्यार्थिनः—शुक्लपक्षतिथिः (१)उत्तरा, कृष्णपक्षतिथिः पूर्व्वेति निर्णयः तत्र एकोद्दिष्ट्यादि—माध्याह्निकं पित्र्यं, वृद्ध्यादि—पौर्वाह्निकं पित्र्यं विषय इत्यर्थो न्तु; आपराह्निकपित्र्ये तु पक्षद्वयेऽप्यस्तमयव्यापिनी तिथिर्ग्राह्या ।

ययाऽस्तं सविता याति पितरस्तामुपासते ।

तिथिं; तेभ्यो ऽपराह्णो हि स्वयं दत्तः स्वयंभुवा ।

इतिहेतुमन्निगदरूपवाक्यशेषादिति चेन्न । यतो दैवेषु युग्मवाक्यमेव निर्णायकमिति नार्थः । तदविषये शुक्लकृष्णवाक्यप्रवृत्तेः, किन्तु युग्मवाक्यं दैवविषयमेवेति । अत एव पश्चाद्धेऽपि शुक्लकृष्णवाक्यमेव पित्र्ये एव निर्णायकमिति नार्थः, तस्य दैवेऽपि प्रवृत्तेरिति । हासवृद्ध्यादिचोदनाशब्दे लक्षणापत्तेश्च ।

वस्तुतस्तु अव्यवस्थाप्राप्तौ पूर्व्वोत्तरतिथिव्यवस्थापके शुक्लकृष्णपक्षवाक्यम् । तच्च पित्र्ये न प्रवर्तते । एकैकदिने कर्मकालव्याप्तौ तथैव, वैषम्येण तद्व्याप्तावाधिक्येन, साम्येन तद्व्याप्तौ—उभयत्र तद्व्याप्तौ—तदस्पर्शे वा अस्तमयापराह्णव्याप्तिभ्यां खर्वादिक-

(१) उत्तरतिथिर्निर्द्धेत्यर्थः । एवं पूर्व्वेत्यत्रापि बोध्यम् ।

*कर्मकालव्याप्त्यभावे तु कर्मोपक्रमकालगैव ग्राह्या ।
 कर्मोपक्रमकालगा तु कृतिभिर्ग्राह्या, न युग्मादरः ।
 इति दीपिकोक्तेः । यानि तु—

वाक्यवशेन व्यवस्थासत्त्वात् । नापि “ययाऽस्तं सविता याति”
 इत्यादेरापराह्निकपित्र्यविषयत्वात् माध्याह्निकादिपित्र्येऽव्यवस्था-
 पत्तिः । “उदिते दैवम्” इत्यादिसामान्यवाक्यवशादपराह्णेऽहो
 ऽपरभाग इति कुतपपूर्वाद्धोपक्रमिण एकोद्दिष्टस्यापि तादृशापराह्णे
 समाप्यत्वेन सङ्गहात् । अन्यथा शुक्लपक्षे कुतपपूर्वाद्धोपक्रमिणः
 पार्वणस्याप्यसङ्गहात् ।

शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्णे श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ।

कृष्णपक्षापराह्णे तु रौहिणं तु न लङ्घयेत् ॥

इत्युक्तेः । उपक्रमे रौहिणलङ्घनं निषेधना चानेनोपक्रमकाल
 एवोच्यते, न तु रौहिणे समाप्यत्वम् । येन

आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्यादारौहिणं बुधः ।

इतिवदेकोद्दिष्टमात्रविषयकत्वं स्यात् । अत एव वृद्ध्यादौ—वृ-
 ङ्यादिप्रयुक्ते संशये हासवृद्ध्यादिचोदना—शुक्लकृष्णवाक्यमित्यपि
 नार्थः । तिथिखण्डत्वभिन्नस्य वृद्ध्यादेः सन्देहोत्थापकताया अनै-
 कान्तिकत्वाच्च । वृद्ध्यादीत्यादिना क्षयसाम्यग्रहः । एतच्च कर्मकाल-
 शास्त्रावाधेन खर्वादिसास्त्रप्रवृत्तिः युग्मादिशास्त्रवदिति बोधनाय ।
 एकोद्दिष्टादीनादिना पार्वणस्य यज्ञोपवीतित्वादित्दैवधर्मकस्य दै-
 वश्राद्धादेश्च पित्र्यस्य ग्रहः । एतेन वृद्धिः—लक्षणया पुत्रोत्पत्तिनि-
 मित्तकश्राद्धं तदादिः प्रकृतिर्यस्येत्यतदुपसंविज्ञानबहुव्रीहिणा दै-
 वश्राद्धग्रह इत्यपाकृतं, लक्षणापत्तेः । *कर्मकालेति । एवकारेण
 कर्मकालेनानिर्णये ययुग्मशास्त्रस्य निर्णायकत्वमुक्तं, तत् तदुपक्रम-
 स्य निर्णायकत्वासंभवे एव, नान्यथा । तस्य कर्मकालसमत्वात् ।

यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु ॥

इत्यादीनि*, तानि *त्रिमुहूर्तादिस्तुतिरिति निर्णयशैली ॥

यो यस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे ।

विद्यमानो भवेदङ्गं नोदितोपक्रमेण तु ॥

इति बौधायनवाक्याच्चेति सूचितम् । यथा साम्येन एकदेशव्याप्तौ यत्कर्म मध्याह्नादावेवोपक्रम्य समाप्यते, तत्रैव कर्मोपक्रमयोगिनी युग्मशास्त्रबाधश्चेत्यर्थः । दिनद्वये कर्मकालव्याप्तौ तदस्पर्शे वा पूर्वमेवोपक्रम्य मध्याह्नादावनुष्ठीयमाने कर्मणि साम्येन तदेकदेशस्पर्शेऽपि युग्मवाक्यात् खर्वादिवाक्याद्वा निर्णयः । तत्र कर्मकालशास्त्रेण निर्णेतुमशक्यत्वात्, यो यस्येत्युपक्रम्य तदुपक्रमे इत्युक्तेरावृत्त्या तस्मिन्काले, तस्य कर्मण उपक्रमे—तत्कालीनतत्संकल्पे इत्यर्थात्तदप्रवृत्तेश्च । उपक्रमः—सङ्कल्पः । “सङ्कल्पो व्रतसत्रयोः” इत्युक्तेः । *इत्यादीनीति । आदिना

यां तिथिं समनुप्राप्य अस्तं याति दिवाकरः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नानदानजपादिषु ॥

इत्यादिसङ्ग्रहः । *त्रिमुहूर्त्तादीति । आदिना केवलौदयिकगौरीव्रतादिरूपतन्म्यूनसंग्रहः । वस्तुतस्तु त्रिमुहूर्त्तादिस्तुतिरित्यसङ्गतम् । एतद्वचनयोरुदयास्तमयगततिथेः साकल्यप्रतिपादकत्वात् । तत्प्रतिपादनं च प्रमाणान्तरेण त्रिमुहूर्त्तायास्ततो न्यूनाया वा पूर्वस्या उत्तरस्या वा तिथेर्ग्राहित्वे सिद्धे तत्तदहर्भागे तिथेरभावेऽपि तत्रैव कर्मानुष्ठानार्थम्, न तु युग्मादिवाक्याविषयिण्या अपि तिथेरेतद्वाक्यवशाद्ग्रहः । त्रिमुहूर्त्तादिवेधवैयर्थ्यात् । एवं च यत्राङ्गभूतायास्तित्थेः कर्मसङ्कल्पकालेऽभावस्तत्रापि कर्मतिथिमत्तयैवल्लेखः । सङ्कल्पतिथेस्तदधिकरणत्वस्य तत्तिथियोगप्रयुक्तत्वात् । नैमित्तिके तु कर्मणि न निमित्ततिथेरुल्लेखः । तस्या

अनङ्गत्वात् । अनेकदिनसाध्ये कर्मणि तु अद्य प्रभृत्येतावद्दिनपर्यन्तमित्येव । मध्यवर्त्तित्येः शास्त्रतोऽङ्गत्वाभावेऽपि अनायत्याङ्गत्वोपगमात् । साकल्यवचनात्तत्काले एव तिथ्यभावेऽपि यत्कर्मानुष्ठानं, तत् मन्वादिकर्तव्यस्नानश्राद्धादिव्यतिरिक्तविषयम् ।

अभ्यङ्गे चोदधिस्नाने दन्तधावनमैथुने ।

जाते च मरणे चैव तत्कालव्यापिनी तिथिः ॥

मन्वादौ च युगादौ च ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

व्यतीपाते वैधृतौ च तत्कालव्यापिनी क्रिया ॥

इति स्कान्दात् । तस्माद् यानि

आदित्योदयवेलायां या ऽल्पापि च तिथिर्भवेत् ।

पूर्णा इत्येव मन्तव्या प्रभूता नोदयं विना ॥

व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् ।

इत्यादीनि मुहूर्त्तत्रयन्यूनाया अपि सम्पूर्णात्वप्रतिपादकानि, तानि कैमुतिकन्यायेन त्रिमुहूर्त्तस्तुतिरिति दिक् । के चित्तु युग्मवाक्यमुपवासमात्रपरम् । यतः त्रिमुहूर्त्तया पूर्वतिथ्या विद्धा सती या उत्तरदिने त्रिमुहूर्त्ता तदधिका वा यद्युत्तरैव युग्मा, तदा युग्मवाक्यमेव निर्णायकम् । तद्वशादहोरात्रोभयस्पृगपि पूर्वाहे या उदयवाक्यं चोत्तरस्या अङ्गत्वयोग्यतारूपमौपचारिकं साकल्यं बोधयति तत् यदि एकभक्तादौ मध्याह्नादिमात्रकर्तव्ये तत्कालस्पर्शिन्या अपि तिथेः साकल्यं प्रतिपादयेत्, तदोपवासेऽपि तद् द्रढयेत् । “प्रातः सङ्कल्पयेत्” इति वचनेनाहोरात्रस्य कर्मकालत्वलाभात् । अत एव न प्रातः कालो नाकालः येनाकाले प्रक्रान्तस्य समाप्तिरङ्गीक्रियेत । नापि शिष्टकालोऽत्र गौणः, येन गौणकाले समाप्तिरुपगन्तव्या स्यात् । एवं यदि सा तिथिः पूर्वैव युग्मा तदाऽपि युग्मवाक्यमेव निर्णायकम् । उक्तं चेहाप्यस्तमयवाक्यस्य सङ्कल्पकाले तत्तिथेरभावेऽपि साकल्य-

अथैकभक्तम् । तत्कालः पादो-

मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या एकभक्ते सदा तिथिः । इति ।

मध्याह्नश्च *पञ्चधाविभक्तदिनतृतीयांशः । तेन
यद्यपि द्वादशदण्डानन्तरं प्राप्यते, तथाऽपि—

प्रापकत्वम् । इत्थं च या शुद्धा सती परेऽहनि त्रिमुहूर्त्ताऽपि, तत्र
पूर्वा । कर्मकालशास्त्रस्य प्रागेव प्रवृत्तेः । या च विद्धा सती क्षयेण
परेद्युर्नास्ति, त्रिमुहूर्त्तन्यूना वा, सापि पूर्वैव । युग्मशास्त्राप्रवृत्तेः ।
तत्प्रवृत्तेस्त्रिमुहूर्त्तसत्ताया आवश्यकत्वात् । नाप्यौदयिकशास्त्रं तत्र
प्रवर्त्तते । तत्प्रवृत्तेरपि तथात्वात् । अथ

उदये तूपवासस्य, नक्तस्यास्तमये तिथिः ।

इत्यादिवाक्यात् परा स्यात् । न स्यात् । तेषां कैमुत्यन्यायेन
त्रिमुहूर्त्तस्तावकत्वात् । न च या त्रिमुहूर्त्तन्यूनया पूर्वया युक्ता सती
परादिने किञ्चिद्वर्त्तते, सा परैव स्यात् ।

द्वितीया पञ्चमीवेधादशमी च त्रयोदशी ।

चतुर्दशी चोपवासे हन्युः पूर्वोत्तरे तिथी ।

इति विशेषतो वचनादिति वाच्यम् । उपवासभिन्ने त्रिमुहूर्त्त-
योगे दोषः, उपवासे त्वल्पयोगे स इति वैरूप्यवारणायास्त-
मयवर्तिन्यास्त्रिमुहूर्त्ताया एव पूर्वतिथिदूषकत्वम्, उदयवर्तिन्यास्ता-
दृश्या एवोत्तरतिथिदूषकत्वमित्यर्थोपगमादित्याहुः ।

अत्रेदं वक्तव्यम् । अस्त्वीदृशउपोष्यतिथिनिर्णयः । परं तु
युग्मवाक्यं सकलदैवकर्मविषयमेव । “एतद्व्यस्तं महादोषम्” इति नि-
न्दाश्रवणात् । अधिकमन्यतोऽवगन्तव्यम् ॥

*पञ्चधेति ।

मुहूर्त्तत्रितयं प्रातस्तावानेव तु सङ्गवः ।

मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यादपराह्णोऽपि तादृशः ॥

*दिनार्धसमयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् ।
 एकभक्तमिति प्रोक्तमनस्तस्यादिवैव हि ॥

सायाहस्त्रिमुहूर्तः स्यात्सर्वधर्मवहिष्कृतः ।

इति व्यासेन

लेखाप्रभृत्यथादित्ये त्रिमुहूर्तगते रवौ ।

प्रातस्तु स स्मृतः कालो भागश्चाहः स पञ्चमः ॥

सङ्गवस्त्रिमुहूर्तस्तु मध्याहस्तत्समः स्मृतः ।

तत्स्रयो मुहूर्तास्तु अपराह्नो विधीयते ॥

पञ्चमो दिनभागो यः स सायाह इति स्मृतः ।

इति पराशरेण चोक्तेः । *दिनार्द्धेति । भुज्यते-भावे लकाराद्
 भोजनं तदर्थः । यदिति क्रियाविशेषणं, न तु कर्म । तथा च यद्
 भोजनं तदेकभक्तमित्यर्थः । एकं द्वितीयभोजनाभावविशिष्टं भोजनं
 व्रतस्वरूपं भक्तपदे तद्भोजने लक्षणोपगमात् । द्वितीयभोजनाभावश्च
 न नियमपदार्थः । तस्यैककेवलार्थत्वात् । नापि ब्रह्मचर्यादिः
 साधारणविधिनैव तल्लाभात् । किं तु ग्रासत्रयन्यूनत्वम् । नैसर्गिके भोजने

अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः षोडशारण्यवासिनः ।

द्वात्रिंशत्तु गृहस्थस्य अमितं ब्रह्मचारिणः ।

वक्रप्रमाणपिण्डास्तु ग्रसेदेकैकशः पुमान् ॥

इत्यास्यप्रमाणसंख्यायां

दिनार्द्धसमयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् ।

एकभुक्तं तु तत्प्रोक्तं न्यूनं ग्रासत्रयेण तु ।

इति देवलेन तदुक्तेः । एकभक्तपर्याय एकभुक्तम् । एकं भुक्तं
 भोजनमिति व्युत्पत्तेः । तत्र नियमो ब्रह्मचर्यादिः सामान्यविशेष-
 विधिलभ्यः । वस्तुतस्तु अयाचितवत् पाक्षिकोपवाससम्भावनया
 भोजनोपवासान्यतरस्यैतद्व्रतस्वरूपता स्यादतो नियमपदम् । उप-
 वासाद्यतिधर्मवत्त्वं तदर्थः । तादृशभोजनस्याटव्यादिफलादिभिरपि

एकभक्तनिरूपणम् ।

इति स्कान्दोक्तेः *षोडशसप्तदशादिदण्डा मुख्यः कालः । दीपिकायां तु- *‘मध्याह्नान्त्यदले त्रिभागदिवसे स्यादेकभक्तम्’ इति । ततः सूर्यास्तपर्यन्तं गौणः । ‘दिवैव हि’ इत्यस्य *वैयर्थ्यापत्त्यैतत्परत्वात् । अत्र पूर्वद्युर्व्याप्तिः*, परेद्युः, उभयेद्युर्व्याप्तिः, *तदभावः, अंशव्याप्तिः । तत्रापि साम्यं वैषम्यं चेति षट् पक्षाः । तत्राद्ययोरसंदेह एव, तृतीये तु पूर्वोऽहि गौणमुख्यव्याप्तेः सत्त्वात् पूर्वा इति माधवः । *युग्मवाक्यान्निर्णय इति हेमाद्रिः ।

सम्भवेन न प्रतिग्रहानुज्ञापसङ्गः । ब्रह्मचर्यवृत्तनिवृत्तेरपि सामान्यविधित एव सिद्धेः । *षोडशसप्तदशादिदण्डा इति । सप्तदशाष्टादशदण्डाविति त्वपपाठः । सन्ध्याभोजननिषेधस्य रागप्राप्तभोजनपरतयेहाप्रवृत्तेः । *मध्याह्नेति । “पूर्वाह्णे वै देवानां, मध्यन्दिनो मनुष्याणाम्, अपराह्णः पितॄणाम्” इत्युक्तेस्त्रेधा विभागो ग्राह्यो न वृक्तः पञ्चधा । नापि

पूर्वाह्णः प्रहरं प्रातर्मध्याह्नः प्रहरं तथा ।

आवृत्तीयादापराह्णः सायाह्नश्च ततः परम् ।

इति गोभिलोक्तश्चतुर्धा । अहो मध्यं मध्याह्न इति व्युत्पात्तिविरोधात् । तुना च एवं सति पञ्चधा पक्षस्य वैयर्थ्यं स्यादतो ऽन्यत्रैव बहुस्मृत्युक्तत्वेनेहापि स एव ग्राह्यो नान्य इत्यरुचिः ।

*वैयर्थ्येति । न ह्यनेन नक्तं व्यावर्त्यम् । तस्य व्यपदेशान्तरेणैव व्यावर्तितत्वात्, तत एव च दिवाभोजनसिद्धेः । कथं चिन्मुख्यकालाख्ये प्रधानस्य लोपचारणाय गौणकालो विधीयते “अङ्गुणविरोधे च तादर्थ्यात्” इति सूत्रात् प्रधानानुसारेण गुणस्य नेतव्यत्वादिति तदर्थः । *व्याप्तिः—मध्याह्नोत्तरदलव्याप्तिः, न तु मध्याह्नव्याप्तिः । तत्पूर्वदलस्य एकभक्तकालत्वाभावात् । *तदभावः—उभयेद्युस्तदस्पर्शः । *युग्मेति । अत्र

चतुर्थपक्षे पूर्वैव* । गौणकालव्याप्तेः सत्त्वात् । वैषम्ये-
णांशव्याप्तौ याऽधिका, सा ग्राह्या । साम्ये पूर्वा । अयं
च *स्वतन्त्रैकभक्तनिर्णयः । *अन्याङ्गे *उपवासप्रति-

स्वकालादुत्तरः कालो गौणः सर्वस्य कर्मणः ।

इति मध्याह्नोत्तरकाले प्राप्ते “दिवैव हि” इति पुनर्विधिवैयर्थ्य-
मतः सायोहस्यापि संग्राहकतया निर्णायकं न युग्मवाक्यमित्यरु-
चिः । *पूर्वैवेति । मुख्यकाले तत्तिथ्यभावेऽपि तत्रैवैकभक्तं कार्यम् ।

तिथ्यादौ च भवेद्यावान् हासो वृद्धिः परे ऽहनि ।

तावान् ग्राह्यः स पूर्वैद्युरदृष्टोऽपि स्वकर्मणि ॥

इति कृत्स्नहासप्रक्षेपोक्तेः । यत्तु

तिथेः परस्या घटिकास्तु या स्युर्न्यूनास्तथैवाभ्यधिकाश्च तासाम् ।

अर्द्धं वियोज्यं च तथा प्रयोज्यं हासे च वृद्धौ प्रथमे दिने तत् ॥

इत्यर्द्धप्रक्षेपवाक्यं, तदुपसंहारेणोष्टचङ्गसन्धिनिर्णयपरम् । सङ्कल्प-
श्च सर्वेषु पक्षेषु प्रातः ।

प्रातः संकल्पयेद्विद्वानुपवासव्रतादिकम् ।

इत्युक्तेः, तत्र साकल्यवचनापादिततिथिसत्त्वाच्च । *स्वतन्त्रेति ।

प्रतिपद्येकभक्ताशी समाप्ते कपिलाप्रद ।

इत्यादि । स्वातन्त्र्यं च हेतुगर्भम् । कर्मणः प्रधानत्वात्तदेव निर्णया-
र्थमनुसर्त्तव्यं न त्वङ्गं तिथ्यादीत्यर्थः । एतेन “पौर्वाहिकास्तु तिथयः”
इति कर्मांशे सामान्यं यथा ‘उपोष्याः परसंयुताः’ इति तदंशे विशेषेण
तिथ्यंशे सामान्यमिदं ‘प्रतिपत्संमुखी कार्या’ इति तदंशे विशेषेण वा-
ध्यते, तथा मध्याह्नः प्रतिपद्वचनादिना कुतो न वाध्यते इत्यपास्तम् ।

*अन्याङ्गे—दशम्यादौ प्रधाने निर्णीतायां तिथौ तत्पूर्वदिनादौ
तदुचितत्वात् । *उपवासेति । तच्च

एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।

उपवासेन दानेन न निर्द्वादशिको भवेत् ॥

निधौ च *तदनुसारेण निर्णयः ॥

अथ नक्तम् । *तच्च दिनानशनपूर्वं रात्रिभोजनम् ।
तत्र प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या ।

प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या तिथिर्नक्तव्रते सदा ।
इति वत्सोक्तेः । प्रदोषस्तु-

त्रिमुहूर्ते प्रदोषः स्याद्भानावस्तं गते सति ।

नक्तं तत्र तु कर्तव्यमिति शास्त्रविनिश्चयः ॥

इति मदनरत्ने व्यासोक्तेः । तत्रापि त्रिदण्डोत्तरं
कार्यम् ।

इत्यादिनोक्तम् । *तदनुसारेणेति ।

तिथिर्यथोपवासे स्यादेकभक्तेऽपि सा तथा ।

इति सौमन्तवमपि उपवासप्रतिनिध्येकभक्तपरम् । तेनाष्टौ तानी-
ति गुर्वाज्ञा कृतैकभक्तमुपोष्यदिन एव ।

“नक्तं निशायां कुर्वीत”इत्यादौ नक्तपदं न का-
लार्थकं, विधातुमशक्यत्वापत्तेरित्यत्राह—*तच्चेति । न च
नक्तं नक्तसाध्यमित्येवार्थः, तावता कथं भोजनलाभ इति वाच्यम् ।
प्राजापत्यादिषु भूयस एकभक्तायाचितोपवासादीभिः साहचर्यात्
प्रायिकप्रतीतिकस्य भोजनस्य सिद्धेः । अत एव “नक्ताशी”इत्यादौ
भोजनार्थकपदप्रयोगो न व्यर्थः । तावतैवार्थतो दिनाभोजनं विशे-
षणं लभ्यते । एवं च

मार्गशीर्षे सिते पक्षे प्रतिपद् या तिथिर्भवेत् ।

तस्यां नक्तं प्रकुर्वीत रात्रौ त्रिष्णुं च पूजयेत् ॥

इत्यादौ पृथक् क्रियानिर्देशादेव प्रायिकप्रतीतिकं भोजनं
रात्रौ लभ्यते । तदनुरोधेन चाङ्गभूतपूजादेर्दिवानुष्ठानमेव । अत
एव नवरात्रस्य नक्तव्रतत्वं माधवाचार्यैरुक्तं संगच्छते । भोजनस्य
प्रायिकप्रतीतिकतया तदप्रत्ययेऽप्यक्षतेः ।

सायंसन्ध्या त्रिघटिका अस्तादुपरि भास्वतः ।
इति स्कान्दोक्तेर्दण्डत्रयस्य संध्यात्वात् । तत्र
चत्वारिमानि कर्माणि सन्ध्यायां परिवर्जयेत् ।
आहारं, मैथुनं, निद्रां, स्वाध्यायं च चतुर्थकम् ॥

इति मार्कण्डेयेन भोजननिषेधात् ।

*मुहूर्त्तो न दिनं नक्तं प्रवदन्ति मनीषिणः ।

*नक्षत्रदर्शनात्तत्तमहं मन्ये गणाधिप ॥

इति माधवीये भविष्योक्तेश्च । गौडास्तु-

प्रदोषो *ऽस्तमयादूर्ध्वं घटिकाद्वयमिष्यते ॥

इति वत्सोक्तः प्रदोषः । सन्ध्या च दिनरात्र्योः सन्धौ
मुहूर्तः ।

इति स्कान्दाच्च । यत्यादीनामपि सायाह्ने-

ननु निषेधो वास्तविकसन्ध्यापर एवास्त्वित्यत आह-
*मुहूर्त्तो नमिति । नक्षत्रदर्शनादिति पूर्वत्राप्यन्वेति, काकाक्षिन्यायात् ।
नक्षत्रदर्शनावधिकं मुहूर्त्तो न वास्तविकसन्ध्यारूपं नक्तं वद-
तीत्यभिधानेन तस्य नक्तत्वव्युदासः नक्षत्रदर्शनमादायाहं मन्ये
इत्यभिधानेन तस्य पारिभाषिकसन्ध्यारूपस्य तद्व्युदासः । व-
स्तुतस्तु ननूक्तप्रदोषः कुतो मुख्यः कालः “न नक्तं निशि भोज-
नम्” इति निषेधोपवृंहितस्यात्मनो द्विगुणच्छायेत्युक्तदिनस्य मुख्य-
कालत्वेन तस्य “स्वकालादुत्तरः कालो गौण” इति वाक्येन गौ-
णत्वस्यैव सम्भवादित्यत्राह-
*मुहूर्त्तो नमिति । शिवेनाहं मन्ये
इति स्वाभिमानेनाभिधानात् । प्रवदन्तीत्यनेनोन्नेयनिषेधस्याप्रस-
क्तस्यायोगाच्च । प्रदोषमुपजीव्य तत्प्रवृत्तेस्तस्य मुख्यत्वमिति भावः ।
*नक्षत्रेति । ल्यब्लोपपञ्चमी । नक्षत्रदर्शनं प्राप्येत्यर्थः । *अस्त-
मयादिति । तारकोदयादिति यावत् । सन्ध्याप्रदोषयोर्भेदात् ।

अर्धास्तमयात्सन्ध्या व्यक्तीभूतान नारकायावत् ।

तेजःपरि(१)हानिवशाद्धानोरर्धोदयं यावत् ॥

इति वराहोक्तेरित्याहुः, तन्न । *अस्य सन्ध्यावन्द-
नानध्यायादिपरत्वात् । अत एव तत्र खण्डमण्डलस्य
सन्ध्यात्वमुक्तं विज्ञानेश्वरेण । यच्च मदनरत्ने नक्तस्य
वैधत्वाद् रागप्राप्तभोजनगोचरो निषेध इत्युक्तम् । तन्न ।
*विधेर्निषेधाविरोधात् । अन्यथा *कपिञ्जलानित्यत्र

तस्यार्द्धास्तमयादित्यर्थमभिप्रेसाह—*अस्येति । *विधेरिति ।
निषेधविषयपरिहारेणापि विधिचारिताध्यादिति भावः(२) । *क-
पिञ्जलो—गौरतित्तिरिः । अत्र वदन्ति नक्तभोजनस्य त्रिदण्डो-
त्तरत्वमयुक्तम् ।

निशानक्तं तु विज्ञेयं यामार्द्धे प्रथमे सदा ।

इति मुख्यतरकालस्य नैरर्थक्यात् । किं च दण्डत्रयं मुख्यकालः ।

(१) तेजःपरहानिवशादिति पाठः साधुः । तेजसः परस्य—
अन्यस्य हानिवशात् । तमोहानिमारभ्येत्यर्थः ।

(२) अत एव 'मा हिंस्यात्' इति निषेधविषयचतुर्थ्यादिकपिञ्जलप-
रिहारेण कपिञ्जलानिति बहुवचनस्य साधारण्येऽपि त्रित्वसंख्याया-
मेव पर्यवसानात् कपिञ्जलत्रिकमेव आलम्ब्य, न तु ततोऽधिकमि-
ति सिद्धान्तितमधिकरणमालायां कपिञ्जलाधिकरणे (अ० ११ पा० १
अधि० ८) तथा हि

कपिञ्जलेषु त्रित्वाद्याः पाक्षिकास्त्रित्वमेव वा ।

आद्यो बहुत्वसाम्यान्न त्रित्वेनैव कृतत्वतः ॥

अश्वमेधे "वसन्ताय कपिञ्जलानालमेत" इति त्रित्वचतुष्टादिसंख्यानां
बहुत्वसाम्यादिच्छया या काचिद्बहुत्वसंख्या स्वीकार्या इति चेत् । न,
त्रित्वेनैव शास्त्रस्य कृतत्वात् । यो हि चतुष्टादिसंख्यामुपादत्ते, तेन न
तदन्तर्भूतं त्रित्वं वर्जयितुं शक्यम् । त्रित्वमुपाददानेन त्वनन्तर्भूतं च-
तुष्टादिकं वर्जयितुं शक्यते । अतोऽवश्यंभावित्वेन प्रथमभावित्वेन ला-
घवेन च त्रित्वे उपात्ते शास्त्रार्थासिद्धौ ततोऽधिकपक्षिर्हिंसायां प्रत्यवा-
यात् । तस्मात् त्रित्वमेवोपादेयमिति ।

प्रदोषोऽस्तमयादूर्ध्वं घटिकात्रयमुच्यते ।

इत्युक्तेः । त्रिमुहूर्त्तं मध्यमः । “त्रिमुहूर्त्तं प्रदोषः स्यात्”
इत्युक्तेः । निशीथान्तमध्यमः । “नक्तं निशायां कुर्वीत”
इत्युक्तेः । एवं “चत्वारिमानि” इति वाक्ये सन्ध्या न पारिभा-
षिकी । मानाभावात् । परिभाषायाश्च अनध्यायप्रयोजकसंध्याग-
जितादौ चारितार्थ्यात् । मदनरत्नोऽपि सम्यगेव । तथा हि-मैथु-
नादिसमभिव्याहारान्निषेधो रागप्राप्तभोजनपर एव न तु वैधतत्प-
रः । विधितो यदर्थतया यत्प्राप्तं तदर्थतयैव तन्निषेधे विकल्पापत्तेः ।
न च निषेधो विशेषविषयत्वेन वर्त्तमानः । तस्य सामान्यविषय-
त्वादिना दुर्वलेनापि विधिनोपजीवितत्वादेव तुल्यबलत्वात् ।

यदपि कपिञ्जलत्रित्वेन विधिचारितार्थ्यान्न चतुर्थादीनां निषे-
धविषयत्वादालम्भनं, तदपि न । यतोऽग्नीषोमीयवत् फलार्थतया
विहिताया हिंसाया एव न निषेधस्पर्श इतीहापि न तत्स्पर्शः, परं तु
स्वव्याप्यत्रित्वाद्यन्यतरद् बहुवचनार्थः । तत्र लाघवेन त्रित्वमेव
विधिविषयो न चतुष्पादि । द्रव्यगतसंख्याया अपि विधेयतायाः
सिद्धान्तितत्वादिति नातिप्रसङ्गः । अत एव पर्वरविवारादौ प्राप्तं
नक्तभोजनं रात्रौ भवत्येवेति वक्ष्यति । न च

ये त्वादित्यादिने ब्रह्मन्नक्तं कुर्वन्ति मानवाः ।

दिनान्ते तेऽपि भुञ्जीरन्निषेधाद्रात्रिभोजने ॥

इति वचनाद्गौणकाल एव तत्कर्त्तव्यमिति वाच्यम् । निषेधादिति-
हेतूपन्यासवशान्निषेधस्य वैधेऽप्रवृत्तेः । वैधेऽपि तत्प्रवृत्तावन्याङ्गनक्ते-
ऽपि प्रवर्त्तते । तत्र प्रवर्त्तयितुमशक्यत्वात् । अन्यथा तद्द्वारा तद्ब्रता-
ङ्गत्वसिद्धौ भानुसप्तम्यादिविहितनक्तादौ प्रवृत्तेः पुरुषार्थत्वमादाय
निषेधस्यापि क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्ववैरूप्यं स्यात् । तस्मादेतद्वाक्यं
भानुसप्तम्यादिविहितनक्तत्रतपरमेवेति ।

ननु प्रदोषमात्रस्य कर्मकालत्वमसंगतम् ।

प्रदोषव्यापिनी यत्र त्रिमुहूर्त्ता यदा दिवा ।

त्रिभ्योऽधिकानां हिंसनं स्यात् । *सायंकाले नक्तं तु दिनद्वये प्रदोषास्पर्शं ज्ञेयम् ।

अतथात्वे परत्र स्यादस्तादर्वाग्यतो हि सा ।
इति जाबालिवचनात् ।

*प्रदोषव्यापिनी न स्याद्विवा नक्तं विधीयते ।

आत्मनो द्विगुणा छाया मन्दीभवति भास्करे ॥

तन्नक्तं नक्तमित्याहुर्न नक्तं निशि भोजनम् ।

इति स्कान्दाच्च । *यत्यादीनामपि सायाहे नक्तम् ।

नक्तं निशायां कुर्वीत गृहस्थो विधिसंयुतः ।

यतिश्च विधवा चैव कुर्यात्तत्सदिवाकरम्* ॥

इति तत्रैव स्मृत्यन्तरात् । इदमपुत्रविधुरोपलक्षणम् ।

पुत्रवतस्तु रात्रावेव ।

अनाश्रमोऽप्याश्रमी स्यादपत्नीकोऽपि पुत्रवान् ।

इति संग्रहोक्तेः । सौरनक्तं तु दिवैव ।

*त्रिमुहूर्तस्पृगेवाहि निशि चैतावती तिथिः ।

तस्यां सौरं भवेन्नक्तमहन्येव तु भोजनम् ॥

तत्र नक्तव्रतं कुर्यात्स्वाध्यायस्य निषेधवत् ॥

इति वाक्येन सायमोऽपि लाभादित्यत्राह—*सायमिति

“यतो हि” इति सायमो गौणत्वार्थम् । अन्यथा पौनरुक्त्यात् । सायंकाल

एव नक्तानुष्ठानविधानपूर्वककालवचनमप्याह—*प्रदोषेति । *य-

त्यादीनामिति । यद्यपि सायंकालो गौणः “नक्तादिव्रतयोगेषु”

इति वाक्यात्, तथापि यत्यादिषु स मुख्यः । *सदिवाकरमिति ।

सदिवाकरं तु तत्प्रोक्तमन्तिमं घटिकाद्वयम् ।

इति वचनं तु तस्य मुख्यतरत्वबोधकम् । पूजादिकं तु प्रधाना-

विरोधेन तत्रैव प्रागेव वा कार्यम् । *त्रिमुहूर्त्तोति । सायंप्रदोषव्या-

प्त्योः प्राक्पश्चान्निर्देशाभ्यां सायंव्याप्तेर्मुख्यत्वप्रत्ययेन दिवैवेति ला-

इति सुमन्तूक्तेः । हरिनक्ते *विशेषः कालादर्शे स्कान्दे-
उदयस्था सदा पूज्या हरिनक्तव्रते तिथिः ।

इति । अन्यनक्तं तु संक्रान्त्यादावपि रात्रावेव ।
*निषेधस्य रागप्राप्तभोजनगोचरत्वेन वैधावाग्रकत्वात् ।
दिनद्वयव्याप्तौ परा ।

उभयोर्पदि वा तिथ्योः प्रदोषव्यापिनी तिथिः ।

तत्रोत्तरत्र नक्तं स्यादुभयत्रापि सा यतः ॥

इति कालादर्शे जावालिवचनात् । अन्यपक्षेषु *एक-
भक्तवन्निर्ययः । अत्र विशेषो मदनरत्ने गारुडे-

भः । एतेन सायाह्नमुख्यकालिकनक्ते एकैकदिन एव कात्स्न्येन
एकदेशेन वा व्याप्तौ सैव ग्राह्या । दिनद्वयव्याप्तौ पूर्वा । गौणमुख्य-
व्याप्त्योः सत्त्वात् । दिनद्वयास्पर्शे साम्येन वैषम्येण वा दिन-
द्वयस्पर्शे च पूर्वैव गौणव्याप्तेः सत्त्वादित्युक्तं भवति । *विशेषः—
सायाह्नप्रदोषव्याप्त्योरपवादः । *निषेधस्य—

अर्के पर्वद्वये रात्रौ चतुर्दश्यष्टमीदिवा ।

एकादश्यामहोरात्रं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

इसादिलभ्यस्य । प्रदोषमुख्यकालिकनक्ते त्वाह-
येति । *परेति । तिथ्यादिषु भवेद्यावान्”इति वाक्येन
कर्मतिथेः पूर्वदिने कर्मकालासत्त्वद्योतनाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ।
*एकभक्तवदिति । यथा एकभक्ते गौणमुख्यव्याप्ती निर्णा-
यिके, तथा नक्ते ऽपीत्यर्थः । तेन एकैकदिने एव व्याप्तौ
मुख्यकालव्याप्तिरेव । दिनद्वयास्पर्शे गौणकालव्याप्तिरेव । तदुक्त-
वान् सायंकाले नक्तं त्वित्यादि । साम्येन वैषम्येण वांशतो व्याप्तौ
परैव । गौणकालव्याप्तेराधिक्यात् । यत्र वैषम्येणांशतो व्याप्तौ पूर्व-
वाधिका तत्र पूर्वैव, आधिक्यात् । आधिक्यस्यापि निर्णायकत्वात् ।
आधिक्यं च देवपूजा-भोजनपर्याप्तं विवक्षितमिति संप्रदायः । अयं

च निर्णयो भोजनरूपे नक्त इव पूजादिरूपे नक्तेऽपीति मत्वा
त्रयोदशीप्रदोषगोवत्सद्वादश्यादौ न पृथक् निर्णयमभिप्रयन्ति मा-
धवादयः । “प्रदोषे शिवमर्चयेत्” इत्यादिना प्रदोषस्य मुख्यकाल-
त्वावगमे सायाह्नस्य तत्र गौणकालत्वं लभ्येते । अन्यथा ‘प्रदो-
षव्यापिनी न स्यात्’ इत्यादिना तत्र नक्तविधानानुपपत्तेरिति त-
दभिप्रायः । उच्छृङ्खलास्तु त्रयोदशीप्रदोषे शिवपूजाया एव
प्राधान्यान्न त्रिमुहूर्त्तं प्रदोषः । ‘त्रिमुहूर्त्तं प्रदोष’ इत्यस्य भोजन-
रूपनक्तपरत्वात् । ‘नक्तं निशायां कुर्वीत’ इत्युक्तेः ।

अथास्तु तत्र सार्द्धसप्तनाडीरूपः प्रदोषः ।

अस्तमानं समारम्य सार्द्धाः सप्त च नाडिकाः ।

प्रदोष इति विख्यातस्त्वर्द्धयाममतः शृणु ॥

इति वचनादिति, तन्न । एतस्य प्रकरणेन नैमित्तिकपूजाद्यङ्ग-
त्वादत्र प्रवृत्त्यसम्भवात् । किं तु नाडीचतुष्टयमेव ।

यजनं प्रति मानं तु उत्तमं परिकीर्तितम् ।

उदये चैव मध्याह्ने प्रदोषे चार्द्धयामिकम् ॥

इत्यनारभ्याधीतवचनात् । यत्तु

प्रदोषो ऽस्तमयादूर्ध्वं घटिकाद्वयमुच्यते ।

इति माधवः, तत्र प्रशस्तमित्यध्याहार्यम् । यच्च

प्रदोषोऽस्तमयादूर्ध्वं घटिकाद्वयमुच्यते ॥

इति तिथितत्त्वं, तत्र प्रशस्ततरमित्यध्याहार्यम् । तत्र एकत्र दिने
साकल्येन एकदेशेन वा प्रदोषव्याप्तौ न सन्देहः । दिनद्वये प्रदोष-
व्याप्तौ प्रदोषद्वयास्पर्शे साम्येनैकदेशव्याप्तौ च परा । संकल्पकाले
ऽपि भावात् । यत्र पूर्वप्रदोषेऽधिका उत्तरप्रदोषे त्वल्पा तदाप्युत्त-
रैव ‘दिवारात्रिव्रतं च’ इति स्कान्दात् । पठन्ति च

अस्तोत्तरं यत्र मुहूर्त्तयुग्मं त्रयोदशी चेत् खलु स प्रदोषः ।

दिनद्वयेऽप्यस्ति न वा समैकदेशे ऽथवा तत्र परैव कार्या ॥

व्याप्तिर्यदा स्याद्विषमांशिका तु तदा बहुत्वेन विनिर्णयः स्यात् ।

द्वयोरभावेऽप्यथ गौणकालव्याप्त्या तु पूर्वापि केचिदाहुः ॥

इति । पूजा च त्रयोदश्युपलक्षितप्रदोषे कार्या ।

ये नार्चयन्ति गिरिशं महिते प्रदोषे

येऽभ्यर्चितं शिवपदं प्रणमन्ति नान्ये ।

ये तत्कथां श्रुतिपुटैर्न पिवन्ति मृदा-

स्ते जन्मजन्मसु भवन्ति नरा दरिद्राः ॥

इत्यनिष्टस्मरणात् । आरम्भश्च शनिप्रदोषे कार्यः ।

यदा त्रयोदशी शुक्ला मन्दवारेण संयुता ।

आरभेत्तद्व्रतं तत्र सन्तानफलसिद्धये ॥

इति तत्रैवोक्तेरित्याहुः । तत्र । माधवादिभिरक्लृप्तस्यार्द्धयाम-
प्रदोषस्य धार्मिकैरनादृतत्वात् । एवमन्याङ्गे उपवासप्रतिनिधौ च
नक्ते तादृशैकभक्तन्याय एवैकभक्तवदित्यनेन लभ्यते ।

इदं तु बोध्यम् । यथैकभक्तं कुर्यातेत्यादौ एकभक्तं न रात्रि-
भोजननिवृत्तिमात्रं निवृत्तेरव्रतत्वात् ।

नियमो व्रतमस्ती तच्चोपवासादि पुण्यकम् ।

इति कोशात् । पुण्यं सुकृतं पुरुषार्थसाधनादृष्टहेतुः क्रिया, ता-
दृशं द्रव्यं चेति तत्पर्यायव्रतपदस्यातदर्थकत्वात् । न हि नि-
वृत्तेर्भाविनावाक्यार्थवादिनोऽदृष्टजनकत्वमुपयन्ति । तत्कुत इति चे-
त्कालान्तरभाविफलाभावात् । नापि कार्यवाक्यार्थवादिनः । तै-
स्तत्रादृष्टोपगमेऽपि तस्य पुरुषार्थासाधनत्वोपगमात् । कथं च “ने-
क्षेतोद्यन्तमादित्यम्” इत्यादौ सङ्कल्पविधित्वसिद्धान्तः । निवृत्तेर्व्रतत्वे
भावोपक्रमावाधेन निषेधत्वस्यैव ज्यायस्त्वात् । तस्य व्रतत्वनिर्वा-
हाय रात्रिभोजनाभावसङ्कल्पे लक्षणा वा स्यात् ।

अथैवं मासव्यापिचतुर्थकालिकत्वाद्यनुष्ठाने एकादश्यादौ
उपवासानापत्तिः । तद्विधिषु मत्वर्थीयठन्प्रत्ययान्तचतुर्थका-
लिकादिपदानां चतुर्थकालाहार इत्याद्येकवाक्यतया भोजनो-
त्तरचतुर्थकालसम्बन्धपरत्वात् । अब्धौ वायुभक्ष इत्यादावि-

‘हविष्यभोजनं *स्नानं सत्यमाहार*लाघवम् ।

वैकपदेऽप्यवधारणगर्भार्थवशेन ज्यादिकालगतभोजननिवृत्तेश्चतुर्थ-
कालगतनियमस्य च प्रतीतेः । मैवम् । चतुर्थकालाहारा-
दिपदानां तादृशनिवृत्तावेव तात्पर्यात्, न तु नियमेऽपि । तत्पदस्य
कालांशे परिसंख्यात्वेन भोजनांशे नियमत्वे भिन्नप्रसरतापा-
तात् । व्रतत्वनिर्वाहश्च ‘चतुर्थकालाहारो ब्राह्मणान् भोजयेत्’इत्या-
दिविशेष्यभूतब्राह्मणभोजनादिनैव । चान्द्रायणादौ च चन्द्रगत्य-
नुवर्तनाद्यन्यथानुपपत्त्या इतरकालभोजननिवृत्तिविशिष्टचन्द्रेद्य-
कालभोजनस्य व्रतत्वम् । तथा ‘नक्तं कुर्वीत’इत्यादौ न दिनभोजन-
निवृत्तिमात्रमित्यभिप्रेत्यैकभक्तवदिति, पूर्वं रात्रिभोजनमिति चोक्तम् ।
अत एव ‘एकभक्तं कुर्वीत’‘नक्तं कुर्वीत’इत्यादौ ‘चान्द्रायणं कुर्वीत’
इत्यादौ च न उपवासेन तत्सिद्धिः, नापि सङ्कल्पलक्षणापत्तिः ।
*स्नानमिति । पूजादेः प्राक् कर्माङ्गं प्रधानकालम् । *आहा-
रेति । यद्यप्यत्र ‘न्यूनं ग्रासत्रयेण तु’ इत्येकभक्तवद्विशेषतो न
वचनं दृश्यते, तथापि इह प्राजापत्यप्रकरणगता नक्तभोजनविषया
ग्राससंख्या ग्राह्या । साम्यात् । एवमेव

अयाचिताशी मितभुक् परां सिद्धिमवाप्नुयात् ।

इत्यादौ मितभुक्त्वमपि तद्वदेव अयाचितभोजनविषयग्रास-
संख्ययोपपाद्यम् । सा चापस्तम्बेन

सायं द्वाविंशतिग्रासाः प्रातः षड्विंशतिः स्मृताः ।

चतुर्विंशतिरायाच्याः परे निरशनास्त्रयः ॥

इति नक्ते द्वाविंशतिरुक्ता । तद्विरुद्धा च नक्ते पराशरेण

सायं तु द्वादश ग्रासाः प्रातः पञ्चदश स्मृताः ।

चतुर्विंशतिरायाच्याः परे निरशनास्त्रयः ॥ इति ।

तद्विरुद्धा च नक्तायाचितयोश्चतुर्विंशतिमते

प्रातस्तु द्वादश ग्रासा नक्तं पञ्चदशैव तु ।

*अग्निकार्यमधःशय्यां नक्तभोजी पडाचरेत् ॥

अग्निकार्यं व्याहृतिहोमः* । इति नक्तम् ॥

अयाचिते तु*विशेषवचनाभावात्पक्षे* उपवासे प्राप्त
उपवासवन्निर्णयः ॥

अथ नक्षत्रव्रतकालः । विष्णुधर्म-

उपोषितव्यं नक्षत्रं यस्मिन्नस्तमिषाद्रविः ।

अयाचिते तु द्वौ चाष्टौ प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥ इति ।

अत्र शक्ताशक्तभेदेन व्यवस्था ।

*अग्निकार्यमिति । यन्नक्ते विशेषतस्तन्नोक्तं, तत्राह-
*व्याहृतिहोम इति । विशेषतो यदुक्तं तस्योपसंहारो ऽयमित्यन्ये ।
व्यस्तसमस्तव्याहृतिः । समस्तव्याहृतिरेवेति केचित् ।

*अयाचिते त्विति । अयाचितान्नभोजनं यदैव लाभस्तदैव
दिने वा रात्रौ वा निषिद्धकालं विहाय इति तद् अहोरात्रसाध्यमेव,
न तु कालविशेषापेक्षापि । परार्थीनत्वात् । तत्र च 'दिवारात्रिव्रतं
यच्च'इति सामान्यमेव प्रवर्त्तते । यदा तु तत्तिथिरेकदिने
दिने एव, परदिने रात्रावेव, तदाऽहर्व्यापिनी ग्राह्या । 'अहःसु
तिथयः' इति सामान्यवचनात् । तदुक्तं *विशेषवचनाभावा-
दिति । वस्तुतस्तु

एकभक्तायाचितयोर्यां विशद्वाटिका तिथिः ।

सा तिथिः सर्वदा ज्ञेया नक्ते सायाहसंगता ॥

इति शार्ङ्गधरीये नारदोक्तेर्निर्णयः । सम्भावितपक्षान्तरेष्वाह—
*पक्ष इति ।

अथायाचितव्रतम् । अथापरं त्र्यहं न कं च न याचेतेत्यादौ ।
अत्र नवो याचितमदनीयं न भोक्ष्ये इति सङ्कल्पे लक्षणा । भावोपक्र-
मेण 'नेक्षेतोद्यन्तम्'इतिवन्निषेधरूपत्वाभावात् । तत्रोपवासेन सिद्धा-
वपि 'त्र्यहमद्यादयाचितम्' 'अयाचिताशी मितभुक्'इत्यादौ समस्त-

*युज्यते यत्र वा तारा निशीथे शशिना सह ॥ इति ।
माधवीये स्कान्दे—

नञ्श्रवणाद् व्रतविहितणिनिश्रवणाच्च याचितभिन्नमद्यादेवेत्येवं
साधनविशेषविशिष्टभोजननियमरूपवाक्यार्थप्रत्ययाद् याचितभिन्न-
मदनीयं भोक्ष्ये इत्येवंरूपस्यायाचितस्य कथमुपवासेन सिद्धिः ? ।
सैवम् । समस्तनञ्वाक्येष्वपि लाघवेन—प्राप्ते भोजने याचितभिन्न-
रूपसाधनविशेषनियम एवायं, न त्वशनरूपधात्वर्थनियमोऽपि
गौरवात् । “ऋतौ भार्यामुपेयात्” इत्यादौ तु केवलधात्वर्थनियम एव ।
अगौरवात्, ऋतोर्निमित्तत्वेनाविधेयत्वात् । अधिकमन्यत्रानुसंधेयम् ।
दिनान्तरे याचितस्यापि तद्दिने भार्यादि प्रति विना यानं भोजने
व्रतभङ्गवारणाय तद्दिनाधिकरणकयाचितभिन्ननियमः, तादृशयाज्ञा-
वर्जनसङ्कल्पो वा व्रतमिति । गौणकालमाह—* युज्यते इति ।
एवं च परेद्युरेवास्तमययोगे निशीथयोगिनीं पूर्वा विहायोत्तरैव
ग्राह्या । अस्तमयस्य मुख्यकालत्वात् । दिनद्वयेऽस्तमयायोगे पूर्वैव ।
निशीथस्य गौणकालत्वात् ।

यत्रार्द्धरात्रादर्वाक् तु नक्षत्रं प्राप्यते तिथौ ।

तत्र ऋक्षव्रतं कुर्यादतीते पारणं भवेत् ॥

इति वचनाच्च । यत्तु

सा तिथिस्तच्च नक्षत्रं यस्यामभ्युदितो रविः ।

तथा कर्माणि कुर्वीत हासवृद्धी न कारणम् ॥

इति, तद् अहोरात्रासाध्यदानादिविषयम् ।

तन्नक्षत्रमहोरात्रं यस्मिन्नस्तङ्गतो रविः ।

यस्मिन्नुदेति सविता तन्नक्षत्रं दिनं भवेत् ॥

इति मार्कण्डेयं तु स्पष्टमेव तत्साध्यविषयकम् । औदयिकत्वं

च त्रिमुहूर्त्तत्वसहितमेव, न तु केवलम् । तिथौ तथा दर्शनात् ।

एवं च दिनद्वये तथात्वे पूर्वमेव पूर्णत्वात् । श्राद्धे त्वपराह्लादेः

*तत्रैवोपवसेद्वत्ते यन्निशीथादधो भवेत् ।

उपवासे यदक्षं स्यात्तद्धि नक्तैकभक्तयोः ॥

अथ व्रतपरिभाषा ॥ तत्राधिकारिणो मदनरत्ने भविष्ये-

*अनग्रयस्तु ये विप्रास्तेषां श्रेयो विधीयते ।

व्रतोपवासनियमैर्नानादानैस्तथा नृप ॥

अनग्रग्रहणमुपवासविषयम् । अत एव देवलः-

*आहिताग्निरनहुंश्च ब्रह्मचारी च ते त्रयः ।

अश्नन्त एव सिध्यन्ति नैषां सिद्धिरनश्नताम् ॥

प्रतिपदोक्तत्वान्नक्षत्रस्य तद्व्याप्तिरेवाऽऽदर्शव्या । कर्मकालशास्त्रे
तिथिपदस्य नक्षत्रोपलक्षणत्वात् ।

नक्षत्रे खण्डिते येन व्याप्तः कालस्तु कर्मणः ।

नक्षत्रकार्याण्यत्रैव तिथिकर्म तथैव तु ॥

इति माधवोक्तेश्च । नक्तैकभक्तयोरुक्तरीत्या प्रतिपदोक्ततत्त-
त्काले प्राप्तेऽपवादमाह- *तत्रैवेति । उत्तरार्द्धेनोपवासन्यायाति-
देशादस्तमयव्याप्तिलाभेऽपि दिनद्वये तदभावे तिथिवत्प्रदोषमध्या-
न्हयोः प्राप्तौ तदपवादार्थं निर्णीतोपवासकालानुवादकं पूर्वार्द्धम् ।

फलभोवृत्तवे सति कर्मकर्तृत्वमधिकारः । तद्वन्तः सर्वे वर्णा
अधिकारिणः । सामान्यतो

निजवर्णाश्रमाचारनिरतः शुद्धमानसः ।

इत्यादिस्कान्दाद्युक्तेः । तत्र शुद्धादेरध्ययनाभावाद्देदमन्त्राद्यङ्गा-
सम्भवेन तद्वाराऽङ्गिन्यप्यनधिकारे प्राप्ते वक्ष्यति-शुद्धस्यापीत्यादि ।

*अनग्रय इति । विप्रत्वमविवक्षितमुद्देश्यगतत्वात्, नापि “राजा
राजसूयेन यजेत” इत्यादिवदधिकारसंकोचकम् । अन्येषामप्यधि-
कारात् । *आहिताग्निरिति । यत्तु “अश्नन्त एव सिध्यन्ति”

इत्युक्तावपि पञ्चाहुतिमात्रमेवोपवासदिने कार्यम् ।

गृहस्थो ब्रह्मचारी च योऽनश्नन्स्तु तपश्चरेत् ।

प्राणाग्निहोत्रलोपेन अवकीर्णी भवेत्तु सः ॥

इत्यादौ प्राणाग्निहोत्रलोपे एव दोषोक्तेरिति, तन्न । तावता “अश्नन्त एव सिध्यन्ति” इति (१) तदसाधारणकार्यासिद्धेः, अनङ्गुदृष्टान्तेन तथैव प्रतीतेः । किं च यदि ‘यद्यदन्नं प्रथममागच्छेत् तत्तद्धोमीयम्’ इत्युपासनाविशेषरूपे परिषेचनादिपूर्वक ‘प्राणायस्वाहा’ इत्यादिभोजनाङ्गपञ्चाहुतिरूपे वा प्राणाग्निहोत्रविधौ भोजनं विधीयेत, तदा तलोपे स्यादप्यवकीर्णित्वम् । रागप्राप्तभोजनमाश्रित्य गुणविशेषविधाने चोपवासविधिवशान्निषेधवशाद्वा भोजनरूपाश्रयाभावेन तदननुष्ठाने को दोषः । यदि तु प्राणाग्निहोत्रपदेन तदाश्रयीभूतं भोजनमेवोच्यते । तच्च नियमितमेव “सायं प्रातर्द्विजातीनाम्” इत्यनेन । तत्रोत्तराश्रमिणोश्चतुर्थकालिकैकमुक्तादिविधानेन पूर्वाश्रमिपरमिति तलोपे दोषोक्तिसङ्गतिरिति, तदाऽपि सामान्यरूपस्य तस्य विधिनिषेधाभ्यां काम्यविधिना वा बाध एव । इत्थं च “प्राणाग्निहोत्रलोपेन” इति “तेन ह्यन्नं क्रियते” (२) इतिवद्वैतार्थवादः । “अनश्नन्” इति तु अविच्छिन्नानुष्ठीयमानमासोपवासादिपरम् । “कौटमाक्ष्यं तु कुर्वाणान्” इतिवद् वर्त्तमानकालवाचिप्रत्ययेनाभ्यासप्रतीतेः । अयमपि निषेधः

(१) पञ्चाहुतिमात्रभक्षणेऽपि अशननिष्पाद्यनित्याग्निहोत्रहोमादिकरणक्षमशक्त्यसिद्धेरित्यर्थः ।

(२) “तेन ह्यन्नं क्रियते” इत्यादौ हिशब्दश्रुत्या हेतुत्वावगमात् तस्य च ‘येन येनान्नं क्रियते, तेन तेन होनव्यम्’ इतिव्याप्तिवचनोत्थापकतया सर्वाङ्गकरणविधिकल्पकत्वेन प्रयोजनवत्त्वाद् हेतुपरत्वम् । तथा च शूर्पवद् दर्वीपिठरादीनामप्यन्नसाधनत्वाविशेषादिच्छया शूर्पेण सह दर्व्यादीनां विकल्पः इति चेत् । न, ‘शूर्पेण जुहोति’ इत्यत्रान्यानपेक्षतृतीयाश्रुत्या शूर्पस्य होमकरणत्वं, दर्वीपिठरादिकानां तु कल्पितव्याप्तिवचनेनेति प्रवलश्रुतेः शूर्पस्यैव सर्वत्र प्रवेशाद् विकल्पानुपपत्तेर्हेतोर्व्यर्थत्वात्प्ररोचनायाऽर्थवादत्वम् । तद्वत् प्रकृतेऽपि, इति भावः ।

एकादश्यादौ तु *वचनाद्भवतीति वक्ष्यामः । शूद्र-
स्याप्याधिकारः ।

शूद्रो वर्णश्चतुर्थोऽपि वर्णत्वाद्धर्ममर्हति ।

वेदमन्त्रस्वधास्वाहावषट्कारादभिर्विना ॥

श्रौताधिकारिण एव । मासोपवासादिविधेर्निरवकाशतापत्या सर्वेषु
प्रवृत्त्यसम्भवात् ।

मासपक्षोपवासेन मन्यन्ते यत्तपो जनाः ।

आत्मतन्त्रोपघातस्तु न तपस्तत्सतां मतम् ॥

इति वाक्याच्च । प्रधानकर्माधिकृतन्त्रपदेन बलवत्तरश्रौतग्रहणाद्
मासपक्षेत्युपलक्षणम् । संलग्नोपवासत्रये तात्पर्यम् । तेन ब्रह्मचारि-
श्रौताधिकारिणोः प्राजापत्यादावपि दण्डकलितवत्पक्ष एव, न
तु स्वस्थानवृद्धिमत्पक्षः ; संलग्नोपवासत्रयापातादिति बोध्यम् । के-
चित्तु प्राणलोपेनाग्निहोत्रलोपेन चेत्यर्थः । अयं च पूर्वाश्रमिणोरेव ।
मरणान्तिकानशनरूपतपसि दोषो नोत्तराश्रमिणोः कर्माशक्ति-
विरक्त्यादिना तदनुत्थानादिति व्याचख्युः ।

*वचनादिति । नित्यस्य काम्यस्य वा स्मार्त्तपौ-
राणिकान्यतरस्योपवासस्यानुष्ठाने ब्रह्मचार्याहिताग्न्योरशक्त्या-
ऽध्ययनाग्निहोत्रादिस्वकर्मलोपस्तस्य प्रतिनिधिद्वारकत्वं वा स्या-
दतोऽयं तन्निषेधो देवलेनोक्तः । स च न सर्वथा नि-
त्यस्य (१)गौणपक्षसम्भवात्, किं तु काम्यस्यैव तदभावात् ।
न च काम्यस्य प्राबल्यम् । विरोधाभावेन श्रौताद् दुर्बलत्वात् ।
निषेधपालनं तु तत्र द्वयोरपि "गृहस्थो ब्रह्मचारी च आहिताग्निश्च"

(१) नित्योपवासस्य—

उपवासनिषेधे तु भक्ष्यं किञ्चित् प्रकल्पयेत् ।

न दुष्पत्युपवासेन उपवासफलं लभेत ॥

इतिवायवीयवचनेन विहितानुकल्पफलादिभिरपि सिद्धेर्वोधनेन नि-
षेधाविरोधादिति भावः ।

इति व्यासोक्तेः । प्राच्यास्तु वैश्यशूद्रयोः*द्विरात्रा-
धिकोपवासनिषेधः ।

वैश्याः शूद्राश्च ये मोहादुपवासं प्रकुर्वते ।

त्रिरात्रं *पञ्चरात्रं वा तेषां *व्युष्टिर्न विद्यते ॥

चतुर्थभक्तक्षपणं वैश्ये शूद्रे विधीयते ।

त्रिरात्रं तु न धर्मज्ञैर्विहितं ब्रह्मवादिभिः ॥

इति हेमाद्रौ वचनादित्याहुः । *यावदुक्तनिषेध इत्येके ।

प्रकरणात् *महातपोविषय इति युक्तम् ।

एवं स्त्रीणामपि* । यत्तु—स्कान्दे

नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् ।

भर्तृशुश्रूषयैवैता लोकानिष्टान् व्रजन्ति हि ॥

यद्देवेभ्यो यच्च पित्रादिकेभ्यः

कुर्याद्भर्ताऽभ्यर्चनं सत्क्रियां च ।

तस्यार्थं वै सा फलं नान्यचित्ता

नारी भुङ्क्ते भर्तृशुश्रूषयैव ॥

आदित्यपुराणे—

इत्यग्निमवचनादित्यर्थः । *द्विरात्रेति । द्विरात्राधिककालव्यापिन

उपवासस्य निषेध इत्यर्थः । *पञ्चरात्रमिति तु कैमुतिकन्यायेन

त्रिरात्रनिषेधस्तुतिः । *व्युष्टिः—फलम् । *यावदुक्तेति ।

यावदंशे निषेधवाक्यं, तावदंशे निषेध इत्यर्थः । एतन्मते

चतुर्थभक्तक्षपणं वैश्ये शूद्रे विधीयते ।

त्रिरात्रं तु न धर्मज्ञैर्विहितं ब्रह्मवादिभिः ।

इत्येतन्नास्ति । नन्वेवं पञ्चरात्रनिषेधो व्यर्थः कैमुतिकन्याया-

वलम्बस्यागतिकगतित्वादत आह—*महातप इति । त्रिरात्राद्य-

ङ्गनिषेधोऽङ्गनिषेधार्थ इत्याशयः । *स्त्रीणामपीति । अधिकार इति

वर्तते । 'निजवर्णाश्रमाचारनिरत' इत्यादौ पुंस्त्वमतन्त्रमिति भावः ।

नारी खल्वननुज्ञाता भर्त्रा वापि सुतेन वा ।
विफलं तद्भवेत्तस्या यत्करोत्यौर्ध्वदेहिकम् ॥
इति । और्ध्वदेहिकं—पारलौकिकम् । तद् भर्त्रननुज्ञा-
विषयम् ।

*भार्या पत्युर्मतेनैव *व्रतादीनाचरेत्सदा ।
इति कात्यायनोक्तेः । अत्र विशेषो हरिवंशे—

*भार्येति । “नास्ति स्त्रीणाम्”इति निषिद्धोऽधिकारो ऽनेन
प्रति प्रसूयत इति भावः ।

नन्वेवं विधवायाः कुतोऽधिकारः ? । भर्तुरभावेन तदनुज्ञाया
अप्यभावात् । न च ‘सुतेन वा’इति सुनानुज्ञयाऽधिकारः । ‘यत्करो-
त्यौर्ध्वदेहिकम्’इत्यस्य लेङ् रूपत्वकल्पने मानाभावादिति चेन्ना‘नास्ति
स्त्रीणाम्’इत्यादेर्न व्रतादिनिषेधे तात्पर्यं, किन्त्वनुज्ञामात्रे यतः । स्त्री
व्रतादिकमनुज्ञया कुर्यादिति कात्यायनवाक्यार्थः । *पत्युरिति
पितृपुत्रादेरुपलक्षणं, ‘न स्वातन्त्र्यं कचित्स्त्रियः’इत्युक्तेः । कचिदिति
प्रशस्त-ब्राह्मणादिसङ्ग्रहार्थम् । अत एव प्रशस्ता विधवा ब्राह्मणा-
द्यभावे दासीदासादि अनुज्ञाप्य व्रतमारभन्ते । ‘सुतेन वा’इति तु
तत्सापेक्षतदीयधनाद्यभिप्रायकं, पित्रादेरुपलक्षणं च । अननुज्ञार्या
तु याज्ञवल्क्यः

प्रतिकूलं गुरोः कृत्वा प्रसाद्यैव विशुद्ध्यति । इति ।
स्मृत्यन्तरे च

अथ वा यद्गुरुर्व्यात्तत्कार्यमविशङ्कया ।

निग्रहेऽनुग्रहे वापि गुरुः सर्वत्र कारणम् ॥ इति ।

अवमाने त्वधिकम् । ‘भर्तृव्यतिक्रमे कृच्छम्’ इत्यापस्तम्बोक्तेः ।
*व्रतादीनििति । आदिना पुष्पालङ्कारधारणादिस्वधर्मपरिग्रहः ।
अनुज्ञातायामपि श्रौते नाधिकारः । वेदाध्ययनाद्यभावात् ।

*स्नानं चेति

*स्नानं च कार्यं शिरसस्ततः *फलमवाप्नुयात् ।

*स्नात्वा स्त्री प्रातरुत्थाय पतिं विज्ञापयेत्सती ॥

*तथा—

गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं सकुशं साक्षतं तथा ।

गोशृङ्गं दक्षिणं सिञ्च्य(१) प्रगृह्णियाच्च तज्जलम् ॥

औदुम्बरं—ताम्रमयम्* ।

ततो भर्तुः सती दद्यात्स्नातस्य प्रयतस्य च ।

आत्मनश्चाभिषेक्तव्यं तनः शिरसि तज्जलम् ॥

अशिरस्कं भवेत्स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणाम् ।

इत्यादिस्नानान्तरवारणाय । किं च

नित्यमभ्युदयात्पूर्वं स्नातव्यं शुद्धिमिच्छता ॥

एष साधारणो धर्मश्चतुर्वर्णस्य नित्यशः ।

स्त्रीभिः शूद्रैश्च कर्त्तव्यं मन्त्रवर्जं विगाहनम् ॥

इति स्नाने प्राप्ते पुनर्विधानं ज्ञापयति—सुवासिनीनामशिरस्कमेव प्रातः स्नानमिति । तत्र व्रताङ्गसशिरस्कताविधानार्थमेतत् ।

*फलं—व्रतवैगुण्यराहित्यम् । तेन नित्यव्रतसङ्ग्रहः । नियमान्तरमाह—*स्नात्वेति । *सतीति ।

उपवासार्थमथवा व्रतकार्यं धृतव्रता ।

स्पृष्टा कराभ्यां चरणौ सततं सक्तमस्य च ॥

इत्युत्तरश्लोकः । सक्तम्—अनुरक्तम् । चकाराद् विज्ञापना व्रतवैगुण्यहान्यर्थवत् स्वब्रह्मचर्यादिसंरक्षणार्थम्(२) । सङ्कल्पप्रकारमाह—

(१) सिक्त्वा इति पाठः क्वचित्पुस्तके ।

(२) प्रातरुत्थाय स्नात्वा धृतव्रता सती—पतिव्रता स्त्री अस्य—पत्युः चरणौ कराभ्यां स्पृष्ट्वा उपवासार्थं व्रतार्थं विज्ञापयेत्, सततं—निरन्तरं सक्तम्—अनुरक्तं पतिं तु स्वब्रह्मचर्यादिसंरक्षणार्थं च विज्ञापयेदित्यर्थः ।

उपवासेषु कर्तव्यमेतद्वि व्रतकेषु* च । इति ।
सर्वव्रतेषु संकल्पविधिश्च भारते-

गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं चारिपूर्णमुदङ्मुखः ।
उपवासं तु गृहीयाद्यद्वा *संकल्पयेद्बुधः ॥
हस्तेनैवेत्यर्थः(१) ।

अथ व्रतारम्भकालः । मदनरत्ने गार्ग्यः-
अस्तगे च गुरौ शुके बाले वृद्धे मलिम्लुचे ।
उद्यापनमुपारम्भं व्रतानां नैव कारयेत् ॥

रत्नमालायाम्—

*सोमसौम्यगुरुशुक्रवासराः
सर्वकर्मसु भवन्ति सिद्धिदाः ।
भानुभौमशनिवासरेषु च
प्रोक्तमेव खलु कर्म सिध्यति ॥

तथा

*विरुद्धसंज्ञा इह ये च योगा-
स्तेषामनिष्टः खलु पाद आयः ।

*तथेति । *ताम्रमयमिति । 'उदुम्बरं स्मृतं ताम्रम्' इति विश्वः ।
*व्रतकोष्विति गोवलीवर्द्धन्यायेन । ताम्राभावे त्वाह-
*यद्वेति ।
*संकल्पयेत्—हस्तेन जलं संगृह्य संकल्पयेत् । यद्वा 'वार्थेव धार-
येत्' इति पाठेऽप्ययमेवार्थः । 'यथा संकल्पयेत्' इति पाठे यत्फल-
मिच्छेदित्यर्थः ।

*सोमेति । 'उद्यादुदयं वार' इति वचनात् तत्र न निर्ण-
योऽपेक्षितः । *विरुद्धसंज्ञाः—विष्कम्भा-ऽतिगण्ड-शूल-

(१) यद्यपि पुस्तकान्तरे एतदुत्तरं 'यथेति पाठे यत्फलमिच्छे-
दित्यर्थ' इत्यधिकः पाठो दृश्यते, तथापि स टीकायामपि सत्त्वाद-
स्माभिर्मूले उपेक्षितः ।

सवैधृतिस्तु व्यातिपातनामा
सर्वोऽप्यनिष्टः, परिघस्य चार्धम् ॥
*तिस्रस्तु योगे *प्रथमे, सवज्रे,
व्याघातसंज्ञे नव, पञ्च शूले ।
गण्डेऽतिगण्डे च षडेव नाड्यः
शुभेषु कार्येषु विवर्जनीयाः ॥

संग्रहे—

कृष्णेऽग्निदिशयोरुर्ध्व सप्तमीभूतयोरधः* ।
शुक्ले वेदेशयोरुर्ध्व भद्रा प्राग्वसुपूर्णयोः ॥

गण्ड-व्याघात-वज्राः । पक्षान्तरमाह-**तिस्रस्त्विति । *प्र-
थमे-विष्कम्भे । अयं च निषेधो योगोपवासे न प्रवर्तते । तथा
सति तद्विधेरानर्थक्यापातात् । उपवासस्याहोरात्रसाध्यत्वेन तद्वटि-
तकालवर्जनासम्भवाच्च । तत्र पूर्वविद्धतिथिवत्पूर्वविद्ध एव योगो
ग्राह्यो, न तु नक्षत्रवदस्तमयव्याप्तो निशीथव्याप्तो वा । रात्रौ
पारणानिषेधे परेऽह्नि तदप्राप्तेश्च ।*

दानव्रतयोरौदयिकः, श्राद्धे त्वापराह्निकः ।

नक्षत्रे खण्डिते येन व्याप्तः कालस्तु कर्मणः ।

नक्षत्रकार्याण्यत्रैव तिथिकर्म तथैव तु ॥

इति न्यायात् । करणेषु भद्रापरिमाणमाह-**कृष्णे इति । कर-
णान्तरं तु भद्रावत्तिथ्यर्द्धपरिमितम् । भद्रायां भविष्योत्तरे स्मर्यते ।*

यस्मिन्दिने भवेद्भद्रा तस्मिन्नहनि भारत ।

उपवासस्य नियमं कुर्यान्मारी नरोऽपि वा ॥

यदि रात्रौ भवेद्विष्टिरेकभक्तं दिनद्वये ।

कार्यं तेनोपवासः स्यादिति पौराणिको विधिः ॥

प्रहरस्योपरि यदा स्याद्विष्टिः प्रहरत्रयम् ।

उपवासस्तदा कार्यं एकभक्तं ततोऽन्यथा ॥ इति ।

श्रीपतिः-

न सिद्धिमायाति कृतं च विष्टयां
विषारिघातादिकमत्र सिद्धम् ॥

व्यवहारसमुच्चये-

*दशम्यामष्टम्यां प्रथमघटिका पञ्चमपरं

*हरिद्यां सप्तम्यां द्विदशघटिकान्ते त्रिघटिकम् ।

तृतीयाराकायां खयम(२०)घटिकाभ्यः परभवं

शुभं विष्टेः पुच्छं शिवतिथिचतुर्थ्योस्तु विरमे ॥

तत्रैव-

सर्पिणी तु सिते पक्षे कृष्णे चैव तु वृश्चिकी ।

सर्पिण्यास्तु मुखं त्याज्यं वृश्चिक्याः पुच्छमेव च ॥

माधवीये-

विष्टिर्यदाऽहनि तिथेरपरार्धजाना

पूर्वार्धजा निशि तदा शुभदा च पुच्छे ।

ब्रह्मयामले-

*दिनभद्रा यदा रात्रौ रात्रिभद्रा यदा दिवा ।

न त्याज्या शुभकार्येषु प्राहुरेवं पुरातनाः ॥

प्रहरस्येत्युदाहरणम् । उदयोत्तरं किञ्चित्काले गते विष्टिप्रवृत्तौ तात्पर्यम् । अत्र दिनरात्र्योः सत्त्वेनोपवासैकभक्तयोरेकतरस्य विनिगन्तुमशक्यत्वात्तदर्थमुक्तम् । ईदृशस्थले च भद्रापूजा तत्प्रवेशात्प्रागेव । तद्रहिते काले भोक्तुं शक्यत्वात् ।

प्रातः संपूज्य तामेव ब्राह्मणं च स्वशक्तितः ।

ततो भुञ्जीत राजेन्द्र यावद्भद्रा प्रवर्तते ॥

इति भविष्योत्तरात् । करणान्तरे च भद्रान्यायात्तस्य रात्रिमात्रव्याप्तित्वे दिनद्वये एकभक्तमित्यादि । *ऊर्ध्वम्-उत्तरार्द्धे ।

*अधः-पूर्वार्द्धे । अथ यत्कर्म सर्वथा विष्टिं परित्यज्य दुष्करं तत्राह-

*दशम्यामिति । *हरिद्युः-एकादशी । *दिनभद्रेति । दिन-

श्रीपतिः—

षट् पौष्णतो द्वादश शाङ्कराच्च

पौरन्दराङ्गानि नव क्रमेण ।

पूर्वार्द्धमध्यापरभागयुञ्जि

चिरन्तनज्यौतिषिकैः स्मृतानि ॥

व्रतारम्भे विशेषो मदनरत्ने सत्यव्रतेनोक्तः—

*उदयस्था तिथिर्या हि न भवेद्दिनमध्यभाक् ।

सा खण्डा न व्रतानां स्यादारम्भश्च समापनम् ॥

इति । देवलः—

भद्रा—तिथेः पूर्वार्द्धभद्रा । रात्रिभद्रा—उत्तरार्द्धभद्रा । अत्र केषां
चित्पुस्तके श्रीपतिः—

षट् पौष्णतो द्वादश शाङ्कराच्च पौरन्दराङ्गानि नव क्रमेण ।

पूर्वार्द्धमध्यापरभागयुञ्जि चिरन्तनज्यौतिषिकैः स्मृतानि ॥

इति लिख्यते । तत्र

पूर्वभागयुञ्जि भे पतिः प्रियो योषितामपरभागयोगिनि ।

स्त्री नृणां भवति, मध्ययोगिनि प्रेम नूनमुभयोः परस्परम् ॥

इत्युत्तरश्लोको रत्नमालायामेव दृश्यते । तदुत्तरं च

स्त्रीग्रहैर्वल्लभा नारी, पुंग्रहैर्वल्लभो वरः ।

सवलैरुभयोः प्रीतिरुभयोः स्यात्करग्रहे ॥

इति श्लेषकं च । टीका च—अन्तःपुरस्त्रीणां वारवधूनां राज-
सङ्गमे येषु नक्षत्रेषु यत्फलं तदाह—षडिति । रेवत्यादीनि षट्
पूर्वभागयोगीनि । आर्द्रादीनि द्वादश मध्ययोगीनि । ज्येष्ठादीनि
नवापरभागयोगीनि । फलमाह—पूर्वेति । वधूवरयोर्नवसङ्गमेऽपीदम् ।
शेषं स्पष्टम् । तत्र प्रकृतसङ्गत्यर्थं धार्मिकाः प्रष्टव्याः ॥

*उदयस्थेति । यथा त्रिद्वैकादशीं निषिध्य परेद्युव्रतस्य
विधानेऽपि न तत्र तदुपक्रमः । एवंजातीयकेष्वन्येषु व्रतेष्वपि एषैव

*अभुक्त्वा प्रातराहारं स्नात्वाऽऽचम्य समाहितः ।

रीतिः । *अभुक्त्वेति । पूर्वदिने प्रातराहारमभुक्त्वा एकभक्तं व्रतं कृत्वेत्यर्थः ।

सायमाद्यन्तयोरहोः सायं प्रातश्च मध्यमे ।

उपवासफलं प्रेप्सुर्जहाद् भुक्तचतुष्टयम् ॥

इत्यादौ तथा दर्शनात् । अत एव व्रतशब्दस्य श्राद्धोप-
लक्षणत्वात्तत्पूर्वदिने एकभक्तं वदन्ति । (१) आचम्येत्यादि तु पर-
दिनाभिप्रायमित्येके । पूर्वदिने एव सायंसन्ध्योत्तरं व्रतं ग्राह्यं
वारव्रतवत् । प्रातरित्यस्य स्नात्वेत्यनेनान्वय इत्यपरे । व्रतादिने
प्रातराहारमभुक्त्वेत्यर्थः । न चैवम्—

स्नानसन्ध्यातर्पणादि जपहोमामरार्चनम् ।

उपवासवता कार्यं सायंसन्ध्याहुतीर्विना ॥

इत्यनेन पौनरुक्त्यमिति वाच्यम् । यथा “नानृतं वदेत्” इति
निषेधद्वयम् । तत्रैकस्य वैयर्थ्यवारणाय दुरदृष्टद्वयमङ्गीकृत्य एकस्य
पुरुषार्थविरोधित्वमपरस्य क्रतुविरोधित्वमित्युक्तं, (२) तथा प्रातरा-

(१) अत्र स्नात्वेत्यादि तु इति पाठः सम्यक् ।

(२) “नानृतं वदेत्” इति श्रुतौ दर्शपूर्णमासप्रकरणेऽनृतप्रतिषेधः
पुरुषार्थः । वदनस्य तदर्थत्वात् । तथा हि—आख्यातात् कर्ता प्रतीयते ।
“लः कर्मणि च” (पा० सू० ३-४-६९) इति चकारात् कर्तरि तस्य
स्मरणात्, ‘देवदत्तः पचति’ इति सामानाधिकरण्याच्च । ततश्च तस्य
प्रत्ययार्थतया प्राधान्येन तद्विशेषणतया गम्यमानं वदनं तच्छेषः—तद-
भिलषितसाधनम् । प्रतिषेधोऽपि तद्विपरीतमर्थं बोधयन्तस्यैव बलवद-
निष्टसाधनतां बोधयतीति तत्प्रतिषेधस्य पुरुषार्थत्वमाशङ्क्य आख्यातानां
भावनाभिधायकतया कर्तुश्चाक्षेपादेवावगमोपपत्तौ न तत्र शक्तिकल्पन-
म् । “लः कर्मणि” (पा० सू० ३-४-६९) इति सूत्रं, “द्येकयोः” (पा०
सू० १-४-२२) इति सूत्रैकवाक्यतया कर्तुरेकत्वे लकारैकवचनमि-
त्याक्षेपलक्ष्यकर्तृसंख्याभिधानपरं, सामानाधिकरण्यं च गौः शुक्ल
इतिबल्लाक्षणिककर्त्रभिप्रायमिति न कर्तुराख्यातवाच्यत्वं, येन वदन-

सूर्याय देवताभ्यश्च निवेद्य व्रतमाचरेत्* ॥

मदनरत्ने भविष्ये—

*क्षमा सत्यं दया दानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

हारे दुरदृष्टद्वयम् । तत्र एकस्य नित्यकर्मविरोधित्वमपरस्य व्रत-
विरोधित्वमित्यपौनरुक्त्याद् इतीतरे । *व्रतमाचरेत्—संकल्पये-
दिति केचित् ।

इक्षूनपः फलं मूलं ताम्बूलं पय औषधम् ।

भक्षयित्वापि कर्त्तव्याः स्नानदानादिकाः क्रियाः ॥

इति चतुर्विंशतिमतादावभ्यनुज्ञातानामिक्ष्वादीनां निषेधार्थ-
मिदमिति तु वस्तुगतिः । 'सूर्याय' इत्यादिनिवेदनमन्त्रो जन्माष्टम्यां
वक्ष्यते । *क्षमेति । पुरुषार्थतया त्रिहितानामप्येषां व्रताङ्गतया
पुनर्विधानं संयोगपृथक्त्वन्यायेन (१) पुरुषार्थविद्विष्टस्यापि व्रते आव-

त्तन्निषेधयोः श्रुत्या तच्छेषता स्यात् । ततश्चायं निषेधः क्रत्वर्थः । अना-
रभ्याधीतस्मृतिवचनबोधितनिषेधस्तु पुरुषार्थ इति तदुल्लङ्घने पुरुषः
प्रत्यवेयाप्त तु क्रतुवैगुण्यमिति । एतद्व्यतिक्रमे तु क्रतोरेव वैगुण्यमिति
सिद्धान्तितं जैमिनिना (अ० ३-पा० ४-) नवमाधिकरणे ।

(१) "खादिरे पशुं बध्नाति" "खादिरं वीर्यकामस्य यूपं क-
रोति" इति श्रुतिभ्यां खादिरस्य नित्याङ्गत्वं काम्याङ्गत्वञ्च बोधितम् ।
काम्यञ्च कामनासापेक्षत्वादनियतम् । तथा च सति अनित्यसंयोग-
विरोधः । संयोगः—सम्बन्धः । प्रकृते तादात्म्यमिति यावत् । न च
खादिरः काम्य एव, तथा च काम्यत्वेन प्राप्ते खादिरे पशुबन्धनाश्र-
यत्वमात्रं "खादिरे पशुं बध्नाति" इत्यनेन विधीयते, तेन यत्र काम-
नाविरहाद् यूपभावः तत्र पशुबन्धनाभाव एव इति वाच्यम् । खा-
दिरे इत्यस्य सप्तम्यन्तस्य वैयर्थ्यापत्तेः । सान्निध्यादेवाश्रयला-
भात् । यस्यानियताङ्गत्वं तत्र नित्याङ्गत्वं नास्त्येव । यथा "चमसे-
नापः प्रणयेद्, गोदोहेन पशुकामस्य" इति । चमसो-काष्ठनिर्मितं
प्रणीतार्थं पात्रम् । गौर्दुह्यतेऽत्रेति व्युत्पत्त्या गोदोहो-दोहनपात्रम् ।
गोदोहेनापां प्रणयनं कामनासत्त्वे एवेति तस्यानियताङ्गतेति । तथा
च खादिरे नियतत्वमनियतत्वञ्च विरुद्धमित्यत्र सूत्रम्—“एकस्य तू-

*देवपूजाग्निहवनं संतोषः स्तेयवर्जनम् ॥

सर्वव्रतेष्वयं धर्मः सामान्यो दशधा स्मृतः ॥

अग्निहोमस्तदैवत्यः, व्याहृतिहोमो वेति वर्धमानः ।

यत्तु तेनोक्तम्-

‘सर्वपदमेतत्पुराणोक्तप्रकृतव्रतपरम् । *व्रतान्तरे तु विध्यन्तरसत्त्वे होमोऽन्यथा न । अत एवैकादश्यां शिष्टानां होमानाचरणम्’ इति, तन्न । ‘जपो होमश्च’ इति *वक्ष्यमाणैकवाक्यत्वेनास्य काम्यव्रतसमाप्तिः परत्वात् । *तत्त्वं तु साप्तदश्यस्य पशुमित्रविन्दादिप्रकरणस्थेनेव तत्तद्व्रतविशेषहोमविधिभिर-
*स्योपसंहार इति । विष्णुधर्मे-

शक्यत्वार्थम् । *देवपूजा—व्रतदेवताकार्यम् । व्याहृतिहोमो वेति वाकारादरुचिः । सर्वव्रताङ्गत्वेनापूर्वतद्विधाने मानाभावात् । *व्रतान्तरे त्विति । तस्य पुराणान्तरोक्तत्वेनाप्रकृतत्वात् । *वक्ष्यमाणेति । तद्वचनं काम्यविषयम् । अतस्तत्र सर्वाङ्गोपसंहार आवश्यक इति भावः । *समाप्तिरिति दानान्तानामावश्यकत्वार्थम् । नन्वेतावता काम्यैकादश्यादौ होमापत्तिरित्यत्राह—*तत्त्वं त्विति । *अस्येति । अनारभ्याधीतत्वाविशेषादिति शेषः ।

भयत्वे संयोगपृथक्त्वम्” (जै० सू० ४-३-३-५) इति । एकस्य-अङ्गस्य, उभयत्वे-नित्यत्वकाम्यत्वोभयत्वे संयोगयोः प्रयोजकधर्मसम्बन्धयोः पृथक्त्वं द्वित्वं प्रयोजकमिति । नियताङ्गत्वप्रयोजकं यागं प्रति नियतपूर्वसत्त्वं, काम्याङ्गत्वप्रयोजकं (यस्याङ्गत्वप्रयोजिका कामना तम्) यागं प्रति नियतपूर्वासत्त्वम्, एतदुभयसम्बन्धयोः पृथक्त्वमस्त्येव । अयम्भावः—यूपे पशुं निवध्याथ प्रोक्षयेत्—आलभेत् । तत्र परिभाषया यूपे पशुनिवन्धनमावश्यकम् । ततः खादिरयूपस्य नियतत्वमेव । तत्रैव यूपे काम्यत्वं बोधितम् । अपिना नियतत्वं कर्तुं समर्थम् । अतोऽत्र न नित्यत्वकाम्यत्वयोर्विरोधः । तेन यस्य न कामना तेनापि खादिरः कर्तव्य एवेति ।

*तज्जप्यजपनध्याने तत्क्रथाश्रवणादिकम् ।

तदर्चनं च तन्नामकीर्तनश्रवणादयः ॥

उपवासकृतामेते गुणाः प्रोक्ता मनीषिभिः ॥

कौर्मै—

*बहिर्ग्रामाऽन्त्यजान् सूतिं पतितं च रजस्वलाम् ।

इयांस्तु विशेषः—साम्प्रदश्यं स्वतोऽपूर्वासम्बन्धित्वात्सामिधेनीलक्षणं द्वारमपेक्षते, होमस्तु स्वत एव तत्सम्बन्धित्वान्न द्वारमित्यभेद एवोपसंहारः । अत एव सर्वशब्दस्य न सामान्यवाचित्वं, किं तु 'विष्णुर्घृतं, पाण्डुरङ्गो दधि, रामो दुग्धं, कृष्णस्तेमनं(१) भुङ्क्ते, हरिस्तु सर्वमेव' इतिवत् तत्तद्विशेषवाचित्वमिति मतेऽपि नासङ्गतिः । 'व्रतोपवासनियमैः' इत्यत्रोपवासपदं निराहारावस्थाने रूढमेव । तत्र च फलसाधनगायां के च न नियमा अप्युक्ताः ।

उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह ।

उपवासः स विज्ञेयः सर्वभोगादिवर्जितः ॥

इत्यादि । सर्वो वायुपर्यन्तः भोगोऽभ्यवहारः । आदिपदाद् अदनीयस्मरणादि च ।

स्मृत्यालोकनगन्धादिस्वादनं परिकीर्तितम् ।

अन्नस्य वर्जयेत्सर्वं ग्रासानां चाभिकाङ्क्षणम् ॥

इत्युक्तेः । तत्र पापाः—व्रते निषिद्धा मैथुनानृतादयोऽतिविस्तृता इति तान्विहाय गुणानाह—*तज्जप्येति । कतिपयान् पापानाह—*बहिरिति । बहिष्पदं दोषाधिक्यार्थम् । हारीतः—पतितपाखण्डिनास्तिकादिसम्भाषणा—ऽनृता—ऽश्लीलादिकमुपवासादिषु वर्जयेत् । आदिपदात् पुरुषार्थनिषेधेऽपि पुनर्व्रताङ्गतया निषेधो लभ्यते । अत एव व्रतमधिकृत्य सुमन्तुः—

(१) तेमनं दध्यादिनिष्पन्नव्यञ्जनमित्यर्थः । तिमत्यार्दीभवति अन्नमनेन तेमनम् इति व्युत्पत्तेः सूपाद्यपि तेमनमुच्यते इति बोध्यम् ।

न स्पृशेन्नाभिभाषेत नेक्षेन व्रतवासरे ॥

पृथ्वीचन्द्रोदये अग्निपुराणे-

स्नात्वा व्रतवना सर्वव्रतेषु व्रतमूर्तयः ।

पूज्याः सुवर्णमय्याद्याः शक्त्या वै भूमिशायिना ॥

जपो होमश्च सामान्यं व्रतान्ते दानमेव च ।

चतुर्विंशद् द्वादश वा पञ्च वा त्रय एव वा ॥

विप्राः पूज्याः यथाशक्ति तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ।

अन्नविप्रा इति पुंलिङ्गनिर्देशात् पुमांस एव *भोज्याः, न तु स्त्रियः । एवं सहस्रभोजनादावपि ।

*विरूपैकशेषस्य प्रमाणान्तरं विनाऽयुक्तत्वात् ।

अत एव 'द्वयोर्यजमानयोः *प्रतिपदं कुर्यात्, बहुभ्यो

यजमानेभ्यः' इत्यादौ विरूपैकशेषायोगात् पत्न्यभिप्रायं

द्वित्वं बहुत्वं वा न संभवति इत्युक्तमाचार्यैः, पार्थसा-

विहितस्याननुष्ठानमिन्द्रियाणामनिग्रहः ।

निषिद्धसेवनं नित्यं वर्जनीयं प्रयत्नतः ॥

पतितादिदर्शने विष्णुपुराणे—

तस्यावलोकनात्मूर्यं पश्येत मतिमान्नरः ।

स्पर्शादौ तु विष्णुधर्मे—

संस्पर्शे च नरः स्नात्वा शुचिरादित्यदर्शनः ।

सम्भाष्य तैः शुचिपदं चिन्तयेदच्युतं बुधः ॥

'जपो होमश्च' इत्युक्तार्थमुपसंहारे लाघवात् । *पूज्या इति । पूजा भोजनान्तेत्यभिप्रेत्याह—*भोज्या इति । विप्रो विप्रा चेत्येकशेषात्कुतो न स्त्रियो भोज्या इत्यत आह—*विरूपेति । 'शिवौ नमस्कुर्वात्' इत्यत्र शिवाया ग्रहणे दुर्गापूजाप्रकरणमेव प्रमाणमित्यादि । *प्रतिपद—ऋक्षभेदः । ननु चतुर्विंशदित्यादीनां क्रियान्वयः संभवति, एवं 'सहस्रं ब्राह्मणान्भोजयेत्' इत्यादौ सहस्रादेरपीत्यत आह—

रथिना च । *एतेनैकस्य ब्राह्मणस्यावृत्त्या भोजनं

*एतेनेति । ननु महाभाष्ये कर्मविशेषे सहस्रगोदाक्षिणा दानरूपक्रियायां सहस्रत्वान्वयेनोपपादिता एकगोमता यजमानेन तत्कर्माचरणे वैगुण्यनिरासार्थं(१), तद्वदिहाप्येकब्राह्मणस्यावृत्त्या

(१) तथा च भाष्यम्—“ऋषिसहस्रमेकां कपिलामेकैकशः सहस्रकृ-
त्वो दत्त्वा तथा ते सर्वे सहस्रदाक्षिणाः सम्पन्नाः” इति । अस्य कैयटः—
ऋषिसहस्रमिति प्रतीकमुपादाय वित्तेन क्रीत्वा प्रत्येकं दत्त्वा सह-
स्रदाक्षिणा ऋषयः सम्पन्ना इत्यर्थं व्याचष्टे । सहस्रदाक्षिणाः—सहस्रद-
क्षिणादानजन्यफलभाज इत्यर्थः । वस्तुतस्तु येन प्रतिगृहीता क-
पिला तेनान्यस्मै दत्ता सती तां तेन तस्मात् प्रतिगृह्यान्यस्मै दीयते
इति दानप्रतिग्रहमालासहस्रेण सहस्रदाक्षिणोपपादनं युक्तम् । स्मृ-
तिप्रतिषिद्धगोविक्रयकल्पनाया अन्याय्यत्वादिति तत्त्वम् । यत्तु “तै-
लं न विक्रेतव्यं, मांसं न विक्रेतव्यमिति व्यपवृक्तं न विक्रीयते, अ-
व्यपवृक्तं गावः सर्पपाश्र्व विक्रीयन्ते” इति “एओङ्” सूत्रस्थभाष्येणा-
व्यपवृक्तगोविक्रये दोषाभावप्रतिपादनेन ‘न हि कर्मणि कर्मारम्भ’ इति
न्यायेन यदा यस्य यजमानत्वेन दातृत्वं, तदेतरेषामृत्विक्त्वेन प्र-
तिग्रहीतृत्वमिति, दाक्षिणातः पूर्वतने स्वस्वकर्मण्येषानुष्ठानाधिकारवद्
दाक्षिणायामपि तथैवोचित्येन युगपद् दानप्रतिग्रहयोरभावाच्च क्रयेणैव
स्वत्वं सम्पाद्याऽन्यस्मै दानमिति सहस्रदाक्षिणा सम्पाद्येति,
तन्न । युगपद् दानप्रतिग्रहयोरुक्तन्यायेनाधिकाराभावेऽपि यजमाना-
ङ्गां प्रतिगृह्य तदनन्तरमन्यस्मै ऋत्विजे ददातीति दानप्रतिग्रहयोर-
ककालिकत्वाभावेनायौगपद्याद्विरोधाभावेन तत्राधिकारप्रतिबन्धस्य व-
क्तुमशक्यत्वात् । अन्यथा स्वसङ्कल्पितसहस्रगोदानरूपकर्मसमा-
प्तिः पूर्वं क्रयोऽपि कथं तव सङ्गच्छते इति विभावनीयम् ।
तस्मात् “न हि कर्मणि” इत्यस्य प्रधानकर्मणि प्रारब्धे सति
फलान्तरसाधकान्यकर्मप्रारम्भो न करणीय इत्येवार्थ इति तस्याङ्ग-
भूते प्रतिग्रहेऽनवसरः । “अव्यपवृक्तं गावः सर्पपाश्र्व विक्रीयन्ते” इति
गोविक्रयस्य प्रत्यवायजनकत्वाभावप्रतिपादनपरं भाष्यं तु पुङ्गोव्यक्तिः
विक्रयस्य तत्प्रतिपादनपरं न तु स्त्रीगोव्यक्तीनामपि । अत एव बली-
वर्दा एव वाह्यन्ते विक्रीयन्ते च लोके इति तत्प्रसिद्ध्या तदर्थं पुंसां
निष्कासने कृते स्त्रिय एव गावोऽवशिष्यन्ते इत्यर्थकं “गाव उत्कालि-

परास्तम् । बहुत्वस्यैकपदश्रुत्या ब्राह्मणान्वितत्वेन भोजनान्वयाभावादित्यन्यत्र विस्तरः । *शूद्रस्य तु प्रतिष्ठादिवद्विप्रद्वारा व्याहृतिहोमः* इति वर्धमानः । व्रतसूक्तयो—व्रतदेवताप्रतिमाः । प्रतिमास्वरूपं च मदनरत्ने भविष्ये-

अनुक्तद्रव्यतत्संख्या* देवताप्रतिमा नृप ।

सौवर्णी राजती ताम्री वृक्षजा मार्तिकी तथा ॥

चित्रजा पिष्टलेखोत्था निजवित्तानुरूपतः ।

भोजनेन सहस्रभोजनं सम्पाद्यमिति चेत् । मैत्रम् । ईदृशरीत्या “सहस्रं ब्राह्मणं भोजयेत्” इत्यत्रापि तत्तिद्धिः स्यादिति ब्राह्मणपदोत्तरबहुवचनवैयर्थ्यापत्तेः । तत्र बहुवचनार्थबहुत्वस्य क्रियान्वयभ्रमं निराचष्टे-
*बहुत्वस्येति । *एकेति । सुत्रविभक्तीनां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः । यद्वा पदं—विभक्त्यन्तं, ततः प्रकृत्यर्थोपस्थितिः, विभक्त्यर्थोपस्थितिश्च ; तावतैव तत्संभृतसामग्रीकं न धात्वर्थोपस्थितिमपेक्षते इत्यर्थः ।

*शूद्रस्येति । अत्रेदमरुचिवीजम् । सर्वत्र व्याहृतिहोमो नाङ्गमित्युक्तमेव । किं च तत्तद्धोमोऽपि न सर्वत्र । व्रतत्वेन ऋत्विजोऽनावश्यकत्वात् । नापि प्रतिनिधित्वेन विप्र आवश्यकः । विप्रे शूद्रप्रतिनिधित्वाभावस्य वक्ष्यमाणत्वादिति । *तत्संख्या—त-

तपुस्का वाहाय च विक्रयाय च स्त्रिय एवावशिष्यन्ते” इति “त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्” (पा० सू० १-२-७२) इति सूत्रस्थं भाष्यं सङ्गच्छते । एवं च स्त्रीगर्वाणां विक्रयस्य प्रत्यवायजनकत्वेन तत्कल्पनया प्रकृतभाष्यलापनप्रत्यन्तमसङ्गतम् । “स्त्रीणां दानविक्रयातिसर्गा विद्यन्ते” (३-४-३) इति निरुक्तं शौनःशेपदृष्टान्तेन मनुष्यजातीयस्त्रीणामेव तत्प्रतिपादनपरं, “त्यदादीनि” इति सूत्रभाष्यस्थविवरणे प्रायेणेति पदं च लोकव्यवहारपरमिति न तत्स्वारस्येन स्त्रीगर्वाविक्रयः प्रामाणिक इति दिक् ॥

*आमाषात्पलपर्यन्तं कर्तव्या शाठ्यवर्जितैः ॥

तत्रैव ब्राह्मे-

आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ।

*मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः ॥

मन्त्रानुक्तौ समस्तव्याहृतिरूपो मन्त्रः, प्रजापतिश्च देवतेति कल्पतरुः । वर्धमानधृतदेवीपुराणे-

होमो ग्रहादिपूजायां शतमष्टाधिकं भवेत् ।

अष्टाविंशतिरष्टौ वा यथाप्राप्तिं विधीयते ॥

मदनरत्न-

*अनुक्तसंख्या यत्र स्याच्छतमष्टोत्तरं स्मृतम् ।

वर्धमानधृतवृद्धशातातपः-

उपवासं द्विजः कृत्वा ततो ब्राह्मणभोजनम् ।

कुर्यात्तेनास्य सगुण उपवासोऽभिजायते ॥

व्रतोद्यापनानुक्तौ तु पृथ्वीचन्द्रोदये नन्दिपुराणे-

*कुर्यादुद्यापनं तस्य समाप्तौ यदुदीरितम् ।

उद्यापनं विना यत्तु तद् व्रतं निष्फलं भवेत् ॥

*यदि षोड्यापनं नोक्तं *व्रतानुगुणतश्चरेत् ।

दूगुरुत्वम् । *आमाषादिति "अङ्गुष्ठपर्यादारभ्य" इति तु प्रतिष्ठापरम् ।

*मन्त्रेति । मन्त्रस्यानादेशे (१) प्रजापतिः-प्राजापत्यो मन्त्र इत्याद्यन्वयः । *अनुक्तेति । यत्रेत्यस्य जपे होमे चेत्यर्थः । *कुर्यादिति

आदौ मध्येऽथ वाऽप्यन्ते व्रतस्योद्यापनं भवेत् ॥

इत्यनेन विकल्पते । यद्वा-व्रतोद्यापनानुक्ताविश्वतारिकादर्शनात्तस्य व्रतस्य समाप्तौ उद्यापनं कुर्यात् । कीदृशम् ? कार्यतयोदीरितमिति । अनुक्तोद्यापने कालमभिधायेतिकर्तव्यतामाह-यदि चेतीति व्याख्येयम् ।

*व्रतेति । एतदुक्तं भवति-यत्र व्रते या देवता, तां-सर्वतो

वित्तानुसारतो दद्यादनुक्तोद्यापने व्रते ॥

गाश्चैव काञ्चनं दद्याद्व्रतस्य परिपूर्तये ॥

*अशक्तौ तु नारदीये-

*सर्वेषामप्यलाभे तु यथोक्तकरणं विना ।

विप्रवाक्यं स्मृतं शुद्धं व्रतस्य परिपूर्तये ॥

वृथा विप्रवचो यस्तु गृह्णाति मनुजः शुभम् ।

अदत्त्वा दक्षिणां पापः स याति नरकं ध्रुवम् ॥

भारते—

वेदोपनिषदे चैव सर्वकर्मसु दक्षिणा ।

*सर्वत्र तु मयोद्दिष्टा भूमिर्गावोऽथ काञ्चनम् ॥

वैजघापः—

*शिवनेत्रोद्भवं यस्माद्रजतं पितृवल्लभम् ।

अमङ्गलं तद्यत्नेन देवकार्येषु धर्जयेत् ॥

टोडरानन्दे देवीपुराणे—

व्रते च तीर्थेऽध्ययने आद्वेऽपि च विशेषतः ।

भद्रमण्डले(१)तदेवतास्थापनं कृत्वा कुम्भे विधानस्थापिते अधिवास्य,

तदेवताको होमः कार्यः । रुद्रव्रते तु लिङ्गतोभद्रमण्डले इति विशेषः ।

तत्राद्यं नवरात्रे । द्वितीयं शिवरात्रौ । तदन्ते शय्यादि दद्यादित्यग्रे

विस्तरः । *अशक्तौ—उद्यापनाकरणे । *सर्वेषाम्—उद्यापन-

वस्तूनाम् । संपूर्णताविधिश्च भविष्योत्तरे जन्माष्टम्यां वक्ष्यते ।

*सर्वत्र—वेदोपनिषदे इत्यन्वयः । वेदान्तश्रवणेऽपि याज्ञवल्क्याय

जनकेन दक्षिणादानोक्तेः । *शिवेति ।

सर्वेषामेव दानानां सुवर्णं दक्षिणेऽप्यते ।

सुवर्णे दीयमाने तु रजतं दक्षिणेऽप्यते ॥

इति त्वनाकरम् । दक्षिणायां तु न दक्षिणा । अनवस्थानात्(२) ।

(१) सर्वतोभद्रमण्डलदेवतानां स्थापनं पूजनं च कृत्वेत्यर्थः ।

(२) दक्षिणायां दीयमानदक्षिणाया अपि सदक्षिणात्वावश्यकतया

*परान्नभोजनाद्देवि यस्यान्नं तस्य तत्फलम् ॥

पृथ्वीचन्द्रोदयेऽग्निपुराणे-

नित्यस्नायी मिताहारो गुरुदेवद्विजार्चकः ।

क्षारं *क्षौद्रं च लवणं मधु* मांसानि वर्जयेत् ॥

*क्षारास्तु तत्रैवोक्ताः-

तिलमुद्गादृते शिम्ब्यं सस्ये गोधूमकोद्रवौ ।

धान्यकं देवधान्यं च शमीधान्यं तथैक्षवम् ॥

स्विन्नधान्यं तथा पण्यं मूलं क्षारगणः स्मृतः ॥

गोधूमानां तु तत्रैव प्रतिप्रसवः—

*परान्नेति ।

श्वशुरान्नं गुरोरन्नं मातुलान्नं तथैव च ।

पितृव्यभ्रातृपुत्राणां परान्नं नैव दोषकृत् ॥

इति तु निर्मूलम् । *क्षौद्रं-मधु । *मध्विति दोषाधिक्यार्थम् । मद्यादिनिषेधस्य सर्वदा सिद्धत्वात् । उन्मादकसामान्यं वा तदर्थः । अनुज्ञातमद्यानामपि व्रताङ्गो निषेध इति वा । ननु 'क्षारं-क्षौद्रं च लवणम्' इत्यत्र क्षारं लवणमिति नार्थः क्षौद्रं चेत्यनेन व्यवधानादतः क्षारानाह-***क्षारास्त्विति** । धान्यावरणं सूक्ष्मं, शमी-स्थूलं शिम्बा । धान्यकं-कुस्तुम्बुरु । देवधान्यं-देवशालितण्डुलम् । ऐक्षवं-गुडफाणितादि, न तु सितादि । 'अगुडमैक्षवम्' इत्युक्तेः । स्विन्नं जलाग्न्यादिना धान्यं पृथुकादि । पण्यं-तद्दिनक्रीतम् । सम्भवे तु दिनान्तरक्रीतमपि । मूलं—मूलकं प्रसिद्धम् । 'मूलकं केमुकेतरत्' इति तु केमुकस्य सर्वथैवाग्राह्यत्वार्थम् । यद्वा मूलं कन्दफलशाकादेरुपलक्षणम् । अग्रिमगौतमवचने फलादिसमभिव्याहारात् । तत्र पण्येतिविशेषणम् । 'मूलकं केमुकेतरत्' इत्यत्र च स्वा-

तत्रापि दक्षिणादानप्रसक्तेस्तस्या अपि दानरूपत्वेन दक्षिणान्तरप्रसक्तिरितिरीत्यानवस्थापत्तेरित्यर्थः ।

ब्रीहिषष्टिकमुद्गाश्च* कलायाः सतिलं पयः ।

श्यामाकाश्चैव नीवारा गोधूमाद्या व्रते हिताः ॥

कूष्माण्डालावुवार्ताकपालङ्कीज्योत्स्नकास्त्यजेत् ।

*चरुभैक्षं सक्तुकणाः शाकं दधि घृतं मधु ।

श्यामाकाः शालिनीवारा यावकं मूलतण्डुलम् ॥

हविष्यव्रतनक्तादाव*अग्निकार्यादिके हितम् ।

मधु मांसं विहायान्यद् व्रते च हितमीरितम् ॥ इति ।

शमीधान्यं माषादि । पालङ्की मध्यदेशे 'पोर्ह' इति प्रसिद्धा । ज्योत्स्नका पटोलिका (कोशातकी) । मिताक्षरायां गौतमः- 'चरु-भैक्ष-सक्तुकण-यावक-शाक-पयो-दधि-घृत-मूल-फलोदकानि, हवींष्युत्तरोत्तरप्रशस्तानि । पयो

र्थे कप्रत्ययान्मूलमर्थः । तत्र च केमुकसंज्ञकमूलेतरत्वान्वयः । प्रसिद्ध-मूलकं शाक इति तत्र विहितत्वविशेषणान्न तस्य ग्राह्यत्वप्रसङ्गः । *कलाया इति । शमीधान्यानां सामान्यतो निषेधान्निरवकाशतया हविष्यशास्त्रैकवाक्यतया च हविष्यसंकल्पे सतीनका ग्राह्याः । नीवाराश्च देवधान्यभिन्नत्वात् । यत्र त्वकृष्टपच्यं स्मर्यते तत्र देवधान्यादि ग्राह्यं तथैवाकाङ्क्षाशान्तेः । अत एव च सामान्यविधि-निषेधौ तत्र न प्रवर्तेते । गोधूमानां तु विहितप्रतिषिद्धत्वाद्ग्रहणाग्रहणवद्विकल्पः । इयंस्तु विशेषः-पक्षत्र ग्रहणस्याभ्युदयार्थत्वाद्ग्रहणे न क्रतुवैगुण्यम्, इह तु इतरासत्त्वं एव गोधूमे व्रतसाद्गुण्यमितरसत्त्वे च तद्वैगुण्यमिति । एतेन 'गोधूमादीनामिति वाच्यम् । कलाय-नीवारयोर्विहितप्रतिषिद्धत्वात्' इति प्रत्युक्तम् । मधु-मधुरं सितादि । क्षौद्रस्यापि निषिद्धत्वात् । चरुः-हुतशेषः पुरोडाशादेरुपलक्षणम् । मूलतण्डुलं-मूलोज्जवास्तण्डुलाः । भर्जितमूलविशेषात्तण्डुला इव निःसरन्तीति प्रसिद्धम् । *अग्निकार्यादिके इति । तेन तादृशव्रते आहिताग्नेरधिकारः सूचितः । मधु-क्षौद्रम्, औषधाद्यर्थं गुर्वनुज्ञा-

दधि घृतं च गव्यम्' इति । अन्ये च विशेषा एकादशी-
*चातुर्मास्यादिप्रकरणे वक्ष्यन्ते ।

गृहीतव्रतत्यागे तु मदनरत्ने छागलेयः-

पूर्वं व्रतं गृहीत्वा यो नाचरेत् *काममोहितः ।

जीवन् भवति चण्डालो, मृतः श्वा चाभिजायते ॥

*तत्र प्रायश्चित्तसूक्तं पृथ्वीचन्द्रोदये अग्नि-गरुड-
पुराणयोः-

क्रोधात्प्रमादाल्लोभाद्वा व्रतभङ्गो भवेद्यदि ।

दिनत्रयं न भुञ्जीत *मुण्डनं शिरसोऽथवा ॥

तमपि । *चातुर्मास्यादीति । आदिना व्रताङ्गतया विहितना-
न्दीमुखस्य सङ्ग्रहः ।

नानिष्ठा तु पितृन् श्राद्धे कर्म किञ्चित्समारभेत् ।

इति शास्त्रात्पोक्तेः श्राद्धे वक्ष्यमाणत्वात् । *कामेति ।
व्याध्यादिनाऽनाचरणे तु न दोषः । "सर्वभूतभयं व्याधिः" इत्येका-
दश्यां स्कान्दात् । असकृत्यागे त्वाह- *तत्र प्रायश्चित्तमित्या-
दि । *मुण्डनमिति । प्रायश्चित्ताङ्गं मुण्डनं रात्रावपि कार्यम् ।

क्षौरं नैमित्तिकं कार्यं निषेधे सत्यपि भुवम् ।

पित्रादिमृतिदीक्षासु प्रायश्चित्ते च तीर्थके ॥

इत्यग्निवचनात् । गयादिदेशे रात्र्यपराह्णादिकाले च
निषेधः । मृतिनिमित्तं तु दिने एव । "श्वस्तनी वपनक्रिया" इति
विशेषात् । दिनत्रयोपवासश्चार्द्धमाजापत्यरूपः । एवं च मुण्डनपक्षे
दक्षिणा नास्ति ।

कृच्छ्राणां व्रतरूपाणां श्मश्रुकेशादि वापयेत् ॥

इति वासिष्ठे कृच्छ्रपदार्धकृच्छ्रादौ न वपनमिति मुक्तावली-
लिखनेन वपनेऽर्द्धकृच्छ्रव्यतिरेकलाभात् । सधवानां तु न मुण्ड-
नम् । तत्राङ्गुलत्रयादिकेशकर्तनपक्षसम्भवात् ।

इति *प्रायश्चित्ताम्नानादतिक्रान्तव्रतामुष्ठानं नास्तीति गम्यते । यत्तु-

प्रायश्चित्तं ततः कृत्वा पुनरेव व्रती भवेत् ।

इति वचनादतिक्रान्तमपि* व्रतं कार्थमेवेति शूलपाणिः, तत् मध्ये व्रतलोपे व्रतशेषसत्त्वे ज्ञेयम् । *एतच्च शक्तविषयम् ॥

अशक्तौ तु कालहेमाद्रौ पुराणान्तरे-

उपवासासमर्थश्चेदेकं* विप्रं तु भोजयेत् ।

तावद्धनादि वा दद्याद् भुक्तश्चेद् द्विगुणं तथा ॥

भुक्तः कृतभोजनः । ब्राह्मणभोजनं विनैति शेषः ।

सहस्रसंमितां देर्षी जपेद्वा प्राणसंयमान् ।

कुर्याद्वादशसंख्याकान् *यथाशक्त्यातुरो नरः ॥ इति ।

शुद्धितत्त्वे मात्स्ये-

विद्वद्विप्रनृपस्त्रीणां नेष्यते केशवापनम् ।

ऋते महापातकिनो गोहन्तुश्चावकीर्णिनः ॥

इति निषेधाच्च । *प्रायश्चित्ताम्नानादित्वादिभ्युपगमवादः ।

व्रतभङ्गार्थस्य प्रायश्चित्तस्य तत्संपूर्णतार्थत्वासम्भवात् ।

प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा पुनरेव व्रती भवेत् ।

इति स्कान्दाच्च । तदाह-*अतिक्रान्तमपीति । *एतच्च-दिन-त्रयोपवासविधानं च । *एकमिति । दिनत्रयोपवासे ब्राह्मणत्रय-भोजनम् । एवं क्रमेण तावदित्यादावपि द्रष्टव्यम् । तावदित्यत्र किय-दित्यपेक्षिते आह-*भक्तस्येति । 'भुक्तश्चेद् द्विगुणम्'इति पाठे च ब्राह्मणभोजनमकृत्वा भुक्तश्चेदित्यर्थः । द्विगुणं-ब्राह्मणद्वयं, तावद्धन-द्विगुणधनं वा । *यथाशक्तीति यथाशक्त्योक्तकल्पविकल्पार्थम् । आतुरो-व्रतभङ्गेन व्याकुलः । व्रतभङ्गेऽपि धृष्टस्य धार्त्र्यातुरोधेन द्विगुणत्रैगुण्यादि कल्प्यम् ।

उपवासेष्वशक्तानां नक्तं भोजनमिष्यते ।

मदनरत्ने वायवीये—

द्रव्यदातोपवासस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयम् ।

तथाऽपराके देवलः—

ब्रह्मचर्यं तथा शौचं *सत्यमामिष*वर्जनम् ।

व्रतेष्वेतानि चत्वारि वरिष्ठानीति निश्चयः ॥

मात्स्ये—

तस्मात्कृतोपवासेन स्नानमभ्यङ्गपूर्वकम् ।

वर्जनयिं प्रयत्नेन रूपघ्नं तत्परं वृष ॥

*अन्ये च नियमास्तत्र तत्रान्वेषणीयाः ।

अथ स्त्रीव्रतेषु विशेष उच्यते । तत्र हेमाद्रौ व्रतकाण्डे

गारुडे—

गन्धालंकारताम्बूलपुष्पमालानुलेपनम् ।

उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम् ॥ इति ।

इदं च सभर्तृकोपवासविषयम् ।

अथ वा विप्रमुखेभ्यो दद्याद्दानं च शक्तितः ।

इति स्मृतेर्यथाशक्तिदानपक्षोऽपि द्रष्टव्यः ।

ब्रह्मचर्यं व्याख्यास्यते । शौचमतिविस्तृतत्वान्नेह प्रस्तूयते । *सत्यं—

प्राणात्पये, दारपरिग्रहे च प्रश्नानृतान्याहुरपातकानि ।

इति वचनोक्तानि पश्चानृतानि,

(स्त्रीषु नर्मविवाहे च वृत्त्यर्थे प्राणसंकटे ।

गोब्राह्मणार्थे हिंसायां नानृतं स्याज्जुगुप्सितम् ॥

इत्युक्तानि च तानि)

वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेत् ॥

इत्यादि चानृतं, तदन्यानृताभावः । *आमिषं—मांसं चातुर्मास्ये

वक्ष्यमाणं, पारिभाषिकमामिषं च । *अन्ये चेति । अत्र

शरीरसाधनापेक्षं नित्यं यत्कर्म, तद् वमः ।

अञ्जनं च सुताम्बूलं कुङ्कुमं रक्तवाससी* ।

धारयेत्सोपवासाऽपि अवैधव्यकरं यतः ॥

विधवा *यतिमार्गेण, कुमारी वा यदृच्छया ॥

इति तत्रैव भविष्योक्तेः । तथा विष्णुधर्मे-

सर्वेषु तूपवासेषु पुमान्वाऽथ सुवासिनी ।

धारयेद्रक्तवस्त्राणि कुसुमानि सितानि च ॥

विधवा शुक्लवसनमेकमेव हि धारयेत् ॥

मनुरपि-

पुष्पालङ्कारवस्त्राणि गन्धधूपानुलेपनम् ।

उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम् ॥

मदनरत्ने व्यासः—

दन्तधावनपुष्पादि व्रतेऽप्यस्या न दुष्यति । इति ।

यद्यपीदं* सर्वोपवासविषयं प्रतीयते, तथापि शि-
ष्टाचारात्सौभाग्याद्यर्थं क्रियमाणनवरात्रत्रिरात्राष्टुप-
वासविषयमेव, न त्वेकादश्यादिविषयम् ।

नियमस्तु स, यत्कर्म नित्यमागन्तुसाधनम् ॥

इतियमनियमयोर्भेदादिह तादृशा वस्त्रग्रहणादयो नियमा ग्राह्याः ।
तेन स्थलत्रयमालम्ब्य व्रताङ्गानां नियमानां लिखनादन्ये तादृशास्ते
क सन्ति?, इति परास्तम् । *रक्तवाससी—रञ्जितवाससी । द्वि-
वचनं कञ्चुकाभिप्रायम् । दक्षः—

श्रुतिस्मृतिप्रमाणेन वस्त्रं ग्राह्यं च धारयेत् । इति ।

“अश्रीरा तनूर्भवति रुशती पापयाऽमुया । पतिर्यद्वध्वो वाससा
स्वमङ्गमभिधित्सते” इति दाशतयीश्रुतिः । स्मृतयश्च तत्र तत्र प्रसि-
द्धाः । एवं यज्ञोपवीतोपवस्त्रादि बोध्यम् । *यतिमार्गेणेत्युपमानो-
पादानात्फलाद्यनुकल्पानां निवृत्तिः । एवं यतिचान्द्रायण एव
विधवानामधिकारो न तु यवमध्यादौ इत्यादि बोध्यम् । *इदं—

असकृज्जलपानाच्च सकृत्ताम्बूलचर्वणात् ।

उपवासः प्रणश्येत दिवास्वापाच्च मैथुनात् ॥

इत्यपरार्कं देवलेन तन्निषेधात् । न चास्य पुंविषय-
त्वेन सावकाशत्वात् स्त्रीणां ताम्बूलादि प्राप्नोतीति
वाच्यम् । ताम्बूलादिप्रापकस्यैवैकादशीतराविषयत्वेन
*वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वात् । यत्तु हरिवंशे-

अञ्जनं रोचनं चैव गन्धान्सुघनसस्तथा ।

व्रते चैवोपवासे च नित्यमेव विवर्जयेत् ॥

शिरसोऽभ्यञ्जनं *सौम्ये नैवभेतत्प्रशस्यते ।

न पादयोर्न गात्रस्य स्नेहेनेति स्थितिः स्मृता ॥ इति,
तत्तत्रैवोक्तपुण्यकव्रतविषयं न तु सर्वत्र, पूर्वोक्तविरोधा-
दिति मदनरत्ने उक्तम् । तत्रैव-

अश्रुप्रपातो रोषश्च कलहस्य कृतिस्तथा ।

उपवासाद्गताद्यापि सद्यो अंशयति स्त्रियम् ॥

स्त्रियमित्युपलक्षणम् । मदनरत्ने शिवधर्मे-

दानं व्रतानि नियमा ज्ञानं ध्यानं हुतं जपः ।

यत्नेनापि कृतं सर्वं क्रोधितस्य वृथा भवेत् ॥

अथ सूतकादौ निर्णयः-‘तत्र शावसूत्याशौचयोः
सर्वस्मार्तकर्मनिवृत्तिर्निबन्धेषु *स्पष्टैव । गौडास्तु क्षता-
शौचादावपि तामाहुः-

जानूर्ध्वं क्षतजे जाते नित्यकर्म न चाचरेत् ।

नैमित्तिकं च तदधः स्रवद्रक्तो न चाचरेत् ॥

दन्तधावनताम्बूलचर्वणादिकर्तव्यतावाक्यम् । *वैपरीत्यस्यापी-
ति । सुभगाचिह्नानां सौभाग्यार्थव्रत एवौचित्याच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ।
*सौम्ये इति सम्बुद्धिः । *स्पष्टैवेति ।

स्मार्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके ।

*लोतके च समुत्पन्ने ज्वरकर्मणि मैथुने ।

धूमोद्गारे तथा यान्तौ नित्यकर्माणि संत्यजेत् ॥

द्रव्ये भुक्ते त्वजीर्णे च नैव भुक्त्वापि किञ्चन ।

कर्म कुर्यान्नरो नित्यं सूतके मृतके तथा ॥

इति कालिकापुराणात् । वस्तुनस्तु पूर्वं देवीपूजोपक-
मात्तन्मात्रविषयत्वमस्येति युक्तं प्रतीमः । तथा हेमा-
द्रौ पाद्ये-

गर्भिणी *सूतिकादिश्च कुमारी वाऽथ रोगिणी ।

यदाऽशुद्धा तदाऽन्येन कारयेत्, *प्रयता स्वयम् ॥ इति ।

पुंसोऽप्येष विधिः । लिङ्गस्याविवाक्षितत्वात् । तेन 'यस्मि-
न्व्रते यत्पूजाद्युक्तं तदन्येन कारयेत्, शारीरनियमान्
स्वयं कुर्यात्' इति हेमाद्रिव्याचख्यौ । 'न व्रतिनां व्रते'
इति विष्णूक्तेश्च । *आरम्भस्तु न भवत्येव ।

तदाह-शुद्धितत्त्वे विष्णुः-

बहुकालिकसङ्कल्पो गृहीतश्च पुरा यदि ।

सूतके मृतके चैव व्रतं तन्नैव दुष्यति ॥

एतत्काम्यव्रतपरम् । नित्यं त्वनारब्धमपि कार्यमिति
गौडाः । मदनरत्ने-

इत्युक्तेः । *लोतकं-(१) लूतासंपर्कजः स्फोटभेदः । *सूतिकादि-
रिति । आदिना रजस्वलाग्रहः । सूतिकापदं विंशत्यादिदिनपर्यन्त-
परम् । *प्रयतेति । (२) प्रयता तु स्वयं कुर्यादित्यर्थः । *आरम्भ-
स्त्विन्ति । स्वस्याशुद्धेः, तत्र प्रतिनिध्यभावाच्च । अत्राधिकः पाठः-
'तदाह-शुद्धितत्त्वे विष्णुः । 'बहुकालिकसङ्कल्पो गृहीतश्च पुरा

(१) लूता-तन्तुषायो जन्तुविशेषस्तन्मूत्रसंपर्कजन्यः स्फोटभेद इत्यर्थः ।

(२) शुद्धेत्यर्थः ।

पूर्वसङ्कल्पितं यच्च व्रतं सुनिगतव्रतैः ।

तत्कर्तव्यं नरैः शुद्धं *दानार्चनविवर्जितम् ॥

माधवीये कौर्मे-

काम्योपवासे प्रक्रान्ते त्वन्तरा मृतसूतके ।

तत्र काम्यव्रतं कुर्याद्दानार्चनविवर्जितम् ॥ इति ।

एतेन साङ्गेऽधिकाराद् व्रताङ्गदेवपूजादि कार्यमिति व-
र्धमानोक्तिः परास्ता *प्रारब्धं पूजादि कार्यमेव । नव-
रात्रे तु तत्रैव विशेषं वक्ष्यामः । *एवं रजस्वलाऽपि ।

यत्तु सत्यव्रतः—

यदि । सूतके मृतके चैव व्रतं तत्रैव दुष्यति' । एतत्काम्यव्रतपरम् ।
नित्यं त्वनारब्धमपि कार्यमिति गौडाः" इति । अथ व्याख्या
गौडमतमाह—एतदिति । अत्र नित्ये शौचरूपाङ्गवाधापत्तिरि-
त्यरुचिः । दानेति । अनन्यसाध्यजपहोमाद्युपलक्षणम् । *प्रारब्धं
पूजादीति । 'न व्रतिनां व्रते' इति विष्णूक्तेः 'पूजामन्येन कारयेत्'
इति निषेधस्य प्रारब्धपूजाशेषपरत्वासम्भवात् । तत्र दानं सूतकान्ते
कार्यमिति वक्ष्यति । अर्चनं त्वन्येनैव कारणियम् ।

सूतके तु नरः स्नात्वा प्रणम्य शिरसा हरिम् ।

इति तु स्वयं पूजां विनाऽशनाकरणव्रतपरम् । "प्रणम्य मनसा
हरिम्" इति पाठे कायिक्याः पूजाया अन्येनैव कर्तव्यत्वार्थम्(१) ।

पठन्ति च

सूतकात्प्राक् समारब्धमनेकाहं तु यद् व्रतम् ।

कायिकं तत्तु कुर्वीत, न तु दानार्चनं जपम् ॥

सूतकाहे तु यत्किञ्चिद्दानाद्यन्तरितं भवेत् ।

सूतकानन्तरे त्वहिं तत्कर्तव्यमतन्द्रितैः ॥ इति ।

न हीदं प्रारब्धपूजाद्यर्द्धत्यागं बोधयति, किं तु दानादेरप्रारम्भ-
म् । 'दानाद्यन्तरितम्' इत्येवोक्तेः । यत्र पूजायामन्यः कर्त्ता न लभ्य-

प्रारब्धदीर्घतपसां नारीणां यद्रजो भवेत् ।

न तत्रापि व्रतस्य स्यादुपरोधः कदाचन ॥ इति,

तत् *प्रतिनिधिना कारयेदित्येतत्परम् । तदुक्तं

मदनरत्ने मात्स्ये-

अन्तरा तु रजोयोगे पूजामन्येन कारयेत् । इति ।

प्रतिनिधयश्च निर्णयामृते पैठीनसिः-

भार्या पत्युर्व्रतं कुर्याद्भार्यायाश्च पतिव्रतम् ।

अंसामर्थ्ये परस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते ॥

स्कान्देशपि-

पुत्रं वा विनयोपेतं भगिनीं भ्रातरं तथा ।

एषामभाव एवान्यं ब्राह्मणं वा नियोजयेत् ॥

कात्यायनः-

पितृमातृभ्रातृपतिगुर्वर्थे च विशेषतः ।

उपवासं प्रकुर्वाणः *पुण्यं शतगुणं लभेत् ॥

मातामहादीनुद्दिश्य एकादश्यामुपोषणे ।

ते, कर्त्रन्तरेण दुष्करश्च पूजाविशेषस्तत्र सूतकान्ते इत्यर्थः । *एव-

मिति । दानादिकमन्ते कुर्यात्, इतरत्स्वयं कारयेदित्यर्थः । *प्र-

तिनिधिनेति । यद्यपीदं दीर्घकालव्यापिमासोपवासादिवैव एक-

विधिविषये प्रवर्त्तते इति प्रतीयते, तथापि वर्षादिपर्यन्तमभ्यासेन

फलसाधनेष्वपि योजयितुं शक्यत्वात्तत्रापि प्रवर्त्तते इति भावः ।

*पुण्यामिति । अगृहीतव्रतः प्रतिनिधिरित्यादिः ।

कर्त्ता शतगुणं पुण्यं प्राप्नोत्यत्र न संशयः ।

यमुद्दिश्य कृतं सोऽपि सम्पूर्णं फलमाप्नुयात् ॥

इत्युक्तेः । गृहीतव्रतस्य तु तस्य स्वोपवासफलमपि ।

उपवासफलं ताभ्यां समग्रं समवाप्यते ।

इत्युक्तेः । अनयोश्च दक्षिणा न देया पुण्यप्राप्तेः सत्त्वात् । 'पि-

तृमातृस्वसृ' इत्याद्युपक्रम्य-

कृते ते तु फलं विप्राः समग्रं समवाप्नुयुः ॥
मदनरत्ने प्रभासखण्डे—

भर्ता पुत्रः पुरोधश्च भ्राता पत्नी सखाऽपि च ।

यात्रायां धर्मकार्येषु जायन्ते प्रतिहस्तकाः ॥

एभिः कृतं महादेवि स्वयमेव कृतं भवेत् ।

तत्रैव वायवीये—

स्वयं कर्तुमशक्तश्चेत्कारयति पुरोधसा ।

इदं च सर्ववर्णसाधारणम् । अविशेषात् । यत्तु कश्चिन्म-
होक्ष आह—‘शूद्रस्य ब्राह्मणादिरेव प्रतिनिधिर्युक्तो न
शूद्रः ।

जपस्तपस्तीर्थसेवा प्रव्रज्या मन्त्रसाधनम् ।

विप्रैः संपादितं यस्य संपन्नं तस्य तत्फलम् ॥

इति मरीचिवचनात्’ इति, तत्तुच्छम् । प्रव्रज्यादीनां
शूद्रेऽसंभवात्, ‘विशये प्रायदर्शनात्’ इति न्यायेनास्य
ब्राह्मणादिगोचरत्वात् । यदापि—

दक्षिणा नात्र दातव्या शुश्रूषा विहिता हि सा ।

इति वचनाच्च । अत्र कनिष्ठस्वसादेः कन्यादेः पुत्रादेश्च ज्येष्ठ-
भ्रात्रादिः प्रतिनिधिर्भवत्येव भार्यायाः पतिरिव । तत्र कापि न द-
क्षिणा । ‘शुश्रूषा विहिता हि सा’ इति हेतुमन्निगदात् । यत्तु ‘स्वयं
कर्तुमशक्तश्चेद्’ इत्युपक्रम्य

हिरण्यं दक्षिणां दद्यात्स्वशक्त्या चानुरूपतः ।

इति पुरोधसे दक्षिणादानमुक्तं, तत् तदर्थिने द्रष्टव्यम् । *विशये
इति । विशये संशये प्रायः पदान्तरसमाभिव्याहारस्तस्य दर्शना-
न्नियामकत्वोपगमादिसर्थः (१) । तथा च प्रव्रज्यासाहचर्येण ब्राह्म-

(१) अग्निहोत्रदोहाधिकारे “वत्समालभेत” इति श्रुतम् । तत्र
किमनेन वाक्येनाग्निहोत्राङ्गतया पशुयागो विधीयते उत पशु-
स्पर्शमात्रमिति संशयः । अत्रोच्यते—वत्सालम्भो यजिकर्म प्राणिद्रव्य-

उपवासो व्रतं होमस्तीर्थस्नानजपादिकम् ।

णाधिकारिकप्रातिनिध्यमेव तद्विषय इति भावः । *होम इति ।

स्त्रीणां होमो न दातव्यः पञ्चगव्यं तथैव च ।

इति (१) ब्रह्मकूर्चहोमनिषेधोऽपि साक्षादेव । विप्रद्वारा स्त्रीशूद्रयोरेत-

कालम्भत्वाद् वायव्यवदित्यनुमानेन यागत्वाध्यवसाये याग एव वत्सालम्भ इति । यदि च यागस्य द्रव्यदेवतास्वरूपत्वेन वायव्यादिवदत्र देवतासंयोगाभावाच्च यागत्वाध्यवसायः । न च “आज्यं द्रव्यमनादेशे देवता मान्त्रवर्णिकी” इति “पूषासीति वत्समुपसृजति” इति वत्सालम्भे ‘पूषासि’ इति-मन्त्रविधानात्तत्रत्यपूपदेवतायाः प्रकृते संयोगोऽस्त्येवेति वाच्यम् । उपसृजतः समीपधारणार्थकतयाऽऽलम्भार्थकत्वाभावेन तेन वाक्येनोक्तमन्त्रस्य वत्सालम्भे विनियोगस्य विधानुमशक्यत्वात् । असिशब्दसामानाधिकरण्येन पुष्टियोगेन च पूषशब्दस्य वत्सपरतया देवतापरत्वाभावाच्च इत्युच्यते, तथापि “वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः” इत्यत्रालभतेर्योगार्थत्वावधारणे नात्रापि प्राणिकर्मतया प्रयुज्यमानत्वाविशेषात्पूर्वं यागार्थं तस्यावधारिते चोदकेनाग्नीषोमीयस्य विध्यन्तातिदेशाद्देवतालाभसिद्धेर्यागत्वाध्यवसाय इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तसूत्रम् “विशये प्रायदर्शनात्” (जै० सु० २-३-६-१६) । विशये-संशये, यागविधिः संस्कारविधिर्वेति संशये प्राये-दोहनादिसंस्कारप्रकरणे दर्शनात्-पाठात् संस्कारविधित्वमेवेत्यर्थः । अयं भावः “वायव्यमालभेत” इत्यत्र यागार्थतया “अध्वर्युमालभेत” इत्यत्र स्पर्शार्थतया च दृष्टस्य आलभतेः प्रकरणात् स्पर्शार्थकत्वमेव । न चोक्तानुमानेन यागार्थत्वाध्यवसायः । सामान्यतो दृष्टानुमानस्य वैदिकार्थं प्रवृत्त्यसम्भवात्, “अध्वर्युमालभेत” इत्यत्र व्यभिचाराच्च । न च स्पर्शो दोहनबलाद् “वत्समुपावसृजति” इत्युपावसर्जनबलाद्वा सिद्ध एवेति तद्विध्यानर्थक्यमिति वाच्यम् । उक्तवाक्येन चादुकरणात्मकस्पर्शविशेषलक्षणसंस्कारविधानात्तस्य चात्राप्राप्तेरिति वत्सालम्भस्तत्संस्कार एवेति सिद्धान्तः ।

(१) ब्रह्मकूर्चहोमः—पञ्चगव्यहोमः । स च “सप्तावरास्तु ये दर्मा अच्छिन्नाप्राः शुकत्वियः । एतैरुद्धृत्य होतव्यं पञ्चगव्यं यथाविधि” । तत इत्यादिनेतिकर्तव्यताविशिष्टः पराशरस्मृतावेकादशाध्याये स्पष्ट इति एवावगन्तव्यः । पञ्चगव्यद्रव्याण्यपि “गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । निर्दिष्टं पञ्चगव्यं तु पवित्रं पापशोधनम्” इति तत्रैव स्पष्टानि ।

इति पूर्वार्धस्तदापि स एव दोषः ।

“*स्त्रीशूद्रपतनानि षट्”इति(१) मानवीये जप-
निषेधात् ।

द्वचनेन होमोक्तेरिति केचित् । द्विजस्त्रीणां पञ्चगव्यधिकारः ।

स्त्रीशूद्रस्य तु शुद्ध्यर्थं प्राजापत्यं समाचरेत् ।

पञ्चगव्यं च कुर्वीत स्नात्वा पीत्वा शुचिर्भवेत् ॥

इति पराशरोक्तेः । उत्तरार्द्धे च स्त्रीमात्रान्वयो न शूद्रस्य(२) ।

पञ्चगव्यं पिबेत् शूद्रो ब्राह्मणस्तु सुरां पिबेत् ।

उभौ तौ पापकर्माणौ पूयाख्ये नरके वसेत् ॥

इति निषेधात् ।

गोमूत्रं गोपयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।

पञ्चगव्यं पिबेदेतत् श्वपाकमपि शोधयेत् ॥

इति तु यस्य पञ्चगव्येऽधिकारः तत्परं, न त्वपूर्वाधिकारं
बोधयति । ‘श्वपाकम्’इत्यर्थवादात्(३) । *स्त्रीशूद्रेति ।

जपस्तपस्तीर्थयात्रा प्रव्रज्या मन्त्रसाधनम् ।

देवताराधनं चेति स्त्रीशूद्रपतनानि षट् ॥ इति ।

(१) अत्र यद्यपि लिखितपुस्तकेषु समग्रः श्लोकोऽयमुपलभ्यते,
तथापि टीकायां तस्योपलम्भादस्माभिमूले उपेक्षितः ।

(२) वस्तुतस्तु उत्तरार्द्धे शूद्रस्याप्यन्वयो भवत्येव, तस्य प्रा-
यश्चित्ताङ्गपञ्चगव्यप्राशनेऽधिकारादेतद्वचनेन तदङ्गभूतस्यैव पञ्चगव्य-
स्य बोधनात् । अत एव “शूद्राणां नोपवासः स्यात् शूद्रो दानेन
शुद्ध्यति । ब्रह्मकूर्चगहोरात्रं श्वपाकमपि शोधयेत्” ॥ इति पराशर-
स्मृतौ—“मृतपञ्चनखात् कृपादत्यन्तापहतमुदकं पीत्वा ब्राह्मणस्य-
हमुपवसेद्, द्यौं राजन्य, एताहं वैश्यः, शूद्रो नक्तं, सर्वे चान्ते
पञ्चगव्यं पिबेयुः”इति विष्णुस्मृतौ च शूद्रस्य पञ्चगव्यपानं सङ्गच्छते ।
अनुपदोक्तात्रिवचनं तु स्वतन्त्रपञ्चगव्यपानस्यैव निषेधकं । त्वप्रत्य सुरा-
पानवदिति न तद्विरोध इति बोध्यम् ।

(३) एतत्पञ्चगव्यपानं श्वपाकमपि शोधयेत् किं पुनरन्येषामि-
त्यर्थात् ।

ब्राह्मणो हीनवर्णस्य यः कुर्यात् कर्म किं च न ।

स तां जातिमवाप्नोति इह लोकं परत्र च ॥

इति कालहेमाद्रौ मरीचिनिषेधाच्च ।

यद्यपि स्त्रियाः शूद्रस्य च तीर्थयात्रा वर्तते, भारते पुष्करं मकृतं

जन्मप्रभृति यत्पापं स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ।

पुष्करे गतमात्रस्य सर्वमेव प्रणश्यति ॥ इति ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा राजसत्तम ।

न वियोनिं व्रजन्त्येते स्नात्वा तीर्थे महात्मनः ॥

इति च लिङ्गात्, तथापि सधवायाः स्त्रियः

नास्ति स्त्रीणां पृथग्गङ्गो न व्रतं नाप्युपोषणम् ।

पतिं संसेवते या तु तेन स्वर्गे महीयते ॥

नास्ति स्त्रीणां पृथग्गङ्गो न व्रतं नाप्युपोषणम् ।

भर्तृशुश्रूषणैवैता लोकानिष्टान् व्रजन्ति हि ॥

इत्यादौ यज्ञादीनामुपलक्षणत्वात्तीर्थयात्रादावपि भर्ता विना, प-
तिशुश्रूषात्यागे च नाधिकारः । विधवायास्तु

बाल्ययौवनवत्या वा वृद्ध्या वाऽपि योपिता ।

न स्वातन्त्र्येण कर्तव्यं किञ्चित्कार्यं गृहेष्वपि ॥

इति मनूक्तेः,

रक्षेत्कन्यां पिता, (१)विन्नां पतिः, पुत्रास्तु वार्द्धके ।

अभावे ज्ञातयस्तेषां न स्वातन्त्र्यं क्वचित् स्त्रियाः ॥ (या० १-८५)

इति याज्ञवल्क्योक्तेश्च पुत्रज्ञात्याद्यनुमतिं विना नाधिकारः । एवं

शूद्रस्तु द्विजशुश्रूषाविरुद्धं धर्ममाचरन् ।

नरके पच्यते तद्वेदेदश्रवणकीर्त्तनात् ॥

इति भारतोक्तेः,

निरन्तरं तीर्थसेवा संन्यासो मन्त्रसाधनम् ।

देवताराधनं ध्यानं तेषां पापावहं परम् ॥

(१) पाणिगृहीतीम् ।

*वस्तुनस्तु संपूर्णतावाचनमात्रमत्रोच्यत इति प्रतिनिधेः का *वार्तैत्यलम् ।

अत्र विशेषमाह त्रिकाण्डमण्डनः—

*काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके च सः ।

*काम्येऽप्युपक्रमादूर्ध्वं केचित् प्रतिनिधिं विदुः ॥

न स्यात्प्रतिनिधिर्मन्त्रस्यामिदेवाग्निकर्मसु ।

स देशकालयोर्नास्ति नारणेरग्निरेव सा(१) ॥

नापि प्रतिनिधानव्यं निषिद्धं वस्तु कुत्रचित् ॥

हिरण्यकेशिसूत्रेऽपि—‘न स्वामित्वस्य भार्यायाः पुत्र-
इति शान्तातपोक्तेश्च विप्रमेधाविरोधेन निरन्तरं च तीर्थया-
त्रादौ शूद्रस्य नाधिकारः । एवं सति अनधिकारिस्त्रीशूद्रकृततीर्थ-
सेवायां पातित्यं मनुना बोध्यते । शान्तातपवाक्ये च “तेषाम्”
इतिशब्देन शूद्राः प्रतिलोमजाश्च परामृश्यन्ते । तेन प्रतिलोमा यथा
धर्महीनास्तथा निरन्तरं तीर्थयात्रापराः शूद्रा इत्यर्थः ।

ब्राह्मणो हीनवर्णस्य यः कुर्यात्कर्म किं च न ।

स तां जातिमवाप्नोति इह लोके परत्र च ॥

इति वाक्यस्य विप्रश्चेत् क्षत्रियादेः प्रतिनिधिस्तदा तस्य(२)
सम्पूर्णफलावाप्तिरस्त्येव, विप्रस्य तु दोष इत्यर्थः । एतेन ‘शूद्र-
व्रते शूद्रस्य ब्राह्मणादेश्च नाधिकारः । होमानाधिकारात् शूद्रस्य ।
दत्तके च नाधिकारः । दत्तकत्वप्रयोजकहोमानाधिकारात्’ इति
प्रत्युक्तम् । स्पष्टं चैतदग्रे । यत्र शूद्रप्रतिनिधिस्तत्र विप्रेण कथं
सम्पादनमित्यत्राह—*वस्तुनस्त्विति । *वार्तैति । तादृश-
सम्पादनरूपप्रज्ञमाहुण्यमेवानेन बोध्यते न तु प्रतिनिधिरित्यर्थः ।
*काम्ये इति । सामर्थ्यं परीक्ष्यैव काम्यस्यारम्भादिति भावः । अ-

(१) सा-अरणिः अग्निरेव, तत्सम्पादकत्वात् । अग्नेश्च प्रतिनिधि-
निषेधादित्यर्थः ।

(२) हीनजातीयस्येत्यर्थः ।

स्य देशस्य कालस्याग्नेर्देवतायाः कर्मणः *शब्दस्य च प्रतिनिधिर्विद्यते' इति(१) ॥

अथ व्रतादिसन्निपाते निर्णयः । तत्र तिथिद्वयसन्निपाते तत्रोक्तं दानहोमादि *क्रमेणानुष्ठेयम्, अविरोधात् । इदं पूर्वारब्धेष्वेव । एकमध्येऽन्यकाम्यकर्मारम्भस्तु न भवत्येव गुणफलादृते । "यस्य यज्ञे प्रततेऽन्तरा यज्ञस्तायते तं यज्ञं निर्कर्त्तुं निर्गृह्णाति" इतिराणकधृतश्रुतेः । यज्ञः-व्रतादिकर्मपात्रम् । अनङ्गेन व्यवधानदोषस्य सर्वत्र साम्यात् । शिष्टास्तु साधकार्तिकस्नानादिमध्ये लक्षहोम-तुला-भारतश्रवणाद्याचरन्ति, तन्नित्यमध्येऽस्तु-काम्यमध्ये तु चिन्त्यम् । यत्र तु नक्तैकभक्तादौ विरोधस्तत्र प्राथम्यादेकभक्तं कार्यम् । नक्तं तु परेशुन्तरा सामर्थ्याभावे त्वाह-*काम्येऽपीति । *शब्दस्य-मन्त्रस्य । *क्रमेणेति । यत्रोपवासद्वयमेकभक्तादिद्वयं वा तत्राङ्गिनस्तन्त्रम् । भिन्नदैवत्यत्वादिना विरुद्धं पूजाहोमाद्यङ्गं सहैव कार्यम् ।

पाकयज्ञान् समासाद्य एकाज्यानेकवर्हिषः ।

एकस्विष्टकृतः कुर्यान्नानापि सति दैवते ॥

इति न्यायात् । इदं पूर्वारब्धेष्वेव । पूर्वारब्धकर्ममध्ये च कर्मारम्भो न भवति । "यस्य यज्ञे प्रततेऽन्तरा यज्ञस्तायते तं यज्ञं निर्कर्त्तुं निर्गृह्णाति" इति श्रुतेः । यज्ञे इति व्रतादिकर्मोपलक्षणम् । अनङ्गेन व्यवधानरूपदोषस्य तुल्यत्वात् । तत्रापि गुणफलकमनङ्गमपि

(१) वस्तुतस्तु पिण्डादकाकियादौ पुत्रस्य प्रतिनिधिर्भवत्येव । "क्षेत्रजादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान् । पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः ॥" इत्यादिचचनात् । हिरण्यकोशिसूत्रीयनिषेधस्तु "तत्तन्तवे ज्योतिष्मतीं तामाशिपमाशास्ते" इत्याशीराशंसने, पिता-पुत्रीये सामनि "अमुकस्य पिता यजते" इतिवाचने च पुत्रप्रतिनिधिकरणस्य बोध्यः ।

भवत्येव । तत्र “गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत्” इत्यादौ पुरुषार्थस्यैव क्रत्वर्थत्वात्(१) ।

यत्तु शिष्टानां माघकार्तिकस्नानादिमध्ये लक्षहोम-तुलादान-भारतश्रवणाद्याचरणं, तन्नित्यमध्ये, न तु काम्यमध्ये । वस्तुतस्तु ययोः पुरुषार्थयोर्व्रतादिकर्मणोर्न विरोधस्तयोरेकमध्येऽपरानुष्ठानं युगपदारम्भो वा भवत्येव । यथा काम्यकार्तिकादिस्नान-काम्यतद्-व्रतयोः । तत्र सर्वाङ्गोपसंहारेण स्वयं तादृशद्वयस्य सुकरत्वात् । अन्यत्र च प्रथमोपक्रान्तमेव कार्यं प्राथम्याद्—अनुपसजातविरोधित्वात्(२) ।

(१) दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते “चमसेनापः प्रणयेद्, गोदोहनेन पशुकामस्य” इति । गावो दुह्यन्ते यस्मिंस्तद् गोदोहनं-दोहनपात्रं तेनेत्यर्थः । तत्र गोदोहनस्य क्रतुपुरुषोभयार्थत्वमुत पुरुषार्थत्वमेवेति संशयः । अत्रोच्यते कामिसमभिव्याहृतषष्ठ्याः शेषित्वार्थकतया तच्छ्रुत्या पुरुषार्थत्वावगतेः क्रतूपकारकतया क्रत्वर्थतावगनेश्चोभयार्थत्वमिति । न चोपकारकत्वरूपशेषत्वस्य तृतीये निराकृतत्वात् श्रुतितंश्च क्रत्वर्थत्वानवगतेः कथं तदर्थत्वमिति वाच्यम् । उपकारकत्वे सति सर्वपदार्थग्राहिणा प्रयोगविधिना गोदोहनस्य क्रतूपकारायाप्यवश्यविधेयतया क्रत्वर्थत्वोपपत्तेः, इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तसूत्रम्—“यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य, तस्य लिप्सार्थलक्षणाऽविभक्तत्वात्” इति (ज० सूः ४-१-२) । यस्मिन्-स्वर्गादावनुभूयमाने पुरुषस्य तृप्तिर्भवति तस्य स्वर्गादिफलस्य लिप्सा अर्थलक्षणा-स्वारसिकी, फलस्य प्रीत्याऽविभगादित्यर्थः । अयं भावः—यस्मिन् वाक्ये फलश्रुतिस्तस्य पुरुषार्थत्वबोधकत्वमेवेति श्रुत्या पुरुषार्थत्वमेव । न चोपकारकत्वेन प्रयोगविधिना क्रत्वर्थतयाऽप्यस्य विधानात् क्रत्वर्थत्वमपीति । क्रत्वर्थप्रयोगविधिना गोदोहनस्य क्रत्वर्थत्वाविधानात् । पुरुषार्थेनैव गोदोहनेन प्रसङ्गात् क्रतूपकारसिद्धेः । तस्माद् गोदोहनस्य पुरुषार्थत्वमेवेति । एवं च तस्य कृत्वनङ्गत्वे फलप्रयुक्त्यैव मध्येऽनुष्ठानम् ।

(२) अयं च न्यायो लघुपूर्वमीमांसाधिकरणकौमुदीपरिशिष्टाधिकरणेषु विस्तरेण प्रतिपादितो मयेति तत एवावगन्तव्यः ।

स्तत्तिथौ *गौणकाले कार्यम् । *समकालीनविरुद्धव्रतादौ तु 'एकं स्वयं कृत्वाऽन्यद्धार्यादिना कारयेत्' इति माध-
वः । यत्र तु शिवरात्र्यादौ तिथिमध्ये पारणयाऽहि भो-
जनं प्राप्तम्,

भूताष्टम्योर्दिवा भुक्त्वा रात्रौ भुक्त्वा च पर्वणि ।

एकादश्यामहोरात्रं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

इति तन्निषेधश्च, तत्र पारणाया वैधत्वादिवैव भो-
जनम् । निषेधस्तु रागप्राप्तभोजनाविषयः । एवमष्टम्या-
दिनक्तव्रते संक्रान्त्यादौ रवौ संकष्टचतुर्थ्या च रात्रौ
भोजनम् । यत्र त्वष्टम्यादौ दिवा भुजिनिषेधः, संक्रमे
च रात्राविति निषेधद्वयं तत्रोपवास एव कार्यः । य-
द्यापि पुत्रिण उपवासोऽपि निषिद्धस्तथापि-

उपवामनिषेधे तु भक्ष्यं किञ्चित्प्रकल्पयेत् ।

इति वचनात्किञ्चिद्वक्ष्यित्वोपवासः कार्यः । चा-
न्द्रायणमध्ये एकादश्यादौ तु ग्राससंख्यानियमेन भो-
जनं कार्यमेव । चान्द्रायणस्य काम्यत्वेन नित्यबाध-
कत्वात् । *अबाधेन गत्यसंभवाच्च । एकादश्यामेकान्त-
रोपवासादिपारणायां जलपारणां कृत्वोपवसेत् । "आ-

*गौणकाले-गौणकालसम्भवे । कालस्यात्यन्तवाधाभावा-
दिति शेषः । तदसम्भवे त्वाह- *समेति । एतेन

तिथिद्वयोदितं कर्म तद् व्रतं पृथगारभेत् ।

तिथ्योर्वेधे तु स्नानादि सकृदाह्निकमाचरेत् ॥

इति मरीचिवाक्यं व्याख्यातम् । पृथगाचरेदिति पाठे एकं स्वयम्,
अन्यद्धार्यादिनेत्यर्थः । नैमित्तिकं चान्द्रायणादि संगृह्याऽऽह- *अ-
बाधेनेति । चान्द्रायणादिवाक्येषु चन्द्रोदयकाले ग्राससङ्ख्यावृद्धि-

पो वा अशितमनशितं च" इति श्रुतेः । एव *द्वा-
दश्यां मासोपवासश्राद्धप्रदोषादिषु ज्ञेयम् । एवं *काम्य-
नैमित्तिकनित्यत्वादिकृतं बलाबलं स्वयम्बुद्धमिति दि-
क् ॥ इति कमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ व्रतप-
रिभाषा समाप्ता ॥

अथ प्रतिपदादिनिर्णयः । शुक्ला प्रतिपद् अपराह्ण
व्यापित्वे पूर्वा ग्राह्या । *युग्मवाक्यात् ।

*प्रतिपत्संमुखी कार्या या भवेदापराह्णिकी ।

द्वासवच्छुक्कृष्णपक्षोभयकालविशिष्टभोजनविधेरूपगमात् । *द्वा-
दश्यामिति । द्वादश्यां प्रातः पारणा, मासोपवासे उपवासः,
श्राद्धादौ सायाह्नभोजनादि, तत्र पारणालोपः कार्यः । *काम्ये-
ति । यत्र काम्ये कृते नित्यनैमित्तिकयोरर्थतः सिद्धिस्तत्र काम्यं
वर्तीय इत्यर्थः ।

*युग्मेति । 'प्रतिपद्यप्यमावास्या' इत्यादि । नन्वेवं सायाह्नमात्र-
व्याप्ताऽपि पूर्वाविद्धा भवतीति किमपराह्णव्याप्त्येत्यत्राह—*प्रति-
पदिति । विष्टतं च संमुखीत्वं

संमुखी नाम सायाह्नव्यापिनी दृश्यते यदा ।

इति पूर्वाद्धेन । इदं च प्रतिपदः प्राप्ते पूर्वविद्धत्वरूपे सामुख्ये
आपराह्णिकत्वरूपं तद्विशेषं विधत्ते, प्रातःकालिके प्रधानाङ्गनिर्वापे
प्रातःकालसामान्ये प्राप्ते "पुरा वाचः प्रवदितोर्निर्वपेत्" इति तद्वि-
शेषविधिवत्, नत्वापराह्णिक्याः सामुख्यं गौरवात् । याचिदमा-
पराह्णिकपित्र्यविषयमिति, तन्न ।

प्रतिपत्सैव विज्ञेया या भवेदापराह्णिकी ।

दैवकर्म तथा ज्ञेयं पित्र्यं च मनुरब्रवीत् ॥

इति माधवीयवचने दैवकर्मपदस्य एकभक्त-नक्त-प्रतिपदिष्टीनां
पृथक्निर्णयसत्त्वेन उपवासपरत्वात् । पित्र्यं—मृताहश्राद्धम् । एको-

इति स्कान्दोक्तेः । *शुक्ला स्यात्प्रतिपत्तिथिः प्रथ-
मतश्चेत्साऽपराह्णे भवेत्' इति दीपिकोक्तेश्च । अपराह्ण-
श्च पञ्चधा भक्ते दिने चतुर्थो भागः । *तदभावे सा-
याह्नव्यापिनी ग्राह्या ।

तदभावे तु सायाह्नव्यापिनी परिगृह्यताम् ।

इति माधवोक्तेः । कृष्णा तु परा* । कृष्णा तूत्तर-
तोऽखिला'इति दीपिकोक्तेः । *कृष्णाऽपि पूर्वैवेत्यनन्त-
भट्टाः । सर्वतिथिषु वर्ज्यान्युक्तानि सुहर्तृदीपिकायाम्-
दिष्टादेः "आमश्राद्धं तु"इत्यादिना विशिष्यकालोक्तेः । *शुक्लेति ।
दिनान्तरवदेवापराह्णिकत्वे प्राप्ते पुनर्वचनं प्रतिपदोक्तापराह्ण-
स्पर्शेऽपि पूर्वदिनग्राह्यत्वार्थमित्यभिमानः । अत्रापराह्णव्याप्तेरनिर्ण-
यकत्वापत्तिररुचिः । *तदभावे इति । कथंचित्पूर्वदिनान्तराये
परेऽह्नि भवत्येव शेषिलोपस्यान्यायत्वात् । *परेति । "प्रति-
पत्सद्वितीया स्यात्"इत्यस्य कृष्णपक्षे प्रवृत्तेः । *कृष्णाऽपि ।

प्रतिपत् पञ्चमी चैव उपोष्या पूर्वसंयुता ।

इतिजाबाल्युक्तेः,

पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी ।

प्रतिपन्नवमी चैव कर्त्तव्या संमुखी तिथिः ॥

इतिपैठीनस्युक्तेश्च,

प्रतिपत्पञ्चमी चैव सावित्रीभूतपूर्णिमा ।

नवमी दशमी चैव नोपोष्याः परसंयुताः ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्ते उपवासे परविद्धानिषेधाच्च । 'उदये तूपवा-
सस्य'इति सामान्यवचनं तु बाध्यते । 'प्रतिपत्सद्वितीया स्यात्'
इत्यापस्तम्बवाक्यं तु उपवासेतरदैवकर्मविषयं सामान्यवाक्यस्-
स्योपवासविषयैः पूर्ववाक्यैः संकोचात्, उपवासेऽप्यनापराह्णिक-
प्रतिपद्विषयं च । उपवासेतरदैवकर्मसु शुक्ला पूर्वविद्धा ग्राह्या । 'प्रति-
पद्यप्यमावास्या'इति युगमावाक्यात् । सा तु पूर्ववदापराह्णिकी । तदभावे

तूत्तरैव । 'प्रतिपत्सद्वितीया स्यात्' इत्युक्तेः । इदं च वचनं सामान्य-
विषयत्वाद् विशेषविषयेण युग्मवाक्येनापराङ्मिपूर्वविद्धशुक्लप्रति-
पद्विषये बाधितमपि युग्मवाक्यानिर्णयपक्षेषु प्रवर्तते । "बाधकाभावे
बाध्यस्य निरपवादत्वात्" इति न्यायात् । अत एव तादृशदैवकर्म-
सु कृष्णोत्तरविद्धा ग्राह्या पूर्वोक्तसामान्यवचनादिति परिष्कुर्वन्ति ।
अत्रेदमरुचिबीजम्—अस्तु उपवासेतरदैवकर्मणि भवदुक्तमेव, उपवा-
से तु कथं पूर्वा ? तद्विधायकानां शुक्लपक्षपरतया संकोचसम्भवात्,
'प्रतिपत्सद्वितीया' इत्यस्य सामान्यतः कृष्णपक्षपरत्वादिति । उपवा-
सश्च सर्वतिथिषु नारदेनोक्तः ।

शुक्लान् वा यदि वा कृष्णान् प्रतिपत्प्रभृतींस्तिथीन् ।

उपोष्यैव वलिं दत्त्वा विधिना ह्यपरे दिने ॥

ब्राह्मणान्भोजयित्वा तु सर्वपापैः प्रमुच्यते । इति ।

उपवासोत्तरदिने च पारणं कार्यं, तच्च भोजनम् ।

उपवासेषु सर्वेषु पूर्वाह्णे पारणं भवेत् ।

अन्यथा तु फलस्यार्द्धं धर्ममेवोपसर्पति ॥

इतिदेवलोक्तेः । धर्मो—यमः । पारणं—कर्मसमाप्तिः, अभोजना-
त्मकोपवाससमाप्तिश्च भोजनमेव । न च रागप्राप्तं भोजनमनूद्य पूर्वा-
ह्णमात्रं विधीयताम् । शास्त्रीयकर्मसमाप्तेरुद्यापनादिवच्छास्त्रीयत्वाव-
श्यभावात् । "भोक्ष्येऽहं पुण्डरीकाक्ष" इति सङ्कल्पविषयत्वाद्प्राशन-
रूपप्रतिनिधिविधानाच्च । तच्च पारणं तद्दिने उपोष्य तिथ्यनुवृत्तौ
दिवा तिथ्यन्तप्रतीक्षया भोजनकालश्चेल्लभ्यते तदा तिथ्यन्ते कार्यम् ।

पूर्वविद्धासु तिथिषु भेषु च श्रवणं विना ।

उपोष्य विधिवत्कुर्यात्तत्तदन्ते च पारणम् ॥

इति निगमवचनात् । यदा दिवा तादृशः पारणकालो न
लभ्यते, तदा तिथ्यन्तो न प्रतीक्ष्यः, किं तु दिवैव पारणं कार्यम् ।
सर्वेष्वेवोपवासेषु दिवा पारणमिष्यते ।

अन्यथा पुण्यहानिः स्याद्वते धारणपारणम् ॥

कूष्माण्डं (१) बृहतीफलानि लवणं वर्ज्यं तिलाम्लं तथा
 तैलं चामलकं *दिवं प्रवसता शीर्षं कपालान्त्रकम् ।
 निष्पावांश्च मसूरिकान् फलमथो घृन्ताकसंज्ञं मधु
 घृतं स्त्रीगमनं क्रमात्प्रतिपदादिष्वेवमा षोडश ॥
 शीर्षं-नारिकेलम् । कपालम्-अलावु । अन्त्रं-पटोलम् ।
 भूपालः-

कूष्माण्डं बृहती क्षारं *मूलकं पनसं फलम् ।
 धात्री शिरः कपालान्त्रं नखचर्मतिलानि* च ॥
 क्षुरकर्माङ्गनासेवां प्रतिपत्प्रभृतिं त्यजेत् ॥
 नखं-*शिम्बी । चर्म-मसूरिका ॥
 'द्वितीया तु *कृष्णा पूर्वा, शुक्लोत्तरा' इति हेमाद्रिः ।

इति ब्रह्मवैवर्तात् । धारणमाहारं विना शरीरस्य, तदुत्तरादिने-
 च पारणं-तत् चतुर्थकालभोजनविधिना विहितं, तद्विहायेत्यर्थः ।

न रात्रौ पारणं कुर्यादृते वै रोहिणीव्रतात् ।

तत्र निश्यपि कुर्वीत वर्जयित्वा महानिशाम् ॥

इति भविष्योत्तरे रात्रिपारणनिषेधाच्च ।

यामत्रयोर्ध्वगामिन्यां प्रातरेव हि पारणम् ।

इति वाक्यं तु निर्मूलमिति निवेचनकृतः । *दिवं प्रवसता-
 स्वर्गेच्छुना । *मूलकं-गूलकमिति पाठे शाकभेदः । *तिलाः-
 जर्तिलाः, प्रसिद्धतिला वा । *शिम्बी-तदुद्भवा निष्पावादयः ।
 *कृष्णेति । "द्वितीया प्रतिपद्युता" इत्यापस्तम्बवाक्यं "युग्माग्नि"
 इति युग्मवाक्यं चानयोः शुक्लकृष्णवाक्यं च व्यवस्थापकम् । नन्वेवं
 सर्वकर्मसु व्यवस्थासिद्धौ

तृतीयैकादशी पृष्ठी तथा चैवाष्टमी तिथिः ।

वेधादधस्ताद्वन्युस्ता उपवासे तिथीस्त्विमाः ॥

(१) 'रिङ्गणी' इति महाराष्ट्रभाषायां ख्यातानीत्यर्थः ।

‘कृष्णा द्वितीयाऽऽदिमा । पूर्वाह्णे यदि सा सिता तु परतः सर्वा’ इति दीपिकोक्तेः । माधवानन्तभट्टमते तु* सर्वापि द्वितीया परा । तथा च माधवः—

पूर्वेशुरसती प्रातः परेशुस्त्रिसुहूर्तगा ।

सा द्वितीया परोपोष्या पूर्वविद्धा ततोऽन्यथा ॥ इति ।

इति उपवास एव तृतीयाविद्धद्वितीयानिषेधः,

एकादश्यष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी ।

त्रयोदशी अमावास्या उपोष्याः स्युः परान्विताः ॥

इति तत्रैव तद्विधिश्च व्यर्थः, तयोरपि शुक्लकृष्णवाक्याभ्यां व्यवस्थितत्वादिति चेन्न । सामान्यतः सर्वकर्मसु व्यवस्थाया उपवासो निषेधेन बाधो मा प्रसङ्गीदिति रीत्याऽर्थवत्त्वात् । एतेन प्रतिपद्विद्धत्वं यमाद्वितीयादिव्रतविषयमित्यपास्तं, मानाभावात् । *मते त्विति । तुनाऽरुचिः । सा च—

प्रतिपत्संमुखी कार्या या भवेदापराह्निकी ।

पौर्वाह्निकी च कर्तव्या द्वितीया तादृशी विभो ॥

इति स्कान्दे तादृशीति दृष्टान्तेन यथा प्रतिपत् शुक्ला पूर्वा, तथा द्वितीया शुक्लोत्तरेत्यस्य, यथा कृष्णा प्रतिपदुत्तरा तथा कृष्णा द्वितीया पूर्वैत्यस्यार्थतश्च लाभात्, न तु प्रतिपत् शुक्लकृष्णभेदेन द्वितीया तु वेधभेदेनेति । वैषम्यात् । विवेचनकृतस्तु या कृष्णाद्वितीयोपवासेऽन्यत्र वा पूर्वविद्धोक्ता, सा-पूर्वदिने चेत्पूर्वाह्नप्रविष्टा भवति, तदैव । नो चेत्परैव ।

प्रतिपत्संमुखी कार्या या भवेदापराह्निकी ।

पौर्वाह्निकी च कर्तव्या द्वितीयापि च तादृशी ॥

इति स्कान्दात् । तादृशी—संमुखी पूर्वविद्धेत्यर्थः । पूर्वाह्णस्तु अह्नः पूर्वो भाग इति योगेऽपि न द्वेधाभक्तादिनां अभागः । तथा सति तत्रैवापरोऽह्न इति योगेनापराह्नो द्वेधाभक्तादिनां अभाग एव स्यात् ।

तृतीया तु सर्वमते रम्भाव्यतिरिक्ता परैव । ते-
न युग्मवाक्यं रम्भाव्रतविषयम् ।

रम्भाख्यां वर्जयित्वा तु तृतीयां द्विजसत्तम ।

अन्येषु *सर्वकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्यते ॥

इति ब्रह्मवैवर्तात् । *गौरीव्रते तु विशेषमाह माधवः-

*मुहूर्तमात्रसत्त्वेऽपि दिने गौरीव्रतं परे ।

न चेष्टापत्तिः । सायाह्नमात्रव्याप्तावनापराह्निकत्वानापत्तेः । अतस्तत्र
पञ्चधा विभागेनापराह्नवत् पूर्वाह्नः पञ्चधा विभागेन प्रातरात्मकः ।
तत्र प्रविष्टा पूर्वा । इदं च वचनं कृष्णद्वितीयाविषयमेव । तत्र प्राप्ते
पूर्वविद्धत्वे पौर्वाह्निकत्वरूपविशेषमात्रविधाने लाघवात् । तेन या
पूर्वेद्युः सर्वं प्रातःकालं परित्यज्य प्रवृत्ताऽपरेशुस्त्रिमुहूर्ता तदधि-
का वा, सा कृष्णाऽपि परैव । पूर्वेद्युः पौर्वाह्निकत्वाभावात्, त्रिमुहूर्त-
सत्त्वेन च परविधायकवचनानां प्रवृत्तेः । या तु पूर्वेद्युः सर्वं प्रातः-
कालं परित्यज्य प्रवृत्ताऽपि परदिने नास्त्येव, त्रिमुहूर्तन्यूना वा,
सा पूर्वेव । एवं या शुक्ला द्वितीया परदिने नास्त्येव त्रिमुहूर्तन्यू-
ना वा, साऽपि पूर्वेव, परेशुस्त्रिमुहूर्तासत्त्वादिति हेमाद्रिमाधव-
योर्मतमेकीचक्रुः ।

*सर्वकार्येष्विति । .

एकादश्यष्टमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी ।

अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः ॥

इति चोपवासे(१)ऽवयुत्यानुवादः । गणो-गणेशः, तदैवसा चतुर्थी-
त्यर्थः । रम्भाख्यां वर्जयित्वेति पर्युदासाद् रम्भासदृशीत्यपि
लभ्यते । तत्सादृश्यं च त्रिमुहूर्तबोधवत्त्वेनेति गौरीव्रतव्यावृत्तिः ।
तत्र कलादिवेधस्यापि परविद्धत्वप्रयोजकत्वादित्यभिप्रायेणाह-
*गौरीव्रते त्विति । *मुहूर्त्तेति कलाकाष्ठादिपरं त्रिमुहूर्त-

(१) अवयुत्य-पृथक्कृत्य, तृतीयामित्यर्थः । एकदेशानुवाद इति यावत् ।

शुद्धाधिकायामप्येवं गणयोगप्रशंसनात् ॥ इति ।
चतुर्थ्यपि सर्वमते *गणेशव्रतातिरिक्ता परैव । *युग्म-
वाक्यात् ।

एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका ।
उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुताः ॥
इति माधवीये वृद्धवसिष्ठोक्तेश्च । 'नागचतुर्थी तु म-
ध्याह्नव्यापिनी पञ्चमीयुता च ग्राह्या' इति निर्णयामृते
माधवीये चोक्तम् ।

युगं मध्यंदिने यत्र तत्रोपोष्य फणशिवरान् ।
क्षीरेणाप्याय्य पञ्चम्यां पूजयेत्प्रयतो नरः ॥
विषाणि तत्र नश्यन्ति न तान् हिंसन्ति पन्नगाः ।

सद्भावानावश्यकत्वाभिप्रायम् ।

चतुर्थीसहिता या च सा तृतीया फलप्रदा ।
अवैधव्यकरी स्त्रीणां पुत्रपौत्रप्रवर्द्धिनी ॥
इति विधेः अवैधव्यार्थगौरीव्रते एव शेषरूपसाहित्यप्रतीतिः ।
द्वितीयाशेषसंयुक्तां या करोति विमोहिता ।
सा वैधव्यमवाप्नोति प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
इति शेषनिषेधवत् । यदि किञ्चिदपि परेशुर्न लभ्यते, तदा पू-
र्वैव ग्राह्या ।

एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव त्रयोदशी ।
पूर्वविद्धापि कर्त्तव्या यदि न स्यात्परेऽहनि ॥
इतिवृद्धवासिष्ठात् । व्रतान्तरे च मुहूर्त्तार्थाश्चतुर्थीयुताया ग्र-
हणं, त्रिमुहूर्त्तद्वितीयाविद्धाया एव वर्जनम् । यदि परेशुस्त्रिमुहूर्त्ता
न लभ्यते तदा विद्धापि पूर्वैव कालानुरोधेन प्रधानत्यागायोगा-
त् । *गणेशव्रतेति-गौरीव्रतोपलक्षणं तदन्यदेवताके उपवासे
व्रतान्तरे वेत्यर्थः । *युग्मेति । "युगभूतानाम्" इत्यादि । गणेशव्रते

इति माधवीये देवलोक्तेः । युगं-चतुर्थी । पूर्वत्र म-
ध्याह्नव्याप्तौ पूर्वा, अन्यपक्षेषु परैव; पञ्चम्यां पूजोक्तेः ।
*गणेशव्रते तु तृतीयायुतैव चतुर्थी ।

चतुर्थी तु तृतीयायां महापुण्यफलप्रदा ।

कर्तव्या व्रतिभिर्वत्स *गणनाथसुतोषिणी ॥

त्वाह*गणेशव्रते त्विति । *गणनाथेति । “संदिग्धेषु वाक्यशे-
षात्” इति(१) न्यायेनास्य गणेशव्रतपरता । न च तद्गणेशव्रतं

(१) “अक्ताः शर्करा उपदधाति” इति श्रूयते, “तेजो वै घृतम्” इति
च । शर्कराः-मृत्तिकामिश्राः क्षुद्रापाणाः । तेजः-तेजोजनकमित्य-
र्थः । तत्र तेजःशब्दस्य “आयुर्वै घृतम्” इति वल्लुक्षणास्वीकारात् ।
तत्रायं संशयः-किं विधिवाक्येऽक्तत्वमात्रव्रतव्रतेनाक्तत्वस्य च द्रव-
द्रव्यमात्रसाध्यत्वात् तदाकाङ्क्षायां यस्य कस्यापि घृत-तैल-वसा-
दीनामन्यतमस्य ग्रहणं, किं वाऽर्थवादश्रुतघृतस्यैवेति ? । यद्यप्यग्रा-
ज्जनस्य विधिर्नास्तीति तदुपजीव्योक्तसंशयो नोपपद्यते, तथापि अ-
क्तत्वविशिष्टशर्करोपधानविधानादज्जनं विना शर्कराणां तत्त्वासम्भवे-
नाज्जनक्रियाक्षेपात्तद्विधिः कल्प्यते इति न दोषः ।

अत्रोच्यते-यद्यर्थवादानुसारेण तत्साधनघृतमात्रस्य ग्रहणं, तदा
“अक्ताः शर्कराः” इति विधिवाक्येऽक्तशब्दस्य घृताक्ते लक्षणा स्यादिति
विधेरर्थवादापेक्षया निरपेक्षत्वाद्, उपक्रमस्थत्वेनासज्जातविरोधित्वा-
च्च प्राधान्येन गुणानुसारिप्रधानलक्षणाया अन्याय्यत्वाद्विध्यनुसारेण
द्रवद्रव्यमात्रसाध्याज्जनक्रियाविधौ कल्पिते यस्य कस्यापि द्रवद्रव्यस्य
ग्रहणम् । ततश्च “तेजो वै घृतम्” इत्यत्र विध्यनुसारिणी घृतशब्दस्य
घृताघृतसाधारणाज्जनसाधकद्रवद्रव्यमात्रे लक्षणेति पूर्वपक्षे-

सिद्धान्तसूत्रम्-“सन्दिग्धेषु वाक्यशेषात्” इति (जै० सू० १-४-२९)
अबमर्थः-विधिषु सन्दिग्धेषु सत्सु अर्थवादरूपवाक्यशेषान्निर्णयः क-
र्तव्य इति । अर्थवादसमर्पिते विशेषे नान्यग्रहणं प्रामाणिकमिति या-
वत् । एवं च विधिवाक्यश्रुताक्तत्वान्यथानुपपत्तिप्रतिपन्नज्जनसा-
धनद्रवद्रव्यसामान्यस्याननुष्ठेयतया तद्विशेषाकाङ्क्षायामर्थवादसमर्पि-
तघृतैव तस्याः शास्यतया घृतस्यैवोपादानम् । न चैवमुक्तरीत्या
लक्षणापत्तिः । घृतेऽपि द्रवद्रव्यत्वपर्याप्त्या लक्षणाऽनङ्गीकारात् ।
तत एव च न विरोधोऽपि, इति ।

इति हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्तात् । माधवीये तु गणेश-
व्रते मध्याह्नव्यापिनी मुख्या ।

चतुर्थी गणनाथस्य मातृविद्धा प्रशस्यते ।

मध्याह्नव्यापिनी चेत्स्यात्परतश्चेत्परेऽहनि ॥

इति बृहस्पतिवचनात् ।

*प्रातः शुक्लतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेन्मृप ।

इति तत्कल्पेऽभिधानाच्च । तेन 'परदिने तत्त्वे परा,
अन्यथा *पूर्वा' इत्युक्तम् । *वस्तुतस्तु यत्र भाद्रशुक्ल-
चतुर्थ्यादौ गणेशव्रतविशेषे मध्याह्नपूजोक्ता तद्विष-
याण्येव प्रागुक्तवचनानि, न तु सार्वत्रिकाणि ।
*संकष्टचतुर्थ्यादौ बहूनां कर्मकालानां बाधापत्तेः । तेन

नास्त्येव यत्र तृतीयायुक्ताया ग्राह्यत्वं स्यादिति वाच्यम् । दूर्वा-
गणपतिव्रतादेः सत्त्वात् । *चतुर्थीति । अग्रे भाद्रशुक्लचतुर्थी
वरदचतुर्थीत्युच्यते ।

सुरासुरानाप्नुवती गणेशं भक्तिपूर्वकम् ।

तस्यां प्रादाद्वरं यस्मात्तस्माद्वरचतुर्थिका ॥

इतिवाक्यात् । तद्व्रत-सिद्धिविनायकव्रतयोर्भेदेऽपि निर्णयो न
भिद्यते । अतश्च वरदचतुर्थीप्रकरणस्थप्रमाणमुक्त्वा सिद्धिविनाय-
कव्रतस्थप्रमाणमाह-***प्रातरिति । *पूर्वेति ।** मातृविद्धापाश-
स्त्यादिति भावः । गणेशव्रतसामान्ये माधवोक्तं निर्णयं तद्विशेषे
व्यवस्थापयति—***वस्तुतस्त्विति । *सङ्कष्टेति ।**

श्रावणे बहुले पक्षे चतुर्दश्यां विधूदये ।

तस्मिन् दिने व्रतं कार्यं सङ्कष्टारुघं सुरेश्वरि ॥

गणेशं पूजयित्वा तु चन्द्रायाध्वं च दीयते ।

इति विधूदयस्य कर्मकालत्वोक्तेः ।

चन्द्रोदयव्रते चैव तिथिस्तात्कालिकी स्मृता ।

सर्वत्र गणेशव्रते *पूर्वेवेति सिद्धम् । संकष्टचतुर्थी तु चन्द्रोदयव्यापिनी ग्राह्या । दिनद्वये तत्त्वे *मातृयोगस्य सत्त्वात्पूर्वेति केचित् । *अन्ये तु दिनं मुहूर्तत्रयादिरूपस्य तृतीयायोगस्याभावात् परदिने माधवोक्तमध्याह्नव्यापिसत्त्वात्संपूर्णत्वाच्च परेत्याचक्षते । दिनद्वये तदभावे तु परैव । *गौरीव्रते तु पूर्वेव* ।

गणेशगौरीबहुलाव्यतिरिक्ताः प्रकीर्तिताः ।

चतुर्थ्यः पञ्चमविद्धा देवतान्तरयोगतः ॥

इतिवाक्याच्च । अत्रामान्तो मासः । “व्रते शुक्लादिमेवं च” इति वचनात् । *मातृयोगस्येति न च “मातृविद्धा प्रशस्यते” इत्यस्य कथमिह प्रवृत्तिः ? दिवा त्रिमुहूर्तवेधे हि तत्प्रवर्तते, न तु रात्राविति वाच्यम् ।

अहःसु तिथयः पुण्याः कर्मानुष्ठानतो दिवा ।

नक्तादिव्रतयोगेषु रात्रियोगो विशिष्यते ॥

इति वाक्याद्रात्रिवेधस्यापि रात्रिसाध्यकर्मसु हेमाद्रिमाधवादिभिरुक्तत्वात् । दिनद्वये तदभावे पूर्वेव मातृयुक्तत्वात् । “गणेशगौरीबहुला व्यतिरिक्ताः” इत्यग्रिमवचनोपलक्षणमेतत् । *अन्ये त्विति । अत्रारुचिः । तथा हि—वेधवचांसि दिवावेधे एव प्रवर्तन्ते इत्यत्र मानाभावः । जन्माष्टम्यादौ रात्रिवेधस्यापि माधवादिभिरुक्तेः । महालक्ष्मीव्रतसमाप्तौ दिनद्वये चन्द्रोदयकालेऽष्टमीसत्त्वे “कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव” इति पूर्वविद्धवाक्यस्य रात्रिवेधेऽपि प्रवृत्तेर्हेमाद्र्यादिभिरुक्तेरिति । *गौरीव्रते इति । तच्च—

माघशुक्लचतुर्थ्यां तु गौरीमाराधयेद्बुध ।

इत्यादिनोक्तम् । *पूर्वेवेति ।

जया च यदि सम्पूर्णा चतुर्थी हसते पुनः ।

जया सैव हि कर्त्तव्या नागविद्धां न कारयेत् ॥

इति वाक्यस्य कैशुत्यन्यायेन तृतीयायुक्ताया ग्राह्यत्वार्थत्वात् ।

इति मदनरत्ने ब्रह्मवैवर्तात् । (१) .

पञ्चमी तु माधवर्मेते सर्वाऽपि पूर्वा ।

चतुर्थीसंयुता कार्या पञ्चमी परया न तु ।

*दैवे कर्मणि पित्र्ये च शुक्लपक्षे तथाऽसिते (२) ॥

इति हारीतोक्तेः । हेमाद्रिमते तु *कृष्णा पूर्वा, सि-
ता परा । 'कृष्णा पूर्वयुता, सिता परयुता स्यात्पञ्च-
मी' इति दीपिकोक्तेः । *वस्तुनस्तु हारीतोक्ति*रुपवा-
सविषया ।

प्रतिपत्पञ्चमी चैव *सावित्रीभूतपूर्णिमाः ।

*दैवे इति—“पूर्वाह्णो वै देवानाम्” इत्यादेरपवादार्थम्, पित्र्ये इति-
दृष्टान्तः । *कृष्णेति । “एकादशी तथा षष्ठी” इति पूर्वविद्धत्वं
“पञ्चमी तु प्रकर्त्तव्या षष्ठ्या युक्ता” इत्युत्तरविद्धत्वं च शुक्लकृष्ण-
वाक्येन (३) व्यवस्थाप्यम् । अत्र “शुक्लपक्षे तथाऽसिते” इत्यनेन
विरोध इत्यत आह—*वस्तुनस्त्विति । *उपवासेति । न च—

प्रायः प्रातरुपोष्या हि तिथिर्दैवफलेप्सुभिः ॥

इत्यनेन विरोधः, तेनोपवासे उत्तरविद्धाविधानादिति वाच्यम् ।
प्रायःपदोक्त्या तस्य विधायकत्वाभावात् । *सावित्री—वटामा ।

(१) संकष्टचतुर्थी उभयेद्युश्चन्द्रोदयकाले-सत्त्वेऽसत्त्वे वा परैव ।
मातृयोगस्य भाद्रशुक्लचतुर्थीपरत्वात् । रात्रिवेधस्य कृष्णाष्टमी-
चतुर्दश्योर्विधानात्तत्रैव पूर्वविद्धत्वं न चन्द्रोदयात्पूर्वकाले तृतीया-
योगेन तद्विद्धत्वं चतुर्थ्या उपलक्षणत्वे प्रमाणाभावात् । अपि तूदये
त्रिमुहूर्तात्मकतृतीयावेधे सत्येव तृतीयाविद्धत्वम् । तस्मात्परैव चतुर्थी
युक्तेति पुरुषार्थचिन्तामणिः ।

(२) असिते—कृष्णे इत्यर्थः ।

(३) शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः ।

कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविः ॥

इत्यनेनेत्यर्थः ।

नवमी दशमी चैव नोपोष्याः परसंयुताः ॥
इति ब्रह्मवैवर्तात् । यत्तु-

पञ्चमी तु प्रकर्तव्या षष्ठ्या युक्ता तु नारद ।
इत्यापस्तम्बीयं, तत्स्कन्दव्रतपरम् ।

स्कन्दोपवासे स्वीकार्या पञ्चमी परसंयुता ।
इति वाक्यशेषादिनि माधवः । नागपूजाविषय-
मित्यनन्तभट्टनिर्णयामृतादयः । चमत्कारचिन्तामणौ-
पञ्चमी नागपूजायां कार्या षष्ठीसमन्विता ।

तस्यां तु तुषिता नागा इतरा सचतुर्थिका ॥ इति ।
*तेन नागपूजादौ परैव । यत्तु-मदनरत्नदिवोदासी-
ययोः श्रावणपञ्चम्यतिरिक्ता पूर्वैत्युक्तम् ।

श्रावणे पञ्चमी शुक्ला संप्रोक्ता नागपञ्चमी ।
तां परित्यज्य पञ्चम्यश्चतुर्थीसहिता हिताः ॥
इति संग्रहोक्तेः,—

गणेशस्कन्दयोगाभ्यां क्रमान्नागः शुभाशुभः ।
अरिमित्रे तयोः पत्रे नागानामाखुर्वर्हिणौ(१) ॥
इति षट्त्रिंशन्मताच्च श्रावणपञ्चम्यतिरिक्ताया नागपञ्च-
म्याश्चतुर्थीयुतत्वमुक्तं, तद् *उपवासादिविषयम् । पत्रे—
वाहने ॥

भूतं-चतुर्दशी । पूर्णिमा-वटपूर्णिमा । उपवासातिरिक्तव्रते
परेति लभ्यते; तदाह-*तेनेति । *उपवासादीनि । आदिपदं
सम्पातायातम्, उपवासपूर्वकपूजाग्रहणार्थं वा । उपवासे प्रधाने
निर्णीतायास्तिथेस्तत्सहचरपूजायां ग्राह्यत्वात् । अत्र स्कन्दोपवासे
परा कार्या ।

(१) चतुर्थीयुक्ता पञ्चमी शुभफलप्रदा, षष्ठीयुक्ता चाशुभफलप्रदा ।
तयोश्चतुर्थीयुक्तपञ्चम्या नागस्य मित्रमाखुर्वहने, षष्ठीयुक्तपञ्चम्याः
तच्छत्रुर्मयूरश्च वाहनमित्यर्थः ।

षष्ठी सर्वमने *स्कन्दव्रतानिरिक्ता परैव । *युग्म-
वाक्यात्,

*नागविद्धा न कर्तव्या षष्ठी चैव कदाचन ।
इति स्कान्दाच्च ।

स्कन्दोपवासे स्वीकार्या पञ्चमी परसंयुता ।

इति विशेषवचनात् । श्रावणपञ्चम्यपि उपवासे परा “श्राव-
णे पञ्चमी शुक्ला सम्प्रोक्ता नागपञ्चमी । तां परित्यज्य” इति वच-
नात् । तथा च परेद्युस्त्रिमुहूर्ता नागपञ्चम्यादिः पराऽन्यथा पूर्वैर्नि ।
परे तु या पञ्चमी परा स्वीकार्या सा स्कन्दोपवासे नागपूजायां
चेति (१) व्यवस्थयाऽन्या सर्वापि सर्वव्रते पूर्वैव, ‘इतरा सचतुर्थिका’
इति स्मरणात् । विशेषवाक्येषु उपोष्यादिपदान्युपलक्षणम् । “दैवे
कर्मणि” इतिवचनादिति प्राहुः । मयूखे विवेचने चैतन्मतमेव दृश्यते ।
ग्रन्थकृता चोपवासादिपदानामुपलक्षणत्वं न मन्यते इति बो-
ध्यम् । *स्कन्देति ।

षष्ठी तिथिर्महाराज सर्वदा सर्वकामदा ।

उपोष्या सा प्रयत्नेन कार्तिकेयमिया सदा ॥

इति सर्वमासीयशुक्लषष्ठ्याम्,

आषाढशुक्लषष्ठ्यां तु तिथिः कौमारिकी स्मृता ।

इति आषाढशुक्लषष्ठ्यां च, स्कन्दोपवासे

कृष्णाष्टमी स्कन्दषष्ठी शिवरात्रिचतुर्दशी ।

एताः पूर्वयुता कार्यास्तिथ्यन्ते पारणं भवेत् ॥

इति स्कान्देन पूर्वविद्धत्वोक्तेः । कृष्णाष्टमी—कृष्णपक्षाष्टमी रु-
द्रदेवत्या व्रतकाण्डोक्ता कृष्णाष्टमीसमारुयातव्रतसम्बन्धिनी वा ।
कृष्णजन्माष्टमीति केचित् । *युग्मेति । “षण्मुन्योः” इत्यादिः ।
*नागोति ।

सप्तमी पूर्वैव *युग्मवाक्यात्,

*षष्ठ्या युता सप्तमी च कर्तव्या तात सर्वदा ।

इति स्कान्दाच्च ॥ निर्णयामृते-

षष्ठी च सप्तमी चैव चारश्चेदंशुमालिनः ।

योगोऽयं पञ्चको नाम सूर्यकोटिग्रहैः समः ॥

(१) नागविद्धा न षष्ठी स्यात्पक्षयोरुभयोरपि ।

दैवे कर्मणि तां कुर्यात् पित्र्ये पूर्वेण संयुताम् ॥

इति स्पष्टमपि सौमन्तवं स्मर्यते ।

एकादश्यष्टमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी ।

अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः ॥

इत्यादावुपोष्यग्रहणं व्रतसामान्योपलक्षणम् । “नागोद्वादशना-
डीभिः” इति नागवेद्यः । तेन षण्मुहूर्तन्यूनपञ्चमीयोगे पूर्वैव ।
तिथिक्षये तु-

एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव त्रयोदशी ।

पूर्वविद्धाऽपि कर्तव्या यदि न स्यात्परेऽहानि ॥

इति वासिष्ठं स्मर्त्तव्यम् । *युग्मेति “षण्मुन्योः” इत्यादि । *ष-
ष्ठ्या युतेति । या पूर्वैश्चूरात्रिमारभ्य प्रवृत्तौ तिथिक्षयादष्टमीवि-
द्धा सा, सैव ग्राह्या । गुणानुरोधेन प्रधानलोपस्यान्याय्यत्वात् । अतश्च

नागविद्धा तु या षष्ठी रुद्रविद्धो दिवाकरः ।

कामविद्धो भवेद्विष्णुर्न ग्राह्यास्ते तु वासराः ॥

इति निषेधोऽपि तत्र न प्रवर्त्तते । नागः—पञ्चमी । रुद्रः—अष्टमी ।
दिवाकरः—सप्तमी । कामः—त्रयोदशी । विष्णुः—द्वादशी ।

ननु—

षष्ठ्या युता सप्तमी च कर्तव्या तात सर्वदा ।

षष्ठी च सप्तमी यत्र तत्र सन्निहितो रविः ॥

इति स्कान्दात्,

(१) नागः—पञ्चमी ।

अष्टमी तु *सर्वमते कृष्णा पूर्वा, सिता परा ।

व्रतमात्रेऽष्टमी कृष्णा पूर्वा, शुक्लाऽष्टमी परा ।

इति भाधवोक्तेः, 'परयुक् शुक्लाऽष्टमी, पूर्वयुक् कृष्णा' इति

षष्ठीसमेता कर्त्तव्या सप्तमी नाष्टमीयुता ।

पतङ्गोपासनायेह षष्ठ्यामाहुरूपोषणम् ॥

इति भाविष्याच्च सौरोपवास एव पूर्वा युज्यते न सर्वत्र, इति चेन्न ।

“सप्तमी नाष्टमीयुक्ता न सप्तम्या युताऽष्टमी । सर्वेषु व्रतकल्पेषु” इति ब्रह्मवैवर्त्तात् । एवं च

षष्ठ्येकादश्यमात्रास्या पूर्वविद्धा तथाऽष्टमी ।

सप्तमी परविद्धा च नोपोष्यं तिथिपञ्चकम् ॥

इति वाक्ये उपोष्यशब्दस्य सर्वव्रतोपलक्षणत्वं द्रष्टव्यम् । केचित्तु यत्र यत्र प्रधानलोपापत्तिभयेन विद्धा गृह्यते तत्र स्वस्योपवासनिषेधात् पुत्रादिप्रतिनिधिना ब्राह्मणभोजनादिप्रतिनिधिना उपवास इत्याहुः । *सर्वेति ।

कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या परविद्धा न कर्हिचित् ॥

उपवासादिकार्येषु एष धर्मः सनातनः ।

शुक्लपक्षेऽष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी ॥

पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या कर्त्तव्या परसंयुता ।

उपवासादिकार्येषु एष धर्मः सनातनः ॥

इति निगमोक्तेः । यत्तु “वसुरन्ध्रयोः” इति युग्मवाक्यं, यच्च-

नागविद्धा तु या षष्ठी भानुविद्धो(?) महेश्वरः ।

चतुर्दशी कामविद्धा तिस्रस्ता मलिनाः स्मृताः ॥

इत्यादि; तत्सर्वं शुक्लपक्षमात्रपरम् । यत्तु—

दीपिकोक्तेश्च । *शिवशक्त्युत्सवे च कृष्णाऽप्युत्तरा ।

पक्षद्वयेऽप्युत्तरैव शिवशक्तिमहोत्सवे ।

इति माधवोक्तः । दिवोदासीये भविष्ये-

शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः ।

कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविः ॥

इति, तत्तु नेह प्रवर्तते । सामान्यतः प्रसक्तयोर्व्यवस्थापकं हि तत्, न चेह तथा प्रसाक्तिरस्तीति । नन्वस्तु उपवासे कृष्णाऽप्युत्तरा ।

एकादश्यष्टमी पष्ठी अभावास्या चतुर्थिका ।

उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुताः ॥

इति स्मरणादिति चेन्न । कृष्णाष्टम्याः पूर्वविद्धत्वबोधकोक्तनिम-
मवाक्यान्ते

उपवासादिकार्येषु एष धर्मः सनातनः ।

इत्याहत्योपवासोक्तेः । न चेदं रुद्रोपवासपरम् ।

रुद्रव्रतेषु सर्वेषु कर्त्तव्या संमुखी तिथिः ।

अन्येषु व्रतकल्पेषु यथोद्दिष्टामुपावसेत् ॥

इति स्मरणादिति शङ्क्यम् । 'एष धर्मः सनातनः' इत्यनेन सर्ववि-
षयकत्वस्य स्पष्टं प्रतीतिः । रुद्रव्रतेष्विति च व्रतमात्रपरं, न तूपवा-
समात्रपरमिति समानविषयत्वाभावाच्च तेनोपसंहारसंभव इति
भावः । *शिवशक्तीति मिलितशिवशक्तिदेवत्यः पूजोपवासादिः,
उत्सवः-व्रतम् ।

अष्टम्या नवमी विद्धा नवम्या चाष्टमी युता ।

अर्द्धनारीश्वरप्राया उमासाहेश्वरी तिथिः ॥

अष्टमीनवमीयुग्मे महोत्साहे महोत्सवः ।

शिवशक्त्योः शिवक्षेत्रे पक्षयोरुभयोरपि ॥

इति पादो विहितः । अत्र शिवस्य शक्तेश्च य उत्सवः पक्षद्वय-
गतायामष्टम्यां नवम्यां वा विहितः, स नवमीयुताष्टम्यां अष्टमीयु-
तनवम्यां च कार्य इत्येतावद्विवक्षितं, शिवक्षेत्रे इत्यनुवादः । शिवो-

*यदा यदा सिताष्टम्यां बुधवारो भवेत्काचित् ।

तदा तदा हि सा ग्राह्या एकभक्ताशने नृप ॥

*सन्ध्याकाले तथा चैत्रे प्रसृप्ते च जनार्दने ।

बुधाष्टमी न कर्तव्या हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥

अन्त्यं पद्यं हेमाद्रौ न धृतम् ।

नवमी तु सर्वमते पूर्वा युग्मवाक्यात्,

न कुर्यान्नवमीं तात दशम्या तु कदाचन ।

इति स्कान्दाच्च ।

दशमी तु पूर्वा परा वेति हेमाद्रिः ।

कृष्णा पूर्वोत्तरा शुक्ला दशम्येवं व्यवस्थिता ।

इति माधवः । *वस्तुतस्तु सुरुया नवमीयुतैव ग्राह्या ।

दशमी तु प्रकर्तव्या सदुर्गा द्विजसत्तम ।

इत्यापस्तम्बोक्तेः । यत्तु—

तस्यैव तत्रैव करणात् । शेषोऽर्थवादः । एवं च—

उपवासे सप्तमी तु वेधाद्धन्त्युत्तरं दिनम् ।

पक्षयोरुभयोरेष उपवासविधिः स्मृतः ॥

इति वाक्यं शिवशक्त्युत्सवाभिप्रायम्, अन्योपवासाभिप्रायकत्वा-
सम्भवादिति द्रष्टव्यम् ।

*यदा यदेति । बुधयुक्तायां शुक्लाष्टम्यां बुधाष्टमीव्रतं विधी-

यते, तस्य तदुच्चापनस्य च विस्तरो व्रतार्के द्रष्टव्यः । *सन्ध्या-

काले इति—शुक्लाष्टमीत्वात्परा ग्राह्या । तत्र यदि परदिने बुधवारो

नास्ति पूर्वदिने च सायंकाले नास्ति किं तु सन्ध्याकाले वर्तते;

तत्र प्रधानं कार्यमिति प्राप्तावयं निषेधः पूजापथ्यासायंकाले सर्वे

बुधाष्टमी कार्या नान्यथेवेतत्परम् ।

मतान्तरमाह—*वस्तुतस्त्विति । अत्रेदमरुचिवीजम्—

युक्ता न दूषिता यस्मादतः सा सर्वतोमुखी ।

संपूर्णा दशमी कार्या पूर्वया परयाऽथ वा ।
इत्यङ्गिरसोक्तं, तन्नवमीयुक्तालाभे औदयिकी ग्राह्ये-
त्येवं ज्ञेयम् ॥

अथैकादशी । *तत्रैकादश्युपवासो द्वेधा- *निषेधप-
रिपालनात्मको व्रतरूपश्च । तत्राऽऽद्यः-

न शङ्खं न पिवेत्तोयं न खादेत् *कूर्मसूकरौ ।

एकादश्यां *न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि ॥

इति कौर्मदेवलाशुक्तेः । अग्निपुराणेऽपि-

इति सर्वतोमुखत्वोक्तिविरोधात् माधवमतमेव सम्यक् । आप-
स्तम्बैवाक्यं तु कृष्णपक्षपरम् ।

नन्दाविद्धा तु या पूर्णा द्वादशी मकरे सिता ।

भृगुणा नष्टचन्द्रा च एता वै निष्फलाः स्मृताः ॥ इति ।

नागविद्धा तु या पष्ठी शिवविद्धा तु सप्तमी ।

दशम्येकादशीविद्धा नोपोष्याः स्युः कथं च न ॥

इति निषेधश्च तथैव । उपवासपदं तूपलक्षणम् ।

उपवासे एकादशीं निर्णेतुमाह- *तत्रेति । *निषेधेति ।

विधेयत्राप्रधानत्वं प्रतिषेधे प्रधानता ।

प्रसज्यप्रतिषेधोऽयं क्रियया सह यत्र नञ् ॥ इति ।

निषेधस्वरूपं निवृत्तिः । *कूर्मसूकरौ—महाराष्ट्राणां 'कण-
गे'इति प्रसिद्धः कन्दः कूर्मः । 'गोडारु'इति 'कोन'इति वा प्रसिद्धः
कन्दः सूकरः । *न भुञ्जीतेति । न च भोजनमभ्यवहारविशेष इति
फलादिभक्षणं दुर्वारमिति वाच्यम् । धातोः सकलादनीयार्थत्वात् ।
अन्यथा कृष्णायाम् विद्धायाम् चैकादश्यां व्रतरूपोपवासनिषेधे भो-
जनिषेधादेव फलादिभक्षणप्राप्तेः

उपवासनिषेधे तु भक्ष्यं किञ्चित्प्रकल्पयेत् ।

इति फलादिभक्षणविधिवैयर्थ्यात् । एवम् "अन्नमाश्लिष पापानि"

*गृहस्थो ब्रह्मचारी च आहिताग्निस्तथैव च ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि ॥ इति ।

*न चात्र *पर्युदासेन व्रतविधिः । *तद्धेतुव्रतादि-

शब्दाभावात् । व्रतरूपस्तु ब्रह्मवैवर्ते-

प्राप्ते हरिदिने सम्यग्विधाय नियमं निशि ।

*दशम्यामुपवासस्य प्रकुर्याद्वैष्णवव्रतम् ॥ इति ।

*इदं च शिवभक्तादिभिरपि कार्यम् ।

वैष्णवो वाऽथ शैवो वा कुर्यादेकादशीव्रतम् ।

इति शिवधर्मोक्तेः ।

वैष्णवो वाऽथ शैवो वा सौरोऽप्येतत्समाचरेत् ।

इति निन्दादौ “न पचेदन्नमात्मनः” इत्यादिवदन्नशब्दोऽदनीयपरं

इति । निषेधपालने सर्वेषामधिकारमाह—*गृहस्थ इति *न

चात्रंति । एकमूलकल्पनालाघवादिति शेषः । *पर्युदासः—

विधेर्यत्र प्रधानत्वं प्रतिषेधेऽप्रधानता ।

पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥

इति रीत्या नञः संकल्पलक्षणया । उत्तरपदेन—स्वोत्तरनाम-

धात्वर्थान्यतरान्वितार्थकतया । *तद्धेतुत्विति । यथा “नेक्षेतोऽन्त-

मादित्यम्” इत्यादौ “तस्य व्रतम्” इत्युपक्रमे व्रतशब्दोऽस्तीति

संकल्पे लक्षणा, न चेह तथाऽस्तीत्यर्थः । ननु व्रतविधयन्यनिषेधो

नोपगम्यते, तद्वचनयोरेकवाक्यतायां लाघवादिति चेन्न । तथा

सति संक्रान्तिरविवारादिवदुपवासनिषेधे भोजनस्यैव सम्भवात्

किञ्चिद्भक्षणविधानवैयर्थ्यात् । सति तु पृथक्निषेधे तत्पालनाय प्र-

वृत्तस्य निवृत्तेः संकल्पाविनाभावात् । संकल्पे चोपवासनिषेधाति-

क्रमशङ्कानिवृत्तये किञ्चिद्भक्षणविधेरर्थवत्त्वात् ।

*दशम्यां निशि उपवासस्य नियममित्यन्वयः । व्रते सर्वे-

षामधिकारमाह—*इदं चेति । निषेधपालनस्य केवलनित्यत्वा-

इति सौरपुराणाच्च । *सोऽपि द्वेधा- *नित्यः काम्यश्च ।

उपोष्यैकादशीं नित्यं पक्षयोरुभयोरपि ।

इति गारुडोक्तेः,

पक्षे पक्षे च कर्तव्यमेकादश्यामुपोषणम् ।

इति नारदोक्तेश्च नित्यता ।

यदीच्छेद्विष्णुसायुज्यं श्रियं सन्ततिमात्मनः ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि ॥

इति कौर्मादिषु फलश्रुतेश्च काम्यता । उभयैकादशीव्रतं

गृहस्थातिरिक्तानामेव नित्यम् । गृहस्थस्य तु शुक्लायामेव

व्रतं नित्यं, न कृष्णायाम् ।

दाह- *सोऽपीति । व्रतरूपोऽपीत्यर्थः । *नित्य इति । नित्यत्व-
साधकानि सङ्गहे—

नित्यं सदा यावदायुर्न कदाचिदतिक्रमेत् ।

इत्युक्त्याऽकरणे(१)दोषश्रुतेरसागचोदनात् ॥

फलाश्रुतेर्वीप्सया च तन्नित्यमिति कीर्तितम् । इति ।

तत्राद्यन्तद्वयं ग्रन्थकारेणाक्तम्(२) । सदाशब्द उक्तः सनत्कु-

मारसंहितायाम्—

एकादशी सदोपोष्या पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः ।

यावदायुःशब्दो विष्णुपुराणे—

द्वादशी न प्रोक्तव्या यावदायुः सृष्टिभिः ।

अतिक्रमनिषेधः कण्वेनोक्तः—

एकादश्यामुपवसेन्न कदाचिदतिक्रमेत् ।

विष्णुरपि—

(१) अत्र केषुचित्पुस्तकेषु 'इत्युक्त्याऽतिक्रमे' इति पाठः ।

(२) नित्यंवीप्सेति द्वयम् 'उपोष्यैकादशीं नित्यम्' 'पक्षे पक्षे च कर्तव्यम्' इति वचनद्वयेनोक्तमतः सदेत्यारभ्य फलाश्रुतिपर्यन्तमेव स्पष्टीक्रियते इति भावः ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि ।

*वनस्थयतिधर्माऽयं, शुक्लामेव सदा गृही ॥

इति देवलोक्तेः । न चानेन निषेधपालनमेव वन-
स्थयतिविषये उपसंह्रियते, न तु व्रतामिति वाच्यम् । अ-
स्य *पर्युदासेन व्रतविधिपरत्वात् । *अन्यथा पूर्वोक्ता-
ग्निपुराणवचने निषेधपालने गृहस्थस्याधिकारोक्त्या वि-
रोधः स्यात् । *निषेधस्य निवृत्तिमात्रफलत्वेन *विशेषा-

एकादश्यां न भुञ्जीत कदाचिदपि मानवः । इति ।

अकरणे दोषः सनत्कुमारेणोक्तः—

न करोति यदा मूढ एकादश्यामुपोषणम् ।

स नरो नरकं याति रौरवं तमसावृतम् ॥

अत्यागचोदना विष्णुरहस्ये—

परमापदमापन्नो हर्षे वा समुपास्थिते ।

सूतके मृतके चैव न त्यजेद्द्वादशीव्रतम् ॥

फलाश्रुतिः कात्यायनादिवाक्ये—

एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि । इति ।

*वनस्थेति ब्रह्मचारिविधवरूपलक्षणमित्यग्रे स्फुटम् ।

*पर्युदासः—न भुञ्जीतेत्यत्र भोजनाभावसंकल्पार्थकत्वम्(१) ।

*अन्यथा—पर्युदासाऽनुपगमे । नन्वाग्निपुराणे एकादशीसामान्ये
गृहस्थस्याधिकारः प्रतीयते, स च शुक्लायामुपसंह्रियते ।

सामान्यविधिरस्पष्टः संह्रियेत विशेषतः ।

इत्युक्तेः । तथा च वर्णिगृहिवनियतीनां रण्डायाश्च निषेधपा-
लने शुक्ला, गृहिभिन्नानां तु तत्र कृष्णेत्याग्रेयदेवलवाक्ययोर्निष्ठुङ्कि-
तार्थ इत्यत्राह—*निषेधस्येति । *विशेषः—अधिकारिविशेषो व-
नित्वादिः । नन्वेवमपि नञः प्रधानीभूताख्यातान्वये लाघवान्निषेध

नपेक्षणादुपसंहारायोगात् । *अभावस्य धर्मत्वाभावा-
च्च । *तस्मादनेन सर्वेषामेकादशीव्रतविधायिनां सामा-
न्यवाक्यानां वनस्थयतिविषये *उपसंहारात् गृहस्थ-
स्य कृष्णायां नित्यव्रतप्राप्तिः । कथं तर्हि-

संक्रान्त्यामुपवासं च कृष्णैकादशीवासरे ।

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव न कुर्यात्पुत्रवान् गृही ॥

इति नारदादिवचनेषु कृष्णानिषेधः ? , *प्राप्त्यभावा-
दिति चेच्छ्रूयताम् ।

शयनीबोधिनीमध्ये वा कृष्णैकादशी भवेत् ।

सौवोपोष्या गृहस्थेन नान्या कृष्णा कदाचन ॥

एवार्थो न पर्युदासः । वनस्थत्वादिकं तूदाहरणमात्रमित्यत्राह-
*अ-
भावस्येति । तथा च यथा “नेक्षतोद्यन्तमादित्यम्” इत्यादौ प्रस-
क्तोऽपि नजः प्रधानान्वयो व्रतान्वयार्थं त्यज्यते, तथा प्रकृते धर्म-
त्वान्वयार्थं स त्याज्य इति भावः । नन्वेवं—

यथा शुक्ला तथा कृष्णा विशेषो नास्ति कश्चन ।

इत्यादिसामान्यवाक्यानां का गतिरित्यत्राह—*तस्मा-
दिनि । *उपसंहारादिति । ननु उभयैकादशीविष-
यवाक्यानां देवलादिवाक्यैर्वनस्थादिविषयत्वेनोपसंहारे गृहिणः
सामान्यवाक्यैः शुक्लाया अप्राप्तेः “शुक्लमेव सदा गृही” इत्यस्य पृ-
थग्विधायकत्वापत्तिः । इष्टापत्तौ चैवकारवैयर्थ्यं, वाक्यभेदश्च ।
अनुपसंहारे तु सामान्यवचनैरेव गृहिणः शुक्लाप्राप्तेः ‘शुक्लमेव’-
इत्येवकारस्य परिसंख्यार्थत्वापत्तिः । परिसंख्ययां त्रयो दोषाः ।

स्वार्थत्यागः, परार्थस्य क्लृप्तिः, प्राप्तस्य बाधनम् ।

इति वाक्यादिति चेन्न । विधिशक्तिकुण्ठकैवकारदर्शनात्तद्वदि-
तवाक्यस्यानुवादत्वार्थं पक्षद्वयोपादानवशाच्छुक्ला सर्वरूपोष्या कृष्णा
गृहिभिर्नेनोपोष्येत्युपसंहारोपगमात् । *प्राप्त्यभावादिति । वस्तु-

इति पादौ गृहस्थस्य आषाढीकार्तिकीमध्यस्था या
कृष्णा विहिता, सा पुत्रवतो निषिध्यते । अन्यकृ-
ष्णायां तु न विधिः । सर्वविधीनां वनस्थयतिषूपसं-
हारात् । न निषेधः, प्राप्त्यभावात् । शयन्यादिवाक्यं
त्वपुत्रगृहिगोचरमित्यनन्तभट्टहेमाद्यादिग्रन्थाः । दीप्ति-
काऽपि—‘असिता तु शयनीबोधान्तरस्थाऽप्यथा न
स्यात्सा*ऽऽत्मवतोऽपि’ इति । मदनरत्ने भविष्ये—

यथा शुक्ला तथा कृष्णा द्वादशी मे सदा प्रिया ।

शुक्ला गृहस्थैः *कर्तव्या भोगसन्तानवर्धिनी ।

*मुमुक्षुभिस्तथा कृष्णा न *ते तेनोपदर्शिता ॥(१)

इति ।

निषेधपालनं काम्यव्रतं च सर्वकृष्णायां सर्वगृहि-
णां भवत्येव ।

तस्तु नैते शास्त्रप्राप्तार्थनिषेधा विकल्पप्रसङ्गात् । सामान्यरूपस्यापि
हि विधेर्विशेषरूपेणापि विधिनोपजीव्यत्वे तुल्यबलत्वं दुर्वारं किं तु
पर्युदासः । नवः पुत्रवद्गृहिपदान्वयात्पुत्रवद्गृहिभिन्नः संक्रान्त्या-
दावुपवसेदित्यर्थात् । ‘शुक्लमेव सदा गृही’इत्यत्र च गृहिपदं पुत्र-
वद्गृहिपरम् । एवं च पुत्रवद्गृहिणः कृष्णायामुपवासाप्राप्तौ तद्विशे-
षे शयन्यादिवाक्येन विधीयते इति सारम् । वस्तुतस्तु संक्रान्त्यादौ
पुत्रवद्गृहिण उपवासनिषेधो व्यर्थः । गृहिणस्तन्निषेधादेव सिद्धेः ।
अतो गृहिपदस्यातन्त्रत्वात्पुत्रवतां (२)विधुरविधवादीनां तन्निषेधः ।
एवमेवानुपदमग्रे ‘पुत्रवांश्च सभार्यश्च’इति पृथग्द्वयोपादानं सङ्गच्छते
इति । *आत्मवतः—पुत्रवतः(३) *कर्त्तव्येति व्रतादेशः ।
*मुमुक्षुभिरिति । गृहस्थानां मुमुक्षापवादार्थम् । गृहिभिन्नैः

(१) कृष्णेति सम्बध्यते । (२) विधुरो मृतपत्नीकः ।

(३) “आत्मा वै पुत्रनामासि” इति निरुक्तात् ।

पुत्रवांश्च सभार्यश्च बन्धुयुक्तस्तथैव च ।
 उभयोः पक्षयोः काम्यव्रतं कुर्यात्तु वैष्णवम् ॥
 इति नारदोक्तेः । एतत् सर्वं कालादर्शं उक्तम्-
 विधवाया वनस्थस्य यतेश्चैकादशीद्वये ।
 उपवासो, गृहस्थस्य शुक्लायामेव पुत्रिणः ॥
 भुजेर्निषेधः कृष्णायां, सिद्धिस्तस्य ततो व्रते ॥ इति ।
 *प्राच्यास्तु वैष्णवगृहस्थानां कृष्णाऽपि नित्या ।
 नित्यं भक्तिसमायुक्तैर्नरैर्विष्णुपरायणैः ।
 *पक्षे पक्षे च कर्तव्यमेकादश्यामुपोषणम् ॥
 सपुत्रश्च सभार्यश्च सजनो भक्तिमंयुतः ।
 एकादश्यानुपवसेत् *पक्षयोरुभयोरपि ॥

कृष्णोपोष्येति पूर्वोक्तार्थस्याक्षरारूढत्वं सूचितम् । निषेधपालने
 गृहिणामधिकारो 'गृहस्थो ब्रह्मचारी च' इत्यनेन दर्शितः । *ते—
 तव । पूर्वमतेऽरुचिं व्यज्यन् स्वसिद्धान्तमाह—*प्राच्यास्तिवति ।
 *पक्षे पक्षे चेति व्रतस्य नित्यत्वार्थम् । सपुत्रश्चेत्यादि पुत्रादेरु-
 पवासाधिकारार्थम् । बहुव्रीहिणा च पुत्रवदपुत्रगृहस्थयोर्निषेधोऽपि
 बाध्यते । अवैष्णवगृहस्थेषु पुत्रवद्गृहस्थनिषेधो दोषाधिक्यार्थः ।
 *पक्षयोरुभयोरपीति कृष्णालाभः ।

यथा शुक्ला तथा कृष्णा यथा कृष्णा तथेतरा ।
 तुल्ये ते मन्यते यस्तु स वै वैष्णव उच्यते ॥
 इति वैष्णवलक्षणं भगवद्भक्तत्वमेवेत्याविष्कर्तुं विष्णुपरा-
 यणैरिति ।

रविवारेऽर्कसंक्रान्त्यामेकादश्यां सितेतरा ।
 पारणं चोपवासं च न कुर्यात्पुत्रवान् गृही ॥
 इति रविवारादौ पुत्रवद्गृहिण उपवासनिषेधस्तु नेह प्रवर्तते ।
 तन्निमित्तोपवासस्येत्युक्तेः । व्यतीपातादाबुधवासनिषेधस्तु काम्यो-

इति नारदोक्तेरित्याहुः । *पुत्रशब्दश्चापत्यमात्र-
वचनः । नारायणवृत्तौ—‘पुमांस एव मे पुत्रा जायेरन्’
इत्यत्रापत्यमात्रवाचित्वोक्तेः(१) । ‘जनयेद्बहुपुत्राणि’इति
लिङ्गात् । ‘पौत्री मातामहस्तेन’इति मन्त्रोक्तेः । पुत्र्या
अपत्यमित्यर्थे तु “स्त्रीभ्यो ढक्”(पा०सू० ४-१-१२)
इति पौत्रेय इत्यापत्तेः । ‘पुमान् पुत्रो जायते’ इति च ॥
उपवासनिषेधे विशेषो वायवीये उक्तः—

प्रासपर इति । *पुत्रशब्दश्चेति । इदमापाततः । नारायण-
वृत्त्यादौ विशिष्टवाचिशब्दानां पृथग्विशेषणसमभिव्याहारे विशेष्य-
मात्रपरत्वमिति न्यायादेव तदुक्तेः । इतरथा ‘न कुर्यात् पुत्रवान्
गृही’इत्यादौ पुत्रशब्दः कथमपत्यमात्रवचनः ? ‘पौत्री मातामहः’
इत्यत्र च पौत्रो दौहित्रः । पुत्रपदस्य स्त्रीलिङ्गस्य दुहितृत्वत्वात् ।
तथा चाक्षरः—

आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी ।

आहुर्दुहितरं सर्वेऽपत्यं तोकं तयोः समे ॥ इति ।

अत्रात्मजादिशब्दानां पुत्रदुहित्रादिः पृथगर्थो, ऽपत्यादेस्तदुभय-
साधारणोऽर्थ इति स्पष्टम् । “जनयेद्बहुपुत्राणि”इत्यनेकान्यपत्या-
नीत्यर्थः । तत्र पुमपत्यानामेव पुत्रपदार्थत्वे अजातपुमपत्यकजा-
तकन्यकधनादेर्दुहितृदौहित्रादिगामित्वानुशासनवाधापत्तेः । अत्र
चानेकापत्यानि न विधीयन्ते । एकपुत्रस्य दत्तकादिसंपादनाप-
त्तेः । किं तु सकृत् कृते कृतः शास्त्रार्थ इति न्यायो निवर्त्यते । एवं
च एकौरसस्यौरसान्तरवदत्तकादेरेकदत्तकस्य वा दत्तकान्तरस-
त्वे न शास्त्रविरोधः ।

अपुत्रो मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं समुपोष्य च ।

(१) ऽपत्यव्यावृत्त्यर्थतया ‘पुमांस’ इति विशेषणोपादानेन
पुत्रशब्दस्यापत्यमात्रवाचित्वोक्तेरित्यर्थः ।

१७६ सटीकनिर्णयसिन्धुप्रथमपरिच्छेदे-

*उपवासनिषेधे तु भक्ष्यं किञ्चित् प्रकल्पयेत् ।

न दुष्यत्युपवासेन उपवासफलं लभेत् ॥

भक्ष्यं च तत्रैवोक्तम्-

नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा

फलं तिलाः क्षीरमथाम्बु चाज्यम् ।

यत्पञ्चगव्यं यदि वाऽपि वायुः

*प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरं च ॥ इत्यलम् ।

तत्र दशमीवेधो व्रथा-अरुणोदयवेधः सूर्योदयवेध-
श्चेति । आद्यो गारुडे-

इत्यत्रापुत्राद्युपादानं प्रायिकत्वार्थम् । 'एष्टव्या वहवः पुत्राः' इत्य-
त्राप्येवमेवेति । *उपवासनिषेधे त्विति । ननु सत्रायागूर्णं विश्व-
जिता सत्रफलमिव (१) किञ्चिद्भक्षणेऽपि व्रतरूपोपवासफलं पापक्षया-
दिकं प्राप्नोतीत्यर्थः स्यात् । एवं च सर्वथा व्रतरूपोपवासनिवृत्तिर्दुर्ल-
भेति चेन्न । कृष्णविद्धादौ ह्युक्तरीत्या तादृशोपवासस्यैवाप्राप्तेः, प्राप्तौ
वा न दुष्यतीत्यनेन विरोधः, निषिद्धत्वे तदतिक्रमे दोषः स्यात् ।
किं तु सर्वपुरुषसाधारणः सकलैकादशीसाधारणो यो व्रतविध्य-
तिरिक्तो निषेधस्तं पालयितुकामस्य 'इति विज्ञाय कुर्वीत' इत्या-
दिवचनादनुपपन्नो विशेषनियमरहितभोजनद्वयवर्जनसंकलरूपव्रत-
प्राप्तेरुपवासनिषेधातिक्रमः शङ्क्यतेति तन्निवृत्त्यर्थं किञ्चिद्भक्ष-
णविधिः । तथा चोपवासेन निषेधेऽनुष्ठीयमाने आनुषङ्गिकनि-

(१) "यः सत्रायागुरते स विश्वजिता यजेत" इति श्रुतौ सत्रसंक-
ल्पपूर्वं तदनुष्ठानप्रवृत्ताप्रवृत्तयोरुभयोरपि विश्वजिद्यागानुष्ठानमावश्य-
कम् । संकल्पमात्रस्यैव विश्वजित्पूर्वकालिकतायाः क्त्वाप्रत्ययेन प्रतीनेः
संकल्पस्य चोभयत्रापि विद्यमानत्वादिति पूर्वपक्षीकृत्य सत्रागो-
रणस्य निमित्तत्वेन श्रुतत्वात् संकल्पं कृत्वा तदनुष्ठानाभावे प्रायश्चित्ते-
त्तार्थं विश्वजिद्यागो विधीयते इति सिद्धान्तितं जैमिनिना "वि-
श्वजिर्वप्रवृत्ते भावः कर्मणि स्यात्" इति सूत्रेण (जै० सू० ६-४-३२) ।
एवं च विद्यजिद्यागेन सत्रसंकल्पजन्यफलस्य सिद्धिरिति स्पष्टम् ।

दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः ।

नैवोपोष्यं वैष्णवेन तद्धि नैकादशीव्रतम् ॥ इति ।

अरुणोदयस्वरूपं च माधवीये स्कान्दे-

*उदयात्प्राक् चतस्रस्तु घटिका अरुणोदयः । इति ।

यदपि-

उदयात्प्राग्यदा विप्र मुहूर्तद्वयसंयुता ।

संपूर्णैकादशी नाम तत्रैवोपवसेद् गृही ॥

इतिगारुडसौरधर्मादिवचनम्, यच्च भविष्ये-

आदित्योदयवेलायाः प्राङ्मुहूर्तद्वयान्विता ।

एकादशी तु संपूर्णा विद्वान्या परिकीर्तिता ॥

इति, तदप्युपसंहारन्यायेन दण्डचतुष्टयपरमेव हेमाद्रावप्येवम् । *यत्तु ब्रह्मवैवर्ते-

चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदयनिश्चयः ।

चतुष्टयविभागोऽत्र वेधादीनां किलोदितः ॥

अरुणोदयवेधः स्यात्सार्धं तु घटिकात्रयम् ।

अतिवेधो द्विघटिकः प्रभासदर्शनाद्वेधः ॥

महावेधोऽपि तत्रैव दृश्यतेऽर्को न दृश्यते ।

त्यत्रतात्मकोपवासानुष्ठानेन निषेधातिक्रमात्प्रसक्तं दोषं न प्राप्नोति ।

उपवासफलं भोजननिवृत्तिरूपं निषेधफलं च प्रत्यवायपरिहारं लभे-

दित्युत्तरार्द्धार्थः । कृष्णविद्धादिनिषेधानां विद्धादिभिन्नां गृहस्थादि-

भिन्नो वोपवसेदिति पर्युदासत्वमते तु तुल्यफलत्वान्निषेधत्वोक्तिसङ्ग-

तिरिति तु बोध्यम् । *प्रशस्तमिति नक्तादेः समुच्चयवारणाय ।

*उदयादिति । उदयात्प्राक् चतुर्दण्डत्वमरुणोदयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं

घटिकाशब्दात् । मुहूर्तद्वयं कश्चिदण्डचतुष्टयात् न्यूनं, कचित्त्वधिक-

मिति विरोधः । नित्योपवासवर्ज्यवेधवचोविरोधं शङ्कते-*

यत्त्विति । उदयात्प्राक्तनचतुर्दण्डान्तःपातिप्रथमदण्डत्वमरुणोदयत्वम् ।

तुरीयस्तत्र विहितो योगः सूर्योदये बुधैः ॥

इति, तदपि *अवयवद्वाराऽरुणोदयवेधविशेषपरमेवेति
माधवीये मदनरत्ने च । अन्त्यस्तूदयवेधः* ।

*तथाप्येऽपि वेधा हेमाद्रौ माधवीये च गारुडे-

उदयात्प्राग् द्विदण्डान्तःपातिप्रथमदण्डत्वमतिवेधत्वम् । उदयप्रत्या-
सन्नतत्पूर्वकालत्वं महावेधत्वम् । उदयवत्कालत्वं योगत्वमिति
भेदः । *अवयवेति । अतिवेधादेररुणोदयवेधावयवत्वादरुणो-
दयवेधत्वमित्यर्थः । *उदयवेध इति ।

अतिवेधादयः सर्वे ये वेधास्तिथिषु स्मृताः ।

सर्वेऽप्येवेधा विज्ञेया वेधः सूर्योदये मतः ॥

इति वचनादुदयात्प्राग् चतुर्दण्डत्वमरुणोदयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् ।
अत एव काम्योपवासवर्ज्यवेधवाक्ये घटिकाशब्दोपादानमित्युपो-
द्वलकं दर्शयति-तथेति । एकादशी त्रेधा-पूर्णा खण्डा विद्धा
चेति भेदात् । तत्र या द्वात्रिंशन्सुहूर्त्तव्यापिनी, सा पूर्णा ।

प्रतिपत्प्रभृतिः सर्वा उदयादोदयाद्रवेः ।

सम्पूर्णा इति विख्याता हरिवासरवर्जिता ॥

इति स्कान्दे हरिवासरपर्युदासात् तत्र-

उदयात्प्राग्यदा विप्र सुहूर्त्तद्वयसंयुता ।

संपूर्णैकादशी नाम तत्रैवोपेतसेद् गृही ॥

इति गारुडात् । अत्र विशेषापेक्षायाम् -

आदित्योदयवेलाया आरभ्य पष्टिनाडिकाः ।

सम्पूर्णैकादशी नाम कार्या धर्मफलेप्सुभिः ॥

इति गारुडं द्रष्टव्यम् । अरुणोदयव्यापिन्याः परदिने न्यूनत्वे
खण्डा । अरुणोदयव्यापिनी तु विद्धा ।

आदित्योदयवेलायाः प्राग् सुहूर्त्तद्वयान्विता ।

एकादशी तु सम्पूर्णा विद्धाऽन्या परिकीर्तिता ॥

इति भविष्यात् । विद्धाऽपि द्वेधा-सन्दिग्धा संयुक्ता च । तत्र-

*उदयात् प्राक् त्रिघटिका व्यापिन्येकादशी यदा ।
संदिग्धैकादशी नाम वज्र्येयं धर्मकाङ्क्षिभिः ॥

*उदयति प्राङ् सुहृन् न व्यापिन्येकादशी यदा ।

*संयुक्तैकादशी नाम वज्र्येयं धर्मवृद्धये ॥

*हेमाद्रौ सत्रेरन्त्योऽष्टमो आगोऽप्यरुणोदय उक्तः-

निशः प्रान्ते तु यामार्धे द्वे च वादित्रवादे ।

सारस्वतानेधयने चारुणमेदय उच्यते ॥

इति स्मृतैः । *अत्रैके-एषां सर्वपक्षाणां सुहृत्तद्वयेन

क्रोडीकारात्, "निशः प्रान्ते" इति वचनाच्च रात्रिमानं च-

शतिसार्धत्रिदण्डादयोऽनेकेऽरुणोदयाः । तदाह हेमाद्रिः-

सार्धघटिकात्रयोक्तिरष्टाविंशतिघटीजितरात्रिविषया ।

महत्तरास्तु रात्रिरपेक्ष्य चतस्रो घटिका इत्युक्तमिति

पुत्रराज्यप्रसिद्ध्यर्थं द्वादश्यामुपवासयेत् ।

तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणम् ।

इति विहितं काम्योपवासं सन्दिग्धां लक्षयित्वा तत्र निषेधति-

*उदयादिति ।

पुत्रपौत्रप्रसिद्ध्यर्थं द्वादश्यामुपवासयेत् ।

तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥

इति काम्योपवासं संयुक्तां लक्षयित्वा तत्र निषेधति *उदयादिति ।

एतच्च वाक्यद्वयं वैष्णवेतरविषयम् । वैष्णवान् प्रति तन्निषेध-
वैयर्थ्यात् । "नैवोपोष्यं वैष्णवेन" इति सामान्यत एव नित्यसा-

धारणेन निषेधसत्त्वात् । इदं च द्वादश्यां काम्योपवासविधान-
प्रक्रान्तसंवत्सरव्यापिकाभ्यप्रयोगविषयं, न तूपक्रमविषयम् । तस्य

तिथ्यन्तरकाम्यव्रतवत् संपूर्णायामेवौचित्यात् । प्रक्रान्तविषय-
त्वेनाग्नेतादृशोपपत्तेः । रात्रेरष्टमभागत्वं तत्पट्टतिनिमित्तमिति हेमा-

द्रिमतमाह-हेमाद्रावित्यादिना । एतन्मतं दूषयितुमुत्थापयति-

इत्याहुः । तन्न । अरुणोदयशब्दस्यानेकार्थत्वापत्तेः । *न च मुहूर्त्तद्वयमर्थः । दण्डद्वयैकमुहूर्त्तादिवेधानां तथाऽप्यनुपपत्तेः । न हि तेषां यामार्धत्वमरुणोदयत्वं चास्ति । मुहूर्त्तद्वयस्य यामार्धस्य च 'चतस्रो घटिकाः' इत्यनेनोपसंहाराच्च न तदर्थः* । न च 'सार्धं तु घटिकात्रयम्' इत्यनेनापि तदापत्तिः* शङ्का । तेन चतुर्दण्डवेधस्यैवोक्तेः । चतुर्दण्डेऽर्धघटीदशमीसत्त्वे हि वेधस्तदर्थः । द्विघटिकादौ *तदयोगाच्च । यत्तु मतम्-कियताऽरुणोदयवेध इत्यपेक्षायां सार्धघटिकात्रयनियमादरुणोदयेऽर्धघटिकातो न्यूनदशमीसत्त्वे न दोषः' इति । तत्तुच्छम् । *द्विदण्डादावपि तदापत्तेः* ।

*दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः ।

नैवोपोष्यं वैष्णवेन तद्धि नैकादशीव्रतम् ॥

इति गारुडे भविष्ये च योगमात्रनिषेधात् । नारदीयेऽपि-

लववेधेऽपि विप्रेन्द्र दशम्यैकादशीं त्यजेत् ।

सुराया बिन्दुना स्पृष्टं गङ्गाम्भ इव निर्मलम् ॥

स्कान्देऽपि-

कलाकाष्ठादिगत्यैव दृश्यते दशमी विभो ।

*अत्रैके इति । *न चेति प्रवृत्तिनिमित्तैक्याच्च नानार्थत्वापत्तिरिति भावः । *तदर्थो-मुहूर्त्तद्वयमर्थः । *तदापत्तिः-मुहूर्त्तद्वयलाभः । अष्टाविंशतिघटीरात्र्यां मुहूर्त्तद्वयं सार्धघटीत्रयं तत्र दशमीप्रवेशमात्रेण विद्धत्वात् । *तदयोगात्-मुहूर्त्तद्वयालाभात् । इदमापातितः । चतुर्दण्डापस्यभावस्यापि सम्भवात् । सार्धघटिकात्रयस्य व्यापकत्वे दोषमाह-*द्विदण्डादावपीति *तदापत्तेः-निर्दुष्टत्वापत्तेः । तस्य व्याप्यत्वेऽर्द्धदण्डतो न्यूनदशमीसत्त्वेऽपि व्या-

एकादश्यां न कर्तव्यं व्रतं राजन्कदाचन ॥ इति ।

माधवोऽप्याह—‘सोऽयं कलादिवेधोऽरुणोदयवेधे
सूर्योदयवेधे च समानः’ इति । निगमेऽपि—

सर्वप्रकारवेधोऽयमुपवासस्य दूषकः । इति ।

अत एव माधवेन—‘अरुणोदयाद्यदण्डेऽल्पदशमीस्पर्शं
संपृक्ता, कृत्स्नघटीयोगे संदिग्धा, मुहूर्तव्याप्तौ संयुक्ता,
उदये संकीर्णा’ इत्युक्त्वा

अरुणोदयवेलायां दशमी यदि संगता ।

संपृक्तैकादशा तां तु मोहिन्यै दत्तवान्प्रभुः ॥

इति गोभिलाद्युक्तेः *पूर्वोक्तगारुडादेश्च सामान्यतो
विशेषतश्चारुणोदयवेधो निषिद्धः । *यत्तु—‘अष्टमभागो-
ऽरुणोदयः’ इति हेमाद्रिणोक्तम्, यच्च ‘महत्तरास्तुरात्रीः’
इति, तत्परमतं स्वयमेव *दूषितम् । *अन्तेऽप्युक्तम्—

प्यत्वानपायादोषमाह—*दशमीति । *पूर्वोक्तेति ।

उदयात्प्राक् त्रिघटिका व्यापिन्येकादशी यदा ।

सन्दिग्धैकादशी नाम वर्ज्येयं धर्मकाङ्क्षिभिः ॥

इति पूर्वोक्तेत्यर्थः । आदिना

उदयात् प्राक् मुहूर्तेन व्यापिन्येकादशी यदा ।

संयुक्तैकादशी नाम वर्ज्येयं धर्मकाङ्क्षिभिः ॥

इति ग्रहः । इयमतिविद्धा ।

आदित्योदयवेलाया आरभ्य षष्टिनाडिकाः ॥

संकीर्णैकादशी नाम त्याज्या धर्मफलेप्सुभिः ।

इति च ग्रहः । वेला—तत्प्रत्यासन्नकालः । उदये संकीर्णेति
वाक्येऽप्युदयस्तत्प्रत्यासन्नः कालः । इयं महाविद्धा । अतिवेधमहा-
वेधौ ग्रन्थे दर्शितौ । राज्यन्ताष्टमभागत्वमरुणोदयत्वमिति हेमाद्रे-
रनिर्भरमाह—*यत्त्वित्यादि । *दूषितमिति । राज्यन्ताष्टमभा

‘वेधतारतम्यं च दोषतारतम्याहुंपपद्यते’ इति । दोषतारतम्यं च प्रायश्चित्ततारतम्यादवगम्यते । तच्चोक्तं हेमाद्रौ स्मृत्यन्तरे-

अज्ञानाद्यदि वा मोहात्कुर्वन्नेकादशीं नरः ।

दशमीशेषसंयुक्तां प्रायश्चित्तमिदं चरेत् ॥

कृच्छ्रपादं नश्चीर्त्वा गां च दद्यात्सवत्सकाम् ।

सुवर्णस्यार्धकं देयं तिलद्रोणसमन्वितम् ॥

विधानान्तरं तत्रैव—

नैस्त्वैकस्मिन्नादयस्य कदाचिद्वाटिकाचतुष्टयरूपत्वात्तदुपलक्षणतया सर्ववैधानामैक्यसंभवादिति शेषः । अथैवं वेधतारतम्योत्कीर्तनं व्यर्थमित्यत्राह—अन्तेऽपीति । वेधतारतम्यादित्यादि ।

दशमीशेषसंयुक्ता गान्धार्या समुपोषिता ।

तस्याः पुत्रशतं नष्टं तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

दशम्यनुगता यत्र तिथिरेकादशी भवेत् ।

तत्रापत्यविनाशः स्यात् परेत्य नरकं व्रजेत् ॥

इत्याद्यनिष्टस्मरणात् । तत्र

दशमीशेषसंयुक्तां न तु कुर्यात्कथंचन ।

जम्भस्येयं पुरा दत्ता दशमीशेषसंयुता ॥

उपोष्य तां प्रमादेन प्रायश्चित्तं चरेद्दुष्टम् ।

इति वाक्यात् ।

प्रायश्चित्तमकुर्वाणस्तत्फलान्न विनाशितः ।

स गच्छत्यन्धतोमिसं नरकं भृशदारुणम् ॥

इति फलानुत्पत्तिप्रत्यवायोत्पत्त्योरुक्तेश्च वेधनिषेधातिक्रमे कर्तुः पापं स्वीकार्यम् । वेधतारतम्यान्यथानुपपत्त्या च पापतारतम्यं, तत्तारतम्याच्च प्रायश्चित्ततारतम्यम् । यद्वा श्रद्धिदिने प्रैथुनादिनिषेधवत् एतन्निषेधानामपि कर्माङ्गत्वं तदातिक्रमे प्रायश्चित्ता-

ब्राह्मणान्भोजयेत्त्रिशङ्गां च दद्यात्सवत्सकाम् ।

अधरणस्यार्धकं देयं तिलद्रोणमथापि वा ॥ इति ।

करणे कर्तुरेनिष्टोत्कीर्त्तनं तु न हि निन्दान्यायेन व्रतं स्तोतुमेव ।
तत्र व्रतवैगुण्यं तद्वशान्नित्यकाम्यान्यतरतत्फलस्य प्रापक्ष्यैर्स्वर्ग-
विष्णुप्रीत्यादेरसिद्धिः ।

। प्रायश्चित्तं तु कर्त्तव्यं शुद्ध्यर्थं तु व्रतस्य वै ।

निश्छिद्रं जायते येन धर्मः संतानमेव च ॥

इत्यर्थवादेन स्पष्टं तथा प्रतीतेः । प्रायश्चित्तमपि अतिक्रम्यमाण-
निमित्तभूतनिषेधोपस्थापितव्रताङ्गतया तत्समाधानार्थम् । तदाचरणे
फलश्रुतिश्चाङ्गे फलश्रुतित्वात् प्रधानस्तुत्यर्थेव । एवं च वैगुण्यरूप
कर्मदोष एव वेधातिवेधाख्यः तत्तारतम्याच्च तदतिक्रमनिमित्तकं
स्य तारतम्यमिति । अधरणं—सुवर्णं हेमचत्वारिंशन्माषाः ।

तुल्या यवाभ्यां कथिताऽत्र गुञ्जा

वलस्त्रिगुञ्जो धरणं च तेऽष्टौ ।

गद्याणकस्तद्द्वयमिन्द्रतुल्यै—

र्वलैस्तथैको घटकः प्रदिष्टः ॥

इति ज्योतिषं तु नेह प्रवर्त्तते धार्मिकसंप्रदायभङ्गापत्तेः ।
कृच्छ्रपादसवत्सगोदानोभयं—केवलमेकत्रिशङ्गाह्मणभोजनेन वैक-
ल्पिकतिलद्रोणसुवर्णादिभ्यां वा समुचितद्वयेन वाऽधिकेन युक्त-
मिति चत्वारः प्रक्षा वेधातिवेधमहावेधयोगेषु क्रमेण योज्याः । ननु

यातुधानव्रतं योगे महावेधे तु वाक्कलेः ।

जम्भासुरस्यातिवेधे मोहिनी वेधलेशिनी ॥

इति जम्भासुरवेधत्वेनोक्तोऽतिवेध एवैतत्प्रायश्चित्तं स्यात् ।

दशर्षाः प्रान्तमादाय यदोदिति दिवाकरः ।

तेन स्पृष्टं हरिदिनं दत्तं जम्भासुराय तु ॥

*अत्र वेधतारतम्याद्वयस्थेति हेमाद्रिः । *निशः प्रान्ते' इत्यपि दोषाधिक्यार्थमेव । *तस्माच्चतुर्घटिकात्मक एवारुणोदय इति सिद्धम् । तेन षट्पञ्चाशदण्डानन्तरं दशमीप्रवेशोऽरुणोदयवेध उक्तो भवति । अन्त्योऽपि तत्रैव कण्वेनोक्तः—

उदयोपरिविद्धा तु दशम्यैकादशी यदि ।

दानवेभ्यः प्रीणनार्थं दत्तवान्पाकशासनः ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि—

*दशम्याः प्रान्तमादाय यदोदेति दिवाकरः ।

तेन स्पृष्टं हरिदिनं दत्तं जम्भासुराय तत् ॥ इति ॥

तत्रारुणोदयवेधो वैष्णवविषयः । तद्वाक्येषु वैष्णवग्रहणात् । तत्स्वरूपं तु माधवीये स्कान्दे—

परमापदमापन्नो हर्षे वा समुपस्थिते ।

नैकादशीं त्यजेद्यस्तु यस्य दीक्षाऽस्ति वैष्णवी ।

विष्णवर्षिताखिलाचारः स हि वैष्णव उच्यते ॥ इति ।

*यद्यपि पित्रादेरागमदीक्षायां तन्मात्रस्य वैष्णवत्वं

इत्यग्रिमवचनादित्यत्राह—*अत्रेति उच्चावचानां पक्षाणां व्यवस्थयैव निवेशाद्वाक्यशेषस्तु निन्दामात्रमिति भावः । ननु दोषतारतम्येन वेधतारतम्यमयुक्तम्, अरुणोदयवेधे दोषतारतम्याभावादित्यत्राह—*निश इति । *तस्मादिनि । एतच्च सर्वं जल्पकथायां ग्रन्थकृताऽभिहितम् । वस्तुतस्तु महत्तरहस्वतररात्रिष्वरुणोदयसाम्यस्याशुद्धत्वान्मुहूर्तद्वयमारुणोदय इति सिद्धान्तः । घटिकादिपदानि च मुहूर्तार्द्धपराणि । वेधनारतम्यं च मुहूर्तमुपजीव्यैवेति शिष्टानां हेमाद्रिमतमेव सम्यगिति । *दशम्या इति । जम्भपदं तत्प्रधानकयातुधानपरम् । उदेतीतिदर्शनात्तद्वाक्येषु दशमीशेषेत्यादिवाक्येषु विष्णुमन्त्रदीक्षावत्त्वं वैष्णवत्वमालोच्य शङ्कते-यद्यपीति ।

न तु पुत्रादेः, तथापि स्वपारम्पर्यप्रसिद्धमेव वैष्णवत्वं स्मार्तत्वं च मन्यन्ते वृद्धाः । तत्त्वसागरे भविष्ये—

यथा शुक्ला तथा कृष्णा, यथा कृष्णां तथेनरा ।

तुल्ये ते मन्यते यस्तु स वै वैष्णव उच्यते ॥

केचित्तु दशम्यां नवमीवेधमपि त्यजन्ति । तत्र मूलं मृग्यम् । उदयवेधस्तु *परिशेषात् स्मार्तगोचरः । तदाह माधवः—

अरुणोदयवेधोऽत्र वेधः सूर्योदये तथा ।

उक्तौ द्वौ दशमीवेधौ वैष्णवस्मार्तयोः क्रमात् ॥

हेमाद्रिस्तु केषांचिदर्धरात्रेऽपि दशमीवेधमाह—

अर्धरात्रे तु केषांचिद्दशम्या वेध इष्यते ।

कपालवेध इत्याहुराचार्या ये *हरिप्रियाः ॥

न *तन्मम मतं यस्मात्रियामा* रात्रिरिष्यते ॥

इति ब्रह्मवैवर्तात् ।

*पारंशवादिनि ।

अतिवेधादयः सर्वे ये वेधास्तिथिषु स्मृताः ।

सर्वेऽप्यवेधा विज्ञेया वेधः सूर्योदये स्मृतः ॥

इत्युक्तेवैष्णवान् प्रति अतिवेधादीनां वेधत्वानिराकरणवाधादित्यर्थः ।

*हरिप्रिया इति ।

अयमर्थः—अतीतरात्रेः पश्चाद्धेनागामिरात्रेः पूर्वार्द्धेन सह दिवसोऽद्यतनः, स एकादश्यामुपोष्यः । तत्र दशमीप्रवेशे विद्धा सा त्याज्येति । एतन्निराकरोति—*न तन्मम मतमिति । *त्रियामेति । प्रथमप्रहरार्द्धस्य चतुर्थप्रहरार्द्धस्य च दिनकर्मसंबन्धितया तदन्या कथंचित्रियामा रात्रिः रात्रिकर्मणि ग्राह्येत्यर्थः । एवं चोपवासे दिनकर्मणि अरुणोदयमारभ्य ग्राह्या । तत्र

अस्यार्थः—‘अनद्यतने लङ्’ (पा०सू० ३-२-१११) इत्यत्र
 ‘अतीतायां रात्रेः पश्चिमयामद्वयमागामिन्या रात्रेः पूर्व-
 यामद्वयं दिवसश्च सकल एषोऽनद्यतनः कालः’ इत्युक्तं
 महाभाष्ये । स एष वर्तमानः काल एकादश्यहोरात्र
 उपोष्यः । तन्मध्ये दशमीप्रवेशे विद्धा । सा त्याज्या ।
 अत एव हेमाद्रौ—

दशम्याः सङ्गदोषेण अर्द्धरात्रात्परेण तु ।

वर्जयेच्चतुरो यामान् संकल्पार्चनयोः सदा ॥

इति दोष उक्तः । चतुरो यामान् दिवसस्येत्यर्थः ।
 स्वमने तु रात्रेस्त्रियामत्वात् प्रहरत्रयं पूर्वशेषः ।
 तेन चतुर्थप्रहर एव वेधो युक्तः । सोऽप्यरुणोदय एव ।
 सूर्योदयं विना नैव स्नानदानादिकः क्रमः ।

इति मार्कण्डेयपुराणात् । ‘प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्यम्’
 इति कोशादरुणोदयमारभ्य सूर्याशुप्रवृत्तेस्तत्रैव नि-
 पेधः । तेन मतभेदाद्व्यवस्थेति केचित् । कैमुतिक-
 न्यायेनारुणोदयवेधस्यैवेयं स्तुतिरिति तु साधवः । य-

विद्धा हेया । यस्तु कपालवेधो नामार्द्धरात्रवेधः, स परेऽहनि उ-
 पवासे न त्याज्यः, किं तु दिवा संकल्पे एव ।

दशम्याः सङ्गदोषेण अर्द्धरात्रात्परेण तु ।

वर्जयेच्चतुरो यामान् संकल्पार्चनयोः सदा ॥

इति हेमाद्रौ वचनादिति । ये तु—रात्रेस्त्रियामत्वात्प्रहरत्रयं पूर्व-
 शेषः । तेन चतुर्थप्रहर एव वेधो युक्त इति वदन्ति, तदाशयं त
 एव जानन्ति । अन्ये तु—

सूर्योदयं विना नैव स्नानदानादिकः क्रमः ।

इति वचनात् ‘प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्यम्’ इति कोशादरुणोदयमारभ्य
 सूर्याशुप्रवृत्तेः तत्रैव निपेध इति न तन्मम मतमित्यस्यार्थमाहुः ।

स्तु दिक्पञ्चदशविस्तथा इति शेषः, स उपवासाति-
रिक्तविषय इति माधवः ।

सर्वप्रकारवेधोऽयमुपवासस्य दूषकः ।

सार्धसप्तसुहृन्स्तु योगोऽयं बाधते व्रतम् ॥

इति निगमादित्यलम् । तत्र माधवमते *वैष्णवैरु-
णोदयविद्धा त्याज्या । यदा त्वेकादश्येव शुद्धा सती
वर्धते, द्वादशी वा, उभयं वा, तदा परोपोष्या ।

*एकादशी द्वादशी वाऽधिका चेत्त्यज्यतां दिनम् ।

पूर्व, ग्राह्यं तूत्तरं स्यादिति वैष्णवानिर्णयः ॥

इति माधवोक्तेः । स्मार्तैस्तु सूर्योदयविद्धा त्याज्या ।
यदा त्वेकादशी शुद्धा सती वर्धते, द्वादशी च समा

*वैष्णवैरिति ।

दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः ।

नैवोपोष्यं वैष्णवेन तद्दिनैकादशीव्रतम् ।

इति वचनात् । इदमुपलक्षणं वैष्णवेतरैरपि काम्यव्रते अरुणो-
दयविद्धायास्त्याज्यत्वात् । माधवमते इत्यभिधानं च केषां-
चिद्ग्रन्थे वैष्णवमधिकृत्योपवासो न लिखितस्तद्व्यावर्तनाय ।

*एकादशीति । नारदः—

संपूर्णैकादशी यत्र द्वादश्यां वृद्धिगामिनी ।

द्वादश्यां लङ्घनं कार्यं त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥

संपूर्णा च—“उदयात्प्राग्यदा विप्रः सुहृत्तद्वयसंयुता । संपूर्णै-
कादशी नाम” इत्युक्ता । भागवततन्त्रे—

संपूर्णैकादशी त्याज्या परतो द्वादशी यदि ।

उपोष्या द्वादशी शुद्धा त्रयोदश्यां च पारणम् ॥

यत्तु—व्यासः ।

एकादशी यदा लुप्ता परतो द्वादशी भवेत् ।

यूना वा, तदा *गृहस्थैः पूर्वा, यतिभिरुत्तरा कार्या ।

प्रथमेऽहनि संपूर्णा व्याप्याहोरात्रसंयुता ।

द्वादश्यां च तथा तात दृश्यते पुनरेव च ॥

पूर्वा कार्या गृहस्थैश्च यतिभिश्चात्तरा विभो ॥

इति स्कान्दोक्तेः । वर्धमानोऽप्येवमाह । उभयवृद्धौ
शुद्धा विद्धा वा सर्वेषां परैव ।

उपोष्या द्वादशी शुद्धा यदीच्छेत्परमां गतिम् ॥

इति, तत्तु न शुद्धाधिकद्वादश्यां प्रवर्तते । लोपो हि सूर्योदयास्पर्शित्वं
तस्यावमादिन एव सत्त्वेन विद्धाया एव लाभात् । न च लोपो=द्विती-
यसूर्योदयास्पर्शित्वम् । “लुप्तादौ दशमीमिश्रितत्वात्” इति विद्धा-
प्रस्तावगतमाधवविरोधादिति । हेमाद्रौ—

संपूर्णैकादशी यत्र द्वादशी च परेऽहनि ।

तत्रोपोष्या द्वादशी स्याद्द्वादश्यामेव पारणम् ॥ इति ॥

*गृहस्थैरिति । यत्तु—

संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

पूर्वाभुपवसेत्कामी निष्कामस्तु परां वसेत् ॥

इति । तत्र कामी=गृहस्थः, निष्कामो=यतिरित्येके, तत्र ।

निष्कामस्तु गृही कुर्यादुत्तरैकादशीं सदा ।

प्रातर्भवतु वा मा वा द्वादशी च द्विजोत्तमा ॥

इति स्कान्दे निष्कामगृहिणोऽपि परैवेति गृहिसामान्ये पूर्वोप-
वासाभावात् । एतदेवाभिप्रेत्य सकामैः पूर्वा निष्कामैरुत्तरेति सा-
मान्यतो वक्ष्यति । अत एव—

पुनः प्रभातसमये घटिकैका यदा भवेत् ।

अत्रोपवासो विहितो वनस्थस्य यतस्तथा ॥

विधवायाश्च तत्रैव परतो द्वादशी न चेत् ॥

इत्यादौ वनस्थादिशब्दानां निष्कामोपलक्षणत्वान्न वाक्य-
भेदः । अत्र ‘उदयात्माक’ इति ।

*संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

सर्वैरेवोत्तरा कार्या परतो द्वादशी यदि ॥

इति नारदोक्तेः । द्वादशीमात्रवृद्धौ तु शुद्धायां *पूर्वैव ।

न चेदेकादशी विष्णो द्वादशी परतः स्थिता ।

उपोष्यैकादशी तत्र यदीच्छेत्परमं पदम् ॥

इति नारदोक्तेः ।

द्वादशीमात्रवृद्धौ तु शुद्धाविद्धे व्यवस्थितेः ।

शुद्धा पूर्वोत्तरा विद्धा स्मार्तनिर्णय ईदृशः ॥

इति भाप्रवोक्तेश्च । मदनरत्नेऽप्येवम् । यत्तु—

विद्धाऽप्यविद्धा विज्ञेया परतो द्वादशी न चेत् ।

अविद्धाऽपि च विद्धा स्यात्परतो द्वादशी यदि ॥

परिभाषिता न ग्राह्या । नाडीपञ्चकात्मकतिथिवृद्ध्या विना परेशुः
घटिकासत्त्वासम्भवात् तावत्तिथिवृद्धौ चांकास्मिकह्रासस्य ज्योतिः-
शास्त्रविरुद्धत्वादित्युदयद्वयमात्रव्यापिन्येव वाच्या । प्रभातपदं तु
द्वितीयदिनप्रातःपरमिति । 'प्रथमेऽहनि संपूर्णा' इत्युक्ते 'संपूर्णैकाद-
शी' इत्याग्रिमे च 'उदयात्प्राक्' इति परिभाषितैव । तादृशपदसत्त्वात् ।
एवं चैनद्वाक्यद्वयं स्मार्तपरमेव, न वैष्णवपरं तेषां विद्वत्त्वमात्रेण
परत्वादिति । *संपूर्णेति । स्मार्तपरताबीजमुक्तम् । विद्वानिषे-
धात्परेति स्मर्तव्यम् । *पूर्वैवेति ।

संपूर्णैकादशी शुद्धा द्वादश्यां नैव किञ्चन ।

द्वादशी च त्रयोदश्यामपि तत्र कथं भवेत् ॥

पूर्वा गृहस्थैः कार्या स्यादुत्तरा यतिभिस्तिथिः ।

इति तु निर्मूलम् । 'विद्धाऽपि' इति स्मार्तपरम् । वैष्णवानां
विद्वानिषेधात् । 'अविद्धाऽपि च' इति स्मार्तपरं, न वैष्णवपरं; तेषां
द्वादश्यामेवोपवासविधानात् । किं तु स्मार्तपरं परं तु तेषामविद्धै-

इति हेमाद्रौ पाद्वचनं, तदेकादश्या* वृद्धौ ज्ञेयम् ।
तदुक्तं माधवेन-

एकादशी द्वादशी चेत्युभयं वर्धते यदा ।

तदा पूर्वं दिनं त्याज्यं स्मार्तैर्ग्राह्यं परं दिनम् ॥ इति ।

विद्वैकादश्यां द्वादशीमात्रवृद्धौ च सर्वेषां *परैव ।

*तत्र चैकादशीमात्रवृद्धौ गृहिणः पूर्वा, यतेरुत्तरा ।

*पूर्वोक्तपादोक्तेः ।

एकादशी विष्टुद्धा चेच्छुद्धे कृष्णेऽविशेषतः ।

उत्तरां तु यतिः कुर्यात्पूर्वामुपवसेद् गृही ॥

इति प्रचेतसोक्तेः *एतच्छुद्धाविद्धातुल्यमिति माधवः ।

कादशीत्यागो न युज्यते इत्यभिमानः - । *एकादश्या इति ।

तथा च तत्र स्मार्तानामविद्वैकादशीत्यागो न युक्तः । *परैवेति ।

उपवासदिनं विद्धं यदा भवति पूर्वया ।

द्वितीयेऽहि यदा न स्यात्स्वल्पाऽप्येकादशी तिथिः ॥

तत्रोपवासो विहितः कथं तद्वद सूतज ।

सूत उवाच-

यदा न प्राप्यते विषा द्वादश्यां पूर्ववासरेः ।

रविचक्रार्द्धमात्रोऽपि तत्रोपोष्यं परं दिनम् ॥

उपोष्या द्वादशी शुद्धा द्वादश्यामेव पारयेत् ।

इति नारदीयान् । पारणपर्याप्तद्वादश्या लाभे तस्यामेव । अन्यथा

तु तामुल्लङ्घ्यापि पारणं कार्यमित्यर्थः । *तत्र च = विद्वैकादश्यां

च । *पूर्वोक्तेति । 'विद्धाऽप्यविद्धा विज्ञेया' इत्यादिः । *एत-

दिति । अविशेषत इत्युक्तेः । ननु इदं प्रचेतोवाक्यं शुद्धाविषयमेव ।

संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

उत्तरां तु यतिः कुर्यात्पूर्वामुपवसेद् गृही ॥

इति वचने संपूर्णापदात् । विद्धा तु सर्वेषां परैव ।

द्वादशीभिश्चिता कार्या सर्वत्रैकादशी तिथिः ॥

द्वादशी च त्रयोदश्यां विद्यते यदि वा न वा ।

इति पात्रोक्तेः । उपोषणस्य प्राधान्यात्तत्रान्त्यकालावच्छिन्नति-
थिरपेक्षिता । पारणे त्वङ्गत्वादेव तादृशद्वादश्यलाभे न दोष इति ।
सैवम् । तथा सति—

संपूर्णैकादशी यत्र द्वादश्यां वृद्धिगामिनी ।

द्वादश्यां लङ्घनं कार्यं त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥

इत्याद्येकवाक्यतयोक्तप्राज्ञस्यापि शुद्धाविषयत्वापत्तेः । यदि च
तस्य शुद्धाधिकायां वैष्णवान् प्रति, विद्धाधिकायां स्मार्तान् प्रती-
त्याधिकारिभेदेन प्रवृत्तिरूपेयते, तदा एकाधिकारिणं स्मार्तं प्रति
शुद्धाविद्धासाम्येन प्रचेतोवाक्यप्रवृत्तिर्दुर्वारिति । नन्वेवमप्यत्र शृ-
हिणः-कथं पूर्वा ? ।

दिनत्रयमृते देवि नोपोष्या दशमीयुता ।

सैत्रोपोष्या सदा पुण्या परतश्चेत्रयोदशी ॥

इत्यादिदिनत्रयातिरिक्तदशमीविद्धायामुपवासनिषेधात् ।

दिनत्रयं हि दशम्येकादशीद्वादशीरूपं, न तु एकादशीद्वादशीत्रयो-
दशीरूपम् ।

यदि दैवात्तु संसिध्येदेकादश्यां तिथित्रयम् ।

तत्र क्रतुशतं पुण्यं द्वादशी पारणे भवेत् ॥

इत्येकवाक्यत्वात् । इत्थं च सैवेति तच्छब्देन—“सा वैश्वदेवी”
इत्यादौ सदाविषयस इव दिनत्रययुतदशमीविद्धाया एव परामर्शो न
दशमीमात्रस्येत्ययमेव विधिः “एरं कृत्वोद्देयम्” इतिवत् । “नोपो-
ष्या दशमीयुता” इति तु “न गिरागिरा” इतिवदनुवादः । न च
नोपोष्येति विधिरेव, सैवेति त्वनुवादः । एवकारस्य विधिशक्ति-
कुण्ठकत्वादिति वाच्यम् । द्वादश्यवृद्ध्यर्थस्य परतश्चेदित्यस्य व्यवे-

त्रयोदश्यां न लभ्येत द्वादशी यदि किञ्चन ।
उपोष्यैकादशी तत्र दशमीमिश्रिताऽपि च ॥

इति स्कान्दात् ।

अविज्ञानि निषिद्धैश्च न लभ्यन्ते दिनानि तु ।

मुहूर्तैः पञ्चभिर्विज्ञा ग्राह्यैकैकादशी तिथिः ॥

इत्युष्पशृङ्गोक्तेश्च । मुहूर्तपञ्चक्रमरुणोदयमारभ्य ज्ञेय-
म् । अन्यथोत्तरेऽहिं एकादश्यभावासम्भवात् । तथा
च स एव ।

सर्वत्रैकादशी कार्या द्वादशीमिश्रिता नरैः ।

प्रातर्भवतु वा मा भूयस्मान्नित्यमुपोषणम् ॥ इति ।

यदपि हेमाद्रिणा-‘शुद्धसमा शुद्धन्यूना वा अधिकद्वाद-
शिका चत्सर्वेषां परैव’ इत्युक्तं, तदपि वैष्णवंविषयम् ।
स्मार्तानां तु पूर्वैवेत्यविरोधः* ।

हितान्वयापत्तेः । मैवम् । कालादर्शादौ—

सर्वत्रैकादशी कार्या दशमीमिश्रिता नरैः ।

प्रातर्भवतु वा मा वा यतो नित्यमुपोषणम् ॥

इत्युष्पशृङ्गवचसो विद्धाधिकैकादशिकायां विद्धोपवासविधाय-
कत्वेत्यर्थवत्त्वात् । अन्यथा प्रातर्भवत्वित्यस्यामङ्गतेः । न च त्रयो-
दश्यां द्वादशी प्रातर्भवत्विति तदर्थः । दशमीमिश्रितेत्युक्तेस्तदव्य-
वहितोत्तरप्रातर्भावात् । अत्र संकल्पकाले एकादश्यसत्त्वेऽपि संक-
ल्पवक्ष्यति । तथा च “दिनत्रयमृते देवि” “सर्वत्रैकादशी कार्या”
इत्याद्योर्विरोधभङ्गाय गृहिणां पूर्वा यतेरुत्तरेति व्यवस्था स्वीकार्या ।
त्रयोदश्यामिति वाक्यद्वयं विद्धसमापरं तस्यां यतीनां परा भ-
विष्यतीत्याशङ्कावारणार्थम् । अविरोध इति प्रतिज्ञानिर्वाहाय

*हेमाद्रिप्रते लूच्यते । तत्र—

*शुद्धा विष्ठा द्वयी नन्दा, अथ न्यूनसमाधिकैः ।

षट्प्रकारा पुनश्चेष्टा द्वादश्यूनसमाधिकैः ॥

इत्यष्टादशैकादशीभेदाः । तत्र *शुद्धाऽधिका न्यूनद्वाद-
शिका, शुद्धाऽधिका समद्वादशिका च सकानैः पूर्वा, नि-
ष्कानैरुत्तरा कार्या । *प्रथमेऽहनि सम्पूर्णा' इति पूर्वोक्त-

स्मार्तान् प्रति हेमाद्रिजालमाह —

*हेमाद्रितीति । हेमाद्रिमाधवयोः स्मार्तान् प्रति न शास्त्रभेद
इति स्मर्तव्यम् । *शुद्धेति । शुद्धन्यूना न्यूनद्वादशिका १,
शुद्धन्यूना समद्वादशिका २, शुद्धन्यूनाऽधिकद्वादशिका ३, शुद्ध-
समा न्यूनद्वादशिका ४, शुद्धसमा समद्वादशिका ५, शुद्धसमाऽधि-
कद्वादशिका ६, शुद्धाऽधिका न्यूनद्वादशिका ७, शुद्धाऽधिका सम-
द्वादशिका ८, शुद्धाऽधिकाऽधिकद्वादशिका ९, एवं विद्धाऽपीत्य-
ष्टादशभेदा इत्यर्थः । परादिनसूर्योदयात्प्राक् समाप्तिन्यूनत्वं, सूर्यो-
दयात्किञ्चिद्नूतत्वं समत्वं, सूर्योदयोत्तरसत्त्वमाधिक्यम् । तत्र—

आद्यास्तु षट्सु पूर्वैव व्यवस्थाऽनन्तरद्वये ।

गृहमेधियतीनां स्याज्जवर्ग्यां स्यात्परेऽहनि ॥

शुद्धाधिका न्यूनसमोचरा चेत् पूर्वा गृहस्थैर्यतिभिः परैव ।

सा चेत्पराधिक्यवती परैव, शेषास्तु शुद्धाः प्रथमा उपोष्याः ॥

विद्धात्रये तु पूर्वा स्याज्जवस्थाऽनन्तरद्वये ।

अपरेऽहनि शेषाः स्युः सप्तमी तु व्यवस्थया ॥

विद्धासमा न्यूनसमोचरा चेद्विद्धाधिका न्यूनपरा च तत्र ।

सैव व्यवस्था, यदि विद्धहीना ब्राह्मोपवासे प्रथमैव सर्वैः ॥

विद्धासमा यद्यधिकोचरा स्याद्विद्धासमा विद्धसमोचरा स्यात् ।

तदा परैव प्रतियुक्तशङ्करैकादशी सर्वजनैरुपोष्या ॥

इति कारिकाऽनुसारेणाह—*शुद्धेत्यादि । *प्रथमे इति ।

स्कान्दात् ।

ऊनद्वादशिकायां तु विष्णुप्रीतिकामैरुपवासद्वयं*
कार्यम् ।

प्रथमेऽहनि सम्पूर्णा व्याप्याहोरात्रसंयुता ।

द्वादश्यां च तथा तात द्वायते पुनरेव च ॥

पूर्वा कार्या गृहस्थैश्च यतिभिश्चोत्तरा विभो ।

इति स्कान्दादित्यर्थः । अत्र गृहस्थयतिपदे सकामनिष्कामपरे ।

सम्पूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

पूर्वागुपवसेत्कामी निष्कामस्तु परां वसेत् ॥

इति मार्कण्डेयवाक्यैकवाक्यत्वात् । न च सकामनिष्कामशब्दयो-
रेव गृहियतिपरत्वमस्तु, प्रायशो गृहिणां सकामत्वाद्यतीनां निष्का-
मत्वादिति वाच्यम् ।

निष्कामस्तु गृही कुर्यादुत्तरैकादशीं सदा ।

प्रातर्भवतु वा मा वा द्वादशी च द्विजोत्तमा ॥

इति स्कान्दे गृहस्थस्यापि निष्कामस्योत्तरोपवासविधानात् । इदं
च हेमाद्रेर्जालमात्रमिति । शुद्धाऽनधिकाऽनधिकद्वादशिका, शुद्धा-
नधिकाऽधिकद्वादशिका २, शुद्धाऽधिकाधिकद्वादशिका ३, शुद्धा-
धिकानधिकद्वादशिका ४ इति चत्वार एव भेदाः । तत्रायं
चतुर्थो भेदः । द्वितीयसूर्योदयसमाया एव तिथेऽयौतिपे प्र-
सिद्धेर्द्वित्रिपलान्तरेण समा तदधिकान्तरेण न्यूना चेत्युभयया
एवानधिकत्वेन सङ्ग्रहात् ।

*उपवासद्वयमिति । न चैकाधिकारिकगुपवासद्वयं कथं
विधीयते ?, एकनिमित्तकस्यावृत्तेरयुक्तत्वात् किन्त्वयं गृहियति-
भेदेन विहितस्यानुवादोऽस्तु, तथा सति अधिकार्यन्तरमपि न
कल्प्यमिति वाच्यम् । 'तिथी' इति द्वन्द्वसमासार्थकैकशेषेणेतरे-
तरयोगप्रतीतेस्तदनुरोधेनाधिकार्यन्तरादेरपि युक्तत्वात् । अत्र

सम्पूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

लुप्यते द्वादशी, तस्मिन्नुपवासः कथं भवेत् ॥

उपोष्ये द्वे *तिथी तत्र विष्णुप्रीणनतत्परैः ॥

इति वृद्धेवलिष्टोक्तेः ।

शुद्धन्यूना शुद्धाधिका शुद्धसमा विद्धन्यूना विद्ध-
समा वाऽधिकद्वादशिका चेत्सर्वेषां परैवेति हेमाद्रिः ।

*मदनरत्ने तु *शुद्धाधिका परा । *‘संपूर्णैकादशी यत्र’
इति पूर्वोक्तेः । *अन्या पूर्वा ।

लुप्यते इत्यस्योनेत्यर्थः ।

सम्पूर्णैकादशी यत्र परतः पुनरेव सा ।

त्रयोदशी उपःकाले उपोष्या तत्र का भवेत् ॥

उपोष्ये द्वे तिथी तत्र विष्णुप्रीणनतत्परैः ।

इति स्कान्दे ‘त्रयोदशी उपःकाले’ इत्युक्तेस्तदेकवाक्यत्वादित्या-
शयेनोद्वादशिकायामित्युक्तम् । वस्तुतः समद्वादशिकायामपि वि-
ष्णुप्रीतिकामस्योपवासद्वयं युक्तम् । लोपो द्वितीयसूर्योदयास्पर्शित्वम-
पीति तस्या अपि संग्रहात् । ‘त्रयोदशी उपःकाले’ इति त्वतन्त्र-
मिति नवीनाः ।

शुद्धन्यूनेत्यादिप्रयेऽधिकद्वादशिकाऽन्वयः । एतच्च वैष्णवा-
भिप्रायम् । स्मार्त्तान् प्रति त्वाह—*षड्नेति । *शुद्धाधिकेति ।
अधिकद्वादशिकेति शेषः । अयं च शुद्धाधिकाऽधिकद्वादशिका-
रूपस्तृतीयो भेदः । *संपूर्णैति ।

संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

सर्वैरेवोत्तरा कार्या परतो द्वादशी यदि ॥

इत्यर्थः ।

पूर्णाऽप्येकादशी त्याज्या वर्द्धते द्वितयं यदि ॥

इत्यपि द्रष्टव्यम् । *अन्येति । शुद्धन्यूना शुद्धसमा वाऽधिकद्वा-

*शुद्धा यदा समा हीना समा हीनाऽधिकोत्तरा ।

एकादशीपुष्यसेम शुद्धां वैष्णवीमपि ॥

इति स्कान्दात् । शुद्धा=एकादशी । उत्तरा=द्वादशी ।

'न वैवेकादशी पिष्णौ' इति नारदोक्तेः । यत्तु—'अविद्धा-
ऽपि च विद्धा स्यात्' इति पाञ्च तच्छुद्धाधिकापरम् । यत्तु—

संपूर्णैकादशी त्याज्या परतो द्वादशी यदि ।

उपोष्या द्वादशी शुद्धा द्वादश्यामेव पारणम् ॥

इत्यादि, *तवैष्णवपरम् । स्मार्तानां तु *पूर्वैवेत्युक्तम् ।

दक्षिकेत्यर्थः । अयं च शुद्धानधिकाधिकद्वादशिकेति द्वितीयो भेदः ।

*शुद्धेति । एकादशी यदि शुद्धा सती समा द्वितीयसूर्योदयपर्यन्ता
ततो न्यूना वा, द्वादशी ततो न्यूना समाऽधिका वा तदा शुद्धामेवो-
पवसेत् न वैष्णवी=द्वादशीमित्यर्थः । एतेन शुद्धानधिकानधिकद्वाद-
शिकेति प्रथमभेदोऽपि संगृहीतः । तत्राविवादात्त ग्रन्थे जोड्डकृतः ।

*वैष्णवेति । वैष्णवग्रन्थान्तर्गतत्वात् । *पूर्वैवेति । यत्तु—

उदयात्माग्यदा दिशः सुहृर्चद्वयसंयुता ।

संपूर्णैकादशी नाम तत्रैवोपवसेद्गृही ॥

इति षचनाद् गृहिणां पूर्वा ।

संपूर्णैकादशी यत्र द्वादशी चापरेऽहनि ।

तत्रोपोष्या द्वादशी स्याद् द्वादश्यामेव पारणम् ॥

न गर्भे विंशते जन्तुरित्याह भगवान् हरिः ।

इति वाक्याद्यतीनां परेति; तत्र । प्रथमवाक्यस्य उत्तरीत्या
गृही सक्कामोऽवैष्णवः । तस्यारुणोदयविद्धायां काम्योपवासनिवर्त-
कत्वात् । तत्रैवेत्येवकारवशात्तद्विज्ञे उपवासो नेत्यर्थात्, द्वितीय-
वाक्यस्य च गृहिणामेवोभयाधिक्यविषयत्वात् । तत्र पराया एव
"न गर्भे विंशते जन्तुः" इत्यर्थवादसूचितगर्भावेशवशदुःखविशेष-
निवर्तकत्वात् ।

विद्धाऽपि एकादशी नवधोक्ता । तस्या विद्धाऽनधिकाऽन-
धिकद्वादशिका १, विद्धाऽनधिकाऽधिकद्वादशिका २, विद्धाधिका-
ऽधिकद्वादशिका ३, विद्धाधिकाऽनधिकद्वादशिका चेति चत्वारो
भेदाः । तत्र विद्धन्यूना विद्धसमा वाऽधिकद्वादशिका चेत्स-
र्वेषां परा ।

एकादशी यदा लुप्ता परतो द्वादशी भवेत् ।

उपोष्या द्वादशी शुद्धा यदीच्छेत्परमां गतिम् ॥

इत्युक्तेः । लुप्ता दिनद्वये सूर्योदयास्पर्शेन क्षयं गता । न चेदं मु-
मुक्षुपरं परमां गतिं=मुक्तिमित्यर्थात्, अन्येषां तु पूर्वा “अविद्धा-
नि निषिद्धैश्च” इत्युक्तेरिति वाच्यम् ।

एकादशी यदा विद्धा द्वादश्यां न प्रतीयते ।

द्वादशी च त्रयोदश्यामस्ति तत्र कथं भवेत् ॥

उपोष्या द्वादशी शुद्धा सर्वैरेव न संशयः ।

इति नारदीये सर्वैरेवेत्युक्तेः । “न चेदेकादशी विष्णौ” इति तु
शुद्धापरम् । ‘अविद्धानि’ इत्यादीनि विद्धाग्रहवाक्यानि परत
एकादश्यभावे द्वादश्यवृद्धावेशेन प्रवर्तन्ते ।

एकादशी दिक्षा युक्ता परतोऽपि न वर्तते ।

वृद्धिभिर्यातिभिश्चैव सैवोपोष्या क्षये तिथिः ॥

इति वाक्यवत् “त्रयोदश्यां न लभ्येत” इत्यादिवाक्यादिति ।
तदुक्तं—‘विद्धन्यूना विद्धसमाऽधिकद्वादशिका सर्वेषां परा’ इति । अयं
विद्धानधिकाधिकद्वादशिकारूपो द्वितीयो भेदः । पारणपर्याप्तद्वा-
दश्यलाभे तामुल्लङ्घ्य पारणं भवतीत्युक्तम् । यश्च विद्धानधिकान-
धिकद्वादशिकारूपः प्रथमभेदः, स चतुर्धा । एकादशीन्यूनत्वे—
द्वादशीसाम्ये १, तन्न्यूनत्वे वा २ । एकादशीसाम्ये—द्वादशी-
साम्ये ३, तन्न्यूनत्वेन वा ४ । तत्राद्ये आह—*विद्धेति । *मुमु-
क्षूणामिति ।

*विद्वन्मूना समद्वादशिका तु *सुसुक्ष्मणां *पुत्रवतां च परा । *अन्येषां *पूर्वा । पुत्रवतोऽपि पूर्व्वेति मदनरत्ने । विद्वन्मूना न्यूनद्वादशिका च सैव *सर्व्वैः कार्य्येति हे-
माद्रिः । सुसुक्ष्मणां पराऽन्येषांपूर्व्वेति मदनरत्ने । वि-

दिनक्षये तु शुद्धैश्च द्वादशी मोक्षकाङ्क्षिभिः ।

उपोष्या, दशमी विद्धा नोपोष्यैकादशी सदा ॥

इति सौमन्तषास्त्र । अत्र दिनक्षयो न तिथित्रयस्पृक्तं, किं तु विद्वत्वादेकादश्याः सूर्य्योदयास्पर्शमात्रम् । *पुत्रवतामिति ।

एकादश्यां यदा वत्स दिनक्षयातिथिर्भवेत् ।

अत्रोपोष्या द्वादशी स्यान्नयोदश्यां तु पारणम् ॥

इति पितामहोक्तेः ।

दिनक्षये तु संप्राप्ते उपोष्या द्वादशी भवेत् ।

दशमीशेषसंयुक्तां न कुर्व्वीत कदाचन ॥

इति कौर्मनिषेधाच्च । यद्यप्यत्रोभयत्र पुत्रवत्पदं न दृश्यते तथापि-

एकादशीषु नष्टासु रविसंक्रमणे तथा ।

पारणं चोपवासं च न कुर्यात्पुत्रवान् शुद्दी ॥

इति वाक्येन

एकादशीदिनक्षये उपवासं करोति यः ।

तस्य पुत्रा विनश्यन्ति मघायां पिण्डदो यथा ॥

इत्यर्थवादेन च पूर्व्वोपवासनिषेधेऽपेक्षितपुत्रवदधिकारिलाभा-
त् । पिण्डद इति आदन्तात् षष्ठ्येकवर्चने “आतो धातोः” (पा० ६-
४-१४०) इत्यालोपः । *अन्येषां=पुत्रवद्भिन्नगृहिणाम् । *पूर्व्वे-
ति । पुत्रवतः पूर्व्वोपवासनिषेधवशेनापुत्रस्य तदुपवाससिद्धेः । पुत्रव-
तोऽपीत्यत्रारुचिः उक्तरीत्या स्पष्टा । द्वितीये विद्वन्मूनेति तृतीयचतु-
र्थयोर्विद्वसमेत्यादि । *सर्व्वैरिति ।

रुसमा समद्वादशिकोनद्वादशिका च सुसुक्ष्मभिः परा-
ऽन्यैः पूर्वा कार्या ।

दशमीमिश्रिता पूर्वा द्वादशी यदि *लुप्यते ।

शुद्धैव द्वादशी राजन्नुपोष्या मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥

इति व्यासोक्तेः । मोक्षकाङ्क्षिग्रहणादन्येषां पूर्वैव ।

सर्वत्रैकादशी कार्या द्वादशीमिश्रिता नरैः ।

प्रातर्भक्षतु वा मा वा यतो नित्यमुपोषणम् ॥

इति पाद्मोक्तेः । विद्याधिका सप्तद्वादशिका
र्वा पूर्वैव ।

एकादशी दशाधिद्धा परतोऽपि न वर्द्धते ।

यतिभिर्गृहिभिश्चैव सैवोपोष्या क्षये तिथिः ॥

इति पाद्मान्तरात् । ‘अत्र परतोऽपि न वर्द्धते’ इत्यनेनैकादश्या
साम्यमपि शृण्वते । क्षयोऽपि तस्याः साम्येऽपि यद्यपि सम्भवति एका-
दश्याः सूर्योदयास्पर्शात् तथापि पृथक् क्षयशब्दानर्थक्यापत्तेः क्षय-
तन्म्यूनत्वरूपो ग्राह्यः । स च यत्यर्थम् । साम्ये सुसुक्ष्णामुत्तरत्रोपवा-
सविधानात् । तथा च क्षये यतिभिर्गृहिभिश्च सैवोपोष्या, साम्ये तु
गृहिभिः सैवोपोष्येत्यन्वयः ।

लुप्यते=वृद्धि न प्राप्नोति । “पूर्णा च द्वादशी परा”-
इति पाठान्तरात् । परा=परदिनगतैव न तु पूर्वाहोरात्रप्रविष्टे-
त्युक्त्वा एकादश्याः सूर्योदयपर्यन्तत्वलाभः । अन्यथा परशब्दवैय-
र्थ्यात् । एतत्पाठे यद्यपि द्वादश्या अनाधिक्यं न लभ्यते तथापि

दिनत्रयमृते देवि नोपोष्या दशमीयुता ।

सैवोपोष्या सदा पुण्या परतश्चेज्योदशी ॥

इति स्कान्दे,

यदि दैवात्तु संसिध्येदेकादश्यां तिथित्रयम् ।

तत्र क्रतुशतं पुण्यं द्वादशी पारणे भवेत् ॥

*पारणाहे न लभ्येत द्वादशी फलयाऽपि चेत् ।

सिद्धिर्दी दशमीषिद्धाऽप्युपोष्यैकादशी तिथिः ॥

इति ऋष्यशृङ्गोक्तेश्च । *आधवस्यते तु अत्र गृहिणां
पूर्वा, यतेरुत्तरा । *विद्धाधिका न्यूनद्वादशिका लोक्षपा-

इति नारदीये च तथैवाधिधानात् । विद्धायां तु

अविद्धानामलाभे तु पयोदधिफलानि तु ।

इति सङ्कदेवाज्ञमश्रीयादुपवासस्त्वसौ भवेत् ॥

विद्ध इति भक्ष्यनियमो बोध्यः ।

अत्र विवेचनकाराः । “दिनक्षये तु सम्प्राप्ते” इति

सं दिनक्षयो दिनत्रयस्पृक्तत्वं तेन तत्रैव पुत्रवद्गृहिणामुपवास-
स्थः परत्रोपवासश्च; साम्ये तु तेषामपि पूर्वत्रैवोपवासः तत्र
पेधाप्रवृत्तेः । “दिनक्षये तु शुद्धैव” इति खुसन्तुवाक्ये च दिन-
यो न प्रोक्तः किं तु विद्धत्वात्सूर्योदयास्पर्शित्वम् । तथा च एतव

द्वितीयसूर्योदयपर्यन्तत्वरूपसाम्यपरमेव । “न्यूनत्वविषये या तिथिर्गृ-
हिभिश्चैव” इति वचनविरोधात् गृहिभिन्नपरम् । तेषामेकादशीदिनक्षये
उपवासनिषेधोऽग्रे । तेन विद्धन्यूनानधिकद्वादशिकायां पुत्रवद्गृहि-
भिन्नानां सर्वेषां पूर्वत्रैवोपवासः, पुत्रवतामेव परेद्युः । विद्धसमाऽनधि-
कद्वादशिकायां सर्वेषां गृहिणां पूर्वद्युः, यतीनां तूचरेद्युरिति प्राहुः ।

विद्धाधिका-समद्वादशिका ऽधिकद्वादशिका च सर्वेषां परै-
वेति पाठः । पूर्वैवेत्यपपाठः । अधिकत्वात् । अधिकद्वादशिकामधिकृ-
त्याह- *पारणाहे इति । पारणाहे द्वादशीलाभे तु विद्धा नोपापो-
ष्येत्यत्र तात्पर्यम् । *आधवस्यते त्विति । तुनाऽरुचिः । सा च
दशम्यनुगता यत्र तिथिरेकादशी भवेत् ।

तत्रापत्यविनाशः स्यात्परेत्य नरकं व्रजेत् ॥

इत्यादिना पुत्रवतः परत्वं सूचनात् । अयं च विद्धाधिकाधि-
कद्वादशिकारूपस्तृतीयो भेदः । *विद्धेति । विद्धाधिकानधिकद्वाद-

पक्षयविष्णुप्रीतिकामैः परां कार्या । गृहस्थेन तु *नक्तं
कार्यम् ।

एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।

उपवासं न कुर्वीत पुष्पपौत्रसमन्वितः ॥

इति कौर्म्ये दिनक्षये उपवासनिषेधात् ।

दशम्यैकादशी विद्धा द्वादशी च क्षयं गता ।

क्षीणा सा द्वादशी ज्ञेया नक्त तु गृहिणः स्मृतम् ॥

इति वृद्धशास्त्रालपोक्तेश्च *गृहिणः पूर्वत्रोपवासः । *ए-
कादश्याः शुद्धन्यूनत्वे शुद्धसमत्वे वा द्वादश्या न्यून-
समत्वयोरेकादश्यामुपवासः । यानि तु-

दशम्यलुगता हन्ति द्वादशं द्वादशीफलम् ।

धर्मापत्यधनार्थं च त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥

इति कौर्मादीनि दशमीवैधर्माद्योदशीपारणयोर्निषे-
धकानि तानि विहितभित्तपराणि । अथ मूलधर्मानि
तद्व्यवस्था चाऽऽकरे ज्ञेया ।

पशु कालहेमादौ—

बहुवाक्यविरोधेन सन्देहो जायते यदा ।

द्वादशी तु तदा प्राज्ञा त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥

इति मार्कण्डेयोक्तेः,

सन्दिग्धेषु च वाक्येषु द्वादशीं समुपोषयेत् ।

तथा—

धिवादिषु च सर्वेषु द्वादश्यां समुपोषणम् ।

पारणं च त्रयोदश्यामाज्ञेयं मामकी मुने ॥

शिकारुपधतुर्थभेदोऽयम् । *नक्तं=नक्तभोजनम् । *गृहिणः पूर्व-
त्रोपवास इति । नक्तकाले किञ्चिद्भक्षणेनेति शेषः, “उपवास-
निषेधे तु” इति वचनात् । *एकादश्या इति । शुद्धत्वेनासंदेहात् ।

इति पाद्मोक्तेश्च धेधसन्देहे ज्योतिर्विदां विप्रतिपत्तौ
वा परा कार्येत्युक्तम्, तद् *वैष्णवाविषयमित्थलं बहुना ।

अथात्रोपयुक्तं किञ्चिदुच्यते । तत्र दशम्यामेकाद-
शीयोगे *दशमीमध्य एव भोजनं कार्यम् । 'एकाद-
श्यां न भुञ्जीत' इति तस्या एव निमित्तत्वात् ।

निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा कालमात्रमपेक्षते ॥

इति देवलोक्तेश्च । केचित्तु एकादशीव्रताङ्गत्वेन पूर्वे-
षु *रेकभक्तविधानाद्विधिरुपपद्यते च निषेधानवकाशात्
काव्यव्रताङ्गे भोजननिषेधः प्रवर्तते । तेनैकादशीमध्येऽपि
पूर्वदिने भोजनमित्याहुः* ।

अत्राधिकारी माधवीये कात्यायनेनोक्तः—

*वैष्णवेति । संदेहे स्मार्त्तोपलक्षणम् ।

*दशमिमध्य एवेति । एकभक्तविधौ चानृतवदनादिनि-
वृत्तिवद्व्रताङ्गतया द्वितीयभोजननिवृत्तिरेव विधीयते लाघवात्, न तु
तद्विशेष्यं भोजनमपि गौरवात् । तेन शुद्धाधिकद्वादश्यामुपवासद्वयं
भवति । *एकभक्तेति ।

दशम्यामेकभक्तस्तु मांसमैथुनवर्जितः ।

एकादशीमुपवसेत्पक्षयोरुभयोरपि ॥

देवतास्तस्य तुष्यन्ति कामितं चास्य सिध्यति ।

इत्युक्तेः । कामितं चेत्यतः काम्य इव नित्येऽप्येकभक्तं कार्यम् ।
“शक्तिर्मास्तु पुनः कुर्याद्” इत्युक्तेः । *आहुरित्पुरुचिः । तद्वीजं
तु एकभक्ते विशेष्यं भोजनं नार्थः ।

सायमाद्यन्तयोरहोः सायंप्रातश्च मध्यमे ।

उपवासफलं मेप्सुर्जह्याद्भक्तचतुष्टयम् ॥

इति जह्यादित्येवाभिधानात् । निषेधस्य सर्वैः पालयत्वाच्चेति ।
विज्ञाऽधिकार्या निषेधपाळकस्य प्रातर्माध्याह्निकापकर्षविध्यभावाच्च-

*अष्टवर्षाधिको मर्त्योऽष्टशीतिन्यूलपत्सरः ।

एकादश्यामुपवसेत्पक्षयोरुभयोरपि ॥ इति ।

भाष्ये—

ब्रह्मचारी च *नारी च शुक्लामेव सदा गृही । इति ।

यच्च विष्णुः—

पत्यौ जीवति वा नारी उपोष्य व्रतभाचरेत् ।

आयुष्यं हरते अर्तुर्भरकं चैव गच्छति ॥

इति, तद्गर्भननुज्ञाविषयमिति प्राशस्त्यम् ।

उपवासस्यासामर्थ्ये तु मार्कण्डेयकौर्मयोः—

दपर्याप्तदशमीस्थले कथं भोजनमिति विभावनीयम् । *अष्ट-
वर्षेति । उपनयनोपलक्षणम् । “अपि वा वेदतुल्यत्वादुपायेन प्र-
वर्धेरन्” इति न्यायात् । न चैवमष्टवर्षग्रहणं व्यर्थं, किं च तदंशे न्या-
यप्राप्तानुवादित्वम्, अन्यांशे चाप्राप्ताविधायकत्वमिति वैरूप्यमिति
वाच्यम् । “जातपुत्रः कृष्णकेशः” इतिवदिहापि पदद्वयेनोपवासयो-
ग्यावस्थाविशेषलक्षणयाऽशीतेरुर्ध्वमपि अष्टवर्षात्प्रागपि समर्थस्यो-
पवासं वदतस्तवाप्युक्तवैरूप्यस्य दुर्वारत्वात् । तेनैव रूपेणाष्टानष्ट-
साधारणस्योपवासस्य विधानाच्च वैरूप्यमिति चेत् तर्हि उपनीतत्व-
मात्रेणैव तद्विधाने वैरूप्यासम्भवात्, लाघवाच्च, तवापि च तादृशस्य
समर्थस्याकृतोपनयनस्याप्यधिकारप्रसङ्गेन तद्रूपस्योपनयनघटितत्वा-
वश्यकत्वाच्च । मम त्वनष्टवर्षीयादेरुपनीतस्याशक्तस्यानुकल्पेनापि
व्रतसिद्ध्याऽधिकारनिवार्यात् । यद्वक्ष्यति शक्तिमांस्त्विति । *नारी
चेति । नारी सधवा । तस्याः शुक्लामेवोपवासः ।

एकादश्या विना रण्डा यतिश्च सुमहामते ।

पच्यते ग्रन्थतामिस्ते यावदाभूतसंश्रवम् ॥

इति नारदीये रण्डापदात् । नित्योपवासासामर्थ्येऽनुकल्पः ।
तत्र प्रथमं क्रियाऽनुकल्पः, पश्चात्कर्त्रनुकल्प इति क्रियानुकल्प-

*एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।

उपवासेन *दानेन न निर्द्वादशिको भवेत् ॥

अत्र—

एकभक्तेन यो मर्त्य उपवासव्रतं चरेत् ।

इत्येकभक्तादिषूपवासशब्दस्तद्धर्मातिदेशार्थः । तेन तत्प्रयुक्ताः सर्वे धर्माः तत्स्थानापन्नेऽपि भवन्ति । सं-
कल्पमन्त्रे चैकभक्तादिपदेनोक्तः कार्य इति भदनरत्ने ।

माह—*एकभक्तेनेति । “नक्तं इविष्यान्नम्” इति नक्तमुक्तं,
तदसंभवे अयाचितमेकभक्तं वा कार्यमित्यत्र तात्पर्यम् । अत्र च
एकभक्तेन नक्तेन बालवृद्धातुरः क्षिपेत् ।

पयोमूलफलैर्वाऽपि न निर्द्वादशिको भवेत् ॥

इत्यादौ च खल्लेकपोतन्यायेनैव एकभक्तादेरुक्तिः, न तु क्रमः ।
“प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरं च” इत्येव तदुक्तेः । क्रमवाक्ये च फलग्रहणं
मूलादेः, क्षीरग्रहणं च दध्यादेरुपलक्षणम् । उपवासेनेति च तत्तुल्य-
त्वार्थम् । *दानेनेति । “तावद्धनादि वा दद्यात्” इत्याद्युक्तम् ।
*तद्धर्मेति । एषां चैकभक्तनक्तायाचितदानानामुपवासप्रतिनिधि-
तया तत्तियावनुष्ठानं निर्णीतम् । यानि त्विमानि स्वतन्त्राणि तत्र
दशमीविद्धा त्याज्या । दशमीवेधश्च पञ्चदशनाडीरूपः “दिक्
पञ्चदशाभिस्तथा” इति वचनात् ।

पूर्णाविद्धां दिनार्द्धेन नन्दा पूर्णामपि त्यजेत् ।

एकभक्तं च नक्तं च दानं चायाचितं च न ॥

नन्दायां पूर्णविद्धायां कुर्यादैश्वर्यमीहितः ।

इत्यभियुक्तोक्तेश्च । तद्धर्मो मुख्योपवासधर्मः । एवम् ‘उपवासा-
समर्थश्च’ इत्यादावुपवासशब्दः एकभक्तादेर्ग्रहणार्थः । तेन यथा—
‘स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य’ इत्यादेर्गौणपुत्रस्य दत्तकादेरभावे पुत्रानुकल्प-
विधिवद् गौणस्याप्युपवासस्य स्वयं कर्तुमसामर्थ्ये कर्त्रनुकल्प

*तथाऽसामर्थ्ये प्रतिनिधिना कारयोदिति प्राशुक्तम् ।
 व्रताकरणे प्रायश्चित्तमाह माधवीये कात्यायनः—
 अर्के पर्वद्वये रात्रौ चतुर्दश्यष्टमी दिवा ।
 एकादश्यामहोरात्रं भुक्त्वा *चान्द्रायणं चरेत् ॥ इति ।
 अथ काम्यव्रतविधिः लघुनारदीये—
 *दशम्यादि महीपाल त्रिदिनं परिवर्जयेत् ।
 गन्धताम्बूलपुष्पादि स्त्रीसंभोगं महायज्ञाः ॥
 तत्र दशम्यां विधिः कौर्म—
 *कांस्यं मांसं मसूरांश्च चणकान् कोरदूषकान् ।
 शाकं मधु पराजं च त्यजेदुपवसन् स्त्रियम् ॥

इत्याह—*तथेति । *चान्द्रायणमिति । एतच्च तत्स्थानिकस्य
 चक्ष्यमाणद्वादश्युपवासस्याकरणे बोध्यम् । तत्र प्रमादादिनाऽकरणे
 यवमध्यं, नास्तिक्यादिना तु पिपीलिकामध्यं, प्रतिनिमित्तं नैमि-
 त्तिकावृत्तिश्च । अशक्तस्याकामतश्चार्द्धं कल्प्यम् । दक्षिणा तु शक्तस्य
 कामतो वा त्यागेऽष्टगावः, अशक्तश्चतस्रः । न चरविवारादिसा-
 दृश्यास्त्रिषेधातिक्रम एवेदम् । व्रतातिक्रमस्यापि 'भुक्त्वा' इत्यनेन
 वाच्यत्वात् । व्रतनिषेधयोर्द्वयोरपि पुरुषार्थतया नैमित्तिकस्यापि
 तथात्वात् । *दशम्यादीति । सामान्यतः । *कांस्यमिति ।
 मधु=क्षौद्रम् । येषां क्षौद्रादीनां पुरुषार्थो निषेधोऽस्ति तेषां
 क्रत्वर्थोऽयं बोध्यः ।

कांस्यं मांसं मूरां क्षौद्रं तैलं वितयंभाषणम् ।

व्यायामं च प्रवासं च दिवास्वापं च मैथुनम् ॥

अथाञ्जनमिति वा पाठः ।

तिलपिष्टं मसूरं च दशम्यादि विवर्जयेत् ॥

इति मात्स्यं च द्रष्टव्यम् । उपवसन्निति वर्त्तमानसामीप्ये । ते-
 नानन्तरदिने उपोष्यन्नित्यर्थः । *अत्यम्बुपानामिति । अशनं

तथा—

शाकं मांसं मसूरांश्च पुनर्भोजनमैथुने ।

छूत*मत्स्यमुपानं च दशम्यां वैष्णवस्त्यजेत् ॥

सदनरत्ने नारदीये—

अक्षारलवणाः सर्वे हविष्यान्ननिषेविणः ।

अवनीतल्पशयनाः प्रियासंगमवर्जिताः ॥

व्रतधन्याह हेमाद्रौ देयलः—

असकृजलपानाच्च सकृत्ताम्बूलचर्षणात् ।

उपवासः प्रणश्येत दिवास्यापाच *मैथुनात् ॥

च बोध्यम् । कैमुतिकन्यायात् ।

पुनर्भोजनमत्याशं दशम्यां परिवर्जयेत् ।

इत्युक्तेश्च । अक्षारलवणा इति पाठेऽक्षाराश्चालवणाश्चेति वि-
ग्रहः । अक्षारलवणा इति पाठेऽपि क्षाराश्च लवणानि चेति समा-
सानन्तरं नञ्समासः । समान एवार्थः । क्षारलवणं खारीति प्र-
सिद्धम् । तन्निषेधोऽयमिति केचित् । तन्न, क्षारलवणपदयोः एक-
वैयर्थ्यात् । सकृत्पानं=पात्रं भूमावनाधाय पानम् ।

पानीयादि पिबेद्येन तत्पात्रं द्विजसत्तम ।

अनुच्छिष्टं भवेत्तावद्यावद् भूमौ न निक्षिपेत् ।

इति शास्तातपवचनात् । यत्तु शातातपेन —

पीतोच्छिष्टं तु पानीयं पीत्वा तु ब्राह्मणः क्वचित् ।

त्रिरात्रं तु व्रतं कुर्याद्द्वामहस्तेन वा पुनः ।

इत्युक्तं, तत्प्रात्याहिकजलपानपरम् । तथा च सादृशं जलपानमुप-
वासदिने सकृत् अन्यदा त्वसकृदित्यर्थः । *मैथुनादिति ।

अयं पुंश्चलीषु

स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ।

संकल्पोध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च ॥

अशक्तौ तु मदनरत्ने देवलः—

अत्यये चाम्बुपानेन नोपवासः प्रणश्यति ।

अत्यये=कृष्टे ।

विष्णुरहस्ये—

षात्राभ्यङ्गं शिरोभ्यङ्गं ताम्बूलं चानुलेपनम् ।

व्रतस्थो वर्जयेत्सर्वं यच्चान्यत्र निराकृतम् ॥

एषु प्रायश्चित्तसुक्तं निर्णयामृते संग्रहे—

स्तेनहिंसकयोः सख्यं कृत्वा स्तैन्यं च हिंसनम् ।

प्रायश्चित्तं ब्रवी कुर्वाज्जपेन्नामशतत्रयम् ॥

एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ।

इत्यष्टाङ्गस्यापि निषेधः, न तु सतीषु । “प्रेक्षणात्मने मैथुनशङ्कायाम्” इति गौतमेन शङ्कोक्त्या तासु तदभावात् । स्वदारेषु तु क्रियानिर्वृत्तिमात्रस्य ।

स्त्रीणां तु प्रेक्षणात्स्पर्शात्ताभिः संकथनादपि ।

विषयते ब्रह्मचर्यं स्वदारेषु तु संगमात् ॥

इति देशलोक्तेः । न दारेष्वृतसंगमादिति वा पाठः । *अन्यः चेति । पुरुषार्थनिषिद्धस्य सर्वस्याप्ययं क्रत्वर्थो निषेधः । यच्चान्य-
ङ्गलरागकृदिति वा पाठः । स्तैन्यं तुषादेरपि । हिंसनं कीटादेरपि ।
नाम्नां=विष्णुनाम्नां शतत्रयं न त्वेकमेव नाम शतत्रयवारम् ।
संख्यायाः पृथक्त्वनिवेशात् ।

व्रतलोपो न चेत्कुर्यात्कृष्णावद् भुजिवर्जनम् ।

इति । व्रतलोप इति पूर्वान्वयः । तत्र भुजिवर्जनम्=उपवासं न कुर्यात्, किं तु कृष्णावद्=किञ्चिद्भक्षणमित्यर्थः । अत्र प्रायश्चित्तं—

व्रतलोपो भवेत्कुर्यादष्टाक्षरमनोर्जपम् ।

इति पाठे बोध्यम् । संभोगः स्वदारेषु, परदारेषु तु स्मार्त्तप्रायश्चित्तेन समुच्चयः । एतत्प्रायश्चित्तं भक्ष्यमांसे । अभक्ष्यमांसभक्षणे-

मिथ्याधादे दिवास्पापे घट्टुशोऽम्बुनिषेवणे ।

अष्टाक्षरं व्रती जप्त्वा शतमष्टोत्तरं शुचिः ॥

प्रणवं पूर्वमुच्चार्य नमो नारायणः पदम् ।

चतुर्थ्यन्तं वदेत्पश्चान्मनुरष्टाक्षरो मतः ॥

तत्रैव पैठीनसिः--

ताम्बूलचर्वणे स्त्रीसंभोगे मांसनिषेवणे ।

व्रतलोपो न चेत्कुर्यात्कृष्णाचङ्कुजिघर्जनम् ॥ इति ।

कृष्णैकादशीवद्भोजननिषेधमात्रपरिपालने तु ता-
म्बूलचर्वणादावपि न दोष इत्यर्थः । संभोगे ऋतुकाला-
दन्यत्र

*रेतःसेकात्मसंभोगमृतेऽन्यत्र क्षयः स्मृतः ।

इति कात्यायनोक्तेः ।

हेमाद्रौ वसिष्ठः—

*उपवासे तथा श्राद्धे न कुर्यादन्तर्वायनम् ।

ऽहिंस्यहिंसने च स्मार्त्तमायश्चित्तेन समुच्चयः । *रेत इति । रेतःसे-
कात्मसंभोग ऋतुकालः । सयो=व्रतभ्रंशः । 'रेतःसंक्रमणाज्जोगाज्जोगे'
इति पाठे रेतसः संक्रमणं=गर्भकोशे तथोग्यं गमनं ऋतुकालगमन-
मेव तदात्मकात् स्त्रीसम्भोगादन्यत्र स्त्रीसम्भोगे इति स एवार्थः ।
ऋतुगमनाभ्यनुज्ञाऽपि प्रागसन्निहितस्य पाण्डश्यामेव रात्रौ सन्निहि-
तस्यानन्यगतिकत्वात् श्राद्धे तदनुज्ञावत् । अत्रानुक्तमायश्चित्तेषु
कायिकेषु ऋतुसंभोगस्य न प्रवेशः । तेन—

जपोऽष्टाक्षरमन्त्रस्य नामशतत्रयस्य वा ।

इति वत्सराद्धोक्तं विकल्पितमायश्चित्तं कायिकसामान्ये सिध्यति ।

जपे संख्या त्वष्टशत्येव पूर्वाक्ता । *उपवासे इति । अत्र

दशस्वापेकभक्तं तु कुर्वीत नियतेन्द्रियः ।

आचम्य दन्तकाष्ठं तु खादेत् तदनन्तरम् ॥

ततश्चानन्तरं विप्रो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।

दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलम् ॥

*काष्ठग्रहणान्मृ*ल्लोष्टाद्यानिषेध इति हेमाद्रिः ।

विष्णुरहस्ये—

आहोपवासदिषत्ते खादित्वा दन्तधावनम् ।

गायत्र्या शतसंपूतमम्बु प्राश्य विशुध्यति ॥

निर्णयामृतं व्यासः—

*वर्जयेत्पारणे मांसं व्रताद्देऽप्यौषधं सदा । इति ॥

रात्रिं नयेत्ततः पश्चात् प्रातः स्नात्वा समाहितः ।

उपवासं तु सङ्कल्प्य मन्त्रपूतं जलं पिवेत् ॥

इति वाक्येन पूर्वच्युरेकभक्तानन्तरं काष्ठेन दन्तधावनमुक्तं स्मर्त्त-

व्यम् । *काष्ठेति । “अक्ताः शर्करा उपदधाति, तेजो वै घृतम्”

इत्यादौ विधेरिव निषेधस्यापि विशेषपरत्वे वाक्यशेष एव बीजम् ।

तथा च न कुर्यात्काष्ठेन दन्तधावनमित्यर्थ इति विशेषनिषेधः

शेषाभ्यनुज्ञाफलक इति भावः । *लोष्टादीति । आदिना

अलाभे वा निषेधे वा काष्ठानां दन्तधावने ।

पर्णादिना विशुध्येत जिह्वोल्लेखः सदैव हि ॥

इति पैठीनस्युक्तम् । दन्तपदोपादानात्काष्ठेन जिह्वोल्लेखो दर्शितः ।

अलाभे दन्तकाष्ठानां निषिद्धायां तथा तिथौ ।

अर्पां द्वादशगण्डूषैर्विदध्यादन्तधावनम् ॥

इति व्यासेन यदुक्तं, तत् मृदादिसहितमसहितं वा द्रष्टव्यम् ।

“वृणपर्णोदकेनाङ्गुल्या वा दन्तान् धावेत् प्रदेशिनीवर्जम्” इति

पैठीनस्युक्तेः,

पश्चाद् द्वादशगण्डूषैर्विदध्यादन्तधावनम् ।

स्मृत्वोङ्कारं च गायत्रीं निबध्नीयाच्छिखां ततः ॥

इति शौनकोक्तेश्च । मांसनिषेवणे इति यदुक्तं, तदुपवासदिने

तद्भक्षणप्रसक्त्यभावात्कथमित्यत्राह—*वर्जयेदिति । पारणदिनमपि

*एकादश्यां श्राद्धप्राप्तौ साधवीये कात्यायन आह—

उपवासो यदा अनित्यः श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् ।

उपवासं तदा क्षुर्यादाघ्राय पितृसेवितम् ॥

व्रताहः । “पारणान्तं व्रतं ज्ञेयम्” इत्युक्तेः । तथा च तत्र मांसभक्षणे व्रतलोप इति तदर्थः । औषधरूपं च “अष्टौ तान्पव्रतव्रतानि” इत्यभ्यनुज्ञातमपि मांसं मुख्यव्रतादपि वर्जयेदित्यर्थः । मांसतुल्यानां वसारुधिरादीनां तद्वदेव वर्जनं “बहूनामेकधर्माणाम्” इति न्यायात् । *एकादश्यामिति ।

श्राद्धं कृत्वा तु यो मर्त्यो न भुङ्क्ते पितृसेवितम् ।

हविर्देवा न गृह्णन्ति कथ्यानि पितरस्तथा ॥

इति वाक्येन सामान्यतः

व्यतीपाते कृते श्राद्धे पुत्री नोपवसेद् गृही ॥

इत्यादिना विशेषतश्च श्राद्धशेषभोजनं विहितम् । तत्र पुरुषार्थस्योपवासस्य कर्तव्येन श्राद्धशेषभोजनेन बाधः स्यादित्यर्थः । *नित्य इति नैमित्तिकोपलक्षणम् । काम्योपवासे तु शेषभोजनं, तत्स्थानापन्नं तदाघ्राणं वा न कार्यम् । काम्यस्य नित्यबाधकत्वात् । तद्विधिः स्कान्दे—

यस्मिन् दिने पितुः श्राद्धं मातुर्वाऽथ भवेद् गुह ।

तस्मिन्नेव दिने तात भवेदेकादशीव्रतम् ॥

अन्यद्वाऽपि व्रतं स्कन्दं तदा कार्यं तु तच्छृणु ।

तदा कृत्वा तु वै श्राद्धं भुक्तशेषं तु यज्जवेत् ॥

तत्सर्वं दक्षिणे पाणौ गृहीत्वाऽन्नं शिखिध्वज ।

अवजिघ्रेदनेनाथ तेन श्राद्धं शिखिध्वज ॥

पितॄणां वृत्तिदं जातं व्रतभङ्गो न विद्यते । इति ।

एतच्च मुख्योपवासपरम् । कन्दमूलाद्यनुकल्पे तु देवपितृपात्रे तत्परिवेषणेन शेषभक्षणं कार्यम् । सर्वजातीयशेषभोजनं विनाऽपि

*मातापित्रोः क्षये प्राप्ते भवेदेकादशी यदि ।

अभ्यर्च्य पितृदेवांश्च आजिघ्रोत्पितृसेवितम् ॥ इति ।

हेमाद्र्यादिसर्वनिबन्धेष्वप्येवम् । एतेनैकादशीनिमित्तकं आहं द्वादश्यां कार्यामिति वदन्तः परास्ताः । किंच महालये—

स पक्षः सकलः पूज्यः आद्धषोडशकं प्रति ।

इति श्रुतं(१) षोडशत्वं, यौवैकादश्यां च मन्वादिआहं, क्षयाहापरिज्ञाने च तत्पक्षैकादश्यां विहितं आहं बाधितमेव स्यात् । यदपि स्मृतिचन्द्रिकास्थं पठन्ति—

अज्ञाश्रितानि पापानि तद्गोचरुर्दुर्दुर्गेषु वा ।

मज्जन्ति पितरस्तस्य नरके शाश्वतीः समाः ॥ इति ।

तस्यापि(२) रागप्राप्ताजिघोचरस्य वैधं आहं गोचरयतां महत्साहस्यमित्यलम्* । योऽपि—

अकृतआहनिचया जलपिण्डं बिन्वा कृताः ।

इति लघुनारदीये एकादश्यां आह्यादिनिषेधः स मातापितृभिर्ज्ञविषयः । पूर्ववाक्ये तद्गहणात् । यद्वा-

आह्यावैगुण्यस्याग्रे स्पष्टत्वात् । *मातापित्रोरिति भ्रात्राद्युपलक्षणम् । मातापितृभिर्ज्ञेत्यस्य मातापितृभ्रात्रादिभिर्ज्ञेत्यर्थः । आहं नैमित्तिकमित्यस्याऽऽवश्यकमित्यर्थात् ।

सूतके सूतके आहं सूतकान्ते विधीयते ।

तथैवैकादशीआहं द्वादश्यामेव कारयेत् ॥

इति तु प्रलाप एवेत्याह—*अलमिति ।

(१) तस्मिन् पक्षे प्रतिपदारभ्य नवरात्रप्रतिपदन्तं प्रतितिथि आहंस्थ विधानादिति भावः ।

(२) निषेधस्येत्यर्थः । रात्रिसत्रन्यायेन निन्दाऽर्थवादान्निषेधकल्पनमिति तात्पर्यम् ।

श्राद्धनिचयः=श्राद्धे प्रतिग्रहः(?) ॥

अव्रतघ्नान्याह मदनरत्ने देयलः—

॥सर्वभूतभयं व्याधिः प्रमादो गुरुशासनम् ।

अव्रतघ्नानि पथ्यन्ते *सकृदेतानि शास्त्रतः ॥

स्कान्देऽपि—

अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः ।

हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम् ॥

*इदं चानिसकृदविषयम् । नारदीये—

अनुकल्पो नृणां प्रोक्तः क्षीणानां चरवर्णिनि ।

मूलं फलं पयस्तोयमुपभोग्यं भवेच्छुभे ॥

नत्वेव भोजनं कौश्लिकेकादश्यां बुधैः स्मृतम् ॥ इति ।

अस्यापवादः—

शयने च मदुत्थाने मत्पार्श्वपरिवर्तने ।

*सर्वेति । सर्वेभ्यो भूतेभ्यः सकाशाद् व्रतकर्तुर्भयम् । मदनर-
त्ने तु भूतमयेभ्यः सर्पादिभ्यो भयम् । तेन सर्पादिभयाद् व्रताङ्गवै-
कल्येऽपि न व्रतहानिरित्युक्तम् । *सकृदिति । असकृत् “कामात्
क्रोधात्” इत्यादिनोक्तं प्रायश्चित्तम् । *इदं चेति । यथा हेमाद्रौ—

व्रतस्थं व्याधितं दृष्ट्वा मुमूर्षु च तपोधनम् ।

दृष्ट्वा तु ब्राह्मणस्तस्य कुर्यात् सम्यगनुग्रहम् ॥

अमृतं पायसं क्षीरमिच्छमाने सकृन्निशि ।

यथेह न विद्युज्येत प्राणैः क्षुत्पीडितो व्रती ॥

पाययित्वाऽश्नूतं क्षीरं रक्षेदत्वा फलानि च ।

एवं मासोपवासस्यमारुढप्राणसंशयम् ॥

इति मासोपवासव्रतपरं संकष्टविषयं, तद्वत् ‘अष्टौ तानि’ इति

*नरो जूलफलाहारी हृदि शल्यं ममार्षयेत् ॥

इदं चातिसंकष्टविषयम्(१) ।

एते चादिरोधिनो निर्णयाः सर्वत्रतेषु ज्ञेयाः ।

तत्रैकादश्यां *सङ्कल्पः—

गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः ।

उपवासं तु गृहीयाद्यद्वा वार्येव धारयेत् ॥

इति माधवीये वाराहोक्तेः ।

मन्त्रस्तु विष्णुः—

एकादश्यां *निराहारः स्थित्वाऽहमपरेऽहनि ।

भोक्ष्यामि पुण्डरीकाक्ष शरणं मे भवाच्युत ॥ इति ।

शैवादीनां तु हेमाद्रौ सौरपुराणे—

स्वाविद्याऽप्यथ वा नाम्ना सङ्कल्पं तु समाचरेत् ।

*शिवादिगायत्रो यजुर्वेदे प्रसिद्धाः । वाराहे—

सर्वत्रतपरमपि सङ्कष्टविषयमित्यर्थः । *नरो मूलेति । 'पयोमूल'

इति युक्तः पाठः । पयःपदं दध्यादेरुपलक्षणम् । *सङ्कल्प

इति । प्रातः सङ्कल्पश्च प्रातः सन्ध्योत्तरं कार्यः ।

प्रातःसन्ध्यां बुधः कृत्वा सङ्कल्पं तत आचरेत् ।

इति वचनात् । सायमादिसङ्कल्पा अपि सायमादिसन्ध्या-

ऽनन्तरमेव ।

संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।

इति वचनात् । *निराहार इति । फलाहार इत्याद्यहो

बोध्यः । देशकालौ संकीर्त्य विष्ण्वनुज्ञया एकादशीव्रतमहं करिष्ये

इति पठित्वेमं श्लोकं पठेत् । "भोक्ष्यामि"इत्यत्र चाहंपदमनुवर्तते

अध्याहार्यं वा । सर्वथाऽहंपदाभावे पाणिनिस्मृत्या कथंचित्

प्रयोगसम्भवेऽपि क्रतुवैगुण्यात्(२) । *शिवादीति । "तत्पुरुषाय

(१) इयं पङ्क्तिर्मुद्रितपुस्तके नास्ति ।

(२) वस्तुतस्तु अहंपदानुवृत्तेरध्याहारस्य वा नात्रापेक्षा । 'एका-

*इत्युच्चार्य ततो विद्यान् पुष्पाञ्जलिमभार्पयेत् ।

*ततस्तज्जलं पिबेत् ।

अष्टाक्षरेण मन्त्रेण त्रिजसेनाभिमन्त्रितम् ।

*उपवासफलं प्रप्सुः पिबेत्पात्रगतं जलम् ॥

इति कात्यायनोक्तेः । मध्यरात्रे उदये वा दशमीवंधे
रात्रौ सकल्प इति भावः ।

विद्महे महादेशाय धीमहि । तन्नो रुद्रः प्रचोदयात्' इति शिवगायत्री ।
अन्या विस्तरमयाशोच्यन्ते(?) । श्लोकमन्त्रस्तु तासां सम्भवेऽसम्भवे
च । श्लोकमन्त्रासम्भवेऽपि संकल्पा भवत्येव । संकल्पानन्तरकृत्य-
माह- *इत्युच्चार्येति । *तत इति । पात्रे हस्ते वा संकल्पवाक्यो-
च्चारणसहितं वारिणो धारणं सकल्पः । तत्र पात्रस्थं जलं पिबेत्,
हस्तस्थं तु भूमौ त्यजेत् । *उपवासफलमिति । व्रतमामान्यं

दृश्यां निराहारः स्थित्वाऽपरऽहनि अहं भोक्ष्यामि' इत्यन्वयेन गतार्थ-
त्वात् । निराहारस्थितिकर्तृत्वमहमर्थस्य समानकर्तृकतायां विहितेन
क्लाप्रत्ययेनैव लब्धमिति चिन्त्यम् ।

(१) ताश्च तैत्तिरीयशास्त्रायां नारायणोपनिषद्भुक्ताः- 'ॐ पुरुष-
स्य विद्महे सहस्राक्षस्य महादेशस्य धीमहि । तन्नो रुद्रः प्रचो-
दयात् ॥ १ ॥ ॐ तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमहि । तन्नो रुद्रः
प्रचोदयात् ॥ २ ॥ ॐ तत्पुरुषाय विद्महे वक्रतुण्डाय धीमहि । तन्नो वृन्तिः
प्रचोदयात् ॥ ३ ॥ ॐ तत्पुरुषाय विद्महे महासेनाय धीमहि । तन्नः
पणुस्रः प्रचोदयात् ॥ ४ ॥ ॐ नारायणाय विद्महे घातुदेवाय धी-
महि । तन्नो विष्णुः प्रचोदयात् ॥ ५ ॥ ॐ वज्रनस्त्राय विद्महे तीक्ष्ण-
दंष्ट्राय धीमहि । तन्नो नारसिंहः प्रचोदयात् ॥ ६ ॥ ॐ भास्कराय
विद्महे महद्द्युतिकराय धीमहि । तन्नो आविर्न्यः प्रचोदयात् ॥ ७ ॥
ॐ वैश्वानराय विद्महे लालीलाय धीमहि । तन्नो अग्निः प्रचोदयात् ॥ ८ ॥
ॐ कात्यायनाय विद्महे कन्याकुमारि धीमहि । तन्नो दुर्गिः प्रचोद-
यात् ॥ ९ ॥' इति क्रमेण परमपुरुष-शिव-गणपति-पडानन-विष्णु-
नृसिंह-भास्कर-अग्नि-दुर्गाणां श्रेयाः ।

*दशम्याः सङ्गदोषेण अर्धरात्रात्परेण तु ।

वर्जयेच्चतुरो यामान्सङ्कल्पार्चनयोः सदा ॥

*विद्वोपवासेऽनशस्तु दिनं त्यक्त्वा समाहितः ।

रात्रौ संपूजयेद्विष्णुं संकल्पं च तदाऽऽचरेत् ॥

इति नारदीयोक्तेः । तत्रैव पूजाप्रतिपाद्य—

देवस्य पुरतः कुर्याज्जागरं नियतो व्रती ।

द्रष्टव्यम् । *दशम्या इति विद्वोपवासे इति च—

प्रातः सम्पूजयेद् विद्वानुपवासव्रतादिकम् ।

इत्यस्यापवादः । पूजाप्रकारश्च द्वाभ्यो—

एकादश्यामुभे पक्षे निराहारः समाहितः ।

नानापुष्पैर्धुनिश्रेष्ठ विचित्रं मण्डपं शुभम् ॥

कृत्वेति शेषः ।

स्नात्वा सम्यग्विधानेन सोपवासो जितेन्द्रियः ।

सम्पूज्य विधिवद्विष्णुं भक्त्या सुसमाहितः ॥

पुष्पैर्गन्धैस्तथा धूपैर्दीपैर्नैवेद्यकैः परैः ।

उपचारैर्वहुविधैर्जपहोमैः प्रदक्षिणैः ॥

स्तोत्रैर्नानाविधैर्दिव्यैर्गतिवाद्यमनोहरैः ।

दण्डवत्पणिपातैश्च जयशब्दैस्तथोत्तमैः ॥

एवं सम्पूज्य विधिवद्वात्रौ कृत्वा प्रजागरम् ।

याति विष्णोः परं स्थानं नरो व तत्र संशयः ॥ इति ।

निराहार इति फलाहारादेरुपलक्षणम् ।

सताम्बूलमताम्बूलं समोजनमभोजनम् ।

साधारं च निराहारं चतुर्विधमुपोषणम् ॥

इत्यनेनैकधर्मिणामेव विभागात् । इयं च पूजा नित्यपूजातः

पृथक्, अशक्तावपृथक्कार्या, अत्यशक्तौ नित्यपूजाज्ञानं द्रव्यमन्त्रा-
दीनां लोपः । सोपवासः=कृतोपवाससङ्कल्पः । विशेषो नारदीये—

पञ्चामृतेन संस्नाप्य एकादश्यां जनार्दनम् ।

द्वादश्यां पयसा स्नाप्य हरिसारूप्यमश्नुते ॥

एतेन द्वादश्यां स्नानोपचारो नेत्यग्रिमं परास्तम् । एकादशी-
विशेषपूजा च भविष्ये—

पृथक् जलं पृथक् पुष्पं मासे मामे पृथक् पृथक् ।

मार्गशीर्षे सिते पक्षे हरेरेकादशी प्रिया ॥

जयन्ती नाम विख्याता सर्वपापप्रणाशिनी ।

केशवं स्यापयेद्देवं विशालाक्ष्या समन्वितम् ॥

पूजयेन्मालतीपुष्पैर्नैवेद्यं मोदका मताः ।

नारङ्गेण ददेद्दध्यं सप्तधान्यं प्रदीयते ॥

मोक्षा एकादशी । शेषं पूर्ववदित्यन्यत्र । अर्घ्यमन्त्रः—

स्मृतो हरसि पापानि सत्यमेतज्जनार्दन ॥

दुःस्वप्नं दुर्मतं चैव मनसा दुर्विचिन्तितम् ।

नारकं च भयं देव भयं दुर्गतिसम्भवम् ॥

भयमेतत् तुरेशान ऐहिकं पारलौकिकम् ।

तेन सत्येन मे नमामि गृहाणार्घ्यं जनार्दन ॥ इति ॥ १ ॥

कृष्णपक्षे च विख्याता विमलैकादशी शुभा ।

न्यसेत् संकर्षणं देवं सहितं च मुनन्दया ॥

पूजयेद्विमलैः पुष्पैः शृणु राजन्नगस्त्यकैः ।

रम्भाफलेन चैवार्घ्यं नैवेद्यं गणकाः स्मृताः ॥

सुवर्णं दीयते दानं द्विजेभ्यो नृपसत्तमे ।

अन्यत्र फला एकादशी, पक्वान्नं नैवेद्यम् ॥ २ ॥

पौषस्यैकादशी शुक्ला सा नन्दा नाम भूपते ।

पुत्रदेत्यन्यत्र ।

न्यसेन्नारायणं देवं लक्ष्म्या चैव समन्वितम् ॥

पूजयेत्पद्मपुष्पैश्च दाडिमं चार्घ्यमुत्तमम् ।

चूर्णमुक्तं तु नैवेद्यं रूप्यपात्रं प्रदीयते ॥

चूर्णं=चूर्मा इति गुर्जरभाषा । रूप्यपात्रं घृतपूर्णमिति स-

म्पदायः ॥ ३ ॥

कल्याणी कृष्णपक्षे तु न्यसेद्देवं हरिं शुभम् ।
षट्फलित्यन्यत्र ।

सहितं श्रीसुप्रियया कहारेण प्रपूजयेत् ।
ददेदर्घ्यं शुभां द्राक्षां नैवेद्यं घृतं वर ॥
घृतं=घेवरमिति भाषा, घृतपूरमिति केचित् ।
दानानि दीयते दुग्धं द्विजेभ्यो नृपपुङ्गव ॥४॥
माघे कामप्रदा चैव शुक्ले माधवदेवता ।
जयाभिधेत्यन्यत्र ।

रुक्मिण्या सहितो देवः पूजयेत्कुन्दकैः शुभैः ॥
कुब्जकौरित्यन्यत्र ।

वज्रपूरं ददेदर्घ्यं नैवेद्यं मण्डकास्तथा ।
द्विजाय तिलधेनोश्च कथितं दानमुत्तमम् ॥
गुढातिलपिष्टयुता धेनुः, तद्युतस्तन्निष्क्रयो वा देय इति संप्र-
दायः ॥ ५ ॥

एकादशी जया कृष्णे अच्युतं पूजयेत् सुरम् ।
धात्र्या च सहितं देव्या पूजयेत् तुलसीदलैः ॥
सोमालिका च नैवेद्यं जम्बीरेणार्घ्यमुत्तमम् ।
उपानदीयते दानं द्विजाय विष्णुवत्सलैः ॥
विजया एकादशी, खर्जूरीफलं नैवेद्यं, पञ्चान्नहोम इत्यन्यत्र ॥६॥
फाल्गुनैकादशी शुक्ला सा धात्री नाम भूपते ।
गोविन्दं पूजयेद्देवं चन्द्रकान्त्या समन्वितम् ॥
पूजयेच्चम्पकैः पुष्पैरक्रोटेनार्घ्यमुत्तमम् ।
कंसारकं च नैवेद्यं तिलपात्रं प्रदीयते ॥ ७ ॥
सौम्या चैकादशी कृष्णे अनिरुद्धं प्रपूजयेत् ।
सहितं मित्रविन्दाया कुसुमैर्मुचुकुन्दकैः ॥
अर्घ्यं चैवोन्नती दद्यान्नैवेद्यं शेषकां शुभाम् ।

तिलधेनुः प्रदातव्या द्विजाय कृष्णरूपिणे ॥

खर्जूरी अर्घ्यं, वटकं नैवेद्यमन्यत्र ॥ ८ ॥

चैत्रे च दमना नाम विख्यातैकादशी शुभा ।

विष्णुं संपूजयेद्देवं विशालाक्ष्या समन्वितम् ॥

पूजयेच्चूतपुष्पैश्च चिर्भेटनार्घ्यमुत्तमम् ।

नैवेद्यं सक्तुकं चैव कर्पूरागुरुचन्दनम् ॥

कामदा एकादशी एलाडर्घ्यं ऐक्ष्वो रसो दण्डो वा नैवेद्यम् ॥ ९ ॥

बहुला कृष्णपक्षे च वासुदेवं सुरं नृप ।

शैव्यया सहितं देव्या मरुपुष्पैश्च पूजयेत् ॥

अर्घ्यं जातीफलं चैव नैवेद्यं वटकानि च ।

दीयते वस्त्रयुग्मं च द्विजाय विष्णुरूपिणे ॥

वरूथिनी एकादशी, सक्तु नैवेद्यम् ॥ १० ॥

एकादशी नरश्रेष्ठ वैशाखे मधुसूदन ।

मधुसूदनदेवं च माधव्या च समन्वितम् ॥

पूजयेद्भूमनैः पुष्पैरर्घ्यं तु पनसं स्मृतम् ।

उपानद्युगलं दानं पायसं शर्करान्वितम् ॥

मोहिनी एकादशी, राजनीकफलार्घ्यं, गुलावशक्री नैवेद्यं दुग्ध-
दानम् ॥ ११ ॥

सिद्धा चैकादशी कृष्णे प्रद्युम्नं देवमर्चयेत् ।

कालिन्ध्या सहितं देव्या अर्घ्यं चूतफलं नृप ॥

नैवेद्यं कथितं दुग्धं गोदानं द्विजसूत्रे ।

अपारानमनाम एकादशी, वकुलं पुष्पं, कर्कटी अर्घ्यं छत्रोपानदानम् ॥ १२ ॥

ज्येष्ठे त्रिविक्रमा शुक्ले देवं चैव त्रिविक्रमम् ।

पूजयेद्यूपिकापुष्पैः पञ्चाख्या या तयाऽन्वितम् ॥

करणेन ददेदर्घ्यं नैवेद्यं घृतशालिजम् ।

दासं च दीयते छत्रं द्विजायानन्तरूपिणे ॥

निर्जला एकादशी, दध्योदनं नैवेद्यं, जलघटदानं परमान्न-

माज्यं च ॥ १३ ॥

एकादशी कृष्णपक्षे विख्याता पापनाशिनी ।

नृसिंहं स्थापयेद्देवं क्षेमकान्त्या समन्वितम् ॥

पूजयेद् भृङ्गराजेन अर्घ्यमात्रफलं स्मृत ।

करम्बकैश्च नैवेद्यं जलधेनुर्द्विजाय च ॥

योगिनी एकादशी, क्षेमकरी देवी, पक्वान्नं नैवेद्यं, यष्टिकाच-
न्दनदानम् ॥ १४ ॥

एकादशी शुक्लपक्षे आपादे सुगतिप्रदा ।

पूजयेद्दामनं देवं देव्या कमलयाऽन्वितम् ॥

नारिकेलं ददेदर्घ्यमपामार्गेण पूजयेत् ।

खण्डमीकां च नैवेद्यं भूमिं छत्रं च दीयते ॥

पद्मा एकादशी, मधुमती देवी, पक्वान्नं नैवेद्यम्, इक्षुदानम् ॥ १५ ॥

एकादशी च विख्याता ह्यसिते चारिनाशिनी ।

युक्तं विजयया देव्या पूजयेत्पुरुषोत्तमम् ॥

सुगन्धैर्वहुलैः पुष्पैरर्घ्यं विल्वफलं स्मृतम् ।

नैवेद्यं पूषकैः कार्यं नवनीतं प्रदीयते ॥

कामिका एकादशी, मल्लिका पुष्पं, मालपुष्पा नैवेद्यं, कांस्यपात्र-
दानं नवनीतदानं मिष्टान्नभोजनम् ॥ १६ ॥

श्रावणस्य सिते पक्षे ललितैकादशी नृप ।

श्रीधरं स्थापयेद्देवं कान्तिमत्या समन्वितम् ॥

पूजयेच्छतपत्रैश्च अर्घ्यं पञ्चसकं वरम् ।

नैवेद्यं पोलिका श्रेष्ठा पुस्तकं दीयतेऽनघ ॥

पुत्रदा एकादशी, पक्वान्नं नैवेद्यं, छत्रताम्बूलदानम् ॥ १७ ॥

धर्मप्रदाभिधा कृष्णेऽधोक्षजं पूजयेत् सुरम् ।

रुक्मिण्या सहितं भूप पुष्पैः पाटलजैर्वरैः ॥

अर्घ्यं पूमीफलं चैव नैवेद्यं पूरिका मता ।

दीयते घृतपात्रं तु विप्राय विष्णुरूपिणे ॥

अजा एकादशी, शेषयाजिलवी नैवेद्यं तिलपिष्टरूप्यपात्रदानम् १८॥

एकादशी भाद्रपदे शुक्ले च हरिवल्लभा ।

स्थापयेच्च हृषीकेशमपराजितया सह ॥

पूजयेत्काशपुष्पैश्च कृष्णपाण्डेनार्घ्यमुत्तमम् ।

तिलक्षोदं च नैवेद्यं दानं ब्रह्मपुरी मता ॥

कामिका एकादशी, रतिकरी देवी, कुशपुष्पं पुष्पं, खाजा नैवेद्यं, कृतपात्रदानम् ॥ १९ ॥

रौद्रा चैकादशी कृष्णे पूजयेच्च जनार्दनम् ।

देवं सुभगया सार्धं दूर्वाङ्कुरवरैः शुभैः ॥

शिवाफलं ददेदघ्नं नैवेद्यं खण्डमण्डकाः ।

विधिवद्दीयते कन्या सजातीयवराय च ॥

इन्दिरा एकादशी, सुप्रभा देवी धात्रीफलाढ्यं, पक्वान्नं नैवेद्यं गोदानं, सक्तुदानम् ॥ २० ॥

एकादशी विशोका च आश्विने प्रथिता सिता ।

स्थापयेत्पद्मनाभं तु पद्मावत्या समन्वितम् ॥

पूजयेच्च शमीपुष्पैरर्घ्यं मदनजं फलम् ।

शालिपिष्टेन नैवेद्यं शर्करासहितेन वै ॥

दीयन्ते मोदका भूप गुह्येन सर्पिषाऽन्विताः ॥

पापाङ्कुशा एकादशी, कमलफलाढ्यं, कदलीफलं नैवेद्यं, लड्डु-दानम् ॥ २१ ॥

एकादशी च विख्याता असिते सुखवर्धिनी ।

कृष्णं संपूजयेद्देवं सुदेव्या सत्यया सह ॥

मुचुकुन्दैर्वरैः पुष्पैरर्घ्यं रम्भाफलं वरम् ।

नैवेद्यं गुह्यसर्पिभ्यां सुवर्णं दीयतेऽनघम् ॥

रमा एकादशी, नागकसरमुचुकुन्दौ पुष्पम्, अशोकफलाढ्यं, मुद्गलड्डुकं नैवेद्यं, गुह्येनुदानम् ॥ २२ ॥

एकादशी च विख्याता ज्ञानदा शुक्लकार्तिके ।

द्वादश्यां निवेदनमन्त्र उक्तः कात्यायनेन—

*अज्ञानातिमिरान्धस्य व्रतेनानेन केशव ।

न्यसेदामोदरं देवं सहितं राधया वरम् ॥

पूजयेत्कुम्भिकापुष्पैरर्घ्यं तु पद्मिनी फलम् ।

मुद्गचूर्णं तु नैवेद्यं सुखशय्या च दीयते ॥

प्रबोधिनी एकादशी, होमो दीपाश्च कार्याः, घेवरपेढा नैवेद्यं,
दाडिमीफलाढ्यं, गुडधेनुदानम् ॥ २३ ॥

अभया चासिते पक्षे उपेन्द्रं पूजयेत्सुधीः ।

सुगन्धया च सहितं तिलपुष्पैश्च पाण्डव ॥

इष्टुदण्डं ददेदर्घ्यं नैवेद्यं गुणसर्पिणी ।

भूमिदानं च विधिवद्विधेश्च कथितो मया ॥

उत्पत्तिका एकादशी, सत्या देवी, मोदका नैवेद्यम् ॥ २४ ॥

एवं द्वादशवर्षाणि कृत्वा संवत्सरं तु वा ।

पश्चादुद्यापनं कुर्यात् सुव्रती व्रतसिद्धये ॥

कार्तिके मार्गशीर्षे वा मार्गे भीष्मतिथौ तु वा ।

फाल्गुनैकादशी चैत्रे वैशाखे मधुसूदनी ॥

कर्त्तव्यं तत्र वा राजन्नेकादश्यां विसर्जनम् ॥ इति ।

उद्यापनप्रकारोऽन्यत्र बोध्यः । एकादशीव्रतोद्यापनाकरणे दो-
षो विष्णुरहस्ये—

समादाय विधानेन द्वादशीव्रतमुत्तमम् ।

व्रतभङ्गं नरः कृत्वा रौरवं नरकं व्रजेत् ॥

परिशृङ्खलं व्रतं सम्यगेकादश्यादिकं नरः ।

न समापयते यस्तु तस्य पापीयसी गतिः ॥

व्रतभङ्गे प्रायाश्चित्ताद्यनन्तरं, तदभङ्गे च केवलमुद्यापनमित्यर्थः ।

*अज्ञानेति ।

प्रसीद सुसुखो नाथ ज्ञानदृष्टिप्रदो भव ॥ इति ।
नारदीये—

*ब्राह्मणान् भोजयेच्छत्वा दद्यादै दक्षिणां ततः ।

स्कान्दे—

कृत्वा चैवोपवासं तु योऽश्ननाति द्वादशीदिने ।

नैवेद्यं तुलसीमिश्रं हत्वाकोटिविनाशनम् ॥

द्वादश्यां च वर्ज्यान्त्याह वृहस्पतिः—

दिवा निद्रां परान्नं(?) च पुनर्भोजनमैथुने ।

प्रातः स्नात्वा हरिं पूज्य उपवासं समर्पयेत् ।

इति पूर्वम् । *ब्राह्मणानिति ।

ततः स्ववन्धुभिः सार्द्धं नारायणपरायणः ।

कृतपञ्चमहायज्ञः स्वयं भुञ्जीत वाग्यतः ॥

इत्युत्तरार्द्धोक्तं पारणं कार्यम् । तत्र वर्ज्यानि ब्रह्माण्डे—

कांस्यं मांसं सुरां क्षौद्रं लोभं वितथभाषणम् ।

व्यायामं च प्रवासं च दिवास्वापमथाञ्जनम् ॥

तिलपिष्टं ममूरं च द्वादशैतानि वैष्णवः ।

द्वादश्यां वर्जयेन्नित्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

तथा—

कांस्यं मांसं सुरां द्यूतं व्यायामं क्रोधमैथुने ।

हिंसामत्यन्तलाल्पं च तैलं निर्माल्यलङ्घनम् ॥

द्वादश्यां द्वादशैतानि वैष्णवः परिवर्जयेत् ।

द्वादश्यां पारणं कुर्याद्वर्जयित्वा ह्युपोदकीम् ॥

उपोदकी=पोई इति महाराष्ट्रप्रसिद्धा ।

कांस्यं मांसं ममूरं च चणकं कोरदूपकाः ॥

(१) अत्र—‘द्वशुराशं गुरोरन्नं मातुलान्नं तथैव च, । पितृव्यभ्रातृ-
पुत्राणां परान्नं नैव दोषकृत् ॥’ इत्यपि नोपयुज्यते । तस्य व्रतादिभिन्न-
दिनपरान्नग्रहणविषयत्वात् ।

क्षौद्रं कांस्यामिधं तैलं द्वादश्यामष्ट वर्जयेत् ॥

हेमाद्रौ ब्रह्माण्डपुराणे—

पुनर्भोजनमध्याह्नो भार आयासमैथुने ।

उपवासफलं हन्युर्दिवा निद्रा च पञ्चमी ॥

स्कान्दे—

पराङ्गं कांस्यताम्बूले लोभं वितथभाषणम् ।

वर्जयेदिति शेषः । विष्णुधर्म—

*असम्भाष्यान्हि संभाष्य तुलस्यतसिकादलम् ।

शार्कं मधु पराङ्गं च हन्युरष्टाविधे फलम् ।

*असंभाष्यानेति । असम्भाष्याश्च—

वाहिर्ग्रामाऽन्त्यजान् सूतिं पतितं च रजस्वलाम् ।

न स्पृशेन्नाभिभाषेत नेक्षेत व्रतवासरे ॥

इत्यादिनोक्ताः । हारीतोऽपि—“पतितपाषण्डिनास्तिकादिसम्भाषणानृतात्मश्लाघादि उपवासादिषु वर्जयेत्” इति । अस्यापवादः—

स्त्रीषु नर्म विवाहे च वृत्त्यर्थे प्राणसङ्कटे ।

गोब्राह्मणार्थे हिंसायां नानृतं स्याज्जुगुप्सितम् ॥

स्त्रीष्वनृतं नर्मेत्याद्यन्वयः । हिंसायां=गोब्राह्मणहिंसायां प्रसक्तायां गोब्राह्मणजीवनार्थे, यद्वा गोब्राह्मणार्थे=तज्जीवनार्थे । हिंसायां=हिंसासामान्ये वा ।

अथ वाऽन्यदेव प्रायश्चित्तं कार्यं शास्त्रान्तरात् । तथा हि—

सम्भाष्यैतान् शुचिपदं चिन्तयेदच्युतं बुधः ।

इदं चोदाहरेत्सम्यक् कृत्वा तत्प्रवणं मनः ॥

शारीरमन्तःकरणोपघातं

वाचश्च विष्णुर्भगवानशेषम् ॥

शर्म नयत्वस्तु ममेह शर्म

यायादनन्ते हृदि सन्निविष्टे ॥

अन्तःशुद्धिं वहिःशुद्धिं शुद्धो धर्ममयोऽच्युतः ।

स करोतु ममैतस्मिन् शुचिरेवास्मि सर्वदा ॥

बाह्योपघाताननघान् बौद्धांश्च भगवानजः ।

शर्म नयत्वनन्तात्मा विष्णुश्चेतसि संस्थितः ॥

एतत्संभाष्य जप्तव्यं पाषण्डिभिरुपोषितैः । इति ॥

पाषण्डिभिरिति बहुवचनात्तत्सदृशानां ग्रहः । यद्यपीदं सर्वो-
पघाते प्रतीयते तथापि संभाषण एव । “एतत्संभाष्य जप्तव्य-
म्”इत्युपसंहारात् । हारीतः—

चण्डालैः सह संभाष्य द्विजसंभाषणाच्छुचिः ।

गायत्रीं व्याहरेद्वाऽपि इति धर्मो व्यवस्थितः ॥

अनेन सामान्यप्रायश्चित्तेन समुच्चयः । चण्डालादिदर्शने तु
विष्णुपुराणे—

तस्यावलोकनात्सूर्यं पश्येत् मतिमान्नरः ।

इति सूर्यावलोकनं च शुचिपदपाठोत्तरं कार्यम् ॥

नमः शुचिपदेत्युक्त्वा सूर्यं पश्यते दीक्षितः ।

इति विष्णुधर्मात् । दीक्षितः=कृतनियमः । रात्रिस्पर्शे तु
पराशरः—

अस्तं गते यदा सूर्ये चण्डालं पतितं स्त्रियम् ।

सूतिकां स्पृशतश्चैव कथं शुद्धिर्विधीयते ॥

जातवेदः सुवर्णं च सोममार्गं तथैव च ।

ब्राह्मणानुगतिश्चैव स्नानं कृत्वा विशुध्यति ॥

रात्रिस्नानीयं तोयमाह देवलः—

दिवाऽऽहूतैर्जलैः स्नानं निशि कुर्यान्निमित्ततः ।

प्रक्षिप्य च सुवर्णं च सन्निधाप्य च पावकम् ॥

सुमन्तुः—

साक्षात् स्पर्शे तु यत्प्रोक्तं तद्वस्त्रान्तरितेऽपि च ।

दिवास्पर्शे तु तत्रैव—

आमलक्याः फलं चाऽपि पारणे प्राश्य शुध्यति ॥

बृहन्नारदीये—

रजस्वलां च खण्डालं महापातकिनं तथा ।

सूतिकां पतितं चैव उच्छिष्टं रजकादिकम् ॥

व्रतादिमध्ये शृणुषावद्येषां ध्वनिमुत्तमम् ।

अष्टोत्तरसहस्रं तु जपेद् वै वेदमातरम्* ॥

एतद्व्रतं सूतकेऽपि कार्यम् ।

सूतके सूतके चापि न त्याज्यं द्वादशीव्रतम् ।

इति विष्णुक्तेः । तत्र त्यक्तं दानादि सूतकान्ते कार्यम् ।

सूतकान्ते नरः स्नात्वा पूजयित्वा जनार्दनम् ।

*दानं दत्त्वा विधानेन व्रतस्य फलमश्नुते ॥

इति मात्स्योक्तेः । रजोदर्शनेऽपि कार्यम् ।

संस्पर्शं च नरः स्नात्वा शुचिरादित्यदर्शनात् ॥ इति ।

मौनलोपे योगियाज्ञवल्क्यः—

यदि वाग्यमलोपः स्याज्जपादिषु कथं च न ।

‘स्नानदानादिकर्मसु’ इति वा पाठः ।

व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम् ॥

इत्यादि । मानसे तु—

मानसे नियमे लुप्ते स्मरेद्विष्णुमनामयम् ॥

इति यमोक्तं द्रष्टव्यम् । एवं व्रताधिकारे—

विहितस्यानुष्ठानमिन्द्रियाणामनुग्रहः ।

निषिद्धसेवनं नित्यं वर्जनीयं प्रयत्नतः ॥

इति सुमन्तूक्तौ,

जपोऽष्टाक्षरमन्त्रस्य नामशतत्रयस्य वा ।

इति प्रायश्चित्तं स्मार्तप्रायश्चित्तेन समुच्चितं बोध्यम् ।

*वेदमाता=गायत्री । *दानमिति । ब्राह्मणभोजनमपि

*एकादश्यां न भुञ्जीत नारी दृष्टे रजस्यपि ।

इति पुलस्त्योक्तेः । यदा द्वादश्यां श्रवणर्क्षे तदा शुद्धामप्येकादशीं त्यक्त्वा तत्रैवोपवासः कार्यः ।

शुक्ला वा यदि वा कृष्णा द्वादशी श्रवणाऽन्विता ।

तयोरेवोपवासश्च त्रयोदश्यां च पारणम् ॥

इति नारदीयोक्तेः । एते च नियमाः काम्यव्रते नियताः* । नित्यव्रते सति संभवे कार्याः ।

शक्तिमांस्तु पुनः कुर्यान्नियमं सविशेषणम् ।

इति कात्यायनोक्तेः । अशक्तौ तु माधव्याये ब्रह्मवैवर्ते-

इति विज्ञाय कुर्वीतावश्यमेकादशीव्रतम् ।

विशेषनियमाशक्तोऽहोरात्रं भुजिवर्जितः ॥ इति ॥

अथाष्टौ महाद्वादश्याः । तत्र शुद्धाधिकैकादशीयुता द्वादशी उन्मीलिनीसंज्ञा१। द्वादश्येव शुद्धाधिका वर्धते चेत्सा वज्जुली२। वासरत्रयस्पर्शिनी त्रिस्पृशा३। अग्रे पर्वणः संपूर्णाधिकत्वे पक्षवर्धिनी४। पुष्यर्क्षयुता जया५। श्रवणयुता विजया६। पुनर्वसुयुता जयन्ती७। रोहिणीयुता पापनाशिनी८। अत्र *मूलं हेमाद्रौ ज्ञेयम् । *एताः

ग्राह्यमन्नदानत्वात् । *एकादश्यां न भुञ्जीतेति ।

संप्रवृत्तेऽपि रजसि न त्याज्यं द्वादशीव्रतम्

इति व्रतमपि द्रष्टव्यम् । *नियता इति । “सायमाद्यन्तयो-
रहोः”इत्यादौ “पुनर्भोजनम्”इत्यादौ च फलपदोक्तेः ।

*मूलमिति । ब्रह्मवैवर्ते—

उन्मीलिनी वज्जुली च त्रिस्पृशा पक्षवर्द्धिनी ।

जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी ॥

द्वादश्योऽष्टौ महापुण्याः सर्वपापापहा द्विजाः ।

तिथियोगेन जायन्ते चतस्रश्चापरास्तथा ॥

नक्षत्रयोगात्प्रवर्त्तं पापं प्रक्षमयन्ति ताः ।

एकादशी तु संपूर्णा वर्द्धते पुनरेव सा ॥

तद्युता द्वादशीत्यर्थः ।

उन्मीलिनी भृगुश्रेष्ठ कथिता पापनाशिनी १ ॥

द्वादश्यामुपवासश्च द्वादश्यामेव पारणम् ।

वज्जुली नाम सा प्रोक्ता हत्यायुतविनाशिनी ॥ २ ॥

अरुणोदय आद्या स्याद्द्वादशी सकलं दिनम् ।

अन्ते त्रयोदशी प्रातस्त्रिस्पृशा सा प्रकीर्तिता ॥

आद्या=एकादशी । अरुणोदये=सूर्योदये ।

“एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी । ग्रहस्पृक्
तदहोरात्रम्” इति पाद्मेऽहोरात्रे तिथित्रययोगोक्तेः ॥ ३ ॥

कुहू राके यदा वृद्धिं प्रयाते पक्षवर्द्धिनी ।

विहायैकादशीं तत्र द्वादशीं समुपोषयेत् ॥ ४ ॥

पुष्यश्रवणपुष्याघरोहिण्या संयुतास्तथा ।

पुष्याघः=पुनर्वसुः ।

उपोषिताः समफला द्वादशयोऽष्टौ पृथक् पृथक् ॥ इति ।

समफला इति आसां काम्यत्वं, न तु नित्यत्वम् ।

न करिष्यन्ति ये लोके द्वादशयोऽष्टौ ममाऽऽज्ञया ।

तेषां यमपुरे वासो यावदाभूतसंश्रवम् ॥

इत्यकरणे दोषस्मरणं त्वनाकरमित्याशयेनाऽऽह—*एता इति ।
मुक्त्याद्यर्थस्य स्वर्गाद्यर्थत्वं पुराणादौ निरुद्धमेव । अत्र तिथियुक्तासु
न संदेहः । यत्तु—

विहायैकादशीं तत्र द्वादशीं समुपोषयेत् ।

इति, तदुपवासद्वयासमर्थं प्रति, श्रवणद्वादशीवत् । नक्षत्रयोग-
युक्तासु श्रवणद्वादशी निर्णेष्यते । तादृशीष्वितरद्वादशीषु परेऽहि
अल्पनक्षत्रयोगेऽपि तत्प्रयुक्तमुपवासादि कार्यम् । “तिथिनक्षत्रयो-
योगे” इत्याग्रिमवचनात् । यत्तु कचिच्छ्रवणरोहिण्योरभिधानं तद-

पापक्षयसुक्तिकाम उपवसेत् । *एकादशीद्वादशयोरेकत्वे
तन्त्रेणोपवासः । *पार्थक्ये तु शक्तस्योपवासद्वयम् ।

वयुत्याऽनुवाद इति प्राञ्चः । नञ्वास्तु-सूर्योदयादारभ्य द्विती-
यसूर्योदयपर्यन्तमस्तमयपर्यन्तं वा श्रवणान्यवक्रसयोगोऽपेक्षितः ।
उपवासस्याहोरात्रसाध्यत्वेन

प्रातः संकल्पयेद्विद्वानुपवासव्रतादिकम् ॥

इति संकल्पस्य सूर्योदयानन्तरकालत्वेन—

यो यस्य विहितः कालः कर्णस्तदुपक्रमे ।

तिथिर्याऽभिमता सा तु कार्या नोपक्रमोऽज्ञिता ॥

इति वचनात् ॥

कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः ।

दिवारात्रिव्रतं यच्च एवमेव तिथौ गतम् ॥

इत्यादिवचनेभ्यश्च

कृत्तिकादिभरण्यन्तं तारा वा वारसप्तकम् ।

नैते संयोगमात्रेण पुनन्ति सकलां तिथिम् ॥

इति शङ्करगीतानिषेधवाक्याच्च श्रवणरोहिणीयोगवदल्पस्या-
पि ग्राह्यत्वे मानाभावात् “तिथिनक्षत्रयोर्योग” इति श्रवणद्वादशीप्रक-
रणगतत्वेन सामान्यवचनत्वाभावाच्चेति प्राहुः । *एकादशीति ।
“द्वादशी त्वेकादशीयुता” इति वक्ष्यति । तत्र खण्डतिथित्वादेकादशी-
द्वादश्युपवासयोरुपक्रमप्रभृति तन्त्रमित्यर्थः । *पार्थक्ये त्विति ।
प्रक्रान्तद्वादश्युपवासस्य प्रधानभूतद्वादश्युपवासानुरोधेनैकादश्युपवा-
साङ्गपारणवाध इत्यर्थः । अनुप्रक्रान्तद्वादश्युपवासेन तत्र द्वादश्युप-
वासो नोपक्रमितव्यः । “आपो वाऽशितमनाशितं च” इति श्रुतेरप्रा-
शनस्याशितत्वेन पूर्वोपवासमाप्तिरनशितरूपत्वेनोत्तरोपवासावि-
धात इति; तत्र जलपारणं कृत्वोपक्रान्तोऽनुप्रक्रान्तो वा द्वादश्युप-
वासः कार्य इति तु माधवः । अन्यतिथिपुपवासद्वयस्य नैरन्तर्ये-

एकादशीसुपोष्येव द्वादशीं संसुपोषयेत् ।
 इति विष्णुरहस्यात् । अशक्तौ तु द्वादश्यामेव ।
 एवमेकादशीं *भुक्त्वा द्वादशीं संसुपोषयेत् ।
 पूर्वचासरजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
 इति तत्रैवोक्तेः । *यदा त्वल्पा द्वादशी तदोक्तं जात्स्ये-
 यदा भवति अल्पाऽपि द्वादशी पारणादिने ।
 उषःकाले द्रव्यं कुर्यात्प्रातर्माध्याह्निकं तदा ॥
 नारदीयेऽपि—

अल्पायामथ विप्रेन्द्र द्वादश्यामरुणोदये* ।
 स्नानार्चनक्रियाः कार्या दानहोमादिसंयुताः ॥ इति ।
 *संकटे तु माधवीये देवलः—
 संकटे विषमे प्राप्ते द्वादश्यां पारयेत्कथम् ।
 अह्निस्तु पारणां कुर्यात्पुनर्भुक्तं न दोषकृत् ॥ इति ।
 संकटे=*त्रयोदशीश्राद्धप्रदोषादौ* ।

ण प्राप्तवयमेव निर्णयः । *भुक्त्विति फलाहारपरम् । त्यक्त्विति
 पाठेऽपि तत्परमेव । एकादशीपारणायां माधवीये स्मृत्यन्तरे—
 कलाद्वयं त्रयं वाऽपि द्वादशीं न त्वतिक्रमेत् ।
 पारणे मरणे नृणां तिथिस्तात्कालिकी स्मृता ॥
 इति । तत्राऽऽह्निकापर्कषमाह—*यदा त्विति । *अरुणोदये
 इति तदाधिककालसाध्यत्वावश्यकं सन्ध्यादि संकोचेनापि कार्यम् ।
 महाहानिकरी ह्येषा द्वादशी लङ्घिता नरैः ।
 करोति धर्महरणमस्नातेव सरस्वती ॥
 इति द्वादशीलङ्घने दोषोक्तेः । अस्नातेति स्नातमत्रेत्यधिकरणेऽर्श-
 आद्यच् । *संकटे=कथं चित्पारणाया असंभवे । *त्रयोदशी-
 श्राद्धं=मृततिथि-गजच्छाया-वारुण्याद्यलभ्ययोगनिमित्तकम् ।
 प्रदोषादाविति । आदिना स्नानदानादिकमन्यद्वा किञ्चिद्वाह-

अत्र केचिदाहुः- *अपकर्षवाक्यानि अनाहिताग्नि-
विषयाणि । अग्निहोत्रादीनां *श्रौतत्वेनापकर्षायोगात्'
इति । द्वादश्यां च प्रथमपादमतिक्रम्य पारणं कार्यम् ।

म् । सकलधार्मिकग्रन्थेषु जलपारणां कृत्वा श्राद्धाद्यनुष्ठानलिख-
नाम् तल्लोपो युक्तः, नापि श्राद्धापकर्ष इति भावः । सर्वथा द्वादश्य-
भावे सारदीये-

त्रयोदश्यां तु शुद्धायां पारणं पृथिवीफलम् ।

यतयज्ञाधिकं वाऽपि नरः प्राप्नोत्यसंशयम् ॥

तच्च प्रातरेवेति द्रष्टव्यम् । यत्तु भोजनापकर्षे तत्पूर्वभाविनै-
सर्गिकनित्यकृत्यमात्रापकर्षः ।

क्रमवत्सु च कृत्येषु यद्ययमपकुर्यते ।

तदा सर्वापकर्षः स्यादन्यथा क्रमबाधनात् ॥

इति कार्तीयवाक्यादिति मतं, तदसत् । वैश्वदेवादेरत्र संस्का-
रत्वेन भोजनार्थत्वात् अतथात्वेऽपि वा दर्शपूर्णमाससोमयागवद्वाच-
निकपौर्वापर्यात्तदपकर्षे तदपकर्षो भवतु प्रातरौपासनदेवपूजादेस्तु-
अतथाभावात्कथं प्रोक्तन्यायादपकर्षः कालपौर्वापर्यकृतस्यार्थि-
कपौर्वापर्यस्यानुष्ठानानङ्गत्वेनानपकर्षेऽपि तल्लोपनिमित्तप्रकृतवैगु-
ण्याभावात्, प्रत्युतापकर्षे काललोपेन वैगुण्यापाताच्च । अन्यथा
पशूनां सहत्वे अग्नीषोमीयसवनीययोः प्रकृतौ पौर्वापर्येऽपि सवनी-
यस्यैव प्रथममुपाकरणं आश्विनग्रहग्रहणोत्तरकालानुरोधात् अग्नी-
षोमी यानुबन्ध्ययोरग्नीषोमीयप्राथम्यं तु कस्याप्यवैगुण्यादिति
सिद्धान्तो भजेत । तस्माद्वाचनिक एवायमपकर्षो वाक्यः । वचनं
च 'प्रातर्मध्याह्नकर्तव्ये नित्य एव' इति तत्रैवापकर्षो न सर्वत्र । अत
एव 'संकटे विषमे प्राप्ते' इति संकटपदसङ्गतिः । अन्यथा त्रयोदशी-
श्राद्धादेरप्यपकर्षं शक्यत्वेनासंकटादिति । *अपकर्षवाक्या-
नीति । होमादीसस्य सारूप्याद्धोमः औपासनहोमवैश्वदेवादिः
स्मार्तश्च ग्राह्यइत्यर्थः *श्रौतत्वेनेति । पौराणधर्माणां दौर्बस्यात् ।

द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवासरसंज्ञितः ।

*तमतिक्रम्य कुर्वीत पारणं विष्णुतत्परैः ॥

इति निर्णयामृते मदनरत्ने च विष्णुधर्मोक्तेः । अत्र केचित्सङ्गिरन्ते—‘यदा भूयसी द्वादशी तदाऽपि प्रातर्मुहूर्तत्रये पारणं कार्यम् ।

सर्वेषामुपवासानां प्रातरेव हि पारणम् ।

इति वचनात्’ इति ।

अस्मद्गुरवस्तु—‘बहूनां कर्मकालानां विना कारणं याथापत्तेः प्रागुक्तवचनैश्च अल्पद्वादश्याभवापकर्षविधानादपराह एव कार्यम् । प्रातःशब्दस्तु—

सायंप्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितम् ।

इतिवदपराह्वाचित्वेऽप्युपपन्नः । नच वाक्यवैयर्थ्यं, पुनर्भोजनसायंपारणनिवृत्त्यर्थत्वात्तस्य;—इत्याहुः ।

प्रमादेन एकादश्यापवासातिक्रमे अपरार्के वाराहे—

एकादशी विप्लुना चेद् द्वादशी परतः स्थिता ।

उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत्परमं पदम् ॥ इति ।

कैश्चित्तु विष्णुना चेदिति पठितम् । अत्राविरोधिनी नियमाः सर्वव्रतेषु बोद्धव्याः । अन्ये च नवरात्रे वक्ष्यन्ते इति दिक् ।

इति श्रीरामकृष्णभट्टात्मजकमलाकरभट्टकृते

निर्णयसिन्धौ एकादशीनिर्णयः ।

उदितादिहोमिनामिदम् । अनुदितहोमिनां तु उषसि माध्याह्निकापकर्षः ततो होम इति भवति । *तमतिक्रम्येति प्रातः पारणापवादः ।

(१) इति श्रीकृष्णभट्टकृतौ निर्णयसिन्धुव्याख्यायामेकादशी निर्णयः समाप्तः ॥

अथ शुद्धाविद्धादिभेदेन स्मार्तवैष्णवयोः स्फुटज्ञानार्थं
श्रीवामुदेवोपाध्यायविरचितो धर्माधिस्थोदाहरण-
सहितश्रैकादशीनिर्णयपट्टो लिख्यते ।

श्रीकाशिनाथोपाध्यायैरेकादश्या विनिर्णयः ।

कृतोऽष्टादशभेदात्मा स्मार्तवैष्णवयोः पृथक् ॥ १ ॥

संलक्ष्यादाहृतैः सिद्धिं संशोध्य ग्रन्थपट्टयोः ।

विभाव्यैक्यं च पट्टेऽस्मिन्स यथामति लिख्यते ॥ २ ॥

श्रीरामचन्द्रनामा नामप्रागर्धघृष्टजिह्वाग्रः ।

स ब्रह्मवित्पिता मे जयतितरामेव जानकीजानिः ॥ ३ ॥

नामस्मृत्या यस्य च वियोधितां धर्मशास्त्रदुर्वोधम् ।

निर्णयमेकादश्या निःसंदिग्धं सुखेन विलिखामि ॥ ४ ॥

अत्र समत्वं सूर्योदयाद्यक्षणाव्यवहितपूर्वक्षणान्त-
तिथिसत्त्वं पष्टिघटिकारूपम् । न्यूनत्वं तु किञ्चिन्न्यू-
नपष्टिघटिकावद्धि शुद्धाविद्धाभेदेषु तिथिक्षयवृद्धिभ्यां
विलक्षणम् । यथा वैष्णवशुद्धैकादशीप्रथमभेदे दशमी-
५५।५९, एकादशी-४९।५९, द्वादशी-४३।५९। एवं पर-
मक्षये पलोनचतुश्चत्वारिंशद्वितीमितं न्यूनत्वम् । एवमेव
स्मार्तवैष्णवयोः शुद्धाविद्धाभेदैर्विलक्षणत्वसूह्यम् ।

एते वैष्णवानामेकादश्याः शुद्धाभेदाः ।

अत्रारुणोदयवेधरहिता शुद्धा सा चतुर्विधा सा चो-
दाहरणेषु प्रदर्श्यते—

वैष्णवानां शुद्धैकादशीपट्टः ।

२३३

शुद्धन्यूना न्यूनद्वादशिका । धर्माब्धिस्थमुदाहरणम् ।	दशमी घ० ५० ५५ ५९ ५५ ०	एकाद घ० ५० ५८ ० ५७ ०	द्वादशी घ० ५० ५९ ५९ ५८ ०	इयमनुभयाऽधिक्यवती शुद्धा । अत्र स्मार्तानां वैष्ण- वानां चैकादश्यामेवोपवासः । भेदः २ ।
शुद्धन्यूना समद्वादशिका । धर्माब्धिस्थमुदाहरणम् ।	५५ ५९ ५५ ० ५५ ५९	५८ ० ५७ ० ५७ ०	६० ० ५८ ० ५८ ०	इयमप्यनुभयाऽधिक्यवती शुद्धा । अत्रापि स्मार्तानां वैष्णवानां चैकादश्यामेवोपवासः । भेदः २ ।
शुद्धन्यूनाऽधिकद्वादशिका । धर्माब्धिस्थमुदाहरणम् ।	५५ ५९ ५५ ० ५५ ५९	५८ ० ५८ ० ५७ ०	६० १ ६० १ ५९ ५९	इयं द्वादशीमात्राऽधिक्यवती शुद्धा । अत्र स्मार्तानामे- कादश्यां, वैष्णवानां द्वादश्यामेवोपवास इति माधव- मतं, सर्वेषां द्वादश्यामेवेति हेमाद्रिसमतम् । भे० ३ ।
शुद्धसमा न्यूनद्वादशिका । धर्माब्धिस्थमुदाहरणम् ।	५५ ५९ ५५ ० ५५ ५९	५७ ० ५७ ० ५७ ०	५८ ० ५८ ० ५८ ०	इयमनुभयाधिक्यवती शुद्धा । अत्र स्मार्तानां वैष्ण- वानां चैकादश्यामेवोपवासः । इदमुदाहरणं विचार्यम् । भे० ४ ।
शुद्धसमा समद्वादशिका । धर्माब्धिस्थमुदाहरणम् ।	५५ ५९ ५५ ० ५५ ५९	६० ० ५७ ० ५७ ०	६० ० ५८ ० ५८ ०	इयमप्यनुभयाधिक्यवती शुद्धा । अत्र स्मार्तानां वैष्णवानां चैकादश्यामेवोपवासः । भे० ५ ।
शुद्धसमाऽधिकद्वादशिका । धर्माब्धिस्थमुदाहरणम् ।	५५ ५९ ५५ ० ५५ ५९	६० ० ५८ ० ५८ ०	६० ० ६० १ ६० १	इयं द्वादशीमात्राधिक्यवती शुद्धा । अत्र स्मार्तानामे- कादश्यां, वैष्णवानां द्वादश्यामेवोपवास इति माधवम- तं, सर्वेषां द्वादश्यामेवोपवास इति हेमाद्रिसमतम् । भे० ६ ।

एते वैष्णवानां विद्वैकादशीभेदाः ।

अत्र विद्वत्स्वरूपोदये दशमीसंस्वम् । अरुणोदयस्तु सूर्योदयात्माक् चतुर्वैटिकात्मकः ।

	दशमी	एकाद	द्वादशी	
विद्वन्मूना न्यूनद्वादशिका ।	५६ : १०	५० : ५०	५० : ५०	इयमनुभयाधिक्यवती विद्धा । अत्र स्मार्तानामेकाद-
धर्माब्धिस्थमुदाहरणम् ।	५६ : १	५८ : ०	५९ : ५९	श्यामेवापवासो वैष्णवानां विद्वत्वाद् द्वादश्यामुप-
	५७ : ०	५८ : ०	५९ : ०	वासः । भेदः १ ।
विद्वन्मूना समद्वादशिका ।	५६ : १०	५८ : ०	६० : ०	इयमनुभयाधिक्यवती विद्धा । अत्रापि स्मार्ताना-
धर्माब्धिस्थमुदाहरणम् ।	५७ : ०	५८ : ०	५९ : ०	मेकादश्योभेवोपवासो, वैष्णवानां विद्वत्वाद् द्वाद-
				श्यामुपवासः । भे० २ ।
विद्वन्मूनाऽधिकद्वादशिका ।	५६ : १	५८ : ०	६० : ०	द्वादशीमात्राऽधिक्यवती विद्धेयम् । अत्र स्मार्तेकाद-
धर्माब्धिस्थमुदाहरणम् ।	५८ : ०	५९ : ०	६० : १	श्योभ्या, वैष्णवैर्द्वादश्युपोष्या । हेमाद्रिमते तु सर्वे-
				द्वादश्येवोपोष्या । भे० ३ ।
विद्वत्समा न्यूनद्वादशिका ।	५८ : ५९	६० : ०	५९ : ५९	इयमनुभयाधिक्यवती विद्धा । अत्र स्मार्तानामेकाद-
धर्माब्धिस्थमुदाहरणम् ।	५७ : ०	५८ : ०	५९ : ०	श्यामेवापवासो वैष्णवानां विद्वत्वाद् द्वादश्यामुप-
				वासः । भे० ४ ।

विष्णुसमा समन्तादशिका । धर्माब्धिस्थमुदाहरणम् ।	वृशमी घ० : प० : ५९ : १ : ५७ : ० :	एकादश घ० : प० : ६० : ० : ५८ : ० :	द्वादशी घ० : प० : ६० : ० : ५९ : ० :	इयमप्यनुभयाधिक्यवती विद्धा । अत्र स्मार्तानामेकाद- श्यामेवोपवासो वैष्णवानां विद्धत्वाद् द्वादश्यामुप- वासः । मे० ५ ।
विष्णुसमाऽधिकद्वादशिका । धर्माब्धिस्थमुदाहरणम् ।	५७ : १ : ५८ : ० :	६० : ० : ५९ : ० :	६० : ० : ६० : १ :	इयं द्वादशीमात्राऽधिक्यवती विद्धा । अत्र स्मार्तैरेका- दश्यापोष्या, वैष्णवैर्द्वादश्यापोष्या । हेमादिमते तु सर्वे- द्वादश्यापोष्या । मे० ६ ।
विष्णुधिका न्यूनद्वादशिका । धर्माब्धिस्थमुदाहरणम् ।	५९ : १ : ५८ : ० :	६० : ० : ६० : १ :	५९ : ५८ : ६० : ५८ : ६० : ५८ :	इयमेकादशीमात्राधिक्यवती विद्धा । अत्र स्मार्तैर्गृह- स्थैः पूर्वकादश्यापोष्या, यतिभिर्निकामशुहिर्भवन- स्थैर्विधवाभिर्दणवैश्च परैवोपोष्या । विष्णुप्रीतिकामैः स्मार्तरुपवासद्वयं कार्यमिति केचित् । मे० ७ ।
विष्णुधिका समन्तादशिका । धर्माब्धिस्थमुदाहरणम् ।	५९ : १ : ५८ : ० :	६० : ० : ६० : १ :	५९ : ५९ : ६० : ६० : ६० : ६० :	इयमप्येकादशीमात्राधिक्यवती विद्धा । अत्र स्मार्तैर्गृह- स्थैः पूर्वकादश्यापोष्या यतिभिर्निकामशुहिर्भवनस्थै- र्विधवाभिर्दणवैश्च परैवोपोष्या । विष्णुप्रीतिकामैः स्मार्तरुपवासद्वयं कार्यमिति केचित् । मे० ८ ।
विष्णुधिकाऽधिकद्वादशि- का धर्माब्धिस्थमुदाहरणम् ।	५६ : १ : ५८ : ० :	६० : ० : ६० : १ :	५ : ४ : ६० : १ :	इयमुभयाधिक्यवती विद्धा । अत्र सर्वैः स्मार्तैर्वैष्णवै- श्चावशिष्टा परैवैकादश्यापोष्या । मे० ९ ।

इति वैष्णवानां चिद्धैकादशीभेदाः ।

हमे स्मार्तानां शुद्धैकादशीभेदाः ।

२३७

शुद्धत्वं नाम सूर्योदये दशम्यसत्त्वम् । सा चतुर्विधा । सा चोदाहरणैः प्रदर्श्यते ।

	दशमी	एकाद.	द्वादशी	
शुद्धन्यूना न्यूनद्वादशिका ।	घ० ५०	घ० ५०	घ० ५०	इयमनुभयाधिक्यवती शुद्धा । अत्र स्मार्तानामेकादश्यामेवोपवासो न द्वादश्यां, वैष्णवानां तु विद्धत्वाद् मे० १
धर्माब्धिस्थसुदाहरणम् ।	५९ ५९	५९ ०	५९ ०	
	५७ ०	५८ ०	५९ ०	
शुद्धन्यूना समद्वादशिका ।	५९ ५९	५९ ४५	६० ०	इयमप्यनुभयाधिक्यवती शुद्धा । अत्र स्मार्तानामेकादश्यामेवोपवासो न द्वादश्याम् । वैष्णवानां तु विद्धत्वाद् मे० २।
धर्माब्धिस्थसुदाहरणम् ।	५७ ०	५८ ०	५९ ०	
शुद्धन्यूनाऽधिकद्वादशिका ।	५९ ५९	५९ ५९	६० ०	इयं द्वादशीमात्राऽऽधिक्यवती शुद्धा । अत्र शुद्धत्वात् स्मार्तानामेकादश्यामेवोपवासो न द्वादश्यामिति माधवमतम् ।
धर्माब्धिस्थसुदाहरणम् ।	५८ ०	५९ ०	६० ०	हमाद्रिमते तु सर्वेद्वादश्येवोपवास्य । केचित्तु मुमुक्षुभिः स्मार्तैः परोपेत्याहुः । मे० ३।
शुद्धसमा न्यूनद्वादशिका ।	५८ ५२	६० ०	५९ ५९	इयमनुभयाधिक्यवती शुद्धा । अत्र स्मार्तानामेकादश्यामेवोपवासो न द्वादश्याम् । वैष्णवानां तु विद्धत्वाद् द्वादश्यामेवोपवासः । मे० ४।
धर्माब्धिस्थसुदाहरणम् ।	५७ ०	५८ ०	५९ ०	
शुद्धसमा समद्वादशिका ।	५८ ५२	६० ०	६० ०	इयमप्यनुभयाधिक्यवती शुद्धा । अत्रापि स्मार्तानामेकादश्यामेवोपवासो न द्वादश्याम् । वैष्णवानां तु विद्धत्वाद् मे० ५।
धर्माब्धिस्थसुदाहरणम् ।	५७ ०	५८ ०	५९ ०	

इमे स्मार्तानां विद्वैकादशीभेदाः ।

अत्र विद्वत्त्वं सूर्योदये दशमीसत्त्वम् । सूर्योदयस्तु षष्टिघटिकान्त्यक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणलवादिकालावच्छिन्नः ।
इयमपि विद्वद्वा चतुर्विधा, सा चोदाहरणेषु मदश्यते—

२३९

विद्वन्मूना न्यूनद्वादशिका ।	दशमी घ०	एकाद- घ०	द्वादशी घ०	इयमनुभयाधिक्यवती विद्वद्वा । अत्र स्मार्तानामेकाद- श्यामुपवासः । वैष्णवानां द्वादश्यामुपवासः । भेदः १।
धर्माब्धिस्थमुदाहरणम् ।	२	५७ : ५९ : ५९	५७ : ५९ : ५९	
विद्वन्मूना समद्वादशिका ।	२	५७ : ५९ : ५९	५७ : ५९ : ५९	
धर्माब्धिस्थमुदाहरणम् ।	२	५७ : ५९ : ५९	५७ : ५९ : ५९	
विद्वन्मूनाधिकद्वादशिका ।	१	५८ : ५९ : ६०	५८ : ५९ : ६०	इयमप्यनुभयाधिक्यवती विद्वद्वा । अत्रापि स्मार्ताना- मेकादश्यामुपवासः । वैष्णवानां द्वादश्यामुपवासः । भेदः २।
धर्माब्धिस्थमुदाहरणम् ।	१	५८ : ५९ : ६०	५८ : ५९ : ६०	
विद्वत्समा न्यूनद्वादशिका ।	२	५८ : ५९ : ५९	५८ : ५९ : ५९	इयं द्वादशीमात्राधिक्यवती विद्वद्वा । अत्रैकादश्या विद्वत्त्वाद् द्वादश्यामेव स्मार्तानामनुपवासः । तत्र किमु वक्तव्यं वै- ष्णवानामिति । एवं चोभयाधिक्ये द्वादशीमात्राधिक्ये च स्मार्तानां विद्वद्यास्त्यागो नान्यत्र । भे० ३।
धर्माब्धिस्थमुदाहरणम् ।	२	५८ : ५९ : ५९	५८ : ५९ : ५९	इयमनुभयाधिक्यवती विद्वद्वा । अत्र स्मार्तानामेकादश्यामु- पवासः । वैष्णवानां द्वादश्यामुपवासः । भे० ४।

इति स्मार्तानां चिन्तकादर्शभेदाः ।

द्वादशी तु पूर्वैष *युग्मवाक्यात् —

द्वादशी तु कर्तव्या एकादश्या युता प्रभो ।
इति स्कान्दाच्च ॥

त्रयोदशी तु *सर्वमने शुक्ला पूर्वा, कृष्णोत्तरा ।

*युग्मेति । रुद्रेण द्वादशीयुक्तत्वादिः । सर्वकार्यपरमिदम् ।
उपवासे तु विशिष्यापि ।

एकादशी तथा पष्टी अमावास्या चतुर्थिका ।
उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वोण संयुताः ॥
इति गार्ग्येण पूर्वविद्वाविधानात् ।

द्वितीया पञ्चमी वेधादशमी च त्रयोदशी ।
चतुर्दशी चोपवासे हन्युः पूर्वोत्तरे तिथी ।
इति वासिष्ठेन तत्रोत्तरविद्धानिषेधाच्च । *सर्वमने इति ।
“एकादशपष्टमी पष्टी” इति सामान्यत उत्तरा विहिता । ‘द्वितीया
पञ्चमी वेधात्’ इति निषिद्धा च । एवं च—

पष्ट्यष्टमी अमावास्या कृष्णपक्षे त्रयोदशी ।
एताः परयुताः पूज्याः पराः पूर्वयुतास्तथा ॥
इति निगमवचनात्कृष्णपक्षे परा, शुक्लपक्षत्रयोदशी तु पूर्वा
इति । सामान्यविशेषन्यायात् । एवं च—

त्रयोदशी तु कर्तव्या द्वादशीसाहिता मृते ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते सामान्यवचनाच्छुक्लत्रयोदश्यामेव प्रवर्तते । या
तु पूर्वा सा त्वपराहिकी ।

त्रयोदशी तु कर्तव्या या भवेदापराहिकी ॥
इति स्कान्दात् ।

या शुक्ला मृत्तते पूर्वा मृत्ततां साऽपराहिकी ॥

‘अयोदशतिथिः पूर्वः सितोऽथाऽसितः *पश्चात्’इति दीपिकोक्तेः ।

शुक्ला अयोदशी पूर्वा, परा कृष्णा अयोदशी ।
इति माधवाच्च ।

इति माधवाच्च । *पश्चादिति । परदिने लाभे तु पूर्वैव “एकादशी तृतीया च”इति वचनात् । “यदि न स्यात्परेऽहनि” इति दर्शनात् । अत्र प्रदोषव्रतं ब्रह्मोत्तरखण्डे—

पक्षद्वये त्रयोदश्यां निराहारो भवेद्दिवा ।

घटीत्रयादस्तमगात्पूर्वं स्नानं ममाचरेत् ॥

शुक्लाम्बरधरो भूत्वा वाग्यतो नियमान्वितः ।

कृतसंध्याजपविधिः शिवपूजां समारभेत् ॥

इति व्रतमभिधाय

एवमाराधयेद्देवं प्रदोषे गिरिजापतिम् ।

ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चाद् दक्षिणाभिश्च तोषयेत् ॥

इति दिनेऽनाहारकर्तृकं शिवपूजाप्रधानकं व्रतं स्मर्यते । अत्र प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या । तत्रैव पूजाविधानात् । प्रदोषस्त्रिगृहूर्तमित्यभिप्रायः । दिनद्वये प्रदोषव्याप्तावव्याप्तौ वा पूर्वा ।

त्रयोदशी तु कर्त्तव्या द्वादशीसहिता मुने ।

इति सुमन्तूक्तेरिति मयूखकृतः । दिनद्वये प्रदोषव्याप्तौ तदव्याप्तौ साम्येन तदेकदेशस्पर्शो वा उत्तरा । संकल्पकाले सत्त्वात् । वैषम्येनैकदेशस्पर्शो तदाधिक्यवती ग्राह्येति विवेचनानुसारिणः । अधिकमुक्तं नक्तव्रते । इदं च मन्दवारे कृष्णपक्षेऽतिप्रशस्तम् ।

मन्दवारे प्रदोषोऽयं दुर्लभः सर्वदेहिनाम् ।

तत्रापि दुर्लभस्तस्मिन् कृष्णपक्षे समागतः ॥

इति तत्रैवोक्तेः । आरम्भश्च शनिप्रदोषे कार्यः—

यदा त्रयोदशी शुक्ला मन्दवारेण संयुता ।

चतुर्दशी तु सर्वमते *कृष्णा पूर्वा* शुक्लोत्तरा ।
*उपवासे तु *द्वयपि परेति मदनरत्ने ।

आरभेत्तद् व्रतं तत्र सन्तानफलसिद्धये ॥

इति तत्रैवोक्तेः । पृथक्शानिप्रदोपव्रते तु एतदेवमिति प्रकाशः ।

*कृष्णोति ।

कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या परविद्धा न कुत्रचित् ॥

उपवासादिकार्येषु एष धर्मः सनातनः ॥

इत्यापस्तम्बवाक्यात् । *शुक्लेति । “चतुर्दश्या च पूर्णिमा” इति
युग्मवाक्यात् ।

सदा कार्या त्रयोदश्या न तु युक्ता चतुर्दशी ।

पौर्णमासीयुता सा स्याच्चतुर्दश्या च पूर्णिमा ॥

इति भविष्याच्च । *उपवासे त्विति । रुद्रोपवासभिन्ने इति
शेषः । *द्वयपीति ।

एकादश्यष्टमी पृष्ठी उभे पक्षे चतुर्दशी ।

अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः ॥

इति वासिष्ठात् । रुद्रोपवासे तु पक्षद्वयगताऽप्यापराह्निकी
चेत् पूर्वा ।

चतुर्दशी तु कर्त्तव्या त्रयोदश्या युता प्रभो ।

मम भक्तैर्महाबाहो भवेद्या चापराह्निकी ॥

दर्शविद्धा न कर्त्तव्या राकाविद्धा तथा मुने ॥

इति स्कान्दे “मम भक्तैः” इति श्वरोक्तिलिङ्गेन रुद्रव्रताविषयत्वप्रती-
तेः । आपराह्निक्या अलाभे तु परा । “ता उपोष्याः परान्विताः”
इति दर्शितवासिष्ठात् । यदि कृष्णा पूर्वा न लभ्यते तदा परा ।

अष्टम्येकादशी पृष्ठी कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

अमावास्या तृतीया च कर्त्तव्या परसंयुता ॥

पौर्णमास्यमावास्ये तु सावित्रीव्रतं विना परे मास्ये ।

*भूतविद्धे न कर्तव्ये दर्शपूर्णं कदाचन ।

वर्जयित्वा सुनिश्चेष्ट सावित्रीव्रतमुत्तमम् ॥

इति ब्रह्मवैवर्तात् । अमायां योगविशेषमाहाऽपरा-
र्कं शातातपः—

अधावास्यां भवेद्भारो यदा भूमिस्रुतस्य वै ।

जाह्नवीस्नानमात्रेण गोसहस्रफलं लभेत् ॥

अमा वा सोमवारेण रविवारेण सप्तमी ।

चतुर्थी भौमवारेण विषुवत्सदृशं फलम् ॥

तत्रैव व्यासः—

सिनीचाली कुहूर्षापि यदि सोमदिने भवेत् ।

गोसहस्रफलं दद्यात्स्नानं चेन्मौनिना कृतम् ॥

हेमाद्रौ बृहन्मनुः—

श्रवणादिवधनिष्ठार्द्रानागदैवतमस्तकैः ।

यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते ॥

नागदैवतम्=आश्लेषा, मस्तको=मृगशिरःप्रथमपा-
द इत्यन्ये । स च सर्वेषाम् ॥

इति ब्रह्मवैवर्तात् । *भूतविद्धे इति । तथा च “चतु-
दश्या च पूर्णिमा” इति युग्मवाक्यम्—

दर्शं च पूर्णमासं च पितुः सांवत्सरं दिनम् ।

पूर्वविद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥

इति पूर्वविद्धाविधानं—

पूर्णिमा परविद्धा च नोपोष्यं तिथिपञ्चकम् ॥

इति परविद्धानिषेधश्च सावित्रीव्रतविषयः ।

एकादश्यष्टमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी ।

अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः ॥

अथेष्टिकालः । गोभिलः—‘पक्षान्ता उपवस्तव्याः पक्षादयोऽभियष्टव्याः’ इति । उपवासोऽन्वाधानम् ।

इति विष्णुधर्मोत्तरं—

षष्ठ्यष्टमी तथा दर्शः कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

एताः परयुताः पूज्याः पराः पूर्वेण संयुताः ॥

इति पाङ्ग—

नागविद्धा च या षष्ठी सप्तम्या च तथाऽष्टमी ।

दशम्यैकादशी विद्धा त्रयोदश्या चतुर्दशी ॥

भूगविद्धा त्वमावास्या न ग्रात्या मुनिपुङ्गव ।

उत्तरोत्तरविद्धास्ताः कर्तव्याः काठकी श्रुतिः ॥

इति प्राचेतसं च तत्सोवित्रीव्रतेतरव्रतविषयमिति भावः ।

अन्वाधानं यत्र क्रियमाणे यागेदेवता यजमानसन्निधौ तिष्ठन्ति तदग्नीधमादिं संपादनरूपप्रयोगप्रारम्भः । “पूर्वेद्युरग्निं गृह्णाति, उत्तरमहर्त्यजति” इति, “पूर्वेद्युरिध्मावर्हिः करोति, यज्ञमेवारभ्य गृहीत्त्रोपवसति” इति श्रुतेः उपवासः क्रत्वङ्गयमनियमः । इत्थं च “पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत” “अमावास्यायाममावास्या यजेत” इति श्रुतिरूपक्रमपरा । अथ वा संधिपार्श्वद्वयवर्तिपर्वप्रतिपत्समुदायलक्षणया कृत्स्नप्रयोगकालविधायिनी । “संधौ यजेत” इत्यादावपि लक्षणैव । अन्यथा संधेर्दुर्लक्ष्यत्वेन तत्र एकस्याप्यनुष्ठातुमशक्यत्वात् “संधिमभितो यजेत” इत्याद्येकवाक्यत्वाच्च । तदुक्तं धौधायनेन—

सूक्ष्मत्वासंधिकालस्य संधेर्विषय उच्यते ।

सामीप्यं विषयं प्राहुः पूर्वेणाह्वा परेण च ॥ इति ।

तत्राखण्डपर्वणि पर्वप्रतिपदोरुदयास्तमयस्पृक्त्वे पर्वण एवास्तादूर्ध्वं समाप्तौ वा न कोऽपि विचारः । “त्रीनंशानौपवस्तस्य” इत्यादिवक्ष्यमाणयागान्वाधानकालयोरवाधात् । खण्डपर्वणि

तत्र मध्याह्ने तत्पूर्वं वा पर्वप्रतिपत्सन्धौ तद्दिने यागः ।

पूर्वाह्णे वाऽथ मध्याह्ने यदि पर्व समाप्यते ।

उपोष्य तत्र पूर्वेषुस्तदहर्याग इष्यते ॥

इति लौगाक्षिवचनात् । अत्र च द्वेधा विभागः-

आवर्तनात्तु पूर्वाह्णो ह्यपराह्णस्ततः परः ।

मध्याह्णस्तु तयोः सन्धिर्यदावर्तनमुच्यते ॥

तु आह—*तत्रेति । पर्वण आद्यमंशत्रयमन्वाधानस्य कालः ।

तच्चतुर्थांशसहितं प्रतिपदोऽशत्रयं प्रातरवच्छिन्नं तु यागस्य ।

प्रीनंशानौपवस्तस्य यागस्य चतुरो विदुः ।

द्वावंशावुत्सृजेदन्त्यौ यागे च व्रतकर्मणि ।

इति लौगाक्ष्युक्तेः । न ह्ययं स्वतन्त्रो यागविधिः । वाक्यभेदापत्तेः ॥

पर्वणो यश्चतुर्थोऽश आद्याः प्रतिपदस्त्रयः ।

यागकालः स विज्ञेयः प्रातरुक्तो मनीषिभिः ॥

इति वचनान्तरवशादंशान्तरे प्रसक्त्यभावाच्च, किं तु पर्वान्त्य-
चतुर्थांशभिन्नांस्त्रीनिति पर्युदासविधया पूर्वशेषः । एवं प्रतिपदन्त्य-
चतुर्थांशभिन्नाश्चतुर इत्यर्थः ।

न यष्टव्यं चतुर्थेऽंशे यागैः प्रतिपदः क्वचित् ।

रक्षांसि तद्विलुम्पन्ति श्रुतिरेषा सनातनी ॥

इति कातीयं तु पर्युदाससिद्धार्थानुवादः । 'आद्याः प्रतिपदस्त्रयः'
इत्येतावन्मात्रोक्तेः । न चाद्याः प्रतिपदस्त्रय इत्येव पर्युदाससिद्धार्थानु-
वादः, प्राप्ते कर्मणि पर्वचतुर्थांशप्रतिपदाद्यत्रयांशप्रातःकालरूपानेका-
र्थविधायकत्वासम्भवादिति वाच्यम् । "अर्द्धमन्तर्वेदि अर्द्धं वहिर्वेदि
मिनोति" इति न्यायेन एकस्य सन्धिपार्श्वद्वयवर्तिस्थूलकालविशेषस्य
विधानात् । न हि पर्वचतुर्थांशप्रतिपदाद्यभागत्रययोः विशिष्य-
विधेयत्वम् । तथा सति एकवाक्योपादानात् कालद्वयसमुच्चये सति
“सायं च प्रातश्च जुहोति” इति “यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽपांवास्यायां

इति मदनरत्ने वचनात् । मध्याह्नादूर्ध्वं सन्धौ *मा-
धवमते परेऽह्नि यागः ।

अपराह्णेऽथ वा रात्रौ यदि पर्व समाप्यते ।

उपोष्य तस्मिन्नहनि श्वोभूते याग इष्यते ॥

इति लौगाक्षिणोक्तेः । *हेमाद्रिस्त्वपराह्णसन्धाव-
पि* परदिने प्रतिपद्यतुर्थांशे चन्द्रोदये च सति द्विती-
यादिष्वत्यन्तक्षये सति पूर्वद्युर्गागः ।

पर्वणोऽंशे द्वितीये तु यष्ट्यं तु द्विजातिभिः ।

द्वितीयासाहितं यस्माद् दूषयन्त्याश्वलायनाः ॥ इति ।

द्वितीये त्विति कैमुतिकन्यायेन तुर्यांशपरम् । तु-
रीये त्विति शूलपाणौ पाठः स्पष्टार्थ एव । तथा—

भूता पञ्चदशी पूर्णा द्वितीया क्षयगामिनी ।

चरुरिष्टिरमायां स्याद्भूते कव्यादिकी क्रिया ॥

इति धौथायनवचनाच्चैत्यूचिवान् । मदनरत्नेऽपि—

पौर्णमास्यां च”इतिवदश्रुतकर्मावस्थापत्तेः । प्रातरिति तु वाक्य-
भेदेन, पौरुषेयवाक्ये तस्यादोषत्वात् अवच्छेदकं वा प्रातरवच्छिन्न
इत्यर्थात् । अधिकमन्यतोऽवगन्तव्यम् । *माधवमते इति ।
एतन्मतेऽप्यायां द्वितीया त्रिमुहूर्ता चेदित्यादि दर्शयिष्यति । तत्र
हेमाद्रिमते दर्शयति—*हेमाद्रिस्त्विति । *अपराह्णसन्धाव-
पीति । “द्वितीया त्रिमुहूर्ता चेत्”इत्यादीन्यावर्त्तनसन्निकृष्टापराह्णे-
ऽप्यप्रतिपत्सन्धिपराणीति तन्मतम् । *परदिने इति । अय-
मर्थः—द्वितीया त्रिमुहूर्ता चेदित्यग्रिमवाक्याद् द्वितीयैव यागनिवर्त्तिका
न चन्द्रदर्शनं, मेघादिना व्यभिचारात् । “परतः सोमदर्शनात्”
इति हेतुक्तिस्तु चन्द्रोदयो लभ्यते । स च प्रतिपद्यष्टमांशे भवती-
ति चन्द्रदर्शनयोग्यतारक्षणायात्यन्तक्षयानुधावनम् । *तृतीये
त्विति । तृतीयांशस्यापूर्वविधिः । द्वितीये त्विति पाठे तु कैमु-

चतुर्दशी चतुर्यामा अमावास्या न दृश्यते ।
 श्वोभूते प्रतिपच्चेत्स्यात्* पूर्वा तत्रैव कारयेत् ॥ इति ।

तिकन्यायेन तृतीयांशे तात्पर्यम् । द्वितीयायाः क्षीणत्वं कृत्वा मित्यत्रा-
 ह-*****भूतामिति । भूतस्य पूर्णत्वं नियतं, न पञ्चदश्या इत्याह-*****च-
 तुर्दशीति । अमावास्या चतुर्यामा न दृश्यते इत्यन्वयः । *****पूर्वामिति
 अयं च प्रधानकालः । तदनुरोधेन चतुर्दश्यामन्वाधानं कार्यम् । 'भूतं
 कव्यादिकी' इत्यादिपदात् । अत्रेदमरुचिवीजं-हेमाद्रमते प्रतिपद्या-
 पराङ्गिकीत्यपराङ्गशब्दस्य द्वेधाविभक्तदिनान्त्यदलवाचित्वात्तत्र च
 सूर्यास्तात्प्राक् त्रिमुहूर्त्तद्वितीयाप्रवेशेन चन्द्रदर्शने सति पर्वप्रतिपदो
 रात्रिसन्धावपि परदिने यागनिषेधापत्तिः । न चापराङ्गसन्धिशास्त्रेणैव
 कैमुतिकन्यायेन रात्रिसन्धावपि परदिने यागसिद्धौ "अपराङ्गस्य
 वा रात्रौ" इति रात्रिशस्त्रं व्यर्थं स्यादतश्चन्द्रदर्शननिषेधवाधकत-
 यैव रात्रिसन्धिशास्त्रं सार्थकमिति वाच्यम् । अपराङ्गशब्देन योर्मेना-
 हर्वर्त्यावर्त्तनोत्तरदलाभिधाने कैमुतिकन्यायेन तच्छास्त्रप्रवृत्तेरिति
 त्रिमुहूर्त्तशास्त्रं पञ्चधाभक्तदिनचतुर्थभागरूपापराङ्गव्यापिद्वितीयावि-
 षयम् । एवं च सोमदर्शनादिति हेतूक्तिः सङ्गच्छते, न तु सायाहे त्रिमु-
 हूर्त्तमात्रसत्त्वे । तत्र चन्द्रदर्शनस्य व्यभिचारात् । एतच्च दिवासन्धावे-
 च प्रवर्त्तते न रात्रिसन्धौ । परेद्युस्तावतः क्षयस्यासम्भवात् । यत्तु
 तत्रापराङ्गो दिनद्वितीयभाग इति, तन्न । यौगिकपारिभाषिकयोः
 परिभाषासार्थक्याय पारिभाषिकस्यैव ग्राह्यत्वात् । सन्धिनिर्णये
 तु द्वेधाविभक्तदिनभगार्थतया पूर्वाङ्गापराङ्गशब्दौ मध्याह्नशब्दश्च
 यौगिका एव ।

आवर्त्तने यदा सन्धिः पर्वप्रतिपदोर्भवेत् ।

तदहर्याग इष्येत परेतश्चेत्परेऽहनि ॥

पर्वप्रतिपदोः सन्धिरर्वागावर्त्तनाद्यदि ।

तस्मिन्नहनि यष्ट्वं पूर्वद्युस्तदुपक्रमः ॥

यत्तु माधवः—

यस्तु वाजसनेयो स्यात्तस्य सन्धिदिनात्पुरा ।

*न काप्यन्वाहितिः, किं तु सदा सन्धिदिने हि सा ॥

इत्याह ।

*यच्च कालादर्गोऽप्युक्तम्—

आवर्तनादयः सन्धिर्गव्यन्वाधाय तद्धिने ।

परेद्युरिष्टिरित्याहुर्विप्रा वाजसनेयिनः ॥ इति ।

यच्च मदनरत्ने—

मध्यन्दिनात्स्यादहनीह यस्मिन्

प्राक्पर्वणः सन्धिरियं तृतीया* ।

सा खर्विका वाजसनेयिमत्या

तस्यासुपोष्याऽथ परेद्युरिष्टिः ॥ इति ।

एतत्पौर्णमासीपरमिति तत्रैव । *आवर्तनोर्ध्वमर्वा-
गस्ताद्रात्रौ वा समासौ द्वे मध्याह्नादर्वाक् समासौ तृती-

आवर्तनात्परः सन्धिर्यदि तस्मिन्नुपक्रमः ।

परेद्युरिष्टिरित्येष पर्वद्वयनिर्णयः ॥

इति गोभिलवचने 'अर्वागावर्तनात्' 'आवर्तनात्पर' इति श-
ब्दस्वरसात् 'आवर्तनात्तु पूर्वाह्ण' इति ग्रन्थस्थवाक्यमपि यौगि-
कार्थानुवादो, न तु परिभाषा । येन तद्वलात्तत्रापराह्णो द्वेधावि-
भक्तदिनापरभागो भवेत् । तस्माद् दिनसन्धौ परदिने पञ्चधावि-
भक्तादिनचतुर्थभागरूपसकलापराह्णव्यापिद्वितीयासत्त्वे चतुर्दश्याम-
न्वाधानं, सन्धिदिने याग इति । 'पर्वणोऽंशे तृतीये तु' इत्यादिबचन-
त्रयं चात्रानुकूलमेव । *न कापीति । तस्य पर्वद्वयेऽपि चतुर्दश्याम-
न्वाधानकालत्वबाध इत्यभिमानः । *यच्चेति । चन्द्रदर्शननिषेधवा-
धापत्तिरित्यभिमानः । तृतीयेति पूरणप्रत्ययसङ्गत्यर्थमाह—*आवर्त्त-
नोर्ध्वमिति । पौर्णमास्यामेव वाजसनेयिनामेव एतद्व्याख्येन

येत्यर्थः । *सत्कर्कभाष्य-देवजानी-श्रीअनन्तभाष्यादि-
सकलतच्छाखीयग्रन्थविरोधाद् *घृहानादराधोपेक्ष्यम् ।

पौर्णमास्यां विशेषमाह कात्यायनः—

*सान्धिश्चेत्सङ्गवादूर्ध्वं प्राक्पर्यावर्तनाद्भवं ।

सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्कालविधौ नरैः ॥

अमायां विशेषमाह बौधायनः—

पूर्वाह्नसान्धिशस्त्रं सद्यस्कालत्वं चापोद्यते परेद्युः प्रतिपत्तृतीयांशरूप-
यागकाललाभादिति भावः । माधवादिमतं दूषयति—*तदिति ।
वाजसनेयिनामपि पौर्णमास्यां तद्याज्ञिकग्रन्थेषु आवर्त्तनात्प्राक्
सन्धौ तद्दिन एव यागोक्तेरिति भावः । कर्कभाष्येत्यादिसकल-
वाजसनेयियाज्ञिकग्रन्थोपादानं माधवादिवचसां निर्मूलत्वव्यञ्जकम् ।
समूलत्वेऽप्याह—*घृहेति । इदानीं तनाचारस्तु अनादेय इति
भावः । विवेचनकृतस्तु “मध्यंदिनात्स्यादहनीह यस्मिन्” इति
भाष्यार्थसंग्रहवाक्यम् आवर्त्तनादूर्ध्वमस्तात्पूर्वं समाप्ता पौर्णमासी
प्रथमा खर्विका, मूर्यास्तोत्तरं समाप्ता द्वितीया, आवर्त्तनात्पूर्वं समाप्ता
तृतीया । सर्वाऽपि अल्पत्वात् खर्विकेत्युच्यते । अयं च वाजसने-
यिनां संधिशस्त्रप्राप्तनिर्णयस्य सद्यस्कालत्वस्य चापवादः ।
तृतीयखर्विकायां वाजसनेयिभिन्नानां यागः । वाजसनेयिनां तु
पूर्वेद्युरन्वाधानं, परेद्युर्यागः । स च परेद्युस्तृतीयांशलाभे, न तु
चतुर्थांशलाभे; तस्यापराह्नसंधावेव यागकालत्वात् इति समर्थ-
यन्ते । *संधिश्चेदिति । एतच्च वैकल्पिकम्—

अन्वाहितिश्चास्तरणोपवासौ पूर्वेद्युरेते खलु पौर्णमास्याम् ।

आवर्त्तनात्प्राक् यदि पूर्वमंधिः सद्यस्तदा वा क्रियते समस्तम् ॥

इति संग्रहवचनादिति विवेचने । सद्यस्तदैवेति पाठान्न विकल्प
इति मयूखाद्याशयः । *परत इति ।

द्वितीया त्रिमुहूर्ता चेत्प्रतिपद्यापराह्निकी ।

अन्वाधानं चतुर्दश्यां *परतः सोमदर्शनात् ॥

कात्यायनश्च—

*यजनीयेऽहि सोमश्चेद्धारुण्यां दिशि दृश्यते ।

तत्र व्याहृतिभिर्भुत्वा दण्डं दद्याद् द्विजातये॥इति ।

एतच्च *बौधायनवाजसनेयिविषयम् ।

*तैत्तिरीयश्रुतौ तु चन्द्रदर्शनेऽपि याग उक्तः—

‘एषा वै सुमनानामेष्टिर्मध्येजानं पश्चाच्चन्द्रमा

अर्वागस्तमयाद् यत्र द्वितीया तु प्रदृश्यते ।

तत्र यागं न कुर्वीत विश्वेदेवाः पराङ्मुखाः ॥

इति तत्र यागनिषेधात् । द्वितीया च त्रिमुहूर्ता वाक्यान्तरात् ।

यतो विश्वेदेवाः पराङ्मुखा अतस्तत्र यागं न कुर्वीतेत्यर्थः ।

तर्हि तत्र क याग इत्यत्राह—परत इति । तत्र यागनिषेधादित्यर्थः ।

वसिष्ठः—

आदित्येऽस्तमिते चन्द्रः प्रक्षीण उदियाद्यदि ।

प्रतिपद्यतिपत्तिः स्यात्पञ्चदश्यां यजेत्तदा ॥

अस्तमिते=अस्तमयप्रत्यासन्ने । अतिपत्तिः=अननुष्ठानम् । चन्द्र-
शर्नदिने यागकरणे प्रायश्चित्तमाह—*यजनीये इति । वारुणीसो-
मदर्शनवददृश्येत् यजनीयं=यागसम्बन्धि मोहाच्चेत् तत्र यजेतेति
यावत् । अत्र चेच्छब्दोपजनितं निमित्तत्वं विशेषणं यागे एव
‘हविरार्त्तिमाच्छेत्’ इत्यत्र हविश्चेदार्त्तिमाप्तिमत् स्यादित्यत्रार्त्ताविव ।
एतेन दर्शनस्य चेच्छब्देन न निमित्तत्वमायाति तस्यानिपिद्धत्वात् ।
निर्निमित्तकस्य व्याहृतिहोमादेर्यागाङ्गतापत्त्या तत्र यागो दुर्वार इत्य-
पास्तम् । तस्य यागनिमित्तकतया तद्वैगुण्यपरिहारार्थतया यागाङ्गत्वा-
भावात् । *बौधायनेति । बौधायनवाक्यात् कात्यायनवाक्याच्चेति
शेषः । तैत्तिरीयाश्वलायनयोश्चन्द्रदर्शनदिनेऽपि यागं ध्वनयन्नाह—

अभ्युदेत्यस्मिन्नेवास्मै लोकेर्धुकं भवति' इति । *श्रुत्य-
न्तरेऽपि—'यदहः पञ्चावन्द्रमा अभ्युदेति तदहर्गजानि-
माँल्लोकानभ्युदेति' इति । इदं बह्वृचापस्तम्बविषयम् ।
मदनरत्नेऽप्येवम् । *आपस्तम्बभाष्यार्थसङ्ग्रहेऽप्येवम् ।
*अतः पक्षद्वयस्य स्वस्वमूत्राद्वयवस्थेति तत्त्वम् । *'दूष-
यन्त्याश्वलायनाः' इति तु *पूर्वाह्णसन्धिविषयमिति
माधवः ।

*तैत्तिरीयेति । *श्रुत्यन्तरे=ऐनरेयब्राह्मणे । *आपस्त-
म्बेति । तत्र च कारिकाः ।

अपराह्णेऽथ वा रात्रौ यदि पर्व समाप्यते ।

उपोष्या तत्र राका स्यात् सा पूर्णोत्सर्पिलक्षणा ॥

पूर्वाह्णे वाऽथ मध्याह्ने यदि पर्व समाप्यते ।

उपोष्याऽनुमतिस्तत्र सा श्वःपूरितलक्षणा ॥

अरिराह्णे क्षपायां वा यदि पर्व समाप्यते ।

उपोष्या तु कुहूस्तत्र यदहर्नेति लक्षणा ॥

पूर्वाह्णे वाऽथ मध्याह्ने पर्वसन्धिर्यदा भवेत् ।

तत्रोपोष्या सिनीवाली श्वो न द्रष्टारलक्षणा ॥ इति ।

पौर्णमासीवदेवामावास्यानिर्णयकरणादेतन्मते चन्द्रदर्शनेऽपि
अमावास्यायां न निषेध इति ज्ञायते । *अत इति । तैत्तिरीय-
ब्राह्मणादेर्विधित्वोपगमाच्चन्द्रदर्शनदिने यागनिषेध आश्वलायनाप-
स्तम्बभिन्नविषय इति भावः । नन्वन्वाधानेऽपि "यदहस्त्वेव
चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्यां कुर्वीत" इति चन्द्रदर्शनस्य पर्थु-
दस्तत्वात्कथं तत्र तदनुष्ठानम् ? । सत्यम् । द्वयोरपि चन्द्रदर्शनरहितं
दिनमपेक्षितम् । अखण्डपर्वणि पूर्णायां प्रतिपदि च तत्संभवति । यदा
त्वेकस्मिन्नेव दिने चन्द्रादर्शनं तदा द्वयोः स्वकालत्वासम्भवाद-
ङ्गुणविरोधन्यायेन चन्द्रादर्शनदिने यागः, पूर्वस्मिन्चन्द्रदर्शनदिने

शेषपर्वणीष्टौ विशेषमाह माधवीये मार्ग्यः—

प्रतिपद्यप्रविष्टायां यदि चेष्टिः समाप्यते ।

पुनः प्रणीय कृत्स्नेष्टिः *कर्त्तव्या यागवित्तसैः ॥

*गृह्याग्नेर्नायं नियम इति मदनपारिजातः । *एवं

चान्वाधानं कार्यम् । ‘दृश्यमानेऽप्येके’ इति गोभिलोक्तेः । “तद्वैके दृष्टोपवसन्ति” इति श्रुतेश्च । एके दृष्टोपवसन्ति तदयुक्तमिति तदर्थः । “एके” इति न पाक्षिकाभिप्रायं, किं तु परदिने यागानुष्ठानाभिप्रायम् । तस्मात्, “यदैवैनं न पुरस्तान्न पश्चात्पश्येत्तर्ह्येवोपवसेत्” इति श्रुतिश्च पर्वप्रतिपदोः पूर्णताविषयिकेति ।

नवीनास्तु तैत्तिरीयादिश्रुतिश्चन्द्रदर्शने प्रसङ्गतो न यागं विधत्ते किं तु स्तौति । स्तुत्या तु न विधिः कल्पयितुं शक्यते । चन्द्रादर्शने यागविधायकप्रत्यक्षश्रुतिविरोधात् । स्तुतिश्च तादृशप्रत्यक्षविधिशेषतयैव अतिप्रशस्तमपि चन्द्रदर्शनदिनं चन्द्रादर्शनदिनाद् हीनमेवेति पयोविधिशेषतया जर्तिलगवेधुकस्तुतिवत् । अस्तु वा विधिः, परं तु रात्रिसन्धौ श्वोभूते चन्द्रदर्शनदिने याग इति तद्विषयक इत्याहुः ।

प्रकृतमनुसराभः—ननु चन्द्रदर्शनेऽपि यागानुष्ठाने ।

द्वितीयासहितं यस्माद् दूषयन्त्याश्वालायनाः ॥

इत्यसङ्गतं स्यादित्यत्राह—*दूषयन्तीति । *पूर्वाह्णेति । आवर्त्तने तत्पूर्वसन्ध्योस्तौ विहाय परेद्युः पूर्वचतुर्थांशे यागे इदमित्यर्थः । न त्वपराण्हसन्धौ परेद्युर्वागे दोष इति भावः । इष्टौ समाप्तायां विशेषं प्रायश्चित्तं—प्रणीय अग्निम् । *कर्त्तव्येति । एतद्भयेन ब्राह्मणभोजनादिः कश्चन पदार्थः प्रतिपदि कार्य इति रहस्यमनुसन्धेयम् । ततो माध्यान्हिकाद्युपक्रम इति स्मर्त्तव्यम् । *गृह्याग्नेरिति । इष्टिपदस्वारस्यात् । अत्रेयमरुचिः—

पर्वान्त्यांशः प्रतिपदश्च त्रयोऽशा यागकाल उक्तः ।

*कचित्प्रतिपत्तुर्यांशेऽपि यागः ।

सन्धिर्यवपराह्णे स्याद्यागं प्रातः परेऽहनि ।

कुर्वाणः प्रतिपद्भागे अतुर्थेऽपि न दुष्यति ॥

इति वृद्धशातानपोक्तेः । *एतत् पूर्णिमापर-
मिति मदनरत्ने । पर्वणि प्रतिपदः क्षयस्य वृद्धेऽर्धं
प्राक्षिप्य संधिर्ज्ञेयः । तदाह माधवः-

वृद्धिः प्रतिपदो याऽस्ति तदर्धं पर्वणि क्षिपेत् ।

पक्षादावेव कुर्वीत सदा पक्षादिकं चरम् ।

पूर्वाह्न एव कुर्वन्ति विद्धेऽप्यन्ये मनीषिणः ॥

इति परिशिष्टे पक्षादिगतीक्षाविरोधात् । विद्धे=दर्शविद्धे ।
*एवमित्यादि । एतेनैतदुक्तं भवति-पूर्णिमाऽमावास्ययोर्मध्याह्ने
तत्पूर्वं वा सन्धौ सन्धिशस्त्रमेव निर्णायकं, दिनद्वये प्रातर्नियम-
विषययागकालमन्त्रेण तच्छास्त्रस्यौदासीन्यात् । एवमावर्त्तनविप्रकृ-
ष्टापराह्नसन्धावपि तदेव निर्णायकम् । द्वितीयदिनेऽपि प्रातर्नियमवि-
षयप्रतिपत्तृतीयांशरूपयागकालमन्त्रेण तच्छास्त्रस्यौदासीन्यादिति ।
नन्वेवमावर्त्तनसन्निकृष्टापराह्नसन्धौ परेद्युर्दृष्ट्यभावेन न प्रतिपत्तृती-
यांशः किं तु तच्चतुर्थांशस्तत्र कथं सन्धिशस्त्रं प्रवर्त्तेत ? । परेद्यु-
र्नियमविषयप्रातःकालाभावात्,

न यष्टव्यं चतुर्थांशे यागैः प्रतिपदि क्वचित् ।

इति निषेधाच्च । न च तत्र पूर्वद्युरेवास्तु यागः तस्य नियमवि-
षयत्वाद् दर्शितनिषेधागोचरत्वाच्चेति वाच्यम् । संधिशस्त्रविरोधात्;
इत्यत्राह-#कचिदिति । न यष्टव्यमिति न निषेधो विकल्पापत्तेः ।
किं तु “अयज्ञिया वै मापाश्चणकावरकाः क्रोद्रवाः” इति प्र-
तिनिधिवर्जनवद् “द्वावंशावुत्सृजेदन्त्यौ” इत्युक्तपर्युदासानुवादः ।
नन्वेवं यत्र परदिने चन्द्रदर्शनं तत्र परदिने यागापत्तिः

क्षयस्यार्धं तथा क्षिप्त्वा संधिर्निर्णीयतां सदा ॥ इति ।
कात्यायनोऽपि—

*परेऽहि घटिका न्यूनास्तथैवाभ्यधिकाश्च याः ।
तदर्धकल्पया पूर्वस्मिन् ह्रासवृद्धौ प्रकल्पयेत् ॥ इति ।
एवं स्मार्तस्थालीपाकेऽपि ज्ञेयम् । तत्रेष्टिस्थाली-
पाकावाधानगृहप्रवेशनीयहोमानन्तरभादिन्यां पौर्णमा-
स्यां प्रारम्भणीयौ न तु दर्शौ । यद्यारम्भे मलमासपौष-
मासगुरुशुक्रास्मादि भवति तदाप्यारम्भः कार्यः ।

यानि तु—

उपरागोऽधिमासश्च यदि प्रथमपर्वणि ।
तथा मलिम्लुचे पौषे नान्वारम्भणमिष्यते ॥
गुरुभार्गवयोर्मौल्ये चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ॥
इति संग्रहवचनानि, तानि आलस्यादिनाऽतिक्रान्त-
शुद्धकालप्रारम्भविषयाणि ।

न दुष्यतीत्युक्तेरत आह—*एतदिति । अपराह्नसंधौ वृद्ध्यादिना
परादिने चन्द्रदर्शनासत्त्वे तु अमायामपि प्रतिपच्चतुर्थांशे याग इति
स्पर्त्तव्यम् । *परेऽहीति । विवृतं चैतत् “वृद्धिः प्रतिपदो याऽस्ति”
इति माधवेन । यत्र चतुर्दशी दशदण्डा, पर्व पञ्चदशदण्डं, प्रतिपत्तु
एकोनविंशतिदण्डा, तत्र प्रतिपद्वृद्धेरर्द्धं दण्डद्वयं पर्वणि क्षिपेत् ।
ततश्च सप्तदशदण्डा संधिः । एवं यत्र चतुर्दशी पञ्चविंशतिदण्डा, पर्व
एकोनविंशतिदण्डं, प्रतिपच्चतुर्दशदण्डा तत्र प्रतिपद्भ्रासार्धं सार्ध-
दण्डद्वयं पर्वणि क्षिपेदित्यर्थः । अत्र लौगाक्षिः—

तिथेः परस्ताद् घटिकास्तु या स्यु-

न्यूनास्तथैवाभ्यधिकास्तु तासाम् ।

अर्द्धं वियोज्यं च तथा प्रयोज्यं

ह्रासे च वृद्धौ प्रथमे दिने तत् ॥

नामकर्म च दर्शोष्टिं यथाकालं समाचरेत् ।

अतिपाते सति तयोः प्रजस्ते मासि पुण्यभे ॥

इत्यपराके गर्गवचनादिति प्रयोगपारिजाते । उक्तं
चैतत् प्रयोगरत्ने भट्टैः । कालादर्शं तु-‘नामकर्म च जाते-
ष्टिम्’ इति पाठः ।

*याज्ञिकास्तु—

आधानानन्तरा पौर्णमासी चेन्मलमासगा ।

तस्यामारम्भणीयादीप्तं कुर्वीत कदाचन ॥

इति त्रिकाण्डशेषवचनाच्छुद्धकाल एव विभ्रष्टेष्टिं
कृत्वाऽऽरम्भं कुर्यादित्याहुः । कालादर्शं स्मृतिसंग्रहेऽपि —

आरम्भं दर्शपूर्णेष्टयोरग्निहोत्रस्य चादिमम् ।

प्रतिष्ठाः पञ्च कूर्माद्या मलमासे विवर्जयेत् ॥ इति ।

अत्र चतुर्दशीतो यावत्यः पर्वयटिकाः प्रतिपदस्ततो न्यूनत्वे
आधिक्ये वा हासवृद्धौ इति रीत्या ते अवधिसापेक्षे, न तु निरपेक्षे ।
घटिकान्युनाधिकभावं हासवृद्धयोरसंभवात् । तथा च प्रथमो-
दाहरणे हासो, द्वितीयोदाहरणे तु वृद्धिरिति । यत्तु—

पौडशेऽहन्यभीष्टेष्टिर्मध्या पञ्चदशेऽहनि ।

चतुर्दशे जवन्येष्टिः पापा सप्तदशेऽहनि ।

इति आपस्तम्बवाक्यं, तन्न प्रधानयागपरम् । पूर्वेष्टिदिनमारभ्य
गणनायां वृद्धौ कदाचित् सप्तदशे दिनेऽपि यागस्य प्राप्तेस्तत्र तन्नि-
पेधानौचित्यात् । अधिकमन्यतोऽवगन्तव्यम् । *याज्ञिकास्त्वित्यरु-
चिः—पुरुषापराधकृतविहितकालातिक्रमरूपनिमित्ताभावेन विभ्रष्टे-
ष्टेरनौचित्यात् । यदीत्यादिविधेयकालगतमेकत्वं विवक्षितम् ।
तेनैकस्यां पौर्णमास्यामेकस्यामवास्यायां वा साङ्गप्रयोगसिद्धेः
सद्यस्कालीनत्वं लभ्यते । वाशब्दोपादानात् । पौर्णमासी-
कालीनोपांशुयाजाग्नीषोमीयाविकाराणां पौर्णमास्यामेवावामा-

अथ विकृतीष्टिः । तत्रापस्तम्बः—‘यदीष्ट्या यदि पशुना यदि सोमेन यजेत सोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां च’ इति । *अत्र प्रकृतितः काले सिद्धेऽपि सद्यस्कालता विधेया । तृतीयया साङ्गत्वेनोक्तः । अत्र पौर्णमास्यमावास्याशब्दाभ्यां तदन्त्यक्षणो गृह्यते । तेन तद्वत्तयोरात्र इत्यर्थमाह रामाण्डारः । माधवोऽपि—

इष्ट्यादिविकृतिः सर्वा पर्वण्येवेति निर्णयः । इति ।

अत्र विशेषमाह त्रिकाण्डमण्डनः, कात्यायनश्च—

आवर्तनात्प्राग्यदि पर्वसन्धिः

कृत्वा तु तस्मिन्प्रकृतिं विकृत्याः ।

तदैव यागः, परतो यदि स्यात्

*तस्मिन्विकृत्याः प्रकृतेः परेशुः ॥ इति ।

धूर्तस्वाम्यादयोऽप्येवमाहुः । *‘यदीष्ट्या’ इति साङ्गाया विकृतेः पर्वकालत्वादा *वर्तनात् प्राक् सन्धौ ‘स-
वास्याकालीनसान्नाय्यादिविकाराणां चामावास्यायामेवेति नाव्य-
वस्थाप्रसङ्गः । न च वाक्यभेदः इष्टिपशुसोमेष्वनुगतस्य यागस्यो-
द्देश्यतावच्छेदकत्वात् पौर्णमास्यमावास्यायोरनुगतस्य पर्वत्वस्य
विधेयतावच्छेदकत्वात् । *अत्रेति । तथा च पर्वान्त्यक्षणवदहोरात्र
इत्यर्थात् ‘आवर्तनात् प्राक्’ इति वचनमनावश्यकमित्यभिमानः ।
वस्तुतस्तु पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोस्तिथिवाचिनोर्न लक्षणा
युक्ता । ‘न विधौ परः शब्दार्थः’ इति न्यायात् । *तस्मि-
न्निति । प्रातःकालस्यातिदेशात् प्राप्तेस्तत्र विकृतिः, ततः प्रकृते-
रुपक्रमः, तस्यां चाङ्गत्वात्प्रातःकालवाधः । आवर्तनादिति वाक्यस्य
याज्ञिकसंप्रदायेनार्थं सूचयित्वा मीमांसकसंप्रदायेनार्थमाह—
*यदीष्ट्येति । *आवर्तनात्प्राक् सन्धाविति । अयं भावः—
आवर्तनात्प्राक् सन्धेः प्रकृत्यधिकरणतया पर्वणो विकृत्यधिकर-

न्धिमभिनो यजेत' इति *प्रकृतेः प्रतिपदि समाप्तिनिय-
मात् । प्रकृत्यनन्तरं प्रतिपदि विकृत्ययोगात् पूर्वेषु-
र्विकृतिरित्युक्तं तन्त्ररत्ने पार्थसारथिना । यद्यपि
*प्रकृतेः पूर्वत्वादपूर्वमन्ते स्यात्' इत्यापस्तम्बेनोक्तम्,

णत्वश्रुतेः,

कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः ।

इति स्मृतेश्च प्रकृतिविकृतिपर्याप्तपर्वसत्त्वेन तद्दिन एवोभयोः
कर्तव्यत्वसिद्धौ क्रमाकाङ्क्षायां पूर्वार्द्धेन क्रमो विधीयते, न त्वेत-
त्प्रयोगद्वयाव्यापिपर्वसत्त्वे प्रवर्त्तते; श्रुतपर्वधिकरणत्ववाधापत्तेः ।
किं तु तत्रार्तनप्राक्सन्धावपि पूर्वदिन एव विकृतिः, सन्धिदिने तु
प्रकृतिमात्रमिति । *प्रकृतेरिति । न च प्रयोगद्वयाव्यापिपर्वण्यपि
“कृत्वा तु तस्मिन् प्रकृतिं विकृत्याः” इति प्रकृतिसमाप्त्यनन्तरं
विकृतेः कर्तव्यत्वावगमात् प्रतिपदधिकरणकप्रकृत्यन्त्यपदार्थोत्तरं
विकृतिरस्तु, न तु ततः प्रागिति वाच्यम् । श्रुतपर्वधिकरणत्ववा-
धापत्तेः । तदुक्तं—‘प्रतिपदि विकृत्ययोगात्’ इति । वस्तुतस्तन्त्यप-
दार्थव्यतिरिक्ताया एव प्रकृतेः पर्वधिकरणकत्वेन विकृत्येककाल-
त्वात्तादृश्या एव क्रमविधिराकाङ्क्षितः । न च प्रकृतेः प्रतिपदि
समाप्तिनियमात्तन्मध्ये कथं विकृतिः ?, ‘न कर्मणि कर्मरम्भः’ इ-
त्युक्तेरिति वाच्यम् । न हि न कर्मणीत्यत्र श्रुतिर्मूलं, किं तु प्रयोग-
प्राशुभावभङ्गप्रसङ्गः । स चात्र प्रतिपत्पतीक्षया विकृत्यननुष्ठाने-
ऽप्यावश्यकः । अन्यथा दर्शस्य पौर्णमासस्य वा प्रयोगस्य
मध्येऽग्निहोत्रस्यानुष्ठानं न स्यात्, न स्याच्चान्ततः पर्वद्वयसाध्यतन्म-
हाप्रयोगमध्ये काम्यादीनामन्येषामपि कर्मणाम् । तस्मात्प्रयोगद्वय-
व्यापिपर्वणि तादृशप्रकृतिविकृत्योरेवायं क्रमविधिर्नान्यत्रेति भावः ।
*प्रकृतेरिति । तथा चावर्त्तनपूर्वसन्धावपि प्रकृत्यनन्तरं वि-

तथाऽपि हेतुवादेन श्रुतिसूलत्वाभावादङ्गं* वा सम-
भिव्याहारादिति ब्रह्मप्रामाण्यमिति तदाशयः । आग्र-
यणे तु विशेषं वक्ष्यामः । 'अन्वारम्भणीया तु चतुर्दश्यां
कार्या' इति हिरण्यकेशिष्टुतौ मातृदत्तीये । *अन्येषां
पर्वण्येव ।

पशौ सोमे च कालान्तरमप्याह यौधायनः—'अ-
मावास्येन वा हविषेष्ठा नक्षत्रे वा' इति । शुक्लपक्षे कृत्ति-
कादिविशाखान्तेषु देवेनक्षत्रेऽपि केशवस्वामी
व्याचख्यौ । चातुर्मास्येष्वपि *द्वादशाह्यथाप्रयोगपक्ष-
योर्नक्षत्रेष्वप्यारम्भः । यावज्जीवसांवत्सरप्रयोगयोस्तु
फाल्गुन्यां चैत्र्यां वाऽऽरम्भः । पशौ तु विशेषमाह-
कान्वायनः—

अर्धादहो भवति नियतं पर्वसन्धिः परस्तात्

कृत्वा तस्मिन्नहनि तु पशुं सद्य एव द्रव्यं वा ।

कृत्यनुष्ठानमिवभिमानः । *अङ्गं वेति । "पितृयज्ञः स्वकालविधा-
नादनङ्गं स्यात्" (जै० सू० ४ । ४ । १९) इति सिद्धान्तसूत्रात् ।
*अन्येषामिति । नित्यक्रत्वर्थत्वेन प्रधानपरतन्त्रत्वात् । तदवि-
रोधेन पर्वपेक्षणात् । गृहदाहेऽप्यादीनां तु निमित्तानन्तरमनुष्ठाने च
न पर्वपेक्षा । तदसम्भवे तु ज्ञातेष्टिवत् । जातेष्टिश्च शेषिविरोधेन नि-
मित्तानन्तरमसम्भवादुचितकालप्रतीक्षायां पितुर्मातुश्च दशविंश-
तिरात्रातिक्रमे पर्वणि अनुष्ठेया । हविर्दोषादिनिमित्तकक्रत्वर्थ-
प्रयस्तु स्विष्टकृदनन्तरं समिष्टयजुषः प्राङ् निमित्तस्मृतौ तन्त्र-
मुपजीव्य निर्वापप्रभृति तदानीमेव, समिष्टयजुषोऽनन्तरं स्मरणे
तु तत्प्रयोगं समाप्येति । *द्वादशाहेति । आद्येऽह्नि वैश्वदेवं
पर्व, चतुर्थे वरुणप्रधासम्, अष्टमनवमयोः साकमेधं, द्वादशे शुना-

आरभ्या ऽथ प्रकृतिरथ चेत्पर्वसन्धिः पुरस्तात्

कृत्वा तस्मिन् प्रकृतिमथ तु स्यात्पशुः सद्य एव ॥

‘अधिकारपशुस्त्वग्नीषोमीयेण सवनीयेन वा समा-
नतन्त्रः कार्यः’ इति त्रिकाण्डमण्डनः ।

सोमे त्वाहाऽऽपस्तम्बः-‘अमावास्यायां दीक्षागज-
नीये वाऽमावास्यायां *यजनीये वा सुत्यमहः, पौर्ण-
मास्यां दीक्षागजनीये वा पौर्णमास्यां यजनीये वा
सुत्यमहः’ इति । लाट्यायनसूत्रेऽपि-‘पूर्वपक्षस्य प्रथ-
मेऽहनि दीक्षेत दृष्ट्वा वा नक्षत्रयोगम्(१)’ इति । ‘पूर्व-
पक्षः=शुक्लपक्षः । नक्षत्रयोगे चेति । अयमर्थः-चैत्र्यादिपू-
र्णिमायाश्चित्रादिनक्षत्रयोगं दीक्षेतेति । आधानं तु पर्वणि
नक्षत्रेषु चोक्तम् । तत्र पर्व ‘नक्तं गार्हपत्यमादधाति’ इ-
त्यादिकर्मकालव्यापि ग्राह्यम् । दिनद्वये तत्त्वे परं
ग्राह्यम् । सङ्कल्पस्य पर्वणि लाभात् । पूर्वनक्षत्रयोगे
तदेव ग्राह्यम् । ‘यत्र त्रीणि सन्निपतितान्यृतुर्नक्षत्रं

सीरीयमित्येकः पक्षः । क्रमेण पर्वचतुष्टयमिति द्वितीयः । फाल्गुन्यां
पौर्णमास्यामारभ्य चतुर्षु मासेषु क्रमेणैकैकं पर्वत्येवं यावज्जीवमिति
तृतीयः । एकवर्षं तथा कृत्वा सवनेष्टिपशुसोमान्यतमेन यजेदिति
चुरीयः । एकादचातुर्मास्यप्रयोगोऽपि शाङ्खायनेनोक्तः-‘अपि
वाऽप्येकपर्वणि’ इति । *यजनीये चेति । यदीप्येत्यादिवाक्य-
गतामावास्यादिपदस्य सन्धिमदहोरात्रवाचित्वमिति याज्ञिकमते
आवर्त्तनतत्पूर्वसंध्योस्तत्रैव । तथा च त्रिकाण्डमण्डनः—

खण्डपर्वणि सोमश्चेत्पतिपन्मिश्रपर्वणि ।

सोमसुत्या प्रयोक्तव्येत्याह कौपीतकी श्रुतिः ॥ इति ।

मीमांसकमते तु पूर्वेषु तिथेरेवाङ्गत्वेन विधानात्तस्याश्च प्रोक्त-

(१) मुम्बापुरीस्थमुद्रितपुस्तके ‘नक्षत्रयोगे च’ इति पाठः ।

पर्वं च, तत्समृद्धं, विप्रतिषेधे ऋतुर्नक्षत्रं च बलीयः' इति हिरण्यकेशिमुद्रात् । ऋतुः 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीमादधीत' इत्यादिः । रेणुककारिकायां तु-

माघादिपञ्चमासेषु श्रावणे चाश्विने तथा ।

मार्गशीर्षे शुक्लपक्षे आधानमथ कारयेत् ॥

इत्युक्तम् । अत्र मूलं मृग्यम् । आधाननक्षत्राणि त्वापस्तस्वसूत्रे 'कृत्तिका-रोहिणी-मृगशीर्ष-पुनर्वसु-पूर्वोत्तरा फाल्गुनी-हस्त-चित्रा-विशाखा-ऽनुराधा-श्रवणो-त्तराभाद्रपदा' इति । सोमपूर्वाधाने विशोषमाहाऽऽपस्तस्वः—'सोमेन यक्ष्यमाण आदधानो नर्तुन्सूक्ष्मेन नक्षत्रम्' इति । अत्र प्रकरणादा*आधानकालबाधः । *तेन सोमस्य वसन्तकालता न बाध्यते' इति रुद्रदत्तवृत्तौ नारायणवृत्तौ चोक्तम् । *तन्त्ररत्ने वार्तिके च—'ते वा एते उभये अपहतपाप्मानो ऋतवः । एष वा उद्यन्नादित्य एषां पाप्मनोऽपहन्ता । यदैवैनं कदाचन यज्ञ उपनमेदथादधीत' इत्यत्रोत्तरायणरूपं दैवं, दक्षिणायनरूपं च पित्र्यमित्युभयमृतुत्रयं सोमाधाने शतपथे विशिष्य विहितम् । तदेकवाक्यतया शाखान्तरेऽपि 'नर्तुन् सूक्ष्मे' इत्यत्र सोमकालबाध एव । आधानकालबाध-

संधिपूर्वेषुरेव भूयः प्रयोगैकदेशव्याप्तेरिति *आधानकालः=पर्वनक्षत्रादिः । ननु ऋतुनियमो रुद्रदत्तादिभिराश्रित इत्यत्राह—*तेनेति । मीमांसकानामपि ऋत्वनियमः सम्मत इत्याह—*तन्त्ररत्ने चेति । तत्र हि 'ते वा एते अपहतपाप्मानो ऋतवः । एष वा उद्यन्नादित्य एषां पाप्मनोऽपहन्ता, यदैवैनं कदाचन यज्ञ उपनमेदथादधीत' इति शतपथे उत्तरायणरूपं दैवं, दक्षिणायनरूपं पित्र्यमित्युभयमृतुत्रयमपहतपाप्मत्वं परीक्ष्याङ्गतया सोमाधाने विहितम् । तदेकवाक्यतया शाखा-

स्य 'यदैवैनं श्रद्धोपनमेत्तदादधीत' इति तस्यां शाखायां वाक्यान्तरेण सिद्धत्वात्सोमकालवाधार्थमेवेदमित्युक्तम् । धूर्तस्वामी तु सोमस्यापि य ऋतुस्तस्यापि 'न सूक्ष्मे' इति लिखनादुभयकालवाधं मन्यते । श्रीरामाण्डारस्तु काला-

न्तरेऽपि 'न ऋतून् सूक्ष्मे' इत्यादौ सोमकालवाधः । 'यदैवैनं श्रद्धोपनमेदथादधीत' इति तच्छाखास्थवाक्यान्तरेणाधानकालवाधस्य सिद्धत्वादेतस्य सोमकालवाधार्थत्वमिति । दिगर्थस्तु उदगयनादेः प्राशस्त्यमात्रम् । न चाग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासावप्युत्तरायणे

उपक्रम्य यथाकालमुपासीरन् द्विजातयः ।

सोमं च पशुबन्धं च सर्वाश्च विकृतीरपि ॥

सौम्यायने यथाकालं विदध्युर्गृहमेधिनः ॥

इतिवचनादुदगयननियम इति वाच्यम् । तद्यथा पशौ काम्यपरम्, अन्यथा 'पशुः प्रत्यग्रं तथा' इत्यनेन विरोधात्; तथा सोमांशेऽपि तत्सहचारात् । अत एवाग्निहोत्रादिकमपि काम्यमेव, न तु नित्यमपि । ब्राह्मणाधिकारिकस्य तस्य नित्यप्राप्तत्वात्, वैश्वप्रार्थ्याधिकारिकस्य च यावज्जीवश्रुत्याऽनन्तरसायङ्कालादावेव प्राप्तेर्वाधात् । उपक्रम्येति तु द्वितीयादिप्रयोगेऽनियमार्थम् । केचित्तु आधानानन्तर्यमनपेक्षयापि सर्वसोमानुष्ठाने कालवाधमाहुः । 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत' इति सूत्रोत्तरं 'कृत्तिकास्वादधीत' इति सूत्रम् । तथा च विकल्पः, न तु समुच्चयः । तथा सति 'वसन्ते कृत्तिकास्वादधीत' इत्येव सूत्रयेत् । एवं सोमेऽपि ऋतुनक्षत्रयोर्विकल्प इति श्रीकुमारः । 'सोमेन यक्ष्यमाणो नर्तून् सूक्ष्मे नक्षत्रमिति, तदेतस्यार्तस्यातित्रैलं वा श्रद्धायुक्तस्य' इति सूत्रम्, तदार्तस्येव विशिष्टश्रद्धालोरप्यधिकारार्थं वाशब्दात् । तत्र केवलाधानेऽपि ऋतोर्नादरः 'यदहरेव विरजेत्' इतिवत् 'यदैवैनं श्रद्धोपनमेदथादधीत' इति श्रुतौ यदैवैनमित्युक्तेः श्रद्धायाः सामान्यतोऽङ्गत्वेऽपि इहाधिकारितावच्छेदकत्वं 'यदेव श्रद्धया करोति' इत्यादा-

न्तरविधानं वा सर्वकालानादरो वेति पक्षद्वयमुक्तवान् ।
तत्राद्ये कृत्तिकादिकालान्तरस्य यथा आधाने वसन्ता-
द्यबाधेन विधानम्, तथा 'सोमेऽप्युदगयनपूर्वपक्षपु-
ण्याहसन्निपाते यज्ञकालो नादेशः' इति च्छन्दोगसूत्रो-
क्तोदगयनाबाधेन सोमाभिसन्धिरूपकालान्तरविधानादु-
दगयनं त्वपेक्ष्यते इत्युक्तम् । द्वितीयपक्षे तु 'यदैत्रेण
यज्ञ उपनमेत्' इति सर्वकालानादर उक्त इति भारद्वा-
जसूत्रात्सर्वशब्दस्य च विश्वजित्सर्वपृष्ठइतिबहुपो-
रप्रयोगात् सर्वकालबाध इति । तेन दक्षिणापनेऽपि
भवतीत्युक्तम् । षड्गुरुभाष्ये देवज्ञातभाष्ये तन्मन्त्रे
च षट्स्यपि ऋतुषु भवतीत्युक्तमिति दिक् ॥

आद्धे त्वसावास्या त्रेधाविभक्तदिनतृतीयांशे यो-
ऽपराह्णभागस्तद्यापिनी *साग्निकैर्ग्राह्या ।

विष । आर्तस्येति तु सद्यस्कालाधानपक्षपरम् । 'तदहर्विंदधीत
पौर्णमास्यां सद्यस्कालम्' इति कर्मान्तसूत्रात् ।

प्रतिसंवत्सरं सोमः पशुः प्रत्ययनं तथा ।

कर्त्तव्याऽऽग्रयणेष्टिश्च चातुर्मास्यानि चैव हि ॥

एषामसम्भवे कुर्यादिष्टिं वैश्वानरीं द्विजः ।

इति वैश्वानरी तु प्रत्याज्जायत्वात्तत्तत्कर्मकाल एव । संस्था-
वाजपेयस्य तु वसन्तः कालः । आश्रयकाल एव गुणानां प्रवृत्तेः ।
अन्यस्य तु तस्य नारदादिरित्यन्यत्र विस्तरः । *साग्निकैरिति ।
अन्वाधानपिण्डपितृयज्ञश्राद्धान्येकदिने अनुष्ठातृभिरिति शेषः ।

पक्षान्तं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साग्निकः ।

पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुधः ॥

इति वचनात् । एतेषामन्वाधानादित्रयस्यैकदिनकर्त्तव्यत्वार्थं

*पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं *क्षीणे राजनि शस्यते ।

दीर्घापराह्णपेक्षणात् । एवं च तृतीयांशे योऽपराह्णभाग इत्यस्य सतिसप्तमीवशात्तृतीयांशापराह्णभागयोरैक्ये तात्पर्यं, पञ्चधाभाग-स्याप्रवेशात् । *पिण्डान्वाहार्यकं=पिण्डापितृयज्ञोत्तरक्रियमाणं दार्शम् । तच्च तत्प्रख्यन्यायेन कर्मनामधेयम् ।

पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥

इति मानवेन तथैव प्राप्तं । मामानुसासिकं=मासे मासे भवं वीप्सापर्यायत्वात् । तेनावश्यकर्तव्यतासिद्धिः । यत्तु-

पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य तर्पणाख्यं द्विजोऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं कुर्याच्छ्राद्धमिन्दुक्षये सदा ॥

इति मात्स्यं, तद्वलिदानरूपपितृयज्ञासमर्थस्यानुकल्पेन तर्पण-रूपतत्परम् । न चेह—

एकमप्याशयेद्विप्रं पित्रर्थं पाञ्चयज्ञिये ।

इत्युक्तं ब्राह्मणभोजनमेव पितृयज्ञोऽस्त्विति वाच्यम् । तस्य दार्शेन प्रसङ्गसिद्धेः पृथगसत्त्वात् । न च-पिण्डाः=पितरः

तत आरभ्य पितरः पिण्डसंख्यां तु लेभिरे ।

इति मात्स्यात् । तेषामन्वाहार्यं=तत्सम्बन्धिपिण्डभक्षणमिति कुतो नार्थ इति वाच्यम् । सर्वस्मृतिषु पिण्डैकदेशभक्षणविध्यदर्श-नात् । अत एव—

यस्मादन्वाहृता मात्रा भक्षयन्ति द्विजातयः ।

अन्वाहार्यकमित्युक्तं तस्मात्तच्चन्द्रसंक्षये ॥

इति मात्स्यम् ।

पिण्डेभ्यस्त्वलिपकां मात्रां समादायानुपूर्वशः ।

तानेव विप्रानासीनान्विधिवत्पूर्वमाशयेत् ॥

इति मनुक्तप्रकारविशेषानुष्ठातृपरमित्युक्तमाकरे । *क्षीण इति ।

वासरस्य तृतीयांशे *नातिसत्त्वासमीपतः ॥

इति कात्यायनोक्तेः ।

*दर्शश्राद्धं तु यत्प्रोक्तं पार्वणं तत्प्रकीर्तितम् ।

अपराह्णं पितृणां च तत्र दानं प्रशस्यते ॥

इति शातातपोक्तेश्च । *दिनद्वये तत्र सत्त्वे सर्वा-
पराह्णव्यापी दर्शो ग्राह्यः । 'यद्युभयेद्युरेष विहितः सर्वा-
ऽपराह्णस्थितः' इति दीपिकोक्तेः ।

चन्द्रक्षयकालः प्रशस्तः । क्षयोऽग्रे । *नातीति ।

सायाहस्त्रिमुहूर्तः स्याच्छ्राद्धं तत्र न कारयेत् ।

राक्षसी नाम सा प्रोक्ता गर्हिता सर्वकर्मसु ॥

इति निषेधात् । ततश्चैकादशद्वादशमुहूर्तयोरेव पिण्डान्वाहार्यं तीव्र-
प्रयत्ने पितृयज्ञं कृत्वा श्राद्धोपक्रमात् । शिथिलप्रकृतेस्तु तत्पूर्वभावि-
दशममुहूर्तेऽपि तदुपक्रम इत्याशयेनाह—*दर्शोति । अपराह्णः पञ्चधा-
विभक्तदिनचतुर्थो भागः । वस्तुतस्तु पितृयज्ञादित्रयानुष्ठानार्थं
दिवसतृतीयभागरूपापराह्णोऽपेक्षितः । तत्रान्त्यमुहूर्त एव नाती-
त्यनेन पर्युदस्यते । सायाह इति वाक्यं त्वीदृशविषये हेय-
मेव । एवं च दशममुहूर्तादिरपराह्ण इत्यसंगतमिति दिक् ।
अत्रोक्तदीर्घापराह्णे न पट्पक्षाः त्रिमुहूर्ताधिकक्षयदृढ्योरभावेन
कृत्स्नकालव्याप्तिरदस्पर्शपक्षयोरसंभवात्, किं तु चत्वार एव ।
तत्रैकास्मिन् दिने कात्स्न्येन व्याप्तिर्द्विविधा—तदितरदिनेऽपराह्ण-
स्पर्शेन तदस्पर्शेन च । उभयपि द्विधा—पूर्वेद्युरेव कृत्स्न-
व्याप्तेः, परेद्युरेव वा । तत्र या पूर्वेद्युरेव कृत्स्नकर्मकालव्यापिनी
उत्तरादिने तदेकदेशमपि न स्पृशति सा पूर्वैवासंदेहात् । या च
पूर्वेद्युरेव कृत्स्नकर्मकालव्यापिनी उत्तरादिने तदेकदेशं स्पृशति, सा
द्विधा—परदिने चन्द्रस्य दर्शनात्, तददर्शनाद्वा । तत्राद्यामभिप्रेत्याह—
*दिनद्वये इति । अन्त्यायां तु परदिने चन्द्रादर्शनात् प्रातिपद्येव

*यत्तु कार्णाजिनिः—

भूताविद्याममावास्यां मोहादज्ञानतोऽपि वा ।

आह्नकर्मणि ये कुर्युस्तेषामायुः प्रहीतये ॥ इति ।

तदपराह्ण* चतुर्दशीवेधपरमिति आह्वहेमाद्रिः ।

*अपराह्णाव्याप्तिपरमिति माधवः । *दिनद्वयेऽपराह्णव्या-

यागस्तदाऽन्वाधानानुरोधेन आह्नमप्येकदेशव्याप्तिदिन एव कार्यम् ।
त्रयाणामेककालत्वनियमात् । तथा हि—‘पक्षान्ता उपवस्तव्याः’ इ-
त्याद्युपक्रमकं “यदहस्त्वेव चद्रमा न दृश्यते ताममावास्यां कुर्वति”
‘गताध्वा भवति’ इति सूत्रद्वयम् ।

संमिश्रा या चतुर्दश्या अमावास्या भवेत् कचिन् ।

खर्विकां तां विदुः केचिद् गताध्वामिति चापरे ॥

इति गताध्वालक्षणम् । तत्राद्यस्य दर्शाङ्गभूतोपवासपरत्वे तदधि-
कारिकआह्नविषयत्वमिति गोभिलगृह्यभाष्यकारादयः । या तु
उत्तरेद्युरेव कृत्स्नकर्मकालव्यापिनी पूर्वद्युस्तदस्पर्शिनी सौत्तरैव, उ-
त्तरस्यां कालव्याप्तिलाभात् । पूर्वद्युरेकदेशस्पर्शस्याप्यभावात्, अहि
दर्शप्रवेशाभावाच्च । या तु तादृशी पूर्वद्युरेकदेशस्पर्शिनी तामप्युत्तरां
छलतो दर्शयति—*यन्निवति । *अपराह्णे इति । एतेन पूर्वद्युरेक-
देशस्पर्श उक्तः । एवं च तत्रोत्तरा कार्या उत्तरदिने प्रतिपत्प्रवे-
शाभावेन यागासंभवात् । अन्वाधानादेरेव तत्रानुष्ठातुमुचितत्वात् ।

वर्द्धमानाममावास्यां लक्षयेदपरेऽहनि ।

यामांस्त्रीनधिकान् वाऽपि पितृयज्ञस्ततो भवेत् ॥

इति परिशिष्टाच्च । *अपराह्णाव्याप्तिरिति । तन्मते पञ्चधा-
विभक्तदिनचतुर्थो भागोऽपराह्णः । तद्व्याप्त्या च निर्णयः । तत्र
पूर्वद्युरेव तद्व्याप्तौ सैव ग्राह्या । कर्मकालशास्त्रात् । तस्याश्च
निषेद्धुमशक्यत्वात् । अतस्तदभावपरमित्यर्थः । अपराह्णव्याप्ती-

पत्यभावेऽशतो व्याप्तौ च तिथिक्षये पूर्व्वेति हेमाद्रिः ।

*यदा चतुर्दशी यामं तुरीयमनुपूरयेत् ।

अमावास्या *क्षीयमाणा तदैव श्राद्धमिष्यते ॥

इति कात्यायनोक्तः ।

चतुर्दश्याश्चतुर्थं यामं दर्शः पूरयेत् । चतुर्दशी
यामत्रयं स्यादित्यर्थः । *क्षीयमाणा=परदिनेऽ*पराह्ण-
व्यापिनी नेत्यर्थः । व्यतिरेकमाह—

ति पाठे परेद्युरिति शेषः । तदा पूर्व्वद्युर्निन्दाया औचित्या-
त् । *दिनद्वयेऽपराह्णव्याप्त्यभावे इति । अत्र व्याप्ति-
पदोपसंदानात् या पूर्व्वद्युरेवैकदेशं स्पृशति सा पूर्व्वेत्यर्थः । कुत
इत्यत आह—*यदेति । चतुर्दशीदिनस्य चतुर्थं यामममावास्या-
ऽनुपूरयेत्=तत्र प्रविशेदित्यर्थः । *क्षीयमाणा=यागदिने चन्द्र-
दर्शनप्रयोजकक्षयवती । अंशतो व्याप्तौ च तिथिक्षये इति ।
दिनद्वयेऽपि क्षयेण समैकदेशव्याप्तौ च पूर्व्वेत्यर्थः । चन्द्रदर्श-
नप्रयोजकक्षयसत्त्वात् । नन्वत्र पूर्व्वस्यां श्राद्धानुष्ठानेऽन्वाधा-
नमपि तत्रैव कर्त्तव्यं, तदनुपपन्नम् । पूर्व्वस्यां चन्द्रदर्शनाव-
श्यम्भावात् तत्सत्त्वे च 'यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्यते ताम-
मावास्यां कुर्वीत'इति वचनविरोध इति; सत्यम् । तस्य चन्द्र-
क्षयपरत्वात् । यदुक्तं 'यदहस्त्वेव दर्शनं नैति चन्द्रमाः' तत्
क्षयापेक्षया ज्ञेयं, 'क्षीणे राजनि चेत्यपि'इति वचनात् । यां तूत्त-
रेद्युरेवैकदेशव्यापिनी सोत्तरैव, पूर्व्वद्युर्दर्शप्रवेशाभावात् । वैषम्ये-
णैकदेशव्याप्तौ त्वाधिक्यवती ग्राह्या । तत्र पूर्व्वस्यास्तथात्वे पूर्व्वेत्यत्र
वचनं योजयति—*क्षीयमाणेति । *अपराह्णव्यापिनी नेति ।
आधिक्येनापराह्णव्यापिनी नेत्यर्थः । पूर्व्वेद्युरेवाधिक्येनापराह्णस्पृ-
गिति यावत् । तदाधिक्यवती पूर्व्वेत्यर्थः । इतरथोत्तरामवतारयति—

वर्धमानासमावास्यां लक्षयेदपरेऽहनि ।

यामांस्त्रीनधिकान् वाऽपि पितृयज्ञस्ततो भवेत् ॥

ततः श्राद्धं च । *दिनद्वयेऽपराह्णव्याप्त्यादौ *तिथिवृद्धौ
च हारीतः—

*त्रिसुहूर्ता च कर्तव्या पूर्वा खर्वा च वद्वृचैः ।

कुहूरध्वर्युभिः कार्या *यथेष्टं सामगीतिभिः ॥

*त्रिसुहूर्ताभावे तु *पूर्वा नेत्यर्थः ॥

*दिनद्वये इति । दिनद्वये वैषम्येण एकदेशेनापराह्णव्याप्तौ इत्यर्थः । *तिथिवृद्धौ इति । पूर्वपूरिति शेषः । इदं च पूर्व-
द्युस्तदाधिक्यमुत्तरत्र यागादिनगतचन्द्रादर्शनप्रयोजकं ग्राह्यम् ।
तदैव वर्द्धमानावाक्यादुपवासानुरोधाच्चोत्तराया ग्राह्यत्वात् ।
*त्रिसुहूर्ता चेति । यद्यपि पञ्चधाविभागपक्षेणेदं प्रतीयते,
तथाऽपि त्रेधाविभागपक्षेऽपि सुयोजम् । या दशमैकादशद्वादश-
सुहूर्ततया त्रिसुहूर्ता सा त्रेधाविभागपक्षे पूर्वैव । या खर्वा ख-
र्विका च, (खर्विकालक्षणमुक्तम्) साऽपि पूर्वैव । कुहूः परा । 'वहचै-
रध्वर्युभिः' इत्याद्युपादानं पूजार्थम् । चन्द्रदर्शने पूर्वा तददर्शने तु
परेति यावत् । अत एवाह—*यथेष्टमिति । अत्रैवाभिप्रायान्तरं
सूचयति—त्रिसुहूर्ताभावे त्विति । दिनद्वये वैषम्येण एकदेशव्याप्तौ,
उत्तरस्या आधिक्ये त्विति यावत् । *पूर्वा नेति । उत्तरेत्यर्थः ।
यद्युत्तरदिने चन्द्रदर्शनं न भवतीति शेषः । उत्तरदिने चन्द्र-
दर्शनं तु पूर्वैवेत्यर्थः । तिथिवृद्धौ चेति चकारात् साम्य-
समुच्चयः । तेन तिथेः साम्येनापि कालैकदेशस्य वैषम्ये-
ण व्याप्तौ चन्द्रदर्शनप्रयुक्तोऽधिकाग्रहणस्यापवादो बोध्यः ।
एतेन या दिनद्वयेऽपि साम्येन एकदेशव्यापिनी, सा—यदि क्षयेण
तदा पूर्वा, क्षीयमाणावाक्यात्; यदि वृद्ध्या तदा परा; वर्द्धमाना-

वाक्यात् । तत्रापि चन्द्रादर्शननदर्शनप्रयुक्तस्तयोरपवादः प्राग्वत् ।
यदि साम्येन, तदा यागदिने चन्द्रादर्शने परा; तदर्शने पूर्वेति
मृचितं भवति । एवं क्रमेणान्वाधानादित्रयस्यैकदिनकर्तव्यता-
वतः, प्रतिनिर्णयमनुसृत्यार्थं ग्रन्थो योजितः ।

तन्नियमरहिताश्चाश्वलायनापस्तम्बास्तैः कदाचियागदिने
ऽपि पितृयज्ञकरणात् सौत्रस्यामावास्यापदस्य सन्धिमदहोरात्रपरत्वेन
तद्भाष्यकारादिभिर्व्याख्यानात्तान् प्रत्ययं ग्रन्थो योज्यते-त्रेधावि-
भक्तेति । संपूर्णदर्शोऽयमेवेत्यभिप्रायः । तत्रान्वाधानादित्रयं सु-
लभमित्यग्रे स्पष्टम् । वस्तुतस्तु पञ्चधाभक्तदिनचतुर्थभाग एव
तान् प्रत्यपराहः श्राद्धकालः प्रशस्त इत्याह-दर्शश्राद्धं त्विति ।
एवं चामावास्या तत्राप्त्यैव निर्णया । “कर्मणो यस्य यः कालः”
इति वचनात् । एवं च पूर्ववापराहव्यापिनी सा पूर्वैव ।

यस्यां सन्ध्यागतः सोमो मृणालमिव दृश्यते ।

अपराह्णे तु या तस्यां पिण्डानां करणं ध्रुवम् ॥

इति हारीतोक्तेश्च । या चोत्तरैवापराहव्यापिनी सोत्तरैव कर्म-
कालशास्त्रात् ।

अपराहः पितृणां तु याऽपराह्णानुयायिनी ।

सा ग्राह्या पितृकार्ये तु न पूर्वास्तानुयायिनी ॥

इति हारीताच्च । एतदेव हेमाद्रिसंवादेन द्रव्यति-दिनद्वये
इति । माधवसंवादेनाप्याह-अपराह्णव्याप्तीति । उत्तरस्या
एवेत्यादिः । अपराह्णव्याप्त्यभावे=अपराह्णस्पर्शिन्यामिति
यावत् । अत्र सामान्यनग्निभेदेन व्यवस्था ।

अपराह्णव्यापि यदि दर्शस्तिथिष्ये ।

आहिताग्नेः सिनीवाली निरग्न्यादेः कुहूर्मता ॥

इति जाबालिवचनात् ।

सिनीवाली द्विजैः कार्या साग्निकैः पितृकर्मणि ।

स्त्रीभिः शूद्रैः कुहूः कार्या तथा चानग्निकैर्द्विजैः ॥

इति लौगाक्षिवचनाच्च । सिनीवालीकुहोः स्वरूप-
मग्रे । एतन्मते यः पञ्चधाविभक्तदिनचतुर्थभागरूपापराह्णमाश्रित्या-
दित आरभ्य सान्तो निर्णयः स एव निरग्निकान् स्त्रीशुद्राद्रींश्च प्रति
बोध्यः । तथापि स्वयं साग्निकैरित्युपक्रमात्तदनुसारेणाह-क्षयेपू-
र्वेति । सिनीवालीत्यर्थः । यामं तुरीयमनु इति तुरीयभागोत्तरमि-
त्यर्थः । अपराह्णव्यापिनी=अपराह्णस्पृक् नेत्यर्थः । तेनं दिनद्वया-
पराह्णस्पर्शित्वलाभः । अंशतो व्याप्ताविति । दिनद्वये साम्ये-
नैकदेशव्याप्तौ ग्राह्यतिथेः क्षयसाम्यवृद्धिसम्भवात् क्षये पूर्वा,
साम्यवृद्धयोः परेत्यर्थः । खर्वादिवक्यात् ।

तिथिक्षये सिनीवाली तिथिवृद्धौ कुहूः स्मृता ।

साम्येऽपि च कुहूर्ज्ञेया वेदवेदाङ्गवेदिभिः ॥

इत्युक्तेश्च । दिनद्वयेऽपराह्णव्याप्त्यादाविति । दिनद्वये
अपराह्णव्याप्तौ उत्तरतिथेः क्षये पूर्वा, वृद्धिसाम्ययोस्तु परा ।

अमावास्या तु या हि स्यादपराह्णद्वयेऽपि सा ।

क्षये पूर्वा परा वृद्धौ साम्येऽपि च परा स्मृता ॥

इति शिवराघवसंवादात् । अत्र च क्षयादिर्न ग्राह्यतिथिगतः ।
तस्याः क्षयेऽपराह्णद्वयव्याप्तेरसम्भवात् । एकदेशपदानुपादाने स्वरसत-
स्तथा प्रतीतेः । तथा च तिथिवृद्धौ इत्यस्य उत्तरतिथेर्वृद्धौ साम्ये
चेत्यर्थः । एवं च त्रिमुहूर्त्ता चेति वाक्यमेतदनुसारेण कुशलमति
भिर्योज्यम् । दिनद्वये वैपम्यनैकदेशव्याप्तौ अधिकतव्यापिनी ग्राह्या

अपराह्णद्वयव्यापिन्यमावास्या यदा भवेत् ।

अत्राल्पत्वमहत्त्वाभ्यां निर्णयः पितृकर्मणि ॥

इति वचनात् अधिका ग्राह्येत्यर्थः । स्वरसतः सम्पूर्णपराह्ण-
प्रत्ययेऽपि अल्पत्वाद्युत्तया एकदेशलाभः । एतच्च सम्पूर्णोऽपराह्णः
श्राद्धकाल इति विवेचनमतेन अपराह्णेऽप्येकादशद्वादशमुहूर्त्तौ
पार्वणे मुख्यः काल इति मेयूखमतेन व्याख्यायते-त्रेधावि-
भक्तेति । अपराह्णभाग एकादशद्वादशमुहूर्त्तरूपः ।

सायाह्नस्त्रिमुहूर्तः स्याच्छ्राद्धं तत्र न कारयेत् ॥

इति सायाह्ननिषेधात् । एतच्च पार्वणे । एकोदिष्टे तु कुतपा-
ख्ये अष्टमे आरम्भः, नवमे रौहिणे समाप्तिः ।

कुतपं प्रथमे भागे एकोदिष्टमुपक्रमात् ।

आवर्त्तनसमीपे वा तत्रैव नियतात्मवान् ॥

इति व्यासोक्तेः ।

आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्यादारौहिणं बुधः ।

विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिणं तु न लङ्घयेत् ॥

इति गौतमोक्तेश्च । यत्तु नारदः—

मध्येह्नास्त्रिमुहूर्तस्तु यदा चलति भास्करः ।

स कालः कुतपो ज्ञेयः पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥

इति नारदेन कुतपो मुहूर्तत्रयात्मक उक्तस्तत्र मुहूर्तत्रया-
त्मकमध्याह्नस्यैकोदिष्टकालतया विधानेऽष्टमनवममुहूर्तयोस्तत्का-
लतया विनियोगेऽवाशिष्टस्य दशमस्य गौणकालताविधानार्थम् ।

ऊर्ध्वं मुहूर्तात्कुतपाद्यन्मुहूर्तचतुष्टयम् ।

मुहूर्तपञ्चकं ह्येतत् स्वधाभवनमिष्यते ॥

इति तु एकोदिष्टपार्वणयोः क्रोडीकाराभिप्रायम् । साग्नि-
कैरिति । एतन्मते निरग्निकस्त्रीशूद्रोपलक्षणमेतत् । ग्रन्थकृन्मते तु
न तदुपलक्षणं कुतपव्यापिन्या वाच्यत्वात् । पार्वणे एकादश-
द्वादशमुहूर्तयोरेव मुख्यकालत्वं दर्शितम् । तत्र वैषम्ये-
नैकदेशव्याप्तावधिका ग्राह्या 'अपराह्णद्वयव्यापिनी' इत्युक्तवचनात् ।
एकदेशसमव्याप्ताबुभयापराह्णव्याप्तौ च क्षये पूर्वा वृद्धिसाम्ययोः
परा 'अमावास्या तु या हि स्यात्' इति शिवराघवसंवादात् ।
क्षयादिश्चाद्ये तत्तिथिगतः, अन्त्ये परतिथिगतः । दिनद्वये काला-
स्पर्शे तु आहिताग्नेः, सिनीवाली, निरग्न्यादेः कुहूः । 'अपरा-
ह्णद्वयव्यापिनी' इति जावालिबचनात् । "सिनीवाली द्विजैः
कार्या" इति लौगाक्षिवचनेन स्त्रीशूद्रनिरग्निकानामपि ग्रहादिति

पिण्डपितृयज्ञस्तु कात्यायनैर्गदिनात्पूर्वेषुः कार्यः ।
 'पूर्वो वाऽङ्गत्वात् पिण्डपितृयज्ञः' इति तत्सूत्रात् । व्या-
 ख्यातं चैतत् कर्काचार्यैः- 'पूर्वं एव दर्शात् पिण्डपि-
 तृयज्ञो न पश्चात् । कुतः *अङ्गत्वात् । *तथा च श्रुतिः-
 'तस्मात् पूर्वेषुः पितृभ्यः क्रियत उत्तरमहर्देवान्यजन्ते'
 इति । 'पूर्वेषुः पितृभ्यो यज्ञं निवृणीय प्रातर्देवेभ्यः प्र-
 तनुते' इति च । तेन तन्मते अङ्गमेवासौ । तदुक्तम्- 'अ-
 ङ्गं वा समभिव्याहारात्' इति । तेन कर्कसते *चतुर्द-
 शीयुक्तदर्शं पिण्डपितृयज्ञ इति । श्रीअनन्तभाष्ये तु
 *परेशुरित्युक्तम् । अत्र द्वेधाऽप्याचारो दृश्यते ।

आपस्तम्बानां तु परदिने सुहूर्नमपि दर्शसत्त्वे तत्रैव
 पितृयज्ञः । *तदाह आपस्तम्बः- 'अमावास्यायां यदहश्च-
 न्द्रमसं न पश्यति तदहः पिण्डपितृयज्ञं कुरुते' इति । अस्य
 रुद्रदत्तीया व्याख्या- 'पिण्डैर्युक्तः पितृयज्ञः = पिण्डपितृय-
 ज्ञः । स च कर्मान्तरं न तु दर्शशेषः । यथा वक्ष्यति- 'पितृ-
 यज्ञः स्वकालविधानादनङ्गं स्यात्' इति । तं च यदहश्चन्द्रम-
 सं न पश्यति पञ्चदश्यां प्रतिपदि वा तदहः कुरुते । यदह-

ग्रन्यस्तु योजितः । *अङ्गत्वात्-दर्श्यागं प्रतीति शेषः । अमायु-
 क्तांपराह्णनियमं निराकर्तुमाह- *तथा चेति । अमावास्यायाम-
 पराह्णे पिण्डपितृयज्ञ इत्यमावास्यापदं च कर्मपरमिति तदभिप्रायः ।
 *चतुर्दशीयुक्तेति । चतुर्दशीयोगेन गतोऽध्वा यस्याः सा गताध्वे-
 ति व्युत्पत्तेः । अध्वा = स्थानम् । चन्द्रक्षयवदपराह्णः । *परेशुरिति ।
 अमावास्यायामपराह्ण इत्यमावास्यापदं पूर्वसंधिपदहोरात्रपरम् ।
 तस्मात्पूर्वेषुरित्यादिश्रुतिस्तु काचित्काभिप्रायेति तदाशयः । न-
 न्वेवम् "अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरति" इति
 श्रुतिविरोध इत्यत्राह- *तदाहोति ।

स्तयोः सान्धिस्तदहारित्यर्थः इति । श्रीरामाण्डारोऽप्या-
ह-‘पिण्डपितृयज्ञस्तु पर्वसन्धिमदहोरात्रापराह्णे’ इति ।
अतः पर्वसन्धिदिने पितृयज्ञः । शतपथश्रुतिरपि—
“यदैवैष न पुरस्तात् पश्चाद् दृश्यतेऽथ पितृभ्यो ददा-
ति” इति । पर्वसन्धिदिने हि पूर्वतः पश्चाद्वा चन्द्रो न
दृश्यत एवेत्यर्थः । सत्याषाढोऽपि पितृयज्ञं प्रक्रम्य ‘दृ-
श्यमाने तूपोऽयं श्वोभूते यजते’ इत्याह । हेमाद्रि-
स्तु—‘अमावास्याशब्दस्तिथिवचन एव । पूर्वोक्तापस्त-
म्बसूत्रे यदुक्तं ‘न पश्यति’ इति, तत्र क्षयोऽभिप्रेतः ।
अतश्चतुर्दश्यां चन्द्रस्य क्षीणत्वात्तद्युक्तदर्शो पितृयज्ञः ।

पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् ।

इति मन्त्रोक्तः । यदुक्तं ‘यदहस्त्वेव दर्शनं नैति च-
न्द्रमाः—’ तत्क्षयापेक्षया ज्ञेयम् । ‘क्षीणे राजनि चेत्यपि’
इति, ‘यदुक्तं दृश्यमानेऽपि, तच्चतुर्दश्यपेक्षया’ इति च
कात्यानोक्तेः । ‘दृश्यमानेऽप्येके’ इति गांभिलोक्तेश्च ।

यस्यां सन्ध्यागतः सोमो मृणालमिव दृश्यते ।

अपराह्णे क्षयस्तस्यां पिण्डानां करणं ध्रुवम् ॥

इति हारीतोक्तेश्च । चन्द्रक्षयकालश्चोक्तः कात्यायनेन—

अष्टमेऽंशे चतुर्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः ।

अमावास्याष्टमेऽंशे तु पुनः किल भवेदणुः ॥ इति ।

तेन पूर्वैद्युरेव पितृयज्ञ इत्युचिवान् । कर्काचार्यैर-
पि—‘अपराह्णे पिण्डपितृयज्ञश्चन्द्रादर्शनेऽमावास्यायाम्’
इति कात्यायनसूत्रेऽदर्शनेन क्षय एवोक्तः । ‘तास्मि-
न्क्षीणे ददाति’ इति श्रुतेः । अतस्तन्मते चतुर्दशीयुक्त-
दर्शो पितृयज्ञे सति परदिने यागोऽर्थात्सिद्धः । तदेतत्
*सर्वोत्कृष्टमपि हेमाद्रिकर्कादिष्वारख्यानमापस्तम्बैरन-
*सर्वोत्कृष्टमिति । अमावास्याशब्दस्य तिथिवाचित्वात्-

भ्युपगमात्कातीयवौधायनादिविषयम् ।

*आश्वलायनानामपि शेषपर्वणि पिण्डपितृयज्ञः ।
तथा च सूत्रम्-‘अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृय-
ज्ञः’ इति ।

अत्र नारायणवृत्तिः-‘अमावास्याशब्दः प्रतिपत्पञ्चद-
शयोः संधिवचनोऽप्यत्रापराह्णशब्दसमन्वयात्तद्व्यहो-
रात्रे वर्तते । तस्यापराह्णेऽहश्चतुर्थे भागे पिण्डपितृयज्ञः-
कार्यः । औपवसथ्ये यजनीये वाऽहनि । यदा त्वहोरात्र-
संधौ तिथिसंधिः स्यात्तदौपवसथ्ये एवाहनि क्रियते’
इति । अत एव

सुहृत्तमप्यमावास्या प्रतिपद्यपि चेद्भवेत् ।

तदुक्तमक्षयं पर्व ज्ञेयं शेषं तु पर्ववत् ॥

इति हेमाद्रौ वचनं पिण्डपितृयज्ञपरामित्युक्तं
प्रयोगपारिजाते । अयं च स्मार्ताग्निमता संपूर्णं
दर्शे *श्राद्धव्यतिषङ्गेण कार्यः । व्यतिषङ्गो नामोभयोः
सहानुष्ठानम् । *एतच्च ‘स्थालीपाकेन सह पिण्डार्थमु-
द्धृत्य’ इति सूत्रे वृत्तिकृतोक्तम् ।

खण्डपर्वणि तु केचिदाहुः । पूर्वेऽहि पिण्डपि-

क्षणाविरहाच्च । *आश्वलायनानामिति । शाङ्खायनानां
त्वन्वाधानानन्तरं पितृयज्ञः । तथैव तत्सूत्रात् । *श्राद्धव्यति-
षङ्गेणेति । पितृयज्ञाधीनं परमापूर्वमेकं, श्राद्धे पिण्डदानाधीनं
च तदपरमुभयमपि अग्नौकरणरूपाङ्गाधीनम् । अतः खण्ड-
पर्वणि प्रधानयोर्भिन्नकालत्वात्तादृशमङ्गं भिद्यते, अखण्डपर्वणि तु
स्थालीपाकमुक्तशेषाभ्यामेकस्मादेव पिण्डदानात्तादृशपरमापूर्वद्वयं
जायते तत्रोभयत्राप्येकमेवाग्नौकरणमङ्गं न तु स्वेच्छया पितृयज्ञ-
श्राद्धयोः पृथगनुष्ठानं कार्यं सूत्रविरोधादित्याह- *एतच्चेति ।

तृयज्ञव्यतिषङ्गेण आहं कृत्वा परेऽहि केवलः पिण्डपितृयज्ञः कार्यः । वृत्तिकृता तु—

आन्वष्टक्यं च पूर्वेषुर्मासि मास्यथ पार्वणम् ।

काम्यमाभ्युदयेऽष्टम्यामेकोदिष्टमथाष्टमम् ॥

इत्युदाहृत्य पूर्वेषु चतुर्षु स्थालीपाकादुद्धृत्याग्नौ करणमित्युक्तेर्दर्शआह्ने स्थालीपाको नियत इति गम्यते । स्थालीपाकश्च पितृयज्ञ एवेति पूर्वदिने व्यतिषङ्गः सिद्धः । प्रयोगपारिजाते तु *वार्षिकआद्धादेरपि व्यतिषङ्ग उक्तः, किमुत दर्शआद्धस्य ।

न्यायविदस्त्वाहुः—*सूत्रस्य वृत्तेश्च संपूर्णदर्शविषयत्वात् खण्डपर्वणि *पूर्वदिन केवलं आहं परदिने च केवलः पितृयज्ञः कार्यः । अत्र एवोक्तं वृत्तिकृता—*‘नात्रा-पूर्वस्थालीपाकश्चोच्यते, सर्वआह्वेषु प्रसज्जात्’ इति । प्रयो-

*वार्षिकेति । “यद्यदन्नमुपभुक्तं तत्तत्स्थालीपाकेन सह पिण्डार्थमुद्धृत्य” इति सूत्रं सहोद्धरणे स्थालीपाकोऽङ्गं करणतृतीयावलात्, उपपदविभक्तितः कारकविभक्तेर्वलीयस्त्वात् । ततश्च स्थालीपाकः पिण्डार्थः, वार्षिके च पार्वणविकृतित्वात्तत्प्राप्तिरित्यभिप्रायः । *सूत्रस्येत्यादि । “सह शाखया प्रस्तरं प्रहरति” इतिवत्सहार्थे तृतीया । सा चोद्धरणे एव कर्मत्वेनान्नसाहित्यबोधिका, अतो न पिण्डार्थत्वसम्भवः । पिण्डदाने चोपभुक्तजातीयस्यैवान्नस्य करणत्वान्नचरुश्रपणापेक्षेति भावः । *पूर्वदिने इति । कालभेदेन तन्त्रन्यायाप्रवृत्तेः । *नात्रेति । सिद्धस्थालीपाकानुवाद इति न “उपपदविभक्तेः” इति न्यायप्रसङ्गः, नापि खण्डपर्वणि पूर्वेषुः स्थालीपाकप्राप्तिः । न च—

पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुधः ।

इति वचनात्तत्प्राप्तिरिति वाच्यम् । तस्य एकदिनीयेष्वाका-

गपारिजातोक्तिरप्ये*तद्विषयैव । पूर्वदिने च आद्धेऽग्नौ-
करणमेव, न पाणिहोमः ।

चतुर्ष्वग्रेषु साग्नीनां बहौ होमो विधीयते ।

पित्र्यब्राह्मणहस्ते स्यादुत्तरेषु चतुर्ष्वपि ॥

इति परिशिष्टे नियमात् । न च लौकिकाग्नौ पक्वस्य
कथं गृह्याग्नौ होमः । 'नान्याग्नौ पक्वमन्याग्नौ जुहुयात्'
इति निषेधात् । मैवम् । आद्धस्य गृह्यत्वेन स्मार्त्ताग्नौ
*पचनाग्नौ वा कर्तव्यत्वात् । तस्मात् पूर्वेषुः केवलं
आद्धं, न व्यतिषङ्गः । *इदमेव च युक्तम् । आहिताग्निना
क्षितक्रमविधायकत्वेनोपपत्तेरनाकाक्षितभिन्नादिनीयापूर्वविधायकत्वे
मानाभावात् । *एतद्विषया=आर्थिकस्थालीपाकविषया । अग्रे
विस्तरः । *पचनाग्नाविति । लौकिकाग्नौ आद्धानुष्ठाने
च पाणिहोम एव । आश्वलायनभिन्नानां तु अखण्डपर्वण्य-
पि न व्यतिषङ्गः तत्सूत्रानुक्तेः । तैत्तिरीयाणां पृथक्श्राद्धेऽपि
न पाणिहोम इति स्मर्तव्यम् । अधिकमग्रे । *इदमेव चेति ।
तथा च वृत्तिः—यत्र स्थालीपाको विहितः तत्र तेन भुक्तशे-
पेण च पिण्डनिपरणम् । यत्र स्थालीपाकविधिर्नास्ति तत्र केवलेन
भुक्तशेषेणैव पिण्डनिपरणम् । आचार्येणाष्टौ श्राद्धान्युक्तानि—
“आन्वष्टक्यं च पूर्वेषुः” इत्यादि । तत्र पूर्वेषु चतुर्षु स्थालीपाका-
दन्नमुद्धृत्याग्नौकरणम्, अग्निसमीपे भुक्तशेषेण स्थालीपाकेन च
पिण्डनिपरणं पिण्डपितृयज्ञकल्पस्य तेषु विद्यमानत्वात् । उत्तरेषु
चतुर्षु भोजनाथार्दन्नमुद्धृत्य घृताक्तं कृत्वा पाणिहोमः, ब्राह्मणसमीपे
भुक्तशेषमात्रेण पिण्डनिपरणं तेषु स्थालीपाकविध्यभावात्, पिण्ड-
पितृयज्ञकल्पप्राप्त्यभावाच्चेति । स्थालीपाकेनेति करणतृतीया-
वादिनामुत्तरेषु चतुर्ष्वपि स्थालीपाकप्राप्त्यापत्तेः । किं च सर्व-
श्राद्धेषु अतिप्रणयनादिपितृयज्ञैतिकर्त्तव्यता न प्राप्नोति । “आन्व-
ष्टक्यं च पूर्वेषुः” इत्याद्युक्त्वा आचार्येण—

तु सर्वाधानिनाऽर्धाधानिना* वा संपूर्णे खण्डे वा दर्शे
*श्रौताग्नौ पृथगेव पितृयज्ञः कार्यो न तु दर्शश्राद्धव्य-
तिषङ्गेणेति विस्तरभीतेर्विरमामः । संपूर्णे दर्शे च वि-
शेषमाह लौगाक्षिः—

पक्षान्तं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साग्निकः ।

पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुधः ॥ इति ।

पक्षान्तं कर्म=अन्वाधानम् । अन्वाहार्यकं=दर्शश्राद्ध-
म् । अयमेव साग्नेर्जीवत्पितृकस्य पिण्डपितृयज्ञकालो
ज्ञेयः । तस्यापि कात्यायनेन “होमान्तमनारम्भो वा”
इत्याज्ज्ञानात् । पिण्डपितृयज्ञाकरणे *प्रायश्चित्तमाह
पराशरमाधवीये कात्यायनः—

पितृयज्ञात्यये चैव वैश्वदेवात्ययेऽपि च ।

भोजने पतितान्नस्य चरुर्वैश्वानरो भवेत् ॥

इत्यलम् ।

चतुर्ष्वेष्टेषु साग्नीनां वह्नौ होमो विधीयते ।

इति पितृयज्ञातिदेशप्रसज्यमानाग्नेः श्राद्धान्तरे परिसंख्यानात् ।

पिज्यब्राह्मणहस्ते स्यादुत्तरेषु चतुर्ष्वपि ।

इति त्वनुवादकं विधाने वाक्यभेदादित्याद्यन्यत्र विस्तरः । दर्शश्राद्धे
तु पाणिहोमः । *अर्द्धाधानिना वेति । अत्र मयूखः—“पर्व=
अमावास्या तत्र भवं पार्वणम् । तद् आहिताग्निः पिण्डपितृयज्ञं कृत्वा
करोति । अनाहिताग्निस्तु तद् इतरेण व्यतिषज्य” इति परिशि-
ष्टम् । तत्राहिताग्निः=सर्वाधानी, अनाहिताग्निस्तु अर्द्धाधानी,
केवलस्मार्त्ताग्निमांश्च । अर्धाधानेऽपि व्यतिषङ्गानुरोधादिति । ग्रन्थ-
कारस्तु *श्रौताग्नौ दक्षिणाग्नौ । निर्भरान्तरग्रस्तोऽनुपदमग्रे
साग्निकादीन् दर्शयिष्यति । तदनुसारेणानुष्ठाने संप्रदायविरोधः ।
*प्रायश्चित्तमिति । अथ वा श्रौतग्रन्थोक्तं प्रायश्चित्तान्तरं सप्तहो-
तृहोमो बोध्यः । साग्निकान् प्रत्यमावास्या निर्णीता । अन्वाधाना-

प्रकृतमनुसरामः । *निरग्निकादिभिस्त्वमावास्याऽ-
पराह्व्याप्त्यलाभे कुतुपकालव्यापिनीः ग्राह्या ।

भूतविद्धाऽप्यमावास्या प्रतिपन्मिश्रिताऽपि वा ।

पित्र्ये कर्मणि विद्वद्भिर्ग्राह्या कुतुपकालिकी ॥

इति हारीतोक्तेः । इदं च निरग्निकादिविषयम् ।

सिनीवाली द्विजैः कार्या साग्निकैः पितृकर्मणि ।

स्त्रीभिः शूद्रैः कुहूः कार्या तथा चानग्निकैर्द्विजैः ॥

इति लौगाक्षिवचनात् । अत्र *साग्निरौपासना-
ग्निरपीति भदनपारिजाते उक्तम् । *कुतुपश्चा*पराह्व-
व्याप्त्यलाभेऽनुकल्पः ।

अपराह्वयाव्यापी यदि दर्शस्तिथिक्षये ।

आहिताग्नेः सिनीवाली निरग्न्यादेः कुहूर्धमता ॥

इति जावालिना विधानात् । तेन सागनीनां नि-
रगनीनां चापराह्व्यापिन्येव मुख्यम् । *तिथिसाम्य-
वृद्धिक्षयैः *समव्याप्तौ स्वर्वादिना निर्णयः । वैषम्ये-

दित्रयस्यैककाल्यनियमतद्रहितान्प्रति यथामतं ग्रन्थोऽपि योजितः ।

तत्प्रस्तावे च निरग्निकादीन् प्रति साधवमतं दर्शितम् । इदानीं

हेमाद्रिमतमनुख्याह-*निरग्निकादिभिरिति । आदिना स्त्री-

शूद्रग्रहः । *साग्निरिति ।

य आहिताग्नेर्धर्मः स्यात्स औपासनिकस्य तु ।

इति वचनात् । हेमाद्रिमाध्वन्योर्विशेषं सूचयितुं माघ-

वमतं स्मारयति-*कुतुपश्चेति । *अपराह्वेति । दिनद्वये

अपराह्वस्पर्शाभावे इति यावत् । *मुख्येति । पूर्वद्युरेवापराह्व्याप्तौ

पूर्वा । उत्तरेद्युरेव तद्व्याप्तावुत्तरा, कर्मकालशास्त्रात् । “यस्यां

संध्यागतः” इत्यादिविशिष्यापि वाक्यद्वयं पूर्वमुक्तम् । *तिथि-

ति । प्रकृततिथीत्यर्थः । *समव्याप्ताविति । एतेन “तिथिक्षये

सिनीवाली” इत्यग्रिमम्,

ऽधिका * । दिनद्वयेऽपराह्णस्पर्शं कुतुपव्यापिनीति भा-
धवः । *इदमेव च युक्तम् । *हेमाद्रिमतं कुतुपव्यापि-
न्येव निरग्न्यादेर्मुख्या । सिनीवाली=दृष्टचन्द्रा । तथा
च व्यासः-

दृष्टचन्द्रा सिनीवाली, नष्टचन्द्रा कुहूः स्मृता । इति ।
पूर्वादिने परदिन एव वा तद्व्यापित्वे सैव ग्राह्या ।
अंशव्यापित्वे वैषम्येऽधिककालव्यापिनी ग्राह्या । दिन-
द्वयेऽज्ञातः समव्याप्तौ तिथिक्षये पूर्वा, वृद्धौ साम्ये
च परा ।

तिथिक्षये सिनीवाली तिथिवृद्धौ कुहूः स्मृता ।

साम्येऽपि च कुहूर्ज्ञेया वेदवेदाङ्गवेदिभिः ॥

इति प्रचेतोवचनात् । दिनद्वये संपूर्णकुतुपव्याप्तिस्तु
तिथिवृद्धावेव भवतीत्यनन्तरवचनान् परैवेति ।

कुतुपस्तु-

अमावास्या-तु या हि स्यादपराह्णद्वये समा ।

क्षये पूर्वा परा वृद्धौ साम्येऽपि च परा स्मृता ॥

इत्युक्तं च स्मर्तव्यम् । *अधिकेति । “अपराह्णद्वयव्यापि” इति
शिवराघवसंवादात् । ननु कुतपस्य मुख्यकालत्वं युक्तम् ।
अन्यथा-

सिनीवाली कुहूश्चैव श्रुत्युक्ते श्राद्धकर्मणि ।

स्यातां ते यदि मध्याहे श्राद्धादि स्यात्कथं तदा ॥

इत्युपक्रम्य “तिथिक्षये सिनीवाली” इति प्रचेतोवाक्यस्य निर्वि-
पयत्वं स्यात्; इत्यत्राह- *इदमेव चेति । “स्यातां ते यदि मध्या-
ह्नात्” इति प्रामाणिकपाठान्न कुतपो मुख्य इति भावः । प्रकृतं हे-
माद्रिमतमनुसृत्याह- *हेमाद्रिमतं इति । तद्व्यापिनी=कुत-
पव्यापिनी । तिथिवृद्धीति । वृद्ध्याविनाभावादित्यर्थः । अत्र

अहो मुहूर्ता विज्ञेया *दश पञ्च च सर्वदा ।

तत्राष्टमो मुहूर्तो यः स कालः कुतुपः स्मृतः ॥

इति मात्स्योक्तेः । तुलादानपितृदेषप्रीत्यर्थोपवासादौ
तु *परा-ग्राह्येत्यन्यत्र विस्तरः ॥

दर्शं च मासिकवार्षिकादिश्राद्धप्राप्तौ कालादर्शं
विशेष उक्तः—

दर्शस्य चोदकुम्भस्य दर्शमासिकयोरपि ।

नित्यस्य चाब्दिकस्यापि दार्शिकाब्दिकयोरपि ॥

नवीनाः—यत् माधवेन हेमाद्रिणा वा दिनद्वये संपूर्णा-
पराह्व्याप्तौ संपूर्णकुतपव्याप्तौ वा परेत्युक्तं, तदयुक्तम्; खर्वा-
दिवाक्ये “तिथिक्षये सिनीवाली” इति वाक्ये च क्षयादीनां ग्राह्य-
तिथिगतत्वाद् दिनद्वयगतसमैकदेशव्याप्तिविषयकत्वेनेहाप्रवृत्तेः ।

किं तूत्तरतिथेः क्षये पूर्वा, वृद्धिसाम्ययोस्तूत्तरा ।

अमावास्या तु या हि स्यादपराह्वयेऽपि वा ।

क्षये पूर्वा परा वृद्धौ साम्येऽपि च परा स्मृता ॥

इत्युक्तेः । न चेदं दिनद्वयगतसमैकदेशव्याप्तिपरं, स्वरसतो-
ऽपराह्व्याप्तेरेव प्रतीतेः । एवं कुतपव्याप्तिवादिनामपीति चदन्ति ।

*दशेति ।

रौद्रः श्वेतस्तथा मैत्रस्तथा सारभटः स्मृतः ।

सावित्रो वैश्वदेवश्च गान्धर्वः कुतपस्तथा ॥

रौहिणस्तिलकश्चैव विभवो निर्ऋतिर्जयः ।

शम्बरो विजयश्चैव भेदाः पञ्चदश स्मृताः ॥

तत्रासंभवे तु—

कुतपाद्यान् मुहूर्तास्त्रीन् यदाचरति भास्करः ।

स कालः कुतपस्तत्र पितृणां दत्तमक्षयम् ॥

इत्युक्तो गौणः कुतपो ग्राह्यः । *परेति । दानादिकर्मकालपर्याप्ता,

इत्युक्त्वा

संपाते देवताभेदाच्छ्राद्धयुग्मं समाचरेत् ।

निमित्ता नियतिश्चात्र पूर्वानुष्ठानकारणम् ॥ इति ।

निर्णयदीपेऽपि—

नष्टचन्द्रे यदा काले क्षयाहादिवसो भवेत् ।

वैश्वदेवं क्षयश्राद्धं कुर्यात्प्राग्दर्शकर्मणः ॥

अमाश्राद्धं चानुपनीतोऽपि कुर्यात् । श्राद्धशूल-
पाणौ—

अमावास्याष्टकाकृष्णपक्षपञ्चदशीषु च ।

इत्युपक्रम्य

एतच्चानुपनीतोऽपि कुर्यात्सर्वेषु पर्वसु ।

श्राद्धं साधारणं नाम सर्वकर्मफलप्रदम् ॥

भार्याविरहितोऽप्येतत्प्रवासस्थोऽपि नित्यशः ।

शूद्रोऽप्यमन्त्रवत्कुर्याद्दनेन विधिना बुधः ॥

इति मात्स्योक्तेः । अमाश्राद्धातिक्रमे प्रायश्चित्तमु-
क्तमृग्विधाने—

न्यूषुवाचं जपेन्मन्त्रं शतवारं दिने दिने ।

अमाश्राद्धं यदा नास्ति तदा संपूर्णमेति तत् ॥

अत्र पूर्वोक्तसाग्निपदेनाऽऽहिताग्निः स्मार्ताग्निमां-
श्च गृह्यते । विच्छिन्नाग्निकादिश्च निरग्निः । तथा च
हेमाद्रिरग्नौकरणप्रकरणे—

साग्निरग्नौवनग्निस्तु द्विजपाणावथाप्सु वा ।

कुर्यादग्नौ क्रियां नित्यं लौकिकेनेति निश्चितम् ॥

इति स्मृतिवाक्यमुदाहृत्य — 'यस्त्वस्वीकृतौपासनत-
या समुच्छिन्नाग्निता भार्याविधुरतया वाऽग्निरहितस्तस्य
द्विजपाणौ जलादौ वा होमः' इति व्याचक्षे । मदन-

पारिजातेऽप्येवम् । इदमेव साग्निकानग्निकस्वरूपं *सर्वत्र ज्ञेयम् ॥

अथ ग्रहणं निर्णीयते । तत्र चन्द्रग्रहणे यस्मिन्यामे ग्रहणं तस्मात्पूर्वं प्रहरत्रयं न भुञ्जीत । सूर्यग्रहे तु प्रहर-
चतुष्टयं न भुञ्जीत ।

सूर्यग्रहे तु नाश्नीयात्पूर्वं यामचतुष्टयम् ।

चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीन्यालवृद्धातुरैर्विना ॥

इति माधवीये वृद्धगौतमोक्तेः ।

*ग्रहणं तु भवेदिन्दोः प्रथमादधि यामतः

भुञ्जीतावर्तनात्पूर्वं प्रथमे प्रथमादधः ॥

इति मार्कण्डेयोक्तेश्च । अधि=ऊर्ध्वम् । ननु चन्द्रग्रहे यामचतुष्टयनिषेध उचितो नतु सूर्यग्रहे, सूर्योदया-
त्प्राग्भोजनाप्राप्तेः । मैवम् । वचनस्य प्रथमयामे सूर्यग्रहे
सति पूर्वेषुः पूर्वरात्रे भोजननिषेधपरत्वात् । चन्द्रग्रहे
विशेषमाह माधवीये वृद्धवसिष्ठः—

ग्रस्तोदये विधोः पूर्वं नाहर्भोजनमाचरेत् । इति ।

द्वयोर्ग्रस्तास्ते तु माधवीये व्यासः—

अमुक्तयोरस्तगयोरवाद् दृष्ट्वा परेऽहनि । इति ।

विष्णुधर्मोऽपि—

गृहूर्तमात्राऽपीति भावः । *सर्वत्रेति । साग्निकानग्निकभेदेन
व्यवस्थापेक्षायां मतान्तरं तु प्रागुक्तं स्मर्तव्यम् ॥ यामत्रयादौ
ग्रहणयामोऽवधिर्न ग्रहणमित्याह—*ग्रहणं त्विति । प्रथमाद्यामतो-
ऽधि=रात्रिद्वितीयप्रहरे ग्रहणं चेन्मध्याह्नात् पूर्वं भुञ्जीत, रात्रि-
प्रथमयामे चेत्तदा प्रथमादधः=प्रथमयाममध्ये ।

रवेस्त्वावर्तनादूर्ध्वमर्वागेव निशीयतः ।

चतुर्थप्रहरे चेत्स्याच्चतुर्थप्रहरादधः ॥

*अहोरात्रं न भोक्तव्यं चन्द्रसूर्यग्रहो यदा ।

मुक्तिं दद्यात् तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परम् ॥

*अहोरात्रनिषेधः सूर्यग्रस्तास्ते । मदनरत्ने*गार्ग्यः-

संध्याकाले यदा राहुर्ग्रसते शशिभास्करौ ।

इति च द्रष्टव्यम् । *अहोरात्रमिति । इदमर्थाद् ग्रस्तास्तपरं,
मुक्तिस्नानं च तत्र परेद्युरित्यर्थः । ब्रह्माण्डेऽपि—

नाश्रीयादय तत्काले ग्रस्तयोश्चन्द्रसूर्ययोः ।

मुक्तयोश्च कृतस्नानः पश्चाद् भुञ्ज्यात्स्ववेदपानि ॥

इति परान्ननिषेधः । मुक्तावपि भोजनं महानिशातः प्रागेव ।

मुक्ते शशिनि भुञ्जीत यदि न स्यान्महानिशा ॥

इति शातानपोक्तेः । महानिशा च घटीद्वयम् ।

महानिशा द्वे घटिके रात्रिमध्यपयापयोः ।

इति मार्कण्डेयोक्तेः । घटिकाचतुष्टयं तु युक्तं, तथा कल्प-
तरुक्तेः । चन्द्रग्रस्तास्ते यावत्तदुदयभोजनेन स्यात्पशक्तानां
शास्त्रावगतमुक्तिकालभूताहर्भागानन्तरं भागद्वयमेकभागं वा हित्वा
भोजनं भवतीत्युक्तं चिवेचने । ग्रहणकाले च स्वापादि निषिद्धम् ।

सूर्येन्दुग्रहणं यावत्तावत्कुर्याज्जपादिकम् ।

न स्वपेन्न च भुञ्जीत स्नात्वा भुञ्जीत मुक्तयोः ॥

इत्युक्तेः ।

निद्रायां जायते रोगो मूत्रे दारिद्र्यमाप्नुयात् ।

पुरीषे कृमियोनिः स्यान्मैथुने ग्राममूकरः ॥

अभ्यङ्गे च भवेत्कुष्ठी भोजने स्यादधोगतिः ।

वचने च भवेत् सर्पो वधे च नरकं व्रजेत् ॥

इति निन्दोक्तेश्च । अहोरात्रम्=अहः पूर्वा रात्रिरित्याशयेनाह-
अहोरात्रमिति । वस्तुतोऽहश्च रात्रिश्चेत्यर्थः, तेन चन्द्रग्रस्तास्तस्यापि
लाभः, तदाह-***गार्ग्य इति । *स्नानेति ।** स्नानं च नित्यं योक्ष-

तदहनैव भोक्तव्यं रात्रावपि कदाचन ॥

सायंसंध्यायां सूर्यग्रस्तास्ते पूर्वेऽहि रात्रौ च न भोक्त-
व्यम् । प्रातःसंध्यायां चन्द्रस्य ग्रस्तास्ते पूर्वरात्रावुत्तरे-
ऽहि च न भोक्तव्यमित्यर्थः । चन्द्रग्रस्तास्ते उत्तरदिने
संध्याहोमादौ न दोषः । तदाहोशनाः-

ग्रस्ते चास्तंगते त्विन्दौ ज्ञात्वा मुक्त्यवधारणम् ।

*स्नानहोमादिकं कार्यं भुञ्जीतेन्दूदये पुनः ॥

एतदनाहिताग्निविषयम् । 'अपराह्णे व्रतोपायनीयमश्री-
त' इति कात्यायनोक्तेर्व्रतस्य श्रौतत्वेन विहितत्वेन च
प्रचलत्वात् । अङ्घ्रिर्व्रतं कुर्यादिति निर्णयदीपः । राग-
प्राप्तभोजने कालनियमोऽयम् । तेन उवरादाविव न भो-
जनमिति कर्कानुसारिणः । बालवृद्धातुराणां तु ग्रहण-
यामात्पूर्वमेकयामो निषिद्धः ।

*सायाहे ग्रहणं चेत्स्यादपराह्णे न भोजनम् ।

अपराह्णे न मध्याहे, मध्याहे न तु सङ्गवे ॥

भुञ्जति सङ्गवे चेत्स्यान्न पूर्वं भोजनक्रिया ॥

इति मार्कण्डेयोक्तेः । इदं च *बालादिविषयम् । 'वा-

स्नानस्यौदायिकत्वात् । मोक्षस्नानानन्तरं च भोजनम्, उक्तब्रह्मा-
ण्डान् । संवत्सरदीपे तु स्नानपाकादिकमिति पाठः । तत्र "शास्त्रा-
वगतमुक्त्युत्तरमुदयात्पूर्वमपि पाकादि कार्यं, भोजनं तूदयोत्तरमित्य-
र्थः" इत्युक्तम् । शिष्टास्तूदयोत्तरमेव सर्वं कुर्वन्तीति विवेचने ।
*सायाहे इति स्पष्टं भागपञ्चकं, तच्च रात्रावपि उपलक्षणम् । तेन
चन्द्रसूर्यग्रहलाभः । एवं चावतारिकायां यामपदद्वयं भागार्थ-
कम् । यद्वाऽवतारिकारूपधार्मिकव्याख्यादर्शनात्सायाहादिपदमेव
यामार्थकं चतुर्थयामे ग्रहणं चेत् तृतीययामे न भोजनमित्यादिरर्थः ।
तत्र सङ्गवे चेदिति दृष्टान्तः । *बालादीति । असमर्थेत्यर्थः ।

लवृद्धातुरैर्विना' इति पूर्वोक्तेः । वेधकाले ग्रहणे वा पक्क-
मन्नं त्याज्यम् ।

सर्वेषामेव वर्णानां *सूतकं राहुदर्शने ।

स्नात्वा कर्माणि कुर्वीत शृतमन्नं विवर्जयेत् ॥

इति हेमाद्रौ षट्त्रिंशन्मतात् । शृतमिति तदन्त-
रितस्योपलक्षणम् ।

नवश्राद्धेषु यच्छिष्टं ग्रहपर्युषितं च यत् ।

इति मिताक्षरायां वचनात् । भार्गवार्चनदीपिकायां
ज्योतिर्निबन्धे मेधातिथिः—

*आरनालं पयस्तक्रं दधि स्नेहाज्यपाचितम् ।

मणिकस्थोदकं चैव न दुष्येद्राहुसूतके ॥

मन्वर्थमुक्तावल्याम्—

अन्नं पक्कमिह त्याज्यं स्नानं सवसनं ग्रहे ।

वारिं तक्रारनालादि तिलदर्भैर्न दुष्यति ॥

जले त्वदोषो गाङ्गविषयः—

ग्रहोषितं जलं पीत्वा पादकृच्छ्रं समाचरेत् ।

इति तत्रैव चतुर्विंशतिमतेऽन्यजलस्य दोषोक्तेः ।

*सूतकमिति । तद्विहितेतरकर्मानार्थकारार्थम् । *आरनाल-
मिति प्रतिप्रसवः । अन्यश्च स स्मृत्यन्तरे—

आरनालं तथा क्षीरं किलाटं दधिसक्तवः ।

स्नेहपकं च तैलं च न कदाचित्प्रदुष्यति ॥

अत्र विशेषः ।

आरनालं च तक्रं च ह्लादेयं घृतपाचितम् ।

उदकं च कुशच्छन्नं न दुष्येद्राहुसूतके ॥

स्मृत्यन्तरे—

जले घृते तथा तैले सन्धाने गोरसेषु च ।

वेधकाले ग्रहणे भोजने प्रायश्चित्तमुक्तं माधवीये का-
त्यायनेन—

चन्द्रसूर्यग्रहे भुक्त्वा प्राजापत्येन शुद्ध्यति ।

तस्मिन्नेव दिने भुक्त्वा त्रिरात्रेणैव शुद्ध्यति ॥ इति ।

ग्रहणे च *त्रिरात्रमेकरात्रं चोपवासः श्रेयोऽर्थिना कार्यः ।

एकरात्रमुपोष्यैव स्नात्वा दत्वा च शक्तिः ।

कञ्चुकादिव सर्पस्य निवृत्तिः पापकोशतः ॥

त्रिरात्रं समुपोष्यैवं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

स्नात्वा दत्वा च विधिवन्मोदते ब्रह्मणा सह ॥

इति हेमाद्रौ लैङ्गोक्तेः । इदं च पुण्यतिरिक्त-
विषयम् ।

आदित्येहानि संक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

पारणं *चोपवासं च न कुर्यात्पुत्रवान् गृही ॥

इति जैमिनिवचनात् । *यदा रवेग्रस्तास्तस्तदा पु-

कुशान्तरायं कुर्वीत ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

आरनालं=काञ्जिकं, घृतपाचितं=द्रोणाढकादिमितं कठिनतरं
वा वद्धपक्वान्नमिति वाक्यात् । प्राजापत्यं=पंडुपवासतुल्यं, तदर्द्धः
त्रिरात्रोपवासः । ग्रस्तास्तोत्तरनिषिद्धकालभोजनेऽपि स एव
कार्यः । “तस्मिन्नेव दिने” इत्यविशेषोक्तेः । “स्त्रीवालवृद्धानां
तत्तदर्थम्” इति विवेचने । *त्रिरात्रमित्यादि । एकरात्रो-
पवासो ग्रहणवत्यहोरात्र एव । तथैव प्रतीतेः शिष्टाचाराच्च ।
क्त्वाप्रत्ययः समानकर्तृकत्वे ‘मुखं व्यादाय स्वपिति’ इति
वत् । त्रिरात्रोपवासेऽपि तृतीयमहोरात्रं ग्रहणवदेव । यद्रोपवास-
द्वयमपि क्त्वाप्रत्ययवशात्पूर्वदिने एव, ग्रहणे पारणानिषे-
धात् । *पारणं चेति । पुत्रिणः ग्रहणे पारणोपवासयो-
निषेधात् तदन्यस्य ग्रहणदिने तत्पूर्वदिने चोपवास इति गम्य-
ते । *यदा त्वित्यादि । मार्कण्डेये एकप्रहरवर्जनं सायान्हे

त्रिणः *प्रहरद्वयं हित्वा वालादिवद्भोजनं, न तूपवासः ।
'सायाहे ग्रहणं चेत्स्यात्' इति पूर्वोक्तमार्कण्डेयवचनात् ।

सायाहे सङ्गवेऽनीयाच्छारदे सङ्गवादधः ।

मध्याहे परतोऽश्नीयान्नोपवासो रविग्रहे ॥

इति स्मृतेश्चेति हेमाद्रिः । शारदोऽपराह्णः । माधव-
मते तु पुत्रिणोऽपि तत्रोपवासं एव । 'अहोरात्रं न
भोक्तव्यम्' इति पूर्वोक्तनिषेधस्य तेनापि पालनीय-
त्वात् । उपवासनिषेधस्तु व्रतरूपोपवासपरः कृष्णैका-
दशीनिषेधवादिति । मदनरत्नेऽप्येवम् । *इदमेव च
युक्तम् । वर्धमानस्तु 'अहोरात्रं न भोक्तव्यम्' इति
शातातपीयाग्रे ।

सूर्याचन्द्रमसोर्लोकानक्षयान्याति मानवः ।

इति फलश्रुतसुत्यदर्शने उपवासः काम्यः *न त्वयं
निषेध इत्याह । तन्न । अत्र व्रतत्वेपि *प्रागुक्तविष्णुधर्मे
निषेधावश्यंभावात् । तथा च व्यासः—

रविग्रहः सूर्यवारे सोमे सोमग्रहस्तथा ।

चूडामणिरिति ख्यातस्तत्र दत्तमनन्तकम् ॥

वारेष्वन्येषु यत्पुण्यं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

सङ्गवे' इत्यत्र प्रहरद्वयवर्जनं, तत्र वालादीनां प्रहरद्वयवर्जनं मुख्य-
म्, एकप्रहरवर्जनं त्वनुकल्पः । *पुत्रिण इति । पुत्री वाला-
दिवत् "नोपवासो रविग्रहे" "न कुर्यात्पुत्रवान् शृही" इत्यनयोरेक-
विषयत्वलाभात् । समर्थं च पुत्रिणि नैकप्रहरवर्जनं, किं त्वसम-
र्थं तत्रेत्यर्थः । *इदमेव चेति । वालादिभिस्तु सर्वं दिनं नक्तं वा
भोजनं विना स्थातुमशक्यत्वान्निषेधो न पालनीयः, किं तूक्तकल्पा-
नुकल्पौ कार्याविति भावः । *न त्वयमिति । न हि निन्दान्या-
यादिति भावः । *प्रागुक्तेति । तथा च काम्य इव नित्योऽप्युप-

तत्पुण्यं कोटिगुणितं योगे चूडामणौ स्मृतम् ॥

अत्र चाद्यन्तयोः स्नानं कुर्यात् ।

*ग्रस्यमाने भवेत्स्नानं ग्रस्ते होमो विधीयते ।

मुच्यमाने भवेद्दानं मुक्ते स्नानं विधीयते ॥

इति हेमाद्रौ वचनात्,

स्नानं स्यादुपरागादौ मध्ये ह्यमः सुरार्चनम् ।

इति ब्रह्मवैवर्तच ।

सर्वेषामेव वर्णानां मृतकं राहुदर्शने ।

सचैलं तु भवेत्स्नानं सूतकान्नं च वर्जयेत् ॥

वासो भवत्येवेति भावः । *ग्रस्यमाने इति । एतच्च स्नानादि रात्रावपि ।

तथापरागपातादौ स्नाने दाने निशा शुभा ।

इत्युक्ते,

स्नानं दानं तपः श्राद्धमनन्तं राहुदर्शने ।

आसुरी रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

इत्युक्तेश्च । दानं चात्यावश्यकम् ।

अयनादौ सदा देयं द्रव्यमिष्टं गृहेषु यत् ।

षडशीतिमुखे चैव विमोक्षे चन्द्रमूर्ययोः ॥

इति शातातपोक्तसदाशब्दात् । अत एव मलमासेऽपि कार्यमित्युक्तम् । दानं चापात्रायापि ।

अश्रोत्रियः श्रोत्रियो वा पात्रं वाऽपात्रमेव वा ।

विप्रब्रुवो वाऽपि विप्रो ग्रहणे दानमर्हति ॥

इति बौधायनोक्तेः । श्रोत्रियः=संस्कारवेदाध्ययनोभय-
युक्तः । अश्रोत्रियः=तदन्यतरहीनः । पात्रं—

न विद्यया केवलया तपसा वाऽपि पात्रता ।

यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रकीर्तितम् ॥

इति याज्ञवल्क्योक्तं विद्यातपोयुक्तम् । विप्रब्रुवः=सुसंस्कृतोऽप्य-

इति वृद्धवसिष्ठोक्तेश्च । *सचैलत्वं मुक्तिसनानपरामिति
मदनरत्ने उक्तम् । भार्गवार्चनदीपिकायां चतुर्विंशतिमते—

*मुक्तौ यस्तु न कुर्वीत स्नानं ग्रहणसूतके ।

स सूतकी भवेत्तावद्यावत्स्यादपरो ग्रहः ॥

इदं च स्नानममन्त्रकं कार्यमिति स्मृतिरन्तावल्याम् ।
तत्र तीर्थविशेषो भारते—

गङ्गास्नानं प्रकुर्वीत ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

महानदीषु वाऽन्यासु स्नानं कुर्याद्यथाविधि ॥

महानदीष्वपि मासविशेषे काश्चिच्छ्रेष्ठाः ।

प्रयागं देविका रेवा सन्निहत्या च वारणम् ।

सरस्वती चन्द्रभागा कौशिकी तापिका तथा ॥

सिन्धुर्गण्डाकिका चैव शरयूः कार्तिकादितः ॥

*मूलं हेमाद्रौ स्पष्टम् । व्यासः—

ध्ययनादिरहितः ।

नाध्यापयति नार्थीते स भवेद् ब्राह्मणब्रुवः ॥

इति चतुर्विंशतिमतात् । सूतकान्नं=ग्रहणकाले ततः प्राग्वा
पकमन्नम् । *सचैलत्वमिति ।

ग्रहणे शावमाशौचं त्रिमुक्तौ सौतिकं स्मृतम् ।

तयोः संपत्तिमात्रेण उपस्पृश्य क्रियाक्रमः ॥

इति ब्रह्माण्डे स्पर्शे मोक्षे च सपिण्डमृतसूतिवदशुचित्वो-
क्त्या तयोरिव अनयोरपि सचैलमेव स्नानं कार्यं, तदुत्तरं च क-
र्माधिकारः । एवं—

यत्र पुंसः सचैलं स्यात् स्नानं तत्र सुवासिनी ।

कुर्वीतैवाशिरः स्नानं शिरोरोगी जटी तथा ॥

इत्यपि न प्रवर्त्तते शावाद्यभिधानात् इत्यभिप्रायः । मुक्ति-
स्नानं चावश्यकमित्याह—*मुक्ताविति । *अमन्त्रकमिति ।

मन्त्राणामविधानाद् विकृतेरभावेनातिदेशाप्रवृत्तेश्च । *मूल-

मिति । हेमाद्रौ-

इन्दोर्लक्षगुणं पुण्यं रवेर्दशगुणं ततः ॥

गङ्गातोये तु संप्राप्ते इन्दोः कोटी रवेर्दश ॥

गवां कोटिसहस्रस्य यत्फलं लभते नरः ।

तत्फलं लभते मर्त्या ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

*असंभवे तु माधवीये शङ्खः-

वाष्पिकूपतडागेषु गिरिप्रस्रवणेऽपि च ।

नद्यां नदे देवखाते सरसीपूद्भृताम्बुनि ॥

उष्णोदकेन वा स्नायाद् ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ॥

अत्र तारतम्यमाह मार्कण्डेयः-

शतिसुष्णोदकात्पुण्यमपारक्यं परोदकात् ।

भूमिष्ठमुद्भृतात्पुण्यं ततः प्रस्रवणोदकम् ॥

ततोऽपि सारसं पुण्यं ततः पुण्यं नदीजलम् ।

तीर्थतोयं ततः पुण्यं महानद्यम्बु पावनम् ॥

ततस्ततोऽपि गङ्गाम्बु पुण्यं पुण्यंस्ततोऽम्बुधिः ॥ इति ।

कार्तिके ग्रहणं श्रेष्ठं गङ्गायमुनसङ्गमे ।

मार्गे तु ग्रहणं प्रोक्तं देविकायां महामुने ॥

पौषे तु नर्मदा पुण्या माघे सन्निहिता शुभा ।

फाल्गुने वरणा पुण्या चैत्रे पुण्या सरस्वती ॥

वैशाखे तु महापुण्या चन्द्रभागा सरिद्वरा ।

ज्येष्ठे तु कौशिकी पुण्या आपाहे तापिका नदी ॥

श्रावणे सिन्धुनामा तु तथा भाद्रे तु गण्डकी ।

आश्विने शरयूः श्रेष्ठा तथा पुण्या तु नर्मदा ॥

इति देवीपुराणम् । *असम्भवे त्विति ।

सर्वं भूमिसमं दानं सर्वं ब्रह्मसमा द्विजाः ।

सर्वं गङ्गासमं तोयं राहुग्रस्ते दिवाकरे ॥

*उष्णोदकमातुरविषयम् । तथा-

गोदावरी महापुण्या चन्द्रे राहुसमन्विते ।

सूर्ये च राहुणा ग्रस्ते तमोभूते महामुने ॥

नर्मदातोयसंस्पर्शं कृतकृत्या भवन्ति ते ।

पृथ्वीचन्द्रोदये प्रभासखण्डे-

गावो नागास्तिला धान्यं रत्नानि कनकं मही ।

संप्रदाय कुरुक्षेत्रे यत्फलं लभते नरैः ॥

तदिन्दुग्रहणेऽम्भोधौ स्नानाद्भवति षड्गुणम् ॥

तत्रैव सौरपुराणेऽम्बुविस्नानमुपक्रम्य-

दानानि यानि लोकेषु विख्यातानि मनीषिभिः ।

तेषां फलमवाप्नोति ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

देवीपुराणे-

गङ्गा कनखलं पुण्यं प्रयागे पुष्करं तथा ।

कुरुक्षेत्रं महापुण्यं राहुग्रस्ते दिवाकरे ॥

स्नानासंभवे स्मरणं कार्यम् ।

स्मृत्वा शतक्रतुफलं दृष्ट्वा सर्वाधनाशनम् ।

स्पृष्ट्वा गोमेधपुण्यं तु पीत्वा सौत्रानणेर्लभेत् ॥

इत्यत्र समशब्दोपादानात् ।

मृते जन्मनि संक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

अस्पृश्यस्पर्शने चैव न स्नायादुष्णवारिणा ॥

इत्यत्राह- *उष्णोदकमिति ॥

आदित्याकिरणैः पूतं पुनः पूतं च वह्निना ।

अतोव्याध्यातुरः स्नायाद्ग्रहणेऽप्युष्णवारिणा ॥

इति व्याघ्रोक्तेः । अपिनाऽस्पृश्यस्पर्शनादीनां । ग्रहः उष्णो-

दकाद्योग्यरोगिणस्तु-

आतुरे स्नान उत्पन्ने दशकृत्वौ ह्यनातुरः ।

स्नात्वा वाजिमखं पुण्यं प्राप्तुयादविचारतः ।

रविचन्द्रोपरागे च अयने चोत्तरे तथा ॥

इति मार्कण्डेयोक्तेः । अत्र*श्राद्धमाह ऋष्यशृङ्गः—

चन्द्रसूर्यग्रहे यस्तु श्राद्धं विधिवदाचरेत् ।

तेनैव सकला पृथ्वी दत्ता विप्रस्य वै करे ॥

भारते—

*सर्वस्वेनापि कर्तव्यं श्राद्धं वै राहुदर्शने ।

अकुर्वाणस्तु नास्तिक्यात्*पङ्के गौरिव सीदति ॥

विष्णुः—

राहुदर्शनदत्तं हि श्राद्धमाचन्द्रतारकम् ।

इदं चामात्रेण हेम्ना वा कार्यं, न त्वन्नेन ।

आपद्यनग्नौ तीर्थे च चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ।

इत्यादि अग्रिमक्रमेण स्नातव्यं, गोरजःस्नानादिकमपि वा कार्यम् । *श्राद्धमिति । श्राद्धं तर्पणं च स्पर्शं कार्यम् ॥

त्रिदशाः स्पर्शसमये नृप्यन्ति पितरस्तथा ।

मनुष्या मध्यकाले तु मोक्षकाले तु राक्षसाः ॥

इति वासिष्ठात् । *सर्वस्वेनापीति । यदि सङ्क्षेपेणापि सामग्रीसम्पादने सर्वस्य व्ययो भवति तदाऽपीत्यर्थः ।

विशिष्टे ब्राह्मणे प्राप्ते सूर्येन्दुग्रहणे ऽयने ॥

जन्मर्क्षग्रहपीडासु श्राद्धं कुर्वीत चेच्छया ।

इत्यत्र इच्छया चेति “श्राद्धं प्रति रुचिश्चैव” इत्येतत्समानार्थम् । अतश्चाकरणे प्रत्यवायमाह—*पङ्के इत्यादि । *घृतस्येति । घृतस्य प्राचुर्यं बोध्यम् । तेन न पाकानुपपत्तिः । तथा च अन्ननिवेदनवाक्ये ‘इदमन्नम्’ इत्यत्र पिण्डदानवाक्ये च ‘अयं पिण्डः’ इत्यत्र ‘इदं घृतम्’ इति प्रयोग इत्यर्थः । ‘गृहीते राहुणा श्राद्धभोक्तु’ इति ग्रहणकालीन-श्राद्धतर-भोजन-

आमश्राद्धं प्रकुर्वीत हेमश्राद्धमथापि वा ॥

इति शातातपोक्तेरिति हेमाद्रिमाधवादयः ।

*अपरार्कस्तु एतद्विजातीनां पाकाभावे द्रष्टव्यं ती-
र्थश्राद्धवत् ।

पाकाभावे द्विजातीनामामश्राद्धं विधीयते ।

इति सुमन्तूक्तेः ।

सैहिकेयो यदा सूर्ये ग्रसते पर्वसन्धिषु ।

गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तस्यां श्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥

*घृतेन भोजयेद्विप्रान्घृतं भूमौ समुत्सृजेत् ॥

इति वायवीयोक्तेश्चेत्याह । विज्ञानेश्वरोऽप्याह-‘ग्रहणे
श्राद्धे *भोक्तुर्दोषो दातुस्त्वभ्युदयः’ इति ।

मृतके मृतके भुङ्क्ते गृहीते शशिभास्करे ।

छायायां हस्तिनश्चैव न भूयः पुरुषो भवेत् ॥

इत्यापस्तम्बेन भोजननिषेधात् । अयं च निषेधः *श्रा-
द्धभोक्तुर्हस्तिच्छायासाहचर्यात् । अत्र *ग्रहणानिमित्तक-

व्युदासार्थम् । तत्र गजच्छायायां श्राद्धभोजने यत्प्रायश्चित्तं
तत्कार्यं “न भूयः पुरुषो भवेत्” इति दोषसाम्यात् । *अपरार्क-
स्त्विति । तुनाऽरुचिः । सा चाऽऽमश्राद्धमेव कार्यं विधानात् ।
पाकाभावे इत्यस्य यत्र पाकसम्भवस्तत्राऽऽमश्राद्धमिति नार्थः,
किन्तु यत्र पाको विहितोऽपि केनचिद्धेतुना न सम्भवति
तत्र श्राद्धं न त्याज्यं, किं तु आमश्राद्धं कार्यमित्यर्थः । ग्रहणे तु
पाको न विहित इति न पाकश्राद्धप्राप्तिः । *घृतेनेति । आम-
श्राद्धे बहुघृतस्य हेमश्राद्धे च तद्द्रव्यस्य दानार्थं, घृतमिति तु
आमहेमश्राद्धयोः प्रचुरघृतद्रव्यकपिण्डदानार्थम् । *भोक्तु-
रिति । विज्ञानेश्वरोऽपि ब्राह्मणात्प्रतिगृह्य भोजनार्थकः क्षत्रि-
यादेः प्रतिगृह्य यथेष्टविनियोगोपलक्षणम् । *श्राद्धभोक्तुरिति ।

आद्येनैवामासंक्रान्त्यादिनैमित्तिकानां सिद्धिः । 'दा-
र्शिकालभ्ययोरपि' इति कालादर्शोक्तेः ।

अत्राशौचमध्येऽपि स्नानश्राद्धादि कार्यमेव ।

सूतके मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने ।

*तावदेव भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्न दृश्यते ॥

इति माधवीये बृहवसिष्ठोक्तेः ।

*स्मार्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके ।

इति व्याघ्रपादोक्तेश्च । कालादर्शे अङ्गिराः-

सर्वे वर्णाः सूतकेऽपि मृतके राहुदर्शने ।

स्तात्वा श्राद्धं प्रकुर्वीरन्दानं शाक्यविवर्जितम् ॥

मदनपारिजातेऽप्येवम् । तेन

स्नानमात्रं प्रकुर्वीत दानश्राद्धविवर्जितम् ।

इति *निर्मूलं वदन्तो गौडाः परास्ताः । इयं च शु-

अस्य श्राद्धीयं प्रतिग्रहीतुरित्यर्थः । तस्यैव "न भूयः पुरुषो भवेत्"
इति दोष इति । *ग्रहणेति । देशकालाद्यविशेषे, न तु तद्विशेषे ।
*तावदेवेति । ग्रहणविहितसकलकर्मसु इति शेषः । स्नानमात्रे
तद्वैयर्थ्यात् । अत एवानुपदमियं चेत्यादि । *स्मार्त्तोति । सूतके=
आशौचे राहोस्तदुपरागादन्यत्र तदन्यनिमित्तकानां स्मार्तकर्मणां
परित्यागो न तु तन्निमित्तकानामित्यर्थः । जननमरणनिमित्तकाशौ-
चप्रयुक्तानाधिकारः अविशेषेण ग्रहणनिमित्तककर्मसामान्ये ना-
स्तीति यावत् ।

चन्द्रसूर्यग्रहे स्नायात् सूतके मृतके तथा ।

इत्यादिविशेषविधिस्तु स्नानाकरणेऽनिष्टविशेषबोधनार्थ इति हे
माद्रिः । एतन्मते स्मार्तः सायंहोमादिः नवघटिकादिगौणकाले ग्र-
हणानन्तरं कार्यः । "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत" इत्यादिश्रुत
एव स्वर्गे "सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासौ" इति तदतिरिक्तविष-

द्विरविशेषान्मन्त्रदीक्षापुरश्चरणादिसर्वस्मार्तकर्मविष-
या । मदनरत्नेऽप्येवम् । रजस्वलायास्तु भार्गवार्चनदीपि-
कायां सूर्योदयनिबन्धे—

न स्नानादिदोषोऽस्ति ग्रहे होमजपादिषु ।

ग्रस्ते स्नायादुदक्यापि तीर्थाद्बुधृत्य वारिणा ॥ इति ।

अत्र—

स्नाने नैमित्तिके प्राप्ते नारी यदि रजस्वला ।

पात्रान्तरिततोयेन स्नानं कृत्वा व्रतं चरेत् ॥

इति मिताक्षरोक्तो विधिर्ज्ञेयः ।

तथा ग्रहणे रात्रावपि श्राद्धादि कार्यम् ।

ग्रहणोद्वाहसंक्रान्तिपात्रार्तिप्रसवेषु च ।

*दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि तदिष्यते ॥

इत्यपरार्कं व्यासोक्तेः,

चन्द्रग्रहे तथा रात्रौ स्नानं दानं प्रशस्यते ।

इति देवलोक्तेश्च । यदा तु ज्योतिःशास्त्रगम्ये दिने

चन्द्रग्रहो रात्रौ सूर्यग्रहस्तदा दानस्नानादि न कार्यम् ।

सूर्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहस्तथा ।

तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्याद्दानं न च क्वचित् ॥

वदयं स्नानान्यविषयक इत्यन्ये । सूतके यः स्मार्तकर्मत्यागः सं-
राहुसूतकादन्यत्र । अत्र तु तत्कालप्राप्तानां तेषां न त्याग इत्यर्थ इति ।
इदानीन्तनास्ते तु ग्रहणमध्येऽपि तमनुतिष्ठन्ति ।

*निर्मूलमिति । परासहेतुगर्भम् । नैमित्तिके इत्य-
नेन—सोमयागप्रारम्भानन्तरं रजस्वलाया न स्नानं, किं तु
तद्वस्त्रत्यागयोनिशोधनादिकमेवेति श्रौतग्रन्थसंमतं लभ्यते, व्रतं
रजस्वलाया विहितम् । *दानमिति । श्राद्धस्य विप्रापेक्षया

इति पदत्रिंशन्मतात् । ग्रहणदिने वार्षिकश्राद्धप्राप्तौ
तु प्रयोगपारिजाते गोभिलः—

दर्शं रविग्रहे पित्रोः प्रत्यादिदमुपस्थितम् ।

अन्नेनासम्भवे हेम्ना कुर्यादामेन वा सुतः ॥ इति ।

अत्र रविपितृसुतशब्दाः प्रदर्शनार्थाः, न्याय-
साम्यात् । तेन चन्द्रग्रहणेऽपि सपिण्डादिवार्षिकमश्रा-
दिना तद्दिने एव कार्यमिति मदनपारिजाते व्या-
ख्यातम् । पृथ्वीचन्द्रोदयेऽप्येवम् । तेन यानि—

आमश्राद्धं प्रकुर्वीत माससंवत्सरादृते ।

अन्नेनैवादिदं कुर्याद्वेम्ना वामेन न क्वचित् ॥

इति मरीचिलौगाक्ष्यादिवचनानि, तानि ग्रहणदि-
नातिरिक्तविषयाणि । निर्णयामृतेऽप्येवम् । यानि तु—

ग्रहणात् द्वितीयेऽहि रजोदोपात्तु पञ्चमे ।

ग्रस्तोदये यदा चन्द्रे प्रत्यब्दे समुपस्थितम् ॥

तद्दिने चोपवासः स्यात्प्रत्यब्दं तु परेऽहनि ।

तथा—

ग्रस्तावेवास्तमानं तु रवीन्दू प्राप्तुतो यदि ।

प्रत्यब्दं तु तदा कार्यं परेऽहन्येव सर्वदा ॥

चन्द्रसूर्योपरागे च तथा श्राद्धं परेऽहनि ।

इत्यादि वचनानि, तानि महाविबन्धेषु काप्यनु-
पलम्भान्निर्मूलानि, प्रत्युत पूर्वाक्तनिबन्धेषु तद्दिन एव
श्राद्धमुक्तमित्यलम् ।

दानत्वात् सद्ग्रहः । श्राद्धं च दिवाभोजनमकृत्वा कार्यं न
तु भोजनं कृत्वा । श्राद्धात्प्राक् तद्दिनभोजननिषेधस्येहापि नि-
ष्प्रत्यूहं प्रवृत्तेः । तर्पणं तु श्रुत्वाऽपि कथं चिन्नित्यतर्पणवदिति
सम्प्रदायः ।

ग्रहणादिसप्तदिनपर्यन्तं रामगोपालाद्यागमदीक्षोक्ता
शिवार्चनचन्द्रिकायां ज्ञानार्णवे—

*मन्त्राचारम्भणं कुर्याद्ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

ग्रहणाद्वाऽपि देवेशि कालः सप्तदिनावधि ॥ इति ।

रत्नसागरे—

* (१) सत्तीर्थेऽर्कविधुग्रासे *तन्तुदामनपर्वणि ।

*मन्त्रदीक्षां प्रकुर्वाणो मासर्क्षादीन्न शोधयेत् ॥

*मन्त्रादीनि । आदिना पुरश्चर्यादिग्रहः *सत्तीर्थे इ-
त्यादि । अङ्गत्वे सप्तमी न तु निमित्तत्वे । तेन तेषु तदकरणेऽपि
न दोषः । एवं तुलादिमहादानादावपि ग्रहणस्याङ्गत्वमेव न निमि-
त्तत्वमित्यूह्यम् । *तन्तित्वति । पवित्रारोपणदमनारोपणकालयोः ।

*मन्त्रदीक्षा—मन्त्रोपदेशः ।

महादीक्षा तथा दीक्षा उपदेशस्तथा परः ।

युगे युगे च कर्त्तव्य उपदेशः कलौ युगे ॥

इत्युक्तः ।

चन्द्रसूर्यग्रहे तीर्थे सिद्धक्षेत्रे शिवालये ।

मन्त्रमात्रप्रकथनमुपदेशः स उच्यते ॥

इत्युपदेशस्वरूपम् । गुर्वलाभे तु मन्त्रशास्त्रे—

गुरोरभावे विप्रेन्द्र मन्त्रग्रहणमुच्यते ।

कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां दक्षिणामूर्तिसन्निधौ ॥

ताडपत्रे (२) मनुं लिख्य स्थापयीत तदग्रतः ।

क्षीरखण्डादि नैवेद्यं स्थापयीत ततः शिवे ॥

ताडपत्रं समालोच्य पठेदष्टोत्तरं शतम् ।

एवं गृहीतो मन्त्रश्चेद्गुरोरपि विशिष्यते ॥

(१) 'चन्द्रसूर्यग्रहे तीर्थे महापर्वादिके तथा' इति काचित्पाठः ।

(२) मनुं=प्राह्यमन्त्रम् ।

अत्र सूर्यग्रहणमेव *मुख्यम् ।

सूर्यग्रहणकाले तु नान्यदन्वपितं भवेत् ।

सूर्यग्रहणकालेन समो नान्यः कदाचन ॥

न मासतिथिवारादिशोधनं सूर्यपर्वणि ।

इति तत्रैव कालोत्तरवचनात् ।

*चन्द्रग्रहे तु या दीक्षा या दीक्षा व्रतचारिणाम् ।

वनस्थस्य च या दीक्षा दारिद्र्यं सप्तजन्मसु ॥

इति तत्रैव योगिनीतन्त्रे निषेधाच्च ॥

ग्रहणं च जन्मराश्यादौ निषिद्धम् । तदुक्तं ज्योतिषे-

त्रिषददशाऽऽयोपगतं नराणां ।

शुभप्रदं स्याद्ग्रहणं रवीन्द्रोः ।

द्विसप्तनन्देषु मध्यमं स्या-

च्छेषेष्वनिष्टं कथितं मुनीन्द्रैः ॥ इति ।

आयः=एकादश, नन्दाः=नव, इषुः=पञ्च । म-
दनरत्ने गर्गः-

जन्मसप्ताष्टरिःफाङ्कदशमस्थे *निशाकरे ।

दृष्टोऽरिष्टप्रदो राहुर्जन्मर्क्षे निधनेऽपि च ॥

रिःफं=द्वादश, अङ्कः=नव, निधनं=सप्तमतारा ।

पृथ्वीचन्द्रोदये विष्णुधर्मे-

यत्तक्षत्रगतो राहुर्ग्रसते शशिभास्करो ।

तज्जातानां भवेत्पीडा ये नराः शान्तिवर्जिताः ॥

गुरौ संभाविता दोषाः प्रायेण तु कलौ युगे ।

एवं गृहीते मन्त्रस्य सिद्धिर्भवति पार्वति ॥ इति ।

*मुख्यमिति । सूर्यग्रहदीक्षायाः प्राशस्त्यार्थमिदम् । अन्यथा
ज्ञानार्णवधृतचन्द्रपदवैयर्थ्यात् । *चन्द्रग्रहे त्विति । निन्दाऽपि
स्तुत्यर्थेवेति द्रष्टव्यम् । *निशाकरे इति । दिवाकरोऽपि ग्राह्यः ।

तत्रैव पुराणान्तरे—

सूर्यस्य संक्रमो वाऽपि ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ।

*यस्य त्रिजन्मनक्षत्रे तस्य रोगोऽथ वा मृतिः ।

*तस्य दानं च होमं च देवार्चनजपौ तथा ।

उपरागाभिषेकं च कुर्याच्छान्तिर्भविष्यति ॥

स्वर्गेन वाऽथ पिष्टेन कृत्वा सर्पस्य चाकृतिम् ।

ब्राह्मणाय ददेत्तस्य न रोगादिश्च तत्कृतः ॥

जन्मनक्षत्रं तत्पूर्वोत्तरे च त्रिजन्मनक्षत्रमित्युच्यते ।

जन्मदशमैकोनविंशतितारा इति केचित् । सर्पस्य=त-

दाकारस्य राहोरित्यर्थः । अद्भूतसागरे भार्गवः—

यस्य राज्यस्य नक्षत्रे स्वभानुरपरज्यते ।

राज्यभङ्गं सुहृन्नाशं मरणं चात्र निर्दिशेत् ॥

राज्यस्य नक्षत्रम्=अभिषेकनक्षत्रमिति तत्रैव व्याख्यातम् । भार्गवार्चनदीपिकायां ज्योतिःसागरे—

*सौवर्णं कारयेन्नागं पलेनाथ पलार्धतः ।

तदर्धेन तदर्धेन फणायां मौक्तिकं न्यसेत् ॥

ताम्रपात्रे निधायथ घृतपूर्णं विशेषतः ।

कांस्ये वा कान्तलोहे वा न्यस्य दद्यात्सदक्षिणम् ॥

चन्द्रग्रहे तु रूप्यस्य त्रिम्बं दद्यात्सदक्षिणम् ।

*यस्येति । होरायां ग्रहणे तु—

होरायां गृह्यते यस्य स वा मरणमृच्छति ।

इति द्रष्टव्यम् । *तस्य दानं चेति । विभवे दानहोमौ, तदभावे एकैकं; चकारद्वयात् । होमदेवार्चनजपेषु विशेषस्तत्रैव ।

मण्डलाधिपदैवत्यैर्मन्त्रैर्मृत्युञ्जयादिभिः ।

होमं कुर्यात्प्रयत्नेन तत्तन्मन्त्रान् जपेत्सुधीः ॥ इति ।

मण्डलानि=तत्तन्नक्षत्रगणात्मकानि, तदधिपाः=अग्निवरुणवाय्विन्द्राः । नोगमात्रदानमशक्तस्य । शक्तस्य त्वाह—*सौवर्णमिति ।

नागं रुक्ममर्घं सूर्यग्रहे विम्बं च हेमजम् ॥

*तुरङ्गरथगोभूमितिलसर्पिश्च काञ्चनम् ॥

कालाविवेकेऽपि—

सुवर्णानिर्मितं नागं सतिलं कांस्यभाजनम् ।

सदाक्षिणं सवस्त्रं च ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥

सौवर्णं राजतं चाऽपि विम्बं कृत्वा स्वशक्तितः ।

उपरागभवक्लेशच्छिदे विप्राय कर्षयेत् ॥

मन्त्रस्तु—

तमोमय महाभीम सोमसूर्यविमर्दन ।

हेमताराप्रदानेन मम शान्तिप्रदो भव ॥

विधुन्तुद नमस्तुभ्यं सिंहिकानन्दनाच्युत ।

दानेनानेन नागस्य रक्ष मां वेधजाद्गयात् ॥ इति ।

अत्र शान्तिरप्युक्ता हेमाद्रौ मात्स्ये—

यस्य राशिं समासाद्य भवेद्ग्रहणसंभवः ।

स्नानं तस्य प्रवक्ष्यामि मन्त्रौषधिसमन्वितम् ॥

चन्द्रोपरागं सम्प्राप्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।

संपूज्य चतुरो विप्रान् शुक्लमाल्यानुलपनैः ॥

पूर्वमेवोपरागस्य समानीयौषधादिकम् ।

स्थापयेच्चतुरः कुम्भानव्रणान्सलिलान्वितान् ॥

गजाश्वरथपावल्मीकसङ्गमाद् हृदगोकुलात् ।

राजद्वारप्रदेशाच्च मृदमानीय निक्षिपेत् ॥

*तुरङ्गेति । गजादेर्दानमामान्यस्य चोपलक्षणम् । राज्याभिषेकनक्षत्रोपरागे च दानहोमादिवत्तुरङ्गादिदानमप्यत्यावश्यकं, शान्तिश्च कार्या । पुरश्चरणचन्द्रिकायां—

अथान्येन प्रकारेण पुरश्चरणमिष्यते ।

ग्रहणेऽर्कस्य चेन्दोर्वा शुचिः पूर्वमुपोषितः ॥

नद्यां समुद्रगामिन्यां नाभिमात्रोदके स्थितः । इति ।

पञ्चगव्यं पञ्चरत्नं पञ्चत्वक् पञ्चपल्लवंम् ।
 रोचनं पद्मकं शङ्खं कुङ्कुमं रक्तचन्दनम् ॥
 शुक्तिस्फटिकतीर्थाम्बुसितसर्पपङ्कगुलान् ।
 मधुकं देवदारुं च विष्णुकान्तां शतावरीम् ॥
 बलां च सहदेवीं च निशाद्वितयमेव च ।
 गजदन्तं कुङ्कुमं च तथैवोशिरचन्दनम् ॥
 एतत्सर्वं विनिक्षिप्य कुम्भेष्ववावाहयेत्सुरान् ।
 सर्वे समुद्राः सरितस्तीर्थानि जलदा नदाः ॥
 आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ।
 योऽसौ वज्रधरो देव आदित्यानां प्रभुर्मतः ॥
 सहस्रनयनः शक्रो ग्रहपीडां व्यपोहतु ।
 मुखं यः सर्वदेवानां सप्तार्चिरमितद्युतिः ॥
 चन्द्रोपरागसम्भूतामग्निः पीडां व्यपोहतु ।
 यः कर्मसाक्षी लोकानां धर्मो महिषवाहनः ॥
 यमश्चन्द्रोपरागोत्थां ग्रहपीडां व्यपोहतु ।
 रक्षोगणाधिपः साक्षान्नीलाञ्जनसमप्रभः ॥
 खड्गहस्तोऽतिभीमश्च ग्रहपीडां व्यपोहतु ।
 नागपाशधरो देवः सदा मकरवाहनः ॥
 स जलाधिपतिर्देवो ग्रहपीडां व्यपोहतु ।
 प्राणरूपो हि लोकानां सदा कृष्णमृगप्रियः ॥
 वायुश्चन्द्रोपरागोत्थां ग्रहपीडां व्यपोहतु ।
 योऽसौ निधिपतिर्देवः खड्गशूलगदाधरः ॥
 चन्द्रोपरागकलुषं धनदोऽत्र व्यपोहतु ।
 योऽसाविन्द्रधरो देवः पिनाकी वृषवाहनः ॥
 चन्द्रोपरागपापानि स नाशयतु शंकरः ।
 त्रैलोक्ये यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥
 ब्रह्मविष्णवर्करुद्राश्च दहन्तु मम पातकम् ।

एवमावाहयेद्देवान्मन्त्रैरोभिश्च वारुणैः ॥
 एतानेव तथा मन्त्रान्स्वर्णपट्टे विलेखयेत् ।
 ताम्रपट्टेऽथ वाऽऽलिख्य नववस्त्रे तथैव च ॥
 मस्तके यजमानस्य निदध्युस्ते द्विजात्तमाः ।
 कलशान् द्रव्यसंयुक्तान्नानारूपसमन्वितान् ॥
 गृहीत्वा स्नापयेद् गृहं भद्रपीठोपरि स्थितम् ।
 पूर्वैरेव तु मन्त्रैश्च यजमानं द्विजात्तमाः ॥
 अभिप्रेकं ततः कुर्यान्मन्त्रैर्वारुणसूक्तकैः ।
 आचार्यमर्चयेत्पश्चात्स्वर्णपट्टं निवेदयेत् ॥
 आचार्यदक्षिणां दद्याद्गोदानं च स्वशक्तितः ।
 होमं वाऽपि प्रकुर्वीत तिलैर्व्याहृतिभिस्तथा ॥
 दानं च शक्तितो दद्याद्यदीच्छेदात्मनो हितम् ।
 सूर्यग्रहे सूर्यनामयुक्तान्मन्त्रांश्च कीर्तयेत् ॥
 अनेन विधिना यस्तु ग्रहणे स्नानमाचरेत् ।
 न तस्य ग्रहणे दोषः कदाचिदपि जायते ॥
 इति ग्रहणशान्तिः ॥

भार्गवार्चनदीपिकायां ब्रह्मसिद्धान्ते—

सर्वैः पटस्थितं वीक्ष्यं खस्थं तैलाभ्युदर्पणैः ।

ग्रहणं गुर्विणी जातु न पश्येत् पटं विना ॥

तथा मङ्गलकृत्येषु विधिविशेषो हेमाद्रौ—

त्रयोदश्यादितो वर्ज्यं दिनानां नवकं ध्रुवम् ।

माङ्गल्येषु समस्तेषु ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

प्रकारान्तरं तत्रैवोक्तम्—

द्वादश्यादिवृत्तयान्तो वेध इन्दुग्रहे स्मृतः ।

एकादश्यादिकः सौरे चतुर्थ्यन्तः प्रकीर्तितः ॥

इदं च पूर्णग्रासे । *ग्रहं खण्डग्रहे तयोः' इति त-

*ग्रहमिति । तदुक्तं दीपिकायां—“खण्डग्रहे त्वेतयोः प्राक् प-

त्रैवोक्तेः । इदं च *ग्रस्तास्ते त्रिदिनं पूर्वम्' इति नारदेन
ग्रस्तास्ते विशेषोक्तेर्ग्रस्तास्तभिन्नग्रहणपरम् । ज्योतिर्नि-
बन्धे च्यवनः—

ग्रहणात्पातभं त्याज्यं मङ्गलेषु ऋतुत्रयम् ।

यावच्च रविणा भुक्त्वा मुक्तं भं दग्धकाष्ठवत् ॥

अन्यानि चाग्नेयादिसण्डलानि तत्फलं वर्णाविकारा-
दिफलं च दैवज्ञेभ्यो ज्ञेयम् । पुरश्चरणचन्द्रिकायाम्—

*चन्द्रसूर्योपरागे च स्नात्वा प्रयतमानसः ।

*स्पर्शादिमोक्षपर्यन्तं जपेन्मन्त्रं समाहितः ॥

श्वाच्च दिनं तथा ग्रहणदिनं निन्द्यम्' इति *ग्रस्तास्ते इति । 'ग्रस्तो-
दये तूत्तरं त्रिदिनम्' इति केचित् । आग्नेयादीनि=आग्नेयवारुणवा-
यव्यैन्द्राणि । अत्राथर्ववेदोक्ताः शान्तयो राजभिः कारणीयाः ।

आग्नेयीं कारयेच्छान्तिं शान्तिं कुर्याच्च वारुणीम् ।

वायवीं च तथा कुर्यान्माहेन्द्रीं तत्र कारयेत् ॥

इति कात्यायनोक्तेः । एवं राजभिस्तदितरैश्च नाडीदोषवारणाय
स्नानादि कार्यम् ।

ग्रहपरिपीडितनाडीनक्षत्रदोषशमनाय ।

सह शतपुष्पैः स्नायात्फलिनीचन्दनोशीरैः ॥

ताम्रपात्रं तिलैः पूर्णं पूर्णं वा गव्यसर्पिषा ।

भास्करग्रहणे दद्यान् नडीदोषोपशान्तये ॥

घृतकुम्भोपरि निहितं शङ्खं नवनीतपूरितं दद्यात् ।

नाड्यादिदोषशान्त्यै द्विजाय दोषाकरग्रहणे ॥

इत्यादिवाक्यात् । *चन्द्रसूर्योपरागे चेति ।

यद्वा पुण्योदके स्नात्वा शुचिः पूर्वमुपोषितः ।

इति पाठान्तरात् पूर्वोपवासानन्तरं नाभिमात्रोदके स्थितः इत्यनु-
वर्तते । *स्पर्शादीनि । अतश्च ग्रस्तोदये ग्रस्तास्ते च न पुरश्चरणम् ।

जपाद्दशांशतो होमस्तथा होमात्तु*तर्पणम् ।
 तर्पणस्य दशांशेन मार्जनं कथितं किल ॥
 तत्रैव देवतारूपं ध्यात्वात्मानं प्रपूज्य च ।
 नमोन्तं *मन्त्रमुच्चार्य तदन्ते देवताभिधाम् ॥
 द्वितीयान्तामहं पश्चादभिषिञ्चाम्यनेन तु ।
 तोयैरञ्जलिना शुद्धैरभिषिञ्चेत्स्वमूर्धनि ॥
 मार्जनस्य दशांशेन ब्राह्मणानपि भोजयेत् ।
 जपोऽर्चापूर्वको होमस्तर्पणं चाभिषेचनम् ॥
 भूदेवपूजनं पञ्चप्रकारोक्ता पुरस्कियाः ॥

तथा—

होमाशक्तौ जपं कुर्याद्धोमसंख्या*चतुर्गुणम् ।

एवं कृते तु मन्त्रस्य जायते सिद्धिरुत्तमा ॥

ग्रहणप्रसङ्गात्कुरुक्षेत्रप्रतिग्रहे प्रायश्चित्तमुच्यते ।

तत्रारुणस्मृतौ—

काम्यपुरश्चरणेन च नैमित्तिकस्य बाधः वैश्यकर्तृकप्रयोगे साप्तदश्यस्य
 काम्यैकविंशतिसंख्यया बाधवत् । अतः स्नानदानादि न
 कार्यमिति केचित् । संख्याकार्यं सामिधेनीपरिच्छेदस्तस्य सं-
 ख्योत्तरेण सिद्धेर्युक्तस्तत्र बाधः, न तत्र । काम्येन नै-
 मित्तिकस्नानादिकार्यस्य प्रत्यवायपरिहारस्यासिद्धेः । अतः पुर-
 श्चरणोत्तरमतिक्रान्तं नैमित्तिकं कार्यमित्याहुः । वस्तुतस्तं तदैव
 भार्यादिप्रतिनिधिनैव कार्यम्, एकभक्तनक्तादिवत् गौणकालविध्य-
 भावात् 'यावद्दर्शनगोचरः' इत्युक्तेश्चातिक्रान्तस्य दुष्करत्वादिति ।
 *तर्पणमिति । तत्प्रकारश्च—

मूलमन्त्रं समुच्चार्य तदन्ते देवताभिधाम् ।

द्वितीयान्तामहं *पश्चात्तर्पयामि नमोन्तक ॥

इति बोध्यः । *मन्त्रं=मूलमन्त्रम् । *चतुर्गुणमिति विषयम् ।

प्रतिग्राही कुरुक्षेत्रे न भूयः पुरुषो भवेत् ।
तथाऽपि मनसः शुद्ध्यै प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
तप्तकृच्छ्रद्वयं कुर्यादैन्दवेन समन्वितम् ।
सत्रेण वा यजेताथ जपेद्वा लक्षसप्तकम् ॥
वापीकूपतडागादिखननैर्विसृजेद्धनम् ॥ इति ।

*एतच्च—

यद्गृहितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् ।
तस्योत्सर्गेण शुद्ध्यन्ति दानेन तपसैव च ॥
इति मनूक्तेरुत्सर्गोत्तरं ज्ञेयमिति दिक् । ग्रहणान्त-
रितस्य पूर्वसंकल्पितद्रव्यस्य द्वैगुण्यं भवतीति शिष्टाः ।
पठन्ति च ब्रह्मवैवर्ते—

अन्येषां तु—

पद्गुणं चाष्टगुणितं यथासंख्यं द्विजातयः ।
तेषां स्त्रीणां तु विज्ञेयस्तेषामेव समो जपः ॥
यं वर्णमाश्रितः शूद्रस्तज्जपस्तस्य कीर्तितः ।
इत्यपि द्रष्टव्यम् ।
यद्यदङ्गं विहीयेत तस्य स्याद् द्विगुणो जपः ।
इति मन्त्रशास्त्रं तु अशक्तपरम् । तप्तकृच्छ्रं=तत्पत्याम्नायः
प्राजापत्यत्रयम् । ऐन्दवं=चान्द्रायणं, प्राजापत्याष्टकम् ।
यत्रोक्तं यत्र वा नोक्तमिह पातकनाशनम् ।
प्राजापत्येन कृच्छ्रेण शोधयेत्तान्न संशयः ॥
इति वचनात् । तदुभयोत्तरं सत्रं कार्यम्, अथ वा तदुभयोत्तरं स-
प्तलक्षगायत्रीजपः ।

मज्ज्य भोजयेद्विमान् शतं साग्रपतन्द्रितः ।

इत्युत्तरार्द्धम् । वाष्पाद्यकरणे तु विप्रेभ्यो देयमित्याह—*एतच्चे-
ति । ग्रहणभोजनेऽप्येतदेव प्रायश्चित्तम् “न भूयः पुरुषो भ-

दातव्यमिति नो कारुषां वक्तव्यं कुत्रचित्कुचित् ।

अहोरात्रमनिक्रम्य तद्दानं द्विगुणं भवेत् ॥

दशोत्तरं पर्वसु स्याच्छतं चन्द्रग्रहे भवेत् ।

सूर्यग्रहे सहस्रं तन्मरणेऽनन्तकं स्मृतम् ॥ इति ।

अत्र मूलं चिन्त्यम् ॥ अत्र केचिद्वौहृत्युल्या आहुः-“ग्रह-
णस्य निमित्तत्वेन तन्निश्चयस्य प्रयोजकत्वात् ज्योतिः-

शास्त्रादिना जातस्य ज्ञानस्य निमित्तत्वे प्राप्तेऽपि-

स्नानं दानं तपः श्राद्धमनन्तं राहुदर्शने ।

चन्द्रसूर्योपरागे तु यावद्दर्शनगोचरे ॥

इति जावाल्यादिवचनेषु *दृशिप्रयोगाच्चाक्षुषज्ञान-
स्यैवोपसंहारन्यायेन निमित्तत्वम् । अन्यथा दृशौ लक्षणा
स्यात् । *तेन मेघाच्छादनेऽन्धादीनां जन्मसप्ताष्टेत्यादिनि-
षिद्धदर्शनानां च स्नानश्राद्धादौ नाधिकारः” इति । कल्प-
तरुण्णाह-‘दर्शनशब्देन चाक्षुषज्ञानं गृह्यते, न ज्ञानमा-
त्रम् । अज्ञातस्य निमित्तत्वासंभवान्निमित्तत्वमहिम्नैव
ज्ञानलाभेन दर्शनपदवैयर्थ्यपित्तेः । तेन चाक्षुषधीयोग्यः
कालः पुण्यः । योग्यत्वं च प्रयत्नानपनेयचाक्षुषज्ञानप्रति-
बन्धकराहित्यम् । *तेन मेघच्छन्ने योग्यताऽभावाच्च स्ना-
नादि’ इति । निर्णयामृतेऽप्येवम् । तदेतत्तुच्छम् । यदि
चाक्षुषज्ञानं निमित्तं स्यात्तदा

सूर्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहस्तथा ।

तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्यादानं न च क्वचित् ॥

इति वाक्यं व्यर्थं स्यात् । चाक्षुषज्ञानाभावेन प्राप्त्य-
वेत्” इत्युक्तेः । *दृशीति । राहुदर्शन इत्यस्य कृदभिहितन्या-
येन दृश्यमाने राहावित्यर्थः । *तेनेति । “दृष्ट्वा स्नायात्” “मुक्तिं
दृष्ट्वा तु भुञ्जीत” इत्यादौ च स्नानादिकर्तृगतस्यैव दर्शनस्य धातु-
सम्बन्धाधिकारविहितत्वाप्रत्ययाद्विशेषणत्वप्रतीक्षा स्नानादावप्य-

भावात् । तत्पूर्वकत्वाच्च निषेधस्य । न चेदं* ग्रस्तास्तपरम् ।
रविचन्द्रयोरस्नानन्तरं रात्रिदिवाग्रहणत्वादिति वाच्य-
म् । तत्रपदस्य ग्रहपरत्वेऽधिकरणत्वायोगान्निमित्तपरत्वे
च तद्ग्रहानिमित्तकस्नानदानादेरस्तात्प्रागप्यभावापत्तेः ।
अथ तत्रेति रात्रिदिने उच्येते *सा वैश्वदेवीति बहुणभृते
अपि । तन्न । *तादृशमन्त्रलिङ्गाभावात् । तयोर्निमित्तत्वे
ऽधिकरणत्वे वाऽन्यप्रयुक्तस्नानाद्यभावापत्तेश्च । *किं च
नेक्षेतोच्यन्तमादित्यं नास्तं यन्तं कदाचन ।

नोपरक्तं न वारिस्थं न मध्यं न भसो गतम् ॥

इति मनुवचनं बाध्येन*, 'दृष्टोऽरिष्टप्रदो राहुः' इत्या-
दि च । न चात्र विहिते दर्शने निषेधाप्रवृत्तिवत्पर्युद-
सनीयताऽपि न युक्तेति वाच्यम् । दर्शनस्य निमित्तत्वा-
नुवादेन *विधेयत्वाभावात् । एतच्चाग्रे वक्ष्यामः ।

न्वयः । अन्यथा दर्शनापगमादौ स्नानापत्तेरिति भावः । दर्शनो-
पधाननिवेशे एकस्यापि कर्मणस्तत्काले कर्तुमशक्यत्वाद्योग्यतानिवे-
शः । *इदमिति । तावताऽपि तद्वैयर्थ्यपरिहारात् । *सेति ।
“तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेवी” इति श्रुतौ गुणीभूतं
पयस्तच्छब्दार्थः । *तादृशेति । वैश्वदेवीशब्दार्थान्वयेन
मान्त्रवर्णिकदेवतासंबन्धिनि यागे त्रिनियोगलाभात्पयोलाभः, न
त्विह तथा किञ्चिदस्तीत्यर्थः । ननु अन्यनिमित्तकस्नानादि
भविष्यति तन्निमित्तकन्यायादित्यत आह- *किं चेति । *बाध्ये-
तेति । उपरक्तेक्षणस्यासिद्धेः । *विधेयत्वेति । येन “मा
हिंस्यात्” इत्यस्याग्नीषोमीयादिविधिनेव प्रकृते दर्शनविधिना निषेधस्य
रागप्राप्तगोचरत्वं स्यात्तदेव तु नेत्यर्थः । ननु—

एकरात्रमुपोष्यैव राहुं दृष्ट्वाऽक्षयं नरः ।

पुण्यमाप्नोति कृत्वा च स्नानश्राद्धे विधानतः ॥

*तत्त्वे वा दर्शनस्य विधौ तत्र स्नानविधौ च *विरुद्धत्रिकद्वयापत्तेः । अस्तु *सकृद्दर्शनविधानेन संकोच इति चेन्न । 'लुक्तिं दृष्ट्वा ततः स्नायात्' इति मुक्तिस्नानेऽपि चाक्षुषज्ञानस्य निमित्तत्वापत्तेः । अस्तु किं नश्छिन्नमिति चेत् । न, अस्तास्ते

तयोः परेशुरुदये दृष्ट्वाऽभ्यवहरेच्छुचिः ।

इति दर्शनोत्तरं भोजनविधानादन्धस्य पूर्वबोधकाल इव यावद्दर्शनं भोजननिषेधापत्तिः । मध्येऽन्धीभूतस्य सुतरां यावच्चक्षुःप्राप्त्युपवासप्रसङ्गश्च । अधान्नलोलुपतया तत्र ज्ञानमात्रं विवक्ष्यते । तत्तत्पूर्वमपि निर्लज्जेन

इति वाजपेय उपवासदर्शनोभयपूर्वकस्नानश्राद्धे विधाय तत्राक्षयपुण्यरूपफलसंबन्धो बोधनीयः, न तूपवासदर्शनयोस्तादृशफलसंबन्धः । बहुषु वचनेषु स्नानश्राद्धयोरेव फलसंबन्धश्रवणात् । दर्शनोपवासयोस्त्वफलत्वादङ्गतया विधिरस्त्वत आह- *तत्त्वे चेति । *विरुद्धेति । दर्शनस्य विधौ तत्र स्नानादिविधौ च दर्शनस्य उपादेयत्वविधेयत्वगुणत्वानि त्रीणि उद्देश्यत्वानुवादत्वमुख्यत्वानि त्रीणि इति विरुद्धत्वार्थः । यथा "वाजपेयेन स्वाराज्यं यजेत" इत्यत्र वाजपेयेन यागं कुर्यात् यागेन स्वाराज्यं संपादयेदित्यर्थमाशङ्क्य यजेरुपादेयत्वविधेयत्वगुणत्वानि उद्देश्यत्वानुवादत्वमुख्यत्वानीति विरुद्धत्रिकद्वयमापादितम् । तदुक्तं माधवेन—

उपादेयविधेयत्वगुणत्वारूपं त्रिकं यजेः ।

उद्देश्यालुक्तिमुख्यत्वं त्रिकं तस्य गुणं प्रति ॥ इति ।

*सकृदिति । सर्वनैमित्तिकार्थं तन्त्रेण सकृद्दर्शनं विधेयम् । तत्र न विरुद्धत्रिकद्वयम्, अनुवादत्वानुपगमात्, "दृष्टोऽरिष्टप्रद" इति "नोपरक्तम्" इत्यादि च रागप्राप्तेक्षणनिषेधपरम् । न च नोपरक्तमित्येतदस्ति तथा, "अरिष्टप्रदः" इति तु वैधाविषयमिति वा-

स्वीक्रियताम्* । एतेन यत्केनचिदुक्तं स्पर्शस्नानं मुक्ति-
ज्ञानं च यस्य दर्शनं तेनैव कार्यं नान्येन क्त्वाप्रत्य-
येन समानकर्तृकत्वावगतेरिति, तन्निरस्तम् । का तर्हि

व्यम् । चन्द्रांशे सार्थक्यात् । अङ्गन्वमते च उपरागनिमि-
त्तकाशौचस्यापि दर्शनोत्तरकालत्वेन “नाशुची राहुगारकाः”
इति निषेधोऽपि प्रवर्त्तन, ऐहिकानिष्टविशेषार्थो वा स्यात् ।
यत्तु—“जन्मादिस्थोपरागकान्धः ‘दृष्ट्वा स्नायात्’ इति दर्शनवि-
धिशेषोऽयं विशेषतः पुरुषगतानिष्टविशेषमङ्गीर्त्तनरूपानिन्दोन्नीतः पर्यु-
दासः, तादृशोपरागकाणां च वैधदर्शनाभावान्न सर्वथा स्नानादीति,
तत्तुच्छम् । तेषामपि प्रमादादितः स्नानजन्याभ्युदयलाभेन वाऽनि-
ष्टमङ्गीकृत्यापि दर्शने इष्टं स्नानादि न स्यात् । पर्युदस्तकर्तृकदर्शन-
स्यावैधत्वेनाधिकारासम्पादकत्वात्, अवैधाध्ययनवत् । किं च वैध-
दर्शनशेषपर्युदासातिक्रमे तत्कार्यामिसम्पात्तिमात्रं न तु द्रष्टृणां कश्चि-
दनर्थ इति शान्तिविशेषविध्यनुपपत्तेश्च । न च नायं शान्तिविधिः
पर्युदासातिक्रमविषयः, किं तु यः सामान्यरूपो रागप्राप्तदर्शन-
निषेधस्तदोक्तक्रमविषयः । यथा ऋतुगमननियमनिधौ पर्ववर्जमिति प्र-
वर्षपर्युदासेऽपि रागप्राप्तगमनसामान्यगोचरपर्वनिषेधातिक्रमप्रायश्चि-
त्तविधिस्तद्वदिति वाच्यम् । सामान्यतो दर्शननिषेधस्येहासन्निधानात् ।
तस्मादयं राशिविशेषगतोपरागे रागप्राप्तदर्शननिषेध एव, अस्तु
वा पर्युदासः । ऋतुगताद्यनिशाचतुष्टयगमनादिषु नञ्युक्तस्नातकं व्रता-
तिक्रमे च शतशः पर्युदासविषयेषु च प्रायश्चित्तविधिदर्शनाद्वर्जनप्र-
तीत्यविशेषाच्च तदतिक्रमेऽपि प्रायश्चित्तमपेक्षणीयमेव । तत्र निषेधव-
त्कृत्वर्थपर्युदासातिक्रमे क्रतुवैगुण्यपरिहारार्थत्वेन कृत्वर्थं, पुरुषार्थ-
तदतिक्रमे च पुरुषगतानिष्टपरिहारार्थत्वेन पुरुषार्थम् । तस्माद्राशिनि-
षेधोपरागवतामपि प्रमादादिना दर्शने स्नानादि भवत्येवेति भावः ।
*स्वीक्रियतामिति । तथा च ‘यावदर्शनगोचरे’ इति वाक्येऽन्धा-

तस्य गतिः ? । दृशेऽरुद्देश्यविशेषणत्वाद् ग्रहैकत्ववद-
 *विवक्षयाऽर्थतः सिद्ध*ज्ञानमात्रानुवादत्वे सर्वं सु-
 स्थम् । अङ्गुल्याद्यनादेश्यग्रहव्यावृत्त्या वा दर्शनस्यार्थ-
 वत्त्वम् । *न चोक्तयोग्यताऽपि साध्या, दर्शनोत्तरं
 मेघच्छन्ने योग्यताऽभावः।पत्या दानाद्यभावापत्तेः । *तेन
 तत्तद्रेखावच्छेदेन ज्योतिःशास्त्रावेद्यत्वमेव योग्यता ।
 किं च—

रजसो दर्शने नारी त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।

इत्यत्राप्यन्धस्त्रीणामाशौचाभावप्रसङ्गः ।

दिसाधारण्यार्थं कृपिकरणस्यापि दर्शनस्य निमित्तावच्छेदकत्वेना-
 न्वयाच्चन्द्रसूर्योपरागः यस्मिन् देशे यावत्कर्मपक्षांश्चाक्षुषज्ञानयोग्यः
 स तद्देशे तावत्कर्मसु निमित्तागिति निष्कर्षः । देशलाभश्च “सूर्यग्रहो
 यदा रात्रौ” इत्यादिद्वीपान्तरस्थपर्युदासात्, द्वीपान्तरस्थान् प्रति तयो-
 र्द्वन्द्वं योग्यत्वात् । अतिमूक्षमतयाऽनादेश्यं तु न निमित्तमयोग्यत्वात् ।

रात्रौ सूर्यग्रहः स्याच्चेद्दिवा चन्द्रग्रहस्तथा ।

नादेश्यमुभयं रात्रौ यत्र सूक्ष्मतमं भवेत् ॥

इति गणकैः पाठाच्च । तस्य च शास्त्रतो ज्ञानमेवानुष्ठानप्रयो-
 जकं, तत्कालश्च तादृशः न तु संक्रान्ताविव पूर्वापरकालः । तथा च
 चाक्षुषज्ञानयोग्येऽल्पकालीनेऽपि ग्रहणे स्नानदानादि स्नानमेव वा
 यावत्कर्तुं शक्यं तावत्कुर्यात् । वर्तमानमेव हि ग्रहणं निमित्तं न
 त्वतीतं भावि वेति वक्तुं यावत्पदमिति निष्कर्षः । *उद्देश्यं=
 ग्रहणम् । *अविवक्षया चाक्षुषत्वस्येत्यादिः । *ज्ञानमात्रेति ।
 तदुक्तं—चाक्षुषज्ञानयोग्य इति शास्त्रतो ज्ञानमात्रेति वाऽर्थः । इदानीं
 प्रयत्नानपनेयचाक्षुषज्ञानप्रतिबन्धकराहित्यरूपां तद्योग्यतां दूषयति—
 *न चेति । स्वयं योग्यतामाह—*तेनेति ।

*आशौचाभावेति । तत्रापि रजोदर्शनस्याशौचाङ्गतापस्या
 तदङ्गासम्भवात् । यदि तु भावलक्षणसप्तमी तर्हीहापि तुल्यैव प्रसि-

यत्तु वर्धमानेनोक्तम्—*ज्ञानोत्तरं ह्यधिकारो *न
ज्ञानकाले । स्नानकाले *ज्ञानाभावात् । एवं *दर्शनो-
त्तरं मुक्तिपर्यन्तमस्त्येव योग्यतेति, तदपि *प्रतिज्ञामा-
त्रम् । *किञ्च अस्तास्ते

तयोः परेशुरुदये दृष्ट्वाऽभ्यवहरेच्छुचिः ।

इत्यादिवाक्यवैयर्थ्यापत्तिः । चाक्षुषज्ञानान्यथानुपप-
त्यैवाधादुदये स्नानसिद्धेः । ननु मुक्तिस्नाने शास्त्रवि-
द्वस्यैवेक्षणत्वात् । तथा च श्रौतोऽपि विधिसम्बन्धो विहन्यते ।
नदा 'दृष्टे स्नायात्' इत्यत्रापि तद्विघातएव । 'दृष्ट्वा स्नायात्'
इत्यादौ तु कैमुतिकन्यायेनैव, तत्र तस्य वाक्यीयत्वादिति भावः ।

ज्ञानोत्तरं=चाक्षुषज्ञानोत्तरम् । *न ज्ञानकाले=न
चाक्षुषज्ञानकाले । चाक्षुषज्ञानरूपस्याङ्गस्याधिकारसम्पादकत्वा-
दिति भावः । - *ज्ञानाभावात्=ज्ञानरूपाङ्गाभावान्धान्धा-
देरधिकारः *दर्शनोत्तरमिति । योग्यतावशाज्जातस्य सकृ-
दर्शनस्यैव दानादिप्रयोजकत्वोपगमादित्याशयः । *प्रतिज्ञामात्र-
मिति । ज्ञानमात्रस्य प्राप्तत्वादर्थनं नियम्यते, न त्वपूर्वं विधी-
यते, अवघातवत् । तथा चान्धादीनामशक्यत्वेन तदङ्गासम्भवेऽपि
यथाशक्त्युपबन्धेनैव नैमित्तिकेऽधिकारो दुर्वारः । नन्वशक्याङ्गहा-
नेऽप्यधिकारे तत्सम्पादकाग्निविद्याद्यभावेऽपि अधिकारः स्यात् ।
न स्यात् । कर्मप्रयोगविध्यप्रयोज्ये हि न यथाशक्त्यन्यायविषय-
त्वम् । यथा स्वतः सिद्धतया कर्मानुरोधेन कर्तुमशक्येषु देशकालकर्त्रै-
कत्वब्राह्मणत्वरारजत्वादेषु यथा वा विध्यन्तरसिद्धतया तादृशेषु आ-
धानविधिसिद्धेष्वग्निषु, अध्ययनविधिसिद्धायां विद्यायां च न ह्येतादृशो
दर्शननियम इति भवति यथाशक्त्युपबन्धविषयः । तस्मादन्धादेस्तद-
ङ्गाभावेऽपि स्नानं दुर्वारमिति भावः । एतच्च दर्शनस्य स्नानेऽङ्गत्वमुपेत्य
दूषणमुक्तम् । इदानीं वस्तुतस्तस्याङ्गत्वमेव न सम्भवतीत्याह—*किं
चेति ।

मेव ज्ञानं निमित्तं न चाक्षुषम् ।

चन्द्रसूर्यग्रहे नाद्यात्तस्मिन्नहनि पूर्वतः ।

राहोर्विमुक्तिं विज्ञाय स्नात्वा कुर्वीत भोजनम् ॥

इति बृहद्गौतमेन विज्ञायेति ज्ञानमात्रोक्तेः । यत्तु—

मुक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परम् ।

इति तदपि ज्ञानमात्रपरम् ।

*मेघमालादिदोषेण यदि मुक्तिर्न दृश्यते ।

आकलय्य तु तं कालं स्नात्वा शुद्धीत वाग्यतः ॥

इति गौडानिवन्धे वचनात् । मैवम् । अज्ञानस्य

*निमित्तत्वाभावेन निमित्तमाहिम्नैव ज्ञानलाभे वाक्यवै-

यथर्यान्, ग्रस्तास्तेऽपि तदापत्तेश्च । किञ्च दर्शनं पुंसो *वि-

शेषण*उपलक्षणं वा ? । नाद्यः । दर्शनादच्छिन्ने काले

स्नानतुलादानादेर्वाधात् । दर्शनदिच्छेदे कृतमपि स्ना-

नादि न ग्रहणनिमित्तं स्यात् । नान्त्यः । 'यावद्दर्श-

नगोचरे' इति *यावत्पदवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । *दृष्टग्रह-

दर्शनं मुक्तिस्नानाधिकारसम्पादकमिति निरस्यति—*मेघेति । तं

कालमित्यस्य मुक्तिकालमित्यर्थः ।

यदैवास्तङ्गतश्चन्द्रो राहोराननगोचरः ।

आकलय्य तु तं कालं क्रिया कार्या विचक्षणैः ॥

इत्यादिवचनेष्वेव तं कालमित्यस्य चन्द्रोदयकालमित्य-

र्थः । अन्यथा 'तयोः परेद्युरुदये'इत्यनेन विरोधात् ।

*निमित्तत्वाभावेन=अनुष्ठानेदुत्तरूपतदसम्भवेन । *वि-

शेषणं=विद्यमानं सद् व्यावर्तकम् । *उपलक्षणम्=अविद्यमानं

सत्तादृशम् । *यावदिति । संक्रान्तौ पूर्वोत्तरकालयोः पुण्यत्वात्तद्वै-

पम्यलाभार्थमिदं यावत्पदम् । उपलक्षणत्वे त्विहापि तत्कालयोः प्राप्ते-

स्तद्वैयर्थ्यमित्यर्थः । ननु भाविग्रहणमादाय स्नानवारणाय तदित्य-

णोत्तरमपि स्नानाद्यापत्तेश्च । ज्ञानपक्षेऽप्येष दोषस्तुल्य
इति चेत् सूखोऽसि । यदि ज्ञानवाचकं पदं श्रूयेत,
ततस्तस्यान्वयो विचार्येत । दृशिस्तु श्रूयत इति वैष-
म्यम् । कथं तर्हि ज्ञानं लभ्यते ? । 'संक्रान्तौ स्नायात्'
इतिवद*अर्थादित्यवेहि । अश्रुतत्वादेव नोद्देश्यविशेष-
णविषक्षाकृतो वाक्यभेदोऽपि । *अस्तु तर्हि दृष्टं ग्रह-
णं निमित्तमिति चेत् । अस्तास्तेऽस्तोत्तरं स्नानापत्तेः
विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदाच्च । तवाप्येतत्तुल्यमिति चे-
त् 'यावद्दर्शनगोचरे' इति वचनेन *तन्निषेधात् । तव
त्वन्यग्रह इव अस्तास्तेऽपि स्यात् ।

ग्राह-*दृष्टे इति*अर्थादिति । ननु संक्रान्तौ ज्ञानस्यार्थिकत्वं युक्तं
न तु 'दृष्टे राहौ' इत्यादौ, दृष्टे इति श्रवणादिति चेत् । अत्राहुः-दृष्टे
इति । "यस्य च भावेन भावलक्षणम्" (पा० सू० २-३-३७) इति
सूत्रेण सप्तमी । ज्ञानरूपभावलक्षणभूतराहुविषयकभावान्तरापेक्षायां
तस्य निमित्तत्वेन लक्षणत्वात् । तत्स्वभावलब्धो ज्ञानरूपो
भावो दर्शनेन लक्ष्यः । यथा "यस्य हविर्निरुप्तं पश्चात् चन्द्रमा
अभ्युदेति" इत्यादौ निरुप्तशब्देन प्रवृत्तिमात्रम् । अप्रवृत्तस्य हविषो-
ऽभिषब्दोक्तचन्द्रोदयलक्षणत्वायोगात् । न चैवं लक्षणा । प्रधानभूत-
सप्तम्यर्थान्वयानुरोधेन गुणभूते प्रातिपदिके तस्या अदोषत्वात् ।
प्रातिपदिकार्थानुरोधेन सप्तम्या एवार्थत्यागे तु तस्या एवासाधुता-
पत्तेः । वस्तुतः शास्त्रीयज्ञानं दृशेरभिधेयमेव । "पश्यार्थैश्चानालोचने"
"पट् दर्शनानि" इति प्रयोगात् । तथा च क लक्षणाऽपि ।

इयान् परं भेदः- "संक्रान्तौ स्नायात्" इत्यादौ निमित्तमहिम्ना
"दृष्टे राहौ स्नायात्" इत्यादौ तु लक्षणमहिम्नेति । दर्शनविशेषण-
तया निमित्तान्तर्भावं शङ्कते- *अस्त्विति । *तन्निषेधादिति ।
योग्यतामुखेन निमित्तावच्छेदकत्वस्यावेदितत्वात् ।

किञ्च दर्शनस्य विधिरनुवादो वा ? । आद्ये ग्रहणोद्देशेन दर्शनविधिरन दर्शनविशिष्टस्नानविधिरुत स्नानोद्देशेन दर्शनविधिः ? । नायः । ग्रहोद्देशेन स्नानविधाने दर्शनविधाने च वाक्यभेदात् । *एतेन द्वितीयोऽपि परास्तः । न तृतीयः । स्नानस्याप्राप्तेः दर्शनस्य निमित्तत्वेनाविधेयत्वाच्च । अन्यथा सोमवमनादौ प्रसज्जनविधिः केन वार्येत । अथ *नानावाक्येषु कचिद्दर्शनविशिष्टस्नानविधिः, कचिच्च प्राप्तं दर्शनं निमित्तीकृत्य स्नानमात्रविधिः । तन्न । *स्नानस्य प्रधानस्य प्राप्तौ तदङ्गदर्शनप्राप्तिः, तस्यां च निमित्ते सति स्नानमित्यन्योन्याश्रयात् । एवं दर्शनविधौ सति तन्निमित्तकस्नानविधिः । सति च प्रधानस्नानविधौ तदङ्गदर्शनविधिः । एव*मधिकारे प्रयोजकत्वे च यो-

*एतेन=विशेषणविशेष्योभयस्मिन् विधेयत्वप्राप्त्या वाक्यभेदेन । *नानावाक्येष्विति निर्धारणसप्तमी । कचित् “दृष्ट्वा स्नायात्” इत्यादौ दर्शनस्य प्राप्तत्वमालम्ब्य दूषयति- *स्नानस्योति । नन्वस्तु “दृष्ट्वा स्नायात्” इत्यादौ दर्शनविशिष्टस्नानविधिः “एतस्यैव वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा” इति विशिष्टविधिवदिति चेन्न । “वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा” इत्यादौ सर्वथैवाप्राप्तेस्तमकृत्वा तदुत्तरक्रियाकरणाशक्यतयैव विशिष्टविधिः, इह तु कथंचिदपि प्राप्ते लाघवाय न तद्विधिः । क्वो हि न विधायकत्वं, स्नात्यादेः परस्य लिङादेस्तदर्थविधान एव च व्यापृतत्वमिति विशेषात् । *अधिकार इत्यादि । स्नानाद्यधिकारिणः सिद्धस्य दर्शनाधिकारसिद्धिः तस्य स्नाद्याद्यङ्गत्वात्, अङ्गानां च प्रधानाधिकारिकत्वाद्, दर्शनाधिकारिणश्च स्नानाद्यधिकारसिद्धिः तस्य दर्शननिमित्तकत्वात् । एवं स्नानं दर्शने प्रयोजकं

उपम् । *कृत्यार्थपूर्वकालत्वंविधौ चास्त्येव वाक्यभेदः ।
अन्यथा स्नानोत्तरमपि दर्शनमङ्गं स्यात् । न द्वितीयः ।

प्रधानत्वात्, दर्शनं च स्नाने निमित्तज्ञानत्वादित्यर्थः । ननु सन्त्वेते
दर्शनस्य निमित्तान्तर्भावे पुम्प्रवृत्तिविधिप्रवृत्त्यधिकारप्रयुक्तिविरो-
धाः, शुद्धमेवोपरागं निमित्तीकृत्य स्नानं विधाय पश्चात्तदङ्गतया
दर्शनं विधीयतां, दोषाभावात् । तथा हि—निमित्तमेव शास्त्रीयं
प्रयोजकं तदुपाधौ नैमित्तिकानां विधानात् । ज्ञानं त्वर्थतस्तथा ।
तथा च ज्योतिःशास्त्रादर्शनयोग्यं ग्रहणं निश्चित्य धर्मशास्त्राच्च
तन्निमित्तकं महाभ्युदयसाधनं स्नानाद्यवगत्य तत्प्रयुक्त्या दर्शन-
प्रयुक्तिरिति न प्रयुक्तोर्विरोधः, नापि पुं प्रवृत्तेः । शास्त्रीयायास्तस्याः
शास्त्रावगतनिमित्तकत्वाददर्शनस्य निमित्तेऽनन्तर्भावात् । अत एव
न विधिप्रवृत्तेः, नाप्यधिकारस्य । अधिकारो हि कर्तृत्वपूर्वकं
फलस्वाभ्यं विधेययोरङ्गप्रधानयोरैकप्रयोजकत्वेन तदङ्गाक्षिप्तायाः
कर्तृशक्तेरैक्यात् न त्वविधेयस्य दर्शनस्येत्यत्राह—*कृत्यार्थे-
ति । निरूपितमेतत् । ननु दृश्यविशेषानालिङ्गितस्य दर्शनस्या-
शक्यनिरूपणत्वेनानुवादत्वायोगात् ग्रहणदर्शनं स्नानादिकं प्रति
निमित्तमस्ति ।

सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने ।

इतिवचनात्, तदेव चाशौचं प्रत्यपि तथाऽस्तु । अन्यथा “ना-
शुची राहुतारकाः” इति निषेधात् निषेधपालकानां शिष्टानां
स्नानाद्यनापत्तेः, अस्तु वाऽत एव निषेधात् सपिण्डजननादिना
निमित्तान्तरेणाशुचेर्दर्शनाभावात्स्नानादेरभावः, अस्तु च नि-
षेधात्तिक्रमजन्यप्रत्यवायपरिहारस्योपायापेक्षत्वेन तदर्थतया—

चन्द्रसूर्यग्रहे स्नायात् सूतके मृतके तथा ।

इति स्नानादिविधानं सुरापानादिनिमित्तकप्रायश्चित्तवि-

तत्रापि *दर्शनग्रहयोर्निमित्तत्वे स्नानद्वयापत्तेः । दर्शनावृत्तौ नैमित्तिकावृत्तिप्रसङ्गादर्शनविशिष्टग्रहस्य विशिष्टस्यानुवादे वाक्यभेदापत्तेः । न च हविरार्तिवद्विशिष्टं निमित्तमिति वाच्यम् । आर्तिमात्रस्य हि निमित्तत्वे निमेषाद्यानैरपि तस्यापत्तेर्नैमित्तिकत्वभङ्गाद् युक्तं विशिष्टोद्देश्यत्वम् । *इह तु ग्रहणमात्रस्य निमित्तत्वे न काचित्क्षतिः । तस्माद्दर्शनवाक्यानां अस्तास्तविषयत्वाद*नादेश्यग्रहपरत्वाद्वा ज्ञानस्य चार्थतः प्राप्तेस्तदेव निमित्तम् । तेन मेघाद्याच्छादनेऽन्धादेश्च स्नानादि भवत्येवेत्यलं* वेदवाक्यैः संल्लापेन । इति ग्रहणनिर्णयः ॥

अथ ससुद्रस्नानम् । आश्वलायनः-

ससुद्रे पर्वसु स्नायादमायां च विशेषतः ।

पापैर्विशुध्यते सर्वैरमायां स्नानमाचरन् ॥

भृगौ भौमदिने स्नानं नित्यमेव विवर्जयेत् ।

भारते-

धानवदित्यत्राह-*दर्शनेति

*इह त्विति । दृशिरहितवाक्येषु तत्पदाध्याहाराकरणेन लाघवात् । प्रसङ्गैव विशिष्टोद्देश्यत्वे तु विशेषणावृत्तौ स्नानाद्यावृत्तिप्रसङ्गः, उपघातादिविशिष्टार्थि निमित्तीकृत्य श्रुतानामुपघाताद्यावृत्तिवदिति भावः । *अनादेश्येति उक्ताभिप्रायम् । ननु—

मीमांसका हि वाक्यार्थविचारे प्रसक्तते सति ।

लोकदृष्टीः प्रतिघ्नन्ति वचनव्यक्तिपांसुभिः ॥

इति दर्शनादमीमांसकाभिभवमात्रमेतत् । दर्शनं विना स्नानादि तु दुष्करमेवेत्यत्राह-*अलमित्यादि । दर्शनस्य निमित्ता-

अश्वत्थसागरौ सेव्यौ न स्पृष्टव्यौ कदाचन ।

अश्वत्थं मन्दवारे तु सागरं पर्वणि स्पृशेत् ॥

पृथ्वीचन्द्रोदये स्कान्दे-

पुनानि पर्वणि स्नानात्तर्पणैः सरितां पतिः ।

कदाचिदपि नैवात्र स्नानं कुर्यादपर्वणि ॥

अस्यापवादस्तत्रैव प्रभासखण्डे-

पर्वकाले च संप्राप्ते नदीनां च समागमे ।

सेतुबन्धे तथा सिन्धौ तीर्थेष्वन्येषु संयुते ॥

*एवमादिषु सर्वेषु मेध्योऽन्ये तु स्वकर्मणि ।

तथा-

विना मन्त्रं विना पर्व *क्षुरकर्म विना नरैः ।

कुशाग्रेणापि देवेशि न स्पृष्टव्यो महोदधिः ॥

न्तर्भावे नैमित्तिकेषु निमित्तवत् एवाधिकारादधिकारिणश्च तदकरणे प्रत्यवायादर्शने सति स्नानाद्यकरणे प्रत्यवायः 'तदभावे च तदभाव' इति प्रत्यवायककृष्णानुष्ठानान्यतरप्रयोजकं दर्शनं बुद्धिपूर्वकारी कोऽपि न कुर्यादिति तन्नियोज्यकः स्नानादिविधिर्दुःस्थितः स्यात् । न चैवमाधानाध्ययनाभ्यामग्निविद्याऽर्जनमपि न कोऽपि कुर्यात् । तस्मिन् सति अग्निहोत्रादिकर्माकरणे प्रत्यवायस्य तत्परिहारार्थं कष्टकर्मकरणस्य चापत्तेः, सिद्धाग्निविद्यस्यैव कर्माधिकारोपगमात् तयोः कर्मविध्यप्रयोज्यत्वात्, इति वाच्यम् । नित्यतया तयोः पुरुषार्थत्वेनोपगमात्, प्रात्यताऽनाहिताग्नितयोरुपपातकपाठादपि विद्यावत्त्वरूपकर्माधिकारस्यासंपादने प्रत्यवायकल्पनाद्वेति । *एवमादि-वेति । एवमादिषु देशकालेषु सर्वेषु कर्मसु मेध्यः, अन्ये देशादौ तु स्वकर्मणि तत्तीरवासिनां नियमिते कर्मणि मेध्य इत्यन्वयः । *क्षुरकर्म=समुद्रलक्षणतीर्थप्रयुक्तम् ।

तथा-

न कालनियमः सेतौ समुद्रस्नानकर्मणि ।

तद्विधिश्च तत्रैव-

पिप्पलादसमुत्पन्ने कृत्ये लोकभयङ्करे ।

पाषाणस्ते मया दत्त आहारार्थे प्रकल्प्यताम् ॥

इति पाषाणं प्रक्षिप्य-

विश्वाची च सृताची च विश्वयोने विशां पते ।

सान्निध्यं कुरु मे देव सागरे लवणाम्भसि ॥

नमस्ते विश्वगुप्ताय नमो विष्णो अपांपते ।

नमो जलधिरूपाय नदीनां पतये नमः ॥

समस्तजगदाधार शङ्खचक्रगदाधर ।

देव देहि ममानुज्ञां तव तीर्थनिषेवणे ॥

त्रितरवाद्गतकमीशानं नमो विष्णुमुमापतिम् ।

सान्निध्यं कुरु देवेश सागरे लवणाम्भसि ॥

अग्निश्च योनिरनिलश्च देहो

रेतोधा विष्णुरमृतस्य नाभिः ।

एतद् भुवन्पाण्डव सत्यवाक्यं

ततोऽवगाहेत पतिं नदीनाम् ॥

इति भारतीकृतमन्त्रान्पठित्वा विधिवत्स्नात्वा-

सर्वरत्नो भवान् श्रीमान् सर्वरत्नाकरो यतः ।

सर्वरत्नप्रधानस्त्वं गृहाणा धर्मं महोदधे ॥

इत्यर्घ्यं दत्त्वा तर्पयेत् । यथोक्तं पृथ्वीचन्द्रोदये स्कान्दे-

पिप्पलादं विकण्ठं च कृतान्तं जीविकेश्वरम् ।

वसिष्ठं वामदेवं च पराशरमुमापतिम् ॥

बालमीकिं नारदं चैव बालखिल्यांस्तथैव च ।

नलं नीलं गवाक्षं च गन्धं गन्धमादनम् ॥

जाम्बवन्तं हनूमन्तं सुग्रीवं चाङ्गदं तथा ।
 मैन्दं च द्विविदं चैव ऋषभं शरभं तथा ॥
 रामं च लक्ष्मणं चैव सीतां चैव यशस्विनीम् ।
 एतांस्तु तर्पयेद्विद्वान् जलमध्ये विशेषतः ॥
 आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं यत्किञ्चित्सचराचरम् ।
 मया दत्तेन तोयेन तृप्तिमेवाभिगच्छतु ॥ इति ॥

इति श्रीमीमांसकनारायणभट्टसूरिस्वनुरामकृ-
 ष्णभट्टात्मजदिनकरभट्टानुजकमलाकरभ-
 ट्टकृते निर्णयसिन्धौ प्रथमः परि-
 च्छेदः समाप्तः ॥

गुणरसेभभनाथमिताब्दका-
 धिकनभस्य सितेऽष्टमिकातिथौ ।
 सुरगुरावलिखल्लघुमूलजि-
 त्प्रथमनिर्णयसिन्धुजटिप्पणम् ॥ १ ॥
 हुतभुगृत्विभचन्द्रसमागता-
 धिकनभस्य सिताष्टमिकातिथौ ।
 प्रथमनिर्णयसिन्धुपरिच्छिदा
 विवरणं व्यलिखल्लघुमूलजित् ॥ २ ॥

इति प्रथमस्य वृत्तिः ॥

श्रीः ।

सङ्ग्राह्ये निर्णयसिन्धौ

द्वितीयः परिच्छेदः ।

श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ संवत्सरप्रतिपदमारम्भ—

*तिथिकृत्ये च कृष्णादिं व्रते शुक्लादिमेव च ।

विवाहादौ च सौरादिं मासं कृत्ये विनिर्दिशेत् ॥

—इति ब्राह्मं *प्रायशोऽनुसृत्य तिथिनिर्णयस्तत्कृत्यं च निरूप्यते । तत्र मीनसंक्रान्तौ पश्चात्पोडश घटिकाः पुण्यकालः । रात्रौ तु निशीथात्प्राक्परतश्च संक्रमे पूर्वोत्तरदिनार्धे(१) पुण्यं, निशीथे तु दिनद्वयं पुण्यमिति सामान्यानिर्णयादवसंयम् ॥

अथ तिथिनिर्णयः । तत्र चैत्रशुक्लप्रतिपदि *वत्सरा रम्भः । तत्रौदयिकी ग्राह्या ।

श्रीगणेशाय नमः ॥

*तिथि कृत्ये चेति । यद्यप्यग्रे शुक्लादिमासेन तिथिनिर्णयकरणाद्विरोधो भाति, तथाऽपि 'व्रते शुक्लादिना' इत्युक्तेर्न दोषः । तत्र तिथिकृत्यानि दीपावल्यादीनि कृष्णादिमासेनैव । शुक्लादिमासावलम्बनं च चैत्रादिविशेषवन्मासानां तत्र मुख्यत्वात् । वस्तुतः 'श्रावणे बहुले पक्षे' इत्यादौ श्रावणः शुक्लादिः । 'व्रते शुक्लादिमेव च' इत्युक्तेः । 'मासि भाद्रपदे' इत्यादौ तु नेत्येतदर्थं *प्रायश इति । *वत्सरारम्भ इति । तत्र शकादिश्रावणमपि कार्यम् ।

(१) रात्रावर्धरात्रात्प्राक् संक्रमे पूर्वदिनस्य पश्चार्धं परतश्च संक्रमे उत्तरदिनस्य पूर्वार्धं पुण्यमित्यर्थः ।

चैत्रे मासि जगद्ब्रह्मा ससर्जं प्रथमेऽहनि ।

शुक्लपक्षे समग्रं तु तदा सूर्योदये सति ॥

इति हेमाद्रौ ब्राह्मोक्तेः । दिनद्वये तद्व्याप्तावव्याप्तौ*
या पूर्वैव । तदुक्तं ज्योतिर्निबन्धे—

शकवत्सरभूपमन्त्रिणां रसधान्येश्वरमेवपतीनाम् ।

श्रवणात्पठनाच्च वै नृणां शुभतां यात्यशुभं सह श्रिया ॥

चैत्रे मासि महाबाहो पुण्या या प्रतिपत्परा ।

तस्यां वै निम्बपत्राणि प्राश्य संशृणुयात्तिथिम् ॥

तत्र (?) यष्टीप्रवेशः कार्यः । उपरिचरवमुक्तयायाम्—

यष्टिं च वैणवीं तस्मै दद्यात् वृत्रनिपूदनः ।

इष्टप्रदानमुद्दिश्य शिष्टानां प्रतिपालनीम् ॥

ततः शक्रस्य पूजार्थं भूपौ भूमिपतिस्तदा ।

प्रवेशं कारयामास गते संवत्सरे तदा ॥

ततः प्रभृति चाद्यापि यष्टेः क्षितिपसत्तमैः ।

प्रवेशः क्रियते राजन् यथा तेन प्रवर्तितः ॥

अपरेशुस्ततस्तस्याः क्रियते तूच्छयां नृपैः ।

अलङ्कृतायाः पिटर्कैर्गन्धैर्माल्यैश्च भूपणैः ॥

माल्यदामपरिसिन्ना त्रिविधत् क्रियतेऽपि च ।

इति भारतात् । पिटकः=काष्ठादिरचितपात्रभेदः ।

*अव्याप्ताविति । तत्राऽमावास्यासत्त्वेऽपि संकल्पः प्रातरेव ।

‘प्रातः संकल्पयेत्’ इति वाक्यात्, संकल्पवचनाच्च प्रातिपत्संकीर्त-
नम् । आपाद्यसाफल्यस्य प्रयोगाविषयत्वे संकल्पविषयत्वात् ।

केचित्तु ततोऽप्युपः कालः प्रशस्तः ‘तावन्ति कुर्वीत यत्कारी
स्यात्’ इति श्रुतिव्याख्यानं वेदभाष्ये सूर्योदयात्प्रागारम्भस्य
सतामपि शास्त्रोक्तदोषाणामुपशामकत्वोक्तेः, मीमांसकैः ‘पुरावाचः

(१) ‘तत्र च गूढीकार्या’ इति कश्चित् पुस्तके पाठः ।

चैत्रे सितप्रतिपदि

यो वारोऽर्कोदये स वर्षेशः ।

उदयद्वितये पूर्वो

नोदययुगुलेऽपि पूर्वः स्थात्(?) ॥

यस्माच्चैत्रसितादेरुदयाद्भानाः प्रवृत्तिरवदादेः ॥ इति ॥

वत्सरादौ वसन्तादौ बालिराज्ये तथैव च ।

पूर्वविद्वैव कर्तव्या प्रतिपत्सर्वदा बुधैः ॥

इति वृद्धवसिष्ठोक्तेः ।

चैत्रमासस्य या शुक्ला प्रथमा प्रतिपद्भवेत् ।

तदाहि ब्रह्मणः कृत्वा सोपवासस्तु पूजनम् ॥

संवत्सरमवाप्नोति सौख्यानि भृगुनन्दन ॥

इति हेमाद्रौ विष्णुधर्मोक्तेः । यदा तु चैत्रो मलमासो भवति तदा दैवकार्यस्य तत्र *निषिद्धत्वाच्छुद्धे मासि संवत्सरारम्भः कार्य इति केचिदाहुः । निष्कर्षस्तु—

शुक्लादेर्मलमासस्य सोऽन्तर्भवति चोत्तरः ।

इत्यादिवचनादग्रिमवर्षान्तःपातान्मलमासमारभ्यैव वर्षप्रवृत्तेः शुक्रास्तादाविव मलमास एव कार्य इति वयं प्रतिमः ।

ननु शुक्रास्तादौ चैत्रशुक्लप्रतिपदन्तरस्याभावाद्युक्तं तन्मध्य एवानुष्ठानम् । मलमासे तु शुद्धप्रतिपदन्त-

प्रवादितो निर्वपेत्'इत्यस्य नियमविधित्वार्थमुषःकालस्यापि प्रातः-शब्दवाच्यत्वोपगमाच्च । 'अश्लीलसंज्ञस्तु भागः परं निषिद्धो न श्रौर्यस्येति स्वरूपात्'इत्याहुः । *निषिद्धत्वादिति ।

(१) यदा दिनद्वये उदयकाले चैत्रशुक्लप्रतिपत् तदा पूर्वस्मिन् दिने यो वारः स वर्षेशः । यदा दिनद्वयेऽप्युदयकाले प्रतिपन्नाऽस्ति तदाऽपि पूर्वस्मिन्नेव वारो वर्षेश इत्यर्थः ।

रस्य सम्भवात् शुद्ध एव वत्सरारम्भो युक्त इति चेत्,
 भ्रान्तोऽसि* । न हि प्रतिपदन्तरसत्त्वं प्रयोजकं, द्विःक-
 रणापत्तेः वर्षेशब्द(१)यापत्तेश्च । अपि तु वत्सरारम्भः
 स तु मलमासेऽपीत्युक्तं प्राक् । न हि चैत्रशुक्लादि-
 मलमासः पूर्ववर्षेऽन्तर्भवतीति ब्रह्मणाऽपि सुवचम् ।
 अत्र तैलाभ्यङ्गो नित्यः ।

वत्सरादौ वसन्तादौ बालिराज्ये तथैव च ।

तैलाभ्यङ्गमङ्गुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥

इति वसिष्ठोक्तेः ।

अस्यामेव नवरात्रारम्भः । तदुक्तं मार्कण्डेयपुराणे—

शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी* । इति ।

तत्र परयुतैव ग्राह्या ।

श्रौतस्मार्तक्रियाः सर्वा द्वादशे मासि क्रीर्तिताः ।

त्रयोदशे तु सर्वास्ता निष्फलाः परिकीर्त्तिताः ॥

तस्मात्रयोदशे मासि कुर्यात्ता न कथञ्चन ।

कुर्वन्ननर्थमेवाशु कुर्यादात्मविनाशनम् ॥

—इत्यादिना । *भ्रान्तोऽसित्यादि ।

नव्यास्तु प्रतिपदः प्राधान्याच्छुद्धातदितरसम्वाये शुद्धैव
 ग्राह्या । किञ्च यादृशेन स्थूलोपाधिना शुद्धा भवन्ति तादृशस्तत्स-
 जातीयः स मलमासो न तु स एव, उत्तरमासशेषत्वविरोधात् । अत
 एव न तत्तत्तिथिकूटः । एवं च 'उत्तरेऽब्दे च कार्याणि' इत्युक्तेरुत्त-
 रत्रैव वत्सरारम्भः, तत्रैवाभ्यङ्गस्नानादिश्चेति प्राहुः ।

*या च वार्षिकीति । वर्षाशब्दो वर्षादिपरः । वर्षे वर्षे
 भवेति व्युत्पत्त्या प्रतिवर्षादिकर्तव्यत्वं, याचेति चकारेण तत्स-
 मुच्यः ।

अमायुक्ता न कर्तव्या प्रतिपञ्चाण्डिकाऽर्चने ।

लुहर्तमात्रा कर्तव्या द्वितीयादिगुणान्विता ॥

इति देवीपुराणात् ।

तिस्रो ह्यंताः पराः प्रोक्तास्तिथयः कुरुनन्दन ।

कार्तिकाश्वयुजोर्मासोश्चैत्रे मासि च भारत ॥

इति हेमाद्रौ ब्राह्मोक्तेः । पराः=परयुताः ।

*अत्र विशेषः पारणानिर्णयश्च शारदनंदरात्रे वक्ष्यते ।

अत्र प्रपादानलुक्तमपसर्कं भविष्ये—

अतीति फाल्गुने मासि प्राप्ते चैत्रमहोत्सवे ।

पुण्येऽहि विप्रकथिते प्रपादानं समारभेत् ॥

इत्युपक्रम्य—

ततश्चोत्सर्जयेद्विद्वान्मन्त्रेणानेन मानवः ।

‘प्रपेयं सर्वसामान्या *भूतेभ्यः प्रतिपादिता ॥

अस्याः प्रदानात्पितरस्तृप्यन्तु हि पितामहाः’ ।

अनिवार्यं ततो देयं जलं मासचतुष्टयम् ॥ इति ।

तथा—

प्रपां दातुमशक्तेन विशेषाद्धर्ममीप्सुना ।

प्रत्यहं धर्मघटको वस्त्रसंवेष्टिताननः ॥

ब्राह्मणस्य गृहे देयः शितामलजलः शुचिः ॥

तत्र मन्त्रः—

‘एष धर्मघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः ।

अस्य प्रदानात्सकला मम सन्तु मनोरथाः’ ॥

अनेन विधिना यस्तु धर्मकुम्भं प्रयच्छति ।

प्रपादानफलं सोऽपि प्राप्नोतीह न संशयः ॥ इति ।

*अत्रेति । चण्डिकाऽर्चनविषयकसफलविधिनिषेधाना-
मिहापि प्रवृत्तिरिति भावः । *भूतेभ्य इति । पश्यादिसाधारण्य-

चैत्रशुक्लतृतीयायां गौरीमीश्वरसंयुतां संपूज्य दोलो-
त्सवं कुर्यात् । तदुक्तं निर्णयामृते देवीपुराणे—

तृतीयायां यजेद्देवीं शंकरेण समन्विताम् ।

कुङ्कुमागरुकर्पूरमणिवस्त्रसुगन्धकैः ॥

स्वगन्धधूपदीपैश्च दमनेन विशेषतः ।

आन्दोलयेत्ततो वत्स शिवोमातुष्टये सदा ॥ इति ।

अत्र चतुर्थीयुता ग्राह्या ।

सुहूर्तमात्रसत्त्वेऽपि दिने गौरीव्रतं परे ।

इति माधवोक्तेः । अत्र सौभाग्यशयनव्रतमुक्तं मात्स्ये-

षसन्तमासमासाद्य तृतीयायां जनाप्रिये ।

सौभाग्याय सदा स्त्रीभिः कार्यं पुत्रसुखेप्सुभिः ॥ इति ।

*तत्रापि परयुतैव ।

इयं च मन्वादिरपि । अत्रैव प्रसङ्गात्सर्वमन्वादिर्नि-
र्णयते(१) । ताश्चोक्ता दीपिकायाम्—

‘तिथ्यग्नी न तिथिस्तिथ्याशे कृष्णेभोऽनलो ग्रहः ।

तिथ्यर्का न शिवोऽश्वोऽमातिथी मन्वादयो मधोः’ ॥

इति ।

तिथिः=पूर्णिमा । अग्निः=तृतीया । नेति । वैशाखे ना-
स्तित्यर्थः । आशा=दशमी । कृष्णेभः=कृष्णाष्टमी ।
अनलः=तृतीया । ग्रहो=नवमी । अर्को=द्वादशी । नेति ।
मार्गशीर्षे नेत्यर्थः । शिवः=एकादशी । अश्वः=सप्तमी ।
मधोऽत्रैत्रादारभ्यैता मन्वादय इत्यर्थः । अत्र *मूलं च-

लाभः । *तत्रापीति । गौरीव्रतत्वात् । *मूलेति ।

आश्वयुक् शुक्लनवमी कार्तिके द्वादशी तथा ।

तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ॥

(१) सुम्बापुरीस्थमुद्रितपुस्तके ‘मन्वादिनिर्णय उच्यते’ इति पाठः ।

नानि हेमाद्र्यादर्शयानि । एताश्च मन्वादयो हेमाद्रिमते
शुक्लपक्षस्थाः पौर्वाहिकाः, कृष्णपक्षस्था अपराहिका
ग्राह्याः ।

पूर्वाहे तु सदा ग्राह्याः शुक्ला मनुयुगादयः ।

दैवे कर्मणि पित्र्ये च कृष्णे चैवापराहिकाः ॥

इति गारुडवचनात् ।

‘अथो मन्वादियुगादिकर्मतिथयः

पूर्वाहिकाः स्युः सिते

‘तस्या अपराहिकाश्च बहुले’

कोक्तेश्च । कालादर्शं त्वपराहव्यापित्वं मन्वा-

पक्षे अयुक्तमिति युगादिनिर्णये वक्ष्यामः । अत्र

वेदके मात्स्ये—

‘आहं विधानेन मन्वादिषु युगादिषु ।

नानि द्विसाहस्रं पितृणां तृप्तिदं भवेत् ॥ इति ।

वादिआहं च मलमासे सति मासद्वयेऽपि कार्यम् ।

वादिकं तैर्धिकं च कुर्यान्मासद्वयेऽपि च ॥

स्मृतिचन्द्रिकोक्तेः । अत्र पिण्डराहितं आहं

त् । तदुक्तं कालादर्शं—

विषुवायनसंक्रान्तिमन्वादिषु युगादिषु ।

विहङ्ग्य पिण्डनिर्वापं सर्वं आहं(?)समाचरेत् ॥ इति ।

फाल्गुनस्य त्वमावास्या पुण्यस्यैकादशी सिता ।

आषाढस्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी ॥

श्रावणस्याष्टमी कृष्णा तथाऽऽषाढी च पूर्णिमा ।

कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्यैष्ठी पञ्चदशी सिता ॥

मन्वन्तरादयश्चैता दत्तस्याऽक्षयकारकाः ॥ इति ॥

मन्वादिश्राद्धं नित्यम् । अकरणे प्रायश्चित्तदर्शनात् ।
तदुक्तमृगविधाने—

त्वं भुवः प्रतिमन्त्रं च शतवारं जले जपेत् ।

मन्वादयो यदा न्यूनाः कुरुते नैव चापि यः ॥ इति ।

एवं यत्र प्रायश्चित्तबीप्सादिदर्शनं तानि ऋषण-
वतिश्राद्धानि नित्यानि । तानि तु—

अमायुगमनुक्रान्तिधृतिपातमहालयाः ।

अन्वष्टक्यं च पूर्वेषुः षण्णवत्यः प्रकीर्तिताः ॥

इत्युक्तानि । चकारादष्टकाग्रहणम् ।

यत्र शुक्लतृतीयैव मत्स्यजयन्ती । अत्रै-
व शावतारजयन्त्यो निर्णयन्ते । तत्र पुराणसं-

मत्स्योऽभूदुतभुविदने मधुसिते कूर्मो वि-

वाराहो गिरिजासुते नभसि यदभूत् सिते

सिंहो भाद्रपदे सिते हरितिथौ श्रीवामनो

रामो गौरितिथावतः परमभूद्दामो नवम्यां

कृष्णोऽष्टम्यां नभसि सितपरे, चाश्विने यद-

बुधः, कल्की नभसि समभूच्छुक्लषष्ठ्यां क्रमे

अहो मध्ये वामनो रामरामौ

मत्स्यः क्रौडश्चापराहो विभागे ।

कूर्मः सिंहो बौद्धकल्की च सायं

कृष्णो रात्रौ कालसाम्ये च पूर्वे ॥ इति

केचित्तु स्फुटान् श्लोकान् पठन्ति । तथा—

अत्र विशेषानिर्देशे युक्ताः । ऋषणवत्य इति । यत्र वर्षमध्ये
द्विर्व्यतीपातादि तत्र सप्तनवत्यादि अधिकस्यापि तस्याधिका-
ग्राह्यत्वात् । एवं द्वासप्ततीत्यत्रापि । हुतभुक्=तृतीया । विधुः=द्वादशी
गिरिजासुतः=चतुर्थी । भूतं=चतुर्दशी । हरिः=द्वादशी । गौरी=

चैत्रे तु शुक्लपञ्चम्यां भगवान्मीनरूपधृक्* ।
ज्येष्ठे तु शुक्लद्वादश्यां कूर्मरूपधरो हरिः* ॥
चैत्रेऽकृष्णे नवम्यां तु हरिर्वाराहरूपधृक्* ।

तृतीया । *धृगिति । ततः—

वेदस्योद्धरणार्थाय मध्याऽह्ने समुपस्थिते ॥
मध्याह्नव्यापिनी यत्र पञ्चमी मूलसंयुता ।
तत्रोपवासं कुर्वीत विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ॥
पञ्चमी गणसंयुक्ता नोपोष्या हि प्रयत्नतः ।
वेदस्योद्धरणार्थाय धर्मसंस्थापनाय च ॥
परित्राणाय साधूनां जातो मत्स्यः स्वयं हरिः ।
गृहाणार्घ्यं मया दत्तं जनन्या सहितो हरे ॥
देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य अनन्तं फलमश्नुते ।
यत्किञ्चिदत्तं यद्दानं तद्दानं मेरुणा समम् ॥ इति ।

हरिरिति ।

कृत्तिकाश्रमसंयोगे सायाह्ने च विधूदये ।
द्वादश्यां पूर्वविद्धायामुपवासव्रतं चरेत् ॥
जगन्निर्वाहणार्थाय विश्वसंस्थापनाय च ।
परित्राणाय साधूनां जातः कूर्मः स्वयं हरिः ॥
गृहाणार्घ्यं मया दत्तं गिरिणा सहितो हरे ।
स्नानं दानं प्रकुर्वीत पितॄनुद्दिश्य तर्पणम् ॥
वित्तशास्त्र्यं न कर्त्तव्यं विष्णुसायुज्यमिच्छता ।
जयन्ती व्रतमाहात्म्यं श्रोतव्यं च विशेषतः ॥ इति ।

*धृगिति ।

शुक्लपक्षे विशेषेण प्रभाते समुपस्थिते ।
नवमी चाष्टमीविद्धा त्याज्या विष्णुपरायणैः ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन दशाविद्धा प्रशस्यते ।

नरसिंहश्चतुर्दश्यां वैशाखे शुक्लपक्षके ॥
मासि भाद्रपदे शुक्लद्वादश्यां वामनो हरिः ॥

दुष्टजातिविनाशाय भूभारोत्तारणाय च ॥
परित्राणाय साधूनां हरिर्वाराहरूपधृक् ।
गृहाणार्घ्यं मया दत्तं धरण्या सहितो हरे ॥
तत्रोपवासं कुर्वीत पितृनुद्दिश्य तर्पणम् ।
यदेव दीयते किञ्चित्तदानं मेरुणा समम् ॥ इति ।

*पक्षके इति ।

स्वातीयोगे च संध्यायां मन्दवासरसंयुते ।
संध्याकाले समुत्पन्नो रक्षोदमनकारणात् ॥
स्तम्भात्सह समालोक्य त्रेतायामादिपूरुषः ।
जयायुक्ता न कर्त्तव्या परविद्धा प्रशस्यते ॥
हिरण्यस्य वधार्थाय प्रह्लादवरदाय च ।
दानवानां विनाशाय दैत्यानां निधनाय च ॥
परित्राणाय साधूनां जातो नरहरिः स्वयम् ।
गृहाणार्घ्यं मया दत्तं श्रीलक्ष्म्या सहितो हरे ॥
स्नानं दानं च कर्त्तव्यं पितृनुद्दिश्य तर्पणम् ।
वित्तशाठ्यं न कुर्वीत विष्णुलोके महीयते ॥

*हरिरिति ।

सङ्गवे श्रवणे चैव पुण्यकालः प्रशस्यते ।
द्वादशी श्रवणोपेता मध्याह्नव्यापिनी तिथिः ॥
तत्रोपवसते कामी विष्णुसन्निध्यहेतवे ।
सङ्गमे सरितः स्नात्वा जाह्नवीस्नानजं फलम् ॥
जातो बलिविनाशाय धर्मसंस्थापनाय च ।
दानवानां विनाशाय दैत्यानां निधनाय च ॥
परित्राणाय साधूनां वामनश्च स्वयं हरिः ।

राधशुद्धतृतीयायां रामो भार्गवरूपधृक्* ॥
चैत्रशुक्लनवम्यां तु रामो दशरथात्मजः* ।

गृहाणाढ्यं मया दत्तमदित्या सहितो हरे ॥
स्नानं दानमित्यादि प्राग्वत् ॥

*धृगिति ।

तृतीया माधवे शुक्ला रोहिण्यामरुणोदये ।
जमदग्निकुलादित्यो जातो भृगुपतिः स्वयम् ॥
द्वितीयाशेषसंयुक्तां यः कुर्यात्स नराधमः ।
तृतीया गणसंयुक्ता सर्वकार्यफलप्रदा ॥
जातः क्षत्रवधार्थाय भूभारोत्तारणाय च ।
वृत्तिपालकधर्मज्ञद्विजसंस्थापनाय च ॥
परित्राणाय साधूनां जातो भृगुपतिः स्वयम् ।
गृहाणाढ्यं मया दत्तं रेणुकासहितो हरे ॥
उपवासव्रतं तत्र श्राद्धशेषं नरोत्तमैः ।
यत्किञ्चिदीयते दानं तद्दानं मेरुणा समम् ॥
*दशरथात्मज इति ।

चैत्रशुक्लनवम्यां च जातो रामः स्वयं हरिः ।
पुनर्वस्तुक्षसंयोगे सा तिथिः सर्वकामदा ॥
सैव मध्याह्नयोगेन महापुण्यतमा भवेत् ।
नवमी चाष्टमीविद्धा त्याज्या विष्णुपरायणैः ॥
तत्रोपवासं कुर्वीत विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ।
दशाननवधार्थाय भूभारोत्तारणाय च ॥
दानवानां विनाशाय दैत्यानां निधनाय च ।
परित्राणाय साधूनां जातो रामः स्वयं हरिः ॥
गृहाणाढ्यं मया दत्तं भ्रातृभिः सहितोऽनघ ।
स्नानं दानं प्रकुर्वन्ति पितृनुद्दिश्य तर्पणम् ॥

नभस्ये तु द्वितीयायां बलभद्रोऽभवद्धरिः* ॥

श्रावणे बहुलेऽष्टम्यां कृष्णोऽभूलोक*रक्षकः ।

*ज्येष्ठशुक्लद्वितीयायां बौद्धः कल्की भविष्यति ॥

यत्किञ्चिदीयते दानं तद्दानं मेरुणा समम् । इति ।

*हरिरिति । बलभद्रकृष्णयोर्मतभेदेन गणनायां भेदः ।

बलभद्र एवावतार इति स्वाभिप्रायः ।

*रक्षक इति ।

अर्द्धरात्रे च रोहिण्यां सा तिथिः सर्वकामदा ॥

अर्द्धरात्रेऽष्टमी पुण्या पूर्वा वा यदि वा परा ।

रोहिणीसहिता स्तोका मुक्तिदा सर्वजन्तुषु ॥

तत्रोपवासं कुर्वीत नात्र कार्या विचारणा ।

उपोषणं जागरणं विशेषेण प्रशस्यते ॥

स्नानं दानमित्यादिश्लोकः ।

जातः कंसवधार्थाय भूभारोत्तारणाय च ॥

दानवानां वधार्थाय दैत्यानां निधनाय च ।

परित्राणाय साधूनां जातः कृष्णः स्वयं हरिः ॥

गृहाणाढ्यं मया दत्तं देवक्या सहितो हरे ।

*ज्येष्ठ इति ॥ भाद्रे बौद्धः, ज्येष्ठे कल्कीत्याहुः ।

भाद्रशुक्लद्वितीया च हस्तनक्षत्रसंयुता ॥

चन्द्रोदये समुत्पन्ने बौद्धरूपोऽभवद्धरिः ।

नन्दायुक्ता न कर्त्तव्या द्वितीया विष्णुतत्परैः ॥

कामान्मोहात्प्रकुर्वीत दुष्टानां विजयो भवेत् ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन गौरीयुक्तां प्रशस्यते ॥

तत्रोपवासं कुर्वीत विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ।

जातः कारुण्यमायाय दुष्टानां निधनाय च ॥

परित्राणाय साधूनां जातो बौद्धः स्वयं हरिः ।

गृहाणाढ्यं मया दत्तं श्रीदेव्या सहितो हरे ॥

इति । कोङ्कणास्तु वाराहपुराणस्थत्वेन वाक्यानि पठन्ति—

‘आषाढे शुक्लपक्षे तु एकादश्यां महातिथौ ।
जयन्ती मत्स्यनाम्नीति तस्यां कार्यमुपोषणम् ॥
नभोमासि तृतीयायां हरिः कमठरूपधृक् ।
नभस्यशुक्लपञ्चम्यां वराहस्य जयन्तिका ॥
वैशाखे तु चतुर्दश्यां नृसिंहः समपद्यत ।
मासि भाद्रपदे शुक्लैकादश्यां वामनो हरिः ॥
वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां भृगूद्वहः ।
चैत्रे नवम्यां रामोऽभूत्कौशल्यायां परः पुमान् ॥
श्रावणे बहुलेऽष्टम्यां वासुदेवो जनार्दनः ।
पौषशुक्ले तु सप्तम्यां कुर्याद् बौद्धस्य पूजनम् ॥
माघशुक्लतृतीयायां कल्किनः पूजनं हरेः ।
प्रातः प्रातस्तु मध्याह्ने सायं सायं तथा निशि ॥
मध्याह्ने मध्यरात्रे च सायंप्रातरनुक्रमात् ॥
इति । तदत्र समूलत्वनिर्णये सति कल्पभेदेन व्य-
वस्था द्रष्टव्या । एताश्च तदुपासकानां नित्याः, अन्येषां
तु काम्याः । जन्माष्टम्यादौ तु विशेषं वक्ष्यामः ॥

स्नानं दानमित्यादि ।

ज्येष्ठे शुक्लद्वितीया च पुनर्वसुसमन्विता ॥
सूर्योदये समुत्पन्ने कल्की विष्णुस्तदाऽभवत् ।
द्वितीया गौरिसंयुक्ता उपपन्ना व्रतादिषु ॥
नन्दायुक्ता न कर्त्तव्या विष्णुसायुज्यमिच्छता ।
स्नानं दानं च यत्किञ्चित्तदक्षयमुदाहृतम् ॥
जातो म्लेच्छवधार्थाय दुष्टानां निधनाय च ।
परित्राणाय साधूनां धर्मसंस्थापनाय च ॥

*चैत्रशुक्लपञ्चमी कल्पादिः । तदुक्तं हेमाद्रौ मास्ये—
 ब्रह्मणो या दिनस्यादिः कल्पादिः सा प्रकीर्तिता ।
 वैशाखस्य तृतीया या कृष्णा या फाल्गुनस्य च ॥
 पञ्चमी चैत्रमासस्य तथैवान्त्या* तथा परा ।
 शुक्ला त्रयोदशी माघे कार्तिकस्य तु सप्तमी ॥
 नवमी मार्गशीर्षस्य*सप्तैताः संस्मराम्यहम् ।
 कल्पानामादयो ह्येता दत्तस्याक्षयकारकाः ॥

गृहाणाध्यं मया दत्तं कृपाचार्येण हे हरे । इति ।

*चैत्रशुक्लेति । ब्राह्मे—

शुक्लायामथ पञ्चम्यां चैत्रेमासि शुभानना ।

श्रीब्रह्मलोकान्मानुष्यं संप्राप्ता केशवाज्ञया ॥

ततस्तां पूजयेत्तत्र यस्तं लक्ष्मीर्न मुञ्चति । इति ॥

*अन्त्या=अमावास्या ॥ *सप्तेति । त्रिंशदमी कल्पादयः

अथ कल्पादयो राजन् कथ्यन्ते तिथयः शुभाः ॥

यासु श्राद्धे कृते तृप्तिः पितॄणामक्षया भवेत् ।

चैत्रशुक्लप्रतिपदि श्वेतकल्पः पुराऽभवत् ॥

तस्य शुक्लत्रयोदश्यामुदानः समजायत ।

कल्पस्तु नारसिंहाख्यः कृष्णायां प्रतिपद्यभूत् ॥

अथ कृष्णत्रयोदश्यां गौरीकल्पोऽप्यकल्पत ।

वैशाखस्य तृतीयायां शुक्लायां नीललोहितः ॥

चतुर्दश्यां तु शुक्लायां संजातो गारुडाभिधः ।

समानस्तु तृतीयायां कृष्णायामुदपद्यत ॥

माहेश्वरश्चतुर्दश्यां कृष्णपक्षे समागमत् ।

ज्येष्ठशुक्लतृतीयायां वामदेवस्य संभवः ॥

पौर्णमास्यां तु तत्रैव कूर्मः प्रवृत्ते नृप ।

कृष्णपक्षे तृतीयायामग्नेयः समगच्छत ॥
 पञ्चदश्यां तु कृष्णायां पितृकल्पः समागमत् ।
 शुक्लां चतुर्थीमापाठे प्राप्य नारायणोऽभवत् ॥
 चतुर्थ्यां तस्य कृष्णायां सोमकल्पः समापतत् ।
 श्रावणे शुक्लपञ्चम्यां रौरवः समवर्त्तत ॥
 तस्यैव कृष्णपञ्चम्यां मानवः प्रत्यपद्यत ।
 षष्ठीं प्रौष्ठपदे शुक्लां प्राप्य प्राणाभिधोऽभवत् ॥
 सिनेतरायां षष्ठ्यां तु तस्य तत्पुरुषाह्वयः ।
 बृहत्कल्पस्तु सप्तम्यां शुक्लायामश्विनस्य च ॥
 कृष्णायामपि वैकुण्ठः प्रविवेश विशांपते ।
 कार्तिकस्य सिताष्टम्यां कल्पः कन्दर्पसंज्ञकः ॥
 असितायां पुनर्जज्ञे लक्ष्मीकल्पस्य कल्पना ।
 मार्गशुक्लनवम्यां तु कल्पसत्योऽभ्यवर्त्तत ॥
 असितायां च सावित्रीकल्पः प्रारम्भमभ्यगात् ।
 पौषे दशम्यां शुक्लायामीशानः प्रादुरासह ॥
 असितायामधोरस्य कल्पम्योपक्रमोऽभवत् ।
 एकादश्यां तु शुक्लायां माघे व्यानः प्रजज्ञिवान् ॥
 तस्यामेव तमिस्रायां वाराहः प्राप भूपते ।
 सारस्वतस्तु द्वादश्यां शुक्लायां फाल्गुनस्य ह ॥
 कृष्णायामपि वै राज्ञो विरराज महामनाः ।
 इति त्रिंशदमी कल्पास्तिथयः परमेष्ठिनः ॥
 आरम्भतिथयस्तासु शुक्लाः पुण्यतमा मताः ।
 आसु श्राद्धं कृतं पुण्यमाकल्पस्यापि कल्पते ॥ इति ॥

दीपिकाऽपि—

'स्युः पक्षद्वयगाः क्रमात्प्रतिपदाश्चैत्रमासक्रमात्
 भूतौ माधवगौ मधौ तु मदनौ ज्येष्ठस्थिते पर्वणी ।

अत्र सर्वोऽपि निर्णयो *मन्वादिवज्ज्ञेयः । हेमाद्रौ
ब्राह्मे—

शुक्लायामथ पञ्चम्यां चैत्रे मासि शुभानन्ता ।

श्रीर्ब्रह्मलोकान्मानुष्यं संप्राप्ता केशवाज्ञया ॥

ततस्तां पूजयेत्तत्र यस्तं लक्ष्मीं न मुञ्चति ॥

चैत्रशुक्लाष्टम्यां भवान्या उत्पत्तिः । तत्र नवमीयुता
ग्राह्या ।

अष्टमी नवमीयुक्ता नवमी चाष्टमीयुता ।

इति ब्रह्मवैवर्तात् । अत्र भवानीयात्रोक्ता काशी-
खण्डे—

भवानीं यस्तु पश्येत् शुक्लाष्टम्यां मघौ नरः ।

न जातु शोकं लभते सदानन्दमयो भवेत् ॥ इति ।

अत्रैवाशोककलिकाप्राशनमुक्तं हेमाद्रौ लैङ्गे—

अशोककलिकाश्राष्टौ ये पिबन्ति पुनर्वसौ ।

चैत्रे मासि सिताष्टम्यां न ते शोकमवाप्नुयुः ॥

प्राशनमन्त्रस्तु—

त्वामशोकं नराभीष्टं मधुमाससमुद्भवम् ।

पिबामि शोकसन्तप्तो मामशोकं सदा कुरु ॥ इति ।

अत्र विशेषः पृथ्वीचन्द्रोदये विष्णुः—

श्राद्धे त्रिंशदमी शुभाः शुभतराः कल्पादयः शुक्लगाः ॥ इति ।

*मन्वादिवदिति । आरम्भतिथित्वोक्त्या युगमन्वारम्भति-
यिसादृश्यलाभादिति भावः । युगान्ताश्च ब्राह्मे—

सूर्यस्य सिंहसंक्रान्तावन्तः कृतयुगस्य तु ।

अथ वृश्चिकसंक्रान्तावन्तस्त्रेतायुगस्य तु ॥

ज्ञेयस्तु वृषसंक्रान्त्यां द्वापरान्तस्तु संख्यया ।

तथा च कुम्भसंक्रान्तावन्तः कलियुगस्य तु ॥ इति ।

पुनर्वसुबोधोपेता चैत्रे मासि सिताष्टमी ।

प्रातस्तु विधिवत्स्नात्वा वाजपेयफलं लभेत् ॥ इति ।

तिथितत्त्वे कालिकापुराणे—

चैत्रे मासि सिताष्टम्यां यो नरो नियतेन्द्रियः ।

स्नायाल्लौहित्यतोयेषु स याति ब्रह्मणः पदम् ॥

चैत्रं तु सकलं मासं शुचिः प्रयतमानसः ।

लोहित्यतोये यः स्नायात्स कैवल्यमवाप्नुयात् ॥

*लोहित्यो ब्रह्मपुत्रः । मन्त्रस्तु—

‘ब्रह्मपुत्र महाभाग शन्तनोः कुलसम्भव ।

अमोघागर्भसंभूत पापं लौहित्य मे हर ॥’

चैत्रशुक्लनवमी रामनवमी । तदुक्तमगस्त्यसंहिता-
याम्—

‘चैत्रे नवम्यां *प्राक्पक्षे दिवा पुण्ये पुनर्वसौ ।

*उदये *गुरुगौरांशे स्वोच्चस्थे ग्रहपञ्चके ॥

मेघे पूषणि संप्राप्ते लग्ने कर्कटकाह्वये ।

आविरासीत्स कलया कौसल्यायां परः पुमान् ॥

तस्मिन् दिने तु कर्णव्यमुपवासव्रतं सदा ।

तत्र जागरणं कुर्याद्रघुनाथपरो शुचिः ॥ इति ।

इयं च मध्याह्नयोगिनी ग्राह्या ।

चैत्रशुक्ले तु नवमी पुनर्वसुयुता यदि ।

सैव मध्याह्नयोगेन महापुण्यतमा भवेत् ॥

*लौहित्य इति । -

लोहितात्सरसो जातो लौहित्याख्यस्त्वतोऽर्थवत् ।

इति कालीपुराणात् ।

*प्राक्पक्षे=शुक्लपक्षे । *उदये=लग्ने । पुण्ये इत्यन्वयः ।

*गुरुगौरांशे=गुरुभवांशे । गौरांश्वोरिति पाठे गौरांशुश्चन्द्रः । *शु-

इति तत्रैवोक्तेः । तथा-

चैत्रमासे नवम्यां तु जानो रामः स्वयं हरिः ।

॥पुनर्वसृक्षसंयुक्ता सा तिथिः सर्वकामदा ॥

श्रीरामनवमी प्रोक्ता कोटिर्सूर्यग्रहाधिका ।

तथा-

॥केवलापि सदोषोष्या नवमीशब्दसंग्रहात् ।

तस्मात्सर्वात्मना सर्वैः कार्यं च नवमीव्रतम् ॥

पुर्वेद्युरेव मध्याह्नयोगे ॥कर्मकालव्याप्तेः सैव ग्राह्या ।
दिनद्वये मध्याह्नव्याप्तौ तदभावे वा पूर्वदिने पुनर्वसृ-
क्षयुक्तानपि त्यक्त्या परैव कार्या । तदुक्तं माधवीयेऽग-
स्तिसंहितायाम्-

नवमी चाष्टमीविद्धा त्याज्या विष्णुपरायणैः ।

उपोषणं नवम्यां च दशम्यां चैव पारणम् ॥ इति ।

वीति । ऋद्धादिव्यावृत्तिः । ॥पुनर्वसृस्थिति प्राशस्त्यार्थम् ।

तिथिः शरीरं देवस्य तिथौ नक्षत्रमाश्रितम् ।

तस्मात्तिथिं प्रशंसन्ति न नक्षत्रं तिथिं विना ॥

इति वाक्यात् ॥

॥केवलाऽपीति । तिथेरेव निर्णायकत्वान्न ऋक्षापेक्षा ।

॥कर्मकालेति । कर्मकालशास्त्रापेक्षयाऽष्टमीविद्धानिषेधानां
दौर्बल्यात् ।

नवीनास्तु दिनद्वये मध्याह्नव्याप्ताव्याप्तावेकदेशस्पर्शित्वे
वा एकादिने पुनर्वसुमती “पुनर्वसुयुता यदि । सैव मध्याह्नयोगे-
न”इत्युक्तं । दिनद्वये पुनर्वसुयुता या तादृशी सा मध्याह्ने त-
द्युतैव । तारतम्यानुरोधेन ततस्तथैव प्रतीतेः । यदि च दिनद्वये म-
ध्याह्ने पुनर्वसुमती तद्रहिता वा मध्याह्नव्यापिनी तदेकदेशस्पृग्वा
तदैव परा ‘नवमी चाष्टमीविद्धा’इति वाक्यादिति प्राप्नुः ॥

अष्टमीविद्धा सक्तक्षाऽपि नोपोष्येति भाधवः ।

रामार्चनचान्द्रिकायामपि—

विद्धैव चेदक्षयुक्ता व्रतं तत्र कथं भवेत् ।

विद्धानिषेधश्रवणाप्रवमी चेति वाक्यतः ॥

वैष्णवानां विशेषात्तु तत्र विष्णुपरैरपि ।

दशम्यादिषु वृद्धिश्चेद्विद्धा त्याज्यैव वैष्णवैः ॥

तदन्येषां च सर्वेषां व्रतं तत्रैव निश्चितम् ॥ इति ।

अत्र 'दशम्यादिषु वृद्धिश्चेत्' इति 'तदन्येषाम्' इति वचनात् (१) यदा प्रातस्त्रिमुहूर्ता नवमी, दशमी च क्षय-
वशात्सूर्योदयात्प्रागेव समाप्यते, तदा स्मार्तानां तत्रैव
एकादशीनिमित्तोपवासात् नवमीव्रताङ्गपारणालोपः
स्यात् । अतोऽष्टमीविद्धैव स्मार्तैः कार्या । वैष्णवानां
त्वरूपोदयविद्धैकादश्यां हेयत्वान्न पारणालोपप्रसङ्गः
इति द्वितीयैव तैः कार्येति * सूचयति । दशमिवृद्धयभा-
वेऽष्टमीविद्धाया एव मध्याह्नव्यापित्वे क्षये च वैष्णवैर-
पि विद्धैवोपोष्येत्यर्थसिद्धम् । इदं च व्रतं * संयोगपृथ-

* सूचयतीति । इदं तु चिन्त्यम् । विष्णुपरायणैः साङ्गि-
रिदं व्रतं कार्यमित्युपदेशमात्रेणैवोपपत्तेरवैष्णवानामष्टमीविद्धाग्राह-
त्वापादककर्तृविशेषणत्वानङ्गीकारात् ।

पारणं तु पूर्वविद्धोपवासे नवमीमतिक्रम्यैव । "दशम्यामेव
पारणम्" इत्युक्तेः । * संयोगेति । "एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथ-
क्त्वम्" (जै० सू० ४-३-५) इति सूत्रम् । अत्र काम्यत्वमनित्य-
त्वम् । अकामे हेयत्वात् । एककर्मणो नित्यत्वकाम्यत्वाभ्यां
द्वैरूप्ये नित्यानित्यसंयोगविरोध इत्यत्रैकस्येति । "खादिरो यूपो

(१) 'तदन्येषाम्' इति च वदन् इति मुम्बापुरीस्थमुद्रितपुस्तके
पाठः ॥

क्वचन्यायेन काम्यं नित्यं च । तदुक्तं हेमाद्रावगस्ति-
संहितायाम्—

उपोषणं जागरणं पितृनुद्दिश्य तर्पणम् ।
तस्मिन् दिने तु कर्तव्यं ब्रह्मप्राप्तिमभीप्सुमिः ॥
सर्वेषामप्यग्रं धर्मो भुक्तिमुक्त्यैकसाधनः ।
अशुचिर्वापि पापिष्ठः कृत्वैदं व्रतमुत्तमम् ॥
पूज्यः स्यात्सर्वभूतानां यथा रामस्तथैव सः ।
यस्तु रामनवम्यां तु भुङ्क्ते मोहाद्विमूढधीः ॥
कुम्भीपाकेषु घोरेषु पच्यते नात्र संशयः ॥
तथा—

भवति”इति क्रत्वर्थो नित्यः खादिरो विधीयते । “खादिरं वी-
र्यकामस्य यूपं कुर्वीत”इति काम्यः ।

तत्र प्रमाणद्वयसत्त्वाद् द्वैरूप्यं, तद्वदुपवासेऽपि द्वैरूप्यमङ्गीकार्यम् ।
यदि तु खादिरस्य क्रत्वर्थतया नित्यत्वं पुरुषार्थतया काम्यत्वम्,
इह तु पुरुषार्थतयोभयमिति वैषम्यं मन्यते, तदा ‘यावज्जीवमग्नि-
होत्रं जुहोति’ “अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः” इत्यादौ पुरुषार्थ-
स्यैव द्वैरूप्यं न त्वेतत्क्रत्वर्थमित्युदाहरणं बोध्यम् । सूत्रकृताऽपि
प्रमाणद्वयस्यैव द्वैरूप्यसाधकत्वमुक्तम्—एकस्य तृभयत्वे संयोग-
पृथक्त्वमिति ।

नन्वस्त्वग्निहोत्रस्य द्वैरूप्यं प्रमाणभेदात् । न च काम्याग्नि-
होत्रे कालाकाङ्क्षायां यावज्जीववाक्येन तत्समर्पणाद् गुणविधिमा-
त्रं न तु नित्यं तदस्तीति वाच्यम् । यावज्जीवशब्दस्य प्राणधार-
णमात्रवाचित्वं न तु कालवाचित्वमिति तस्य पुरुषधर्मत्वान्निमित्त-
त्वम् । ततश्च शब्दान्तरादीनां कर्मभेदेहेतूनामसत्त्वेऽपि अग्निहोत्रस्य
जीवननिमित्तकप्रयोगात्कामनानिमित्तकप्रयोगो भिद्यते । प्रकृते
तु तदभावात्कथं भेद इति चेत् । यथा “तमेतं वेदानुवचनेन

अकृत्वा रामनवमीव्रतं सर्वव्रतोत्तमम् ।

व्रतान्यन्यानि कुरुते न तेषां फलभागभवेत् ॥

प्राप्ते श्रीरामनवमीदिने मर्त्यो विसूदधीः ।

उपोषणं न कुरुते कुम्भीपाकेषु पच्यते ॥

अत्र कोचित्तदुपासकानामेवेदं व्रतं नित्यं; *न त्वन्ये
ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन"इत्यादौ
गृहस्थाद्याश्रमधर्माणां नित्यानां यज्ञादीनाम् आत्मविविदिषायां
विधानात्प्रयोजनभेदाद् भेदः, तद्वदुपवासेऽपीति । तत्र काम्यप्रयो-
गेण प्रसङ्गतो नित्यासिद्धिः ।

काम्येऽपि नित्यासिद्धिः स्यात्प्रसङ्गेनोभयात्मिका ।

इति स्मृत्यैः । श्राद्धे निमन्त्रितब्राह्मणस्यैकस्पादेव भोजना-
दन्यकर्तृकश्राद्धसिद्धिः प्रसङ्गाच्च स्वतृप्तिरिति वत् ब्रह्मविद्यार्थमनुष्ठि-
तेन यज्ञादिना नित्यतत्सिद्धिवच्च । एतेन काम्यं परित्यज्य केवलं
निस्रमनुष्ठातुं शक्यं न तु-नित्यं परित्यज्य काम्यमिति कथं प्रयोग-
भेद इत्यपाकृतम् । नन्वेवमपि सकृदनुष्ठानेन कथमनेकार्थसिद्धिः ।
दर्शपूर्णमासयोः षण्णां प्रधानानां मध्ये त्रींस्त्रीन्प्रति सकृत्प्रयाजादि-
नाऽङ्गेनोपकारवन्नित्यं काम्यं चोपवासं प्रति सकृत्सकृदङ्गानुष्ठानस्य
न्याय्यत्वादिति चेन्न । प्रसङ्गस्वीकारात् । यथा पथ्व्यमनुष्ठितेन प्रया-
जादिना तत्प्रयोगमध्यपातिपथ्यपुरोडाशोपकारवदिति भावः ।

*न त्वन्येषामिति । विष्णुपरायणैरित्यत्र विष्णुशब्दस्य
प्रकृतरामात्मकविष्णुपरत्वात् तत्परायणाः तन्मन्त्रदीक्षिताः तैः,
निस्रव्रतं तेषामेव,

तस्मिन्दिने तु कर्तव्यमुपवासव्रतं सदा ।

इति नित्यप्रयोगविधौ सदाशब्देन तदन्वयात् ।

सूर्यग्रहे कुरुक्षेत्रे महादानैर्मुहुर्मुहुः ।

तत्फलं समवाप्नोति श्रीरामनवमीव्रतात् ॥

इति काम्यप्रयोगश्च सर्वेषाम् । न च तद्विधौ विष्णुपरायणैरि-

षामित्याहुः । अन्ये तु अकरणे*दोषश्रवणात्
तस्मात्सर्वात्मना सर्वैः कार्यं वै नवमीव्रतम् ।

इति पूर्वोक्तवचनाच्च जन्माष्टम्यादिवदिदमपि सर्वे-
षां नित्यम् । अन्यथा जन्माष्टम्यादावपि तदुपासकाना-
मेष नित्यतां वक्तुः को वारयितेत्याहुः ।

अत्र विशेषो हेमाद्रावगस्त्यसंहितायाम्—

आचार्यं चैवसंपूज्य घृणुयात्प्रार्थयेन्निशि* ।

श्रीरामप्रतिमादानं करिष्येऽहं द्विजोत्तम ॥

भक्त्याचार्यो भव प्रीति श्रीरामोऽसि त्वमेव च ।

तथा—

स्वगृहे चोत्तरे देशे दानस्योज्ज्वलमण्डपम् ।

शङ्खचक्रहनूमद्भिः प्राग्द्वारे समलंकृतम् ॥

गरुत्मच्छार्ङ्गबाणैश्च दक्षिणे समलंकृतम् ।

गदाखड्गगार्ङ्गदैश्चैव पश्चिमे सुविभूषितम् ॥

पद्मस्वस्तिकनीलैश्च कौयेरे समलंकृतम् ।

मध्ये हस्तचतुष्काढ्यं वेदिकायुक्तमायतम् ॥

ततः संकल्पयेद्देवं राममेव स्मरन्मुने ।

अस्यां रामनवम्यां च रामाराधनतत्परः ॥

उपोष्याष्टसु यामेषु पूजयित्वा यथाविधि ।

इमां स्वर्णमयीं रामप्रतिमां च प्रयत्नतः ॥

त्यस्यान्वयः । काम्यप्रयोगस्य खण्डतिथौ निषेधेन नित्यप्रयोगविधि-
मात्रशेषत्वे तदन्तर्गततत्पदस्यापि तच्छेषत्वौचित्यात् । * दोषेति ।
तद्वाक्ये मर्त्यसामान्यश्रवणात्सर्वेषामेतदन्वयात् शिष्टाचारानुगृही-
तत्वात्कल्पनाया इति । वैष्णवानामेव नित्येऽधिकारः । सामान्य-
शब्दोऽपि वैष्णवपर इत्यपि वदन्ति । * निशि=पूर्वरात्रौ । ताव-

श्रीरामप्रीतये दास्यं रामभक्ताय धीमते ।
 प्रीतो रामो हंरत्वाशु पापानि सबुद्धनि मे ॥
 अनेकजन्मसांसिद्धान्यभ्यस्तानि महान्ति च ।
 ततः स्वर्णमयीं रामप्रतिमां पलमात्रतः ॥
 निर्मितां द्विभुजां दिव्यां वामाङ्गस्थितजानकीम् ।
 विभ्रतीं दक्षिणकरे ज्ञानमुद्रां महामुने ॥
 वामेनाधःकरेणाराहेवीमालिङ्ग्य संस्थिताम् ।
 सिंहासने राजतेऽत्र पलद्वयविनिर्मिते ॥

तथा—

अंशक्तो यो महाभागः स तु चित्तालुसारतः ।
 (१)पलेनार्थं तदर्धेन तदर्धार्धेन वा मुने ॥
 सौवर्णं राजतं वापि कारयेद्रघुनन्दनम् ।
 पार्श्वे भरतशत्रुघ्नौ धृतच्छत्रकरावुभौ ॥
 चापद्वयसमायुक्तं लक्ष्मणं चापि कारयेत् ।
 दक्षिणाङ्गे दशरथं पुत्रावेक्षणतत्परम् ॥
 मातुरङ्गगतं राममिन्द्रनीलसमप्रभम् ।
 पञ्चासृतस्नानपूर्वं *संपूज्य विधिवत्ततः ॥

त्पर्यन्तं च यजमानाचार्ययोरभोजनं हविष्यादिभक्षणं वेत्याद्यन्य-
 तोऽवसातव्यम् । ज्ञानमुद्रालक्षणं तु—

तर्जन्यङ्गुष्ठकौ सक्तावग्रतो हृदि विन्यसेत् ।
 वामहस्ताम्बुजं वामजानोर्मूर्द्धनि विन्यसेत् ।
 ज्ञानमुद्रा भवेदेषा श्रीरामस्य सदाप्रिया ॥ इति ।

*संपूजयेति । पूजादीक्षावर्ता मूलमन्त्रेण अन्येषां तु पुरुषसु-
 क्तविष्णवादिमूक्तैः नाममन्त्रेण वा । स्त्रीशूद्राणां तु नाममन्त्र एव ।

(१) 'पलेनार्थं तदर्धार्धं तदर्धार्धेन वा मुने' इति मुद्रितपुस्तके पाठः ।

कौसल्यामन्त्रस्तु—

रामस्य जननी चासि रामरूपामिदं जगत् ।
अतस्त्वां पूजयिष्यामि लोकमातर्नमोऽस्तु ते ॥
नमो दशरथायैति पूजयेत्पितरं ततः ॥

अत्र *दशावरणपञ्चावरणादिपूजा अन्यत्र ज्ञेया ।

उच्चस्थे ग्रहपञ्चके सुरगुरौ सेन्दौ नवम्यां तिथौ
लग्ने कर्कटके पुनर्वसुदिने मेघं गते पूषणि ।
निर्दग्धं निखिलाः पलाशसमिधो मध्यादयोऽध्यारणे-
राविर्भूतमभूदपूर्वविभवं यत्किञ्चिदेकं महत् ॥

इति जन्मभावनां कुर्वन्वाद्यानि वादयेत् ।
इन्द्राऽग्निश्च यमश्चैव नैर्ऋतो वरुणोऽनलः ।
कुबेर ईशो ब्रह्मादिदिक्पालाः स्नापयन्तु ते ॥
इति स्नानमन्त्रः । * दशावरणेत्यादि ।

अथ प्रयोगः । आदौ प्रणवः सर्वत्र स्त्रीशूद्रवर्जम् । तत्र पद-
कोणे पूर्वादितः—राँ हृदयाय नमः, रीँ शिरसे स्वाहा, रँ शिखायै
वषट्, रँ कवचाय हुँ, रँ नेत्रत्रयाय वौषट्, रः अस्त्राय फट् ॥

दयाव्ये त्राहि संसारसर्पान्मां शरणागतम् ।

भक्त्या समर्पयेत्त्वाऽहं प्रथमावरणार्चनम् ॥

इति पठेत् । द्वितीयावरणार्चनानन्तरं पाठे 'द्वितीयावरणार्चन-
म्' इत्यादिः । इति प्रथमावरणम् । अथाऽष्टावजमूले—आँ आत्मने
नमः, (प्रणामानन्तरं 'सर्वविद्याक्षरे' सर्वत्रावर्त्तते) निवृत्त्यै अन्तरा-
त्मने, प्रतिष्ठायै परमात्मने, विद्यायै ज्ञानायै शान्त्यै इति द्वितीयम् ।
अथ तत्पत्रे वासुदेवाय श्रियै, संकर्षणाय शान्त्यै, प्रद्युम्नाय प्रीत्यै,
आनिरुद्धाय रत्यै इति तृतीयम् । पत्राग्रे हनुमते सुग्रीवाय, भरताय
विभीषणाय, लक्ष्मणाय अङ्गदाय, शत्रुघ्नाय जाम्बवते इति चतुर्थम् ।
अथ द्वितीयाष्टपत्रपत्रेषु सृष्टये जयन्ताय, विजयाय सौराष्ट्रवर्द्ध-

नाथ सौराष्ट्राय अकोपाय धर्मराजाय सुमन्ताय इति पञ्चमम् ॥ अथ
द्वादशपत्रपत्रेषु वसिष्ठाय वामदेवाय जाबालये गौतमाय भरद्वाजाय
कौशिकाय वाल्मीकाय नारदाय सनकाय सनन्दनाय सनातनाय
सनत्कुमाराय इति षष्ठम् । अथ षोडशपत्रपत्रेषु नीलाय न-
लाय सुषेणाय मैन्दाय शरभाय द्विविदाय वन्दनाय गवाक्षाय कि-
रीटाय कुण्डलाय श्रीवत्साय कौस्तुभाय शङ्खाय चक्राय गदायै
पद्माय इति सप्तमम् । अथ द्वात्रिंशत्पत्रपत्रेषु ध्रुवाय धराय सो-
माय अश्विनः अनिलाय अनलाय प्रत्युषाय प्रभासाय वीरभद्राय
शम्भवे गिरीशाय अजैकपदे अहिर्बुध्न्याय पिनाकिने भुवनाधीश्व-
राय कपालिने दिक्पतये स्थाणवे भगाय वरुणाय सूर्याय वेदान्ताय
भानवे इन्द्राय रवये गभस्तिने यमाय हिरण्यरेतसे दिवाकराय मि-
त्राय विष्णवे धात्रे इत्यष्टमम् । अथ भूपूरे ॐ लँ इन्द्राय सुरा-
धिपतये सायुधाय सवाहनाय सपरिवाराय सशक्तिकाय नमः ॥
ॐ रँ अग्नये तेजोऽधिपतये इत्यादि पूर्ववत् । एवमग्रेऽपि । यँ यमाय
मेताधिपतये । सँ निर्ऋतये रक्षोऽधिपतये । वँ वरुणाय जलाधिपत-
ये । शँ वायवे प्राणाधिपतये । सँ सोमाय नक्षत्राधिपतये । ईँ ईशानाय
विद्याधिपतये । आँ ब्रह्मणे लोकाधिपतये पूर्वेशानयोर्मध्ये । हीँ वि-
ष्णवे भूताधिपतये निर्ऋतिपश्चिमयोर्मध्ये इति नवमं तद्वहिः ।
वज्राय शक्त्यै दण्डाय खड्गाय पाशाय ध्वजाय गदायै शूलाय अम्बु-
जाय चक्राय इति दशमम् । तदुक्तं रामार्चनचन्द्रिकायाम्-

‘षट्कोणे प्रथमावृत्तिः स्यादङ्गैर्हृदयादिभिः ।

द्वितीयाऽऽत्मादिभिर्देवैरष्टाब्जस्य तु मूलके ॥

तृतीया वासुदेवाद्यैरष्टपत्रे तथैव च ।

चतुर्था वायुपुत्राद्यैः पत्राग्रे पूर्वतः क्रमात् ॥

सृष्ट्याद्यैः पञ्चमावृत्तिर्द्वितीयाष्टदले तथा ।

षष्ठी द्वादशपत्रे तु वसिष्ठाद्यैर्महर्षिभिः ॥

*अशोककुसुमैर्युक्तमर्घ्यं दद्याद्विचक्षणः ।
 दक्षाननवधार्थाय धर्मसंस्थापनाय च ॥
 राक्षसानां विनांशाय दैत्यानां निधनाय च ।
 परित्राणाय साधूनां जातो रामः स्वयं हरिः ॥
 गृहाणाध्वं मया दत्तं भ्रातृभिः सहितोऽनघ ।
 पुष्पाञ्जलिं पुनर्दत्त्वा यामे यामे प्रपूजयेत् ॥
 दिवैवं विधिवत्कृत्वा रात्रौ जागरणं ततः ।
 ततः प्रातः ससुत्थाय स्नानसंध्यादिकाः क्रियाः ॥
 समाप्य विधिवद्भ्रातं पूजयेद्विधिवन्सुते ।
 ततो होमं प्रकुर्वीत मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ॥
 पूर्वोक्तपद्मकुण्डे वा स्थण्डिले वा समाहितः ।
 लौकिकाग्नौ विधानेन शतमष्टोत्तरं ततः ॥

सप्तमी पौर्णमासी स्यान्नीलाद्यैः कपिपुङ्गवैः ।
 ध्रुवाद्यैरष्टमी ज्ञेया द्वात्रिंशदलपत्रके ॥
 इन्द्राद्यैर्भृगुहे बाह्ये नवमावरणं भवेत् ।
 तदस्त्रैर्वज्रशक्त्याद्यैर्दशमावरणं भवेत् ॥' इति ।
 अत्र पूज्यपूजकयोर्मध्ये प्राची ।
 'देवा ये स्वस्य चाप्यग्रे प्राची प्रोक्ता विचक्षणैः ।
 प्राक्येव प्राची नोदिष्टा मुक्त्वा देवस्य पूजनम् ॥
 इति रामार्चनचन्द्रिकावचनात् । तत्राशक्तस्य पञ्चावरणपूजा
 भवति । सापि तत्रैव ।
 पूर्वपट्कोणकोणेषु हृदयादीनि पट्क्रमात् ।
 दले हनुमत्प्रमुखान् सृष्ट्यादीन् दलमध्यतः ॥
 दलाग्रे लोकपालांश्च तदस्त्राणि ततो वहिः । इति ।
 अर्थो रामार्चनचन्द्रिकायां द्रष्टव्यः । *अशोकेति* ।
 'दत्त्वा पुष्पाञ्जलिं पूर्वं गृहीत्वा शङ्खमुत्तमम् ।

साध्येन पायसेनैव स्मरन् राममनन्यधीः ।

ततो भक्त्या सुसन्तोष्य आचार्यं पूजयेन्मुने ॥

ततो रामं स्मरन् दद्यादेवं मन्त्रस्तुदीरयन् ।

‘इमां स्वर्णमयीं रामप्रतिमां समलंकृताम् ॥

चित्रवस्त्रयुगच्छन्नां रामोऽहं राघवाय ते ।

श्रीरामप्रतिपे दास्ये तुष्टो भवतु राघवः ॥’

इति दत्त्वा विधानेन दद्याद्दक्षिणां भुवम्* ।

ब्रह्महत्यादिपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः’ ॥ इति ।

इयं मलमासे न कार्या ।

‘सुजसमप्रजप्तं स्यान्नोपवासः कृतो भवेत्’ । इति,

‘न कुर्यान्मलमासे तु महादानव्रतानि च ।’

इति च माधवीये सङ्ग्रहवचनात् । ननु रामनवमीव्रतस्य
नित्यत्वादेकादशीवन्मलमासेऽपि कर्तव्यता स्यादिति
चेत्, अत्र ब्रूमः—

१ फलपुष्पाम्बुसंपूर्णं युक्तं च तुलसीदलैः ॥’

इत्यादि ॥

* भुवमिति* ।

विप्रान्त्संभोज्य विधिवत् साचार्यः पारयेद्व्रतम् ।

इति बोध्यम् । अथ दुर्दशाग्रस्तानां दशादित्यव्रतं हेमाद्रौ । तच्च—

अतिदुष्टकारधुक्तायामेव शुक्लदशम्यां कार्यम् ।

‘रविवारेण युक्तायां दशम्यां पूजयेद्दशाः ।’

इत्युक्तेः । तिथिश्च मध्याह्नव्यापिनी । दिनद्वये तत्सत्त्वेऽसत्त्वे

च परा, एकदेशव्याप्तौ तु महत्त्वालपत्वाभ्यां निर्णयः । विधिश्च

रविवारे तादृशतिथियोगे । तत्प्रयोगः—तिथिवारकर्त्तनान्ते

‘मम दुर्दशानिष्टात्तिपूर्वकमुदशाप्राप्त्यर्थं दशादित्यव्रतमहं करिष्ये’ इति

सङ्कल्प्य तदङ्गतया गणपतिपूजापुण्याहवाचनवृद्धिश्राद्धान्तं कृत्वा

नैकादश्युपवासस्य व्रतत्वेन प्राप्तिः । किन्तु

‘एकादश्यां न शुक्लीत पक्षयोरुभयोरपि ।’

इत्यादिनिषेधस्य मलमासेऽपि पालनीयत्वात् कृ-
ष्णैकादश्यां पुत्रवद्गृहिण इवार्थादुपवासः प्रसज्यते ।
न त्विह तथेति व्रतत्वेन प्राप्तिर्वाच्या । सा च निषिद्धे-
त्यप्रसङ्गः ।

स्पष्टमासविशेषाख्याविहितं वर्जयेन्मले ।

इति निषेधाच्च । एवं जन्माष्टम्यादावपि षोडश्व्यम् ।
इति रामनवमी ॥

चैत्रशुक्लैकादश्यां दोलोत्सव उक्तो ब्राह्मे-

‘चैत्रमासस्य शुक्लायामेकादश्यां तु वैष्णवैः ।

आन्दोलनीयो देवेशः सलक्ष्मीको महोत्सवैः ॥’ इति ।

चैत्रशुक्लद्वादश्यां दमनोत्सवः ।

‘द्वादश्यां चैत्रमासस्य शुक्लायां दमनोत्सवः ।

बौधायनादिभिः प्रोक्तः कर्तव्यः प्रतिवत्सरम् ॥

इति रामार्चनचन्द्रिकोक्तेः ।

सूर्यं पञ्चोपचारैः सम्पूज्य प्राङ्मुखो वह्निर्देशे गोमये
इज्जाललिखिता दशदुर्दशापुत्रिकाः पूजयेत् । तान्—

‘दुर्मुखा दीनवदना मलिनाऽसत्यवादिनी ।-

दुर्वृद्धिदायिनी हिंसा दुष्टा मित्रविरोधिनी ॥

उच्चाटनकरी नाम बहुचिन्ताप्रदायिनी ।’

एताश्चतुर्थ्यन्तनामभिः एकैकपुत्रिकायामावाह्य षोडशोपचारैः
पूज्याः, फलानि दश, दश वराटिका दक्षिणेति । ततः—

‘नित्यं पापरते पापे देवद्विजविरोधिनि ।

गच्छतां दुर्दशे देवि नीतिशास्त्रविरोधिनि ॥’

इति प्रत्येकं विसर्जयेत् । ततः शीतोदकेन स्नायात् । अश्व-

*ऊर्जे व्रतं सधौ दोला आवणे तन्तुपूजनम् ।

चैत्रे च दमनारोपमकुर्वाणो व्रजत्यधः ॥'

इति तत्रैव पादवचनाच्च ।

शिवभक्तादिभिस्तु चतुर्दश्यादौ कार्यम् ।

'तत्र स्यात्स्वाधितिथिषु बह्व्यादेर्दमनार्पणम् ।'

इति तत्रैवोक्तेः । (ज्योतिःप्रकाशेऽपि—

स्वस्वदेवप्रतिष्ठायां मन्त्रसंग्रहणे तथा ।

पवित्रदमनारोपे ग्राह्या तत्तत्तिथिर्बुधैः ॥)(१)

तिथयस्तु—

बह्निर्विरिश्चिर्गिरिजा गणेशः

क्तौ हस्तौ पादौ च प्रक्षालयेत् ॥ ततः शुचि शुभ्रं वस्त्रं परिधाय
गृहं प्रविशेत् । ततो भित्तौ काष्ठफलकेन अष्टदलं लिखित्वा तत्र
स्रगन्धचन्दनादिना दशपुत्रिका लिखेत् । ताश्च—

सद्बुद्धिदा सुखकरी सर्वसम्पत्प्रदायिनी ।

इष्टभोगप्रदा लक्ष्मीः कीर्त्तिदा सुखदायिनी ॥

पुत्रप्रदा च विजया दशमी धर्मदायिनी । इति ॥

खितसुदशापुत्रिकाणां पुरः दशग्रन्थियुतं पट्टदोरकं सूत्रदो-
इत्यष्टमं प्रतिष्ठाप्य तत्र रविं पूजयेत् । षोडशोपचारैः पूजां कृत्वा
शेषसम्पदां दात्रे भर्त्रे त्रिजगतां सदा ।

विप्रान् कामदात्रे च जगत्पूज्याय ते नमः ॥'

इति बोध्यम् । ततश्चतुर्थ्यन्तनामभिर्दश सुदशाः तासु पु-

दश मधुरफलानि ढबुकादिदक्षिणा, नात्र विस-
जेनम् । दशभिर्मादकैर्वायनं, शुद्धयात्तैलवर्जितम् । इति संक्षिप्तो
दशादित्यव्रतप्रयोगः ॥

*ऊर्जे इति नित्यत्वम् ।

१-कंसान्तर्गतः पाठो लिखितपुस्तके नास्ति ।

कणी विशाखो दिनकृन्महेशः ।

दुर्गाऽन्तको विश्वहरिः स्मरश्च

शर्वः शशी चेति तिथीषु पूज्याः ॥

इत्युक्ताः ।

अथागमोक्तदीक्षावतो दमनारोपणविधी रामार्चनचन्द्रिकायाम् । तत्रैकादश्यां —

‘क्रियालोपविघातार्थं यत्त्वया विहितं प्रभो ।

न मे विघ्नो भवेदत्र कुरु नाथ दयां मयि ॥

सर्वथा सर्वदा विष्णो मम त्वं परमा गतिः ।

उपवासेन त्वां देव तोषयामि जगत्पते ॥

कामक्रोधादयोऽप्येते न मे स्युर्व्रतघातकाः ।

अद्यप्रभृतिं देवेश यावद्वैशेषिकं दिनम् ॥

तावद्रक्षा त्वया कार्या सर्वस्यास्य जगत्पते ।

इति देवं संप्रार्थ्य दमनमादाय पञ्चगव्येन प्रोक्ष्य वारिणा प्रक्षालयाशोकमूले देवाम्रे वा—

‘अशोकाय नमस्तुभ्यं कामस्त्रीशोकनाशन ।

शोकार्तिं हर मे नित्यमानन्दं जनयस्व मे ॥’

इत्यशोकम्,

‘श्रुत्यादिकालपर्यन्तः कालरूपो महाबलः ।

कलते चैव यः सर्वं तस्मै कालात्मने नमः ॥’

इति कालम्,

‘वसन्ताय नमस्तुभ्यं घृक्षगुल्मलताश्रय ।

सहस्रमुखसंवास कामरूप नमोऽस्तु ते ॥’

इति वसन्तम्,

‘कामभस्मसमुद्भूत रतिवाष्पपरिप्लुत ।

ऋषिगन्धर्वदेवादिविमोहक नमोऽस्तु ते ॥

इति दमनं च संपूज्य—

‘नमोऽस्तु पञ्चबाणाय जगदाह्लादकारिणे ।

मन्मथाय जगन्नेत्रे रतिप्रीतिप्रियाय ते ॥’

इति दमनस्तुपस्थाय ‘ॐ कामाय नमः’ इति संपूज्य निशायां देवताग्रे पञ्चवर्णैः चन्दनेन वा अष्टदलं कृत्वा वह्निश्चतुरस्रं तद्वह्निर्वर्तुलत्रयं तद्वह्निर्वृत्तं चतुरस्रं च कृत्वा तत्र कुम्भं संस्थाप्योपरि वस्त्रेऽष्टदले दमनं पूजयित्वा—

‘पूजार्थं देवदेवस्य विष्णो लक्ष्मीपते प्रभो ।

दमन त्वमिहागच्छ सान्निध्यं कुरु ते नमः ॥’

‘ॐ ह्रीं कामदेवाय नमः’ ‘ॐ ह्रीं रत्यै नमः’ इत्यावाह्य दिक्षु पूर्वोदितः—ह्रीं कामाय नमः (बीजादिनमोऽन्तं सर्वत्र) भस्मशरीराय० अनङ्गाय० मन्मथाय० वसन्तसखाय० स्मराय० इक्षुचापाय० पुष्पाञ्जलय० इति पूजयित्वा—
‘ॐ तत्स्वरूपाय विद्महे कामदेवाय धीमहि । तन्नोऽनङ्गः प्रचोदयात् ॥’ इत्यष्टोत्तरशतं संमन्त्र्य पूजयित्वा ‘ह्रीं नमः’ इति पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा—

‘नमोऽस्तु पुष्पबाणाय जगदाह्लादकारिणे ।

मन्मथाय जगन्नेत्रे रतिप्रीतिप्रियाय ते ॥’

इति नत्वा—

‘आमन्त्रितोऽसि देवेश पुराणपुरुषोत्तम ।

प्रातस्त्वां पूजयिष्यामि सान्निध्यं कुरु केशव ।

क्षीरोदधिमहानागशय्यावस्थितविग्रह ।

प्रातस्त्वां पूजयिष्यामि सन्निधौ भव ते नमः ॥

निवेदयाम्बहं तुभ्यं प्रातर्दमनकं शुभम् ।

सर्वदा सर्वथा विष्णो नमस्तेऽस्तु प्रसिद् मे ॥’

इति देवं संप्रार्थ्य पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा अस्त्रेण चक्रमन्त्रेण वा रक्षां कुर्यात् । ततः प्रातर्नित्यपूजां कृत्वा पुनर्देवं संपूज्य गन्धदूर्वाक्षतयुक्तं दमनमादाय मूलमन्त्रं

पठित्वा—

‘देवदेव जगन्नाथ वाञ्छितार्थप्रदायक ।

हृदिस्थान्पुरयेः कामान्मम कामेश्वरीप्रिय ॥

इदं दमनकं देव गृहाण मदनुग्रहात् ।

इमां साम्बत्सरीं पूजां भगवन्परिपूरय ॥’

इति मन्त्रान्ते पुनर्मूलमन्त्रेण देवे समर्पयेत् । ततोऽङ्गदेवताभ्यः स्वस्वमन्त्रेण दत्त्वा प्रार्थयेत्—

‘मणिविद्रुममालाभिर्मन्दारकुसुमादिभिः ।

इयं सांबत्सरी पूजा तवास्तु गरुडध्वज ॥

वनमालां यथा विष्णो कौस्तुभं सततं हृदि ।

तद्वदामनकीं मालां पूजां च हृदये वह ॥

जानताऽजानता वाऽपि न कृतं यत्तवार्चनम् ।

तत्सर्वं पूर्णतां यातु त्वत्प्रसादाद्रमापते ॥

जितं ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन ।

नमस्तेऽस्तु हृषीकेश महापुरुषपूर्वज ॥’

‘मन्त्रहीनम्—’ इति च संप्रार्थ्य पञ्चोपचारैः पुनः संपूज्य नीराज्य पारयेदिति । दीक्षारहातानां तु नास्मैव समर्पणम् । अत्र च द्वादशीमतन्त्रीकृत्य पारणाहो ग्राह्यम् ।

‘पारणाहे न लभ्येत द्वादशी घटिकाऽपि चेत् ।

तदा त्रयोदशी ग्राह्या पवित्रदमनार्पणे’ ॥

इति तत्रैवोक्तं । गौणोऽपि काल उक्तस्तत्रैव—

‘*हरौ न दमनारोपः स्यान्मधौ विघ्नतो यदि ।

वैशाखे श्रावणे वाऽपि तत्तिथौ स्यात्सदर्पणम् ॥’

‘श्रावणावधि शुक्रास्ते कर्तव्यमिति नारदः ।’

इति पाठान्तरम् । इदं च मलमासे न कार्यम् ।

‘उपाकर्मोत्सर्जनं च पवित्रदमनार्पणम् ।’

इति कालादर्शं मलमासवर्ज्येषु परिगणनात् ।

‘उपाकर्म च हव्यं च कव्यं पूर्वोत्सवं तथा ।

उत्तरे नित्यं कुर्यात्पूर्वं तन्निष्फलं भवेत् ॥

इति माधवीये प्रजापतिवचनाच्च । शुक्रास्तादौ तु कार्यमेव । पूर्वोक्तवचनात् ।

‘उपाकर्मोत्सर्जनं च पवित्रदमनार्पणम् ।

ईशानस्य बलिं विष्णोः शयनं परिवर्तनम् ।

कुर्याच्छुक्रस्य च गुरोर्मौह्येऽपीति विनिश्चयः ॥

इति उपोतिर्निबन्धे वृद्धगार्ग्यवचनाच्च ।

इति दमनारोपः ॥

चैत्रशुक्लत्रयोदश्यामनङ्गव्रतं (हेमाद्रौ भविष्ये—

‘चैत्रोत्सवे सकललोकमनोविनोदे

कामं त्रयोदशतिथौ च वसन्तयुक्तम् ।

पत्न्या सहाचर्यं पुरुषप्रवरोऽथ योषित्

सौभाग्यरूपसुतसौख्ययुतः सदा स्यात् ॥’)(१)

तत्र सा *पूर्वा ग्राह्या ।

*पूर्वेति ।

‘कृष्णाष्टमी वृहत्तपा सावित्री वटपौत्रिकी ।

कामत्रयोदशी रम्भा उपोष्याः पूर्वसंयुताः ॥’

इति वचनात् ।

‘त्रयोदशी प्रकर्तव्या भवेद्या चापराण्णिकी ।’

इति स्कान्दन्तु शुक्लत्रयोदशी पौर्वाण्णिकी उत्तराविद्धा न

१—अत्रायं धनुश्चिह्नान्तर्गतो भागो बहुत्रानुपलब्ध्या प्रक्षिप्त इति गम्यते

‘त्रयोदशतिथिः पूर्वः सितः’ इति दीपिकोक्तेः ।
चैत्रशुक्लचतुर्दशी *पूर्वा ग्राह्या ।

‘मघोः आवणमासस्य शुक्ला या तु चतुर्दशी ।

सा रात्रिव्यापिनी ग्राह्या नान्या शुक्ला कदाचन ॥’
इति हेमाद्रौ चौधायनोक्तेः ।

*‘परा पूर्वाह्णगामिनी’ इति वा पाठः । अत्र केचि-
द्यथाश्रुतमेवार्थं वर्णयन्ति ।

‘निशि भ्रमन्ति भूतानि शक्तयः शूलभृद्यतः ।

अतस्तत्र चतुर्दश्यां सत्यां तत्पूजनं भवेत् ॥’

इति ब्रह्मवैवर्तात् । हेमाद्रिमाधवादिलिखनमप्येवम् ।
संप्रदायविदस्त्वाहुः—

‘चतुर्दशी तु कर्तव्या त्रयोदश्या युता विभो ।

इति स्कान्दसुत्सर्गः । तदपवादश्च—

तृतीयैकादशी षष्ठी शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धा न कर्तव्या कर्तव्या परसंयुता ॥’

इति नारदीयचनं, तदपवादश्च—‘मघोः आवणमासस्य’
इति, तत्र ‘अपवादाभावे पुनरुत्सर्गस्य स्थितिः’ ।
इति न्यायेन *पूर्वविद्धैव ग्राह्येति सिध्यति । ब्रह्म-
वैवर्ते तु सामान्यरूपमन्यत्र सावकाशमिति । तेन पूर्व-

ग्राह्या किन्तु आपराह्णिकी पूर्वविद्धेत्यर्थ इति केचित् ।
परे तु सायाह्नव्यापिनी आपराह्णिकी चेदिति सामान्यतो निर्ण-
यः । अनङ्गत्रयोदशी तु अनापराह्णव्यापिनी सायाह्नव्यापिनीति
वाक्यद्वयं सार्थकमित्याहुः ॥ *पूर्वेति* । दमनपवित्रारोपादौ
इति शेषः । *परा=मासान्तरवर्तिनी शुक्ला पूर्वाह्णगामिनी उत्त-
रविद्धेत्यर्थः । *पूर्वविद्धैवेति* । पूर्वविद्धात्वस्य रात्रिव्यापित्व-

दिने मुहूर्तत्रयवेधे पूर्वा अन्यथोत्तरेति ॥

चैत्रपूर्णिमा सामान्यानिर्णयात्परैव । अत्र विशेषो निर्णयास्मृते चिष्णुस्मृतौ—‘चैत्री चित्रायुता चेत्स्यात्तस्यां चित्रवस्त्रप्रदानेन सौभाग्यमाप्नोति’ इति । तथा ब्राह्मे—

‘मन्दे वाऽर्के गुरौ वाऽपि वारेऽव्येतेषु चौन्निका ।

तत्राश्वमेधजं पुण्यं स्नानआह्लादिभिर्लभेत् ॥’ इति ।

अत्र सर्वदेवानां दमनकपूजोक्ता तत्रैव वायवीये—

संवत्सरकृतार्चायाः साफल्यायाखिलान् सुरान् ।

दमनेनार्चयेच्चैत्र्यां विशेषेण सदाशिवम् ॥ इति ।

अत्र स्वतिथ्या समुच्चय इति केचित् । *स्वीयति-
ग्रामकरणेऽत्र दमनपूजनमित्यन्ये । दीक्षिततदितरविष-
यत्वेन व्यवस्थेत्यपरे । इयं मन्वादिरपि । सा च पूर्वमुक्ता ॥

*चैत्रकृष्णत्रयोदश्यां महावारुणीसंज्ञो योगो गौ-

व्याप्यत्वात्तथोक्तम् । एतेन ‘पूर्वाह्णव्यापित्वस्यापि विधाने वाक्य-
भेदः । मधुश्रावणशुक्लचतुर्दशीभिन्नानां पूर्वाह्णानां ग्रहणस्या-
प्राप्तेरनुवादकत्वासंभवात्’ इत्यपास्तम् । *स्वीयेति ॥ ‘तत्र
स्यात्स्वीयतिथिषु’ इत्युक्तेः ॥

*चैत्रकृष्णेति । तिथिकृतत्वात्कृष्णादिर्मासो न तु शुक्ला-
दिः । चित्रातः शतभिष एकादशत्वेन पक्षहासेऽपि चैत्रोत्तरत्रयो-
दश्या असंभवात् । गङ्गास्नानं च रात्र्यादावपि कार्यम् ।

‘दिवा रात्रौ च संध्यायां गङ्गायां च प्रसङ्गतः ।

(प्रसङ्गतश्चेत्यन्वयः ।)

स्नात्वाऽश्वमेधजं पुण्यं गृहेऽप्युद्गततज्जलैः ॥’

इति ब्रह्माण्डात् । एवं महानिशायामपि ।

‘महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् ।

हेषु प्रसिद्धः । तदुक्तं वाचस्पतिकृतौ शूलपाणौ च
स्कान्दे—

‘वारुणेन समायुक्ता मधौ कृष्णा त्रयोदशी ।
गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहशतैः समा ॥
शनिवारसमायुक्ता सा महावारुणी स्मृता ।
गङ्गायां यदि लभ्येत कोटिसूर्यग्रहैः समा ॥
शुभयोगसमायुक्ता शनौ शतभिषा यदि ।
महामहेति विख्याता त्रिकोटिकुलमुद्धरेत् ॥’
तत्रैव ज्योतिषे—

‘चैत्रासिते वारुणऋक्षयुक्ता
त्रयोदशी सूर्यसुतस्य चारे ।
योगे शुभे सा महती महत्या
गङ्गाजलेऽर्कग्रहकोटितुल्या ॥’ इति ।
त्रिस्थलीसेतौ ब्रह्माण्डपुराणे—

‘वारुणेन समायुक्ता मधौ कृष्णा त्रयोदशी ।
गङ्गायां यदि लभ्येत शतसूर्यग्रहैः समा ॥’ इति ।
कल्पतरौ ब्राह्मे—

‘मधौ कृष्णत्रयोदश्यां शनौ शतभिषायुता ।
वारुणीति समाख्याता शुभे तु महती स्मृता ॥’

तत्र स्नानं न कर्त्तव्यं काम्यनैमित्तिकादते ॥’
इति देवलोक्तेः । यत्तु—

‘त्रयोदश्यां तृतीयायां दशम्यां च निशेपतः ।
शूद्रविदूक्षत्रियाः स्नानं नाचरेयुः कथं च न ॥’
‘स्नानं कुर्वन्ति या नार्यश्चन्द्रे शतभिषाङ्गते ।
सप्त जन्म भवेयुस्ता दुर्भगा विधवा ध्रुवम् ॥’
इति निषेधद्वयन्तु भोगार्थस्नानपरम् ।

*चैत्रकृष्णचतुर्दश्यां विशेषः पृथ्वीचन्द्रोदये ।
पुलस्त्यः—

‘चैत्रकृष्णचतुर्दश्यां यः स्नायाच्छिवसन्निधौ ।
न प्रेतत्वमवाप्नोति गङ्गायां तु विशेषतः’ ॥ इति ।
अत्र पूर्वा ग्राह्या कृष्णपक्षस्थत्वात् । गौडैस्त्वेतदेव
शुक्लचतुर्दश्यामित्येवं देवलीयत्वेन षष्ठितम् ॥
इति श्रीरामकृष्णभट्टसूरिसुलोकमलाकरभट्टकृते का-
लनिर्णयसिन्धौ चैत्रमासः ॥

मेषसंक्रमे प्रागपरा दश दश घटिकाः पुण्यकालः ।
रात्रौ तु प्रागुक्तम् । अत्र धर्मघटादिदानमुक्तं पृथ्वीच-
न्द्रोदये पाद्वे—

‘तीर्थे चानुदिनं स्नानं तिलैश्च पितृतर्पणम् ।
दानं धर्मघटादीनां मधुसूदनपूजनम् ॥
माधवे मासि कुर्वीत मधुसूदनतुष्टिदम् ॥’
अथ वैशाखस्नानम् । तत्र पृथ्वीचन्द्रोदये विष्णु-
स्मृतिपाद्वयोः—

‘तुलामकरमेषेषु प्रातःस्नानं विधीयते ।
हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम्’ ॥
इति सौरमास उक्तः । अन्यत्पक्षद्वयमुक्तं तत्रैव पाद्वे—

‘भोगाय क्रियते यत्तु स्नानं यादृच्छिकं नरैः ।
तन्निषिद्धं दशम्यादौ नित्यनैमित्तिके न तु ॥’
इत्युक्तेः । संकल्पे च वारुण्यादिशब्दैस्तन्मासतिथ्यादिग्रहेऽपि
मासादीनामधिकरणत्वेनोल्लेखः । मासादिशब्दैश्च वारुण्यादियोगग्र-
हेऽपि निमित्तत्वेन तत्तद्योगानाम् । दशहरादिष्वप्ययमेव ।

*चैत्रकृष्णेति । पूर्णिमान्तमानेन तिथिकृत्यत्वात् ॥
इति चैत्रः ॥

‘मधुमासस्य शुक्लायामेकादश्यामुपोषितः ।
 पञ्चदश्यां च भो वीर मेषसंक्रमणे तु वा ॥
 वैशाखस्नाननियमं ब्राह्मणानामनुज्ञया ।
 मधुसूदनमभ्यर्च्य कुर्यात्संकल्पपूर्वकम्’ ॥

तत्र मन्त्रः—

‘वैशाखं सकलं मासं मेषसंक्रमणे रवेः ।
 प्रातः स्नानियमः स्नास्ये प्रीयतां मधुसूदनः ।
 मधुहन्तुः प्रसादेन ब्राह्मणानामनुग्रहात् ।
 निर्विघ्नमस्तु मे पुण्यं वैशाखस्नानमन्वहम् ॥
 माधवे मेषगे भानौ मुरारे मधुसूदन ।
 प्रातःस्नानेन मे नाथ फलदो भव पापहन्’ ॥ इति ।

तीर्थविशेषोऽपि तत्रैवोक्तः—

‘मेषसंक्रमणे भानोर्माधवे मासि यत्नतः ।
 महानद्यां नदीतीर्थे नदे सरसि निर्झरे ॥
 देवखातेऽथवा स्नायाद्यथा प्राप्ते जलाशये ।
 दीर्घिकाकूपवापीषु नियतात्मा हरिं स्मरन् ॥’ इति ।
 सङ्कल्पे च *तत्तत्तीर्थनाम ग्राह्यम् । अज्ञाने तु
 विष्णुतीर्थमिति वदेत् ।

‘यदा न ज्ञायते नाम तस्य तीर्थस्य भो द्विजाः ।
 तत्रेत्युच्चारणं कार्यं विष्णुतीर्थमिदं त्विति ॥
 तीर्थस्य देवता विष्णुः सर्वत्रापि न संशयः ॥
 इति तत्रैवोक्तेः ।

*तत्तत्तीर्थनामेति । अपिः पूरणीयः । तेन विष्णुतीर्थसमु-
 च्चयात्तत्तीर्थनामं विष्णुतीर्थमिति चेत्यर्थः । ‘तीर्थस्य देवता
 विष्णुः सर्वत्रापि’ इति सर्वत्रपदात् । एवं ‘नद्यां नद्यन्तरस्मृतिः’ इति
 निषेधो गङ्गास्मरणे न प्रवर्तते ।

तथाऽन्योऽपि विशेषस्तत्रैव पाद्वे—

‘तुलसी कृष्णगौराख्या तथाऽभ्यर्च्य मधुद्विषम् ।
विशेषेण तु वैशाखे नरो नारायणो भवेत् ॥
माधवं सकलं मासं तुलस्या योऽर्चयेन्नरः ।
त्रिसंध्यं मधुहन्तारं नास्ति तस्य पुनर्भवः’ ॥

तथा—

‘प्रातः स्नात्वा विधानेन माधवे माधवप्रियम् ।
योऽश्वत्थसूलमासिञ्चेत्तोयेन बहुना सदा ॥
कुर्यात्प्रदक्षिणं तं तु सर्वदेवमयं ततः ।
पितृदेवमनुष्यांश्च तर्पयेत्सचराचरम् ॥
योऽश्वत्थमर्चयेद्देवमुदकेन समन्ततः ।
कुलानामयुतं तेन तारितं स्यान्न संशयः ॥
कण्डूय पृष्ठतो गां तु स्नात्वा *पिप्पलतर्पणम् ।
कृत्वा गोविन्दमभ्यर्च्य न दुर्गतिमवाप्नुयात्’ ॥

तथा—

‘एकभक्तमथो नक्तमयाचितमतन्द्रितः ।
माधवे मासि यः कुर्याल्लभते सर्वमीप्सितम् ॥
वैशाखे विधिना स्नानं देवनद्यादिके बहिः ।
हविष्यं ब्रह्मचर्यं च भूशय्या नियमस्थितिः ॥

‘स्नानकालेऽन्यतीर्थेषु कीर्त्यते जान्हवी जलैः ।

विना विष्णुपदीमन्यत्समर्थं नावशोधने ॥’

इति स्कान्देनान्यतीर्थे भागीरथीस्मरणकार्यताबोधनात् । के-
चित्तु गङ्गायमुनाशतद्रुसरस्वतीनां स्मरणे न दोषः । ‘इमं
मे गङ्गे यमुने सरस्वती’ इति मन्त्रेणाधर्मपणोक्तेरिति प्राहुः । भा-
गीरथ्यामन्यतीर्थस्मरणं न कार्यम् । प्रयागादिमणिकर्णिका-
देः स्मरणं कुर्वन्ति । *पिप्पलतर्पणम्=अश्वत्थसेवनम् ।

व्रतं दानं दमो देवि सधुसदनपूजनम् ।

आप जन्ममहस्रोत्थं पापं दहति दारुणम्' ॥

मदनरत्ने स्कान्दे—

‘प्रपा कार्या च वैशाखे देवे देया *गलन्तिका ।

उपानद्रयजनच्छत्रसूक्ष्मवासांसि चन्दनम् ॥

जलपात्राणि देयानि तथा पुष्पगृहाणि च ।

पानकानि च चित्राणि द्राक्षारम्भाफलान्यपि’ ॥

तिथितत्त्वे—

‘ददानि यो हि सेषादौ सक्तूनम्बुघटान्वितान् ।

पितृनुद्दिश्य विप्रेभ्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते’ ॥ इति ।

तथा—

‘वैशाखे यो घटं पूर्णं सञ्ज्यं वै द्विजन्मने ।

ददाति सुरराजेन्द्र स याति परमां गतिम् ॥’

एवं सम्पूर्णस्नानाशक्तौ व्यहं वा स्नायात् । तदुक्तं त-
त्रैव पाद्रे—

त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां वैशाख्यां वा दिनत्रयम् ।

अपि सम्यग्विधानेन नारी वा पुरुषोऽपि वा ॥

प्रातःस्नानः सनियमः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

यदा तु वैशाखो मलमासो भवति तदा काम्यानां
तत्र समाप्तिनिषेधान्* मासद्वयं स्नानं तान्निधमाश्च कर्त-
तव्याः । मासोपवासचान्द्रायाणादि तु मलमासे एव
समापयेत् । तदुक्तं दीपिकायाम्—

‘नियतात्रिंशद्दिनत्याच्छुभे मास्यारभ्य समापयेत्
मलिने मासोपवासव्रतम्’ इति ।

*गलन्तिका=सन्ततपतद्भारमुदकपात्रम्(१) । *निषेधादिति ।

(१) ‘अलिङ्गरः स्यान्मणिकः कर्कर्यालुर्गलन्तिका’ । इत्यमरात् ।

अत्र दानविशेष उक्तोऽपरार्के वामनपुराणे—

‘गन्धाश्च माल्यानि तथा वैशाखे सुरभीणि च ।

देयानि द्विजमुख्येभ्यो मधुसूदनतुष्टये ॥’

एवं स्नाने कृते तस्योद्यापनं कार्यम् । तदुक्तं तत्रैव—

मासमेवं बहिः स्नात्वा नद्यादौ विमले जले ।

एकादश्यां च द्वादश्यां पौर्णमास्यामथापि वा ॥

उपोष्य नियतो भूत्वा कुर्यादुद्यापनं बुधः ।

मण्डलं कारयेदादौ कलशं तत्र विन्यसेत् ॥

निष्केण वा तदर्धेन तदर्धार्धेन वा पुनः ।

शक्त्या वा कारयेद्देवं सौवर्णं लक्षणान्वितम् ॥

लक्ष्मीयुक्तं जगन्नाथं पूजयेदासने बुधः ।

भूपणैश्चन्दनैः पुष्पैर्दीपैर्नैवेद्यसंचयैः ॥

एवं संपूज्य विधिवद्रात्रौ जागरणं चरेत् ।

श्वोभूते कृतं मन्त्रोऽथ ग्रहवेद्यां ग्रहान्यजेत् ॥

होमं कुर्यात्प्रयत्नेन पायसेन विचक्षणः ।

तिलाज्येन यवैर्वाऽपि सर्वैर्वाऽपि स्वशक्तितः ॥

अष्टोत्तरसहस्रं वा शतमष्टोत्तरं तु वा ।

प्रतद्विष्णु(१)रनेनैव इदं विष्णुरनेन वा ॥

आरब्धं कर्म यत्किञ्चित्तु कार्यम्मालिम्बुचे ।

इत्यनुवृत्तिवचनाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । *मन्त्रं=मित्रदेवताकं सन्ध्यादि । सर्वभूतसौहार्दमिति केचित् ।

(१) स तु मन्त्रो ऋग्वेदसंहितायां द्वितीयाष्टके द्वितीयाध्याये—‘प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येण मृगो व भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विद्वा’ ॥ इति । अस्यार्थः—‘स महा-नुभावो विष्णुः वीर्येण स्वकीयेन वीरकर्मणा पूर्वोक्तरूपेण प्रस्त-यते प्रकर्षेण स्तूयते सर्वैः । वीर्येण स्तूयमानत्वे दृष्टान्तः—मृगो व=

व्रतसंपूर्तिसिद्ध्यर्थं धेनुमेकां पयस्विनीम् ।
पादुकोपानहौ छत्रं गुरवे व्यजनं तथा ॥
शय्यां सोपस्करां दद्याद्दीपिकां दर्पणं तथा ।
ब्राह्मणान्भोजयेत्त्रिंशत्तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ॥
कलशाञ्जलसम्पूर्णांस्तेभ्यो दद्याद्यवांस्तथा ।
एवं कृते माधवस्य चोद्यापनविधौ शुभे ॥
फलमामोति सकलं विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ॥

एतावत्प्रशक्तौ तत्रैवोक्तम्—

‘वैशाख्यां विधिना स्नात्वा भोजयेद्ब्राह्मणान्दश ।
कृसरं सर्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः’ ॥ इति ॥
वैशाखशुक्लतृतीया अक्षय्यतृतीयोच्यते । सा*पूर्वा-

*पूर्वाह्णव्यापिनी=परविद्धा । गौरीव्रते तु द्वितीयावेधः
कळाकाष्ठादिरूपोऽपि त्याज्यः ।

तत्र स्वल्पाऽपि परा । यदा परा न लभ्यते तदा द्वितीया-
विद्धापि ग्राह्या उक्तवासिष्ठात् । तदलाभे पूर्वा ।

सिंहादिरिव । यथा स्वविरोधिनो मृगयिता सिंहो भीमो=भीतिजनकः
कुचरः=कुत्सितहिंसादिकर्ता, दुर्गमप्रदेशगन्ता वा । गिरिष्ठाः=पर्वता-
द्युन्नतप्रदेशस्थायी सर्वैः स्तूयते, तद्वदयमपि मृगः=अन्वेष्टा शत्रूणां,
भीमः=भयानकः, सर्वेषां भीत्यपादानभूतः । परमेश्वराद्धीतिः—‘भीषा-
ऽस्माद्धातः पवते’ इत्यादिश्रुतिपु प्रसिद्धा । किञ्च कुचरः=शत्रुवधादिकु-
त्सितकर्मकर्ता, कुपु सर्वासु भूमिषु लोकत्रयेषु संचारी वा । तथा गिरि-
ष्ठाः=गिरिवदुच्चैर्लोकस्थायी । यद्वा गिरि=मन्त्रादिरूपार्यां वाचि
सर्वदा वर्तमानः । ईदृशोऽयं स्वमाहिम्ना स्तूयते । किञ्च यस्य विष्णोरु-
रूपु=विस्तीर्णेषु त्रिषु=त्रिसंख्याकेषु विक्रमणेषु=पादप्रक्षेपेषु विश्वा=
सर्वाणि भुवनानि=भूतजानानि अधिक्षियन्ति=आश्रित्य निवसन्ति,
स विष्णुः स्तूयते’ । इति श्रीसायणाचार्यैर्भाष्ये उक्तः । इममर्थं मनसि
निधाय कर्मानुष्ठेयं श्रद्धालुभिरिति तद्वोधनार्थमेवायमर्थो निवेशित
इति हेयम् ।

हव्यापिनी ग्राह्या । दिनद्वयेऽपि तद्वाप्तौ परैव । तदुक्तं
निर्णयामृते नारदीये—

‘वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीया रोहिणीयुता ।

दुर्लभा बुधवारेण सोमेनापि युता तथा ॥

रोहिणीबुधयुक्तापि*पूर्वविद्धा विवर्जिता ।

भक्त्या कृताऽपि मांयातः पुण्यं हन्ति पुराकृतम् ॥

गौरी विनायकोपेता रोहिणीबुधसंयुता ।

विनापि रोहिणीयोगात्पुण्यकोटिप्रदा सदा’ ॥ इति ॥

इयं युगादिरपि । सा चोक्ता रत्नमालायाम्—

‘माघे पञ्चदशी*कृष्णा नभस्ये च त्रयोदशी ।

तृतीया माघवे शुक्ला नवम्यूर्जे युगादयः’ ॥ इति ।

यत्तु गौडाः—

‘माघस्य पौर्णमास्यां तु घोरं कलियुगं स्मृतम् ।’

इति ब्राह्मोक्तेः,

‘वैशाखमासस्य च या तृतीया

नभस्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।

नभस्यमासस्य तमिस्रपक्षे

त्रयोदशी, पञ्चदशी च माघे ॥’

इति विष्णुपुराणे चकारेण तमिस्रपक्षानुषङ्गेऽपि पूर्वा-
नुरोधात्पौर्णमास्येव ज्ञेया । ‘वे शुक्ले’ इत्यादिकं तु नि-
र्मूलमित्याहुः । तन्न ।

‘एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव त्रयोदशी ।

पूर्वविद्धाऽपि कर्त्तव्या यदि न स्यात्परेऽहनि ॥’

इत्युक्तवासिष्ठात् । *पूर्वविद्धेति । द्वितीयावेधस्त्रिमुहूर्तः ।
परदिने च त्रिमुहूर्तैव ग्राह्या ।

*कृष्णेति । काकाभिन्यायेनोभयान्त्रयि । एवं शुक्लेत्यत्रापि ।

‘दर्शे तु माघमासस्य प्रवृत्तं द्वापरं युगम् ।

इति *भविष्यविरोधात् ।

एतेन ब्राह्मणानुसारात्पूर्णिमायामेव युगादिश्राद्धं व-
दन् शुलपाणिः परास्तः । *तेन कल्पभेदाद्युगभेदाद्वा
व्यवस्थेति तत्त्वम् । एतेन—

‘कार्तिके नवमी शुक्ला माघमासे च पूर्णिमा ।’

इति बृहन्नारदयिं व्याख्यातम् । *निर्मूलत्वोक्तिर्नार-
दीयाज्ञानकृता । अत्र श्राद्धमुक्तं मात्स्ये—

‘कृतं श्राद्धं विधानेन मन्वादिषु युगादिषु ।

हायनानि द्विसाहस्रं पितॄणां नृप्तिदं भवेत् ॥’ इति ।

भारतेऽपि—

‘घा मन्वाद्या युगाद्याश्च तिथयस्तासु मानवः ।

स्नात्वा हुत्वा च दत्वा च जप्त्वाऽनन्तफलं लभेत् ॥’
इति ।

श्राद्धेऽपि पूर्वाह्णव्यापिनी ग्राह्या ।

‘पूर्वाह्णे तु सदा कार्याः शुक्ला मनुयुगादयः ।

दैवे कर्मणि पित्र्ये च कृष्णे चैवापराह्निकाः ॥’

इति पाद्मोक्तेः ।

‘द्वे शुक्ले द्वे तथा कृष्णे युगादी कवयो विदुः ।

शुक्ले पौर्वाह्निके ग्राह्ये कृष्णे चैवापराह्निके ॥’

*भविष्येति ।

‘नवम्यां शुक्लपक्षस्य कार्तिके निरगात्कृतम् ।

त्रेता सितवृतीयायां वैशाखे समपद्यत ॥’

इति पूर्वैण—

‘कलिः कृष्णत्रयोदश्यां नभस्ये मासि निर्गतः ॥’

इत्युत्तरेण च वचनेन संश्लिष्टकालत्वादिति भावः । दर्शे-
पूर्णिमायां वा युगादित्वं व्यवस्थापयति—*तेनेति । *निर्मूल-

इति हेमाद्रौ नारदीयवचनाच्च । दीपिकाऽपि—

‘कर्मतिथयः पूर्वाह्निकाः स्युः सिते विज्ञेया अपराह्निकाश्च बहुले’ इति । स्मृत्यर्थसारेऽपि मन्वादिश्राद्धेषु शुक्लपक्षे उदयव्यापिनी तिथिर्ग्राह्या, कृष्णपक्षेऽपराह्नव्यापिनी’ इति ।

दिवोदासीये गोभिलः—

‘वैशाखस्य तृतीयां यः पूर्वविद्धां करोति वै ।

हव्यं देवा न गृह्णन्ति कव्यं च पितरस्तथा ॥’ इति ॥

गोविन्दार्णवेऽप्येवम् । तेनेयं पूर्वाह्नव्यापिनी । दिन-
द्वये तत्त्वे*परैवेति धर्मतत्त्वविदो हेमाद्र्यादयः । अन-
न्तमद्वस्तु—

‘सवैधृतिव्यतीपातो युगमन्वादयस्तथा ।

सन्मुखा उपवासे स्युर्दानादावन्तिमाः स्मृताः ॥’

इत्याह । दानादाविनि *श्राद्धसंद्भूहः । उपवास-
स्तवमे वक्ष्यते । हेमाद्रावप्येवम् । माधवस्तु व्यतीपानः
श्राद्धेऽपराह्नव्यापी ग्राह्य इत्याह । स्मृत्यर्थसारे तु कुतु-
पकालयोगीत्युक्तम् । यत्तु मार्कण्डेयः—

‘शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्ने श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ।

कृष्णपक्षापराह्ने हि रोहिणं तु न लङ्घयेत् ॥’

रोहिणो=नवमो मूहूर्तः,

*अत्र शुक्लपक्षधुंगादिश्राद्धं *पूर्वाह्ने कार्यमिति शूल-

त्वोक्तिरिति । ब्राह्मस्येत्यादि । *परैवेति । कर्मकालशास्त्रं
बाधित्वेत्यादि । *श्राद्धेति । पूर्वाह्निकत्वेऽप्यपराह्णवच्छेदेन का-
र्यमिति भावः । सिद्धान्तमाह—*अत्रेति । *पूर्वाह्न इति ।
“शुक्लपक्षस्य” इति मार्कण्डेयवाक्येन कृष्णपक्षे श्राद्धारम्भ
इव शुक्लपक्षश्राद्धसमाप्तौ रोहिणस्यैवोक्तेः ॥

दिगर्थस्तु कालापानिः । निर्णयामृताद्यस्तु कालादर्शो-
ऽमापराह्लिकमुक्त्वा-‘एव मन्वन्तरादीनां विनिर्णयः’
इत्युक्तत्वात् ‘द्वेशुक्ते’ इत्यादिवचनं विष्णुपूजनविष-
यम् । आद्यं त्वापराह्लिकमेवेति व्यवस्थां जगदुः ।
संयं पूर्वोक्तानेकवचोविरोधात् ‘पूर्वाह्णे दैविकं कुर्यात्’
इत्यादिवचनादेव सिद्धे वचनवैयर्थ्याच्च स्वाच्छन्द्य-
विलसितमात्रमित्युपेक्षणीया । किञ्च कालादर्शोक्ति-
न्यायिमूला वचोमूला वा ? । नायः । युगादि-
आद्यस्यामाआद्यविकृतित्वेन न्यायतोऽपराह्लव्याप्ताव-
पि वचनेन तस्य बाधात् । नान्त्यः । अतिदेशादे-
वापराह्लप्राप्तेर्वचनवैयर्थ्यात् । ‘अप्राप्ते शास्त्रमर्थवत्’
इति न्यायात् । तेन यदि कालादर्शोक्तेः कथाश्चिच्छ्रद्धा-
जाड्येन समाधित्सा, तर्हि न्यायप्राप्तकृष्णपक्षयुगादि-
विषयत्वेन सा व्यवस्थापनीयेति दिक्* ।

पूर्वाह्णस्तत्र द्वेषाभक्तदिनपूर्वार्धः ।

‘द्वेषाभक्तदिनां शकोऽत्र गदिताः प्राह्णापराह्णौ’ इति
दीपिकोक्तेः । माधवादयोऽप्येवम् ।

अत्र विशेषो हेमाद्रौ भविष्ये-

‘वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां तथैव च ।

गङ्गातोये नरः स्नात्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥

तस्यां कार्पण्यवैर्होमो यवैर्विष्णुं समर्चयेत् ।

यथान्दयाद् द्विजातिभ्यः प्रयतः प्राशयेद्यवान् ॥’ इति ।

अत्र इतिविशेषस्तत्रैव भविष्ये इमां प्रक्रम्य-

दिगार्थस्तु दर्शोऽश्रद्धेय एव । ‘द्वेशुक्ते’ इति वाक्ये युगादिशब्दे
प्रसरन्ती वृत्तिर्युगादिकार्यत्वेनैव प्रसरन्तीति आद्यस्यापि कोटी-
कारात् । सर्वग्रन्थेषु अमासयाहादिपार्थक्येन युगादिश्राद्धातिथि-
निर्णयादमातिथ्यतिदेशे मानाभावादित्यप्याहुः ।

‘उदकुम्भान्सकनकान्सान्नान्सर्वरसैः सह ।

यवगोधूमचणकान्सकतुदध्योदनं तथा ॥

त्रैष्विकं सर्वमेवात्र सस्यं दाने प्रशस्यते ॥’ इति ।

देवीपुराणेऽपि—

‘तृतीयायां तु वैशाखे रोहिण्यृक्षे प्रपूज्य तु ।

उदकुम्भप्रदानेन शिवलोके महीयते ॥’

मन्त्रस्तु—

‘एष धर्मघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः ।

अस्य प्रदानात्तृप्यन्तु पितरोऽपि पितामहाः ॥

गन्धोदकतिलैर्मिश्रं साक्षं कुम्भं फलान्वितम् ।

पितृभ्यः सम्प्रदास्यामि अक्षय्यमुपतिष्ठतु ॥’ इति ।

अत्र च पिण्डरहितं श्राद्धं कुर्यात् ।

‘अयनद्वितये श्राद्धं विषुवद्वितये तथा ।

युगादिषु च सर्वासु पिण्डानिर्वपणादृते ॥’

इति हेमाद्रौ पुलस्त्यवचनात् । अथ रात्रिभोजने

प्रायश्चित्तमृगविधाने—

‘रात्रौ भुक्ते वत्सरे तु मन्वादिषु युगादिषु ।

(१)अभिस्ववृष्टिं मन्त्रं च जपेद्दश न पातकम् ॥’ इति ।

(१)—“अभि स्ववृष्टिं मदे अस्य युध्यतो रध्वीरिव प्रवणे स-

स्रुतयः । इन्द्रो यद्वज्री धृषमाणो अन्धसाऽभिनद्वलस्य परिधीरिव

त्रितः ॥” इति । क्र० अ० १ अ० ४ । अस्य व्याख्या—‘ऊतयो मरुतः मदे =

सौमयानेन हर्षे सति अस्य = इन्द्रस्य युध्यतो = वृत्रेण सह युध्यमानस्य

पुरतः स्ववृष्टिं = स्वभूतवृष्टिमन्तं वृत्रम्, अभि = आभिमुख्येन सस्रुः = ज-

ग्मुः । [कथंभूताः] रध्वीरिव प्रवणे । यथा गमनस्वभावा आपः निम्नदेशे

गच्छन्ति । यद् = यदा अन्धसा = सोमलक्षणेनाग्नेन पीतेन धृषमाणः =

प्रगल्भः सन् वज्री = वज्रधानिन्द्रः बलस्य = संवृण्वतः एतत्संज्ञमसुरम्

अभिनत् व्यदारयत्, अवधीदित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः—त्रितः परिधीनिव ।

देवानां हविलेपनिघर्षणाय अग्नेः सकाशादप्सु एकतो द्वितीयादौ इति त्रयः

अपराकं यमः—

‘कृतोपवासाः सालिलं ये युगादिदिनेषु च ।

दास्यन्त्यक्षादिसहितं तेषां लोका महोदयाः ॥’इति ।

वेशाखे मलमासे सति तत्रैव युगादिः कार्या । तथा-

च हेमाद्रौ ऋष्यशृङ्गः—

‘दशहरासु नोत्कर्षश्चतुर्वर्षि युगादिषु ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गे ह्ये*तादिष्टं वृषादितः ॥’इति ।

एतद्दशहरादिकं वृषादिसंक्रमे दृष्टम् । ‘कन्याचन्द्रे वृषे रवौ’ इत्यादिना सौरमासोक्तेरित्यर्थः । कालादर्शेऽपि—

अब्दोदकुम्भमन्वादिमहालययुगादिषु* ।

इति मलमासकर्तव्येषु परिगणनाच्च । महालयशब्देन मघाश्रयोदश्युच्यत इति भाष्यः । स्मृतिचन्द्रिकायां तु मासद्वये कर्तव्यमित्युक्तम् ।

ननु ज्येष्ठवैशाखादिशब्दाश्चान्द्रा एव मुख्याः तत्कथमनुत्कर्षोक्तिरित्यत्राह—एतदिति । यद्यपि ‘वृषे रवौ’इति सौरमुपजीव्यैव दशहरा न तु युगादिस्तथाऽपि ‘एतदिष्टं वृषादितः’ इति सिद्धवद्भेदनिर्देशादेव युगादिवाक्येऽपि सौर एव मासो ग्राह्य इति भावः । *युगादिष्विति मन्वाद्युपलक्षणम् । युगादिकार्यं च युगादितिथिमध्ये एव कार्यम् ।

पुरुषा जज्ञिरे । तथा च तैत्तिरीयैः समाम्नातम्—‘सोऽङ्गरेणाप अभवपातयत्, तत एकतोऽजायत, स द्वितीयमभ्यपातयत् ततो द्वितोऽजायत,’ इति । तत्र उदकपानार्थं प्रवृत्तस्य कूपे पतितस्य प्रतिरोधायामसुरैः परिधयः परिधायकाः कूपस्याच्छादकाः स्थापिताः । तात्पर्यं सोऽभिनत्तद्रत् ।’ इति श्रीमत्सायणाचार्याणाम् । अत्र यत्र यत्र मन्त्रास्तेषामर्थाश्च निर्दिष्टाः तत्र मन्त्रनिर्देशप्रयोजनं स्फुटमेव । त्रिंशत्ततोऽर्थनिर्देशप्रयोजनं च जपकाले न तन्मन्त्रार्थज्ञानं तावदवश्यमपेक्षितम् । अन्यथा जपस्य न सम्यक् फलनिष्पत्तिरिति तज्जपस्तदर्थभावनम्’ इति श्रीमत्पञ्चल्लिङ्गयोगसूत्रादवगम्यत इति ज्ञेयम् ।

‘यौगादिकं मासिकं च श्राद्धं चापरपक्षिकम् ।

‘मन्वादौ च युगादौ च ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

व्यतीपाते वैधृतौ च तत्कालव्यापिनी क्रिया ॥’

इति स्कान्दान् । माधव इत्यरुचिः । महालयश्राद्धं कन्याप्रयु-
क्तमेव । तत्रैव—

‘हंसे कन्यासु वर्षास्थे शाकेनापि गृहे वसन् ।

पञ्चम्योरन्तरे दद्यादुभयोरपि पक्षयोः ॥’

इति विधानात् ।

‘सूर्ये कन्यास्थिते श्राद्धं यो न कुर्याद् गृहाश्रमी ।

शाकेनापि दरिद्रोऽपि सोऽन्त्यजत्वमुपेक्ष्यति ॥’

इत्यादिनिषेधाच्च । तथा च यदा सिंहेपक्रमः कन्यासमाप्यः प्रथमः
पक्षः, कन्योपक्रमस्तुलासमाप्यश्चरमस्तदा पूर्वत्र पञ्चम्यादिपक्षेण
परत्र वा सकृत्पक्षेण कन्याभागे श्राद्धम् । यदा तु दर्शान्त्यभाग एव
कन्यासंक्रमः तदनन्तरदर्शातिक्रमेण प्रतिपदि तुलासंक्रान्त्या कन्या-
यामधिमासस्तदा दर्शश्राद्धवेलां यावत्सिंहव्याप्त्येराधिकमास एव
कन्यायां येन केनापि पक्षेण श्राद्धम् । “रोगे चालभ्ययोगेऽपि”
इति वचनात् । तथा च महालयशब्दस्य तत्परत्वसम्भवेऽलं मघा-
त्रयोदशीपरत्वेन । यत्तु—

‘मासः कन्यागते भानावसंक्रान्तौ भवेद्यादि ।

दैवं पिश्यां तदा कर्म तुलास्थे कर्तुरक्षयम् ॥’

इति वचनं, तन्नोत्कर्षं विधत्ते मानाभावात् । किन्तु पिश्यामिति
सामान्यतः श्रवणात् व्रीहिपाकादिश्राद्धविषयम् । तस्य शरदि वि-
धानेनाश्विनेऽप्राप्तेरिति । महालयपदं तीर्थविशेषपरमिति के-
चित् । महालयविधावाश्विनादिशब्दानां चान्द्रपरत्वात्तत्पदं चिन्त्य-
मेवेत्यन्ये ॥

मन्वादिकं तैर्धिकं च कुर्यान्मासद्वयेऽपि*च ॥' इति ।
अपरपक्षः कृष्णपक्षो न तु महालयः । तस्य तत्र
निषेधात् । मदनरत्नेऽपि मरीचिः—

‘प्रतिघासं मृताहे च आहं यत्प्रतिवत्सरम् ।

मन्वादौ च युगादौ च तन्मासोरुभयोरपि ॥’ इति ।

प्रतिवत्सरं क्रियमाणं कल्पादिआह्वामिति स एव
व्याचख्यौ ।

अत्र आह्वाकरणे प्रायश्चित्तमुक्तमृग्विधाने—

(१) ‘नयस्पद्यावामन्त्रं च शतवारं तदा जपेत् ।

युगादयो यदा न्यूनाः कुरुते नैव चापि यः ॥’ इति ।

अत्र समुद्रस्नानं प्रशस्तम् । तदुक्तं पृथ्वीचन्द्रोदये
सौरपुराणे—

*मासद्वयेऽपीति । फलविशेषार्थितया मले, तत्कालाव-
च्छिन्नजीवनरूपनिमित्तवशाच्च शुद्धे इत्यर्थः । उपवासोऽप्युक्तः ।

‘कृतोपवासाः सलिलं ये युगादिदिनेषु तु ।

दास्यन्त्यन्नादिसंहितं तेषां लोका महोदयाः ॥’

इति यमोक्तेः । सान्नम्=सलिलपूर्णकुम्भादिदानम् । आह्वा-

(१) “न यस्य द्यावापृथिवी अनु व्यचो न सिन्धवो रजसो अन्तमान-
शुः । नोत स्ववृष्टिं मदे अस्य युध्यत एको अन्यच्चक्रे विश्वमानुषक् ॥”
इति । ऋ० अ० १ अ० ४ । ‘यस्येन्द्रस्य व्यचो व्यापनं द्यावापृथिवी
द्यावापृथिव्यौ नान्वानशाते प्राप्तुमसमर्थं बभूवतुः, तथा रजसोऽन्तरि-
क्षलोकस्य उपरि सिन्धवः स्यन्दनशीला आपः यस्येन्द्रस्य तेजसोऽ-
न्तमवसानं नानशुः न प्रापुः । उत अपि च सोमपानेन मदे हर्षं सति
स्ववृष्टिं स्वीकृतवृष्टिं वृत्रादिं युध्यतः युध्यमानस्यास्येन्द्रस्य बलस्यान्तं
वृत्रादयो न प्रापुः । अतः हे इन्द्र एकस्त्वम् अन्यस् स्वव्यतिरिक्तं विश्वं
सर्वं भूतजातम् आनुषक् अनुपक्तं चक्रे । सकलमपि भूतजातं त्वदधी-
नमभूदिति भावः’ इति । अनेन य एवमपरिमितशक्तिरीश्वरस्त्व-
मस्माकं विहितकर्माकरणरूपं दोषं परिहर्तुमपि समर्थोऽसीति
भावोऽवसेयः ।

‘युगादौ तु नरः स्नात्वा विधिवल्लवणोदधौ ।

गोसहस्रप्रदानस्य कुरुक्षेत्रे फलं हि यत ॥

तत्फलं लभते मर्त्यो भूमिदानस्य च ध्रुवम् ॥’ इति ।

अयं निर्णयः सर्वयुगादिषु बोद्धव्यः ॥ इति युगादि-
निर्णयः ॥

इयमेव तृतीया परशुरामजयन्ती । सा प्रदोषव्या-
पिनी ग्राह्या । तदुक्तं भार्गवार्चनदीपिकायां स्कान्दभ-
विष्ययोः—

‘वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयायां पुनर्वसौ ।

निशायाः प्रथमे यामे रामाख्यः समये हरिः ॥

स्वोच्चगैः षड्ग्रहैर्युक्ते मिथुने राहुसंस्थिते ।

रेणुकायास्तु यो गर्भादवतीर्णो हरिः स्वयम् ॥’ इति ।

दिनद्वये तद्वासावशतः सप्तव्याप्तौ च परा, अन्य-
था पूर्वैव । तदुक्तं तत्रैव भविष्ये—

‘शुक्ला तृतीया वैशाखे शुद्धोपोष्या दिनद्वये ।

निशायाः पूर्वयामे चेदुत्तराऽन्यत्र पूर्विका ॥’ इति ।

वैशाखशुक्लसप्तम्यां गङ्गात्पात्तिः । तदुक्तं पृथ्वीचन्द्रो-
दये ब्राह्मे—

‘वैशाखे शुक्लसप्तम्यां जहनुना जाह्नवी पुरा ।

क्रोधात्पीता पुनस्त्यक्ता कर्णरन्ध्रात्तु दक्षिणात् ॥

तां तत्र पूजयेद्देवीं गङ्गां गगनमेखलाम् ॥’ इति ।

अत्र शिष्टाचारान्मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या । दिनद्वये
तद्वासावव्याप्तावेकदेशव्याप्तौ वा पूर्वा । युग्मवाक्यात् ॥

वैशाखशुक्लद्वादश्यां योगविशेषो हेमाद्रौ ज्योतिः-
शास्त्रे—

करणे तर्पणं ब्राह्मणभोजनं चार्थः । पृथक्वचनान्यन्यत्र । उपवा-

‘पञ्चाननस्थौ गुरुभूमिपुत्रौ

मेघे राविः स्याद्यदि शुक्लपक्षे ।

पाशाभिधाना करभेण युक्ता

तिथिर्व्यतीपात इतीह योगः ॥

अस्मिन्स्तु गोभूमिहिरण्यवस्त्र-

दानेन सर्वं परिहाय पापम् ।

सुरत्वमिन्द्रत्वमनामयत्वं

मर्त्याधिपत्यं लभते मनुष्यः ॥’ इति ।

पञ्चाननः=सिंहः, पाशाभिधाना तिथिः=द्वादशी ।

करभः=हस्तः ॥

वैशाखशुक्लचतुर्दशी नृसिंहजयन्ती । सा*प्रदोष-
व्यापिनी ग्राह्या । तदुक्तं हेमाद्रौ नृसिंहपुराणे—

‘वैशाखे शुक्लपक्षे तु चतुर्दश्यां निशामुखे ।

मज्जन्मसम्भवं पुण्यं व्रतं पापप्रणाशनम् ॥

वर्षे वर्षे तु कर्तव्यं मम सन्तुष्टिकारणम् ॥’ इति ।

दिनद्वयेऽपि तद्याप्तावंशतः समव्याप्तौ च परा* । वि-
षमव्याप्तौ त्वधिकव्याप्तिमती । दिनद्वयेऽप्यव्याप्तौ परा ।
परदिने*गौणकालव्याप्तेः सत्त्वात्पूर्वदिने च तदभावात् ।
यत्तु—

से तु पूर्वा ।

सवैधृतिर्व्यतीपातो युगमन्वादयस्तथा ।

सन्मुखा उपवासे स्युर्दानादावन्तिमाः स्मृताः ॥

इति वचनात् । *प्रदोषेति ।

‘अवतारो नृसिंहस्य प्रदोषसमये द्विजाः ।’

इति स्कान्दात् । जयन्तीषु जन्मकालस्यैव पूजारूपकर्मका-
लत्वात् । *परेति । संकल्पकाले सत्त्वात् । *गौणकालेति ।

‘ततो मध्याह्नवेलायां नद्यादौ विमले जले’ ।

इत्युपक्रम्य—

‘परिधाय ततो वासो व्रतकर्म समारभेत्’ ।

इति तत्रैवोक्तं, तत्संकल्परूपव्रतोपक्रमविषयम् । न त्वेतावता मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्येति भ्रमितव्यम् । पूर्वोक्तवचनविरोधात् ।

‘वैशाखस्य चतुर्दश्यां सोमवारेऽनिलर्क्षके ।

अवतारो नृसिंहस्य प्रदोषसमये द्विजाः’ ॥

इति टोडरानन्दे स्कान्दात् । “कूर्मः सिंहो बौद्धकल्की च सायम्” इति पूर्वोक्तपुराणसमुच्चयवचनाच्चेति केचित् । तत्त्वं तु पूर्ववचसामनाकरत्वेन निर्मूलत्वात्, हेमाद्रौ नृसिंहपुराणे—

‘मज्जन्मसम्भवं पुण्यं व्रतं पापप्रणाशनम्’ ।

इत्युपक्रम्य—

स्वातिनक्षत्रयोगे च शनिवारे तु महत्तम् ।

सिद्धयोगस्य संयोगे षणिजे करणे तथा ॥

पुंसां सौभाग्ययोगेन लभ्यते दैवयोगतः ।

सर्वैरेतैस्तु संयुक्तं हत्याकोटिविनाशनम् ॥

एतदन्यतरे योगे मद्दिनं पापनाशनम् ।

केवलेऽपि प्रकर्तव्यं मद्दिने व्रतमुत्तमम् ॥

अन्यथा नरकं याति यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥’

इत्युक्त्वा—

यस्तु नृसिंहपुराणे—

‘वैशाखशुक्लपक्षस्य चतुर्दश्यां विवस्वति ।

अस्तंगामिनि सर्वेषां पुरस्तात्स्तम्भमध्यतः ॥

‘ततो मध्याह्नवेलायां नद्यादौ विमले जले ।’

इत्यादिना मध्याह्न एव व्रतविधानाच्चतुर्दश्युत्तरार्धवणिजे करणे मध्याह्ने च स्पष्टं जन्म प्रतीयते । संध्यायां जन्म तु काप्यनुक्तेमौख्यकृतं, तद्वशांन्नर्णयश्च हेय एवेति । (१) इयमेव योगविशेषेणातिप्रशस्ता । तदुक्तं तत्रैव—

‘स्वातिनक्षत्रयोगे च शनिवारे च मद्ब्रतम् ।

सिद्धयोगस्य संयोगे वणिजे करणे तथा ॥

पुंसां सौभाग्ययोगेन लभ्यते दैवयोगतः ।

एभिर्योगैर्विनापि स्थान्मद्दिनं पापनाशनम् ॥

सर्वेषामेव वर्णानामधिकारोऽस्ति मद्ब्रते ।

मद्भक्तैस्तु विशेषेण कर्तव्यं मत्परायणैः ॥’

तथा—

‘सिंहःस्वर्णमयो देवो मम सन्तोषकारकः ।’

तथा—

‘विज्ञाय मद्दिनं यस्तु लङ्घयेत्पापकृत्तरः ।

स याति नरकं घोरं यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥

इदं च संयोगपृथक्त्वन्यायेन नित्यं काम्यं च । अथा-

प्रबभूव महाविष्णुर्नरसिंहाकृतिर्नृपः ।

तस्यां व्रतं नरैः कार्यं महाविष्णोरतिप्रियम् ॥’

विवस्वत्यस्तङ्गामिनीति सायाह्नलाभः । भविष्ये च—

‘अवतारो नृसिंहोऽभूत् त्रेतायां चादिकल्पके ।

सायंकाले सदसतो रक्षोदमनकारणात् ॥’ इति ।

स गौणः । प्रदोषस्य मुख्यकालत्वेन तत्पूर्वस्य सायाह्नस्यैव बहुषु गौणत्वदर्शनात् । वस्तुतस्तु—

अ विशेषः—मध्याह्ने सृङ्गोनयतिलामलकलानं कृत्वा—
'नृसिंह देवदेवेश तव जन्मादिने शुभे ।

उपवासं करिष्यामि सर्वभोगविवर्जितः ॥'

इति मन्त्रेण संकल्पं कृत्वा आचार्यं कृत्वा सायंकाले—

'हेमी तु तत्र मन्दूर्तिः स्थाप्या*लक्ष्म्यास्तथैव च ।

पलेन वा तदर्धेन तदर्धार्धेन वा पुनः ॥

यथाशक्ति तथा क्षुर्पाद्विशालाद्यविवर्जितः ॥'

इत्युक्तां नृसिंहमूर्तिं शक्त्या कृतं सुवर्णसिंहं च क-
लशोपारि सम्पूज्य राज्ञौ जागरणं कृत्वा प्रातः पुनः
सम्पूज्य—

त्रिमुहूर्तं प्रदोषः स्याद्भानावस्तङ्गते सति ।

इत्युक्तः प्रदोषः । भविष्ये च सायंकालो न तु सायाह्नः ।

स च—

'नक्षत्रदर्शनात्संध्या सायं तत्परतः स्थितम् ।'

इति लक्षितः । नक्षत्रदर्शनं च घटीत्रयात्मकः कालः ।

'सायंसंध्या त्रिघटिका अस्तादुपरि भास्वतः ।'

इत्युक्तेः । अस्तङ्गामिनीत्यस्यापि अयमेवार्थः । एवं च प्रदो-
षसायंकालशब्दाभ्यां सायंसंध्योर्ध्वं घटीत्रयं जन्मकालः तत्पूर्वः
सायान्हस्तु पूर्वोक्तयुक्त्या गौणकाल इति । *लक्ष्म्या इति । लक्ष्मी-
नृसिंहाभिप्रायम् । प्रातःकृत्यानन्तरं सूर्यादिभ्यो जन्माष्ट्रभ्यां
वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण व्रतं निवेद्याचम्य प्राणानायम्य सजलं ताम्रपात्रं
गृहीत्वा संकल्पं कुर्यात् ।

'निषमं च प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्वकम् ।'

इति नारसिंहात् । दन्तधावनशब्दः प्रातःकृत्योपलक्षणम् ।

दन्तधावनं च तृणपर्णादिना द्वादशगंडूषैर्वा कार्यम् । उपवासदिने
काष्ठनिषेधात् । व्रतिना च मिथ्याभाषणपाखण्ड्यादिसंभाषणं नि-

‘नृसिंहाच्युत देवेश लक्ष्मीकान्त जगत्पते ।
अनेनार्चाप्रदानेन सफलाः स्युर्ननोरथाः ॥’

इत्याचार्याय दत्त्वा—

‘मद्वंशे ये नरा जाता ये जनिष्यन्ति चापरे
तांस्त्वसुहृद देवेश दुस्तराद्भवसागरात् ।
पातकार्णवमग्नस्य व्याधिदुःखाद्बुवारिभिः ।
तीव्रैश्च परिभूतस्य महादुःखगतस्य मे ॥
करावतलम्वनं देहि शेषशायिन् जगत्पते ।
श्रीनृसिंह रमाकान्त भक्तानां अयनाशन ॥
क्षीराब्धुनिधिवाग्भिस्त्वं चक्रपाणे जगार्दन ।
व्रतेनानेन देवेश भुक्तिभुक्तिप्रदो भव ॥’

राकार्यम् ।

‘व्रतस्थेन न कर्त्तव्या संगतिः पापिभिः सह ।’

इति वचनात् । संकल्पमन्त्रश्च—

‘श्रीनृसिंह महोग्रस्त्वं दयां कृत्वा ममोपरि ।

अद्याहं च विधास्यामि व्रतं निर्विघ्नतां नय ॥’ इति ।

ततो मध्याह्ने नद्यादौ गृहोपयतिलामलकैः स्नात्वा नित्यकृत्यं
कृत्वा गृहमागच्छेत् ।

मध्याह्ने संकल्पलिखनं चानुकल्पः । अन्यथा ‘नियमं च प्रकु-
र्वीत’ इत्यादिना संकल्पमभिधाय व्रतस्थेनेत्यादिना मिथ्यालापादि-
वर्जनं च प्रदर्श्य ततो मध्याह्नवेलायामित्याद्यभिधानविरोधात् । ‘नि-
त्यकर्म समाचरेत्’ इति पाठे नित्यं=मध्याह्नसंध्यादि । ततो गोपयेनो
पलिप्तेऽष्टदलं कृत्वा तत्र कलशं संस्थाप्य प्रतिमां हैमीं पलतदर्धतद-
र्द्धभिः प्रतिमां संस्थाप्य नूतनायामग्न्युत्तारणप्राणप्रतिष्ठे कृत्वा मूल-
मन्त्रेण वैदिकेन नाम्ना वाऽऽवाहनादि कृत्वा पञ्चामृतेन शुद्धो-
दकेन च संस्थाप्य यज्ञोपवीतवस्त्रे दत्त्वा आचमनं दद्यात् ।

‘स्ताने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम् ।’

इत्युक्तेः ।

‘चन्दनं शीतलं दिव्यं चन्द्रकुंकुममिश्रितम् ।

ददामि तव तुष्ट्यर्थं नृसिंह परमेश्वर ॥’

चन्दनम् ।

‘कालोज्ज्वानि पुष्पाणि तुलस्यादीनि वै प्रभो ।

पूजयामि नृसिंह त्वां लक्ष्म्या सह नमोऽस्तु ते ॥’

पुष्पम् ।

‘कालागुरुमयं धूपं सर्वदेवसुवल्लभम् ।

करोमि ते महाविष्णो सर्वकामसमृद्धये ॥’

धूपम् ।

‘दीपः पापहरः प्रोक्तस्तमोराशिबिनाशनः ।

दीपेन लभ्यते तेजस्तस्माद्दीपं ददामि ते ॥’

दीपम् ।

‘नैवेद्यं सुखदं चारु भक्ष्यभोज्यसमन्वितम् ।

ददामि ते रमाकान्त सर्वपापक्षयं कुरु ॥’

नैवेद्यम् । ततः फलं ताम्बूलं दक्षिणां च दद्यात् । ततोऽर्घ्यम् ।

तत्र मन्त्रः—

‘नृसिंहाच्युत देवेश लक्ष्मीकान्त जगत्पते ।

अनेनार्घ्यप्रदानेन सफलाः स्युर्मनोरथाः ॥’

ततो नीराज्य पुष्पाञ्जलीन्दत्त्वा स्तोत्रादिना स्तुत्वा प्राथयेत् ॥

तत्र मन्त्रः—

‘पीताम्बर महाबाहो प्रल्हादभयनाशकृत् ।

यथाभूतेनार्चनेन यथोक्तफलदो भव ॥’

ततो रात्रौ गीतवाद्यपुराणश्रवणादिभिर्जागरणं कृत्वा पुनः प्रातः संपूज्य ब्राह्मणान्तदुद्दिश्य भोजयित्वा मूर्तिं ब्राह्मणाय दद्यात् । मन्त्रः—नृसिंहाच्युतेति ग्रन्थे । गोभूतिलहिरण्यशय्यादि

इति प्रार्थयेदिति संक्षेपः* ॥

वैशाखपौर्णमास्यां विशेषोऽपराके जावालिनोक्तः—

‘शृणान्नसुदकुम्भं च वैशाखां च विशेषतः ।

निर्दिश्य धर्मराजाय गोदानफलमाप्नुयात् ॥

सुवर्णतिलयुक्तंस्तु ब्राह्मणान्सप्त पञ्च च ।

तर्पयेदुदपाश्रैस्तु ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥’ इति ।

उदकुम्भदानमन्त्रस्त्वक्षय्यतृतीयाप्रकरणे उक्तः ।

भविष्येऽपि—

‘वैशाखी कार्तिकी साघी तिथयोऽतीव पूजिताः ।

ज्ञानदानविहीनास्ता न नेयाः पाण्डुनन्दन ॥’

अत्र कृष्णाजिनदानं कार्यम् । तथा च विष्णुः—

‘कृष्णाजिने तिलान्कृष्णान्हिरण्यं मधुसर्पिषी ।

ददाति यस्तु विप्राय सर्वं तरति दुष्कृतम् ॥’ इति ।

इति श्रीरामकृष्णभट्टसरिसूनुकमलाकरभट्टकृते कालनिर्णयसिन्धौ वैशाखमासः समाप्तः ॥

दत्त्वा प्रार्थयेत् ‘मद्देशे ये नरा’ इत्यादि । एवं प्रार्थ्य ततो देवं विमृज्य च यथाविधि उपहारादिकं सर्वमाचार्याय निवेदयेत् ।

‘दक्षिणाभिः सुसंतोष्य ब्राह्मणांस्तु विसर्जयेत् ।

मध्याह्ने तु समायुक्तो नरो भुञ्जीत वन्धुभिः ॥’ इति ॥

यत्तु मध्याह्ने नृसिंहजन्म, जयन्तीषु तत्काल एव पूजाकालः, तत्कालीना च तिथिरिति, तदसत् । मध्याह्नः प्रातरेव वा व्रतोपक्रम-कालः मध्याह्नेस्तु व्रताङ्गस्नानविशेषकाल इत्यभिप्रायेणाह—*सं-क्षेप इति । नृसिंहजयन्तीनवरात्रं महोदधौ—

‘षष्ठ्यामारम्भणं कार्यं चतुर्दश्यां समापनम् ।

नवरात्रमिति प्रोक्तं नृसिंहस्य रमेशितुः ॥’ इति ।

इति वैशाखः ।

वृषसंक्रान्तौ पूर्वाः षोडश घटिकाः पुण्यकालः ।
रात्रौ संक्रमे सति प्रागेवोक्तम् ॥

ज्येष्ठशुक्लतृतीयायां रम्भाव्रतमुक्तं माधवीये भविष्ये-
‘भद्रे कुरुष्व यत्नेन रम्भाख्यं व्रतमुत्तमम् ।

ज्येष्ठशुक्लतृतीयायां स्नाता नियमतत्परा ॥’ इति ।
सा पूर्वविद्धा ग्राह्या ।

‘*वृहत्तपा तथा रम्भा*सावित्री*वटपैतृकी ।

*कृष्णाष्टमी च भूता च कर्तव्या*संमुखी तिथिः ॥’
इति स्कान्दोक्तः ॥

*ज्येष्ठशुक्लदशमी दशहरा । तदुक्तं हेमाद्रौ ब्राह्मे—

ज्येष्ठशुक्लप्रतिपदि दशाश्वमेधस्नानम् ।

‘ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे प्राप्य प्रतिपदं तिथिम् ।

दशाश्वमेधके स्नात्वा मुच्यते सर्वपातकैः ।’

इतिकाशीखण्डात् । *वृहत्तपा=श्रावणकृष्णद्वितीया ।
*सावित्री=तद्व्रतसंबन्धिपूर्णिमा । *वटपैतृकी=तद्व्रतसंबन्ध्य-
मावास्या । *कृष्णाष्टमी=कृष्णपक्षाष्टमी । *संमुखी=साया-
ह्वयापिनी । त्रिमुहूर्त्तभावे तु परा ।

*ज्येष्ठेति । दशम्याः श्रीगङ्गायाश्च क्रमेण दशहरात्वमुक्तम् ।
दशपापानि मनुनोक्तानि—

‘पारुष्यमवृतं चैव शैशुन्यं चापि सर्वशः ।

असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥

अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।

परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम् ॥

परद्रव्येष्वभिधानं मनसाऽनिष्टचिन्तनम् ।

वितथाऽभिनिवेशश्च मानसं त्रिविधं स्मृतम् ॥’ इति ।

‘ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशमी हस्तसंयुता ।

हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा स्मृता ॥’ इति ।

वाराहेऽपि—

‘दशमी शुक्लपक्षे तु ज्येष्ठे मासि कुजेऽहनि ।

अवतीर्णा यतः स्वर्गात् हस्तर्क्षे च सरिद्धरा ॥

हरते दशपापानि तस्माद्दशहरा स्मृता ॥’ इति ।

स्कान्दे तु दशयोगा उक्ताः ।

*‘ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः ।

व्यतीपाते*गरानन्दे कन्याचन्द्रे वृषे रवौ ॥

दशयोगे नरः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते’ ॥ इति ।

अत्र बुधभौमयोः कल्पभेदेन व्यवस्था । इयं च यत्रैव योगबाहुल्यं सैव ग्राह्या । योगाधिक्ये फलाधिक्यात् । ज्येष्ठे मलमासे सति तत्रैव दशहरा कार्या न तु शुद्धे ।

*ज्येष्ठे इति । ज्येष्ठश्चान्द्रमानेन न तु सौरमानेन । ‘वृषे रवौ’ इत्यनेन पौनरुक्त्यापातात् । ‘वृषे रवौ’ इति पुण्यतमत्वार्थम् । नन्वेवं ‘दशहरासु’ इत्यनुत्कर्षवाक्यस्य का गतिः ? दशहरास्वरूपस्य सौरावधितत्वादिति चेन्न । अधिमासे दशहरासु तत्तन्नक्षत्रयोगस्यैव वृषस्थ-रवेरपि लाभात्तत्रापि सा कार्येत्यर्थात् । अत एव दशहरास्त्विति अनेकसमुदायाभिप्रायं बहुवचनम् । अन्यथा तद्गतदशम्या एकत्वात्तदनुपपत्तेः । एतच्च राशिविशेषस्थरवियोगघटितालभ्ययोगस्य महापट्टीपदं तदितरालभ्ययोगस्य युगादिपदं च मन्वादीनामुपलक्षणम् । न च बुधहस्तयोग एवानन्द इति कथं पृथक्तदुक्तम्, एवं हस्तस्य दिननक्षत्रस्य कन्याचन्द्राविनाभाव एवेति वाच्यम् । प्रवृत्तिनिमित्तभेदेन तद्वेदात् । बुधनक्षत्रयोः प्रवृत्तिनिमित्तमेकैकमात्रवृत्ति आनन्दपदन्तूभययोगि । एवं हस्तस्य शुक्लपक्षाविनाभावेऽपि । *गरं करणभेदः । ‘कुजेऽहनि’ इत्युक्तेराह—*अत्रेति । *न तु शुद्धे इति ।

‘दशहरास्तु नोत्कर्षश्चतुर्ष्वपि शुभादिषु’ ।

इति हेमाद्रौ ऋष्यशृङ्गेः । तथा स्कान्दे—

‘यां*काञ्चित्सरितं प्राप्य दद्यादघर्थं तिलोकदम् ।

मुच्यते दशभिः पापैः स महापातकोपमैः’ ॥

अत्र विशेषः काशीखण्डे—

‘ज्येष्ठे मासि स्निते पक्षे प्राप्य प्रतिपदं तिथिम् ।

दशाश्वमेधके स्नात्वा मुच्यते सर्वपातकैः ॥

एवं सर्वासु तिथिषु कमस्त्रायी नरोत्तमः ।

आशुक्लपक्षदशमीं प्रतिजन्माघमुत्सृजेत् ॥’

तथा—

‘लिङ्गं दशाश्वमेधेशं दृष्ट्वा दशहरातिथौ ।

दशजन्मार्जितैः पापैस्त्यज्यते नात्र संशयः ॥’

तथा भविष्योत्तरकाशीखण्डयोः—

‘निशायां जागरं कृत्वा ससुपोष्य च भक्तितः ।

पुष्पैर्गन्धैश्च नैवेद्यैः फलैश्च दशसङ्ख्यया ॥

तथा दीपैश्च ताम्बूलैः पूजयेच्छ्रद्धयाऽन्वितः ।

स्नात्वा भक्त्या तु जाह्नव्यां दशकृत्यो विधानतः ॥

दशप्रसूतिशृङ्गांश्च तिलान्सर्पिश्च वै जले ।

सक्तुपिण्डान् गुडपिण्डान्दद्याच्च दशसङ्ख्यया ॥

ततो गङ्गानटे रम्ये हेम्ना रूप्येण वा तथा ।

गङ्गायाः प्रतिमां कृत्वा वक्ष्यमाणस्वस्वापिणीम् ॥

संस्थाप्य पूजयेद्देवीं तदलाभे सृदाऽपि च ।

अथ तत्राप्यशक्तश्चेल्लिखोत्पिष्टेन वै भुवि ॥

वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण कुर्यात्पूजां विशेषतः ।

‘शुद्धेऽपि’ इति तु कृत्यरत्नावली । *यां काञ्चिदिति । श्रीगङ्गा-
या असत्वे ।

नारायणं महेशं च ब्रह्माणं भास्करं तथा ॥

भगीरथं च नृपतिं हिमवन्तं नगेश्वरम् ।

गन्धपुष्पादिभिः सन्प्रग्यथाशक्ति प्रपूजयेत् ॥

दशप्रस्थांस्तिलान्दद्याद्दशविप्रेभ्य एव च ।

दशप्रस्थान्पद्मान्दद्याद्दशसङ्ख्ययागवीस्तथा ॥'

प्रस्थः=षोडशपलानि । पलं तु 'सुष्टिमात्रं पलं स्मृतम्'
इति महार्णवे उक्तम् ।

'मत्स्यकच्छपमण्डूकमकरादिजलेचरान् ।

हंसकारण्डवद्भक्षकचक्रटिडिभसारसान् ॥

कारयित्वा यथाशक्ति स्वर्णेन रजतेन वा ।

तदलाभे पिष्टमयानभ्यर्च्य कुसुमादिभिः ॥

गङ्गायां प्रक्षिपेदाज्यदीपांश्चैव प्रवाहयेत् ।

पुष्पाद्यैः पूजयेद्गङ्गां मन्त्रेणानेन भक्तितः ॥

'अनमः शिवायै नारायण्यै दशहरायै गङ्गायै नमो नमः ॥'

इति मन्त्रं तु यो अर्च्यो दिने तस्मिन्दिनानिशम् ।

जपेत्पञ्चसहस्राणि दशधर्मफलं लभेत्' ॥

काशखण्डे तदन्तो मन्त्र उक्तः—

'नमः शिवायै प्रथमं नारायण्यै पदं ततः ।

दशहरायै पदमिति गङ्गायै मन्त्र एव वै ॥

स्वाहान्तः प्रणवादिश्च भवेद्दिशाक्षरो मनुः ।

पूजा दानं जपो होमस्तेनैव मनुना स्मृतम्' इति ।

अत्र गङ्गास्तोत्र(१)पाठमपि दशवारं कुर्यात् । तदुक्तं

१—तच्च स्तोत्रं तत्पाठविधिश्च उक्तो धर्मसिन्धौ । यथा—'ब्रह्मोवाच-
नमः शिवायै गङ्गायै शिवदायै नमो नमः । नमस्ते रुद्ररूपिण्यै
शाङ्कर्यै ते नमो नमः ॥ नमस्ते विश्वरूपिण्यै ब्रह्ममूर्त्यै
नमो नमः । सर्वदेवस्वरूपिण्यै नमो भेषजमूर्त्यै ॥ सर्वस्य सर्वव्या-
धीनां भिषक्श्रेष्ठ्यै नमोऽस्तु ते । स्थाणुजङ्गमसंभूतविषहन्त्यै नमो

भाविष्ये-

‘तस्यां दशम्यामेतच्च स्तोत्रं गङ्गाजले स्थितः ।

यः पठेद्दशकृत्वस्तु दरिद्रो वाऽपि चाक्षमः ॥

सोऽपि तत्फलमाप्नोति गङ्गां संपूज्य यत्नतः ॥’ इति ।

नमः । भोगोपभोगदायिन्यै भोगवत्यै नमो नमः । मन्दाकिन्यै नमस्तेऽस्तु
स्वर्गदायै नमः सदा ॥ नमस्त्रैलोक्यभूपायै जगद्धात्र्यै नमो नमः । नम-
स्त्रिशुक्लसंस्थायै तेजोवत्यै नमो नमः ॥ नन्दायै लिङ्गधारिण्यै नाराय-
ण्यै नमो नमः । नमस्ते विश्वमुख्यायै रंघत्यै ते नमो नमः ॥ बृहत्यै ते
नमस्तेऽस्तु लोकधात्र्यै नमो नमः । नमस्ते विश्वामित्रायै, नन्दिन्यै ते नमो
नमः ॥ पृथ्व्यै शिवानृतायै च सुवृषायै नमो नमः । शान्तायै च व-
रिष्ठायै वरदायै नमो नमः ॥ उस्त्रायै सुखदोग्ध्यै च सखीविन्यै नमो
नमः । ब्रह्मिष्ठायै ब्रह्मदायै दुरितघ्न्यै नमो नमः ॥ प्रणतार्तिप्रभञ्जिन्यै
जगन्नाथे नमोऽस्तु ते । सर्वापत्प्रतिपक्षायै मङ्गलायै नमो नमः ॥ शरणा-
गतदीनार्त्तपरित्राणपरायणं । सर्वभ्यार्तिहरे देवि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥
निर्लेपायै दुर्गहन्त्र्यै दक्षायै ते नमो नमः । परात्परतरे तुभ्यं नमस्ते
मोक्षदे सदा ॥ गङ्गं ममाप्रतो भूया गङ्गे मे देवि पृष्ठतः । गङ्गं मे प्राङ्म-
योरेहि त्वयि गङ्गेऽस्तु मे स्थितिः ॥ आदौ त्वमन्ते मध्ये च सर्वत्वं गां गते
शिवे । त्वमेव मूलप्रकृतिस्त्वं हि नारायणः परः ॥ गङ्गे त्वं परमात्मा च
शिवस्तुभ्यं नमः शिवे । य इदं पठति स्तोत्रं भक्त्या नित्यं नरोऽपि यः ॥ शृणु-
यात् श्रद्धया युक्तः कायवाक्चित्तमन्भवैः । दशधा संस्थितैर्दोषैः
सर्वैरेव प्रमुच्यते ॥ सर्वान्कामानवाप्नोति प्रेत्य ब्रह्माणि लीयते । उपेष्टे
मासि सिते पक्षे दशमी हस्तसंयुता ॥ तस्यां दशम्यामेतच्च स्तोत्रं ग-
ङ्गाजले स्थितः । यः पठेद्दशकृत्वस्तु दरिद्रो वापि चाक्षमः ॥ सोऽपि
तत्फलमाप्नोति गङ्गां संपूज्य यत्नतः । अदत्तानामुपादानं हिंसा चै-
वाविधानतः ॥ परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम् । पारुष्यम-
नृतं चैव पैशुन्यं चापि सर्वशः ॥ असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतु-
तुर्विधम् । परद्रव्येष्वभिधानं मनसाऽनिष्टचिन्तनम् ॥ वितथाभिनिवे-
शश्च मानसं त्रिविधं स्मृतम् । एतानि दश पापानि हरत्वं मम जा-
ह्नवि ॥ दशपापहरा यस्मात्तस्माद्दशहरा स्मृता । त्रयस्त्रिंशच्छतं पूर्वान्
पितृनथ पितामहान् ॥ उद्धरत्येव संसारान्मन्त्रेणानेन पूजिता ॥ नमो
भगवत्यै दशपापहरायै गङ्गायै नारायण्यै रंघत्यै शिवायै दक्षायै अमृ-

स्तोत्रं च प्रनिषदादिदशमीर्षयन्तं दिनवृद्धिसंख्यया
पठनीयमिति शिष्टाः । अत्र सर्वोऽपि विस्तरः स्तो-
त्रादि च भट्टकृतत्रिस्थलीसेतोरवधेयः । विस्तरभीतेस्तु
न लिख्यते । एवं कुर्वतः फलसुक्तं काशीखण्डे—

‘एवं कृत्वा विधानेन त्रिंशज्जाव्यविवर्जितः ।

उपवासी वक्ष्यमाणैर्दशपापैः प्रमुच्यते ॥

सर्वान्कामानवाप्नोति प्रेत्य ब्रह्माणि लीयते ॥’ इति ।

अस्यां सेतुयन्धरामेश्वरस्य प्रतिष्ठादिनत्वादिशेषेण
पूजा कार्या । तदुक्तं स्कान्दे सेतुमाहात्म्ये—

‘ज्येष्ठे मासे सिते पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः ।

गरानन्दे व्यतीपाते कन्याचन्द्रे वृषे रवौ ॥

दशयोगे सेतुमध्ये लिङ्गरूपधरं हरम् ।

रामो वै स्थापयामास शिवलिङ्गमनुत्तमम् ॥’ इति ।

इति दशहरा ॥

ज्येष्ठशुक्लैकादशी निर्जला । तत्र निर्जलमुपोष्य
विप्रेभ्यो जलकुम्भान्दद्यादिति निर्णयासृते उक्तम् । म-
दनरत्ने स्कान्दे—

‘ज्येष्ठे मासि नृपश्रेष्ठ या शुक्लैकादशी शुभा ।

निर्जलं सखुपोष्यान्न जलकुम्भान्सशर्करान् ॥

प्रदाय विप्रमुखेभ्यो मोदते विष्णुसन्निधौ ।’

तथैव विश्वरूपिण्यै नन्दिन्यै ते नमो नमः ॥ सितमकरनिषण्णां शुभ्रव-
र्णां त्रिनत्रां कश्चुतकलशोद्यत्सोत्पलामत्यगीष्टाम् । विधिहरिहररूपां
सेन्दुकोटारजुष्टां कलितसितदुक्कुलां जाह्नवीं तां नमामि ॥ आद्यादि-
पितामहस्य निगमव्यापारपात्रे जलं पश्चात्पन्नगशायिनो भगवतः पौ-
दोदकं पावनम् । भूयः शम्भुजटाविभूषणमणिर्जहोर्महर्षेरियं देवी कल्म-
षनाशिनी भगवती भागीरथी दृश्यते ॥ गङ्गा गङ्गति यो ब्रूयाद्योजनानां
शतैरपि । मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं सगच्छति ॥’ इति ॥

उयेष्टपौर्णमास्यां सावित्रीव्रतम् । तदुक्तं स्कान्दभ-
विष्ययोः—

‘उयेष्टे मासि सिते पक्षे द्वादश्यां रजनीमुखे ।’

इत्युपक्रम्य—

‘व्रतं त्रिरात्रमुद्दिश्य दिवारात्रिं स्थिरा भवेत् ।’

इति अन्तेऽप्युपसंहृतम् ।

‘उयेष्टे मासि सिते पक्षे पूर्णिमायां तथा व्रतम् ।

चीर्णं पुरा महाभक्त्या कथितं ते मया नृप ॥’ इति ।

दाक्षिणात्याश्चैतदेवाद्वियन्ते । एतच्चाभावास्यायाम-
प्युक्तं निर्णयामृते भविष्ये—

‘अमायां च तथा उयेष्टे वटमूले महासती ।

त्रिरात्रोपोषिता नारी विधिनाऽनेन पूजयेत् ॥’

मदनरत्ने त्विदं वाक्यम्—‘पञ्चदश्यां तथा उयेष्टे’ इति
पाठित्वा उयेष्टपौर्णमास्यामुक्तम् ।

‘अशक्तौ तु त्रयोदश्यां नक्तं कुर्याज्जितेन्द्रिया ।

अधाचितं चतुर्दश्याममायां ससुपोषणम् ॥’ इति ।

तत्तु पाश्चात्या आद्रियन्ते । हेमाद्रिसमयोद्द्योतादि-
षु तु भाद्रपदपूर्णिमायामुक्तम् । तत्तु नेदानीं प्रचरति ।

गौडास्तु—

‘मेषे वा वृषभे वापि सावित्रीं तां विनिर्दिशेत् ।

उयेष्टशुक्लचतुर्दश्यां सावित्रीमर्चयन्ति याः ॥

वटमूले सोपवासा न ता वैधव्यमाप्नुयुः ॥

इति पराशरोक्तेश्चतुर्दश्यां प्रदोषे व्रतम् । दिनद्वये त-
द्वयाप्तौ परैवेत्याहुः । तन्निर्मलम् । अत्र पूर्णिमामात्रास्ये
पूर्वविद्धे ग्राह्ये ।

‘भूतविद्धान् कर्तव्या अमावास्या च पूर्णिमा ।

वर्जयित्वा नरश्रेष्ठ सावित्रीव्रतमुत्तमम् ॥
इति ब्रह्मवैवर्तम् । स्कान्देऽपि—

‘भूतविद्धा सिनीवाली न तु तत्र व्रतं चरेत् ।
वर्जयित्वा तु सावित्रीव्रतं तु शिखिबाहन ॥’ इति ।
मदनरत्ने ब्रह्मवैवर्तेऽपि—

‘प्रतिपत्पञ्चमी भूतसावित्री *वटपूर्णिमा ।
नवमी दशमी चैव नोपोष्याः परसंयुताः ॥’ इति ।
यद्वा त्र्यष्टादशघटिका चतुर्दशी तदा परा ग्राह्या ।
‘पूर्वविद्धैव सावित्रीव्रते पञ्चदशी तिथिः ।
नाड्योऽष्टादश भूतस्य स्युश्चेत्तच्च परेऽहनि ॥
इति माधवः । *वस्तुतस्तु—

‘भूतोऽष्टादशनाडीभिर्दूषयत्युत्तरां तिथिम् ।’
इत्यस्य व्रतान्तरे सायकाशत्वादिशेषप्रवृत्तपूर्वविद्धा-

*सावित्री=तद्रतसंवन्ध्यमावास्या । *वटपूर्णिमा=त-
द्व्रतसंवन्धिपूर्णिमा ॥ नन्वेवं षण्मुहूर्त्तपरिमितपञ्चमीवेधव-
त्यां षष्ठ्यां स्कन्दव्रतमपि न स्यात् । ‘नागो द्वादशनाडीभिः’
इति वाक्येन षण्मुहूर्त्तमितपञ्चम्पा दूषकत्वात् । किंच स्कन्दव्रते
तिथिक्षये पूर्वतिमाधवादिग्रन्थोऽसंगतः । त्रिमुहूर्त्ताऽधिकक्षयाभा-
वेनोत्तरदिने तादृशविद्धायांस्त्रिमुहूर्त्तसत्तावश्यम्भावेन

एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव त्रयोदशी ।

पूर्वविद्धाऽपि कर्त्तव्या यदि न स्यात्परेऽहनि ॥

इति वासिष्ठवचनाविषयत्वादित्यत्राह—*वस्तुनस्त्विति ..
‘नागो द्वादश’ इत्यादेर्दूषकताऽनुवादेन नाडीविशेषविधायकत्वं लाघ-
वात् । वेधविशिष्टदूषकताविधाने गौरवात् । तथा च यत्र व्रते
पञ्चमीविद्धा षष्ठी निषिद्धा तद्विषयकमेतत् । स्कन्दव्रते पञ्चमीवि-

विधायकवचनेन तस्य बाधादष्टादशनाडीवेधेऽपि पूर्ववे-
त्यर्थः पन्थाः साधुः । *अत्र पूर्णिमात्रुरोधेनैव यथा त्रि-
रात्रसंपत्तिर्भवति तथा त्रयोदश्यादि ग्राह्यम् । तस्याः
प्रधानत्वात्* । अयं निर्णयोऽप्यापि ज्ञेयः । पारणं तु
द्धाया ग्राह्यत्वात् तत्र पञ्चमीवेधस्यादूषकत्वात् । षण्मूर्त्तपञ्चमी-
युतायामपि तत्कर्त्तव्यमेव तद्वत् । यत्र व्रते चतुर्दशीविद्धा निषिद्धा
तद्विषयकतया सावित्रीव्रते च—

बृहत्तपा तथा रम्भा सावित्री वटपैतृकी ।

कृष्णाष्टमी च भूता च कर्त्तव्या संमुखी तिथिः ॥

इति पूर्वविद्धाविधानेन तस्या ग्राह्यत्वात्तत्र चतुर्दशीवेधो न दूषक
इत्यर्थः ॥ उक्तवासिष्ठं च परेऽहि एकंभक्तादिकाले मध्याह्नादौ
षष्ठ्याद्यभावे सामान्यतो निषिद्धाया नागविद्धायाः प्रतिप्रसवार्थ-
मिति स्मर्त्तव्यम् । ननु केचन सोपपदाः त्रिरात्रादिशब्दाः । यथा
सावित्रीत्रिरात्र-विल्वत्रिरात्र-गोत्रिरात्र-दुर्गानवरात्रादिमध्यगाः ।
तानि कर्मनामधेयान्येव तत्तद्देवतातत्तत्कालसंबन्धयोः प्रमाणान्तर-
गोचरत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तसंभवात् । ननु निरूपपदास्त्रिरात्रनवरात्रादि-
शब्दाः । बहुव्रीहौ समासान्ताऽसंभवेनावश्यकसमाहारत्वेन न त्रिरा-
त्रमुपवसेत् नवरात्रे विशेषतः इत्यादौ अत्यन्तसंयोगार्थकद्वितीयया
सप्तम्या वा गुणविधौ संभवति लक्षणया नामधेयत्वानौचित्यात्,
त्रयोदश्यादिवाक्यानि च प्राप्ते त्रिरात्रादिसामान्ये विशेषविधयः
गुणविधित एव त्रिरात्रादिशब्दे रात्रिशब्दस्तिथिपरः ।
एवं च यत्र चरमतिथिकृत्यमेव प्रधानं तिथ्यन्तरकृत्यं
त्वङ्गं तत्र साङ्गप्रधानप्रयोगः । तावत्कालिक इति प्रधान-
तिथ्यनुरोधेनेतरतिथिग्रहोऽयुक्तः । पूर्वापरतिथिकृत्याङ्गकैकादशी-
व्रतादौ तु त्रिरात्रादिव्यवहारविरहस्त्वनोदेस्तस्याप्यनुयेज्यत्वा-
त् । प्रकृते तु तिथित्रयकृत्यं प्रधानमतः कथमित्यत्राह—*अत्रेति ।
*प्रधानत्वादिति । यद्यपि तिथित्रयकृत्यं प्रधानं तथाऽपि वट-

पूर्णिमान्ते कार्यम् ॥

अत्र स्त्रीव्रतेषु विशेषः परिभाषायास्तुतः । अत्र विशेषो भविष्ये—

‘गृहीत्वा बालुकां पात्रे प्रस्थमात्रां युधिष्ठिर ।

ततोऽवशमये पात्रे वस्त्रयुग्मेन वेष्टित ॥

सावित्रीप्रतिमां कुर्यात्सौवर्णां वापि मृन्मयीम् ।

सार्धं सत्यवता साध्वीं फलनैवेद्यदीपकैः ॥

रजन्या कण्ठसूत्रैश्च शुभैः कुङ्कुमकेशरैः ॥’

पूजयोदिति शेषः । रजनी=हरिद्रा । कण्ठसूत्रं=सौ-
भाग्यतन्तुः ।

‘सावित्रीखेयानकं वापि वाचयति द्विजोत्तमैः ।

रात्रौ जागरणं कृत्वा प्रभाते विमले ततः ॥

तामपि ब्रह्मणे दत्त्वा प्रणिपत्य क्षमापयेत् ॥’

मन्त्रस्तु—

‘सावित्रीयं मया दत्ता सहिरण्या महासती ।

ब्रह्मणः प्रीणनार्थाय ब्राह्मण प्रतिगृह्यताम् ॥

व्रतेनानेन राजेन्द्र वैधव्यं नाप्नुयात्क्वचित् ॥’ इति ॥

ज्येष्ठपौर्णमास्यां विशेष आदित्यपुराणे—

‘ज्येष्ठे मासि तिलान्दद्यात्पौर्णमास्यां विशेषतः ।

अश्वमेधस्य यत्पुण्यं तत्प्राप्नोति न संशयः ॥’

विष्णुरपि—

पूर्णिमा वटपैतृकीत्यादिसमाख्यव त्रयोदशीचतुर्दश्योरुपवासानुक-

ल्पविधानं च पूर्णिमादेर्निर्णयोपजीव्यत्वरूपं प्रधान्यं द्योतयति ।

तथा निर्णीतपूर्णिमादेर्व्यवहितपूर्वतिथ्योरनुकल्पवाक्ये त्रयोदश्या-

दिशेदेन ग्रह इत्यर्थः । *वशमये पात्रे । पात्रं च सप्तधान्यपूर्णं

कार्यम् । ‘सप्तधान्यभृतं कार्यम्’ इति कथायामुक्तेः ॥

‘ज्यैष्ठी ज्येष्ठायुता चेतस्यात्तस्यां छत्रोपानत्प्रदानेन
नरो नराधिपत्यमाप्नोति’ इति ।

हेमाद्रौ ज्योतिषे—

‘ऐन्द्रे गुरुः शशी चैव प्राजापत्ये रधिस्तथा ।

पूर्णिमा ज्येष्ठमासस्य महाज्येष्ठी प्रकीर्तिता ॥’ इति ।

इयं मन्वादिरपि । सा पौर्वाहिकी ग्राह्या । विशेषस्तु
चैत्रे उक्तः । तथाऽपरार्के वामनपुराणे—

‘उदङ्कुम्भाम्बुदानं च*तालवृन्तं सचन्दनम् ।

त्रिविक्रमस्य प्रीत्यर्थं दातव्यं ज्येष्ठमासि तु ॥’ इति ।

इति कमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ ज्येष्ठमासः ॥

मिथुनसंक्रान्तौ पराः षोडश घटिकाः पुण्यकालः ।

रात्रौ तु प्रागेवोक्तम् । आषाढशुक्लद्वितीयायां रथोत्स-
वः । तदुक्तं निधितस्वे स्कान्दे—

‘आषाढस्य सिते पक्षे द्वितीया पुण्यसंयुता ।

तस्यां रथे समारोप्य रामं वै *भद्रया सह ॥

यात्रोत्सवं प्रवर्त्यथ प्रीणयेत् द्विजान्बहून् ॥’

तथा—

‘ऋक्षाभावे तिथौ कार्या यात्राऽसा प्रीयते मम ॥’

‘इहामुत्रातपत्राणां कुरु मे केशव प्रभो ।

छत्रं त्वत्प्रीतये दत्तं ब्राह्मणाय मया सह ॥’

छत्रमन्त्रः ।

‘उपानहौ प्रदास्यामि कण्टकादिनिवारणे ।

सर्वस्थानेषु सुखदे अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥’

उपानन्हमन्त्रः ।

*तालवृन्तं=तालव्यजनः ॥

इति ज्येष्ठः ॥

आषाढशुक्लदशमी पौर्णमासी च सन्धादिः । सा च पूर्वाह्णव्यापिनी ब्राह्मेति प्राशुक्तम् । आषाढशुक्लद्वादश्या-
मनुराधायोगरहितायां पारणं कुर्यात् । तदुक्तं भविष्ये—

‘आभाकासितपक्षेषु मैत्रश्रवणरेवती* ।

सङ्गमे न हि भोक्तव्यं द्वादश द्वादशीर्हरेत् ॥’

‘आषाढभाद्रपदकार्तिकशुक्लद्वादशीष्वनुराधाश्रव-
णरेवतीयोगे पारणं न कुर्यादिति । अत्र यद्यप्येतावदेवो-
क्तं तथाप्यनुराधाप्रथमपाद एव वर्ज्यः । तदुक्तं विष्णुधर्मे—

‘मैत्राचपादे स्वापितीह विष्णुः,

पौष्णान्त्यपादे प्रतिबोधमेति ।

श्रुतेश्च मध्ये परिवर्तमेति

सुप्तिप्रबोधपरिवर्तनमेव वर्ज्यम् ॥’ इति ।

*वस्तुतस्तु*पूर्ववचनमिदं च निर्मूलमेव ॥

अत्रैव विष्णुशयनोत्सव उक्ता हेमाद्रौ ब्राह्मे—

*एकादश्यां तु शुक्लायामाषाढे भगवान्हरिः ।

*भद्रा=सुभद्रा ॥ *आभाकोति । गद्यं ‘संजवे’इति पाठं वदताम् ।
रेवतीति लुप्तपष्ठीकम् । संगवे न भोक्तव्यं, प्रातर्मध्याह्नयोस्तु तद्भव-
त्येवेति तदर्थः । यत्र दिनं व्याप्यानुराधा द्वादशी च तत्र प्रातरेव
पारणं ‘सर्वेषामुपवासानाम्’इत्युक्तेः ॥ *वस्तुतस्तुत्विति । महा-
निबन्धेष्वदर्शनात् । *एकादश्यामिति । शयनादीनि निशादि-
वेलायां कार्याणीति ।

‘निशि स्वापो दिवोत्थानं संध्यायां परिवर्त्तनम्’ ।

इत्युक्तेः । तत्तन्मन्त्रयोगस्तु नापेक्षितः तदनुक्तेः । स्वापवि-
धिर्भविष्ये—

‘महापूजां ततः कुर्याद्देवदेवस्य चक्रिणः ।

जातीकुसुममालामिर्मन्त्रेणानेन पूजयेत् ॥

सुजङ्गशयने शेते क्षीरार्णवजले सदा ॥' इति ।

कल्पतरौ यमः—

*क्षीराब्धौ*शेषपर्यङ्के आषाढ्यां संविशेद्धरिः ।

निद्रां त्यजाति कार्तिक्यां तयोः सम्पूजयेत्सदा ॥

ब्रह्महत्यादिकं पापं क्षिप्रमेवं व्यपोहति ।

हिंसात्मकैस्तु किं तस्य यज्ञैः कार्यं महात्मनः ॥

प्रस्वापे च प्रबोधे च पूजितो येन केशवः ।

टोडरानन्देऽपि स्कान्दे—

आषाढशुक्लैकादश्यां कुर्यात्स्वप्नमहोत्सवम् ।

अयं द्वादश्यामप्युक्तः

'आभाकासितपक्षेषु मैत्रश्रवणरेवती ।

आदिमध्यावसानेषु प्रस्वापावर्तनोत्सवाः ॥

'सुप्ते त्वयि जगन्नाथ जगत्सुप्तं भवेदिदम् ।

विबुद्धे च विबुद्ध्येत प्रसन्नो मे भवाच्युत ॥' इति ।

भाद्रशुक्लैकादश्यां विष्णोः परिवर्त्तनमुक्तं भविष्ये—

'प्राप्ते भाद्रपदे मासि एकादश्यां दिने सिते ।

कटिदानं भवेद्विष्णोर्महापातकनाशनम् ॥'

कटिदानम्=अङ्गपरिवर्त्तनम् । तत्र महापूजां कृत्वा परिवर्त्तनं प्रार्थयेत्

'परिवर्त्तस्व देवेश केशवाच्युत भो प्रभो ।

त्वयैषैकादशी देव हितार्थं निर्मिता पुरा ॥' इति ।

कार्तिकशुक्लैकादश्यां विष्णोरुत्थापनं पाद्ये—

'एकादश्यां तु शुक्लायां कार्तिके मासि केशवम् ।

प्रसुप्तं बोधयेद्रात्रौ श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ॥' इति ।

*क्षीराब्धाविति । कल्पतरुकृतामयमाशयः । 'नक्षत्रेण युक्तः

कालः' इति प्रत्ययः । पूर्णिमायामेवेति न नियमः कालमात्रग्रह-

निशि स्वापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्तनम् ।
 अन्यत्र पादयोगेऽपि द्वादश्यामेव कारयेत् ॥
 आभाकायेषु मासेषु*मिश्रुने माधवस्य च ।
 द्वादश्यां शुक्लपक्षे च प्रस्वापावर्तनोत्सवाः ॥'
 इति अधिष्योक्तेः ।

णात् पूर्णिमायां तत्तन्त्रक्षत्रयोगस्य प्रायिकत्वाच्च । न च तदत्य-
 न्तायोगव्यावृत्त्या योगः मानाभावात् । तस्मादिह कथंचिच्छ्रवणया
 एकादश्यपि ग्राह्या इति । अत्राहुः-अस्तु तथा माघी सप्तमी
 प्रौष्ठपदी अष्टकेत्यादौ मघायुक्तः कालो=माघी यत्र मासे स माघः ।
 माघस्येयं माघी सप्तम्यन्वयानुरोधात् । प्रथमतो नक्षत्राण् ततो
 मासाण् ततः शैषिकाण् कर्त्तव्यः । एवं प्रौष्ठपदीत्यत्रापि अष्टका-
 न्वयाऽनुरोधात् । पठन्ति च ।

‘नक्षत्राणं च मासाणं कृत्वा प्रौष्ठपदीपदम् ।

विशेष्यं चाष्टकारूपं शैषिकाणां प्रबोधयेत् ॥’इति ।

इह तु आपाढी कार्तिकी च अत्यन्तायोगव्यावृत्त्याऽऽषाढा-
 दियुक्तैव नक्षत्राणैव अनुरोधविशेषविरहात् । पौर्णमासीलाभस्तु
 ‘आषाढशुक्लपक्षान्ते भगवान्मधुसूदनः ।

भोगिभोगे निजां मायां योगनिद्रां समाप्नुयात् ॥’

इत्युक्तेः । *मिश्रुने इति ॥ आषाढमात्रान्वयि । अन्यत्र
 वाधात् । यद्वादश्यां शयनाद्युक्तं तन्मिश्रुनार्क एवेत्यर्थ इति
 मयूखः । उत्सवो=जागरः ।

‘आषाढशुक्लद्वादश्यां सर्वशान्तिकरं शुभम् ।

य एतेन विधानेन ज्ञात्वा वै कर्म कारयेत् ॥

स पुमान्न प्रणश्येत संसारेषु युगे युगे ॥’

तथा—

‘इयं च द्वादशी देवप्रबोधार्थं तु निर्मिता ।

त्वयैषा सर्वलोकानां हितार्थं शेषशायिनां ॥' इति ॥

परिवर्त्तनेऽपि द्वादश्येव ग्राह्या । एतासां रात्रिदिनसन्ध्यादिषु
अनुराधाश्रवणरेवतीनां क्रमेणादिमध्यान्तभागे प्रस्वापादि कार्यम् ।

‘आभाकासितपक्षेषु मैत्रश्रवणरेवती ।

आदिमध्यावसानेषु प्रस्वापावर्त्तनोत्सवाः ॥’

इति भविष्यात्,

‘मैत्राघपादे स्वपितीह विष्णुः

श्रुतेश्च मध्ये परिवर्त्तमेति ।

पौष्णावसाने च सुरारिहन्ता

प्रबुध्यते मासचतुष्टयेन ॥’

इति नारदीयाच्च ।

‘निशि स्वापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनम् ।’

इत्युक्तेः निशादौ नक्षत्रपादयोगाभावे नक्षत्रमात्रयोगो ग्राह्यः ।

‘पादयोगो यदा न स्यात् ऋक्षणापि तदा भवेत् ।’

इति वाराह्यात् ।

‘विष्णुर्दिवा न स्वपिति न च रात्रौ प्रबुध्यते ।

द्वादश्यामृक्षसंयोगे पादयोगो न कारणम् ॥’

इति विष्णुधर्मोत्तरात् । द्वादश्यामेकदेशेनापि नक्षत्रयोगाभा-
वे एकादश्यां त्रयोदश्यां वा तद्वक्षभाग एव निशादिवेलानादरेणैव
प्रस्वापादि कार्यम् ।

‘अप्राप्ते द्वादशीमृक्षे उत्थानशयने हरेः ।

पादयोगेन कर्त्तव्ये नाहोरात्रं विचिन्तयेत् ॥’

इति जीश्रूतवाहनोदाहृतवचनात् । उत्थानशयने इति परि-
वर्त्तनोपलक्षणम्; अहोरात्रमिति संध्यादिवेलायाः । एवं च द्वादश्यां
निशाद्यादरे अन्यतिथौ च नक्षत्रपादयोगादरे च नियते सति यदा
द्वादशीषु निशादेरन्यत्र तत्तद्वक्षभागयोगः अन्यतिथौ च तदि-

‘द्वादश्यां *सन्धिसमये नक्षत्राणामसम्भवे ।

आभाकासितपक्षेषु शयनावर्तनादिकम् ॥’

इति वाराहोक्तेश्च । द्वादश्यामित्यत्रापि पारणाऽहो-
मात्रं विवक्षितम् ।

‘*पारणाऽहे पूर्वरात्रे घण्टादीन्वादयन्मुहुः ।

इति रामार्चनचन्द्रिकोक्तेः । *अत्रैकादशीद्वादशयो-
र्देशभेदेन व्यवस्था ।

तरनक्षत्रस्यैव योगः तदा द्वादशीषु संध्यायां प्रस्वापादि कार्य-
मित्याह—*द्वादश्यामिति । निशादौ तन्नक्षत्रयोगाभावे सति
शयनावर्तनप्रबोधाः संधिसमये=संध्यासमय एव, न तु तत्र
नक्षत्रभागयोगे ।

‘रेवत्यन्तो यदा रात्रौ द्वादश्यां च समागतः ।

तदा विबुध्यते विष्णुर्दिनान्तं प्राप्य रेवतीम् ॥’

इति वचनात् । रेवत्यन्तविबोधग्रहणं चोपलक्षणम् । न चैतस्य
श्रीरामविषयत्वमस्तु तत्र तत्र विष्णुरिति श्रवणात् । अत्र मैत्राद्यपादे
इति नानावाक्येषु चतुर्थभागार्थकपादशब्दान् अनुराधारवत्यौ
चतुर्द्धा विभज्याऽऽद्यान्त्यपादयोरिव स्वापबोधौ कार्यौ श्रवणं तु
त्रेधा विभज्य तन्मध्यभागे परिवर्त्तनं कार्यम् । श्रुतेश्च मध्ये परि-
वर्त्तमेतीति मध्यपदात् । *पारणाहे इति । वैष्णवैः पारणाह एव
प्रस्वापादि क्रियते इत्यपरः पक्षः । अत्र द्वादशीपदमस्त्वेकादशी-
परमित्यत्राह—*अत्रेति । “धनदश्च रमा गौरी” इत्यादिपवि-
त्रारोपणप्रकरणस्थवाक्यान्तरम्

‘यस्य यस्य च देवस्य यन्नक्षत्रं तिथिस्तथा ।

तस्य देवस्य तस्मिन्स्तु शयनावर्त्तनादिकम् ॥’

इति वाक्यात्पवित्रारोपणदेवप्रस्वापादेर्द्वादश्यामप्यौचित्यादतो
व्यवस्थेत्यर्थः । आपाढकार्तिकपौर्णमास्योरपि स्वापप्रबोधौ दर्शितौ

इदं च मलमासे न कार्यम् ।

‘ईशानस्य यलिर्विष्णोः शयनं परिवर्तनम् ।’

इति कालादर्शं निषेधात् । यदपि—

‘एकादश्यां तु शुक्लीयात्संक्रान्तौ *कर्कटस्य वा ।

आषाढ्यां च नरो भक्त्या चातुर्मास्यव्रतक्रियाम् ॥’

इति हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्ते, तदपि मलमासेऽसति द्रष्टव्यम् ।

*‘मिथुनस्थो यदा भानुरमावास्याद्वयं स्पृशेत् ।

द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥’

इति तत्रैव मोहचूलोत्तरोक्तेः ॥

“क्षीराब्धौ शेषपर्यङ्के” इत्यादि । एकादशीमारम्भे पञ्चाहमपि प्रस्वा-
पादि पुराणान्तरे तद्विस्तरः । *कर्कटस्येति । प्रस्वापवत्तदुत्तर-
कर्त्तव्यस्य चातुर्मास्यव्रतस्य मिथुन एव न्याय्यत्वात्कथमेतदित्य-
भिमानः । मलमासे मिथुनेऽधिकमासे न । तथा च हरिशयने
मिथुने द्वादशीस्थाने कर्के द्वादशी लभ्यते तदुत्तरकर्त्तव्यचातुर्मास्य-
व्रते सैव संक्रान्तौ कर्कटस्येत्यनेन धर्तव्येत्यर्थः । वस्तुतस्तु
चातुर्मास्यव्रतारम्भे चत्वारः पक्षाः । आषाढे-शुक्लैकादशी-तद्वा-
दशी-तत्पौर्णमासी-कर्कसंक्रान्तिभेदात् । “एकादश्यान्तु शुक्लाया-
म्” इति वाक्यात् ।

‘आषाढशुक्लद्वादश्यां पौर्णमास्यामथाऽपि वा ।

चातुर्मास्यव्रतारम्भं कुर्यात्कर्कटसंक्रमे ॥’

इति वाराहात् । *मिथुनस्थ इति ।

‘माघवाद्येषु यद्येकमासि दर्शद्वयं यदा ।

द्विराषाढः स विज्ञेयः शेते कर्कटकेऽच्युतः ॥’

इति द्विराषाढकथनं तु व्यवस्थार्थम् ।

‘मेपादिमिथुनान्तेषु यदा दर्शद्वयं भवेत् ।

अब्दान्तरे तदावश्यं मिथुनार्के हरिः स्वपेत् ॥

*अत्रैव चातुर्मास्यव्रतारम्भ उक्तो भारते—

‘आषाढे तु सिते पक्षे एकादश्यामुपोषितः ।

चातुर्मास्यव्रतं कुर्याद्यत्किञ्चिन्नियतो नरः ॥’ इति ।

अस्य नित्यत्वं तत्रैवोक्तम्—

‘वार्षिकांश्चतुरो मासान्वाहयेत्केनचिन्नरः ।

व्रतेन नोचेदामोति किलियं वत्सरोद्भवम् ॥’

असम्भवे तुलार्केऽपि कर्तव्यं तत्प्रयत्नतः ॥’ इति ।

तेनाषाढशुक्लैकादश्यां द्वादश्यां पौर्णमास्यां चाऽऽर-
म्भः । समासस्तु कार्तिकशुक्लद्वादश्यामेव । तदुक्तं
हेमाद्रौ भारते—

‘चतुर्धा गृह्य वै चर्णिं चातुर्मास्यव्रतं नरः ।

कार्तिके शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तत्समापयेत् ॥’ इति ।

अस्यारम्भः शुक्लास्तादावपि कार्यः ।

‘न शैशवं न मौढ्यं च शुक्रगुर्वेन वा तिथेः ।

खण्डत्वं चिन्तयेदादौ* चातुर्मास्याविधौ नरः ॥’

इति हेमाद्रौ वृद्धगार्ग्योक्तेः । *इदं च द्वितीयाचार-
म्भविषयम् । प्रथमारम्भस्तु न भवत्येव । आशौचम-
ध्येऽपि द्वितीयाचारम्भो भवति ।

‘अशुचिर्वा शुचिर्वापि यदि स्त्री यदि वा पुमान् ।

कर्कटादित्रिके वापि यदा दर्शद्वयं भवेत् ।

अवदान्तरे तदावश्यं मिथुनार्के हरिः स्वपेत् ॥’

इति स्पष्टमुक्तेः । *अत्रैवेति । आषाढशुक्लद्वादश्यामित्यादिवा-
राहाच्चत्वारः पक्षा अनुपदमुक्ताः । एकादश्यां सूतकादिना प्रति-
वन्धे द्वादश्यादयः सर्वत्रापि प्रतिवन्धे त्वनारम्भ एव । ‘आरब्धे सूतकं
न स्यात्’ इति वाक्यात् । *आदौ=आरम्भे । *इदं चेति । निषि-
द्धस्यास्तादेस्सामान्यतः प्रतिप्रसवे गौरवात् द्वितीयाारम्भपरत्वमिस-

व्रतमेतन्नरः कृत्वा मुच्यते सर्वपातकैः ॥

इति भार्गवाचर्चनदीपिकायां स्कान्दोक्तेः ।

‘आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् ।’

इति विष्णुवचनाच्च ।

यत्तु—

‘*असंक्रान्तं तथा मासं दैवे पित्र्ये च कर्मणि ।’

‘*मलमासमशौचं च वर्जयेन्मतिमान्नरः ॥’

इति हेमाद्रौ चातुर्मास्यव्रतप्रकरणे भविष्यवचनं,
तत्तु *पूषानुमन्त्रणमन्त्रवदसम्बद्धं मध्ये पठितमिति
ज्ञेयम् । *अन्यथा पित्र्यस्य पूर्वोक्तस्य विवाहादेश्च चा-
तुर्मास्यव्रते कः प्रसङ्गः । *प्रकरणनिवेशेऽपि वा प्रथ-
मारम्भविषयं ज्ञेयम् । केचित्तु प्रतिवर्षं चातुर्मास्यव्रत-
प्रयोगाणां भिन्नत्वादाशौचादिपाते द्वितीयादिप्रयोगो
न भवत्येवेत्याहुः । तन्न ।

‘*प्रतिवर्षं च यः कुर्यादेवं वै संस्मरन् हरिम् ।’

देहान्तेऽतिप्रदीप्तेन विमानेनार्कवर्चसा ॥

र्थः । वस्तुतस्तु वर्षभेदेऽपि व्रतकृते मानाभावात्सर्वेऽपि प्रथमार-
म्भा एवेति । अतः एव बहुषु पुस्तकेष्विदं चेत्यादिपाठो न दृश्यते ।
*असंक्रान्तम् = अधिकम् । *मलमासं = क्षयमासम् । *पूषेति ।
दर्शपूर्णमासप्रकरणे ‘पूष्णोऽहं देव प्रजया पशुभिश्च जनिषीय’ इति
पूषानुमन्त्रणमन्त्रः पठितोऽपि स तत्र न विनियुज्यते । तत्र
तद्देवताविरहेण प्रकरणस्य दौर्बल्यात् विनियोज्यस्वरूपसामर्थ्य-
मनपेक्ष्य विनियोगाभावात् । अतः स पूषयागे नेतव्य इत्यर्थः ॥
प्रकरणदौर्बल्यमाह—*अन्यथेति । दैवविवाहादि चातुर्मास्यव्रते
दैवमिति मत्वाह—*प्रकरणेति । *प्रतिवर्षं चेति । वस्तुतस्त्विदं
फलविशेषार्थावृत्तिबोधकं प्रयोगैक्यपक्षे मानाभावात् । चातुर्मास्यव्र-

मोदने विष्णुलोकेऽसौ यावदाभूतसंलुप्तम् ॥

इति हेमाद्रौ भविष्यवचनादित्यास्तां विस्तरः ।

इदं च शिवभक्तादिभिरपि कार्यम् ।

‘शिवे वा भक्तिसंयुक्तो भानौ वा गणनायके ।

कृत्वा व्रतस्य नियमं यथोक्तफलभागभवेत् ॥’

इति ब्रह्मवैवर्तात् । व्रतग्रहणप्रकारस्तु हेमाद्रौ भविष्ये—

*‘महापूजां ततः कुर्याद्देवदेवस्य चक्रिणः ।

जातीकुसुममालाभिर्मन्त्रेणानेन पूजयेत् ॥

सुसेत्वयि जगन्नाथे जगत्सुप्तं भवेदिदम् ।

त्रिबुद्धे च त्रिबुध्येत प्रसन्नो मे भवाच्युत ॥

एवं तां प्रतिमां विष्णोः पूजयित्वा स्वयं नरः ।

प्रभाषेताग्रतो विष्णोः कृताञ्जलिपुटस्तथा ॥

चतुरो वार्षिकान्मासान्देवस्योत्थापनावधि ।

इमं करिष्ये नियमं निर्विघ्नं कुरु मेऽच्युत ॥

इदं व्रतं मयादेवगृहीतं पुरतस्तव ।

निर्विघ्नं सिद्धिमायातु प्रसादात्तव केशव ॥

गृहीतेऽस्मिन्व्रते देव पञ्चत्वं यदि मे भवेत् ।

तदा भवतु संपूर्णं त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ॥

गृहीतेऽस्मिन्व्रते देव यद्यपूर्णं मृतो ह्यहम् ।

तन्मे भवतु संपूर्णं त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ॥’ इति ।

तत्र भार्गवार्चनदीपिकायां नृसिंहपरिचर्यायां च भविष्ये—

‘श्रावणे वर्जयेच्छाकं दधि भाद्रपदे तथा ।

दुग्धमाश्वयुजे मासि कार्तिके द्विदलं त्यजेत् ॥’ इति ।

स्कान्देऽपि चातुर्मास्यकल्पे—

तारम्भः शयनोत्सवं कृत्वा कार्यं इति सूचयितुं—*महापूजामिति ।

‘चत्वार्येतेनानि नित्यानि चतुराश्रमवर्णिनाम् ।
 प्रथमे मांसि कर्तव्यं नित्यं *शाकव्रतं नरैः ॥
 द्वितीये मांसि कर्तव्यं दधिब्रतमनुत्तमम् ।
 पयोव्रतं तृतीये तु चतुर्थेऽपि निशामय ॥
 द्विदलं बहुबीजं च वृन्ताकं च विवर्जयेत् ।
 नित्यान्येतानि विप्रेन्द्र व्रतान्याहुर्मनीषिणः ॥
 जम्बीरं राजमाषांश्च मूलकं रक्तमूलकम् ।
 कूष्माण्डं चक्षुदण्डं च चातुर्मास्ये त्यजेद् बुधः ॥’

तथा—

‘विशेषाद्वदरीं धात्रीं कूष्माण्डं तित्तिणीं त्यजेत् ।
 जीर्णधात्रीफलं ग्राह्यं कथञ्चित्कायशोधनम् ॥’ इति ।
 तीर्थसौख्ये स्कान्दे—

‘वार्षिकांश्चतुरो मासान्प्रसृप्ते वै जनार्दने ।
 मञ्चखट्वादिशयनं वर्जयेद्भक्तिमान्नरः ॥
 अनृतौ वर्जयेद्धार्या मांसं मधु परौदनम् ।
 पटोलं मूलकं चैत्र वृन्ताकं च न भक्षयेत् ॥
 अभक्ष्यं वर्जयेद् दूरान्मसुरं सितंसर्षपम् ।
 राजमाषान्कुलित्थांश्च आशुधान्यं च सन्त्यजेत् ॥
 शाकं दधि पयो माषान् श्रावणादिषु सन्त्यजेत् ॥’
 अत्र त्यजेदिति वर्जनसङ्कल्परूपः पर्यु(१)दासो ज्ञेयः
 व्रतोपक्रमात् । अत्र केचित्—

‘शाकाख्यं पत्रपुष्पादि’ इत्यमरकोशस्य ‘शक्यतेऽ
 *शाकव्रतं=शाकवर्जनसंकल्पः । बहुबीजव्रतं च मासचतुष्टये ।
 राजमाषाः=चवल्या इति महाराष्ट्राः । मधु=भौद्रम् । पटो-
 लं द्वयमपि । आशुधान्यम्=‘आशुव्रीहिः पाटलः स्यात्’ इति

शितुमनेनेति शाकः' इति क्षीरस्वामिना व्याख्यानात् व्यञ्जनमात्रस्य निषेधमाचक्षते । अन्ये तु शाकशब्दस्य पत्रादिदशविधशाके योगरूढत्वात् योगाच्च*रूढेर्बलीयस्त्वात् सूयादीनामपि त्यागापत्तेश्च तत्प्रत्याचक्षते । तेन
'*मूलपत्रकरीराग्रफलकाण्डाधिरूढकाः ।

त्वक् पुष्पं कवचं चेति शाकं दशविधं स्मृतम् ॥'
इति क्षीरस्वामिनोक्तस्य शाकस्य निषेध इति । अधिरूढकाः=अङ्कुराः । यस्तुतस्तु

*तत्तत्कालोद्भवाः शाका वर्जनीयाः प्रयत्नतः ।

बहुबीजमबीजं च विकारि च विवर्जयेत् ॥

इति भविष्यवचनात्तत्कालोत्पन्नानां दशविधशाकानां निषेधः । तत्र *तत्कालो(१)द्भवजातीयत्वं विवक्षितम् । तेनातपादिशोधितानां वर्षान्तरोद्भवानामपि निषे-

कोशात्तुच्छधान्यम् । *योगाच्चेति । केवलयोगिकत्वमते । *मूलेति । मूलं कन्दोऽपि बोध्यः । करीरं=वंशाङ्कुरः । अग्रं=पल्लवः । काण्डो=दण्डः । कवचं=छत्राकमदृशम् । अङ्कुर इति क्षेत्रोद्भिन्नफलमूलादेः, स्वेदोद्भिन्नोऽङ्कुर इति केचित् । अत्र फलपत्रेत्यादेः सर्वस्य न निषेधः किंतु फलमूलादेरेव । तेषां व्यञ्जनत्वेन भूयो लोकव्यवहारादिति केचित् । तत्रान्यत्रापि तद्व्यवहारभूयस्त्वादित्यपरे । *तत्तदिति । 'यत्र काले वृत्तं तस्य तदन्यस्य च' इत्येवं वर्षाकाललाभात् । एतेन तत्तत्कालेति संवत्सरलाभे तत्कालोत्पन्नानामित्यग्निमग्रन्धविरोधः । इतरथा वीप्सावैद्यर्थ्यमिति समाहितम् । *तत्कालेति तत्तत्कालेत्यभिधातव्ये द्वितीयतच्छब्दप्रभृत्यनुवादः । एतच्च वर्षाकालोद्भवशाकवृत्तमित्यभिप्रायेण । शाकसामा-

(१) क चित् 'तत्तत्कालोद्भवजातिर्विवक्षिता' इति पाठः ।

धः । *अत्र तत्कालोद्भवा इति वीप्सावशात्स्वस्वकालोद्भ-
वानां सर्वेषां निषेध इति निष्कर्षः । बहुबीजमित्यनेक-
बीजमिति केचित् । इतरावयवापेक्षया बीजावयवा यत्र
बहवस्तदित्यन्ये । अबीजं कदलादि* । वस्तुतस्तु इदं
महानिवन्धेष्वभावाद्भिर्मूलमेव । आचारप्रदीपे—

‘वृन्ताकं च कलिङ्गं च विल्वौदुम्बरभिःसटाः ।

उदरे यस्य जीर्यन्ति तस्य दूरतरो हरिः ॥’

तथाऽपरार्के देवलः—

‘ब्रह्मचर्यं तथा शौचं सत्यमामिषवर्जनम् ।

व्रतेष्वेतानि चत्वारि वरिष्ठानीति निश्चयः ॥’

आमिषाणि चोक्तानि रामार्चनचन्द्रिकायां पाद्मे—

‘प्राण्यङ्गचूर्णं चर्माम्बु जम्बीरं बीजपूरकम् ।

अयज्ञशिष्टमाषादि यद्विष्णोरनिवेदितम् ॥

दग्धमर्त्तं मसूरं च मांसं चेत्यष्टधाऽऽमिषम् ।

रुच्यं तत्तद्देशलभ्यं सुप्ते देवे विवर्जयेत् ॥’

पाद्मे कार्तिकमाहात्म्ये—

‘गोच्छागीमहिषीदुग्धादन्यद् दुग्धादि चामिषम् ।

धान्यं मसूरिकाः प्रोक्ता अन्नं पर्युषितं तथा ॥

द्विजक्रीता रसाः सर्वे लवणं भूमिजं तथा ।

न्यव्रतमित्याशयेनाह—*अत्रेति । *कदलमिति । अनुदरा कन्ये-
तिवत् अत्यल्पबीजमित्यर्थादाम्रफलमिति । भिःसटा=दग्धान्नम् ।
भीःसटेति पाठे ‘भीःसटं श्लेष्मान्तकम्’इति धन्वन्तरिनिघण्टुः ॥
प्राण्यङ्गं=मौक्तिकशुक्लादि । रुच्यं=रुचिकादि । धान्यं=कुस्तु-
म्बुरुः । अन्नं पर्युषितम्—

‘अन्नं पर्युषितं भोज्यं स्नेहाक्तं चिरसंस्थितम् ।

अस्नेहा अपि गोधूमयवगोरसविक्रियाः ॥’

*‘ताम्रपात्रस्थितं गव्यं जलं पल्वलसंस्थितम् ।

*आत्मार्थं पाचितं चान्नमामिषं तत् स्मृतं बुधैः ॥’

तथा—

*‘निष्पावाद् राजमापांश्च ममूरं संधितानि च ।

वृन्ताकं च कलिङ्गं च सुप्ते देवे विवर्जयेत् ॥’

संधितानि=लवणशाकादीनि ।

तत्रैव विष्णुधर्म—

‘चतुर्ष्वपीह मासेषु हविष्याशी न पापभाक् ।’

हविष्याणि तु पृथ्वीचन्द्रोदये भविष्ये—

*‘हैमन्तिकं सितास्त्रिन्नं धान्यं मुद्गा यवास्तिलाः ।

कलायकङ्गुनीवारा वास्तुकं हिलमोचिका ॥

षष्टिका कालशाकं च मूलकं केमुकेतरत् ।

कन्दः सैन्धवसामुद्रे गव्ये च दधिसर्पिणी ॥

इत्याद्युक्तम् । आरनालादि च द्विजात्क्रीनाः । *ताम्रेति ।

‘यज्ञपात्रे तथा दोहे पाके च परिवेषणे ।

स्नानतर्पणदानेषु ताम्रे गव्यं न दुष्यति ॥’

इत्युक्तम् । *आत्मार्थमिति । ‘परपाकरनश्च यः, तावुभौ

पापकर्माणौ’इति निषेधेऽपि दोषाधिक्यार्थं विप्रभोजनवैश्वदेवाद्यर्थ-

पाकहीनः परपाकनिवृत्तः । *निष्पावा पावटे इति महाराष्ट्राः ।

‘यच्चोत्कोचादिना प्राप्तं पतिताद्यदुपाजितम् ।

कन्याविक्रयनो लब्धं सुप्ते देवे विवर्जयेत् ॥’

इत्यादीनि त्वतिदोषार्थानि । *हैमन्तिकं=हेमन्तोद्भवम् । सितं

श्वेतमस्त्रिन्नम्=अनूपकं किञ्चिदग्निपाकेन जातस्वेदं स्त्रिन्नं तद्विन्नं तेन

पृथुकादिनिषेधः । धान्यं=तण्डुलाः । कलायः=सतीनकः, मटरी इति

प्रसिद्धम् । वास्तुकं वधुवा इति प्रसिद्धः शाकः । हिलमोचिका=गौड-

देशे । कालशाकम्=तद्देशे । मूलकं स्वार्थे कः मूलानि न तु मूलं शाकः

*पयोऽनुद्धृतसारं च *पनसाञ्जं हरीतकी ।

पिप्पली जीरकं चैव नागरङ्गं च तित्तिणी ॥

कदली लवली धात्री फलान्यगुडमैक्षवम् ।

*अतैलपकं सुनयो हविष्याणि प्रचक्षते ॥' इति ।

सितास्विन्नम् = अनृष्मपकम् । धान्यं = तण्डुलादि* ।

केमुकं केमुता इति प्राच्येषु प्रसिद्धः कन्दः 'कलायस्तु-
सतीनकः' इत्यमरः 'बहुरी' इति प्रसिद्धं धान्यम् ।

मदनरत्नेऽप्येवम् । अगस्त्यसंहितायां हैमन्ताद्युक्त्वा—

'नारिकेलफलं चैव कदली लवली तथा ।

आम्रमामलकं चैव पनसं च हरीतकी ॥

व्रतान्तरप्रशस्तं च हविष्यं मन्वते बुधाः ॥'

अन्यान्यपि वृतान्युक्तानि हेमाद्रौ भविष्ये—

'स्त्री वा नरो वा मङ्गको धर्मार्थं सुदृढवृत्तः ।

गृहीयान्नियमानेतान्दन्तधावनपूर्वकान् ॥

तेषां फलानि वक्ष्यामि तत्कर्तृणां पृथक् पृथक् ।

'मधुरस्वरो भवेद्राजन् पुरुषो गुडवर्जनात् ॥'

तैलस्य वर्जनाद्राजन् सुन्दराङ्गः प्रजायते ।

कटुतैलपरित्यागाच्छत्रुनाशः प्रजायते ॥

योगाभ्यासी भवेद्यस्तु स ब्रह्मपदमाप्नुयात् ।

तस्य वृत्ते मदिरापमत्वात् । केमुकेतरत् = केमुकं केमुता इति प्राच्ये-
षु प्रसिद्धं मूलं तद्भिन्नम् इतोऽपि च न मूलशकः अव्यावर्त-
कत्वेन एतदन्वयात् । कन्दः यद्यपि 'अशोन्नः सूरणः कन्दः' इत्युक्त-
स्तथापि तस्य निषिद्धत्वात्तदन्यो ग्राह्यः ॥ *अनुद्धृतसारमि-
ति । दधान्यपि बोध्यम् । *पनसेत्यादि । 'फले लुक् । नार-
ङ्गं = नारिङ्गम् । नागरमिति पाठे शुण्ठी । *अतैलपकमिति
कथितहविष्याणामेव विशेषणम् ।

ताम्बूलवर्जनाद्भोगी रक्तकण्ठश्च जायते ॥
 घृतत्यागाच्च लावण्यं सर्वस्निग्धतनुर्भवेत् ।
 शाकपत्राशनाद्भोगी अपक्वादोऽमलो भवेत् ॥
 भूमौ प्रस्तरशायी च विप्रो मुनिवरो भवेत् ।
 एकान्तरोपवासेन ब्रह्मलोके महीयते ॥
 धारणान्नखरोम्णां च गङ्गास्नानफलं लभेत् ।
 मौनव्रती भवेद्यस्तु तस्याज्ञाऽस्त्रलिता भवेत् ॥
 भूमौ भुङ्क्ते सदा यस्तु स पृथिव्याः पतिर्भवेत् ।
 प्रदक्षिणाशतं यस्तु करोति स्तुतिपाठकः ॥
 हंसयुक्तविमानेन स च विष्णुपुरं व्रजेत् ।
 अयाचितेन प्राप्नोति पुत्रान्धर्म्यान्विशेषतः ॥
 षष्ठान्नकालभोक्ता यः कल्पस्थायी भवेदिति ।
 पर्णेषु यो नरो भुङ्क्ते कुरुक्षेत्रफलं लभेत् ॥
 गुडवर्जी नरो दद्यात्तद्भृतं ताम्रभाजनम् ।
 सहिरण्यं नरश्रेष्ठ लवणस्याप्ययं विधिः ॥
 सुप्ते देवे तु यो विष्णोः शिवस्याङ्गणमर्चयेत् ।
 पञ्चवर्णैस्तु यो नित्यं स्वस्तिकैः पद्मकैस्तथा ॥
 स याति रुद्रलोकं हि गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥

अथैषां समाप्तौ कार्तिक्क्यां दानानि । 'एकभक्तव्रते*
 दम्पती संपूज्य धेनुर्देया, नक्ते वस्त्रयुगं, एकान्तरोपवासे
 गौः, भूशयने शय्या, षष्ठकालभोजने गौः, त्रीहिगोधूमा-
 दित्यागे हैमव्रीह्यादि, कृच्छ्रे गोयुग्मं, शाकाशने गौः

*एकभक्तव्रते इति । विहितदानानन्तरं

“चतुरो वार्षिकान् मासान्नियमो येन यः कृतः ।

कथयित्वा द्विजेभ्यस्तं दद्याद्भक्त्या सदक्षिणाम् ॥

दत्त्वा विसर्जयेद्विप्रांस्ततो भुञ्जीत वाग्यतः ।”

पयोवूते च, दधिमधुघृतवूतेषु वासो गौश्च, ब्रह्मचर्ये स्व-
र्णमूर्तिः, ताम्बूलवूते वासोयुगं, मौने घृतकुम्भो वस्त्रयुगं
घण्टा च, देवाग्रे रङ्गनालिकाकरणे धेनुर्हेमपद्मं च, दीपि-
कावूते दीपिका वासोयुगं च, भूमिभोजने पर्णभोजने च
कांस्यपात्रं गौश्च, चतुष्पथदीपे गोत्रासे च गोवृषौ, प्र-
दक्षिणाशने वस्त्रम्, *अनुक्तेषु स्वर्णं गौश्च' इत्यादि
हेमाद्रौ ज्ञेयम् । तथाच भार्गवार्चनदीपिकायां पाद्मे-
'शयनीबोधिनीमध्ये शमीदूर्वापमार्गकैः ।

भृङ्गराजेन देवांस्तु नार्चयित कदाचन ।'

हेमाद्रौ पाद्मे—

‘आषाढादिचतुर्मासानभ्यङ्गं वर्जयेन्नरः ।

समाप्तौ च पुनर्दद्यात्तिलतैलयुतं घटम् ॥

आषाढादिचतुर्मासं वर्जयेन्नखकृन्तनम् ।

वृन्ताकं गृञ्जनं चैव मधु सर्पिर्घटान्वितम् ॥

कार्तिक्यां तत्पुनर्हेमं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।

‘अग्न्याग्न्यापि (१)केशकर्तनादिवर्जनसंकल्पानुरूपाणि
पृथ्वीचन्द्रोदये ज्ञेयानि । टोडरानन्दे स्कान्दे—

‘एकान्तरं द्वयन्तरं वा कुर्यान्मासोपवासकम् ।

अनोदनं फलाहारं नक्तव्रतमथापि वा ॥’

अत्रैव तत्समुद्राधारणमुक्तं रामार्चनचन्द्रिकायां भ-
विष्ये—

इत्युक्तेर्व्रतसमापनं कार्यम् । *वस्त्रमिति । सन्ध्याकाले दीपदाने
सुवर्णयुतां दीपिकां दद्यात् । *अनुक्तोऽपि । चातुर्मास्यव्रतं
कृत्वा ‘व्रतान्ते गोवृषप्रदः’ इति वाक्याद्धेनुं वा दद्यात् । ठ्यासः—

‘शयन्यां चैव बोधिन्यां चकतीर्थं तथैव च ।

शङ्खचक्रविधानेन वह्निपूतो भवेन्नरः ॥’ इति ।

(१) ‘अतस्तनूर्न तदामो अश्नुते’ इति ऋग्वेदात्, ‘स होवाच याज्ञवल्क्यस्तस्मात्पुमानात्महिताय हरिं भजेत् । सुश्लोकमौलेर्वर्माण्यङ्गेष्वग्निना संदधते’ इति शतपथ-
श्रुतेः, ‘प्रवह्निष्णो अञ्जचक्रे सुतप्ते जन्माम्भोधिः*तर्तवे
*चर्षणीन्द्राः । मूले बाह्वेर्दिधन्ते ये पुराणा लिङ्गान्यङ्गे
तावकायार्पयन्ति’ इति सामवेदात् ।

‘योऽधीते भारतं पुण्यं ब्राह्मणो नियतव्रतः ।

चतुरो वार्षिकान् मासान् सर्वपापात्ममुच्यते ॥

तस्मान्नियमसंयुक्तैः श्रोतव्यं ब्राह्मणैरिदम् ।

कृष्णप्रोक्तापिमां पुण्यां भारतीमुत्तमां कथाम् ॥

श्रावयिष्यन्ति ये विप्रा ये च श्रांष्यन्ति मानवाः ।

सर्वथा वर्तमाना वै न ते शोच्याः कृताकृते ॥’ इति ।

नियमाः ब्रह्मचर्यहविष्याशनभूशयपादयः । एवं सङ्कल्प-
पूर्वकं श्रुत्वा समाप्तौ सति सामर्थ्ये पर्वसमाप्तौ वाचकं पायसेन भो-
जयेत्तस्मै रत्नकाञ्चनगोभूगृहवस्त्रादि दद्यात् ततो द्विजान् भोजयि-
त्वा तेभ्यो दक्षिणां दद्यादेवं सर्वपुराणश्रवणविधिरिति । *तर्त्त-
वे=तरितुम् । *चर्षणीन्द्राः=ज्ञानपूर्णाः ।

(१) इयं श्रुतिवैष्णवैः स्वमतपरतया व्याख्याता । अस्या वास्त-
वार्थस्तु—‘तत् पवित्रं अतस्तनूः पयोव्रतादिना असन्तस्तगात्रः आमः
अपरिपक्वो नाश्नुते न व्याप्नोति’ इति श्रीमत्सायणाचार्यैः ऋक्संहिता-
भाष्ये उक्तः । एवमन्यान्यपि श्रुतिवाक्यानि वस्तुतो भिन्नार्थानि बलादा-
कृत्य व्याख्यातानि सन्ति । सार्वजनीनं तु ग्रन्थकृदप्यग्रे वक्ष्यति—‘यस्तु
संततशङ्कादि’ इति ।

‘अग्निहोत्रं यथा नित्यं वेदस्याध्ययनं यथा ।

ब्राह्मणस्य तथैवेदं तसमुद्रादिधारणम् ॥’

इति पद्मपुराणाच्चेति ।

‘ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा यदि वेतरः ।

शङ्खचक्राङ्किततनुस्तुलसीमञ्जरीधरः ॥

गोपीचन्दनलिप्ताङ्गो दृष्टश्चेत्तदघं कुतः ॥’

इति काशीखण्डात् । तन्प्रकारस्तु रामार्चनचन्द्रिकातो ज्ञेयः ।

पृथ्वीचन्द्रोदयादयस्तु —

‘यस्तु संतसशङ्खादिलिङ्गाच्चिह्नतनुर्नरः ।

स सर्वयातनाभोगी चण्डालो जन्मकोटिषु ॥

द्विजं तु तसशङ्खादिलिङ्गाङ्किततनुर्नरः ।

संभाष्य रौरवं याति यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥’

इति बृहन्नारदीयोक्तेः ।

शङ्खचक्राद्यङ्कनं च गीतनृत्यादिकं तथा ।

एकजातेरयं धर्मो न जातु स्याद्विजन्मनः ॥

शङ्खवक्त्रे मृदा यस्तु कुर्यात्तप्तायसेन वा ।

स शूद्रवद्बहिः कार्यः सर्वस्माद्विजकर्मणः ॥

यथा श्मशानजं काष्ठमनर्हं सर्वकर्मसु ।

तथा चक्राङ्कितो विप्रः सर्वकर्मसु गर्हितः ॥’

तथा—

‘शिवकेशवघोरङ्काञ्जूलचक्रादिकान्द्विजः ।

न धारयेत् मतिमान् वैदिके वर्तमानि स्थितः ॥’

इति विष्णवाश्वलायनादिवचनात् ऋग्वेदादिश्रुतीनाम-
*न्यार्थत्वादन्यश्रुतीनां चासत्त्वाच्चक्रादिधारणं शूद्र-

विषयमित्यूचुः । 'नृत्यं चोदरार्थं निषिद्धम्' इति श्री-
धरस्वामी ।'

यद्यपि निषेधस्य प्राप्तिसामोक्षत्वाद्धिं विना च त-
दयोगादुपजीव्यविरोधेन 'न तौ पशौ करांति' इति व-
द्विकल्पो युक्तस्तथापि 'एकजानेरयं धर्मः' इत्यनेन (१)
सामान्यवाक्यानामुपसंहाराद्विजातिनिषेधो नित्यानुवाद
इति तदाशयः । अत्र शिष्टाचार एव संकटपाशनिः-
सरणसरणिरिति संक्षेपः । आपादपौर्णमास्यां कोकि-
लाव्रतमुक्तं हेमाद्रौ भविष्ये—

‘आषाढपौर्णमास्यां तु सन्ध्याकाले ह्युपस्थिते ।

संकल्पयेन्मासमेकं श्रावणे प्रत्यहं ह्यहम् ॥

स्नानं करिष्ये नियता ब्रह्मचर्ये स्थिता सती ।

भोक्ष्यामि नक्तं भृशशय्यां करिष्ये प्राणिनां दयाम् ॥’

इति ।

अस्य नक्तव्रतत्वात् *सायाह्नव्यापिनी (२) ग्राह्या ।

अत्रैव शिवशयनोत्सव उक्तो हेमाद्रौ चामनपुराणे—

‘पौर्णमास्यामुमानाथः स्वपते चर्मसंस्तरे ।

वैयाघ्रे च जटाभारं समुद्रध्याद्विवर्ष्मणा ॥’

*आषाढेति । अधिकाषाढपौर्णमास्यामारम्भः ।

‘आषाढौ द्वौ यदा स्यातां कोकिलाव्रतमाचरेत् ।’

इत्युक्तेः । अधिकाषाढपौर्णमासीविरहे तु तत्प्रतिनिधिभूतं
श्रावणमभिव्याप्य शुद्धे कार्यम् । *सायाह्नव्यापिनीति=स-

(१) मुद्रितपुस्तक ‘वाधवाक्यानाम्’ इति पाठः ।

(२) आपादौ द्वौ यदा स्यातां कोकिलायास्तदार्चनम् । तथा या
कुरुते नारी न सा वैधव्यमाप्नुयात् ॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि मन्त्रैः पौरा-
णिकैर्युतम् । मलमासे त्वतिक्रान्ते शुद्धाषाढे समागते ॥’ इति व्रता-
जवराहोक्तिस्तु मलमासे प्राप्ते सति शुद्धमास एव व्रतनिर्णयपरा ।
न तु आपादेऽधिमासे सत्येव तद्व्रतकरणनियमपरेति बोध्यम् ।

मदनरत्नेऽप्येवम् । इयं च *प्रदोषव्यापिनी । अत्रैव व्यासपूजोक्ता । तत्र त्रिमुहूर्ता चेत् परैवेति(१) संन्यासपद्धतौ ।

‘त्रिमुहूर्ताधिकं ग्राह्यं पर्व क्षौरप्रणामयोः ।’

इति वचनात् ॥

इति श्रीरामकृष्णभट्टात्मजदिनकरभट्टानुजकमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ आषाढः समाप्तः ॥

कर्कसंक्रान्तौ पूर्वं त्रिंशदण्डाः पुण्यकालः । सुधी-

न्ध्याकाल व्यापिनीति मयूखे । *प्रदोषेति । स्वापस्य प्रदोषकालीनत्वात् । आषाढपूर्णिमायां किञ्चिदेयम् ।

‘आषाढी कार्तिकीमाघीतिथयः पुण्यसम्भवाः ।

अप्रदानवतो यान्तु यस्यार्थोऽनुमतो गतः ॥’

इति भरतशापथेषूक्तेः ।

‘आषाढीकार्तिकीमाघीतिथयोऽतीव पावनाः ।

स्नानदानविहीनास्ता न नेयाः पाण्डुनन्दन ॥’ इति ।

‘आकाभावे त्वनन्तकम्’ इति च वाक्यात् ।

इत्याषाढः ॥

(१) संन्यासिनां चातुर्मास्याऽऽवाससंकल्पाङ्गत्वेन क्षौरव्यासपूजादिकं विहितम् । तत्रादां क्षौरं विधाय द्वादश मृत्तिकास्नानानि प्राणायामादिविधिं च कृत्वा व्यासपूजां कुर्यात् । पूजान्ते ‘असति प्रतिबन्धे चतुरो वार्षिकान्मासानिह वसामि’ इति मनसा संकल्प्य—‘अहं तावन्निवन्स्यामि सर्वभूतहिताय वै । प्रायेण प्रावृषि प्राणिसंकुलं वर्त्म दृश्यते ॥ अतस्तेषामर्हिसार्थं पक्षान्वै श्रुतिसंश्रयान् । स्थास्यामश्चतुरो मासान-
त्रैषासति बाधकं ॥’ इति वाचिकसंकल्पं कुर्यात् । ततो गृहस्थाः प्रतिव्रयुः—‘निवसन्तु सुखेनात्र गमिष्यामः कृतार्थताम् । यथाशक्ति च शुश्रूषां करिष्यामो वयं मुदा ॥’ इति । अन्योऽपि सविस्तरविधि-
धर्मसिन्धुतोऽवगन्तव्यः ।

दयोत्तरं संक्रमे तु परत एव पुण्यम् । रात्रौ तु निशी-
थात्प्राक् परतश्च संक्रमेऽपरार्कहेमाद्वनन्तभट्टादिमते
पूर्वोत्तरदिनयोः पञ्च नाड्यः पुण्यकालः ।

‘धनुर्मीनावतिक्रम्य कन्यां च मिथुनं तथा ।

पूर्वापरविभागेन रात्रौ संक्रमते रविः ॥

दिनान्ते पञ्च नाड्यस्तु तदा पुण्यतमाः स्मृताः ।

उदयेऽपि तथा पञ्च दैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥’

इति स्कान्दोक्तेः । ‘पूर्वापरविभागेनेति मकरकर्क-
भिन्नसंक्रान्तिपरम् । वक्ष्यमाणवचोविरोधान्’ इत्युक्तं
मदनरत्ने । तेनायमर्थः—रात्रौ पूर्वभागे मकरे उदये पञ्च
नाड्यः पुण्यकालः । रात्रावपरभागे कर्कटे दिनान्ते पञ्च
नाड्यः पुण्यकालः । विषुवतोस्तु पूर्वदिने पश्चापरदिने
च पञ्चेति वाक्यान्तरानुरोधान् । तेन हेमाद्रिमात्रवयोः
सर्ववचनानां चाविरोधः । माधवमते तु—

‘अर्धरात्रे तदूर्ध्वं वा संक्रान्तौ दक्षिणायने ।

पूर्वमेव दिनं ग्राह्यं यावन्नोदयते रविः ॥’

इति वृद्धगार्ग्योक्तेः ।

‘मिथुनात्कर्कसंक्रान्तिर्घटि स्यादंशुमालिनः ।

प्रभाते वा निशीथे वा तदा पुण्यं तु पूर्वतः ॥’

इति भविष्योक्तेश्च पूर्वदिन एव पुण्यम् । दाक्षिणा-
त्यास्त्वेतदेवाद्विद्यन्ते । अत्र रात्रावपि स्नानादि भवती-
त्युक्तं प्राक् । अत्र दानोपवासादि पूर्वमुक्तम् । तथा
कर्क *केशादिकर्तनं* निषिद्धम् ।

‘कुम्भे कर्कटके वापि कन्यायां कार्मुके रवौ ।

*कशादीति । ‘नखानामनुक्तत्वात्तत्खण्डने न दोषः’
इत्याहुः । *कर्तनमिति । वपनस्यापि न ग्रहः ‘रोमखण्डम्’ इति

रोमखण्डं *गृहस्थस्य पितृन्प्राशयते यमः ॥'

इति सुमन्तुवचनादित्युक्तं जीवत्पितृकानिर्णये गुरुभिः ॥

अथ नदीनां रजोदोषः । हेमाद्रावत्रिः—

*'सिंहकर्कटयोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

न स्नानादीनि* कर्माणि तासु कुर्वीत मानवः ॥'

इदं च क्षुद्रनदीषु ।

'सिंहकर्कटयोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥'

इति व्याघ्रोक्तेः । मात्स्ये त्वगस्त्योदयावधित्वमुक्तम् ।

'यावन्नोदेति भगवान्दक्षिणाशाविभूषणः ।

तावद्रजो महानद्यः करतोयाः प्रकीर्तिताः ॥'

करतोयाः=अल्पतोयाः । तथा कात्यायनः—

'याः शोपमुपगच्छन्ति ग्रीष्मे कुसरितो भुवि ।

तासु प्रावृषि न स्नायादपूर्णं दशवासरे ॥'

इदं चापदि । स्मृतिसङ्ग्रहे—

'धनुःसहस्राण्यष्टौ तु गतिर्यासां न विद्यते ।

नता नदीशब्दवहा गर्तास्ताः परिकीर्तिताः ॥'

महानदीषु तु भविष्ये उक्तम्—

सामान्येनोक्तेः । *गृहस्थस्येति वर्ण्यादिव्युदासः । जीवत्पितृ-
कस्यापि व्युदास इति केचित् । उपरते लक्षणापत्त्या तस्य
न व्युदास इत्यन्ये ।

'धनुःकुम्भौ द्विधा कृत्वा पूर्वभागं परित्यजेत् ।

कर्कटस्यान्तिमं भागं कन्यां तु सकलां त्यजेत् ॥'

इत्यपि केचित् । नद्यो द्विविधाः—अल्पाः, महत्यश्च । तद-
न्या गर्तास्तत्राद्यायामाह- *सिंहेति । *स्नानादीनीति । आ-
दिना तर्पणादिग्रहः । तदुक्तम्—

‘आदौ तु कर्कटे देवि महानद्यो रजस्वलाः ।
त्रिदिनं च चतुर्थेऽहि शुद्धाः स्युर्जाह्नवी*यथा ॥

महानद्यश्च ब्राह्मे—

‘गोदावरी भीमरथी तुङ्गभद्रा च वेणिका ।
तापी पयोष्णी विन्ध्यस्य दक्षिणे तु प्रकीर्तिताः ॥
भागीरथी नर्मदा च यमुना च सरस्वती ।
विशोका च विहस्ता च विन्ध्यस्योत्तरसंस्थिताः ।
द्वादशैता महानद्यो देवर्षिक्षेत्रसंभवाः ॥’

मदनरत्ने पुराणान्तरे—

‘महानद्यो देविका च कावेरी वज्ररा तथा ।
रजसा तु प्रदुष्टाः स्युः कर्कटादौ अयं नृप ॥’

कात्यायनः—

‘कर्कटादौ रजोदुष्टा गोमती वासरत्रयम् ।
चन्द्रभागा सती सिन्धुः सरयूर्नर्मदा तथा ॥’
इदं गङ्गायतिरिक्तविषयम् ।

‘रजोदुष्टेऽम्भासि स्नानं वर्ज्यं नद्यादिषु द्विजैः ।

कदर्थितं रजस्तेषां सन्ध्योपास्तित्वं तर्पणम् ॥’ इति ।

कदर्थितं=निन्दितम् । एतच्चादृष्टार्थकर्मसामान्यपरम् । “ग्राप-
भोगो न दुष्यति” इति वचनात् । *जाह्नवीति । यथा जाह्नवी
सर्वकाले शुद्धा, तथा तदन्या । त्रिदिनानन्तरमित्यर्थः । अत्र
प्रायश्चित्तमुक्तम्—

‘काले नभस्यशुद्धं स्यात् त्रिरात्रं तु नवोदकम् ।

अकाले तु दशाहं स्यात्पीत्वा नाद्यादहर्निशम् ॥’ इति

स्नानपानोभयकरणे तु त्रिरात्रं कृच्छ्रो वा बोध्यः ।

‘गङ्गा च यमुना चैव *प्लक्षजाता सरस्वती ।
रजसा नाभिभ्रूयन्ते ये चान्ये नदसंज्ञिताः ॥
शोणसिन्धुहिरण्याख्याः कांकलोहितघर्घराः ।
शतद्रुश्च नदाः सप्त पावनाः* परिकीर्तिताः ॥’

इति देवलोक्तेः । यत्तु—

‘प्रथमं कर्कटे देवि ग्रहं गङ्गा रजस्वला ।’
इत्यादि वचनं तज्जाह्नवीभिन्नगोदावर्यादिगङ्गान्तरपर-
मिति मदनरत्ने । अन्ये त्वन्तर्गत रजोविषयम् ।

‘गङ्गा धर्मद्रवः पुण्या यमुना च सरस्वती ।
अन्तर्गत रजोदोषाः सर्वावस्थासु चामलाः ॥’

इति निगमोक्तेः । तीरवासिनां तु रजोदोषो नास्ति ।
‘न तु तंतीरवासिनाम्’ इति निगमोक्तं । रजोदुष्टमपि
जलं गङ्गाजलयोगे पावनम् ।

‘गङ्गाम्भसा समायोगाद् दुष्टमप्यम्बु पावनम् ।’
इति मात्स्योक्तेः । नूतनकूपादौ तु योगियाज्ञवल्क्यः—
‘अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मणी च प्रसूतिका ।
भूमेर्नवोदकं*चैव दशरात्रेण शुध्यति ॥’ इति ।

कचित्त्वदोषमाह व्याघ्रपादः—

‘अभावे कूपवापीनामनपायिपयोभृताम् ।’
रजोदुष्टेऽपि पयसि ग्रामभोगो न दुष्यति ॥’
गौडास्तु—‘अन्येनापि समुद्धृते’ इति द्वितीयपादे पाठः ।

*प्लक्षजाता=कुक्षेत्रस्था । *पावना इति । रजोदोषहीनत्वं
नदत्वमित्याशयः । ‘नदाः कृष्णा च वेणिका’ इति विवेचने
चतुर्थपादः ।

*नवोदकं=नवखानितकूपाद्युदकम् । एतच्च प्रसङ्गादुपात्तम् ।

तेनोद्धृते न दोषः । तथा च 'तासु स्नानं नेति प्रागुक्तम्'
इत्याहुः । वसिष्ठोऽपि—

‘उपाकर्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च ।

चन्द्रसूर्यग्रहे चैवं रजोदोषो न विद्यते ॥’ इत्यलं
विस्तरेण ॥

आवणशुक्लतृतीया मधुसूत्राख्या गुर्जरेषु प्रसिद्धा ।
*सा प्रयुता ग्राह्येति दिवोदासः । आवणशुक्लचतुर्थी
पूर्वयुता* । ‘मातृविद्धो गणेश्वरः’ इत्यादिवचनात् । आवण-
शुक्लपञ्चमी नागपूजादौ परैवेति सामान्यनिर्णये उक्तम् ।
चमत्कारचिन्तामणौ—

‘पञ्चमी नागपूजायां कार्या पष्टीसमन्विता ।

तस्यां तु तुषिता नागा इतरा सचतुर्थिका ॥’ इति ।

‘आवणे पञ्चमी शुक्ला संप्रोक्ता नागपञ्चमी ।

तां परित्यज्य पञ्चम्यश्चतुर्थीसहिता हिताः ॥’

इति मदनरत्नेऽभिधानाच्च । तेन परैवेति । अत्र विशेषो
हेमाद्रौ भविष्ये—

‘आवणे मासि पञ्चम्यां शुक्लपक्षे नराधिप ।

द्वारस्थोभयतो लेख्या गोमयेन विषोत्त्वणाः ॥

पूजयोद्विविधद्वीर दधिदूर्वाङ्कुरैः कुशैः ।

गन्धपुष्पोपहारैश्च ब्राह्मणानां च तर्पणैः ॥

ये यस्यां पूजयन्तीह नागान् भक्तिपुरःसराः ।

न तेषां सर्पतो वीर भयं भवति कुत्रचित् ॥’ इति ।

*सेति ‘अस्या मधुसूत्रावणिका’ इत्यग्रिमवचनात् । ‘रम्भा-
ख्यां वर्जयित्वा’ इत्युक्तेश्च । *पूर्वयुतेति । मध्याह्न्यापिनी-
ति नव्याः ।

श्रावणशुक्लद्वादश्यां(१) दधिघ्नतं प्रागुक्तम् । तत्रादीनां त्वनिषेधः । तत्र दधिव्यवहाराभावादिति वक्ष्यते(२) ।

अत्रैव विष्णोः पवित्रारोपणमुक्तं हेमाद्रौ विष्णुरहस्ये—
श्रावणस्य सिते पक्षे कर्कटस्थे दिवाकरे ।

द्वादश्यां वासुदेवाय पवित्रारोपणं स्मृतम् ॥

द्वादश्यां श्रावणे मासि पञ्चम्यामथ वा द्विज ।

आनुकूल्येषु कर्तव्यं पञ्चदश्यामथापि वा ॥' इति ।

शिवे तु तत्रैव कालोत्तरे—

'आषाढान्ते चतुर्दश्यां नभस्यनभसोस्तथा ।

अष्टम्यां च चतुर्दश्यां पक्षयोरुभयोः समम् ॥' इति ।

अन्यदेवतानां तु वक्ष्यते । अधिवासनं दीपिकायाम्—

'गोदोहान्तरिते काले पूर्वेषुर्वाऽधिवासनम् ।' इति ।

गौणकालो रामार्चनचन्द्रिकायाम्—

'पवित्रारोपणं विज्ञाच्छ्रावणे न भवेद्यदि ।

कार्तिक्यवधि*शुक्रास्ते कर्तव्यमिति नारदः ॥

हैमरौप्यताम्रक्षौमैः सूत्रैः कौशेयपद्मजैः ।

*शुक्रास्ते=शुक्रास्तेऽपि । 'शुक्रार्क' इति पाठे शुक्लद्वादश्या-

(१) चातुर्मास्ये भक्ष्याभक्ष्यविचारे 'द्वितीये मासि कर्तव्य' दधिघ्नतम्—'इत्यादिनेत्यर्थः । अस्यामेव द्वादश्यां मासं कृतस्य शाकवर्जनव्रतस्य साङ्गतार्थं 'ब्राह्मणाय शाकदानं करिष्ये' इति संकल्प्य ब्राह्मणं संपूज्य—'उपायनामिदं देव व्रतसंपूर्तिहेतवे । शाकं तु द्विजवर्याय सहिरण्यं ददाम्यहम् ॥' इत्यादि मन्त्रेण पक्रमामं वा शाकं दद्यात् । ततो—'दधि भाद्रपदे मासि वर्जयिष्ये सदा हरे ।' इत्येतच्च संकल्पयेत् । इति धर्मसिन्धुः ।

(२) भाद्रपदमासनिर्णये शुक्लद्वादश्यां दुग्धव्रतविचारे 'एवं दधिघ्नते न तत्रादीनां निषेधः' इत्यादिनेत्यर्थः ।

कुशैः काशैश्च कार्पासैर्ब्राह्मण्या कर्तितैः शुभैः* ॥
 कृत्वा त्रिगुणितं सूत्रं त्रिगुणिकृत्य शोधयेत्* ।
 तत्रोत्तमं पवित्रं तु पण्ड्या सह शतैस्त्रिभिः ॥
 सप्तत्या साहितं द्वाभ्यां शताभ्यां मध्यमं स्मृतम् ।
 साशीतिना शतेनैव कनिष्ठं तत्समाचरेत् ॥
 साधारणपवित्राणि त्रिभिः सूत्रैः समाचरेत् ।
 उत्तमं तु*शतग्रन्थि पञ्चाशद्ग्रन्थि मध्यमम् ॥
 कनिष्ठं तु पवित्रं स्यात्पट्त्रिंशद्ग्रन्थिशोभनम् ।
 पट्त्रिंशच्च चतुर्विंशद्वादशेति च केचन ॥
 चतुर्विंशद्वादशाष्टावित्येके मुनयो विदुः ॥
 हेमाद्रौ विष्णुरहस्ये त्वन्यथोक्तम्—
 'अष्टोत्तरशतं कुर्याच्चतुःपञ्चाशदेव वा ।
 सप्तविंशतिरेवाथ ज्येष्ठमध्यकनीयसम् ॥
 अधमं नाभिमात्रं स्याद्दूरुमात्रं द्वितीयकम् ।
 प्रलम्बतो जातुमात्रं प्रतिमायां निगद्यते ॥'
 शिवपवित्रं तु तत्रैव शैवागमे—
 'एकाशित्यथवा सूत्रैस्त्रिंशता वाष्टयुक्तया ।
 पञ्चाशता वा कर्तव्यं तुल्यग्रन्थ्यन्तरालकम् ॥

मित्पर्यः । *शुभैरिति ।

कन्यया वा पवित्रं स्यान्न पुंश्चल्यादिभिः कृतम् ।
 इति पाठः । *शोधयेदिति । पृथक्पृथक् पञ्चगव्योदकादिना ।
 'पृथक्पृथक्पञ्चगव्यैरद्भिः प्रक्षालयेत्ततः ।
 मूलेनाष्टोत्तरशतं गायत्र्या रामसञ्ज्ञया ॥
 शङ्खोदकेनाभिमन्त्र्य पवित्राणि त्रिनिर्ममेत् ।'
 इत्युक्तेः । *शतग्रन्थीति । ग्रन्थिप्रमाणं तत्रैव—
 'अङ्गुष्ठपर्वमात्रं तु कुर्याद्ग्रन्थिमथोत्तमे ।

द्वादशाङ्गुलमानानि व्यासादष्टाङ्गुलानि वा ।

लिङ्गविस्तारमानानि चतुरङ्गुलकानि च ॥' इति ।

हेमाद्रौ कालोत्तरे युगधर्मे—

'कृते मणिमयं कार्यं त्रेतायां हेमसम्भवम् ।

पट्टजं द्वापरे प्रोक्तं कार्पासं तु कलौ स्मृतम् ॥'

आधिकारिणोऽपि तत्रैव विष्णुरहस्ये—

'ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्तथा स्त्री शूद्र एव च ।

स्वधर्मावस्थिताः सर्वे भक्त्या कुर्युः पवित्रकम् ॥'

तथा—

'अतोदेवेति मन्त्रेण द्विजो विष्णौ निवेदयेत् ।

शूद्रस्य मूलमन्त्रो वा येन वा पूजयेद्धरिम् ॥'

एतच्च नित्यम् ।

'न करोति विधानेन पवित्रारोपणं तु यः ।

तस्य सांवत्सरी पूजा निष्फला मुनिसत्तम ॥

तस्माद्भक्तिसमायुक्तैर्नरैर्विष्णुपरायणैः ।

वर्षे वर्षे प्रकर्तव्यं पवित्रारोपणं हरेः ॥'

इति तत्रैवोक्तेः । देवताविशेषे तिथयोऽपि तत्रैव—

'धनदश्च रमा गौरी गणेशः सोमराड् गुहः ।

भास्करश्चण्डिकाश्मवा च वासुकिश्च तथर्षयः ॥

चक्रपाणिर्ह्यनङ्गश्च शिवो ब्रह्मा तथैव च ।

प्रतिपत्प्रभृतिष्वेताः पूज्यास्तिथिषु देवताः ॥

यथोक्ताः शुक्लपक्षे तु तिथयः आवणस्य च ॥' इति ।

तथा हेमाद्रौ कालोत्तरे—

'चतुर्दश्यामथाष्टम्यां सर्वसाधारणं तु तत् । इति ।

तत्प्रकारस्तु रामार्चनचन्द्रिकायां यथा—

'ततस्तानि पवित्राणि वैणवे पटले शुभे ।
 संस्थाप्य शुचिदस्त्रेण पिधाय पुरतो न्यसेत् ॥
 अरलिसंमितां वेणीं कुर्यात्पद्त्रिंशता कुशैः ।
 क्रियालोपविघातार्थं यत्त्वया विहितं प्रभो ॥
 मयैतत्क्रियते देव तव तुष्ट्यै पवित्रकम् ।
 न मे विघ्नो भवेद्देव कुरु नाथ दयां मयि ।
 सर्वथा सर्वदा विष्णो मम त्वं परमा गतिः ॥
 उपवासेन देव त्वां तोषयामि जगत्पते ।
 कामक्रोधादयोऽप्येते न मे स्युर्व्रतघातकाः ॥
 अद्यप्रभृति देवेश यावद्वैशेषिकं दिनम् ।
 तावद्ब्रूया त्वया कार्या सर्वस्यास्य नमोऽस्तु ते ॥'
 इति देवं संप्रार्थ्य कुम्भं संस्थाप्य तत्र वंशपात्रे-
 'ॐ सांवत्सरस्य यागस्य पवित्रीकरणाय भो ।
 विष्णुलोकात्पवित्राय आगच्छेह नमोऽस्तु ते ॥'
 अनेन मूलेन चावाह्योत्तममध्यमकनिष्ठेषु विष्णु-
 ब्रह्मरुद्रान्, सत्त्वरजस्तमांसि, *देवत्रयं, वनमालायां

तदर्धेन तदर्धेन मध्यमे च कनिष्ठिके ॥' इति ।

*तत इति । पवित्रेषु कुङ्कुमगोरोचनादिनाऽञ्जनमुत्तम-म-
 ध्यमा-ऽधमानां तेषां क्रमेण द्वादशाक्षरमन्त्रेण त्रिद्विःसकृदभिमन्त्रणं
 चोक्तं, तत इत्यर्थः । *देवत्रयं=ब्रह्म-विष्णु-रुद्रान् । वनमा-
 लालक्षणं तत्रैव-

'आरभ्य मुकुटं यावत्सूत्रैर्विरचिता शुभा ।

आपादलम्बिनी माला वनमाला प्रकीर्तिता ॥' इति(१) ।

(१) अन्यच्च—तुलसीकुन्दमन्दारपारिजाताम्बुजैस्तु या । पञ्चभि-
 र्ग्रथिता माला वनमाला प्रकीर्तिता ॥' इति ।

प्रकृतिं चावाह्य त्रिसूत्र्यां ब्रह्माविष्णुरुद्रान् ग्रन्थिषु-क्रिया, पौरुषी, वीरा, विजया, ईशा, अपराजिता, मनो-न्मनी, जया, भद्रा, मुक्तिश्चेत्यावाह्य सम्पूज्य ।

‘ॐ संवत्सरकृतार्चायाः संपूर्णफलदोऽपि यत् ।

पवित्रारोपणायैतत्कुरु कन्धर ते नमः ॥

विष्णुनेजोद्भवं रम्यं सर्वपातकनाशनम् ।

सर्वकामप्रदं देव तवाङ्गे धारयाम्यहम् ॥’

इति देवकरे मङ्गलसूत्रं बद्ध्वा देवं संपूज्य निमन्त्रयेत्-

‘आमन्त्रितोऽसि देवेश पुराणपुरुषोत्तम ।

प्रातस्त्वां पूजयिष्यामि सान्निध्यं कुरु केशव ॥

क्षीरोदधिमहानागशय्यावस्थितविग्रह ।

प्रातस्त्वां पूजयिष्यामि सान्निधौ भव ते नमः ॥

निवेदयाम्यहं तुभ्यं प्रातरेतत्पवित्रकम् ।

सर्वथा सर्वदा विष्णो नमस्तेऽस्तु प्रसीद मे ॥’

ततः पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा रात्रौ जागरणं कुर्यादिति अधिवासनम् । प्रातर्नित्यपूजां कृत्वा गन्धदूर्वाक्षतयुतं पवित्रमादाय—

‘ॐ देवदेव नमस्तुभ्यं गृहाणेदं पवित्रकम् ।

पवित्रीकरणार्थाय वर्षपूजाफलप्रदम् ॥

पवित्रकं कुरुष्वद्य यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।

शुद्धो भवाम्यहं देव त्वत्प्रसादान्महेश्वर ॥’

मूलसंपुटितेनानेन दत्त्वाऽङ्गदेवताभ्यो नाञ्जा समर्प्य महानैवेद्यं दत्त्वा नीराज्य-‘मणिविद्रुममालाभिः’ इत्यादिभिर्दमनारोपणोक्तमन्त्रैः प्रार्थयित्वा गुरवे ब्राह्मणेभ्यश्च दत्त्वा स्वयं धारयेत् । तथा—

‘मासं पक्षमहोरात्रं त्रिरात्रं धारयेत्तथा ।

॥ देवे तं सूत्रसंदर्भं देशकालविवक्षया ॥'

अकरणे तु तत्रैव—

‘पवित्रारोपणं काले न करोति कथंचन ।

तदाऽयुतं जपेन्मन्त्रं स्तोत्रं वाऽपि समाहितः ॥’

इत्युक्तम् ॥

इति पवित्रारोपः ।

आवणशुक्लचतुर्दशी पूर्वयुता ग्राह्या । अत्र वक्तव्यो विशेषश्चैत्रचतुर्दश्यामुक्तः । अथोपाकर्म* । तत्र बह्वृचानां प्रयोगपारिजाते शौनकः—

‘अथातः आवणे मासे श्रवणक्षयुते दिने ।

आवण्यां आवणे मासि पञ्चम्यां हस्तसंयुते ॥

दिवसे विदधीतैतदुपाकर्म यथोदितम् ।

अध्यायोपाकृतिं कुर्यात्तत्रौपासनवहिना ॥’

इति । अत्र पौर्णमास्युपसंहारन्यायेन यजुर्वेदिपरंति हेमाद्रिः* । अत्र हस्तयुक्ता पञ्चम्युक्ता । कारिकाऽपि—

‘तन्मासे हस्तयुक्तायां पञ्चम्यां वा तदिष्यते ।’ इति ।

*उपाकर्मैति कर्मनामधेयम् । अध्यायोपाकरणमित्यादेस्तु अधीयते यः सोऽध्यायो=वेदः, तस्योपाकरणम्=उपक्रम इत्यर्थः ।

*हेमाद्रिरित्यखचिः । आवण्यामित्यस्य यजुर्वेदिपरत्वे शौनकोक्तौ तद्वैयर्थ्यं स्यात् । तस्मात्तद्बह्वृचानां पौर्णमासीं विधत्ते इत्येव वाच्यम् । पर्वद्वैधे च श्रवणं निर्णायकम् । ‘पर्वण्यौदयिकं’ इत्युपक्रम्य ‘बह्वृचाः आवणे कुर्युः’ इत्युक्तेः । तदलाभे शुक्लपञ्चम्याम् । तस्माच्छ्रवणयुक्ते दिने तद्युक्तायां पूर्णिमायामित्यनयोः पक्षयोराचाराद्व्यवस्थेति प्रतिपन्ति । तन्मासे इति वृत्तिकृन्मतम् । एतन्मते ये यजुषामपि यत्सूत्रे हस्तपञ्चम्यायुक्ते, तेषामपि हस्तयुक्तप-

*केवलपञ्चम्यां *हस्तयुतेऽन्यारिमन् दिने इति तु हेमाद्रिः । उपासनबहिनेति तु—

‘कर्मद्वयमिदं केचिल्लौकिकाग्नौ प्रकुर्वते ।’

इति कारिकोक्तलौकिकाग्निना विकल्पते । तत्र ‘अप्य*ध्याप्यैरन्वारब्धः’ इति सूत्रात् सशिष्यस्य कर्तृत्वे तदधिकारिकस्याचार्यस्याग्नौ नान्यस्याश्रावन्यो जुहुयादिति निषेधाल्लौकिके एव । तदभावे तु स्मार्ते* इति निर्गर्हः । यद्यपि दीपिकायां—

श्रम्येव बोध्या । अनुक्तपञ्चमीकैस्तु प्रौष्ठपदी ग्राह्येत्यग्रे । *केवलपञ्चम्यामिति ।

स्यादुपाकरणं शुक्लपञ्चम्यां श्रावणस्य तु ।

इत्यग्निमवचनात् । *हस्तयुते इति । ‘प्रौष्ठपदीं हस्तेनोपाकर्म’ इति गोभिलीये केवलहस्तस्याप्युपादानात्तद्विशिष्टपञ्चमीलक्षणायां मानाभावात् ।

‘अध्यायानामुपाकर्म श्रावण्यां श्रवणेन वा ।

हस्तेनौपधिभावे वा पञ्चम्यां श्रावणस्य तु ॥’

इति याज्ञवल्क्येन श्रावणीविकल्पितश्रवणयोरिव व्यवधानेन हस्तपञ्चम्योरुक्तेश्च । *अध्याप्यैरिति । चतुःपञ्चावत्तादिभेदेन भिन्नकल्पानामपि, तेषामधिकारः । ‘अप्यजामदग्न्यो जामदग्न्यमामन्त्र्य कुर्यात्’ इति सत्यापाढोक्तेः । ‘दातृपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयाताम्’ इति विहितकुलाययागवत् । तत्र तुल्यकल्पानामेवाधिकार इत्यस्य अपवादाधिकरणे वसिष्ठशुनकाऽत्रिवध्यश्वराजन्यानां नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजः । तनूनपादन्येषां नाराशंसाद्वितीयप्रयाजवद्राज्ञः तनूनपाद्द्वितीयप्रयाजवत्पुरोहितस्य चोभयोरधिकार इति शबरस्वामिनोक्तेः । *स्मार्ते

‘वेदोपाकृतिरोषधिप्रजनने पक्षे सिते श्रावणे’

इति शुक्लपक्षोऽपि सर्वेषां मुख्यकालत्वेनोक्तः
 *वक्ष्यमाणगार्ग्यवचनेन छन्दोगान्प्रति विहितस्या-
 विरोधिनः सर्वान्प्रति प्रवृत्तिश्च । तथापि श्रावणमास-
 सम्बन्धस्य *सूत्रोक्तत्वात्कृष्णपक्षेऽपि कार्यमिति वृद्धाः ।
 तथाच सूत्रम्—‘अथातोऽध्यायोपाकरणमोपधीनां प्राहु-
 र्भावे श्रावणेन श्रावणस्य पञ्चम्यां हस्तेन वा’ । अत्र श्राव-
 णो मुख्योऽन्ये गौणाः*तस्य प्राथम्यात् । तस्याहर्द-
 ययोगे हेमाद्रौ व्यासः—

‘धनिष्ठासंयुतं कुर्याच्छ्रावणं कर्म यद्भवेत् ।

तत्कर्म सकलं ज्ञेयमुपाकरणसंज्ञितम् ॥

श्रावणेन तु यत्कर्म ह्युत्तराषाढसंयुतम् ।

इति । शिष्याभावेऽपि स्मार्तासत्त्वे लौकिको बोध्यः । *वक्ष्यमा-
 णगार्ग्यवचनेनेति । कातीयवचनेनेति त्वपपाठः । तथा का-
 तीयस्याग्रेऽदर्शनात् । *सूत्रोक्तत्वादिति । सूत्रानुक्तशुक्लत्वस्य
 नान्वय इत्याशयः । पञ्चम्यामिवेहापि सूत्रानुक्तावपि शुक्लत्वान्वय
 इत्यन्ये । *अन्ये गौणा इति । स च श्रावणशुक्लपञ्चमीहस्त-
 युक्तं दिनं भाद्रशुक्लश्रावणः । तद्वतशुक्लपञ्चमी एवमादि । येषां श्राव-
 णपञ्चमी हस्तयुक्ता, तेषां भाद्रपञ्चमी तादृशीति केचित् । एवमेव
 यजुर्वेदिनां श्रावणहस्तपञ्चम्यौ, भाद्रपदपौर्णमासीतद्वतहस्तपञ्च-
 म्यौ वा । अत्र—‘पूर्वेद्युत्तराषाढयोगे, परेद्युः श्रावणाभावे घटि-
 काद्वयन्यूने वा पञ्चम्यादौ कार्यं, न तु पूर्वविद्धायां सङ्गवमात्रे ।
 अपवादाभावात् । किञ्च परेद्युः सङ्गवास्पर्शे निषिद्धपूर्वग्रहणे किं
 मानम् ? , सङ्गववाक्यं श्रावणवाक्यं चेति चेत्तर्हि ब्रीहिवाक्यादश्व-
 शफवाक्याच्च मापमिथ्याणामप्युपादानं स्यात् । निषेधानुपेवशान्नै-

संवत्सरकृतोऽध्यायस्तत्क्षणादेव नश्यति ॥' इति ।

प्रयोगपारिजाते गार्ग्योऽपि—

‘उदयव्यापिनी त्वेव विष्णवर्क्षे घटिकाद्वयम् ।

तत्कर्म सफलं ज्ञेयं तस्य पुण्यं त्वनन्तकम् ॥' इति ।

पूर्वेद्युरुत्तराषाढयोगे परेद्युः श्रवणाभावे घटिकाद्वय-
न्यूनं वा पञ्चम्यादौ कार्यम्, न तु पूर्वविद्धायां संगवमा-
त्रे । अपवादाभावात् । किञ्च परेद्युः संगवास्पर्शं निषि-
द्धपूर्वाग्रहणे किं मानम् ? । संगववाक्यं श्रवणवाक्यं
चेति चेत् तर्हि ब्रीहिव्राक्यादश्वशफवाक्याच्च
माषमिश्राणामप्युपादानं स्यादिति महत्पाण्डित्यम् ।
निषेधानुप्रवेशान्नैरपेक्ष्यबाधान्नेति चेदिहापि तुल्यम् ।
एतेन पर्वाप्यौदयिकं व्याख्यातम् । निषेधानुप्रवेशस्यो-
भयत्र तुल्यत्वात् ॥

रपेक्ष्यबाधान्नेति चेदिहापि तुल्यम् । एतेन पर्वाप्यौदयिकं व्या-
ख्यातम् । “निषेधानुप्रवेशस्योभयत्र तुल्यत्वात्” इति पाठः । स च-
सुगम एव । परं तु श्रवणेन श्रावणस्येति कात्स्न्येन श्रवणसम्बन्धः
प्रतीयते । स चान्तिमक्षणसम्बन्धः । तद्वत्त्वं च पौर्णमास्यां दिनान्तरे
वा । तदुक्तम्—‘धनिष्ठाप्रतिपद्युक्तम्’ इत्यादि । तेन यत्रोदया-
त्पूर्वं प्रवृत्तः श्रवणः परेऽहि उदयोत्तरं किञ्चिद्वर्तते । तत्र परेऽहि
धनिष्ठायोगात् ग्राह्यत्वे प्रसक्तेऽपि तत्र कर्मकालव्याप्तिर्नास्ति ।
पूर्वेद्युश्चान्त्यक्षणेऽभावेनाग्राह्यत्वात् पञ्चम्यादि ग्राह्यम् । यत्र तूत्तरा-
षाढसंयुक्तश्रवणः क्षयवशान्न परेद्युः, तदा धनिष्ठायुक्तश्रवणस्य
मुख्यकालस्यासत्त्वादुत्तराषाढयुक्तेऽपि तद्दिन एव कार्यम् । उ-
त्तराषाढयोगनिन्दावाक्यं तु न हि निन्दान्यायग्रस्तम् । स्वतो
निषिद्धत्वाभावादेव न निषिद्धमापग्रहणापत्तिर्विभीषिकाऽपि । द्विती-

श्रवणयुतादिने *संक्रान्त्यादौ तु—

उपाकर्म न कुर्वन्ति क्रमात्सामगर्गजुर्विदः ।

ग्रहसंक्रान्तियुक्तेषु हस्तश्रवणपर्वसु ॥

इति हेमाद्रौ निषेधात् । पञ्चम्यादयो ग्राह्याः ।

मदनरत्नेऽपि—

*यदि स्याच्छ्रावणं पर्व ग्रहसंक्रान्तिदूषितम् ।

स्यादुपाकरणं शुक्लपञ्चम्यां श्रावणस्य तु ॥

स्मृतिमहार्णवे—

‘संक्रान्तिर्ग्रहणं वाऽपि यदि पर्वणि जायते ।

तन्मासे हस्तयुक्तायां पञ्चम्यां वा तदिष्यते ॥’

यादिने च कर्मकालपर्याप्तश्रवणलाभे तदिने, अन्यथा तु पञ्चम्यादाविति । यत्तु श्रवणे आदौ घटीचतुष्टयमभिजिन्नक्षत्रांशः स त्पाज्य इति स्मृत्यर्थसारे उक्तं, तत्क्षयस्थले इति प्राहुः । अधिकमग्रे ।

*संक्रान्त्यादाविति । सम्भावितसूतकाद्यपि द्रष्टव्यम् ।

‘संक्रान्तौ ग्रहणे वाऽपि सूतके सूतकेऽथ वा ।

गणस्नानञ्च कुर्वीत नारदस्य वचो यथा ॥’

इत्युक्तेः । न च सूतकादौ प्राप्त्यभावात्कथं निषेध इति वाच्यम् । गृह्याग्नेः श्रौतत्वात् उपाकर्मणश्च वैतानत्वात् । *यदीति । याजुषान्प्रति ‘परतश्चेन्न दोषकृत्’ इति, ‘परतश्चेत्परेऽहनि’ इति पाठे परेऽहनि न कुर्वीतेत्यर्थः । श्रावण्यामिति पञ्चम्यादेरुपलक्षणम् ।

अत्र पर्वश्रवणगतयोरेव ग्रहणसङ्क्रान्त्योर्निषेधः ।

‘ग्रहसङ्क्रान्तियुक्तेषु हस्तश्रवणपर्वसु ।’ इति ॥

तत्सामानाधिकरण्यात् न तिथ्यन्तरनक्षत्रान्तरगतयोरपि । तेन प्रतिपदि धनिष्ठादौ वा ग्रहणसङ्क्रमयोः पर्वणि श्रवणेचोपाकर्म कार्यम् । अन्ये तु ग्रहसङ्क्रान्तिदिने येषामुपाकर्म प्राप्तं, तैस्तत्र

तत्रापि प्रयोगपारिजाते वृद्धमनुकात्यायनौ —

‘*अर्धरात्रादधस्ताच्चेत्संक्रान्तिग्रहणं यदा ।

उपाकर्म न कुर्वीत परतश्चेन्न दोषकृत् ॥’ इति ।

मदनरत्ने गार्ग्योऽपि—

‘यद्यर्धरात्रादर्वाक्तु ग्रहः संक्रम एव वा ।

नोपाकर्म तदा कुर्याच्छ्रावण्यां श्रावणेऽपि वा ॥’

एतेन ग्रहसंक्रान्तिकाले श्रावणसत्त्वे एव निषेधो ना-
र्वागिति सूत्रशङ्का परास्ता । ग्रहविशिष्टानां हस्तश्राव-
णपर्वणां प्रत्येकं निषेधे तद्युतोपाकर्मनिषेधे च विशि-
ष्टोद्देशे वाक्यभेदात् पञ्चम्यां संक्रान्तौ निषेधाभावा-
पत्तेश्च । तेनार्धरात्रात्पूर्वं ग्रहसंक्रमसत्त्वे एवोपाकर्मनि-
षेधो न तद्योग एव । हेमाद्रौ निगमः—

‘ग्रहयोगो गुरुं हन्ति संक्रान्तिः शिष्यघातिनी ।

तयोर्हन्त्युत्तराषाढा उपाकर्मणि वैष्णवे ॥’

यत्तु—

‘प्रतिपन्मिश्रिते नैव नोत्तराषाढसंयुते ।

श्रावणे श्रावणं कुर्युर्ग्रहसंक्रान्तिवर्जिते ॥’

इति प्रतिपन्मिश्रनिषेधकं वचनं, तन्निसूत्रम् ।

अत्र च—

‘*वेदोपाकरणे प्राप्ते कुलीरे संस्थिते रवौ ।

न कार्यमित्यर्थः । अन्यथा ग्रहादिविशिष्टपर्वायुद्देशेनोपाकर्म-
निषेधे विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदापत्तेरित्याहुः । *अर्धरात्रा-
दिति । यदिने उपाकर्म तदिनार्धरात्रात्पूर्वमेव ग्रहसंक्रान्तियोगो
दूषको, नोत्तरतइत्यर्थः ।

*वेदेति । चैत्रादेर्मौनादिरूपत्वात्तत्कर्मण श्रावणः कर्कः ।

उपाकर्म न कर्तव्यं कर्तव्यं सिंहयुक्तके ॥

इति वचनं *देशान्तरविषयम् ।

‘नर्मदोत्तरभागे तु कर्तव्यं सिंहयुक्तके ।

कर्कटे संस्थिते भानावुपाकुर्यात्तु दक्षिणे ॥’

इति बृहस्पतिवचनादिति प्रयोगपारिजातेनोक्तम् ।
पराशरमाध्वीयेऽप्येवम् । सामगानां हि सिंहस्थरवावु-
क्तेस्तद्विषय इदं *पुरोडाशचतुर्धाकरणवद्बुधसंहियते ।

तत्र चाधिक एवोपाकर्मप्राप्तां सिंहश्रावणविधानम् । *देशान्त-
रेति । नेदं सामगविषयम् । तेषां कर्कप्राप्त्यभावेन व्यवस्थाया
अनुपपत्तेः । किन्तु तदितरविषयम् । तेषां च श्रावणशब्देनोपा-
कर्मकालोविहितः । श्रावणश्च सौरः ।

‘उपाकर्ममहापष्ठचोर्होतदिष्टं वृषादितः ।’

इत्युक्तेः । सच ‘मीनमेपयोर्मेपवृषयोर्वा वसन्तः’ इति क्रमेण चै-
त्रादिरिव द्वेधेति कर्कसिंहयोरप्यव्यवस्थाप्राप्तां व्यवस्थाविधि-
रर्थवान् । नच चैत्रादेर्मौनादिरूपवत्त्वात्तत्क्रमेण श्रावणः कर्क एवेति
वाच्यम् । न्यायस्य मान्थर्यात्प्रागेव व्यवस्थापनात् । अन्यथा न्यायेन
सुसदृशानुपेक्ष्य विसदृशपूनीकनियमविधानानुपपत्तेः । कथं तर्हि न-
र्मदोत्तरभागस्थानामार्यावर्तनिवासिनां शिष्टानामृग्यजुर्वेदिनां कर्कट-
स्थेऽपि रवावुपाकर्मनुष्ठानम् ? । प्राच्यनिबन्धादावेतद्वाक्यस्यालि-
खितत्वेनानाश्वासात् । *पुरोडाशेति । यथा ‘पुरोडाशं चतुर्धा
करोति’ इत्यस्य ‘आग्नेयं चतुर्धा करोति’ इत्यनेनोपसंहारः ।

‘सामान्यविधिरस्पष्टः संहियेत विशेषतः’ ।

इत्युक्तेः । तथा ‘वेदोपाकरणे’ इत्यस्य ‘सिंहे रवौ’ इत्यग्नि-
मेणोपसंहार इत्यर्थः । ‘नर्मदोत्तरभागे’ इति देशभेदेन कर्क-
सिंहव्यवस्थाऽपि सामगान् प्रत्येव । अयं हि तदर्थः—यत्सिंहे कार्यं
तन्नर्मदोत्तरभागे इति । तर्हि सामगैर्दक्षिणभागे कदा कार्यमित्यपे-

तेषामेव देशव्यवस्था न तु बह्वृचादिपरम् । तेषां सूत्रे चान्द्रश्रावणोक्तेः । सौरे पञ्चम्ययोगात् इति तु वयं पश्यामः सामान्येन सौत्रविशेषस्य बाधयोगाच्च । यत्तु कालादर्शो—

‘अध्यायानामुपाकर्म श्रावण्यां तैत्तिरीयकाः ।

बह्वृचाः श्रावणे कुर्युः सिंहस्थोऽर्को भवेद्यदि ॥

*सहस्तशुक्लपञ्चम्यां वा तद्ग्रहणसंक्रमे ।

असिंहार्के प्रौष्ठपद्यां श्रावणेन व्यवस्थया ॥’ इति ।

क्षायां कर्कटे इति विधिः । एकोटिसिंहमात्रप्राप्तावपि काव्य-
न्तरकर्कटाप्राप्त्यव्यवस्थाविधिः सङ्गच्छत एव । पाठो द्विती-
यस्थाने तनूनपादप्रयाजस्य प्राप्तौ नाराशंसस्य चाप्राप्तौ
वासिष्ठादीनां नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजः, तनूनपादन्येषाम्
इतिवत् । बह्वृचादीन्पनि तु नेदं प्रवर्तते, अप्राप्तसिंहादिविधौ
गौरवात् । ‘श्रावणेन श्रावणस्य’ इति सूत्रे हि चान्द्र एव श्रावण
उक्तः । नतु सौरः पञ्चम्यनन्वयापत्तेः । न चोभयपरता । वृत्ति-
द्वयविरोधात् लक्षणापत्तेश्च । न च बह्वृचसूत्रेण श्रावणश्रावणे विहि-
तमपि सिंहार्कविरहे भाद्रश्रावणे उत्कृष्यते इत्येव किं न स्या-
दिति वाच्यम् । ऋग्यजुःसामवेदिविशेषाश्रावणेन बह्वृचान्प्रत्येव
स्वातन्त्र्येण प्रवर्तमानमृत्रबोध्यचान्द्रश्रावणश्रावणादेः कर्कार्के
सम्भवे परित्यागायोगात् । किञ्चमूलेति । बह्वृचान्प्रतीत्यादिः ।
वेदोपाकरणे इत्यादेः सामगपरत्वादिति भावः । वस्तुतस्तु काला-
दर्शो नासङ्गतः । ‘भवेद्यदि’ इति यदि पदस्य पाक्षिकाभिप्रायत्वा-
त् । तदभावेऽपि श्रावणस्यैव लाभात् । तत्र ग्रहणादौ त्वाह —
*सहस्तेति । प्रौष्ठपद्यां=पञ्चम्याम् । *श्रावणे=भाद्रश्रावणे
इत्यर्थः ।

तत् *सूलालेखनाच्चिन्त्यम् । सूत्रे हि श्रवणेन
 आवणस्येति चान्द्रमास एवोक्तो न सौरः तस्य पञ्चम्य-
 भावात् । श्रुतिलक्षणाभ्यामुभयपरन्वे वृत्तिद्वयविरोधा-
 च्च । तेन सिंहस्थोऽर्को भार्वा यदि तदा कर्कऽपि ग्रहण-
 संक्रमे सति अर्म्मिहार्के शुक्लपञ्चम्यां आवणे वा बह्वचाः
 प्रौष्ठपद्यां तैत्तिरीया इति व्याख्ययम् । तेषां सौरमा-
 साभावात् । आवणे सस्यानुद्गमादौ तु बह्वचपरिशिष्टे-

‘*अवृष्ट्यौषधयस्तस्मिन्मासे तु न भवन्ति चतु ।

तदा भाद्रपदे मासि श्रवणेन तदिष्यते ॥’ इति ।

तत्राप्यनुद्गमे तु—

*‘कुर्यादेव तद्वार्षिकमित्याचक्षते’ इति सूत्रात् । वर्ष-
 तौ भवं वार्षिकम् । एतच्च शुक्रास्तादावपि कार्यम् ।

‘उपाकर्म्मोत्सर्जनं च पवित्रदमनार्पणम् ।’

इति दमनारोपे लिखितवचनात् ।

‘नित्ये नैमित्तिके जप्ये होमे यज्ञक्रियासु च ।

उपाकर्माणि चोत्सर्गे ग्रहवेधो न विद्यते ॥’

इति प्रयोगपारिजाते संग्रहोक्तेः । पर्वणि ग्रहणे सति
 पूर्वं त्रिरात्रादिवेधाभावं वक्तुमिदम् । तेन पर्वणि ग्रहणे-
 ऽपि चतुर्दश्यां श्रवणे कार्यमिति हेमाद्रिः । अस्ते प्रथ-
 मारम्भस्तु न भवन्ति ।

‘शुरुभार्गवयोमौह्ये बाल्ये वा वार्धकेऽपि वा ।

*अवृष्ट्येति । ग्रहणसङ्क्रान्तिमूनकादिवशाच्छ्रवणाद्यतिक्र-
 मोऽपि द्रष्टव्यः । *कुर्यादेवेति । भाद्रश्रवणे तच्छुक्लपञ्चम्यादौ वा ।
 तत्रापि प्रतिवेधे तु उपाकर्म्म लुप्यत एव अशक्तवत् । यजुर्वेदिनां
 तूक्तम् । ‘शुक्रास्तादावपि’ इत्यादिना ग्रहवेधग्रहः । अविमाससंसर्प-
 रूपौ मलमासौ । नतु मलमासः क्षयः तस्य कार्तिकादित्रयनैय-

तथाधिमाससंसर्गमलमासादिषु द्विजे ॥

प्रथमोपाकृतिर्न स्यात्कृतं कर्म विनाशकृत् ॥'

इति तत्रैव कश्यपोक्तेः । अत्र प्रथमारम्भे *वृद्धि-
श्राद्धं कुर्यादिति नारायणवृत्तौ । एतच्चाधिमासे न
कार्यम् ।

'उपाकर्मतथोत्तमर्गः प्रसवाहोन्मवाष्टकाः ।

मासवृद्धौ परे कार्याः वर्जयित्वा तु पैतृकम् ॥'

इति ज्योतिः पराशरोक्तेः ।

'उत्कर्षः कालवृद्धौ स्यादुपाकर्मादिकर्मणि ।

अभिषेकादिवृद्धीनां न तूत्कर्षो युगादिषु ॥'

इति कात्यायनोक्तेश्च । यत्तु—

'उपाकर्माणः चोत्सर्गे ह्येतदिष्टं वृषादितः ।' इति ऋ-

त्याय तत्रोपाकर्मप्रसक्तेः । आदिना सिंहस्थगुरुवक्रार्ताचारा-
दिग्रहः ।

'गुरुशुक्रतिरोधाने वर्जयेच्छ्रुतिचोदितम् ।'

इत्याह भगवानत्रिः 'श्रावणे तु विशेषतः ।' इत्यपि प्रथमो-
पाकर्म परमेव ।

'यज्ञोपवीतं धर्तव्यं श्रावणे गुरुशुक्रयोः ।

मौढ्येपि वार्धके वाऽल्पे नित्यवत्कर्मचोदितम् ॥'

इति स्मृतिसारे । तदनुष्ठानस्यापि तत्रोक्तेः । यज्ञोपवीतधारणं
चोपाकर्म । तत्र यज्ञोपवीतधारणस्याग्रे स्पष्टत्वात् अधिमासादि-
ग्रहणं च प्रत्यवायातिशयज्ञापनार्थम् । वचनान्तरेण सर्वसाधार-
ण्येन निषेधस्य सिद्धत्वात् । श्रावणश्रावणस्य गुरुशुक्रास्तवाल्या-
द्याक्रान्तत्वे च तत्र प्रथमोपाकृत्यभावाद्यथासम्भवं श्रावणपञ्चम्यां
भाद्रश्रावणपञ्चम्योर्वा कार्यम् । *वृद्धिश्राद्धमिति ।

'नानिष्ठा तु पितृन् श्राद्धे कर्म किंचित्समारभेत्' ।

व्यशुङ्गवचनं तत्सामगविषयम् । *तेषां सिंहाके एवो-
क्तेः । एतच्चापराह्णे कार्यम् ।

‘उपाकर्मापराह्णे स्यादुत्सर्गः प्रातरेव तु ।’ इति ।

‘अध्यापानामुपाकर्म कुर्यात्कालेऽपराह्णिके ।

इत्युक्तेः । तच्च यद्यध्ययनमध्यापनविधिप्रयुक्तम् । तदा सं-
स्कारस्याचार्यनिष्ठत्वादाचार्यः स्वपित्रादिभ्यो नान्दीश्राद्धं दद्यात् ।
यदि त्वध्ययनं विधेयं तत्स्वीकारार्थमुपाकरणं तदा माणवकस्य
तत्संस्कारार्थं जीवन् पिता स्वपित्रादिभ्यो दद्यात् । मृतश्चेत्तदा बह-
रेव स्वपित्रादिभ्यो दद्यात् ।

‘स्वपितृभ्यः पितादद्यात्सुतसंस्कारकर्मसु ।

पिण्डानांद्वाहनात्तेषां तस्याभावे तु तत्क्रमात् ॥’

इति वचनात् । तस्य पितुरभावे तत्क्रमात्=पितृक्रमादित्यर्थः ।
तस्य पितुरभावे तत्क्रमात्संस्कार्यपितृक्रमात् इत्यर्थे तु आचार्य एव
तत्पित्रादिभ्यो दद्यात् ।

नान्दीश्राद्धान्ते च निर्वीतिना ऋषयः पूजनीयाः । ‘नव्य-
ग्रन्थे चोत्सृष्टानामुपाकर्म’ इति ‘उपाकृतानामुत्सर्ग’ इति मतद्वयं
लिखितम् । प्रसवाहोत्सर्गो=जातेष्ट्यादिः । वर्धापनं वा न तु जात-
कर्म तस्य तत्रैव कर्तव्यत्वात् । परं=उत्तरे मासि । कालवृद्धा-
विति । संसर्गे च नैतत्प्रवर्तते कालवृध्यभावात् । उपाकर्माणि भाद्र-
श्रावणौ विना कालाभावाच्च । प्रथमस्य तु तत्र वचनान्निषेधः ।
‘आभिषेकादिवृद्धीनामिति’ । उत्कर्ष इति वर्तते ।’

‘वर्षवृध्यभिषेकादि कर्तव्यमधिकेन तु ।

इत्युक्तेः । ‘नत्त्कपा युगादिषु’ इतिच्छेदः, युगादेरुभयत्र
ग्राह्यत्वात् । उपाकर्ममहापण्ड्योरिति ।

‘दशहरामु नोत्कर्षश्चतुर्ष्वपि युगादिषु ।’

इति पूर्वार्थम् । *तेषामिति । अयमर्थः युगादिविधिषु

‘पूर्वाह्णे तु विसर्गः स्यादिति वेदाविदो विदुः ॥’

इति च हंमाद्रौ गांभिलोक्तेः । वस्तुतस्तु—

‘भवेदुपाकृतिः पौर्णमास्यां पूर्वाह्ण एव तु ।’

इति प्रचेतसो वचनात् पूर्ववाक्यं सामगविषयम् ।

तेषाम्*अपराह्ण एवोक्तोरित्यनुपदं वक्ष्यते । दीपिकापि—

‘अस्य तु विधेः पूर्वाह्णकालः स्मृतः’ इति । *याजुषास्तु पर्वणि कुर्युः । तच्चापस्तस्वैरौदयिकं ग्राह्यमन्यैस्तु पूर्ववत् ।

‘पर्वण्यौदयिके कुर्युः श्रावणं तैत्तिरीयकाः ।

यद्वृत्ताः श्रावणे कुर्युर्ग्रहसंक्रान्तिवर्जितं ॥’

इति गार्ग्योक्तेः ।

‘संप्राप्तवाञ्छुनीर्ब्रह्मा पर्वण्यौदयिके पुनः ।

अतो भृतदिने तस्मिन्नोपाकरणमिष्यते ॥’

इति कालिकापुराणाच्च ।

‘अथ चेद्दोषसंयुक्ते पर्वणि स्यादुपाक्रिया ।

दुःखशोकामयग्रस्ता राष्ट्रे तस्मिन् द्विजातयः ॥’

उपाकर्मविधौ च मासानां सौरत्वं सममेव । इयांस्तु विशेषः—युगा-
दयः सर्वान् प्रति विधीयन्ते । उपाकर्म तु छन्दोगान्प्रत्येव तद्वि-
षयकतयैवोपपत्तेः । सर्वान् प्रति श्रावणादिपदस्य सौरपरत्वद्यो-
तनेऽसामर्थ्यात् । ‘ह्येतदिष्टं वृषादितः’ इति सिद्धस्यैव हेतुभावात्,
सामर्थ्येऽपि क्षयाच्च । अत एव तेषामेवाधिमासे तत्र प्रथमोपाकर्म-
निषेधः सार्थकः । अन्येषां चान्द्रश्रावणादेरेवोपादानादुत्कर्षण तत्रा-
प्राप्तेरिति तेषां तत्र लोपः । आशौचाशक्त्यादिना प्रतिबन्धो
द्वितीयप्रयोगस्येवेति । *‘अपराह्ण इति’ । द्वेधा विभागेन ।
तद्वाक्ये पूर्वाह्णापराह्णयोर्द्वयोरेव ग्रहणात् । मुख्यानुकल्पभावेन तु
पञ्चधा चतुर्था त्रेधा द्वेधा वा*याजुषास्तिवन्ति । मैत्रायणीयानां

इति मदनरत्नहेमाद्र्यादौ गार्ग्येण दापोक्तेः । अत्र
शिङ्गाभटीये चिंशपः—

‘श्रवणः श्रावणं पर्व सङ्गवस्पृश्यदा भवेत् ।

तदैवौदयिकं कार्यं नान्यदौदयिकं भवेत् ॥’

पराशरमाधवीयेऽपि गार्ग्यः—

‘श्रावणी पौर्णमासी तु सङ्गवात्परतो यदि ।

तदैवौदयिकी ग्राह्या नान्यदौदयिकी भवेत् ॥’

कर्मकालमाह—कालादर्शं निगमः—

‘श्रावण्या प्रौष्ठपद्या वा प्रतिपत्पण्मुहूर्तकैः ।

विद्धा स्याच्छन्दसां तत्रोपाकर्मात्सर्जनं भवेत् ॥’

अत्र पौर्णमासीश्रवणहस्तयोरुपलक्षणम् । *तेन
तावपि सङ्गवस्पृशौ ।

‘उदये संगवस्पर्शं श्रुनौ पर्वणि चार्कभे ।

कुर्युर्नभस्युपाकर्म ऋग्यजुः सामगाः क्रमात् ॥’

इति पृथ्वीचन्द्रः । *तेनादयमङ्गवोभयव्यापिनी

गृह्ये श्रवणस्यैवोक्तेस्तदन्ये याजुषा ग्राह्याः । *पूर्वमिति । का-
त्यायनादीनां त्वित्यादिनाऽग्रे स्पष्टम् । अत्रौदयव्यापित्वं घटिका-
द्वयव्यापित्वमुदयसङ्गवोभयस्पर्शित्वम्, प्रातःसङ्गवोभयात्मक-
पण्मुहूर्तव्यापित्वं वेति मतत्रयम् । तत्राद्यं ग्रन्थकृन्मतम् । तत्र
सङ्गवस्पर्शित्वादिव्याप्यानि घटिकाद्वयमुपोद्दलयन्ति । द्वितीयं
पृथ्वीचन्द्रोदयमतम् । तत्र घटिकाद्वयवाक्यमवयुत्याऽनुवादः ।
सङ्गवात्परतः पण्मुहूर्तकैरिति तु मुख्यत्वार्थम् । तृतीयं हेमाद्र्या-
देर्मयूखविवेचनकृतोश्च मतम् । सङ्गवात्परतो यदिपण्मुहूर्तकै-
रित्येतद्यथाश्रुतलभ्यम् सङ्गवस्पर्शित्वादिकमनुवादः । सुदर्शन-
भाष्ये त्वेतद्विशेषः *तत्राद्यं मतं प्रपञ्चितम्, तृतीयं तु न विवृतम् ।
द्वितीयं मतमाह—*तेनेति । हस्तश्रवणयोरपि ग्रहेणेत्यर्थः । *तेन=

सङ्गवस्पर्शश्रावणेन । *मुख्येति । अन्यथा 'सङ्गवात्परतः'
इत्यादेर्वैयर्थ्यात् । केचित्तु कर्मकालः प्रातःसङ्गवरूपषण्मुहूर्तरूपः,
येषां तावत्साध्यमुपाकर्म तत्पराणि 'सङ्गवात्परतः' इत्यादीनि ।
सङ्गवस्पर्शः सर्वावयवावच्छेदेन विवक्षित इति तद्वाक्यमपि तत्पर-
मेव । एवं सङ्गवस्पर्श एकदेशावच्छेदेनेति यथाश्रुतार्थोऽपि विव-
क्षितः । येषां न्यूनकालसाध्यमुपाकर्म तत्परं च । तेन घटिकाद्वय-
वाक्यं तु सङ्गवात्पूर्वावयवप्रशंसाद्वारा सङ्गवस्तावकम् । ईदृशरीत्या
सर्ववाक्यानामर्थसम्भवादनुवादत्वे मानाभावः । नाप्यष्टदोषग्रस्तो
विकल्प इति भाष्यानुसारेणाहुः । सामगानां त्वपराहः कर्म-
काल इत्यपराहोपाकर्मिणामुदये सङ्गवस्पर्शे इत्यादिवचनात्तत्काल-
व्यापिनमपि पूर्वहस्तं वाधित्वोत्तरदिन एव तदनुष्ठानम् । न च
दिनद्वयेऽपराह्व्याप्तौ तदस्पर्शे वा परग्रहोऽस्त्विति वाच्यम् । सङ्ग-
वस्पर्शित्वमात्रेण ग्राह्यताविधानानुपपत्तेः । केचित्तु येषां सामगाना-
मौदयिकः कर्मकालः, तत्परं वचनमित्याहुः । तादृशः सामगो
नास्त्येवेत्यप्याहुः । (१) (केचित्तु कर्मकालः प्रातःसङ्गवरूपषण्मुहू-
र्तात्मकः । तद्व्यापित्वं हेमाद्र्यादिभिर्मयूखविवेचनादिकृद्भि-
श्चादृतम् । तत्रायं प्रपञ्चितम् । एतन्मते 'सङ्गवस्पृक्' 'सङ्गवात्परतः'
इति चानुवादकम् । द्वितीयमभिप्रेत्याह—*तेनेति । हस्तश्रावणयोरपि
ग्रहेणेत्यर्थः । षण्मुहूर्तव्याप्यत्वं मदर्थः । सङ्गवस्पर्शः सर्वावयवाव-
च्छेदेनेति प्रातःसङ्गवोभयस्य षण्मुहूर्तकैरिति षण्मुहूर्तस्पृक्तेर्लाभात् ।
एतच्च येषामुपाकर्म षण्मुहूर्तसाध्यं तत्परम् । एवं संगवस्पर्शः एक-
देशावच्छेदेन । एतच्च येषामुपाकर्म ऊनकालसाध्यं तत्परं 'विष्णवर्क्षे
'घटिकाद्वयम्' इति तु सङ्गवात्पूर्वावयवप्रशंसाद्वारा सङ्गवस्ताव-
कम् । ईदृशरीत्या सर्ववाक्यानामर्थसम्भवे एकदेशानुवादत्वे मा-
नाभावः, नाप्यष्टदोषग्रस्तो विकल्प इत्याहुः । सामगानामपराहः

(१) कंसान्तर्गतः पाठः काचिदादर्शपुस्तकेऽधिको दृश्यते ।

मुख्या* । *परेद्युः*सङ्गवाभावे*पूर्वेद्युरुदयाभावे चै-
कैकसत्त्वे पूर्वद्युश्चतुर्दशीवेधनिषेधात्*सामान्यवाक्यादौ-
दायिकी कर्मपर्याप्ता ग्राह्या, न पूर्वा । *सङ्गवनिमित्त-
पूर्वविद्धापवादाभावात् । 'नान्यदौदायिकी' इत्यस्य पूर्व-
विद्धापरत्वाभावात् । तेन भाद्रादौ कालान्तरं स्यान्न

कर्मकालः । तादृशे साम(१) तेन=सङ्गवस्पर्शश्रवणेन । *मुख्येति ।
यथा न विवृतं सङ्गवात्परतः पण्मुहूर्तकैरित्येतल्लभ्यम् । एतन्मते
'विष्णवर्क्षे घटिकाद्वयं'सङ्गवस्पृक्'इति चानुवादः । अपराहोपाकर्माणां
वचनात्तत्कालव्यापिनमपि पूर्वहस्तं बाधित्वोत्तरदिन एव तदनु-
ष्ठानम् ।) अत्र 'परेद्युः सङ्गवाभावे पूर्वद्युरुभयाभावे चैकैकसत्त्वे पूर्व-
द्युश्चतुर्दशीवेधनिषेधात्सामान्यवाक्यादौदायिकी कर्मपर्याप्ता ग्राह्या, न
पूर्वा । सङ्गवनिमित्तपूर्वविद्धापवादाभावात् । नान्यदौदायिकीत्यस्य
पूर्वविद्धापरत्वाभावात् । तेन भाद्रादौ कालान्तरे स्यान्न तु निषिद्धे ।
न हि ब्रीह्यलाभे निषिद्धमापग्रहणं युक्तम् । अत एव परेद्युः स-
ङ्गवव्याप्तौ पूर्वविद्धानिषेधः, तदभावे तु नेति मूर्खव्यवस्थाऽप्य-
युक्ता । विधिवैषम्यात्, मापनिषेधेऽपि तथाऽऽपत्तेश्च । पूर्वविद्धाव-
चनसत्त्वे हि सा युज्यते । एवं श्रवणेऽपि ज्ञेयम् । तन्न, 'विष्णवर्क्षे
घटिकाद्वयम्'इति पूर्वोक्तविरोधात् । तेन प्राशस्त्यमात्रपरमिदम्'इति
क्वचित्पाठः । सुदर्शनभाष्यमतं प्रपञ्चयति-***परेद्युरिति ।**
***सङ्गवाभावे=सङ्गवास्पर्शे । *पूर्वेद्युरुभयाभावे=उदयसङ्गवोभ-
याभावे चैकैकसत्त्वे इति यावत् । एतेन पूर्वद्युरुदयसङ्गवोभयसत्त्वे
पूर्वेति व्यञ्जितम् । तत्रापि न पूर्वा, प्रतिपद्योगाभावादिति मतान्तरं
प्रागुक्तम् । *सामान्यवाक्यादिति । सुदर्शनभाष्यकृतां
सङ्गववाक्यस्यानुवादकत्वात् । (२) (*सङ्गवेति । सङ्गवव्यापित्वनि-**

(१) इदमसंख्यं प्रतिभाति । तत् सुधीभिर्विचार्यम् ।

(२) 'कंसान्तर्गतः पाठोऽत्र क्वचित्पुस्तके दृश्यते ।

तु निषिद्धे । न हि ब्रीह्यलाभे निषिद्धमाषग्रहणं युक्तम् ।
अत एव परेशुः सङ्गव्याप्तौ पूर्वविद्धानिषेधः । तदभावे
तु नेति सूर्खव्यवस्थाप्ययुक्ता, विधिवैषम्यात् । माष-
निषेधेऽपि तथापत्तेश्च । *पूर्वविद्धावचनसत्त्वे हि सा
युज्यते । एवं श्रावणेऽपि ज्ञेयम् । तन्न । 'विष्णवर्क्षे घटि-
काद्वयम्' इति पूर्वोक्तविरोधात् । तेन प्राशस्त्यमात्र-
परमिदम् । तत्त्वं तु एतच्छ्रद्धाधिकपरम् । तेन यथाग्नि-
होत्रादौ सायंप्रातःकालबाधे सामान्ये जीवनाव-
च्छिन्नकाले *दर्शादौ वाऽनुष्ठानम्, यथा वा ब्रीह्यश्वश-
फाद्यभावे यागाक्षिप्तनिषिद्धवर्जद्रव्येण, तथाऽत्र सङ्ग-
वाभावे निषिद्धवर्जकर्मपर्याप्तौदयिके कालान्तरे
वाऽनुष्ठानं न तु कदाऽपि निषिद्धे । अपवादाभावे

मित्तको यस्तदपवादः पूर्वविद्धाग्राह्यत्ववादः, तस्याभावादित्यर्थः ।)
विधिवैषम्यं विवृणोति-*पूर्वविद्धावचनेति । इदं तु चिन्त्यम् ।

‘अतो भूतदिने तस्मिन्नापाकरणमिष्यते ।’

इति न निषेधः । हेतुपूर्वमेव ‘नेष्यते’ इत्यभिधानात् ।

तस्मात्सङ्गव्याप्तौ परा, अन्यथा पूर्वेति मतं सम्यक् । अत्र
“तत्त्वं त्वेतच्छ्रद्धाधिकपरम् । तेन यथाऽग्निहोत्रादौ सायंप्रातःकाल-
बाधे सामान्ये जीवनावच्छिन्नकाले दर्शादौ वाऽनुष्ठानम्, यथा वा
ब्रीह्यश्वशफाद्यभावे यागाक्षिप्तनिषिद्धवर्जद्रव्येण, तथाऽत्र सङ्गवा-
भावे निषिद्धवर्जकर्मपर्याप्तौदयिके कालान्तरे वाऽनुष्ठानं, न तु
कदाऽपि निषिद्धे । अपवादाभावे उत्सर्गस्यैव प्राप्तेः” इति कचित्
पाठः । ‘एतत्कर्मपर्याप्तं चेत् परमेव’ इति सुदर्शनभाष्यम् । ए-
तन्मते सङ्गवो न नियामक इत्याशयः । अत्रापि ‘अतो भूतदिने’
इत्यस्य न निषेधत्वमिति स्मर्तव्यम् । ‘तैत्तिरीया’ इति पदोपादान-
फलं स्पष्टयति-*दर्शादाविति । यदि सामान्यकालेऽपि प्रतिबन्ध-

उत्सर्गस्यैव प्राप्तेः । *कात्यायनादीनां तु दिनद्वये पूर्वाह्न-
व्याप्तौ एकदेशस्पर्शो वा पूर्वैवेति हेमाद्रिः । यदपि—

‘आवणी दुर्गनवमी दूर्वा चैव हुताशनी ।

पूर्वविद्धा प्रकर्तव्या शिवरात्रिर्वलेर्दिनम् ॥’

इति ब्रह्मवैवर्तम्, तद्ब्रह्मपवित्रश्रवणाकर्मादिदैव-
कर्मविषयमिति हेमाद्रिः । अत एव वचनात्कुलधर्मव्र-
तादावपि पूर्वैव । मदनरत्नेऽप्येवम् । मदनपारिजाते-पूर्व-
विद्धायां श्रावण्यां वाजसनेयिनामुपाकर्मेत्युक्तम् ।

मदनरत्ने तु—

‘पर्वण्यौदयिके कुर्युः श्रावणं तैत्तिरीयकाः ।’

इति बह्वृचपरिशिष्टे बह्वृचान्प्रति कर्मविधानार्थं
प्रवृत्ते तत्र तैत्तिरीयककर्माविध्ययोगात् पूर्वोक्तकालिका-
पुराणादौ सामान्यत औदयिकपर्वप्राप्तेस्तन्निषेधेन बह्वृ-
चानां श्रावणविधानात्तैत्तिरीयकपदमनुवादत्वात् तस्य
च प्राप्त्यधीनत्वात् प्राप्तेश्च यजुर्वेदिमात्रपरत्वात्सर्वयजु-
र्वेदशुपलक्षणार्थम्, अ(१)वयुत्यानुवादो वा, न तु विधा-
यकम् । *येन विशेषिविधिनोपसंहारः स्यात् । अनुवा-
दत्वाल्लक्षणा न दोषः । अन्यथा त्वौदयिकपर्वविशिष्टो-

स्तदा कालान्तरमेवेत्यत्र दृष्टान्तः । *कात्यायनादीनां त्विति ।
सर्वं वाक्यमेवानुवादः तैत्तिरीयकपदमात्रं वा ?, आद्ये कालिका-
पुराणादिति । अन्त्ये कुर्युरिति । कालिकापुराणादौ प्रत्यक्षतो
विधिप्रत्ययाश्रवणेन यावद्विधिः कल्पेत तावत्ततः प्रागेव कुर्युरिति
प्रत्यक्षविधिना तैत्तिरीयान् प्रत्येव तद्विधिरूपेयते, उपस्थितिः लाघ-
वादिति भावः ।

*येनेति । तैत्तिरीयकसम्बन्धिधर्मविधानार्थं प्रवृत्तेन गृह्येन

(१) अवयुत्य = पृथक्कृत्य अनुवादो वा ॥

पाकर्मोद्देशेन कर्तृविधौ कर्तृविशिष्टे वा औदयिकपर्व-
विधौ वाक्यभेदापत्तेः । तस्मात्तैत्तिरीयकपदाविव-
क्षया सर्वयजुर्वेदिनामौदयिकमेव पर्वेत्युक्तम् । तन्न । न
तावत्परिशिष्टे बह्वृचान्प्रत्येव विधिः ।

‘धनिष्ठाप्रतिपद्युक्तं त्वाष्ट्रकक्षसमन्वितम् ।’

इत्यादितदुदाहृते एव परिशिष्टे वेदान्तरधर्मविधीनां
दर्शनात् । नाप्यनुवादोऽयं कालिकापुराणाद्बह्वृचादी-
नामपि तदापत्तेः । कुर्युरित्यस्य विधित्वेन तस्यैवार्थवा-
दत्वेनैतत्प्राप्तानुवादित्वाच्च । न च तैत्तिरीयकाणां गृह्ये
तद्विधिरस्ति, येनानुवादः स्यात् । न च वाक्यभेदः ।
तैत्तिरीयकमात्रस्य कर्ममात्रस्य वा उद्देश्यत्वायोगेन
*हविरार्तिवत्, ‘अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत’ इतिवच्चान-
त्या विशिष्टस्योद्देश्यत्वात् । *अन्यथोत्तरार्धे बह्वृचपद-
स्याप्यविवक्षापत्त्या श्रवणस्य सर्वसाधारण्यापत्तेः ।
*तस्मात् हेमाद्रिमतमेव युक्तमिति दिक् । इदं च शि-
ष्यानध्यापयत आवसथ्येऽग्नौ, अनध्यापयतो नाधिकार
इति कर्कः । श्रावण्यामपि ग्रहणादिदुष्टायां कातीयभिन्नैः

तल्लाभे पुनस्तदुपादानमिति शेषः । *हविरिति । हविरार्त्यादे-
रुद्देश्यस्वरूपानन्तःप्रवेश उद्देश्यत्वस्यायोगात् । ‘तैत्तिरीयकमात्रस्य’
इत्यत्राष्टवर्षमिति दृष्टान्तः । ब्राह्मणमात्रस्योद्देश्यत्वायोगात् । ‘कर्म-
मात्रस्य’ इत्यत्र हविरिति दृष्टान्तः । आर्तिमात्रस्योद्देश्यत्वायोगात् ।

नन्वेवं वाक्यभेदपरिहारेऽपि तुल्यकक्षाणामेव समभिव्याहा-
राद्याजुषसामान्यं लभ्यते । न हि क्षत्रियैरिदं कर्म कर्तव्यं वैश्यै-
रिदं कठैरिदमिति भवति, भवति तु ब्राह्मणैरिदमिति त्यत्राह-
*अन्यथेति । समभिव्याहारस्य तैत्तिरीयकपदधर्मत्वेन तस्यैवा-
विवक्षायां बह्वृचपदस्याप्यविवक्षापत्तिरिति भावः । *तस्मादि-

*प्रौष्ठपद्यां कार्यम् । तैस्तु श्रावणपञ्चम्यां—

‘संक्रान्तिग्रहणं वाऽपि पौर्णमास्यां यदा भवेत् ।

उपाकृतिस्तु पञ्चम्यां कार्या वाजसनेयिभिः ॥’

इति स्मृतिमहार्णवे वाजसनेयिग्रहणादिति हेमा-
द्रिः॥(१)(इदं च सूत्रोक्तकालपरत्वाद्बह्वृचपरमपि । सा-
ङ्ख्यायनैस्तु हस्ते कार्यम् । आपस्तम्बैराथर्वणैश्च प्रौष्ठप-
द्याम् ।) यत्तु बौधायनः—‘श्रावण्यां पौर्णमास्यामाषाढ्यां
वोपाकृत्य’ इत्युचे, तत् प्रौष्ठपद्यामपि दोषे आषाढ्यां
कार्यमित्येवमर्थः, *तच्छास्त्रीयविषयं वा ।

सामगास्तु श्रावणे हस्ते कुर्युः ।

‘बह्वृचाः श्रावणे चैव हस्तर्क्षे सामवेदिनः ।’

इति निर्णयामृते गोभिलोक्तेः । सोऽप्युत्तरः ।

ति । ‘धनिष्ठाप्रतिपद्युक्तम्’ इत्यादौ यजुःपदस्य तैत्तिरीयपर-
त्वादिति भावः । दिगर्थस्तु कालिकापुराणमपि तैत्तिरीयक-
परमेवेति । विवेचने तु हेमाद्रिमतं त्यक्तम् । *प्रौष्ठपद्या-
मिति । ‘श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा’ इत्युक्तेः । परं तु येषां गृह्ये श्राव-
ण्यसम्भवे श्रावणहस्तपञ्चम्यावुक्ते तैस्तत्र कार्यम् । तयोरप्यस-
म्भवे भाद्रपौर्णमास्यां तद्गतहस्तपञ्चम्योर्वा कार्यम्, येषां गृह्ये ते
नोक्ते तैर्भाद्रपद्येव ग्राह्या वाजसनेयिभिरिति ।

अत्राहुः—अत्र वाजसनेयिभिरेवेति नार्थः । बह्वृचानां पञ्च-
म्यनापत्तेः । किं तु येषां वाजसनेयिनां सूत्रे पञ्चम्युक्ता तेषां
पर्वदोषे पञ्चम्या, अन्येषां तु प्रौष्ठपदीति । एवं च भैत्रायणीया-
नां पौर्णमास्येव न । तद्गृह्ये श्रावणस्यैवोक्तेरिति द्रष्टव्यम् । *त-
च्छास्त्रीयेति । बौधायनैर्वार्षिकसमाख्यां बाधित्वाऽऽपाढी ग्राह्ये-
त्यर्थः । एवं च—

‘धनिष्ठाप्रतिपद्युक्तं त्वाष्ट्रकक्षसमन्वितम् ।

श्रावणं कर्म कुर्वीरन् ऋग्यजुःसामपाठकाः ॥’

इति मदनरत्ने परिशिष्टोक्तेः । गार्ग्योऽपि—

‘सिंहे रवौ तु पुष्यर्क्षे पूर्वाह्णे*ऽविवरे बहिः ।

छन्दोगा मिलिताः कुर्युत्सर्गं स्वस्वछन्दसाम् ॥

*शुक्लपक्षे तु *हस्तेन उपाकर्मापराह्निकम् ॥’ इति ।

अविवरे=ग्रहादिदोषहीने । विचरोदिति पाठोऽज्ञानकृतः । (१)(पुष्यर्क्षे*पूर्वाह्णे उत्सर्गः । अपराह्निकमुपाकर्मेत्यन्वयः ।) उपाकरणं नाम पक्षद्वयेऽपि स्वाध्यायपाठस्य स्वीकारः । तथा च सूत्रम्—‘षण्मासानधीयीत’ इति । एवं च यथागृह्यमुपाकर्म कृत्वा सार्धंश्चतुरः पञ्च षड् वा मासानुत्सर्जनकालवशाद् व्यवस्थया स्मृतिसिद्धानध्यायपरिहारण शुक्लकृष्णपक्षयोः स्वाध्यायमधीयीरन्, अनध्यायेष्वङ्गानि । उत्सर्जनं च यथापूर्वं पक्षद्वयेऽपि स्वाध्यायपाठस्य त्यागः । उत्सर्जनोत्तरं शुक्लपक्षेव वेदाध्ययनविधानात् । तथा च मनुः—

‘यथाशास्त्रं तु कृत्वैवमुत्सर्गं छन्दसां बहिः ।

विरमेत् पक्षिणीं रात्रिं यद्वाऽप्येकमहर्निशम् ॥

‘श्रावणस्य तु मासस्य पौर्णमास्यां द्विजोत्तमाः ।

आषाढ्यां प्रौष्ठपद्यां वा वेदोपाकरणं मतम् ॥’

इति क्रमवाक्यमपि वैधायनपरमेवेति भावः । *अविवरे=सङ्क्रान्त्यादिदोषहीने । विचरोदिति पाठोऽज्ञानकृतः । *शुक्लपक्षे त्विति । सिंहे रवाविति वर्तते । *हस्तेनेति । ‘प्रौष्ठपदी हस्तेन’ इत्यादौ सौरप्रौष्ठपदोपादानेन तन्मासस्थां हस्तयुक्तां कां च न तिथिं प्राप्येति सम एवार्थः । *पुष्यर्क्षे इति । एतेन हस्ता-

अन ऊर्ध्वं तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् ॥' इति ।
अन्यस्तु *विशेषः पूर्वमेवाक्तः । प्रयोगपारिजाते
गोभिलः—

‘*उपाकर्मात्सर्जनं च वनस्थानामपीष्यते ।
*धारणाध्ययनाङ्गत्वाद् गृहिणां ब्रह्मचारिणाम् ॥
उत्सर्जनं च वेदानामुपाकरणकर्म च ।

त्पूर्वः पुण्यो लभ्यते ।

*विशेषः=मलमासे सामगानां प्रथमोपाकर्मनिषेध इत्यादिः ।
‘उपाकृत्याधीयीत’ इति सूत्रादुपाकरणं ग्रहणाध्ययनाङ्गम् । तद-
धिकारिणश्च ब्रह्मचारिणः व्रतमात्रस्नातका गृहिणोऽपि । ‘तेषां
समावृत्तो ब्रह्मचारिकल्पेन’ इत्याद्यवलायनेन

‘वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ।’

इति व्रतमात्रानुष्ठानेन स्नानं वदता योगीश्वरेण च ग्रह-
णाध्ययनध्वननात् । अतो धारणाध्ययनार्थत्वमप्याह—*उ-
पाकर्मेति । ग्रहणधारणब्रह्मयज्ञपारायणादिकरणहेतुकर्मविशेषः=
उपाकर्म । तत्र्यागहेतुकर्मविशेषः=उत्सर्जनम् । हेत्वन्तं च परिचा-
यकम् । तत्रोपाकर्मानन्तरं यावदुत्सर्जनं स्मृतिसिद्धान्तनध्यायान्वि-
ना पक्षद्वये वेदोऽध्येतव्यः, अनध्यायेष्वङ्गानि । उत्सर्जनानन्तरं
तु शुक्लपक्ष एव वेदः ।

‘यथाशास्त्रं तु कृत्वैवमुत्सर्गं छन्दसां वहिः ।

विरमेत्पक्षिणीं रात्रिं यद्वाऽप्येकमहर्निशम् ॥

अत ऊर्ध्वं तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् ।

वेदाङ्गानि रहस्यं च कृष्णपक्षेषु सम्पठेत् ॥’

इति मनुवाक्यात् । एतच्च धारणाध्ययनं न तु ग्रहणाध्यय-
नम् । ‘उपाकृत्याधीयीत’ इत्युक्तेः । उत्तरायणे आरण्यकाध्ययनं
तूपाकर्मदिनस्योत्सर्जनकालत्वमादायोपपाद्यम् । *धारणेति ।

अकृत्वा वेदजप्येन फलं नाप्नोति मानवः ॥

सर्वथा लोपे तु कृच्छ्र उपवासश्च । 'वेदोदितानां नित्यानाम्' इति मनुनाऽभोजनोक्तेः । एवमुत्सर्गेऽपि ।

अथ प्रसङ्गादत्रैवोत्सर्जनमुच्यते । तच्च पौषमासे रोहिण्यां तत्कृष्णाष्टम्यां वा कार्यम् ।

'पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथ्यापि वा ।

जलान्ते छन्दसां कुर्यादुत्सर्गं विधिवद्ब्रह्मिः ॥'

इति याज्ञवल्क्योक्तेः । *श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वोपाकृतौ क्रमेण पौषशुक्लप्रतिपदि माघशुक्लप्रतिपदि वा का-

'अध्याप्यमाणोऽध्याप्यैरन्वारब्धः' इति । अध्याप्यमाणः=अध्यापयिष्यमाणः । अध्याप्यपदसमभिव्याहारात् । अध्यापनम्=धारणाध्ययनरूपमिति तेनैव रूपेण लटोपाकर्म प्रति शेषित्वप्रतीतिः । वेदजप्येनेत्यपि धारणाध्ययनाङ्गत्वसूचकम् । एवं च तत्समर्थस्याध्याप्यैर्विनाऽप्युपाकर्मादि आवश्यकम् । उपाकृतानां चोत्सर्गः । ततश्चानयोर्नित्यत्वात्तल्लोपे प्रायश्चित्तं सर्वथा इति कृच्छ्रः । पाकयज्ञलोपे कृच्छ्रविधानात् ।

'वेदोदितानां नित्यानां कर्षणां समतिक्रमे ।

स्नातकत्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥' इति ।

*अथापि वेति ।

'जलान्ते छन्दसां कुर्याद्ब्रह्मिस्तत्सर्जनं द्विजः ।'

इत्युत्तरार्धे ग्रामाद्ब्रह्मिरित्यर्थः । *श्रावण्यामिति ।

'पुष्ये तु च्छन्दसां कुर्याद्ब्रह्मिस्तत्सर्जनं द्विजः ।

माघशुक्लस्य सम्प्राप्ते पूर्वाण्डे प्रथमेऽहनि ॥'

इति मानवान् । पुष्ये=पौषे मासि । शुक्लपक्षादेरप्यन्वयः । यदा श्रावण्यामुपाकर्म तदा पौषशुक्लप्रतिपदि, यदा भाद्र्यां तदा-

र्यम् । ‘*अर्धपञ्चमान्मासानधीयीत’ इति तेनैवोक्तेः ।
 अर्धः पञ्चमो येषु सार्धचतुर इत्यर्थः । यत्तु हारीतः-अ-
 र्धपञ्चमान्मासानधीत्योर्ध्वमुत्सृजेत्, पश्चा*र्धपष्ठान्वा’
 इति; तदाषाढयुपाकर्मविषयम् । बाधायनास्तु पौष्ण्यां
 माघ्यां वा कुर्युः । ‘पौष्ण्यां माघ्यां चोत्सृजेत्’ इति तत्सृ-
 ज्ञात् । तैत्तिरीयैस्तु तैष्यां कार्यम् । ‘तैष्यां पौर्णिमास्यां
 रोहिण्यां वा चिरमेत्’ इति तत्सूत्रात् । यहवृचैस्तु माघ्यां
 कार्यम् ।

‘अध्यायोत्सर्जनं माघ्यां पौर्णिमास्यां विधीयते’ ।
 इति कारिकोक्तेः । कार्तियास्तु भाद्रपदे कुर्युः ।

‘उत्सर्गश्चेत्तदा तिष्यतिथ्यां प्रौष्ठपदेऽपि वा ।’

इति कात्यायनोक्तेः । सामगास्तु सिंहाके पुष्ये कुर्युः ।
 तथा च ‘सिंहे रवौ तु’ इति गार्ग्यवचनं पूर्वमुक्तम् ।
 *सर्वैरुपाकर्मदिने वा कार्यम् ।

माघशुक्लप्रतिपदीत्यर्थः । *अर्धेति । अर्धः पञ्चमो येषु इति
 विग्रहः । सार्धाश्चत्वार इत्यर्थः ।

‘श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वाऽयुपाकृत्य यथाविधि ।

युक्तशब्दान्स्यधीयीत मासान्विप्रोर्ध्वपञ्चमान् ॥’

इत्यत्र तथैव प्रतीतेः । एतेषां पक्षाणां यथा परिग्रहं व्यवस्था ।
 विज्ञानेश्वरस्तु पौषे पूर्वाण्डमात्रान्वयः, न तु प्रथमाहशुक्लपक्षयोः ।
 ‘अर्धपञ्चमान्मासानधीयीत’ इत्यादौ अर्धपदं खण्डपरं न समांश-
 परं चन्द्रार्धमौलिरित्यादिवत् । वाकारस्तु व्यवस्थितविकल्पार्थ
 इत्याह—*अर्धपष्ठानिति । अर्धः पष्ठो येषां तादृशाः
 पञ्चेत्यर्थः ।

*सर्वैरिति । अत्रापि खण्डत्वे औदयिका एव सङ्गवस्प-
 शिनः कालाः, तेषां दैवत्वेन पूर्वाह्नकालत्वात् । ननु सिंहे रवावि-

‘पुष्ये तूत्सर्जनं कुर्यादुपाकर्मदिनेऽथ वा ।’

इति हेमाद्रौ खादिरगृह्योक्तेः ।

*यदा सिंहस्थे सूर्ये सति तन्मध्यस्थहस्तनक्षत्रा-
त्प्राक् पुष्यः कर्कटस्थो भवति तदा तस्मिन्पुष्ये उत्सर्गं
कृत्वा तदुत्तरहस्ते उपाकर्म सामगाः कुर्युः ।

‘मासे प्रौष्ठपदे हस्तात्पुष्यः पूर्वो भवेद्यदा ।

तदा च श्रावणे कुर्यादुत्सर्गं छन्दसां द्विजः ॥’

इति तत्रैव परिशिष्टोक्तेः । अत्र द्वावपि सौरौ मा-
सौ ज्ञेयौ* । तेषां सौरस्यैवोक्तेः ।

अत्र *विशेषमाह कार्णार्जिनिः—

‘उपाकर्मणि चोत्सर्गे यथाकालं समेत्य च ।

त्यनेनोपाकर्मोत्सर्गयोर्नक्षत्रयोः हस्तपुष्ययोः सिंहस्थत्वमुक्तं तत्रो-
त्सर्गनक्षत्रपुष्यस्य यत्र कर्कस्थत्वं तत्र तल्लोपापत्तिः सिंहस्थ-
त्वाभावादित्यत्राह—*यदेति । तत्र ‘उपाकर्मोत्सर्जनं भवेत्’इति
प्रोक्तवचनाच्च । आषाढ्यामुपाकृत्य माघशुक्लप्रतिपद्युत्सर्गे तु सार्ध-
षष्ठाध्ययनमपि बोध्यम् । कर्कस्थः=कर्कस्थ एव न तु सिंहस्थः ।
सिंहस्थे पुष्ये तु तत्रैवेत्यर्थः । *ज्ञेयाविति । अन्यथा यत्र
चान्द्रपौष्ठपदे एव सौरश्रावणे पुष्यः, सौरभाद्रपदे च हस्तः
तदाऽपि चान्द्रश्रावणग्रहणं स्यात् । *विशेषमिति । अत्र चेदं
द्रष्टव्यम् ।

‘ऋक्षशाखी नैव कुर्वीत स्वकीयं परशाखया ।

प्रमादाद्यदि कुर्वीत पुनः संस्कारमर्हति ॥

यत्र नास्ति स्वशाखोक्तमृक्शाखोक्तं समाचरेत् ।

पुनर्नर्हति संस्कारमन्यदाऽर्हति चेत् पुनः ॥

यजुःशाखाविधानेन बह्वचैर्यदि कर्म तत् ।

कृतं चेत्तर्हि तत्कर्म पुनः कुर्याद्यथाविधि ॥

ऋषीन्दर्भमयान्कृत्वा पूजयेत्तर्पयेत्ततः ॥' इति ।

'उपाकर्मण्युत्सर्गे च त्रिरात्रं पक्षिणीमहोरात्रं वा-
ऽनध्यायः' इति मिताक्षरायामुक्तम् । अत्र नदीनां रजो-
दोषो नास्ति ।

'उपाकर्मणि चोत्सर्गे रजोदोषो न विद्यते ।'
इति गार्ग्योक्तेः ।

अत्रैव रक्षावन्धनमुक्तं हेमाद्रौ भविष्ये

(१) ('संप्राप्ते श्रावणस्यान्ते पौर्णमास्यां दिनोदये ।

स्नानं कुर्वीत मतिमान् श्रुतिस्मृतिविधानतः ॥

उपाकर्मादिकं प्रोक्तमृषीणां चैव तर्पणम् ।

शूद्राणां मन्त्ररहितं स्नानं दानं च शस्यते ।)

उपाकर्मणि कर्तव्यमृषीणां चैव पूजनम् ॥

ततोऽपराह्णसमये रक्षाषोढलिकां शुभाम् ।

कारयेदक्षतैः शस्तैः सिद्धार्थैर्हर्मभृषितैः ॥' इति ।

अत्रोपाकर्मानन्तर्यस्य पूर्णातिथ्यावार्थिकस्यानुवादो
न तु विधिः । गौरवात् प्रयोगविधिभेदेन क्रमायोगा-
च्छूद्रादौ तदयोगाच्च । तेन परेशुरुपाकरणेऽपि पूर्वेशुरप-
राह्णे तत्करणं सिद्धम् । इदं भद्रायां न कार्यम् ।

'भद्रायां द्वे न कर्तव्ये श्रावणी फाल्गुनी तथा ।

ऋतुशाखाविधिना कर्म यदि स्यादन्यशाखिनाम् ।

न तत्कर्म पुनः कुर्यादिति यज्ञविदां मतम् ॥' इति ।

ननु—

'उपाकर्मादिकं प्रोक्तमृषीणां चैव तर्पणम् ।'

इत्याद्युपक्रम्य 'ततोऽपराह्णसमये' इत्यादि उक्तम् । ततश्च व-
क्ष्यमाणदोषो दुर्वार इत्यत्राह—*अत्रोति । अपराह्णः कर्मकालः ।

(१) कंसान्तर्गतो ग्रन्थ आदर्शप्रस्तके नास्ति ।

श्रावणी नृपतिं हन्ति ग्रामं दहति फाल्गुनी ॥'

इति संग्रहोक्तेः । *तत्सत्त्वे तु रात्रावपि तदन्ते कुर्या-
दिति निर्णयामृते । (१) इदं प्रतिपद्युतायां न कार्यम् ।

‘नन्दाया दर्शने रक्षा बलिदानं दशासु च ।

भद्रायां गोकुलक्रीडा देशनाशाय जायते ॥’

इति मदनरत्ने ब्रह्मवैवर्तम् । भविष्ये—

‘उपलिप्ते गृहमध्ये दत्तचतुष्के न्यसेत्कुम्भम् ।

पीठे तत्तपोविशेद्राजाऽमात्यैर्युतश्च सुमुहूर्ते ॥

तदनु पुरोधो नृपते रक्षां बध्नीत मन्त्रेण ॥’

इदं रक्षाबन्धनं नियतकालत्वाद्भद्रावर्ज्यग्रहणदिनेऽपि
कार्यं होलिकावत् । ग्रहसंक्रान्त्यादौ रक्षानिषेधाभावात् ।

‘सर्वेषामेव वर्णानां मृतकं राहुदर्शने ।’

इति तत्कालीनकर्मपर एव न त्वन्यत्र । अन्यथा
होलिकायां का गतिः । अत एव—

‘नित्यं नैमित्तिके जप्ये होमे यज्ञक्रियासु च ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गे ग्रहवेधो न विद्यते ॥’

इति नियतकालीने तदभाव इति दिक् । उपाकर्मणि
तद्दिनभिन्नपरं तत्र तन्निषेधादित्युक्तं प्राक् । मन्त्रस्तु—

*‘येन बद्धो बली राजा दानवेन्द्रो महाबलः ।

तेन त्वामपि बध्नामि रक्षे मा चल मा चल ॥

दिनद्वयव्याप्तौ पूर्वा ‘श्रावणी दुर्गनवमी’ इति वाक्यात् । *तत्स-
त्त्वे त्विति । भद्रां विना चेदपराण्हे तदा परा । तत्सत्त्वे तु
रात्रावपीत्यर्थः । *येन=रक्षाबन्धनाभावेन हेतुना । तेनेत्यस्यापि

(१) तत्कालमात्रनिषेधाच्च ‘अयोद्श्यादितो वर्ज्यं दिनानां नवकं
ध्रुवम् । माङ्गल्येषु समस्तेषु ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥’ इति यो निषेधः
सोऽप्यनित्य इति विशेषः कस्मिंश्चित्पुस्तके ।

ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैरन्यैश्च मानवैः ।

कर्तव्या रक्षिताचारो द्विजान्संपूज्य शक्तितः ॥' इति

अत्रैव हयग्रीवोत्पत्तिः । तदुक्तं कल्पतरौ —

'आवण्यां श्रवणे जातः पूर्वं हयशिरा हरिः ।

जगाद सामवेदं तु सर्वकल्मषनाशनम् ॥

स्नात्वा संपूजयेत्तं तु शङ्खचक्रगदाधरम् ॥'

अत्राश्वलायनेन श्रवणाकर्मोक्तम् । आवण्यां पौर्ण-
मास्यां श्रवणाकर्म' इति । तत्राऽऽनमययोगिनी ग्राह्या ।

'अस्तमिते स्थालीपाकं अर्पयित्वा' इति सूत्रान् । अत

एव निशीष्टेर्दर्शप्रयोगान्तःपाननियमात्तदङ्गैः प्रसङ्गसि-

द्धिरुक्ता द्वादशे । अन्यथा परेषुः प्राप्तौ कः प्रसङ्गः प्रस-

ङ्गस्य । *केचित्तु पौर्णिमादर्शशब्दयोः पर्वान्त्यक्षणव-

दहोरात्रवाचित्वात्तत्रैव कर्मकालव्याप्तिर्ग्राह्येति विकृति-

त्वाच्चेपपर्वेच्छन्ति ।

स एवार्थः । तत्कार्ये तत्कार्यस्य प्रतिबन्धकत्वात् । *अस्तमये-

ति । कर्मकालशास्त्रात् । दिनद्वये तस्मात्प्रायव्याप्तौ वा परा विकृ-

तित्वात् । एवं सर्पवलावपि । *केचित्त्विति याज्ञिकमतम् ।

दर्शशब्दवत् पौर्णिमासीशब्दस्यापि तदन्त्यक्षणवदहोरात्रवाचि-

त्वात् पर्वसन्धिदिनेऽस्तमितलाभः ।

अत्रेदमरुचिवीजम् । द्वादशे निशीष्टेर्दर्शप्रयोगान्तःपाति-

त्वात्तदङ्गैः प्रसङ्गसिद्धिरिति सिद्धान्तितम्, तद्भङ्गापत्तिः । भव-

न्मते तस्या विकृतित्वेन शेषपर्वण्येव न्याय्यत्वेनान्तःपाताभावा-

दिति । श्रवणाकर्मसर्पवलयोरकरणे प्रायश्चित्तमाह प्रजापतिः—

'हविर्यज्ञेष्वशक्तस्य लुप्तमप्येकमादितः ।

प्राजापत्येन शुध्येत् प्राक्संस्थासु चैव हि ॥' इति ।

भाद्रपदे सिंहे गवादिप्रसवे शान्तिनिरूपणम् । ४४७

श्रावणादिमासचतुष्टयकृष्णपक्षद्वितीयासु अशून्य-
शयनव्रतम् । तत्र *चन्द्रोदयव्यापिनी, दिनद्वये तत्त्वे
*परेति निर्णयासृते ॥ इति कमलाकरभट्टकृते निर्णय-
सिन्धौ श्रावणमासः ॥

*सिंहे पराः षोडशघटिकाः पुण्यकालः । अन्यत्पूर्व-
वत् । अत्र गोप्रसवेऽदुभुतमागरे नारदः—

‘भानौ सिंहगते चैव यस्य गौः संप्रसूयते ।
मरणं तस्य निर्दिष्टं षड्भिर्मासैर्न संशयः ॥
तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि येन संप्रवते शुभम् ।
प्रसूतां तत्क्षणादेव तां गां विप्राय दापयेत् ॥
ततो ह्येवं प्रकुर्वीत घृताक्तै राजसर्वपैः ।
आहुतीनां घृताक्तानामयुतं जुहुयात्ततः ॥
[व्याहृतिभिश्चायं होमः ।]

एतच्च श्रावणाकर्मसर्ववल्याश्चयुजीकर्माग्रयणप्रत्यवरोहणेषु प्रव-
र्तते । तत्र प्रायश्चित्तान्तरादर्शनात् । *चन्द्रोदयेति ।

‘एकभक्ते दिवानक्ते निशि चन्द्रोदयव्रते ।

तिथिस्तात्कालिकी ग्राह्या पारणे त्वपरा तिथिः ॥’

इति स्मृतिसङ्ग्रहात् । इदं च चन्द्रोदयव्रतम् ।

‘चन्द्राय वाऽर्घ्यो दातव्यो दध्यक्षतविभूषितः ।’

इति चन्द्रोदये चन्द्रार्घ्यदानविधानात् । *परेति ।

‘चतुर्ध्वसितपक्षेषु मासेषु श्रावणादिषु ।

अशून्याख्यं व्रतं कुर्याज्जायया तु फलाधिकम् ॥’

इत्युक्तेः । अत एव दिनद्वये तदभावेऽपि परा ।

मासश्च पूर्णिमान्तः । हेमाद्रिणा तथा व्याख्यानात् ।

इति श्रावणः ॥

*सिंहे परा इति । पूर्वा इत्यपपाठः ।

सोपवासः प्रयत्नेन दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ।' इति ।
तथा—

‘सिंहराशौ गते सूर्ये गोप्रसूतिर्यदा भवेत् ।
पौपे च महिषी सूते दिवैवाश्वतरौ तथा ॥
तदाऽनिष्टं भवेत्किञ्चित्छान्त्यै शान्तिकं चरेत्
अस्यवामेति सूक्तेन तद्विष्णोरिति मन्त्रतः ॥
जुहुयाच्च तिलाज्येन शतमष्टोत्तराधिकम् ।
मृत्युञ्जयविधानेन जुहुयाच्च तथायुतम् ॥
श्रीसूक्तेन ततः स्नायाच्छान्तिसूक्तेन वा पुनः ।
मध्यरात्रे निशीथे वा यदा गौः कन्दने सदा ॥
ग्रामे वा स्वगृहे वापि शान्तिकं पूर्ववदिशेत् ॥’
एवं श्रावणे वडवाप्रसवो दिने निषिद्धः । तदुक्तम-
धर्ववेदिनां गार्ग्यपरिशिष्टे—

‘माघे बुधे च महिषी श्रावणे वडवा दिवा ।
सिंहे गावः प्रसूयन्ते स्वामिनो मृत्युदायकाः ॥’ इति ।
अत्र *तदुक्तामृताख्या शान्तिः कार्या ।

भाद्रकृष्णतृतीया कज्जलीसंज्ञा । सा परा ग्राह्येति
दिवोदासीये उक्तम् । *वचनं तु हरितालिकाप्रकरणे
वक्ष्यामः । *भाद्रकृष्णचतुर्थी बहुलाख्या मध्यदेशे

*तदुक्ता=अथर्वोक्ता । कज्जलीव्रतं पूर्णिमान्तश्रावण-
कृष्णतृतीयायां कार्यमिति मतं निरसितुमाह—*वचनन्त्विति ।
चतुर्थीमिश्रिता’ इत्युपक्रम्य ‘भाद्रस्य कज्जली कृष्णा’ इत्युक्तेः ।

*भाद्रकृष्णेति । अमान्तमानेन श्रावणकृष्णोपादानं प्रमा-
दात् । पूर्णिमान्तमानेन श्रावणकृष्णे द्रष्टव्यम् । भाद्रपदकृष्ण-
चतुर्थ्यां सङ्कष्टचतुर्थीव्रतं स्कान्दे—

‘श्रावणे बहुले पक्षे चतुर्थ्यां तु विधूदये ।

प्रसिद्धा । सा *सायाहव्यापिनी ग्राह्या । दिनद्वये तत्त्वे
पूर्वा ग्राह्या ॥

*'गौर्याश्चतुर्थी *वटधेनुपूजा *दुर्गाचनं दुर्भरहोलिके च ।
*वत्सस्य पूजा शिवरात्रिरेताः परान्विता भ्रान्ति नृपं
सराष्ट्रम् ॥'

इति दिवोदासीये वचनात् । 'अत्र वत्सपूजायाः
पृथगुपादानात् धेनुपूजाशब्देन बहुलाख्या गृह्यते' इति
स एव व्याचख्यौ । मदनरत्नेऽप्येवम् । अत्र गोपूजा-
यवान्नाशनं च तत्रैवोक्तम् । भाद्रकृष्णषष्ठी हलषष्ठी ।
सा सप्तमीयुतेति दिवोदासः । भाद्रकृष्णसप्तम्यां शी-
तलाव्रतम् । तत्र *पूर्वा ग्राह्येति हेमाद्रौ ।

अथ जन्माष्टमी । सा च *कृष्णादिमासेन भाद्रप-

गणेशं पूजयित्वा तु चन्द्रार्घ्यश्च दीयते ॥' इति ।

श्रावणोऽमान्तः 'व्रते शुक्लादिमेव च' इत्युक्तेः । इयं चन्द्रो-
दययोगिनी ग्राह्या । तत्काले चन्द्रार्घ्यदानोक्त्या चन्द्रोदय-
व्रतत्वात् ।

'चन्द्रोदयव्रते चैव तिथिस्तात्कालिकी स्मृता ।'

इत्युक्तेः । दिनद्वये चन्द्रोदये सत्त्वेऽसत्त्वे वा पूर्वं निरूपितमे-
तत्सामान्यनिर्णये । *सायाह्वेति । गोधूलिकाले गोपूजायुक्तेः ।
*गौर्याः=गौरीव्रतसम्बन्धिनी चतुर्थी ।

*वटेति । वटसम्बन्धिनी पञ्चदशी । *दुर्गाचनं=दुर्गानवमी ।
दुर्भरः+ ॥ *वत्सस्य पूजा=वत्सद्वादशी । *पूर्वेति । नव्यास्तु
हलषष्ठ्यां शीतलाव्रते च मध्याह्नव्यापिनी ।

'पूजाव्रतेषु सर्वेषु मध्याह्नव्यापिनी तिथिः ।'

इत्युक्तेः । दिनद्वये सत्त्वेऽसत्त्वे वा पूर्वा गुरुमवाक्रयादित्याहुः ॥

*कृष्णादीति । 'श्रावणे बहले पक्षे' इत्यादिकं तु शुक्ला-

४५० सटीकनिर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे-

दकृष्णाष्टमी ।

‘तथा भाद्रपदे मासि *कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे ।

अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णोऽसौ देशकीर्तुतः ॥’

इति कल्पतरौ ब्राह्मोक्तेः । अत्रेदं माधवमतम् । अ-

ष्टमी द्वेधा—जन्माष्टमी जयन्ती चेति । तत्राद्या केव-
लाष्टमी ।

‘ये न कुर्वन्ति जानन्तः कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।

ते भवन्ति नराः प्राज्ञ व्याला व्याघ्राश्च कानने ॥’

इति स्कान्दात्,

‘दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति चेद्रोहिणी कला ।

रात्रियुक्तां प्रकुर्वीत विशेषेणन्दुसंयुताम् ॥’

इति पुराणान्तरात्,

‘श्रावणे बहुले पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।

न करोति नरो यस्तु भवति क्रूरराक्षसः ॥’

इति भविष्योक्तंश्च केवलाष्टम्या एवोपोष्यत्वावगतेः ।

मैव रोहिणीयुक्ता जयन्ती ।

*‘कृष्णाष्टम्यां भवेद्यत्र कलैका रोहिणी यदि ।

जयन्ती नाम सा प्राक्ता उपोष्या सा प्रयत्नतः ॥’

इति वह्निपुराणात् ।

‘अष्टमी कृष्णपक्षस्य रोहिणीश्लक्षसंयुता ।

भवेत्प्रौष्ठपदे मासि जयन्ती नाम सा स्मृता ॥’

इति विष्णुरहस्यादिवचनाच्च । *ज्योतिरादिवत्सं-

दिमासेनेत्युभाभ्यामेकैव तिथिर्लभ्यते । अन्यथा तिथिभेदापत्त्या

मूलश्रुतिभेदापत्तेः । *कृष्णाष्टम्याम्=कृष्णपक्षाष्टम्याम् । कृष्णा-

ष्टम्याम्=कृष्णजन्माष्टम्याम् । *ज्योतिरादिवदिति । यथा

“अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरथैष सर्वज्योतिरेतैन सहस्रद-

ज्ञया कर्मभेदः । रोहिणीयोगश्चाहोरात्रं मुख्यः, निशीथमात्रे मध्यमः, दिवसादावधमः ।

‘*अहोरात्रं तयोर्योगो ह्यसंपूर्णो भवेद्यदि ।

मुहूर्तमप्यहोरात्रे योगश्चेत्तामुपोषयेत् ॥’

इति वासिष्ठसंहितोक्तेः ।

‘अर्धरात्रे तु योगोऽयं तारापत्युदये सति ।

नियतात्मा शुचिः स्नानः पूजा तत्र प्रवर्तयेत् ॥’

इति विष्णुधर्मोक्तेः ।

‘वासरे वा निशायां वा यत्र स्वल्पाऽपि रोहिणी ।

विशेषेण नभोमासे सैवोपोष्या मनीषिभिः ॥’

इति पुराणान्तराच्च । विशेषेणेति श्रुते*भाद्रपदेऽ-

पीदम् । ‘आवणे वा नभस्ये वा’ इति वक्ष्यमाणात् । गौडा-

स्तु निशीथ एव रोहिणीयोगे जयन्ती *नान्यथेत्याहुः ।

तन्न । *‘वासरे वा निशायां वा’ इति विरोधान् । *योगवि-

क्षिणेन यजेत” इत्यत्र प्रकृतविच्छेदकेनाथशब्देन एतच्छब्दाभ्यां प्रकृतज्योतिष्टोमानुवादासम्भवात्तत्र गुणविधित्वं न सम्भवतीति ज्योतिष्टोमादिसंज्ञाभिन्नया ज्योतिरादिसंज्ञया कर्मभेदः । तथा जन्माष्टमीसंज्ञाभिन्नया जयन्तीसंज्ञयाऽपीत्यर्थः ।

*अहोरात्रमिति । अहोरात्रयोगं प्रत्याख्यैव व्यतिरंकोक्तेः ।

*भाद्रपदेऽपीति । शुक्लादिमासमभिप्रेत्य । *नान्यथेति ।

अहोरात्रयोगे निशीथयोगः सम्भवति । मुहूर्तपदं च निशीथा-

ख्यमुहूर्तपरम् । *वासरे वेति । न चेदं स्तावकं, निशीथेना-

त्यन्तविप्रकर्षात् । केषांचिन्मतमास्कन्दयति-*

योगेति । अय-

माशयः-रोहिणीयोगस्य जयन्तीति संज्ञा सा नित्यां जन्माष्टमी-

माश्रिय

‘रोहिणी च यदा कृष्णपक्षेऽष्टम्यां द्विजोत्तम ।

शेषाहुणात्फलमित्यन्ये । तेऽप्य*अकरणे दोषश्रुतेरुपेक्षयाः ।
तत्र जन्माष्टमीव्रतं नित्यं, पूर्वोक्तवचनेषु अकरणे
निन्दाश्रुतेः ।

जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरा तिथिः ॥'

इत्यादिवचनैः फलाय विधीयते । 'दध्नेन्द्रियकामस्य' इत्य-
नेन नैत्यकाग्रिहोत्रे फलार्थं दाधिवत् । यथा न नैत्यकाग्रिहोत्रान्य
इन्द्रियार्थदधिहोमस्तथा न जन्माष्टमीभिन्ना जयन्तीति । न च
'रोहिण्याः कालविशेषत्वेनानुपादेयत्वात्कथं विधिः ? , 'वसन्ते
ज्योतिषा यजेत' इतिवदनुष्ठानाङ्गत्वेन तत्प्रतीक्षणात् । अन्यथा
कालविधिलोपः स्यात् । *अकरणे इति । जयन्त्यकरणे इत्यर्थः ।
तथा च जयन्त्या अपि नित्यत्वेन स्वतन्त्रव्रतत्वमेव, न तु रोहि-
ण्या जयन्तीति नामेत्यर्थः । किं च जयन्त्यां शवहस्तस्थभोजने
'तत्प्रापं लभते कुन्ति' इत्युक्तावपि नोपवासमात्रं व्रतशरीरं, किं
तु 'जयन्तीविमुखो नरः' इत्येवोक्तेः पूजाजागरणादिरपि ।
'पूजां तत्र प्रवर्तयेत्' इत्युक्तेः ।

'मासि भाद्रपदेऽष्टम्यां निशीथे कृष्णपक्षके ।
शशाङ्के वृषराशिस्थे ऋक्षे रोहिणिसंज्ञके ॥
योगेऽस्मिन् वसुदेवाद्धि देवकी मामजीजनत् ।
तस्मान्मां पूजयेत्तत्र शुचिः सम्यगुपोषितः ॥
ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चात्तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ।
हिरण्यं मेदिनीं गावो वासांसि कुसुमानि च ॥
यद्यदिष्टतमं लोके कृष्णो मे प्रीयतामिति ।'

इति भविष्यात् ।

'उपोष्य जन्मचिन्हानि कुर्याज्जागरणं तु यः ।
अर्द्धरात्रयुताष्टम्यां वाजपेयफलं लभेत् ॥'

‘वर्षे वर्षे तु या नारी* कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।

न करोति महाप्राज्ञ व्याली भवति कानने ॥’

इति स्कान्दे *वीप्साश्रुतेश्च । ‘न करोति नरो यस्तु’
इति पूर्वमुक्तेरत्र स्त्रीलिङ्गमतन्त्रम् ।

इति नारदीयाच्च । जन्माष्टम्यां तूपवासमात्रं व्रतशरीरं
नाधिकम् ।

‘गृध्रमांसं खगं पोतं श्वेनं च मुनिपुङ्गव ।

मांसं च द्विपदां भुक्तं कृष्णजन्माष्टमीदिने ॥

जन्माष्टमीदिने प्राप्ते येन भुक्तं द्विजोत्तम ।

त्रैलोक्यसम्भवं पापं तेन भुक्तं न संशयः ॥’

इति तदकरणे दोषस्मरणात् । तथा च यथा ‘तप्ते पयासि
दध्यानयति सा वैश्वदेवी आमिक्षा, वाजिभ्यो वाजिनम्’ इत्यत्र
प्रकृत एव विश्वेदेवदेवताके वाजोऽन्नमामिक्षारूपं येषां विश्वेषां दे-
वानामिति व्युत्पत्त्याऽपि समुच्चयेन विकल्पेन वा न वाजिनरूपगु-
णाविधिः । उत्पत्तिशिष्टामिक्षारूपगुणावरुद्धतया गुणान्तरानपेक्ष-
णात्, किंतु कर्मभेदः, तथा उपवासरूपतादृशे गुणावरुद्धे जन्मा-
ष्टमीव्रते न पूजादिरूपगुणाविधिः, किं तु कर्मभेदः । अधिकमन्य-
तोऽवगन्तव्यम् ।

*नारीति स्त्रीत्वमतन्त्रम् । ‘न करोति नरः’ इति दर्शनात् ।

*वीप्सेति । न चास्या अकरणे निन्दायामश्लेषा इति वा-
च्यम् । ‘वर्षे वर्षे जन्माष्टमी व्रतं कुर्यात्’ इति विधौ तात्पर्यात् ।

कृष्णजन्मव्रताऽकरणे प्रायश्चित्तं च

‘प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये ।

उपपातकजातानामनादिष्टस्य चैव हि ॥’-

इत्यादिकम् । विशेषतोऽनुपदिष्टत्वात् । प्रतिनिधिरपि ‘उप-

मदनरत्ने स्कान्दे त्वत्र *फलमप्युक्तम् ।

‘जन्माष्टमीव्रतं ये वै प्रकुर्वन्ति नरोत्तमाः ।

कारयन्त्यथवा लोकाँल्लक्ष्मीस्तेषां सदा स्थिरा ॥

सिध्यन्ति सर्वकार्याणि कृते जन्माष्टमीव्रते ॥’इति ।

जयन्तीव्रतं तु नित्यं काम्यं च ।

‘महाजयार्थं कुरुतां जयन्तीं मुक्तयेऽनघ ।

धर्ममर्थं च कामं च मोक्षं च मुनिपुङ्गव ॥

ददाति वाञ्छितानर्थान्ये चान्येऽप्यतिकुलभाः ॥’

इति स्कान्दादौ फलश्रुतेः ।

‘शूद्राग्नेन तु यत्पापं शवहस्तस्थभोजने ।

तत्पापं लभते कुन्ति जयन्तीविमुखो नरः ॥

न करोति यदा विष्णोर्जयन्तीसम्भवं व्रतम् ।

यमस्य वशमापन्नः सहते नारकीं व्यथाम् ॥’

इत्यकरणे निन्दाश्रुतेश्च । *यदा च *पूर्वेद्युः परेद्युर्वा
रोहिणीयोगस्तदा जन्माष्टमी जयन्त्यामन्तर्भूता ज्ञेया

वासासमर्थश्चदेकं विप्रं तु भोजयेत्’इत्यादिद्रष्टव्यः । *फलम-
पीति । एतच्च ‘जन्माष्टमी नित्यत्वाच्छ्रुद्धा, जयन्ती तु नित्यका-
म्यत्वाभ्यां मिश्रा’इति माधवोक्तिखण्डनार्थम् । वस्तुतस्तु स्का-
न्दात् तत्र फलं न प्रतीयत एव तस्य सुहृत्संमितत्वात् । तस्मात्
‘केवलेनोपवासेन तस्मिन् जन्मदिने मम ।

सप्तजन्मकृतात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥’

इति वाक्यात्पापक्षयः फलमिति नव्याः । नन्वेवं यत्र पूर्वे-
द्युर्जन्माष्टमी परेद्युश्च जयन्ती तत्र पारणाया अङ्गत्वाद्भोजनोपवा-
सरूपविरुद्धधर्मद्वयमसंगतम् इत्यत्र माधवाचार्याणां समाधि-
माह-‘*यदा चेति । *पूर्वेद्युरिति दृष्टान्तार्थम् । नन्वेवं तद्वतयो-

*न तु जन्माष्टमीव्रतं पृथक्कार्यं विष्णुशृङ्खलवत् । तदुक्तं माधवेनैव —

‘यस्मिन्वर्षे जयन्त्याख्यो योगो जन्माष्टमी तदा ।

अन्तेभूता जयन्त्यां स्यादृक्षयोगः प्रशस्तितः ॥’ इति

मदनरत्ननिर्णयामृतगौडमैथिलमनेऽप्येवम् । *हेमा-

द्रिस्तु -

‘रोहिणीसंयुतोपोष्या सर्वाघौघविनाशिनी ।

अर्धरात्रादधश्चोर्ध्वं कलया वा यदा भवेत् ॥

जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापप्रणाशिनी ॥’

इत्यग्निपुराणाद*अर्धरात्र एव रोहिणीयोगस्य प्राश-
स्त्यात् *‘मुहूर्तमपि लभ्येत’ इत्यादीनां चा*अर्धरात्र-

रैक्यापत्तिरित्यत्राह—*न त्विति । यद्वर्षे जयन्तीयोगो नास्ति
तद्वर्षे जन्माष्टमीव्रतं भवत्येव, ऐक्ये तु जयन्त्यभावे तन्न स्यादिति
भावः । अत्रोपक्रान्तजयन्तीव्रतस्य जन्माष्टमीव्रतं भवत्येव पारणा-
लोपभयाभावस्याग्रे स्फुटीकरणादित्यस्यचिः । *हेमाद्रिस्त्विति ।
इत्युचिवा नित्यनेनान्वयः । *अर्धरात्र एवेति । “अर्धरात्रे तु
योगोऽयम्” इतिवाक्योक्तस्येत्यादिः । “पूजां तत्र प्रवर्तयेत्” इति
तु “दाक्षायणयज्ञेन स्वर्गकामो यजेत” इतिवज्जन्माष्टमीव्रतस्य
प्रकारभेदमात्रमिति भावः । ननु—

‘प्राजापत्यृक्षसंयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी ।

मुहूर्तमप्यहोरात्रे योगश्चेत्तामुपोषयेत् ॥’

इतिवचनेऽहोरात्रे तदन्तर्गतयार्त्किचिन्मुहूर्तं प्रतीयते ।

‘मुहूर्तमप्यहोरात्रे यस्मिन् युक्तं हि लभ्यते ।

अष्टम्यां रोहिणीमृक्षं तां सुपुण्यामुपावसेत् ॥’

इतिविष्णुरहस्यादिति कथं प्रकारभेद इत्यत्राह—*मुहूर्त-
मपीति । आदिना “कृष्णाष्टम्यां भवेद्यत्र कलैका” इत्यादिवाक्ये

योगेऽप्युपपत्तेर्न जयन्तीव्रतं भिन्नम्* । तत्त्वं तु हेमाद्रि-
मतेऽपि जयन्तीव्रतं भिन्नमेव । 'उदये चाष्टमी' इत्यस्य
तेन जयन्तीपरत्वोक्तेः । *किञ्च—

‘रोहिण्यामर्धरात्रे च यदा कृष्णाष्टमी भवेत् ।
तस्यामभ्यर्चनं शौरेर्हन्ति पापं त्रिजन्मजम् ॥’
इति विष्णुधर्मोक्तेः,

‘समायोगे तु रोहिण्यां निशीथे राजसत्तम ।
समजायत गोविन्दो बालरूपी चतुर्भुजः ॥

तस्मात्तं पूजयेत्तत्र यथावित्तानुरूपतः॥’

इति बह्मपुराणाच्छार्धरात्रस्य *कर्मकालत्वमवसी-
यते । अतः ‘कर्मणो यस्य यः कालः’ इत्यादिवचनात्पूर्व-
त्रैव प्राप्तेः परदिने सतोऽपि रोहिणीयोगस्य न प्रयोज-

कलादिपदग्रहः । *अर्धरात्रेति । मुहूर्तादिपदं निशीथमुहूर्तकला-
दिपरम् । वस्तुतः ऋक्षयोगस्तावकमिदम् । अपिशब्दवशेन स्वार्थे
तात्पर्याभावात् । *न जयन्तीव्रतं भिन्नमिति । एतेन श्रा-
वणकृष्णाष्टमीमाश्रित्य जन्माष्टमीजयन्त्योरुक्तेराश्रयाश्रयिभावो
व्रतैक्यभ्रमहेतुरिति साधवोक्तं प्रत्युक्तम् । वस्तुतो व्रताभेदादिति
सूचितम् । ननु गुणविकृतित्वादस्तु कर्मभेदः, उपवाससाम्येऽपि ज-
यन्त्यां पूजादिरूपाधिकगुणसत्त्वात् द्वादशस्तोत्रकाज्ज्योतिष्टोमादु-
क्त्यादावधिकस्तोत्रत्रयवदिति । अतः पृथक् जयन्त्या गुणप्रयो-
जकत्वं निराकरोति—*किं चेति । *कर्मकालत्वं=पूजादिरूप-
कर्मकालत्वम् । तत्र चोपवासस्याङ्गत्वान्न गुणविकृतित्वमित्याशयः ।
ननु “ये न कुर्वन्ति” इत्याद्युक्तेरुपवासः प्रधानं पूजाऽपि । स्वात-
ज्येण फलसंबन्धात् । न चैवं प्रयोगभेदापत्तिः । चित्रोद्भिद्व-
न्निरपेक्षेति कर्तव्यताया एवान्वयादिति वाच्यम् । तत्तद्वाक्यानां

केवलं फलसंबन्धबोधकत्वं स्वीकृत्य 'श्रावणे बहुले पक्षे' इत्यादि-
कालविधिषु कृष्णजन्माष्टम्यादिपदेनोभयोपादानवशादर्शपूर्णमास-
राजसूयादिवत् प्रयोगैक्य एव लाघवात् । एवं च

‘वासुदेवं समुद्दिश्य सर्वपापोपशान्तये ।

उपवासं करिष्यामि कृष्णाष्टम्यां नभस्यहम् ॥

अत्र कृष्णाष्टमीं देवीं नभश्चन्द्रसरोहिणीम् ।

अर्चयित्वा उपवासेन भोक्ष्येऽहमपरेऽहनि ॥’

इति संकल्पवाक्ये उपवासपदं पूजोपलक्षणम् । अन्यथोपवासे
उद्देश्यानपेक्षणेन 'वासुदेवं समुद्दिश्य' इत्यस्यानन्वयापत्तेः । न च
वासुदेवपदे तत्प्रीतौ लक्षणया तदन्वयः । जघन्यतयोपवासपदे एव
तस्या न्याय्यत्वात् “सोपवासो हरेः पूजाम्” इत्यादौ उपवासस्य
पूजोपसर्जनत्वदर्शनाच्च । ततश्चापर्यायप्रकृतिकारुण्यातरूपाच्छब्दा-
न्तरादपि कर्मभेदो दुर्वार इति चेन्न । एकपदोपादानस्य “य इष्ट्या
पथुना सोमेन” इत्यादिवदप्युपपादयितुं शक्यत्वेनोक्तरीत्या प्रयो-
गविधिभेदो दुरुद्धरः स्यादित्यतः फलिसंस्कार एवोपवासः स्वी-
कार्यः । “मासि भाद्रपदे” इत्यादौ 'शुचिः सम्यगुपांपितः' इति
गुणत्वप्रतीतेः न तु प्रधानम् । पाराध्यात्तूपवासवाक्ये फलोल्लेखः
पूर्णतादिवदर्थवादः । संकल्पवाक्ये उपवासस्य कार्यत्वेनोल्लेखश्च
मन्त्रस्य क्रियासंबन्ध्युपवासप्रकाशकत्वेन करणत्वात् । क्रियां
क्रियासंबन्धिनं वा प्रकाशयन्मन्त्रः करणत्वं भजते इति न्यायात् ।
उत्तरार्धे चोपवासेनेति उपलक्षणे तृतीया । पूजाकरणत्वासंभवा-
त् । पूजैव नित्या । 'श्रावणे बहुले पक्षे' इति तस्या एव निन्दार्थ-
वादात् तत्र व्रतशब्देन पूजाग्रहणात् । एतेन रूपभेदोऽप्यपाकृतः ।
उत्पत्तिशिष्टगुणस्य वाक्यान्तरेऽश्रवणात् । धात्वर्थभेदस्तु न रूप-
भेदः । कर्मभेदकतयाऽऽमिक्षाधिकरणोपन्यासासंगतेः । *न प्रयो-
जकत्वमिति । तथा च कथं स कर्म भेदयेत् । एतेन-निमित्तभेदात्

कत्वम्* । अन्यथा बुधवारादेरपि तत्त्वापत्तेः* । *किञ्च जयन्तीशब्दो रात्रिविशेषवचनः ।

‘*अभिजिन्नाम नक्षत्रं जयन्ती नाम शर्वरी ।

मुहूर्तो विजयो नाम यत्र जालो जनार्दनः ॥’

इति ब्रह्माण्डपुराणात् । तेन तद्योगिरोहिण्यां *गौ-
णत्वान्न व्रतभेदः । यत्तु ‘वासरे वा निशायां वा’ इति,
तत्कैमुतिकन्यायेन निशीथयोगस्यैव स्तुत्यर्थं पूर्वदिने-
ऽर्धरात्रयोगाभावे प्राशस्त्यार्थमित्याहुः । अन्ये तु*यद्यपि-

कर्मभेदः । जयन्त्या योगनिमित्तकत्वात् जन्माष्टम्या अतथात्वात् ।
जन्माष्टम्यां तु योगो न निमित्तं जन्मन्यष्टम्या एव प्रधानप्रयोज-
कत्वात् जन्माष्टमीसमाख्यानात् । न त्वत्र कलामात्रोऽपि रोहिणी-
योगो मृग्यः । कचित्संभवस्तु बुधवारादिवदप्रयोजकः । जन्मरोहिणी-
जन्मयोग इत्याद्यसमाख्यानादित्यपास्तम् । जयन्तीव्रतस्यैवालीक-
त्वात् । *तत्त्वापत्तेरिति । यत्तु बुधवारस्य न रोहिणीतुल्यत्वं
‘दिवा वा’ इत्यादि हि रोहिणीप्रापकं दृश्यते न तु बुधप्रापकं किञ्चित्
‘किं पुनर्बुधवारेण’ इति तु स्पष्टमेव प्राशस्त्यद्योतकमिति, तत्तुच्छम् ।
वचनान्तरप्राप्त्यैव तौल्यमित्यस्याप्रयोजकत्वात् । भवदाभिमतस्य
नवमीयोगनिर्णायकत्वस्य भङ्गापत्तेः । तथा च सरोहिणीमप्यष्टमीं
हित्वा बुधनवमीयुताया एव ग्रहापत्तेरिति भावः । अथ नाम्ना कर्म-
भेदमाशङ्क्य जयन्तीति न व्रतनामेति ध्वनयन्नाह- *किं चेति ।
अष्टमीरात्रिरेव जयन्तीपदार्थः । रामायवतारप्रादुर्भावातिथेष्वापि
जयन्तीपदप्रयोगादिति न संज्ञाभेदः । अत्र मानमाह- *अभि-
जिदिति । *गौणत्वान्=गुणवत्तायाः प्राशस्त्यार्थत्वात् । एवं च
कृष्णाष्टम्यां भवेदित्यादौ रोहिण्या न नामभेदकत्वमिति भावः ।
यत्कर्मकालशास्त्रावलयं तत् रोहिणीयोगाभाव एवेति शङ्कते- *य-
द्यपीति । “ दिवा वा ” इति दिनावच्छेदेन रात्र्यवच्छेदेन वा

‘दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति चेद्रोहिणीकला ।
रात्रियुक्तां *प्रकुर्वीत विशेषेणन्दुसंयुताम् ॥’

इत्यनेन रोहिणीयोगाभावेऽर्धरात्रव्याप्तेर्ग्राह्यतोक्ता,
तथापि यस्मिन्वर्षे जयन्तीयोगो नास्ति तत्र जयन्ती-
व्रतलोपे प्राप्ते अष्टमीमात्रेऽपि जयन्तीव्रतं कार्यमित्ये-
वंपरमिदमिति तदाशयः । अत्र हि ‘सत्रायागूर्य वि-
श्वजिता यजेत’

एषामसम्भवे कुर्यादिष्टिं वैश्वानरीं छिजः ।

इति चेद्रोहिणीयोगाभावे विधानात्तत्कार्यापत्तिः स्प-
ष्टवै । अत एवोक्तं—‘जयन्ती नाम शर्वरी’ इति । यच्च
स्कान्दे—

कलामात्राऽपि चेद्रोहिणी नास्ति तदा रात्रियुक्तां परामिति या-
वत् । *प्रकुर्वीतंति । दिनद्वये निशीथे अष्टम्यभावे यत्किंचिद्दिने
तत्सत्त्वे इन्दुसंयुतामर्धरात्रव्यापिनीं विशेषेण प्रकुर्वीतेत्यर्थः । ज-
यन्तीयोगो साधवाभिमतः । जयन्तीव्रतलोपे प्राप्ते अष्टम्या जय-
न्तीत्वेऽपि रोहिणीयोगनिवन्धत्वभ्रमेण पूजादिप्रधानलोपप्रसङ्ग-
वारणाय अनेन वचनेन पूजादेरष्टमीनिवन्धनत्वबोधनादिति भावः ।

केचित्तु इन्दुः=सोमवारः “सोमेनापि विशेषतः” इत्येकमूल-
कल्पनालाघवात् । तथा च सोमवारयुक्तां विशेषेणाधिक्येन रात्रि-
युक्तां प्रकुर्वीतत्यर्थः । तेन दिनद्वये निशीथास्पर्शे सोमवाराधिक-
व्याप्तेर्निर्णायकत्वेलाभात्कर्मकालशास्त्रावाधेनोपपत्तौ तद्वाधो न
कल्प्यते इत्याहुः । परे तु रात्रिपदमधिकरात्रिपरम् । रोहिणीयो-
गाभावेऽधिकरात्रिव्यापिनी ग्राह्या । तद्योगे तु तद्युक्तनिशीथगा
कार्येत्यर्थ इत्याहुः । अपरे तु रोहिणीयोगाभावेऽधिकनिशीथव्या-
पिनी ग्राह्या । तद्योगे त्वधिकनिशीथव्यापिनीं विहाय स्वल्पनिशीथगा
ग्राह्येत्याहुः—रात्रियुक्तां प्रकुर्वीतेति । नन्वेवं कर्मकालशास्त्र-

‘उदये चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि ।
भवते बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्क्षसंयुता ॥
अपि वर्षशतेनापि लभ्यते वाऽथवा न वा ॥’ इति ।

यच्च पादौ—

‘प्रेतयोनिगतानां तु प्रेतत्वं नाशिनं तु तैः ।
यैः कृता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता ॥
किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः ।
किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकाद्यास्तु मुक्तिदा ॥’

इति, तद्दानादिविषयम् । उपवासाश्रावणादित्यन-
न्तभट्टः*, *जयन्तीपरमिति हेमाद्रिः । *उदये=चन्द्रो-

वाधं विनाऽगतिप्रसङ्ग इति चेन्न । बाधो ह्यनन्यगतिका गतिः ।
यावद्बाधं विना न गतिस्तावदेव बाधते इति न्यायात् । अन्यथा
ब्रीहिवशास्त्रयोरन्योन्यं सार्वत्रिक एव बाधो भवेदित्याहुः ।

अन्ये तु विशेषः=आधिक्यं, वैशिष्ट्ये तृतीया तस्येन्दावन्व-
यः । तथा चाधिकनिशीथगां रात्रियुक्तां प्रकुर्वीतेत्यर्थः । एतेन
शब्दतो रोहिणीयोगाभावलाभेऽपि शब्दतो दिनद्वये वैषम्येण नि-
शीथस्पर्शालाभाच्चैतद्वाक्यस्य तत्परत्वमिति प्रत्युक्तम् । रात्रियुक्ता-
मिति त्वनुवादः । यच्चनुवादत्वपरिजिहीर्षया विशेषपदस्य रात्रि-
पदेनान्वयं मत्वा रोहिणीयोगाभावेऽधिकरात्रिव्यापिनी ग्राह्येति
सार्थक्यकल्पनं, तन्न । यत्र पूर्व्युः सार्धप्रहरोत्तरं प्रवृत्त्या परेद्युर्नि-
शीथान्तमनुवर्तते तत्र पूर्व्युरधिकव्याप्त्यर्ग्रहणेऽपसिद्धान्तादित्या-
हुः । *अनन्तभट्ट इति । अनन्तभट्टेनैवंरीत्या समर्थ्यते इत्य-
र्थः । एवमग्रेऽपि । *जयन्तीति । जयन्ती=रात्रिस्तत्परमित्यर्थः ।
उदये अष्टमी=उदयमारभ्य प्रवृत्ताऽष्टमी । सकला=निशीथमार-
भ्य निशीथान्ता । प्राजापत्यृक्षसंयुक्ता=रोहिणीयुक्ता उभयेद्युर-
पि निशीथेऽष्टमीरोहिणीभ्यां युक्तेति यावत् । सा च किञ्चिन्नव-

दय इति केचित् । तत्र । चन्द्रोयसत्त्वेऽसंदेहान्नवमी*स-
कलेत्ययोगान्मानाभावाच्च । तेन पूर्वद्युः सप्तमिवेधे पर
दिने सूर्योदये घटिकाऽपि ग्राह्या । पूर्वविद्धाऽष्टमीति पा-
दुप्रोक्तेः । इति युक्तम् । अतो न व्रतभेदो नाप्यन्तर्भा-
व इत्युचिवान् ।

गौडास्तु नवमीक्षयपरमिदं वचनम् 'नवमी सकला
यदि' इति विशिष्यांतेः । *एनत्पूर्वदिने जयन्त्यभाव-

मीति परैव जयन्ती । "अपि वर्षशतेनापि" इत्यर्थवादाजस्यादि-
त्यर्थात् । न त्वत्र जयन्तीव्रतं हेमाद्रेर्भिन्नमस्तीति भ्रमः कार्यः ।
*उदये इति । "नाशयत्युदये तथा" इति वाक्यान्तरसंवा-
दात् । यत्त्वेवं सति नवमी सकलेखनन्वयः । निशीथोत्तरनवम्याः
साकल्यासम्भवादिति, तत्तुच्छम् । न हि षष्टिदण्डव्यापित्वं सा-
कल्यं सूर्योदये कलाकाष्ठादशमीसत्त्वे तद्वाधात् । उदयमार-
भ्यापरोदयपर्यन्ताया एव सकलत्वात् । किं तु एकाहोरात्रे सूर्योद-
येऽष्टम्याः सत्त्वे तदुत्तरकालव्याप्तत्वं साकल्यम् । तच्च चन्द्रोदये
निशीथे अष्टम्यां तदुत्तरनवम्या अप्यक्षतमिति । तथा च दिनद्वये
वैषम्येण निशीथस्पर्शे पूर्वाऽधिकनिशीथगाऽपि न जयन्ती रात्रिः,
किं तु रोहिणीसत्त्वे स्वल्पनिशीथगा परैवैति जयन्तीरात्रिनिर्वचन-
मित्यर्थः । उदये सूर्योदये इति तु नोक्तम् । किञ्चित्सकलपदयो-
र्वैयर्थ्यापत्तेः । *सकलेति । सूर्योदयान्तरास्पर्शित्वरूपसाक-
ल्येनाष्टमीविद्धाया नवम्याः क्षयलाभादिति भावः ।

*एतदिति ।

'सिंहार्के रोहिणीयुक्ता नराः कृष्णाष्टमी यदि ।

राज्यर्थपूर्वापरगा जयन्ती कलयाऽपि च ॥'

इत्यादिवचनादर्धरात्र एव रोहिणीयोगे अष्टमी जयन्तीत्युक्तम् ।
तत्र 'जयन्ती शिवरात्रिश्च' इति 'जयन्त्यां पूर्वविद्धायाम्' इत्या-

परमित्याहुः । *जयन्त्यादिसर्वापवादोऽयमित्याचार्य-
चूडामण्यादयः । वयं तु *सत्यं व्रतभेदः । लोकास्तु
*जन्माष्टमीमेवानुतिष्ठन्ति । *न हि—

‘आवणे वा नभस्ये वा रोहिणीसहिताष्टमी ।

यदा कृष्णा नरैर्लब्धा सा जयन्तीति कीर्तिता ॥

आवणे न भवेद्योगो नभस्ये तु भवेद् ध्रुवम् ॥’

इति माधवीये वसिष्ठसंहितांक्ताऽपि भाद्रे जयन्ती
केनापि न क्रियते । (अतः पूर्वैश्वरेवोपवासः) । यदा

दिना पूर्वा न त्वष्टम्या एव पूर्वदिने निशीथे सत्त्वे तदृत्तरं च
रोहिण्यादियोगे तत्र जयन्त्यभावात् । किं तु तत्र परा नवम्यां
सूर्योदयान्तराननुवृत्तिरूपसाकल्यसत्त्वात् । एतन्मते ह्यहर्वेध एव
वेधः । या तु न विद्वा नापि जयन्ती सा कर्मकालशास्त्रादेव
ग्राह्येति भावः । अत्राष्टम्या यदा कदाचिद्रोहिणीयोगेऽपि जयन्ती-
त्वसाधनादरुचिः । *जयन्त्यादीनि । ‘जयन्त्यां पूर्वविद्धा-
याम्’ इत्यादिविरोधोऽरुचिः । *सत्यमिति । उपलभ्यमानस्मृत्या-
देरसन्निध्यनुपलम्भेऽपि ‘कृष्णाष्टम्यां भवेद्यत्र’ इत्यादेभिन्नवाक्य-
त्वमेव प्रकरणान्तरत्वसम्पादकं “स्योनं ते सदनं कृणोमि”
इत्यादिवदित्यभिप्रायः । *जन्माष्टमीमेवेति । एवकारो जय-
न्तीव्रतव्यावृत्त्यर्थः । तेन जन्माष्टम्या उपवासमात्रेण सिद्धेरभावेन
वक्ष्यमाणपूजादि तत्र भवत्येव शिष्टाचारात् । ‘शुचिः सम्य-
गुपोषितः’ ‘पूजां तत्र प्रवर्तयेत्’ इति वचनाद्वा न त्वेता-
वता तत्र जयन्तीसम्बन्धित्वभ्रमः कार्यः । जयन्तीव्रतं तु म-
त्स्यादिजयन्तीसाधारण्येनानुष्ठातुरेवेत्याभिप्रायः । अस्तु केवलकृ-
ष्णजयन्तीव्रतमपि परं तु तदपि न तदा क्रियते इत्याह—
*न हीति । जयन्तीव्रतस्य कदाचिद्विरोध इत्येतन्निराकरणाय

*शुणात्फलम् । 'सप्तमे ब्रह्मवर्चसकाममुपनयेत्' इतिवदित्यन्ये । तत्र । *नित्यत्वानुपपत्तेः । अत्र गौणमुख्यचान्द्राभ्यामेक एव *मास इत्यन्ये । तत्र । एकवाक्ये उभयनिर्देशे *वाशब्दद्वयायोगात् । अतो जयन्तीव्रतस्यापि नित्यत्वादुपवासद्वयं कार्यमिति ब्रूमः । अत एव हेमाद्रिमदनरत्नादौ जन्माष्टमीव्रतं *जयन्तीव्रतं च भिन्नमुक्तम् । भिन्नकालत्वात्सर्वथा तावदन्तर्भावो नेति सिद्धम् । यद्यपि पूर्वा परा वाल्पाऽपि राहिणीयुनैव कार्येति ग्रन्थानां तत्त्वं प्रतीयते तदपि जयन्तीपरमेव । इदं च काम्यमेवेत्यनन्तभट्टः । तद्दूषणं हेमाद्रौ ज्ञेयम् । नित्यं काम्यमिति तु बहवः ।

ननु यथा विष्णुशृङ्खलयोगेन श्रवणद्वादशी*वामनजयन्त्यादिसर्वसिद्धिर्यथा वैकादशी स्वल्पापि परा, तथा

'कला काष्ठा सुहूर्ताऽपि यदा कृष्णाष्टमी तिथिः ।

नवम्यां सैव ग्राह्या स्यात्सप्तमीसंयुता न हि ॥'

इत्यादिवचनादधोदयादिवद्योगाधिक्ये फलाधिक्या-

*शुणादिति । यथा नित्योपनये फलविशेषार्थः सप्तमवर्षादिरूपकालविधिः, तथा नित्योपवासे जयन्तीविधिरित्यर्थः । *नित्यत्वेति । दृष्टान्ते केवलकाम्यत्वेन नित्यत्वाभावः, दार्ष्टान्तिके तु जयन्त्यपूजित्या जन्माष्टम्या आश्रयत्वाभाव इत्यर्थः । *मास इति । तथा च भाद्रे जयन्त्यां प्रमाणाभाव इति भावः । *वाशब्देति । समुच्चयार्थत्वे तु पौनरुक्त्यं स्यात् । 'श्रावणे न भवेत्' इति शेषविरोधोऽपि द्रष्टव्यः । *जयन्तीव्रतं चेति । हेमाद्रिमते दशजयन्तीव्रतान्तरमस्तीति तदभिप्रायेण ।

*वामनेति । वामनजयन्तीव्रतं प्रकारभेद इत्याशयेन ।

त्परैव जन्माष्टमी युक्तेति चेत् वार्त्तमात्थ । न हितत्रव्रत-
भेदो द्वयोर्नित्यत्वं द्वयोरकरणं दोषो वा श्रुतः । इह त्वे-
*तैस्त्रिभिर्हेतुभिः *संज्ञाभेदाद्धर्मभेदात्कालभेदाच्चो-
पवासभेदः स्पष्ट एव । एकदैवतत्वाच्छ्रवणद्वयादशीवन्न
पारणालोपदोषोऽपि । *नेन व्रतद्वयमेव युक्तम् । द्वयो-
रपि नित्यत्वात्* । केचित्तु—

‘त्रेतायां द्वापरे चैव राजन्कृतयुगे तथा ।

रोहिणीसहिता चेयं विद्वाद्भिः समुपोषिता ॥

अतः परं महीपाल संप्राप्तं *नामसे कर्त्ता ।

*एतैरिति । जन्माष्टमीव्रतं श्रावणमात्रकालकं, योगव्रतं यो-
गवशेन श्रावणभाद्रपदान्यतरकालकमिति व्रतभेदः । नित्यत्वं=नि-
यतत्वम् । माधवोक्तानन्यानपि हेतूनाह—*संज्ञेति । धर्मभेदा-
त्=माधवमते जन्माष्टम्यामुपवासः प्रधानं, जयन्त्यां पूजादि ।
ग्रन्थकृन्मते च तत्र पूजयोरेव भेदः जन्माष्टम्यां पापनाशमात्रं
जयन्त्यां तु

‘महाजयार्थं कुरुतां जयन्तीं मुक्तयेऽनघ ।’

इत्यादिनोक्तफलभेदः । न चैतदुभयत्रापि नित्यकाम्यतया
संयोगपृथक्त्वन्यायेन वाच्यं, तच्च न संभवति काम्यत्वे कादाचि-
त्कत्वं नित्यत्वे तदभाव इति विरोधादिति वाच्यम् । कामनाप्रयुक्ता-
त्तदनुष्ठानात्फलसिद्धिरित्येव कामसंयोगफलमित्याविरोधात् । *ते-
नेति । रामादिजयन्त्यां क्वचित्तद्व्रतमुपक्रम्य जन्माष्टमीव्रतोत्तरदि-
ने तदाचरणमित्यभिप्रायः । *नित्यत्वात्=अवश्यकर्तव्यत्वात् ।
*तामसे इति । तथा च जयन्तीव्रतानिषेधाविधिकल्पनं न संभ-
वतीत्यर्थः ।

“श्रावणे वा नभस्ये वा” इतिवचनं जयन्तीपरमिति प्रपञ्चि-

‘जन्मना वासुदेवस्य भविता व्रतमुत्तमम् ॥’

इति हेमाद्रौ बहिपुराणात् कलौ जन्माष्टमीव्रतमेव न जयन्तव्रतमित्याहुः । तत्र । ‘तामसे कलौ’ इत्युक्तेः परमश्रेयोहेतोरस्य कलौ पापिनां दुर्लभत्वमुच्यते । तेन कलौ तामसा न करिष्यन्ति किन्तु धन्यास्त एवेत्यर्थः । अन्यथा

‘शूद्राश्च ब्राह्मणाचारा भविष्यन्ति युगे कलौ ।’

इत्यादौ विधिकल्पनापत्तेः ॥

तम् । इदानीं जन्माष्टमीपरमिति दर्शयति—तत्त्वं त्विति । दिनद्वये रोहिणीयोगे तु परैवेति स्मर्तव्यम् । इदं च=जयन्तीव्रतं च । काम्यमेवेति । शूद्रान्नेनेत्यादिपापक्षयरूपफलश्रवणात् । न च तन्मात्रेण नित्यत्वं वियुनादियागानामपि तत्त्वापत्तेः । तद्दूषणमिति । अवश्यापेक्षितफलसाधनत्वं=नित्यत्वम् । तच्च पापक्षयस्यावश्यत्वादक्षतम् । अन्यथा नित्यकर्मणामपि काम्यत्वापत्तेरिति । नित्येति । अकरणे प्रत्यवायजनकत्वं=नित्यत्वम् । तच्च शूद्रान्नेनेत्यादिना दर्शितम् । महाजयार्थमिति स्वतन्त्रफलश्रवणात् काम्यत्वम् । वस्तुतस्तु तत्र—

‘एनसो मोक्षकामोऽस्मि यद्भोविन्द त्रियोनिजम्’ ।

इतिपापक्षयकामश्रवणात्काम्यत्वमेव । कामनोपाधौ चोदितत्वात्, न तु केवलनैमित्तिकत्वं कामनोपाधावविहितानां प्रायश्चित्तादीनामेव तथात्वात् । नापि केवलकाम्यत्वम् । यत्र न निमित्तोपाधौ विधानं तत्र केवलकाम्यत्वमिति हि मीमांसकाः । यथा वियुनादियागेषु । प्रकृते च न तथा ।

‘प्राजापत्यृक्षसंयुक्ता श्रावणस्यासिताष्टमी ।’

वर्षे वर्षे तु कर्तव्या तुष्ट्यर्थं चक्रपाणिनः ॥’

इति नैमित्तिकत्वेन नित्यत्वावेदकवीप्साश्रवणात्, एतच्च जय-

अत्र*निशीथवेध एव ग्राह्यः । *पूर्वोक्तवचनेषु
तस्यैव मुख्यकालत्वोक्तेः ।

न्तीपरमेव । 'प्राजापत्यृक्ष' इत्युक्तेः ।

नन्वत्रापृषीविशेषावच्छिन्नजीवनं निमित्तम् ।

वीर्षसायुक्तो वरान्तो हि निमित्तत्वेन गम्यते ॥'

इति न्यायात् । तुष्टिश्च फलमिति उद्देश्यद्वयान्वये वाक्यभेद
इति चेन्न । चक्रपाणितुष्ट्यर्थं यद्ब्रतं वाक्यान्तरविहितं तद्वर्षे वर्षे
कार्यमित्यर्थात् । परे तु एवं सति निमित्तस्य विधेयत्वं स्यादतो
यथाश्रुतमेव सम्यक् । तथा हि यथा जातेष्टिविधौ जननं निमित्तं
पूतत्वादिकं फलमन्वेति तथा प्रकृतेऽपि प्रोक्तमेव निमित्तं फलं च ।
तत्कस्य हेतोरिति चेत् यत एकरूपमुद्देश्यद्वयं निमित्तरूपं फल-
रूपं वा एकस्मिन् विधौ नान्वेति एकेनैव नैराकाङ्क्षयात् । यस्य
पिता पितामह इतिवत्, भिन्नरूपं त्वन्वेत्येव । अस्मिन्निमित्ते अनेनेदं
फलं भावयेदिति वचनव्यक्तिसंभवादित्याहुः । निबन्धेषु प्रायशः
कृष्णजन्माष्टमीव्रतप्रकरणे एतद्वाक्यस्य दर्शनात्तत्रैव नित्यत्वसाध-
कत्वं नान्यत्रेत्यरुचिः ।

ननु प्रायश्चित्तादीनां केवलनैमित्तिकत्वम्, एतद्ब्रतस्य तु
काम्यत्वमिति कथमिति चेत् ।

‘एनसो मोक्षकामोऽस्मि यद्भोविन्द ममोजितम् ।’

इत्यतीतप्रत्ययात्कामनोपाधौ चोदितत्वाच्च व्रतस्य काम्य-
त्वम् । प्रायश्चित्तस्य तु कामनोपाधावचोदितस्य एनोनिवर्तकतया
नैमित्तिकत्वमित्याहुः ।

*निशीथवेध एवेति । एवकारोऽप्यर्थकः । तेन वेध्याया
अष्टम्या दिवापि वेधः समुच्चीयते । *पूर्वोक्तोति ।

‘*अष्टमी शिवरात्रिश्च चार्धरात्रादधो यदि ।

दृश्यते *घटिका या सा पूर्वविद्धा प्रकीर्तिता ॥’

इति माधवीये पुराणान्तरात् ।

‘*अर्धरात्रे तु रोहिण्यां यदा कृष्णाष्टमी भवेत् ।

तस्यामभ्यर्चनं शौरेर्हन्ति पापं त्रिजन्मजम् ॥’

इति भविष्योक्तेः ।

‘अष्टमी रोहिणीयुक्ता निश्चये दृश्यते यदि ।

मुख्यकाल इति ख्यातस्तत्र जातो हरिः स्वयम् ॥’

इति वसिष्ठसंहितोक्तेश्च ॥

तत्राष्टमी द्वेधा । रोहिणीराहिता तद्युता च । आ-

‘रोहिणीसंयुतोपोष्या सर्वाधौघविनाशिनी ।

अर्धरात्रादधश्चोर्द्ध्वं कलया वा यदा भवेत् ॥’

इत्यनेन खण्डतिथौ नवमीयुक्तायां रात्रिपूर्वाधौघसानिककला-

सद्भावमनूद्य तत्पश्चाद्धे तद्विधिवत् सप्तमीयुक्तायां रात्रिपूर्वाद्धौ-

घसाने कलासद्भावो विधीयते तदुत्तरार्धे तस्य सिद्धत्वादिति तत्र

सप्तमीप्रवेशो वेधः । “नक्तादित्रययोगेषु” इति सामान्यवाक्याच्च ।

अस्यातिदुर्लक्ष्यत्वेऽप्याह—*अष्टमीति । *घटिकेति ।

‘अर्धरात्रादधश्चोर्ध्वमेकार्धघटिकाऽन्विता ।

रोहिणी चाष्टमी ग्राह्या उपवासव्रतादिषु ॥’

इति स्मृत्यन्तरे एका चार्धघटिका चेति व्युत्पत्त्या पूर्वोत्तर-

निशीथांशयोरेकेति घटीद्वयं मुख्यतमः काल इति माधवेनोक्तेः ।

‘त्रिकालं पूजयेद्देवं दिवारात्रौ विशेषतः ।

अर्धरात्रावपि तथा पुष्पैर्नानाविधैरपि ॥’

इति भविष्योक्तेः । कालान्तरस्यापि मुख्यत्वमित्यत्राह—

*अर्धरात्रे त्विति । मुख्यकालः=मुख्यस्य पूजादिप्रधानस्य

कालः, अङ्गकालानुरोधेन तु न वेधो युक्त इति भावः ।

द्याऽपि चतुर्था । *पूर्वेद्युरेव निशीथयोगिनी परेद्युरेवो-
भयेद्युरनुभयेद्युश्चेति । तत्राद्ययोरसन्देह एव कर्मकाल-
व्याप्तेः ।

‘जन्माष्टमी रोहिणी च शिवरात्रिस्तथैव च ।

*पूर्वविद्वैव कर्तव्या तिथिभान्ते च पारणम् ॥’

इति भृगूक्तेश्च । *अस्मात्केवलरोहिण्युपवासाऽपि
सिद्धः । अन्त्ययाः परैव । प्रातःसङ्कल्पकालव्याप्तेरा-
धिक्यात्* ।

‘*वर्जनीया प्रयत्नेन सप्तमीसंयुताष्टमी ।’

इति ब्रह्मवैवर्ताच्च । एवमंशतः समव्याप्तावपि ।

विषमव्याप्तौ त्वाधिक्येन*निर्णयः ।

रोहिणीयुतापि चतुर्था । *पूर्वेद्युरेव निशीथे रोहि-

*पूर्वेद्युरेवेति । इयं शुद्धा विद्धा चेति द्वेधा । परं तु तत्र
न विशेषः । परेद्युः कर्मकालेऽसत्त्वात् ।

*पूर्वविद्वैवेति । दिनवेध एव, न रात्रिवेधे । केचित्तु रो-
हिणीपदं जयन्तीपरं जन्माष्टमीरोहिणीभ्यां जयन्तीलाभो वेत्या-
हुः । तत्र द्वितीयपक्षे केवलाष्टमीपरत्वं नास्तीति तन्निरस्य-
ति-*अस्मादिति । ‘ऋते वै रोहिणीव्रतात्’ इत्यादेरुपलक्षण-
म् । *आधिक्यादिति । आद्ये विशेषेणेन्दुसंयुतामिति मुख्य-
कालव्याप्तेः । अन्त्ये ‘रात्रियुक्तां प्रकुर्वीत’ इति गौणकालव्याप्तेः ।
*वर्जनीयेति ।

‘विना ऋक्षं न कर्तव्या सप्तमीसंयुताऽष्टमी ।’

इति वचनमपि द्रष्टव्यम् । *आधिक्येन=निशीथेऽष्टम्या
अधिकव्याप्त्या ।

*पूर्वेद्युरेवेति । इयं च विना निशीथं प्रवृत्तया सप्तम्या
विद्धाधिका शुद्धाधिका चेति द्वेधा, न तु विद्वानधिका शुद्धानधि-

णियुता परेशुरेवोभयेदुरनुभयेद्युश्च । अत्राप्याद्ययोऽर-
सन्देहः ।

‘कार्या विद्वापि सप्तम्या रोहिणीसहिताष्टमी ।’

इति पाद्मोक्तः

‘जयन्त्यां पूर्वविद्धायामुपवासं समाचरेत् ।’

इति गारुडाच्च ।

‘*सप्तमीसंयुताष्टम्यां निशीथे* रोहिणी यदि ।

भविता साष्टमी पुण्या यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥’

इति ब्रह्मपुराणाच्च । द्वितीयेऽसन्देह एव । तृतीय-
पक्षे परैव ।

का वा परेशुरष्टम्यभावेनासन्देहात् । *आद्ययोरिति । योग-
वत्या एव ग्राह्यत्वात् ।

‘प्राजापत्यृक्षसंयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी ।

मुहूर्तमपि लभ्येत सैवोपोष्या महाफला ॥’

इति वाक्यात् । अत्र वर्जनीया प्रयत्नेनेति निषेधात् प्रतिप्र-
सवमाह—*सप्तमीति । *निशीथे इति । एतेन दिनद्वये रो-
हिणीयोगे यदि पूर्वद्वुर्निशीथे रोहिणी तदा पूर्वैवेति ध्वनितम् ।
द्वितीये तु—

‘अविद्धायां तु सप्तम्यां जातो देवकि नन्दनः ।’

इति बोध्यम् । तत्र जन्मश्रवणादर्धरात्रे ऋक्षसाहित्यप्रत्ययात् ।
*वर्जनीयेति । इदं च परदिने निशीथे रोहिणीसत्त्वे एव ।
अन्यथा—

‘जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्ये भद्राजयान्विते ।

कृत्वोपवासं तिथ्यन्ते तदा कुर्याच्च पारणम् ॥’

इति विष्णुधर्मविरोधात् ।

‘जयन्त्यां पूर्वविद्धायामुपवासं समाचरेत् ।’

‘*वर्जनीया प्रयत्नेन सप्तमीसंयुताष्टमी ।

सकक्षापि न कर्तव्या सप्तमीसंयुताष्टमी ॥’

इति ब्रह्मवैवर्तात् । चतुर्थ्यपि त्रधा । पूर्व्युर्निशी-
थेऽष्टमी परेऽहि रोहिणी, परेऽहयष्टमी पूर्व्येऽहि रोहिणी,
उभयेद्युरुभयस्य निशीथासम्बन्धो वेति । आद्ये *परे-
द्युर्जयन्तीयोगस्य सत्त्वात्परैवेति माधवः । तदुक्तं तेनैव—

‘यस्मिन्वर्षे जयन्त्याख्यो योगो जन्माष्टमी तदा ।

अन्तर्भूता जयन्त्यां स्यादृक्षयोगप्रशस्तितः ॥’इति ।

‘*पूर्वविद्धाऽष्टमी या तु उदये नवमीदिने ।

मुहूर्तमपि*संयुक्ता सम्पूर्णा साष्टमी भवेत् ॥

कला काष्ठा मुहूर्ताऽपि यदा कृष्णाष्टमी तिथिः ।

नवम्यां सैव ग्राह्या स्यात्सप्तमीसंयुता नहि ॥’

इति पाद्मोक्तेश्च । *केचित्तु हेमाद्रौ—‘अष्टम्याः प्रा-
धान्यात्तस्याश्च पूर्व्युः *कर्मकालव्यापित्वात्पूर्वैव । पाद्मं
तु पूर्व्येहि निशीथेऽष्टम्यभावे ज्ञेयम् । अन्तर्भावोक्तिस्तु
मूर्ख*दन्धणामात्रम्’ इति आहुः । *अन्ये तु ‘पूर्व-
विद्धाष्टमी’ इति वाक्येन जन्माष्टम्यां*सूर्योदये सप्तमी-
वेधानिषेधात्कलाघटीमात्राप्यौदायिकी ग्राह्या । ‘कार्या

तिथ्यन्ते चोत्सवान्ते च त्रती कुर्वीत पारणम् ॥’

इति गारुडादिविरोधात् । माधवाचार्य मतं दर्शयति—*परे-
द्युरिति । परेद्युष्टम्या अल्पत्वात्कथं ग्राह्यत्वमिन्यत्राह—*पूर्व-
विद्धेति । *संयुक्ता=रोहिण्या । माधवमतस्य प्राग्दूषि-
तत्वादाह—*केचित्त्विति । *कर्मेति । अवाधेनोपपत्तौ कर्म-
कालशास्त्रबाधस्यान्याय्यत्वादिति भावः । *दन्धणा=मता-
रणा । माधवहेमाद्र्युभयविरुद्धं मतमाह—*अन्ये त्विति ।
*सूर्योदये इति । काकाक्षिगोलकन्यायेनोदयान्वय इत्यभिमानः ।

विद्धाऽपि सप्तम्या' इति जयन्तीपरम् ।

‘जयन्त्यां पूर्वविद्धायामुपवासं समाचरेत् ।’

इत्येकवाक्यत्वात् । तत्रापि द्वयोर्नित्यत्वात्कालभे-
दाच्चोपवासद्वयं* भवत्येव । यदा तु केवलाष्टमी शुद्धा-
धिका तदा त्यागहेतोः सप्तमीवेधस्याभावात्पूर्वैव ।
यदि वा विद्वन्मूना तदा परदिने ग्राह्यतियेरभावात्पूर्वै-
व । एवं सर्वाण्यौदयिकवाक्यानि सप्तमीवेधपराणि ।
ये तु—

‘जन्माष्टमीं पूर्वविद्धां सकक्षां सकलामपि ।

विहाय नवमीं शुद्धामुपोष्य व्रतमाचरेत् ॥’

इति व्यासोक्तेर्विद्धायाः क्षये शुद्धनवम्यामुपवासः ।
दशमीवेधे द्वादश्युपवासवदित्याहुः, ते निर्मूलत्वादुपे-
क्ष्याः । ‘मुहूर्तमपि संयुता’ इति रोहिणीयोगे *त्याज्य-
त्वोक्तेः *तिथ्यन्तपारणवाक्यानां निर्विषयत्वापत्तेः ।
न च जयन्तीपराणि शुद्धाधिकापराणि वा तानि ।

*उपवासद्वयम्=पूर्वेद्युर्जयन्तीप्रयुक्तमुत्तरेद्युर्जन्माष्टमीप्रयुक्तम् ।
औदयिकवाक्यानि=‘उदये चाष्टमी किञ्चित्’ इत्यादीनि रो-
हिणीयोगे इति संयुक्तत्वं च नाष्टम्याः, दिनद्वये रोहिणीराहिन्ये
पराप्रसङ्गात्, किन्तु रोहिण्या एव अष्टम्यास्तथात्वं त्वार्थिकं
पूर्वविद्धाष्टमीत्युक्त्या तल्लाभात् । तथा च तत्कथमष्टम्याः कर्मका-
लत्वं साधयेदिति भावः । *त्याज्यत्वेति । दिनद्वये जयन्ती-
योगे तेन जयन्तीप्रयुक्तोपवासे पूर्वदिने त्याज्यत्वं बोध्यते, न
तु ग्राह्यत्वम् । यत्र पूर्वद्युरेव जयन्ती तत्र ‘जयन्त्यां पूर्वविद्धाया-
म्’ इत्यस्य सावकाशत्वादिति भावः । सप्तमीपदस्याष्टमीसंयुक्तार्थत्वे
प्रतिकूलमप्याह—*तिथ्यन्तेति । आज्ञस्येनैव तिथ्यन्तलाभात् ।

भृगवाद्यैः *पूर्वविद्धाष्टम्यामपि तिष्ठन्ते पारणोक्तेः । *तेन
'कला काष्टा' इति *वाक्यान्तरवशाज्जयन्तीपरमेतत्* ।

*तत्त्वं तु अष्टम्याः कर्मकालव्यासेः

'दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति चेद्रोहिणीकला ।

रात्रियुक्तां प्रकुर्वीत विशेषेणन्दुसंयुताम्॥'

इति पूर्वोक्तवाक्यैः रोहिणीयोगाभावे*ग्राह्यत्वो-
क्तेर्वचनात्कर्मकालव्यापिनीं त्यक्त्वा पूर्वा परा वाऽल्पा-
पि रोहिणीयुता ग्राह्या । माधवमदनरत्ननिर्णयामृतान-
न्तभट्टगौडमथिलग्रन्थादिष्वप्येवमिति । *युक्तं तु उ-
पवासद्वयं कार्यं द्वयोर्नित्यत्वादिति तु वयम् । अन्त्ययोः
परैव ।

'सप्तमीसंयुताष्टम्यां भूत्वा ऋक्षं द्विजोत्तम ।

*पूर्वविद्धाष्टम्यां=पूर्वविद्धाष्टम्युपवासे । *तेन=जयन्तीव्रतपा-
र्थक्यस्थापनेन । *वाक्यान्तरवशात्=तादृशोत्तरवाक्यवशात् ।
*एतत्=पाञ्चवाक्यम् । तत्र 'सप्तमीसंयुता न हि'इति दर्श-
नात् । पारिशेष्याज्जयन्त्युपवासे पूर्वदिनहेयत्वबोधनात् । दूषणा-
न्तरमाह- *तत्त्वं त्विति । *ग्राह्यत्वोक्तेरिति । तेन उदयः
कर्मकाल इति न सिद्ध्यतीत्याशयः । अत्रैवान्तर्भावो न श्रद्धेय
इति स्मारयति- *युक्तं त्विति । यद्वा-उक्तस्थलेऽन्तर्भावं निर-
सितुं पूर्वैवेति निर्धारितम्, इदानीं प्राचीनबहुग्रन्थमतमाह—
*तत्त्वं त्विति । त्यक्त्वा परेति अन्वयः । तत्र पूर्वैति दृष्टान्तः ।
अथवा यत्र पूर्वा रोहिणीयुतो परदिने च रोहिणी नास्ति निशी-
थोत्तराष्टमिका तत्परं पूर्वापदम् । अत्र दिवावेत्यनेन केवला-
ष्टमी प्रतिपादिता तां रात्रियुक्तां निशीथव्यापिनीं प्रकुर्वीत एव-
मेव समव्याप्तौ वचनान्तरानुग्रहात्परेति सिद्धौ विषमव्याप्तौ विशेषे-
णेत्यादिनाऽधिकनिशीथव्यापिनी पूर्वा परा वा इति कर्मकाल-

प्राजापत्यं द्वितीयेऽहि *मुहूर्तार्धं भवेद्यदि ।

तदाष्टयामिकं पुण्यं प्रोक्तं व्यासादिभिः पुरा ॥'

इति स्कान्दात् ।

‘मुहूर्तेनापि*संयुक्ता संपूर्णा साऽष्टमी भवेत् ।

किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोट्यास्तु मुक्तिदा ॥’

इति पाद्माच्चेति, दिक् । निम्बादित्योपासकास्तु जन्मा-
ष्टमीरामनवमीशिवरात्र्यादौ पूर्वेऽहि कर्मकालीनां तिथिं
त्यक्त्वा *द्वित्रिमुहूर्ता परैव तिथिर्ग्राह्या ।

‘उदयव्यापिनी ग्राह्या कुले तिथिरुपोषणे ।

निम्बाको भगवान्पेषां वाञ्छितार्थफलप्रदः ॥’

इति (१)हेमाद्रौ मात्स्योक्तमुक्तिसप्तमीवृत्ते भवि-
ष्योक्तेरित्याहुः । तन्न ।

‘यदि द्वितीये दिवसे तु ऋक्ष

तिथ्योर्युतिः स्यान्न तदोपवासः ।

पूर्वं प्रकुर्यादिवसे द्वितीये ।

दिनेशभक्तोऽथ तदा व्रताद्यम् ॥’

इति मात्स्यवाक्येन तत्रैव उपसंहारात्सर्वार्थत्वेन
मानाभावात् । ऋक्षतिथ्योः=हस्तसप्तम्योः । अन्यथा

शास्त्रावाधेनोपपत्तेर्न तद्वाधो युक्तः । एवं च यत्र पूर्वेऽहि निशीथे
ऽष्टमी तत्रापि पूर्वैव युक्ता न परेत्यरुचिः । *मुहूर्तार्धमिति ।
तत्र वाचनिकं संपूर्णत्वमित्याशयः । *संयुक्ता=रोहिण्या ।
दिगर्थस्तु योगस्त्रिविध उक्तः । तेन शुद्धाधिकाऽपि त्रिविधा रो-
हिण्याः साम्येन, निशीथात् प्रागारभ्य प्रवृत्त्या, तदुत्तरं प्रवृत्त्या
च । तत्र सर्वत्रापि पूर्वैव । आद्ययोर्निशीथे जयन्तीयोगात् अन्त्ये
प्रधानीभूताष्टम्याः कर्मकालव्यापित्वादिति । *द्वित्रितीति । उदिते

(१) ‘हेमाद्रौ’ इत्यादशपुस्तके नास्ति ।

ऋषिपञ्चम्यादौ तदापत्तिः । *शिष्टाचारान्नेति चेत्, न ।
*तस्य न्यायवचोविरोधेन हेयत्वात् । *इदानीं क्वापि
निम्बाकोपासनाभावाच्चेति संक्षेपः ॥

*पारणं तु—

‘तिथिरष्टगुणं हन्ति नक्षत्रं च चतुर्गुणम् ।

तस्मात्प्रयत्नतः कुर्यात्तिथिभान्ते च पारणम् ॥’

दैवतं भानावित्येकवाक्यतयेति केचित् । उदयव्यापिनीत्येव
दर्शनात्तद्विवक्षितार्थमिति परे । *शिष्टेति । जन्माष्टम्यादौ तु
तदाचारोऽस्तीति भावः । *तस्य=जन्माष्टम्यादौ तदाचारस्य ।
तुष्यत्विति न्यायेन तदेकवाक्यतामुपेत्याप्याह—*इदानीमिति ।
तद्वंश्यानां तदनुपासकानां तदनाचार एव युक्त इत्याशयः । अत्र
‘सर्वेष्वेवोपवासेषु पूर्वाह्णे पारणं भवेत् ।

अन्यथा तु फलस्यार्थं धर्ममेवोपसर्पति ॥’

इति देवलेन पारणं स्मर्यते । तच्चोपवासे व्रतसामान्ये
वाऽङ्गम् । पारणान्तव्रतं ज्ञेयमित्यत्र हि व्रतशब्दस्योपवास एव
नियम एव वाऽर्थः ।

‘तिथीनामेव सर्वासामुपवासव्रतादिषु ।

तिथ्यन्ते पारणं कुर्याद्विना शिवचतुर्दशीम् ॥’

इत्यत्राऽऽदिशब्देनैकभक्तनक्तयोरपि ग्रहात् । यस्यां तिथावेतानि
कृतानि परेद्युस्तत्तिथ्यन्ते भोजनस्य पारणत्वात् । न चैवं तथा-
विधकर्मसमाप्तिलक्षणपारणस्य ‘भोक्ष्येऽहम्’ इत्यादिलिङ्गाद्भोजन-
नियमात्मकोपवाससमाप्तेश्च भोजनेनैव भावाद्भोजनरूपत्वे च राग-
प्राप्ततदनुवादेन पूर्वाह्णे विधीयतां किमङ्गत्वेनेति वाच्यम् । उद्या-
पनादिवच्छास्त्रीयकर्मसमाप्तेः शास्त्रीयत्वावश्यंभावात् । भोजन-
नियमाङ्गीकारे उपवासादौ अङ्गिस्तु पारणं कुर्यादित्यादिप्रति-
निधिविध्यनुपपत्तेश्चेति । तत्कालं निरूपयति—*पारणं त्विति ।

इति ब्रह्मवैवर्तात् ,

‘*तिथ्यृक्षयोर्गदा छेदो*नक्षत्रान्तम*थापि वा ।

तिथिभान्ते चेति तिथेर्भस्यान्तो यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या बृहद्रथन्तर-
सामेत्यादिवत्तिथिभयोर्विनेत्रेतरयोगद्रन्दं तिथ्युपवासे तिथ्यन्तः
नक्षत्रोपवासे नक्षत्रान्तश्च लभ्यत इति जन्माष्टम्युपवासे केवल-
रोहिण्युपवासे च स्वस्वान्तसिद्धिः । दर्शितं च जन्माष्टमी रोहिणी
चेति स्वतन्त्रं भार्गवम् । एतेन

‘तिथिनक्षत्रनियमे तिथिभान्ते च पारणम् ।

अतोऽन्यथा पारणायां व्रतभङ्गमवाप्नुयात् ॥’

इति व्याख्यानात् ।

‘पूर्वाविद्धासु तिथिषु भेषु च श्रवणं विना ।

उपोष्य विधिवत् कुर्यात्तत्तदन्ते च पारणम् ॥’

इति तिथीनामेव सर्वासामित्याद्यसमासनिर्देशाच्च तावतैव
सरोहिण्यष्टम्युपवासे उभयानुवृत्तावुभयान्त एव लभ्यते । जयन्ती
शिवरात्रिश्चेति जयन्तीपदं च जन्माष्टमीपरम् । तथैव तिथ्यन्त-
पारणसंपत्तेः । एतेन जन्माष्टमीव्रतमात्रानुष्ठातॄणां परेश्वरष्टमीमध्ये
नक्षत्रान्तपारणं चिन्त्यम् । ननु यत्रार्धरात्र एवोभयान्तः तत्र
कथं पारणम् ? भोजननिषेधात् ।

‘अन्यातिथ्यागमो रात्रौ तामसस्तैजसो दिवा ।

तामसे पारणं कुर्वस्तामसीं गतिमश्नुते ॥’

इति दोषश्रवणाच्चेत्यत्राह-‘*तिथ्यृक्षयोरिति । *नक्षत्रान्तम्=
तिथ्यृक्षयोरेकतरान्तम् ।

‘रोहिणीसहिता चेयं विद्वद्भिः समुपोषिता ।

वियोगे पारणं चक्रुर्मुनयो ब्रह्मवादिनः ॥’

इत्युक्तेः ।

‘सांयोगिके व्रते प्राप्ते यद्येकोऽपि वियुज्यते ।

१७६ सटीकनिर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे-

अर्धरात्रेऽथवा कुर्यात्पारणं त्वपरेऽहनि ॥

इति हेमाद्रौ वचनाच्चार्धरात्रेऽप्युभयान्तेऽन्यतरान्ते वेति मुख्यः पक्षः ।

‘सर्वेष्वेवोपवासेषु दिवा पारणमिष्यते ।’

इति ब्रह्मवैवर्ते त्वन्यविषयम् । दिने*मुख्यकाला-
लाभेऽन्यतरान्ते वा ज्ञेयम् । *गौडास्तु—

‘न रात्रौ पारणं कुर्यादिते चै रोहिणीव्रतात्* ।

तत्र निश्चयपि तत्कुर्याद्दर्जयित्वा महानिशाम् ॥’

इति ब्रह्माण्डपुराणाद्रात्रौ सार्धप्रहरमध्ये कार्यम् ।

‘महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं मध्ययामयोः ।’

तथा—

‘मध्यमप्रहरे रात्रेर्विज्ञेया तु महानिशा ।’

इति स्मृत्यन्तरात् । कल्पतरौ मदनरत्ने चैवम् । काम-
धेनौ गर्गस्तु—

‘महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् ।’

इत्याह । वृद्धशातातपस्तु—

तत्रैव पारणं कुर्यादिति वेदविदो विदुः ॥’

इति सामान्यत उक्तेश्च । *अधेति । प्रतिपदाद्युपवासेत्यर्थः ।
अन्यतिथ्यागम इत्यपि द्रष्टव्यम् । *मुख्येति । उक्तादिवापारणवि-
धिरात्रिनिषेधयोरेकवाक्यतया दिवान्यतरान्तलाभे तत्रैव अनु-
कल्पत्वेनानुज्ञातस्य मुख्यतयैवोपादानात् न तूभयान्तप्रतीक्षया रा-
त्रावपीति मदनरत्नादयः । एवमेव दिवान्यतरान्तस्यालाभे
महानिशातः प्राक्तल्लाभे तत्रैव, इतरथा महानिशायामपीति द्रष्टव्य-
म् । तिथ्यृक्षयोरित्यस्य—

‘अर्धरात्रे ततः कुर्यात्पारणं त्वपरेऽहनि ।’

इत्युत्तरार्धं वदतां मतमाह—*गौडास्त्विति । *रोहिणी-

‘महानिशा द्वे घटिके रात्रौ मध्यमयामयोः ।’

इत्याह । वेदपाठपरमेऽतदित्यन्ये । *महानिशायाः
मन्यतरान्ते । तृतीयदिने पारणम् । ‘अपरेऽहनि’ इति पा-
रणोत्तरदिनपरत्वात् उभयान्तापेक्षणादित्याहुः । *तत्त्वं
तु महानिशातोऽर्वागन्यतरान्तलाभे महानिशानिषेधः
महानिशायामेव लाभेऽतत्रैव पारणमिति ।

दिवौदासस्तु—

‘रजनीप्रहरं यावत्प्रवृत्तिः कर्मणो मता ।

पारणं तावदेवेष्टं प्रमादान्न भवेद्यदि ॥’

इति स्कान्दादूर्ध्वं निषेधमाह । तन्निर्मूलम् ।

अशक्तौ तु बहिपुराणे—

‘भान्ते कुर्यात्तिथेर्वापि शस्तं भारत पारणम् ।’ इति ।

गारुडे विष्णुधर्मे च—

‘जयन्त्यां पूर्वविज्ञायामुपवासं समाचरेत् ।

तिथ्यन्ते वोत्सवान्ते वा व्रती कुर्वीत पारणम् ॥’

व्रतादिति । तद्युक्ताष्टमीव्रतादित्यर्थः । *एतदिति । सुबुद्धिदुर्बुद्धि-
भेदेन वाक्यद्वयमित्यर्थः । स्वापादिपरमस्तु, प्रकृते तु नैतद्द्वयं प्रवर्तते ।

‘मुक्ते शशिनि भुञ्जीत यदि न स्यान्महानिशा ।’

इत्यादिवदिति भावः । *महानिशायामिति । वर्जयि-
त्वा महानिशामिति तत्र भोजननिषेधात् । अत्र तादृशपाठ-
कल्पने वर्जयित्वा महानिशामित्येतदेव बीजम् । अर्धरात्रेऽथ-
वेति पाठे विरोधात् । तच्चायुक्तं तृतीयदिनपारणेऽनौ-
चित्यात् । महानिशातोऽव्यवहितप्राक्क्षणे सन्देहतादवस्थया च महा-
निशोत्तरमन्यतरान्ते तत्रैव पारणं तदुत्तरनिषेधस्य रागप्राप्त-
गोचरत्वेन वैधेऽप्रवृत्तेः, महानिशायां तु परेद्युरित्यनौचित्याच्चे-
त्यरुचिः । स्वयं विरोधं परिहरति—*तत्त्वं त्विति । *तत्रैवेति ।

अर्धरात्रेऽथवेत्युक्तेः । तथा च न द्वयोर्विरोध इति भावः । न रात्रौ पारणं कुर्यादिति निर्मूलमेव । दाक्षिणात्यनिबन्धेऽदर्शनात् । अस्तु वा समूलं, तथापि तिथ्यृक्षयोरिति वाक्यार्थो न तद्विरुद्धः ।

‘आततायिनमायान्तमपि वेदान्तगं रणे ।’

इत्यादावपिशब्दवत् । अथवापदस्यापि स्वार्थत्यागेनान्यार्थ-
तात्पर्यावगमात् । व्रतनिषिद्धरात्रिपारणप्रतिषेधस्यैवार्थत्वेनार्धरात्रेऽपि
पारणं सुकरं किमुत ततः प्रागरात्राविति व्याख्येयम् । यदि तु
रोहिणीव्रतं नक्षत्रमात्रव्रतं तदाऽपि रात्रौ मुख्यगौणपक्षाश्रयेण पा-
रणं कैमुतिकन्यायव्याख्यानात् । महानिशातः प्रागन्यतरान्ता-
लाभे तु रात्रिपारणनिषेधातिक्रमस्य निर्वाजत्वात् ‘तिथ्यन्ते चो-
त्सवान्ते च’ इति वाक्याज्जागरान्ते दिवैवेति न द्वयोर्विरोध इति तु
केचित् । वस्तुतस्तु रात्रिपारणनिषेधवाक्याविरोधेनैव व्याख्यानं
सम्भवति । अर्धरात्रे यदा तिथ्यृक्षयोश्छेदस्तदाऽपरेऽहनि पारण-
मिति ह्यन्वयः । अर्धरात्रेऽपरेऽहनीति तु नान्वयः । एकं पदमेकत्रा-
न्वितं विना बलवदनुपपत्तिमन्यत्र नान्वेतीति न्यायात् । “एकैक
मन्यांश्चमसांश्चमसिनो भक्षयेति अर्थतस्य हारियोजनस्य सर्वे एव
लिप्सन्ते” इत्यत्र चमसिपदस्य हारियोजनान्वयवारणाय तन्न्या-
यस्य तृतीये व्युत्पादितत्वात् । तत्र निश्चयपीत्यपिश्च स्वार्थत्यागे-
नान्यार्थपरत्वात्कैमुतिकन्यायाद् दिवैव पारणार्थः । वस्तुतो रोहि-
णीनक्षत्रमात्रव्रत एव तेन रात्रिपारणा बोध्यते ।

‘सर्वेव्वेवोपवासेषु दिवा पारणमिष्यते ।

अन्यथा पुण्यहानिः स्यादृते धातृक्षपारणात् ॥’

इति वचनात् । धारणपारणमिति पाठ आहारं त्रिना शरीर-
स्य धारणम्=उपवासः, तदुत्तरदिने चतुर्थकालभोजनविधिना
विहितं भोजनं=पारणम् । व्रतविशेष इत्यर्थ इति तु केचित् । ग्रन्थ-
स्त्वित्यं योज्यः—परदिने अष्टम्यादिमध्ये पारणाप्राप्तौ ‘अतोऽन्य-

अशक्तौ तु—

‘तिथ्यन्ते तिथिभान्ते वा पारणं यत्र चोदितम् ।

यामत्रयोर्ध्वगामिन्यां प्रातरेव हि पारणा ॥’

स एवोत्सवान्तः—

*‘तिथ्यन्ते वो*त्सवान्ते वा व्रती कुर्वीत पारणम् ।’

इति कालादर्शांक्तेश्चेति सङ्क्षेपः ॥

अष्टम्यां विशेषो हेमाद्रौ भविष्ये—

‘*ततोऽष्टम्यां तिलैः स्नातो नद्यादौ विमले जले ।

था पारणायाम्’ इत्यादिदर्शनादन्तापेक्षायामुभयान्तो मुख्यः ।
तिथिरष्टगुणमिति वचनात् । अन्यतरान्तस्तु गौणः । ‘भान्ते, कुर्या-
त्तिथेर्वापि’ इति वचनात् अथ वा यदि वोभयान्तोऽन्यतरान्तो वा
रात्रौ तदाऽप्यपरेऽहन्येव दिवैव तिथ्यृक्षयोरिति वचनात् । तत्रार्ध-
रात्रशब्दस्य रात्र्यर्थकत्वात् । तवापि यत्रार्धरात्रात्प्रागुभयान्त-
स्तत्रार्धरात्रवारणाय तथैव व्याख्येयत्वात् । सर्वेष्विति प्रतीक-
धारणं तेनान्यविषयमित्यस्य दर्शितश्लोकान्तर्गतम् ‘ऋते धातृक्ष-
पारणम्’ इत्येतन्नैतदुपवास विषयं किन्तु केवलरोहिण्युपवास-
विषयमित्यर्थः । मुख्येति यत्रान्यतरान्ते गौणकाले दिवा उभयान्तो
मुख्यकालस्तु रात्रौ तत्रान्यतरान्ते गौणकाले एकवाक्यताद्वारा
मुख्यत्वप्रत्ययार्थमित्यर्थः । तत्त्वं त्वित्यादि तु मतान्तरमिति
*तिथ्यन्ते=अन्यतरान्ते । *उत्सवान्ते=जागरान्ते । एकतरा-
विगमेऽपि शेषिविरोधापत्तिवारणाय । एतदेव

‘तिथ्यन्ते तिथिभान्ते वा पारणं यत्र चोदितम् ।

यामत्रयोर्ध्वगामिन्यां प्रातरेव हि पारणा ॥’

इति गीयते माधवाचार्यैः । उत्सवान्तस्यैव प्रातस्त्वात् या-
मत्रयेत्यशक्तैर्विवरणाच्च । एतन्निर्मूलमेवेति तु विवेचने ।

*तत इति पूर्ववृत्तिनियमाश्च

सुदेशे शोभनं कुर्याद्देवक्याः *सूतिकागृहम् ॥

तन्मध्ये*प्रतिमा स्थाप्या सा चाप्यष्टविधा स्मृता ।

‘सप्तम्यां लघुभुक्कुर्यादन्तर्धानपूर्वकम् ।

उपवासस्य नियमं रात्रौ कृत्वा जितेन्द्रियः ॥’

इत्यादयः । परेद्युः कृतनित्यक्रियः

‘मूर्धः सोमो यमः कालः सन्ध्ये भूतान्यहः क्षपाः ।

पवनो दिक्पतिर्भूमिराकाशं खचरा नगाः ॥

ब्राह्मं शासनमास्थाय कल्पध्वमिह सन्निधिम् ॥’

इति पठेत् । एतदेव सूर्यादिदेवताभ्यो व्रतनिवेदनं गीयते ।

तत आचम्य प्राणानायम्य प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा दर्भपाणिः

फलपुष्पाक्षतं वारिपूर्णं ताम्रपात्रमादाय मासाद्युल्लिख्य श्रीकृष्ण-

प्रीतये पापक्षयार्थं वा जन्माष्टमीव्रतमहं करिष्ये इति सङ्कल्पयेत् ।

सङ्कल्पेऽधिकरणतिथेरुल्लेखः । ततः श्लोकचतुष्टयं पठेत् —

‘वासुदेवं समुद्दिश्य सर्वपापप्रशान्तये ।

उपवासं करिष्यामि कृष्णाष्टम्यां नभस्यहम् ॥

अद्य कृष्णाष्टमीं देवीं नमश्चन्द्रसरोहिणीम् ।

अर्चयित्वापवासेन भोक्ष्येऽहमपरेऽहनि ॥

एनसो मोक्षकामोऽस्मि यद्गोविन्दत्रियोनिजम् ।

तन्मे मुञ्चतु मां त्राहि पतितं शोकसागरे ॥

आजन्म मरणं यावद् यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।

तत्प्रणाशय गोविन्द प्रसीद परमेश्वर ॥’ इति ।

ततः पात्रस्थं जलं क्षिपेत् । तत आह—*ततोऽष्टम्यामिति ।

तिलस्नानं मध्याह्ने प्रातःस्नानस्य वृत्तत्वात् । *सूतिकागृहम्=

पठ्या देव्या अधिष्ठितं गृहम् । *प्रातिमेति । प्रतिमायामग्न्यु-

त्तारणसंस्कारं कुर्यात् । स च ऋग्वेदे—‘अग्निः सप्तिं वाजम्भरं

ददाति’ इति सूक्तमग्निपदहीनं पठित्वा अग्निपदसहितं पठन् स-

काञ्चनी राजती ताम्री पैत्तली मृन्मयी तथा ॥
 वार्क्षी मणिमयी चैव वर्णकैर्लिखिताऽथवा ।
 सर्वलक्षणसंपूर्णा पर्यङ्के च पटावृते ॥
 देवकीं तत्र चैकस्मिन्प्रदेशे सूतिकागृहे ।

न्तर्तां जलधारां पातयेदिति । प्रतिमापूजनं चाकृतप्राणप्रतिष्ठाया-
 स्तस्याः प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा कार्यम् ।

‘प्रतिमायाः कपोलौ द्वौ स्पृष्ट्वा दक्षिणपाणिना ।
 प्राणप्रतिष्ठां कुर्वीत तस्यां देवस्य वा हरेः ॥
 अकृतायां प्रतिष्ठायां प्राणानां प्रतिमासु च ।
 यथापूर्वं तथा भावः स्वर्णादीनां न देवता ॥
 अन्येषामपि देवानां प्रतिमास्वपि पार्थिव ।
 प्राणप्रतिष्ठा कर्त्तव्या तस्यां देवत्वसिद्धये ॥
 वासुदेवस्य बीजेन तद्विष्णोरित्यनेन च ।
 तथैव हृदयेऽङ्गुष्ठं दत्त्वा शश्वच्च मन्त्रवित् ॥
 एभिर्मन्त्रैः प्रतिष्ठां तु हृदयेऽपि समाचरेत् ।
 अस्मै प्राणाः प्रतिष्ठन्तु अस्मै प्राणाः क्षरन्तु च ॥
 अस्मै देवत्वसङ्ख्यायै स्वाहेति यजुरीरयेत् ।
 अङ्गमन्त्रैरङ्गिमन्त्रैर्वैदिकैरित्यनेन च ॥
 प्राणप्रतिष्ठां सर्वत्र प्रतिमासु समाचरेत् ।’

बीजेन=मूलमन्त्रेण ।

‘प्रणवादिनमोऽन्तं च चतुर्थ्यन्तं च सत्तम ।

देवतायाः स्वकं नाम मूलमन्त्रः प्रकीर्तितः ॥’

इति तल्लक्षणम् । यदा स्वहृदये पूजा क्रियते तदा हृदयेऽङ्गुष्ठं द-
 त्त्वा मन्त्राः पठनीयाः । प्रतिमायां तु कपोलौ स्पृष्ट्वेति विशेषः ।
 एतच्च श्रीकृष्णमभिप्रेत्य देवक्यादिप्रतिमासु अग्न्युत्तारणान्तरं
 तत्तन्मूलमन्त्रान् वैदिकमन्त्रांश्च पठेत् । अस्मै इत्यस्य स्थाने चतु-

*प्रसूतां च प्रसूतां च स्थापयेन्मञ्चकोपरि ॥
 *मां तत्र बालकं सुप्तं पर्यङ्के स्तनपायिनम् ।
 यशोदां तत्र चैकस्मिन्प्रदेशे सूतिकागृहे ॥
 तद्वच्च कल्पयेत्पार्थ प्रसूतवरकन्यकाम् ।
 कश्यपो वसुदेवोऽयमदितिश्चैव देवकी ॥
 शेषो वै बलभद्रोऽयं यशोदा क्षितिरेन्वभूत् ।
 नन्दः प्रजापतिर्दक्षो गर्गश्चापि चतुर्मुखः ॥
 *गौर्धनुः कुञ्जरश्चैव दानवाः शस्त्रपाणयः ।
 लेखनीयाश्च तत्रैव कालियो यमुनाहरे ॥
 *इत्येवमादि यत्किञ्चिच्छब्दयते चरितं मम ।
 लेखयित्वा प्रयत्नेन *पूजयेद्भक्तितत्परः ॥
 मन्त्रेणानेन कौन्तेय देवकीं पूजयेन्नरः ।

ध्वन्यन्तं तत्तदेवतानामयुक्तं स्वाहान्तं मन्त्रं पठन् प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात् ।
 प्रसूतां=देवकीम् । *प्रसूतां=संजातक्षीराम् । *मां तत्रेति ।
 ध्याने उपयोगः ।

*गौरिति । एते च मोहितास्तत्र लेख्याः ।

‘तत्र कंसनियुक्ताश्च मोहिता योगनिद्रया ।’

इति वाक्यशेषात् । गोपादयस्त्वत्रामोहिता लेख्या इत्यर्थः ।
 लेखश्च काश्चन्यादिप्रतिमाभिर्विकल्पते प्रतिमात्वात् । पूर्वोक्तस्यास्या-
 वश्यकत्वमाह- *इत्येवमिति । *पूजयेदिति । पूजा च प्राणप्र-
 तिष्ठोत्तरं कार्या । ताम्बूलदक्षिणा च पूजासादृश्याय विनोद्वासन-
 मुपचारान्निवेदयेत् । उद्वासनं तु परेऽहि कार्यम् । तत्र देवकीं वसु-
 देवं यशोदां नन्दं सुप्तश्रीकृष्णं बलदेवं चाण्डिकां च पृथक्तत्त्वनाम-
 मन्त्रेण पर्यङ्कादेः प्रतिमादेश्चाशक्तौ फलेषु असतपुञ्जेषु वा पूजयेत् ।

‘कुर्यात्पूजां विधिज्ञश्च सर्वपापापनुत्तये ।

देवक्यै वसुदेवाय वासुदेवाय चैव हि ॥

*गायद्भिः किन्नराद्यैः सततपरिवृता वेणुवीणानिनादैः
शृङ्गारादर्शकुम्भप्रवरवृत्तरैः किंकरैः सेव्यमाना ।
पर्यङ्के स्वास्तुते या मुदिनतरमुखी पुत्रिणी सम्यगास्ते,
सा देवी देवमाता जयति सुतनया देवकी कान्तरूपा ॥
पादौ संवाहयन्ती श्रीर्देवक्याश्चरणान्तिके ।
निषण्णा पङ्कजे पूज्या नमो देव्यै श्रिये इति ॥

बलदेवाय नन्दाय यशोदायै पृथक् पृथक् ॥'

इति भविष्योत्तरात् । श्रियं च 'नमो देव्यै श्रियै' इति मन्त्रेण ।
अन्येषां तु विशिष्यमन्त्रानुक्तावपि 'गर्गाद्यावाहितदेवताभ्यो नमः'
इति मन्त्रेणापि । *गायद्भिरिति ध्यानम् । भविष्ये एकवच-
नमन्त्रा दर्शिताः ।

'विध्यन्तरमपीच्छन्ति केचिदत्रैव सूरयः' ।

इत्युक्त्वा

'योगेश्वराय देवाय योगानां पतये विभो ।

योगोद्भवाय निखाय गोविन्दाय नमो नमः ॥'

इति स्नाने,

'यज्ञेश्वराय यज्ञाय तथा यज्ञोद्भवाय च ।

यज्ञानां पतये नाथ गोविन्दाय नमो नमः ॥'

इति धूपादौ,

'विश्वेश्वराय विश्वाय तथा विश्वोद्भवाय च ।

विश्वस्य पतये तुभ्यं गोविन्दाय नमो नमः ॥'

इति नैवेद्ये, गारुडे तु 'यज्ञाय यज्ञेश्वराय यज्ञपतये यज्ञसम्भ-
वाय गोविन्दाय नमो नमः' इत्यर्घ्ये 'धर्माय धर्मेश्वराय धर्मपतये
धर्मसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः' इति स्वाहान्तस्तिलहोमे,
'सोमाय सोमेश्वराय सोमपतये सोमसम्भवाय नमोनमः' इति चन्द्र-

*अर्धरात्रे वसोर्धारां पातयेद् शुडसर्पिषा ।
 *नाडीवर्धापनं षष्ठी नाधादेः करणं मम ॥
 *ततो मन्त्रेण वै दद्याच्चन्द्रायाध्वं समाहितः ।
 शङ्खे तोयं समादाय सपुष्पकुशचन्दनम् ॥
 जानुभ्यां धरणीं गत्वा चन्द्रायाध्वं निवेदयेत् ॥
 क्षीरोदारणवसंभूत अत्रिगोत्रसमुद्भव ।
 गृहाणाध्वं शशाङ्केन्द रोहिण्या सहितो मम ॥
 ज्योत्स्नापते नमस्तुभ्यं नमस्ते ज्योतिषां पते ।
 नमस्ते रोहिणीकान्त अध्वं नः प्रतिगृह्यताम् ॥
 यथा पुत्रं हरिं लब्ध्वा प्राप्ता ते निर्वृतिः परा ।
 तामेव निर्वृतिं देहि सुपुत्रं दर्शयस्व मे ॥
 इति देवक्यध्वः ।
 'ततः पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा यामे यामे प्रपूजयेत् ।
 प्रभाते ब्राह्मणान् शक्त्या भोजयेद्भक्तिमान्नरः ॥'
 'ॐ नमो वासुदेवाय गोब्राह्मणाहिताय च ।
 शान्तिरस्तु शिवं चास्तु इत्युक्त्वा मां विसर्जयेत् ॥'
 इदं प्रतिमासकृष्णाष्टम्यामप्युक्तं मदनरत्ने बह्विपुराणे

पूजार्या मन्त्रा उक्ताः । *अर्धरात्रे इति । ततो गव्यघृतेना-
 ग्नौ वसोर्धारां कुर्यात् । कचिद्दुडसर्पिषेति पाठः । *नाडीति ।
 जातकर्मनालच्छेदनपट्टीपूजानामकर्मादीनि संक्षेपेण । *तत इति ।
 चन्द्रोदये प्रतिमादौ रोहिणीसहितं चन्द्रं सम्पूज्य 'जानुभ्यां धर-
 णीं गत्वा' शङ्खे तोयमित्यादिचन्द्राध्वोत्तरं च

'ज्योत्स्नायाः पतये तुभ्यं ज्योतिषां पतये नमः ।
 नमस्ते रोहिणीकान्त सुधावास नमोऽस्तु ते ॥
 नमो मण्डलदीपाय शिरोरत्नाय धूर्जटेः ।

कलाभिर्वर्धमानाय नमश्चन्द्राय चारवे' ॥

इति मन्त्राभ्यां प्रणमेत्, देवक्यर्घ्योत्तरं देवकीं च प्रणमेत् ।
देवक्यर्घ्यो नावश्यक इति केचित् । ततः—

‘अनघं वामनं शौरिं वैकुण्ठं पुरुषोत्तमम् ।
वासुदेवं हृषीकेशं माधवं मधुसूदनम् ॥
चाराहं पुण्डरीकाक्षं नृसिंहं दैत्यसूदनम् ।
दामोदरं पद्मनाभं केशवं गरुडध्वजम् ॥
गोविन्दमच्युतं कृष्णमनघं चापराजितम् ।
अधोक्षजं जगद्धीजं सर्गस्थित्यन्तकारणम् ॥
अनादिनिधनं विष्णुं त्रिलोकेशं त्रिविक्रमम् ।
नारायणं चतुर्बाहुं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥
पीताम्बरधरं नित्यं वनमालाविभूषितम् ।
श्रीवत्साङ्गं जगत्सेतुं श्रीकृष्णं श्रीधरं हरिम् ॥
प्रपद्येऽहं सदा देवं सर्वकामप्रसिद्धये ।
प्रणमामि सदा देवं वासुदेवं जगत्पतिम् ॥

इति मन्त्रैः स्वनामकीर्तनपूर्वकं प्रणम्य

ब्राहि मां सर्वलोकेश हरे संसारसागरात् ।
ब्राहि मां सर्वपापघ्न दुःखशोकार्णवात्प्रभो ॥
सर्वलोकेश्वर ब्राहि पतितं मां भवार्णवे ।
देवकीनन्दन श्रीश हरे संसारसागरात् ॥
ब्राहिं मां सर्वदुःखघ्न रोगशोकार्णवाद्धरे ।
दुर्गतांस्त्रायसे विष्णो ये स्मरन्ति सकृत् सकृत् ॥
सोऽहं देवातिदुर्दृष्ट ब्राहि मां शोकसागरात् ।
पुष्कराक्ष निमग्नोऽहं मायाविज्ञानसागरे ॥
ब्राहि मां देव देवेश त्वत्तो नाऽन्योऽस्ति रक्षिता ।
यद्भालये यच्च कौमारे यौवने यच्च वार्धके ।

तत्पुण्यं वृद्धिमाप्नोतु पापं हर हलायुध ॥'

इति प्रार्थ्य रात्रिशेषं स्तोत्रपुराणश्रवणादिभिरतिवाहयेत् ।
ततः परदिने प्रातः स्नानादिनित्यकृत्यं कृत्वा पुनः सपरिवारं
श्रीकृष्णं यथाविभवं संपूज्य यथाविभवं चण्डिकामहोत्सवं कृत्वा
यथाशक्ति ब्राह्मणान्संपूज्य भोजयित्वा तेभ्यः सुवर्णमेदिनीधेनुव-
स्त्रादि यद्यदिष्टं तत्कृष्णो मे प्रीयतामिति दत्त्वा मां प्रति

यं देवं देवकी देवी वसुदेवादजीजनत् ।

भौमस्य ब्रह्मणो गुप्त्यै तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ॥

ॐ नमो वासुदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।

जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नमः ॥

शान्तिरस्तु शिवं चास्तु इत्युक्त्वा ब्राह्मणान् विसृज्य इष्टैः सह
स्वयं पारणं कुर्यादित्यर्थः । सुजन्म वासुदेवायेति पाठान्तरम् ।
अङ्गदेवताविसर्जनं कार्यम् । श्रीकृष्णप्रतिमादिदानं तु विसर्जनम-
कृत्यैव । एवं श्रीकृष्णप्रतिमाया अर्घ्यत्वे 'ॐ कृष्णाय नमः' इति
मन्त्रेण 'ॐ वासुदेवाय' इति मन्त्रेण वा तद्विसर्जनमपि । उद्यापनं
तु नैतस्यानुक्तत्वात् ।

'यदि बोद्यापनं नोक्तं व्रतानुगुणतश्चरेत् ।'

इत्यादिप्रागुक्तत्वादुद्यापनमावश्यकमिति स्मार्ताः । व्रतभङ्गे-
तूक्तमथवा सम्पूर्णतानुष्ठानं कार्यम् । युधिष्ठिर उवाच—

संपूर्णतामनुष्ठानं व्रतानां च जनार्दन ।

कुरुप्रसादं गुह्यार्थमेतन्मे वक्तुमर्हसि ॥

श्रीकृष्ण उवाच—

साधु साधु महाबाहो कुरुराज युधिष्ठिर ।

रहस्यानां रहस्यं ते कथयामि व्रते तव ॥

किञ्चिद्भ्रमं प्रमादेन यद् व्रतं व्रतिनां व्रतम् ।

तत्संपूर्णं भवेत्सर्वं कृतेनानेन पाण्डव ॥

काञ्चनं रुप्यकं वाऽथ शिल्पिना तु घटापयेत् ।

भगवतस्य यो देवस्तत्स्वरूपं विनिर्मितम् ॥

द्विभुजं पङ्कजारूढं सौम्यं प्रहसिताननम् ।

द्विभुजमितिचतुर्भुजादेरुपलक्षणम् ॥

निष्पादितं शिल्पिना च तस्मिन्नेव दिने पुनः ।

तन्मासे तु पुनः प्राप्ते ब्राह्मणो विधिना गृहे ॥

स्नापयेत्पयसा दध्ना घृतक्षौद्ररसाम्बुभिः ।

गन्धचन्दनपुष्पैश्च पूजां कुर्यात्समाहितः ॥

पूजा चाग्न्युत्तारणप्राणप्रतिष्ठानन्तरं कार्येत्युक्तम् ।

अर्घ्यं प्रदद्यात्तन्नाम्ना मन्त्रेणानेन पाण्डव ।

शरणं वः प्रपन्नोऽस्मि कुरुष्वद्य दयां पुनः ॥

प्रसन्नो भवभीतस्य भिन्नचर्यव्रतस्य च ।

कुरु प्रसादं सम्पूर्णं व्रतं संजायतां मम ॥

तपश्छिद्रं जपश्छिद्रं यश्छिद्रं यज्ञकर्मणि ।

तत्सर्वं त्वत्प्रसादेन सम्पूर्णं जायतां मम ॥

पूर्वदक्षिणपश्चात्सु उत्तरे च वलिं हरेत् ।

सपर्यधस्तात्सर्वेभ्यो दिक्पालेभ्यो नमो नमः ॥

इदमर्घ्यमिदं पाद्यं तेभ्यस्तेभ्यो नमो नमः ॥

पादौ च जानुनी चैव कटिं शीर्षं च वक्षसि ॥

कुक्षिं तु हृदयं पृष्ठं वाक्क्षुश्च शिरोरुहान् ।

पूजयित्वाऽस्य देवस्य ततः पश्चात् क्षमापयेत् ॥

पूजितस्त्वं यथाशक्त्या नमस्तेऽस्तु सुरोत्तम ।

ऐहिकामुष्मिकीं देव कार्यासिद्धिं दिशस्व मे ॥

एवं क्षमापयित्वा तु देवं साष्टाङ्गमानमेत् ।

तन्मूर्तिं चापि विप्राय विधिवत् प्रतिपादयेत् ॥

स्थित्वा पूर्वमुखो विप्रो गृहीयादर्धपाणिना ।

दर्भयुक्तेन पाणिनेत्यर्थः ।

*प्रतिमासं च ते पूजामष्टम्यां यः करिष्यति ।

विप्रहस्ते प्रयच्छेत् दाता चैवोत्तरामुखः ॥

मन्त्रेणानेन कौन्तेय सोपवासः प्रयत्नतः ।

इदं व्रतं मया खण्डं कृतमासीत्पुरा द्विज ॥

तत्सर्वं पूर्णमेवास्तु तव मूर्तिप्रदानतः ।

वाक्यं पूर्णमतो ब्रूयाद् व्रतेनानेन ते पुरा ॥

सम्पूर्णं स्यात्प्रसादेन तव पूर्णं मनोरथाः ।

ब्राह्मणा यत्प्रभाषन्ते तन्मन्यन्ते दिवौकसः ॥

सर्वदेवमया विभा न तद्वचनमन्यथा ।

जलाधिः क्षारतां नीतः पावकः सर्वभक्षताम् ॥

सहस्रनेत्रः शक्रोऽपि कृतो विप्रैर्महात्मभिः ।

ब्राह्मणानां तु वचनाद् ब्रह्महत्या विनश्यति ॥

अश्वमेधफलं साग्रं लभन्ते नात्र संशयः ।

व्यासवाल्मीकिवचनात्पराशरसिष्ठयोः ॥

गर्गगौतमधौम्यात्रिकश्यपाङ्गिरसस्तथा ।

वचनान्नारदादीनां पूर्णं भवतु मे व्रतम् ॥

एवं विधिविधानेन गृहीत्वा ब्राह्मणो व्रजेत् ।

दाता तत्प्रेषयेत्सर्वं ब्राह्मणस्य गृहं स्वयम् ॥

ततः पञ्चमहायज्ञान्निर्वपेद्भोजनादिकम् ।

एवं यः कुरुते भक्त्या व्रतमेत्तन्नरोत्तम ॥

तस्य सम्पूर्णतां याति तद्व्रतं यत्पुरा कृतम् ।

खण्डं सम्पूर्णतां याति प्रसन्ने व्रतदैवते ॥

भग्नानि यानि मदमोहवशाद् गृहीत्वा

जन्मान्तरेष्वपि नरेण समत्सरेण ।

सम्पूर्णपूजनपरस्य पुरो भवन्ति

सर्वव्रतानि परिपूर्णफलप्रदानि ॥' इति ।

*प्रतिमासं चेति । चण्डिकां, प्रति श्रीकृष्णवाक्यम् । आर-

मम चैवाखिलान्कामान्सु संप्राप्स्यत्यसंशयम् ॥'

तथा—

‘अनेन विधिना यस्तु प्रतिमासं नरेश्वर ।

करोति वत्सरं पूर्णं यावदागमनं हरेः ॥

दद्याच्छस्यां सुसंपूर्णां गोभी रत्नैरलंकृताम् ॥’

इति जन्माष्टमीव्रतम् ॥

भाद्राभावास्यायां कुशग्रहणमुक्तं हेमाद्रौ हारीतेन-

‘*मासे नभस्यभावास्या, तस्यां दर्भोज्ञयो मतः ।

म्भस्त्वस्य रोहिणीयुताष्टम्याम् । अत्रोत्पन्नावस्थितचतुर्भुजबालस्वरूपश्रीकृष्णाया देवक्याः प्रतिमा, तत्र श्रीकृष्णपूजादि, देवक्यर्घ्यः, प्रतिमादानादि ।

‘ततः पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा यामे यामे प्रपूजयेत् ।’ इति ।

सुवासिनीनामपि एतद्व्रते अधिकारः । अयं विशेषः—उक्तपूजोत्तरमरुणोदये रक्तवस्त्रं परिधाय स्वां स्वां प्रतिमां गृहीत्वा नदीतीरं, महत्सरो वा गत्वा तत्र स्वयं स्नात्वा प्रतिमां स्नापयित्वा किञ्चिद्बिहस्य सह प्रतिमया स्वं स्वं गृहमागत्य मध्वाज्यमरिचेक्षुविकारसंस्कृतं यवान्नं बन्धुभिः सह भुञ्जीरन्निति । पञ्चमृत्तिकापूजायां जन्माष्टम्यां मृत्तिकागोकुलपूजा कार्या । इति जन्माष्टमी ।

*मासे इति । यत्तु शङ्कः—

‘अमायां चैव न छिन्द्यात्कुशांश्च समिधस्तथा ।’

इति, तत्तत्कालकर्मातिरिक्तपरम् ।

‘कुशान् काशांश्च दूर्वाद्यान् गवार्थं च तृणादिकम् ।

निषिद्धे चापि गृह्णीयादमात्रेऽस्याहनि द्विजः ॥’

इति जाबाल्युक्तेः । वनस्पतिसंज्ञकमुहूर्ते च निषेधः ‘वनस्पतिगते सोमे’ इति वक्ष्यमाणवचनात् । मरीचिः—

‘आर्द्रान् लुनीयाद्रात्रौ च लुनीयाद्वापि सन्ध्ययोः ।’

*अयातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः ॥'

नभः=आवणः । तेन दर्शान्तमासे जन्माष्टम्यनन्तरं दर्शो लभ्यते । *मदनरत्ने तु-

‘मासे नभस्येऽमावास्या, तस्यां दर्भोच्चयो मतः ।’

इति मरीचिवाक्यमुक्तम् । नभस्यो=भाद्रपदः । तेन महालयान्तर्गतदर्शो लभ्यते । गौणमुख्यचान्द्राभ्यामेक एव दर्श इत्यन्ये ॥

भाद्रपदशुक्लतृतीयायां हरितालि(१)काव्रतम् । तत्र परा ग्राह्या ।

‘मुहूर्तेमात्रसत्त्वेऽपि दिने गौरीव्रतं परे ।

शुद्धाधिकायामप्येवं गणयोगप्रशंसनात् ॥’

पादौ—

‘न दर्भानुद्धरेच्छूद्रो न पिवेत्कापिलं पयः ।’

*अयातयामाः=उपयुक्ताः अपि अपवादं विहायान्यत्र प्रयोज्याः ।

समित्पुष्पकुशादीनां द्वितीयः प्रहरो मतः ।

इत्युक्तेस्तद्यापिनी अमा ग्राह्या, अधिकपत्रे । *मदनरत्ने त्विति तु नाऽरुचिः । शुक्लादिकृष्णादिमासभेदेन एकस्यैव चान्द्रस्य ग्रहीतुं शक्यत्वात् ।

भाद्रशुक्लप्रतिपदि रुद्रव्रतं, तत्र पूर्वविद्धा ग्राह्या ।

‘रुद्रव्रतेषु सर्वेषु कर्तव्या सम्मुखी तिथिः ।

(१) हरितालिकेति । एतदन्वर्थकं नाम ‘आलिभिर्हरिता यस्मात्तस्मात्सा हरितालिका ।’ इति वचनात् । अत्र च भवानीशिवयोः पूजा, मन्त्रः ‘मन्दारमालाङ्गुलितालकायै कपालमालाङ्कितशेखराय । दिव्याम्बरायै च दिगम्बराय नमः शिवायै च नमः शिवाय ॥’ इति तत्कथायामुक्तः ।

इति माधवोक्तेः । चतुर्थीयुक्तायां फलाधिक्यम् ।
माधवीये आपस्तम्बः—

‘चतुर्थीसहिता या तु सा तृतीया फलप्रदा ।

अवैधव्यकरा स्त्रीणां पुत्रपौत्रप्रवर्धिनी ॥’

द्वितीयायोगे प्रत्यवायमाह स एव—

‘द्वितीयाशेषसंयुक्तां या करोति विमोहिता ।

सा वैधव्यमवाप्नोति प्रवदन्ति मनीषिणः ॥’ इति ।

‘आद्या मधुस्रावणिका कज्जली हरितालिका ।

चतुर्थीमिश्रिता स्त्रीभिर्दिवानक्ते विधीयते ॥

तृतीया नभसः शुक्ला मधुस्रावणिका स्मृता ।

भाद्रस्य कज्जली कृष्णा, शुक्ला च हरितालिका ॥’

इति दिवोदासोदाहृतवचनाच्च ॥

*भाद्रशुक्लचतुर्थी मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या ।

‘प्रातः शुक्लतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेन्मृप ।’

इति हेमाद्रौ भविष्ये तत्रैव पूजोक्तेः । मदनरत्नेऽप्येव-

अन्येषु व्रतकल्पेषु यथोद्दिष्टामुपावसेत् ॥’

इति ब्रह्मवैवर्तात् । आद्या=परेद्युरौदयिकी, मधुस्रावणिकेत्यत्र
दन्यः सकारो न तु तालव्यः शकारः । मधुस्रावाख्येत्युक्तेः ।

*दिवानक्ते=अहोरात्रसाध्ये व्रते । *भाद्रस्येति ‘नभसः कज्जली कृष्णा’ इति दिवोदासपाठाच्छ्रावणकृष्णतृतीया कज्जली-
ति कृत्यरत्नावली ।

वरदेति ।

‘सुरासुरानाप्नुवतो गणेशं बुद्धिपूर्वकम् ।

तस्यां प्रादाद्वरं यस्मात्तस्माद्वरचतुर्थिका ॥’

इति पुराणान्तरे तद्विवरणात् ।

*अंशेनोति । परेद्युरधिकव्याप्तौ परेद्युराधिक्यादिति के-

म् । परादिने एवांशिनः साकल्येन वा मध्याह्नव्या-
प्त्यभावे सर्वपक्षेषु पूर्वाग्राह्या । तथा च बृहस्पतिः—

‘चतुर्थी गणनाथस्य मातृविद्धा प्रशस्यते ।

मध्याह्नव्यापिनी चेत्स्यात्परतश्चत्परेऽहनि ॥’ इति ।

‘मातृविद्धा प्रशस्ता स्याच्चतुर्थी गणनायके ।

मध्याह्ने परतश्चेत्स्यान्नागविद्धा प्रशस्यते ॥’

इति माधवीये स्मृत्यन्तराच्च । तत्र गणेशरूपं स्कान्दे—

‘एकदन्तं शूर्पकर्णं नागयज्ञोपवीतिनम् ।

पाशाङ्कुशधरं देवं ध्यायेत्सिद्धिर्वि(१)नायकम् ॥’ इति ।

इयं रविर्धामयोरतिप्रशस्ता ।

‘भाद्रशुक्लचतुर्थी या भौमेनार्केण वा युता ।

महती साऽत्र विघ्नेशमर्चित्वेष्टं लभेन्नरः ॥’

इति निर्णयामृते वाराहोक्तः ।

अत्र चन्द्रदर्शनं निषिद्धम् । तथाचापराकं मार्कण्डेयः—

‘*सिंहादित्ये शुक्लपक्षे *चतुर्थ्या चन्द्रदर्शनम् ।

चित् । या तु पूर्वेषुः किञ्चिन्मध्याह्नं व्याप्य परेषुः कृत्स्नं म-
ध्याह्नं व्याप्नोति सा परा; संपूर्णकर्मकालव्याप्तेः । संदिग्धे हि ‘मा-
तृविद्धा प्रशस्यते’ ‘मातृविद्धा प्रशस्ता स्यात्’ इत्यादीनि प्रवर्तन्ते ।

*सिंहादित्ये इति । कन्यादित्यसिंहादित्यशब्दयोः चान्द्रो
भाद्रपद इत्यर्थः । *चतुर्थ्यामिति । अत एव कृत्यरत्नाच-

(१) अत्र ‘सून्मयादिमूर्ती प्राणप्रतिष्ठापूर्वकं विनायकं षोडशोप-
चारैः संपूज्यैकमोदकेन नैवेद्यं दत्त्वा सगन्धा एकविंशतिदूर्वा गृही-
त्वा—‘गणाधिपायोमापुत्रायाघनाशनाय विनायकायेशपुत्राय सर्वसि-
द्धिदायैकदन्तायैभवक्त्राय मूपकवाहनाय कुमारगुरवे’ इति दशनाम-
भिर्दूर्वयोर्द्वयं द्वयं समर्प्याविशिष्टामेकां दूर्वासुक्तदशनामभिः समर्पयेत् ।
दश मोदकान् विप्राय दत्त्वा दश स्वयं भुञ्जीत’ इति संक्षेपतः पू-
जाविधिर्धर्मसिन्धुव्युक्तः । विस्तरस्तु व्रतराजादिग्रन्थेभ्योऽवगन्तव्यः ।

मिथ्याभिदूषणं कुर्यात्तस्मात्पश्येन्न तं तदा ॥

चतुर्थ्या न पश्येदित्यन्वयः । प्रधानक्रियान्वयला-
भात् । तेन चतुर्थ्यामुदितस्य पञ्चम्यां न निषेधः ।
गौडा अप्येवमाहुः । पराशरोऽपि—

‘कन्यादित्ये चतुर्थ्या तु शुक्ले चन्द्रस्य दर्शनम् ।

मिथ्याभिदूषणं कुर्यात्तस्मात्पश्येन्न तं तदा ॥

तद्दोषशान्तये सिंहः प्रसेनामिति वै पठेत्’ । इति ।

श्लोकस्तु विष्णुपुराणे—

‘सिंहः प्रसेनमवधीत्सिंहो जाम्बवता हतः ।

सुकुमारक मा रोदीस्तव ह्येषः स्यमन्तकः ॥’ इति ॥

भाद्रपदशुक्लपञ्चमी=ऋषिपञ्चमी । सा मध्याह्नव्या-
पिनी ग्राह्या ।

‘पूजाव्रतेषु सर्वेषु मध्याह्नव्यापिनी तिथिः ।’

इति माधवीये हारीतोक्तः । दिनद्वये तत्त्वे *हेमा-
द्रिसते परा । ‘सिता परयुता स्यात्पञ्चमी’ इति दीपि-

त्याम्—

‘पञ्चाननगते भानौ पक्षयोरुभयोरपि ।

चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रो नेक्षितव्यः कदाचन ॥’

इति तिथितत्त्ववाक्ये चतुर्थ्या नेक्षितव्य इति सम्बन्ध इति
व्याख्यातम् । दिवादर्शने च न दोषः । सकृत्पाठेऽपि तन्निवृत्तिः ।
पाठश्च प्राङ्मुखेनोदङ्मुखेन वा कार्यः । तथा च पुराणान्तरम्—

‘ततश्चतुर्थ्यां रात्र्यां तं प्रमादाद्वीक्ष्य मानवः ।

पठत्पौराणिकं वाक्यं प्राङ्मुखो वाऽप्युदङ्मुखः ॥’ इति ।

सिंहः प्रसेनमिति मन्त्रेणामन्त्रितं जलं पिबेत्, स्यमन्तको-
पाख्यानं च श्रोतव्यमाचारादिति स्मार्ताः ।

*हेमाद्रीति । तत्त्वं तु सामान्यनिर्णये दर्शितम् । वस्तुत-

कोक्तेः । माधवमते पूर्वा । 'सर्वत्र पञ्चमी पूर्वा' इत्युक्तेः ।
युग्मवाक्यान्निर्णयस्तु युक्तः । ऋषिपञ्चमी षष्ठीयुतैवेति
दिबोदासः । *अत्र ऋषीन्प्रतिमासु पूजयित्वाऽकृष्टभू-

स्तु मध्यान्हव्यापिनी ग्राह्या ।

‘पूजाव्रतेषु सर्वेषु मध्यान्हव्यापिनी तिथिः ।’

इतिवचनात् मनुष्यदैवत्यत्वाच्च । मध्याह्नव्याप्त्या निर्णयाभावे
तु पूर्वविद्धा ग्राह्या युग्मवाक्यात् । *अत्रेति ।

‘नभस्ये शुक्लपक्षे तु यदा भवति पञ्चमी ।

नद्यादिषु तदा स्नानं कृत्वा नियममेव च ॥

विधाय नित्यकर्मादि गत्वा द्वारवतीमृषीन् ।

(द्वारवती=अग्निहोत्रशाला धूमनिर्गमनद्वारैर्वहुभिर्वृतत्वात् ।)

स्नापयेद्विधिवद्भक्त्या पञ्चामृतरसैः शुभैः ॥

चन्दनागरुकपूरैर्विलिप्य च सुगन्धिभिः ।

पूजयेद्विधैः पुष्पैर्गन्धधूपादिदीपकैः ॥

समाच्छाद्य तथा वस्त्रैः सोपवीतैर्यथाविधि ।

ततो नैवेद्यसंपन्नमर्घ्यं दद्याच्छुभैः फलैः ॥

कश्यपोऽत्रिर्भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ गौतमः ।

जमदग्निर्वसिष्ठश्च सप्तैते ऋषयः स्मृताः ॥

गृहीतार्घ्यं मया दत्तं तुष्टा भवत सर्वदा ।’ इति ।

‘अकृष्टपृथिवीजातशाकाहारं प्रकल्पयेत् ।

शयीत ब्रह्मचर्येण ऋषीन् ध्यात्वा समाहितः ॥

अनेन विधिना सप्त वर्षाणि व्रतमाचरेत् ॥’

इति च ब्राह्म्यात् । अत्र ब्राह्मण्यादीनां सर्वासामधिकारः ।

‘ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या शूद्रा वाऽपि वरानने’ ।

इति ब्राह्म्यात् ।

भाद्रशुक्लपष्ठी=सूर्यपष्ठी । सा परयुता, युग्मवाक्यात् ।

मिजशाकेन वर्तनम् । एवं सप्तवर्षाणि कृत्वा सप्तकुम्भेषु
प्रतिमाः सम्पूज्य परेऽहि तत्तन्मन्त्रेणाष्टोत्तरशतं तिला-
म्बुत्वा सप्त ब्राह्मणान्भोजयेत्' इति निर्णयामृते ॥

भाद्रशुक्लषष्ठी=सूर्यषष्ठी । सा सप्तमीयुतैवेति दि-
वोदासः ।

‘शुक्ले भाद्रपदे षष्ठ्यां स्नानं भास्करपूजनम् ।

प्राशनं पञ्चगव्यस्य अश्वमेधफलाधिकम् ॥’

इति वचनात् । कल्पतरौ भविष्ये—

‘येयं भाद्रपदे मासि षष्ठी स्याद्भरतर्षभ ।

‘शुक्ले भाद्रपदे षष्ठ्यां स्नानं भास्करपूजनम् ।

प्राशनं पञ्चगव्यस्य अश्वमेधशताधिकम् ॥’

भविष्ये—

‘येयं भाद्रपदे मासि षष्ठी स्याद्भरतर्षभ ।

योऽस्यां पश्यति गाङ्गेयं दक्षिणापथवासिनम् ॥

ब्रह्महत्यादिपापैस्तु मुच्यते नात्र संशयः ।’

गाङ्गेयं=स्वामिकार्तिकम् ।

इयमेव भौमवारे विशाखावैधृतियोगे चम्पाषष्ठी । तदुक्तं स्कान्दे—

‘षष्ठी भाद्रपदे शुक्ला वैधृतेन समन्विता ।

विशाखाभौमवाराभ्यां सा चम्पेतीह कीर्तिता ॥

पञ्चम्यामेकभक्ताशीर्चम्पाषष्ठ्यामुपोषितः ।

रथे दलद्वादशके पूजयेत्सूर्यदेवताम् ॥

आदित्यस्तपनः पूषा भानुमान् भानुरर्यमा ।

विश्वचक्रोऽशुमान् देवः सहस्रांशुर्विनायकः ॥

सूरः सूर्यः खगः कर्ण्यमादित्यः प्राग् दलादिषु ।

तपनादींश्च संपूज्य सप्तम्यां जुहुयान्तिलान् ॥’ इति ।

देव इति विशेषणम् । रोगनिवृत्त्यर्थमिदं व्रतमिति प्रतीमः ।

योऽस्यां पश्यति गाङ्गेयं दक्षिणापथवामिनम् ॥

ब्रह्महत्यादिपापैस्तु मुच्यते नात्र संशयः ॥'

गाङ्गेयः=स्वामिकार्तिकेयः ॥

भाद्रपदशुक्लसप्तम्यां=मुक्ताभरणव्रतम् । नत्र मसमी
पूर्वयुता ग्राह्या । 'पण्मुन्योः' इति युग्मवाक्यात् ।

भाद्रपदशुक्लाष्टमी=दूर्वाष्टमी । सा पूर्वा ग्राह्या ।

'श्रावणी दुर्गनवमी दूर्वा चैव हुताशनी ॥

*पूर्वविद्धा तु कर्तव्या शिवरात्रिर्धर्दिनम् ॥'

इति हेमाद्रौ बृहद्यमोक्तेः ।

'शुक्लाष्टमी तिथिर्या तु नासि भाद्रपदे भवेत् ।

दूर्वाष्टमी तु सा ज्ञेया नोत्तरा सा विधीयते ॥'

इति पुराणसमुच्चयाच्च । *यत्तु—

'मुहूर्ते रौहिणेऽष्टम्यां पूर्वा वा यदि वा परा ।

दूर्वाष्टमी तु सा कार्या ज्येष्ठां मूलं च वर्जयेत् ॥'

इति तत्रैवापरार्कं उक्तम्, तत् पूर्वदिने* ज्येष्ठादियोगे
द्रष्टव्यम् ।

'दूर्वाष्टमी सदा त्याज्या ज्येष्ठामूलक्षसंयुता ।'

*पूर्वेलि । 'शुक्लपक्षेऽष्टमी चैव' इत्यस्यापवादः । हुताशनी=
होला, बहिव्रततिथिर्वा; रम्भा तृतीयेत्यन्ये । दूर्वाव्रते भाद्रशुक्लाष्टमी
पूर्वा ग्राह्येत्युक्तं तत्रैव । भाद्रशुक्लाष्टमी ज्येष्ठामूलशून्यरौहिणमुहूर्-
तव्यापिनी ग्राह्येति दर्शयति—*यत्तु मुहूर्ते इति । विवेचन-
कृतस्तु दूर्वाव्रतं ज्येष्ठामूलयोगरहितायां सिंहस्थे सूर्येऽगस्त्येऽनु-
दिते मध्याह्नव्यापिन्यां कार्यमित्याहुः । *पूर्वदिने इति ।
रौहिणे मुहूर्ते इति शेषः । यत्र दिनद्वये रौहिणे मुहूर्तेऽष्टमी पूर्व-
दिने च ज्येष्ठादियोगस्तत्रेति यावत् । दिनद्वये रौहिणे ज्येष्ठादि-
योगे पूर्वैव 'श्रावणी दुर्गनवमी' इति वचनात् । एवं परदिने

तथा—

‘ऐन्द्रर्क्षे पूजिता दूर्वा हन्त्यपत्यानि नान्यथा ।

भर्तुरायुर्हरा मूले तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥’

इति तत्रैव तन्निषेधात् । इदमगस्त्योदये कन्यार्के च न कार्यम् ।

‘शुक्ले भाद्रपदे मासि दूर्वासंज्ञा तथाऽष्टमी ।

सिंहार्क एव कर्तव्या न कन्यार्के कदाचन ॥

सिंहस्थे सोत्तमा सूर्येऽनुदिते मुनिसत्तम ॥’

कर्मकालस्पर्शभावे ज्येष्ठादियोगेऽपि पूर्व्वेव । कर्मकालशास्त्रादिति भावः । ‘कन्यार्के च’इति निषेधो व्यर्थः । “न कन्यार्के कदाचन”इति तु ‘नान्तरिक्षे न दिवि’इतिवत् । यथा कन्यार्के न कदाचन तथा सिंहार्केऽपि अगस्त्योदयानन्तरं नेति वाऽर्थः । लौगाक्षि-
स्त्वन्यत्राप्याह—

‘उद्यानिकाशिवपवित्रकमेघपूजा-

दूर्वाष्टमीव्रतविरूढकजागराणि ।

स्त्रीणां व्रतानि निखिलान्यपि वार्षिकाणि

कुर्यादगस्त्य उदिते न शुभानि लिप्सुः ॥’इति ।

अस्यार्थः—उद्यानिका=उद्याने स्वेष्टदेवतापूजादि, तत्प्री-
त्यर्थं ब्राह्मणभोजनादिरूपव्रतविशेषः । शिवपवित्रकम्=आषाढ-
श्रावण-भाद्रपदान्यतमचतुर्दशीविहितं शिवपवित्रारोपणम् । मेघपूजा=
व्रतविशेषः । दूर्वाष्टमी=भाद्रशुक्लाष्टमी । व्रतविरूढकं=भाद्रशुक्लचतुर्द-
शीविहितं पालीसंज्ञं कदलीव्रतम् । जागरम्=आश्विनपूर्णिमाविहितं
कोजागरम्, कार्तिकशुक्लचतुर्दशीविहितं जागरं वा । अत्रोभयत्रापि
अगस्त्योदयस्यावश्यतया विध्यनवकाशापत्तेर्विकल्पः । वार्षिका-
णि=वर्षासु भवन्ति, न तु वर्षासु भवानि इति । शरदादि-
ग्रीष्मान्तमगस्त्योदयानुवृत्तेस्तत्र स्त्रीव्रतानामनारम्भापत्तेर्विध्यन-

इति मदनरत्ने स्कान्दोक्तः ।

‘अगस्त्ये उदिते तात पूजयेदमृतोद्भवाम् ।

वैधव्यं पुत्रशोकं च दश वर्षाणि पञ्च च ॥’

इति तत्रैव दोषोक्तेश्च । *भाद्रपदशुक्लाष्टम्यामगस्त्यो-
दये भाविनि सति पूर्वकृष्णाष्टम्यामेव कुर्यादिति हेमा-
द्रिः । दीपिकाऽप्येवम् । इदं च व्रतं *स्त्रीणां नित्यम् ।

‘या न पूजयते दूर्वा मोहादिह यथाविधि ।

त्रीणि जन्मानि वैधव्यं लभते नात्र संशयः ॥

तस्मात्सम्पूजनीया सा प्रतिवर्षं बधूजनैः ॥’

इति पुराणसमुच्चयात् । यदा ज्येष्ठादिकं विनाऽष्टमी
न लभ्यते तदा तत्रैवोक्तम्—

‘कर्तव्या चैकभक्तेन ज्येष्ठा मूलं यदा भवेत् ।

दूर्वामभ्यर्चयेद्भक्त्या न बन्ध्यं दिवसं नयेत् ॥’ इति ।

अत्र विधिर्मदनरत्ने भविष्ये—

‘शुचौ देशे प्रजातायां दूर्वायां ब्राह्मणोत्तम ।

वकाशनिबन्धनाष्टदोषग्रस्तविकल्पापत्तेर्वा वर्षाकालीनानामेव नि-
षेधौचित्यादिति । कदा चेयं भाद्रकृष्णाष्टमी ग्राह्येत्यत्राह—*भा-
द्रेति । *स्त्रीणामिति । स्त्रीणामेवाधिकार इति मयूखः ।
ज्येष्ठामूलग्रहणं निषिद्धकालमात्रोपलक्षणम् । तत्राप्यपेक्षासत्त्वात् ।
अत्र निषिद्धयोगाभावे स्त्रीभिः स्वयमेव पूजां कृत्वाऽनग्निप-
कादिभक्षणं कार्यम् । तद्योगे तु पूजा ब्राह्मणेन कार्या स्वयं त्वे-
कभक्तं कार्यमिति यस्मिन् कस्मिन् दिने यस्यां कस्यां चित्पूर्व-
स्वां परस्यां वाऽष्टम्याम् ।

‘कन्यास्थार्काऽष्टमी शुक्ला ज्येष्ठर्क्षे महती स्मृता ।

अलक्ष्मीपरिहाराय ज्येष्ठां तत्र प्रपूजयेत् ॥’

इति वाक्यात् । अत्र कन्यार्कयोगः स्तावकः ‘मासि भाद्रपदे’ इति

स्थाप्य लिङ्गं ततो गन्धैः पुष्पैर्धूपैः समर्चयेत् ॥

दध्यक्षतैर्द्रिजश्रेष्ठ अर्घ्यं दद्यात्त्रिलोचने ।

दूर्वाशमीभ्यां विधिवत्पूजयेच्छ्रद्धयाऽन्वितः ॥'

मन्त्रस्तु—

'त्वं दूर्वेऽमृतजन्मास वान्दतासि सुरासुरैः ।

सौभाग्यं सन्ततिं देहि सर्वकार्यकरी भव ॥

यथा शाखाप्रशाखाभिर्विस्तृताऽसि महीतले ।

तथा ममापि सन्तानं देहि त्वमजरामरम् ॥' इति ।

अत्रानग्निपक्कं भक्षयेत् ।

'अनाग्निपक्कमश्नीयादन्नं दधि फलं तथा ।

अक्षारलवणं ब्रह्मन्नश्नीयान्मधुनाऽन्वितम् ॥'

इति तत्रैव भविष्योक्तेः । भाद्रपदेऽधिमासे सति निर्णयदीपे स्कान्दे—

'अधिमासे तु सम्प्राप्ते नभस्य उदये मुनेः ।

अर्वाग्दूर्वाव्रतं कार्यं परतो नैव कुत्रचित् ॥'

अत्रैव ज्येष्ठापूजोक्ता माधवीपे स्कान्दे—

'मासि भाद्रपदे शुक्लपक्षे ज्येष्ठर्क्षसंयुता ।

रात्रिर्यस्मिन्दिने कुर्याज्ज्येष्ठायाः परिपूजनम् ॥' इति ।

इयं ज्येष्ठायोगवशेन पूर्वा परा वा ग्राह्या । *दिन-
द्वययोगे परा* । पूर्वोऽहि रात्रियोगे पूर्वव* ।

'नवम्या सह कार्या स्यादष्टमी नात्र संशयः ।

मासि भाद्रपदे शुक्लपक्षे ज्येष्ठर्क्षसंयुता ।

रात्रिर्यस्मिन्दिने कुर्याज्ज्येष्ठायाः परिपूजनम् ।'

चान्द्रभाद्रपदग्रहणात् । *दिनद्वयेति दिवाद्वयास्पर्शोपलक्षण-
म् । *परेति । अत्र प्रमाणं नवम्या सहेति । *पूर्ववेति । अत्र

इति तत्रैवोक्तेः । *अस्यापवादः—

‘यस्मिन्दिने भवेज्ज्येष्ठा मध्याह्नादूर्ध्वमप्यणुः ।

तस्मिन्हविष्यं पूजा च न्यूना चेत्पूर्ववासरे ॥’ इति ।

*इदं केवलतिथौ नक्षत्रे चोक्तम् । तत्राद्यं केवल-
तिथौ कार्यम् । अन्त्यं केवलर्क्षे । तदुक्तं मात्स्ये—

‘प्रत्याव्दिकं तिथावुक्तं यज्ज्येष्ठादेवतव्रतम् ।

प्रतिज्येष्ठाव्रतं यच्च विहितं केवलान्डुनि ॥

तिथावेवाचरेदाद्यं द्वितीयं केवलर्क्षतः ॥’ इति ।

अत एव मदनरत्ने भविष्ये नक्षत्रमात्रे उक्तम्—

‘भासि भाद्रपदे पक्षे शुक्ले*ज्येष्ठा यदा भवेत् ।

रात्रौ जागरणं कृत्वा एभिर्मन्त्रैश्च पूजयेत् ॥’ इति ।

दाक्षिणात्यारत्नवृक्ष एव कुर्वन्ति । हेमाद्रौ स्कान्देऽपि—

‘भासि भाद्रपदे शुक्लपक्षे ज्येष्ठर्क्षसंयुते ।

यस्मिन्कस्मिन्दिने कुर्याज्ज्येष्ठायाः परिपूजनम् ॥’ इति ।

प्रमाणं रात्रीति । सामान्यवाक्यापवादः । *अस्य=रात्रियोगस्य ।

‘तत्राष्टम्यां यदा वारो भानोज्येष्ठर्क्षमेव च ।

नीलज्येष्ठेति सा प्रोक्ता दुर्लभा बहुकालिकी ॥’

इति तु स्तावकम् । एतच्च तिथिसापेक्षमेव व्रतं ज्येष्ठादिवशेन
पूर्वं परं वा भवतीति भाधवः । स्वसम्मतं मतमाह—*इदामिति ।

*ज्येष्ठा यदेति । अष्टमीसम्बन्धव्युदासः । एवम्—

‘भासि भाद्रपदे शुक्ले पक्षे ज्येष्ठर्क्षसंयुते ।

यस्मिन्कस्मिन्दिने कुर्याज्ज्येष्ठायाः परिपूजनम् ॥’ इति ।

‘कृतस्नानो नरः कुर्यात्तस्यामन्यत्र वा दिने ।

भक्तियुक्तः शुचिर्भूत्वा ज्येष्ठायाः परिपूजनम् ॥’

इति च । अत्र नाष्टमीसंबन्धः । नक्षत्रमात्रापेक्षे ‘यस्मिन् कस्मिन्
दिने’ ‘तस्यामन्यत्र वा दिने’ इत्यस्य यस्यां कस्यां चित्तिथावित्य-

तथा—

‘*मैत्रेणावाहयेद्देवीं ज्येष्ठायां तु प्रपूजयेत् ।
मूले विसर्जयेद्देवीं त्रिदिनं व्रतमुत्तमम् ॥’ इति ।

मन्त्रस्तु—

‘एह्योहि त्वं महाभागे सुरासुरनमस्कृते ।
ज्येष्ठे त्वं सर्वदेवानां मत्समीपगता भव ॥
(इत्यावाह्य ‘तामग्निवर्णाम्’ इति संपूज्य) .
ज्येष्ठायै ते नमस्तुभ्यं श्रेष्ठायै ते नमो नमः ॥
शर्वायै ते नमस्तुभ्यं शार्क्यै ते नमो नमः ।
ज्येष्ठे श्रेष्ठे तपोनिष्ठे ब्रह्मिष्ठे सत्यवादिनि ॥
एह्योहि त्वं महाभागे अर्घ्यं गृह्ण सरस्वति ॥’
इत्यर्घ्यः ॥

भाद्रपदशुक्लद्वादश्यां अवणयोगरहितायां पारणं
कुर्यात् । ‘आभाकासितपक्षेषु’ इति दिवोदासोदाहृतव-
चनात् ।

‘उपोष्यैकादशीं मोहात्पारणं अवणे यदि ।

र्यात् । तत्र नक्षत्रस्य खण्डत्वेऽष्टमीभानुवारयुक् तदन्यतरयुग्वा
नक्षत्रं ग्राह्यम् ।

“तत्राष्टम्यां यदा वारो भानोज्येष्ठर्क्षमेव च ।

नीलज्येष्ठेति सा प्रोक्ता दुर्लभा बहुकालिकी ॥”

इति स्कान्दात् । नीलज्येष्ठेति नक्षत्रनामैव । न च ‘नीलज्येष्ठेति
सा’ इति गुणभूताष्टमीपरामर्शः, तस्या एवाधेयव्याप्यत्वेन प्राधान्या-
त्सा वैश्वदेवीतिवदिति वाच्यम् । तत्र देवताऽन्वयद्वारैव प्राधान्यं
न त्विह तथेति वैषम्यात् । अन्यतरयोगस्याप्यभावे मध्याह्नादूर्ध्वं
मनुवर्तमानं ग्राह्यम् । “यस्मिन्दिने भवेत् ज्येष्ठा” इति वचनादिति ।
*मैत्रेणेति । निर्णीतपूजादिनात् पूर्वधुरनुराधायामावाहनमुत्तरे-

करोति हन्ति तत्पुण्यं द्वादशद्वादशीभवम् ॥'

इति तत्रैव स्कान्दाच्च । अस्य तत्रैव प्रतिप्रसवः ।
मार्कण्डेयः—

‘विशेषेण महीपाल अवणं वर्धते यदि ।

*तिथिक्षये न भोक्तव्यं *द्वादशीं लङ्घयेन्न हि ॥’ इति ।

*केचित्तु—

‘यदा त्वपरिहार्यो योगस्तदा अवणनक्षत्रे त्रेधावि-
भक्ते मध्यमविंशतिघटिकायोगं त्यक्त्वा पारणं का-
र्यम् । तदुक्तं *विष्णुधर्मे—

श्रुतेश्च मध्ये परिवर्तमेति

सुसिप्रबोधपरिवर्तनमेव वर्ज्यम् । इति ।

केचिच्चतुर्था विभज्य मध्यपादद्वयं वर्ज्यमाहुः । अत्र
मूलं चिन्त्यम् ॥

अत्रैव विष्णुपरिवर्तनोत्सवं कुर्यात् । सन्ध्यायां विष्णुं
सम्पूज्य प्रार्थयेत् । मन्त्रस्तु तिथितत्त्वे उक्तः—

‘ॐ वासुदेव जगन्नाथ प्राप्तेयं द्वादशी तव ।

पार्श्वेन परिवर्तस्व सुखं स्वपिहि भाधव ॥’ इति ।

अत्रैव शक्रध्वजोत्थापनमुक्तमपराकं गर्गेण—

‘द्वादश्यां तु सिते पक्षे मासि प्रौष्ठपदे तथा ।

शक्रमुत्थापयेद्राजा विश्वश्रवणवासवे ॥’

युश्च मूले विसर्जनमित्यर्थः ।

*तिथिक्षये=एकादशीक्षये । अत्र हेतुमाह—

*द्वादशीमिति । विवेचनमतमाह—*केचिन्निवति ।

वस्तुत ‘आभाकासित’इति ‘मैत्राग्रपादे स्वपितीह’इति च निर्मूलम् ।
तदाऽप्युपोष्यैकादशीमित्यादि बोध्यम् । *विधिष्यति । “श्रुतेश्च
मध्ये परिवर्तमेति”इति “सन्ध्यायां परिवर्तनम्”इति चोक्तेः ।

इयमेव श्रवणद्वादशी* । तत्रैकादश्यां*द्वादशीश्रवण-
योगे सैवोपोष्या ।

‘एकादशी द्वादशी च वैष्णव्यमपि तत्र चेत् ।

तद्विष्णुशृङ्खलं नाम विष्णुमायुज्यकृद्भवेत् ॥’

इति विष्णुधर्मोक्तेः । नारदीयेऽपि—

‘संस्पृश्यैकादशीं राजन्द्वादशीं यदि संस्पृशेत् ।

श्रवणं ज्योतिषां श्रेष्ठं ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

द्वादशी श्रवणस्पृष्टा स्पृशेदेकादशीं यदि ।

स एव वैष्णवो योगो विष्णुशृङ्खलसंज्ञितः* ॥’

इति हेमाद्रौ मात्स्यांशेऽपि । *दिनद्वये द्वादशीश्रवण-
योगेऽपि पूर्वा । निर्णयामृते त्वस्य पूर्वार्धमन्यथा पठितम्—

‘द्वादशी श्रवणर्क्षे च स्पृशेदेकादशीं यदि ।’ इति ।

तेन हेमाद्रिमते एकादश्याः श्रवणयोगाभावेऽपि त-
द्युक्तद्वादशीयोगमात्रेण विष्णुशृङ्खलं भवति । निर्णया-

*श्रवणद्वादशीति । अस्यां चाल्पश्रवणयोगेऽपि तन्नि-
मित्तमुपवासादि कार्यम् ।

‘द्वादशी श्रवणस्पृष्टा कृत्स्ना पुण्यतमा तिथिः’ ।

इति मात्स्यात् । तत्र एकस्मिन्नेव दिने श्रवणयोगवती शुद्धाधिका
विद्धाधिका वा, तत्र न सन्देहः । *एकादश्यामिन्ध्यादि योगे
इत्यन्तम् । एकादशीदिन एव एकादशीद्वादशयोरुभयोः श्रवणयोगे
इत्यर्थः । *संज्ञित इति ।

‘उपोष्य तस्मिन्नहनि नरः संक्षीणकिल्बिषः ।

प्राप्नोत्यनुत्तमां सिद्धिं पुनरावृत्तिदुर्लभाम् ॥’ इति,

तत्र एकादशीद्वादशीप्रयुक्तोपवासद्वयं तन्त्रेण भवति । *दि-
नद्वय एवेति । विद्धाधिकाया दिनद्वये श्रवणयोगे एकादशी-
युता ग्राह्येत्यर्थः । ‘द्वादशी श्रवणस्पृष्टा’ इत्युक्तेरिति भावः । अत्रो-

मृतमते* तु- 'श्रवणस्यैकादशीद्वादशीभ्यां योग एव
चिष्णुशृङ्खलं नान्यथेति । *यदा निशीथानन्तरं सूर्योद-
यावधि द्विकलामात्रमपि श्रवणर्क्षः भवति तदाऽपि पूर्व-
व । तदुक्तं तत्रैव नारदीये इमां प्रकृत्य—

‘तिथिनक्षत्रयोर्योगोऽयोगश्चैव नराधिप ।

द्विकलो यदि लभ्येत स ज्ञेयो ह्यष्टयामिकः ॥’ इति ।
योगः शिवरात्र्यादौ शिवयोग आदिः ।

*‘द्वादशी श्रवणस्पृष्टा कृत्स्ना पुण्यतमा तिथिः ।

*न तु सा तेन संयुक्ता तावत्येव प्रशस्यते ॥’

इति मदनरत्ने मात्स्याच्च । दिवोदासीये तु—

‘रात्रेः प्रथमपादे चेच्छ्रवणं हरिवासरे ।

तदा पूर्वामुपवसेत्प्रातर्भान्ते च पारणम् ॥’

इत्युक्तम् । इदं तु निर्मूलत्वात्पूर्ववचोविरोधाच्चोपे-
क्ष्यम् । इयं बुधवारेऽतिप्रशस्ता ।

‘बुधश्रवणसंयुक्ता सैव चेद्वादशी भवेत् ।

अत्यन्तमहती सा स्यादन्तं भवति चाक्षयम् ॥’

इति हेमाद्रौ स्कान्दात् । यानि तु पठन्ति—

भयत्र तन्त्रेणैकादशीद्वादशीप्रयुक्तमुपवासद्वयं वक्ष्यति । *मते
त्विति । तुनाऽरुचिः । सकलधार्मिकसंमतपाठपरित्यागात् ।
शुद्धाधिकामधिकृत्याह—*यदा निशीथेति । *योगश्चैवेति ।
शिवयोगादेः—शिवचतुर्दश्यादेः पुण्यतमत्वप्रयोजको योगश्चैवेत्यर्थः ।
अत्र यथा व्यतीपातादियोगा दानादिविषयस्तथाऽयमपि, उपवासे
तु अन्तत उदयास्तमयान्तत्वमपेक्षितमहोरात्रसाध्यत्वानुरोधादित्य-
त्राह—*द्वादशीति । *न त्विति ।

‘यावती तेन संयुक्ता तावत्येव प्रशस्यते’ ।

इति तु न । तेन तावत्यां यत्कर्तुं शक्यं स्नानादि तद्योगका-

*उत्तराषाढसंयुक्ता श्रोणामध्याह्नाऽपि वा ।

आसुरी सैव तारा स्याद्वन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥

उदयव्यापिनी ग्राह्या श्रोणा द्वादशिकायुता ।

विश्वर्चसंयुता सा च नैवोपोष्या शुभंप्सुभिः ॥'

इत्यादीनि विष्णुधर्मस्कान्दभविष्यादिवचनानि तानि निर्मूलानि । यदपि स्मृत्यर्थसारे 'उदयव्यापिनी ग्राह्या' इत्युक्तम्, यच्च बृहन्नारदीये—

'उदयव्यापिनी ग्राह्या श्रवणद्वादशी व्रते ।' इति,

तद्यदा शुद्धाधिका द्वादशी परदिन एवोदये श्रवणयोगः, पूर्वैहि च तद्विज्ञे काले योगस्तत्परम् । दिनद्वये उदययोगे पूर्वैव बहुकर्मकालव्याप्तेरित्युक्तं मदनरत्ने । यदा त्वेकादश्येव श्रवणयुता न द्वादशी तदापि पूर्वैव । श्रवणद्वादशीव्रतं तु द्वादश्याः श्रवणयुक्ताया अलाभे एकादश्याश्च तद्युक्ताया लाभे तत्रैव कार्यम् ।

*'यदा न प्राप्यते ऋक्षं द्वादश्यां वैष्णवं क्वचिन् ।

एकादशी तदोपोष्या पापघ्नी श्रवणान्विता ॥'

इति मदनरत्ने नारदीयोक्तेः । यदा परैवर्चयुता तदा परा । तत्र शक्तेनोपवासद्वयं कार्यम् ।

'एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत् ।

लिकं तदेव स्यात् । इह तु श्रवणसंबन्धेन पूर्वोत्तरयोरपि कालत्वादुपवासादि सुकरमित्यर्थः । *उत्तराषाढेति । उक्तस्थले पूर्वैत्युक्तमसङ्गतम्, उत्तराया और्चित्यादिसभिमानः । *यदा नेति । श्रवणद्वादशीप्रयुक्तमुपवासादि सर्वमप्येकादश्यां कार्यमित्यर्थः । विद्धाधिकाया अपि परदिने श्रवणयोगाभावे श्रवणयोगवती विद्धाऽपि प्राप्ता(१) ।

न चात्र *विधिलोपः स्यादुभयोर्देवतं हरिः ॥

इति भाविष्योक्तेः । यत्तु विष्णुधर्मे-

‘पारणान्तं व्रतं ज्ञेयं व्रतान्तं विप्रभोजनम् ।

असमाप्ते व्रते पूर्वं नैव कुर्याद् व्रतान्तरम् ॥’

इति, तदेतद्विज्ञपरम् । अत्र गौडाः—

‘शृणु राजन्परं काम्यं श्रवणद्वादशीव्रतम् ।’

इति स्थूलशीर्षवचनात्काम्यमेवेदम् । तेनाशक्तस्य नित्यैकादशीव्रतमेवेति मन्यन्ते ।

‘द्वादश्यामुपवासेन शुद्धात्मा नृप सर्वशः ।

चक्रवर्तित्वमतुलं संप्राप्नोत्युत्तमां श्रियम् ॥’

इति गौडनिबन्धे मार्कण्डेयोक्तं च । दाक्षिणात्यास्तु—

‘एकादश्यां नरो भुक्त्वा द्वादश्यां समुपोषणात् ।

व्रतद्वयकृते पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥’

इति वराहवामनपुराणोक्तेः श्रवणद्वादशीव्रतमेवे-

‘दशम्येकादशी यत्र सा नोपोष्या भवेत् तिथिः ।

श्रवणेन तु संयुक्ता सा शुभा सर्वकामदा ॥’

इति बह्विपुराणात्, तदापि एकादश्यामुपवासस्य तेन सह तन्त्रमेव । *विधिलोपः=एकादशीपारणाहानिप्रयुक्तः ।

*एतद्विज्ञेति । भिन्नदैवत्यव्रतमित्येकोऽर्थः । वस्तुतस्तु चतुर्थी-
पञ्चम्यादौ स्वस्वपारणाकालमालोच्य भिन्नदैवत्योपवासोपक्रमतः

कदाचित्क्रमेणोपवासद्वयं प्राप्तं तत्र शेषिलोपापत्या पारणाङ्गा-
बाधवदिहापि तत्सिद्धेर्न चात्रेत्यर्थवादः किं तु कुर्यादित्यस्य प्रारम्भे-

दित्यर्थः । तेनानुवृत्तं व्रतं कार्यमिति सिध्यति । यत्रैकादशी शुद्धा
द्वादशी त्वधिका परोदये श्रवणयोगवती च तत्र स्मार्तानामेका-

दशीपारणानन्तरमौदयिकश्रवणद्वादश्यामुपवासः, वैष्णवानां तु
तत्रापि द्वादश्यामेवोपवास इति स्वस्वपारणाकालमालोच्य एका-

त्याहुः । *भुक्तेति फलाद्याहारपरं न त्वन्नपरम् 'अज्ञा-
श्रितानि पापानि' इति निषेधात् ।

‘उपवासद्वयं कर्तुं न शक्नोति नरो यदि ।

प्रथमेऽहि फलाहारी निराहारोऽपरेऽहनि ॥’

इति दिवांदासीये भविष्योक्तेश्च । *अशक्तौ तु
*गृहीतैकादशीव्रतो यस्तं प्रति उक्तं मात्स्ये-

‘द्वादश्यां शुक्लपक्षे तु नक्षत्रं श्रवणं यदि ।

उपोष्यैकादशीं तत्र द्वादश्यां *पूजयेद्धरिम् ॥’ इति ।

पूजयेन्न*तूपवसेदित्यर्थः । *अगृहीतैकादशीव्रतश्चे-
देकादश्यां भुक्त्वा द्वादश्यामुपवसेत् ।

*‘एवमेकादशीं भुक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ।

पूर्ववासरजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥’

दशीश्रवणोपवासयोरुपक्रम एव न सम्भवतीत्याशयेन एतद्विन्ने-
ति । श्रवणद्वादशीव्रतमेवेत्येवकारादरुचिः । एकादश्यां नरो भुक्त्वे-
त्यस्याशक्तौ गौणमुख्योपवासाभ्यामुपवासद्वयमर्थ इत्याह-
*भु-
क्त्वेति । *अशक्तौ=गौणमुख्योपवासद्वयेऽप्यशक्तौ । *गृही-
तैकादशीव्रतः=कृतैकादशीव्रतसंकल्पः । *पूजयेदिति । सं-
कल्पितमेकादश्यामुपवासं विधाय श्रवणद्वादशीप्रयुक्तं विष्णुपूजादि
कुर्यादित्यर्थः । तेन एकादश्यामुपवासहानौ संकल्पबाधापत्तिः ।
विष्णुपूजादेरकरणे शेषिविरोधश्च समाहितः । ननूपवासाद्गहरि-
पूजायाः प्राप्तत्वादेव तद्विधिव्यर्थ इत्यत्राह-
* नतूपवसेदिति ।
पूजयेदिति सावधारणमिति भावः । *अगृहीतेति । प्रागेवोप-
वासद्वयासामर्थ्यादसंकल्पितेत्यर्थः । उपक्रान्तश्रवणद्वादशीव्रतप्र-
योगे इति शेषः । यद्यप्यत्र काम्यं नित्यस्य बाधकमिति न्यायेन
एकादश्यामुपवासस्यागे दोषो नास्तीति सिद्धमेव तथापि तं स्पष्टी-
कर्तुमाह-
*एवमिति । एतच्च मयूखे न दृश्यते । उभयान्ते इति

५०८ सटीकनिर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे-

इति नारदीयोक्तेः । पारणं तूभयान्तेऽन्यतरान्ते वा कुर्यात् ।

‘तिथिनक्षत्रनियमे तिथिभान्ते च पारणम् ।’

इति स्कान्दात् ।

‘तिथिनक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत् ।

पारणं तु न कर्तव्यं यावन्नैकस्य संक्षयः ॥’

इति नारदीयादिति हेमाद्रिः । यद्यप्यत्र नक्षत्रमात्रान्तेऽपि पारणं प्रतिभाति, तथापि तिथिमात्रान्ते ज्ञेयम्, न त्वृक्षान्ते । तिथिमध्येऽपि—

‘याः काश्चित्तिथयः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रयोगतः ।

ऋक्षान्ते पारणं कुर्याद्विना श्रवणरोहिणीम् ॥’

इति विष्णुधर्मे श्रवणान्तमात्रे पारणनिषेधात् । रोहिण्यां तु—‘भान्ते कुर्यात्तिथेर्वापि’ इति बह्विपुराणात् तदन्तेऽप्यस्तु, न त्वत्रैवमस्तीति न ऋक्षान्तोऽनुकल्प इति । मदनरत्ने असंभवे तु—

‘तिथ्यन्ते तिथिभान्ते वा पारणं यत्र चोदितम् ।

ग्रामत्रयोर्ध्वगामिन्यां प्रातरेव हि पारणा ॥’

इति ज्ञेयम् । यत्तु मदनरत्ने—‘द्वादशीवृद्धौ श्रवणवृद्धौ वा श्रवणान्त एव पारणं कुर्यात् ।

‘पारणं तिथिवृद्धौ तु द्वादश्यामुडुसंक्षयात् ।

वृद्धौ कुर्यात्त्रयोदश्यां तत्र दोषो न विद्यते ॥’

इति बह्विपुराणादित्युक्तम् । तत्प्रकरणादेतस्यामेव

मुख्यः कल्पः । यत्तु पारणादिने तिथ्यपेक्षया ऋक्षस्याधिक्ये तिथ्यन्ते पारणं कृते द्वादश्यामनिवृत्त्या एकादश्युपवासासिद्धिरतस्तत्र द्वादशीमध्य एव पारणं कार्यम् । तन्निर्वासाङ्गिनोर्विरोधे तन्निर्वाणो बलीयस्त्वात् । दिनत्रयसाध्यमेकादशीव्रतं हि तन्निर्वाणं, तत्त-

श्रवणयुक्तैकादश्यां *विहितविजयैकादशीव्रतपरं *न तु
श्रवणद्वादशीपरमिति मदनरत्ने । गौडास्तु श्रवणद्वाद-
शीपरमाहुः । अत्र विधिर्मदनरत्ने विष्णुधर्मे-

*‘तस्मिन्दिने तथा स्नानं यत्र कचन संगमे ।’

न्निमध्यपातिश्रवणद्वादशीव्रतं तु प्रासङ्गि पशुपुरोडाशवदिति, तच्च
च्छम् । न्यायादपि वचनप्रात्रलयात् । मदनरत्ने इत्यरुचिः । सा
च विना श्रवणरोहिणीमिति पर्युदासः रोहिणीनिमित्तके इव
श्रवणनिमित्तकेऽप्युपवासे उभयान्तपक्षस्य मुख्यत्वार्थः । एवं चो-
भयत्राप्यन्यतरपक्षो गौण इति सिद्ध्यति । अन्यथा रोहिण्यामृ-
क्षान्तपारणस्य सर्वथा निषेद्धुमशक्यतया वैरूप्यापत्तेरिति ।
अत्रासम्भवे तु—

‘तिथ्यन्ते तिथिभान्ते वा पारणं यत्र चोदितम् ।

यामत्रयोर्ध्वगामिन्यां प्रातरेव हि पारणम् ।’

इति पाठं कल्पयन्ति केचित् । उदुवृद्धाविति पाठः । वृद्धौ-
कुर्यादिति पाठे वृद्धावुदुवृद्धावित्येवार्थः । *विहितेति । ‘एकादशी
यदा सा स्यात्’ इत्याग्निमवचनात् । *नत्विति । तत्र तिथ्यन्तपक्ष-
स्यापि सत्त्वात् । वस्तुतस्तु विजयैकादशीव्रतं भिन्नमिति प्रमादात्
‘द्वादश्यास्ते विधिः’ इत्यादिना पूजाप्रकारभेदस्य एषा व्याप्तेः इत्या-
दिना तत्प्रयुक्तफलभेदस्यैव चाभिधानात् । तस्मात् पारणातिथिवृद्धा-
वित्येतद्विष्णुश्रृङ्खलं पारणापरमिति । *तस्मिन्निति । भविष्ये-

‘मासि भाद्रपदे शुक्लद्वादशी-श्रवणान्विता ।

सर्वकामप्रदा पुण्या उपवासो महाफलः ॥

श्रवणे सङ्गमाः सर्वे परव्युष्टिप्रदाः स्मृताः ।

विशेषा द्वादशीयुक्ते बुधयुक्ते विशेषतः ॥

सङ्गमे सरितां स्नात्वा द्वादशीं समुपोषितः ।

समग्रं समवाप्नोति द्वादशद्वादशीफलम् ॥’

तथा—

‘दधपोदनयुतं तस्यां जलपूर्णं घटं द्विजे ।
 वस्त्रसंवेष्टितं दत्त्वा छत्रोपानहमेव च ॥
 न दुर्गतिमवाप्नोति गतिमग्न्यां च विन्दति ।’
 मन्त्रस्तु भविष्ये घटे जनार्दनपूजामभिधाय—
 ‘नमो नमस्ते गोविन्द बुधश्रवणसंज्ञक ।
 अघौघसंक्षयं कृत्वा सर्वसौख्यप्रदो भव ॥
 प्रीयतां देवदेवेशो मम संशयनाशनः ॥’ इति ॥
 वामनावतारनिमित्तापवासस्तु व्रतहेमाद्रौ भविष्ये—
 ‘द्वादश्यास्ते विधिः प्रोक्तः श्रवणेन युधिष्ठिर ।
 सर्वपापप्रशमनः सर्वसौख्यप्रदायकः ॥
 एकादशी यदा सा स्याच्छ्रवणेन समन्विता ।
 विजया सा तिथिः प्रोक्ता भक्तानां विजयप्रदा ॥’
 इत्युपक्रम्य—

‘अथ काले बहुनिधे गते सा गुर्विणी भवेत् ।
 सुषुवे नवमे मासि पुत्रं सा वामनं हरिम् ॥’

इत्युक्त्वा—

‘एतत्सर्वं समभवदेकादश्यां युधिष्ठिर ।’

वरुणासङ्गमे स्नानमुक्तं लैङ्गे—

‘अतः परं तु संसेव्यं गङ्गावरुणसङ्गमम् ।’ इति ।

भविष्ये—

‘सवत्सां तुल्यवर्णां च शीलिनीं गां ययस्विनीम् ।
 चन्दनादिभिरालिप्य पुष्पमालाभिरर्चयेत् ॥
 अर्घ्यं ताम्रमये पात्रे कृत्वा पुष्पाक्षतैस्तिलैः ।
 पादमूले तु दद्याद्द्वै मन्त्रेणानेन पाण्डव ॥
 क्षीरोदार्णवसम्भूते सुरासुरनमस्कृते ।’

तेनेष्टा देवदेवस्य सर्वथा विजया तिथिः ॥

एषा व्युष्टिः समाख्याता एकादश्यां मया तव ।

पूर्वमेव समाख्याता द्वादशी अवणान्विता ॥'

इत्युपसंहारादेकादश्यामेव* । व्युष्टिः फलम् । भाग-
वतेऽष्टमस्कन्धे तु द्वादश्यां वामनोत्पत्तिरुक्ता—

‘ओणायां अवणद्वादश्यां सुहूर्नेऽभिजिति प्रभुः ।

ग्रहनक्षत्रताराद्याश्चकुस्तज्जन्मदक्षिणम् ॥

द्वादश्यां सविता तिष्ठन्मध्यंदिनगतां नृप ।

विजया नाम सा प्रोक्ता यस्यां जन्म विदुर्हरेः ॥

ओणायां चन्द्रे, अभिजित्=अवणप्रथमोऽशः । गौडा
अप्येवम् । अत्र कल्पभेदाद्व्यवस्था । तद्विधिश्च हेमाद्रौ
वह्निपुराणे—

‘नदीनां सङ्गमे स्नायादर्चयेदत्र वामनम् ।

सौवर्णवस्त्रसंयुक्तं द्वादशाङ्गुलमुच्छ्रितम् ॥’

सर्वदेवमये मातृगृहाणार्घ्यं नमो नमः ।

ततो माषादिसंसिद्धान् वटकान्विनिवेदयेत् ॥

सुरभित्वं जगन्मातर्देवि विष्णुपदे स्थिता ।

सर्वदेवमये ग्रासं मया दत्तमिमं ग्रस ॥’

ततः—

‘सर्वदेवमये देवि सर्वदेवैरलंकृते ।

मातर्ममाभिलपितं सफलं कुरु नन्दिनि ॥’

इति प्रार्थयेत् ।

‘तत्रैव तद्दिने तैलस्थालिपकं युधिष्ठिर ।

गोक्षीरं गोघृतं चैव दधि तक्रं च वर्जयेत् ॥’ इति ।

*एकादश्यामेवेति । अवणसाहित्यात् । अवणसाहित्यं तु
प्राशस्त्यार्थम् । ‘भृङ्गारः=कनकालुका ॥’

(ततो विधिवत्संपूज्य)

हिरण्यमयेन पात्रेण दद्यादधर्मं प्रयत्नतः ।

नमस्ते पद्मनाभाय नमस्ते जलशायिने ॥

तुभ्यमधर्मं प्रयच्छामि चालवामनरूपिणे ।

नमः कमलकिञ्जल्कपीतनिर्मलवाससे ॥

महाहरिचपुस्कन्धधृतस्कन्धाय चक्रिणे ।

नमः शार्ङ्गसीरवाणपाणये वामनाय च ॥

यज्ञभुक्फलदात्रे च वामनाय नमो नमः ।

देवेश्वराय देवाय देवसंभृतिकारिणे ।

प्रभवे सर्वदेवानां वामनाय नमो नमः ॥

एवं संपूजयित्वा तं द्वादश्यामुदये रवेः ।

शृङ्गारसहितं तं तु ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥

वामनः प्रतिगृह्णाति वामनोऽहं ददामि ते ।

वामनं सर्वतांभद्रं द्विजाय प्रतिपादयेत् ॥' इति ।

अनन्तभट्टोऽप्याह—'श्रवणद्वादश्यां जनार्दननामा विष्णुः पूज्यते । श्रवणैकादश्यां वामनावतारः' इति । श्रवणयुतशुद्धैकादश्यालाभे तु दशमीविद्धाऽपि श्रवणक्षयुक्ता कार्या ।

'*दशम्यैकादशी यत्र सा नोपोष्या भवेत्तिथिः ।

श्रवणेन तु संयुक्ता सा चेत्स्यात्सर्वकामदा ॥'

इति वह्निपुराणादित्युक्तं मदनरत्ने । पूजा च मध्याह्ने कार्या । 'अहो मध्ये वामनो रामरामौ' इति पूर्वोक्तवचनात् ॥

अत्रैव दुग्धव्रतं संकल्पयेत् । तदुक्तम्—'दुग्धमाश्व-

*दशमीति । विजयैकादशीव्रतस्य भिन्नत्वमते परेषुः श्रवणयोगाभावे तन्त्रमेव न तु परोऽप्युपवास इति भावः । भागवतात्

युजे मासि' इति । अत्रेदं चिन्त्यते-दुग्धव्रते पायसादि
वर्ज्यं न वेति । नेति केचित् । न हि प्रकृतिवर्जने विकार-
वर्जनं युक्तम् । दधिघृतादीनामपि वर्जनापत्तेः । न च
यत्र प्रकृतिरसोपलम्भस्तद्वर्जनमिति वाच्यम् । मांसवि-
कारस्यौष्ट्रदध्यादेश्चावर्जनापत्तेः । तस्माद्दध्यादिवन्पाय-
सादि भक्ष्यामिति । अत्र ब्रूमः-यत्र विकारे प्रकृतिरसोप-
लम्भस्तत्प्रत्यभिज्ञा वा तत्र विकारस्यापि निषेधः ।
अस्ति च मांसविकारे मांसप्रत्यभिज्ञा मांसत्वानपायात् ।
यत्तु-औष्ट्रदध्यादेरनिषेधापत्तिरिति, तन्न । औष्ट्रमिति
विकारतद्वितेन निषेधान् । तथा च विज्ञानेश्वरः—

‘औष्ट्रमंकशफं स्त्रैणमारण्यकमथाविकम् ।’

इत्यत्र ‘औष्ट्रमिति विकारतद्विताच्छकुन्मूत्रादीना-
मपि निषेधः’ इत्याह । नन्वेवं

‘सन्धिन्यनिर्देशावत्सागोपयः परिवर्जयेत् ।’

इति सान्धन्यादिक्षीरनिषेधेऽपि दध्यादिग्रहणं स्यात् ।
सत्यं प्राप्तम् । वचनेन परं निषेधः । तदाहापरार्के शङ्कः—

“क्षीराणि यान्यभक्ष्याणि तद्विकाराशने बुधः ।

सप्तरात्रं व्रतं कुर्यात्प्रयत्नेन समाहितः ॥” इति ।

व्रतं=गोसूत्रयावकम् । तस्मात्पायसे दुग्धरसोपल-
म्भः वर्जनम् । अत एवाऽमिक्षायां दधिसत्त्वेऽपि माधुर्यो-
पलम्भात्पयोरूपत्वमुक्तं समिंसकैः । तदुक्तम्—

‘पय एव घनीभूतमामिक्षेत्यभिधीयते’ । इति ।

‘मध्यन्दिनगतोऽन्त्यः’ इतीत्यादि । अत्रैव शक्रध्वजोत्थापनम् ।

“द्वादश्यां तु सिते पक्षे मासि प्रौष्ठपदेऽपि वा ।

शक्रमुत्थापयेद्राजा विश्वश्रवणवासव ॥”

इति गर्गोक्तेः ।

‘दध्यादिषु तु तदभावादवर्जनम्’ इति ।

एवं=दध्यादिब्रते न तत्कादीनां निषेधः । उक्तोभय-
हेत्वभावादिति केचित् । पूर्वोक्तशङ्खवचनात्सर्वविकार-
निषेध इति युक्तं प्रतीमः ॥ इति दुग्धव्रतम् ॥

भाद्रपदशुक्लचतुर्दश्यामनन्तव्रतम् । तत्र*त्रिमुहूर्ता-
प्यौदयिकी ग्राह्येति माधवः । तदुक्तम्—

‘उदये त्रिमुहूर्तापि ग्राह्याऽनन्तव्रते तिथिः ।’ इति ।

*‘मध्याह्ने भोज्यवेलायाम्’ इति कथायां श्रवणात्
‘उपरि हि देवेभ्यो धारयति’ इतिवद्विधिकल्पनात् ।

‘पूजाव्रतेषु सर्वेषु मध्याह्नव्यापिनी तिथिः ।’

इति माधवीये वचनात् मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्येति तु
दिबोदासः । प्रतापमार्तण्डेऽप्येवम् । इदमेव च युक्तम् ।
निर्णयामृते तु घटिकामात्राऽप्यौदयिकीत्युक्तम् ।

‘तथा भाद्रपदस्यान्ते चतुर्दश्यां द्विजोत्तम ।

पौर्णमास्याः समायोगे व्रतं चानन्तकं चरेत् ॥’

इति भविष्योक्तः ।

“मुहूर्तमपि चेद्भाद्रे पूर्णिमायां चतुर्दशी ।

सम्पूर्णां तां विदुस्तस्यां पूजयेद्विष्णुमव्ययम् ॥”

इति स्कान्दाच्चेति । *अत्र मूलं चिन्त्यम् । *द्व्यहेप्यौ-

*त्रिमुहूर्ताऽपीति । अपिस्त्याज्यः । पूजा तु तत्र
मध्याह्न एव । साकल्यवचनापादिततिथितत्त्वात् । मतान्तर-
माह—*मध्याह्न इति । ‘उपरि हि’ इत्याद्यर्थवादो विधिसा-
पेक्ष इति युक्तं तत्र विधिकल्पनम् । प्रकृते च साकल्यवर्च-
नानुगृहीततिथिमादाय पूजोपपत्तेर्न तदित्यरुचिः । *अत्र
मूलं चिन्त्यमिति । योगमुहूर्तादिवचनानां त्रिमुहूर्तस्ताव-
कत्वेनोपपत्तेः स्वार्थमात्रे मानाभावात् । *द्व्यहेऽप्यौदयिकत्वे

दधिकृत्वे पूर्णत्वात्पूर्वेति युक्तम् । (तत्त्वं तु विध्यर्थवा-
दयोर्भिन्नार्थत्वे एकवाक्यत्वायोगात् 'सन्दिग्धेषु एकवा-
क्यत्वात्' इति न्यायेन पूर्वा परा वा मध्याह्नव्यापिन्येव
मुख्या । माधवस्तु सामान्यवाक्यान्निर्णयं कुर्वन् भ्रान्त
एव । अनन्तव्रतस्य पुराणान्तरेष्वभेवान्निबन्धान्तरेष्व-
भावाच्च वचनं निर्मूलमेवेति ॥)

अथागस्त्यार्घ्यः । तत्कालो व्रतहेमाद्रौ भविष्ये—

“कन्यायामागते सूर्ये अर्वाग्वा सप्तमे दिने ।

कन्यायां समनुप्राप्ते ह्यर्घकालो निवर्तते ॥”

तेन उदयोत्तरमपि सप्तदिनमध्ये इत्यर्थः । यत् पाद्रे—

“आ सप्तरात्रादुदयाद्यमस्य दातव्यमेतत्सकलं नरेण ।

यावत्समाः सप्तदशाऽथ वा स्युरथोर्ध्वमप्यत्र वदन्ति ॥

केचित् ॥”

यमस्य=अगस्त्यस्य । उदयकालश्च दिवोदासीये उक्तः—

“उदेति याम्यां हरिसंक्रमाद्रवे—

रेकाधिके विंशतिमे ह्यगस्त्यः ॥

स सप्तमेऽस्तं वृषसंक्रमाच्च

प्रयाति गर्गादिभिरभ्यभाणि ॥”

अत्र विधिर्विष्णुरहस्ये—

“काशपुष्पमयीं रम्यां कृत्वा मूर्तिं तु वारुणेः ।

प्रदोषे विन्यसेत्तां तु पूर्णकुम्भे स्वलङ्कृताम् ॥

कुम्भस्थां पूजयेत्तां तु पुष्पधूपविलेपनैः ।

दध्यक्षतवर्लि दद्याद्रात्रौ कुर्यात्प्रजागरम् ॥”

पूजा च वक्ष्यमाणार्घ्यमन्त्रेण कार्या—

“प्रभाते तां समादाय यायात्पुण्यं जलाशयम् ।

इति । यत्र परेऽहि न त्रिमुहूर्ता तत्र विद्धापि पूर्वा बोध्या ।

निशावसाने तां पश्यन् जलान्तं प्रतिमां मुनेः ॥
अर्घ्यं दद्यादगस्त्याय भक्त्या सम्यगुपोषितः ।”

मात्स्ये तु—

“अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं तथैव सौवर्णमस्त्यायतथाद्दण्डम् ।”
पूर्वं काशमयीत्वशक्तौ—

“चतुर्भुजं कुम्भमुखे निधाय धान्यानि सप्ताङ्कुरसंयुतानि ।
सकाशपुष्पाक्षतशुक्तियुक्तं मन्त्रेण दद्याद्विजपुङ्गवाय’
ध्रेनुं बहुक्षीरवतीं च दद्यात्सवस्त्रघण्टाभरणां द्विजाया’
भविष्ये—

“विरुद्धैः सप्तधान्यैश्च वंशपात्रे निधापितैः ।

सौवर्णरूप्यपात्रेण ताम्रवंशमयेन वा ॥

मूर्ध्नि स्थितेन नम्रेण जानुभ्यां धरणीं गतः ।”

विष्णुरहस्ये—

*“अगस्त्यः खनमानेति पठन्मन्त्रमिमं मुनेः ।

अर्घ्यं दद्यादगस्त्याय, शूद्रे मन्त्रविधिस्त्वयम् ॥

काशपुष्पप्रतीकाश वह्निमारुतसम्भव ।

मित्रावरुणयोः पुत्र कुम्भयोने नमोऽस्तु ते ॥

विन्ध्यवृद्धिक्षयकर मेघतोयविषापह ।

रत्नवल्लभ देवेश लङ्कावास नमोऽस्तु ते ॥

चातापी भक्षितो येन समुद्रः शोषितः पुरा ।

लोपामुद्रापतिः श्रीमान्योऽसौ तस्मै नमो नमः ॥

येनोदितेन पापानि विलयं यान्ति व्याधयः ।

तस्मै नमोऽस्त्वगस्त्याय सशिष्याय च पुत्रिणे ॥

अगस्त्यः खनमानेति विप्रोऽर्घ्यं विनिवेदयेत् ।

राजपुत्रि महाभागे ऋषिपत्नि वरानने ॥

*अगस्त्य इति । “अगस्त्यः खनमानः खनित्रैः प्रजामपत्यं

लोपामुद्रे नमस्तुभ्यमर्घ्यं मे प्रतिगृह्यताम् ।
 दत्तैवमर्घ्यं कौरव्य प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥
 अर्चिनस्त्वं यथाशक्त्या नमोऽगस्त्यमहर्षये ।
 ऐहिकामुष्मिकीं दत्त्वा कार्यासिद्धिं ब्रजस्व मे ॥
 विपर्जयित्वाऽगस्त्यं तं विप्राय प्रतिपादयेत् ।
 अगस्त्यो मे मनस्त्राऽस्तु अगस्त्योऽस्मिन्घटे स्थितः ॥
 अगस्त्यो द्विजरूपेण प्रतिगृह्णातु सत्कृतः ॥”

दानमन्त्रः—

“अगस्त्यः सप्तजन्माद्यं नाशयत्वावधोरयम् ।
 अतुलं विमलं सौख्यं प्रयच्छ त्वं महामुने ॥”

प्रतिग्रहमन्त्रो विष्णुरहस्ये—

“त्यजेदगस्त्यमुद्दिश्य धान्यमेकं फलं रसम् ।
 होमं कृत्वा ततः पश्चाद्वर्जयेन्मानवः फलम् * ॥”

होमश्चार्घ्यमन्त्रेणाज्येन । भविष्ये—

“दत्त्वाऽर्घ्यं सप्तवर्षाणि क्रमेणानेन पाण्डव ।

ब्राह्मणः स्याच्चतुर्वेदः क्षत्रियः पृथिविपतिः ॥

बलमिच्छमानः । उभौ वर्णाष्टाधिरुग्रः पुषोष सत्या देवेष्वशिषो ज-
 गाम” इति मन्त्रः । (१)*वर्जयेन्मानवः फलमिति । अगस्त्या-
 र्घ्यदानं काम्यं न कुर्यादित्यर्थः । अधिकमन्यतोऽवगन्तव्यम् ।

१—अयं मन्त्रो ऋग्वेदसंहितायां द्वितीयाष्टके चतुर्थाध्याये । अ-
 स्य व्याख्या च श्रीमत्सायणाचार्यकृता—‘अयमगस्त्यो मदगुरुः खनि-
 त्रैः=फलस्योत्पादसाधनैः यज्ञस्तोत्रादिभिः खनमानः=फलमभिमतमुत्पा-
 दयन् प्रजां प्रकर्षेण पुनःपुनर्जायमानमपत्यं=कुलस्यापतनसाधनं पुत्रा-
 दिकं बलं चेच्छमानः सन्, यद्वा प्रजां=भृत्यादिरूपां चेच्छन् ऋ-
 षिः=अतीन्द्रियद्रष्टा महानुभावः उग्रः=उद्गूणः संसारे संचरन्नप्यपापः
 सन्नुभौ वर्णौ=वर्णनीयाकारौ कामं च तपश्च पुषोष । सत्या आशि-
 षो देवेषु=देवेभ्यो जगाम=प्राप्तवान् । यतोऽयं महानुभावस्तस्मादस्मान्
 पातीत्यर्थः इति ।

वैश्ये च धान्यनिष्पत्तिः शुद्रश्च धनवान्भवेत् ।

यावदायुश्च यः कुर्यात्स परं ब्रह्म गच्छति ॥”

इत्यगस्त्याद्यः ॥

*भाद्रपौर्णमास्यां प्रपितामहात्परांस्त्रीनुद्दिश्य आ-
र्द्धं कार्यम् । तदुक्तं हेमाद्रौ ब्राह्मणमार्कण्डेययोः—

*“नान्दीमुखानां प्रत्यब्दं कन्याराशिगते रश्मौ ।

पौर्णमास्यां तु कर्तव्यं वराहचचनं यथा ॥”इति ।

नान्दीमुखत्वं चोक्तं ब्राह्म—

“पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

अयो ह्यशुमुखा ह्येते पितरः परिकीर्तिताः ॥

तेभ्यः पूर्वतरा ये च प्रजावन्तः सुखैधिताः ।

ते तु नान्दीमुखा नान्दी समृद्धिरिति कथ्यते ॥”

एतच्च प्रत्यब्दमित्युक्तेः पक्षश्चाब्दपक्षे सकृन्महाल-

*भाद्रेति । भाद्र्यां कन्यार्कयोगाभावे तद्युक्तायामाश्वि-
न्यां पूर्णिमायां कार्यमिति तु रामचन्द्रः, तदसत् । वर्जयित्वा
प्रौष्ठपदीमिति भाद्र्या एव पर्युदासात्कन्यार्कयोगः स्तावक इति ।
तदलाभेऽपि भाद्र्या एवाग्राहत्वात् । प्रौष्ठपदीनं आर्द्धमिति शिष्ट-
व्यवहाराच्च । अत्र धुरिलोचने विश्वेदेवौ कन्यानिमित्तत्वात् ।
*नान्दीमुखानामिति । इयं च नान्दीमुखसंज्ञा विश्वेदेवव्यावृ-
त्ता । वृद्धिश्चादीयानां तु तत्साधारणी ऊर्ध्ववक्रपितृणामेव ।

‘ऊर्ध्ववक्रास्तु ये तत्र ते नान्दीमुखसंज्ञिताः ॥’

इत्युक्तेः ।

“नान्दीमुखेभ्यो देवेभ्यः प्रदक्षिणकुशासनम् ।

पितृभ्यस्तन्मुखेभ्यश्चाऽप्रदक्षिणमिति स्थितिः ॥”

इति पराशराच्च । एषामेव प्रसन्नमुखसंज्ञाऽप्यधिका ।

‘प्रसन्नमुखसंज्ञास्तु मङ्गलीया यतस्तु ते’ ।

यपक्षे चावश्यकमिति प्रयोगपारिजाते । *अत्र माता-
महा अपि कार्याः ।

“पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।”

इति धौम्योक्तेः । पितृशब्दस्य च जनकपरत्वे बहु-
वचनाविरोधेन पितृभावापन्नपरत्वात् । वार्षिके तु वच-
नान्निवृत्तिः । नच जीवत्पितृकस्यान्वष्टकायां मातृश्राद्धे
तदापत्तिः । इष्टापत्तेः । अत एव स उक्तश्राद्धेषु स्वमातृ-
मातामहयोर्दद्यादिति मदनरत्नकालादशौ । एतच्च जी-
वत्पितृकश्राद्धे वक्ष्यामः । केचित्तु अजहल्लक्षणया पि-
त्रादयो यत्र तत्र मातामहास्तेनात्र नेत्याहुः । न चात्र
नाम्ना नान्दीश्राद्धधर्मातिदेशः । वैष्णवादिशब्दवद्देव-
तापरस्य कर्मनामत्वाभावात् । नापि नान्दीमुखत्वं पि-
तृविशेषणं पारिभाषिकत्वादिति दिक् । तथा निर्णय-
दीपे गार्ग्यः—

“पौर्णमासीषु सर्वासु निषिद्धं पिण्डपातनम् ।

वर्जयित्वा प्रौष्ठपदीं यथा दर्शस्तथैव सा ॥” इति ॥

इति श्रीमीमांसकरामकृष्णभट्टात्मजभट्टकमलाकरकृते
निर्णयसिन्धौ भाद्रपदमासः समाप्तः ॥

इति वचनात् वृद्धिश्राद्धस्य नान्दीमुखश्राद्धमिति नामधेयं
च । एतेनात्र नाम्ना नान्दीश्राद्धधर्मातिदेशः प्रत्युक्तः । वि-
ष्णवादिशब्दवदस्य देवतापरत्वेन कर्मनामत्वाभावाच्च । नापि
पित्रादेर्नान्दीमुखत्वम् । अश्रुमुखत्वात् । अन्यत्र पारिभाषि-
कत्वाच्च । ‘पूर्वतरा’ इति बहुवचनात् सपत्नीकत्वादिपार्वण-
विधानं च बोध्यम् । अविरोधात् । केषाञ्चिन्मतमाह—
*अत्रेति । दिगर्थस्तु पित्रपितृसमुदाये पितृशब्दलक्षणास्वीका-
रापत्तिमपेक्ष्य उक्तार्थस्यौचित्यमिति अत्रेदं दूषणम् । अतोऽत्र

मातामहा न कार्याः प्रापकाभावात् । न च 'पितरो यत्र पूज्यन्ते' इति वाक्यं प्रापकम् । तत्र हि पितृशब्दो न सपिण्डीकरणान्तश्चाद्धजन्यपितृभावापन्नपरः । तथा सति—

“कर्षुसमान्वितं मुक्त्वा तत्रायं श्राद्धपोढशम् ।

प्रत्याब्दिकं च शेषेषु पिण्डाः स्युः पडिति स्थितिः ॥”

इति परिशिष्टे पोढशश्राद्धपर्युदासानुपपत्तेः । तत्र भवद्रीत्या मातामहाप्राप्तेः, किन्तु जनकादिसमुदायपरः । लिङ्गसमवायन्यायात् । 'प्राणभृदुपदधाति' इति बहुवचनान्तप्राणभृच्छब्दस्य प्राणभृदप्राणभृतसमुदायार्थकत्ववत् । न चैवं तवापि पोढशश्राद्धपर्युदासानुपपत्तिः । पितृणामुद्देश्यत्वेन तद्वतसंख्याया अविवक्षितत्वात् । नापि चतुर्दश्यां मातामहाप्राप्तिः । 'श्राद्धं शस्त्रहतस्यैव' इत्येवकारेण तथा वृत्तेः । न च 'पितरो यत्र' इत्यादिना तदप्राप्तावपि सर्वश्राद्धानां दर्शविकृतित्वात् “मातामहानामप्येवम्” इति वाक्याद्वा तत्प्राप्तिरिति वाच्यम् । वैकुतदेवतान्तरविधिना प्राकृतदेवतावाधात् । यत्र हि सङ्क्रान्त्यादिश्राद्धे न देवतादे-
शस्तत्रैव प्राकृतदेवताप्राप्तिर्न तु प्रौष्ठपद्यादिश्राद्धे इति । एवम्—

“आन्वष्टक्यं गयाप्राप्तौ सत्यां यच्च मृतेऽहनि ।

मातुः श्राद्धं पुनः कुर्यात्पितर्यपि च जीवति ॥”

इति जीवत्पितृकस्यान्वष्टक्यश्राद्धे मातुः सपिण्डनान्तश्राद्धजन्यपितृत्वेऽपि न मातामहाः कार्याः । पितरो यत्रेत्योदरप्रापकत्वस्यावेदितत्वादिति । विष्णुधर्म—

‘गोदाने प्रौष्ठपद्यां च पौर्णमास्यां महाफलम् ।’

मदनरत्ने मात्स्ये—

“यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्माविस्तरः ।

वृत्रासुरवधोपेतं तद्भागवतमुच्यते ॥

लिखित्वा तच्च यो दद्याद्धेमसिंहसमन्वितम् ।

कन्यासंक्रमे पराः षोडश घटिकाः पुण्याः, शेषं प्राग्वत् ।
अथ महालयः । तत्र पृथिवीचन्द्रोदये, वृद्धमनुः—
*“आषाढीमवधिं कृत्वा पञ्चमं पक्षमाश्रिताः ।
काङ्क्षन्ति पितरः क्लिष्टा अन्नमप्यन्वहं जलम् ॥”

पौर्णमास्यां प्रौष्ठपद्यां स याति परमं पदम् ॥

अष्टादशसहस्राणि पुराणं तत्प्रकीर्तितम् ।” इति ॥

ननु ‘आश्विने श्राद्धं कुर्यात्’ इत्यादौ आश्विनः सौर एव ।

“कन्यागते सवितरि पितृराजानुशासनात् ।

भवेत् प्रेतपुरी शून्या यावद् वृश्चिकदर्शनम् ॥”

इति कन्यासम्बन्धेन श्राद्धविधानात् । एवं नभस्पोऽपि सौर
एव ‘मीनमेषयोर्मेषवृषयोर्वसन्तः’ इति सर्वमासानां द्वैविध्येन क-
न्यायां भाद्रत्वस्यापि सम्भवात् ।

“मासः कन्यागते भानावसंक्रान्तो भवेद्यदि ।

दैवं पित्र्यं तदा कर्म तुलास्थे कर्तुरक्षयम् ॥”

इति वचनादनुकल्पत्वेन तुलोक्तेश्चेत्यत्राह—*आषाढीमिति ।
इदं पक्षपदम् ‘आश्वयुक्कृष्णपक्षे तु’ इति पक्षपदं चाश्विनादेश्वा-
न्द्रत्वे लिङ्गम् । ‘मासः कन्यागते भानौ’ इति तु न महालयपर-
मित्युक्तं प्राक् । महालयश्राद्धं च नित्यं काम्यं च ।

‘आषाढयाः पञ्चमे पक्षे यः श्राद्धं न करिष्यति ।

शाकेनापि दरिद्रोऽपि सोऽन्त्यजत्वमुपैष्यति ॥”

इति नागरखण्डात् ।

“शक्रध्वजनिपाताङ्को यः स्यात्पक्षस्तु पञ्चमः ।

स विज्ञेयोऽपरः पक्षः श्राद्धं तत्र विधीयते ॥

पुत्रानायुस्तथारोग्यमैश्वर्यमतुलं तथा ।

प्राप्नोति पञ्चमं दत्त्वा श्राद्धकामास्तु पुष्कलान् ॥”

इति काष्णार्जिन्युक्तेः ।

५२२ सटीकनिर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे-

कन्यायोगे पुण्यतमत्वमाह शाट्यायनिः—

“कन्यास्थार्कान्वितः पक्षः सोऽत्यन्तं पुण्यमुच्यते।”

इति ।

अत्र विशेषमाह वृद्धमनुः—

*“मध्ये वा यदि वाऽप्यन्ते यत्र कन्यां व्रजेद्रविः ।

स पक्षः सकलं श्रेष्ठः श्राद्धषोडशकं प्रति ॥”

तथा ब्रह्माण्डमार्कण्डेययोः—

“कन्यागते सवितरि*दिनानि दश पञ्च च ।

पार्वणेनेह विधिना श्राद्धं तत्र विधीयते ॥”

तथा च तत्रैव षोडशदिनान्युक्तानि—

“कन्यागते सवितरि यान्यहानि तु षोडश ।

क्रतुभिस्तानि तुल्यानि देवो नारायणोऽब्रवीत् ॥”

अत्र हेमाद्रिः षोडशत्वं त्रेधा व्याचख्यौ । तिथिवृ-

द्ध्या पक्षस्य षोडशदिनात्मकत्वे श्राद्धवृद्ध्यर्थमेकः पक्षः,

*मध्ये वेति ।

“आषाढीमवधिं कृत्वा यः स्यात्पक्षस्तु पञ्चमः ।

श्राद्धं तत्र प्रकुर्वीत कन्यां गच्छतु वा न वा ॥”

इति आदित्यपुराणे । ‘सूर्यः पक्षोपक्रमे’ इति शेषात्सर्वस्य पक्षस्य कन्यायोगो नापेक्षित इत्यर्थः । कन्यायोगनैयत्येन यथा-श्रुतासङ्गतेः । *दिनानीति । दिनपदं चान्द्रदिनपरतया तिथिपरम् ।

‘तिथिनैकेन दिवसश्चान्द्रमाने प्रकीर्तितः ।’

इति विष्णुधर्मात् । एवम् ‘अहानि’ इत्यत्राहः पदमपि तिथिपरमेव ।

‘आश्वयुक्कृष्णपक्षे तु श्राद्धं कुर्यादिने दिने ।’

इति पक्षप्रक्रमेण दिनपदस्य तिथिपरतया तदेकवाक्यत्वात् ।

भाद्रपदपूर्णिमया सहेति द्वितीयः, आश्विनशुक्लप्रतिपदा सहेति तृतीयः । *अन्त्य एव तु युक्तः ।

“अहःषोडशकं यत्तु शुक्लप्रतिपदा सह ।

*चन्द्रक्षयाविशेषेण सापि दर्शात्मिका स्मृता ॥”

इति देवलोक्तेः । तत्र पञ्च पक्षाः । तदुक्तं हेमाद्रौ ब्राह्मे—

*“आश्वयुक्कृष्णपक्षे तु श्राद्धं कार्यं *दिनेदिने ।

त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागं त्वर्धमेव वा ॥”

दिने दिने इति पक्षपर्यन्तत्वमुक्तम् । त्रिभागहीनमिति पञ्चम्यादिपक्षः,

‘भौजर्द्धी तिथिमारभ्य यावच्चन्द्रार्कसङ्गमम् ।’

इति वाक्यात् । अर्धमित्यष्टम्यादिपक्षः । त्रिभागमिति दशम्यादिपक्षः । त्रिभागहीनमिति चतुर्दशसहितप्रति-

अत्र तिथिवृद्धयेति पक्षो न युक्तः षोडशत्वस्य नित्यवच्छ्रवणविरोधात् । नापि पूर्णिमासाहस्येनेति पक्षः । अपरपक्षश्रुतिविरोधादत आह—*प्रन्त्य एवेति । *चन्द्रेति । न दृश्यते चन्द्रोऽस्यामिति व्युत्पत्त्या धातोरचाक्षुषज्ञानार्थकतया तल्लभ्यदर्शत्वेन शुक्लप्रतिपदोऽप्येकीकारान्नापरपक्षत्वविरोध इत्यर्थः । पञ्चसु पक्षेषु षोडशतिथिपक्षः पञ्चदशतिथिपक्षश्चोक्तौ, शेषान् दर्शयितुमाह—*आश्वयुगिति । दिनपदं तिथिपरमित्युक्तं न तु—

‘अहोरात्रेण चैकेन सावनो दिवसः स्मृतः ।’

इति सावनदिनपरः पक्षोपक्रमात् । नन्वेवं पक्षस्य चतुर्दशसावनात्मकत्वे षोडशतदात्मकत्वे वा कथं पञ्चदशैव श्राद्धानीत्यत्राह—*दिनेदिनेइति । हासे तिथिद्वयप्रयुक्तप्रयोगद्वयस्य तन्त्रं वृद्धौ च यद्यप्येकदिनच्छेद एव प्राप्नोति गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तेरन्याय्यत्वात् सकृत्करणदेव पञ्चदशश्राद्धसिद्धेः तथाऽपि, ‘अन्नमप्यन्वहं जलम्’ इति वाक्यादविच्छेदेनानुष्ठानलाभायाचारादेकतिथिप्रयुक्तं श्राद्ध-

पदादिचतुष्टयवर्जनाभिप्रायेणेति कल्पतरुः । *अत्र दिन-
पदं तिथिपरं वीप्सया तत्पक्षीयतिथित्वं श्राद्धव्याप्य-
तावच्छेदकम् । तेन पञ्चदशतिथिव्यापि श्राद्धं सिद्ध्यति ।
तेन चतुर्दशीनिषेधोऽन्यकृष्णपक्षपर इति गौडाः । तन्न ।

‘श्राद्धं शस्त्रहतस्यैव चतुर्दश्यां महालये ।’

इत्यादिविरोधात् । यच्च कश्चित्पूरणप्रत्ययलोपेन तृ-
तीयभागहीनं षष्ठ्यादिपक्षं तृतीयभागमेकादश्यादि
तदर्थं त्रयोदश्यादि, *उत्तरोत्तरं - लघुकालोक्तेरिति ।
तन्न । *गौतमादिवचनेन मूलकल्पनालाघवात् पक्ष-
मित्यनन्वयापत्तेश्च ।

मावर्तनीयम् । तत्रापि यस्यां तिथौ कर्मकालव्याप्तिर्दिनद्वये तत्तद्यु-
क्तस्य श्राद्धस्यावृत्तिः एवमग्रिमपक्षेष्वपि पञ्चम्यादीति विभागस्तृ-
तीयो भागः पक्षस्य पञ्चदशतिथयस्तेन हीनमित्यर्थात् । एवमर्थ-
पक्षस्यैव । उक्तपक्षयोः पक्षस्यैव विशेषत्वादत्रापि तदन्वयात् । एवं
तृतीयो भागो दशम्यादिः । एषु पक्षेषु चतुर्दशी वर्ज्या । प्रतिपदा-
दिपक्षयोरेव तद्ग्रहणेनान्यत्र तद्वर्जनमतीतेः । ननु नन्दादिसङ्ख्या-
हानिप्रसङ्गात् दिने दिने इत्यस्य सकृत्पक्षाभिप्रायकत्वं वदतां
गौडानां मतमाह- *अत्रेति । *उत्तरोति ।

“उत्तरादयनाद्राजन् श्रेष्ठं स्यादक्षिणायनम् ।

याम्यायनाच्चतुर्मासं तत्र सुप्ते तु केशवे ॥

प्रौष्ठपद्याः परः पक्षस्तत्रापि च विशेषतः ।

पञ्चम्यूर्ध्वं च तत्रापि दशम्यूर्ध्वन्ततोऽप्यति ॥

मघायुक्ता तु तत्रापि श्रेष्ठा राजन् त्रयोदशी ।”

इति नागरखण्डाच्चेति शेषः । *गौतमादीति । अग्रि-
मेत्यादिः । एवं च त्रिभागहीनमिति पञ्चम्यादिपक्षः, त्रिभागमिति
दशम्यादिः, अर्धमित्यष्टम्यादिरित्यर्थः । स्वयमधिकं पक्षद्वयमाह-

*‘पञ्चम्यूर्ध्वं च तत्रापि दशम्यूर्ध्वं ततोप्यति ।’

इति विष्णुधर्मोक्तेः । षष्ठ्याद्येकादश्यादिपक्षावपि ज्ञेयाविति तत्त्वम् । कालादर्शोऽपि—

“पक्षाद्यादि च दर्शान्तं पञ्चम्यादि दिगादि च ।

अष्टम्यादि यथाशक्ति कुर्यादापरपक्षिकम् ॥”

पक्षादिः=प्रतिपत्, दिक्=दशमी, दर्शान्तमिति सर्वत्र । गौतमोऽपि—‘अथापरपक्षे श्राद्धं पितृभ्यो दद्यात् पञ्चम्यादि दर्शान्तमष्टम्यादि दशम्यादि सर्वस्मिंश्च’इति । तथैकस्मिन्नपि दिने श्राद्धमुक्तं हेमाद्रौ नागरखण्डे—

“आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे कन्यासंस्थे दिवाकरे ।

यो वै श्राद्धं नरः कुर्यादेकस्मिन्नपि वासरे ॥

तस्य संवत्सरं यावत्संतृप्ताः पितरो ध्रुवम् ।”इति ।

अत्र शक्ताशक्तपरा व्यवस्थेति प्राञ्चः । तन्न । तद्वाचकपदाभावात् । *त्रयोदश्यादिपक्ष एव नित्यः । तत्रैव निन्दाश्रुतेः । ब्राह्मे एवकारेण तस्यैव पञ्चमपक्षयोगव्यवच्छेदोक्तिः इति गौडाः । तन्न । एकस्मिन्नपीति *विरोधात् । तेन फलभूमार्थिनाऽन्यानि कार्याणीति तत्त्वम् । तत्र चतुर्दशीश्राद्धाभावे पञ्चम्यादिदशम्यादिपक्षौ । तत्सत्त्वे षष्ठ्याद्येकादश्यादिकौ । एवं चतुर्दश्यभावे द्वादश्यादिः । तत्सत्त्वे त्रयोदश्यादिरिति व्यवस्था ॥

विधवायास्तु विशेषः । स्मृतिसंग्रहे—

*पञ्चम्यूर्ध्वमिति । तथा च विष्णुधर्मगौतमाभ्यां स्पष्टमुक्ताः प्रतिपत्पञ्चमीषष्टीअष्टमीदशमीएकादशीप्रभृति षट् पक्षाः, तदेकवाक्यतया वाक्यान्तरं योज्यमिति बोध्यम् । गौडमतमाह—*त्रयोदश्यादीति । *एवकारेण=अर्धमेवेत्येवकारेण । *विरोधा-

*“चत्वारः पार्वणाः प्रोक्ता विधवायाः सदैव हि ।
स्वभर्तृश्वशुरादीनां मातापित्रोस्तथैव च ॥
ततो मातामहानां च श्राद्धदानमुपक्रमेत् ॥”

तथा—

‘श्वश्रूणां च विशेषेण मातामह्यास्तथैव च ।’ इति ।
अशक्तौ तु स्मृतिरत्नावल्याम्—

“स्वभर्तृप्रभृति त्रिभ्यः स्वपितृभ्यस्तथैव च ।

विधवा कारयेच्छ्राद्धं यथाकालमतन्द्रिता ॥”

विधवा स्वयं संकल्पं कृत्वाऽन्यद्व्राह्मणद्वारा कारये-
दित्युक्तं प्रयोगपारिजाते ।

दिति । सकृत्पक्ष एव नित्यो नान्य इति भावः । *चत्वार इति ।
विधवायाः पार्वणचतुष्टयं पार्वणपट्कं पार्वणद्वयमिति पक्षत्रयम् ।
पक्षत्रयेऽपि भ्रात्राद्येकोद्दिष्टानि भवन्ति । पार्वण एव तन्नियमात् ।
अत्रेदं बोध्यम् । विधवाया दर्शश्राद्धे पुत्राभावे तद्वेदबोधिकारः ।

‘अपुत्रा पुत्रवत्पत्नी पुत्रकर्म समाचेरत् ।’

इति वचनात् पुत्रवदिति वतिना प्रकरणानुरोधात् श्रा-
द्धक्रियातुल्यतोक्त्या पुत्रकर्तृकश्राद्धवदेव देवताः, उद्देश्यत्वं तु
पित्रादीनां भर्तृत्वादिना तन्मातामहानां च पितृत्वादिना । यं प्रति
येन रूपेण सम्बन्धिता तं प्रति तेनैव रूपेणोद्देश्यत्वात् । अत एव
स्मृतिदर्पणे ‘स्वभर्तृप्रभृतित्रिभ्यः’ इत्यादि । भर्तृपित्रोश्च यथायोग्यं
सपत्नीकत्वमपि । इदं षड्दैवसं दर्शश्राद्ध एव । स्वपितरि जीवति तु
द्वारलोपात्पार्वणलोपः । तीर्थमहालयादिश्राद्धे तु मृतश्वश्रादेः श्व-
श्रादिपार्वणमपीति नवदैवत्यम् । तच्च कृताकृतमित्येके । केचिन्मृत-
मातृकायाः स्वमात्रादिपार्वणमपीति द्वादशदैवत्यमाहुः । अपरे स्व-
मातामहपार्वणेन पञ्चदशदैवत्यमाहुः । अन्ये स्वमातामह्यादिपार्वणेन
सहाष्टादशदैवत्यमाहुः । अत्र सर्वत्राप्याद्यजीवने द्वारलोपः । एवं

*सकृन्महालये च वर्ज्यतिथ्याद्युक्तं पृथ्वीचन्द्रो-
दयप्रयोगपारिजातादिषु । वसिष्ठः—

“नन्दायां भार्गवादिने *चतुर्दश्यां त्रिजन्मसु ।

एषु श्राद्धं न कुर्वीत गृही पुत्रधनक्षयात् ॥”

*जन्मभं तत्पूर्वोत्तरे च त्रिजन्मानि । वृद्धगार्ग्यः—

“प्राजापत्ये च पौष्णे च पित्रर्क्षे भार्गवे तथा ।

च चत्वारः पार्वणा इति । श्वश्रूणां विशेषेणेति च निर्मूलं प्रति-
भाति । एकोद्दिष्टानि च तीर्थमहालयादौ स्वसम्बन्धेनास्याः पुत्र-
वद्भवन्त्येव । यत्तु—

“भर्तुः श्राद्धे तु या नारी मौढ्यात्पावर्णमाचरेत् ।

न तेन तृप्यते भर्ता स्वयं च नरकं व्रजेत् ॥” इति,

तत्क्षयाहे एकोद्दिष्टपक्षप्रशंसार्थं न तु सर्वथा पार्वणनिषेधा-
र्थमिति । *सकृन्महालये इति । कृष्णपक्षसामान्यानिमित्तक-
श्राद्धं हेमाद्रिमते आवृत्त्या, विवेचनकारादिमते तु सकृत् । तत्र
यद्यपि काम्ये श्राद्धे याज्ञवल्क्येन चतुर्दशी वर्जिता तथाऽपि नि-
त्येऽपि तत्र ‘नभस्यस्यापरे पक्षे’ इति काष्णर्जाजिनिना भाद्रपदा-
परपक्षे चतुर्दशीवर्जननिषेधादन्यत्र प्रतिपदादिपक्षे तद्वर्जनावग-
मात् । दशम्यादिपक्षे च—

“कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

श्राद्धे प्रशस्तास्तिथयो यथैता न तथेतराः ॥”

इति मनुवचनात् सुतरां च पञ्चम्यादिप्रतिपदादिपक्षयोस्त-
द्वर्जनावगमाच्च कृष्णपक्षसामान्य एव तद्वर्जनं नन्दादिकं च तद्व-
र्ज्यम् । इदं च चतुर्दशीनन्दादिवर्जनं भाद्रपदकृष्णपक्षेऽपि सकृ-
त्करणपक्षे तदप्रवृत्तेर्निर्वीजत्वात् । पक्षान्तरेषु तु न नन्दादि वर्ज्यं
संख्याहान्यापत्तेः, षोडशपञ्चदशपक्षयोस्तु न चतुर्दश्यपीत्यर्थः ।
*चतुर्दश्यामिति । त्रयोदश्यामिति विवेचने । *जन्मभामिति ।

यस्तु श्राद्धं प्रकुर्वीत तस्य पुत्रो विनश्यति ॥”

प्राजापत्यं=रोहिणी, पौष्णं=रेवती, पित्र्यं=मघा ।

अन्यान्यपि प्रत्यरादीनि तत्रैव ज्ञेयानि । केचित्तु—

“नन्दाश्वकामरव्यारभृग्वग्निपितृकालभे ।

गण्डे वैधृति*पाते च पिण्डास्त्याज्याः सुतेप्सुभिः॥”

इति सङ्ग्रहात् । नन्दाः=प्रतिपत्पण्येकादश्याः, अश्वः=सप्तमी, कामः=त्रयोदशी, आरो=भौमः, भृगुः=शुक्रः, अग्निभं=कृत्तिका, पितृभं=मघा, कालभं=भरणी, अत्र पिण्डास्त्याज्या इत्याहुः । तत्र*मूलं मृग्यम् । एतच्च सकृन्महालयविषयम् ।

“सकृन्महालये काम्यं पुनः श्राद्धेऽखिलेषु च ।

अतीतविषये चैव सर्वमेतद्विचिन्तयेत् ॥”

इति पृथिवीचन्द्रोदये नारदोक्तेः ।

अस्यापवादो हेमाद्रौ पृथ्वीचन्द्रोदये च—

आत्मभार्यापुत्राणां जन्मभानीति । जन्मदशमैकोनविंशतिभानीति रघुनाथः । एवञ्च—

“भानौ भौमे त्रयोदश्यां नन्दाभृगुमघासु च ।

पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥”

इति स्मृत्यन्तरे पिण्डदानपदं श्राद्धोपलक्षणं बोध्यम् । अन्ये पिण्डदाने कालविशेषनिषेधास्तु प्रेतकृत्यविषया इति विवेचने । प्रत्यरादीनां त्रिपादादयः । एतत्प्रेतकृत्यविषयमित्यन्ये । *पाते इति । पातभरण्यादावपि सकृन्महालये पिण्डदानं कार्यम् । पातादिनिमित्तकश्राद्ध एव तन्निषेधात् । ‘अमापाते भरण्यां च’ इत्यग्निमवचनादिति बोध्यम् । *मूलं मृग्यमिति । सप्तमीरविभौमभरणीगण्डवैधृतिव्यतिपातेष्विति मयूखः । पुनःश्राद्धे=आवृत्त्या क्रियमाणे श्राद्धे । *अखिलेषु=ग्रीहिपाकादिश्राद्धेषु । तत्र कालान्त-

‘अमापाते भरण्यां च द्वादश्यां पक्षमध्यके ।

तथा तिथिं च नक्षत्रं वारं च न विचारयेत् ॥’

पराशरमाधवीये मदनपारिजातादिषु चैवम् । निर्णयदीपिकायां तु- * ‘पितृमृताहे निषिद्धदिनेऽपि सकृन्महालयः कार्यः’ इत्युक्तम् ।

‘आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे कन्यासंस्थे दिवाकरे ।

मृताहनि पितुर्यो वै श्राद्धं दास्यति मानवः ॥

तस्य संबत्सरं यावत्सन्तृप्ताः पितरो ध्रुवम् ॥’

इति नागरखण्डोक्तेः ।

‘या तिथिर्यस्य मासस्य मृताहे तु प्रवर्तते ।

सा तिथिः पितृपक्षे तु पूजनीया प्रयत्नतः ॥

तिथिच्छेदो न कर्तव्यो विनाऽशौचं यदृच्छया ।

पिण्डश्राद्धं च कर्तव्यं विच्छित्तिं नैव कारयेत् ॥

अशक्तः पक्षमध्ये तु करोत्येकदिने यदा ।

निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात्पिण्डदानं यथाविधि ॥’

इति कात्यायनोक्तेश्च । *अत्र मूलं चिन्त्यम् ।

तथा पक्षश्राद्धकरणेऽपि न नन्दादिषु पिण्डनिषेध इत्याह पराशरमाधवीये कार्ष्णाजिनिः—

‘नभस्यस्यापरे पक्षे श्राद्धं कार्यं दिने दिने ।

नैव नन्दादि वर्ज्यं स्यान्नैव निन्द्या चतुर्दशी ॥’इति ।

अत्र श्राद्धमित्येकवचनाद् *दिने दिने इति वीप्साव-

रसम्भवात् । *पितृमृताह इति । शिष्टाचारसिद्धोऽयं पक्ष इति रघुनाथः । नन्वेवं ‘नैव निन्द्या चतुर्दशी’ इति चतुर्दशीग्रहणं वर्जयित्वा चतुर्दशीमिति तन्निषेधश्चेति विकल्पः स्यादित्यत्राह—*अत्रेति । एकेनि । प्रकृत्यर्थानामिति व्युत्पत्त्या अत्यन्तसंयोगार्थक-

शाच्च सोमयागवदेकस्याभ्यासेनैकप्रयोगपरमिदम् । अत

द्वितीयातश्च एकत्वविशिष्टश्राद्धस्य भाद्रपदापरपक्षीयतिथित्वनियमो
लभ्यते । ततश्चतुर्दशीलाभात्तद्वर्जनं पक्षान्तरम् । न च—

‘स पक्षः सकलः पूज्यः श्राद्धपोडशकं प्रति ।’

इति दर्शनात्संख्यया श्राद्धानां भेदो दुर्वारः । तत्र च काभ्यासः ? ।
‘नैव निन्द्या चतुर्दशी’ इति च चतुर्दशीग्रहणार्थमिति वाच्यम् । संख्या-
या अनुत्पत्तिवाक्यगतत्वात् । वचनस्यैकदेशकन्याससम्बन्धमात्रेण स-
कलपक्षपूज्यत्वमात्रप्रतिपादकत्वेनोत्पत्तिविधित्वासम्भवात् । श्राद्ध-
पोडशकमिति द्वितीयानिमित्तभूतकर्मपवचनीयप्रतियोगेन श्राद्धाना-
मुद्देश्यत्वप्रतीतिश्च पक्षरूपकालविधौ तत्सम्बन्धित्वेनोपादेयानामपि
कर्मणामनुवाद्यत्वे बाधकाभावात् । ‘यदि ब्राह्मणो यजेत’ इत्यादौ
हि स्वरूपेण यागस्योपादेयतयाऽनुवाद्यत्वं दूषितमतो न तद्विरोधः ।
तस्मात् ‘नभस्यस्यापरे पक्षे’ इति श्राद्धोत्पत्तिविधौ संख्यायुक्तति-
थिसमुच्चयेन यावत्तिथिसिद्धानामभ्यासानां श्राद्धपोडशमिति संख्ये-
त्यर्थः । यद्यपि पक्षस्य पञ्चदशतिथ्यात्मकत्वात् कृष्णपक्षसामान्ये-
ऽपि प्रतितिथि श्राद्धावृत्तिः प्राप्नोति न तु सकृत्करणम्, तथापि
तत्र पक्षस्याखण्डस्यैवायोगव्यावृत्त्याऽङ्गत्वम्, अपनर्तुमासादिविशे-
षवत्, न तु स्वरूपेण तिथीनाम् । अत एवेदं कर्मास्मिन्नयनेऽस्मिन्नुता-
वास्मिन्मासेऽस्मिन्पक्षे इति सप्त एव व्यपदेशः तस्य सकृत्करणेऽप्य-
व्याहतः । महालयापरपक्षे तु यावन्निथ्यभ्यास इति विशेषे वीजमाह—
*दिने दिने इति । *एकप्रयोगेति । यत्त्वत्र हेमाद्रेरन्त्यादिने
दक्षिणादानं तद्वशाच्च पात्रैक्यमिति मतं, तदयुक्तम् । निमन्त्रणा-
दिविसर्जनान्तश्राद्धप्रयोगस्यैवावृत्तेः कालस्य प्रयोगानुबन्धत्वेन
तत्समुच्चयवशात्प्रयोगावृत्तेरेवौचित्यात् । किञ्च दक्षिणादानमात्र-
स्यैव कृतः सकृत्करणं प्रधानमात्राभ्यासोपगमे सर्वेषामपि प्रधान-
पूर्वोत्तरभाविनामङ्गानां पात्रानत्यर्थानां चाभ्यासस्यैवौचित्यात् ।

‘प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।’

इति याज्ञवल्कीयं प्रयोगभेदपरं न तु पञ्चम्यादिपक्ष-
विषयम् । ‘प्रतिपत्प्रभृतिषु’ इति विशिष्योक्तेः । निर्णय-

एवं निमन्त्रणादिविसर्जनान्तश्राद्धप्रयोगस्य भेदे यदि ब्राह्मणा-
लाभस्तदाऽस्तु तैरेव ब्राह्मणैः सः ।

‘कुशा दर्व्यादयो मन्त्रा ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः ।

न ते निर्माल्यतां यान्ति विनियोज्याः पुनः पुनः ॥’

इति ब्राह्मणानां विनियुक्तविनियोगाविरोधात् । वरणभरणरूपे तु
निमन्त्रणदक्षिणादाने प्रतिश्राद्धप्रयोगं भिन्ने एवानुष्ठेये । अत एव
पक्षश्राद्धार्थं ब्राह्मणैः सह सकृदेवोपसंवादेऽपि तेषामाशौचेऽभ्या-
सान्तरे त्यागोऽन्येषामुपादानम् ।

‘निमन्त्रितस्य विप्रस्य स्वाध्यायाद्विरतस्य च ।

देहे पितृषु तिष्ठन्तु नाशौचं विद्यते कचित् ॥’

इति वाक्यस्य शास्त्रीयनिमन्त्रणाभावेनाप्रवृत्तेः । प्रयोगसङ्ख्य-
स्य सम्भूयैकफलजनकत्वं सायंप्रातरग्निहोत्रवत् । ‘प्रतिपदि महा-
लयापरपक्षश्राद्धं करिष्ये’ ‘द्वितीयायां महालयापरपक्षश्राद्धं करिष्ये’
‘तृतीयायां महालयापरपक्षश्राद्धं करिष्ये’ इत्यादिप्रतितिथि सङ्क-
ल्पभेदाच्च पाकभेदाच्चान्तरा प्रतिवन्धानिश्चयेन केनचिद्भ्यासपक्षे-
णारब्धे महालयश्राद्धे यद्यन्तरा श्राद्धकर्तुराशौचपातः, तदा ‘श्राद्धे
पाकपरिक्रिया’ इत्युक्तमुख्यप्रारम्भाभावात्सङ्कल्पाभावाच्च ‘प्रारब्धे
सूतकं नास्ति’ इत्यस्याप्रवृत्तेरनाधिकारात्तत्र प्राप्ताः श्राद्धप्रयोगा
नानुष्ठेयाः । न चैवं सायमग्निहोत्रपौर्णमासानन्तराशौचपाते प्रातर-
ग्निहोत्रदर्शयोराशौचमध्येऽनुष्ठानं न स्यादिति वाच्यम् । तत्र—

‘वैतानोपासनाः कार्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदनात् ।’

इत्यधिकारप्रतिप्रसवात्तदनुष्ठानोपपत्तेः । न च यथा कृष्णपक्षे
यजमानमरणसम्भावनायां दर्शेष्टिपर्यन्ताग्निहोत्रहोमपूर्वकं तदानी-

दीपे मदनपारिजाते चैवम् । *अन्यकृष्णपक्षपरं याज्ञवल्कीयम् । एतत्परत्वे नैवनिन्द्याचतुर्दशीविरोधान् इति गौडाः । तन्न—

‘श्राद्धं शस्त्रहतस्यैव चतुर्दश्यां महालये ।’

इति विरोधान् । तत्त्वं तु—

मेव दर्शानुष्ठानम् । तथा प्रकृते शुद्धिपयेन्तश्राद्धप्रयोगाणामशौचपातात्पूर्वमेवानुष्ठानं स्यादिति वाच्यम् । तत्राग्निहोत्रहोमदर्शेष्टयोर्षाचनिकत्वादिह वचनाभावात् । आशौचमध्ये श्राद्धप्रयोगाणामकरणे च कृतानां प्रयोगाणां न फलम् । सहकार्यन्तराभावात् एकदेशादेव फलस्य कल्पयितुमशक्यत्वाच्च । एवंविधस्थले चाशौचापगमोत्तरं सकृदादिपक्षेण यावदीपावलि पुनर्महालयश्राद्धं कर्तव्यम् । प्रतिवन्धान्तरे तु तद्दश्यां प्रतिनिधिना कार्यम् । सोमयागवदिति अभ्यासमात्रेण दृष्टान्तः । तत्र प्रधानस्वरूपानुबन्धभूतदेवतासमुच्चयवशात् प्रधानस्यैवावृत्तेः । प्रधानमात्रावृत्तिश्च देवतादिसमुच्चयकृता सोमयागग्रहयज्ञादिषु, उत्पन्नगतसंख्याकृता वा एकादशप्रयाजलक्षहोमकोटिहोमादिषु, प्रकृते तु तयोरेकविधाऽपि न सा, किन्तु कालवंशात्प्रयोगावृत्तिरेव । सायंप्रातरग्निहोत्रहोमदर्शपौर्णमासिकाग्नेयादीनामिवेति विशेषः । याज्ञवल्कीयं पञ्चम्यादिपक्षविषयमिति पाठः । यद्यपि याज्ञवल्कीयं काम्यश्राद्धपरमित्यग्रे स्पष्टम्, तथापि ‘नैव निन्द्या चतुर्दशी’ इति कार्णार्जिनिज्ञापितं तत्सदृशं तच्छब्देन ग्राह्यम् । तत्पञ्चम्यादिपक्षविषयमित्यर्थः । याज्ञवल्कीयं प्रयोगभेदपरम्, न तु पञ्चम्यादिपक्षविषयम् । प्रतिपत्प्रभृतिष्विति विशिष्योक्तेरिति पाठान्तरम् । काम्यश्राद्धप्रकरणस्थं याज्ञवल्कीयं कृष्णपक्षश्राद्धस्य सकृत्कर्तव्यपरं न तु महालयस्य पञ्चम्यादिपक्षपरमिति तदर्थः । आश्विनापरपक्षे कस्मिन्नपि पक्षे चतुर्दशीवर्जनं नास्ति इति मतं निरस्यति—*अन्यकृष्णपक्षपरमिति । केचित्तु—

*‘निधिनक्षत्रवारादिनिषेधो य उदाहृतः ।

स श्राद्धे तन्निमित्ते स्थानानुषङ्गकृते हासौ ॥’

इति दिवोदामीने वृद्धगार्ग्योक्तंननिमित्ते*पक्षान्तरे

‘कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।’

इति मनूक्तेश्चतुर्दशीवर्जनं दशम्यादिपक्षे । अन्यथा महालयश्राद्धगता षोडशत्वसंख्या व्याहन्येत । अत एव ‘नैव निन्द्या चतुर्दशी’ इत्यस्यापि सङ्गतिरित्याहुः । वस्तुस्तु—

‘शस्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते ।’

इति इतरदेवतावाधेन शस्त्रहतानां देवतात्वविधानात्तदभावो लुप्यते । यथाऽभ्युदयेष्टौ प्रकृतदेवतावाधादेवनान्तरविधानाच्चोपांशुयाजः । मानवकाष्णार्जिनीये अपि शस्त्रहतपितृकं मृत्येव सङ्गच्छते । मानवे दशम्यादावित्यादिपदेन पक्षान्तराणामपि ग्रहणम् । जीवत्पितृकाजीवत्पितृकाऽभावस्यायां तत्तिथितदुत्तरप्रतिपदादिष्विव शस्त्राशस्त्रमृतपितृकरूपभिन्नाधिकारिकश्राद्धेष्वेव श्राद्धगता षोडशत्वसंख्योपपद्यते । अतो देवताविरहेण चतुर्दशीश्राद्धं लुप्यत एवेति युक्तमुत्पश्यन्ति । तत्त्वं त्विति कचित्पाठः । *तिथीति । तिथ्यादौ पिण्डदानादिनिषेधो ‘नन्दाश्वकामरव्यार’ इत्यादिकः । तन्निमित्ते=नन्दादिनिमित्तके । अनुषङ्गकृते=नन्दादिसम्बन्धेन कृते महालयादौ नेत्यन्वयः । यद्वा नन्दादेर्निषेधे इत्येवार्थः । ‘नन्दायां भार्गवदिने’ इत्यादिपुत्रवद्गृहिणो निषेधो नन्दादिनिमित्तक एव न तु नन्दादौ पञ्चम्यादिपक्षेण क्रियमाणे महालये इत्यर्थः । *पक्षान्तरे इति । कृष्णपक्षान्तरे इत्यर्थः ।

‘न नन्दासु भृगोर्वारे रोहिण्यां च त्रिजन्मसु ।

रेवत्यां च मघायां च कुर्यादापरपक्षिकम् ॥’

इति नारदसंहितावचनान् । एवञ्च नन्दाश्वकामेत्यपि आपरपक्षिकपरमेव एकवाक्यत्वात् । नन्वेवं सकृन्महालयेऽपि ‘नन्दादि-

च ज्ञेयः । *सकृन्महालये तु वचनान्निषेधः । अन्यत्र *न
कोऽपि निषेधः काष्णार्जिनिस्मृतेश्चेति । *अतो *न-
न्दादौ सपिण्डकश्राद्धे पुत्रवतोऽप्यधिकारः । अत्रिरपि—

‘महालये क्षयाहे च दर्शे पुत्रस्य जन्मनि ।

तीर्थेऽपि निर्वपेत्पिण्डान् रविवारगदिकेष्वपि ॥’

*पूर्वोक्तनन्दानिषेधस्तु *मृताहातिक्रमे सकृन्महा-
लये *पौर्णमास्यादिमृतश्राद्धे तन्निमित्ते च ज्ञेयः । यत्तु
स्मृत्यर्थसारे—

‘विवाहव्रतचूडासु वर्षमर्थं तर्धकम् ।

पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥’ इति ।

तस्यात्रापवादो दिवोदामीये वृद्धस्पतिः—

‘तीर्थे संवत्सरे प्रेते पितृयागे महालये ।

निषेधो न स्यात्तस्य नन्दाद्यनिमित्तकत्वादत आह—*सकृदिदिति ।
*अन्यत्र=पञ्चम्यादिप्रभृतिपक्षेषु । *न कोपीति । पञ्चदशषोड-
शपक्षयोरेव चतुर्दशीग्रहात्तदन्यपक्षे तन्निषेधः स्मर्त्तव्यः । एतावता
प्रथमतस्तुपपादितम् । इदानीं निर्णयदीपमनुरुध्याह—*अन इति ।
*नन्दादाविति । पुत्रगृहिणो निषेधस्य नन्दादिनिमित्तश्राद्ध एव
प्राप्तेर्महालयनिमित्तके तदप्राप्तिरित्यर्थः । सकृन्महालयेऽपीति शेषः ।
एतेन ‘तिथिच्छेदो न कर्त्तव्यः’ इति युक्तिर्दृढीकृता । महालये इति
सामान्यत उपादानात्सकृन्महालयेऽपि प्रवृत्तेरिति भावः । एवं सति
सकृन्महालये इत्यस्य को विषय इत्यत्राह—*पूर्वोक्तेति । *मृ-
ताहेति । केन चिद्धेतुना मृताहस्य सकृन्महालयकालस्यातिक्र-
मे इत्यर्थः । *पौर्णमास्यादीति । पौर्णमास्यां मृतस्य महालये
तिथिर्नास्ति अतः तस्य सकृन्महालयः नन्दादिनिषिद्धकालं
विहाय कस्याञ्चित्तिथौ कार्य इत्यर्थः । आदिना चतुर्दशीग्रहः ।

पिण्डदानं प्रकुर्वीत*युगादिभरणीमघे ॥

महालये गयाश्राद्धे मातापित्रोः क्षयेऽहनि ।

कृतोद्वाहोऽपि कुर्वीत पिण्डनिर्वपणं सदा ॥' इति ।

निर्णयदीपे तु नन्दादिनिषेधः प्रत्यहं भिन्नश्राद्धाविष-
यः । षोडशाहव्यापिश्राद्धप्रयोगैकत्वे तु प्रत्यहं पिण्डदानं
कार्यमेवेत्युक्तम् । तदयमर्थः सम्पन्नः-षोडशाहव्यापि-
श्राद्धैक्ये न पिण्डनिषेधः । मृताहे सकृन्महालयेऽपि तथे-
ति केचित् । तथापि निषेधस्तु युक्तः, प्रत्यहं श्राद्धभेदेऽपि
व्यतीपातादौ तथा । अन्यत्र *मृताहातिक्रमे महालये च
पिण्डनिषेध इति ।

संन्यासिनां तु द्वादश्यां श्राद्धं कार्यम् ।

*यतीनां च वनस्थानां वैष्णवानां विशेषतः ।

द्वादश्यां विहितं श्राद्धं कृष्णपक्षे विशेषतः ॥'

इति पृथ्वीचन्द्रोदये सङ्ग्रहोक्तेः ।

अत्र पक्षे श्राद्धाकरणे गौणकालमाह हेमाद्रौ यमः—

‘हंसे कन्यासु वर्षास्थे शाकेनापि गृहे वसन् ।

पञ्चम्योरन्तरे दद्यादुभयोरपि पक्षयोः ॥'

आश्विनकृष्णशुक्लपञ्चम्योर्मध्य इत्यर्थः । *तत्राप्य-
सम्भवे भविष्ये—

तन्निमित्ते=महालयनिमित्ते । पितृयागे=पित्र्येष्ट्याम्*युगादीति ।

सति सप्तमी, मृताहे इत्यधिकरणसप्तमी, तथा च न पिण्डनिषेधः ।

‘अमापाते’ इत्युक्तेः । एवं च श्राद्धभेदे कदाचित्सपिण्डं कदाचिद-

पिण्डमित्यत्रेष्टापात्तिर्वोद्ध्या । *अन्यत्र=अपरपक्षे पौर्णमास्यादि-

मृतश्राद्धे वा । *मृताहेति । सकृन्महालये इति शेषः । *यतीना-

श्चेति । सकृन्महालये नियमः । तेन तेषां पक्षान्तराण्यपि भवन्त्येव ।

*तत्राप्यसम्भवे इति । आश्विनशुक्लपञ्चम्यन्तं कस्मिंश्चिदिने

‘येयं दीपान्विता राजन्ख्याता पञ्चदशी भुवि ।
तस्यां दद्यान्न चेदत्तं पितॄणां वै महालये ॥’

*तत्राप्यसम्भवे भारते—

श्राद्धस्याकरणे तुलासंक्रान्तिं यावत् कस्मिंश्चिद्दिने, तत्राप्यसम्भवे
वृश्चिकसंक्रान्तिं यावत् ।

‘न ददाति नरः श्राद्धं पितॄणां चन्द्रमंक्षये ।
क्षयिताशाः परीताङ्गाः पितरस्तस्य दूषिताः ॥
प्रेतपक्षं प्रतीक्षन्ते गुरुवाञ्छासमन्विताः ।
कर्षका जलदं यद्वद्दिवानक्तमतन्द्रिताः ॥
प्रेतपक्षेऽप्यतिक्रान्ते यावत्कन्यागतो रविः ।
तावच्छ्राद्धं प्रवाञ्छन्ति दत्तं वै पितरः सुतैः ॥
ततस्तुलागतेऽप्येके सूर्ये वाञ्छन्ति पार्थिव ।
श्राद्धं स्ववंशजैर्देत्तं क्षुत्पिपासासमाकुलाः ॥
तस्मिन्नपि व्यतिक्रान्ते काले वृश्चिकगे रवौ ।
निराशाः पितरो दीनास्ततो यान्ति निजालयम् ॥
मासद्वयं प्रतीक्षन्ते गृहद्वारं समाश्रिताः ।
वायुभूताः पिपासार्ताः क्षुत्क्षामाः पितरो नृणाम् ।
यावत् कन्यागतः सूर्यस्तुलास्थश्च महीयते ॥

इति नागरखण्डे कन्यामपेक्ष्य तुलायाः स्फुटमनुकल्पत्वेनोक्तेः ।
तत्र दीपावली अतिप्रशस्तेत्यर्थः । पञ्चदशी=कार्तिकामावास्या ।
तत्र ‘दीपमाला च कर्तव्या’ इति बहुदीपदानविधानात्, न तु कार्-
तिकपौर्णमासी । तत्र दीपदानविधानेऽपि ख्यातेत्युक्तेः अमावा-
स्याया एव दीपावलीत्वेन ख्यातत्वात् पित्र्ये प्रशस्तत्वाच्च । तस्यां
च तत्प्रयुक्तश्राद्धप्राप्तावपि महालयप्रयुक्तमप्राप्तं विधीयते । तत्र
दर्शे सपत्नीकस्य पित्रादेर्देवतात्वं महालये सपत्नीकस्य तस्येति
विशेषः । *तत्रापि=कन्यायामपि, यद्वा दीपान्वित्यामपीत्यर्थः ।

‘यावच्च कन्यातुलयोः क्रमादास्तेऽदिवाकरः ।

शून्यं प्रेतपुरं तावद्वृश्चिकं यावदागतः ॥’

ब्राह्मे—

‘वृश्चिके *समतिक्रान्ते पितरो दैवतैः सह ।

निःश्वस्य प्रतिगच्छन्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥’

यत्तु जातूकर्णः—

‘आकाङ्क्षन्ति स्म पितरः पञ्चमं पक्षमाश्रिताः ।

तस्मात्तत्रैव दातव्यं दत्तमन्यत्र निष्फलम् ॥’

इति, तत्फलातिशयहानिपरम् । ‘कन्यां गच्छतु वा न वा’ इति तुरीयपादे वा पाठः । तेन कन्यायोगे प्राश-
स्त्यमात्रम् । अतः श्राद्धविवेकोक्तं श्राद्धद्वयं ज्ञेयम् । इदं
च श्राद्धमन्त्रेनैव कार्यं नाऽमात्रादिना ।

‘स्मृताहं च सपिण्डं च गयाश्राद्धं महालयम् ।

आपन्नोऽपि न कुर्वीत श्राद्धमामेन कर्हिचित् ॥’

इति स्मृतिदर्पणे गालवोक्तेः ।

अथात्र देवताः । सङ्ग्रहे—

‘ताताम्बात्रितयं, सपत्नजननी, मातामहादित्रयं

सस्त्रि, स्त्रीतनयादि, तात-जननी-स्व-भ्रातरः सस्त्रियः ।

ताताम्बात्मभगिन्यपत्यधवयुक्, जायापिता, सद्गुरुः,

तदुत्तरतुलादीनां तदनुकल्पत्वात् । *दिवाकर इति ।

‘तावच्छ्राद्धस्य कालः स्याच्छून्यं प्रेतपुरं तदा ।’

इत्युत्तरार्द्धे ब्राह्मपाठानुसारेण रवेः कन्यातुलयोः क्रमावस्थाना-
त्क्रमाच्छ्राद्धस्य कालः स्यादित्यर्थः । *समतिक्रान्ते=प्राप्तवृश्चिके

महालयश्राद्धं लुप्यते मोहादिना तत्करणेऽपि कर्तुः प्रसवाया-
नुद्धारात् इत्यत्र तात्पर्यम् ।

शिष्यासाः पितरो महालयविधौ, तीर्थे, तथा *तर्पणे ॥'

*तर्पणे इति । तर्पणस्य मध्यान्ह एव मुख्यः कालः ।
कात्यायनादिसूत्रे माध्यान्हिकादिकर्मसु तत्पाठात् ।

“स्नानं माध्यान्हिकं कृत्वा सन्ध्याकर्म निर्वर्त्त च ।

ब्रह्मयज्ञं विधायाथ गृहमेत्याचरेत्परान् ॥”

इति आत्रेयवाक्ये मध्यान्हे तदुक्तेश्च । ब्रह्मयज्ञाङ्गं च तर्पणम् ।

‘संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।’

इति वाङ्मयात् मध्याह्नसंध्यानन्तरं कार्यम् ।

“उपास्य विधिवत्संध्यामुपस्थाय च भास्करम् ।

गायत्रीं शक्तितो जप्त्वा तर्पयेद्देवताः पितॄन् ॥”

इति वृद्धपराशरोक्तेश्च, इति अन्यत्र विस्तरः ।

यत्तु तर्पणं प्रकृत्य—

‘तस्मात्सदैव कर्तव्यमकुर्वन्महतैनसा ।

युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन् विश्वमेतद्विभर्त्ति च ॥’ इति,

तत्र सदापदस्य यावज्जीवमित्यर्थः ।

“महराभ्यन्तरे पित्रोः पुत्रो दद्यात् जलाञ्जलीन् ।

द्वितीये तु पयो देयं तृतीये जलमेव च ॥”

इति त्वेनुकल्पः ।

यत्तु ‘यत्रोपः स्नात्वोदयात् प्रागेव तर्पणं कृतं तत्र मध्याह्ने स्नानाकरणेऽपि पुनस्तर्पणं कार्यम् । अहःकालिकतर्पणस्यावश्यकस्याकरणात् । उदयोत्तरं प्रातः स्नाने तु तर्पणे कृते पुनस्तत्र कार्यम् । तेनैव सिद्धेः । मध्याह्नस्नानस्य वैधत्वमते तु तदनन्तरं पुनः कार्यम्’ इति, तत्र । उदयात्पूर्वं तर्पणविध्यविध्योरभावात् । विधानाभावे चोदयात् प्रागनुष्ठानायोगात् ।

अथाधिकारिणः । मनुः—

“चतुर्णामपि वर्णानां तर्पणं तु भवेत्सदा ।”

अस्यार्थः—तातत्रयी=पितृत्रयी । अम्बात्रयी च । स्मृत्यर्थसारेपि—‘महालये मातृश्राद्धं *पृथक् प्रशस्तम्’ इति । अत्र विशेषः स्मृतिदर्पणे गालवः—

*‘अनेका मातरो यस्य श्राद्धे चापरपक्षिके ।

अर्घ्यदानं पृथक्कुर्यात्पिण्डमेकं तु निर्वपेत् ॥’

जीवन्मातृकस्तु सापन्नमातुरेकोद्दिष्टं कुर्यान्न पार्व-

वर्णानामिति न कर्मषष्ठी । सवर्णेभ्यो जलं देयम् । ‘सवर्णेभ्य एव च’ इति योर्गयाज्ञवल्क्यात् । एतच्च मातापितृव्यतिरेकेणेति प्राश्नः । जीवत्पितृकस्यापि तर्पणं भवत्येव । ‘जीवत्पितृकोऽप्येतान्’ इति कात्यायनोक्तेः । एतान्=देवक्रुषिदिव्यपितृसनकादिमनुष्यान् । पितुर्जीवनेन तर्पणाधिकारात्

संन्यस्तपितृकादौ—

“येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्य एव प्रदापयेत् ॥”

इति वचनात् तस्य । तीर्थेऽप्येतत् जीवत्पितृकश्राद्धवत् । मातृमरणेऽपि न तर्पणम्, उद्वाह इत्यादिवत् प्रतिप्रसवाभावात् ‘सपितुः पितृकृत्येषु’ इति निषेधाच्च । *पृथगिति ।

“अन्वष्टकासु वृद्धौ च प्रतिसम्बत्सरन्तथा ।

महालये गयायां च सपिण्डीकरणात्पुरा ॥

मातुः श्राद्धं सुतः कुर्यादन्यत्र पतिना सह ॥”

इति वाक्यात् ‘नवदैवतमत्रेष्टम्’ इति वचनाच्च । *अनेका-मातर इति । सापन्नमातुर्मात्रा सहैकतन्त्रेण द्विपितृकश्राद्धवदित्यर्थः । इदमशुद्धम् । यत इदं वचनमान्त्रेष्टक्य एव प्रवर्तते न तु तद्भिन्ने महालयादावपि सङ्ग्रहे मातृत्रयानन्तरं सापन्नमातुरुक्तेः । जीवदजीवनमातृकयोः प्रकारभेदानौचित्याच्च । अस्माकं तूभयत्रापि सापन्नमातुरेकोद्दिष्टमेवेति तदभेदात् । अधिकमन्यतोऽवगन्त-

णम् । आद्धदीप*कलिकायां तु पार्वणमुक्तम् ।

‘आन्वष्टक्यं च यन्मातुर्गयाआद्धं महालयम् ।

पितृपत्नीषु च आद्ध कार्यं पार्वणवद्भवेत् ॥’

इति बृहन्मनूक्तेः । सस्त्रीति मातामहानां सपत्नीकत्वे-
पि विभवे सति मातामहीनां पृथक्कार्यम् ।

‘महालये गयाआद्धे वृद्धौ चान्वष्टकासु च ।

ज्ञेयं द्वादशदैवत्यं तीर्थे प्रौष्ठे मघासु च ॥’

इति निगमोक्तेः । हेयाद्रिमते स्वत्र नवदैवत्यमेष ।

‘महालये गयाआद्धे वृद्धौ चान्वष्टकासु च ।

नवदैवत्यमत्रेष्टं शेषं षट्पौरुषं विदुः ॥’

इति विष्णुधर्मोक्तेः । तातभ्राना=पितृव्यः, जननीभ्राता=

मातुलः, तत्स्त्रियः=पितृव्यस्त्रीमातुलानीभ्रातृजायाः ।

पितृष्वसृमातृष्वसृस्वभगिन्योऽपत्यमर्तुयुक्ताः । तेन

सापत्यायै संधवायै इति प्रयोगो ज्ञेयः । एतासु सतीषु

न तद्भर्त्रादेर्दानम् । द्वारलोपात् । जायापिता=श्वशुरः ।

व्यम् । *कलिकायां त्विति । तुनाऽरुचिः

“सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पित्रोरेव हि पार्वणम् ।

पितृव्यभ्रातृमातृणामेकोदिष्टं न पार्वणम् ॥”

इत्यनेन विरोधात् । तस्मात् ‘पितृपत्नीषु च’ इत्यत्रान्वष्टक्यादे-

नान्वयः किं तु आद्धमित्यस्याऽऽविदकं आद्धमित्यर्थात् । तच्च ज्ये-

ष्ठापरम् । आविदकं प्रकृत्य—

‘पितृव्यभ्रातृमातृणां ज्येष्ठानां पार्वणं भवेत् ।’

इति वचनात् । यद्वा कलिकामते सर्वासामेवाविदकं पार्वणमि-

ति । वस्तुतस्तु कलिकावचनं निर्मूलमिति । ‘प्रौष्ठे’ इत्यादिसतिस-

प्तम्यौ तत्र षड्दैवत्यस्यैव भावात् ।

मते त्विति तुनारुचिः । विभवे द्वादशदैवत्यन्तदभावे तु

श्वश्रूरप्यत्रोपलक्ष्या । अत्र *मूलं स्मृतिचन्द्रिकायां ज्ञे-
यम् । अत्र पार्वणैकोद्दिष्टयोर्व्यवस्थोक्ता हैमाद्रौ पुरा-
णान्तरे—

*‘उपाध्यायगुरुश्चश्रूपितृव्याचायमातुलाः ।

श्वशुरभ्रातृतत्पुत्रपुत्रर्त्विक्शिष्यपोषकाः ॥

भगिनीस्वामिदुहितृजामातृभगिनीसुताः ।

पितरौ पितृपत्नीनां पितुर्मातृश्च या स्वसा ॥

नवदैवसमिति व्यवस्थासम्भवात् । ‘सस्त्रियः’ इति पाठः ‘तस्त्रियः’
इति पाठो न युक्तः, पितृव्यादेः सपत्नीकत्वस्यैवौचित्यात् पितृष्व-
सादीनां सधवात्ववत् । सापत्यत्वं तु पूरणीयम् । सतीषु=विद्यमाना-
सु । *मूलमिति ।

“आदौ पिता ततो माता सापत्यजननी तथा ।

मातामहाः सपत्नीकाः स्वपत्नी तदनन्तरम् ॥

सुतभ्रातृपितृव्याश्च मातुलाश्च सपत्नयः ।

दुहिता भगिनी चैव दौहित्रो भागिनेयकः ॥

पितृष्वसा मातृष्वसा श्वशुरो गुरुरर्थिनः ।” इति ।

अस्यार्थः—सुतान्तानां क्रमो विवक्षितः । ततः तदनन्तरपद-
सत्त्वात् । ततो दुहितैव सापत्या सधवा । संवन्धासत्तेः दौहित्रभावु-
कयोस्तत्र विशेषणत्वम् । सुते पत्नीपुत्रयोरिव ।

‘सुतस्तत्पुत्रदुहितृदौहित्रा भावुकः स्नुषा ।’

इति वचनान्तरेऽपि तथैव । गयोयां तु केचित् पृथगेषां कुर्वन्ति ।
पितृव्यमातुलयोरन्ते भ्राता पितृष्वसोरन्ते भगिनी सम्बन्धासत्ते-
रिति । *उपाध्यायेति । श्वशुरः सपत्नीकः, न तु पृथक् श्वश्रूः,
सापत्यश्च । नापि श्वशुरे जीवति सा । भ्राता सापत्यो न तु पृथ-
क् तत्पुत्रः, सपत्नीकश्च । भगिनीदुहितरौ सधवे सापत्ये न तु भ-
गिनीसुतः तत्स्वामी जामाता च पृथक् । ‘पितरौ पितृपत्नीनाम्’

सखिद्रव्यदशिष्याद्यास्तीर्थं चैव महालये ।

*एकोद्दिष्टविधानेन पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥' इति ।

इतरेषां पित्रादीनां पार्वणमर्थसिद्धम् । अत्र क्रमान्यत्वेऽप्याचाराद्व्यवस्था । अशक्तौ तु पृथिवीचन्द्रादये चतुर्विंशतिमते-

'एकस्मिन्ब्राह्मणे सर्वांनाचार्यादीन्प्रपूजयेत् ।

*दश द्वादश वा पिण्डान्दद्यादकरणं न तु ॥'

एकोद्दिष्टस्वरूपं चाह याज्ञवल्क्यः-

'एकोद्दिष्टं देवहीनमेकाघ्यैकपवित्रकम् ।

आवाहनाशौकरणरहितं त्वपसव्यवत् ॥' इति ।

इति सापन्नमातामहौ । तत्राचारविसंवादे आचारपक्षे सापन्नभ्राता प्रपूर्यः पित्रादिस्वत्नोः सापत्यसधवात्वं बोध्यम् 'शिष्यपोषकाः' 'शिष्याद्यपोषकाः' इति पाठौ पोषकद्रव्यदाववान्तरभेदमालम्ब्य 'शिष्यपोषकम्' इत्येकं वा, विद्याकलाभेदेन शिष्यौ वा, पोषकादीनामत्रार्भावः । आद्यपदेन सतीर्थः । *एकोद्दिष्टेति ।

"तेन प्रदानं यत्र स्यात्सपिण्डाकरणात्परम् ।

तत्र पार्वणवत् कुर्यादेकोद्दिष्टं त्यजेद् बुधः ॥"

इति गालवं वाध्यते इति सूचितम् । अत्र प्रत्येकोद्दिष्टं ब्राह्मणभेदः । *दशेति । पत्नीप्रभृतिगुर्वन्ता दश आचार्यान्तास्तु द्वादशेत्यर्थः । वक्ष्यति च-

"सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते ।

भ्रात्रे भगिन्यै पुत्राय स्वामिने मातुलाय च ॥

मित्राय गुरवे श्राद्धमेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥'

हेमाद्रौ-

"सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पित्रोरेव हि पार्वणम् ।

पितृव्यभ्रातृमातृणामेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥' इति ।

अत्रैकपाको वैश्वदेवतन्त्रं पिण्डं बर्हिश्च एक-
मिति स्मृत्यर्थसारे उक्तम् । अत्र पाणिहोमः पिण्ड-
श्चात्र द्विजान्तिक इत्याह प्रयोगपारिजाते आचार्यः—

‘काम्यमभ्युदयेऽष्टम्यामेकोद्दिष्टमथाष्टमम् ।

चतुर्वर्षे करे होमः पिण्डश्चात्र द्विजान्तिके ॥’ इति ।
पार्वणैकोद्दिष्टयोः समानतन्त्रत्वे तु अग्निसमीप
एव । अत्र धुरिलोचनौ वैश्वदेवौ ।

पार्वणैकोद्दिष्टयोः क्रममाह मरीचिः—

“यद्येकत्र भवेत्स्थानमेकोद्दिष्टं च पार्वणम् ।

पार्वणं त्वभिनिर्वृत्य एकोद्दिष्टं समारभेत् ॥” इति ।

एकपवित्रकम्=एका शलाका । अधिकमग्रे । *एकपाक इति ।

‘महालये गयाश्राद्धे गतासूनां क्षयेऽहनि ।

तन्त्रेण श्रपणं कृत्वा श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नतः ॥”

इति पौलस्त्यात् । *वैश्वदेवेति । ‘यद्येकत्र भवेत्स्थानम्’
इति वाक्यात्तादृशश्राद्धस्य पार्वणपूर्वकत्वादसंज्ञातविरोधितयो-
पक्रमप्रावल्यादेव वैश्वदेवसिद्धेः ‘देवहीनम्’ इति निषेधो न प्रव-
वर्तते । *एकमिति । ‘एकत्र भवेत् स्थानम्’ इत्यस्यान्यथा
ऽनुपपत्तेः । प्रधानानुरोधेन गुणावृत्तिश्च तत्रैव यत्र तां विना न
प्रधानासिद्धिरिति । *पाणिहोम इति । पार्वणे इत्यादिः
न त्वेकोद्दिष्टे इत्यर्थः । *पिण्डश्चेति । पिण्डपितृयज्ञकल्पाभा-
वात् । पार्वणैकोद्दिष्टयोः समानतन्त्रत्वे त्वग्निसमीप एवेति पाठः ।
तत्र प्रामाण्ये यद्याग्रहः तदाऽमावास्यायां महालयकरणे(१)
(कथं चिद्योज्यः । यद्वा बहुवचनगृहभाष्यकारैरेकोद्दिष्टे पाणिहो-
माङ्गीकारात्तत्र तन्मते तन्निषेधो न प्रवर्तते इत्याशयेन) *एको-
द्दिष्टमिति । आन्वष्टक्यातिदेशेन यस्यां कस्यां चित्तिथौ श्रा-

‘अपि *कन्यागते सूर्ये काम्ये च धुरिलोचनौ ।’

इति हेमाद्राद्यादित्यपुराणात् । *अत्र *प्रति दिनं भिन्नप्रयोगत्वाद्दक्षिणाभेदो वा *प्रयोगैक्यादन्ते एव वा दक्षिणेति हेमाद्रौ उक्तम् । एतच्च संन्यस्तपितृकादिना जीवत्पितृकेणापि कार्यम् ।

द्धे पितृयज्ञकल्पमत्त्वाच्चतुर्थाधेति वचनादग्नौ होमः अग्निसमीपे पिण्डदानमिति पाठान्तरं नेयम् । *कन्यागते=कन्यागतसूर्यनिमित्तके भाद्रपदापरपक्षश्राद्धे इत्यर्थः । कन्यासंक्रान्तिनिमित्तके श्राद्धे इति वर्णयतां मते तु पुनरुवाचैर्वा, तच्चिन्त्यम् । धर्मिणः सूर्यस्य शाब्दनिमित्तत्वमुपेक्ष्य तद्धर्मस्य संक्रमणस्य अशाब्दनिमित्तताया आश्रयणासम्भवात् । हेमाद्रिमतेमाह-#अत्रेति । *प्रतिदिनमिति ।

“आदौ मध्येऽवसाने वा यत्र कन्यां रविर्ब्रजेत् ।

सपक्षः सकलः पूज्यः श्राद्धपोडशकं प्रति ॥”

इति काष्ण्णजिनिवाक्यात्कर्मभेदः “तिस्र आहुतीर्जुहोति” इतिवत् । यदि वाक्यान्तरप्राप्तेमकं श्राद्धमनूय तिथिसमुच्चयो विधीयेत तदा न भेदः स्यात् । प्रकृते तु न तथा । तेन ब्राह्मणभेद-दक्षिणानां भेदेऽपि न दोषः । अमावास्यात्वेन प्रतिपद एकाकाराभिप्रायेण पक्षपदम् । तेन न षोडशत्वबाधः । *प्रयोगैक्यादिति ।

“नभस्यस्यापरे पक्षे तिथिषोडशकं तु यत् ।

कन्यास्थाकर्ण्वितः श्रेयान्स कालः श्राद्धकर्मणि ॥”

इति शाट्यायनिवचने ‘संख्यायुक्तेषु समुच्चयः स्यात्’ इति न्यायेन तिथीनां श्राद्धे समुच्चयावगमात् तस्य श्राद्धावृत्तिं विनाऽनुपपत्तेरेकस्यैव श्राद्धस्य सायंप्रातरग्निहोत्रहोमस्येवावृत्तिः । तत्रानेकदिनसाध्य एक एव श्राद्धप्रयोगः । अतो ब्राह्मणदेशदक्षिणाना-

‘वृद्धौ तीर्थे च *संन्यस्ते ताते च पतिते सति ।

यस्य एव पिता दद्यात्तस्यो दद्यात्स्वयं सुतः ॥’

इति कात्यायनोक्तेः । यत्तु कौण्डिन्यः—

‘दर्शश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपक्षिकम् ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात्तिलैस्तर्पणमेव च ॥’ इति,

तत्संन्यस्तापित्राद्यानिरिक्तविषयम् *काम्यश्राद्धपरं
वा । *अत्र बहु वक्तव्यं श्रीपितृकृतजीवत्पितृकनिर्णये
ज्ञेयम् । एतच्च जीवत्पितृकेण पिण्डरहितं कार्यम् ।

*‘मुण्डनं पिण्डदानं च प्रेतकर्म च सर्वशः ।

मैक्यमिति । अत्रेदमरुचिवीजम् । शाट्यायनिवाक्यस्योत्पत्ति-
रतया कोत्पत्तिः क गुणविधिरिति विनिगमनाविरहात् समुच्चिता-
नेकतिथिविशिष्टश्राद्धविधौ ‘यदाऽऽग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां
पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति’ इत्यत्रेव समुच्चितानेककालविशिष्ट-
कर्मविधिकृतभेदवदिहाऽपि श्राद्धभेदस्यैवोचित्यात् । *संन्यस्ते
इति । पितृयज्ञे होमान्तमनारम्भो वेति पक्षद्वयम् । आरम्भपक्षे
होमान्तः पित्रादिदेवतानां वा पिण्डदानमित्यग्रे स्पष्टम् । सर्व-
स्मिन्नपि पक्षे संन्यस्तादिपितृकस्यामावास्याश्राद्धं स्मृत्युक्तं भवति
स्मृतीनां सर्वसाधारण्यात् । *काम्येति । नित्यनिषेधवाधेन का-
म्यस्य प्रवृत्तेः । ननु वृद्धौ चेति सर्वश्राद्धप्रतिप्रसवस्यापरपक्षिक-
निषेधो बाधकोऽस्त्वित्यत आह—*अत्रेति । सामान्यतः—

‘सपितुः पितृकृत्येषु अधिकारो न विद्यते ।’

इति सामान्यतोऽपरपक्षे श्राद्धनिषेधे सिद्धे कौण्डिन्यनिषेधस्य
वैयर्थ्यवारणाय कृष्णपक्षान्तर्गतमप्यन्वष्टकाश्राद्धं पिण्डपितृयज्ञ-
कल्पेन न कार्यमिति व्याख्येयम् । न चानेन तदुपसंहारः । तथा
सत्येतदन्यसर्वश्राद्धप्राप्ते जीवत्पितृकस्य प्रतिप्रसवान्तरवैयर्थ्यात् ।
*मुण्डनमिति । यस्तु तस्तु एतस्य निर्मूलत्वात्सपिण्डं भवत्येव ।

न जीवत्पितृकः कुर्याद् गुर्विणीपतिरेव च ॥'

इति दक्षेण तस्य पिण्डनिषेधात् । अन्वष्टक्यमातृ-
वार्षिकादौ तु वचनाद्भवतीति वक्ष्यामः । तथा छागलेयः-

‘पिण्डो यत्र निवर्तेत मघादिषु कथंचन ।

सांकल्पं तु तदा कार्यं नियमाद्ब्रह्मवादिभिः ॥’

सांकल्परूपं च वक्ष्यते ।

अत्र आह्वाङ्गतर्पणं पक्षआद्धे प्रतिदिनं आहोत्तर-
म् । सकृन्महालये तु परेऽहि कार्यम् ।

तदुक्तं नारदीये—

‘पक्षआद्धं यदा कुर्यात्तर्पणं तु दिने दिने ।

सकृन्महालये चैव परेहनि तिलोदकम् ॥’

गर्गोपि-

‘पक्षआद्धे हिरण्ये च अनुव्रज्य तिलोदकम् ॥’ इति ।

तथा प्रयोगपारिजाते गर्गः—

‘कृष्णे भाद्रपदे मासि आद्धं प्रतिदिनं भवेत् ।

पितृणां प्रत्यहं कार्यं निषिद्धाहोऽपि तर्पणम् ॥

सकृन्महालये इवः स्यादष्टकास्वन्त एव हि ॥’

इदं निषिद्धदिनेपि कार्यम् ।

‘तिथितीर्थविशेषेषु कार्यं प्रेते च सर्वदा ।’

इति स्मृत्यर्थसारोक्तेः ।

‘तीर्थे तिथिविशेषे च गयायां प्रेतपक्षके ।

निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥’

इति स्मृतिरक्षावल्यां वचनाच्च ॥

एतच्च आद्धं मलमासे न कार्यम् । तदाह भृगुः—

‘वृद्धिआद्धं तथा सोममग्न्याधेयं महालयम् ।

राजाभिषेकं काम्यं च न कुर्याद्भानुलङ्घिते ॥’ इति ।

हेमाद्रौ नागरखण्डे—

*‘नभो वाथ नभस्यो वा मलमासो यदा भवेत् ।

सप्तमः पितृपक्षः स्यादन्यत्रैव तु पञ्चमः ॥’

एतच्च पित्रोर्मरणे प्रथमाब्दे *कृताकृतमिति त्रि-
स्थलीसेतौ भट्टाः ।

इदं च नित्यं काम्यं च ।

‘पुत्रानायुस्तथारोग्यमैश्वर्यमतुलं तथा ।

प्राप्नोति पञ्चमे दत्त्वा श्राद्धं कामान्सुपुष्कलान् ॥’

इति(१) जाबाल्युक्तेः ।

‘वृश्चिके समतिक्रान्ते पितरो दैवतैः सह ।

निःश्वस्य प्रतिगच्छन्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥’

इति काष्णार्जिनिश्चयनाच्च । तदतिक्रमे प्रायश्चित्त-
मुक्तमृग्विधाने—

(२)‘दुरोअश्वस्य’ मन्त्रं च दशवारं विमासयोः ।

*नभोवेति । नन्वत्र यदाऽऽश्विनोऽधिकमासस्तदा तत्र कन्यार्क-
सत्त्वात् श्राद्धप्रसङ्गः । अत्र नव्याः—

‘यातुधानप्रियो मासः कन्यार्के जायते यदा ।

दैवं पित्र्यं तदा कर्म उत्तरे मासि युज्यते ॥’

इति वचनात्तुलार्के कार्यमित्याहुः । *कृताकृतमिति । क-

(१) ‘याज्ञवल्क्युक्तेः’ इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

(२) स मन्त्रो ऋग्वेदसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थाध्याये—‘दुरो
अश्वस्य दुर इन्द्र गोरसि दुरो यवस्य वसुन इन्द्रपतिः । शिक्षानरः
प्रदिवो अकामकर्शनः सखा सखिभ्यस्तमिदं गृणीमासि ॥’ इति । अस्य
व्याख्या—‘हे इन्द्र, त्वम् अश्वस्य दुरो दाताऽसि, तथा गोः पश्वादेर्दुरो
दाताऽसि, तथा यवस्य यवादेर्धान्यजातस्य दुरो दातासि । वसुनः
निवासहेतोर्धनस्येनः स्वामी पतिः सर्वेषां पालयिता । शिक्षानरः शिक्ष-
तिर्दानकर्मा । शिक्षाया दानस्य नेताऽसि । प्रदिवः=पुराणः प्रगता दिवो

महालयं यदा न्यूनं तदा संपूर्णमेति तत् ॥' इति ।
 द्विमासयोः कन्यातुल्योर्महालयश्चाद्यं यदा हीनमित्यर्थः ॥
 अत्र भरण्यां श्राद्धमतिप्रशस्तम् । तदुक्तं पृथिवी-
 चन्द्रोदये मात्स्ये—

*'भरणी पितृपक्षे तु महती परिकीर्तिता ।

अस्यां श्राद्धं कृतं येन स गयाश्राद्धकृद्भवेत् ॥'

पृथिवीचन्द्रोदये श्रीधरीये बृहस्पतिः—

'नभस्यापरपक्षस्य द्वितीया यदि याम्यमे ।

तृतीया षाश्रिताराभिः सहिता प्रीतिदा पितुः ॥'

एतत्पक्षे षष्ठी योगविशेषेण कपिलासंज्ञा । तदुक्तं वा-
 राहे—

'नभस्यकृष्णपक्षे तु रोहिणीपातभूसुतैः ।

युक्ता षष्ठी पुराणज्ञैः कपिला परिकीर्तिता ॥

व्रतोपवासानियमैर्भास्करं तत्र पूजयेत् ।

कपिलां च द्विजाग्न्याय दत्त्वा क्रतुफलं लभेत् ॥'

पुराणसमुच्चये—

'भाद्रे मास्यसिते पक्षे भानौ चैव करे स्थिते ।

पाते कुजे च रोहिण्यां सा षष्ठी कपिला भवेत् ॥'

अत्र दर्शान्तत्वेन महालयो भाद्रपदकृष्णपक्षो
 तेऽभ्युदयः, अकृते तु न दोषः । द्विमासयोर्महालयं यदा न्यून-
 मिति सम्बन्धः । *भरणीति । इदं च पिण्डरहितं कार्यम् ।

दिवेसा यस्मिन् स तथोक्तः । अकामकर्शनः कामान् कर्शयति नाशय-
 तीति कामकर्शनः न कामकर्शनः अकामकर्शनः हविर्दत्तवतां यज-
 मानानां कामानभिमतफलप्रदानेन पूरयतीत्यर्थः । सखिभ्यः समाना-
 ख्यानेभ्य ऋत्विग्भ्यः सखा सखिवदत्यन्तं प्रियः, एवंभूतो य इन्द्रस्तं
 प्रति इदं स्तोत्रलक्षणं वचः गृणामिस्मि ब्रूमहे ।' इति श्रीमत्सायणा-
 चार्याणाम् ।

ज्ञेय इत्युक्तं निर्णयामृते, हेमाद्रौ च । *हस्तार्कस्तु फ-
लातिशयार्थः ।

‘संयोगे तु चतुर्णां वै निर्दिष्टा परमेष्ठिना ।’

इति तत्रैवोक्तेः । अत्र विशेषो हेमाद्रौ स्कान्दे—

*‘देवदारुं तथोशरिं कुङ्कुमैलामनःशिलाम् ।

पत्रकं पद्मकं यष्टिं मधु गव्धेन पेषयेत् ॥

क्षीरेणालोख्य कल्केन स्नानं कुर्यात्समन्त्रकम् ।

आपस्त्वमासि देवेश ज्योतिषां पतिरेव च ॥

पापं नाशय मे देव वाञ्छनःकायकर्मजम् ।

पञ्चगव्यकृतस्नानः पञ्चभङ्गैस्तु मार्जयेत् ॥’

पञ्चभङ्गैः=पञ्चपल्लवैः । तथा—

‘रत्नैर्नानाविधैर्युक्तं सौवर्णं कारयेद्रविम् ।

शक्तितस्तु पलादूर्ध्वं तदर्धं कर्षतोपि वा ॥

सौवर्णमरुणं कुर्यान्नौकां चैव तथा रथम् ॥’

तथा—

‘अल्पवित्तोपि यः कश्चित्सोपि कुर्यादिमं विधिम् ।’

प्रभासखण्डे—

‘स्थापयेद्व्रणं कुम्भं चन्दनोदकपूरितम् ।

रक्तवस्त्रयुगच्छन्नं ताम्रपात्रेण संयुतम् ॥

“अपनद्वितये श्राद्धं विषुवद्द्वितये तथा ।

भरणीषु च सर्वासु पिण्डनिर्वपणं न हि ॥”

इति पुलस्त्यनिषेधात् । ‘युगादिभरणिपधे’ इति प्रोक्तं तु सति
सप्तम्या व्याख्यातम् । ‘तिथिनक्षत्रवारादि’ इति वचनात् । ननु
वाराहे योगचतुष्टयं पुराणसमुच्चये च तत्पञ्चकमिति कथं कपि-
लापण्यैक्यमिसत्रह—*हस्तार्कस्त्विति । इयं च पृष्ठी योग-
विशेषेण पूर्वा वा परा वा ग्राह्या । *देवदारुमिति ।

रथो रौक्मपलस्यैव एकचक्रः सुचित्रितः ।

सौवर्णपलसंयुक्तां मूर्तिं सूर्यस्य कारयेत् ॥

ततः सूर्यं कपिलां च षोडशोपचारैः संपूज्य दद्यात् ।

‘दिव्यमूर्तिर्जगच्चक्षुर्द्वादशात्मा दिवाकरः ।

कपिलासाहितो देवो मम मुक्तिं प्रयच्छतु ॥

यस्मात्त्वं कपिले पुण्या सर्वलोकस्य पावनी ।

प्रदत्ता सह सूर्येण मम मुक्तिप्रदा भव ॥’ इति ।

विशेषान्तरं तत्रैव ज्ञेयमिति दिक् ॥

इयमेव चन्द्रषष्ठी । सा चन्द्रोदयव्यापिनी ग्राह्या ।

उभयत्र तथात्वे पूर्वा । तदुक्तं भविष्ये—

‘तद्वद्भाद्रपदे मासि षष्ठ्यां पक्षे सिते तरे ।

चन्द्रषष्ठीव्रतं कुर्यात्पूर्ववेधः प्रशस्यते ॥

चन्द्रोदये यदा षष्ठी पूर्वाह्ने चापरेऽहनि ।

चन्द्रषष्ठ्यसिते पक्षे सैवोपोष्या प्रयत्नतः ॥’ इति ।

अष्टम्यामाश्वलायनेन मघावर्षसंज्ञं श्राद्धमुक्तम् ॥

‘एतेन माघ्यावर्षं प्रौष्ठपद्या अपरं पक्षे’ इति । *इदं

“पञ्चम्यामेकभक्तं तु कुर्यात्तत्र विचक्षणः ।

षष्ठ्यां प्रातः समुत्थाय कृत्वाऽऽदौ दन्तधावनम् ॥”

दन्तधावनमिति निरुक्तमपलक्षणम् । दन्तधावनं च काष्ठं वि-
नेति स्मर्तव्यम् ।

“जलपूर्णाऽञ्जलिं कृत्वा इमं मन्त्रमुदीरयेत् ।

निराहारोऽद्य देवेशस्त्वद्भक्तस्त्वत्परायणः ॥

पूजयिष्याम्यहं भक्त्या शरणं भव भास्कर ।

अर्घ्यं दत्त्वाऽथ सङ्कल्पं कृत्वा स्नात्वा शुचिस्मितः ॥”

इत्यनन्तरमिदम् । गव्येन=क्षीरेण । कपिलां=गाम् । विशेषान्तरं क-
पिलाषष्ठीव्रतान्तरम् । *इदमिति । अष्टका=अन्वष्टका, पूर्वेषु श्राद्धा-

सप्तम्यादिषु त्रिष्वहःसु कार्यम्' इति नारयणवृत्तिः ।
हरदत्तस्तु मघायुक्तवर्षासु भवं त्रयोदशीश्राद्धमिति व्या-
चख्यौ । पृथ्वीचन्द्रोदये ब्राह्मे—

‘आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे गया माघ्याष्टमी स्मृता ।

त्रयोदशी गजच्छाया गयातुल्या तु पैतृके ॥

आश्विनकृष्णाष्टम्यां *महालक्ष्मीव्रतम् । तत्र निर्ण-
यामृते पुराणसमुच्चये—

‘श्रियोऽर्चनं भाद्रपदे सितष्टिमीं

प्रारभ्य *कन्यामगते च सूर्ये ।

समापयेत्तत्र तिथौ च यावत्

सूर्यस्तु पूर्वार्धगतो युवत्याः ॥’ इति ।

तत्रैव—

‘कन्यामगतेऽर्के प्रारभ्य कर्तव्यं न श्रियो ऽर्चनम् ।

हस्तप्रान्तदलस्थेऽर्के तद्व्रतं न समापयेत् ॥

पूजनीया गृहस्थानामष्टमी प्रादृषि श्रियः ।

दोषैश्चतुर्भिः संत्यक्ता सर्वसंपत्करी तिथिः ॥,

तथा—

न्युक्ता एतेनेत्युक्तेः । माध्यावर्षमिति पठित्वा मध्ये वर्षासु भवमिति
केचिदाहुः । *महालक्ष्मीव्रतमिति । तदनुरोधेन पूर्वाणि पञ्च-
दश दिनानि ग्राह्याणीति भावः । अत्र भाद्रशुक्लाष्टमीमारभ्याश्विन-
कृष्णाष्टमीपर्यन्तं षोडशदिनेषु महालक्ष्मीयात्रा कार्या ।

((१)‘महालक्ष्म्यष्टमीं प्राप्य तत्र यात्रा कृता नृणाम् ।

संपूजीतेह विधिवत् पद्मां स च न मुञ्चति ॥’

इति काशखण्डात् । महालक्ष्म्यष्टमीं=भाद्रशुक्लाष्टमी । तत्र
ज्येष्ठापूजासत्त्वात्तं प्रारभ्य महालक्ष्म्यष्टमी=आश्विनकृष्णा-

‘पुत्रसौभाग्यराज्यायुर्नाशिनी सा प्रकीर्तिता ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन त्याज्या कन्यागते रवौ ॥

विशेषेण परित्याज्या नवमीदूषिता यदि ॥’

इति दोषचतुष्टयं तत्रैवोक्तम् ।

‘त्रिदिने चावमे चैव अष्टमीं नोपवासयेत् ।

पुत्रहा नवमीविद्धा स्वप्नी हस्तार्धगे रवौ ॥’ इति ।

त्रिदिनावमदिनलक्षणं च रत्नमालायाद्—

‘यत्रैकः स्पृशति तिथिद्वयावसानं

वारश्चेदवमदिनं तदुक्तमार्थः ।

यः स्पर्शाद्भवति तिथित्रयस्य चाह्वां

त्रिद्वयुस्पृक्तथितमिदं द्वयं च नेष्टम् ॥’

एते च सर्वे निषेधाः प्रथमारम्भविषयाः । मध्ये तु सति सम्भवे ज्ञेयाः । व्रतस्य षोडशाब्दसाध्यत्वेन मध्ये त्यागायोगात् । *इयं चन्द्रोदयव्यापिनी आह्या । तत्रैव पूजाद्युक्तेः । परदिने चन्द्रोदयादूर्ध्वं त्रिसुहूर्तव्यापित्वे परैव कार्या, अन्यथा*पूर्वैव ।

ष्टमी तां प्राप्य तावदपर्यन्तमित्यर्थः । *कन्यामगते चेति । कन्यामगते सिंहस्ये सूर्ये प्रारम्भः । युवत्याः=कन्यायाः पूर्वार्धे सूर्येऽवस्थिते सति समाप्तिरित्यर्थः । इदं च वाक्यं, षोडशदिनानां समप्राधान्येन व्रताङ्गत्वार्थम् ।

‘मासि भाद्रपदे शुक्लपक्षे ज्येष्ठायुताष्टमी ।

प्रारब्धव्यं व्रतं तत्र महालक्ष्मी यतात्मभिः ॥’

इति वचनाच्च । तत्र समाप्तिदिननिर्णयमाह—*इयमिति । पूजादीत्यादिना चन्द्रार्घ्यदानग्रहः ।

‘चन्द्रोदयव्रते चैव तिथिस्तात्कालिकी स्मृता ।’

इति स्मृतेः । *पूर्वैवेति ।)

‘पूर्वा वा परविद्धा वा ग्राह्या चन्द्रोदये सदा ।

त्रिसुहृताऽपि सा पूज्या परतश्चोर्ध्वगामिनी ॥’

इति मदनरत्ने निर्णयामृते च सङ्ग्रहोक्तेः ।

‘अर्धरात्रमतिक्रम्य वर्तने योत्तरा तिथिः ।

तदा तस्यां तिथौ कार्यं महालक्ष्मीव्रतं सदा ॥’

इति वचनाच्चेति सङ्क्षेपः ॥ इति महालक्ष्मीव्रतनिर्णयः ॥

अथ नवम्यामन्वष्टकाश्राद्धम् । तत्र कान्यायनः—

*‘अन्वष्टकासु नवभिः पिण्डैः श्राद्धमुदाहृतम् ।

पित्रादिमातृमध्यं च ततो मातामहान्तकम् ॥’

पृथ्वीचन्द्रोदये ब्रह्माण्डे—

‘पितृणां प्रथमं दद्यान्मातृणां तदनन्तरम् ।

ततो मातामहानां च अन्वष्टक्ये क्रमः स्मृतः ॥’

श्राद्धहेमाद्रौ छागलेयः—

‘केवलास्तु क्षये कार्या वृद्धावादौ प्रकीर्तिताः ।

अन्वष्टकासु मध्यस्था नान्त्याः कार्यास्तु मातरः ॥’

‘कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धैव कर्तव्या परविद्धा न कुत्रचित् ॥’

इत्युक्तेः । अत्र अष्टम्याः श्राद्धं मयाश्राद्धसम्फलम् ।

‘आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे गयामध्याष्टमी स्मृता ।

त्रयोदशी गजच्छाया गयातुल्या तु पैतृके ॥’

इत्युक्तेः । भाद्रकृष्णनवम्यामन्वष्टकाश्राद्धं मातृश्राद्धं च । तत्रा-

द्यमभिप्रेत्याह—*अन्वष्टकास्त्विति । हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णाम-

परपक्षाणामष्टमीष्वष्टका अपरेद्युरन्वष्टक्यमिति चतस्रोऽन्वष्टकाः

भाद्रकृष्णाष्टम्युत्तरा चान्वष्टका पञ्चमी ‘प्रौष्ठपद्युत्तराभूयः’ इति

वचनात् । अथवा आश्वलायनानां माध्यावर्षोत्तरनवम्यामन्वष्ट-

कासदृशं कर्मेति । तत्रायं देवताक्रमः । अयमेवोत्तरान्वष्टक्ये ग्राह्यः ।

दीपिकायां तु मातृश्राद्धमादौ कार्यमित्युक्तम् । मा-
तृयजनं त्वन्वष्टकास्वादित इति हेमाद्रौ । ब्राह्मेऽपि—

*‘अन्वष्टकासु क्रमशो मातृपूर्वं तदिष्यते ।’ इति ।

अत्र *शाखाभेदेन व्यवस्थेति पृथ्वीचन्द्रोदयः ।

*जीवत्पितृकविषयमिति निर्णयदीपः । इदं च जीव-
त्पितृकेणापि कार्यम् । तदुक्तं निर्णयामृते मैत्रायणी-
यपरिशिष्टे—

‘आन्वष्टक्यं गयाप्राप्तौ मत्यां यच्च मृतेऽहनि ।

मातुः श्राद्धं सुतः कुर्यात्पितर्यापि च जीवति ॥’ इति ।

*यद्यपि जीवत्पितृकस्य पश्चात्प्यन्वष्टका अवश्यं-
कर्तव्याः, *तथाप्यशक्तस्येवमावश्यक्ये ।

‘प्रौष्ठपद्यष्टका भूयः पितृलोके भविष्यति ।’

इति हेमाद्रौ पाद्योक्तेः ।

*‘सर्वासामेव मातृणां श्राद्धं कन्यागते रवौ ।’

‘नवम्यां हि प्रदातव्यं ब्रह्मलब्धवरा यतः ॥’

इति सूतेनावश्यकत्वोक्तेश्च । अत्र *‘सर्वासाम्’
इत्युक्तेः स्वमातरि जीवन्त्यामपि सपत्नमातृभ्यो दद्या-
त् । तन्मरणे सति तस्यै ताभ्यश्च दद्यादित्युक्तं जीव-

*शाखेति । बहुवृचानां पितृपूर्वम् । तत्सूत्रे तथोक्तेः । अन्येषां मातृपू-
र्वम् । *जीवदिति । तस्य पितृतर्पणाभावात् । अत्र क्रमानुपपत्तेरु-
चिः । आन्वष्टक्यं=भाद्रकृष्ण । नवमी । श्राद्धमात्रमिच्छाशयेन शङ्कते-

*यद्यपीति । तदेवादृत्य समाधत्ते—*तथापीति । अन्वष्टकाश्रा-
द्धोत्तरश्राद्धमन्वष्टक्यम् । ‘अपरेद्युरन्वष्टक्यम्’ इत्युक्तेरिति अष्टकामा-
लम्ब्य शङ्कोत्तरे कृते । द्वितीये जीवत्पितृकस्य मृतमातृकस्य तत्त्वमिति ।

*सर्वासामिति । अत्र ग्रन्थकृन्मतेऽपि मातामहा न कार्याः । श्रुत-
देवतयैवाकाङ्क्षानिवृत्तेः । अत्र वृत्त्युक्तं विशेषमाह—*अत्रेति ।

त्पितृकानिर्णये गुरुभिः । अत्र सर्वासां नामनिर्देशेनैको
ब्राह्मणोऽर्घ्यः पिण्डश्च । नामैक्ये तु *द्विवचनादिप्र-
योग इत्युक्तं नारायणवृत्तौ । अन्वष्टकाश्राद्धं *तद्या-
गश्च गोभिलीयानां मध्यमायामेव, न सर्वासु* ।

‘अन्वष्टक्यं मध्यमायामिति गोभिलगौतमौ ।’

इति छन्दोगपरिशिष्टात् । अत्र भर्तृमरणोत्तरं पूर्व-
मृतमातृश्राद्धं न कार्यमिति केचिदाहुः । पठन्ति च—

‘श्राद्धं नवम्यां कुर्यात्तन्मृते भर्तरि लुप्यते ।’ इति ।

तदेतन्निर्मूलत्वान्मूर्खप्रतारणमात्रम् । श्राद्धदीपक-
लिकायां ब्राह्मे—

*‘पितृमातृकुलोत्पन्ना याः काश्चित्तु मृताः स्त्रियः ।

श्राद्धार्हा मातरो ज्ञेयाः श्राद्धं तत्र प्रदीयते ॥’ इति ।

*अत्र देशाचाराद्यवस्था ।

आन्वष्टक्यमधिकृत्यैवेयं वृत्तिः मातृश्राद्धेऽप्यालम्बनीया बाधका-
भावात् । तत्र ब्राह्मणभेदेऽर्घ्यदानभेदवाक्यं व्यर्थमित्यत उक्तम्—
*एक इति । *अर्घ्य इति । अर्घ्यदानं तु पृथक् । ‘अनेका
मातरो यस्य’ इत्युक्तं गालववाक्यात् । *द्विवचनादीति ।
‘एकशेषोत्तरमित्यादि । नामभेदे द्वन्द्वोत्तरम् । द्विवचनादेः
सत्त्वात् । एतच्च सधवाया एव मातृमरणे अविधवानवमीस-
माख्यानात् इत्येके । ‘अविशेषाद्विधवाया अपि’ इति मयूखः ।
तद्यागो=मातृयागः । न सर्वासु=न पूर्वपरयोः ‘स्त्रीशुद्धौ नाधीयाता-
म्’ इति वद्विशेषतः प्राज्ञेतरनिषेधात् । *पित्रिति । प्रत्यासत्तिवि-
शेषपरिचयायेदम् । याः काश्चिदिति दर्शनात् । तेनापुत्रपत्यादेरपि
श्राद्धसिद्धिः । पितृष्वस्त्रादेः श्राद्धपरमिति वदतां मते त्वाह—
*अघ्रेति । यस्तु जीवत्यां मातरि पितृष्वस्त्रादिभिः पालितः तद्ध-
नग्राही वा तत्परमिति तु प्रतीमः । अत्र भार्याविरहितः=अविवाहि-

इदं चानुपनीतेनापि कार्यम् । तदुक्तं आद्धशूल-
पाणौ मात्स्ये—

‘अमावास्याष्टकाकृष्णपक्षपञ्चदशीषु च ।’

इत्यभिधाय—

‘एतच्चानुपनीतोऽपि कुर्यात्सर्वेषु पर्वसु ।

आद्धं साधारणं नाम सर्वकामफलप्रदम् ॥

भार्याविरहितोप्येतत् *प्रवासस्थोपि नित्यशः ।

शूद्रोप्यमन्त्रवत् कुर्यादनेन विधिना बुधः ॥’ इति ।

तेन* साग्रेरेवेदामिति *परास्तम् । *अन्वष्टकातः

पृथगेवेदं मातुः आद्धमित्यपि परास्तम् । *लाघवेन *मू-
लैक्यादष्टकापवादाविशेषाच्च । तेनान्यत्रान्वष्टकाआद्धस्य

तः, मृतभार्यश्च । *प्रवासस्थ इति । पत्न्यभावाभिप्रायम् । तेन=
भार्याविरहिताद्युक्त्या । *साग्रेरेवेति । अन्वष्टकायां पिण्डपितृय-
ज्ञकल्पसत्त्वात् तस्य साग्निकमात्रविषयत्वात् । *परास्तमिति ।
निरग्न्यादेस्तु पाणिहोमः । आपस्तम्बीयानां तु लौकिकाग्नौ होम
इति स्मर्तव्यम् । नन्वत्र सर्वेषां साग्न्यनग्निजीवदजीवत्पितृका-
णामधिकारे ‘मातुः आद्धं सुतः कुर्यात्’ इति कुत इत्यत्र केषां चि-
त्समाधानमुत्थापयति—*अन्वष्टकात इति । *लाघवेनेति ।
अन्वष्टकाआद्धं नवदैवत्यं च मृतपितृकं प्रत्येव सम्भवतीत्यतस्तदन्त-
र्गतमातृआद्धे एव जीवत्पितृकस्याधिकारो ‘मातुः आद्धं सुतः कुर्या-
त्’ इत्यनेन बोध्यते । इतोऽपि च न मातामहचर्चाऽपि । तदेतदुक्तम्—
*मूलैक्यादिति । अयं भावः—भवद्गीत्या आद्धद्वये भिन्नैव श्रुतिः
कल्प्या स्यात् । मम तु सर्वाधिकारिकं आद्धं मूलभूतश्रुत्या बो-
ध्यम् । तत्र मृतपितृकस्य प्रधानत्रयम् । जीवत्पितृकस्य त्वेकं प्रधा-
नमिति विशेषव्युत्पादकं ‘मातुः आद्धं सुतः कुर्यात्’ इति वचनम् ।

“पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।”

*अङ्गस्याप्य*त्र प्रधानत्वं वचनात् । *(१)अवेष्टेरिव राज-
सूयान्तर्गताया 'एतयान्नाद्यकामं याजयेत्' इति फलार्थ-

इति बहुवचनवशेन पितृपदस्य जनकपरत्वादिह तदभावादिपि-
न मातामहानां प्रसक्तिरिति भावः । *अङ्गस्येति । तावताऽपि
तदन्तर्गतमातृश्राद्धे स्वप्राधान्यमस्त्येवेत्यप्याहुः । वस्तुतस्तु 'अमा-
वास्याष्टका' इति विधिः साग्निकपर एव । अन्वष्टकस्य पितृयज्ञकल्प-
नियतत्वात् । अनुपनीतादीनां च तत्कल्पासम्भवेनाप्राप्तमेव श्रा-
द्धमन्वष्टक्यातिदेशेन विधीयते इति मतमुत्थापयति—तेनेति ।
मूलैक्यादिति । यानि कल्पसूत्राणि पुराणानि च तेषां सर्वेषां एकैव
श्रुतिर्मूलत्वेन कल्प्यते । साग्निनिरग्निभेदेन पितृयज्ञभावाभावौ तु
प्रयोगविधेरेव भेदकौ नोत्पत्तिविधेरिति भावः । ननु कश्चन प्र-
योगः पितृयज्ञकल्पेन कश्चित्तु तं विनापीति कथमुत्पत्तिविधेर्न
भेद इत्यत्राह—अष्टकेति । न चायमभ्यासः । अन्यपरपुनःश्रवणं हि
अभ्यासः । न चान्यपरतेति भावः । मूलैक्येपि प्रयोगभेदं दृष्टान्त-
मुक्त्वा व्युत्पादयति—तेनेति । *अन्यत्र=साग्नियोगे । *अत्र=
निरग्निप्रयोगे । वचनात्=एतच्चानुपनातोऽपीति वाक्यात् ।
वस्तुतस्तु

“अष्टकान्वष्टकास्तिस्रस्तथैव च नृपो नमः ।

एतांस्तु श्राद्धकालान्वै नित्यानाह प्रजापतिः ॥”

इति वाक्यभेदेन निर्देशादन्वष्टकाश्राद्धं स्वतन्त्रमेव न च क-
स्याप्यङ्गं न च बृहस्पतिसववदस्यापि प्रयोगवहिर्भूतगतत्वमस्तु
बृहस्पतिसवस्य पृथक् निर्देशाभावेन विशेषादिति ।

नन्वेवं कथं तस्येह प्राप्तिरित्यत्राह—*अवेष्टेरिवैति । राजाधि-

कारिकराजसूयान्तर्गताया अवेष्टेरप्राप्तौ “यदि ब्राह्मणो यजे . . .
यान्नाद्यकामं याजयेत्” इति एतच्छब्देनोपादानं तद्वत् मृतपितृकाधि-
कारिकान्वष्टक्यान्तर्गतस्य मातृश्राद्धस्याप्राप्तौ एतच्चेत्येतच्छब्देनो-
पादानमित्यर्थः । एवमवेष्टौ त्रिणो राजा चाधिकारिणौ मातृश्राद्धे-
ऽपि जीवदजीवत्पितृकौ तथैव तुल्यमेवेत्युभयत्राप्युत्पत्तिविधेर्न भेदे
स इत्यपि बोध्यम् । ननु जीवत्पितृकस्य ‘सपितुः’ इति निषेधेनान-
धिकारे प्राप्ते

“मातुः श्राद्धं सुतः कुर्यात् पितर्यपि च जीवति ।”

इति तत्प्राप्तिफलकोऽयमपूर्वविधिरेव स्यात् । ब्राह्मणस्य
‘राजाधिकारिकराजसूयाप्राप्तौ ‘यदि ब्राह्मणो यजेत’ इति विधि-
बद्ध ‘यदहरेव विरजेतदहरेव प्रव्रजेत्’ इति ज्ञानार्थतया काम्ये सं-
न्यासे सर्वाङ्गोपसंहारसमर्थस्यैवाधिकारादतथाभूतस्यातुरस्याधिका-
राप्राप्तौ ‘यद्यातुरः स्यान्मनसा वाचा वा संन्यसेत्’ इति तत्प्राप्ति-
फलकविधिवदिति मैवम् । यदि ब्राह्मणो यजेतेत्याद्यवेष्टि-
प्रयोगविधायकवाक्ये तस्या राजसूयान्तर्गतत्वेनेतरसापेक्षतयै-
व साधनत्वावगमाद्राजसूयसाध्यत्वेनावगतस्य ‘स्वाराज्यस्यावेष्टि-
साध्यत्वेनोपस्थानासम्भवाद्विश्वजिदादिन्यायेन फलापत्तिवारणाय
‘एतयान्नाद्यकामम्’ इत्येतेन फलं समर्प्यते आतुरवाक्ये तु यदहरेवे-
ति संन्यासस्य निरपेक्षसाधनत्वावगमात्प्रागेव तत्साध्यत्वेनाव-
गतस्य ज्ञानस्याप्रत्यूहमुपस्थित्या फलान्तरोपस्थापकापेक्षैव नास्ती-
ति प्रकृतज्ञानमेव फलमन्वेति तद्वदष्टकान्तर्गतस्य मातृश्राद्धस्येतर-
सापेक्षत्वेन साधनतया तत्साध्यत्वेनावगतस्य प्रत्यवायानुत्पाद-
स्यैव जीवत्पितृकाधिकारिकमातृश्राद्धेऽपि फलत्वं न तु स्व-
र्गस्यान्यस्य वा कस्यचित् । यथा यावज्जीवादिवाक्यस्य उपस्थित-
मपि स्वर्गं विहाय निष्कामं प्रति प्रयोगनिर्वाहार्थं पापक्षयार्थत्वं न-
द्वत् । न चाङ्गत्वे फलसम्भवात्पूर्णतादिवदिति प्राधान्यं नापि प्रत्यवा-

स्वम् । *अत्राष्टका=अन्वष्टका *पूर्वानुरोधात् । तथा-
ग्निपुराणे-

‘अन्वष्टकासु वृद्धौ च गयायां च क्षयेऽहनि ।

अत्र मातुः पृथक् श्राद्धमन्यत्र पतिना सह ॥’

आपस्तम्बानां तु ‘अष्टकासु च वृद्धौ च’ इति भाष्यकारैः
पाठादष्टकायां मातृश्राद्धम् *(१) छन्दोगैस्त्वत्र मातृ-
मातामहश्राद्धे न कार्यं किन्तु त्रिपुरुषमेव ।

‘न योपिद्भ्यः पृथग्दद्यादवसानदिनादृते ।

(२) कर्पूसमन्वितं मुक्त्वा तथाद्यं श्राद्धषोडशम् ॥

प्रत्याब्दिकं च शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिः ॥’

इति छन्दोगपरिशिष्टात् । ‘अन्वष्टकासु तेषां कर्पू-
विधानात्’ इति शूलपाणिः । यत्तु—

‘*तमिस्रपक्षे नवमी पुण्या भाद्रपदे हि या ।

चत्वारः पार्वणाः कार्याः पितृपक्षे मनीषिभिः ॥’

इति, तद्देशाचारतो व्यवस्थितं ज्ञेयम् । इदं जीवत्पि-

यानुत्पादस्य फलत्वम् क्षेमत्वादिति विशेषणमभिप्रेत्य दार्ष्टान्तिकं
प्रधानत्वं, दृष्टान्ते च फलार्थत्वमित्येवोक्तम् । अन्यथा दार्ष्टान्तिके
फलार्थत्वं ब्रूयात् । एतावताऽयमधिकारविधिविशेषमात्रं नोत्पत्ति-
विधिभेद इति भावः । एवं यथाऽऽतुरस्य मनसा वाचा वेत्युक्त्या कथं
चित्प्रधानमात्रेण फलसिद्धिः । तथा जीवत्पितृकस्य मातृश्राद्धमात्रे-
णेति न कोऽपि दोषः । ननु अमावास्याष्टकेति अष्टकायामेवानुपनी-
तादेरधिकारः स्यादित्यत्राह—*अत्रेति । *पूर्वेति । प्रौष्ठपद्यष्ट-
केत्यर्थः । *छन्दोगैरिति । मृतमातृकैरपीत्यादि । *तमिस्रेति

(१) छन्दोगाः सामवेदिनः ।

(२) कर्पूप्रकारस्तृतीयपरिच्छेदोत्तरार्धे द्रष्टव्यः ।

५६० सटीकनिर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे-

तृकेणापि सपिण्डं कार्यम् । हेमाद्रौ विष्णुधर्मोत्तरे—

‘अन्वष्टकासु च स्त्रीणां श्राद्धं कार्यं तथैव च ।’

इत्युपक्रम्य—

‘पिण्डनिर्वपणं कार्यं तस्यामपि नृसत्तम ।’

इति वचनं श्राद्धविधिना पिण्डदाने प्राप्ते पुनस्तत्कीर्तनं
यस्य जीवत्पितृकर्माभिणीपतित्वादिना पिण्डदानं त्रिपि-
ण्डं तस्य तत्प्राप्त्यर्थमिति श्रीतातचरणाः ।

अत्र सुवासिनीभोजनमुक्तं मार्कण्डेयपुराणे—

‘मातुः श्राद्धे तु सम्प्राप्ते ब्राह्मणैः सह भोजनम् ।

सुवामिन्यै प्रदातव्यमिति शातातपोऽब्रवीत् ॥

* (१) भर्तुरग्रे मृता नारी सह दाहेन वा मृता ।

तस्याः स्थाने नियुजीत विप्रैः सह सुवासिनीम् ॥’

तथैव मदालसावाक्यम्—

स्त्रीश्राद्धे पुत्र देयाः स्युरलङ्काराश्च योपिते ।

मञ्जीरमेखलादानकर्णिकाकङ्कणादयः ।’ इति ।

अत्राशक्तावनुकल्पमाहाश्वलायनः—

‘अनङ्गुहो यवसमाहरेदग्निना वा कक्षमुपोपेदेवा मे-
ऽष्टकेति न त्वेवानष्टकः स्यात्’ इति ।

हेमाद्रौ पितामहः—

‘अमावास्या व्यतीपातपौर्णमास्यष्टकासु च ।

निर्मूलमिति नव्याः । * भर्तुरिति । विधवांश्राद्धे सुवा-

(१) धर्मसिन्धौ तु—‘अत एवास्या अविधवानवमीत्वप्रसिद्धिः ।
अतः पत्न्या अपि नवमीश्राद्धं कार्यम् । अस्याविधवानवमीश्राद्धस्य म-
हालयघद्यावद्वाञ्छिकदर्शनं गौणकालः’ इत्युक्तम् ।

विद्वान् श्राद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते॥

अकरणे च प्रायश्चित्तमुक्तमृग्विधाने—

‘एभि(?)दूर्युभिर्जपेन्मन्त्रं शतवारं तु तद्दिने ।

आन्वष्टक्यं यदा न्यूनं संपूर्णं याति सर्वथा ॥’ इति॥

एतत्पक्षे द्वादश्यां विशेषः पृथ्वीचन्द्रोदये वायवीये—

‘संन्यासिनोप्यादिकादि पुत्रः कुर्याद्यथाविधि ।

महालये तु यच्छ्राद्धं *द्वादश्यां पार्वणं तु तत् ॥’ इति ।

सिन्यनावश्यकत्वार्थम् । एतदेव मातुरादिकादिसप्तश्राद्धे सु-
वासिनीप्रापकम् । भोजनं=भोज्यमन्नम् । सहदाहेनेति । एतच्च-
सहदग्ध्याया मातुरादिकादाविव नवमीश्राद्धे सुवासिनीप्रापकं
नवमीश्राद्धमपि प्रापयति । यवसम्=आर्द्रतृणम्, कक्षं=शुष्कतृणम् ।
उपोषेत्=दहेत् । अयं च—

अग्निना वा दहेत्कक्षं श्राद्धकाले उपागते ।

तृणानि वा गत्रे दद्यात्पिण्डान्वाऽप्यथ निर्वपेत् ॥

इत्यग्रे वचनात्सर्वश्राद्धानुकल्पः । ‘अष्टकासु च’ इति चकारा-
दन्नाष्टकाग्रहः । अस्यामेव नवम्यां विल्वशाखायां देवीबोधनं
वक्ष्यति । *द्वादश्यामिति । सकृत्करणपक्षे वानप्रस्थादेरपि उक्तं

(१)—तत्र पूर्वं ममान्वष्टक्याकरणजनितप्रत्यवायपरिहारार्थं शत-
वारमेभिर्दूर्युभिः सुमना इति मन्त्रजपं करिष्ये इति संकल्प्य तज्जपं कु-
र्यात् । मन्त्रस्तु—‘एभिर्दूर्युभिः सुमना एभिरिन्दुभिर्निरुन्धानो भ्रमर्ति
गोभिराश्विना । इन्द्रेण दस्युं द्रयन्त इन्दुभिर्युतद्वेषसः समिषा रभे-
महि ॥’ इति । ऋ० सं० अ० १ अ० ४ । अस्य—‘हे इन्द्र, एभिरस्माभि-
र्दत्तैर्दूर्युभिर्दत्तैश्चरुपुरोडाशादिभिः एभिरिन्दुभिः पुरोवर्तिभिस्तुभ्यं
दत्तैः सोमैश्च प्रीतस्त्वं अस्माकममर्ति दारिद्र्यं गोभिस्त्वया दत्तैः पशु-
भिराश्विनाऽश्वयुक्तेन धनेन च निरुन्धानो निवर्तयन् सुमनाः शोभनम-
ना भव । वयमिन्दुभिरस्माभिर्दत्तैः सोमैः प्रीतेनेन्द्रेण दस्युं उपक्षपयि-
तारं शत्रुं द्रयन्तां हिसन्तः अत एव युतद्वेषसः पृथग्भूतशत्रुका भूत्वा
इषा इन्द्रदत्तेनाग्नेन संरभेमहि संरब्धा भवेम । संगच्छेमहीत्यर्थः ।’ इति
श्रीमत्सायणाचार्यकृता व्याख्या ।

अथ त्रयोदशीश्राद्धम् । तत्र चन्द्रिका—

*त्रयोदशी भाद्रपदी कृष्णा *मुख्या पितृप्रिया ।

तृप्यन्ति पितरस्तस्यां स्वयं पञ्चशतं समाः ॥

मघायुतायां तस्यां तु जलाद्यैरपि तोषिताः ।

तृप्यन्ति पितरस्तद्वद्वर्षाणामयुतायुतम् ॥'

प्रयोगपारिजाते शङ्खः—

'प्रौष्ठपद्यामतीतायां मघायुक्तां त्रयोदशीम् ।

प्राप्य श्राद्धं तु कर्तव्यं मधुना पायसेन च ॥

प्रजामिष्टां यशः स्वर्गमारोग्यं च धनं तथा ।

नृणां श्राद्धे सदा प्रीताः प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥'

एतन्नित्यमपि । पृथ्वीचन्द्रोदये विष्णुधर्मे—

'प्रौष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्णत्रयोदशी ।

प्राक् । अत्र—

यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं प्रदधातु त्रयोदशीम् ।

तदप्यक्षयमेव स्याद्वर्षासु च मघासु च ॥

इति भानवे मघासु चेति पृथक् चकारात् त्रयोदशीश्राद्धमघाश्राद्धयोर्भेदः । "यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति" इत्यत्र चकारादाग्नेयभेदवत् । तेन दिनान्तरगासु मघासु मघाश्राद्धं भवति । एवं च मघात्रयोदशयोर्योगे फलाधिक्यं दर्शयति—*त्रयोदशीति । अत्र

"आपाढ्याः पञ्चमे पक्षे गयामध्याष्टमी स्मृता ।

त्रयोदशीगजच्छाया गयातुल्ये तु पैतृके ॥"

इत्यादितोऽपरपक्षनिमित्तकमेव सकृत्पक्षभिन्नेन पक्षेण महालयत्रयोदश्यां क्रियमाणं श्राद्धं त्रयोदशीश्राद्धमिति प्रतीयते । अतः महालयत्रयोदशीश्राद्धस्य अपरपक्षश्राद्धाद्भेदे व्युत्पादयति—त्रयोदशीति । *मुख्या पितृप्रियेति । मघायुक्तां त्रयोदशीं प्राप्येति तथा कृष्णा त्रयोदशीति चोक्तेः अपरपक्षश्राद्धस्य

इत्युक्त्वा—

‘एतांस्तु श्राद्धकालान्वै नित्यानाह प्रजापतिः ।

श्राद्धमेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥’

इत्युक्तेः । एतच्चाऽविभक्तैरपि पृथक्कार्यम् । तथा च हे-
माद्रौ—

‘विभक्ता वाऽविभक्ता वा कुर्युः श्राद्धं पृथक् सुताः ।

मघासु च ततोऽन्यत्र नाधिकारः पृथग्विना ॥’इति ।

अपराकं वायवीये—

*‘हंसे हस्तस्थिते या तु मघायुक्ता त्रयोदशी ।

तिथिर्वैवस्वती नाम सा छाया कुञ्जरस्य तु ॥’

*अत्र च—

प्रत्यभिज्ञानाच्च महालयत्रयोदशीश्राद्धमपरपक्षश्राद्धाद्भिन्नम् ।

अत एव तद्विशेषान्महालयश्राद्धादपि भिन्नम् । एतत्त्रयोदश्याः

कृष्णपक्षाविनाभूतत्वेऽपि न त्रयोदशीश्राद्धं कृष्णपक्षश्रा-

द्धाविनाभूतं सकृत्करणपक्षे त्रयोदश्यां तदभावात् । अस्य नि-

त्यत्वाच्च काम्यकृष्णपक्षश्राद्धादपि भेदः । युगादिश्राद्धात्तु त्र-

योदशीश्राद्धं न भिद्यते, त्रयोदशीविशेषस्य युगादित्वाविनाभा-

वात् । युगादिश्राद्धं विधाय त्रयोदशीश्राद्धविधानं तु अयनादि-

श्राद्धविधानवदावश्यकत्वार्थम्, फलातिशयार्थश्च । *हंसे इति ।

पारिभाषिकी गजच्छाया । उक्तवचनेषु क्वचिन्मघायोगः स्मर्य-

ते क्वचित्तु नेत्यतो विचारमारभते—*अत्र चेति । केवलमघावा-

क्यानां केवलत्रयोदशीवाक्यानां चार्थवादत्वोपरामादर्थवादानां वि-

धिषेष्टत्वेन तदनुरोधेन नेयत्वादिते भावः । अत्रेदमरुचिवीजम्—

लाघवमात्रेणैकविधिकल्पनास्वीकारे गजच्छायारूपयोगयुक्ता-

यामेव त्रयोदश्यां कुञ्जरप्राकृलाये एव श्राद्धं स्यान्नान्यत्रेति ।

अत्र च केवलापि त्रयोदशी कालः तद्वाक्ये त्रयोदशीपदस्य यथा-

श्रुतार्थकत्वेनैवोपपत्तेर्मघायुक्ततत्परत्वे मानाभावात् ।

‘अपि नः स कुले भूयाद्यो नो दद्यात्त्रयोदशीम् ।

पायसं मधुसर्पिभ्यां प्राक्छाये कुञ्जरस्य च ॥’

इति विष्णुमनुवचने केवलत्रयोदशीश्रुतेर्मघा गुण इ-
ति कल्पतरुः । शूलपाणिस्तु—‘केवलवाक्यानामर्थवा-
दत्वाद्विधौ च मघायोगश्रुतेर्विधिलाघवाद्विशिष्टमेव(१)

“अपि जायेत सोस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः ।

प्राष्टृकालेऽसिते पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः ॥

मधुप्लुतेन यः श्राद्धं पायसेन समाचरेत् ।

कार्तिकं सकलं चाऽपि प्राक्छाये कुञ्जरस्य च ॥”

इति मन्वादिस्मृतौ त्रयोदशीमात्रप्रशंसनाच्च । कार्तिकं स-
लं चापीति च पृथगेव प्रशंसोन्नेयां । सकलकार्तिकेर्व्योपिनः मधु-
प्लुतपायसद्रव्यकस्य श्राद्धस्य विधिः । प्राक्छाये कुञ्जरस्य चेति च
पृथगेव आपराह्लिकहस्तिच्छायारूपेदेशाङ्गस्य । अत एव म-
हाभारते—

“अपि नः स कुले जायात् यो नो दद्यात् त्रयोदशीम् ।

मघासु सर्पिषा युक्तं पायसं दक्षिणायने ॥

अनेन सर्वलोकेन मघासु च यतव्रतः ।

हस्तिछायामु च तथा कर्णव्यजनवीजिनम्” ॥ इति ।

“परमान्नं तु यो दद्यात्पितृणां मधुना सह ।

छायायां कुञ्जरेन्द्रस्य पूर्वस्यां दक्षिणामुखः ॥”

इति विश्वामित्रोक्तंश्च । एवं महलयपक्षदिनान्तरगता-
केवलमघापि पृथक्कालः । ‘मधुमांसश्च’इतिवचने

यत् किञ्चिन् मधुना मिश्रं प्रदधातु त्रयोदशीम् ।

तदप्यक्षयमेव स्याद्वर्षासु च मघासु च ॥”

इति मानवे च पृथक् मघासु चेति चकाराच्च । मधु च कलौ-

निमित्तम्' इत्याह । *वस्तुतस्तु—

‘मधुमांसैश्च शाकैश्च पयसा पायसेन च ।

एष नो दास्यति श्राद्धं *वर्षासु च मघासु च ॥’

इति वसिष्ठवचने केवलमघाश्रुतेर्विनिगमकाभावा-
दुभयं भिन्नं निमित्तं, पूर्वोक्तवचनाच्च योगाधिक्ये फला-
धिक्यम् । अत एव याज्ञवल्क्यः ।

‘तथा वर्षात्रयोदश्यां मघासु च विशेषतः ।’ इति ।

त्रयोदशीश्राद्धं नित्यम् । अन्यत्काम्यम् ।

*अत्र ‘त्रयोदश्यां *बहुपुत्रा युवमारिणस्तु भवन्ति’

वर्ज्यम्‘श्राद्धे मांसं तथा मधु’इति वाक्यात् इत्यभिप्रेत्याह—*व-
स्तुतस्त्विति । तस्य परस्परनिरपेक्षैकक्रियान्वयलक्षणसमुच्चयार्थ-
त्वात् । अत एव न गुणः । आश्रयीभूतायास्त्रयोदश्या अत्रा-
श्रवणाच्च । *वर्षास्त्विति । त्र्यर्तुसंवत्सराभिप्रायेण । मासचतु-
ष्कात्मकवर्षर्तुमभिप्रेत्य—

“चतुरो वार्षिकान्मासान् यो मांसं परिवर्जयेत् ।

चत्वारि भद्राण्याप्नोति कीर्तिमायुर्यशो बलम् ॥”

इत्यादितद्व्यवहारात् । एतच्च त्रयोदशीविशेषणम् ।

“प्रावृट्कालेऽसिते पक्षे त्रयोदश्याम्” “तथा वर्षात्रयोदश्याम्”
इत्यादिवचनात् । योगाधिक्ये मघात्रयोदशुभययोगे—

“यो नो मघात्रयोदशोः कुञ्जरच्छायसंज्ञितः ।

भवेन्मघायां सिंहे च शशिन्यर्के करे स्थितः ॥”

इति ब्राह्मे कुञ्जरच्छाययोगे प्राशस्त्यातिशयात् । अत्र सा-
मान्यकृष्णपक्षत्रयोदश्यां ज्ञातिश्रैष्ठ्यादिफलकं काम्यमेव श्राद्धम् ।
महालयापरपक्षत्रयोदश्यां तु पक्षश्राद्धाभ्यां भिन्नं युगादित्वनिमि-
त्तकमितरयुगादिश्राद्धापेक्षयाऽत्यावश्यकमिति स्थिते त-
न्निषेधं विचारयति—*अत्रेति । कृष्णत्रयोदशीसामान्यश्राद्धप-
क्षेऽयं ग्रन्थः । त्रयोदश्यामित्येतावन्मात्रोक्तेः । हेमाद्रिप्रमुखा

इत्यापस्तम्बोक्तेर्युवमारित्वमपत्यदोषं सहिष्णोरपत्य-
मात्रार्थिनः स्मृत्यन्तरोक्तधनार्थिनो वाधिकार इति क-
ल्पतरुः । *अपत्यनिन्दया तदर्थिनोऽनधिकारात् फला-
न्तरकामस्यैवाधिकार इति हलायुधः । एतत्पिण्डरहितं
कार्यम् ।

‘मघायुक्तत्रयोदश्यां पिण्डनिर्वपणं द्विजः ।

ससंतानो नैव कुर्यान्नित्यं ते कवयो विदुः ॥’

इतिवृहत्पराशरोक्तेः । इदं मलमासेपि कार्यम् ।

‘मघात्रयोदशीश्राद्धं प्रत्युपस्थितिहेतुकम् ।

अनन्यगतिकत्वेन कर्तव्यं स्यान्मलिम्लुचं ॥’

इत्याद्यग्रिमग्रन्थस्तु महालयत्रयोदशीश्राद्धपरः । तत्र निषेधोच्चा-
यकनिन्दामाह-*वाहिति । युवानः समनन्तरजनिष्यमाणापेक्षया
पूर्वोत्पन्ना इति यावत् । ते म्रियन्ते इति व्युत्पत्त्या पुत्रवद्गृहिणोऽ-
न्यबहुपुत्रलाभार्थं तच्छ्राद्धनिषेधोऽयम् । अत एवैतत्सामान्यतोद-
ष्टमूलक एव शिष्टानामेकमात्रपुत्रवतां बहुपुत्रकामनया पुत्रार्थविहित-
हरिवंशश्रवणादिकर्मानाचारः सङ्गच्छते । अत एव संतानरहित-
स्य तद्वतोऽपि वा तदतिरिक्तगोक्षादिफलार्थिनः न त्रयोदशीसा-
मान्यश्राद्धनिषेधः ।

“यो वाञ्छति नरो मुक्तिं पितृभिः सह चात्मनः ।

असन्तानश्च यस्तस्य श्राद्धे प्रोक्ता त्रयोदशी ॥”

इत्यादिस्कान्दात् । चकारः असन्तानस्याधिकारान्तरा-
र्थः । तदेवाह-*अपत्येति । तस्मादयमर्थः । सामान्यकृष्णत्र-
योदशीश्राद्धमेव पुत्रवता बहुपुत्रेच्छया न कर्तव्यम् । महालयत्रयोद-
शीश्राद्धं च पितृवर्गमात्रस्य न कर्तव्यं किन्तु मातामहवर्गस्था-
पि । तत्रापि पिण्डदानं न कर्तव्यं, किन्तु मधुघृतप्लुतपायसादि-
ना ब्राह्मणभोजनमात्रमिति । पूर्वोत्तरग्रन्थस्तु सुमातिमिलिपनीयः ।
प्रतीत्यादिप्रतीकाभ्यां केवलमघाश्राद्धं केवलत्रयोदशीश्राद्धं च

इति काठकगृह्योक्तेः । यानि तु आङ्गिराः—

‘त्रयोदश्यां कृष्णपक्षे यः श्राद्धं कुरुते नरः ।

पञ्चत्वं तस्य जानीया*ज्येष्ठपुत्रस्य निश्चितम् ॥’

वामनपुराणे—

त्रयोदश्यां तु वै श्राद्धं न कुर्यात्पुत्रवान् गृही ।’

इत्यादीनि वचनानि तानि*पुत्रवद्विषयाणि वा,
(१)* (महालयस्थभिन्नत्रयोदशीविषयाणि वा, *का-
म्यश्राद्धविषयाणि वा,) *सपिण्डकश्राद्धविषयाणि वे-
ति कोचित् । हेमान्द्रिप्रसुखास्त्वेकवर्गश्राद्धविषयाणि ।

विशिष्टनिमित्तकत्वेन सगतिकत्वेन च शुद्धमास एव कार्यं न म-
ले इति सूचितम् । *ज्येष्ठपुत्रस्येति । समनन्तरजनिष्यमाणा-
पेक्षया पूर्वोत्पन्नो ज्येष्ठ इति केचित् ।

“ऋक्ष पिण्डप्रदानं तु ज्येष्ठपुत्रो विवर्जयेत्” ॥

इति वत्सर्वज्येष्ठ एवेत्यन्ये । *पुत्रवदिति । पुत्रवत्पद-
श्रवणात् । *महालयेति । गजच्छायायाः श्राद्धकालत्वात् ।
*काम्येति । नित्यस्य निषेद्धमशक्यत्वात् । *सपिण्डकेति ।
उक्तवचने कृष्णपक्षत्रयोदशीमात्रप्रतीतावपि—

“ऋक्षे पैत्रे यदा चन्द्रो हंसश्चैव करे स्थितः ।

त्रयोदश्यां तु सा छाया विज्ञेया कुञ्जराभिधा ॥

श्राद्धेष्वतिप्रशस्ता सा पितॄणां तृप्तिकारिणी ।

अतो मघात्रयोदश्यामेतैरेव हि साधनैः ॥

करोति श्रद्धया श्राद्धं तत्प्रभावमनुस्मरन् ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ये चान्येऽपि जना भुवि ॥

नभस्यस्य त्रयोदश्यां श्राद्धं चक्रुर्मुदान्विताः ॥ इति ।

अद्यप्रभृति यः श्राद्धं त्रयोदश्यां करिष्यति ।

कन्यासंस्थे सहस्रांशौ तस्य स्याद्वंशसंक्षयः ॥

‘श्राद्धं नैकैकवर्गस्य त्रयोदश्यानुपक्रमेत् ।

न तृसास्तत्र ये यस्य प्रजां हिंसन्ति तस्य ते ॥’

इति काष्ण्णजिनिस्मृतैः । यद्यपि

इति मध्ये महालये त्रयोदशीपरामर्शादुपक्रमेण्यविरोधेन
तत्परत्वात्तत्रापि श्राद्धं प्रतीयते । तस्य बहुफलार्थितया
विहितस्यात्यन्तं निषेधायोगात् षोडशिग्रहणवद्विकल्पासंभवेन
निषेधे कस्मिंश्चिद्विषये वाच्ये सपिण्डकत्वं विषय उपेयते ।

अतः श्राद्धं विना देयं तद्दिने मधुपायसम् ।

खड्गमांसं कालशाकं मांसं वार्ध्वाणसस्य तु ॥

तस्याभावेऽपि दातव्यं क्षीरोदनमनुत्तमम् ।

तस्मिन्नहनि विप्रेभ्यः पितॄणां तुष्टये नृप ॥

तस्याभावेऽपि दातव्यं जलं तिलविमिश्रितम् ।

इति नागरखण्डात् । अत्र श्राद्धं पिण्डदानम् । अग्रे ब्राह्म-
णभोजनस्योक्तत्वेन तन्निषेधासंभवादिति भावः । न च—

“अयनद्वितये श्राद्धं विषुवद्वितये तथा ।

युगादिषु च सर्वासु पिण्डनिर्वपणादृते ॥”

इति सामान्यतो युगादिश्राद्धत्वात् पिण्डदाननिषेधे सिद्धे वि-
शेषतस्तन्निषेधो व्यर्थ इति वाच्यम् । प्रागुक्तवचनैरेतत्त्रयोदशी-
श्राद्धस्यात्यावश्यकत्वात् क्षयपितृवृत्तिहेतुस्त्वयोरवगमात् । पिण्ड-
दानस्य चात्यन्ततृप्तिहेतुत्वात्सत्यपि युगादिश्राद्धत्वे सामा-
न्यनिषेधवाधेन पिण्डदानं भविष्यतीति शङ्कानिवृत्त्यर्थत्वात् ।

असन्तानस्तु यः श्राद्धे तस्य प्रोक्ता त्रयोदशी ।

सन्तानयुक्तो यः कुर्यात्तस्य वंशक्षयो भवेत् ॥”

इत्यनेन असन्तानस्याधिकारो न बोध्यते किन्तु मघायुक्तत्रयो-
दश्यामित्याद्येकवाक्यतया असन्तानस्य पिण्डवर्जनम् । असन्तान
इत्यर्थं तु स्तावकम् । तस्मादिमानि सर्वाण्यपि पुत्रवद्गृहस्थस्य
सपिण्डकश्राद्धविषयाणीति मयूखः । एकवर्गस्य=पितृपितामह-

‘पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।’

इति धौम्योक्तेर्न केवलपितृवर्गस्य प्राप्तिस्तथापि
व्यामोहादिप्राप्तनिषेधोऽयमित्या*हुः । वयं तु पश्या-
मः—पुत्रवद्विषयाण्येवेति ।

‘असंतानस्तु यस्तस्य श्राद्धे प्रोक्ता त्रयोदशी ।

संतानयुक्तो यः कुर्यात्तस्य वंशक्षयो भवेत् ॥’

इति हेमाद्रौ नागरखण्डोक्तेः । पूर्ववाक्यमप्यसंता-

मात्रस्य । *आहुरिति । येषां सूत्रे मातामहा नाम्नातास्तान्प्र-
ति सामान्यत एकपार्वणमेव प्राप्नोति

“यावत्किञ्चित्स्वगृहोक्तं यस्य कर्म प्रचोदितम् ।

तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत् ॥”

इति वचनात्, तन्निषेधार्थत्वसम्भवाद्यामोहानुसरणं व्यर्थम् । यत्तु
उभयवर्गप्राप्तनिषेधे वचोवैयर्थ्यापत्त्या जीवन्मातृमातामहवर्गकं प्रत्ययं
निषेधस्तस्यैकवर्गप्राप्तेरिति, तत्र न तृप्ता इत्याद्यौत्तरार्थिकार्थवादा-
संगतेरिति । वस्तुतस्तु दर्शश्राद्ध एव मातामहानावश्यकत्वस्य मि-
ताक्षरायां दर्शनात्त्रयोदश्यामेकवर्गश्राद्धप्रसक्तौ तन्निषेधो युज्यते ।
एवंष्टुष्टिश्राद्धादौ

षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु श्राद्धदानमुपक्रमेत् ।

इति मातामहश्राद्धपुनर्वचनवादिति । मघेत्यादि (१)महालयश्रा-
द्धकरणे तु तेन त्रयोदश्यादिश्राद्धानां प्रसङ्गसिद्धिः । बहुदैवत्यस-
पिण्डत्वादिभिर्विशेषग्रहणात् । तेन महालयश्राद्धस्य तन्त्रतोक्तिश्च
नादेया । तत्राऽपत्नीकस्य पित्रादेः, त्रयोदश्यादौ तु सपत्नीकस्य
तस्येति देवताभेदे तु न प्रसङ्गसिद्धिरपीति ।

(१) षड्दैवतामहालयकरणे तु महालये पितृव्यादेरेकोहि-
ष्टस्यापि सत्त्वाद्बहुदैवत्यत्वं, द्वादशदेवताकमहालये तु अपत्नीकपित्रा-
देर्दैवतात्वं, त्रयोदश्यादौ तु सपत्नीकस्येति भेदे न प्रसङ्गोऽपि तु पृथक् ।

नस्यैवैकवर्गनिषेधकमिति । अत्र सघात्रयोदशीमहालय-
युगादिश्राद्धानां तन्त्रेण (?) प्रयोगे न तु प्रसङ्गसिद्धिरि-
त्यन्यत्र विस्तरः ॥

अथ चतुर्दशी । पृथ्वीचन्द्रोदये प्रचेताः—

* 'वृक्षारोहणलोहाद्यैर्विशुज्जलविषाग्निभिः ।

नाखिदंष्ट्रिविपन्ना ये तेषां शस्ता चतुर्दशी ॥'

ब्राह्मे—

* 'युवानः पितरो यस्य मृताः शस्त्रेण वा हताः ।

तेन कार्यं चतुर्दश्यां तेषां तृप्तिमभीप्सता ॥'

नागरखण्डे—

'अपमृत्युर्भवेद्येषां शस्त्रमृत्युरथापि वा ।

श्राद्धं तेषां प्रकर्तव्यं चतुर्दश्यां नराधिप ॥'

एतच्च प्रायोनाशकशस्त्राग्निविषोदकोद्ग्रन्धनप्रपतनैश्चेच्छ

यद्यपि कन्यां कन्यावेदिनश्चेति काम्यकृष्णपक्षश्राद्धे—

'प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

शस्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्तस्य प्रदीयते ॥'

इति याज्ञवल्क्येन सर्वकृष्णपक्षचतुर्दशीमुक्तं, तथापि—

'श्राद्धं शास्त्रहतस्यैव चतुर्दश्यां महालये ।'

इति कालादर्शान्महालयचतुर्दश्यामप्यावश्यकम् । तत्र शस्त्र-

हतपदं येषामुपलक्षणं, तानाह—*वृक्षेत्यादि । अपमृत्युः=अका-

लमृत्युः, तदाह—*युवान इति । अपमृत्युरूपसर्गमृत्युर्द्रष्टव्यः ।

उपसर्गो ग्रहभूताद्यावेशस्तेन मृत्युः ।

[१] अङ्गानामैक्यं प्रधानमात्रभेदस्तन्त्रम् । तेन विश्वेदेवपाकाद्यङ्गा-
नामैक्यं विप्रार्ध्यपिण्डादेर्भेद एव । प्रसङ्गसिद्धिस्थले तु प्रधानमपि न
भिद्यते इति । त्रयोदशीश्राद्धेऽपरपक्षत्वाद् धूरिलोचना विश्वेदेवाः श्रा-
द्धसारे उक्ता इति धर्मसिन्धुः ।

तामिति गौतमोक्तदुर्मरणोपलक्षणम् । एकयोगनिर्देशात्

‘सर्वेषां तुल्यधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते ।

सर्वेषां तत्समं ज्ञेयमेकरूपा हि ते स्मृताः ॥

इत्युशनसोक्तेश्च । तच्च कृताक्रियाणामेवेति वक्ष्यामः ।

मरीचः—

‘विषशस्त्रश्वापदाहितिर्यग्ब्राह्मणघातिनाम् ।

चतुर्दश्यां क्रियाः कार्या अन्येषां तु विगर्हिताः ॥’

अत्र *ब्राह्मणघाती तेन हतो नतु ब्रह्महो, तस्य प-
तितत्वादिति शूलपाणिः । अत्रोद्देश्यविशेषणस्याविव-
क्षितत्वात्स्त्रीणामपि शस्त्रादिहतानामेकोद्दिष्टं कार्यं
(१)(न पार्वणमिति) श्रीदत्तोपाध्यायः । इदं विषादिहता-
नामेव न प्रसवादिमृतानामिति वाचस्पतिः । यत्तु शा-
कटायनः—

‘जलाग्निभ्यां विषदानां संन्यासे वा गृहे पथि ।

श्राद्धं कुर्वीत तेषां वै वर्जयित्वा चतुर्दशमि ॥’ इति,
तत्*प्रायश्चित्तार्थजलादिमृतविषयमित्याकरे उक्तम् ।

“उपसर्गमृतानां च विषमृत्युमुपेयुषाम् ।

श्राद्धं तेषां प्रकर्तव्यं चतुर्दश्यां नराधिप ॥”

इति वाक्यात् । *ब्राह्मणेति । विषादिभिर्घातो येषामि-
ति विग्रहः । एतच्च प्रायोनाशकशस्त्राग्निविषोदकोद्वन्धनपतनै-
श्चेच्छतामिति गौतमोक्तदुर्मरणोपलक्षणम् । एकयोगनिर्देशात् ।

“सर्वेषां तुल्यधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते ।

सर्वेषां तद्भवेत्कार्यमेकरूपा हि ते स्मृताः ॥”

इत्युशनसोक्तेः । इच्छयेत्युक्तेः प्रसवादिमृतानां नैतत् ।

*प्रायश्चित्तेति । सर्पादेः साहचर्याज्जलाग्न्यादयोऽननुज्ञाता एव

अत एव वैधत्वात्सहगमनेऽपि न कार्यमिति हेमाद्रिः ।
एतच्च दैवयुक्तमेकोद्दिष्टं कार्यमित्युक्तं प्रयोगपारिजाते—

‘प्रेतपक्षे चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टं विधानतः ।

। दैवयुक्तं तु तच्छ्राद्धं पितृणामक्षयं भवेत् ॥

तच्छ्राद्धं दैवहीनं चेत्पुत्रदारधनक्षयः ।

एकोद्दिष्टं दैवयुक्तमित्येव मनुरब्रवीत् ॥’

भविष्येऽपि—

‘समत्वमागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य च ।

चतुर्दश्यां तु कर्तव्यमेकोद्दिष्टं महालये ॥

चतुर्दश्यां तु यच्छ्राद्धं सपिण्डीकरणे कृते ।

एकोद्दिष्टविधानेन तत्कार्यं शस्त्रघातिनः ॥’इति ।

संवत्सरप्रदीपे हारीतः—

‘विश्वेदेवांश्च तत्रापि पूजयित्वा दितोऽमरान् ।

ये वै शस्त्रहतास्तेषां श्राद्धं कुर्यादतन्द्रितः ॥’

अत्रैकोद्दिष्टवचनानां निर्मूलत्वं, समूलत्वेऽपि पार्वणशक्तपराणि । *विष्णवादिवचनैः प्रकरणात् कृष्णपक्षीयपार्वणावगतेरिति शूलपाणिः । तन्न । *वाक्येन प्र-

ग्राह्याः । अतः असाध्यव्याध्यादिपीडितानां जलाग्न्यादिप्रवेशेन भर्तृमरणनिमित्तकाग्निप्रवेशेन च मृतानां नेदं श्राद्धमित्यर्थः । युद्धमृतौ प्रायोनाशकं च वैधत्वेऽपि वचनाद्भवतीति बोध्यम् । एवं च—

“ज्ञातिश्रेष्ठं त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां तु सुप्रजाः ।

प्रीयन्ते पितरश्चास्य ये वै शस्त्रहतारणे ॥”

इत्यादिकं त्ववैधमृतिविषयम् । पितरित्यादि पितृसुतपदश्राद्धदेवता तदधिकारिपरम् । *विष्णवादीति । कृष्णपक्षप्रकरणे “संभूते पार्वणं कुर्यात्” इत्यादीत्यर्थः । *वाक्येनेति । श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थ-

करणस्य बाधात् । पित्रादीनां पार्वणं भ्रात्रादीनामेकोद्दिष्टमिति गौडार्वाश्वः । तन्न, पितुरित्यनेन विरोधाद् *विशेषवाक्यवैयर्थ्यापत्तेश्च । अत्र शस्त्रहतस्यैव चतुर्दश्यामिति नियमो न तु चतुर्दश्यामेव शस्त्रहतस्येति ।

‘श्राद्धं शस्त्रहतस्यैव चतुर्दश्यां महालये ।’

इति कालादर्शाद् वार्षिकादीनामकरणापत्तेश्च । तेन महालये एव दिनान्तरे पार्वणं मातामहादितृप्त्यर्थं

विप्रकर्षादिति बलावलाधिकरणसूत्रम् । दर्शपूर्णमासप्रकरणे ‘इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूत्’ इति सूक्तवाकनिगदे ‘इद्राग्नी इदं हविरजुषेतामवीवृधेतां महोज्यायोऽक्राताम्, अग्नीषोमाविदं हविरजुषेतामवीवृधेतां महोज्यायोऽक्राताम्’ इतिवाक्यद्वयं श्रूयते । तत्र पौर्णमास्याम् इद्राग्नी न देवते इति तत्पदमपनीयते असमन्वेतार्थत्वात् । एवं च येन सह यदेकवाक्यतापन्नं तेनैव सह तदपयनयौचिसात् = क्येन ‘अवीवृधेताम्’ इत्यादीन्यप्यपनेयानि । अथासमन्वेतार्थतया देवतापात्रापनयेऽपि ‘अवीवृधेताम्’ इत्यादेरितिकर्तव्यताकाङ्क्षारूपप्रकरणाद् प्रयोगो दुर्वार इति चेत् । न, यतः प्रकरणस्य विनियोज्यस्वरूपसामर्थ्यमनपेक्ष्य न विनियोजकत्वम् । अत एव दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितोऽपि ‘पूष्णोऽहं देवयज्यायै’ इति पूषानुमन्त्रणमन्त्रस्तदेवताविरहिणोस्तपोर्न प्रवर्तते । एवं तिस्र एव साहस्योपसदे द्वादशाहीनस्येति एकाहसाध्यसोमयागरूपे साहे द्वादशोपसत्तां न बोधयति सो पुनर्नानादिनसाध्यसोमयागरूपाहीनं नीयते तस्मात्प्रकरणेनाकाङ्क्षावशात् संबन्धं कल्पयित्वा तेन क्रमेण कल्पिताभ्यां सामर्थ्यश्रुतिभ्यां चतुर्थकाले विनियोगो भवेत् । अतः प्रागेव च वाक्येन सामर्थ्यं कल्पयित्वा श्रुतिः कल्प्येति तृतीयकाले विनियोग इति बलीयसा वाक्येन प्रकरणं बाध्यते । एवं च लिङ्गेन यथा—‘इन्द्राग्निभागोऽपनीयते’ एतद्वा-

कार्यमेव । पितामहोऽपि-शस्त्रहतश्चेदकोदिष्टद्वयं कार्यम् ।
तदुक्तं हेमाद्रौ स्मृत्यन्तरे-‘एकस्मिन्द्वयोर्वैकोदिष्टम्’ इति ।
त्रिषु शस्त्रहतेषु पार्वणमेव कार्यम् ।

यत्तु देवस्वामिनोक्तं त्रिष्वपि शस्त्रहतेषु पृथगे-
कोऽदिष्टत्रयं कार्यं न तु पार्वणमाहृत्यवचनाभावादिति,
तदयुक्तम् ।

*‘पित्रादयस्त्रयो यस्य शस्त्रैर्यातास्त्वनुक्रमात् ।

स भूते पार्वणं कुर्यादाव्दिकानि पृथक् पृथक् ॥’

इति बृहत्पराशरोक्तेः

क्येन तच्छेषभागः, तत्र पदानां संबन्धस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् ।
प्रकृते च ‘समत्वमागतस्य’ इति वाक्यस्य झटिति प्रकृतेस्तेन कृष्ण-
पक्षप्रकरणं बाध्यते इत्यर्थः । *विशेषेति ।

“सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पित्रोरेव हि पार्वणम् ।

पितृव्यभ्रातृमातृणामेकोदिष्टं न पार्वणम् ” ॥

इति पार्वणेत्यादिसामान्यवाक्यैरेव सिद्धेः समत्वमागतस्यापीदि-
वाक्यानां वैयर्थ्येत्यर्थः ।

*एकोदिष्टत्रयमिति । ‘एकस्मिन् द्वयोः’ इत्येताश्रुते
वाक्यभेदभयेन तस्योपलक्षणत्वात् शस्त्रहनने निमित्तं एकोदिष्ट-
विधिमात्रपरम् ‘एकस्मिन्, द्वयोः’ इति तु ‘एकं वृणीदौ वृणीते’
इत्यादिवदनुवाद इत्यर्थः । एकोदिष्टद्वयादिकं-तन्त्रेणोध्यम् ।

*पित्रादय इति । ‘शस्त्रेण तु हता ये वै’ इति शतदेव ता-
नियमबलादेकस्य द्वयोर्वा शस्त्रादिमरणेऽन्यथानुपपत्तेः । मास्ये-
कोदिष्टम् एकस्मिन् इत्यादिनाऽनुव्रते न तु विधीयते । एवमेव
विश्वेदेवस्यापि सिद्धेः ‘पितृपक्षे चतुर्दश्याम्’ इत्यादिरनुवादः ।
एवं नाप्यपराह्निकत्वभङ्गः । एकोदिष्टस्य विधाने हि तदङ्गतया
मध्याह्नोऽपेक्ष्येतापि, न त्विह तथा । एवं च त्रिषु मृतेषु ‘ऊर्ध्वं पा-

‘एकस्मिन्वा द्वयोर्वापि विद्युच्छस्त्रेण वा हते ।

एकोद्दिष्टं सुतः कुर्यान्नयाणां दर्शवद्भवेत् ॥’

इति स्मृत्यन्तराच्चेति पृथिवीचन्द्रोदये उक्तम् । अ-
पराकै हेमाद्रौ चैवम् । यस्तु अत्रैव शस्त्रादिना हतस्तस्य
वार्षिकमेव पार्वणमे*कोद्दिष्टं वा कार्यं न तु श्राद्धद्वयं
*प्रसङ्गसिद्धेरिति पृथिवीचन्द्रोदये । अत्र*श्राद्धाकरणेऽ-
ग्निमापरक्षे दिनान्तरे*पार्वणेनैव कार्यमिति तत्रैवोक्तम् ।
यद्यपि—

‘शस्त्रविप्रहतानां च शृङ्गिदंष्ट्रिसरिसृपैः ।

आत्मनेस्त्यागिनां चैव श्राद्धमेषां न गारयेत् ॥’

वर्णवत्कुर्यात्’ इति सपिण्डनोत्तरभावित्वेन सामान्यवाक्यप्राप्त-
पार्वणस्यावाधात् पार्वणमेव भवति । तथा च प्रोक्तवाक्यानां नि-
र्मूलत्वं वदतामपि नैकोद्दिष्टसिद्धिरिति तु वस्तुगतिः । *एकोद्दि-
ष्टं वेति । यथाचारमिति शेषः । *प्रसङ्गसिद्धेरिति । चतुर्दशी-
श्राद्धं न भवतीति भावः । संक्रान्तिव्यतीपातादिनिमित्तकं तु चतुर्द-
श्यां पार्वणमेव । चतुर्दशीनिमित्तकं तु पृथक् कार्यं सपिण्ड-
कत्वरूपविरुद्धधर्मसत्त्वात् । *श्राद्धाकरणे इति । यदि महा-
लये चतुर्दशीश्राद्धं न कृतं तदा दृश्चिकदर्शनपर्यन्तं कस्मिंश्चि-
दिने कार्यमित्यर्थः । *पार्वणेनैवेति ।

‘संक्रान्तावुपरागे च पर्वोत्सवमहालये ।

निर्वपेदत्र पिण्डांस्त्रीनिति प्राह प्रजापतिः ॥’

इतिवाक्यस्य शस्त्रहतानां दिनान्तरे पार्वणप्रापकत्वादिति मयूख-
भावः । एकोद्दिष्टविधिनैव अन्तरितं कार्यम् । यथाप्राप्त एव गौण-
कालविधानात् न तु पार्वणं देवताविरहादिति नव्याः । चतुर्दश्यां
पार्वणे प्राप्ते देवताभूतपित्रादिदुर्मरणनिमित्तक एकोद्दिष्टेति कर्तव्यता-
कः प्रयोगो विधीयते न त्विदं कर्मान्तरं पार्वणत्वादग्रे पार्वणं का-

इति छागलेयाद्यैः शस्त्रादिहतानां श्राद्धं निषिद्धं तथापि प्रमादमृतानां श्राद्धार्हत्वात्कार्यं, घृक्षादिभिन्नबुद्धिपूर्वमृतानां तु न कार्यम् । यत्तु-

‘चतुर्दश्यां तर्पणीया लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ।’

इति ब्राह्मे, तद्गौणमिति शूलपाणिः । *लक्षणायां मानाभावात् ।

*‘पतितेनापि कर्तव्यं कर्तव्यं*पतितस्य च ॥’

इति गयादिवद्विशेषविधिवलात्पतितानामपि कार्यमिति नव्यगौडाः । तत्त्वं तु*समत्वमागतस्येत्यादिवशात्कृताक्रियाणां कार्यं नान्येषामिति वयं प्रतीमः । यत्तु मनुः-

‘न पैतृयज्ञियो होमो लौकिकाग्नौ विधीयते ।

न दर्शेन विना श्राद्धमाहिताग्नेर्विधीयते ॥’ इति,

अत्र पूर्वार्धे *हेतुत्वेनोक्तम् । *तद्यथाश्रुतमेव मन्य-

र्यमित्यर्थ इत्यन्ये । *गौणमिति । श्राद्धं निषिद्धमेवातस्तदभावात्तर्पणमेव कार्यमित्यर्थः । *लक्षणायामिति । लुप्तपदस्य निषिद्ध इत्यादिः । यथाश्रुतार्थत्वे तु शस्त्रादिहतानां श्राद्धं मुख्यं तर्पणं मनुकल्प इति लभ्यते इत्यर्थः । *पतितेनापीति । अपतितस्येति शेषः । *पतितस्येति । अपतितेनापीति शेषः । *समत्वमिति । दुर्मरणमृतानामौर्ध्वदेहिकं वर्षोर्ध्वं तत्कालं वा कार्यम् । तत्र यावदौर्ध्वदेहिकं न कृतं तावत्पर्यन्तमिदं न कार्यम् । कृतक्रियाणां तु कार्यं ‘समत्वमागतस्य’ इति विशेषणादित्यर्थः । दर्शितच्छागलेयवचनं तु दुर्मरणमृतानां प्रायश्चित्तं विना तत्कालमौर्ध्वदेहिकं न कार्यमित्येतदर्थकम् । *हेतुत्वेनेति । ‘न दर्शेन’ इति वाक्यं कृष्णपक्षश्राद्धविषयम् । आहिताग्निना सर्वाधानिना श्राद्धरूपपितृयज्ञाङ्गभूतो होमः ‘कर्ममात्रं विवाहाग्नौ’ इति विहित औपासने दुष्करः । लौकिके तु स न विधीयते । अग्नेः प्रतिनिध्य

भावात् । प्रत्युत

“साग्निरग्नावनग्निस्तु द्विजपाणावथाप्सु वा ।

कुर्यादग्नौ क्रियां नित्यं लौकिकेनेति निश्चितम् ॥”

इति स्मृत्या तत्र निषेधः । नाप्यनग्निकविहिते पाण्यादौ सा-
ग्नित्वात् । तस्मात् परिशेषान्नेतायामेव कार्यः । तत्रापि दक्षि-
णाग्नावेव पित्र्यकर्माधिकरणत्वेन दृष्टत्वात् “अयं पितृणामग्निः”
इत्यादिमन्त्रवर्णाच्च । स च दर्शन्यदिने न लभ्यते । यदि हि
श्राद्धीयहोमेऽपि स्वार्थतया तस्य विहरणमाहरणं वा प्रयुज्जीत
ततस्तत्रापि स लभ्येत । स च तदा तत्प्रयुज्जीत यदि कापि तत्प्र-
युक्तिं विना तन्न लभेत । शक्नोति तु दर्शे तां विनापि दर्शया-
गार्थं विहरणादेरेव तं लब्धुम् । तस्मात्सर्वाधान्याहिताग्निना दर्श
एव कृष्णपक्षश्राद्धं कार्यं नान्यदिने इति । अत्रेदमस्वरसवीजम् ।
साक्षाद्वचनं विना श्राद्धीयहोमः श्रौताग्नौ कर्तुमशक्यः । तथा हि
श्रौतानामग्नीनां प्रयोजनाकाङ्क्षा स्मार्त्ते कर्मणि विनियोगः ।
असंयुक्तोत्पन्नानामपि तेषां वाचनिकैर्होमादिभिरेव प्रयोजनाकाङ्क्षा-
शान्तेः । ‘हुत्वाग्नौ पितृयज्ञवत्’ इति च अग्निपदं न श्रौताग्निपरं
‘गृह्याणि वक्ष्यामः’ इति प्रतिज्ञा नागृह्यगतस्याग्निपदस्य ‘कर्म स्मार्त्ते
विवाहाग्नौ’ इत्युक्तेः । स्मृतिगतस्य च तस्यौपासनाग्निपरत्वात् ।

नापि पितृयज्ञवदित्यतिदेशादक्षिणाग्निप्रगतिः । अग्नैरुपदेश-
सिद्धत्वेनातिदेशस्य तद्विन्नधर्मविषयत्वात् । अन्यथा ‘अग्नौ’
इत्यस्य वैयर्थ्यात् । न च तस्य दक्षिणाग्निपरत्वं तथात्वेऽति-
देशादक्षिणाग्निरेव प्राप्नुयादिति तन्निवृत्त्यर्थं तस्यौपासनाग्निप-
रत्वात् । एकस्यैवाग्निशब्दस्य गृह्याग्निमन्तं प्रति तत्परत्वं सर्वाधा-
निनं च प्रति दक्षिणाग्निपरत्वं च कथं स्यात् ? तस्माद् गृह्येषु
स्मृतिषु चाग्निपदेन गृह्याग्निरेव ग्रहणात्तदभावे निरग्नेरिव पाणा-
घेव श्राद्धीयो होम उचितः ।

*न्ते पृथ्वीचन्द्रोदयादयः। आहिताग्नेः पिण्डपितृयज्ञकल्पे-
न आह्निनिषेधार्थमि*दं *न तु साकल्यादेरपीत्यस्मद्गुर-

‘अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत्’ ।

इति मनुवचनात् । अत एव होमस्याधिकरणकाङ्क्षया दक्षि-
णाग्निप्रतिष्ठिरित्यपि न वाचनिकेन पाणिनैवाकाङ्क्षानिवृत्तेः संभवात् ।
यदि च—

‘आहिताग्निस्तु जुहुयादक्षिणाग्नौ समाहितः’ ।

इत्यादि वक्ष्यमाणवचनमेव सर्वाधानिनामाहिताग्नेः श्राद्धीयहोमे
दक्षिणाग्निप्रापकमिति मन्यते तदा श्रौतेष्व्यादिभिरिव श्राद्धीयहोमे-
नापि तस्य विहरणादिप्रयुक्तिसंभवाद् दर्शान्यदिनेऽपि दक्षिणाग्निः
सुलभ एव स्यात् । तस्मान्न दर्शेनेत्यत्र न पैतृयज्ञिय इत्यस्य
हेतुत्वेन व्याख्यानमसंगतमेवेति गुरुमतमाह—*ते इति ।
अयं भावः—द्वयोरप्याहिताग्न्योः ‘न दर्शेन विना श्राद्धम्’ इति
वाचनिक एवार्थः । ‘न पैतृयज्ञिय’ इति वाक्यं तु पृथगेव

“आरुह्य दक्षिणाग्निन्तु होमार्थं वै प्रयत्नतः ।

अग्न्यर्थं लौकिकं वाऽपि जुहुयात्कर्मसिद्धये ॥”

इति पुराणोक्तलौकिकनिषेधार्थम् । निषिध्यते च ऋष्यन्तरो-
क्तमप्यन्तरेण यदुच्यते द्विजातीनामिति वत् । न च वायुपुरा-
णे—‘अग्न्यर्थं दक्षिणाग्निकार्यार्थं लौकिकं गृह्यम्’ इत्युक्त्याऽग्नौ-
करणहोमे दक्षिणाग्निमुख्यस्तदभावे गृह्याग्निरित्येवास्त्विति वाच्य-
म् । स्ववाक्यगतप्रकृतपरामर्शस्य सर्वनाम्ना तत्तद्विशेषशब्देनैव
वा दृष्टत्वात्सामान्यवाचिनाऽग्निशब्देन दक्षिणाग्निपरामर्शानुप-
पत्तेरिति । *इदामिति । न दर्शेत्यस्य यथाश्रुतार्थो न ग्राह्यः,
तथा सति मृत्पितृकेऽप्यान्वष्टक्याद्यकरणप्रसङ्गात्, किंतु अ-
ग्निसाध्येषु दर्शे विना पिण्डपितृयज्ञकल्पं विना साग्निको नाधि-
कारीत्यर्थः । अग्निसाध्येष्वित्यध्याहारफलमाह—*न त्विति ।

घः । *कृष्णपक्षश्राद्धमन्यदिनेषु प्राप्तमाहिताग्नेर्दर्शो नियम्यत इति तु वयम् । *दर्शेन पार्वणेन विना श्राद्धं न । तेन कापि वार्षिकादावेकोद्दिष्टं नेति हरिहरः ॥

इति चतुर्दशी ॥

अमायां विशेषमाहापरार्के यमः-

*“हंसे करस्थिते या तु अमावास्या *करान्विता ।

अत्र दर्शपदे लक्षणापत्तिरग्निसाध्यानामग्निसाध्यानां च सर्वेषामनुवादत्वे पर्यवसानं चास्वरसः । सिद्धान्तमाह—*कृष्णपक्षेति । न दर्शेनेति वाक्यं नाहिताग्नेर्दर्शश्राद्धातिरिक्तश्राद्धनिषेधार्थं प्रतिसावत्सरिकादेरकरणप्रसङ्गात्, दर्शपदे श्राद्धलक्षणापाताच्च, नियममात्रपरत्वे सम्भवति अपूर्वनिषेधपरत्वे गौरवाच्च, किन्तु कृष्णपक्षश्राद्धे यस्यां कस्यां चित्तिथौ कर्तव्ये दर्शकालनियमार्थम् । एवं महालयापरपक्षश्राद्धमपि सकृदपक्षे दर्शे एवाहिताग्नेर्भवति । प्राप्ते सामान्यतः सकृच्चे तत्र कालविशेषनियममात्रकरणे लाघवेन तत्रैव पक्षे पूर्ववचनप्रवृत्तेः । पक्षान्तराण्यप्याहिताग्नेरपि संभवत्येव, यथा महालयश्राद्धस्य सकृत्करणपक्षे संन्यासिनः कस्यचित्तिथौ कर्तव्ये द्वादशीकालो नियम्यते तस्य महालये पक्षान्तराणि भवत्येव, तद्वदिति । एतेनाहिताग्नेर्दर्शश्राद्धमेव नियतं तेन विनाऽन्यच्छ्राद्धं तु न तस्य नियतामिति नियतपदाध्याहारेण मेघातिथिविधानं प्रत्युक्तं, वार्षिकादेरनियतप्रसङ्गात् । *दर्शेनेति । सप्तमात्रादेरेकोद्दिष्टविधिना वार्षिकाकरणापत्तिस्वरसः ।

*हंसे इति । करो हस्तः । रवीन्द्रोर्हस्तस्थयोरिति फलितार्थः । गजच्छाया द्विविधा-यौगिकी पारिभाषिकी च । तत्रेयमन्त्या

“यथेन्दुः पितृदैवत्यो हंसश्चैव करे स्थितः ।

तिथिवैश्रवणीया च गजच्छाया प्रकीर्तिता ॥”

इति स्कान्दोक्तापि सैव । पितृदैवत्यं मघा, वैश्रवणीया तिथिः

सा ज्ञेया कुञ्जरच्छाया इति बौधायनोऽब्रवीत् ॥

*वनस्पतिगते सोमे छाया या प्राङ्मुखी भवेत् ।

गजच्छाया तु सा प्रोक्ता*तस्यां श्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥”

भारते-

*“अजेन सर्वलोहेन *वर्षासु नियतव्रतः ।

हस्तिच्छायासु विधिवत्कर्णव्यजनवीजितम् ॥”

श्राद्धं दद्यादिति शेषः ॥

आश्विनशुक्लप्रतिपदि दौहित्रस्य मातामहश्राद्ध-
मुक्तम् । हेमाद्रौ संग्रहे च-

*“जातमात्रोऽपि दौहित्रो विद्यमानेऽपि मातुले ।

कुर्यान्मातामहश्राद्धं प्रतिपद्याश्विने सिते ॥” इति ।

त्रयोदशी । तथा च रवौ हस्तये द्वादश्यां मघासत्त्वे ग्रन्थोक्ता, त्रयो-
दश्यां मघासत्त्वे चैयमिति फलितम् । इदं कालाङ्गकम् । यौगिकीमा-
ह-*वनस्पतीति । अपराहोपलक्षणम् । हस्तिनइति शेषः । *त-
स्यामिति । अपराह्णे गजच्छायायामित्यर्थः । इदं च देशाङ्गकमि-
ति विशेषः । *अजेनेति । *वर्षास्विति त्रयोदशीश्राद्धपरम् ।
मघास्विति पाठान्तरं प्रागुक्तम् । हस्तीति देशाङ्गत्वलाभः । कर्णेत्युपा-
दानात् कर्णो मुखवयवविशेषः । अथ वानस्पतिरश्वस्य सोमवारः
तथा च सोमवासरयुक्तामावास्यायां प्राङ्मुख्यामश्वस्य छायायां
श्राद्धं कुर्यादित्यर्थः । कर्णः पल्लव इति । आपराण्हिकं गजच्छायारूप-
देशाङ्गकं चेदम् । कर्णशब्दस्य यथाश्रुतार्थकत्वात् ।

*जातमात्र इति । जातमात्रोऽपीत्यविवाक्षितार्थम् । अपिपदो-
पादानात् । एवं च

“गर्भच्युतोऽपि दौहित्रः कुर्यात्पितरि जीवति ।

श्राद्धं मातामहादीनां पक्षान्तादपरेऽहनि ॥” इति,

परन्तु गर्भच्युतोऽपीत्यस्तन्य एव । कस्यचित्कारिकायामपि—

इयं संगवव्यापिनी ग्राह्या इति निर्णयदीपे उक्तम् ।

“प्रतिपद्याश्विने शुक्ले दौहित्रस्त्वेकपार्वणम् ।

आद्धं मातामहं कुर्यात्सपिता संगवे सदा ॥

जातमात्रोऽपि दौहित्रो जीवत्यपि च मातुले ।

प्रातः संगवयोर्मध्ये*आर्यस्य प्रतिपद्भवेत् ॥”

इति वचनात् । अत्र*समूलत्वं विमृश्यम् । *इदं

च मलमासे न कार्यम् ।

‘स्पष्टमासविशेषारूपाविहितं वर्जयेन्मले ।’

इति निषेधात् । इदं च*जीवत्पितृकणैव कार्यमिति

“पुत्रः स्वोत्पत्तिमात्रेण संस्क्रुर्यादृणमोचनात् ।

पितरं नादिकाच्चौलात्पैतृमेधेन कर्मणा ॥”

इति वचनात्प्रथमवर्षचूडाया असत्त्वे यथा पितृश्राद्धेऽनधिकारस्तथा-
ऽस्मिन्मातामहश्राद्धेऽपीति प्रतिभाति । मयूखकृतस्तु जातमात्र इति
अधिकारी जात इत्येवार्थः । तस्मादुपनयनोत्तरमेवाधिकारो न त-
तः प्राक् इत्याहुः । *आर्यस्य=मातामहस्य । अत्र सपत्नीकानां-
मेव देवतात्वम् । अमाश्राद्धान्तर्गतमातामहपार्वण इवेहापि सत्य-
पि पितृपारणाविकृतित्वे सपत्नीकत्वगुणलम्भकप्रमाणस्य

‘स्वभर्तृपिण्डमात्राभ्यस्तृप्तिरासां यतः स्मृता ।’

इति वचसः प्रतिबन्धासम्भवात् । *समूलत्वमिति । सङ्गव-
व्यापिनीग्राह्यत्वाद्येकवचनस्य निर्मूलत्वात् पार्वणत्वादपराह्णव्या-
पिनी ग्राह्येत्यर्थः । *इदञ्चेति । मातामहश्राद्धस्य कन्योपलक्षि-
तापरपक्षनिमित्तकत्वात्कन्यायामधिमासे तदुत्तरप्रतिपद्येव कन्या-
युक्तायामपरपक्षव्यवधानेनैव कार्यमिति भावः । तत्र कथंचिदन्त-
राये तु शुक्लपञ्चम्यादिगौणगौणोत्तरकाले कार्यम् । एवमेव जीव-
त्पितृकस्य मातृनवमीश्राद्धान्तरायेऽपीति । *जीवत्पितृकणैवे-
ति । ननु सपितेत्युक्ते शिष्टा इति किमेतत् ? शृणु ।

५८२ सटीकनिर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे-

शिष्टाः । इदं च शिष्टाचारात्सपिण्डकं कार्यमिति केचि-
त् । पिण्डरहितं तु युक्तम् । जीवत्पितृकस्य-

“मुण्डनं पिण्डदानं च प्रेतकर्म च सर्वशः ।

न जीवत्पितृकः कुर्याद् गुर्विणीपतिरेव च ॥”

इति दक्षेण पिण्डनिषेधात् । आन्वष्टक्यवद्विशेष-
वचनाभावाच्चेति संक्षेपः ॥ इति श्रीकमलाकरभट्टकृते
निर्णयसिन्धौ महालयनिर्णयः ॥

अथाश्विनशुक्लप्रतिपदि नवरात्रारम्भः । तन्निर्णयः ।
तत्र भार्गवार्चनदीपिकायां देवीपुराणे । सुमेधा उवाच-

“शृणु राजन् प्रवक्ष्यामि चण्डिकापूजनक्रमम् ।

“कन्यागते सवितरि पितरो यान्ति वै सुतान् ।

शून्या प्रेतपुरी तावत् यावद्दृश्विकदर्शनम् ॥”

इत्यर्थवादेनैषां श्राद्धे ये अधिकारिणस्तेषां कन्योपलक्षिता-
परपक्षश्राद्धं कर्तव्यमिति त्रिभिः कल्प्यते । पितृसुतपदं श्राद्धे दे-
वतातदधिकार्यर्थकम् ।

“ततस्तुलागतेऽप्येके सूर्ये वाञ्छन्ति पार्थिव ।

श्राद्धं स्ववंशजैर्दत्तं क्षुत्पिपासासमाकुलाः ॥”

इति सामान्येन नागरखण्डाभिधानात् । तत्र मृतापितृक-
स्य पितृश्राद्धेन सहैव मातामहश्राद्धं, जीवत्पितृकस्य तु तेन विनेति,
प्रतिपदि तत्करणं तु केवलमाचारात् । कल्पितेनोक्तविधिना च

“दर्शश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपक्षकम् ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात्तिलैः कृष्णैश्च तर्पणम् ॥”

इति जीवत्पितृकस्यापरपक्षकसामान्यनिषेधो वाध्यते, एवं मा-
तृनवमीश्राद्धेऽपि तद्वाध इति क्रमेण सपितेति सिद्धेरिति । ‘मुण्डन-
म्’ इति वाक्यस्य निर्मूलत्वं वदतां मते तु सपिण्डमिति ।

इति महालयनिर्णयः ॥

आश्विनस्य सिते पक्षे प्रति-त्सुशुभे दिने ॥”

इत्युपक्रम्योक्तम् ।

*“शुद्धे तिथौ प्रकर्तव्यं*प्रतिपच्चोर्ध्वगामिनी ।

आद्यास्तु नाडिकास्त्यक्त्वा षोडश द्वादशापि वा ॥

अपराह्णे च कर्तव्यं शुद्धसंततिकाङ्क्षिभिः ॥”

इदं*चापराह्ययोगिन्याः प्राशस्त्यं द्वितीयदिने प्रति-
पदोऽभावे ज्ञेयम् । तथा तत्रैव देवीपुराणे डामरतन्त्रे
च देवीवचः—

*“अमायुक्ता न कर्तव्या प्रतिपत् पूजने मम ।

महूर्तमात्रा कर्तव्या द्वितीयादिगुणान्विता ॥

*आद्याः षोडश नाडीस्तु लब्ध्वा यः कुरुते नरः ।

कलशस्थापनं तत्र ह्यरिष्टं जायते ध्रुवम् ॥”

मार्कण्डेयदेवीपुराणयोः—

“पूर्वविद्धा तु या शुक्ला भवेत् प्रतिपदाश्विनी ।

नवरात्रव्रतं तस्यां न कार्यं शुभमिच्छता ॥

देशभङ्गो भवेत्तत्र दुर्भिक्षं चोपजायते ॥

नन्दायां दर्शयुक्तायां यत्र स्यान्मम पूजनम् ॥” इति ।

स्कान्देपि—

“प्रतिपद्याश्विने मासि सा शुद्धा शुभदा भवेत् ।

भाद्रपञ्चदशी कृष्णा तथा युक्ता न शस्यते ॥

विरुद्धफलदा सा हि पुत्रदारभयावहा ॥” इति ।

*शुद्धे=अमास्पर्शरहिते । अमास्पर्शं त्वाह—*प्रतिपच्चेति ।

ऊर्ध्वगामिनी अमोर्ध्वगा । *इदञ्चेति । एतावताऽमायुतायाः क्षयवृ-
द्धिभ्यां क्रमेण ग्राह्यत्वाग्राह्यत्वे दर्शिते, तदनुरोधेन स्फुटममायुक्तान्
निषेधांस्तद्विधींश्च व्यवस्थापयितुं तन्निषेधानाह—*अमायुक्तेति ।

*आद्या इति । परेशुः प्रतिपदः द्वौ१ एतदेव स्पष्टयति—

तथा-

“वर्जनीया प्रयत्नेन अमायुक्ता तु पार्थिव ।
द्वितीयादिगुणैर्युक्ता प्रतिपत्सर्वकामदा ॥”

तथा देवीपुराणे-

“यो मां पूजयते नित्यं द्वितीयादिगुणान्विताम् ।
प्रतिपच्छारदीं ज्ञात्वा सोऽश्नुते सुखमव्ययम् ॥

यदि कुर्यादमायुक्तां प्रतिपत्स्थापने मम ।

तस्य शापायुतं दत्त्वा भस्मशेषं करोम्यहम् ॥

आग्रहात्कुरुते यस्तु कलशस्थापनं मम ।

तस्य संपद्भिनाशः स्याज्ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति ॥

अमायुक्ता न कर्तव्या प्रतिपच्चण्डिकाचने ।

धनार्थिभिर्विशेषेण वंशहानिश्च जायते ॥

न दर्शकलया युक्ता प्रतिपच्चण्डिकाचने

उदये द्विसुहृतापि ग्राह्या सोदयदायिनी ॥” इति ।

देवीपुराणे-

“या चाश्वयुजि मासे स्यात्प्रतिपद्द्रयान्विता ।

शुद्धा ममाचनं तस्यां शतयज्ञफलप्रदम् ॥”

रुद्रयामले-

“अमायुक्ता सदा चैव प्रतिपन्निन्दिता मता ।

तत्र चेत्स्थापयेत्कुम्भं दुर्भिक्षं जायते ध्रुवम् ॥

प्रतिपत्सद्वितीया तु कुम्भारोपणकर्मणि ॥” इति ।

यद्यपि रुद्रयामलं डामरं च निर्मूलं तथाप्यविरोधा-
त् प्रचाराच्च तद्वचनानि लिख्यन्ते । तिथितत्त्वे देवी-
पुराणेऽपि-

‘प्रतिपत्सद्वितीया तु कुम्भारोपणकर्मणि ।’ इति ।

“*प्रातरावाहयेद्देवीं प्रातरेव प्रवेशयेत् ।

प्रातः प्रातश्च संपूज्य प्रातरेव विसर्जयेत् ॥”

तत्रैव—

*“शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी ।

सा कार्योदयगामिन्यां*न तत्र तिथि(१)युग्मता ॥”

तथा—

“कुहूकाष्ठोपसंयुक्तां वर्जयेत्प्रतिपत्तिथिम् ।

राज्यनाशाय सा प्रोक्ता*निन्दिता चाश्वपूजने॥”इति ।

एषु वचनेषु कलशस्थापनग्रहणात्तदेव प्रथमदिने नि-
षिध्यते, न तूपवासादि । तस्य ‘प्रतिपद्यप्यमावास्या’इति
युग्मवाक्यात्, ‘शुक्ला स्यात्प्रतिपत्तिथिः प्रथमतः’ इति
दीपिकोक्तेः, ‘शुक्लपक्षे दर्शषिद्धा’इति माधवोक्तेश्च पूर्वदिने
प्राप्तस्य बाधे मानाभावादिति केचित् । वस्तुतस्तु पूर्वोक्त-
वाक्येषु चण्डिकार्चनपूजाग्रहणादुपवासादेश्चा*अङ्गत्वात्

प्रतिपत्सद्वितीया चेत्तदावाहनकालात्तमाह—*प्रातरिति ।
यद्यपीदं पत्रपूजाविषयमेव तथापि देवीपूजायामपि योजितं बाध-
काभावात् । एवञ्च प्रातस्तदभावे पूजा न, किन्तु तल्लोभ एवेत्यर्थ-
तोऽप्यायुक्ताव्यावृत्तिः । *शरत्काल इति । वार्षिकी वर्षादौ
संवत्सरादौ चैत्रशुक्लप्रतिपदमुपक्रम्य नवम्यन्ता पूजा विधीय-
ते । शरद्वसन्तयोस्तुल्य एव दुर्गोत्सवः कार्य इत्यर्थः । *न तत्र
तिथियुग्मेति । युग्मवाक्यानुसारेण दुर्गापूजायां न निर्णय इत्य-
र्थः । *निन्दिता चेति । लोहाभिसारिकाभिप्रायम् । यद्वा अश्वपू-
जनम् आश्विनमासीयदेवीपूजनं; रेवन्तनामा देवानामश्वः अश्व-
पीडाशान्त्यर्थक्रियमाणं तत्पूजनं वा । *अङ्गत्वादिति ।

‘आश्विनस्य सिते पक्षे नवरात्रमुपोषितः ।

(१)युग्मवाक्यानुसरणमत्र नेष्टमित्यर्थः ।

प्रधानदेवीपूजादावपि परेति युक्तम् । कलशस्थापनग्रह-
णं तूपलक्षणम् । अत एव देवलः—

“व्रतोपवासनियमे घटिकैकापि या भवेत् ।

सा तिथिस्तद्दिने पूज्या विपरीता तु पैतृके ॥” इति ।

अत्र घटिका मुहूर्त इति गौडाः । यदा तु पूर्वदिने
संपूर्णा शुद्धा च भूत्वा परादिने वर्धते तदा संपूर्णत्वादमा-
योगाभावाच्च पूर्वैव । यानि च *द्वितीयायोगनिषेधकानि
वचनानि केचित्पठन्ति तान्यपि शुद्धाधिकानिषेधपरा-
णि । परादिने प्रतिपदोऽत्यन्तासत्त्वे तु दर्शयुताऽपि पूर्वैव
ग्राह्या । तदाह लल्लः—

तिथिः शरीरं तिथिरेव कारणं

तिथिः प्रमाणं तिथिरेव साधनम् । इति ।

यानि तु *‘अमायुक्ता प्रकर्तव्या’ इत्यादीनि नृसिंहप्रसादे
वचनानि तानि समूलत्वे सत्येताद्विषयाणि । अत्रेदं तत्त्व-
म्—पूर्वोक्तवाक्यानां सर्वेषां हेमाद्र्याद्यलिखितत्वेन
निर्मूलत्वात्तैश्चान्यनिर्णयानुक्तेः *सामान्यनिर्णयात्पूर्व-

मुस्नातस्तिलतैलेन पूर्वार्द्धे पूजयेच्छिवाम् ।

इति देवीपुराणे । गौडा इत्यरुचिः, अनुपदं तद्वीजं स्फुटम् ।
*द्वितीयेति ।

‘द्वितीयाशेषसंयुक्ता प्रतिपञ्चण्डिकार्चने ।

मोहादथोपदेशाच्चेत्कुर्यात्पुत्राविनाशनम् ॥’

इत्यादीनीत्यर्थः । इदानीममायुक्तविधीन्वयवस्थापयति—*या-
नि त्विति । *अमेति ।

“अमायुक्ता प्रकर्तव्या प्रतिपञ्चण्डिकार्चने ।

न ग्राह्या परसंयुक्ता शुद्धसन्ततिकाङ्क्षिभिः ॥”

इत्यादीनीत्यर्थः । *सामान्यनिर्णयात् युग्मादिवाक्यात् ।

प्राप्तावपि गौडनिबन्धेषु *विशेषनिर्णयादौदयिकी ग्राह्या ।
तत्रापि घटिकैकेत्यस्य द्विमुहूर्तस्तुतित्वोक्तद्विमुहूर्ता ग्रा-
ह्या । (१) 'उदिते दैवतं भानौ' इत्यत्र 'द्विमुहूर्ते त्रिरहश्च'
इति औदयिक्या द्विमुहूर्तत्वनियमात् । तेन * 'उदये द्वि-
मुहूर्तापि' इत्याद्यनुसारोपि 'मुहूर्तमात्रा कर्तव्या' इति
द्विमुहूर्तस्तुतिः । अन्यथा द्विमुहूर्तविधिवैयर्थ्यात् । के-
चित्तु मुहूर्तमात्रेति वचनात्ततो न्यूनत्वे परा नेत्याहुः ।

*विशेषनिर्णयात् 'सा कार्योदयगामिन्याम्' इति देवीपुरा-
णात् । *उदये इति ।

'उदये द्विमुहूर्ताऽपि ग्राह्या सोदयगामिनी ।

इत्यर्थः । *गौडा अपीति ।

'सुस्नातस्तिलतैलेन पूर्वाह्णे पूजयेच्छिवम्' ।

इत्युक्तवचनात्पूर्वाह्णः कर्मकालः । कर्मकालशास्त्राच्च पूर्वाह्ण-
व्यापिनी प्रतिग्राह्या ।

'शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी ।'

'सा कार्योदयगामिन्याम्' इत्यादि समस्तमुदयव्यापित्वं
पूर्वाह्णव्यापित्व एवेति तत्रैव तात्पर्यं न तु द्विमुहूर्तव्यापित्वे ।
'प्रातरावाहयेद्देवीम्' इति प्रातःशब्दोऽपि पूर्वाह्णपर एव ।

'सम्यक्कल्पोदितां पूजां यदि कर्तुं न शक्नुयात् ।

उपचारास्तथा दातुं, पञ्चतान्वितरेत्तदा ॥'

गन्धं पुष्पं च धूपं च दीपं नैवेद्यमेव च ।

अभावे पुष्पतोयाभ्यां तदभावे तु भक्तितः ॥'

इति संक्षेपपूजोपदर्शनात् विस्तारपूजायाः पूर्वाह्णं विना दु-

(१) एतद्वचनं तु-

'उदिते दैवतं भानौ पित्र्यं चास्तमिने रवौ ।

द्विमुहूर्ते त्रिरहश्च सा तिथिर्हव्यकव्ययोः ॥' इति ।

*गौडा अप्येवम् । अत्र *देवीपूजैव प्रधानम्, उपवा-
सादि त्वङ्गम् ।

*‘अष्टम्यां च नवम्यां च जगन्मातरमम्बिकाम् ।

पूजयित्वाऽऽश्विने मासि विशोको जायते नरः॥’

इति हेमाद्रौ भविष्ये तस्या एव फलसंबन्धात्,

‘नवमीतिथिपर्यन्तं वृद्ध्या पूजाजपादिकम् ।’

इति तत्रैव देवीपुराणात्,

‘शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी ।’

इति मार्कण्डेयपुराणाच्च । पूर्ववचनादष्टमीनवमीपूजैव
प्रधानमन्यत्सर्वमङ्गमिति गौडाः । एकाहपक्षोऽपि(१)
कालिकापुराणे—

ष्करत्वादिति नव्यगौडास्तदनुयायिनो दाक्षिणात्याश्च । *देवी
पूजैवेति । एवकारेण ‘एवञ्च विन्ध्यवासिन्याम्’इत्याद्यग्निप्रवाक्ये-
नोपवासादिनानाकर्माभिधानात्तेषां प्राधान्यमिति शङ्कानिरासः ।

*अष्टम्यामिति ।

“आश्विने मासि मेघान्ते महिषासुरमर्दिनीम् ।

देवीं संपूजयित्वाऽग्रे अर्द्धरात्रेऽष्टमीषु च ॥

क्रीडन्ति विविधैर्भोगैर्देवलोकेषु दुर्लभैः ।

नाथयो व्याधयस्तेषां न च शङ्केभयं भवेत् ॥”

इति स्कान्दे नवरात्रपूजाया अपि फलसम्बन्धावगमादित्यपि
द्रष्टव्यम् । यद्वा कुलाचारभेदेनाष्टम्यां वा पूजयित्वा पूजां समाप्ये-
त्यर्थात् प्रकृतसङ्गतिः । नवमीत्यादि च न प्राधान्यबोधकं, किन्तु
पूजादिदृष्टिविधायकमिति तु वस्तुगतिः । गौडा इत्यरुचिः । एव-
ञ्च विन्ध्यवासिन्यामित्यादिना नवरात्रपूजाया एव मुख्यकल्प-
त्वावगमात्सप्तम्यादिरनुकल्पो वक्ष्यते । तदनुकल्पो वैकल्पिकः ।

(१)‘देवीपुराणे’ इति पाठान्तरम् ।

‘यस्त्वेकस्यामथाऽष्टम्यां नवम्यामथ साधकः ।

पूजयेद्वरदां देवीं महाविभवविस्तरैः ॥’ इति ।

*तत्त्वं तु राजसूयेऽन्ययागैः समप्रधानायाः सहिताया अप्यवेष्टेः “एतथान्नाद्यकामं याजयेत्” इत्येकत्वान्मध्ये विधानाच्च यथा फलार्थो बहिःप्रयोगस्तथा नवरात्र-मध्यस्थाया अष्टम्या नवम्या वा फलार्थः पृथक्प्रयोगः । रूपनारायणधृतदेवीपुराणे—

‘महानवम्यां पूजेयं सर्वकामप्रदायिका ।

सर्वेषु चैव वर्षेषु तव भक्त्या प्रकीर्तिता ॥

कृत्वाप्नोति यशोराज्यपुत्रायुर्धनसंपदः ॥’

सा च काम्या नित्या च ।

‘एवमन्यैरपि तथा देव्याः कार्यं प्रपूजनम् ।

विभूतिमतुलां लब्धुं चतुर्वर्गप्रदायकम् ॥’ इति,

‘यो मोहादथवाऽऽलस्याद्देवीं दुर्गामहोत्सवे ।

न पूजयति दम्भाद्वा द्वेषाद्वाऽप्यथ भैरवी ॥

क्रुद्धा भगवती तस्य कामानिष्टान्निहन्ति वै ॥’

इति कालिकापुराणे फलनिन्दाश्रुतेः

‘वर्षे वर्षे विधातव्यं स्थापनं च विसर्जनम् ।’

इति तिथितत्त्वे देवीपुराणाच्च ।

*अष्टम्यां नवम्यामिति । षष्ठ्यादिपञ्चस्तु पत्रापूजायामेव ।

*तत्त्वन्तिव्रति । इदन्तु चिन्त्यम् । एतयेति सर्वनाम्ना प्रकृतप-रामर्शाद्युक्तोऽवेष्टेरेव बहिः प्रयोगः, न त्विह तथा परामर्शकं किञ्चिदस्ति अष्टमीनवम्योः पृथगग्रे पूजाविधानादेतद्वचनस्य तदेकवाक्यता सम्भवति ।

‘शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी’ ।

इति मार्कण्डेयन्तु न नित्यत्वव्यञ्जकं वीप्साभावात् ।

अत्रोपवासादिकमुक्तं हेमाद्रौ भविष्ये—

एवं च *विन्ध्यवासिन्यां नवरात्रोपवासतः ।

एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ॥

पूजनीया जनैर्देवी स्थाने स्थाने पुरे पुरे ।

गृहे गृहे शक्तिपरैर्ग्रामे ग्रामे वने वने ॥

स्नातैः प्रमुदितैर्हृष्टैर्ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्नृपैः ।

वैश्यैः शूद्रैर्भक्तियुक्तैर्म्लेच्छैरन्यैश्च मानवैः ॥' इति ।

यत्तु रूपनारायणीये भविष्ये—

‘एवं नानाम्लेच्छगणैः पुज्यते सर्वदस्युभिः ।’

इति, तत्ता*मसपूजापरम् ।

‘विना मन्त्रैस्तामसी स्यात्किरातानां तु सम्मता ।’

इति तत्रैवोक्तेः । भदनरत्ने देवीपुराणेऽपि—

*‘कन्यासंस्थे रवौ शक्र शुक्लामारभ्य नन्दिकाम् ।

अथाची ह्यथवैकाशी नक्ताशी (१)वाधवाम्बवदः ॥

भूमौ शयीत चामन्य कुमारीर्भोजयेन्मुदा ।

*विन्ध्यवासिन्यामिति सम्भवाभिप्रायम्। एकभक्तादयस्त्रयोऽनुकल्पा व्युत्क्रमेणोक्ताः । स्नातैरिति । पूजाधिकारिणः । स्थाने स्थाने ब्राह्मणैः, पुरे पुरे क्षत्रियैः नृपैः, गृहे गृहे वैश्यैः, ग्रामे ग्रामे शूद्रैः, वने वने म्लेच्छैः । अथवा स्थानादौ सर्वत्र ब्राह्मणादिभिरित्यर्थः । अन्यैः प्रतिलोमानुलोमैः । *तामसपूजेति । पूजा त्रिविधा भविष्ये—

[राजसी] सा धूपचारैर्जपयज्ञैर्विना तु या ।

विना मन्त्रैस्तामसी स्यात्किरातानान्तु सम्मता ।’ इति ।

तत्र सात्त्विक्यां ब्राह्मणस्यैवाधिकारो राजस्यां क्षत्रियादेरित्यधिकमग्रे । *किरातानामिति । म्लेच्छाद्युपलक्षणं साम्यात् । पूजामाह—*कन्यासंस्थे रवाविति । सम्भवाभिप्रायम् ।

षष्ठालंकारदानैश्च संतोष्याः प्रतिवासरम् ॥

*बलिं च प्रत्यहं दद्यादोदनं मांसमाषवत् ।

*त्रिकालं पूजयेद्देवीं जपस्तोत्रपरायणः ॥' इति ।

नन्दिका प्रतिपत्तिथिरिति मैथिलाः, षष्ठीति गौडाः॥

तच्च पूजनं रात्रौ कार्यम् ।

'आश्विने मासि मेघान्ते महिषीसुरमर्दिनीम् ।

निशासु पूजयेद्भक्त्या सोपवासादिकः क्रमात् ॥'

इति देवीपुराणात् । संग्रहेऽपि—

'आश्विने मासि मेघान्ते प्रतिपद्या तिथिर्भवेत् ।

तस्यां नक्तं प्रकुर्वीत रात्रौ देवीं च पूजयेत् ॥

रात्रिरूपा यतो देवी दिवारूपो महेश्वरः ।

रात्रिव्रतमिदं देवि सर्वपापप्रणाशनम् ॥

सर्वकामप्रदं नृणां सर्वशत्रुनिवर्हणम् ।

रात्रिव्रतमिदं तस्य रात्रौ कर्तव्यतेष्यते ॥

नक्तव्रतमिदं यस्मादन्यथा नरके गतिः ॥'

इत्यादिवचनाच्च । रात्रिव्रतमेवाभिप्रेत्य माधवेनोक्तम्—

नन्दिका प्रतिपत्प्रथमोपस्थितत्वात् । तथा च आश्विनशुक्लप्रतिप-
दमारभ्याग्रिमनवमीपर्यन्तं देवीपूजनं कार्यमित्यर्थः । तत्रैव—

महानवम्यां पूजेयं स्वर्गमोक्षप्रदायिनी ।'

इत्युत्तरसंदर्भात् । अयमेव मुख्यकल्पः । षष्ठ्यादिपूजाकल्पाना-
मग्रे वाच्यत्वात्

'मासि चाश्वयुजे शुक्ले नवरात्रे विशेषतः ।'

इत्यग्रिमवाक्ये नवरात्रपूजाक्तेश्च । परन्तु तत्रैव तन्मते नक्तपदं
पाक्षिकोपवासादेरुपलक्षणम् । *बलिमिति । मांसादि ब्राह्मणा-
न्यपरम् । *त्रिकालमिति ।

'प्रातःस्नायी जितद्वन्द्वस्त्रिकालं शिवपूजकः ।'

‘तस्य नक्तव्रतत्वादिति, न तु *रात्रिभोजनात्’ इति । ननु

‘मासि चाश्वयुजे शुक्ले नवरात्रे विशेषतः ।

संपूज्य नवदुर्गा च नक्तं कुर्यात्समाहितः ॥

नवरात्राभिधं कर्म नक्तव्रतमिदं स्मृतम् ।

आरम्भे नवरात्रस्य’

इत्यादिस्कान्दात् माधवोक्तेश्च नक्तमेव प्रधानमिति चेत् । न, ‘नवरात्रोपवासतः’ इत्यादेरनुपपत्तेः । तेन *पाक्षिकनक्तानुवादोऽयम् । नित्यानित्यसंयोगविरोधात् । न ह्यग्निहोत्रे दशमपक्षे प्राप्तस्य ‘दध्ना जुहोति’ (१) इत्यस्येन्द्रियकामहोमेऽनुवादो घटते, (२) नित्यवदनुवादायोगात् इत्युक्तं वार्तिके, तथात्रापि । तेनात्र तद्वदेव गुणात्फलमिति ज्ञेयम् । ननु रात्रेः कर्मकालत्वे तद्व्यापिनी पूर्वैव प्रतिपत्प्राप्नुयात् । मैवम् । न्यायतः प्राप्तावपि पूर्वोक्तवचनैर्वाधात् । यथा पूर्वेषुः कर्मकालव्यापिनीमपि त्यक्त्वा स्वल्पापि परैव रामनवमीति प्रागुक्तम्, यथा

इत्यत्र तु शिवश्च शिवा च शिवौ तयोः पूजक इत्यर्थः । तत्र हेमाद्रिमाधवादिमते इदं नक्तव्रतम् । तत्र रात्रिपूर्वैव मुख्या । प्रातर्मध्याह्नपूजाद्वयमङ्गम् । *रात्रिभोजनादिति । तस्याङ्गत्वात्पाक्षिकत्वाच्चेति भावः । नक्तं=रात्रिभोजनम् । *पाक्षिकेति । यत्तु यथा दशमपक्षे प्राप्तस्य दध्ना ‘दध्नेन्द्रियकामस्य’ इति न नित्यवदनुवादस्तद्वत्प्रकृतेऽपि पाक्षिकत्वात्कथमनुवादः । किन्तु स यथा फलार्थं गुणविधिस्तथाऽयमपि स्यादिति । तत्र । दध्नः प्रधानत्वान्नक्तस्याङ्गत्वेनादोषात् । एवञ्च माधवमते पूजारूपप्रधानस्य नक्तकालत्वेन नवरात्रव्रते प्रदोषव्यापिनी प्रतिपद्ग्राह्या ।

(१) ‘दध्ना इन्द्रियकामस्य जुहुयात्’ इति ।

(२) नित्यस्यानित्योऽनुवादो न भवतीति तदर्थः ।

वा निशीथे संनीमपि पूर्वा जन्माष्टमीं त्यक्त्वा रोहिणी-

प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या तिथिर्नक्तत्रते सदा ।'

इति वाक्यात् 'कर्मणो यस्य यः कालः' इति कर्मकालशास्त्राच्च । अतश्च तत्र पूर्वद्युरेव प्रदोषव्याप्तौ पूर्वा, अमायुक्ताविधानाद् द्वितीयायुक्तानिषेधाच्च । दिनद्वये तद्व्याप्तौ तत्स्पर्शो वा परा, द्वितीयायुक्ताविधानादमायुक्तानिषेधाच्च । अत एव दिनद्वये तद्व्याप्तावपि परैव 'अतथात्वे परत्र स्यादस्ताद्वर्गाग्यतो हि सा ।' इति ।

'प्रदोषव्यापिनी न स्यादिवानक्तं विधीयते ।

तन्नक्तं नक्तमित्याहुर्न नक्तं निशि भोजनम् ॥'

इति च सायाह्नरूपगौणकालव्याप्तिसत्त्वात् । भोजनं तु सप्रावेव 'सायाह्ने तु भुजिक्रियाम्' इतिवदिह विशेषवचनाभावेनावश्यकरात्रिसम्बन्धत्यागे मानाभावात् । न चात्र पूर्वोक्तयुक्त्या 'स्वकालादुत्तरः कालः' इति रीत्या गौणकाललाभात् पूजाद्युपक्रमस्य तिथ्यस्पर्शोऽपि प्रदोषे 'तिथ्यादौ च भवेद्यावान्' इत्याद्यापादितसाकल्यस्याभावाच्चेति चेन्न । एवं विशेषस्य साधवादिग्रन्थेऽदर्शनेन सर्वस्यापि नक्तनिर्णयस्य तदनिपतत्त्वात् द्वितीयोयुक्ताविधानादमायुक्तानिषेधाच्च । द्विमुहूर्तापीत्यपिशब्दे कैमुत्यन्यायोपबन्धात्कलादिशब्दा अप्यविरुद्धाः । न च—

'आद्यास्तु नाडिकास्त्याज्याः षोडश द्वादशापि वा ।'

इत्यादिषोडशादिनाडीत्यागानुपपत्तिः, प्रदोष एव पूजोपक्रमविधानादिति वाच्यम् । तस्य कुलाचारविशेषप्राप्तकलशस्थापनमात्रपरत्वात् ।

'आद्याः षोडशनाडीस्तु लब्ध्वा यः कुरुते नरः ।

कलशस्थापनम्' इति वचनात्कलशस्थापनं चामायुक्तप्रतिपदि न कार्यम् ।

'अमायुक्ता सदा चैव प्रतिपन्निहिता तथा ।

युक्ता परैवेति माधवेनोक्तम्, तथाऽत्रापि । *वस्तुनस्तु-
रात्रेः कर्मकालत्ववचसां हेमाद्राद्यलिखनात्समूलत्वं वि-
मृश्यमेव, 'त्रिकालं पूजयेत्' इत्यादिपूर्वविरोधाच्च । मा-
धवोक्तिस्तु पाक्षिकनक्तानुवाद इत्युक्तम् । तस्मात्सर्वपक्षे-
षु परैव प्रतिपदिति सिद्धम् । अत्र केचित् *नवरात्र-
शब्दो नवाहोरात्रपरः ।

'वृद्धौ समाप्तिरष्टम्यां हासे वा प्रतिपन्निशि ।

प्रारम्भो नवचण्ड्यास्तु नवरात्रमतोऽर्थवत् ॥'

इति देवीपुराणादित्याहुः । तन्न । *अतिहासवृद्धयो-

तत्र चेत्स्थापयेत्कुम्भं दुर्भिक्षं जायते ध्रुवम् ॥

प्रतिपत्सद्वितीया तु कुम्भारोपणकर्मणि ।'

इति रुद्रयामलात् । एवं पूर्वदिने चित्रावैधृतिमात्रसत्त्वेऽपि
न दोषः । 'त्वाष्ट्रवैधृतिर्युक्ता चेत्' इति वाक्ये 'कलशारोपणं गृ-
हे' इत्युक्तेः । एतच्च माधवाद्यनुसारेण । वस्तुतः परदिने द्विमुहूर्ता-
ग्राह्यत्वोक्तिस्तदनुसारेणाह- *वस्तुतस्त्विति । पूर्वाह्नव्यापिनी-
ग्राह्यत्वमते तु या पूर्वदिने पूर्णा सती परेद्युष्ट्या त्रिमुहूर्ता, सा
पूर्वैव ग्राह्या । सम्पूर्णत्वात् ।

'आदित्योदयवेलायामारभ्य पट्टिनाडिकाः ।

तिथिस्तु सा हि शुद्धा स्यात्सार्वतिथ्यो ह्ययं विधिः ॥'

इति वचनात् । खण्डा प्रतिपत्पूर्वाह्नव्यापिनी द्वितीयाविज्ञैव ग्राह्या ।

'या चाश्वयुजि मासे स्यात्सा प्रतिपदमान्विता ।'

इत्युक्तवाक्यात्पूर्वाविद्धानिषेधवाहुल्याच्च । एतन्मते 'त्रिकालं
पूजयेद्देवीम्' इत्युक्तावपि प्रातःपूजैव प्रधानं 'प्रातरावाहयेद्देवीम्'
इति पूर्वोक्तवचनात् । पूजात्रयं प्रधानमिति तु युक्तम् । सा च त्रि-
कालं, प्रदोषे विशेषेण पौडशोपचारैः छत्रचागरादिनीराजनोपचारै-
श्च । *नवरात्रशब्दः नवरात्रोपवासे इत्यादौ । *अतिहासवृ-

न्यूननाधिकत्वापत्तेः अत्र मूलाभावाच्च । तेन तिथिष्वच्ये-
वायम् । तदुक्तम्—

“तिथिवृद्धौ तिथिहासे नवरात्रमपार्थकम् ।

*अष्टरात्रे न दोषोऽयं नवरात्रतिथिक्षये ॥”इति ।

स च नवरात्रशब्दः कचि*लक्षणया कर्मवाची । यथा
‘प्रारम्भो नवरात्रस्य’ इत्यत्रेति दिक् ॥

प्रतिपदि च वैधृत्यादियोगनिषेधो भार्गवार्चनदी-
पिकायां देवीपुराणे—

द्व्योरिति । अमावास्यारात्रौ प्रतिपत्पवेशाभावेऽपि प्रतिपत्प-
भृत्येवात्यन्तापचयेनाऽष्टरात्रमतिवृद्ध्याऽष्टम्यहोरात्रास्पर्शिनीं नवमीं
गृहीत्वा दशरात्रं तिथिवृद्धाविति शङ्कायामाह—*अष्टरात्रे
इति । रात्रिशब्दस्य तिथिवाचित्वादिति भावः । *लक्षणयेति ।
‘रथन्तरसामा सोमः’ इत्यादौ सोमादिपदवत् । दिगर्थस्तु ‘नवरात्राभि-
धं कर्म’ इत्यादौ अभिधापदं न शक्त्यर्थकम् । ‘सुरा वै वाजिनं
सुरा सोमः’ इति नामातिदेशोक्तिवत् संज्ञासंज्ञिसम्बन्धस्य शा-
स्त्रप्रमेयत्वाभावात् तद्व्यपकस्य सामानाधिकरण्यादेरभावस्योक्त-
मायत्वात्, किन्तु प्रतिपत्त्यर्थकमिति । अत्र एकमपि पूजाद्यात्म-
कं प्रधानमसम्भवात्समुच्चयकालत्वान्नानातिथिष्वार्वर्तते, दिनन्यूनता-
यां तन्त्रेण, तदाधिक्ये तु व्रतप्रयोगस्य सकलतिथिव्याप्त्यर्थमावृ-
त्तिः । अत एव भविष्ये—

‘व्रती सम्पूजयेद्देवीं सप्तम्यादिदिनत्रये ।

द्वाभ्यां चतुरहोभिर्वा हासष्टाद्विशात्तिथेः ॥”

इत्युक्तम् । न चैवं हासे वृद्धौ वा उपवासादिकर्मणो नवत्व-
नियमभङ्गप्रसङ्ग इति वाच्यम्, इष्टत्वात् । यथा एकदिने क्रियमाणे
षोडशप्रेतश्राद्धे प्रधानानामेकदेशकालकर्तृत्वाद्भवत्तन्त्रेणानुष्ठाने
प्रसक्ते सम्बुद्धिभेदेनानुष्ठानं तथैह न, उवासादिकर्मगतनवत्व-

*“त्वाष्ट्रवैधृतियुक्ता चेत्प्रतिपक्षण्डिकाऽर्चने ।

तयोरन्ते विधातव्यं कलशारोपणं गृहे ॥” इति ।

चित्रावैधृतियुक्तापि द्वितीयायुता चेत्सैव ग्राह्येत्युक्तं
दुर्गोत्सवे—

“भद्रान्विता चेत्प्रतिपक्ष लभ्यते

विरुद्धयोगैरपि संगता सती ।

सैवापराह्णे विबुधैर्विधेया

श्रीपुत्रराज्यादिविवृद्धिहेतुः ॥” इति ।

यदा तु वैधृत्यादिपरिहारेण प्रतिपक्ष लभ्यते तदोक्तं
तत्रैव कात्यायनेन-

‘प्रतिपद्याश्विने मासि भवेद्वैधृतिचित्रयोः ।

आद्यपादौ परित्यज्य प्रारभेन्नवरात्रकम् ॥” इति ।

मविष्येऽपि—

“चित्रावैधृतिसंपूर्णा प्रतिपक्षेऽवेष्टृप ।

त्याज्या ह्यंशास्त्रयस्त्वाद्यास्तुरीयांशे तु पूजनम् ॥” इति

रुद्रयामलेऽपि-

“वैधृतौ पुत्रनाशः स्याच्चित्रायां धननाशनम् ।

तस्मान्न स्थापयेत्कुम्भं चित्रायां वैधृतौ तथा ॥

संपूर्णा प्रतिपदेव चित्रायुक्ता यदा भवेत् ।

वैधृत्या वापि युक्ता स्यात्तदा मध्यंदिने रवौ ॥

अभिजित्तु मुहूर्ते यत्तत्र स्थापनमिष्यते ॥” इति ।

चित्रादिनिषेधे मूलं चिन्त्यम् । इदं कलशस्थापनं रा

त्रौ न कार्यम् ।

संख्याद्यश्रवणात् । ‘नवरात्रोपवासतः’ इत्यादेरेव तिथिगतनवत्व-
श्रवणादिति ।

*त्वाष्ट्रेति । देवीपूजनादौ कलशस्थापनमात्रे वा निषेध इ-

‘न रात्रौ स्थापनं कार्यं न च कुम्भाभिषेचनम् ।’
इति मात्स्योक्तेः ।

*“भास्करोदयमारभ्य यावत्तु दश नाडिकाः ।
प्रातःकाल इति प्रोक्तः स्थापनारोपणादिषु ॥”
इति विष्णुधर्मोक्तेश्च । रुद्रयामले—

*“स्नानं माङ्गलिकं कृत्वा ततो देवीं प्रपूजयेत् ।
शुद्धाभिर्मृत्तिकाभिश्च पूर्वं कृत्वा तु वेदिकाम् ॥
यवान्वै वापयेत्तत्र गोधूमैश्चापि संयुतान् ।
तत्र संस्थापयेत्कुम्भं विधिना मन्त्रपूर्वकम् ॥
सौवर्णं राजतं चापि ताम्रं मृन्मयजं तु वा ॥” इति ॥
अथ पूजाविधिः—सा च जयन्तिमन्त्रेण नवाक्षरेण वा
कार्या । तदुक्तं दुर्गाभक्तिरत्नरत्निकायां देवीपुराणे—

“कुर्याद्देव्यास्तु मन्त्रेण पूजां क्षीरघृतादिभिः ।
(इत्युक्त्वा—)

जयन्ती मङ्गला काली भद्रकाली कपालिनी ॥
दुर्गा क्षमा शिवा धात्री स्वधा स्वाहा नमोऽस्तु ते ।
अनेनैव तु मन्त्रेण जपहोमौ तु कारयेत् ॥” इति ।

*‘ॐ दुर्गे दुर्गे रक्षिणि स्वाहा’ इति *नवाक्षरः ।

ति मतभेदः । *भास्करोदयमिति । पूर्वाह्नस्य कर्मकालत्वपक्षे
एतदप्यनुकूलम् । एतत्परिभाषावशात् ‘प्रातरावाहयेद्देवीम्’ इत्यादौ
प्रातःकालः पूर्वाह्नः । कलशस्थापनं च सति सम्भवे प्रतिपद आ-
द्यनाडीषोडशकं त्यक्त्वा कार्यम् । ‘आद्याः षोडशनाडीस्तु’ इति प्रा-
गुक्तवचनात् । *स्नानमिति । तच्च ‘सुम्नातस्तिलतैलेन’ इत्युक्ते-
स्तिलतैलेन कार्यम् ।

*दुर्गे दुर्गे इति द्विरुक्तं, प्रणवस्तु नवाक्षरानन्तर्गतइति बो-
ध्यम् । *नवाक्षर इति ।

‘तल्लिङ्गैः पूजयेन्मन्त्रैः सर्वदेवान्समाहितः’ ।

इत्याग्नेयात् । यथा-एतद्वाक्यादुर्गालिङ्गक आगमक एवमादिः
तथैव वैदिकोऽपि ‘जातवेदसे सुनवाम सोमम्’ इत्यादिस्तादृशो
ग्राह्यः । प्रणवादिचतुर्थ्यन्तं नमोऽन्तं नाम वा ‘नाम्ना सर्वं समापयेत्’
इति वाक्यात् । पूजा च कुम्भस्थप्रतिमायां कार्या । ‘पूज्या
मण्डलकुम्भस्था’ इति वचनात् सर्वतोभद्रमण्डलदेवतावाहनमपि
कार्यम् । तत्र स्थापयितुमशक्या मृन्मयादिका तु प्रतिमा पश्चादासने
स्थाप्या । आचाराद्वैदिकोणेषु चत्वारः कलशा विधिना स्थाप्याः ।

“चतुरः कलशान् यस्तु दद्याद्देवगृहे नरः ।

चतुःसमुद्रवल्यां स तु भुङ्क्ते वसुंधराम् ॥”

इति विष्णुधर्मोत्तरात् । सर्वतोभद्रं स्कान्दे-

“प्रागुदीच्यां गता रेखाः कुर्यादेकोनविंशतिः ।

खण्डेन्दुस्त्रिपदः कोणः शृङ्खलाः पञ्चभिः पदैः ॥

एकादशपदा वल्ली भद्रन्तु नवभिः पदैः ।

चतुर्विंशत्पदा वाऽपि चतुर्विंशतिभिः पदैः ॥

मध्ये षोडशभिः कोष्ठैः पञ्चमष्टदलं स्मृतम् ।

श्वेतेन्दुः शृङ्खला कृष्णा वल्ली नीलेन पूरयेत् ॥

भद्रारुणा सिता वापि परिधिः पीतवर्णकः ।

बाह्यान्तरदले श्वेता कर्णिका पीतवर्णिका ॥

परिध्या वेष्टितं पञ्च बाह्ये सत्त्वं रजस्तमः ।

तन्मध्ये स्थापयेद्देवान् ब्रह्माद्यांश्च सुरानिति ॥

आवाह्य मध्ये ब्रह्माणं लोकपालानुदग् यजेत् ।

सोम ईशान इन्द्रोऽथ वह्निर्धर्मश्च निर्वृतिः ॥

वरुणश्चापि वायुश्च लोकपालाः क्रमान्मताः ।

वायुसोमान्तर्वसवो रुद्राः सोमेशमध्यगाः ॥

ईशेन्द्रान्तरथादित्या महेन्द्राग्न्यन्तरश्विनौ ।

तत्र प्रतिपदि *प्रातरभ्यङ्गं कृत्वा देशकालौ संकीर्त्य ममेह

यमाग्न्यन्तः सपितृकान् विश्वान्देवान्यजेद्बुधः ॥

यमनिर्ऋतिमध्ये तु सप्तयक्षानथो यजेत् ।

रक्षोवरुणयोर्मध्ये भूतनाथानथो यजेत् ॥

गन्धर्वाप्सरसो देवान्मध्ये वरुणवातयोः ।

स्कन्दनन्दीश्वरौ शूलमहाकालौ च सोमतः ॥

ब्रह्मणः सप्तयक्षादीनीशानादिन्द्रतो यजेत् ।

(ब्रह्मसोममध्ये ईशानसोममध्ये इत्यादिरर्थः ।)

दुर्गाविष्णू स्वधामग्रेयमाद्वै मृत्युरागकान् ॥

निर्ऋतेः श्रीगणपतिं वरुणादय एव च ।

वोयुतो मरुतश्चेष्टा ब्रह्मपादे धरां यजेत् ॥

कर्णिकाधश्च तत्रैव नदीर्गङ्गादिका यजेत् ।

तत्रैव सागरान्सप्त पूजयेद्वरुणालयात् ॥

(ब्रह्मपादमूले कर्णिकाधः पृथ्वीं नदीः सागरांश्च यजेदित्यर्थः ।

एतदन्तो वैदिको वा नाममन्त्रो वा पूजाहोममन्त्रः ।)

तस्योपरि सुमेरुं च मण्डलाद्वाह्यतोऽप्युदक् ।

(उदीचीक्रमेण सोमादि क्रमेणेति यावत् ।)

गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रश्च कश्यपः ॥

जमदग्निर्वसिष्ठोऽत्रिररुन्धत्या च नित्यशः ।

पूर्वादितश्च तद्वाहे ऐन्द्रीं कौमारिकामपि ॥

ब्राह्मीं तथा च वाराहीं चामुण्डां वैष्णवीं तथा ।

माहेश्वरीवैनायक्यावष्टशक्तीः समर्चयेत् ॥” इति ।

“सोमादेरायुधानीह क्रमेण स्थापयेद्बुधः ।

गदाशूले वज्रशक्ती दण्डखड्गे तथैव च ॥

पाशाङ्कुशौ च तद्वाहे क्रमेणाय यजेदृषीन् ।”

*प्रातरिति । प्रातःकालीनव्रतादिसंकल्पस्तु प्रातःसन्ध्यां

जन्मनि दुर्गाप्रीतिद्वारा सर्वापच्छान्तिपूर्वकदीर्घायुर्विपु-
लधनपुत्रपौत्राद्यनेवच्छिन्नसन्ततिवृद्धिस्थिरलक्ष्मीकीर्ति-
लाभशत्रुपराजयसदभीष्टसिद्ध्यर्थं शारदनवरात्रप्रतिप-
दि विहितकलशस्थापनदुर्गापूजाकुमारीपूजादि करिष्ये
इति*संकल्प्य 'मही द्यौः' इति भूमिं स्पृष्ट्वा 'ओषधयः स-
म्' इति यवान्निक्षिप्य 'आकलशेषु' इति कुम्भं संस्थाप्य
'इमं मे गङ्गे' इति जलेनापूर्य 'गन्धद्वाराम्' इति गन्धं 'या
ओषधीः' इति *सर्वौषधीः, 'काण्डात् काण्डात्' इति दूर्वाः,
'अश्वत्थेव' इति *पञ्चपल्लवान् 'स्योना पृथिवी' इति *सप्तमृ-
दः 'याः फलिनीः' इति फलं 'स हि रत्नानि' इति *पञ्चरत्ना-
नि हिरण्यं क्षिप्त्वा 'युवा सुवासाः' इति वस्त्रेणावेष्ट्य
कृत्वैव कार्यः ।

'प्रातःसन्ध्यां बुधः कृत्वा संकल्पं तत आचरेत् ।'

इति वचनात् । *संकल्पेति । कदलीस्तम्भवस्त्रादिमण्डिते
गृहे चतुर्हस्तवेदिकोपरि सर्वतोभद्रदेवता आवाह्य गणेशकलशं सं-
स्थाप्य दुर्गाकलशं संस्थापयेदिति । तत्र दुर्गाकलशस्थापनमाह-
'महीद्यौः' इत्यादिना । *सर्वौषधीः—

"कुण्डं मांसी हरिद्रे द्वे मुरा शैलेयचन्दनम् ।

वचा चम्पकमुस्ता च सर्वौषधो दश स्मृताः" ॥

इत्युक्ताः । *पञ्चपल्लवान्—

"अश्वत्थोदुम्बरप्लक्ष्मन्तन्यग्रोधपल्लवाः ।

पञ्चभङ्गा इति प्रोक्ताः सर्वकर्मसु शोभनाः ॥"

इत्युक्तान् । सप्तमृदः—

"गजाश्वरथ्यावल्मीकसङ्गमहदगोकुलात् ।

राजद्वारप्रदेशाच्च मृदमानीय निक्षिपेत् ॥"

इत्युक्ताः । *पञ्चरत्नानि आदित्यपुराणे—

‘पूर्णा दर्वि’ इति पूर्णपात्रं निधाय तत्र वरुणं संपूज्य जी-
र्णायां नूतनायां वा प्रतिमायां दुर्गाभावाद्य पूजयेत् ।
तद्यथा—*पूर्वोक्तं मन्त्रमुक्त्वा—

“आगच्छ वरदे देवि दैत्यदर्पनिषूदनि ।

पूजां गृहाण सुमुखि नमस्ते शंकरप्रिये ॥

सर्वतीर्थमयं वारि सर्वदेवसमान्वितम् ।

इमं घटं समागच्छ तिष्ठ देवगणैः सह ॥

दुर्गे देवि समागच्छ सान्निध्यमिह कल्पय ।

बलिं पूजां गृहाण त्वमष्टाभिः शक्तिभिः सह ॥”

इत्यावाह्य पूर्वोक्तमन्त्रेण षोडशोपचारैः पूजयित्वा
माषभक्तबलिं कूष्माण्डादिबलिं वा निवेदयेत् ।

“सुवर्णं रजतं मुक्ता राजावर्तं प्रवालकम् ।

पञ्चरत्नं समाख्यातं पावनं पावनेषु तत् ॥”

कालिकापुराणे—

“कनकं हीरकं नीलं पद्मरागं च मौक्तिकम् ।

एतानि पञ्चरत्नानि रत्नशास्त्रविदां विदुः ॥”

जीर्णां प्रतिमांश्च कुम्भे ततः पश्चाद्वा स्थाप्य नूतनायां तु धा-
तुपद्यामग्न्युत्तारणं कार्यम् । ततः प्राणप्रतिष्ठा कार्या । मृदादिमं-
द्यां च केवलप्राणप्रतिष्ठैव नाग्न्युत्तारणमिति विशेषः । *पूर्वोक्तं
‘जयन्ती मङ्गला काली’ इति, नवाक्षरं वा । ‘आगच्छ’ इत्यादि अयं
घटे दुर्गावाहनप्रकारः । प्रतिमायां तु—

“एहि दुर्गे महाभागे रक्षार्थं मम सर्वदा ।

आवाहयाम्यहं देवि सर्वकामार्थसिद्धये ॥

अस्यां मूर्तौ समागच्छ स्थितिं मत्कृपया कुरु ।

रक्षां कुरु सदा भद्रे विश्वेश्वरि नमोऽस्तु ते ॥”

‘भगवति दुर्गे इहागच्छ इह तिष्ठ इह सन्निधेहि स्थिरा भव सु-

प्रसन्ना भव' इत्यावाह पूर्वोक्तमन्त्रेण वैदिकेन वा प्रणवादिनमो-
न्तनाम्ना वा षोडशोपचारैश्छत्रचामरादिराजोपचारैश्च संपूज्य-
प्रणम्य महिषघ्नीत्यादिवक्ष्यमाणमन्त्रैः प्रार्थयेत् । यदि पष्ठ्या-
दिपक्षस्तदा प्रतिमास्थापनं प्रतिपदि न कार्यं किन्तु पष्ठ्यामेवेति ।
स्कान्दे—

“दुर्गमे दुस्तरे कार्ये भवदुःखाविनाशिनीम् ।

पूजयामि सदा भक्त्या दुर्गां दुर्गार्तिनाशिनीम् ॥

अनेनैव तु मन्त्रेण जपहोमादि कारयेत् ॥”

इत्युक्तम् । गौड्यास्तु प्रतिमापुरः अष्टपत्रे कमले अष्टशक्तिस्थापना-
दिकं कुर्वन्ति । ताश्च—

“उग्रचण्डा प्रचण्डा च चण्डोग्रा चण्डनायिका ।

चण्डा चण्डवती चैव चण्डरूपाऽतिचण्डिका ॥” इति ।

तत्र पूर्वपत्रे उग्रचण्डा अष्टादशभुजा । तद्ध्यानं यथा—

“उग्रचण्डां धूम्रवर्णामष्टादशभुजैर्युताम् ।

खेटकं कार्मुकं घण्टां दर्पणं तर्जनीं ध्वजम् ॥

कपालमङ्कुशं चर्म विश्रती वामबाहुषु ।

दक्षेणु धारिणीं खड्गं बाणं शूलं गदां तथा ॥

शङ्खं डमरुकं चक्रं मुसलं पट्टिशं तथा ॥”

इति ध्यात्वा ‘ॐ उग्रचण्डे इहागच्छ’ इत्यावाह ‘ॐ ह्रीं श्रीं उग्रचण्डा-
यै नमः’ इति यथाशक्युपचारैः संपूज्य प्रणमेत्—

ॐ “उग्रचण्डे नमस्तुभ्यं चण्डवैरिविनाशिनि ।

सर्वपापहरे देवि त्ररदा भव सर्वदा ॥” इति ।

ततोऽग्निपत्रे प्रचण्डा षोडशभुजा । तद्ध्यानं यथा—

“रुद्रचण्डां नीलवर्णां बाहुषोडशशालिनीम् ।

खेटकं कार्मुकं घण्टां दर्पणं तर्जनीं ध्वजम् ॥

कपालमङ्कुशं वामे दक्षिणे धारिणीमासिम् ।

वाणं शूलं गदां शङ्खं डमरुं चक्रमूसलम् ॥”

इति ध्यात्वा प्रचण्डां पूर्ववदावाह्य ‘ॐ ह्रीं श्रीं प्रचण्डायै नमः’ इति मन्त्रेण पूर्ववत् पूजयेत् प्रणमेच्च—

“प्रचण्डे पुत्रदे नित्यं प्रचण्डगणसंस्थिते ।

सर्वानन्दकरे देवि तुभ्यं नित्यं नमो नमः ॥” इति ।

प्रणवः ह्रीं श्रीं सर्वत्र तत्तच्छक्तिनाम चतुर्थ्यन्तं तत्र तत्र बोध्यम् । ततो यास्यपत्रे चतुर्दशभुजा चण्डोग्रा । तद्ध्यानम् ।

“चामुण्डां घोरमेघाभां चतुर्दशभुजान्विताम् ।

खेटकं कार्मुकं घण्टां कपालं फलकं ध्वजेम् ॥

दर्पणं वामतो दक्षे धारिणीं खड्गशूलके ।

वाणं शङ्खं डमरुकं चक्रं मूसलमेव च ॥”

इति ध्यात्वा चण्डोग्रापावाह्य संपूज्य प्रणमेत्—

धात्री त्वं सर्वभूतानां सर्वभूतभयंकरी ।

देवि त्वं सर्वकार्येषु वरदा भव सर्वदा ॥” इति ।

निर्ऋतिपत्रे द्वादशभुजा चण्डनायिकाध्यानम्—

“ॐ चण्डनायिकां कृष्णां भुजैर्द्वादशभिर्युताम् ।

खेटकं कार्मुकं घण्टां कपालं फलकं ध्वजम् ॥

वामेषु धारिणीं दक्षे खड्गं वाणं त्रिशूलकम् ।

शङ्खं च मूसलं चक्रं सर्वशत्रुविनाशिनीम् ॥

चण्डनायिकाऽऽवाहनादि कृत्वा प्रणमेत्—

“या सिद्धिरिति नाम्ना च देवेशवरदायिनी ।

कालिकल्पनाशाय नमामि चण्डनायिकाम् ॥” इति ।

वारुणपत्रे दशभुजाचण्डाध्यानम्—

“तमालाभां चण्डरूपां दशहस्तां च खेटकम् ।

कार्मुकं फलकं घण्टां कपालं वामबाहुषु ॥

दक्षिणे खड्गशूले वै चक्रं डमरुमूसले ॥”

इत्यावाहनादि प्रणमेत्-

“देवि चण्डाम्बिके चण्डे चण्डारिविजयप्रदे ।

धर्मार्थमोक्षदे देवि नित्यं मे वरदा भव ॥” इति ।

वायव्यपत्रे अष्टभुजां चण्डवतीं ध्यायेत्-

चण्डवतीं घनश्यामामष्टबाहुं च खेटकम् ।

कार्मुकं च कपालं च ध्वजं वामेपु धारिणीम् ॥

दक्षे खड्गं च त्रिशूलं च बाणं चक्रं च मुदरम् ।

ततश्चण्डवतीं मावाह्यप्रणमेत्-

“या सृष्टिस्थितिसंहारगुणत्रयसमन्विता ।

या पराः शक्तयस्तस्यै चण्डवस्यै नमो नमः ॥” इति ।

सौम्यपत्रे षड्भुजाचण्डरूपाध्यानम्-

“षड्भुजां चण्डमथिनीं कपालं खेटकं धनुः ।

वामेन विभ्रती दक्षे खड्गं बाणं त्रिशूलकम् ॥”

आवाहनं पूजनं च कृत्वा प्रणमेत्-

“चण्डरूपात्मिके चण्डे चण्डनायकनायिके ।

सर्वसिद्धिप्रदे देवि नित्यं तुभ्यं नमो नमः ॥” इति ।

ईशानपत्रे चतुर्भुजाऽतिचण्डाध्यानम्-

“चण्डाऽसुरस्य मथिनीं कृष्णवर्णां चतुर्भुजाम् ।

चापं कपालं वामे वै दक्षिणे शूलसायके ॥”

अतिचण्डिकामावाह्यं संपूज्य प्रणमेत्-

“वालार्कारुणनेत्रा या सर्वदा भक्तवत्सला ।

चण्डाऽसुरस्यं मथिनीं वरदा त्वतिचण्डिका ॥” इति ।

येषां कुले कुम्भस्थापनं बलिदानादि नास्ति तैस्तन्न कार्यम् ।

दुर्गा प्रतिमा महिषघ्नीत्यादि प्रार्थना प्रतिमाया अभावे प्रकारश्चाग्रे बोध्यः ।

ततः कुमारीपूजा । तदुक्तं हेमाद्रौ स्कान्दे—

*“एकैकां पूजयेत्कन्यामेकवृद्ध्या तथैव च ।

द्विगुणं त्रिगुणं वाऽपि प्रत्येकं नवकं तु वा ॥”

तथा—

“नवभिर्लभते भूमिमैश्वर्यं द्विगुणेन तु ।

एकवृद्ध्या लभेत्क्षेममेकैकेन श्रियं लभेत् ॥

एकवर्षा तु या कन्या पूजार्थं तां विवर्जयेत् ।

गन्धपुष्पफलादीनां प्रीतिस्तस्या न विद्यते ॥”

तेन*द्विवर्षामारभ्य दशवर्षपर्यन्ता एव पूज्या न
त्वन्याः । तासां च क्रमेण—कुमारिका, त्रिमूर्तिः, क-
ल्याणी, रोहिणी, काली, चण्डिका, शाम्भवी, दुर्गा, सु-
भद्रा इति नामभिः पूजा कार्या । आसां च प्रत्येकं पूजा-
मन्त्राः फलविशेषाश्च तत्रैव ज्ञेयाः ।

*एकैकामिति पञ्च पक्षाः । देव्युपासकस्तु शुक्लाष्टम्यादाव-
पि कुमारीं भोजयेत् ।

“शुक्लाष्टमीचतुर्दश्योर्नवम्यां च विशेषतः ।

कृष्णपक्षे विशेषेण भोजयेत्तु कुमारिकाम् ॥”

इति देवीपुराणात् । *द्विवर्षामिति ।

“द्विवर्षकन्यामारभ्य दशवर्षावधिक्रमात् ।

कुमारिकां द्विवर्षां च त्रिवर्षां च त्रिमूर्तिनी ॥

चतुर्वर्षा तु कल्याणी पञ्चवर्षा तु रोहिणी ।

षड्वर्षा तु भवेत्काली सप्तवर्षा तु चण्डिका ॥

अष्टवर्षा शाम्भवी तु (१)कन्या तु नवभिः स्मृता ।

दशवर्षा सुभद्रेति नामभिः परिकीर्तिता ॥”

(१)यद्यप्यत्र सर्वेष्वष्टादर्शपुस्तकेषु ‘कन्या’ इत्येव पाठो दृश्यते तथा-
ऽपि मूले, पूजामन्त्रेषु चात्र दुर्गाया एव दर्शनात् ‘दुर्गा’ तु नवभिः
स्मृता’ इत्येव पाठोऽपेक्ष्यते इति बोध्यम् ।

“जगत्पृज्ये जगद्वन्द्ये सर्वशक्तिस्वरूपिणि ।

पूजां गृहाण कौमारि जगन्मातर्नमोऽस्तु ते ॥”

इति कुमार्याः पूजामन्त्रः ।

“त्रिपुरां त्रिपुराधारां ज्ञानमार्गस्वरूपिणीम् ।

त्रैलोक्यवन्दितां देवीं त्रिमूर्तिं पूजयाम्यहम् ॥”

इति (१)त्रिमूर्त्याः ।

“कालातीतां कालमूर्तिं करुणाहृदयां शिवाय ।

कल्याणजननीं नित्यं कल्याणीं पूजयाम्यहम् ॥”

इति कल्याण्याः ।

“अणिमादिगुणाधारामकाराद्यसरात्मिकाम् ।

अनन्तशक्तिकां लक्ष्मीं रोहिणीं पूजयाम्यहम् ॥”

इति रोहिण्याः ।

“कामचारीं कालरात्रिं कालचक्रस्वरूपिणीम् ।

कामदां करुणाधारां कालीं संपूजयाम्यहम् ॥”

इति काल्याः ।

“चण्डवीरां चण्डमायां चण्डमुण्डप्रभञ्जनीम् ।

पूजयामि सदा देवीं चण्डिकां चण्डविक्रमाम् ॥”

इति चण्डिकायाः ।

“सदानन्दकरीं शान्तां सर्वदेवनगस्कृताम् ।

सर्वभूतात्मिकां लक्ष्मीं शाम्भवीं पूजयाम्यहम् ॥”

इति शाम्भव्याः ।

“दुर्गमे दुस्तरे कार्ये भवदुःखविनाशिनीम् ।

पूजयामि सदा भक्त्या दुर्गां दुर्गार्तिनाशिनीम् ॥”

इति दुर्गायाः ।

“सुन्दरीं स्वर्णवर्णाभां सर्वसौभाग्यदायिनीम् ।

सुभद्रजन्नीं देवीं सुभद्रां पूजयाम्यहम् ॥”

इति सुभद्रायाः । अथ पूजाफलानि ।

“आयुष्यवलवृद्ध्यर्थं कुमारीं पूजयेन्नरः ।
 आयुष्कामस्त्रिमूर्तिन्तु त्रिवर्गस्य फलाप्तये ॥
 अपमृत्युव्याधिपीडादुःखानामपनुत्तये ।
 सौख्यधान्यधनारोग्यपुत्रपौत्रादिवृद्धये ॥
 कल्याणीं पूजयेद्दीमान्नित्यं कल्याणसिद्धये ।
 आरोग्यसुखकामी च जयकामी तथैव च ॥
 यशःकामी नरो नित्यं रोहिणीं परिपूजयेत् ।
 विद्यार्थी विजयार्थी च राज्यार्थी च विशेषतः ॥
 शत्रूणां च विनाशार्थी कालिकां पूजयेन्नरः ।
 ऐश्वर्यशुभकामी च स्वर्गकामी च यो नरः ॥
 संग्रामे जयकामी च चण्डिकां परिपूजयेत् ।
 दुःखदारिद्र्यनाशाय नृपसंमोहनाय च ॥
 महापापविनाशाय शाम्भवीं च प्रपूजयेत् ।
 सर्वोत्कटानां शत्रूणामुग्रसाधनकर्मणि ॥
 दुर्गा दुर्गार्तिनाशाय पूजयेद्यत्नतो बुधः ।
 सौभाग्यधनधान्यादिवाञ्छितार्थफलाप्तये ॥
 सुभद्रां पूजयेन्मर्त्यो दासादीनां विवृद्धये ॥” इति ।

अलाभे तु देवीपुराणे—

“तावत्संपूजयेत्कन्यां यावत्पुष्पं न दृश्यते ॥”

पूजाप्रकारो देवीपुराणे—ब्रह्मोवाच—

“न तथा तुष्यते शक्र होमदानजपेन तु ।

कुमारीभोजनेनात्र यथा देवी प्रसीदति ॥

(अत्र नवरात्रे)

प्रक्षाल्य पादौ सर्वासां कुमारीणां च वासव ।

*सामान्यतस्तु—

“मन्त्राक्षरमयीं लक्ष्मीं मातृणां रूपधारिणीम् ।
नवदुर्गात्मिकां साक्षात्कन्यामावाहयाम्यहम् ॥”

“एवमभ्यर्चनं कुर्यात्कुमारीणां प्रयत्नतः ।
कञ्चुकैश्चैव षष्ठैश्च गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ॥
नानाविधैर्भक्ष्यभोज्यैर्भोजयत्पायसादिभिः ॥”

तथा—

“*ग्रन्थिस्फुटितशीर्ष्णाङ्गीं रक्तपूषत्रणाङ्किताम् ।

मुलिमे भूतले रम्ये तत्र चासनसंस्थिताः ॥
पूजयेद्गन्धपुष्पैश्च स्रग्भिश्चापि मनोरमैः ।
पूजयित्वा विधानेन भोजनं तासु दापयेत् ॥
खण्डलद्दुग्दं सर्पिर्दधि क्षीरं समाक्षिकम् ।
तासां देयं कुमारीणां शनैर्भुञ्जापयेत्तु ताः ॥
पानीयं याचितं देयमन्नं वा याचितं शुभम् ।
तास्तृप्तास्तु यदा सर्वास्ततस्त्वाचमनं ददेत् ॥
आचम्य चाक्षतान् दत्त्वा त्रया क्षन्तव्यमित्युत ।
दातुः शिरसि दातव्याः कन्यकाभिरयाक्षताः ॥
तेनापि प्राणिपातस्तु कर्तव्यो भक्तिपूर्वकः ।
अनेन विधिना शक्र देवी क्षिप्तं प्रसीदति ॥” इति ।

*सामान्यतः सर्वासामेक एव मन्त्र इत्यर्थः ।

“प्रातःकाले विशेषेण कृताभ्यङ्गो विशेषतः ।

आवाहयेत्ततः कन्यां मन्त्रेणानेन भार्गव ॥”

इति वचनात् । अयं च विशेषमन्त्रैर्व्यवस्थितः । *ग्रन्थयः
कूर्पराद्याः ।

“हीनाधिकाङ्गीं कुप्रीं च विनाशिकुलसम्भवाम् ।

इति पूर्वार्द्धे । विनाशि सन्ततिशून्यम् । ‘कुष्ठादिविकारां कु-

जात्यन्धां केकरां कार्णीं कुरूपां *तनुरोमशाम् ॥
संत्यजेद्रोगिणीं कन्यां दासीगर्भसमुद्भवाम् ॥”

तथा—

‘ब्राह्मणीं सर्वकार्येषु जगार्थे नृपवंशजाम् ।
लाभार्थे वैश्यवंशोत्थां सुतार्थे शूद्रवंशजाम् ॥
दारुणे चान्त्यजातानां पूजयोद्धिधिना नरः ॥’ इति ॥

अत्र वेदपारायणमप्युक्तं रुद्रयामले—

“एवं चतुर्वेदविदो विप्रान्सर्वान् प्रसादयेत् ।
तेषां च वरणं कार्यं वेदपारायणाद्य वै ॥” इति ।

तथा—

*एकोत्तराभिवृद्ध्या तु नवमी यावदेव हि ।

कुलां तथा’ इति पाठान्तरम् । *तनुरोमशामिति कर्मधारयः ।

*एकोत्तरेति । प्रदोषे विशेषतः पूजानन्तरं रात्रौ चण्डीपा-
ठः, तदसम्भवे मातर्गीतवादित्रनिर्घोषैः पूजाऽनन्तरं कार्यः । ज-
पो जापश्च नारायणादीन्मस्कृत्य कार्यः ।

“नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥”

इति भविष्यात् । जयश्च—

“अष्टादशपुराणानि रामस्य चरितं तथा ।

विष्णुधर्मादिशास्त्राणि शिवधर्माश्च भारत ॥

कार्णश्च पञ्चमो वेदो यन्महाभारतं स्मृतम् ।

शैवधर्माश्च राजेन्द्र मानवोक्ता महीपते ॥

जयेति नाम चैतेषां प्रवदन्ति मनीषिणः ॥”

इति भविष्ये विवृतः । देवीगृहेऽहोरात्रं दीपाश्च ज्वालनीयाः ।

पाठकोऽपि ब्राह्मण एव कार्यः ।

“ब्राह्मणं वाचकं विद्यान्नान्यवर्णजमादरात् ।

चण्डीपाठं जपेच्चैव जापयेद्वा विधानतः ॥

तिथितत्त्वे धाराहीतन्त्रे—

‘प्रणवं चादितो जप्त्वा स्तोत्रं वा संहितां पठेत् ।

अन्ते च प्रणवं दद्यादित्युवाचादिप्ररुषः ॥

आधारे स्थापयित्वा तु पुस्तकं प्रजपेत्सुधीः ।

इस्तसंस्थापनादेव यस्माद्वै विफलं भवेत् ॥

श्रुत्वाऽन्यवर्णजाद्राजन् वाचकान्नरकं व्रजेत् ॥”

इति भविष्यात् । एवम्—

“अध्यायं प्राप्य विरमेन्न तु मध्ये कदाचन ।

कृते मध्ये विरामे तु अध्यायादि पठेत् पुनः ॥”

इति द्रष्टव्यम् । कामपाठफलं च देवीपुराणे—

“चण्डीपाठफलं देवि शृणुष्व गदतो मम ।

एकावृत्तादिपाठानां यथावत्कथयामि ते ॥

संकल्पपूर्वं संपूज्य न्यस्याङ्गेषु मनून् सकृत् ।

पाठात्त्वलिप्रदानाच्च सिद्धिमाप्नोति मानवः ॥

उपसर्गोपशान्त्यर्थं त्रिरावृत्तं पठेन्नरः ।

ग्रहोपशान्तौ कर्तव्यं पञ्चावृत्तं वरानने ॥

महाभये समुत्पन्ने सप्तावृत्तं समुन्नयेत् ।

नवावृत्ताद्भवेच्छान्तिर्वाजपेयफलं लभेत् ॥

राजवश्याय भूत्यै च रुद्रावृत्तमुदीरयेत् ।

अर्कावृत्ते कामासिद्धिर्वैरहानिश्च जायते ॥

मन्वावृत्ताद्रिषुर्वैश्यस्तथा स्त्री वश्यतापियात् ।

सौख्यं पञ्चदशावृत्ताच्छ्रियमाप्नोति मानवः ॥

कलावृत्त्या पुत्रपौत्रधनधान्यागमं विदुः ।

राज्ञां भीतिविमोक्षाय वैरस्योच्चाटनाय च ॥

कुर्यात्सप्तदशावृत्तं तथाऽष्टादशकं म्रिये ।

स्वयं च लिखितं यच्च*शूद्रेण लिखितं भवेत् ।

*अब्राह्मणेन लिखितं तच्चापि विफलं भवेत् ॥

अविच्छन्दादिकं न्यस्य पठेत्स्तोत्रं विचक्षणः ।

स्तोत्रे न दृश्यते यत्र प्रणवं तत्र विन्यसेत् ॥

सर्वत्र पाठो विज्ञेयस्त्वन्यथा विफलं भवेत् ॥

एवं नवमीपर्यन्तं प्रत्यहं कुर्यात् । अत्र विशेषो हेमाद्रौ-
देवीपुराणे—

‘यदाद्ये दिवसे कुर्याच्चण्डिकापूजनादिकम् ।

महारणविमोक्षाय विंशवर्तं पठेत्सुधीः ॥

पञ्चविंशवर्तनात्तु भवेद्बन्धविमोक्षणम् ॥

संकटे सप्तनुमास्ते दुश्चिकित्सामये तथा ॥

जातिध्वंसे कुलोच्छेद आयुषो नाश आगते ।

बैरिद्वन्द्वौ व्याधिद्वन्द्वौ धननाशे तथा क्षये ॥

तथैव त्रिविधोत्पाते तथा चैवातिपातके ।

कुर्याद् यत्नाच्छतावृत्तं ततः संपद्यते शुभम् ॥

श्रेयो वृद्धिः शतावृत्ताद्राज्यवृद्धिस्तथा परा ।

मनसा चिन्तितं देवि सिद्ध्येदष्टोत्तराच्छतात् ॥

शताश्वमेधयज्ञानां फलमाप्नोति सुव्रते ।

सहस्रावर्तनाल्लक्ष्मीरावृणोति स्वयं स्थिरा ॥

भुक्त्वा मनोरथान्कामान् नरो मोक्षमवाप्नुयात् ।

यथाऽश्वमेधः क्रतूनां देवानां च यथा हरिः ॥

स्तनानामपि सर्वेषां तथा सप्तशतीस्तवः ।

अथवा बहुनोक्तेन किमेतेन वरानने ॥

चण्ड्याः शतावृत्तिपाठात्सर्वाः सिद्ध्यन्ति सिद्धयः ॥” इति ।

*शूद्रेणोति । ‘कृतिना’ इति वा पाठः । कारुणा लेखोपजी-
विनेति यावत् । *अब्राह्मणेनेति । तदनुपजीव्यर्थकं भवेदिति ।

द्विगुणं तद् द्वितीयेऽहि त्रिगुणं तत् परेऽहनि ॥

नवमीतिथिपर्यन्तं वृद्ध्या पूजाजपादिकम् ॥' इति ।

एतेन नवरात्रे पूजैव प्रधानमुपवासादि त्वङ्गमिति गम्यते । तिथिहासे तु तिथिद्वयनिमित्तं पूजादि *महालयश्चाद्वयदेकदिने *आवृत्त्या कार्यम् । वृद्धौ *तद्वदेवावृत्तिः । ततो नवरात्रोपवासादिसंकल्पं कुर्यात् । स्वस्याशक्तावन्येन वा पूजादि कारयेत् ।

‘स्वयं वाऽप्यन्यतो वाऽपि पूजयेत्पूजयति वा ।’

इति तरङ्गिण्यां देवीपुराणात् । इदं च देवीपूजनं शुक्रास्तादावपि कार्यम् । तदुक्तं धर्मप्रदीपे—

‘नष्टे शुके तथा जीवे सिंहस्थे च बृहस्पतौ ।

कार्या चैव स्वदेव्यर्चा*प्रत्यब्दं कुलधर्मतः ॥’ इति ।

मलमासे तु वचनाभावात् भवति ॥

अत्र साश्वस्याश्वपूजनमुक्तं मदनरत्ने देवीपुराणे—

‘आश्वयुक्शुक्लप्रतिपत्स्वातीयोगे शुभे दिने ।

पूर्वमुच्चैःश्रवा नाम प्रथमं श्रियमावहत् ॥

तस्मात्साश्वैर्नरैस्तत्र पूज्योऽसौ श्रद्धया सह ।

पूजनीयाश्च तुरगा नवमी यावदेव हि ॥

“शुद्धेनानन्यचित्तेन पठितव्यं प्रयत्नतः ।

न कार्यासक्तमनसा कार्यं स्तोत्रस्य वाचनम् ॥” इति ।

*महालयेति । एकस्मिन्दिने*आवृत्त्या एकेन अनुष्ठानेन, तन्त्रेणेति यावत् । तथा च महालये यथा तन्त्रं तथा देवीपूजायामपीत्यर्थः । *तद्वत् महालयवत् । *प्रत्यब्दमिति आरम्भनिषेधार्थम् ।

“असंगते गुरौ शुके सिंहस्थे वसुधाधिपे ।

देवीपूजनमुद्दिष्टं स्थविरे बालके तथा ॥

*शान्तिः स्वस्त्ययनं कार्यं तदा तेषां दिने दिने ।

धान्यं भल्लातकं कुष्ठं वचा सिद्धार्थकास्तथा ॥

पञ्चवर्णेन सूत्रेण ग्रन्थि तेषां तु बन्धयेत् ।

*वायव्यैर्वारुणैः सौरैः शाक्तैर्मन्त्रैः सर्वैष्णवैः ॥

वैश्वदेवैस्तथाग्नेयैर्होमः कार्यो दिने दिने ॥

कल्पतरौ त्वेतदग्रेऽन्यदपि—

‘ज्येष्ठायोगे पुरा तत्र गजाश्चाष्टौ महाबलाः ।

पृथिवीमावंहन्पूर्वं सशैलवनकाननाम् ॥

कुमुदैरावतौ पद्मः पुष्पदन्तोऽथ वामनः ।

सुप्रतीकोऽञ्जनो नीलस्तस्मात्तांस्तत्र पूजयेत् ॥

शाक्रादृक्षात्समारभ्य नवम्यन्तं च पूर्ववत् ॥’

• अश्ववद्धोमादीत्यर्थः ॥

अथ प्रतिपदादिषु विशेषोदुर्गाभक्तिरङ्गिण्यां भविष्ये—

‘केशसंस्कारद्रव्याणि प्रदद्यात् प्रतिपदिने ।

*पक्वतैलं द्वितीयायां केशसंघमहेतवे ॥

(पट्टदोरमिति गौडपाठः ।)

दर्पणं च तृतीयायां सिन्दूरालक्तकं तथा ।

आद्यारम्भे विरामः स्याद् द्वितीयादौ न चिन्तयेत् ।

मलमासे न कर्तव्यं नवदुर्गोत्सवव्रतम् ॥”

इति देवीपुराणात् ।

*शान्तिः—अश्वशान्तिर्गजशान्तिश्च शान्तिमयूखादौ प्रसिद्धा । *वायव्यैरिति । वैदिकैर्नाममन्त्रैर्वाऽष्टोत्तरशतं होमः ।

*पक्वतैलमिति । ‘पट्टदोरम्’ इति वा पाठः । सिन्दूरं भाले, अलक्तकं पादयोः । दिवेति बोधने नवमीपूर्वाह्निकालः दिनद्वययोगे तु आर्द्रायोगः । उपवासोऽप्यस्यामुक्तः ।

“तस्मादियं महापुण्या नवमी पापनाशिनी ।

मधुपर्कं चतुर्थ्यां तु तिलकं नेत्रमण्डनम् ॥
 पञ्चम्यामङ्गरागं च शक्त्यालंकरणानि च ।
 षष्ठ्यां वित्त्वतरौ बोधं सायंसंध्यासु कारयेत् ॥
 सप्तम्यां प्रातरानीय गृहमध्ये प्रपूजयेत् ।
 उपोषणमथाष्टम्यामात्मशक्त्या च पूजनम् ॥
 नवम्यामुग्रचण्डाद्याः पूजां कुर्याद्भलिं तथा ।
 संपूज्य प्रेषणं कुर्याद्दशम्यां शावरोत्सवैः ॥
 अनेन विधिना यस्तु देवीं प्रीणयते नरः ।
 स्कन्दवत्पालयेद्देवीं तं पुत्रधनकीर्तिभिः ॥'

कृत्यतत्त्वार्णवे लैङ्गे—

‘कन्यायां कृष्णपक्षे तु पूजयित्वार्द्रभेऽपि वा ।
 नवम्यां बोधयेद्देवीं महाविभवविस्तरैः ॥
 शुक्लपक्षे चतुर्थ्यां तु देवीकेशविमोक्षणम् ।
 प्रातरेव तु पञ्चम्यां स्नापयेत्सुशुभैर्जलैः ॥
 षष्ठ्यां सायं प्रकुर्वीत वित्त्ववृक्षेऽधिवासनम् ।
 सप्तम्यां पत्रिकापूजा अष्टम्यां चाप्युपोषणम् ॥
 पूजा च जागरश्चैव नवम्यां विधिवद्भलिः ।
 विसर्जनं दशम्यां तु क्रीडाकौतुकमङ्गलैः ॥’

*‘अत्र नवम्यां बोधनासामर्थ्ये षष्ठ्यां बोधनमिति
 स्मार्ताः । फलभूमार्थिनः समुच्चय इत्यन्ये । नवम्यां मन्त्रः
 कालिकापुराणे—

*‘इषे मास्यसिते पक्षे नवम्यामार्द्रभे दिवा ।
 श्रीवृक्षे बोधयामि त्वां यावत्पूजां करोम्यहम् ॥’

उपोष्या तु प्रयत्नेन सततं सर्वपार्थिवैः ॥”

इति भाविष्यात् । बोधने पष्ठीनवमीविरोधादाह—*अत्रेति ।
 *इषे इति । पूर्णिमान्तमानेन । दानं पूजासमकल्पं बलिदाना-

अत्र स्त्रीव्रते विशेषः परिभाषायां ज्ञेयः ॥

अत्राशौचे विशेषो निर्णयामृते विश्वरूपनिबन्धे—

‘आश्विने शुक्लपक्षे तु प्रारब्धे नवरात्रके ।

शावाशौचे समुत्पन्ने क्रिया कार्या कथं बुधैः ॥

सूतके वर्तमाने च तत्रोत्पन्ने सदा बुधैः ।

देवीपूजा प्रकर्तव्या पशुयज्ञविधानतः ॥

सूतके पुजनं प्रोक्तं दानं चैव विशेषतः ।

देवीमुद्दिश्य कर्तव्यं तत्र दोषो न विद्यते ॥’ इति ।

कालादर्शं विष्णुरहस्येऽपि—

‘पूर्वसंकल्पितं यच्च व्रतं सुनियतव्रतैः ।

तत्कर्तव्यं नरैः शुद्धं *दानार्चनविवर्जितम् ॥’ इति ।

*गौडनिबन्धे तिथितत्त्वेऽप्युक्तम्—‘आश्विनकृष्ण-

नवम्यादि शुक्लप्रतिपदादि षष्ठ्यादि सप्तम्यादि चैकं

कर्म । अतश्च मध्ये आशौचपातेऽपि न दोषः, *‘संकल्-

पो व्रतसत्रयोः’ इति विष्णुक्तेः इति । *आरब्धं स्वयमेव

कार्यम्, अनारब्धं त्वन्येन कारयेदिति दिवोदासः । र-

जस्वला त्वन्येन कारयेत् । सूतकादिवक्षिशेषवचनाभा-

घङ्गमाधिकृत्याह—*दानार्चनेति । नन्वस्तु प्रधानयोरप्यर्चनदान-

योर्निषेध इत्यत्राह—*गौडेति । *संकल्प इति । एतच्चाशौचेन

संकल्पसागो मा प्रसाङ्गीत् इत्येवमर्थम् । आशौचं निमित्तीकृत्यापूर्व-

संकल्पविधौ गौरवात् । ततश्च कर्तव्यत्वेन साङ्गप्रधानं प्राप्नुयात् ।

तत्र दानार्चनविवर्जितमित्यङ्गयोरेव दानार्चनयोर्निषेधो न तु प्रधा-

नयोस्तयोः । अन्यथा व्रतान्तरेऽङ्गयोरत्र तु प्रधानयोरिति वैरूप्याद्

अत्र प्रधानयोस्तयोर्निषेद्धमशक्यत्वाच्च । एवञ्च व्रतशब्देन प्रधानभूत-

पूजाबलिदानादिव्रतस्यापि ग्रह-इति भावः । वर्तमाने तत्रोत्पन्ने इ-

त्यनयोः फलमाह—*आरब्धमिति । पूर्वसंकल्पितत्वाविशेषणाच्च ।

६१६ सटीकनिर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे-

तु । स्त्रीणां च नवरात्रे ताम्बूलादिचर्वणं भवति । तदुक्तं व्रतहेमाद्रौ गारुडे—

‘गन्धालंकारताम्बूलपुष्पमालानुलेपनम् ।

उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम् ॥’ इति ।

एतत्समर्तृकोपवासविषयम् । अन्यश्चात्र विशेषः परिभाषायामुक्तः ।

आश्विनशुक्लपञ्चम्यामुपाङ्गललिताव्रतं महाराष्ट्रेषु प्रसिद्धम् । तत्र यद्यपि कथायां कालविशेषो नोक्तस्तथापि—

‘रात्रौ जागरणं कुर्याद्भीतिवादित्रनिःस्वनैः ।’

इति रात्रौ जागरोक्तेः शक्तिपूजाया रात्रौ *प्राशस्त्याच्च रात्रिष्वापिनी ग्राह्येति केचित् । वस्तुतस्तु वचनं विना रात्रिपूजायां मानाभावाज्जागरस्य चा*ङ्गत्वाद्युक्तमवाक्यात्

‘भुक्त्वाजागरणे नक्ते चन्द्राद्यर्घ्यव्रते तथा ।

ताराव्रतेषु सर्वेषु रात्रियोगो विशिष्यते ॥’

इति कालहेमाद्रौ वचनाच्च पूर्वविद्धा ग्राह्या । रात्रिशब्दः पूर्वविद्धावचन इति हेमाद्रिः । अस्य च भुक्त्वाजागरणरूपत्वादिति साधु प्रतीतिः । भुक्त्वा जागरणं यत्रेत्येकं पदम्, तस्मिन्व्रते इत्यर्थः । अन्यथा भुक्त्वेत्यसंगतः । दिवोदासीयेष्वेवम् ।

आश्विनशुक्लपक्षे मूलनक्षत्रे पुस्तकेषु सरस्वतीस्थापनम् । यथोक्तं निर्णयामृतने देवीपुराणे—

‘मूलेषु स्थापनं देव्याः पूर्वाषाढासु पूजनम् ।

उत्तरासु बलिं दद्याच्छ्रवणेन विसर्जयेत् ॥’ इति ।

*प्राशस्त्यादिति । निशि भ्रमन्तीत्युक्तेः । *अङ्गत्वादिति । न च—

रुद्रयामलेऽपि—

‘मूलश्रक्षे सुराधीश पूजनीया सरस्वती ।

पूजयेत्प्रत्यहं देव यावद्वैष्णवमृक्षकम् ॥

नाध्यापयेन्न च लिखेन्नाधीधीत कदाचन ।

पुस्तके स्थापिते देव विद्याकामो द्विजोत्तमः ॥’

(१)(संग्रहे—

‘आश्विनस्य सिते पक्षे मेधाकामः सरस्वतीम् ।

मूलेनावाहयेद्देवीं श्रवणं विसर्जयेत् ॥’)

मूलस्याद्यपादे आवाहनमिति शिष्टाः । श्रवणाद्य-
पादे च विसर्जयेत् ।

‘आदिभागो निशायां तु श्रवणस्य यदा भवेत् ।

संप्रेषणं तदा देव्या दशम्यां च महोत्सवः ॥’

इति चिन्तामणौ ब्रह्माण्डपुराणात् ॥

अथ षष्ठी । गौडनिबन्धे देवीपुराणे—

‘व्रतस्यास्य फलं प्रोक्तं जागरे मुनिसत्तम’ ।

इति जागरस्य फलसम्बन्धात् प्रधानमिति वाच्यम् । करणपि-
धानं प्रकृतम्—

‘तत्पूजयन्निजगृहे परां वृद्धिमवाप्स्यति ।’

इति फलसम्बन्धात् पूजैव प्रधानं “धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः”
(पा० सू० ३-४-१) इति पाणिनिस्मरणात्, जागरस्तु वा-
यनदानादिवदङ्गम् । फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमिति न्यायात् व्र-
तस्यास्येति तु जागरभिन्नत्वेन प्रतीतेस्तस्यैव जागरे सति फलसम्ब-
न्धबोधकं न तु जागरप्राधान्यबोधकमिति भावः । वस्तुतस्तु भुक्त्वा-
जागरणवाक्यं तत्प्रधानकव्रतपरम् । अङ्गानुरोधेन निर्णयस्याप्राप्ति-
त्वात् । तस्मादिह मध्याह्नव्याप्त्यैव निर्णयः । पूजाव्रतोऽप्युक्तः ।

(१) कंसान्तर्गतो ग्रन्थ आदर्शपुस्तके नास्ति ।

दिनद्वये सत्त्वेऽसत्त्वे च युग्मवाक्यादिति । स्कान्दे-

“शुक्लपक्षस्य पञ्चम्यामिषे मासि चरेद्व्रतम् ।

गर्जितं सन्ध्योस्त्याज्यं दिनवृद्धौ क्षये तथा ॥

निर्वर्त्यावश्यकं कर्म शुची रागविवर्जितः ।

चत्वारिंशत्तथा चाष्टौ कल्पितानि विधानतः ॥

दन्तकाष्ठान्युपादाय तडागं वा नदीं व्रजेत् ।

दन्तधावनपूर्वाणि मज्जनानि समाचरेत् ॥

“आयुर्वलं यशो वर्चः प्रजापशुवसूनि च ।

ब्रह्म प्रज्ञां च मेधां च त्वं नो धेहि वनस्पते ॥

मुखदुर्गन्धिनाशाय दन्तानां च विशुद्धये ।

ष्ठीवनाय च गोत्राणां कुर्वेऽहं दन्तधावनम् ॥”

[इति]मन्त्रः ।

ततो यथाविधि स्नात्वा शुक्लवासा गृहं व्रजेत् ।

शुचौ देशे मण्डपिकां कृत्वा चातिमनोहराम् ॥

सौवर्णीं प्रतिमां कृत्वा स्थापितां तत्र पूजयेत् ।

(प्रतिमा च पिधानकं, सौवर्णीत्युपलक्षणम् ।)

अथ दूर्वाङ्कुरान्साग्रांश्चत्वारिंशत्तथाष्टभिः ।

अधिकान्हस्त आदाय मन्त्रमेतं जपेद्बुधः ॥

‘बहुप्ररोहा सततममृता हरितालिका ।

यथेऽयं ललिते मातस्तथा मे स्युर्मनोरथाः ॥’

(दूर्वापूजामन्त्रः ।)

इत्युक्त्वा पूजयेद्देवीमेवमेवंविधां सुधीः ।

चत्वारिंशतिकृत्वस्तु अष्टकृत्वः समाचरेत् ॥”

एवं विधां पूजामष्टाचत्वारिंशद्वारं समाचरेदित्यर्थः । एकैकावृत्ताव-
ष्टचत्वारिंशद्दूर्वा विज्ञायन्ते ।

“ततो वाणकमादाय विंशत्या वटकादिकम्” ।

वटकोदुम्बरादिकमिति वा । पठ्यमानेन मन्त्रेण आचार्याय नि-

*‘ज्येष्ठानक्षत्रयुक्तायां षष्ठ्यां बिस्वाभिमन्त्रणम् ।
सप्तम्यां सूलयुक्तायां पत्रिकायाः प्रवेशनम् ॥
पूर्वाषाढायुताष्टम्यां पूजाहोमाद्युपोषणम् ।
उत्तरेण नवम्यां तु बलिभिः पूजयेच्छिवाम् ॥
श्रवणेन दशम्यां तु प्रणिपत्य विसर्जयेत् ।’

कालिकापुराणे—

*बोधयेद्विल्वशाखायां षष्ठ्यां देवीं फलेषु च ।
वेदयेत् । तत्र मन्त्रः—

“पक्वान्नं फलसंयुक्तं सघृतं दक्षिणान्वितम् ।

द्विजवर्याय दास्यामि व्रतसंपूर्तिहेतवे ॥”

अथवा—

“उपाङ्गललिते देवि व्रतसंपूर्तिहेतवे ।

वाणकं द्विजवर्याय सहिरण्यं ददाम्यहम् ॥”

“ततः कथां समाकर्ण्य वाणकान्नस्य संख्यया ।

स्वयमग्रात्तदेवान्नं वाग्यतस्सह वान्धवैः ॥”

तदेवान्नमित्यत्रान्तरपरिसंख्या न च त्रैदोष्यमेवकारेणाऽन्यनिवृ-
त्तेरुक्तत्वात् । “अत्र होवावपान्ति” इतिवत् । सप्तम्यां विल्वशाखा-
पूजा कार्या ।

“आश्विनस्य सिते पक्षे सुमुहूर्त्तेन सप्तमी ।

तस्यां च पत्रिकापूजा कर्त्तव्या नरनायकैः ॥

प्रशस्तां सफलां विल्वशाखामारुह्य पूजयेत् ॥”

इति वचनात् । तत्र बोधनकालः कृष्णनवमी तदुत्तरषष्ठी वा, तत्र
षष्ठीप्रभृति पत्रिकापूजाविधानं प्रपञ्चयति—*ज्येष्ठेति । तिथि-
नक्षत्रयोगलाभार्थमाश्विनकृष्णनवम्यादिशुक्लप्रतिपदादिपक्षौ निरू-
पितौ, तत्राशक्तस्य षष्ठ्यादिपक्षाविधिमाह—*बोधयोदिति । पू-
र्वकल्पयोरपि षष्ठ्यां बोधनं पूर्वमेवोक्तम् । एतत्कल्पे त्वत्र कर्मार-

सप्तम्यां विल्वशाखां तामाहृत्य प्रतिपूजयेत् ॥

पुनः पूजां तथाष्टम्यां विशेषेण समाचरेत् ।

जागरं च स्वयं कुर्याद्दालिदानं महानिशि ॥

प्रभृत्यलिदानं तु नवम्यां विधिवच्चरेत् ।

विसर्जनं दशम्यां तु कुर्याद्वै शावरोत्सवैः ॥

धूलिकर्दमनिक्षेपैः क्रीडाकौतुकमङ्गलैः ॥'

अत्र सर्वत्र तिथिनक्षत्रयोगादरो मुख्यः कल्पः । त-
दभावे तु तिथिरेव ग्राह्या ।

'तिथिः शरीरं देवस्य तिथौ नक्षत्रमाश्रितम् ।

तस्मात्तिथिं प्रशंसन्ति नक्षत्रं न तिथिं विना ॥'

इति विद्यागतिलिखितवचनात् ।

'तिथिनक्षत्रयोर्योगे द्वयोरेवानुपालनम् ।

योगाभावे तिथिर्ग्राह्या देव्याः पूजनकर्मणि ॥'

इति तत्रैव देवलोक्तेश्च ।

अत्र च*पत्रीप्रवेशात्पूर्वद्युः सायंकाले षष्ठ्यभावे
पूर्वदिनेऽधिवासनं कार्यम् । *सायंकालेऽत्यन्तासवे त्व-
धिवासनलोपः ।

म्भ इति भेदः ।

*पत्रीप्रवेशात् औदायिकसप्तमीप्रातःकालरूपतत्कालत्वात् ।

अत्रारुचिं दर्शयन्नेवाह-***सायमिति ।** अयमर्थः—यद्यपि

'षष्ठ्यां विल्वतरोर्वधिं सायंसन्ध्यासु कारयेत् ।'

इति वाक्यात् षष्ठी सायंसन्ध्याव्यापिनी पूर्वा परा वा प्रामो-
ति तथाप्यामन्त्रणं पत्रीप्रवेशाऽव्यवहिते पूर्वादिने कार्यम् ।

"पत्रीप्रवेशात्पूर्वद्युः सायाह्ने विल्ववासिनीम् ।

चण्डीमामन्त्रयेद्विद्वान्नात्र षष्ठी पुरस्क्रिया ॥'

इति वाक्यात् ।

‘षष्ठ्यां सायं प्रकुर्वीत बिल्ववृक्षेऽधिवासनम् ।’
इति पूर्ववचनादिति कल्पतरुः । सायंश्रुतिः फलाति-
शयमात्रार्था न तु कर्मलोप इत्याचार्यचूडामणिः । अत्र
क्रमः—बिल्वसमीपं गत्वा*देवीं बिल्वं च संपूज्य प्रार्थ-
येत् । तत्र मन्त्रः—

‘रावणस्य वधार्थाय रामस्यानुग्रहाय च ।

अकाले ब्रह्मणा बोधो देव्यास्त्वयि कृतः पुरा ॥

*अहमप्याश्रितः षष्ठ्यां सायाह्ने बोधयाम्यतः ।

*श्रीशैलशिखरे जातः श्रीफलः श्रीनिकेतनः॥

नेतव्योऽसि समागच्छ पूज्यो दुर्गास्वरूपतः ॥’ इति ।

“ज्येष्ठा वाप्यथवा षष्ठी सायंकाले न चेद्भवेत् ।

सायमेव तथापि स्याद्बिल्वशाखाभिगन्त्रणम् ॥

पूर्वा षष्ठीं सनक्षत्रां सायं प्राप्तःमपि त्यजेत् ।

यदा तु पत्रिकापूजा परेद्युर्न भविष्यति ॥

सन्निकृष्टं तु यत्पूर्वं पत्रिकादिवसस्य तु ।

तद्दिने वरणं कृत्वा परशाखांपूजयेत् ॥”

इति मत्स्यसूक्तादिति । *देवीं बिल्वं चेति । आर्थक्र-
मानुरोधाच्छाब्दक्रमत्यागः । तथा च—‘बिल्ववृक्षाय नमः’ इति
बिल्वतरुं संपूज्य बिल्ववृक्षं ‘जयन्ती’ इत्यादि ‘दुर्गे इहागच्छ’ इत्यादि
च दुर्गामावाह्य पूजयित्वा गीतवाद्यपुरःसरं देवीं बोधयेदित्यर्थः ।

*अहमपीति । नवमीबोधनपक्षे—

“इवे मास्यसिते पक्षे नवम्यामर्द्रयोगतः ।

श्रीवृक्षे बोधयामि त्वां यातपूजां करोम्यहम् ॥”

इति मन्त्रः स्मर्तव्यः । *श्रीशैलेति ।

“मेरुः+दरकैलासमिवच्छिखरे गिरौ ।

जातः श्रीफलवृक्ष त्वमम्बिकायाः सदाप्रियः ॥”

एवं देवीमधिवास्य परदिने निमान्त्रिताविल्वशाखापत्री-
प्रवेश*पूजां कुर्यात् । तदुक्तं हेमाद्रौ लैङ्गे-

*‘मूलाभावे तु सप्तम्यां केवलायां प्रवेशयेत् ।

युग्माभ्यां नवविल्वस्य फलाभ्यां शाखिकां तथा॥’

*तथैव प्रतिमां देव्याः*स्नात्वाभ्युक्ष्य प्रवेशयेत् ।’

अत्र चोपवासपूजादावौदयिकी सप्तमी ग्राह्या, न तु
युग्मवाक्यात्पूर्वा ।

‘युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्वतीप्रिया ।

रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता ॥’

इति कृत्यतत्त्वार्णवोदाहृतवचनात्

*‘भगवत्याः प्रवेशादिविसर्गान्ताश्च याः क्रियाः ।

तिथाबुदयगामिन्यां सर्वास्ताः कारयेद्बुधः ॥’

इति तिथितत्त्वे नन्दिकेश्वरपुराणाच्च । दुर्गाभक्तिनरङ्गि-
ण्यामप्येवम् । तत्रापि घटिकातो न्यूनत्वे परा कार्या ।

‘व्रतोपवासनियमे घटिकैकापि या भवेत् ।’

इत्यादि । *पूजां कुर्यादिति । तदुत्तरकृत्यं चाग्रे पूर्वनिमान्त्रि-
ताविल्वसमीपं गत्वेत्यादि वक्ष्यति ।

‘सप्तम्यां मूलयुक्तायां पत्रिकायाः प्रवेशनम् ।’

इत्युक्तम् । मूलासत्त्वेऽप्याह- *मूलाभावे त्विति । *तथैवे-
ति । केशसंस्कारद्रव्यादिदानप्रभृति पट्टीपूजान्तं वहिः कार्यमिति
लब्धं, तच्च पट्ट्यागारम्भपक्षे तस्यामेव समुच्चयेन भवति । *स्ना-
त्वेति प्रवेशकानां स्नानादिनित्यकृत्यलाभार्थम् । पत्रिकाप्र-
वेशे देवीप्रवेशो युज्यते । *भगवत्या इति । आद्यन्तपदाभ्यां प-
त्रिकापूजायां सप्तम्यादितिथित्रयमुत्तरोत्तरतिथिवदौदयिकं ग्राह्यमि-
ति लभ्यते । प्रातःकालीनमिति धिवेचने गौरीवृत्तीयावदौदयिकीति

इति देवलोक्तैरिति गौडाः । *दाक्षिणात्यास्तु पूर्ववचन-
मदृष्ट्वा युग्मवाक्यात्पूर्वां कुर्वन्ति । पत्रिकापूजा च *पू-
र्वाह्णे एव कार्या न तु मूलानुरोधान्मध्याह्नादाविति कृ-
त्यतत्त्वारणवे उक्तम् । पत्रिकास्तु—

‘रम्भा कवी हरिद्रा च जयन्ती विल्वदाडिमौ ।

अशोको मानवृक्षश्च धान्यादिनवपत्रिकाः ॥’

इति तत्रैवोक्ताः ।

अस्यामेव सप्तम्यां देवीत्रिरात्रमुक्तं हेमाद्रौ । प्रतिपदा-
दिनवतिथिषु उपवासकरणासामर्थ्ये सप्तम्यादिदिनत्रये
वा कुर्यात् । तदाह धौम्यः—

आश्विने मासि शुक्ले तु कर्तव्यं नवरात्रकम् ।

प्रतिपदादिक्रमेणैव यावच्च नवमी भवेत् ॥

त्रिरात्रं वाऽपि कर्तव्यं सप्तम्यादि यथाक्रमम् ॥’

अत एव हेमाद्रौ देवीपुराणे मङ्गलाव्रते—

‘आश्विने वाथवा माघे चैत्रे वा श्रावणेऽपि वा ।

कृष्णाष्टम्यादि कर्तव्यं व्रतं शुक्लावधिं हरेः ॥

यावच्छुक्लाष्टमी शक्र उपोष्या तु विधानतः ।

दानं होमो जपः पूजा कन्या भोज्यास्तथान्वहम् ॥

केचित् । *दाक्षिणात्यास्तिवति । अरुचिः स्पष्टैव । ‘पूर्वाह्णे
पूजयेच्छिवाम्’ इत्युक्तेः । *पूर्वाह्णे एवेति । तदुक्तम्—

“पूर्वाह्णे नवपत्रिका शुभकरी सर्वार्थसिद्धिप्रदा

आरोग्यं धनदाकरोति विजयं चण्डीप्रवेशे शुभा ।

मध्याह्ने जनपीडनक्षयकरी संग्रामघोरावहा

सायाह्ने वधवन्धनादिकलहं सर्वकृतं सर्वदा ॥

सप्तम्यामस्तगायां यदि विशति गृहं पत्रिका श्रीफलाढ्या

राज्ञः सप्ताङ्गराज्यं जनसुखमखिलं हन्ति मूलानुरोधात् ।

महाभैरवरूपेण अस्थिमालाधराश्च ये ।

पूजनीया विशेषेण वस्त्रैर्ग्रामपुरादिषु ॥

इति मासचतुष्टयेऽभिधाय । अन्यत्रापि-

‘अथवा नवरात्रं च सप्त पञ्च त्रिकं दिवा ।

एकभक्तेन नक्तेनायाचितोपोपितैः क्रमात् ॥’ इति ।

‘पूजयेतादिवने शक्र यावच्छुक्लाष्टमी भवेत् ।

सर्वकार्याणि सिध्यन्ति शक्र नास्त्यत्र संशयः ॥’

इत्युक्तम् । दिवेत्येकरात्रमुक्तम् । गोविन्दार्णवे देवी-
पुराणे-

‘नवरात्रव्रतेऽशक्तास्त्रिरात्रं चैकरात्रकम् ।

व्रतं चराति यो भक्तस्तस्मै दास्यामि वाञ्छितम् ॥’

इति ।

*तत्रापि सप्तम्याः पूजने पूर्वोक्तो निर्णयः । *अत्र
तिथियौगपथे तन्त्रेणोपवासः । तिथिद्वयनिमित्तं पूजा-
दिकं तु भेदेन ।

तस्मात्कार्योदयस्थां नरपतिशुभदां सप्तमीं प्राप्य देवीं

भूपालो वेशयेत्तां सकलजनहितां राक्षसघ्नीं विहाय ॥”

“प्रातरावाहयेद्देवीं प्रातरेव प्रवेशयेत् ।

प्रातः प्रातश्च संपूज्य प्रातरेव विसर्जयेत् ॥”

इति वाक्यस्य पत्रीपूजापरत्वात् । प्रातः प्रपूजयेत् इति पाठान्तर-
म् । प्रातःशब्दश्चेह पूर्वोक्तपर इत्युक्तम् ।

*एकरात्रमिति । अष्टम्यामेव नवम्यामेव वेत्यर्थः । *तत्रा-
पीति । त्रिरात्रेऽपीत्यर्थः । ‘शरत्काले महापूजा क्रियते या च वा-
र्षिकी । सा कार्योदयगामिन्याम्’ इति वचनात् । औदयिकत्वं द्विमुह-
र्तमिति ग्रन्थकृतः । पूर्वाह्नव्यापित्वमिति वस्तुगतिः । माघव्रमते
त नक्तव्रतत्वात्पदोपव्यापित्वं निर्णायकम् । *अत्र पत्रीप्रवेशे ।

अत्र विशेषो निर्णयामृते भविष्ये-

“सप्तम्यां नव गेहानि दारुजानि नवानि च ।
एकं वा *वित्तभावेन कारयेत्सुसमाहितः ॥
दुर्गागृहं प्रकर्तव्यं चतुरस्रं सुशोभनम् ।
तन्मध्ये वेदिकां कुर्याच्चतुर्हस्तां सप्तं शुभाम् ॥
तस्यां सिंहासनं क्षौमं कम्बलाजिनसंयुतम् ।
तत्र *दुर्गां प्रतिष्ठाप्य सर्वलक्षणसंयुताम् ॥
भुजैश्चतुर्भां रुचिरैर्दशभिर्वा विभूषिताम् ।
तसहाटकवर्णाभां त्रिनेत्रां शशिशेखराम् ॥

“व्रती संपूजयेद्देवीं सप्तम्यादिदिनत्रये ।

द्वाभ्यां चतुरहोभिर्वा हासवृद्धिवशात्तियेः ॥”

इति भविष्यात् । त्रिरात्रव्रते तु मुख्यकल्पवदेव निर्णयस-
वान्नाकाङ्क्षा । *वित्तभावेनेति । वित्तसत्त्वे तु पूर्वगृहेष्वेव च-
स्त्रादिभिः, कदलीस्तम्भादिभिश्च भूषणीयमिति सूचितम् । *दु-
र्गामिति । सर्वलक्षणानि सामुद्रशास्त्रोक्तानि मात्स्ये—

“जटाजूटसमायुक्तामर्द्धेन्दुकृतशेखराम् ।

लोचनत्रयसंयुक्तां पूर्णेन्दुसदृशाननाम् ॥

अतसीपुष्पवर्णाभां सुप्रतिष्ठां सुलोचनाम् ।

(‘तप्तकाञ्चनवर्णाभाम्’ इति प्रमाणान्तरादतसीपुष्पं क्षणपुष्पं
ग्राह्यं, तच्च पीतम् ।)

नवयौवनसंपन्नां सर्वाभरणभूषिताम् ॥

सुचारुदशनां तद्वत्पीनश्रोणिपयोधराम् ।

त्रिभङ्गस्थानसंस्थानां महिषासुरमर्दिनीम् ॥

त्रिशूलं दाक्षिणे दद्यात्स्वङ्गं चक्रं क्रमादधः ।

तद्दिक्षं वाणं तथा शक्तिं वामतोऽपि निबोधत ॥

खेटकं पूर्णचापं च पाशमङ्कुशमूर्धनम् ।

अनेककुसुमाकीर्णा कपर्देन सुशोभिताम् ।
 नितम्बाबिम्बसंनद्धकिङ्किणीकाणनादिनीम् ॥
 *शूलचक्र*दण्डशक्तिवज्रचापासिधारिणीम्
 घण्टाक्षमालाकरकपानपात्रलसत्कराम् ॥
 तदग्रे छिन्नशिरसं माहिषं रुधिराप्लुतम् ।
 निःसृतार्धतनुं कण्ठनाले चर्मासिधारिणम् ॥

घण्टां वा परशुं वाऽपि वामतः सन्निवेशयेत् ॥

(दशभुजेऽयं देवी ।)

अधस्तान्माहिषं तद्वद्विशिरस्कं प्रदर्शयेत् ।
 शिरच्छेदोद्भवं तद्वद्दानवं खड्गपाणिनम् ॥
 हृदि शूलेन निर्भिन्नं तिर्यग्दन्तविभूषितम् ।
 रक्तरक्तीकृताङ्गं च रक्तविस्फारितेक्षणम् ॥
 वेष्टितं नागपाशेन भ्रुकुटीभीषणाननम् ।
 सपाशवामहस्तेन धृतकेशं च दुर्गया ॥
 वमदुधिरवक्त्रं च, देव्याः सिंहं प्रदर्शयेत् ।
 देव्यास्तु दक्षिणं पादं समं सिंहोपरि स्थितम् ॥
 किञ्चिदूर्ध्वं तथा वाममङ्गुष्ठं महिषोपरि ।
 स्तूयमानं च तद्रूपमपरैः सन्निवेशयेत् ॥” इति

ध्यानंमन्त्रैवमेव कर्त्तव्यम्—

“प्रसन्नवदनां देवीं दैत्यदानवदर्पहाम् ।
 शत्रुक्षयकरीं चैव सर्वकामप्रदां शुभाम् ॥
 उग्रचण्डा प्रचण्डा च चण्डोग्रा चण्डनायिका ।
 चण्डा चण्डवती चैव चण्डरूपाऽतिचण्डिका ॥
 अष्टाभिः शक्तिभिस्ताभिः सततं परिवेष्टिताम् ।
 विजयेज्जगतां धात्रीं धर्मकामार्थमोक्षदाम् ॥”

इत्युक्तेः । *शूलेति । *दण्डः वाणः । इयमपि एकभुजे

देवीधृतकरग्रीवं शूलेनोरासिं ताडितम् ।
 नागपाशेन विक्षिप्तं हर्षक्षेणापि विद्रुतम् ॥
 वमद्गुधिरवक्त्रेण धुन्वतोर्ध्वं सटान् रुषा ।
 सर्वतो मातृचक्रेण सेव्यमानां सुरैस्तथा ॥”इति ।
 “नत्र देवी प्रकर्तव्या हैमी वा राजती तथा ।
 मृद्धार्क्षीं लक्षणोपेता खड्गशूले च*पूजयेत् ॥”
 वार्क्षी=दारुमयी ।

देवीसूतिस्थापने विशेषो दुर्गाभक्तिरङ्गिण्यां देवी-
 पुराणे—

‘याम्यास्या शुभदा दुर्गा पूर्वास्या जयवर्धिनी ।
 पश्चिमाभिमुखी नित्यं, न स्थाप्या सौम्यदिङ्मुखी ॥’
 प्रतिमाऽभावे विशेषस्तत्रैव—

“हैमराजतमृद्धातुशैलचित्रार्पितापि वा ।
 खड्गे शूलेऽर्चिता देवी सर्वकामफलप्रदा ॥
 यद्ययस्यायुधं प्रोक्तं तस्मिंस्तां प्रतिपूजयेत् ।
 देवी भक्त्यार्चिता पुंसां राज्यायुः सुतसौख्यदा ॥”
 कृत्यतत्त्वार्णवे कालिकापुराणे—

“लिङ्गस्थां पूजयेद्देवीं मण्डलस्थां तथैव च ।
 पुस्तकस्थां महादेवीं पावके प्रतिमास्तु च ॥
 चित्रे च त्रिशिखे खड्गे जलस्थां वापि पूजयेत् ।
 बिल्वपत्रैर्यजेद्देवीं तथा जातीप्रसूनकैः ॥
 नानापिष्टकनैवेद्यैर्धूपदीपैर्मनोहरैः ॥

आयुधद्वयधारणेन दशभुजा । *पूजयेदिति ।

“मृन्मयीं प्रतिमां कृत्वा बिल्वे वा यस्तु पूजयेत् ।
 आत्मवित्तानुसारेण स लभेन्मौक्तिकं फलम् ॥”

*भगलिङ्गाभिधानैश्च भगलिङ्गप्रगीतकैः ॥

भगलिङ्गक्रियाभिश्च प्रीणयेद्वरचाण्डिकाम् ।

परैर्नाक्षिप्यते यस्तु यः परान्नाक्षिपत्यपि ॥

यस्य क्रुद्धा भगवती शपं दद्यात्सुदारुणम् ॥”

चित्रमृन्मयादौ स्नानाद्यसंभवे तत्रैवोक्तम्—

‘अन्तिके स्थापिते खड्गे स्नापयेद्दर्पणेऽथवा ।’ इति ॥

अथ सप्तमीपूजाविधिः । *प्रतिपद्युक्तविधिना फलसंकीर्तनान्ते नवपात्रिकापूजनमृन्मयदुर्गापूजावालिदानानि करिष्य इति संकल्प्य पूर्वनिमन्त्रितविल्वसमीपं गत्वा *संपूज्य—‘आगच्छ सर्वकल्याणि’ इति पूर्वोक्तमन्त्रं पाठित्वा—

“विल्ववृक्ष महाभाग सदा त्वं शङ्करप्रिय ।

गृहीत्वा तव शाखां च देवीपूजां करोम्यहम् ॥

शाखाछेदोद्भवं दुःखं न च कार्यं त्वया प्रभो ।

गृहीत्वा तव शाखां च पूज्या दुर्गेति च स्मृतिः ॥

*उत्तिष्ठ पात्रिके देवि सर्वकल्याणहेतवे ।

पूजां गृहाण सकलामस्माकं वरदा भव ॥

मेरुमन्दारकैलासहिमवच्छिखरे गिरौ ।

(१) जातः श्रीफलवृक्ष त्वमम्बिकायाः सदा प्रियः॥”

इति *संप्राथम्यं—‘अँछिन्धि फट् फट् अँहुं फट् स्वाहा’ इति

इति च बोध्यम् । शवरोत्सवैरित्युक्तं, तानुत्सवानाह—*भगेति । शवराणामिमे शवराः ।

*प्रतिपदिति । प्रतिपदि दुर्गाप्रतिष्ठापने तत्समीप एव पत्री-स्थापने सहैव इति संप्रदायः । *संपूज्येति । ‘विल्वं दुर्गां च’ इति शेषः । *उत्तिष्ठेति पात्रिकायाः प्रार्थना पूजां कृत्वा कार्यं । *संप्राथम्येति, ‘कृताञ्जलिः’ इत्यादिः । अँ इति छेदनम्-

(१) ‘जातः श्रीवृक्षविल्व त्वम्’ इति पाठान्तरम् ।

छित्त्वा*संपूज्य—‘ॐ चामुण्डे चल चल’ इति*वाद्यघो-
षेण देवीं तां च*गृहं प्रवेश्य—

न्त्रः । उपदेशादिहिनानान्तु वानस्पत्यमन्त्रः । स च ‘वानस्पत्यो-
सि बार्हस्पत्योसि’ इत्यादिः । फलद्वययुतामपराजितां दिगन्तां
शाखां छेदयेत् । *संपूज्येति । नाममन्त्रेण विल्वशाखां तत्र प्र-
तिमां देवीं चावाहनपूर्वकं संपूज्य माषभक्तादिवालं दत्त्वा दोलना-
दिना शाखां देवीं च गृहमानयेत् । तत्राह—*वाद्येति ।

“गीतवादित्रनिर्घोषं देव्या अग्रे च कारयेत् ।

घण्टा भवेदशक्तस्य सर्ववाद्यमयी यतः” ॥

इति मात्स्यात् । गृहाङ्गणे पीठावस्थितां शुद्धोदकेन स्नापयि-
त्वा भाषभक्तादिवालं च दत्त्वा पूजागृहस्थानि भूतानि नाममन्त्रे-
ण गन्धादिभिः संपूज्य वालं दद्यात् । तत्र मन्त्रः—

भूताः प्रेतपिशाचाश्च ये वसन्त्यत्र भूतले ।

ते गृह्णन्तु मया दत्तो वालिरेष प्रसाधितः ॥

पूजिता गन्धपुष्पाद्यैर्बलिभिस्तर्पितास्तथा ।

देशादस्माद्विनिष्कृत्य पूजां पश्यन्तु मत्कृताम् ॥”

भूतेभ्य एष माषभक्तवलिर्न मम इति । ततः सर्पपान्वाकिरेत्—

“अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भूतिपालकाः ।

भूतानामविरोधेन देवीपूजां करोम्यहम् ॥”

‘फट्’ इति तान्यपसारयेत् । एतच्चावश्यकम् ।

“स्थितेषु तत्र भूतेषु नैवेद्यं मण्डलं तथा ।

विलुम्पन्ति महालुब्धा न च गृह्णन्ति देवताः ॥

तस्माद्यत्नेन कर्तव्यं भूतानामपसारणम् ॥”

इति कालिकापुराणात् ।

“लाजचन्दनसिद्धार्थं फलपुष्पकुशाक्षताः ।

विकिरा इति संप्रोक्ताः सर्वविघ्नविनाशकाः ॥

६३० सटीकनिर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे-

“आरोपिताऽसि दुर्गे त्वं मृन्मय्यां श्रीफलेऽपि च ।
स्थिरा नितान्तं भूत्वा च गृहे त्वं कामदा भव ॥”

इति स्थिरीकृत्य रम्भादिपत्रिकाः पञ्चगव्येन प-
ञ्चामृतेन च स्नापयित्वा वस्त्रेणावेष्ट्य स्थापयेत् । ततः
पूर्ववत्संकल्पं कृत्वाऽक्षतानादाय देवीमावाहयेत् । तत्र
मन्त्रः—

“आवाहयाम्यहं देवीं मृन्मय्यां श्रीफले तथा ।
कैलासाशिखरादेवि विन्ध्याद्रेहिमपर्वतात् ॥
आगत्य विल्वशाखायां चण्डिके कुरु*सन्निधिम् ।
स्थापिताऽसि मया दुर्गे पूजये त्वां प्रसीद मे ॥
आयुरारोग्यमैश्वर्यं देहि देवि*नमोऽस्तु ते ।
दुर्गे दुर्गस्वरूपाऽसि सुरतेजोमयेऽर्चिते ॥
सदानन्दकरे देवि प्रसीद मम सिद्धये ।
एह्यं हि भगवत्यम्ब शत्रुक्षयजयप्रदे ॥
भक्तिः पूजयामि त्वां दुर्गे देवि सुरार्चिते ।
पल्लवैश्च फलोपेतैः पुष्पैश्च सुमनोहरैः ॥
पल्लवे संस्थिते देवि पूजये त्वां प्रसीद मे ।
दुर्गे देवि इहागच्छ सान्निध्यमिह कल्पय ॥

विकिरान्विकिरेत्तत्र सप्त जप्तान् शराणुना ॥”

इति रुद्रयामलात् । पुनः शाखायां प्रतिमायां च देवीं सं-
पूज्य पूजागृहं प्रवेशयेत् । *गृहं पूजागृहम् । आवाहनं च प्राणप्र-
तिष्ठानन्तरं कार्यम् । *सान्निधिमिति । ‘भगवति दुर्गे इहागच्छ’
इत्युभयोरावाह्येति शेषः ।

‘स्थापिताऽसि मया देवि मृन्मये श्रीफलेऽपि वा ।’

इति पाठान्तरम् । *नमोऽस्तुते इति । ‘भगवति दुर्गे इह
तिष्ठ इति स्थापयित्वा’ इति शेषः । ‘एह्यं हि’ इति क-

यज्ञभागान् गृहाण त्वं योगिनीकोटिभिः सह ॥” इति ।
ततो मूलमन्त्रेण पाद्यादिगन्धान्तोपचारैः—

“अमृतोद्भवं च श्रीवृक्षं शंकरस्य सदा प्रियम् ।

विल्वपत्रं प्रयच्छामि पवित्रं ते सुरेश्वरि ॥”

इति विल्वपत्रम् ।

“ब्रह्मविष्णुशिवादीनां द्रोणपुष्पं सदा प्रियम् ।

तत्ते दुर्गे प्रयच्छामि सर्वकामार्थसिद्धये ॥”

इति द्रोणपुष्पं निवेद्य *धूपादिदक्षिणान्तां पूजां मूलेन
कृत्वा प्रार्थयेत्—

“ॐ माहिषाग्नि महामाये चामुण्डे मुण्डमालिनि ।

आयुरारोग्यमैश्वर्यं देहि देवि नमोऽस्तु ते ॥

कुङ्कुमेन समालम्ब्य चन्दनेन विलेपिते ।

विल्वपत्रकृतापीडे दुर्गेऽहं शरणं गतः ॥

रूपं देहि यशो देहि भगं भवति देहि मे ।

पुत्रान्देहि धनं देहि सर्वान्कामांश्च देहि मे ॥”

*‘सर्वमङ्गलमाङ्गल्ये’ इति च संप्रार्थ्य पत्रिकाः पूज-

ताञ्जलिः पठेत् । मूलमन्त्रेण जयन्तीमन्त्रेण ‘दुर्गायै नमः’ इत्यनेन
वा पुष्पगन्धाक्षतकुङ्कुमदाधिदूर्वाकुशतिलविल्वपत्रयुतजलेनार्घ्यमाच-
मनं पश्चामृतं स्नानादि पुनराचमनीयम् । वस्त्रयुगमाचमनं गन्धपु-
ष्पाञ्जलित्रयं मयूखे । *धूपादीति । पुष्पधूपदीपनैवेद्याचमन-
ताम्बूलदक्षिणाः मूलेन जयन्तीमन्त्रेण ‘दुर्गायै नमः’ इत्यनेन वा
समर्प्य स्तुतिभिः स्तुत्वा प्रणम्य वद्धाञ्जलिः प्रार्थयेदित्यर्थः । *स-
र्वमङ्गलंति ।

“सर्वमङ्गलमाङ्गल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके ।

शरण्ये त्र्यम्बके गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥”

इति श्लोकेन ।

येत् । कदल्यां ब्रह्माणीं, दाडिमे रक्तदन्तिकाम्, धान्ये लक्ष्मीं, हरिद्रायां दुर्गाम्, (१) माने चासुण्डाम्, कर्वां कालिकाम्, बिल्वे शिवाम्, अशोकं शोकरहिताम्, (२) जयन्त्यां कार्तिकीं चा*वाह्य संपूज्य दुर्गायै चालिं दद्यात् ।

“भूतमेतापिशाचेभ्यो रक्षोभ्यश्च महेश्वरि ।

देवेभ्यो मानुषेभ्यश्च भयेभ्यो रक्ष मां सदा ॥”

इति श्लोकानन्तरं संप्राध्येत्यर्थः । *आवाह्येति । पूजा चेत्यं कार्या—अञ्जलिं बध्वा

“एहि दुर्गे महाभागे पत्रिकारोहणं कुरु ।

तव स्थानमिदं मन्ये शरणं त्वां ब्रजाम्यहम् ॥”

इत्यावाह्य तत्र पाद्यादिदशोपचारैर्गन्धादिभिः पञ्चोपचारैर्गन्धपुष्पाभ्यां वा संपूज्य ‘कदलीस्थे ब्रह्माणि इहागच्छ’ इत्यावाह्य एषे गन्धः ‘ह्रीं कदलीस्थब्रह्माण्यै नमः’ इत्यादि संपूज्य प्रणमेत्—

“दुर्गे देवि समागच्छ सान्निध्यमिह कल्पय ।

रम्भारूपेण सर्वत्र शान्तिं कुरु नमोऽस्तु ते ॥” इति ।

एवमग्रेऽपि ‘कविस्थकालिके इहागच्छ’ इत्यावाह्य ‘ह्रींकविस्थकालिकायै नमः’ इति संपूज्य प्रणमेत्—

“महिषासुरयुद्धेषु कविभूतासि सुव्रते ।

मनुष्याऽनुग्रहार्थाय आगतासि हरप्रिये ॥” इति ।

हरिद्रास्थदुर्गे इत्याद्यावाह्य—‘ह्रीं हरिद्रास्थदुर्गायै नमः’ इति संपूज्य प्रणमेत्—

“ॐ हरिद्रे वरदे देवि उमारूपासि सुव्रते ।

मम विघ्नविनाशाय पूजां गृह्य प्रसीद मे ॥”

‘जयन्तीस्थकार्तिकी’ इत्याद्यावाह्य—‘ह्रीं जयन्तीस्थकार्तिक्यै

(१) ‘मान’ इति वङ्गदेशे माननाम्ना प्रसिद्धः कन्दः । ‘कवि’ इति तु मृग्यम् ।

(२) जयन्ती टाहाकल्या अमरसिंहटीकायाम् ।

नमः' इत्यादि संपूज्य प्रणमेत्—

निशुम्भशुम्भमथने सेन्द्रैर्देवगणैः सह ।

पूजिताऽसि जयन्ती त्वमस्माकं वरदा भव ॥”

‘विल्वस्थशिवे’ इत्याद्यावाह—‘ह्रीं विल्वस्थशिवायै नमः’ इति संपूज्य प्रणमेत्—

“महादेवप्रियकरो वामुदेवः प्रियस्सदा ।

उमाप्रीतिकरो वृक्षो विल्ववृक्ष नमोऽस्तु ते ॥”

‘दाडिमस्थरक्तदन्तिके’ इत्याद्यावाह—‘ह्रीं दाडिमस्थरक्तदन्तिकायै नमः’ इति संपूज्य प्रणमेत्—

“दाडिम त्वं पुरा युद्धे रक्तबीजस्य सम्मुखे ।

उमाकार्यं कृतं तस्मादस्माकं वरदा भव ॥”

‘अशोकस्थशोकरहिते’ इत्याद्यावाह—‘ह्रीं अशोकस्थशोकरहितायै नमः’ इत्यादि संपूज्य प्रणमेत्—

“हरप्रीतिकरो वृक्षो अशोकः शोकनाशनः ।

दुर्गाप्रीतिकरो यस्मान्मामशोकं सदा कुह ॥”

‘मानस्थचामुण्डे(१)’ इत्याद्यावाह—‘ह्रीं मानस्थचामुण्डायै नमः’

इत्यादि संपूज्य प्रणमेत्—

“यस्य पत्रे वसेद्देवी मानवृक्ष शचीप्रिय ।

मम चाऽनुग्रहार्थाय पूजां गृह्ण प्रसीद मे ॥”

‘धान्यस्थलक्ष्मि इहागच्छ’ इत्याद्यावाह ‘ह्रीं धान्यस्थलक्ष्म्यै नमः’ इत्यादि संपूज्य प्रणमेत्—

“जगतः प्राणरक्षार्थं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ।

उमाप्रीतिकरं धान्यं तस्मात्त्वं रक्ष मां सदा ॥” इति ।

एवं संपूज्यापराजिताख्यलतया ता आवेष्ट्य ‘अपराजितान-

*अत्र शस्त्रादिपूजा वक्ष्यते । ततः स्तुतिं पठेत् ।
तदुक्तं शिवरहस्ये—

“दुर्गा शिवां शान्तिकरीं ब्रह्माणो ब्राह्मणप्रियाम् ।
सर्वलोकप्रणेत्रीं च प्रणमामि सदाशिवाम् ॥
मङ्गलां शोभनां शुद्धां निष्कलां परमां कलाम् ।
विश्वेश्वरीं विश्वमातां चाण्डिकां प्रणमाम्यहम् ॥
सर्वदेवमयीं देवीं सर्वरोगभयापहाम् ।
ब्रह्मेशविष्णुनामितां प्रणमामि सदा उमाम् ॥

षपत्रिकास्थदुर्गे इहागच्छ' इत्याद्यावाह्य एष गन्धः 'ह्रीं अपरा-
जितानवपत्रिकास्थदुर्गायै नमः' इत्यादि संपूज्य [प्रणमेत्]

“पत्रिके नवदुर्गे त्वं महादेवमनोरमे ।

पूजां समस्तां संगृह्य रक्ष मां त्रिदेशेश्वरि ॥”

ततः कृताञ्जलिः पठेत्—

“धन्योऽहं कृतकृत्योऽहं सफलं जीवितं मम ।

आगताऽसि यतो दुर्गे माहेश्वरि मदाश्रमम् ॥”

ॐ नवपत्रिकाभ्यो नमः इति दुर्गया सहेति । ततो वैदिक(१)

मागमकं वा दुर्गामन्त्रं जपेत् ।

‘दुर्गाग्रतो जपेन्मन्त्रमेकचित्तःसमाहितः ।’

इति देवीपुराणात् । अथवा पूर्वमनारम्भे मार्कण्डेयपु-
राणोक्तं चण्डीपाठं कुर्यात् ।

“माहात्म्यं भगवत्यास्तु पुराणादिषु कीर्तितम् ।

पठेच्च शृणुयाद्वापि सर्वकामसमृद्धये ॥”

इति वचनात् । *अत्र शस्त्रादीति । यदिने देवीपूजार-
म्भस्तदिने लौहाभिसारिकारम्भः । तत्र प्रतिपत्तभृतीत्युपादानं
नवरात्रपक्षाभिप्रायम् । त्रिरात्रपक्षे तु सप्तम्यामारम्भ इत्याशयः ।

विन्ध्यस्थां विन्ध्यनिलयां दिव्यस्थाननिवासिनीम् ।
योगिनीं योगमातां च चण्डिकां प्रणमाम्यहम् ॥
ईशानमातरं देवीमीश्वरामीश्वराप्रियाम् ।
प्रणतोस्मि सदा दुर्गा संसारार्णवतारिणीम् ॥
य इदं पठते स्तोत्रं शृणुयाद्वापि यो नरः ।
स मुक्तः सर्वपापैस्तु मोदते दुर्गया सह ॥”

अथ महाष्टमी । सा च*परयुता ।

“शुक्लपक्षेऽष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।
पूर्वविद्धा न कर्तव्या कर्तव्या परसंयुता ॥”
इति ब्रह्मवैवर्तात् । मदनरत्ने स्मृतिसंग्रहे—
“शरन्महाष्टमी पूज्या नवमीसंयुता सदा ।
सप्तमीसंयुता नित्यं शोकसंतापकारिणी ॥
जम्भेन सप्तमीयुक्ता पूजिता तु महाष्टमी ।
इन्द्रेण निहतो जम्भस्तस्माद्दानवपुङ्गवः ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सप्तमीमिश्रिताष्टमी ।
घर्जनीया प्रयत्नेन मनुजैः शुभकाङ्क्षिभिः ॥
सप्तमीं शल्यसंयुक्तां मोहादज्ञानतोऽपि वा ।
महाष्टमीं प्रकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥
सप्तमी कलया यत्र परतश्चाष्टमी भवेत् ।
तेन शल्यामिदं प्रोक्तं पुत्रपौत्रक्षयप्रदम् ॥”

तथा—

“पुत्रान्हन्ति पशून्हन्ति हन्ति राष्ट्रं सराजकम् ।
हन्ति जातानजातांश्च सप्तमीसहिताष्टमी ॥”

*तेन नात्र त्रिसुहूर्तवेधः । तदा घटिकामात्राप्यौदः

*परयुतेति । पत्नीपूजाऽतिरिक्ते देवीपूजायामित्यादि ।
शुद्धाधिका तु पूर्वैव संपूर्णात्वात् । *तेन ‘सप्तमी कलया’ इति

यिकी ग्राह्या ।

‘व्रतोपवासनियमे घटिकैकापि या भवेत् ।’
इति देवलोक्तेः । *गौडा अप्येवमाहुः । अत एवोक्तं
भोजराजेन—‘नच सप्तमी शल्यसमोपहता’ इति । इयं
भौमेऽतिप्रशस्ता ।

“अष्टम्यामुदिते सूर्ये दिनान्ते नवमी भवेत् ।
कुजवारो भवेत्सत्र पूजनीया प्रयत्नतः ॥”
इति मदनरत्ने वचनात् ।

“सप्तमीशल्यसंविद्धा वर्जनीया सदाष्टमी ।
स्तोकापि सा महापुण्या यस्यां सूर्योदयो भवेत् ॥”
इति मदनरत्ने स्मृतिसमुच्चयवचनात् ।

*‘अष्टमी नवमीयुक्ता नवमी चाष्टमीयुता ।’
इति पाद्मवचनाच्च । इयमेव मूलयुक्ता चेन्महानवमी-
संज्ञा ।

“आश्वयुक्शुक्लपक्षे याऽष्टमी मूलेन संयुता ।
सा महानवमी प्रोक्ता त्रैलोक्येऽपि सुदुर्लभा ॥”
इति हेमाद्रौ स्कान्दात् । मूलयुक्तापि सप्तमीयुता
चेत्तयाज्यैवेत्युक्तं निर्णयामृते दुर्गोत्सवे-

“मूलेनापि हि संयुक्ता सदा त्वाज्याऽष्टमी बुधैः ।

कलापदोपादानेन । *गौडाइति । नव्यगौडास्तु सूर्योदये कला-
काष्ठादिशुतामपीच्छन्ति । ‘यस्यां सूर्योदयो भवेत्’ इति क्षयेणाष्टम्याः
सूर्योदयाभावे तु सप्तमीविद्धा ग्राह्येति सूचयति । *अष्टमीति ।
एवञ्च नवम्याः पूर्वविद्धात्वाद्वात्रिपूजायामष्टम्यभावेऽपि वा तन्त्र-
मेव सन्धिपूजाभ्यामष्टमीनवमीपूजाभ्यां तन्त्रम् । यत्तु—

‘उपोषिता द्वितीयेऽहि पूजयेत्पुनरेव ताम् ।’

इति उपवासपरदिने विहितपूजा, सा प्रातरनुवृत्तनवम्यामेव,

लेशमात्रेण सप्तम्या अपि स्याद्यदि दूषिता ॥” इति ।
महाष्टमी पूर्वेषुः पूर्वाह्नव्यापित्वे पूर्वाऽन्यथा परैवे-
ति निर्णयदीपमतम् । एतच्च *तुच्छत्वादुपेक्ष्यम् । रूपना-
रायणधृते देवीपुराणे—

“सप्तमीवेधसंयुक्ता यैः कृता तु महाष्टमी ।

पुत्रदारधनैर्हीना भ्रमन्तीह पिशाचवत् ॥”

यत्तु—

“सप्तम्यामुदिते सूर्ये *परतो याऽष्टमी भवेत् ।

तत्र दुर्गोत्सवं कुर्यान्न कुर्यादपरेऽहनि ॥”

इति विद्वरूपनिबन्धवचनं तदाश्विनकृष्णाष्टमीविषयम् ।

“कन्यायां कृष्णपक्षे तु पूजयित्वाष्टमीदिने ।

नवम्यां बोधयेद्देवीं गीतवादित्रनिःस्वनैः ॥”

इति देवीपुराणे तत्रापि *पूजोक्तेरिति हेमाद्रौ नि-
र्णयामृते चोक्तम् । यानि तु—

*“भद्रायां भद्रकाल्याश्च मध्ये स्यादर्चनक्रिया ।

तस्माद्वै सप्तमीविद्धा कार्या दुर्गाष्टमी बुधैः ॥” इति,
यच्च मोहचूलोत्तरे ब्राह्मे च—

*“आश्विनस्य सिताष्टम्यामर्धरात्रे तु पार्वती ।

भद्रकाली समुत्पन्ना पूर्वाषाढासमायुता ॥” इति,

सम्भवात् ।

*तुच्छत्वादिति । ऋक्षयोगेऽप्यनादरवचनात् । *पर-
त इति । ‘वृद्धौ’ इति शेषः । अत एव ‘न कुर्यात्’ इत्यादि । ए-
तेनेदं परदिने वृद्ध्यभावे सप्तमीविद्धाग्राह्यत्वार्थकमिति शङ्काऽपा-
स्ता । *पूजोक्तेरिति । नवमीमबोधनाङ्गपूजायां कृष्णपक्षाष्टम्याः
पूर्वविद्धात्वस्य युक्तत्वात् । *भद्रायां सप्तम्याम् । *आश्विन-
स्येति । निशीथो जन्मकालः । स एव कर्मकाल इति सप्तमीयोगो

तथा-

“तत्राष्टम्यां भद्रकाली दक्षयज्ञविनाशिनी ।

प्रादुर्भूता महाघोरा योगिनीकोटिभिः सह ॥” इति,

पञ्च मदनरत्ने-

“महाष्टम्यादिवने मासि शुक्ला कल्याणकारिणी ।

सप्तम्यापि युता कार्या मूलेन तु विशेषतः ॥” इति,

तानि परदिनेऽष्टम्यभावविषयाणीति मदनरत्ने उक्तम् । यत्तु तत्रैव परदिनेऽष्टमीसत्त्वेऽपि पूर्वाषिद्धाविधायकं वचनम्—

“यदाष्टमीं तु संप्राप्य ह्यस्तं याति दिवाकरः ।

तत्र दुर्गोत्सवं कुर्या*न्न कुर्यादपरेऽहनि ॥

दुर्भिक्षं तत्र जानीयान्नवम्यां यत्र पूज्यते ॥” इति,

तत् परदिने दशम्यां नवम्यभावविषयम् ।

‘यदा सूर्योदये न स्यान्नवमी चापरेऽहनि ।

तदाष्टमीं प्रकुर्वीत सप्तम्या सहितां नृप ॥”

इति तत्रैव स्मृतिसंग्रहोक्तेः

“उत्तरास्तिथयो यत्र क्षयं यान्ति नराधिप ।

पूर्वाष्टमीं तदा कुर्यादन्यथा त्वशुभं भवेत् ॥”

इति दुर्गोत्सवोक्तेश्चेति मदनरत्ने । *वस्तुतस्तु इदं वचनद्वय*मष्टमीनवम्योः सूर्योदयद्वयासंबन्धपरम् । अत एव ‘नवमी च’ इति चकाराद*ष्टमी च । तिथय इति

युक्त इति भावः । *न कुर्यादिति । एतेन परदिने दृढिर्लभ्यते । नन्वत्राद्यवाक्ये नवमीक्षयो न प्रवर्तते, द्वितीयवाक्ये च दशमीक्षये च पूर्वाष्टम्यापत्तिरित्यत आह—*वस्तुतस्त्विति । *अष्टमीति । नवमी चेति चकारादष्टमी ग्राह्या । उत्तरास्तिथय इति

बहुवचनादष्टमी नवमी दशम्युक्ता । अन्यथा*पूर्वोक्तवि-
रोधादिति दिक् ।

यत्तु—

“अहं भद्रा च भद्राहं नावयोरन्तरं क्वचित् ।

सर्वसिद्धिं प्रदास्यामि भद्रायामर्चिता ह्यहम् ॥”

इति देवीपुराणे, तद्वि*ष्टिकरणमध्ये पूजाविधानार्थम् ।

“विष्टिं त्यक्त्वा महाष्टम्यां मम पूजां करोति यः ।

तस्य पूजाफलं न स्यात्तेनाहमवमानिता ॥”

इति तत्रैवांक्तेरिति निर्णयामृते । तथा कालिकापुराणे—

*“सप्तम्यां पत्रिकापूजा अष्टम्यां चाप्युपोषणम् ।

पूजा च जागरश्चैव नवम्यां विधिवद्बलिः ॥” इति ।

बहुत्वं तन्त्रम् । अष्टमीक्षये तात्पर्यात् । *पूर्वोक्तेति । ‘सप्तमीशल्य-
संविद्धा’ इति प्रकृत्य—‘यस्यां सूर्योदयो भवेत्’ इत्युक्तेरित्यर्थः ।
तेनाष्टमीक्षये सप्तमीग्राह्यत्वव्यञ्जनात् । दिगर्थस्तु—

“महाष्टम्याश्विने मासि शुक्ला कल्याणकारिणी ।

सप्तम्याऽपि युता कार्या मूलेन तु विशेषतः” ॥

इत्यपि अष्टमीक्षय एव सप्तमीविद्वाग्रहार्थम् । किन्तु मूलवैशि-
ष्ट्यविधौ सप्तमीयुतत्वमपिशब्दश्रवणार्थवादः ‘वैश्वदेवे तु न-
क्षत्रे’ इति निषेधे विश्वयुक्तापीत्यपिशब्दवदिति ।

*विष्टीति । निर्णीताष्टम्यां विष्टिभागे पूजेत्यर्थः । *सप्त-
म्यामिति दिवापूजाभिप्रायम् । अयं च नवरात्रपक्षः । व-
स्तुतस्त्वयं षष्ठ्यादिपक्षः पत्रिकापूजापदात् । सप्तम्यादित्रिदिन-
देवीपूजापक्षोऽपि—

‘व्रती संपूजयेद्देवीं सप्तम्यादिदिनत्रयम् ।’

इति भविष्योत्तरे चोक्तः । अष्टमीनवम्योरेव वा
देवी पूज्या ।

*अष्टम्युपवासश्च पुत्रवता न कार्यः ।

“उपवासं महाष्टम्यां पुत्रवान्न समाचरेत् ।

यथा तथा वा पूतात्मा व्रती देवीं प्रपूजयेत् ॥”

इति तत्रैवोक्तेः । रूपनारायणीये ब्राह्मे—

*“अत्यर्थं पूजनीया सा तस्मिन्नहनि मानवैः ।

“अष्टम्यां च नवम्यां च जन्ममोक्षप्रदां शिवाम् ।

पूजयित्वाऽऽश्विने मासि विशोको जायते नरः ॥”

इति वचनात् । केवलाष्टमीपूजोक्ता ब्राह्मे—

“तत्राष्टम्यां भद्रकाली दक्षयज्ञविनाशिनी ।

प्रादुर्भूता महाघोरा योगिनीकोटिभिः सह ॥

अतोऽर्थं यजनीया सा तस्मिन्नहनि मानवैः ।

उपोषितैर्धूपदीपैर्वस्त्रैर्माल्यानुलेपनैः ॥” इति ।

*अष्टम्युपवास इति । केवलाष्टम्युपवास इत्यर्थः । अन्य-
था नवरात्रोपवास इत्यनेन विरोधात् सप्तम्यादिपक्षेष्वपि पूर्वो-
त्तरादिनसमानव्रतानुरोधेनाष्टम्युपवासप्राप्तेश्च । केवलनवमीपूजा
ष भाविष्ये—

“लब्धाभिषेका वरदा शुक्ले चाश्वयुजस्ये च ।

तस्मात्सा तत्र संपूज्या नवम्यां चण्डिका युधैः ॥” इति ।

*अत्यर्थमिति । अष्टम्यां विष्टिसत्त्वे तद्वत्यां तद्भागे, तदसत्त्वे
शुद्धायाम् । दिवसे विशेषपूजाविधायकम् । अर्द्धरात्रेऽपि विशेषेण
देवीपूजनं कार्यम् ।

“पुनः पूजां तथाऽष्टम्यां विशेषेण समाचरेत् ।

जागरं च स्वयं कुर्याद्भलिदानं महानिशि ॥”

इति कालिकापुराणाच्च । राजा तु विजयकामोऽर्द्धरात्रे वि-
शेषपूजापूर्वकं बलिं दद्यात्—

“तदर्धयामिनीशेपे विजयार्थं नृपोत्तमः ।

उपोषितैर्वस्त्रधूपमाल्यरत्नानुलेपनैः ॥

पशुभिः पानकैर्हृद्यै रात्रौ जागरणेन च ।

*दुर्गागृहे च शस्त्राणि पूजितव्यानि पण्डितैः ॥

वाद्यभाण्डानि चिह्नानि कवचान्यायुधानि च ॥”

अत्र *विशेषो हेमाद्रौ निर्णयामृते च भविष्ये—

“आश्वयुक्शुक्लपक्षस्य अष्टमी मूलसंयुता ।

सा महानवमी नाम त्रैलोक्येऽपि सुदुर्लभा ॥

कन्यागते सवितरि शुक्लपक्षेऽष्टमीयुता ।

मूलनक्षत्रसंयुक्ता सा महानवमी स्मृता ॥

नवम्यां पूजिता देवी ददात्यभिमतं फलम् ।

सा पुण्या सा पवित्रा च सा धन्या सुखदायिनी ॥

तस्यां सदा पूजनीया चामुण्डा मुण्डमालिनी ॥

(सदेत्युक्तेर्नित्यतापि ।)

तस्यां ये ह्युपयुज्यन्ते प्राणिनो महिषादयः ।

सर्वे ते स्वर्गंति यान्ति घृतां पापं न विद्यते ॥

यावन्न चालयेद्गात्रं पशुस्तावन्न हन्यते ।

न तथा बलिदानेन पुष्पधूपविलेपनैः ॥

यथा संतुष्यते मेघैर्महिषैर्विन्ध्यवासिनी ।

एवं च विन्ध्यवासिन्या नवरात्रोपवास्ततः ॥

एकभुक्तेन नक्तेन स्वशक्त्यायाचितेन च ।

पूजनीया जनैर्देवी स्थाने स्थाने पुरे पुरे ॥

पञ्चाब्दं लक्षणोपेतं गन्धधूपस्रगार्चितम् ॥

विधिवत्कालिकालीति जप्त्वा खड्गेन घातयेत् ॥”

इति देवीपुराणात् । पञ्चाब्दं महिषमर्जं वा । अष्टम्यां होमो
वक्ष्यते । *दुर्गागृहे इति । अष्टम्यामस्त्रादिपूजा । लोहाभिसा-
रिकापूजा त्वन्यैव तस्याः प्रतिपद्येवारम्भात् । *विशेषो दिवापू-

गृहे गृहे भक्तिपरैर्ग्रामे ग्रामे वने वने ।

स्नातैः प्रमुदितैर्हृष्टैर्ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्नृपैः ॥

वैश्यैः शूद्रैर्भक्तियुतैर्मलैश्चैरन्यैश्च मानवैः ।

स्त्रीभिश्च कुरुशार्दूल तद्विधानमिदं शृणु ॥

*जयाभिलाषी नृपतिः प्रतिपत्प्रभृति क्रमात् ।

(१)लौहाभिसारिकं कर्म कारयेद्यावदष्टमी ॥”इति ।

लौहाभिसारिककर्मविधानं तत्रैवोक्तम् ।

“प्रागुदकप्रवणे देशे पताकाभिरलंकृतम् ।

मण्डपं कारयेद्व्यं नवसप्तकरं परम् ॥

(षोडशहस्तमित्यर्थः ।)

आग्नेय्यां कारयेत्कुण्डं हस्तमात्रं सुशोभनम् ।

मेखलात्रयसंयुक्तं योन्याऽश्वत्थदलाभया ॥

राजचिह्नानि सर्वाणि शस्त्राण्यस्त्राणि यानि च ।

आनीय मण्डपे तानि सर्वाण्यत्राधिवासयेत् ॥

ततस्तु ब्राह्मणः स्नातः शुक्लाम्बरधरः शुचिः ।

ॐकारपूर्वकैर्मन्त्रैस्तल्लिङ्गैर्जुहुयाद्घृतम् ॥

शस्त्रास्त्रमन्त्रैर्होतव्यं पायसं घृतसंयुतम् ।

जानन्तरवलिदानरूपः । ब्राह्मणस्यात्रैवाधिकार इति वक्ष्यते । ते-
न ब्राह्मणेन मापभक्तादिवलिः कूष्माण्डादिवलिर्वा कार्य इति स्म-
र्तव्यम् । अष्टमीकृतं दर्शयित्वा नवरात्रोपवासादीन्देवीपूजां च
‘एवञ्च’ इत्यादि ‘शृणु’ इत्यन्तेन स्मारयित्वा तत्र प्रतिपदाद्यष्टमी-
पर्यन्तं जयार्थिना राज्ञा लौहाभिसारिकाख्यं कर्म कार्यमित्याह—
*जयाभिलाषीति । प्रतिपच्चाभावास्यायुता निषिद्धा ।

“कुहुकाष्टोपसंयुक्तां वर्जयेत्प्रतिपत्तिर्थम् ।

राज्यनाशाय सा प्रोक्ता निन्दिता चाश्वपूजने” ॥

(१)लौहाभिसारोऽस्त्रभृतां राज्ञां नीराजनाविधिः ।’ इत्यमरः ।

हुतशेषं*तुरङ्गाणां राजानमुपहारयेत् ॥
लोहाभिसारिकं कर्म तेनैव ऋषिभिः स्मृतम् ।
धृतपल्ययनानश्वान् गजांश्च समलंकृतान् ॥
आमयेन्नगरे नित्यं बन्दिघोषपुरःसरम् ।
प्रत्यहं नृपतिः स्नात्वा संपूज्य पितृदेवताः ॥
पूजयेद्राजचिह्नानि फलमाल्यविलेपनैः ।
तस्याभिसरणाद्राज्ञो विजयः समुदाहृतः ॥
पूजामन्त्रान्प्रवक्ष्यामि पुराणोक्तानहं तव ।
यैः पूजिताः प्रयच्छन्ति कीर्तिमायुर्यशो बलम् ॥”

अथ मन्त्रा विष्णुधर्मोत्तरोक्ताः । छत्रस्य—

“यथा ऽम्बुदश्छादयति शिवायेमां वसुन्धराम् ।
तथाऽऽच्छादय राजानं विजयारोग्यवृद्धये ॥”

चामरस्य—

“शशाङ्ककरसंकाशक्षीरडिण्डीरपाण्डुर ।
प्रोत्सारयाशु दुरितं चामरामरदुर्लभ ॥”

अश्वानां वृद्धयर्थं रेवन्तपूजनमहं करिष्ये ।

इति वचनात् ।

*तुरङ्गाणामिति । हुतशेषदानं च श्रेष्ठे गजेऽपि—

‘हुतशेषं प्रदातव्यमौपनायनिके गजे ।’

इति वाक्यात् । तत्र प्रथमतः पूजको ब्राह्मणः प्रार्थयेत्—

यथा चन्द्रश्छादयति शिवामेतां वसुन्धराम् ।

तथाऽऽच्छादय राजानं विजयारोग्यवृद्धये ॥” इति ।

पूजा च षोडशोपचारा पदार्थाऽनुसमयेन काण्डाऽनुसमयेन वा सहैव कार्या । तत्र छत्रादिमन्त्रैः छत्रादिदेवता आवाह्य गन्धादिपञ्चोपचारानन्तरं फलताम्बूलदक्षिणान्ता, विसर्जनस्थाने च पुष्पाञ्जलिः कार्या । ततश्चामरमन्त्रेण चामरानन्यादिक्रमेणेति ।

“सूर्यपुत्र महायाहो छायाहृदयनन्दन ।

शान्तिं कुरु तुरङ्गाणां रेवन्ताय नमो नमः ॥”

अनेन मन्त्रेण पूजा । अथाश्वस्य—

“गन्धर्वकुलजातस्त्वं मा भूयाः कुलदूषकः ।

ब्रह्मणः सत्यवाक्येन सोमस्य वरुणस्य च ॥

प्रभावाच्च हुताशस्य वर्धय त्वं तुरङ्गमान् ।

तेजसा चैव सूर्यस्य मुनीनां तपसा तथा ॥

रुद्रस्य ब्रह्मचर्येण पवनस्य बलेन च ।

स्मर त्वं राजपुत्रं त्वं कौस्तुभं च मणिं स्मर ॥

यां गतिं ब्रह्महा गच्छेन्मातृहा पितृहा तथा ।

भ्रूणहाऽनृतवादी च क्षत्रियश्च पराङ्मुखः ॥

सूर्याचन्द्रमसौ वायुर्यावत्पश्यन्ति दुष्कृतम् ।

ब्रजाश्व तां गतिं क्षिप्रं तच्च पापं भवेत्तव ॥

निष्कृतो यदि गच्छेथा युद्धाध्वनिं तुरङ्गम् ।

रिपून्विजित्य समरे सह भ्रात्रा सुखी भव ॥” इति ।

अथ ध्वजस्य—

“शक्रकेतो महावीर्य इयामवर्णार्चयाम्यहम् ।

पत्रिराज नमस्तेऽस्तु तथा नारायणध्वज ॥

काश्यपेयारुणभ्रातर्नागारे विष्णुवाहन ।

अप्रमेय दुराधर्व रणे देवारिसूदन ॥

गरुत्मान्मारुतगतिस्त्वयि सन्निहितो यतः ।

(१) साश्ववर्मायुधान्योधान् रक्ष त्वं च रिपून् दह ॥”

अथ पताकायाः—

“हुतभुग्वसवो रुद्रा वायुः सोमो महर्षयः ।

नागकिन्नरगन्धर्वयक्षभूतगणग्रहाः ॥

प्रमथास्तु सहादित्यैर्भूतेशो मातृभिः सह ।

शक्रः सेनापतिः स्कन्दो वरुणश्चाश्रितास्त्वयि ॥
 प्रदहन्तु रिपून्सर्वान् राजा विजयमृच्छतु ।
 यानि प्रयुक्तान्यरिभिरायुधानि समन्ततः ॥
 पतन्तूपरि शत्रूणां हतानि तव तेजसा ।
 हिरण्यकशिपोर्युद्धे युद्धे दैवासुरे तथा ॥
 कालनेमिवधे यद्वद्यद्वत्त्रिपुरघातने ।
 शोभितासि तथैवाद्य शोभयास्मांश्च संस्मर ॥
 नीलान्श्वेतानिमान्दृष्ट्वा नश्यन्त्वाशु नृपारयः ।
 व्याधिभिर्विविधैर्घोरैः शस्त्रैश्च युधि निर्जिताः ॥
 पूतना रेवती नाम्ना कालरात्रिश्च या स्मृता ।
 दहत्याशु रिपून्सर्वान्पताके त्वं मया चिन्ता ॥”

अथ गजस्य—

“कुसुदैरावणौ पद्मः पुष्पदन्तोऽथ वामनः ।
 सुप्रतीकोऽञ्जनो नील एतेऽष्टौ देवयोनयः ।
 तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च वनान्यष्टौ समाश्रिताः ।
 मन्दोभद्रो मृगश्चैव गजः संकीर्ण एव च ।
 वने वने प्रसूतास्ते *यूथानि सुमहान्ति च ।
 पान्तु त्वां वसवो रुद्रा आदित्याः समरुद्गणाः ।
 भर्तारं रक्ष नागेन्द्र स्वामिवत्प्रतिपालयताम् ॥
 अवाप्नुहि जयं युद्धे गमने स्वस्ति नो ब्रज ।
 श्रीस्ते सोमाद्बले विष्णोस्तेजः सूर्याज्जवोऽनिलात् ॥
 स्थैर्यं मेरोर्जयं रुद्रायशो देवात्पुरंदरात् ।
 युद्धे रक्षन्तु नागास्त्वां दिशश्च सह दैवतैः ॥
 अश्विनौ सह गन्धर्वैः पान्तु त्वां सर्वतः सदा ॥” इति ।

*यूथानि सुमहान्तिचेति । ‘स्मरयोनि महागज’ इति वा

अथ खड्गमन्त्रः—

“असिर्विशसनः खड्गस्तीक्ष्णधारो दुरासदः ।
 श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मधारस्तथैव च ॥
 एतानि तव नामानि स्वयमुक्तानि वेधसा ।
 नक्षत्रं कृत्तिका ते तु गुरुर्देवो महेश्वरः ॥
 रोहिण्यश्च शरीरं ते दैवतं च जनार्दनः ।
 पिता पितामहो देवस्त्वं मां पालय सर्वदा ॥
 नीलजीमूतसंकाशस्तीक्ष्णदंष्ट्रः कुशोदरः ।
 भावशुद्धो मर्षणश्च अतितेजास्तथैव च ॥
 इयं येन धृता क्षोणी हतश्च महिषासुरः ।
 तीक्ष्णधाराय शुद्धाय तस्मै खड्गाय ते नमः ॥”

अथ छुरिकायाः—

“सर्वायुधानां प्रथमं निर्मिताऽसि पिनाकिना ।
 शूलायुधादिनिष्कृत्य कृत्वा मुष्टिग्रहं शुभम् ॥
 चण्डिकायाः प्रदत्ताऽसि सर्वदुष्टनिवर्हिणी ।
 तथा विस्तारिता चासि देवानां प्रतिपादिता ॥
 सर्वसत्त्वाद्भूतासि सर्वाशुभनिवर्हिणी ।
 छुरिके रक्ष मां नित्यं शान्तिं यच्छ नमोऽस्तु ते ॥”

अथ कटारकपूजा—

‘रक्षाङ्गानि गजान् रक्ष रक्ष वाजिधनानि च ।
 मम देहं सदा रक्ष कटारक नमोऽस्तु ते ॥’
 कटारको मध्यदेशे ‘कटारी’ इति प्रसिद्धा ।

अथ धनुः पूजा —

“सर्वायुधमहामात्र सर्वदेवारित्पदन ।
 चाप मां समरे रक्ष साकं शरवरैरिह ॥
 धृतं कृष्णेन रक्षार्थं संहाराय हरेण च ।

त्रयीसूर्तिगतं देवं धनुरस्त्रं नमाम्यहम् ॥”

अथ कुन्तपूजा—

“प्राप्त पातय शत्रूस्त्वमनया नाकमायया ।
गृहाण जीवितं तेषां मम सैन्यं-च रक्षताम् ॥”

अथ चर्मपूजा—

“शमप्रदस्त्वं समरे चर्म सैन्ये यशोऽद्य मे ।
रक्ष मां रक्षणीयोऽहं तापनेय नमोऽस्तु ते ॥”

अथ कनकदण्डमन्त्रः—

“प्रोत्सारणाय दुष्टानां साधुसंरक्षणाय च ।
ब्रह्मणा निर्मितश्चासि व्यवहारप्रसिद्धये ॥
यशो देहि सुखं देहि जयदो भव भूपतेः ।
ताडयस्व रिपून्सर्वान्हेमदण्ड नमोऽस्तु ते ॥”

अथ दुन्दुभिमन्त्रः—

“दुन्दुभे त्वं सपत्नानां घोरो हृदयकम्पनः ।
भव भूमिपसैन्यानां तथा विजयवर्धनः ॥
यथा जीमूतघोषेण प्रहृष्यन्ति च बर्हिणः ।
तथास्तु तव शब्देन हर्षोऽस्माकं मुदावहः ॥
यथा जीमूतशब्देन स्त्रिणां त्रासोऽभिजायते ।
तथात्र तव शब्देन त्रस्यन्त्वस्माद्विषो रणे ॥”

अथ शङ्खमन्त्रः—

“पुण्यस्त्वं शङ्ख पुण्यानां मङ्गलानां च मङ्गलम् ।
विष्णुना विधृतो नित्यमतःशान्तिप्रदो भव ॥”

अथ सिंहासनमन्त्रः—

“विजयो जयदो जेता रिपुघाती शुभङ्करः ।

पाठः । हृदयवर्धनः हृदयच्छेदनः, हृदयकम्पनइति वा पाठः । वि-
जयवर्धनः विना ? । पुण्यशङ्खानां शङ्खपुण्यानामिति वा पाठः ।

दुःखहा धर्मदः शान्तः सर्वारिष्टविनाशनः ॥

एते वै सान्निधौ यस्मात्तत्र सिंहा महाबलाः ।

तेन सिंहासनेति त्वं देवैर्मन्त्रैश्च गीयसे ॥

त्वयि स्थितः शिवः शान्तस्त्वयि शक्रः सुरेश्वरः

नमस्ते सर्वतोभद्र-भद्रदो भव भूपतेः ॥

त्रैलोक्यजयसर्वस्व सिंहासन नमोऽस्तु ते ।

तथैव कर्मचिह्नानि स्वानि पूज्यानि शिल्पिभिः ॥

लौहाभिसारिकं कर्म कृत्वैवं *मन्त्रपूर्वकम् ।

*नित्यं कृत्वा तथाष्टम्यां पूर्वाह्णे स्नानमाचरेत् ॥

कुङ्कुमचन्दनचम्पकचतुःसमैः *शैलपिष्टैश्च ।

चर्चितगार्गी देवीं कुसुमैरभ्यर्चयेद्बहुभिः ॥

“महेन्द्रनिर्मिते दिव्ये देवराजादिसेविते ।

शिविके पाहि मां नित्यं सदा त्वं सान्निधौ भव ॥”

इति शिविकाम् । दोलयोर्मन्त्रः कचिन्न दृश्यते ।

*मन्त्रपूर्वकमिति ।

‘जयं प्राप्नोति नृपतिस्सर्वान्कामान्समश्नुते ।’ इति ।

उत्तरार्धेन तदन्वयः । ‘अत्यर्थं यजनीया सा’ इत्युक्तम् । तत्राष्टमीकृत्यं विशेषतस्त्रिकालदिवापूजाहोमबलिदानानि, रात्रिपूजा निशीथपूजा बलिदानानि सन्धिपूजाश्चेति । तत्र विशेषेण त्रिकाल-पूजा प्रोक्तप्रायैव । तत्र पूर्वाह्णपूजायां स्नानविशेषादिकमाह-
*नित्यं कृत्वेति । स्नानं देव्याः । चतुःसमं गारुडे—

“कस्तूरिकाया द्वौ भागौ चत्वारश्चन्दनस्य च ।

कुङ्कुमस्य त्रयश्चैकः शशिनः स्याच्चतुःसमम् ॥

शशी कर्पूरः ।

कर्पूरं चन्दनं दर्पं कुङ्कुमे च समांशकम् ।

सर्वगन्धमिति प्रोक्तं समस्तसुरवल्लभम् ॥”

कुमुदैः सपद्मपुष्पैः सधूपदीपैः सनैवेद्यैः ।
 मांसैर्वल्युपहारैर्मङ्गलशब्दैः समुच्छालितैः ॥
 विहितच्छत्रैर्यानैः स्पन्दनसितशस्त्रधारिजनलोकैः ।
 तुष्टैः पश्वस्त्रादि तु निवेद्यते सर्वमेव भगवत्यै ॥
 दुर्गा सा पूजनीया च तद्दिने द्रोणपुष्पकैः ।
 ततः खड्गं नमस्कृत्य शत्रूणां वधसिद्धये ॥
 इच्छेत विजयं राज्यं सुभिक्षं चात्मने नृपः ।
 पुनः पुनः प्रणम्यार्यां संस्मरन् हृदये शिवाम् ॥
 सर्वं कृत्वोति कौरव्य*अष्टम्यां जागरं निशि ।
 नटनर्तकगीतैश्च कारयेच्च महोत्सवम् ॥
 एवं हृष्टैर्निशां नीत्वा प्रभाते अरुणोदये ।
 घातयेन्महिषान्मेषानग्रतो नतकन्धरान् ॥
 शतमर्धशतं वापि तदर्धं वा यथेच्छया ।
 सुरासवभृतैः कुम्भैस्तर्पयेत्परमेश्वरीम् ॥
 कापालिकेभ्यस्तद्देयं दासीदासजने तथा ।
 ततोऽपराह्णसमये नवम्यां वै रथे स्थिताम् ॥
 भवानीं भ्रामयेद्राष्ट्रे स्वयं राजा सशब्दवान् ।

दर्पः=कस्तूरी । *शैलं शैलेयम् । साऽवमान्येति कुत इत्यत्राह-

*सुरेशान्या इति ।

यतस्तस्याः सुरेशान्या अग्रेऽयं साधको रुद्र इत्यन्वयः । अवमाने तु तमेव नाशयेत् इति भावः । प्रसिद्धश्च श्रीमद्भागवते जडभरतवलिदानार्थं प्रवृत्तानां शूद्राणामेव नाशो देवीकृतः । सर्वदिवाकृत्यं सायंपूजान्तम् । निशीथकृत्यमाह-
 *अष्टम्यामिति ।

“पुनः पूजा तथाऽष्टम्यां विशेषेण समाचरेत् ।

जागरं च स्वयं कुर्याद्बलिदानं महानिशि ॥”

इति कालिकापुराणसम्वादात् । पुनः सायंपूजानन्तरं

कश्चिद्वोपोषितो वीरो*विधृतोऽन्येन खड्गवान् ॥

भूतेभ्यस्तु षलिं दद्यान्मन्त्रेणानेन सामिषम् ।

सरक्तं सजलं घ्राणं गन्धपुष्पाक्षतैर्युतम् ॥

त्रींस्त्रीन्वारान्समूलेन दिग्विदिक्षु किरेद्वलिम् ॥

मन्त्रश्च—‘षलिं गृह्णन्तिषमं देवा आदित्या वसवस्तथा ।

मरुतश्चाश्विनौ रुद्राः सुपर्णाः पन्नगा ग्रहाः ॥

भसुरा यातुधानाश्च पिशाचोरगराक्षसाः ।

ह्यकिन्यो यक्षवेताला योगिन्यः पूतनाः शिवाः ॥

जृम्भकाः सिद्धगन्धर्वा (१)माला विद्याधरा नगाः ।

दिक्पाला लोकपालाश्च ये च विघ्नविनायकाः ॥

जगतां शान्तिकर्तारो ब्रह्माद्याश्च महर्षयः ।

मा विघ्नं मा च मे पापं मा सन्तु परिपन्थिनः ॥

सौम्या भवन्तु तृसाश्च भूतप्रेताः सुखावहाः ॥’ इति ।

इति महाष्टमी ।

महानवमी तु पूर्वयुता ग्राह्या । पूर्वोक्तवचनात् । ‘न-

वमी दुर्गाव्रते आवणी’ इति दीपिकोक्तेः ।

‘आवणी दुर्गनवमी दूर्वा चैव हुताशनी ।

पूर्वविद्धा प्रकर्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनम् ॥’

इति हेमाद्रौ पाद्मोक्तेश्च । भविष्येऽपि—

*आश्वयुक्शुक्लपक्षे तु अष्टमीमूलसंयुता ।

स्वयमपि वक्ष्यति—अष्टमीमात्रे भवत्येवेत्यादिना । राज्ञश्च विज-
यार्थं निशीथवलिरुक्तः । सुरासवो ब्राह्मणस्य निषिद्ध इति व-
क्ष्यामः । *विधृतोऽन्येनेति ।

उपवासैः पतनभयवारणाय महानवम्यां पूजावलिदानं होमश्चेति-
त्रयं कृत्यम्, तत्र पूजामुपक्रमते—*आश्वयुगिति । अष्टमीमूलाभ्यां

१—‘नागा विद्याधरा’ इतिपाठः ।

सा महानवमी प्रोक्ता त्रैलोक्येऽपि सुदुर्लभा ॥' इति ।
मूलमुपलक्षणम् ।

‘दुर्गापूजासु नवमी *मूलाष्टक्षत्रयान्विता ।

महती कीर्तिता तस्यां दुर्गा महिषमर्दिनी ॥’

इति मदनरत्ने लैङ्गात् । अत्र पूजयेदित्यग्रे शेषः ।
यानि तु—‘सा (?)कार्योदयगामिन्याम्’ इत्यादि प्राशु-
क्तानि तानि नवमीभिन्नतिथिपराणि । नवम्यां विशे-
षोक्तेः । वेधश्च मुहूर्तत्रयेणैव ज्ञेयः । यद्यपि हेमाद्रिमते
मुहूर्तद्वयात्माऽपि वेधोऽस्ति, तथापि सूर्योदय एव सः ।
सायं तु त्रिमुहूर्त एव । तदुक्तं दीपिकायाम्—‘त्रिमुहूर्त-
गा तु सकला सायम्’ इति । माधवोऽपि—

‘सायं तूत्तरया तद्वन्न्यूनया न तु विध्यते ।’ इति ।

तेन त्रिमुहूर्तयोगे पूर्वा नवमी, पूर्वोक्तवचनात्

‘न कुर्यान्नवमी तात दशम्यां तु कदाचन ।’

इति स्कान्दे परानिषेधाच्च । त्रिमुहूर्तयोगाभावे तु
निषिद्धाऽपि परैव कार्येति *निष्कर्षः ।

संयुता नवमीत्यर्थः । *मूलादीति । आदिना पूर्वाषाढापरिग्रहः ।

“पूर्वयाऽषाढया वाऽपि ऋक्षद्वययुताऽथ वा” ।

इति वचनात् ।

“मूलाभावे तु कर्तव्या अष्टमी नोपसंयुता ।

विश्वयुक्ताऽपि कर्तव्या अष्टमी नवमीयुता ॥”

इत्युत्तराषाढावाक्यं त्वनर्थकम् ।

“मूलेन पूजयेद्देवीं तथा सलिलदैवते ।

वैश्वदेवे तु नक्षत्रे पूजिता दुःखदा भवेत् ॥”

इति वचनात् । *निष्कर्ष इति । पूर्वविद्धायां नवम्यां

१—एतदग्रे—‘तिथावुत्तरगामिन्याम्’ इत्यधिकः कश्चित्पाठः ।

*यत्तु—

‘नवम्यां च जपं होमं समाप्य श्रवणेऽपि वा ।’
इति संग्रहोक्तेः,

‘व्रतं च जागरश्चैव नवम्यां विधिवद्बलिः ।’
इति देवीपुराणाच्च नवम्यां होमबल्यादि विहितं,
तत्र—

‘आश्वयुक्शुक्लनवमी मुहूर्तं वा कला यदि ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया लक्ष्मीविद्याजयार्थिभिः ॥’

इति सौरपुराणात्,

‘सूर्योदये परं रिक्ता पूर्णा स्यादपरा यदि ।

बलिदानं प्रकर्तव्यं तत्र देशे शुभावहम् ॥

बलिदाने कृतेऽष्टम्यां पुत्रभङ्गो भवेन्नृप ॥’

इति मदनरत्ने देवीपुराणाच्च बल्यादौ परा कार्या ।

उपवासादौ तु पूर्व्वेति मदनरत्ने उक्तम् । प्रतापमार्तण्डेऽ-

पूजाहोमादि कृत्वा नवम्यां प्रभूतबलिदानं कार्यम् ।

‘प्रभूतबलिदानं च नवम्यां विधिवच्चरेत् ।’

इति कालिकापुराणात् । यदा तु नवमी अष्टमीविद्धा भूत्वा
द्वितीयदिने कियती वर्धते तदा नवमीप्रयुक्तस्य पूजादेः पूर्व्वदिनेऽ-
नुष्ठानेऽपि महाबलिदानमात्रं द्वितीयदिने कार्यमित्याह—*यत्त्वि-
त्यादिना । ‘आद्ये समाप्येत्युक्त्या द्वितीये व्रतजागरोत्तरं बल्यु-
क्त्या च सन्देहः ।

*बल्यादाविति । यद्यप्यादिपदं चिन्त्यं होमस्यापि पूर्व्व-
द्युरेवोक्तेः, तथाऽपि बल्यङ्गपुष्पन्यासादिर्वल्यर्थपूजादिर्वा तेन
ग्राह्यः ।

“अष्टम्यामुदिते सूर्ये दिनान्ते नवमी भवेत् ।

प्रभाते बलिदाने तु कियन्मात्रापि लभ्यते ॥

प्येवम् । *यत्तु—

‘अष्टम्यां बलिदानेन पुत्रनाशो भवेद् ध्रुवम् ।’
इति कालिकापुराणं, तत्संधिपूजापरम् ।

‘अष्टमीनवमीसन्धौ*तृतीया खलु कथ्यते ।’
इति तत्रैव तदुक्तेः । कामरूपनिबन्धे—

*‘अष्टम्याः शेषदण्डश्च नवम्याः पूर्व एव च ।
तत्र या क्रियते पूजा विज्ञेया सा महाफला ॥’
अष्टमीमात्रे*भवत्येव ।

‘आश्विने पूजयित्वा तु अर्धरात्रेऽष्टमीषु च ।
घातयन्ति*पशून्भक्त्या ते भवन्ति महाबलाः ॥’
तथा—

‘कन्यासंस्थे रवाधीषे शुक्लाष्टम्यां प्रपूजयेत् ।
सोपवासो निशार्धे तु महाविभवविस्तरैः ॥’
तथा—

‘पशुघातश्च कर्तव्यो गवयाजवधस्तथा ।’

नवम्यां तत्र सम्पूज्या दुर्गा दुर्गार्तिनाशिनी ।”
(इति) प्रातर्नवम्यां वलयर्थपूजाविधानात् परेद्युर्नवमी, वृद्धभावे
तु पूर्वेद्युर्नवमीमध्ये एव वल्यादि कार्यम् ।

“दशम्यां बलिदानन्तु दीयते यत्र मानवैः ।

तद्राष्ट्रं नाशमायाति मारकोपद्रवैः समम् ॥”

इति शुद्धदशम्यां नवमीप्रयुक्तबलिदानकरणे दोषोक्तेः । *य-
त्तिवन्ति । अष्टमीप्रयुक्तबलिदानस्य तत्रैव कर्तव्यत्वात्कथमेतत् ?
*तृतीयेति । सायंपूजा प्रथमा निशीथपूजा द्वितीया सन्धिपूजा
तृतीयेत्यर्थः । सन्धिपूजाविधिमाह—*अष्टम्या इति ।
*भवत्येवेति । बलिदानमित्यादि । *पशूनििति । बहुकु-
लाचाराभिप्रायं काम्यं वा । राजा तु महानवम्यामुपवास-

इति रूपनारायणीये देवीपुराणात् । तत्रैव भाव्ये-

*'तस्मादियं महापुण्या नवमी पापनाशिनी ।

उपोष्या *सुप्रयत्नेन सततं सर्वपार्थिवैः ॥'

निर्णयदीपे तु महानवमी परदिनेऽपराह्णव्यापित्वे
परा, अन्यथा पूर्वा ।

'आवर्तनात्पूर्वकाले नवमी स्यात्परेऽहनि ।

दुर्गार्चा तत्र पूर्वेषुः पूर्वाह्णे त्वष्टमी यदि ॥'

इति धौम्यवचनादित्युक्तम् । अस्य तु शारदानव-
मीविषयत्वं समूलत्वं च विमृश्यम् । यानि तु—

'नन्दायां ज्वलते *वह्निः पूर्णायां *पशुघातनम् ।

*भद्रायां गोकुलक्रीडा तत्र राज्यं विनश्यति ॥' इति,

'नवम्यामपराह्णे तु बलिदानं प्रशस्यते ।

दशमीं वर्जयेत्तत्र नात्र कार्या विचारणा ॥' इति,

'नन्दाया दर्शने *रक्षा बलिदानं दशासु च ।

भद्रायां गोकुलक्रीडा देशनाशाय जायते ॥'

इति ब्रह्मवैवर्तनारदादिवचनानि, तानि *शुद्धाधिकनि-
षेधपराणि इति मदनरत्ने । तथा कालिकापुराणे—

'नवम्यां बलिदानं तु कर्तव्यं वै यथाविधि ।

जपं होमं च विधिवत्कुर्यात्तत्र विभूतये ॥'

केचित्तु—

'पूर्वाषाढायुताष्टम्यां पूजाहोमाद्युपोषणम् ।'

इति पूर्वोक्तदेवीपुराणादष्टम्यां होममाहुः । अन्ये तु
द्विविधवाक्यवशादष्टम्यामारभ्य नवम्यां समापय-

मेव कुर्यादित्याह—*तस्मादिति । *सुप्रयत्नेनेति । एकभ-
क्तादिनिवृत्तिः । *वह्निः होला । *पशुघातनं बलिदानम् ।

*भद्रायाम् कार्तिकशुक्लद्वितीयायाम् । *रक्षा रक्षावन्धनम् ।

न्ति । *समुच्चयस्तु युक्तः । रुद्रयामले तु विकल्प उक्तः,
तत्तु निर्मूलम् । दुर्गाभक्तिरङ्गिण्यादिगौडग्रन्थेष्वपि
नवम्यां होम उक्तः ।

*होमे च विशेष उक्तो ढामरतन्त्रे—

‘पायसं सर्पिषा युक्तं तिलैः शुक्लैर्विमिश्रितम् ।

होमघेद्विधिवद्भूत्या दशांशेन नृपोत्तम ॥

*रुद्राध्याये यथा होमं मन्त्रेणैकेन साधयेत् ।

तथा*स्तोत्रजपे होमं श्लोकेनैकेन साधयेत् ॥

*शुद्धाधिकेति । नन्दापूर्णाभद्रात्रयेति शेषः । *समुच्चय-
स्त्विति । वस्तुतस्तु यद्यपि

‘जपहोमसमायुक्तः कन्यकां भोजयेन्मुदा ।’

इति वचनात् प्रत्यहं होमः प्रतीयते तथापि अष्टम्यामेव
‘नवम्यामेव वा कार्यः । ‘तत्राष्टम्यां भद्रकालि’ इत्युपक्रम्य ‘होमैर्वा-
ह्यनतर्पणैः’ इति ब्राह्मे अष्टमीकृत्यमध्ये पाठात् नवमीकृत्यमध्ये—
‘नवम्यां बलिदानं च’ इति कालिकापुराणाच्च । अथ वा—

‘पूर्वापाढायुताऽष्टम्यां पूजाहोमाद्युपोषणम्’ ।

इत्यष्टम्याम्

‘नवम्यां बलिदानं च कर्तव्यं वै यथाविधि ।

जपं होमं च विधिवत्’ इति नवम्यां च विधानात्तथा शिष्टाचा-
राच्चाष्टम्यामारभ्य नवम्यां समापनीयः । होमद्रव्यं च तिलाज्यादि ।

‘पूजयेत्तिलहोमैश्च दधिक्षीरघृतादिभिः ।’

इति देवीपुराणात् । होमश्च गुरुपदिष्टमन्त्रेण सप्तशतीम-
न्त्रेण जयन्तीमन्त्रेण इति मन्त्रत्रयम् । तत्राद्यभिप्रेत्याह—*होमे
चेति । कात्यायनीतन्त्रोक्तमार्गेणायं होम इति मान्त्रिकाः ।
द्वितीयमभिप्रेत्याह—*रुद्राध्याये इति । रुद्राध्याये मन्त्रविभा-
गो बौधायनाद्युक्तः, अत्र तु कात्यायनीतन्त्रोक्तः । *स्तोत्रज-

‘यद्वा सप्तशतीं जप्य होममन्त्रो नवाक्षरः ।’

*‘ऐं ह्रीं क्लीं चामुण्डायै विच्चे’ इति नवाक्षर इति केचित् । *पूजोक्तो ग्राह्य इति तु युक्तम् । रुद्रयामलेऽपि-

*‘प्रधानद्रव्यमुद्दिष्टं पायसान्नं तिलास्तथा ।

किंशुकैः सर्पपैः पूगैर्लाजादूर्वाङ्कुरैरपि ॥

यवैर्वा श्रीफलैर्दिव्यैर्नानाविधफलैस्तथा ।

रक्तचन्दनखण्डैश्च गुग्गुलैश्च मनोहरैः ॥

*प्रतिश्लोकं च जुहुयात्सर्वद्रव्याणि च क्रमात् ।

*नवाक्षरेण वा हुत्वा नमो देव्या इतीति च ॥’ इति ।

पे इति । सप्तशतीस्तोत्रजपे इत्यर्थः । तृतीयं वक्ष्यति । सप्तशतीपक्षान्तरं सप्तशतीपाठे आद्यन्तजप्यो यो नवाक्षरस्तावन्मात्र-
एव होममन्त्र इत्यर्थः । स च—

“ऐं बीजमादीन्दुसमानदीप्ति ह्रीं सूर्यतेजोद्युतिमाद्वितीयम् ।

क्लीं मूर्तवैश्वानरतुल्यरूपं तृतीयमानन्त्यमुखाय चिन्त्यम् ॥

चा शुद्धजाम्बूनदकान्तितुर्यं मु पञ्चमं रक्ततरं प्रकल्प्यम् ।

ण्डा षष्ठमुग्रार्तिहरं सुनीलं यै सप्तमं कृष्णतरं रिपुघ्नम् ॥

वि पाण्डुरं त्वष्टममादिसिद्धं च्चे धूम्रवर्णं नवमं विशालम् ॥”

इति डामरतन्त्रोक्त एवेति मतमाह- *ॐ ऐं ह्रीं क्लीं चामुण्डायै विच्चे इति । *पूजोक्त इति ।

‘कथितं पूजनाध्याये तद्बद्धोमो भेदसौ’ ।

इति वचनात् । *प्रधानेत्यादि सप्तशतीस्तोत्रहोमपरम् । *प्रतिश्लोकं प्रतिमन्त्रं च कात्यायनीतन्त्रे तन्मन्त्रविभागो नागोजी-
भट्टप्रकाशितो ग्राह्यः । तेन दशांशहोमः प्रत्यहमेकपाठे अन्ते
एकावृत्तिर्होमः प्रत्यहमेकैकपाठावृत्तिवृद्धौ चोद्यम् । *नवाक्षरेण
सप्तशतीस्तोत्रपूर्वोत्तरस्थानजप्तनवाक्षरेण ।

“नमो देव्यै महादेव्यै शिवायै सततं नमः ।

*रहस्ये तु—

‘प्रतिश्लोकं च जुहुयात्पायसं तिलसर्पिषा ।’
इत्युक्तम् । *दुर्गाभक्तिरङ्घ्रिण्यां तु *तिलैर्जयन्ती-
मन्त्रेण च होम उक्तः ।

‘पुरश्चरणकार्ये तु विल्वपत्रयुतैस्तिलैः ।’
इति कालिकापुराणाद्विल्वपत्रैश्चेति स्मार्ताः, तत्र ।
अन्यत्र मानाभावात् ॥

अथ बलिदानम् । तत्राश्वमेधच्छागमाहिषस्वमांसा-
नामुत्तरोत्तरप्राशस्त्यं फलविशेषश्चान्यतोऽवसेय इति
दिक् । बलिप्रकारस्तु देवीपुराणे—

‘कन्यासंस्थे रवौ शक्तः शुक्लाष्टम्यां प्रपूज्य तु ।
द्रोणपुष्पैश्च विल्वाभ्रजातीपुन्नागचम्पकैः ॥

नमः प्रकृत्यै भद्रायै नियताः प्रणताः स्मृताम् ॥”

*रहस्ये त्विति । तिलसर्पिर्मात्रोपादानं वचनान्तरोक्त-
दध्यादेरुपलक्षणं तदावश्यकत्वार्थं वा । तृतीयमाह—*दुर्गाभक्ती-
ति । *तिलैरिति । तिलाज्यादिभिरित्यर्थः ।

‘पूजयेत्तिलहोमैश्च दधिक्षीरघृतादिभिः ।’

इति देवीपुराणात् । मन्त्रश्च जयन्तीत्यादिः ।

‘अनेनैव तु मन्त्रेण जपहोमादि कारयेत् ।’

इति देवीपुराणात् । होमद्रव्यप्रमाणन्तु सिद्धान्तशेखरे—

‘होमद्रव्यप्रमाणानि वक्ष्यन्तेऽथ यथाक्रमम् ।

कर्पप्रमाणमाज्यं स्यान्मधुक्षीरं च तत्समम् ॥

तण्डुलानां शुक्तिमात्रं पायसं प्रसृतेः समम् ।

कर्पमात्राणि भक्ष्याणि लाजा मुष्टिमिता मताः ॥

अन्नं ग्राससमं ग्राह्यं शाकं ग्रासार्धमात्रकम् ।

मूलानान्तु त्रिभागः स्यात्कन्दानामष्टमोऽंशकः ॥

इक्षुः पर्वप्रमाणं स्यादकुलद्वितयं लता ।

मादेशमात्राः समिधो व्रीहीणां मञ्जरीसमाः ॥

तिलसक्तुकणादीनां मृगीमुद्राप्रमाणतः ।

पत्रपुष्पफलानान्तु समानाहुतिरिष्यते ॥

चन्द्रश्रीखण्डकस्तूरीकुङ्कुमागरुकर्दमाः ।

हरिमन्थसमाः प्रोक्ता गुग्गुलुर्वदरीसमाः ॥

आहूतीनामिदं मानं कथितं वेदवेदिभिः ॥” इति ।

हरिमन्थः चणकः । मृगीमुद्रालक्षणमनुपदं वक्ष्यामः । गारुडे-

“कर्पूरमगुरुश्चैव कस्तूरी चन्दनं तथा ।

कङ्कालं च भवेदेभिः पञ्चाभिर्यक्षकर्दमः ॥” इति ।

पदार्थादर्शो-

“घृतस्य कार्ष्णिको होमः क्षीरस्य मधुनस्तथा ।

शुक्तिमात्राहुतिर्दघ्नः प्रसृतिः पायसस्य तु ॥

खण्डत्रयन्तु मूलानां फलानां स्वप्रमाणतः ।

ग्रासमात्रन्तु होतव्या इतरेषां च तण्डुलाः ॥

अक्षतास्तु यवाः प्रोक्ता अभावे व्रीहयः स्मृताः ।

तदभावे तु गोधूमा न तु खण्डिततण्डुलाः ॥

सर्वप्रमाणमाहुत्या पञ्चाकुलगृहीतया ।

कर्पमात्राणि भक्ष्याणि खाद्यानां खण्डपञ्चकम् ॥

चन्दचन्दनकाश्मीरकस्तूरीयक्षकर्दमान् ।

कलापसंमितानेतान् गुग्गुलुं वदरास्थिवत् ॥

द्रवं हविः स्खवेणैव पाणिना कठिनं हविः ।

स्खवपूर्णा द्रवा प्रोक्ताः कठिना ग्रासमात्रकाः ।

व्रीहयो यवगोधूमप्रियङ्गुतिलशालयः ।

स्वरूपेणैव होतव्या इतरेषां च तण्डुलाः ।

होमे मुद्रात्रयं प्रोक्तं मृगी हंसी च सूकरी ।

मुद्रादीनस्तु यद्भागस्तत्सर्वं निष्फलं लभेत् ॥

सुकरी सर्वाङ्गुलयो हंसी मुक्तकनिष्ठिका ।
मृगी कनिष्ठतर्जन्यौ मुद्रात्रयमुदाहृतम् ॥
आभिचारिकहोमे च सुकरी कथ्यते बुधैः ।
यज्ञे शान्तिककल्याणे मृगी हंसी प्रकीर्तिते ॥
स्यात् त्रिमुद्रा मृगी मुद्रा होमे सर्वफलप्रदा ।” इति ।

शारदायाम्—

“अथात्र होमद्रव्याणां प्रमाणमभिधीयते ।
कर्षमात्रं घृतं होमे शुक्तिमात्रं पयः स्मृतम् ॥
उक्तानि पञ्चगव्यानि तत्समानि मनीषिभिः ।
तत्समं मधु दुग्धान्नपक्षमात्रमुदाहृतम् ।
दधि प्रसृतिमात्रं स्यात् लाजाः स्युर्मुष्टिसम्मिताः ।
पृथुकास्तत्प्रमाणाः स्युः सक्तवोऽपि तथोदिताः ।
गुडं पलार्थमानं स्याच्छर्कराऽपि तथा स्मृता ।
ग्रासार्थं चारुमानं स्यादिक्षुः पर्वावधिः स्मृतः ॥
एकैकं पत्रपुष्पादि तथा धूपादि कल्पयेत् ।
कदलीफलनारङ्गफलान्येकैकशो विदुः ।
मातुलुङ्गं चतुःखण्डं पनसं दशधा स्मृतम् ॥
अष्टधा नारिकेलानि खण्डितानि विदुर्बुधाः ।
त्रिधा कृतं फलं बैल्वं कपित्थं खण्डितं द्विधा ।
उर्वारुकफलं होमे चोदितं खण्डितं त्रिधा ॥
फलान्यन्यान्यखण्डानि समिधः स्युर्दशाङ्गुलाः ।
दूर्वात्रयं समुद्दिष्टं गुडुची चतुरङ्गुला ॥
व्रीहयो मुष्टिमात्राः स्युर्मुद्रमाषयवा अपि ।
तण्डुलास्तु तदर्धांशाः कोद्रवा मुष्टिसम्मिताः ।
गोधूमा रक्तकलमा विहिता मुष्टिमानतः ॥
तिलाश्चुलुकमात्राः स्युर्सर्षपास्तत्प्रमाणतः ।
शुक्तिप्रमाणं लवणं मरीचान्येकविंशतिः ।

*पञ्चाब्दं लक्षणोपेतं गन्धपुष्पसमन्वितम् ।

विधिवत्कालि कालीति जप्त्वा खड्गेन घातयेत् ॥

(‘ॐ कालि कालि यज्ञेश्वरि लोहदण्डायै नमः’ इति

मन्त्रः ।)

तदुत्थरुधिरं मांसं गृहीत्वा पूतनादिषु ।

(आदिशब्दाच्चरकीविदारीपापराक्षस्यः ।)

नैर्ऋतेभ्यः प्रदातव्यं महाकौशिकमन्त्रितम् ॥’

मन्त्रस्तु वक्ष्यते । तथा —

*‘तस्याग्रतो नृपः स्नायात्कृत्वा शत्रुं तु पैष्टिकम् ।

खड्गेन घातयित्वा तु दद्यात्स्कन्दविशाखयोः ॥’

अशक्तौ *ब्राह्मणेन च कूष्माण्डादिभिर्वलिदानं कार्यम् । तदुक्तं कालिकापुराणे—

पुरं वदरमानं स्याद्रामठं तत्समं स्मृतम् ॥

(पुरम् गुगुलुः ।)

षन्दनागरुकर्पूरकस्तूरीकुङ्कुमानि च ।

तिन्तिणीबीजमानानि समुद्दिष्टानि दैशिकैः ॥

वैश्वानरं स्थितं ध्यायेत्समिद्धांमेषु देशिकः ।

शयानमाज्यहोमेषु नियम्यं क्षेपवस्तुषु ॥’ इति ।

“उत्तमोऽरणिजो वह्निर्मध्यमः सूर्यकान्तजः ।

उत्तमः श्रोत्रियागारान्मध्यमः स्वगृहाद् द्विजः ॥”

इति च प्रयोगरत्ने ।

*पञ्चाब्दं महिषमजं मेघं वा । *तस्याग्रतो नृप इति । अत्र पशुवलिदानानन्तरं तद्रक्तं सर्वाङ्गे लेपयित्वा अशक्तौ तिलकादिकं वा कृत्वा स्नानं कार्यमित्येके । अन्ये तु शत्रुर्मृत इति भावनया स्नानमिच्छन्ति । *ब्राह्मणेन चेति । यद्यपि अग्नीषोमीयपशु-
र्हितावत् पशुवलिदानं धर्म्यं तथापि तत् क्षत्रियादिविषयम् ।

‘कूष्माण्डमिक्षुदण्डं च*मांसं सारद्यमेव च ।

एते बलिसमाः प्राक्तास्तृप्तौ छागसमाः सदा ॥’

रुद्रयामलेऽपि—

‘छागाभावे तु कूष्माण्डं श्रीफलं वा मनोहरम् ।

वस्त्रसंवेष्टितं कृत्वा छेदयेच्छुरिकादिना ॥’

तथा—

‘ब्राह्मणेन सदा देयं कूष्माण्डं बलिकर्मणि ।

श्रीफलं वा सुराधीश छेदं नैव तु कारयेत् ।’

(छेदे विकल्पः ।)

*माषाग्नेन बलिर्देयो ब्राह्मणेन विजानता ।’

कालिकापुराणे—

ब्राह्मणस्य तु—

‘सात्त्विकी जपहोमाद्यैर्नैवेद्यैश्च निरामिषैः ।’

इति वचनात् सात्त्विक्यामेवैतत्पूजायामधिकारात् श्रीमद्भग-
वद्गीतादिषु ब्राह्मणस्य सात्त्विक्यामेवाधिकारात् । एवं सुरया
स्वगात्ररुधिरेण च पूजाऽपि न ब्राह्मणस्य ।

‘मद्यं दत्त्वा ब्राह्मणस्तु ब्राह्मण्यादेव हीयते ।

स्वगात्ररुधिरं दत्त्वा ब्रह्महत्यामवाप्नुयात् ।’

इति कालिकापुराणे एव तन्निषेधात् । मयूखे तु—

पशुवली राजैव देयः “विजयार्थं नृपोत्तम ” इति वचनादि-
त्युक्तम् । *मांसं सारद्यमेव चेति । ‘मद्यमांसवदेव च’ इति
पाठः । तत्र सारद्यं मद्यम् । मद्यं मांसं च ब्राह्मणस्य वर्ज्यम् ।

‘राजसी बलिदानाद्यैर्नैवेद्यैः सामिषैस्तथा ।’

इति मांसबलिदानादे राजसत्त्वोक्तेर्मद्यनिषेधाच्च । *मा-
षाग्नेनेति ।

‘भिस्सा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नमोदनोऽस्त्री स दीदिविः ।’

*'उत्तराभिमुखो भूत्वा वलिं पूर्वमुखं तथा ॥
 निरीक्ष्य साधकः पश्चादिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
 'पशुस्त्वं वलिरूपेण मम भाग्यादुपस्थितः ।
 प्रणमामि ततः सर्वरूपिणं वलिरूपिणम् ॥
 चण्डिकाप्रीतिदानेन दातुरापदिनाशनम् ।
 चासुण्डावलिरूपाय वले तुभ्यं नमोऽस्तु तं ॥
 *यज्ञार्थं वलयः सृष्टाः स्वयमेव स्वयंभुवा ।
 अतस्त्वां घातयाम्यद्य तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः ॥'
 ऐंर्हींश्रीमिति मन्त्रेण तं वलिं मत्स्वरूपिणम् ।
 चिन्तायित्वा न्यसेत्पुष्पं मूर्ध्नि तस्य तुभैरव ॥
 रसना त्वं चण्डिकायाः सुरलोकप्रसाधकः ।
 र्हींर्हींखड्गेतिमन्त्रेण ध्यात्वा खड्गं च पूजयेत् ॥
 पूजयित्वा ततः खड्गं ॐ ह्रुंफडिति मन्त्रकैः ।
 गृहीत्वा विमलं खड्गं छेदयेद्गलिमुत्तमम् ॥
 *ॐर्हींऐंर्हींकौशिकीति रुधिरेणाप्यायतामिति ।

इति कोषान्मापभक्तेनेत्यर्थः । कुल्मापभक्तोपलक्षणम् ।

'मापं कुल्मापमांसाद्यैर्देवो दिक्षु वलिर्निशि ।'

इति कालिकापुराणात् । वलिदानप्रकारमाह-
 *उत्तरेति
 *यज्ञार्थं पशव इति । *घातयामि घातयिष्यामि कचिदयं
 पाठः । *भैरवेति ।

'अभिषिच्य वलिं पश्चात्करवालं तु पूजयेत् ।'

इति बोध्यम् । ॐ क्रीं फडिति वा पाठः । छेदनमन्त्रमाह-
 *ॐमित्यादि आप्यायतामित्यन्तम् । रुधिरं च स्थाने पात्यम् ।

'स्थाने नियोजयेद्रक्तं शिरसश्च प्रदीपकम् ।'

इति वचनात् । राजा त्वश्वपीडाशान्तये नवम्यां रेवन्तपूजां
 कुर्यात् । रेवन्तश्च बहवारूपायां छायायां सूर्यादुत्पन्नोऽश्वगणाधि-

बलिदाने तु दुर्गायाः सर्वत्रायं विधि स्मृतः ॥

मत्स्यसूक्ते—

*‘नवम्यां *पूर्ववत्पूजां कर्तव्या भूतिमिच्छता ।

दक्षिणां वस्त्रयुग्मं च आचार्याय निवेदयेत् ॥’

अथात्र प्रसङ्गाच्छतचण्डीविधानमुच्यते । रुद्रयामले—

‘शतचण्डीविधानं च प्रोच्यमानं शृणुष्व तत् ।

सर्वोपद्रवनाशार्थं शतचण्डीं समारभेत् ॥

पतिः । पूजामन्त्रः शालिहोत्रे—

“नमो देवाधिदेवाय तुरङ्गबलधारिणे ।

सूर्यपुत्राय देवाय तुरङ्गसहिताय च ॥

तुरङ्गपरिषद्यस्य नृगजोपरि धावति ।

साऽश्वमश्वाधिपं त्वद्य स तूर्णं त्वां व्रजाम्यहम् ॥

मन्त्रेणानेन रेवन्तं पाद्याद्यैरर्चयेत्सुधीः ॥” इति ।

ततः—

‘सूर्यपुत्र महाबाहो च्छायाहृदयनन्दन ।

शान्तिं कुरु तुरङ्गाणां रेवन्ताय नमो नमः ॥”

इति मन्त्रेण प्रार्थयेत् । एवं नवम्यां होमादि कृत्वाऽनन्तरं स्तु-

(कृ)त्यमाह—*नवम्यामिति । *पूर्ववत्पूजेति । कुमारीपूजा

इत्यर्थः । अर्चः ब्राह्मणपूर्वकं ब्राह्मणभोजनादि द्रष्टव्यम् ।

“अभोजयित्वा विप्राग्न्यानसम्पूज्य च तानपि ।

अदत्त्वा दक्षिणां तेभ्यो भूयसीं चापि पापकृत् ॥

यो मां पूजयते हृष्टः स मां द्वेष्टि नराधमः ।”

इति वचनात्

‘गजाश्वशय्यावस्त्रादि दद्याद्धर्मादि वा पुनः ।’

इति वचनात् ‘व्रतान्ते विप्रभोजनम्’ इति वचनात्

‘तदन्ते भोजयेद्विप्रान्दानं दद्याच्च शक्तितः ।’

*षोडशस्तम्भसंयुक्तं मण्डपं पल्लवोज्ज्वलम् ।
 वसुकोणयुतां वेदीं मध्ये कुर्यात्त्रिभागतः ॥
 पक्वेष्टकचितां रम्यामुच्छ्राये हस्तसंमिताम् ।
 पञ्चवर्णरजोनिश्च कुर्यान्मण्डलकं शुभम् ॥
 पञ्चवर्णवितानं च किङ्किणीजालमण्डितम् ।
 आचार्येण समं चिप्रान्वरयेद्दश सुव्रतान् ॥
 ईशान्यां स्थापयेत्कुम्भं पूर्वोक्तविधिना चरेत् ।
 वारुण्यां च प्रकर्तव्यं कुण्डं लक्षणलक्षितम् ॥
 मूर्तिं देव्याः प्रकुर्वीत सुवर्णस्य पलेन वै ।
 तदर्धेन तदर्धेन तदर्धेन महामते ॥
 *अष्टादशभुजां देवीं कुर्याद्वाऽष्टकरामपि ।

इत्यग्रिमवचनाद्विप्रभोजनदानादेरावश्यकत्वाच्च तत आचार्याय दक्षिणादि दद्यादित्यर्थः ।

*षोडशेति । सर्वग्रन्थमतेन षोडशमहादानेषु रुद्रे तथा—
 “वापीकूपतडागपूजनविधौ स्यान्मण्डपोक्तो विधि—
 वेदास्त्रादिसमस्तकुण्डसहितो देवप्रतिष्ठाविधौ ।

आरामोत्सवलक्षहोमविधिषु प्रोक्तश्च चण्डीद्वये ”

इत्यभियुक्तसिद्धान्तात्कुण्डमण्डपो ह्यावश्यकः । तत्र च—

“पूर्वमेव विभक्तव्याः स्वस्वकुण्डेऽग्नयो बुधैः ।

तथा स्विष्टकृदाद्यन्ते समारोप्य समित्सु च ।

मुख्याग्नौ मेलनं कार्यमिति बह्विविनिर्णयः ॥ इति च ।

*अष्टादशभुजा यथा—

‘आयुधान्यत्र वक्ष्यन्ते दक्षिणाधः करक्रमात् ।

अक्षमाला च कमलं वाणोऽसिः कुलिशं गदा ॥

चक्रं त्रिशूलं परशुः शङ्खो घण्टा च पाशकः ।

शक्तिर्दण्डश्चर्म चापं पानपात्रं कमण्डलुः ।

पट्टकूलयुगच्छन्नां देवीं मध्ये निधापयेत् ॥
 देवीं संपूज्य विधिवज्जपं कुर्युर्दश द्विजाः ।
 शतमादौ शतं चान्ते जपेन्मन्त्रं नवार्णवम् ॥
 चण्डीं सप्तशतीं मध्ये संपुटोऽयमुदाहृतः ।
 एकं द्वे त्रीणि चत्वारि जपेद्विचतुष्टयम् ॥
 रूपाणि क्रमशस्तद्वत्पूजनादिकमाचरेत् ।
 पञ्चमे दिवसे प्रातर्होमं कुर्याद्विधानतः ॥
 शुद्धीं पायसं दूर्वां तिलान्शुल्लान्यवानपि ।
 चण्डीपाठस्य होमं तु*प्रतिश्लोकं दशांशतः ॥
 होमं कुर्याद्ब्रह्मादिभ्यः समिदाज्यचरुन्क्रमात् ।
 हुत्वा पूर्णाहुतिं दद्याद्विप्रेभ्यो*दक्षिणां क्रमात् ॥
 कपिलां गां नीलमणिं चवेताश्वं छत्रचामरे ।
 अभिषेकं ततः कुर्युर्यजमानस्य ऋत्विजः ॥
 अलङ्कृतभुजार्पेभिरायुधैः कमलासनाम् ।
 सर्वदेवमयीमीशां महालक्ष्मीमिमां नृप ॥
 पूजयेत्सर्वलोकानां स देवानां प्रभुर्भवेत् ॥” इति ।

*अष्टभुजा यथा—

“ददौ चाष्टभुजा वाणमुसले शूलचक्रभृत् ।
 शङ्खं घण्टां लाङ्गलं च कार्मुकं वसुधाधिप ॥
 एषा सम्पूजिता भक्त्या सर्वज्ञत्वं प्रयच्छति ॥” इति ।

अत्र—

“खड्गवाणगदाशूलशङ्खचक्रमुशुण्डिभृत् ।
 परिधं कार्मुकं शीर्षं निश्चोतद्गुधिरं दधत् ॥”

इति दशभुजा च नोक्ता । स्फुरद्दशनदंष्ट्राया भीमरूपत्वा-
 युक्त्या तस्या अत्युग्रत्वात् । *प्रतिश्लोकमिति । श्लोको मन्त्र-
 स्तद्विभागो नागोजीभद्वोक्तः । *दक्षिणामिति ।

एवंकृतेऽमरेशान सर्वासिद्धिः प्रजायते ॥

अथ सहस्रचण्डी । सा च तत्रैवोक्ता-

‘सहस्रचण्डीं विधिवच्छृणु विष्णो महामते ।

राज्यभ्रंशे महोत्पाते जनमारे महाभये ॥

गजमारेऽश्वमारे च परचक्रभये तथा ।

इत्यादिविविधे दुःखे क्षयरोगादिजे भये ॥

सहस्रचण्डिकापाठं कुर्याद्वा कारयेत्तथा ।

जापकास्तु शतं प्रोक्ता विंशद्धस्तश्च मण्डपः ॥

भोज्याः सहस्रं विप्रेन्द्रा गोशतं दक्षिणां दिशेत् ।

गुरवे द्विगुणं देयं शय्यादानं तथैव च ॥

ससधान्यं च भूदानं श्वेताश्वं च मनोहरम् ।

पञ्चानिष्कमिता मूर्तिः कर्तव्या वार्षर्धमानतः ।

अष्टादशभुजा देवी सर्वायुधविभूषिता ॥

अवारितान्नं दातव्यं सहस्रं प्रत्यहं प्रभो ।

शतं वा नियताहारः पयःपानेन वर्तयेत् ॥

एवं यश्चण्डिकापाठं सहस्रं तु समाचरेत् ।

तस्य स्यात्कार्यसिद्धिस्तु नात्र कार्या विचारणा ॥’

इति, एतद्वयं यद्यपि महानियन्धेषु नास्ति तथापि
प्रचरद्वूपत्वादुक्तमिति दिक् ।

धाराहीतन्त्रे—

‘संकटे समनुप्राप्ते दुश्चिकित्सयामये तथा ।

“दद्याद्गोमिथुनान्यष्टौ आचार्याय सुभक्तितः ।

चतुर्विंशतिसंख्याकैर्हमगद्याणकैः सह ॥

एकैकां दशं विप्रेभ्यो दद्याद्गोमिथुनं समाम् ।

निष्कत्रयसमायुक्तां वसालङ्कारभूषिताम् ॥’

इति अभियुक्ताः । सप्तचण्डीसहस्रचण्डीप्रयोगोऽन्यत्र द्रष्टव्यः ।

जातिभ्रंशे कुलोच्छेदेऽप्यायुषो नाश आगते ॥

वैरिवृद्धौ व्याधिवृद्धौ धननाशे तथा क्षये ।

तथैव त्रिविधोत्पाते तथा चैवोपपातके ॥

कुर्याद्यन्ताच्छतावृत्तं ततः संपद्यते शुभम् ।

श्रेयोवृद्धिः शतावृत्ताद्राज्यवृद्धिस्तथापरा ॥

मनसा चिन्तितं देवि सिद्धेदष्टोत्तराच्छतात् ।

सहस्रार्चनान्छुद्धमीरावृणोति स्वयं स्थिरा ॥

भुक्त्वा मनोरथान्कामान्नरो मोक्षमवाप्नुयात् ।

चण्ड्याः शतावृत्तिपाठात्सर्वाः सिद्ध्यन्ति सिद्धयः ॥'

इति शतचण्डीसहस्रचण्डीविधिः ॥

अथ नवरात्रपारणानिर्णयः । *सा च दशम्यां कार्या ।

*'आश्विने मासि शुक्ले तु कर्तव्यं नवरात्रकम् ।

प्रतिपदादिक्रमेणैव यावच्च नवमी भवेत् ॥

त्रिरात्रं वापि कर्तव्यं सप्तम्यादि यथाक्रमम् ॥'

इति हेमाद्रौ धौम्यवचनात् ।

*'नवमीतिश्रिपर्यन्तं वृद्ध्या पूजाजपादिकम् ।'

इति प्रागुक्तवचनैर्नवमीपर्यन्तं प्रधानभूतपूजाद्युक्ते-
रुपवासोद्देशाद्भूतत्वेन तत्पर्यन्तत्वादादिशब्देनोपवासो-
क्तेः*पूर्वोक्तात्रिरात्रव्रते नवम्या अप्युपोष्यत्वाच्च ।

*सा चेति । विसर्जने दशम्यां संपूज्य प्रेषणं कुर्यात् ।
'दशम्यां शारदोत्सवैः' इत्युक्तमविद्ययात् पारणस्य नियमत्याग-
रूपस्य विसर्जनोत्तरकालत्वात्तदपि विसर्जनोत्तरं दशम्यामेव
कार्यमित्यर्थः । तत्र नियमं नवमीपर्यन्तं दर्शयति—*आश्विने
इति । यावच्छब्दो न मर्यादार्थः किन्त्वभिविध्यर्थः । अत एवाह—
*नवमीति । परिशब्दोऽनर्थकः, नवमीतिष्यन्तमित्यर्थः । नन्वङ्ग-
भूत उपवासो नवम्या न कार्य इत्यत्राह—*पूर्वोक्तेति । त्रिरा-

*न च पारणान्तत्वेन त्रिरात्रत्वम् । विष्णुत्रिरा-
द्यादौ तथा प्रसक्तेः । *न चात्रोपवासे मानाभाव इति
वाच्यम् ।

‘एवं च विन्ध्यवासिन्या नवरात्रोपवासतः ।

एकभक्तेन नक्तेन तथैवापाचितेन च ॥

पूजनीया जनैर्देवी स्थाने स्थाने पुरे पुरे ॥’

इति हेमाद्रौ भविष्योक्तेः, *नवरात्रसमाख्यातो नव-
म्या अप्युपोष्यत्वाच्च । ननु तिथिहासेऽष्टावप्युपवा-
सा भवन्तीति कथं समाख्या । तेन कर्मविशेषे नवरा-
त्रशब्दो रूढः । अंत एवोक्तं देवीपुराणे—

‘तिथिवृद्धौ तिथिहासे नवरात्रमपार्थकम् ।’

इति चेन्न । तिथिहासेऽपि नवतिथीनामुपोष्यत्वान्न-
वरात्रत्वाक्षतेः । एतेन रात्रीणां प्राधान्यात् हासे अमा-
मादाय नवत्वमिति सूत्रोक्तिः परास्ता । *यत्तु देवीपु-
राणे—

‘कन्यासंस्थे रवौ शक्र शुक्लामारभ्य नन्दिकाम् ।

अयाची ह्यथवैकाशी नक्ताशी अथवाऽम्बुदः ॥’

इति व्रतचतुष्टयमुक्तं, त*ल्लौहाभिसारिकविषयम् ।
तस्य—

त्रेऽपि नवम्यां नोपवास इत्यत्राह—*न चेति । अस्तु त्रिरात्रे
नवम्यामुपवासः न तु नवरात्रे इत्याशङ्कते—*न चेति । उप-
पत्तिमप्याह—*नवरात्रेति । *यत्तिवति । उपवासादेरङ्गत्वं
कथमित्यभिमानः । अज्ञानां हि प्रधानकालतपोपवासो नवम्यां
भवेत् तस्याः पूजनरूपप्रधानकालत्वात् उपवासस्य पृथक् प्रधान-
त्वे च नवम्यां न तत्प्राप्तिरित्याशयः । अत्र ‘नवरात्रोपवासतः’ इति-
दर्शनात्तत्राष्टरात्रोपवासप्रवेशे विकल्पापत्तिरतस्तद्विषयमाह—*लौ-

‘जयाभिलाषी नृपतिः प्रतिपत्प्रभृतिक्रमात् ।

लौहाभिसारिकं कर्म कारयेद्यावदष्टमी ॥’

इति भविष्येऽष्टमीपर्यन्तमेवोक्तेः । रूपनारायणेन तु नन्दादित्रयप्रयोगं पृथगेवोक्त्वा तस्य नवम्यां पारणमुक्तम् । यदपि निर्णयदीपे —

‘आश्विने शुक्लपक्षे तु नवरात्रमुपोषितः ।

नवम्यां पारणं कुर्याद्दशमीमिश्रिता न चेत् ॥

दशमीमिश्रिता यत्र पारणे नवमी भवेत् ।

दुःखदारिद्र्यदा ज्ञया तथा व्रतविनाशिनी ॥’

इति ब्राह्मनाम्ना लिखितं वचनम्, यच्च रुद्रयामले इति वदन्ति —

‘अष्टम्या सह कार्या स्यान्नवमी पारणादिने ।

यो मोहाद्दशमीवेधे नवम्यां चण्डिकां यजेत् ॥

पारणं च प्रकुर्याद्वै तस्य पुण्यं निरर्थकम् ।

नवम्यां पारिता देवी कुलवृद्धिं प्रयच्छति ॥

दशम्यां पारिता देवी कुलनाशं करोति वै ।

तस्मात्तु पारणं कुर्यान्नवम्यां विबुधाधिप ॥’

इत्यादीनि, तानि यदि समूलानि तदा लौहाभिसारिकनन्दादित्रयचतुष्टयविषयाणि । तस्याऽष्टमीपर्यन्तमेवोक्तेरित्युक्तं प्राक् । अन्यथा महाष्टम्यां परविद्धायां पारणाविधाने पूर्वनिबन्धैर्विरोधो दुर्वारः स्यात् । यानि तु कैश्चिल्लिखितानि नवम्यां पारणाविधायकानि वचनानि तानि हेमाद्र्यादिविरुद्धत्वान्निर्मूलानि । समूलत्वेऽपि यदा*दिनद्वये नवमी, तदा*द्वितीयदिन उपोष्य

हामीति । *विरोध इति । अष्टमीविद्धायां नवम्यामष्टम्युपवासविधानादिति भावः । *दिनद्वये नवमीति । अष्टमीविद्धा नवमी

तिष्ठन्ते पारणा न, किन्तु*नवमीमध्ये कार्येत्येवं नेया-
नि शिवरात्रिपारणावत् ।

अत्र केचित्पारणाहे सूतकादिप्राप्तौ तदतिक्रम्य पा-
रणां कुर्यादित्याहुः । तन्मन्दम् ।

‘काम्योपवासे प्रक्रान्ते त्वन्तरा मृतसूतके ।

तत्र काम्यव्रतं कुर्याद्दानार्चनविवर्जितम् ॥

इति माधवीये कौर्मोक्तेः ।

त्रिमुहूर्ता परेद्युश्च नवमीत्यर्थः । *द्वितीयेति । दशमीमिश्रिता न
त्रेदित्यनेन उत्तरनवम्यां नवम्यन्ते प्राप्तायाः पारणाया बाधस्यै-
वोक्तेरिति भावः । *नवमीति । ‘नवम्यां पारणं कुर्यात्’ इत्ये-
वोक्तेः । वस्तुतस्तु अष्टरात्रादिपक्षा अपि वर्तन्ते ।

“अथवा नवरात्रं च सप्तमं च त्रिकादि वा ।

एकभक्तेन नक्तेनायाचितोपोषितैः क्रमात् ॥”

इति धौम्यवचने आदिपदेनाष्टरात्रद्विरात्रैकरात्रपक्षोपग्रहात् ।
तत्राष्टरात्रं भविष्ये—

“प्रथमा द्वितीया तृतीया च चतुर्थी च नराधिप ।

एतास्तु एकभक्तेन प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

(नेया इति शेषः ।)

पञ्चमी च तथा षष्ठी सप्तमी चाष्टमीषु च ।

उपवासपरो भूत्वा पूजयेत् चण्डिकां बुधः ॥”

प्रथमादिचतुष्टये ऽप्युपवासादिर्विकल्पितो धौम्यवचनात् । सप्त-
रात्रपक्षो रुद्रयामले—

“दुर्गोत्सवे स्मृतं देव उपवासस्य सप्तकम् ।

अष्टमे दिवसे होमस्ततः किञ्चित्तु भक्षयेत् ॥” इति ।

पञ्चरात्रपक्षो भविष्ये—

“एकभक्तस्तु पञ्चम्या षष्ठ्यां नक्तं प्रवर्तयेत् ।

‘व्रतयज्ञविवाहेषु आद्धे होमेऽर्चने जपे ।

प्रारब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् ॥’

इति विष्णुवचनाच्चाशौचमध्येऽपि तत्कर्तव्यतावग-
तेः । पारणान्तत्वाद्*व्रतस्य । प्रारम्भस्तु तेनैवोक्तः—

‘प्रारम्भो वरणं यज्ञे संकल्पो व्रतसत्रयोः ।

नान्दीमुखं विवाहादौ आद्धे पाकपरिक्रिया ॥’ इति ।

रुद्रयामलेऽपि—

‘सूतके पारणं कुर्यान्नवम्यां होमपूर्वकम् ।

तदन्ते भोजयेद्विप्रान्दानं दद्याच्च शक्तिः ॥’ इति ।

तदन्ते*सूतकान्ते । एनं स्त्रीभिरपि*रजोदर्शनमध्ये क-

अथाचितं तु सप्तम्यामष्टम्यां समुपोषितः ॥

नवम्यां पारणं कुर्यादित्येवं पञ्चरात्रकम् ॥”

इति द्वैतनिर्णये विस्तरः । तथा चाष्टरात्रादिपक्षाभिप्रायेण
नवमीपारणविधिः सार्थकः । किं च येषां द्वितीयायुक्तप्रतिपदि
घटस्थापनं तद्दिनमारभ्यैव जपपूजाद्युपवासश्च नवमीपूर्वदिनपर्यन्त-
मिति कुलाचारस्तेषां नवम्यां पूजाहोमब्राह्मणभोजनादि कृत्वा
पारणं भवत्येव कुलाचारादिति ।

*व्रतस्येति । व्रतशब्देन पारणाया अपि ग्रहणमिति
भावः । *सूतकान्त इति । ब्राह्मणभोजनं भूयस्यादिदानं च
सूतकान्ते इत्यर्थः । रामचन्द्रभट्टास्तु—‘नवरात्रे होमस्य पूजारूप-
त्वेन प्रधानत्वात् तस्य चानन्यसाध्यत्वेनाशौचे ऽसम्भवात् ‘न
तु दानार्चनजपम्’ इति निषेधात्तत्समाप्तिं विना च नियमरूपोपवा-
ससमाप्त्यसम्भवादाशौचान्ते होमादि कृत्वा पारणं कुर्यात् ।
यैस्तु होमो न क्रियते तेषां सूतकादिमध्ये पारणं भवत्येवेत्या-
हुः । *रज इति । पूजा त्वन्येन कार्या ।

तव्यमेव पारणम् ।

‘संप्रवृत्तेऽपि रजसि न त्याज्यं द्वादशीव्रतम् ।’

इति माधवीये ऋष्यशृङ्गवचनात् । द्वादशीव्रतमित्युपलक्षणम् ।

*‘प्रारब्धदीर्घतपसां नारीणां यद्रजो भवेत् ।

न तत्रापि व्रतस्य स्यादुपरोधः कदाचन ॥’

इति तत्रैव सत्यव्रतवचनात् । किंच एकादश्यादौ
(१) पञ्चषाशौचपाते मासान्ते पारणापत्तिः, मासोपवा-
सान्ते पञ्चषौशांचपाते जीवनासंभवश्च । यत्तु-

‘नियमस्था यदा नारी प्रपश्येदन्तरा रजः ।

उपोष्यैव तु ता रात्रीः स्नात्वा शेषं चरेद् व्रतम् ॥’

इत्यङ्गिरोवचनम्, यच्च हारीतवचनम्-

‘नियमस्थव्रतस्था स्त्री रजः पश्येत्कथंचन ।

त्रिरात्रं तु क्षिपेद्दूर्ध्वं व्रतशेषं समापयेत् ॥’

तद्विधोपवासविषयम् । तासां तत्र भोजननिषे-
धादिति केचित् । वयं तु प्रागुक्तसत्यव्रतवचने दीर्घतप-
सामिति विशेषणोपादानात् द्वादशीव्यतिरिक्तसकलै-
काहोपवासविषयोऽयं निषेधः । त्रिरात्रनवरात्रादिदीर्घ-
व्रतेषु तु रजोमध्ये पारणोति ब्रूमः । आशौचमध्ये तु सर्वा-
पि पारणा भवति प्रागुक्तकौर्मवचनादिति सिद्धम् । अयं
चोपवासपारणानिर्णयः सर्वव्रतेषु बोद्धव्य इत्यलं भूयसा ॥

दशम्यां देवीं विसर्जयेत् । तदुक्तं दुर्गाभाक्तिराङ्गि-
ण्यां देवीपुराणे-

‘अन्तरा तु रजोयोगे पूजामन्येन कारयेत् ।’

इत्युक्तमात्स्यात् । *प्रारब्धेति । यद्यपीदं दीर्घकाल-

‘ततः प्रातः पूजयित्वा दशम्यां विधिपूर्वकम् ।
 संप्रेषणं तु कर्तव्यं गीतवादित्रनिःस्वनैः ॥
 रूपं देहि यशो देहि भगं भगवति देहि मे ।
 पुत्रान्देहि धनं देहि सर्वकामांश्च देहि मे ॥
 महिषाग्नि महामाघे चामुण्डे मुण्डमालिनि ।
 आयुरारोग्यमैश्वर्यं देहि देवि नमोऽस्तु ते ॥
 इति *संप्रार्थ्य देवीं तु तत उत्थापयेद्बुधः ।
 उत्तिष्ठ देवि ऋण्डेशि शुभां पूजां प्रगृह्य च ॥
 कुरुष्व मम कल्याणमष्टाभिः शक्तिभिः सह ।
 गच्छ गच्छ परं स्थानं स्वस्थानं देवि चाण्डिके ॥
 ब्रज स्रोतो जलं वृद्धौ स्थापितां च जले त्विह ॥’
 इति उत्थाप्य जलं नीत्वा—

‘दुर्गे देवि जगन्मातः स्वस्थानं गच्छ पूजिते ।
 संवत्सरे व्यतीते तु पुनरागमनाय वै ॥
 इमां पूजां मया देवि यथाशक्त्योपपादिताम् ।
 रक्षार्थं त्वं समादाय ब्रज स्वस्थानमुत्तमम् ॥’

व्यापिमासोपवासाद्येकप्रयोगविषयं तथाऽपि वर्षादिपर्यन्तम-
 भ्यासेन फलसाधनेष्वपि प्रारब्धेषु योजयितुं शक्यमिति
 भावः । रजःपदमाशौचोपलक्षणम् । केचिदित्यरुचिः । निषेधस्य
 रागप्राप्तगोचरत्वेन वैधपारणगोचरत्वायोगात् । विधवाया भोजन-
 निषेधादर्शनाच्चेति । तत इत्युपलक्षणम् ।

‘ततः संप्रेषणं कुर्यादशम्यां शाबरोत्सवैः ।’

इत्यपि द्रष्टव्यम् । शाबरोत्सवाः प्रागुक्ताः । एवं पूजां विधाय
 प्रणम्य ‘दुर्गा शिवां शान्तिकरीम्’ इति पूर्वोक्तं स्तोत्रं पठेत् ।

*संप्रार्थयेति ।

‘विधिहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं पदार्चितम् ।

इति जले*प्रवाहयेत् ।

इयमेव विजयादशमी । सा च द्वितीयदिने श्रवणयोगाभावे पूर्वा ग्राह्या । तदुक्तं हेमाद्रौ स्कान्दे—

‘दशम्यां तु नरैः सम्पक् पूजनीयाऽपराजिता ।

ऐशानीं दिशमाश्रित्य अपराहे प्रयत्नतः ॥

या पूर्णा नवमीयुक्ता तस्यां पूज्याऽपराजिता ।

क्षेमार्थं विजयार्थं च पूर्वोक्तविधिना नरैः ॥

नवमीशेषयुक्तायां दशम्यामपराजिता ।

ददाति विजयं देवी पूजिता जयवर्धिनी ॥’

तथा—

‘आश्विने शुक्लपक्षे तु दशम्यां पूजयेन्नरः ।

एकादश्यां न कुर्वीत पूजनं चाऽऽपराजितम् ॥’ इति ।

यदा तु पूर्वदिने श्रवणयोगाभावः, परदिने चाल्पाऽपि तद्योगिनी, तदा परैव । तथा च हेमाद्रौ व्रनकाण्डे कश्यपः—

‘उदये दशमी किञ्चि*त्संपूर्णैकादशी यदि ।

श्रवणर्क्षे यदा काले सा तिथिर्विजयाभिधा ॥

श्रवणर्क्षे तु पूर्णायां काकुत्स्थः प्रस्थितो यतः ।

वल्लङ्घयेयुः सीमानं तद्दिनर्क्षे ततो नराः ॥’ इति ।

काले अपराहे । परदिनेऽपराहे श्रवणाभावे तु सर्वप-

पूर्णं भवतु तत्सर्वं त्वत्प्रसादान्महेश्वरि ॥”

इति निगमस्य क्षमस्वेत्युक्त्वा एकं पुष्पमीशान्याम् ‘ॐ दुर्गायै नमः’ इति निक्षिपेत् । *प्रवाहयेदिति । ततो गृहमागत्य ब्राह्मणैः शान्तिकलशोदकेनाभिषिक्तो यजमानो दुर्गापूजाप्रतिष्ठासिद्ध्यर्थं ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणां दत्त्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा बन्धुभिः सह मुञ्जीतेति प्रयोगशेषो बोध्यः ।

*सम्पूर्णैकादशी यदीति कर्मकाले दशम्यनादरार्थम् ।

क्षेत्रे पूर्वेव । मदनरत्नेऽप्येवम् । ज्योतिर्निबन्धे रत्नकोशे
च नारदः—

*‘ईषत्संध्यामतिक्रान्तः किञ्चिदुद्भिन्नतारकः ।

विजयो नाम कालोऽयं सर्वकार्यार्थसिद्धिदः ॥

इषस्य दशमीं शुक्लां पूर्वाविद्धां न कारयेत् ।

श्रवणेनापि संयुक्तां राज्ञां पट्टाभिषेचने ॥

सूर्योदये यदा राजन्हृश्यते दशमी तिथिः ।

आश्विने मामि शुक्ले तु विजयां तां विदुर्बुधाः ॥’

*अत्रायं निर्गलितोर्थः—अपराह्णो मुख्यः कर्मकालः, तत्रैव
पूजायुक्तेः । प्रदोषो गौणः । तत्र दिनद्वयेऽपराह्णव्यापित्वे
पूर्वा । प्रदोषव्यासेराधिक्यात् । दिनद्वये प्रदोषव्यापित्वे
परा । अपराह्णव्यासेराधिक्यात् । श्रवणस्तु (१) रोहिणी-
वदप्रयोजकः । दिनद्वयेऽपराह्णास्पर्शे तु पूर्वा । तत्रापि
परदिनेऽपराह्णे श्रवणसत्त्वे परैवेति दिक् ।

इदानीं मतान्तरमवतारयितुं प्रदोषरूपं कालान्तरमाह—*ईष-
दिति । *अत्रायमिति । इदं पुनरिह विधातव्यम्—दशमी शमी-
पूजायां रात्रौ नक्षत्रोदयव्यापिनी, ‘ईषत्संध्यामतिक्रान्तः’ इति
वचनात्

“आश्विनस्य सिते पक्षे दशम्यां तारकोदये ।

स कालो विजयो ज्ञेयः सर्वकामार्थसिद्धये ॥”

इति चिन्तामणावुक्तेश्च । दिनद्वये तद्व्याप्तौ पूर्वेव । ‘या पूर्णा
नवमीयुक्ता’ इति वचनात्

“दशमीं यः समुल्लङ्घ्य प्रस्थानं कुरुते नरः ।

तस्य संवत्सरं राज्ये न कापि विजयो भवेत् ॥”

(१) रोहिणीवदिति यथा जन्माष्टमीनिर्णये रोहिणी अप्रयोजिका
तद्वदित्यर्थः ।

अत्र विशेषो भार्गवार्चनदीपिकायां भविष्ये

‘शमीयुक्तं जगन्नाथं भक्तानामभयंकरम् ।

अर्चयित्वा शमीवृक्ष*मर्चयेच्च ततः पुनः ॥’

शमीमन्त्रस्तु हेमाद्रौ गोपथब्राह्मणे—

‘अमङ्गलानां शमनीं शमनीं दुष्कृतस्य च ।

दुःस्वप्ननाशिनीं धन्यां प्रपद्येऽहं शमीं शुभाम् ॥’

तथा भविष्ये—

‘शमी शमयते पापं शमी लोहितकण्टका ।

धारिण्यर्जुनयाणानां रामस्य प्रियवादिनी ॥

करिष्यमाणयात्रायां यथाकालं सुखं मया ।

तत्र निर्विघ्नकर्त्री त्वं भव श्रीरामपूजिते ॥

गृहीत्वा साक्षतामाद्रीं शमीमूलगतां मृदम् ।

गीतवादित्रनिर्घोषैरानयेत्स्वगृहं प्रति ॥

ततो भूषणवस्त्रादि धारयेत्स्वजनैः सह ॥’ इति ।

इति एकादश्यां यात्रानिषेधाच्च । दिनद्वये तारकोदयकालालाभे
एकादशे मुहूर्ते परदिने यात्रा कार्या ।

“आश्विनस्य सिते पक्षे दशम्यां सर्वराशिषु ।

सायंकाले शुभा यात्रा दिवा विजयलक्षणः ॥

एकादशो यो मुहूर्तो विजयः परिकीर्तितः ।

तस्मिन्सर्वैर्विधातव्या यात्रा विजयकाङ्क्षिभिः ॥”

इति भृगूक्तेः । परदिने एकादशमुहूर्तव्याप्त्यभावेऽपि श्रवणयोग-
श्चेत्तदैव यात्रा कार्या । ‘श्रवणर्क्षे तु पूर्णायाम्’ इति वाक्यादिति ।
तस्माद्ग्रन्थो मतान्तरपर इति दिक् ।

*अर्चयेदिति । शमी चैशानीगता ।

“शमीं सल्लक्षणोपेतामीशानाशाप्रतिष्ठिताम् ।

समार्ध्य तां च संपूज्य त्वीशानीं सुमुखो भवेत् ॥”

इति भविष्यात् । शमीरहितदेशे तु अश्वन्तकं पूजयेत्
समाचारात् ।

“अश्वन्तक महावृक्ष महादोषनिवारण ।

इष्टानां दर्शनं देहि शत्रूणां च विनाशन ॥”

इति प्रार्थयेत् । राजा तु विजयकामो विजयमुहूर्ते प्रस्थानं कृत्वा
अपराजितापूजां कुर्यात् । प्रस्थानं तु प्रास्थानिकविधिं कृत्वा कार्य-
म् । प्रास्थानिकविधिश्च गोपथब्राह्मणे विवाहपुद्गिष्योक्तः । स यथा-
जन्येषु गमिष्यत्सु पार्थिवा वानस्पत्यदुन्दुभयःस्युः, वीणाश्रोपवाद-
येरन्, हृष्टाश्चालंकृताश्चाखदनाः केशशम्भुलोमनखानि वापयित्वा
सम्भारानुपकल्प्य मैत्रं मुहूर्तमुपसमाधाय शान्तिप्रतिसरं कारयित्वा
वासो गन्धान् स्रजश्चावध्य पुरःस्थातारं स्थापयित्वा कर्ताऽन्वालय
जुहोति-अभयैः, अपराजितैः, आयुष्यैः, स्वस्त्ययनैः, शर्मवर्मभिः,
जनवेदनैश्च हुत्वा ‘पार्थिवस्य’ इति ‘माद्रगाम’ इति च हुत्वा ‘आगच्छता-
गम्य’ इतीन्द्रं स्थालीपाकेनेष्ट्वा ‘आतिष्ठजिष्णुः’ ‘अनृक्षरा ऋजवः
सन्तु पन्था’ इति पन्थानमास्थाय जपेत् । इमौ पादौ “यत् इन्द्र”
“त्रातरमिन्द्र” “माविदन्नभयं” “सोमो बृहस्पतिर्नः परिपातु
पश्चात्” इति त्रीन् विष्णुक्रमान् क्रान्त्वेति प्रस्थानम् । यथा —

“अलंकृतो भूषितभृत्यवर्गः परिष्कृतो तुङ्गतुरङ्गनागः ।

वादित्रनादप्रतिनादिताशः सुमङ्गलाचारपरम्पराशीः ॥

राजा निर्गत्य भवनात्पुरोहितपुरोगमः ।

प्रास्थानिकविधिं कृत्वा प्रतिष्ठेत्पूर्वतो दिशि ॥

गत्वा नगरसीमान्तं वास्तुपूजां समारभेत् ।

संपूज्य चाऽथ दिक्पालान् पूजयेत्पथि देवताः ॥

मन्त्रैर्वैदिकपौराणैः पूजयेच्च शमीतरुम् ।

अमङ्गलानां शमनीं शमनीं दुष्कृतस्य च ॥

दुःखप्रशमनीं धन्यां प्रपद्येऽहं शमीं शुभाम् ।

ततः कृताशीः पूर्वस्यां दिशि विष्णुक्रमान् क्रमेत् ॥

रिपोः प्रतिकृतिं कृत्वा ध्यात्वा च मनसा च तम् ।

शरेण स्वर्णपुङ्खेन विध्येद् हृदयमर्मणि ॥

दशाविजयमन्त्राश्च पाठितव्याः पुरोधसा ।

एवमेव विधिं कुर्याद्दक्षिणादिदिशास्वपि ॥

पूज्यान् द्विजांश्च सम्पूज्य सांवत्सरपुरोहितौ ।

गजवाजिपदातीनां प्रेक्षाकौतुकमाचरेत् ॥

जयमङ्गलशब्देन ततः स्वभवनं विशेत् ।

नीराज्यमानः पुण्याभिर्गणिकाभिः सुमङ्गलम् ॥

य एवं कुरुते राजा वर्षे वर्षे सुमङ्गलम् ।

आयुरारोग्यमैश्वर्यं विजयं च स गच्छति ॥

नाधयो व्याधयस्तस्य भवन्ति न पराजयः ।

श्रियं पुण्यमवाप्नोति विजयं च सदा सुखि ॥” इति ।

ततोऽपराजितां पूजयेत् । सा यथा—आश्विनशुक्लदशम्यां क्षेमसिद्ध्यर्थं यात्रायां विजयसिद्ध्यर्थं चाऽपराजितापूजामहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य चन्दनादिना लिखिताऽष्टदलमध्ये ‘अपराजितायै नमः’ इत्यपराजितां तदक्षिणतः ‘ॐक्रियाशक्त्यै नमः’ इति जयां तद्वामतः ‘ॐउमायै नमः’ इति विजयां प्रतिष्ठाप्य ॐअपराजितायै ॐजयायै ॐविजयायै इत्यावाहनाद्युपचारैः सम्पूज्य प्रणम्य—

“चारुणा मुखपद्मेन विचित्रकनकोज्ज्वला ।

जयादेवी शिवे भक्त्या सर्वान्कामान्ददातु मे ॥

काञ्चनेन विचित्रेण केयूरेण विभूषिता ।

जयप्रदा महाभागा शिवभावितचेतसा ॥

विजया च महाभागा ददातु विजयं मम ।

हारेण सुविचित्रेण भास्वत्कनकमेखला ॥

अपराजिता रुद्ररता करोतु विजयं मम ॥”

इति प्रार्थ्य हरिद्रारक्तवस्त्रे दूर्वायुक्तसिद्धार्थान् प्रदक्षिणं बलयाका-
रेणाऽऽबध्य—

अत्रैव बालिनीराजनमुक्तं कृत्यरत्ने । तत्र मन्त्रः—

‘चतुरङ्गबलं मह्यं निररित्वं व्रजत्विवह ।

सर्वत्र विजयो मेऽस्तु त्वत्प्रसादात्सुरेश्वरि ॥’ इति ।

गौडनिबन्धे ज्योतिषे—

‘कृत्वा नीराजनं राजा बलवृद्धौ यथाक्रमम् ।

शोभनं *खञ्जनं पश्येज्जलगोगोष्ठसंनिधौ ॥’

“सदाऽपराजिते यस्मात्त्वं लतामूषमा स्मृता ।

सर्वकामार्थसिद्ध्यर्थं तस्मात्त्वां धारयाम्यहम् ॥

भवापराजिता देवी मम सर्वसमृद्धये ।

पूजितायां त्वयि श्रेयो ममास्तु दुरितं हतम् ॥”

इति तद्दलयमभिमन्त्र्य—

“जयदे वरदे देवि दशम्यामपराजिते ।

धारयामि भुजे दक्षे जयलाभाभिवृद्धये ॥

बलमाधेहि मयि च मम शत्रौ पराजयम् ।

त्वद्धारणाद्भवेयुर्मै धनधान्यसमृद्धयः ॥”

इति मन्त्रेण दक्षिणबाहौ धृत्वा—

“इमां पूजां मया देवि यथाशक्त्या निवेदिताम् ।

रक्षार्थन्तु समादाय व्रज स्वस्थानमुत्तमम् ॥”

इति विसर्जयेत् । सर्वे च जनास्तस्यामपराणहे ग्रामसीमामुल्लङ्घ्य

अपराजितां पूजयेयुः । तदुक्तं ग्रन्थ एव ‘दशम्यां च जनैः सम्यक्’

इत्यादि । *खञ्जनमिति । तत्र मन्त्रस्थितितत्त्वे—

“नीलग्रीव शुभग्रीव सर्वकामफलप्रद ।

पृथिव्यामवतीर्णोऽसि खञ्जरीट नमोऽस्तु ते ॥”

वसन्तराजे—

त्वं योगयुक्तो मुनिपुत्रकस्त्वं संदृश्यतामेषि शिखोद्गमेन ।

संदृश्यसे प्राक्षिपि निर्गतायां त्वं खञ्जनार्थं नमो नमस्ते ॥”

*अस्य फलानि शुभाशुभदेशाश्च तत्रैव ज्ञेयाः ।
आश्विनपौर्णमासीः परा ग्राह्या ।

‘सावित्रीव्रतमन्तरेण भवतोऽमापौर्णमास्यौ परे’ ।
इति दीपिकोक्तः । अत्र विशेषस्तिथितत्त्वं लैङ्गे—

‘आश्विने पौर्णमास्यां तु चरेज्जागरणं निशि ।
कौमुदी सा समाख्याता कार्या लोकैर्विभूतये ॥
कौमुद्यां पूजयेद्भुवमीमिन्द्रमैरावतस्थितम् ।
सुगन्धिर्निशि सद्येषः अर्चैर्जागरणं चरेत् ॥’

*अस्येति । तद्दर्शनफलं तिथितत्त्वं—

“अब्जेषु गोषु गजवाजिमहोग्गेषु
राज्यमदः, कुशलदः शुचिशाद्वल्लेषु ।
भस्मास्थिकेशनखलोमतुषेषु दृष्टो
दुःखं ददाति बहुशः खलु खञ्जरीटः ॥”

किं च—

“वित्तं ब्रह्मणि, कार्यसिद्धिरतुला शक्रे, हुताशे भयं,
याम्यामग्निभयं सुरद्विषि कल्लर्लाभः समुद्रालये ।
वायव्यां वरवस्त्रगन्धसलिलं, दिव्याङ्गना चोत्तरे
पेशान्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्गक्षणं खञ्जने ॥”

*परेति । कोजागरव्रते पूर्णिमा प्रदोषनिशीथोभयव्यापिनी ।
यदा पूर्वद्युर्निशीथव्याप्तिः परेद्युः प्रदोषव्याप्तिस्तदा परेद्युः कार्या
पूजारूपप्रधानकालव्याप्तिसत्त्वात् । यदा पूर्वद्युर्निशीथव्याप्तिः परे-
द्युश्च न प्रदोषव्याप्तिस्तदा पूर्वा ।

‘नक्तादिव्रतयागे तु रात्रियोगो विशिष्यते’ ।

इति वचनात् । अन्ये तु ‘निशीथे’ इत्युक्तेः पूर्वादिन एव निशी-
थव्याप्तौ पूर्वा, उत्तरेद्युरेव दिनद्वये वा निशीथव्याप्तौ निशीथाऽस्प-
र्शे चोत्तरेत्याहुः । *अक्षैरिति ।

तथा-

‘निशीथे वरदा लक्ष्मीः को जागतीति भाषिणी ।

तस्मै वित्तं प्रयच्छामि अक्षैः क्रीडां करोति यः ॥’ इति ॥

अत्रैवाश्वयुजीकर्मोक्तमाश्वलायनेन-‘आश्वयुज्यामाश्वयुजीकर्म’ इति, तच्छेषपर्वणि कार्यम् । विकृतित्वात् । तत्र*पूर्वाह्णव्यापिनी-ग्राह्या । दैवकर्मत्वात् । आग्रयणं तु पर्वणि कार्यम् ।

“नारिकेलोदकं पीत्वा अक्षैः क्रीडां समारभेत् ।

नारिकेलैश्च पिटकैः पितृन्देवान्समर्चयेत् ॥

बन्धुंश्च प्रीणयेत्तेन स्वयं तदशनो भवेत् ॥”

इति च द्रष्टव्यम् । अत्र नारिकेलोदकपानमप्युक्तं, तच्च निन्द्यम् ।

“पात्रान्तरगतं यत्तु नारिकेलाम्बुसेवनम् ।

तालहिंतालमधुकफलानां रसमेव च ॥

खरोष्ट्रमानुषं क्षीरं सुरापानसमानि वै ॥”

इति हारीतस्मृतौ षष्ठाध्याये आकरे तत्पाने प्रायश्चित्तोक्तेः । यद्यपि निषेधो रागप्राप्तनारिकेलोदकपानपरस्तथापि निशि अक्षयू-तजागरणं लक्ष्म्यादिपूजनं च प्रधानम् । नारिकेलपिटकभोजनादिनारिकेलोदकपानं चाङ्गम् । तथा च येषां तत्पानेऽधिकारस्तैरेवे-दशं व्रतं कार्यं नान्यैः । अत एव ‘उद्यानिका शिवपत्रिका’ इति श्लोके जागरव्रते विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्प इत्युक्तम् । स च विकल्पो व्यवस्थित एवेत्यभिप्रेत्य ग्रन्थे नारिकेलोदकपानस्मरणं नोल्लि-खितम् । अस्यां च पौर्णमास्यां दीपदानारम्भः ।

“लक्षं तदर्धमयुतं सहस्रं शतमेव वा ।

घृतेन दीपयेद्दीपांस्तिलतैलेन वा पुनः ॥”

इति वाक्यात् । *पूर्वाह्णेति । ‘शेषपर्वणि कार्यं विकृतित्वात्’ इति पाठो नारायणवृत्तिसम्मतः । आश्वयुजीकर्मणाऽऽग्रयणस्य

*‘शरद्याग्रयणं नाम पर्वणि स्यात्तदुच्यते ।’

इति शौनकोक्तेः । तत्रापि *शेषपर्वणि कार्यमिति प्रागुक्तम् । *तच्च-‘ब्रीहिभिरिष्ट्वा ब्रीहिभिरव यजेत यवेभ्यो यवैरिष्ट्वा यवैरेव यजेत ब्रीहिभ्यः’ इति श्रुत्या दर्शपूर्णमासयोरेककर्मत्वेनैकद्रव्यनियमादर्शेष्ट्याः, परं पौर्णमासेष्ट्याश्च प्राग्भवतीति हेमाद्र्यादयः ।

‘दर्शेष्ट्याः परमुक्तमाग्रयणकं प्राक्पौर्णमासाच्च तत् ।’

इति दीपिकोक्तंश्च । तच्चाग्रयणं त्रेधा । ब्रीह्याग्रयणं यवाग्रयणं इयामाकाग्रयणं चेति । एषां कालः श्रुतौ—

समानाङ्गतन्त्रतायास्तत्समतत्वात् । अन्ये तु एवं सत्यङ्गभूतक्रमलोपेनोभयोरपि वैगुण्यापत्तेराग्रयणस्य कालान्तरसम्भवेन तदङ्गीकारस्यानुचितत्वात् पर्वान्तरे शुक्लपक्षे देवनक्षत्रे वा तत्कार्यमित्याहुः । तत्तु वृत्तिकारानुयायिभिर्हयमेव । *शरदीति । केवलस्मार्ताग्निमर्ता बह्वृचानामाश्विनपौर्णमास्यामेवाग्रयणं नान्यदेत्यर्थः । शरदीति आश्वयुजकार्तिकयोः पौर्णमास्याभमावास्यायां वा शुक्लपक्षरेवत्यां वेति सागरे । *शेषपर्वणीति । अपराहसन्धौ तद्दिन एव पूर्वाह्नसन्धौ तु तद्दिन एव शेषपर्वपरन्तु कर्मपर्याप्तपर्वालाभे तस्याग इति स्फुटमग्रे । इदानीं श्रौताग्निमदाश्वलायनानामाश्वलायनभिन्नानां च कालमाह-
*तच्चेति । ननु विकृत्यन्तरवदाग्रयणस्य आवर्त्तनात्पाक् सन्धौ प्रकृत्युत्तरत्वं तदुत्तरसन्धौ च प्रकृतिपूर्वत्वं कुतो न स्यात् । “यस्मिन्काले अमावास्या सम्पद्यते तयेष्ट्वा एतया यजेत यदि पौर्णमासी स्यादेत्या इष्ट्वा अथ पौर्णमासेन” इति श्रुतिविरोधात् । यदि च पौर्णमास्यामेवाग्रयणं क्रियते तदा एतच्छ्रुतिबलात्पूर्वमाग्रयणं ततः सद्यस्काला प्रकृतिरिति केचित् । यदि तु एतद्दर्शपौर्णमासाभ्यां समानतन्त्रं कुरुते “अपि वा पौर्णमासे अमावास्ये वा हविषि अनु-

‘गृहमेधी व्रीहियवाभ्यां*शरद्व*सन्तयोर्यजेत श्या-
माकैर्नीवारैर्व*र्षास्वापत्कालेनान्येन पुराणैर्वा’ इति ।
आपस्तम्बोऽपि—‘वर्षासु श्यामाकैर्यजेत शरदि व्रीहि-
भिर्वसन्ते यवै*र्पथर्तु वेणुयवैः’ इति । तत्रापि श्यामाका-
वर्त्तयेत् देवतानां स्वस्वनामपरिहाणाय” इति श्रुतेः, तदाग्रयणह-
विःपु प्राकृतहविरुत्तरकालत्वमेव पशुपुरोडाशकर[वद?]प्रसङ्गित्वात् ।
प्राकृतस्यैव तन्त्रस्य भावादिति देवयाज्ञिकादयः । वस्तुतस्तु
यदि ‘वपया प्रचर्य पुरोडाशमनु निवर्तयेत्’ ‘जपमनु प्रावर्षत्’ इतिवत्
‘पौर्णमासेन प्रचर्याग्रयणहविषि निर्वपेत् पौर्णमासमनुनिर्वपेत्’ इति
क्त्वाकर्मप्रवचनीयानुयोगानिमित्ताद्वितीयान्यस्मादपि तदा तत्र पूर्व-
श्रुतिबाधेनोत्तरकालत्वमत्ययः । तदेवं तु न ‘अनुवर्तयेत्’ इत्येव
श्रुतेः । अयं ह्यनुरूपसर्ग एव सङ्कल्पप्रभृत्यासमाप्ति सम्बन्धे ता-
त्पर्यग्राहक एव ‘सूत्रेष्वदृष्टं पदं सूत्रान्तरादनुवर्तनीयम्’ इत्यादिव-
त् । नन्वत्रापि ‘अनु अन्तेवर्तनीयम्’ इति एव कुतो नार्थः ? आदौ-
मध्ये चानुवृत्तिदर्शनात् । अत एव श्रुतिहृदयज्ञेन सूत्रे तत्तत्स-
मानतन्त्रा वा दर्शपूर्णमासाभ्यामिति तन्त्रपदमेवोक्तम् । यानि
प्रकृतिसाधारणान्यनानि विहरणादीनि तान्येवात्रापीयेतावदेव ।
तस्मादुक्तविरोधादाग्रयणोत्तरत्वं प्रकृतेर्यथायथं भवति इति कौ-
स्तुभकारादयः । *शरत् आश्विनकार्तिकौ, *वसन्तः चैत्रवै-
शाखौ, *वर्षा श्रावणभाद्रपदौ । नन्वत्र ‘मीनमेषयोः’ इति न्यायेन
मासान्तरमपि ग्रहीतुं शक्यम् । शास्त्रान्तरे विशेषरूपेण तत्तन्मासग्र-
हणात् । *यथर्तु वेणुयवैरिति । कात्यायनेन तु वैणवोग्रीष्म इति
वेणुयवाग्रयणे ग्रीष्म एवोक्तः । एषां चाग्रयेणानां प्रकृतावुपयो-
गः । ‘व्रीहिभिरिष्ट्वा व्रीहिभिरेव यजेत यवेभ्यो यवैरिष्ट्वा यवैरेव
यजेत व्रीहिभ्यः’ इति श्रुतेः । दर्शपूर्णमासयोरेककर्मत्वेन द्रव्यैवय-
नियमात् । परिशिष्टेऽपि—

अग्रयणं नित्यम् । इतरे तु अनाहिताग्नेर्नित्ये । यवाग्रयणं च कार्यमिति स्मार्तवृत्तायुक्तत्वात् सूत्रे ब्रीहियवदेवतासंवद्धानामेव मन्त्राणामाज्ञानाच्च । आहिताग्नेस्तु यवाग्रयणस्याप्यनित्यत्वम् । 'अपि वा क्रिया यवेषु' इति सूत्रात् । यद्वा ब्रीह्याग्रयणेन समानतन्त्रता । 'श्यामाकैस्तु (१) प्रस्तरं कुर्यान्नाग्रयणम् । यदि वा तदपि समानतन्त्रम्' इत्यादिनारायणवृत्तौ परिश्रमवतां सुलभमित्यलम् ।

इदं च पर्वाभावे शुक्लपक्षे देवनक्षत्रे कृत्तिकादिविशाखान्ते कार्यमिति स्मृत्यर्थसारे उक्तम् । धौधायनीये केशवस्वामिनाऽप्येवमुक्तम् । परिशिष्टे—

‘श्यामाकैर्ब्रीहिभिश्चैव यवैश्चान्योन्यकालतः ।

“श्यामाकैर्ब्रीहिभिश्चैव यवैश्चान्योन्यकालतः ।

प्राग्यष्टं युज्यतेऽवश्यं न ह्यत्राग्रयणात्ययः ॥” इति ।

श्यामाकानामाब्रीहिभ्यो गौणकालः ब्रीहिणामावभ्यो यवानामाश्यामाकेभ्य इत्यर्थः । अनापत्तौ प्रायश्चित्तं कृत्वा गौणकालेऽनुष्ठानमापत्तौ तु तत्पकृत्वेति विशेषः । *अनित्यमिति । अनुपदमेतत् स्पष्टं—‘श्यामाकैस्तु प्रस्तरम्’ इत्यादिना । प्रस्तरः श्यामाकतृणमुष्टेः अमन्त्रम् असिनिधानच्छेदनादिसंस्कारं कृत्वा दर्वीस्थापनार्थं वर्हिष्येव मेलनम् । *समानतन्त्रं तति । यवब्रीह्याग्रयणयोः समानदेवताकत्वात्कर्तृकालैक्याच्च । एवं चार्धाधानिनः शालाग्नौ सर्वाधानिनो लौकिकाग्नौ वा गृह्यकर्मत्वेन स्मार्ताग्रयणश्रौताग्रयणेनैव नवान्नप्राशनाधिकारात् ।

(१) श्यामाकर्चवसंभवे श्यामाकतृणैः प्रस्तरं कृत्वा सुवादुत्तरत आस्तीर्य तत्र सुवो निधानं तावतैव श्यामाकाग्रयणसिद्धिरिति वृत्तिः कुन्तारायणः ।

प्राग्र्यष्टुं युज्यतेऽवश्यं न ह्यत्राग्रयणात्पयः ॥

त्रिकाण्डमण्डनोऽप्येवम् । यदा त्वेतदाश्विनपौर्णमा-
स्यां क्रियते तदैककालत्वादाऽश्वयुजीकर्मणोऽस्य च स-
मानतन्त्रता भवति । तदेतद्वृत्तिकृतां—‘एकवर्हिरिधमा-

*आश्वयुजीकर्मणोऽस्येति । जीर्णतण्डुलचरुणाऽऽश्वयु-
जीकर्मप्रधानहोमं कृत्वा नूतनतण्डुलचरुणाऽऽग्रयणप्रधानहोमः,
द्वयोश्चर्वोरेकस्विष्टकृदादिराश्वयुजीव्रीह्याग्रयणयोस्तन्त्रेण प्रयोगः ।
आश्वयुजीव्रीह्याग्रयणश्याकाग्रयणानां च तन्त्रेण प्रयोगो गृह्या-
ग्निसागरादेरवगन्तव्यः । इदं चात्र बोध्यम्—आवर्तनात्प्राक् सम्भौ
प्रकृतिविकृतिप्रयोगप्राप्तौ पर्वणि आश्वयुजीकर्मग्रयणपर्वणस्थाली-
पाकाः समानतन्त्रा एव ।

“पाकयज्ञान्समासाद्य एकाज्यानेकवर्हिषः ।

एकस्विष्टकृतः कुर्यान्नानापि संति दैवते ॥”

इति तत्सूत्रात् । तदपवादेन तु पर्वणि पूर्वद्युरेव सतन्त्रमा-
ग्रयणाश्वयुजीकर्म परेद्युः सन्धिमति प्रकृतिः तस्याः प्रतिपद्यपि
सुकरत्वादिति । आग्रयणं च नवान्नं क्रीत्वाऽपि भवति ।
अन्यथा—

“स चेदकृत्वाऽऽग्रयणं नवमश्नाति मोहितः ।

देवेभ्यः कल्पितं भागं भक्षयित्वाऽऽर्तिमाप्नुयात् ॥”

इति दोषस्मरणात् । आग्रयणादिने षड्दैवत्यं श्राद्धमपि हेमाद्रौ—

“श्यामाकैरिक्षुभिश्चैव पितृणां सर्वकामिकम् ।

कुर्यादाग्रयणं यस्तु स शीघ्रं सिद्धिमाप्नुयात् ॥

नवधान्ये समायाते गृही श्राद्धं समाचरेत् ।

नवान्नलाभे देवा द्वौ कामकालौ सदैव हि ॥”

इत्युक्तेः । ग्रन्थेऽपि—

‘व्रीहिपाके च कर्तव्यं यवपाके च पार्थिव ।’

ज्य—' इति सूत्रे स्पष्टमुक्तम् । तस्याःकरणे प्रायश्चित्त-
मुक्तं स्मृतिचन्द्रिकायां कात्यायनेन—

'नित्ययज्ञात्यये चैव वैश्वदेवद्वयस्य च ।

अनिष्टा नवयज्ञेन नवान्नप्राशने तथा ॥

भोजने पतितान्नस्य चरुर्वैश्वानरो भवेत् ॥'

कारिकाऽपि—

'अकृताग्रयणोऽश्रियान्नवान्नं यदि वै नरः ।

वैश्वानराय कर्तव्यश्चरुः पूर्णाहुतिस्तु वा ॥' इति ।

ऋग्विधाने तु—

(१)समिन्द्ररायामन्त्रं च वर्षे वर्षे जपेच्छतम् ।

आग्रयणं यदा न्यूनं तदा संपूर्णमेति तत् ॥'

इत्युक्तम् । एतच्चापादि मलमासे कार्यमन्यथा नेति प्रा-
गुक्तम् । अन्योऽप्याहिताग्न्यादि*विशेषः शौनकादेर्ज्ञेय
इत्यलं बहुना ।

इति कमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ आश्विनमासः ॥

इत्यादि । *अकरणे इति । गौणकालेऽपीत्यादिः ।

*विशेषः आहिताग्निविशेषः । आहिताग्न्यादेराग्रयणस्थालीपाकः ।

इत्याश्विनः ।

(१)अयं मन्त्रो यथा—“समिन्द्र राया समिष्टा रभेमहि सं वाजे-
भिः पुरुश्चन्द्रैरभिद्वयुभिः । सं देव्या प्रमत्या वीरशुष्मया गोअग्रयाऽश्वा
घत्या रभेमहि ॥” इति । क्र० अ० २ अ० १ । अस्यार्थः—‘हे इन्द्र, राया
घनेन वयं संरभेमहि संगच्छेमहि । तथा इषा अग्नेन संरभेमहि । तथा
वाजेभिर्वलैः संरभेमहि । कीदृशैर्वाजैः ? पुरुश्चन्द्रैः पुरुषां बहूनामाहाद-
कैः अभिद्वयुभिः अभितो दीप्यमानैः । किंच देव्या द्योतमानया प्रमत्या
त्वदीयया प्रकृष्टवुद्ध्या संरभेमहि । कीदृश्या ? वीरशुष्मया वीरं विशेषेण
शत्रूणां क्षेपणसमर्थं शुष्मं बलं यस्याः सा तथोक्ता (तया) गोअग्रया
स्तोतृभ्यो दानार्थमग्रे प्रमुखत एव गावो यस्याः सा तथोक्ता (तया)
अश्ववावत्या अश्वैरुपेतया ।’ इति ।

अथ कार्तिकमासः

तुलासंक्रमे प्रागपरा दश घटिकाः पुण्याः । राशौ
तु प्रागुक्तम् ।

अथ कार्तिकस्नानम् । तत्र पृथ्वीचन्द्रोदये विष्णुस्मृ-
तिपादयोः—

‘तुलामकरमेषेषु प्रातःस्नानं विधीयते ।

हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम् ॥’

इति सौरमास उक्तः । प्राच्याश्चैतदेवाद्वियन्ते । दाक्षि-
णात्यास्तु—

‘आश्विनस्य तु मासस्य या शुक्लैकादशी भवेत् ।

कार्तिकस्य व्रतानीह तस्यां वै प्रारभेत्सुधीः ॥’

इति पाद्मोक्तेः । भार्गवार्चने च—

‘प्रारभ्यैकादशीं शुक्लामाश्विनस्य तु मानवः ।

प्रातःस्नानं प्रकुर्वीत यावत्कार्तिकभास्करः ॥’

इति विष्णुरहस्योक्तेः । हेमाद्रावादित्यपुराणे—

‘पूर्ण आश्वयुजे मासि पौर्णमास्यां समाहितः ।

इत्युक्त्वा—

‘मासं समग्रं परया च भक्त्या

समाप्यते कार्तिकपौर्णमास्याम् ।’

इत्यन्तेऽभिधानाच्चाश्विनशुक्लैकादश्यां पौर्णमास्यां
वाऽऽरभ्य कार्तिकशुक्लद्वादश्यां पौर्णमास्यां वा समापये-
दित्याहुः । मदनपारिजाते विष्णुः—

*‘कार्तिकं सकलं मासं नित्यस्नायी जितोन्द्रियः ।

कार्तिकव्रतानामाश्विनशुक्लैकादश्यामारम्भोक्तेः । तानि दर्श-
यति—*कार्तिकमित्यादिना ।

*जपन्हविष्यमुक् शान्तः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

अत्र देशविशेषः पादो कार्तिकी प्रक्रम्य—

‘कुरुक्षेत्रे कोटिगुणो गङ्गायामपि तत्समः ।

ततोऽधिकः पुष्करे स्याद्द्वारवत्यां च भार्गव ॥

पुण्याः पुर्वश्च सप्तैवं मुनयो मथुराऽधिका ।

दुर्लभः कार्तिको विप्रा मथुरायां नृणामिह ॥

यत्रार्चितः स्वकं रूपं भक्तेभ्यः संप्रयच्छति ॥’ इति ।

इदं च स्नानं काशीस्थपञ्चनदेऽप्यतिप्रशस्तम् ।

‘शतं समास्तपस्तप्त्वा कृते यत्प्राप्यते फलम् ।

तत्कार्तिके पञ्चनदे सकृत्स्नानेन लभ्यते ॥

कार्तिके*विन्दुतीर्थे यो ब्रह्मचर्यपरायणः ।

स्नास्यत्यनुदिते भानौ भानुजात्तस्य भीः कुतः ॥’

इत्यादिकाशीखण्डोक्तेः । भानुजो यमः ।

इदं च प्रातःस्नानं संध्यां च कृत्वा कार्यम् । तेन विने-

तरकर्मानधिकारादिति वर्धमानः । यद्यपि प्रातःसंध्या-

याः मूर्योदये समाप्तिः, तथापि वचनबला (१)दनुदित-

होमवद्भविष्यति । स्नानमन्त्रश्च तत्रैव—

‘कार्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातःस्नानं जनार्दन ।

प्रीत्यर्थं तव देवेश दामोदर मया सह ॥’

*जपन्निति । जपश्चेष्टद्वयमन्त्रस्य गायत्र्या वा । सम्पूर्ण-
स्नानाशक्तौ ब्राह्मे कार्तिकाधिकारे—

“एकादश्यादिषु तथा तत्र पञ्चसु रात्रिषु ।

दिने दिने च स्नातव्यं शीतलासु नदीषु च ॥

वर्जयित्वा तथा हिंसां मांसभक्षणमेव च ॥” इति ।

*विन्दुतीर्थे विन्दुमाधवतीर्थे ।

(१) यथा ‘अनुदिते जुहोति’ इति उदयात्पूर्वं होमः प्राप्नोति तद्वत् ।

इयं मन्त्रं समुच्चार्य मौनी स्नायाद्वती नरः॥' इति ।
अर्घ्यमन्त्रोऽपि तत्रैव-

व्रतिनः कार्तिके मासि स्नातस्य विधिवन्मम ।

गृहाणाद्यं मया दत्तं दनुजेन्द्रनिषूदन ॥

*नित्यनैमित्तिके कृष्ण कार्तिके यापनाशने ।

गृहाणाद्यं मया दत्तं राधया सहितो हरे ॥

इमौ मन्त्रौ समुच्चार्य योऽर्घ्यं मह्यं प्रयच्छति ।

सुवर्णरत्नपुष्पांस्सुपूर्णशङ्खेन पुण्यवान् ॥

सुवर्णपूर्णा पृथिवी तेन दत्ता न संशयः ॥' इति ।

एवं संपूर्णस्नानाशक्तौ अथ स्नायात् ।

‘वाराणस्यां पञ्चनदे अथ स्नातास्तु कार्तिके ।

अमी ते पुण्यवपुषः पुण्यभाजोऽतिनिर्मलाः ॥’

इति काशीखण्डोक्तेः ।

अथ मालाधारणम् । तत्र स्कान्दे द्वारकामाहात्म्ये-

‘निवेद्य केशवे मालां तुलसीकाष्ठसंभवाम् ।

बहते यो नरो भक्त्या तस्य वै नास्ति पातकम् ॥

न जह्यात्तुलसीमालां धात्रीमालां विशेषतः ।

महापातकसंहर्त्री धर्मकामार्थदायिनीम् ॥’

विष्णुधर्मे-

‘स्पृशेत्तु यानि लोमानि धात्रीमाला कलौ चणाम् ।

तावद्वर्षसहस्राणि वैकुण्ठे वसतिर्भवेत् ॥

मालायुग्मं तु यो नित्यं धात्रीतुलसिसंभवम् ।

बहते कण्ठदेशे तु कल्पकोटिर्दिवं वसेत् ॥

*नित्यनैमित्तिके इति स्नाने नैमित्तिके इति वा पाठः ।

कार्तिकस्नानं च प्रातःस्नानसन्ध्यावन्दनादि कृत्वा कार्यं तेन
विनेतरकर्मनधिकारात् । न च प्रातःसन्ध्यायाः सूर्योदयानन्तरं

तुलसीकाष्ठसंभूते माले कृष्णजनप्रिये ।

विभर्मि स्वामहं कण्ठे कुरु मां कृष्णबल्लभम् ॥

एवं संप्रार्थ्य विधिवन्मालां कृष्णगलेऽर्पिताम् ।

धारयेत्कार्तिके यो वै स गच्छेद्द्वैष्णवं पदम् ॥' इति ।

*अत्र मूलं चिन्त्यम् । तथा काशीखण्डे—

'कार्तिके मासि मे यात्रा यैः कृता भक्तितत्परैः ।

विन्दुतीर्थकृतस्नानैस्तेषां मुक्तिर्न दूरतः ॥'

भार्गवार्चनदीपिकायां नृसिंहपुराणे—

'अगस्तिकुसुमैर्देवं योऽर्चयेच्च जनार्दनम् ।

दर्शनात्तस्य देवर्षेर्नरकं नाश्नुते नरः ॥

विहाय सर्वपुष्पाणि मुनिपुष्पेण केशवम् ।

कार्तिके योऽर्चयेद्भक्त्या वाजपेयफलं लभेत् ॥'

स्कान्दे कार्तिकमाहात्म्ये—

'मालतीमालया विष्णुः केतक्या चैव पूजितः ।

समाप्त्या 'स्नास्यत्यनुदिते भानौ' इत्यनेन विरोध इति वाच्यम् ।
षचनबलादनुदितहोमबदुदयात्प्रागेव सन्ध्यासमाप्तिरुपगमात् । वस्तु-
तस्तु प्रातःस्नानं कृत्वा प्रातःसन्ध्यातः पूर्वमेव कार्तिकस्नानं कार्य-
म् । अनुदिते भानौ विहितस्य तस्य प्रातःसंध्योत्तरमनुष्ठानानुपप-
त्तेः । तस्या उदयोत्तरं समाप्यमानत्वात् । होमस्य तु श्रौतत्वेन
युक्तं स्मार्तसन्ध्यासंकोचकत्वं न तु कार्तिकस्नानस्य, स्मार्तत्वाविशे-
षात् । न च तन्मध्ये कार्यं 'न कर्मणि कर्मरम्भः' इति निषेधात्
सन्ध्यामध्ये करणाभावेऽप्युपपत्तेश्चेति । तुलामकरेण्विति प्रातःस्नानं
त्वनुकल्पः । प्रत्यहं स्नानाशक्तौ सकृत्स्नानं कार्यम् । 'पञ्चनदे
सकृत्स्नानेन लभ्यते' इत्युक्तेः । *अत्र मूलं चिन्त्यमिति
संप्रदायानुसारेण वैष्णवैरेव तुलसीकाष्ठमाला धात्रीकाष्ठमाला च
धार्या न सर्वैरित्यत्र तात्पर्यम् ।

समाः सहस्रं सुप्रीतो भवेत्तु मधुसूदनः ॥

पृथ्वीचन्द्रोदये पादौ—

‘कार्तिके नार्चितो यैस्तु कमलैः कमलेक्षणः ।

जन्मकोटिबुं विप्रेन्द्र न तेषां कमला गृहे ॥’

तथा—

‘कार्तिके केशवे पूजा येषां नाम्ना सुनैः कृता ।

ते निर्भर्त्स्य रवेः पुत्रं वसन्ति त्रिदिवे सदा ॥

तुलसीदललक्षेण कार्तिके योऽर्चयेद्भरिम् ।

पत्रे पत्रे मुनिश्रेष्ठ मौक्तिकं लभने फलम् ॥’

तथा स्कान्दे कार्तिकमाहात्म्ये—

‘धात्रीच्छाये तु यः कुर्यात्पिण्डदानं महामुने ।

मुक्तिं प्रयान्ति पितरः प्रसादान्माधवस्य तु ॥

धात्रीफलविलिप्ताङ्गो धात्रीफलविभूषितः ।

*धात्रीफलकृताहारो नरो नारायणो भवेत् ॥

धात्रीच्छायां समाश्रित्य योऽर्चयेच्चक्रधारिणम् ।

पुष्पे पुष्पेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥’

तथा स्कान्दे—

‘कार्तिके मासि विप्रेन्द्र धात्रीवृक्षोपशोभिते ।

वने दामोदरं विष्णुं चित्रानैस्तोषयोद्विभुम् ॥

“श्रुतयो विभिन्नाः स्मृतयो विभिन्ना

नानाकृषीणां च मतं विभिन्नम् ।

धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां

महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥”

इति माधवोक्तेः । समूलत्वेत्यादिग्रन्थस्तु केनचिदुक्तानं ।
प्रक्षिप्तो न तु प्राचीनपुस्तके दृश्यते । *धात्रीफलकृताहारः
जीर्णधात्रीफलविषयः, चातुर्मास्ये नूतनस्य वर्धितत्वात् ।

मूलेन पायसेनाथ होमं कुर्याद्विचक्षणः ।

ब्राह्मणान्भोजयेच्छत्तया स्वयं भुञ्जीति घन्धुभिः॥'इति।

तथा कार्तिके द्विदलव्रतं प्रागुक्तम्-कार्तिके द्विदल
त्यजेत्' इति । पाद्वेऽपि कार्तिकमाहात्म्ये—

‘राजिकामाढकं चैव नैवाद्यात्कार्तिकव्रती ।

द्विदलं तिलतैलं च तथान्यन्मतिदूषितम् ॥’

स्कान्देऽपि—

कार्तिके वर्जयेत्तद्वद् द्विदलं बहुबीजकम् ।

माषमुद्गमसूराश्च चणकाश्च कुलित्यकाः ॥

निष्पावा राजमाषाश्च आढक्यो द्विदलं स्मृतम् ।

नूतनान्यपि जीर्णानि सर्वाण्येतानि वर्जयेत् ॥’

अत्र केचिदुत्पत्तिसमये दलद्वयं यस्य भवति तद्
भूतपूर्वगत्या द्विदलमित्युच्यत इत्याहुः । उदाहरन्ति च—
‘बीजमेव समुद्भूतं द्विदलं चाङ्कुरं विना ।

दृश्यते यत्र सस्येषु द्विदलं तन्निगद्यते ॥’ इति ।

अन्ये तु लक्षणायां मानाभावाद्वचनस्य निर्मूलत्वाद् द्विद-
लात्मकं यस्य स्वरूपं तदेव वर्जयेदित्याहुः । तथा नारदीये—

‘कार्तिके वर्जयेत्तैलं कार्तिके वर्जयेन्मधु ।

कार्तिके वर्जयेत्कांश्यं कार्तिके शुक्तसंघितम् ॥’

कांश्यं तत्पात्रभोजनम्, शुक्तं (१)पर्युषितं, सान्धितं
लवणशाकः । तत्रैव रामः—

(१) एतद्व्याख्यानमयुक्तमिति भाति । ‘अरण्यानां च सर्वेषां मृगा-
णां माहिषं विना । स्त्रीक्षीरं चैव वर्ज्यानि सर्वशुक्तानि चैव हि ॥’ इति ।
मनुवचनव्याख्यानावसरे ‘स्वभावतो मधुरादिरसानि यानि कालवशेनो-
दकादिना चाम्लीभवन्ति तानि शुक्तशब्दवाच्यानि’ इति मन्वर्थमुक्ताव-
द्यामुक्तत्वात् ‘शुक्तं पर्युषितं चैव’ इत्यत्र मनुस्मृतिवचने च पर्युषित-
शब्दस्य पृथग्ग्रहणाच्च ।

‘कार्तिके विष्णुसूर्त्यग्रे दीपदानादिवं व्रजेत् ॥’

तथा—

‘कार्तिके तु कृता दीक्षा नृणां जन्मविमोचनी ॥’

तथा—

‘कार्तिके*कृच्छ्रसेवी यः प्राजापत्यपरोऽथवा ।

एकान्तरोपवासी वा त्रिरात्रोपोषितोऽपि वा ॥

*कृच्छ्रसेवीति । तप्तकृच्छ्रातिकृच्छ्रकृच्छ्रातिकृच्छ्रान्यतमसेवी-
त्यर्थः । पञ्चेति षट् चेति वा पाठः । उपोषित इत्यस्य सम्बन्धः ।
यथा च द्वादश्यां पारणा संपद्यते तथा त्रिरात्रादि कार्यम् । पञ्चे-
सादावेकभक्ताद्यभावेऽपि तत्पारणा द्वादश्यामेव मासोपवासव्रत-
पारणाया द्वादश्यामेव सत्त्वेन तत्समभिव्याहारात् । तद्वदेव कृच्छ्रा-
धारम्भोऽप्याश्विनशुक्लैकादश्यामेव, तस्योमेव सर्वकार्तिकव्रतार-
म्भाच्च । काशीखण्डेऽपि—

“कृच्छ्रं वाऽप्यतिकृच्छ्रं वा प्राजापत्यमथाऽपि वा ।

संप्राप्ते कार्तिके मासि कुर्याच्छक्त्याऽतिपुण्यवान् ॥

एकान्तरं व्रतं कुर्यात्त्रिरात्रव्रतमेव वा ।

पञ्चरात्रं सप्तरात्रं सम्प्राप्ते कार्तिके व्रती ॥

पक्षव्रतं वा कुर्वीत मासोपोषणमेव वा ।

शाकाहारं पयोहारं फलाहारमथापि वा ॥

ब्रह्मचर्यं चरेद्दूर्जे महाव्रतफलाप्तये ।

पत्रभोजी भवेद्दूर्जे कांस्यं त्याज्यं प्रयत्नतः ॥

कांस्यस्य नियमे दद्यात्कांस्यं सर्पिःप्रपूरितम् ॥”

अत्र कृच्छ्रादीनि शक्या व्रतान्यनाव्रतानि वा बोध्यानि । मा-
सोपवासव्रतं यथा विष्णुरहस्ये । “नारद उवाच—

भगवन् श्रोतुमिच्छामि व्रतानामुत्तमस्य च ।

मासोपवासस्य फलं विधिं चास्य यथोदितम् ॥

षड् वा द्वादश पञ्च वा मासं वा घरवर्णिनि ।

एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ॥

उपवासेन भैक्षेण व्रजते परमं पदम् ॥'

यथाविधा नरैः कार्या व्रतचर्या यथा भवेत् ।

आरभ्यते यथा पूर्वं समाप्यं हि यथाविधि ॥

यावत्संख्यं हि कर्तव्यं तावद् ब्रूहि पितामह ।

ब्रह्मोवाच—

साधु नारद यच्चैतत्पृष्ठं वर तपोधन ॥

यादृङ् मातिमतां श्रेष्ठ तच्छृणुष्व ब्रवीमि ते ।

सुराणां च यथा विष्णुस्तपतां च यथा रविः ॥

मेरुः शिखरिणां यद्वद्वैनतेयश्च पक्षिणाम् ।

तीर्थानां च यथा गङ्गा प्रजानान्तु यथा वणिक् ॥

श्रेष्ठं सर्वव्रतानान्तु तद्वन्मासोपवासकम् ।

सर्वव्रतेषु यत्पुण्यं सर्वतीर्थेषु तेन तु ॥

सर्वदानोद्भवं चापि लभेन्मासोपवासकृत् ।

अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैर्विविधैर्भूरिदक्षिणैः ॥

न तत्पुण्यमवाप्नोति यन्मासपरिलङ्घनात् ।

तेन जप्तं हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं स्वधा ॥

यः करोति विधानेन नरो मासमुपोषणम् ।

प्रविश्य वैष्णवं यज्ञं तेनाभ्यर्च्य जनार्दनम् ॥

गुरोराज्ञां ततो लब्ध्वा कुर्यान्मासोपवासनम् ।

वैष्णवानि यथोक्तानि कृत्वा सर्वव्रतानि तु ॥

द्वादश्यादीनि पुण्यानि ततो मासमुपावसेत् ।

अतिकृच्छ्रं पराकं च कृत्वा चान्द्रायणं ततः ॥

मासोपवासं कुर्वीत ज्ञात्वा देहबलावलम् ।

षानप्रस्थो यतिर्वाऽपि नारी वा विधवा मृने ॥

अन्येऽपि नियमाः प्रागुक्ताः ।

ग्राह्यमुक्तं स्कान्दे—

‘त्रीहयो यक्षगोधूमाः प्रियङ्गुतिलशालयः ।

एते हि सात्त्विकाः प्रोक्ताः स्वर्गमोक्षफलप्रदाः ॥’

मासोपवासं कुर्वीत गुरुविप्राज्ञया ततः ।

आश्विनस्यामले पक्षे एकादश्यामुपोषितः ॥

व्रतमेतत्तु गृहीयाद्यावत्त्रिंशद्दिनानि तु ।

वासुदेवं समभ्यर्च्य कार्तिकं लङ्घयेन्नरः ॥ —

मासं चोपवसेद्यस्तु स मुक्तिफलभाग्भवेत् ।

अच्युतस्यालये भक्त्या त्रिकालं कुसुमैः शुभैः ।

मालामिन्दीवरैः पद्मैः कुसुमैस्तु सुगन्धिभिः ॥

कुङ्कुमोशीरकर्पूरैर्विलिप्य वरचन्दनैः ।

नैवेद्यं धूपदीपाद्यैरर्चयेत् जनार्दनम् ॥

मनसा कर्मणा वाचा पूजयेद्गरुडध्वजम् ।

कुर्यान्नरस्त्रिषवणं बृहद्भक्तिर्जितेन्द्रियः ॥

नाम्नामेव तथाऽऽलापं विष्णोः कुर्यादहर्निशम् ।

भक्त्या विष्णोः स्तुतिं वाऽपि मृषा वादं विचर्जयेत् ॥

सर्वसत्त्वदयायुक्तः शान्तवृत्तिरहिंसकः ।

सुप्तो वाऽऽसनसंस्थो वा वासुदेवं प्रकीर्तयेत् ॥

स्मृत्यालोकनगन्धादिस्वादनं परिकीर्तितम् ।

अन्नस्य वर्जयेत्सर्वं ग्रासानां चाधिकाङ्क्षणम् ॥

गात्राभ्यङ्गं शिरोऽभ्यङ्गं ताम्बूलं सप्ति उपनम् ।

व्रतस्थो वर्जयेत्सर्वं यच्चान्यत्र निरावृतम् ॥

न व्रतस्थः स्पृशेत्किंचिद्विकर्मस्थान्न चालयेत् ।

देवतायतने तिष्ठेन्न गृहस्थश्चरेद् व्रतम् ॥

कृत्वा मासोपवासन्तु संयतात्मा जितेन्द्रियः ।
 ततोऽर्चयित वै पुण्यं द्वादश्यां गरुडध्वजम् ॥
 पूजयेत्पुष्पमालाभिर्गन्धधूपविलेपनैः ।
 वस्त्रालङ्कारवाद्यैश्च तोषयेदच्युतं नरः ॥
 स्नापयित हरिं भक्त्या तीर्थचन्दनवारिणा ।
 चन्दनेनानुलिप्ताङ्गं पुष्पधूपैरलंकृतम् ॥
 वस्त्रदानादिभिश्चैव भोजयित द्विजोत्तमान् ॥
 दद्याच्च दक्षिणां तेभ्यः प्रणिपत्य क्षमापयेत् ।
 विप्रान्क्षमापयित्वा तु विमृज्याभ्यर्च्य पूज्य च ।
 एवं वित्तानुसारेण भक्तियुक्तेन शक्तितः ।
 एवं मासोपवासं तु कृत्वा ऽभ्यर्च्य जनार्दनम् ।
 भोजयित्वा द्विजांश्चैव विष्णुलोके महीयते ॥
 एवं मासोपवासान् हि सम्यक्कृत्वा त्रयोदश ।
 निर्वापयेत्ततस्तान्वै विधिना येन तच्छुणु ॥
 कारयेद्वैष्णवं यज्ञमेकादश्यामुपोषितः ।
 पूजयित्वा तु देवेशमाचार्यानुज्ञया हरिम् ॥
 अर्चयित्वा हरिं भक्त्या अभिवाद्य गुरुं तथा ।
 तथा ऽनुभोजयेद्विप्रान्भोजयित्वा यथाविधि ॥
 विशुद्धकुलचारित्रान् विष्णुपूजनतत्परान् ।
 पूजयित्वा द्विजान्सम्यक्भोजयित्वा त्रयोदश ॥
 तावन्ति वस्त्रयुग्मानि भोजनाच्छादनानि च ।
 योगपट्टानि शुभ्राणि ब्रह्मसूत्राणि चैव हि ॥
 दद्याच्चैव द्विजाग्रेभ्यः पूजयित्वा प्रणम्य च ।
 ततोऽनुकल्पयेच्छय्यां श्रेष्ठास्तरणसंस्कृताम् ॥
 साच्छादनां शुभां श्रेष्ठां सोपधानामलङ्कृताम् ।
 कारयित्वात्मनो मूर्तिं काञ्चनीं तु स्वशक्तितः ॥

न्यसेत्तस्यान्तु शय्यायामर्चयित्वा स्वगादिभिः ।
 आसनं पादुके छत्रं वस्त्रयुग्ममुपानहौ ॥
 पवित्राणि च पुष्पाणि शय्यायामुपकल्पयेत् ।
 एवं शय्यां तु संकल्प्य प्रणिपत्य च तान् द्विजान् ॥
 प्रार्थयेच्चानुमोदार्थं विष्णुलोकं ब्रजाम्बहम् ।
 एवमभ्यर्चिता विप्रा वदेयुर्व्रतिनं तदा ॥
 ब्रज ब्रज नरश्रेष्ठ विष्णोः स्थानमनामयम् ।
 विमानं वैष्णवं दिव्यं शय्याया परिकल्पितम् ।
 तेन विष्णुपदं याहि सदानन्दमनामयम् ।
 ततो विसर्जयेद्विमान् प्रणिपत्यानुगम्य च ॥
 ततस्तु पूजयेद्भक्त्या गुरुं ज्ञानप्रदायकम् ।
 तां शय्यां कल्पितां सम्यक् गुरुं ज्ञानप्रदायकम् ॥
 प्रणम्य शिरसा शान्तो गुरवे प्रतिपादयेत् ।
 कृत्वा मासोपवासन्तु नरो विष्णुतनुं विशद ॥
 कृतमासोपवासस्तु विष्णुपूजनतत्परः ।
 नयेच्छान्तमनाः कालं धर्मस्य प्रयतेन्द्रियः ॥
 कृत्वा मासोपवासांश्च निर्वाप्य विधिवन्मुने ।
 कुलानां शतमुद्धृत्य विष्णुलोकं ब्रजेन्नरः ॥
 यस्मिञ्जातो महापुण्ये कुले मासेऽथवा सङ्गते ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥
 नरो मासोपवासानां कर्त्ता पुण्यवतां वरः ।
 पितृ ऋतुकुलाभ्यां च समं विष्णुपुरीं ब्रजेत् ॥
 नारी ताम्र महाभागा यथोक्तव्रतमास्थिता ।
 कृत्वा मासोपवासांश्च ब्रजेद्विष्णुं सनातनम् ।

नारद उवाच —

सुदुष्करमिदं देव मूर्च्छालानिकरं नृणाम् ।
 व्रतं मासोपवासाख्यं भक्तिं जनयदच्युते ।

पीडितस्य भृशं देव मुमूर्षोर्व्रतिनस्तथा ।

त्यागो वाऽनुग्रहो वा ऽथ किन्तु कार्यं पितामह ॥

ब्रह्मोवाच—

व्रतस्थं कर्पितं दृष्ट्वा मुमूर्षुं वा तपोधन ॥

दृष्ट्वा तु ब्राह्मणस्तस्य कुर्यात्सम्पन्नानुग्रहम् ।

अमृतं पाययेत्क्षीरमिच्छमाने सकृन्निशि ॥

यथेह न वियुज्येत प्राणैः क्षुत्पीडितो व्रती ।

अतिमूर्छान्वितं क्षीणं मुमूर्षुं क्षुत्प्रपीडितम् ॥

पाययित्वा शतं क्षीरं रक्षेदन्वा फलानि च ।

अहोरात्रं च यो नित्यं व्रतस्थं परिपालयेत् ।

पयोमूलफलं दत्त्वा विष्णुलोकं व्रजेत सः ॥

एवं मासोपवासस्थमारूढं प्राणसंशये ।

अव्रतघ्नगुणैर्दिव्यैः परीप्तेद् ब्राह्मणाज्ञया ।

नैते व्रते विनिघ्नन्ति हविर्विप्रानुमोदितम् ।

क्षीरौषधे गुरोराज्ञा आपो मूलं फलानि च ।

एवं कृत्वाऽभिरक्षेत सगुडं पायसं तथा ।

पाययेद्रक्षितो यस्मात्समाप्नोति पुनर्व्रतम् ।

अथ विष्णुव्रतं विष्णुर्दाता विष्णुर्व्रती तथा ।

सर्वं विष्णुमयं ज्ञात्वा व्रतस्थं क्षीणमुद्धरेत् ।

यदा मुमूर्षुर्निश्चेष्टः परिम्लानोऽतिमूर्छितः ।

तदा समुद्धरेत्क्षीणमिच्छन्तं विमुखे स्थितम् ।

परिपाल्य व्रती देहं व्रतशेषं समापयेत् ।

यथोक्तद्विगुणं तस्य फलं विप्रमुखोदितम् ॥

इन्द्रियार्थेष्वसंसक्ता सदैव विमला मतिः ।

परितोषयते विष्णुं नोपवासो जितात्मनाम् ॥

किं तस्य बहुभिस्तीक्ष्णैः स्नानहोमजपव्रतैः ।

यतोन्द्रियगणो घोरो निर्जितो दुष्टचेतसा ॥

काशीखण्डे—

*‘ऊर्जे यवान्नमश्रियादेवान्नमथवा पुनः ।

घृन्ताकं सूरणं चैव शुकशिम्बीश्च वर्जयेत् ॥’

जितेन्द्रियः सदा शान्तः सर्वभूतहिते रतः ।

वासुदेवपरो नित्यमक्लेशं कर्तुमर्हति ।

कृत्वा व्रतं यथोक्तं तु वैष्णवं पुरुषो व्रतम् ।

विष्णुलोकमवाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ।

ये स्मरन्ति सदा विष्णुं विशुद्धेनान्तरात्मना ॥

ते प्रयान्ति भयं त्यक्त्वा विष्णुलोकमनामयम् ।

प्रभाते चार्धरात्रे च मध्याह्ने दिनसंक्षये ।

अच्युतं येऽनुकीर्तन्ति ते तरन्ति भवार्णवम् ।

आनन्दितोऽथ दुःखार्त्तः क्रुद्धः शान्तोऽथवा हरिम् ।

योऽनुकीर्तयते भक्त्या स गच्छद्वैष्णवीं पुरीम् ।

गर्भजन्मजरारोगदुःखसंसारबन्धनैः ।

निवार्यते नरो नित्यं वासुदेवमनुस्मरन् ॥

स्थावरे जङ्गमे चैव स्थले सूक्ष्मे शुभाशुभे ।

विष्णुं पश्यति सर्वत्र यः स विष्णुः स्वयं नरः ॥

सर्वविष्णुमयं ज्ञात्वा त्रैलोक्यं सचराचरम् ।

यस्य शान्ता मतिस्तेन पूजितो गरुडध्वजः ।

इति कल्पाऽनुकल्पानां व्रतानामुत्तमस्य च ।

विष्णुलोकमवाप्नोति प्रसादाच्चक्रपाणिनः ॥

विधिर्मासोपवासस्य यथा तत्परिकीर्तितः ॥

सुत स्नेहान्मुनिश्रेष्ठ सर्वलोकहिताय च ।

श्रुत्वा श्रुत्वा च यो भक्त्या नरो विष्णुपुरीं व्रजेत् ।

प्राप्ताय प्रदातव्यं न देयं दुष्टचेतसे ॥’ इति ।

शम्बीः कपिकच्छः । नन्दिपुराणे—

कार्तिके मासि मांसन्तु परिवर्जयेत् ।

संवत्सरस्य लभते पुण्यं मांसविवर्जनात् ।”

भारते—

‘कार्तिके वर्जयेन्मांसं वर्जयेत्कार्तिके मधु ।’

काशीखण्डे—

“मधुसागे घृतं दद्यात्पायसं च सशर्करम् ।

कार्तिके मांसनियमे प्रदद्यात्कार्तिकव्रती ॥

कूष्माण्डानि समापाणि दशस्वर्णयुतान्यपि” ।

ब्राह्मे—

“विष्णुवेश्मनि यो दद्यात्कार्तिके मासि दीपकम् ।

अग्निष्टोमसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥”

विष्णुइति उपलक्षणम् । शिवादेर्विप्रादेश्च वेश्मनोऽपि ग्रहणात् ।

“चतुष्टयेषु रथ्यासु ब्राह्मणावसथेषु च ।

वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु कान्तारगहनेषु च ।

दीपदानाद्धि सर्वत्र महाफलमवाप्नुयात् ।”

स्कान्दे—

प्रदीपमालां यः कुर्यात्कार्तिके मासि वै मम ।

अवसानेषु दीपानां ब्राह्मणान् भोजयेच्छुचिः ॥”

वाराहे—

“न गृहे कार्तिकं कुर्याद्विशेषेण तु कार्तिकीम् ।

तीर्थे तु कार्तिकं कुर्यात्सर्वयत्नेन भामिनि ।”

काशीखण्डे—

“कार्तिके मौनभोजी यः सोऽश्नात्यमृतमेव हि ।

स घण्टां सतिळां मौनी सहिरण्यां प्रदापयेत् ॥

कार्तिके लवणं त्यक्तं येन व्रतवता सता ।

सक्ताः सर्वे रसास्तेन तत्त्यागी गां प्रदापयेत् ॥

भूशय्यां कार्तिके कुर्वन् न भवं संस्पृशेद्व्रती ।

पर्यङ्कं भूषणैर्दद्यात्सतूलं सोपधानकम् ॥”

